

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ • UNIVERSITY
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ISSN: 1300-9052

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 61
OCAK-JANUARY

ERZURUM - 2018

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED SAYI / NUMBER 61 – OCAK-JANUARY 2018

YAYIMLAYAN / PUBLISHED

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATURK UNIVERSITY TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
ISSN 1300-9052

SAHİBİ - OWNER

Yönetim Kurulu Adına
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Rifat KÜTÜK

YÖNETMENLER- EDITORS

Yrd. Doç. Dr. Servet TİKEN
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ALAN YÖNETMENLERİ – AREA EDITORS

Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (*Türk Halk Bilimi*)
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER (*Türk Dili ve Lehçeleri*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOPAL (*Türk Dünyası Edebiyatları*)
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (*Türk Tarihi*)
Yrd. Doç. Dr. Fatih VEYİS (*Alan Eğitimi*)

YABANCI DİL DANIŞMANLARI

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS

Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ
Prof. Dr. İsmail ÖGRETİR
Arş. Gör. Hakan SOYDAŞ

HALKLA İLİŞKİLER - PUBLIC RELATIONS

Arş. Gör. Metin İŞİKOĞLU

TEKNİK REDAKSİYON- TECHNICAL REDACTION

Arş. Gör. Caner SOLAK-Arş. Gör. Ahmet KARADOĞAN

DİZGİ - TYPESETTING

Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

KAPAK TASARIM-COVER DESIGN

Mehmet YILDIRIM

BASKI-PRESS

Eser Ofset Saraybosna Cad. Altunalem Sitesi D Blok
No.1 Tel: 0442 233 4667 ERZURUM

YAZIŞMA ADRESİ-CORRESPONDENCE

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 25240 Erzurum-Türkiye

Ataturk University Turkish Researches Institute, 25240, Erzurum-Turkey

+ 90 442 231 13 66

turkiyat@atauni.edu.tr <http://dergipark.gov.tr/ataunited> <http://www.turkiyatjournal.com>

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz;
yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The opinions and views in papers published on the journal belong only to its authors and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher, all the scientific and legal responsibility of the writings belongs to the authors.

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi;

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), TR Dizin, Modern Language Association (MLA), Scilit, MIAR,
OCLC, WorldCat, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asosindex), Acarindex, Sobiad, Akademik Dizin, Researchgate,
OpenAIRE gibi indekslerce taranan “uluslararası hakemli bir dergidir”

DANIŐMA KURULU - ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (*Gazi Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŐAR (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bahtiyar KARİMOV (*Özbekistan Milli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ceval KAYA (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dosay KENJETAY (*Ahmet Yesevi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ (*Atatürk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ekrem ČAUŐEVİC (*Zagreb Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmā ŞİMŞEK (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gulnisa JAMAL (*Sincan Ekonomi ve Finans Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Ahmet KIRKKILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (*Istanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Halil KOCA (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hanifi VURAL (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal POLAT (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal YAVUZ (*Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi*)
Prof. Dr. LAYLI ÜLKÜBAYEVA (*Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ARSLAN (*Cumhuriyet Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM (*Nevşehir Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AKKUŐ (*Düzce Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muharrem DAŐDEMİR (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mukim SAĞIR (*Erzincan Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN (*Istanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (*Istanbul Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rıdvan CANIM (*Trakya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (*Dicle Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (*Selçuk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami ECE (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut KARABEY (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (*Istanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (*Ege Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (*Atatürk Üniversitesi*)

HAKEMLER – REFEREES (TAED-61)

- Prof. Dr. Abdulkadir GÜL (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Abid Nazar MAHDUM (*Istanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi*)
Prof. Dr. Lokman TURAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Hilmi UÇAN (*Afyon Kocatepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Melik BÜLBÜL (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Meral DEMİRYÜREK (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mevlüt ÖZBEN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Zikri TURAN (*Sakarya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (*Marmara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat KACIROĞLU (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Talip DOĞAN (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Doç. Dr. Uğur AKBULUT (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT (*Kastamonu Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yakup KARATAŞ (*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yüksel TOPALOĞLU (*Trakya Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ERKAL (*Artvin Çoruh Üniversitesi Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Adem BALKAYA (*Kafkas Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOPAL (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Ensar MACİT (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Esat AKTAŞ (*Bayburt Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Eyüp KUL (*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Hüsna KOTAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN (*Trakya Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAYEVA (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Metin ÜNVER (*Istanbul Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Muhammed KÖSE (*Erzincan Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Lütfi KINDİĞİLİ (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Yavuz KONCA (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Oktay YAĞIZ (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Özgür TOKAN (*Bartın Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Özkan DAYI (*Bayburt Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Reyhan KELEŞ (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Serkan ERDAL (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Sinan DİNÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Soner SAĞLAM (*Pamukkale Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Şamil MUTLU (*Istanbul Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Tufan TURAN (*Sakarya Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL (*Çankırı Karatekin Üniversitesi*)

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Türkoloji sahasının ülkemizdeki en önemli süreli yayınlarından biri olan *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*'nin 61. sayısını sizlerle buluşturmanın gurur ve sevincini yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında alanında uzman hakemlerimizin incelemesinden geçen; Türk kültürü, Türk dili, eski Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı, Türk halk edebiyatı, Türk lehçeleri, Türk tarihi ve Türkçe eğitimi olmak üzere çeşitli alanlardan 30 makale bulunmaktadır.

Yayın hayatının 24. yılını idrak eden ve bu süre zarfında yayın hayatına kesintisiz olarak devam eden dergimizin bugünlere gelmesinde çok büyük katkıları olan Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yönetici ve çalışanlarına bir kez daha şükranlarımızı sunar; dergimize editör, hakem ve yazar olarak katkıda bulunan hocalarımıza, derginin dizgi ve baskısında gayretlerini esirgemeyen kıymetli meslektaşlarımıza ve Enstitümüz çalışanlarına teşekkür ederiz.

S. Tiken- Y. Topaloğlu

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED-61, 2018

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

SEVDA ÖNAL KILIÇ Edebiyat Patronajı Açısından Damat İbrahim Paşa Dönemine Dair Genel Bir Değerlendirme <i>A General Evaluation About the Period of Damat Ibrahim Pasha in Terms of Literary Patronage</i>	1-14
SERKAN TÜRKÖĞLU Masal'dan Mesnevi'ye Cariye Teveddüd Hikâyesi <i>From Tale to Mesnevi the Story of Cariye Teveddüd</i>	15-34
NURAY KARACA 1950-1955 Arası Yeni Muhafazakârlık Paradigması: Hisar Dergisi Örneği <i>The Paradigm of New Conservatism Between 1950 and 1955: Example of the Hisar Journal</i>	35-48
İZZET ŞEREF Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Nazan Bekiroğlu'nun İsimle Ateş Arasında Adlı Romanı <i>In the Context of Intertextuality Nazan Bekiroğlu's Name is Between the Name and Fire</i>	49-71
YASİR VURAL Ayışığında "Çalışkur" Öyküsünde Anlatıcı <i>Narrator In The Ayışığında "Çalışkur" Story</i>	73-80
KORAY ÜSTÜN İş ve İş Bulma Sorunsalı Ekseninde Bekir Yıldız'ın Öyküleri <i>Problem of Work and Finding Work in Bekir Yıldız's Short Stories</i>	81-100
AHMET ÖZGÜR GÜVENÇ Anlatıdan Görsele Elektronik Mizah Kültürü <i>Electronic Humour Culture from Narrative to Visual</i>	101-112
TUĞÇE ERDAL Türk ve Dünya Mitlerinde İnsanın Yaratılışı ve Toprak <i>The Creation of Human and Soil in Turkish and World Myths</i>	113-126
MUSTAFA AÇA Doğu Karadeniz Hayvancıları ve Çobanlarının Geleneksel Veterinerlik Uygulamalarına Dönük Tespit ve Değerlendirmeler <i>Some Remarks on the Traditional Animal Treatment and Healing Practices of Black Sea Livestock Farmers and Shepherds</i>	127-144
MEHMET EMİN BARS Ziya Gökalp'ın Masalları Fakelore Örnekleri Olarak Kabul Edilebilir mi? <i>Can Ziya Gökalp's Folk Tales Be Accepted as Fakelore Samples?</i>	145-157

ÖZLEM ERDOĞAN Türkçede -(I) K Eki ve Oluşturduğu Kategoriler <i>-(I)K Affix and Categories Constituted By -(I)K in Turkish</i>	159-174
NİMET KARA KÜTÜKÇÜ Kitâb-ı Kânûnçe'de Geçen Organ Adları <i>The Names of the Organs in Kitâb-ı Kânûnçe (Law Book)</i>	175-190
FERDİ GÜZEL Türkçenin Az Bilinen Bir Eki: +Lağ <i>An Uncommon Suffix of Turkish: +Lağ</i>	191-202
MEHMET ÖZEREN - İRFAN ALAN Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller <i>The Mental Verbs in Kirghz Turkish</i>	203-224
M. HANEFİ PALABIYIK-A. HİLAL KALKANDELEN Büyük Türkmen Şairi Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Hz. Peygamber <i>Prophet Muhammad on Poems of the Great Turkmen Poet Mahtumkulu</i>	225-242
HASAN GEYİKOĞLU Sivas'ın Maruz Kaldığı Saldırı ve İşgaller (1232-1402) <i>Attacks and Invades which Sivas had Exposed (1232-1402)</i>	243-268
MEHMET FATİH GÖKÇEK IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Dair Anonim Bir Eser: Feth-i Bağdâd Kıssası <i>An Anonymous Work on the Baghdad Campaign of Murad IV: Feth-i Bağdâd Kıssası</i>	269-296
HAYDAR ÇORUH Moralı Korsanların Kıbrıs Çevresindeki Faaliyetleri (1821-1828) <i>Activities of Mora Pirates Around Cyprus (1821-1828)</i>	297-312
İLKAY ERKEN Şer'iyeye Sicillerinin Şehir Tarihi ve İdari Taksimat Çalışmalarında Kullanılması: Berat Kazası Örneği (1840-1913) <i>Usage of Kadı Registers in City History and Administrative Division Studies: Berat Kaza Example (1840-1913)</i>	313-332
ASUMAN KARABULUT XIX. Yüzyılım Ortalarında Bergama Kazasında Tarım ve Hayvancılık <i>Agriculture and Livestock in Bergama in the Mid-19th Century</i>	333-356
YAHYA YEŞİLYURT I. Dünya Savaşı'nda Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi ve Mark Sykes'in Yemen'den Gönderdiği Rapor <i>Anglo-Ottoman Struggle in Yemen During The WW-I and the Report Mark Sykes Sent from Yemen</i>	357-373

METİN ÜNVER	375-414
Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Ticaretinin Almanya Karşısında Gerilemesi Tartışmaları Bağlamında İstanbul'da İngiliz Erkek Lisesi'nin Kuruluşu <i>The Foundation of English High School for Boys in Istanbul in the Context of the Debates Over the British Decline Against Germany in the Ottoman Trade</i>	
EVREN KÜÇÜK	415-428
İskandinavya Çalışmaları Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Önemi <i>The Importance of the Ottoman Archives of the Prime Ministry in Terms of Scandinavia Studies</i>	
REFİK TURAN	429-451
Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış <i>A General Overview of the Development of Modern National Identity in Northern Azerbaijan</i>	
TAHİR AŞİROV-JUMADURDI ANNAORAZOV	453-476
Zakaspi Oblastında Sovyetlere Karşı Hareketin Tarihinden (1920-1925) <i>From the History of Actions Against Soviets in Trans Caspian Oblast (1920-1925)</i>	
ÇAĞDAŞ LARA ÇELEBİ	477-496
İki Kutup Arasında Yaşam: 1950'li Yıllar Türk Basınında Türk Kadını <i>Life Between Two Poles: Turkish Women in the 1950's Turkish Press</i>	
MURAT KÜÇÜKUĞURLU-ERSOY ZENGİN	497-518
1965 Erzurum (Tekman, Çat, Ilıca, Hıms) Kızamık Salgını <i>1965 Erzurum (Tekman, Cat, Ilıca, Hıms) Measles Outbreak</i>	
İBRAHİM ÖZGÜL	519-538
Üsküp Gazi Mustafa Paşa Camii Vakfı ve İmaret <i>Gazi Mustafa Pasha Mosque Foundation and Imaret in Skopje</i>	
AYŞEGÜL TAKKAÇ TULGAR	539-552
Küyerel Uluslararası Kampüste İkinci Dil Öğrenme Ortamında Küyerel Kültür <i>Glocal Culture in the Second Language Setting on a Glocal, Cosmopolitan Campus</i>	
YUSUF TUNCER KÜÇÜKBATIR	553-558
Hermann Broch ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Romanlarındaki Tipler <i>Types of Novels by Hermann Broch and Yakup Kadri Karaosmanoğlu</i>	
YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ	559-564
<i>Author Guidelines - Editorial Principles</i>	

EDEBİYAT PATRONAJI AÇISINDAN DAMAT İBRAHİM PAŞA
DÖNEMİNE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME
A GENERAL EVALUATION ABOUT THE PERIOD OF DAMAT
İBRAHİM PASHA IN TERMS OF LITERARY PATRONAGE

SEVDA ÖNAL KILIÇ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
sevdaonal@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4497-8409.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018, Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 20.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.12.2017
Sayfa-*Pages* : 1-14
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3844>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**EDEBİYAT PATRONAJI AÇISINDAN DAMAT İBRAHİM PAŞA
DÖNEMİNE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME**
A GENERAL EVALUATION ABOUT THE PERIOD OF DAMAT İBRAHİM
PASHA IN TERMS OF LITERARY PATRONAGE

SEVDA ÖNAL KILIÇ

Öz

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl kültür, sanat ve özellikle klasik Türk şiiri açısından renkli ve üretken bir dönem olarak yaşanmıştır. Bu asrın zengin ve renkli kültür tablosunun oluşmasında özellikle sanat ve kültüre düşkünlükleriyle bilinen yöneticiler ve onların çevresinde oluşan edebiyat çevreleri etkili olmuştur. Yüzyılın başında III. Ahmet ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın kültür, sanat ve edebiyata olan ilgisi, daha sonra "Lale Devri" olarak adlandırılacak bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. III. Ahmet ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Lale Devri'nde adlarına en fazla kaside yazılan iki isimdir. Yapılan çalışmalar, sadrazam adına yazıldığı tespit edilen 242 kaside ile Damat İbrahim Paşa'nın, bu dönem edebiyat çevreleri için en önemli kültür hamisi olduğunun bilgisini vermektedir.

Bu çalışmada bir kültür ve edebiyat hâmesi olan Damat İbrahim Paşa'nın patronaj faaliyetleri, yaptırdığı tercüme ve adına yazılan telif eserler ile şiirler üzerinden incelenerek dönemin sosyo-kültürel yapısının edebiyat patronajına etki çerçevesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Damat İbrahim Paşa, hami, patronaj, klasik Türk şiiri, kaside.

Abstract

18th century was a colorful and productive period of Ottoman Empire in terms of culture, art and especially classical Turkish Poetry. Administrators and the literary milieu around them who were known with their enthusiasm of art and culture were especially influential on the construction of the rich and colorful cultural picture of the period. Ahmet III's and the Grand Vizier Damat Ibrahim Pasha's interest in the culture, art and literature at the beginning of the century caused the beginning of a new period called 'Tulip Age'. Ahmet III and the Grand Vizier Damat Ibrahim Pasha are the two figures to whom most eulogies were attributed. The studies show that Damat Ibrahim Pasha about whom 242 eulogies were written was the most important cultural patron of the literary milieu of that period.

In this study, one of the cultural and literary patrons, Damat Ibrahim Pasha's patronage activities will be analysed through the translations he got done, copyrighted works about him and poems and the influence of socio-cultural structure of the period upon the literary patronage will be evaluated.

Key Words: Damat Ibrahim Pasha, patron, patronage, classical Turkish Poetry, eulogy.

Giriş

Sanat eseri bireysel bir yeteneğin ve üretimin ürünü olmakla birlikte, eseri ortaya çıkaran sanatçı, içinde bulunduğu toplumun ve kültür dediğimiz sosyal yapının bir parçasıdır. Bu bağlamda sosyal bir kavram olarak değerlendirilen sanat, sanatçıyı toplumun diğer fertleriyle ikili veya çok katımlı bir ilişki içine sürükleyecek bir yapıya sahip olmaktadır. Bahsedilen ikili ilişkilerin en eski ve kurumsal olanı, yönetim ve gözetim (<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com>) (05.11.2017), anlamlarına gelen, “patronaj” kavramıdır.

Kökeninde karşılıklı alıp verme bir başka ifadeyle hediyeleşme olan himaye (koruyuculuk, patronaj) kavramını sosyal antropologlar, büyüklük ve güç gösterisiyle açıklarlar (Mauss 2011: 205-207). Karşılıklı fayda ilişkisi çerçevesinde şekillenen himaye ve hediyeleşmenin kökeni sosyal antropolojide arkaik toplumlarda dahi görülürken hediyeleşmenin patronaja dönüşmesi daha yakın zamanlı olarak ortaçağ toplumlarına tarihlendirilir. *Ortaçağ Avrupası'nda, daha sonraları Mesenlik olarak kavramlaşmış olan, patronaj kültürü, soyluluk sembolü olmanın yanı sıra siyasi görüş ve ilkelerini edebiyat yoluyla halka yaymanın bir vasıtası olarak* (Anar 2012: 43) seçkinler arasında kabul gören bir gelenek olarak ortaya çıkmıştır. Doğu kültüründe ise savunmacı devlet anlayışının kültür ve sanat alanlarında da etkin olduğu Türk devletlerinde yöneticilerin sanatı himayesi, ilk Türk devletlerinden itibaren yaygın bir devlet geleneği olarak devam ettirilmiştir. İslam kültüründe, İslam peygamberinin kendisine kaside sunan şaire hırkasını hediye etmesi, İslam devlet yöneticileri arasında kutsallıkla ilişkilendirilen bir geleneğin başlangıcını oluşturmuştur. Hem Doğu hem de Batı kültürlerinde devlet yöneticileri ve seçkinler arasında gelenekleşen patronaj/himaye kavramında şair, kendisini ve eserini sosyo-ekonomik güvence altına alırken; hami, patron içinse bu ilişki otorite ve soyluluğun bir temsili olarak kabul edilmiştir.

Edebiyat patronajı, sanatçının sosyalleşmesinin doğal bir sonucu olarak iletişim kurduğu yöneticiler merkezinde şekillenir. Bu iletişim, edebiyatçıların belirli edebiyat çevrelerinde, sanat koruyucusu isimler etrafında bir araya gelmeleriyle mümkün olur. Söz konusu edebiyat çevreleri, Batı kültürlerinde kabul şartları ve sistematığı keskin kurullarla belirlenmiş kanonik topluluklarda oluşurken Doğu toplumlarında daha ziyade himayeci devlet yöneticilerinin saraylarında başlayıp gittikçe daha alt kademelerdeki yöneticilere kadar genişleyen bir sistemde yaygınlaşıp devam etmiştir.

Osmanlı edebiyatı tarihinde de sanatçıların bazı dönemlerde bazı merkezlerde toplandıkları görülür. Bu merkezleri merkezden taşraya doğru bir incelemeye tabi tutan İpekten (1996: 11), *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler* isimli çalışmasında, Osmanlı şairlerinin öncelikle İstanbul'da padişah sarayı ile sırasıyla sadrazam ve vezirlerin saraylarında, devlet yöneticilerinin saraylarında ve dönemin aydın, koruyucu seçkinlerinin konaklarında himaye edildiklerini; taşrada ise başta şehzade sarayları ve kültür şehirlerindeki sanat koruyucularının konaklarında himaye edildiklerini ifade eder. Söz konusu yöneticiler cömert ve koruyucu olmakla birlikte sanatçı kimlikleri ile de ön plana çıkan, iyi sanat eserini anlayıp değerlendirebilecek kültürel birikime sahip isimlerdir.

Osmanlı devletinin patronaj geleneği, İslamiyet öncesi Türk devletlerinin savunmacı devlet anlayışı kaynaklı himaye kültürüne, İslami dönemde, İslam

peygamberinin şairini ödüllendirmesine bağlanan, sünnet algısının eklenmesi ve Timur-Herat ekolü yönetim tarzının modellenmesiyle yeni boyutlara ulaşmıştır.¹ Söz konusu şair meclislerinin Osmanlı hanedanı içerisinde I. Bayezid'in yönetimi sırasında şekillenmeye başladıkları, gerek Osmanlı gerek Germiyan Beylikleri şairlerinin Osmanlı Sarayında himaye edildikleri bilinmektedir. İpekten, çalışmasında Osmanlı saray çevresinde, henüz küçük çapta olmakla birlikte, ilk şairler topluluğunun Çelebi Mehmet ve II. Murat zamanlarında oluştuğunu, II. Murat'ın şairlere salyâne bağlayan ilk Osmanlı yöneticisi olduğunu belirtir (İpekten 1996: 15). Kemal Yavuz (2014: 136), çalışmasında Emir Süleyman sarayında düzenlenen şiir meclisleri hakkında bilgiler vererek Emir Süleyman'ın, gerek Kütahya ve Hamid ili Sancağı'nda gerekse Edirne ve Bursa'da hüküm sürdüğü yıllarda, şiir meclisleri kurmuş ilk Türk idarecisi olduğunu belirtir.

Tarihî süreç içerisinde Klasik Türk edebiyatının patronaj sistemi incelendiğinde geleneğin, başlangıçtan XVIII. yüzyıla gelinceye değin kendi patronaj ve himaye kültürünü oluşturduğu görülür. Bir başka ifadeyle, gelenekli klasik Türk edebiyatının patronaj ve himaye sistemi de gelenekli bir yapıya bürünmüştür. Bu bağlamda, klasik Türk edebiyatında şair ve patron arasında iletişimi sağlayan en yaygın edebi türün şiir, özellikle de kaside olduğu görülür. Şairin lirizm yeteneğini ortaya çıkarmasına imkân veren uzun bir giriş bölümüyle başlayan kasideler; memduhün övgüsünün yer aldığı methiye, şairin kendinden ve sanatından söz ettiği fahriye ve memduhuna yönelik iyi niyetli dualarının yer aldığı dua bölümünün sıralanışıyla; şairin duygu, düşünce ve isteklerini hamisine kapsamlı bir şekilde ifade ettiği, etkileyici ve maksatlı metinlerdir. Bu yaygın geleneğin istisna başka formlarda örnekleri görülmekle birlikte kasideler, klasik Osmanlı şairlerinin dilekçeleri hükmündedirler. Bu şekilde “bir eser veya kaside sunan yazar sahibine, patronun inayeti türlü biçimlerde kendini gösterir. Sultan mesleğine göre, münşi ise katipliğe, ulemadan ise müderrislik, kadılık gibi ilmiyye mansıbına veya vakıf hizmetine tayin eder; asker ise tımar, zeamet ve hassına terakki verir. Kaside sunan şairlere câize, çoğu zaman gümüş akça (nadiren altın sikke) olarak ve/veya yüklü veya ipekli hilat olarak verilir (İnalçık 2003: 28)”.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı kültür ve sanatı, sonraları Lale Devri olarak adlandırılan eğlence ve yüksek estetik duyarlılığın yaşandığı, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin ve Osmanlı aydınlarının genişleyen dünya görüşlerinin sanata yansıdığı bir yenileşme dönemini yaşar. Özellikle Damat İbrahim Paşa'nın öncülüğünde başlayan ilim, kültür ve sanat faaliyetleri gelenekten yeniliğe uzanan Osmanlı kültürünün ve sanatının ilk hareketleri olarak değerlendirilebilir. Damat İbrahim Paşa, sadece geleneksel Osmanlı düşünce tarzının değişmesine yol açan isim olarak değil, döneminin kültür ve sanat faaliyetlerinin bilinçli yol göstericisi olarak da Türk tarihinde etkin bir rol oynamıştır. Bu nedenle bu çalışmada Damat İbrahim Paşa, bir kültür ve sanat koruyucusu kimliğiyle sanatçı-hami ilişkisi çerçevesinde incelenerek, adına yazılan eserler, Osmanlı patronaj kültürü üzerinden bir değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Damat İbrahim Paşa, eski adı Muşkara olan Nevşehir'de doğmuştur. Akrabalarını ziyaret için gittiği İstanbul'da, 1689 yılında Helvacı Ocağı'na kaydolarak Saray'la ilk

¹ Timur-Herat ekolü işret geleneği ve Türk edebiyatına tesirleri konusunda Halil İNALCIK, *Has Bahçede Ays u Tarâb Nedimler Şairler Mutribler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011 isimli çalışmaya başvurulabilir.

temasını sağlamıştır. Darüssaade yazıcı halifesi olarak Edirne'ye görevlendirildiğinde, şehzade olan III. Ahmet'e intisap etmiştir. III. Ahmet padişah olduğunda Darüssaade ağası yazıcılığına tayin edilmiştir (1703). 1717'de III. Ahmet'in kızı Fatma sultan ile nikahlanarak damat olan İbrahim Paşa, 1718'de sadrazam olmuştur. 1730 isyanında öldürülmüştür (Uzunçarşılı 1998: 284). Kaynaklarda Damat İbrahim Paşa hakkında, "vukufllu, düşünceli, kıyaset sahibi, mutedil, kadirşinas, kabiliyetli insanları ileri çeken bir hükümet reisi" olarak bahsedilir. Siyasi ve askeri alanda kayda değer bir başarı sergilememekle birlikte, aktif ve teşkilatçı bir yapıya sahip olduğu belirtilir. Gerek aktif ve teşkilatçı düşünen bir zihin yapısına sahip olması, gerekse III. Ahmet döneminde uzun süre sadrazamlık makamında bulunması kültür ve sanat faaliyetlerindeki etkili ve başarılı çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, kayda değer eserlerin oluşmasında, bir hami ve sanat koruyucusu olarak Damat İbrahim Paşa'nın, kültür ve sanata olan yakınlığının ve entellektüel duruşunun da etkisi olduğu muhakkaktır.

Uzunçarşılı, Damat İbrahim Paşa'nın, hat sanatıyla ilgilendiğini, sülüs ve nesih yazılarını önce Hafız Osman'dan ardından hattat Ömer Efendi'den öğrendiğini kaydeder (Uzunçarşılı 1998: 287). Osmanlı tarihi içerisinde edebiyat ve sanat koruyucusu olarak adından söz ettiren devlet adamlarının büyük çoğunluğunun şiirle ilgilendiği bilinmektedir. Damat İbrahim'in sanat, kültür, tarih ve edebiyata olan ilgisine, dönem kaynaklarında sıklıkla işaret edilir. Kaynaklarda Paşa'nın ara sıra şiir söylediğinden bahsedilir (Uzunçarşılı 1998: 287). Aşağıdaki manzume, Damat İbrahim'in kaleme aldığı, III. Ahmet'e minnettarlığını belirten bir tarih manzumesidir.

Niğâh-ı iltifâtın mâyedârı izz ü şân oldu
Hitâb-ı müstetâbın rûh-bahşî cism-i cân oldu
Aceb mi kılsan ihyâ makdemi lûtfunla hünkârın
Kulun bir zerreyim zâtın bana mihr-i cihân oldu.

(Uzunçarşılı, 1998: 287)

Gerek patronaj faaliyetlerinin niteliği, gerekse kendisine sunulan kasidelerin estetik ve sanat değeri Paşa'nın entellektüel seviyesi hakkında bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Lale Devri üzerine yapılan bir çalışmada, 1730 isyanından sonra İbrahim Paşa'nın sadece bir evinden ele geçen kitaplarının sayısının 386 olarak kaydedildiği ortaya konulmuştur (Karahasanoğlu, 2009: 88). Ele geçen kitapların büyük çoğunluğu Türk ve dünya tarihleridir. *Menakıbnameler*, *süleymannameler* ve *divanlar* Paşa'nın ele geçen kitapları arasında kaydedilen edebi eserlerdir. Söz konusu çalışmada Damat İbrahim Paşa'nın kitaplarının sayısının bu kadarla sınırlı olmadığı yukarıda bahsedilen rakamın sadece bir evden ele geçirilen kitaplar olduğu tespiti yapılırken Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki bir vakıf kütüphanesine bağışladığı 814 kıymetli eserin varlığından bahsedilmektedir (Karahasanoğlu 2009: 90). Kitaplara olan merakı, kütüphanecilik ve vakıf faaliyetleri ile düzenlediği şiir meclisleri, Damat İbrahim'in entellektüel profilini tespit etmek için bilgi verici mahiyettedir.

Bu dikkatlerle incelemeye başlayacağımız Damat İbrahim Paşa'nın patronaj faaliyetlerini sadece edebiyat alt başlığıyla değil sanat ve kültür kapsamında ele almak ve

öncelikle diplomasi, matbaacılık ve diğer kültür faaliyetlerinden bahsetmek daha doğru bir değerlendirme yapılmasına imkan verecektir.

Damat İbrahim Paşa'nın Patronaj Faaliyetleri

Damat İbrahim Paşa döneminin Osmanlı düşünce tarihinde en etkili hareketi ilk Türkçe matbaanın kurulmasıdır. İlk Türkçe matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika, Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'e basımevi açılması fikrini getiren kişidir. İlk Türk matbaasının açılması ve kitap basımı faaliyetleri Damat İbrahim Paşa'nın teşvik, yönlendirme ve çabasıyla şekillenir. Müteferrika zamanında 14 yıl içinde toplamı 23 cilt tutan 17 eser basılmıştır. "Bunlar arasında Fransızca bir Türk grameri, Mehmet Çelebi'nin 1721'deki Fransa'daki elçiliğine dair *Sefaretnamesi* ve bizzat İbrahim Müteferrika'nın yazdığı Avrupa Devletlerinin uyguladığı tabiiye bilimi hakkındaki kısa bir Usul-i hikem de vardı (Lewis 1993: 52)." Osmanlı Tarihi'nde matbaada 1728-1820 tarihleri arasında basılan eserlerin künyesi (*Vankulu Lugati* (1728), *Tuhfetü'l- Kibâr fî Esfâr il Ehbâr* (1728), *Gülşen-i Hulefâ* (1730), *Târih-i Timurgurgân* (1729), *Târih-i Mısr-ı Kadîm ve Cedîd; Târih-i Hind-i Garbî* (1729), *Târih-i Seyyâh* (1730), vd.) dönemin kültürel hareketliliği hakkında fikir verici olacaktır. Bu eserler içinde *Târih-i Seyyâh*'ın, Polonyalı Cievit Kurunski tarafından Damat İbrahim Paşa için Latince'den çevrilmesi (Hammer 2003: 114), sadece kitap basımı açısından değil, tercüme faaliyetleri açısından da hareketli bir dönem yaşandığının göstergesidir. Bu noktada matbaadan sonra belki de XVIII. yüzyılın ilmi hareketliliğinin en önemli atılımını, Damat İbrahim Paşa'nın tercüme edilmesini veya yazılmasını teşvik ettiği kitaplar oluşturmuştur. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde yöneticilerin teşvikiyle Arap ve Fars kültürlerini tanımaya yönelik gerçekleştirilen bilinçli çeviri faaliyetlerinin en etkili ve canlı dönemleri, II. Murad, Fatih, II. Bayezid ve Kanuni zamanlarında münferit örneklerle ortaya çıkmış, devlet teşebbüsü olarak XVIII. yüzyılda Tercüme Odası'yla kurumsal bir kimlik kazanmıştır (İpşirli 1987: 33). Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından kurulan ve devlet destekli ilk entelektüel teşebbüs olan Tercüme Heyeti'nde, dönemin şairleri, Osmanzade Taib, Nedim, Sami, Raşit, İzzet Ali Paşa, Seyyit Vehbi, Nahifi, Şakir, Çelebizade Asım, Mirzazade Salim, görev almıştır. Osmanlı tarihinde sanatçıların ilk kez devlet çatısı altında bir araya geldiği bu topluluk aynı zamanda bir edebi mahfil özelliği de taşımaktadır.

1717 tarihinde, 25 kişilik bir heyetle çalışmalarına başlayan Tercüme Heyeti'nde, Damat İbrahim Paşa'nın yönlendirmeleriyle yapılan çeviri eserler genel olarak tarih, biyografi ve ahlak kitapları olmakla birlikte, özellikle dünya tarihleri ve millet tarihleri dikkat çekmektedir. Tarihi kronolojiye göre, Sadrazam İbrahim Paşa'nın isteğiyle tercümesi başlatılan ilk eser Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) *Câmi 'u'd-düvel* veya diğer adıyla *Sahâifü'l-ahbâr fî vekâyi'i l-â'sâr* adlı, Hz. Âdem'den 1673 yılına kadar olan hadiseleri anlatan Arapça tarih kitabıdır. Nedim, Mirzazade Salim, Neyli, Seyyid Vehbi Efendi, Müstakimzade Mustafa Vefa Efendi, Sır Katibi Hıfzı Efendi, Asım, İzzet Ali Paşa ve Raşid gibi ilim adamlarından oluşan bir heyetin gerçekleştirdiği *Sahâifü'l-Ahbâr* tercümesinin, Nedim tarafından yazılan mukaddimesinde, Tercüme Heyeti'nin çalışmalarında Damat İbrahim Paşa'nın teşvik ve yönlendirmesinin etkisi açıkça görülür:

“Bir gün mübarek meclislerinde, daha önce cennete göçen Sultan İbrahim Han oğlu Sultan Mehmet Han’ın mesut zamanlarında müneccimbaşı olan ve son derece bilgili ve akıllı, yardımsever, güşyâr-ı rasadşinas, fazıl, kamil, hünerli, mert ve dikkat sahibi bulunan Merhum Derviş Mehmet Efendi’nin bir araya toplamak suretiyle telif ettiği Sahâifü’l Ahbâr adındaki tarihinin sözü edildi. Böyle benzeri görülmemiş bir cevherler hazinesinin sedef gibi kapalı kalmasını, öyle bir abkârî nakışla zamanın sayfalarıyla nakışlanmamasını doğru bulmadı. Bu nefis mecmuanın, gün ışığına çıkmasına vesile olması için, münşîâne tekellüflerinin sadeleştirilip, Türkçe’ye tercüme edilerek kazandırılmasını irade buyurdu. Büyük bir iftiharla itaat ettim. Emsaline bin can ile başlayıp, işbu bin yüz otuz iki Cemaziyel’ahir’inde tercüme hizmetine teşebbüs edildi”, ifadeleriyle eserin tamamlanış sürecini anlatan Nedim, eserin bitirilişi üzerine şu tarihi yazar:

*Nedîm bendene fermân buyurduğun tahrîr
Hudâya şükr ki erdi hitâma sultânım
Kusûru var ise ‘afvınla eyleyüp tekmîl
Ne denlü eksik ise tut tamâma sultânım*

(Ahmet Refik 1999: 198).

Tercüme odası tarafından yapılan diğer çeviriler ise, *Kitabü's-semâniye fî sımâi't-tabîi*, *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân* ve *Habibü's-siyer*'dir (Aydüz 1997: 16; Çelebizade Asım 2013).

Tercüme faaliyetlerinin ücretlendirilmesi konusuna bir açıklık getiren Salim Aydüz, yapılan çalışmalar için ayrılan bir ödenek olmadığını bütün ücretleri Paşa'nın kendi bütçesinden karşılamış olabileceğini ifade etmektedir (Aydüz 1997: 6).

Damat İbrahim adına heyet tarafından tercüme edilen bu eserler dışında, şahıslar tarafından yapılan tercümelemler de bulunmaktadır.

Çelebizade Asım, Gıyaseddin Nakkaş'ın 1422 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Acâ'ibü'l-Letâif* olarak da bilinen *Hutây Sefâretnâmesi* isimli eserini Damat İbrahim Paşa namına (Çelebizade Asım 2013; 15) Türkçe'ye aktarmıştır. Dönemin bir başka şairi Nahifi, Harîrî'nin *Makâmât*'ının ilk on beş celsesinin bir tercümesini yaparak İbrahim Paşa'ya sunmuştur (Gibb 1999, 325). Ayrıca Safâyî, *Tezkîresi*'nde İshak Efendi'nin, Ebu'l-leyl'in *Bostânü'l-Ârifîn Tercümesi*'ni Paşa'ya sunduğu belirtmektedir (Çapan 2005: 83).

Damat İbrahim Paşa'nın patronaj faaliyetleri sadece çeviriler çerçevesinde kalmamıştır. Yukarıda bahsedilen çeviri eserler dışında Paşa'nın isteği üzerine kaleme alınan ve ona hediye edilen eserler ise şöyle sıralanabilir. XVIII. asır şuara tezkirelerinin üçü, *Safâyî*, *Sâlim* ve *Beliğ Tezkîreleri* Damat İbrahim Paşa adına yazılmıştır.

Safâyî, *Tezkîresi* (1720)'ni Damat İbrahim Paşa'nın sadreti sırasında tamamlayarak Paşa'ya sunmuş bunun neticesinde şikk-ı sani defterdarlığına atanmış ölünceye kadar bu görevde kalmıştır (Çapan 2005: 9). *Safâyî Tezkîresi*'nde, şair ve

yazarların biyografilerini kaydederken, sanat koruyucusu olarak Damat İbrahim Paşa'ya sıklıkla atıfta bulunur.

Sâlim, 1722'de tamamladığı "Paşa'nın muhterem meclislerine dahil olduğunda götürdüğü hediyesi" (İnce 2005: 6) olarak tanımladığı *Tezkîresi*'ni, İbrahim Paşa'ya sunmuştur.

Damat İbrâhim Paşa'nın isteği üzerine yazılan ve onun tarafından iltifat gören bir diğer tezkire ise Seyyid İsmâil Belîğ Efendi'nin (ö. 1729) *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* isimli Bursa şairleri tezkiresidir. Belîğ, eserini tamamladığında Damat İbrahim'in kendisini Faizi'nin *Zübdetü'l-Eş'ar*'ına zeyl yazması yönünde teşvik ettiğinden bahseder (Abdulkadiroğlu 1999: 3). Bu teşvikle 1726'da *Nuhbetü'l-âsâr li zeyl-i zübdetü'l-eş'âr* adıyla, Kafzâde Fâizi'nin *Zübdetü'l-eş'âr* adlı tezkiresine bir zeyl yazmıştır. Belîğ ayrıca, *Gül-i Sadberg* adlı, yüz hadisin birer beyitle açıklanmasından ibaret olan eserini de İbrâhim Paşa'nın beğenerek kendisini hacca göndermesi ümidiyle kaleme almıştır.

Damat İbrahim'in musahibi ve gözde şairi olan Osmanzade Taib'in de İbrahim Paşa'nın teşvikiyle oluşturduğu pek çok eseri bulunmaktadır. Kaynaklarda, aynı zamanda reis-i şâirân da olarak anılan Tâib'in, *Telhîs-i Mehâsinü'l-Edeb* isimli eserini Paşa'nın teşvikiyle oluşturduğunu, *Hadîkatü'l-Mülûk* isimli telif eserini ve *Mehâsinü'l-edeb* isimli tercümesini ise Paşa'ya sunduğunu belirtilir (Tuğluk 2013) <http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com>, (31.10.2017). Ayrıca, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (ö. 1732) *Sefâretnâme-i Fransa* adlı eseri ve İbrahim Müteferrika'nın *Târîh-i Seyyah* adlı eserini İbrâhim Paşa'ya ithaf ettiğini biliyoruz (Aydüz 1997: 166, 168).

Aynı şekilde Seyyid Vehbî'nin *Sûrnâme*'si, Damat İbrahim Paşa'nın teşvikiyle yazılıp III. Ahmet'e sunulmuştur. Paşa, düğünün bütün detaylarının kaydedilmesi için eserin özellikle nesir tarzında yazılmasını teklif etmiştir (Arslan 2009: 11).

Damat İbrahim Paşa döneminin patronaj faaliyetleri şüphesiz ki en geniş faaliyet alanını şiir sahasında bulmuştur. Tarihçi Hammer, III. Ahmet'in yirmi yedi yıl süren saltanat döneminin ikinci yarısında, Damat İbrahim Paşa'nın on iki yıllık bir zamanı içine alan vezir-i âzamlığı sırasında parlayan, yaklaşık yüz şair ve yazar adı vermektedir (Hammer 2003, 114). Bu sayıya şura tezkirelerinde kaydedilen şairler de eklendiğinde yükselen rakam, bu dönem sanat koruyuculuğunun etkinlik alanını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda şair, müzisyen ve hattat olan Sultan III. Ahmet ile Damat İbrahim Paşa'nın çevresinde oluşan bu eğlence ve sohbet ortamında devrin şairleri, başta padişah olmak üzere saray halkına kasideler yazarak yeteneklerini göstermeye çalışmışlardır. Necib mahlasıyla şiir yazan III. Ahmet ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Lâle Devri'nde adlarına en fazla kaside yazılan iki isimdir. İncelenen *divanlar* ile *Fâiz ve Şâkir Mecmuaları*'nda sadrazam adına yazıldığı tespit edilen 82 şaire ait 242 kaside (Hakverdioğlu 2007: 16), Damat İbrahim Paşa'nın bu dönem edebiyat çevreleri için en kayda değer patronajı gerçekleştirdiğinin ipuçlarını vermektedir.

Osmanlı patronajının yaygın iletişim formu kasideler olmakla birlikte, gelenekli şiirdeki değişim bu kuralı geniş çapta değiştirmiştir. Değişen edebi gelenek, beraberinde yenileşen bir övgü kültürü oluşturmuş, klasik dönemde kaside formuyla gerçekleşen övgü edebiyatı, XVIII. yüzyılda farklı nazım şekilleriyle kaleme alınan geniş bir eser çerçevesine ulaşmıştır. Klasik Türk şiirinden modern şiire geçiş aşamasında şair-memduh

ilişkinin de geleneksel yapıdan uzaklaşması, özellikle methiye konulu şiiirlerin formlarındaki değişikliklerde karşımıza çıkar. Bu noktada tespit ve değerlendirmelerimizi, gerek dönemin en başarılı şairi olması, gerekse patronaj faaliyetlerinin merkezindeki en popüler sanatçı olması ve kendi döneminin pek çok şairi tarafından modellenmesi dolayısıyla *Nedîm Dîvânı* üzerinden vermek yeterli olacaktır.

Nedîm Dîvânı'nda yer alan tardiyye (Macit 1997: 228), Damat İbrahim Paşa'nın bir beyitini tazmin ettiği tarih (Macit 1997: 222) ve gazelle (Macit 1997: 111) de, Damat İbrahim Paşa için yazılan şiiirleri, yeni bir övgü çerçevesine taşımıştır.

Nedîm Dîvânı, söz konusu şekil yenilikleriyle birlikte, şair-memduh ilişkisi açısından da dikkat çekici özellikler arz eder. Nedîm, Damat İbrahim Paşa'nın Afganistanla barış yapılması üzerine yazdığı tarih beyitini tazmin ettiği yukarıda bahsedilen terci-i bendde, şair-hami ilişkisini patronaj zemininden çıkararak daha edebi bir düzleme dönüştürür.

Bu dikkatlerle incelenen *divanda* 52 şiiirde İbrahim Paşa'dan bahsedildiği. 21 kasidenin 19 unun müstakilen İbrahim Paşa övgüsü için yazıldığı, 2 kaside de III. Ahmet övgüsünden sonra İbrahim Paşa'nın övgüsüne geçildiği görülür. Nedim, 31 tarih kıtasını da mimari eserlerin yapım, onarım ve kutlamaları gibi muhtelif vesilelerle Damat İbrahim Paşa adına yazmıştır. *Nedîm Dîvânı*'ndaki Damat İbrahim Paşa adına yazılan methiye şiiirlerindeki hitap, övgü kalıpları ve diğer klişe kullanımların da gelenek içinde farklı bir söyleyişe ulaştığı yani şairin memduhuna seslenişinin de değiştiğini söylemek mümkün görünmektedir. Damat İbrahim'in çevresindeki şairlerle ilişkisine şair-memduh çerçevesinden baktığımızda Paşa'nın bu ilişkiyi sadece akademik ve edebi çerçevede tutmadığı, musahabet düzleminde bir paylaşım gerçekleştirdiği görülecektir. *Küçükçelebizade Asım Tarihi*, gerek düzenlenen meclisler gerekse bu meclislerde paşaya söylenen şiiirler hakkında detaylı anlatımlar içermektedir (Asım Tarihi 2013). Dönemin en itibar sahibi şairi Nedim'in, hamisi olan İbrahim Paşa ile olan ilişkisi gerçek bir "nedim"lik zemininde gerçekleşmiş görünmektedir. Daha samimi, ilişkilerin yakınlık derecesini ortaya koyan teklifsiz söyleyiş üslubu Nedim in methiyelerinde dikkat çeker. Damat İbrahim'in döneminde artan sosyal eleştiriler ve önce Beşiktaş Sarayı ardından diğer bürokratların konaklarına yönelik gerçekleştirilen taşlı saldırılar karşısında kaleme aldığı (Ali Canip 1926: 9) memduhunu teselli edici nitelikteki aşağıdaki kıta ilişkideki yakınlık derecesini ortaya koyucu özelliktedir.

Sarây-ı şehriyârî bir aceb bâğ-ı meserretidir
Kurulmuşdur esâsı izz ü câh-i iftihâr üzre
O bâğım her dırahtı mîve-dârî izz ü devletdir.
Atarlar taşî elbette dıraht-ı mîve-dâr üzre

(Macit 1997: 198)

Lale Devri kasidelerinin pek çoğunda III. Ahmet övgüsünden sonra Damat İbrahim Paşa övgüsü yer almaktadır. İki methiyeli bu kaside geleneği şüphesiz ki daha erken tarihlerde de kullanılmış olmakla birlikte bu dönem methiye kültüründe yaygın bir teknik halinde görülmektedir. Bu durumu, dönemin kültürel yapısıyla, padişah ve sadrazam arasındaki yakın ilişkiyle ve şairlerin her iki memduh tarafından kabul gören bir himaye sistemine tabi olmalarıyla izah etmek mümkündür. Nedîm Dîvânı'nda yer

alan 19 kaside, Damat İbrahim Paşa adına yazılmıştır. Nedim, III. Ahmet adına yazdığı iki kasidede padişah övgüsünden sonra sözü Damat İbrahim'e getirerek adeta iki methiye yazar.

Nedim Dîvânı'nda Damat İbrahim adına yazılan şiirler üzerinde örneklendirilen bu tespitlerin izlerini dönemin diğer şairlerinin *divan*larında da sürmek mümkündür. Methiye dilinde, ifadede ve üsluptaki değişim ve yenileşme, dönem şairlerinin patronaj arayışının etkisiyle ortaya çıkmış görünse de değişen sosyo-kültürel yapının da bu duruma etkisi muhakkaktır. Damat İbrahim Paşa'nın Türk devlet adamlarını önemli mevkilere ataması ve alt kadrolarını da Türklerden oluşturması, devlet yönetiminde Enderundan yetişme devşirmelerden ziyade Anadolu'dan gençlerin kabulü XVIII. yüzyıl klasik Türk şiirindeki mahallileşme hareketini ortaya çıkaran (Özgül 2006: 352) unsurlardan biri olarak ortaya çıkmış, bu durum şüphesiz, şiir geleneğinde özellikle kaside üslup ve terminolojisinde yukarıda bahsettiğimiz değişikliklere kısmi de olsa zemin hazırlamış olmalıdır.

Şüphesiz Damat İbrahim Paşa döneminde kaleme alınan bütün övgü şiirleri, farklı nazım şekilleri ve değişik övgü kalıplarıyla kaleme alınmamıştır. Geleneği takip eden pek çok şair klasik methiye kültürünün devamı mahiyetinde eserler ortaya koymuştur. Sadece kaside şekliyle yazılan 242 methiye ve ona ilave olarak farklı nazım şekillerinde yazılan övgü şiirleri sayısal bir artışa neden olmuş, bu sayısal artış edebiyatın genelinde olduğu gibi, methiye konulu eserlerde de niteliğin azalmasına sebep olmuştur. Münir Aktepe (1958: 62), *1730 Patrona İsyanı* isimli çalışmasında dönemin sosyal hayatı ve eğlence meclisleri hakkında bilgi verirken, şiir ve eğlence meclislerinin sayısı ve düzenleniş sebeplerinin artışına özellikle dikkat çekmektedir. Genç sultanların evlilik törenleri, şehzadelerin veladetleri, sünnet düğünleri gibi geleneksel kutlama törenlerine ilave olarak bu dönemde, İran siyasetindeki başarılar, tersanede yeni gemilerin denize indirilmesi gibi artan yeni eğlence vesileleri, şairlere memduhlarına yeni şiirler sunmak için uygun sosyal ortamlar sağlamıştır. Bununla birlikte caize ve makam beklentilerinin ifade aracı haline gelmesi özellikle tarih kıtalarını artırmakla birlikte nitelik düşüklüğüne de sebep olmuş, nihayet "Sünbülzade Vehbi'nin de dediği gibi tarihler söz pazarının en ucuz metaları haline gelmiştir (Ceylan 2013: 249)". Tarih düşürme ve methiye kültüründeki bu nitelik kaybı, sadece şiir sahasıyla sınırlı kalmaz. Bu dönem tarih yazıcılığının da benzer bir nitelik kaybı yaşadığı görülür. Bu bağlamda Küçük Çelebizade Asım'ın, *Tarihi*'nde, dönemin önemli sosyal ve siyasal olayları hakkında yeterli bilgi vermeye gerek duymazken, eserini neredeyse İbrahim Paşa övgüsü olacak şekilde, Çırağan sefalarını, helva sohbetlerini, Sadabad eğlencelerini anlatan bir tarih manzumesine dönüştürmesi (Ali Canib 1926: 3) Lale Devri'nde patronajın ulaştığı noktayı tespit etmemiz açısından ilginç bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Damat İbrahim Paşanın patronaj faaliyetleri, Türk edebiyatının son klasik döneminde şiir sahasında özellikle tarih manzumeleri ve kaside yazıcılığında olduğu kadar, Türk ve dünya tarihi gibi ürünlerin tercüme veya telif olarak kaleme alınmasında etkin rol oynamıştır. İbrahim Paşa'nın özellikle uzun süre sadrazam olarak kalmayı başarmasının yansımaları, kültürel yönlendirmelerde başarılı sonuçlar elde etmesinde ve patronaj faaliyetlerinde ortaya çıkmıştır. Bu dikkatle incelenen dönem edebiyatında, ilk dikkati çeken özellik kendine has, samimi ve ilişkilerin yüz yüzelığının esas olduğu bir patronaj kültürün ortaya çıkmış olmasıdır.

Damat İbrahim'in himaye ettiği şairler eğitim seviyesi yüksek, döneminin entelektüel sayılacak aydınlarıdır. Bu isimlerin Paşa'ya sundukları şiirler incelendiğinde eserlerin gelenekli klasik Türk şiirinin devamı mahiyetinde ancak yeni ve mahalli bir geleneğin de başlangıcı durumunda oldukları görülür. Özellikle kaside teşbiplerindeki yeni, içten, samimi ve gündelik hayatın izlerini taşıyan konular, methiye kültürünü geniş bir çerçeveye taşımıştır. Artan sosyal olaylar ve eğlence kültürü, şairlerin methiye yazmasına imkan sağlarken bu durum beraberinde geniş bir övgü çerçevesini oluşturmuş tardıye, müseddes, gazel gibi formlarla da methiye yazılmasına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde methiye yazılmasına imkan veren olaylar tarih manzumelerinin sayısını da artırmış ancak bu niceliksel çokluk genel olarak nitelikli bir üretim gerçekleştirilememiştir. Özellikle Küçükçelebizade Asım'ın *Tarihi*'ni Damat İbrahim Paşa'yı övme vesilesi olarak kullanıp dönemin sosyal ve siyasal gerçeklerinden bahsetmeyi ihmal etmesi, tarih yazıcılığının da bu nitelik kaybından nasibini aldığı ortaya koymaktadır.

Bu tespitlerle değerlendirilen Damat İbrahim Paşa'nın edebiyat patronajının adına yazılan methiye amaçlı şiirlerle birlikte, özellikle tercüme eserler ile kitap yazımı, basımı ve tarih yazıcılığı alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Bilhassa matbaanın kurulma sürecindeki desteği, yaptırdığı tercüme ve yazılmasını teşvik ettiği eserler dikkate alındığında, XVIII. yüzyıl Osmanlı kültür hayatının merkezindeki en etkin yöneticinin Damat İbrahim Paşa olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Ahmet Refik. (1999). *Osmanlı Alimleri ve Sanatkarları*. İstanbul. Timaş Yayınları.
- Aktepe, Münir. (1958). *1730 Patrona İsyanı*. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Anar, Turgay. (2012). *Mekândan Taşan Edebiyat “Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri”*. İstanbul. Kapı Yayınları.
- Aydüz, Salim. (1997). “Lale Devrinde İlmî Faaliyetler”, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*. S/1, s. 143.
<http://www.divandergisi.com/downloadPDF.aspx?filename=26.pdf> (06.11.2017).
- Berkes, Niyazi. (2004). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Ceylan, Ömür. (2013). *Türk Edebiyatı Tarihine Umumi Bir Bakış* (Editör: Kayahan ÖZGÜL). Ankara. Kurgan Edebiyat.
- Durmuş, Tuba Işınsoy. (2017). “Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedim/Musâhipler”, *Milli Folklor*. S. 144. s. 16.
- Gibb, E.J. Wilkinson. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi*. Ankara. Akçağ Yayınları.
- Hakverdioğlu, Metin. (2007). *Edebiyatımızda Lâle Devri ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’ya Sunulan Kasideler*. İnceleme-Metin. (Doktora Tezi). Konya. Selçuk Üniversitesi. S.B.E.
- Hammer, (Baron Joseph Von Hammer Purgstall). (2003). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Üçdal Neşriyat.
- İnalçık, Halil, (2003). *Şair ve Patron. Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara. Doğu-Batı Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2011). *Has Bahçede Ays u Tarâb Nedimler Şairler Mutribler*. İstanbul. İş Bankası Yayınları.
- İpekten, Haluk. (1996). *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*. İstanbul. MEB Yayınları.
- İpşirli, Mehmet, (1987). “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”. *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri* (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu). İstanbul.
- İsmâil Belîğ, *Nuhbetül Âsâr fî Zeyli Zübdetil Eş’âr*. (1999). (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu). Ankara. AKM Başkanlığı Yayınları.
- İzzet Ali Paşa Hayatı, *Eserleri, Edebi Kişiliği, Divân, Nigârname*. (1998). (Haz: A. İrfan Aypay). İstanbul.
- Karahasanoğlu, Selim. (2009). *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)*. New York. Binghamton University State University of New York.
- Lewis, Bernard. (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Ankara. TTK Yayınları.
- Mauss, Marcel. (2011). *Sosyoloji ve Antropoloji*. Ankara. Doğu Batı Yayınları.
- Mustafa Safâî Efendi, *Tezkîre-i Safâî*. (2005). (Haz: Pervin Çapan). Ankara. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Nedîm Divânı*. (1997). (Haz: Muhsin Macit). Ankara. Akçağ Yayınları.
- Neylî ve Divânı*. (2005). (Haz: Sadık Erdem). Ankara. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Özgül, M. Kayahan. (2006). *Divan Yolundan Pera’ya Selametle, Modern Türk Şiirine Doğru*. Ankara. Hece Yayınları.

- Târih-i Râşid ve Zeyli, Râşid Mehmet Efendi, Çelebizade İsmail Asım Efendi.* (2013). (Haz: Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer). İstanbul. Klasik Yayınları.
- <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com>), (05.11.2017).
- Tezkîretü 'ş-şuârâ,* Sâlim Efendi. (2005). (Haz: Adnan İnce). Ankara. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları,
- Tuğluk, İbrahim Halil, (2013). “Tâib, Osmanzâde Tâib”
<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1005>,
(görüntüleme: 31. 10. 2017).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Ankara. 6. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yavuz, Kemal. (2014). “Türk Edebiyatında Şiir ve İlk Şiir Meclisleri”. *Türkiyat Mecmuası*. C 24/Bahar. <http://www.journals.istanbul.edu.tr>. (06. 11. 2017).
- Vehbi Sûrnâmesi.* (2009). Haz. Mehmet Arslan. İstanbul. Sarayburnu Kitaplığı.
- Yöntem, Ali Canip. (1926). “Teceddüdperver Vezirlerden İbrahim Paşa”. *Hayat Mecmuası*. S.5.
- Yöntem, Ali Canip, (1926). “Çelebizade Asım”. *Hayat Mecmuası*. S.20.

MASAL'DAN MESNEVİ'YE CARİYE TEVEDDÜD HİKÂYESİ OF CARİYE FROM TALE TO MESNEVI THE STORY TEVEDDÜD

SERKAN TÜRKÖĞLU

Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter
serkan.turkoglu@gop.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6203-6717

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.12.2017
Sayfa-*Pages* : 15-34
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3757>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

MASAL'DAN MESNEVİ'YE CARİYE TEVEDDÜD HİKÂYESİ
OF CARİYE FROM TALE TO MESNEVI THE STORY TEVEDDÜD

SERKAN TÜRKÖĞLU

Öz

Ortadoğu kökenli olup zamanla dünyanın dört bir yanına yayılan ve birçok farklı dile tercümesi yapılan Binbir Gece Masalları, Türk kültür ve coğrafyasında da sevilerek ve beğenilerek okunmuştur. Sadece okunmakla kalmamış, Türk edebiyatında da bir tesir alanı oluşturmuştur. Bir çerçeve hikâye içerisinde yer alan tali hikâyelerden oluşan bu masal külliyatının en beğenilen hikâyelerinden bir tanesi de Cariye Teveddüd Hikâyesi'dir. Bu mensur hikâye XVI. yüzyılda, mesnevi nazım şekline adapte edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu makalede sadece adını ve nereli olduğunu bildiğimiz, hayatı hakkında herhangi bir malumat edinemediğimiz Malatyalı İsmail tarafından Türkçeye manzum olarak tercüme edilen Cariye Teveddüd hikâyesinin muhtelif yönlerine işaret edilerek bir inceleme yapılacaktır. Makalenin sonunda çeviriyazılı metnine yer vermeyi plânladığımız mesneviyi, hacim olarak makalenin boyutunu aşacağını düşündüğümüz için başka bir çalışmaya havale etmeyi uygun gördük.

Anahtar Kelimeler: Malatyalı İsmail, Teveddüd, Binbir Gece Masalları, masal, mesnevi.

Abstract

A thousand and one nights originate from Middle East which has been translated into many languages and widespread to the four corners of the earth is read voluntarily in Turkish cultural geography. Not only read but also it has a dominant influence domain for Turkish literature. Cariye Teveddüd story is one of the most liked example of this tales' corpus which is constructed by a cadre tales in which there are many secondary tales. This story written in prose is translated into Turkish by adapting to mesnevi form. In this article we will examine an example of this story which is the translated by Malatyalı İsmail about whom we have no information identical by giving indications for the story. We planned to give the text of the story at the end of the article but because the boundary of the article we decided to give the text by a ulterior article.

Key Words: Malatyalı İsmail, Teveddüd, A thousand and one nights, Tale, Mesnevi.

Giriş

Arapçada *Elfü'l-Leyleti ve'l-Leyle* olarak ifade edilen *Binbir Gece Masalları/Hikâyeleri* külliyyatının esasını H. III. yüzyılda Farsçadan Arapçaya çevrilen *Hezâr Efsâne* (Bin Hikâye) teşkil eder. *Hezâr Efsâne*'ye Harun Reşid devri Bağdad hikâyeleri; Mısır'da eklenen cinli, ifritli, hilekârlık dolandırıcılık hikâyeleri; bunların dışında müstakil olarak yazılmış Ömer b. Numan vb. büyük hikâyelerin eklenmesiyle *Elf Leyle* (*Bin Gece*), genişlemiş ve *Elf Leyle* ve *Leyle* şeklini almıştır (Oestrup 1979: 617).

Harun Reşid dönemi hikâyeleri bu şahsın etrafında cereyan etmiş olan maceraları konu edinmektedir. Bunlar realist bir üslupla işlenmiş orijinal hikâyelerdir. Külliyyatta Mısır'da eklenen hikâyelerde olağanüstü unsurlar oldukça fazla olmasına rağmen Harun Reşid devrini anlatan hikâyelerde olağanüstü unsurlar neredeyse yok denecek kadar azdır (Kavruk 1998: 54).

Son hâlini Mısır'da aldığı düşünülen *Binbir Gece Masalları*, ilk olarak Antoine Galland tarafından yapılan Fransızca çeviriyle Avrupa'ya taşınmıştır. 12 ciltlik bu çeviride, Süryani bir masal anlatıcısından alındığı söylenen *Alaaddin'in Lambası* ile *Ali Baba ve Kırk Haramiler* gibi Arapça versiyonunda yer almayan hikâyeler de bulunmaktadır. Galland'ın yaptığı bu çeviriden sonra 1707 yılında adı bilinmeyen bir kişi tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Ardından Edward William Lane (1838-1840), John Payne (1882-1884), Sir Richard Francis Burton'un (1885-1888) tercümeleri gelmiştir.

Binbir Gece Masalları'nın Türkçeye ilk tercümesi ise Sultan II. Murad döneminde (1421-1451) Abdî Musa tarafından Aydıncık'ta yapılmıştır (Çelebioğlu 1976: 277). *Yılanların Kraliçesi* hikâyesinin manzum tercümesinden ibaret olan ve *Câmasb-nâme* adıyla çevrilen bu mesnevi, II. Murad'a sunulmuştur (Kavruk: 54). Ancak eserin *Binbir Gece Masalları*'ndan tercüme edildiği kesinlik kazanmamıştır. *Câmasb-nâme*'de yılanların şahı olarak gösterilen kahramanın yakalanma şekli, *Ferec Ba'de's-Şidde* hikâyelerinden "Zeyne'l-asnâm" hikâyesinde geçen motifle tam olarak örtüşme de benzerlikler görülmektedir. *Ferec Ba'de's-Şidde* hikâyeleri arasında "Zeyne'l-asnâm" adıyla yer alan hikâye *Binbir Gece Masalları*'nda "Bakireler Ayanasının Harika Öyküsü" olarak geçmektedir. Abdî, eserini doğrudan *Binbir Gece Masalları*'ndan tercüme etmemiş olsa bile İslam kültürünün ortak konularından istifade etmiştir (Karademir 2001: XXVI). Daha sonraları mensur olarak da yazılan hikâyenin bir başka manzum metni Ahmed-i Dâî (XIV. yüzyıl)'ye aittir (Kavruk: 55).

Bu hikâyeler, XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı toplumunda zaman zaman kısa devrelerde rağbet görmüş; fakat cinsî hayata ait açık saçık tasvirlerden, dilin bütün gizli kapaklı imkânlarından faydalanılarak cömertçe kullanılmış ifadelerden dolayı fazla yaygınlaşmamıştır. İşte bu yüzden *Binbir Gece*'nin tek tek hikâyelerini başka adlar altında, değiştirilmiş biçimlerde, müstehcen ifadelerden arındırılmış şekillerde başka hikâyelerin içine karıştırılmış olarak buluyoruz (Tekin 1993: 240). Bu hikâyelerin bir kısmının Türk halkı arasında yayılması, hikâyelerin ne kadar beğenildiğini göstermesi bakımından önemlidir (Akkoyunlu 1982: 43).

Arapçadan farklı zamanlarda, muhtelif isimler tarafından birçok defa tercüme edilen ve Türk masalları üzerinde büyük bir etki sahası oluşturan *Binbir Gece Masalları*'nın klasik Türk edebiyatına ne şekilde yansıdığı ve özellikle mesneviler

üzerinde nasıl bir tesir oluşturduğu yapılacak araştırmalar neticesinde gün ışığına çıkacaktır. Zira bu hikâyeler, genellikle Arapçadan Türkçeye mensur olarak çevrilmiştir. Şimdilik bildiğimiz kadarıyla Abdî ve Ahmed-i Dâî'nin eserlerinin haricinde bu hikâyelerin mesnevi nazım şekliyle yazılmış manzum tercümeleri bulunmamaktadır. Biz bu makalede, yukarıda bahsedilen bu iki esere ilaveten biyografisi hakkında bilgi bulamadığımız sadece Malatyalı olduğunu bildiğimiz, XVI. yüzyılda yaşamış İsmail adlı bir şairin *Cariye Teveddüd* hikâyesinin Türkçe manzum tercümesini tanıtarak eserle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunacağız. Şair eserde, tercüme ettiği eserin/hikâyenin adını anmamış; sadece Arapça mensur bir eseri Türkçe nazma çektiğini söylemiştir. Yaptığımız incelemeler neticesinde nazmedilen bu hikâyenin *Binbir Gece Masalları* içerisinde yer alan ve Türkçeye Alim Şerif Onaran (2001: 1085) tarafından *Bilgili Canayakın* başlığıyla tercüme edilen *Cariye Teveddüd* hikâyesi olduğunu fark ettik. Bir tanesi yurt dışında olmak üzere iki nüshasını tespit edebildiğimiz bu eserin dil içi çevirisiyle birlikte verilecek olan karşılaştırmalı metni, bir başka çalışmada konu edilecektir.

1. Malatyalı İsmail ve Eseri

1.1. Malatyalı İsmail

Şairin hayatı, ailesi ve kişisel özellikleri hakkında kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Eserin “sebeb-i telif” bölümünde kendisinin Malatyalı olduğunu söyler. Ayrıca eserde adının da İsmail olduğunu belirtir. Yine eserden hareketle, Kabe'yi ziyaret etmek için bir seyahat gerçekleştirdiğini ve bu yolculuk esnasında Trablus'a uğradığını öğreniyoruz. Eserin Koyunoğlu Kütüphanesi'nde yer alan nüshasının (K nüshası) istinsah tarihi esas alındığında İsmail'in H. 978/ 1570-1571'ten önce yaşadığı söylenebilir. Fakat eserin eldeki iki nüshasının da müellif nüshası olup olmadığını bilmediğimiz için İsmail'in yaşadığı dönem, eserin telif yılı ve şairin öldüğü tarih hakkında kesin bilgi sahibi olamıyoruz. Malatyalı İsmail'in Arapçadan tercüme yapabilecek seviyede bu dile hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca eserde yer alan ayet ve hadis iktibasları göz önünde bulundurulursa iyi bir dini eğitimden geçmiş olduğu ve İslamî literatüre yabancı olmadığı görülür.

1.2. Eserin Adı

Malatyalı İsmail, eserine özel bir isim vermemiştir. Bununla birlikte eserin Koyunoğlu Kütüphanesi'nde yer alan nüshası, kütüphane kataloğunda "Destân-ı İsmâil" olarak kaydedilmiştir.¹ Bununla birlikte eserin Paris nüshasının sebeb-i telif bölümü "Sebeb-i Te'lif-i İn Dâstân-ı Acîb"² şeklinde başlıklandırılmıştır. Buradaki "Dâstân-ı Acîb" ibaresi, ilk olarak eserin adı gibi düşünülse de hikâyenin muhtevası da göz önünde bulundurulduğunda bu ibarenin hikâyeyi tarif eden bir sıfat olarak düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

¹ http://88.255.225.19:8091/detay_goster.php?k=578 [E.T. 18.11.2017]

² Malatyalı İsmail, Paris Bibliotheque Nationale Suppl. Turc 912, vrk. 3b.

1.3. Yazıldığı Tarih

Eserin tespit edebildiğimiz her iki nüshasında da yazıldığı tarih konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Koyunoğlu Kütüphanesi'nde yer alan nüshanın sonunda "Temmetü'l-kitâb bi-avni'llâhi'l-Meliki'l-vehhâb fi-râbi-i şehri Ramazânü'l-mübârek sene 978" kaydıyla istinsah tarihi H. 978/M. 1570 olarak verilmiştir. Fakat bu tarihin eserin yazılış tarihi mi yoksa nüshanın istinsah tarihi mi olduğu belli değildir. Bu nedenle eserin yazılış tarihinin 1570'ten önce olduğunu söylemekle yetinmek durumundayız.

1.4. Vezni

Baştan sona mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserde aruzun hecez bahrinin *mefâ'ülün mefâ'ülün fe'ülün* kalıbı ile birlikte *fâ'ilâtün fâilâtün fâilün* kalıbı kullanılmıştır. Şairin birçok beyitte zihafa düşmüş olmasından ve sayıca çok fazla olmamakla birlikte kimi beyitlerde vezin bütünlüğünü sağlayamamış olmasından vezin konusunda çok da başarılı olduğu söylenemez.

1.5. Beyit Sayısı

Eserin mevcut iki nüshasının beyit sayıları birbirinden oldukça farklıdır. Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan nüshada hikâyenin bazı bölümlerinin atlandığı görülmektedir. Paris nüshasında yer alıp da Koyunoğlu nüshasında bulunmayan bu bölümlerin müstensihent kaynaklı bir tasarruf olabileceğini düşünüyoruz. İkinci bir ihtimal ise nüshanın bir veya iki varağının bir şekilde eksilmiş olabileceğidir. Nüshada rakabe (takip) kayıtlarının yer almaması nedeniyle bu ihtimalden de emin olamıyoruz. Bu hâliyle eserin Koyunoğlu Kütüphanesi'nde yer alan nüshası 717 beyit; Paris nüshası ise 947 beyittir.

Yazılış Sebebi

Malatyalı İsmail, eserini yazma sebebini sebep-i telif bölümünde şu şekilde anlatır: "Malatya'da yaşamama rağmen sözüm (şiirim) birçok farklı diyarlarda söylenirdi. Bir gün hem Kudüs'ü ziyaret etmek hem de Kabe'yi görebilmek için seyahate çıktım. Bu yolculuk esnasında Trablus şehrine yolum düştü. Orada hüküm süren bir efendinin Halil ismindeki kâmil bir hizmetkârı bana Arapça yazılmış mensur bir hikâye getirdi. Ben de bu Arapça hikâyeyi Türkçeye manzum olarak tercüme ettim. Daha sonra da hikâyeye birkaç muamma ilave ettim. Siz de bu hikâyeyi okuduğunuzda Hz. Peygamber'in ruhu için bir salavat getirin."

Malatıyya'da olurdu maḫâmum
Varurdu her bir iḫlîme kelâmum

Sefer itdüm kılam Kuds'ü ziyâret
Varam hem Ka'be'ye bulam kerâmet

37^a itdüm kılam: kıldum ki idem P.

Kim anda hüküm iderdi mîr ü kâdî
Kıldum Hakk'a her demde niyâzı

Yolum da gör ne türfe qar'a düşdi
Ki tâ yolum Tırablus'a irişdi

Anuñ gönli murâdın eyle hâşıl
Yavuzlığı sen andan eyle zâ'il

Tapusunda anuñ bir yâr-ı cânı
Getürdi baña uşbu dâstânı

Nitekim benüm adum 'İsmâ'il'dür
Getüren qardaşın adı Halîl'dür

Me'ânî ehli'dür ol dağı kâmil
Getürdi dâstân ol yâr-ı 'âqil

'Arabca neşr idi ben nazma düzdüm
Velî ma'inde bahrî gibi yüzdüm

'Arabca her ne itmişidi taqrîr
Anı ben eyledüm Türkîde tefsir

Ne kim râvîden gelmişdi rivâyet
'Arabca Türkîde düzdüm hikâyet

Velî âhir idicek dâstânı
Didüm birkaç mu'ammânuñ beyânı

(vrk. P3^a-3^b)

1.7. Mesnevinin Tertibi ve Konu Başlıkları⁵

Giriş

1^b Tevhid (1-18)

2^a Der Na't-ı Seyyidü'l-Enbiyâ (19-33)

Asıl Konunun İşlendiği Bölüm

3^a Sebeb-i Telîf-i İn Dâstân-ı Acîb (34-52)

3^b Ağâz-ı Dâstân (53-267)

12^a Bahs Kerden-i Cârîyâ Bâ-Mukrî (268-356)

15^b Bahs Kerden-i Cârîye-i Âkıla vü Nazîfe Bâ-Fakîh (357-512)

22^b Bahs Kerden-i Cârîye Bâ-Tabîb (513-659)

28^a Bahs Kerden-i Cârîye Bâ-Müneccim (660-713)

30^b Suâl Kerden-i Müneccim Ez-Cârîye (714-722)

30^b Cevâb Dâden-i Cârîye Müneccim-râ (723-732)

31^a Suâl Kerden-i Cârîye Be-Müneccim (733-741)

31^b Cevâb Dâden-i Cârîye Bâ-Suâl-i ...⁶ (742-750)

32^a Suâl-i Müneccim Cârîye-râ Ez-Muammâ (751-752)

32^a Muammâ-Cevâb (753-756)

32^b Suâl-Cevâb-Diğer Suâl (757-768)

33^a Cevâb-Diğer Suâl-CevâbDâden Cârîye (769-777)

33^b Muammâ ki Suâl Kerde-i Cârîye ez-Müneccim (778-789)

34^a Bahs Kerden Cârîye Bâ-Şâir (790-806)

34^b Muammâ-Cevâb-Muammâ (807-813)

35^a Cevâb-Muammâ-Cevâb-Muammâ (814-825)

35^b Cevâb-Suâl-Cevâb (826-874)

37^a Muammâ (875-878)

37^b Cevâb (879-899)

38^a Muammâ (900-912)

Sonuç

38^b Sâz-zeden-i Cârîye Der Huzûr-ı Şâh (913-924)

39^a Medh Kerden Cârîye Halîfe-râ (925-945)

1.8. Hikâyenin Konusu

Hikâye, zengin bir tüccarın oğlu olan Bedri'z-zamân'ın babasından kalan mirası kısa sürede tüketip fakirleşmesi ve cariyesinin ilmi ve güzelliği sayesinde bu fakirlikten kurtulmasını anlatmaktadır. Hikâyedeki diğer olaylar, bu kurgu etrafında şekillenmiştir.

1.9. Hikâyenin Özeti

Eserin müellifi Malatyalı İsmail, Ka'be'yi ziyaret etmek amacıyla bir yolculuğa çıkar. Seyahat esnasında yolu Trablus şehrine düşer. Burada Halil isimli biri, İsmail'e

⁵ Bölüm başlıklarının varak numaraları ve beyit sayıları verilirken, karşılaştırmalı metne makalede yer vermediğimiz için beyit sayısı daha fazla olan ve konu bütünlüğünün sağlandığı eserin Paris nüshası esas alınmıştır.

⁶ مخود şeklinde imla edilen kelime okunamamıştır.

Arapça mensur bir hikâye verir. Bu hikâyeyi okuyup beğenen İsmail, hikâyeyi manzum olarak Türkçeye tercüme eder. Hikâyedeki hadise, Harun Reşid'in hilafeti döneminde Bağdat'ta yaşanır.

Harun Reşid'in halife olduğu dönemde Bağdat'ta birçok âlim ve hoca yaşar. Bunlardan biri de İbni Dinar'dır. Ticaretle uğraşan İbni Dinar, oldukça zengin ve nüfuz sahibi bir kimsedir. Raiyetindeki farklı ırklardan köleleri ve sahip olduğu hazinelerle döneminin ikinci bir Karun'u gibidir. İyice yaşlanan İbni Dinar'ın çocuğu olmamıştır. Kendisinden sonra, mal varlığını bırakabileceği ve kendisini hayırla anacak bir evlada sahip olmak ister. İbni Dinar, çocuk sahibi olabilmek için Allah'a dua eder, oruç tutar, sadaka verir ve yılın her gününde hayır-hasenatla meşgul olur. Nihayet duaları kabul görür ve İbni Dinar'ın gözleri sürmeli, yanakları elma gibi, yüzü dolunaydan daha parlak bir erkek çocuğu olur. Çocuğun adını Bedrü'z-zamân koyarlar. Özenle büyütülen Bedrü'z-zamân, dört yaşına geldiğinde babası İbni Dinar, dünyanın dört bir tarafında köle ticareti yapan tüccarları bir araya toplar. Oğlu Bedrü'z-zamân için güzellikte, ahlakta ve bilgelikte eşi benzeri olmayan bir cariye bulmalarını ister. Bu isteğini yerine getirene de büyük ihsanlarda bulunacağı sözünü verir. İbni Dinar'ın sözlerini duyan tüccarlar, yedi iklim sefer düzenlerler. Nihayet tüccarlardan biri, Kırım'da oldukça güzel ve bilge bir cariyeye denk gelir. Onu satın alır. Cariyeye güzel elbiseler giydirip süsleyerek İbni Dinar'a getirir. Cariyeyi gören İbni Dinar, muradının hasıl olduğunu anlar ve verdiği sözü tutarak o tüccara sayısız ihsanlarda bulunur. Cariyeyi himayesine alan İbni Dinar, öncelikle onun ciddi bir eğitim almasını sağlamak ister. İlim tahsiline Kuran öğrenmekle başlayan cariye, kısa zamanda hafız olur. Bununla birlikte farklı hocalardan ders alan cariye, hadis, tefsir, mantık, ilm-i nücum, tıp, şiir, fıkıh ve hendese gibi ilimleri de öğrenir. Sadece bu ilimleri öğrenmekle kalmaz; çeşitli saz aletlerini çalmayı ve satranç oynamayı da öğrenir. Bu esnada Bedrü'z-zamân da çeşitli hocalardan dinî ve fennî ilimleri öğrenir. On sekiz yaşına geldiğinde ata binmek ve ok atmak gibi konularda maharet kazanan Bedri'z-zamân, gönlünü cariyeye kaptırır. Oldukça yaşlanan İbni Dinar, bir gün oğlunu yanına çağırır ve ona: “Artık iyice yaşlandım. Belim büküldü, gözüm görmez, kulağım duymaz oldu. Ölüm vaktim yaklaştı. Bütün malım mülküm senindir. Benden sonra her şeyi sen idare edeceksin. Adalet senin rehberin olsun. Kibirden uzak dur ve tevazuyu elden bırakma. Büyük nasihatî dinleyenler pişman olmaz. Sen de sözlerime kulak ver ki pişman olmayasın...” diyerek nasihatte bulunur. İbni Dinar, bu konuşmadan kısa bir süre sonra vefat eder. Bedri'z-zamân, birkaç gün yas tuttuktan sonra babasının verdiği öğütleri unuttur. Kendini eğlenceye ve yemeye içmeye veren Bedri'z-zamân, kısa sürede babasından kalan mirası tüketir ve cariyeyle birlikte ekmeğe muhtaç bir hâle gelirler. Akrabaları ve dostları da onları unutmuştur. Bu çaresizlikten kurtulmak isteyen cariyenin aklına bir fikir gelir. Bedri'z-zamân'a “halifenin huzuruna var ve benden bahset. Benim güzelliğimi ve her ilme olan vukufiyetimi anlat. Bu sayede, içinde bulunduğumuz durumdan kurtulabiliriz” der. Derhal halifenin huzuruna varan Bedri'z-zamân, cariyeden bahseder. Halife, Bedri'z-zamân'ı dikkatle dinledikten sonra cariye getirmesini söyler. Halifenin huzuruna gelen cariye, Kuran, hadis, tefsir, hendese, mantık, şiir, tıp gibi ilimleri tahsil ettiğini, farklı müzik aletlerini çalabildiğini ve satranç oynamakta mahir olduğunu söyler. Halifenin cariyenin sözlerinden etkilendiğini gören Bedri'z-zamân, cariyeye karşılık halifeden bin dinar talep eder. Halife, cariyenin

söylediklerinin doğru çıkması hâlinde Bedri'z-zamân'a bin dinardan fazlasını vereceğini söyler. Halife, bir ilim heyetinin oluşturulmasını ve cariyeye münazara yapılmasını emreder. Fakih (fıkıh âlimi), mukrî (hafız), nahvî (dilbilimci), şair, tabip ve müneccimden oluşan bir ilim heyeti kurulur. Öncelikle cariyeye ile mukrî arasında münazara başlar. Mukrî, cariyeye “Kurân'ı ezberledin mi? Mekkî Medenî nedir? En faziletli sure ve ayet hangisidir? Besmele ayet midir? Besmele neden surelerin başında yer alır? Kuran ayetlerini kim bir araya toplayıp mushaf hâline getirmiştir?” gibi birçok soru sorar. Sorduğu her sorunun cevabını fazlasıyla alan ve soracak başka sorusu kalmayan mukrî, cariyenin ilmini takdir ederek kenara çekilir. Bundan sonra cariyenin fakihle münazarası başlar. Cariyeye namaz, abdest, nikah ve yeme içme adabı gibi fikhî meselelere dair sorular soran fakih, aldığı cevaplar karşısında hayrete düşer. Cariyenin ilmi anlamda kendinden üstün olduğunu söyleyerek sözü tabibe bırakır. Tabip, cariyenin tıp bilgisini ölçmek amacıyla ona birçok soru sorar. Beden anatomisi ve hastalıklar hakkında bahisler açar. Cariye, tabibin her sorusunu cevaplamıştır. Münazara sonunda tabip halifeye, “cariye tıp konusunda beni aciz bıraktı” der. Cariye, halifeye müneccimle münazara etmek istediğini söyler. Müneccim ayağa kalkar ve menzillerden, yıldızlardan, gök cisimlerinden ve sair konulardan bahisler açar ve bunlarla ilgili sorular sorar. Her sorunun cevabını veren cariyeye müneccim arasında soru-cevap faslı başlar. Sonunda cariyenin sorduğu bir soruya müneccim cevap veremez. Halife cariyeyi tebrik eder ve müneccimden sonra sıra şaire gelir. Şair cariyeye birkaç muamma söyler ve bunları çözmesini ister. Cariye bütün muammaları çözer ve şairin sorularına cevap verir. İlim heyetiyle münazarasını tamamlayan cariyeye, halifenin huzurunda ud çalıp şarkı söylemeye başlar. Şarkısını tamamladıktan sonra halifeye övgü dolu sözler söyleyip Bedri'z-zamân'ı sevdiğini ifade eder. Halife, Bedri'z-zamân'a ve cariyeye büyük ihsanlarda bulunur ve onların mutlu olmalarını sağlar.

1.10. Şahıs Kadrosu

Hikâyenin hemen her bölümünde yer alan ve olayları şekillendiren iki başkahraman vardır. Bunlar, cariyeye ve Bedri'z-zamân'dır. Bu iki kahramanın haricinde hikâyede yer verilen diğer kişiler, yardımcı karakterler konumundadır. Hikâyenin şahıs kadrosunda toplumda farklı statülere sahip kişiler görülür. Tüccar, halife, tabip, şair, müneccim, mukrî, fakih gibi hikâyenin sadece belirli bölümlerinde ortaya çıkan şahıslar, yardımcı karakter hüviyetindedirler. Bunlar, hikâyede kendilerine biçilen rolleri tamamladıktan sonra ortadan kaybolurlar.

Cariye (Teveddüd): Hikâyenin başkahramanlarından biridir. Bilgeliğiyle hayranlık uyandıran cariyeye, zengin her tacirin kölesidir. Adı sadece bir beyitte Teveddüd şeklinde geçmektedir. Henüz küçük yaşlarda İbni Dinar tarafından bir tüccardan satın alınmıştır. Tüccar da cariyeyi Kırım'da bir hocadan alarak Bağdat'a getirmiştir. Hikâyede cariyenin fiziksel özelliklerine dair ayrıntılı tasvirler vardır. Cariyenin gözleri ceylan gözü gibidir, kaşları hilali andırır. Yüzü aya benzer. Hurleri bile kıskandıracak bir güzelliğe sahiptir. Sadece güzellikte eşsiz değildir; huy olarak da eşi benzeri yoktur. İbni Dinar, cariyenin eğitimine büyük önem verir. Yanına alır almaz “ehl-i Kurân” bir hocaya teslim eder ve ilim tahsiline başlamasını sağlar. Cariyenin eğitimi, sadece Kuran öğrenmekle sınırlı kalmaz. Hadis, siyer, fıkıh, astronomi, hendese, tıp gibi birçok ilmi

tahsil eder. Musiki ve şiir gibi alanlarda da söz sahibi olur. Cariye, zor zamanlarda Bedri'z-zamân'ın yanında yer alır. Olağanüstü güçlere sahip olmasa da aldığı eğitim, edindiği ilmi seviye ve düzgün karakteri sayesinde doğru kararlar vererek güçlükleri aşabilme yeteneğine sahiptir. Bu türden sıra dışı yeteneklerin bir cariyede olması, okuru biraz şaşırtmaktadır. Burada anlatıcının cariyenin bu özelliklerinden bahsederken biraz da abartıya başvurmasının payı vardır. Cariyenin farklı alanlarda söz sahibi ilim adamlarıyla münazarada bulunup hepsini mağlup etmesi, gerçeklikle pek bağdaşmamaktadır. Bunula birlikte cariyenin rehber olabilme vasfı, karşılaşılan zorlukların aşılmasında aldığı isabetli kararları ve doğru tercihleri, klasik anlatılardaki bilge ve yol gösterici kişinin karakter özellikleriyle paralellik göstermektedir. Cariye, hikâyedeki olayları yönlendirir ve anlatılan macera, carie merkezli şekillenir.

Bedrü'z-zamân: Hikâyede cariyeden sonra kendisine en fazla vurgu yapılan ve ön plânda yer alan kişidir. Yüzünün ay gibi parlak olması ve güzelliği nedeniyle, “zamanın dolunayı” anlamına gelen Bedrü'z-zamân adı verilmiştir. Bedrü'z-zamân dünyaya geldiğinde babası İbni Dinar çok sevinir. Günlerce süren şenlikler tertip eder, birçok fakire ihsanlarda bulunur. Onun bakımıyla yakından ilgilenilir. Bakıcılar gece gündüz ona hizmet ederler. Dört yaşına geldiğinde, ona yoldaş olacak ve sürekli onunla ilgilenecek bir carie bulurlar. Bedri'z-zamân'la cariyenin birlikteliği bu dönemde başlar. Bedri'z-zamân, küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alır. Dini ilimleri öğrenir, hüsn-i hat dersleri alır. On sekiz yaşına geldiğinde ata binmek, ok atmak gibi savaş sanatlarını da öğrenir. Babası, dürüstlüğü ve saygınlığını kaybetmemesi için Bedri'z-zamân'a bir dizi öğüt verse de babasının ölümünden sonra heveslerinin peşinden koşup ve eğlenceye dalarak kendine kalan mirasın tamamını çarçur eder. Dostlarının ve akrabalarının telkinlerine rağmen yanlış tercihlerde bulunur. Önceleri gösterişli ve varlık içinde bir hayat süren Bedri'z-zamân, cariesiyle birlikte fakirliğe mahkûm olur. Bu tercihlerinden anlaşıldığı kadarıyla basiret sahibi ve öngörülü biri değildir. Anlatıcı, Bedri'z-zamân'ı heveslerinin peşinde koşan, alışlagelmiş bir mirasyedi tip olarak tarif eder. Fakat yaşadıklarından ders çıkarmayı bilir ve karşısına çıkan fırsatları değerlendirmeyi ihmal etmez. Fakirlikten ve sefaletten kurtulmak için cariyeyi kullanması, onun fırsatçılığının en bariz örneğidir. Her ne kadar yanlış kararlar alıp kötü bir vaziyete düşse de Bedrü'z-zamân hakkında olumsuz bir imaj oluşturulmaz. Anlatıcı, Bedri'z-zamân'ı kötü bir karakter olarak anlatmaktan ziyade onu masum, hata yapmaya elverişli ve istismara açık bir tip olarak tasvir eder.

İbni Dinar: Bedri'z-zamân'ın babası olarak takdim edilen oldukça zengin ve nüfuz sahibi bir tüccardır. O kadar zengindir ki hikâyede “Kârûn-ı sâni” olarak tarif edilir. Bedrü'z-zamân ve cariyeden sonra hikâyedeki en önemli kişidir. Ölümünden önce oğluna verdiği öğütler, İbni Dinar'ın ciddi bir hayat tecrübesine ve bilgi birikimine sahip olduğuna işaret eder. Yaşı tam olarak söylenmese de öldüğünde yaşı bir hayli ilerlemiştir. Oğluna büyük bir miras bıraktıktan sonra vefat eder ve sahnedan çekilir.

Halife (Harun Reşid): Şair, hikâyedeki olayların Harun Reşid döneminde cereyan ettiğini naklederek hikâyeye giriş yapar. Halife, hikâyenin başından sonuna kadar olay örgüsünün içindedir. Halife'nin fiziksel özelliklerine dair tasvir yoktur; fakat adaleti, cömertliği ve yardım severliği gibi vasıflarına vurgu yapılır. Cariyeyle ilim heyeti

arasındaki münazarada hakem rolünü üstlenir. Münazaralar esnasında taraf olmaz. Hakkı takdir edebilen ve sözüne sadık bir kişidir.

Tüccar(lar): Bunlar köle ticareti yaparlar. Onların reisi olan İbni Dinar, istediği vasıflara sahip bir cariyeye bulmaları için onlardan talepte bulunur. İbni Dinar'ın isteği üzerine dünyanın dört bir yanına seyahat ederler. İçlerinde bir tüccar, Kırım'da cariyeyi (Teveddüd) bulur ve onu İbni Dinar'a getirir. Tüccarlar, bu olaydan sonra hikâyede yer almazlar.

Muallimler: Olay örgüsü içinde önemli bir yer tutmazlar. Bedrü'z-zamân ve cariyenin eğitimi ile ilgilenirler. Farklı ilim dallarında onlara ders verirler.

Mukrî: Halife tarafından oluşturulan ilim heyetinde yer alır. Cariyeye ilk olarak Mukrî (hafız) münazara eder. Mukrî'nin fiziksel ya da kişisel özelliklerinden bahsedilmez. Münazara başlamadan önce cariyeye tepeden bakan onu küçük gören bir tavır takınır. Kendine fazlasıyla güvenen ve biraz da kibirli bir karakterdir. Kuran-ı Kerim'in muhteşimiyatına dair cariyeye birçok soru sorar. Münazarada mağlup olan Mukrî, cariyeyi takdir ve tebrik etmekten kaçınmamıştır.

Fakîh: İlim heyetinin bir diğer üyesidir. Cariyenin İslam fıkhı konusundaki bilgilerini sınar. Münazara sonunda, yenildiğini kabul ederek cariyenin kendisinden daha bilgili olduğunu kabul eder.

Tabîb: Tıp konusunda cariyeye münazara eder. Sorduğu bütün sorulara cevap alan Tabîb, cariyeye karşısında aciz kaldığını söyleyerek kenara çekilir ve hikâyenin devamında bir daha rol almaz.

Müneccim: Tabîb'i susturan cariyeye, Müneccim'le münazara yapmak ister. Bu uzun soluklu münazarada cariyeye ve müneccim birbirlerine muamma sormaya başlarlar. Sonunda cariyenin sorduğu muammaya cevap veremeyen Müneccim, yenilgiyi kabul ederek geri çekilir.

Şair: Müneccim'den sonra münazara sırası Şair'e gelir. Sözlerine kendini överek, şiir konusunda derin bir bilgiye sahip olduğunu söyleyerek başlayan Şair, cariyeye karşı galip gelemmez. Şair, cariyeye münazara yapan son âlimdir.

1.11. Hikâyede Zaman ve Mekân

Hikâyede olayların yaşandığı zamana dair belirli bir tarihten bahsedilmiştir. Olaylar, Abbasi halifesi Harun Reşid'in hilafette olduğu dönemde gerçekleşir. Harun Reşid'in halifeliği H.170/ M.786-H.193/M.908 yılları arasındadır (Bozkurt 1997: 258). Ayrıca hikâyede zamana ilişkin Bedri'z-zamân'ın dört yaşına gelmesi, on sekiz yaşına geldiğinde ata binmeyi ve ok atmayı öğrenmesi, babasının ölümünden sonra üç gün yas tutması gibi farklı zaman ifadeleri yer almaktadır. Hikâyede kronolojik bir zaman dilimi takip edilmiştir. Harun Reşid'in halifelik yılları göz önünde bulundurulduğunda, hikâyenin başlangıcı ve bitişi arasında yaklaşık yirmi yıllık bir süre olduğu söylenebilir.

Olayların cereyan ettiği mekânlara bakıldığında, belirsiz ve muhayyel yerlerden bahsedilmez. Hikâye, toplum tarafından bilinen ve gündelik hayatın hüküm sürdüğü yerlerde vuku bulur. Hikâyenin kurgusuyla da alakalı olarak mekân çeşitliliği pek fazla değildir. Hikâyede iki farklı şehirden bahsedilir. Birisi Harun Reşid'in hilafette olduğu merkez olan Bağdat'tır. Bir diğeri de tacirin cariyeyi bulmak için gittiği Kırım'dır. Bunun

haricinde olaylar çoğunlukla İbni Dinar'ın evinde ve daha sonra da halife Harun Reşid'in sarayında geçmektedir.

1.12. Tercümenin Kaynağına Dair

Malatyalı İsmail, eserin sebep-i telif bölümünde hikâyeyi Arapçadan tercüme ettiğini ve asıl hikâyeye birkaç muamma dahil etmek suretiyle eserini oluşturduğunu söylüyor. Aynı şekilde hikâyenin orijinal hâlinin mensur olduğunu ve mütercimmin eseri Türkçeye manzum olarak tercüme ettiğini sebep-i telif bölümünden öğreniyoruz. Kaynak metnin aslında *Binbir Gece Masalları* içerisinde yer alan *Cariye Teveddüd (Canayakın Bilgili)*⁷ hikâyesi olduğu anlaşılmaktadır.

Binbir Gece Masalları (Arapça: Elf leyle ve leyle, Farsça: Hezâr ü yek şeb), Ortadoğu kökenli bir masal külliyatıdır. Bir çerçeve hikâye içerisinde yer alan pek çok tali hikâyeden meydana gelmiştir (Ulutürk 1992: 180). Külliyatın kaynağını Farsça *Hezâr Efsâne* adlı eserin oluşturduğu düşünülmektedir. *Hezâr Efsane*'nin de içinde barındırdığı kültürel unsurlar ve anlatım tarzıyla Hint kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Arapçaya çevrildiği düşünülen bu versiyon, daha sonra yapılan eklemelerle genişletilmiş, başına ilave edilen çerçeve hikâye ile de XIV. yüzyılda son hâlini almıştır (Ulutürk 1992: 180). Külliyatta 264 masal bulunmaktadır. Külliyatın anlatım tekniği, çerçeve masalın içine giren diğer masalların uygun yerlerinde ikinci, üçüncü derecede çerçeveler meydana getirmeye de elverişlidir. Nitekim Şehrazad'ın anlattığı masaldan herhangi birinin kahramanı bazen bir vesile bulup karşısındakine birbiri içinde devam edip giden masallar anlatır (Tülücü 2004: 5).

Binbir Gece Masalları, a) Hint kaynaklı masallar b) İran'dan gelen masallar c) Harun Reşid devrine ait Bağdat menşeli masallar. Harun Reşid zamanında onu şahsiyeti etrafında şekillenen masallar realisttir. Bu masallarda üslup ve tertip daha ustacadır. d) Fatımiler ve Memlükler devrinde Mısır'da külliyata ilave edilen masallar. Bunlar akıl ve tabiat dışı unsurlar bakımından zengin konulardır. Bu masallarda tertip ve üslup biraz daha acemicedir (Ulutürk 1992: 181).

Binbir Gece Masalları'nın çerçeve hikâyesi kısaca şu şekildedir:

Semerkant Hükümdarı Şah-zaman bir gün kardeşi Sâsânî Hükümdarı Şehriyâr'ı görmeye giderken unuttuğu bir şeyi almak üzere geri döndüğünde sarayda karısının ihanetine şahit olur ve onu derhal öldürür. Şehriyâr'ın yanındaki misafirliği sırasında kardeşinin ava gittiği bir gün yengesinin onu daha çirkin bir şekilde aldattığına şahit olur. İki kardeş deniz kenarında gezinirken omzunda sandıkla bir ifritin denizden çıkması üzerine korkularından bir ağaca tırmanırlar. Ağacın altına gelen ifrit sandıktan bir kadın çıkardıktan sonra uyumaya başlar. İfritin karısı olan bu kadın iki kardeşi görür ve ifriti uyandırmak tehdidinde bulunarak onlarla cinsî ilişki kurarak ifrite ihanet eder. Bunun üzerine iki kardeş bütün kadınların sadakatsizliklerine kanaat getirir. Bu sebeple Sâsânî Hükümdarı

⁷ Binbir Gece Masalları'nı Fransızcadan Türkçeye tercüme eden Alim Şerif Onaran, *Cariye Teveddüd hikâyesini*, "Canayakın Bilgili" başlığıyla tercüme etmiştir. Bk.: *Binbir Gece Masalları*, C. I, çev. Alim Şerif Onaran, YKY, C.I, İstanbul, 2001.

Şehriyâr sarayına döner dönmez karısını öldürtür. O günden sonra da her gün bir genç kızla evlenir ve ertesi günü boynunu vurdurur. Üç yıl sonra şehirde evlenecek genç kız kalmaz. Padişaha kız bulmakla görevli olup güç durumda kalan vezirin de iki kızı vardır. Büyük kızı Şehrezâd kendini feda etmek pahasına da olsa kadınları bu belâdan kurtaracak bir plan hazırlayarak padişahla evlenmeyi kabul eder. Gerdeğe girmeden önce de kız kardeşi Dinârzâd (veya Dünyâzâd) ile görüşme izni alır. Dinârzâd, önceden kararlaştırıldığı üzere Şehrezâd'dan bir masal anlatmasını ister. Şehrezâd sabaha kadar devam eden masalı en heyecanlı yerinde keser. Padişah da masalın sonunu öğrenmek için idamı sonraya bırakır. Şehrezâd padişahı böylece 1001 gece oyalar. Sonunda hikâyelerin öğretici ve ibret verici etkisi kadar karısının zekâ ve becerikliliği karşısında duyduğu hayranlığın da tesiriyle padişah Şehrezâd'ı öldürmekten vazgeçer.

(Ulutürk 1992: 181).

Malatyalı İsmail, eserini hangi eserden tercüme ettiğine dair net bir bilgi vermemektedir. Sadece Halil isimli bir şahıs tarafından kendisine verilen Arapça mensur bir hikâyeyi tercüme ederek nazma çektiğini söyler. Ancak anlatılan hikâye *Binbir Gece Masalları*'ndaki *Cariye Teveddüd* hikâyesiyle bire bir örtüşmektedir. Önceki bölümlerde tercüme eserin hikâye özeti verildiğinden, iki anlatı arasında her ne kadar bazı farklılıklar olsa da, tekrara düşmemek için *Cariye Teveddüd* hikâyesinin özetini vermiyoruz.

1.13. Dil ve Anlatım

Malatyalı İsmail, eserinde XVI. yüzyılda yazılmış diğer aşk mesnevilerinin birçoğuna nispeten daha sade bir Türkçe kullanmıştır. Yazıldığı dönem itibarıyla Eski Anadolu Türkçesinin ses, yapı ve sözdizimi özelliklerini taşıyan eser, söz varlığı bakımından da oldukça zengin olup, birçok arkaik Türkçe sözcüğü ve deyimini içermektedir. Bu sözcük ve deyimlerden bazıları şunlardır:

Açlık odına yan-	: Açlıktan zor durma düşmek.
Apar-	: Götürmek, alıp götürmek.
Artuk	: Fazla, ziyade.
Badenin kanını döv-	: Fazlaca şarap içmek.
Bugur	: Bundan sonra, şimdi, bu defa, bu kez.
Çalap	: Tanrı, Allah.
Çöngel-	: Zayıflamak, gücünü yitirmek, görevini yapamaz duruma gelmek.
Dirilmek	: Toplanmak, bir araya gelmek.
dükeli	: Hep, hepsi, bütün, cümle.
Dün	: Gece.
Düriş-	: Çalışmak, gayret etmek.
Düz-	: Telif etmek, nazmetmek.
Eyit-	: Söylemek, anlatmak.
Irak	: Uzak.
İrgür-	: Ulaştırmak, eriştirmek.
İssi	: Sahip.
Kaçan	: Ne zaman, ne zaman ki.

Kamu	: Hepsi, tamamı, bütünü.
Kangı	: Hangi.
Katı	: Çok, gayet.
Kiçi	: Küçük.
Kulak ur-	: Kulak vermek, dinlemek.
Okın-	: Davet olunmak, çağrılmak.
Oku-	: Davet etmek, çağrılmak.
Ög(k)üş	: Çok fazla.
Öñdin	: önce, daha önce.
Sağış	: Sayı, adet, mikdar, hesap.
Sayru	: Hasta.
Tapu	: Huzur, makam, kat.
Ton	: Elbise.
Tonat-	: Süslemek, giydirip kuşatmak.
Turı gel-	: Ayağa kalkmak.
Ur-	: Vurmak, çarpmak; vermek.
Uş	: İşte, şimdi.
Üş	: Toplanmak, bir araya gelmek.
Yavuz	: Kötü, fena.
Yire ur-	: Yere vurmak.

Türkçenin anlatım imkânlarını ve Türkçe sözcükleri yerli yerinde kullanan şair, Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmayı da ihmal etmemiştir. Fakat eserde, Arapça ve Farsça kelimeler, metnin anlaşılmasını zorlaştıracak yoğunlukta değildir. Zaten bu kelimelerin büyük bir çoğunluğu da dönemin halk dilinde veya konuşma dilinde kullanılan sözcüklerden ibarettir. Bunun yanında Arapça ve Farsça tamlamalar da çok fazla kullanılmamıştır. Özellikle Farsça üçlü tamlamalar metinde neredeyse yok denecek kadar az miktardadır. Arapça ve Farsça tamlamaların az kullanılmasına karşın "u, ü, vü" bağlaçlarına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu bağlaçlar yan cümleleri birbirine bağlamak için kullanıldığı gibi isim, sıfat ve fiiller arasında da kullanılmaktadır. Buna ilaveten veznin gerektirdiği yerlerde de bu bağlaçlara müracaat edilmektedir:

Oğudum mantık **u** hey'et kitâbın
Su'âl idenlerüñ virem cevâbın (269)

Çalaram cümle sâzı her uşûlde
Ururam raqşsı nâzik şağ **u** solda (276)

Olar kim getirürler kıl **u** kırnağ
Hıtanî Bulğar **u** hem Rus **u** Kıpçaq (88)

Ola 'aklı temâm **vü** fikri rûşen
Şaçı müşğîn ola [vü] yüzi gülşen (101)

Ayrıca "ki" ve "çü" bağlaçları da vezin doldurmak amacıyla sıklıkla kullanılmıştır:

Çü şubh oldı yirinden tırdı ol dem
Tonatdı ol kıızı hoş şâd u hurrem (126)

Gice gündüz dürişdi vü yügürdi
Ki bir gün menzil-i Bağdâd'a irdi (124)

Eseri üslubu yönüyle değerlendirdiğimizde, şairin bu konuda da bir hayli başarılı olduğu söylenebilir. Canlı tasvirler ve söz sanatlarıyla zenginleştirilmiş bir anlatımın hâkim olduğu eserde, "gelmişdir rivâyet, okudığım rivâyet, râvîden gelmişdi..." gibi klasik hikâyelerde yer alan kalıplaşmış ifade kalıplarını kullanmasına da sıklıkla rastlanmaktadır.

Eserdeki dikkat çekici üslup özelliklerinden bir tanesi de anlatıcının, hikâyenin olağan seyrinde üçüncü şahıs anlatımıyla devam ederken "böyle buyurdı, haber böyle" gibi kalıp ifadeleriyle üçüncü şahıstan birinci şahıs anlatımına geçmesidir. Bu tür anlatıcı değişiklikleri sayesinde, olay akışındaki tekdüzelik giderilmiş ve okurun dikkatinin daha canlı ve taze kalması sağlanmıştır. Bu ifade farklılıkları sayesinde, hikâyenin gerçekliğine ve daha da inandırıcı olmasına vurgu yapılmış olur.

2. Tercümede İzlenen Yöntem

Klasik Türk edebiyatında tercüme edilen eserler, kaynak metinle olan ilgisi bakımından sadık tercüme ve serbest tercüme olarak iki başlık altında değerlendirilebilir. Kaynak metni herhangi bir ekleme veya eksiltmeye başvurmaksızın hedef dile aktarmayı amaçlayan sadık tercüme örnekleri daha ziyade edebiyat dışı dinî ve bilimsel tercüme örneklerinde görülürken, edebiyat sahasında da çoğu Arapça olan bazı manzumelerin yine manzum olarak yapılan tercümelerinde açık olarak ortaya çıkar. Bu tür tercümelerde mütercimlerin hayli zorlandıkları, yer yer tercümeyle muhtaç tercüme faaliyetleri ortaya koydukları görülmektedir. Öte yandan klasik Türk edebiyatı tercüme geleneğinde eksiltme, ekleme, hülâsa etme, seçme (intihâb), derleme ve nihayet taklit veya nazire yoluna başvuruyla yapılan serbest tercüme faaliyetleriyle sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Tercümelerin giriş ve hâtme bölümlerinde tercümeyle ilişkin bilgilere de rastlanabilir (Yazar 2011: 1194-95).

Farklı bir dildeki manzum metin Türkçeye aktarılırken nesre çevrilebildiği gibi bunun tam tersi olarak mensur bir metin Türkçeye manzum olarak da tercüme edilir. Malatyalı İsmail, orijinali mensur olan *Cariye Teveddüd* hikâyesini Türkçeye manzum olarak, mesnevi formuna adapte edip serbest tercüme olarak değerlendirebileceğimiz bir biçimde tercüme etmiştir. Fakat bu tercüme serbest tercümenin sınırlarını biraz da olsa zorlar niteliktedir. Malatyalı İsmail eserinde, asıl hikâyede yer almayan birtakım bilgileri ilave edip kişi adlarını değiştirmiş ve bazı olayları eksilterek veya ilave etmek suretiyle tercüme etmiştir. Mütercim, şahsi tasarrufla gerçekleştirdiği ilavelere, eksiltmelere ve hülâsa ederek yaptığı tercümelere rağmen hikâyenin genel çerçevesine sadık kalmıştır.

Mütercimim kaynak metni eksiltme, ilave etme ve özetleme yoluna başvurarak tercüme ettiği bazı bölümler aşağıda verilen örneklerle açıklanacaktır.⁸

Öncelikle eserlerin başlığına bakıldığında kaynak metnin *Cariye Teveddüd* (*Canayakın Bilgisi*) başlığını taşıdığı, tercümede ise eserin adına yer verilmediği görülmektedir.⁹

Tercümede kaynak metinden farklı olarak, klasik mesnevi tertibinde yer alan tevhid, na't ve münacat konulu şiirler ayrıca sebep-i telif bölümü yer almaktadır. Bu farklılık, mesnevi yazma geleneğinin bir gerekliliği olarak da düşünülebilir. Bu bağlamda eserin giriş bölümü, çerçeve hikâyenin haricinde ve tercümeden bağımsız olarak yazılmıştır.

Kaynak metinde tacirin özelliklerinden bahsedilerek hikâyeye giriş yapılır. Tercümede ise Abbasi halifesi Harun Reşid ve onun döneminin genel özellikleri tasvir edilerek hikâyeye başlanır. Bu yönüyle, mütercimim tercüme faaliyetini gerçekleştirirken asıl metinde olmayan bazı bilgileri tercümeyle dahil ettiği görülmektedir.

Kaynak Metin	Tercüme
Bağdat'ta çok zengin, geniş ticaret olanakları olan bir tacir varmış. Her bakımdan onurlu, saygın ve ayrıcalıklı olan bu kişi hiç de mutlu değilmiş.	Meger ol çağ kim Hârûn hâlif Hilâfetden aña degdi vazîfe Felekden almışdı câh-ı bahtı Hemişe şehri-i Bağdâd idi tahtı Cihânı 'adli kılmışdı ma' mûr Varur idi yedi iklîme menşür

Her iki metinde de tacirden ve onun özelliklerinden ayrıntılarıyla bahsedilmesine rağmen kaynak metinde tacir olarak bahsedilen kişinin tercümede adı İbni Dinar olarak verilmiştir. Kaynak metindeki anlatıya göre tacir, uzun süre ibadet ve dua ettikten sonra eşlerinden en genciyle birlikte olmuş ve eşi hamile kalmıştır. Tercümede ise tacirin (İbni Dinar) sadece bir eşinden bahsedilmektedir.

Kaynak Metin	Tercüme
... çok miktarda sadaka dağıtıp sofu kişileri ziyaret etmiş; sonra da oruç tutup ibadet ettikten sonra tam bir inançla dua etmiş ve eşlerinden en genciyle yatmış ve bu kez yüce Tanrı'nın lütfuyla, o an ve saatte karısını hamile bırakmış.	Tatavvü' kıluban oruç dutardı Giceyi gündüze bile kıtarardı Şadağa virüben tesbîh iderdi Yıl on iki ay bu resmile giderdi ... Du' âsın Haq anuñ maqbûl kıldı Helâli 'âkıbet hâmile kıldı

⁸ Kaynak metin olarak Alim Şerif Onaran'ın Türkçe tercümesi esas alınmıştır.

⁹ Malatyalı İsmail'in eserinin adı, K nüshasının 1a varlığında sonradan tükenmez kalemle yazıldığı anlaşılan Dâstân-ı İsmâil ibaresinden kaynaklı olarak kütüphane kaydında da aynı adla yer almıştır. Fakat metinde böyle bir adlandırmanın bulunmadığı ve eser adına dair herhangi bir bilginin yer almadığı görülmüştür.

İki metin arasındaki önemli farklılıklardan biri de hikâyenin başkahramanlarından biri olan tacirin (İbni Dinar) oğlunun kaynak metinde Ebü'l-Hasan; tercümede ise Bedrü'z-zamân olarak verilmesidir. Mütercimim Ebü'l-Hasan ismi yerine neden Bedrü'z-zamân'ı tercih ettiği konusunda sağlıklı bir değerlendirme yapamıyoruz. Fakat hikâyede tacirin (İbni Dinar) oğluyla ilgili fiziki tasvirler göz önünde bulundurulduğunda, "zamanın dolunayı/dolunay gibi güzel olanı" şeklinde anlam verilebilecek olan bedrü'z-zamân ibaresinin bahsedilen kişiye uygun bir isim olabileceği muhakkaktır.

Kaynak Metin	Tercüme
... tacir de Tanrı'ya duyduğu minnetle, duaları kabul olduğunda yerine getirmeyi düşündüğü gibi fakirlere, dullara ve yetimlere yedi gün boyunca sadaka dağıtmış; yedinci günün sabahına da oğluna bir ad vermeyi tasarlayarak onu Ebü'l-Hasan olarak adlandırmış.	Sevindi çün atası gördi anı Şanasın aña virdiler cihânı Bu destâmı diyen böyle buyurdu Öğüş yalın tonatdı aç toyurdu Ulu toy eyledi yoşsul u bâya Lağab Bedrü'z-zamân urdı ol aya

Tercümede, dört yaşına kadar saraydaki kadınlar ve hizmetçiler tarafından özenle büyütülen Bedri'z-zamân, dört yaşına geldiğinde İbni Dinâr'ın emriyle ona uygun, güzel ve bilge bir cariye bulunur. Bu cariye (Teveddüd), başka bir tüccar tarafından Kırım'dan bulunarak Bağdat'a getirilir. Tercümede anlatılan bu hadiselerin hiçbiri kaynak metinde yer almamaktadır.

Tercümede yer alan zamanla ilgili belirgin ifadeler (Bedrü'z-zamân'ın dört yaşına gelmesi, cariyenin (Teveddüd) Kırım'da bulunup Bağdat'a getirildiğinde beş yaşında olması ve yine Bedrü'z-zamân'ın on sekiz yaşına geldiğinde mahir bir at binicisi ve usta bir okçu olması...), kaynak metinde daha genel olarak (Ebü'l-Hasan'a ergenliğe ulaşmaya kadar süt annelerin, evdeki kadınların ve esirelerin bakması ve ergenliğe ulaşınca ata binmeyi öğrenmesi gibi) değinilmiştir. Kaynak metinde cariyenin (Teveddüd) hikâyeye dahil olması anlatılmadığı gibi yaşıyla ilgili de herhangi bir bilgi bulunmaz. Mütercimim hikâyeyi tercüme ederken buna benzer birçok ilavelerde bulunduğunu görebiliriz.

Bununla birlikte kimi yerlerde de bazı eksiltmeler, yani kaynak metinde yer aldığı hâlde tercümeyle dahil edilmeyen bölümler mevcuttur. Mesela halife Harun Reşid, huzuruna gelen cariyeyi imtihan etmek için dönemin önde gelen ilim adamlarının yer aldığı bir ilim heyeti oluşturur. Bu ilim heyetinin başında da İbrahim b. Seyyâr adlı bir âlim yer alır. Fakat tercümede, İbrahim b. Seyyâr'ın adı geçmediği gibi diğer ilim adamları da adlarıyla anılmamıştır.

Kaynak Metin	Tercüme
...sonra toplantı sürerken çağının en büyük bilgini olan ve insanla ilgili tüm bilimlerde yetki sahibi bulunan İbrahim b. Seyyâr'ı ve onunla birlikte tüm şairleri, dilbilimcileri, Hafız-ı Kuranl'arı, yıldızbilimcileri tabipleri, feylesofları, müçtehidleri ve ilahiyatçıları da çağırtmış...	<p>Kaçan 'ilm ehliyle bahş eyleye cüst Dürüst ola sözünde olmaya süst</p> <p>Bu kez emr eyledi erbâb-ı 'ilmi Getürdiler kamu aşhâb-ı hilmi</p> <p>Fağih ü mukrî vü nahvî vü şâ'ir Tabîb ile müneccim oldı hâzır</p>

Kaynak metinde bulunup da tercümede yer verilmeyen benzer bir eksiltme örneği de hikâyenin sonunda yer almaktadır. Kaynak metinde, cariye'nin dönemin âlimleriyle olan imtihanı tamamlandıktan sonra halife Harun Reşid, cariye'ye benim sarayında kalmak ister misin diye sorar. Aynı şekilde halife, Ebü'l-Hasan'a fazladan beş bin dinar verir ve onu sarayda himayesine alarak kendisine yüksek bir görev tevdi eder. Bunların hiçbirini tercüme metinde yer almaz.

Bu bağlamda, yukarıda verilen örnekler ve iki eserin bazı bölümlerinin karşılaştırılması sonucunda Malatyalı İsmail'in tercümesi hakkında şunlar söylenebilir. İsmail, tercüme yaparken çerçeve hikâyeye sadık kalmış; fakat bire bir tercümeden ziyade serbest tercüme usulünü benimsemiştir. Hatta bu serbestliğin oldukça ileri bir noktada olduğunu bu anlamda eser için telif ile tercüme arasında bir yerde bulunduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Belki de bu eser için telif-tercüme veya yeniden yazım şeklinde bir tanımlama daha uygun olacaktır.

Kaynak metin, Türkçeye tercüme edilirken tercümede metnin formunun değişmesi, yani mensur metnin nazma/şiire dönüşmesi, tercümenin daha serbest yapılmasına kapı aralamıştır. Çünkü nazma çekilen bir metin söz sanatları, vezin ve kafiye gibi bazı sınırlandırmalara maruz kalacaktır. Meramını bu ifade kalıplarının hudutları içerisinde söylemesi gereken mütercim, birtakım şahsi tasarruflarda bulunması gerekecektir. Bu nedenle kelime kelime tercüme yönteminden uzaklaşarak, çerçeve hikâyeye sadık kalıp anlam aktarımı şeklinde serbest bir tercüme metodunu takip edecektir. Malatyalı İsmail'in tercümede izlediği yöntem de bu şekilde ifade edilebilir.

3. Eserin Fransızca Tercümesi

Mesnevinin Fransa Paris Bibliotheque Nationale Suppl. Turc 912'deki nüshasının başında hikâyenin Fransızca bir tercümesi yer almaktadır. Bu tercüme Étienne Legrand adlı bir Fransız tarafından yapılmıştır. Tercümede kaynak metin bire bir takip edilmiş, kimi yerlerde mütercim tarafından bazı müdahaleler yapılmıştır. Mesela metinde yer alan "Ramazan" kelimesinin ne anlama geldiğini kelimenin sağ veya sol kenarına not düşerek izah etmiştir. Tercümede bir nevi izahlı tercüme şeklinde bir metot takip edilmiştir. Tercümede kaynak metne sadık kalınmış, ilaveler veya eksiltmeler yapılmamıştır. Tercüme, 1735 yılında tamamlanmıştır.

Malatyalı İsmail'in eserinin XVIII. yüzyılda Fransızcaya tercüme edilmiş olması, Fransız devletinin o dönemdeki kültürel politikalarıyla yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin farklı ve geniş coğrafyalarda hüküm sürdüğü, sosyo-politik ve ekonomik

anlamda güçlü olduğu bu dönem, hâliyle Türkçe'nin yaygınlık kazanmasına ve diğer devletler tarafından öğrenilmeye teşvik edilmesine zemin hazırlamış olmalıdır.

Bu bağlamda, Batı devletlerinin Osmanlı topraklarında Türkçenin öğrenilmesine dair ilk sistemli girişimleri 1551'de Venedikliler tarafından başlatılmıştır. Venedik Cumhuriyeti, kendi uyruğundan olan, doğu dillerini ve özellikle de Türkçe bilen tercümanlarını yetiştirmek amacıyla İstanbul'daki elçiliğinin bünyesinde ilk dil oğlanları (İtalyanca: *giovani della lingua*) okulunu kurmuştur. Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki dil oğlanları okulu örneğini, 1669 yılında Fransa, 1754 yılında Avusturya, 1776'da Polonya ve son olarak 1814 yılında İngiltere izlemiştir (Ağıldere 2010: 695).

Fransa'da Türk dilinin öğretimi, ilk defa Fransız devlet adamı Colbert tarafından başlatılır. Colbert'in kurduğu okulda tercüman olarak yetiştirilmek amacıyla, Osmanlı tebası arasından seçilen 9 yaşındaki Ermeni, Rus Süryani... çocukları İstanbul'a gönderilerek Beyoğlu'ndaki manastırda eğitilirdi. Burası Dil Oğlanları Okulu adıyla bilinirdi (Vahapoğlu 1997, Nurlu 2013'ten). Bu çocuklara Türkçelerini geliştirmeleri için verilen derslerin yanında diplomatik mesleği de öğretilirdi. Hem tercümanlık yapan hem de Türk Fransız ilişkilerini yürüten bu kişilere *dil oğlanları* denilirdi. Bu kişiler Türkçe konuşma dilini, klasik Osmanlıca'yı, Arapçayı, klasik Yunanca ve Latinceyi de iyi derecede bilirlerdi (Nurlu 2013: 480). Fransızlar, dil oğlanları okulunu kurarken Venedik modelini örnek almakla yetindiler. *Enfants de langue*, daha sonra da *jeunes de langue* deyimleri aslında Venedikliler'in Türkçeden tercüme ettikleri "dil oğlanı" deyiminin Fransızcasıdır (Hitzel 1995: 19).

Bu okullar yaklaşık iki yüz yıl boyunca öğrencilerine çocukluk yaşlarından itibaren Türkçe başta olmak üzere Arapça ve Farsçayı başarılı bir şekilde öğretti (Ağıldere 2010: 697). İstanbul'daki Fransız elçiliğinde yer alan dil oğlanları okulunda bir Türk hocadan günde dört saat Türkçe dersi almalarının yanı sıra aynı hocadan Arapça ve Farsça dersleri de almaktaydılar. Doğu metinlerini tercüme eden "dil oğlanları", çeviri dağarcığının temelini oluşturmuşlar ve bugün, bu tercüme Fransız Milli Kütüphanesi'ndeki el yazmalarının Doğu'yla ilgili bölümünde muhafaza edilmektedir (Hitzel 1995: 95).

Bu bilgiler ışığında, İstanbul'da faaliyet gösteren Fransız dil oğlanlarının İstanbul'dan ayrılırlarken tercüme ettikleri veya tercüme etmek üzere Türkçe, Arapça ve Farsça yazma eserleri de beraberlerinde Fransa'ya götürdükleri söylenebilir. Malatyalı İsmail'in eserinin Fransa Milli Kütüphanesi'nde yer alan nüshasının da dil oğlanları vasıtasıyla Fransa'ya nakledilmiş ve orada tercüme edilmiş olması ihtimali oldukça güçlüdür.

4. Nüsha Tavsifi

Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi Nr. 12319 (K)

Kütüphanede "Destân-ı İsmail" adıyla kayıtlıdır. 32 varaktır. Çift sütun 13 satır, sırtı deri mukavva ciltle kaplıdır. Harekeli nesih yazıyla istinsah edilmiştir. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yapraklar rutubet lekeli. 1^a da "Arabca'dan tercüme ilâve Dâstân-ı Malatyalı İsmâîl, nüsha-i ahâr hitâm-ı te'lîf 978" ifadesi yer almaktadır. 1^b de ise tükenmez kalemle sonradan yazıldığı anlaşılan "Dâstân-ı Malatyalı İsmâîl" başlığı yer almaktadır. "Temmetül'-kitâb bi-avni'llâhi'l-Meliki'l-vehhâb fi-râbi-i şehri-

Ramazânü'l-mübârek sene 978" kaydıyla istinsah tarihi H. 978/M. 1570 olarak verilmiştir. Nüshanın müstensihî belli değildir.

Baş
İlâhî sensin Allâh'um ilâhum
Senün lutfundurur püşt ü penahum

Sonu
İrişür Tanrı'dan her zahma merjem
Dükendi söz dahı vallâhî a'lem

Paris Bibliotheque Nationale Suppl. Turc 912 (P)¹⁰

40 varak, 945 beyittir. Çift sütun 13 satır. Nokta şemseli, zencirekli, miklepli vişne çürüğü renginde bir cilt içerisinde. Kırmızı çift cetveli, başlıklar ve bazı alıntılar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Okunaklı talik yazıyla kaleme alınmıştır. Nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Eserin başında hikâyenin Fransızca tercümesi yer almaktadır. Bu tercüme, 1735 yılında yapılmıştır.

Baş
İlâhî sensin Allâh'um ilâhum
Senün lutfundurur püşt ü penâhum

Sonu
Bunı yazdum hayli geçdi rûzigâr
Ben ölicecek kala sana yâdigâr

Sonuç

XVI. yüzyıl şairi Malatyalı İsmail'in *Binbir Gece Masalları* içerisinde yer alan *Cariye Teveddüd* hikâyesini Arapçadan Türkçeye nazmen tercüme ettiği eserinin tanıtılıp değerlendirildiği ve klasik Türk edebiyatındaki yerinin tayin edilmeye çalışıldığı bu makalede elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Tezkirelerde ve diğer biyografik kaynaklarda hakkında bilgi verilmeyen Malatyalı İsmail'in bu yazıda tanıtılan eseri, onun ulaşılabilen yegâne eseridir.

Eserin biri yurt içinde diğeri yurt dışında olmak üzere iki nüshası tespit edilebilmiştir. Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan nüsha (K), diğere göre eksiktir ve daha özensiz tertip edilmiştir.

Eserde kaynak metnin çerçeve hikâyesine sadık kalınmış; fakat kelime kelime tercüme yerine anlam aktarımı şeklinde serbest tercüme yöntemi izlenerek erek dile aktarılmıştır.

¹⁰ Nüsha tavsifi için Paris Bibliotheque Nationale Suppl. Turc 912'deki katalog bilgilerinden faydalanılmıştır.

Gerek eserin konusu gerekse hikâyenin tercüme ediliş yöntemi itibariyle eserin özgün bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür. Zira eser, basit tercüme faaliyetinden ziyade telif-tercüme yaklaşan serbest bir tercüme görünümü arz etmektedir.

Eserde, kaynak metinde bulunmayıp mütercim tarafından ilave edilen ve tercümenin farklı bölümlerine serpiştirilen muammalar, şairin özgün bir eser ortaya koymuş olmasına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar

- Ağıldere, Sema Timur (2010). “XVIII. Yüzyıl Avrupa’sında Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul Fransız Dil Öğlanları Okulu (1669-1873)”. *International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 5/3 Summer 2010, s. 693-704.
- Akkoyunlu Z. A. (1982). *Binbir Gece Masallarının Türk Masallarına Tesiri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, SBE.
- Binbir Gece Masalları* (2001). çev. Alim Şerif Onaran, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Bozkurt, Nahide. (1997). “Hârûnurreşid”. *DİA*, C. 16, s. 258-261.
- Çelebioğlu, A. (1976). *Sultan II. Murad Devri Mesnevileri*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Atatürk Üniv. SBE.
- Hitzel, Frederic (1995). *Dil Öğlanları ve Tercümanlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Karademir, M. (2001). *Abdî-Câmasb-nâme (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. SBE.
- Nurlu, Muammer (2013). “Fransa’da Türkçe, Türkiye’de Fransızca”. *International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/10 Spring 2013, p. 477-498.
- Oestrup, J (1979). “Binbir Gece”. *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 616-626.
- Tekin, Ş. (1993). “Binbir Gece’nin İlk Türkçe Tercümeleri ve Bu Hikâyedeki Gazeller Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 3 (1993), s. 239-55.
- Tülücü, S. (2004). “Binbir Gece Masalları Üzerine (Seçilmiş Bir Bibliyografya İle)”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 22, s. 1-53.
- Ulutürk, Veli (1992). “Binbir Gece”. *DİA*, C. 6, s. 180-181.
- Vahapoğlu, M. H. (1997). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*. İstanbul: MEB Yayınları, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 936.
- Yazar, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. SBE.

1950-1955 ARASI YENİ MUHAFAZAKÂRLIK PARADİGMASI:
HİSAR DERGİSİ ÖRNEĞİ
THE PARADIGM OF NEW CONSERVATISM BETWEEN 1950 AND 1955:
EXAMPLE OF THE HİSAR JOURNAL

NURAY KARACA

Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Sociology
nkaraca@atauni.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0215-9325

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.12.2017
Sayfa-*Pages* : 35-48
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3862>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**1950-1955 ARASI YENİ MUHAFAZAKÂRLIK PARADİGMASI:
HİSAR DERGİSİ ÖRNEĞİ***
THE PARADIGM OF NEW CONSERVATISM BETWEEN 1950 AND 1955:
EXAMPLE OF THE HİSAR JOURNAL

NURAY KARACA

Öz

Muhafazakârlığın kavram olarak sözlük anlamı, Latince’de conservare sözcüğünden türeyen koruma muhafaza etme anlamına gelmektedir. Fakat muhafazakârlık, modern siyasi düşünce tarihinde sözlük anlamından çok daha fazlasını ifade ettiği için, kavramın bir düşünce akımı bir ideoloji ya da siyaset felsefesi içinde ele alınmasını gerektirmiştir. O zaman muhafazakârlıktan ne anlamak gerekir. Kavramın anlamının muğlak olması muhafazakârlık tanımını tartışma konusu yapmıştır. Bu süreçte muhafazakârlık farklı ülkelerde gündemler oluştururken siyasal yaşamda da kavram belirsizliklerle yan anlamlar yüklenir. Biz de kavramın çoğu zaman muğlak bir anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Ülkemizde Cumhuriyetin pozitivist ideolojisi statüko anlayışıyla muhafazakarlaşır. Pozitivizm geleneksel dünya görüşü ve düşünme tarzından modern dünya görüşüne, geleneksel kurumlardan, modern kurumlara geçişi sembolize eder. Pozitivizm muhafazakârdır. Ama bizde muhafazakârlık batıdaki kontekstinden farklıdır. Eğer muhafazakârlık var olanı koruma ya da eskiyi devam ettirme şeklinde alınırsa o zaman Cumhuriyetin Osmanlı’nın devamı olarak muhafazakâr olması gerekirdi fakat tam tersi Osmanlı’yı atlama yeni değerlerle toplumu yeniden inşa süreci sonrasında kurulan yeni düzeni devam ettirmek adına pozitivist kadro

Abstract

The definition of conservatism as a concept means preservation and protection originating from the Latin word conservare. However, since conservatism predicates much more than its dictionary meaning in the history of modern political thought, it became necessary to consider the concept within a movement of thought, an ideology or political philosophy. What should an individual understand, then, from conservatism? The fact that the concept is ambiguous made the definition of conservatism a matter of debate. Within this period, while conservatism became a current issue in different countries, connotations have been ascribed to the concept with uncertainties in political life. We see that the concept has been frequently used in an ambiguous meaning. In our country, positivist ideology of Republic becomes conservative through the sense of status quo. Positivism symbolizes the transition from traditional world-view and way of thinking to modern world-view, from traditional theories to modern theories. Positivism is conservative. However, the concept of conservatism here is different than the conception in the western world. If the concept of conservatism is considered as protecting the existing thing or continuing the old, then the Republic should be conservative as it is the succession of the Ottoman Empire but on the contrary positivist establishment becomes conservative for the sake of continuing the new order which has been set after the process of

* Bu makale Gaziantep’te düzenlenen Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

muhafazakârlaşır. Cumhuriyet dönemi modernleşme anlayışını oluşturan Kemalist modernleşmeye karşı eleştirel bir tutum içinde gelişen Türk muhafazakârlığı değişim modeline karşı temkinlidir. Bu karşı oluş muhafazakârların toplumda değişiklikten yana olmadıkları anlamında yorumlanmamalıdır. Kemalist modernleşmenin yeni bir toplum anlayışı içinde geçmişin ağırlığından kurtulmanın yolu olarak seçtiği Osmanlıyı atlama politikası, pozitivismin kaynaklık ettiği projelerle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın önderliğinde uygulamaya konulmuştur. Muhafazakârlar bu projelerin epistemolojik dayanağı olan pozitivismi reddederek, Kemalist modernleşme anlayışını yanlışlamak istemişlerdir. 1950 de Demokrat Parti ile yeni bir döneme giren ülkemizde yeni muhafazakârlık paradigması erken Cumhuriyet muhafazakârlığından farklı olarak toplumu geleneksel-liberal anlayışla şekillendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı 1950 de yeni yayına başlayan Hisar dergisinde 1955 yılına kadar yer alan fikir yazılarına muhafazakar paradigma okuması yaparak önemli bir tarihsel sürece ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Hisar Dergisi, Muhafazakârlık, Cumhuriyet Halk Fırkası, Demokrat Parti, Paradigma

bypassing the Ottoman Empire and reconstructing the society with new values. Turkish conservatism, which has developed within a critical attitude as a reaction to the Kemalist modernization that constituted the sense of modernization in the republic period, remained cautious for the exchange model. This opposition should not be interpreted that conservatives do not side with a change in the society. The politics of bypassing Ottoman Empire which has been chosen by Kemalist modernization as avoidance from the burden of the past within the sense of a new society have been carried into effect under the leadership of C.H.F (Republican People's Party) with the projects sponsored by positivism. By rejecting positivism as the epistemological basis of those projects, conservatives wanted to falsify the sense of Kemalist modernization. The new conservative paradigm in our country which has gone through a new period with the Democratic Party in 1950 tried to shape the society with traditional-liberal perception different than the Republic conservatism. In this respect, the aim of this study is to enlighten an important historical process through conservative paradigm reading of writings of thoughts published in the Journal Hisar from 1950 to 1955.

Key Words: Journal Hisar, Conservatism, Republican People's Party, Democratic Party, Paradigm

Giriş

Çok partili hayata geçişle başlayan siyasal yaşamdaki değişim toplum yapısında önemli değişmelerin yaşandığı yılların başlangıcını oluşturur. Özellikle erken Cumhuriyet döneminde yaşanan statükocu, muhafazakâr, devletçi seçkin kadro yerini 1950 ile başlayan yeni liberal politikalarla yeni muhafazakârlar olarak adlandırabileceğimiz geleneksel liberal kadroya bıraktı. Merkez muhafazakârlığından farklı olarak 1950den itibaren yeni muhafazakârlar geleneksel kodlarla işlenen ve din ağırlıklı toplumsal pratikleri ön plana çıkaran yaklaşımlarıyla Osmanlıyla bağlarını tarihsel olarak yeniden kurdular ve yeni muhafazakârlar Cumhuriyet aydınına yabancılaşmaya teşvik eden tutumları açısından eleştirel bir tutum takındılar. Modernlik, batılılaşma adına statükocu muhafazakârlaşan erken Cumhuriyet kadrosunun aksine 1950 ile liberal muhafazakârlar, çevrenin merkeze karşı eleştirel ifadesini sergilemeye başladılar. Öte yandan hem devletçi-seçkin muhafazakarlık hem de geleneksel liberal muhafazakarlık için devleti yönetme ve idare etmede muhafazakarlık (Cumhuriyete sadakat) ortak paradigma olsa da toplumda toplumsal pratikleri yaşama açısından farklı bir muhafazakarlık paradigması söz konusudur. Bu durum muhafazakâr kavramının muğlak

olmasından kaynaklıdır. Muhafazakârlığın kavram olarak sözlük anlamı, Latince’de “conservare” sözcüğünden türeyen koruma muhafaza etme anlamına gelmektedir. Fakat muhafazakârlık, modern siyasi düşünce tarihinde sözlük anlamından çok daha fazlasını ifade ettiği için, kavramın bir düşünce akımı bir ideoloji ya da siyaset felsefesi içinde ele alınmasını gerektirmiştir. O zaman muhafazakârlıktan ne anlamak gerekir. Kavramın anlamının muğlâk olması muhafazakârlık tanımını tartışma konusu yapmıştır. (Nisbet, 2007: 53). Muhafazakâr kavramı ilk kez 1820’lerde Chateaubriand tarafından kurulan *Le Conservateur* adlı dergide kullanılmıştır (Vincent, 2006: 86). İngiltere’de 1830’lu yıllarda *Conservative Party* adlandırma ile J.W. Croker’in bir makalesinde görülür. Kavram aynı yıllarda Almanya’daki siyasetin günlük sözcük dağarcığına girmeye başlar ve birkaç yıl sonra Batı Almanya’ya yayılır. O zamandan beri muhafazakârlık pek çok sözcüğün başına gelerek kamusal bir hayat yaşar. Bu süreçte muhafazakârlık farklı ülkelerde gündemler oluştururken siyasal yaşamda da kavram belirsizliklerle yan anlamlar yüklenir (Beneton, 1991: 7). Bizde de kavramın çoğu zaman muğlak bir anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Peyami Safa’ya göre muhafazakârlık kendini koruma, hafıza ve şuurunu korumadır. Safa ilk dönem Fransız sosyologlarının muhafazakârlık anlayışını benimsemektedir. Fransız muhafazakârlar orta çağın düzenini getirmek istedikleri için gericidirler. Ancak Fransız sosyologlar yıkılan toplumsal düzeni geri getirmek değil yeni bir düzen tesis etmek isterler. İşte bu yeni düzen manevi değerleri temel yapar onun için muhafazakârdırlar. Bu açıdan bakıldığında yeni düzen kuran Türk devrimi bilimi şiar edinir ki, bilimin önderliğinde kurulan yeni düzen eskiye dönmeme adına muhafazakârlaşır ve bu muhafazakârlık pozitivist bilim paradigmasıyla kurulur. Pozitivizm batılı anlamda ilk modern paradigmadır (bkz. Arslan 1995). Pozitivizm modern batının klasik Osmanlı dünyasına açılan penceresidir. Pozitivizm geleneksel dünya görüşü ve düşünme tarzından modern dünya görüşüne, geleneksel kurumlardan, modern kurumlara geçişi sembolize eder. Cumhuriyet pozitivist değil aydınlanmacıdır diyenler pozitivistimin bizde batıdaki koşullarda çıkmadığını ve bilimsel bir yaklaşım olarak alınmak istense de bizde daha çok ideolojik boyutunun hâkim olduğu gerçeği yadsınamaz. Pozitivizm muhafazakârdır. Ama bizde muhafazakârlık batıdaki kontekstinden farklıdır. Eğer muhafazakârlık var olanı koruma ya da eskiyi devam ettirme şeklinde alınırsa o zaman Cumhuriyetin Osmanlı’nın devamı olarak muhafazakâr olması gerekirdi fakat tam tersi Osmanlı’yı atlama yeni değerlerle toplumu yeniden inşa süreci sonrasında kurulan yeni düzeni devam ettirmek adına pozitivist kadro muhafazakârlaşır. Pozitivizm bizde devlet bürokrasi ve aydın için toplumu yeniden yapılandırma sürecinde bunun pratiklerini günlük yaşamda görmeye çalışarak batılılaşma şiarı laik/seküler bir toplum için uygun ideolojik zemini hazırlamak adına en uygun reçete olmuştur. Cumhuriyet dönemi modernleşme anlayışını oluşturan Kemalist modernleşmeye karşı eleştirel bir tutum içinde gelişen Türk muhafazakâr düşünce özellikle erken Cumhuriyet döneminde yapılan değişim modeline karşı temkinlidir. Bu karşı oluş muhafazakârların toplumda değişiklikten yana olmadıkları anlamında yorumlanmamalıdır. Kemalist modernleşmenin yeni bir toplum anlayışı içinde geçmişin ağırlığından kurtulmanın yolu olarak seçtiği Osmanlı’yı atlama politikası, pozitivistimin kaynaklık ettiği projelerle C.H.F.’nin önderliğinde uygulamaya konulmuştur. Muhafazakârlar bu projelerin epistemolojik dayanağı olan pozitivistimi reddederek,

Kemalist modernleşme anlayışını yanlışlamak istemişlerdir. Bu bilgiler bağlamında bu çalışmanın amacı: D.P. ile yeni bir döneme giren ülkemizde yayına başlayan Hisar dergisinde 1950-1955 yılları arasında yer alan edebiyat ve fikir yazılarına muhafazakâr paradigmadan hareketle tarihsel bir sürece ışık tutmaktır.

Hisar Dergisi

15 Mart 1950 tarihinde çıkmaya başlayan Hisar dergisi, Ocak 1957’de yayımına ara vermiştir. 1964 yılı başında yeniden çıkmaya başlayıp 1980 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Kurucuları arasında Munis Faik Ozansoy, İlhan geçer, Mehmet Çınarlı, Gültekin Samanoğlu, Mustafa Necatî Karaer, Yahya Benekay, Fikret Sezgin, Hasan İzzet Arolat ve Osman Fehmi Özçelik bulunmakla beraber yönetimi Mehmet Çınarlı’nın üzerinde kalmış ve dergi fiilen onun tarafından çıkarılmıştır. Hisar ilk sayılarında derginin çıkış amacını açıklamaz. Yıllar sonra bir radyo programı vesilesiyle yaptıkları konuşmada kurucular derginin ilkelerini şöyle açıklamışlardır. “1. Sanat bağımsız olmalı yazar kalemini herhangi bir ideolojinin emrine vermemelidir. Sanatçı çevresiyle içinde yaşadığı toplumun dertleri ve meseleleriyle ilgilenirken peşin hükümlere ve belli kalıplara bağlı kalmamalı, serbest olarak hareket etmelidir. 2. Sanat eseri milli bir karakter taşımalı, bir milletin edebiyatı o milletin ruhunu, mizacını ve özelliklerini yansıtmaktadır. Sanatta yenilik eskiyle bütün bağları koparıp soysuzlaşmak değildir. Sanatçı eskiyi tekrar etmemeli fakat eskiden güç ve destek almalıdır. 3. Edebiyatın dili halkın konuştuğu yaşayan Türkçedir. Türk dilinin özleşmesine ve sadeleşmesine çalışılmalı, fakat Türkçeleşmiş, halka mal olmuş kelimeler dilden atılmamalı, dil ırkçılığı yapılmamalıdır.”Hisarcılar adıyla anılan dergi mensupları gerek açıkladıkları bu ilkeleri gerekse dergide yayımladıkları yazı ve şiirlerle o yıllarda edebiyata büyük ölçüde hakim olan sol ideolojiye batı kopyacılığına, geçmişe ait değerleri kabul etmeyen yıkıcılığa, sanatın alelade politikaya bulaşmasına dilde tasfiyecilik ve uydurmacılığa karşı çıkarken bunu muhafazakâr bir paradigma ekseninde yaptıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Yazıların tamamı göz önüne alınca Hisar bir fikir ve edebiyat dergisi özelliği gösterir. Dil konusunda dergide aşırı tasfiyeciliğe karşı açık bir tavır ortaya konmuş, yazarlarının çoğu yanlış kelimeler ve sadeleşme gibi meselelerde düşüncelerini belirtmişlerdir. Herhangi bir şekil ve tarza bağlı kalmaksızın muhteva olarak milli kültür çerçevesinde ve estetik değeri ön planda tutan şiirler dikkat çeker. Ülkenin sosyal meseleleriyle ilgili makaleler bulunmakla beraber dergide siyasi denilebilecek yazılara yer verilmemiştir. Derginin genel olarak her konuda ılımlı bir yol tuttuğu söylenebilir (Lamekani, 1998: 127).

Fikir Yazıları

Dergide Z. Gökalp’ten hareketle ilmi konuların tartışılması söz konusudur. İlim etrafında toplanmak insanları boş şeyler üzerinde konuşmaktan, dedikodu yapmaktan alıkoyduğu gibi, İlmi bir konu etrafında toplanmanın bireyleri toplumsallaştırdığı önemle vurgulanır. Toplumsallaşma bireylerin birbirini sevmesini sağladığı gibi yeni şeyler öğrenmelerinin de kaynağıdır. Bu düşünce muhafazakâr düşünce ile örtüşür. Muhafazakâr düşünce de de insan toplumsal bir varlıktır. Toplum ilk veridir ve onun dışında insan olmak imkansızdır ve hatta böyle bir şey düşünülemez (Beneton, 18). İlmi

konusmanın, görüşmenin kıymetli bir eser okumak kadar önemli olduğu ve insanları yetiştirdiği Şapolyo tarafından ifade edilir (Şapolyo 1950a: 6-7). İlim nedir sorusuna verilen cevap Cumhuriyetin bilim anlayışına uygun olarak pozitivizmdir ve yine aynı anlayıştan hareketle ilim her olayın kanununu bularak determinizme bağlamaktır. Şapolyo Gökalp'ten öğrendiklerini aktarır. “Bilgi hadiselerin kanunu bilmeksizin her öğrendiğimiz tabiat hadiseleridir.” İlim ise hadiselerin (Niçin) ve (Nasıl) olduğuna cevap vermektir. Kelimelerin tarifini bilmeyen ilim adamı olamaz. İlmi görüşmelerde kelimelerle anlaşılamayanlardır ki bir sonuca varamazlar. İşte aydınların birbirleriyle anlaşamamalarının iç nedeni budur. Fikirde birlik, mefkurede birlik, ancak pozitif ilimlerin tarifelerinde anlaşmak, sonrada bu bilgilerinizi bir sisteme bağlamakla mümkündür. Bilimin önderliği vurgulanarak önemli mevkiilerde bulunan insanların pozitif bilimlerin gösterdikleri tariflerde birleşmedikleri taktirde Türk milletini arzu edilen seviyeye çıkarmalarının mümkün olmayacağı vurgulanır.

Bir neslin aydınları ne zaman kelimelerde anlaşır ve bir sisteme bağlanırlarsa o zaman felsefi bir ekolden bahsederek muasır milletler seviyesine yükselebiliriz. Aydınların birbiriyle anlaşamadığı toplumda huzur da birlikte yoktur (Şapolyo, 1950: 17). Sonuçta toplumsal birlik aydınların önderliğinde toplumda sağlanabilir. Muhafazakâr düşünce de toplumsal düzen ve istikrara verilen önem muhafazakârların ayırıcı özelliğidir. Düzen kavramına atfedilen önem muhafazakârların sosyoloji bilimine verdikleri özel önemi de açıklamaktadır. İlk bakışta ilişkilendirilmesi güç görünse de A. Comte'un kimi zaman muhafazakâr bir düşünür olarak tanımlanmasının nedeni de budur. Düzenin taşıdığı bu önem, siyasal otoritenin toplumdaki aynı ölçüde saygın diğer otoriterlerden sadece birisi olmasına karşın düzenin korunması amacıyla klasik liberal bir demokrasinin ötesinde paternalist bir rol, bir baba rolü üstlenmesi de mümkün olabilmektedir. Bu çerçeve de liderlik ve disipline özel bir önem atfeden muhafazakârlık açısından kanun ve düzen kavramları sıkça kaynaşmış ve tek bir kavram olarak algılanmıştır (Özipek, 2005: 94). Dergide Osmanlıyla kopan bağın bilimsel anlamda önemli olduğu Arık'ın “Bilim Zihniyeti” yazısında vurgulanır. Muhafazakâr tarih bilincinin en belirgin özelliği, tarihte süreklilik unsurlarına sürekli vurgu yapmasıdır. Muhafazakârlar için tarih gelenek tarafından yönetilen tarihtir, aklın kendini beğenmişliğinin etkisine kayınca hemen nitelik değiştirir. (Beneton: 107). Her halk, kendi ulusal karakterinden, tarihi olaylarından çıkan bir formüle sahiptir. Cumhuriyetle bu formül değişmiştir. Batı toplumunun ilerlemesini sağlayan bilimsel formül anlayışı ülkemize Cumhuriyetle girmiştir. Bilimin kutsallığını vurgulayan insanlar Cumhuriyette hem mevki kazanmıştır hem de inkılabın amacını gerçekleştirmiştir (Arık, 1950a: 5). Bu bağlamda Osmanlıyla tarihsel olarak kopuş epistemolojik açıdan bir gerekliliği yansıtmıştır. Öte yandan Şapolyo bilim ile felsefenin anlaşmasının önemi üzerinde durur. “İlim ile felsefe bağdaşarak gitmezlerse insanoğlu rahat bulamaz. Avrupa'da pozitif bilimlerin insanlığa büyük hizmetler sunmasının nedeni onların maddi varlıklarını tamamlamasından kaynaklıdır. Onlara refah sunuyor fakat bu insana saadet getirir mi? İki bir değil mi? Hayır, refah maddi varlıklardan servetten gelir ise ruh aleminden felsefi bir görüşten gelir. İlim ve teknik kıymet hükümlerini doğurmaz. Kıymet hükümleri saadeti doğurur. Bu kıymet hükümlerinin en önemlisi mefkuredir”(ülkü). Muhafazakarlık paradigmasında da çok önemli olan ülkü üzerinde

durularak mefkuresi olmayanın saadete ulaşamayacağı vurgulanır. Öyle ki refah saadeti doğurmaz, para refahı getirir, ama mutluluğu getirmez, saadet ancak ülkeye sahip olanların ruhunda doğar (Şapolyo, 1950b: 11). Dergide Türklerin her zaman felsefi görüşe ve ülkeye sahip oldukları bu nedenle de her zaman mesut ve ahlaklı yaşadıkları anlatılır. Türk felsefesinin esası ümit, irade ve imana dayanmaktadır. “Ümit” Türk mefkuresi, “irade” yeni Türkiye’yi kurmak, “iman” da millî ahlaktır (Şapolyo, 1950c: 18). Bir ulus tehlikede kaldığı zaman, onu bireyler kurtarmaz. Ulus kendi kendisinin kurtarıcısı olur. O dakikada bireylerin insanüstü bir ruh ile büyülenmiş olduğunu, bireysel iradelerin sessiz kalarak genel bir iradenin bütün bilinçlerde tek bir söz söyleyen benlik kesildiğini görürüz. Ulus bireylere göksel ya da toplumsal bir ülkü olarak görünerek onları söz verilmiş bir zaferi kazanmaya, müjdelenmiş bir cennet çağırır. Felaket ve bunalım dönemi geçtikten sonra ruhlarda doğmuş olan bu ülkü güneşi artık sönmeyiz: o ulusun bütün etkinliklerini içsel bir zemberek olarak sürekli döndürmeye devam eder ülkü halin terbiyecisi ve geleceğin yaratıcısı olmakla beraber geçmişin bir hakikatidir. Milletin geçmişinden gelip, onu geleceğine doğru iten fikri bir hamlesidir (Gökâl: 2007). Bütün bu varlıkların kaynağı da madde de değil, insan zekâsındadır, o kaynağa inanmak lazımdır (Şapolyo, 1950c: 18).

Dergide Cumhuriyetle başlayan hızlı mimarileşme gerekli görülürken aynı zamanda mimaride bir ruhsuzluk halini yansıttığı noktasında da eleştirilir. Arık “Bugünkü Mimarlığımız” yazısında harap bir yurdu çabuk, sağlam, temiz ucuz bir surette yeniden yapmak zaruretinin yanında bu yapıların aydınlık, kafessiz, hayata açılan içleriyle yapmak gerekliliği de vardır der. Cumhuriyetin yeni inşa hamleleri sayesinde Türk Mimarı denen sınıf yeniden yetişmeye benliğini edinmeye başlamıştır. Türk mimarlarının kopyacılık devrine son verecekleri zaman gelmiştir (Arık, 1951b: 4-5). Fikirler üzerinde tartışarak ve üretmek kopyacılıktan kurtulmak gerekir. Bu açıdan Çınarlı’ya göre Atatürk’ün pozitif bilimleri önemsemesi fikirler üzerinde tartışmayı öğretmesi son derece önemlidir. Çünkü ileriye süren kim olursa olsun bir fikrin nedenini niçinini araştırmadan aksi ihtimali düşünmeden kabul etmek Atatürkçülük değildir. Atatürkçülük bilimselliktir.

Çınarlı’ya göre Atatürk asla körü körüne bağlanılmasını istemezdi düşünme ve eleştiri yapabilen kafalar ancak onun büyüklüğünü, anlayabilir fakat bugün böyle yapılmıyor, ya körü körüne meddahlık ya da körü körüne kindarlık yapıyor. Halkın cahil kalmasını, fikir benimsememesini menfaatlerine uygun gören bazı kimseler Atatürk düşmanlığını yaymak için ellerinden geleni yapıyorlar. Bunlarla yılmadan usanmadan savaşmak vatan borcudur (Çınarlı, 1953a: 43).

Dergi de sosyal realizm konusundan batıyla karşılaştırma yapılır. Sosyal realizm cemiyet hayatını gerçeğe uygun bir surette tasvir etmek demektir. Cemiyet halinde yaşamının önemi 19. Yüzyılda ilmi olarak önem kazanmıştır. Bu tarihten sonra sanat ve edebiyatta da cemiyetin tasviri, sosyal meselelerin ele alınması, toplumsal teoriler ve ideolojilerin savunulması ön plana geçmiştir. Bizde de cemiyet meselelerinin fikir ve edebiyat konusu haline gelmesi 19. Yüzyılda Tanzimat’la başlar. Şinasi ve özellikle Namık Kemal cemiyeti konu alan onun derterini anlatan onu aydınlatma ve yükseltme gayesini güden eserler yazdılar. Onlardan sonra cemiyet, Türk edebiyatının en önemli konularından biri haline geldi. Tefik Fikret, Mehmet Akif, Mehmet Emin, Ziya Gökalp

ve daha pek çok şair ve muharrir her biri ayrı ayrı cephelerden Türk cemiyetini onun meselelerini ideallerini anlattılar. Ziya Gökalp ben sen yokuz, biz varız diyerek cemiyet namına bireyi inkâra ve ilgaya gitti (Kaplan, 1954a: 6). Cemiyet sorunu Cumhuriyet devri edebiyatında da ön planı işgal etti. Cemiyetin çeşitli cepheleri şiir, hikâye ve roman konusu oldu. Namık Kemal “Kocakarı masalı saydığı divan edebiyatına karşı kendi neslinin kurduğu edebiyata “edebiyat-ı sahiha” gerçek edebiyat adını veriyordu. Kaplan’a göre bugünkü nesil de cemiyet meselelerine karşı yakın bir alaka duyuyor ve kendi anlayışına yegâne gerçek gözü ile bakıyor. Edebiyat tarihi içinde ele alınırsa sosyal realizmin pek de yeni bir şey olmadığı görülür.

Kaplan’a göre bugün sosyal realizm tabirini kullananlar adının sıkça söyleyemedikleri başka bir şeyi kastediyor. Bu da sosyal hadiselerin materyalist ve Marksist bir açıdan ele alınmasıdır. Cumhuriyet devrinde bu görüşü benimseyen bir çok şair, hikayeci ve romancı yetiştiği malumdur. İnsan ve onun hakim olduğu cemiyet sadece maddi amillerle açıklanamaz. İnsan karnı doymakla hürriyetinden vaz geçmiş olmaz. Hatta açlığı veya fakirliği esarete tercih eder. Hürriyet, benlik şahsiyet fikri ile ilgilidir. Komünizm bireyi ilga eden bir ideolojidir. Bundan dolayı insan tabiatına uygun değildir. İnsan benliğini, bireyi hürriyet ve şahsiyeti inkar eden her doktrin insanlığa zararlıdır. “Cemiyeti tanrılaştırmak da bir delaletten başka bir şey değildir. Sosyal realizm bireyle cemiyet arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu takdir de faydalı olabilir. Cemiyet ferdi çevirir, ona kuvvetle tesir eder. Fakat hiçbir zaman benliği ortadan kaldıramaz. Cemiyet meselelerinde bireyin kaderi görüşünden bakmak gerçeğe daha uygundur. Cemiyet kör ve şuursuzdur. Duyan, düşünen, seven, arayan acıyan daima ferttir.” Kaplan’a göre İnsan meselesini sadece cemiyet çerçevesi içinde görmek de yanlışır. Tabiat ferdi de cemiyeti de kuşatır ve aşar. Tabiat sadece bir dekor değil etkili bir kudrettir. Şair, hikâyeci, romancı onu ihmal edemez. Sosyal realizm tabiatın, Tanrının aşkın önemsiz olduğunu iddiaya kalkarsa beşeri hakikatlerin pek çoğunu hiçe saymış olur (Kaplan, 1954a: 6-7).

Çınarlı, eğitimin insanı yetiştirmede (bugünkü haliyle) ve manevi terbiye vermede ve idealist insan yetiştirme noktasında yetersiz olduğunu ifade eder. Halkın okuma yazma bilmesi eğitim sorununu ortadan kaldıramaz. Üniversiteyi bitirenlerin dahil kaç tanesi mükemmel insan, mükemmel vatandaş oluyor. Her şeyden evvel onları yetiştirenler örnek olabilecek özellikte midirler? (Çınarlı, 1955c: 4). Eğitimin en önemli amaçlarından biri sosyal kişiler yetiştirmektir. Türk eğitiminin amacı da bilen duyan, isteyen cumhuriyetçi halkçı, devletçi şahsiyetler yetiştirmektir. Eğitimsiz bir millet hayatı yoktur. Her millet kendi kültürünü, tekniğini, sosyalitesini almış insan tipleri yetiştirir. Eğitimin amacı bireyi sosyalleştirmek ve kurumsallaştırmaktır. Eğitimin iki temel görevi vardır. Bunlardan birincisi çocuğa içinde yaşayacağı toplumun değer ve kültürünü, ikinci görevi de uygarlıkla ilgili bilgileri kazandırmaktır. Eğitimin temel amacı çocuğu içerisinde yaşadığı toplumun dini, ahlaki, bedii ve felsefi değerlerini vermek; ona milletin vicdanını kazandırmaktır (Baltacıoğlu, 1943: 170-173). Muhafazakâr düzenin devamında eğitim toplumun düzen ve devamında en etkili aygıttır. Yetiştirilecek insan tipi belirlenerek ona göre bir eğitim sistemi oluşturulmalıdır.

Edebiyat ve Sanat

Edebiyat kavramı birçok öge ve nitelikleri içinde barındıran son derece karışık bir kavramdır. Bir eseri edebiyat eseri yapan özelliklerin tanımlanabilmesi sanıldığı kadar kolay değildir. Yine de bir genel tanıma ulaşılmak istendiğinde Kösemihal'in ifadesi ile edebiyat söz yazı biçimini almış bir yaşantı ve yaşantılaşmış sözlü ya da yazılı bir anlatım biçimidir. Dergide edebiyatın gelişme seyri üzerine önemli yazılar yazılır. Örneğin dergide yeninin anlamı her dönem canlılığını muhafaza etmesinde aranır. Orhon “Şiir Üzerine Konuşma” adlı yazısında vaktiyle güzel bulurken şimdi beğenmediğimiz eserlerin kusurlarını yeniliklerini kaybedişlerinde aramalıyız der. Ona göre Serveti-Fünun edebiyatını niçin beğenmiyoruz? Artık yeni değildir? Nedim'i niçin beğeniyoruz? Hala yenidir. Şiirin yeni olmayan tarafı bir hezeyandır taklit ve tekrardır. Bu nedenle her dönem önemini koruyan ve hitap eden yenidir (Orhon, 1950a: 4). Yeninin çok fazla önemsenmesi Çınarlı tarafından da eleştirilir. “ Bir yenidir tutturulmuş gidiyor. Avrupa'da birisi bir sanat ortaya atar. O yenidir. Onu bizde birisi adapte veya kopya eder, o da yenidir. Yeni ancak bir kişinin malı olabilir. Sonradan gelenler ona yeni bir şey ekleyemedilerse artık yeni değildirler. Günün adamı hiçbir zaman yeni olamaz. Çünkü kendisinden doğma bir şey yoktur. Rağbette olan şeyleri tekrar eder. Böyle bir adama sanatkâr sıfatı da verilemez. Çünkü sanat bir yaratmadır. Taklitçilik ve kopyacılık sanat olamaz (Çınarlı, 1953b: 3).

Dergide tenkit yapıcı bir sanat biçimi olarak önemsenir. Batı örnek verilerek Fransız şiirinin 20. Yüzyıldaki gelişmenin kaynağı tenkit olarak ifade edilir (Ozansoy, 1950a: 3). Edebiyatımızın dünya ölçeğinde yer almamasının nedeni yapıcı ve yol gösterici bir tenkitten mahrum bulunmasına bağlanır. Dergide Muhafazakâr paradigmaya uygun olarak eskinin değeri üzerinde durularak sanatın milli olmasının gerekliliği vurgulanır. Eskinin değeri onun eskimiş olmasından kaynaklı değildir, eski dünle bugünü bağlayan geleneği temsil ettiği gibi bugünde de önemini ve değerini muhafaza ettiği için eskimiş yenidir. Aksel' e göre ise sanatın milli olması önemlidir. Milli olmak için eskiye bağlanmak gerekmez. Eski olandan etkilenmek iyi bir şeydir, fakat onu kopyalamak sanatı millileştirmez. Eski sanatkârın eseri taklit değildir. O eserini günün ihtiyaçlarına uydurmasını bilir. 200 seneden beri batı sanatını taklit ettik. Bunu medeniyet sandık. Fakat dışarıdan gelen yabancı sanatların bir yama gibi sırtıttığını, zevkimizi kötülediğini görünce çoğumuzun aklı başına geldi (Aksel, 1950a: 7).

Hisarcılara göre milli olmayan sanatın sınırlarımızı açacağı düşünülemez. Her edebiyatın milli şekilleri ve görüşleri vardır. Yenilik bunların geliştirilmesidir. Bir başka milli şekil veya görüşün aktarılması değildir. Yoksa sanat da, sanatçı da toplumdan koparak kendi insanımızdan uzaklaşmış olur (Kabaklı, 1974: 579).

Öte yandan dergi yazarlarına göre sanatı anlamak için orijinalin ne olduğunu bilmek gerekir. Orijinal olan her şey tabiidir, samimidir, modelsizdir ve güzeldir. Orijinal eserler hiçbir zaman taklitten doğmamış, öz eserlerdir. İki tip insan vardır. Birisi burjuvalar diğeri de halkçı tiplerdir. Burjuva fikirlerini hayallerini yabancılardan aldıkları için eserleri ne doğal ne samimi ne de orijinaldir. Oysa halkın her şeyi orijinaldir. Orijinal eserleri meydana getiren kuvvete deha adı verilmektedir. Bu itibarla halkımız milli dehanın yegâne kaynağıdır. Dâhilerin yetişmesi için iki kaynak gerekir. Birisi halk edebiyatıdır, diğeri garp klasikleri. Deha yetişmiyorsa eksiği bu kaynaklardan yeterince

feyz alamayışımızda aramak gerekir (Şapolyo, 1950d: 13). Dehanın ilk kaynağı halktandır, dâhiler halkın şuurlu vicdanlarıdır. Gençlerin vazifesi hem halka doğru hem de dâhilere doğru gitmek. Edebiyat orijinale doğru gitmektir. Orijinal de güzeli görmektir (Şapolyo, 1950d: 17). Nünün içinde halka gitmek gerekir.

Sanatçı toplumun gerçeklerini inceleyendir. İnsanlık tarihi boyunca çeşitli toplumlarda pek çok sanat eseri yaratılmış olmasının biricik nedeni sanıldığı gibi yaratıcı sanatçının kişisel istekleri değildir. Kişisel yaratıcılık yeteneğinin ürünü olarak görülen sanat eserleri gerçekte toplumsal bir öz taşımaktadır (Güllüllü, 1994: 87). Sanat eserleri belli dönemlerin, belli tarihlerin ürünü olan görüş, yapış, işleyiş ve ifade ediş tarzlarıdır (Baltacıoğlu, 1931). Sanatçı adıyla değil, eseriyle halka iner (Kızılgün, 1950a: 13). Sanat gelişmiş toplumlarda medeni ihtiyaçlar arasında yer alır. Bizde ise yılda bir açılan resim sergilerinin ziyaretçileri en ziyade işsizler, müşterileride münhasıran resmi kurumlardır. Sanatkârdan önce onu yaşatacak çevreyi yaratmalıyız (Ozansoy, 1950b: 3). Bir toplumda sanatın ve sanatçının değerinin anlaşılması toplumun gelişmişlik düzeyini gösterir. Roman yok demek kolaycılıktır. Oysa geniş bir zaman parçası boyunca yaratılan bir sanat eseridir. Yazara ve yarattığı esere gereken ilgi gösterildiği, maddi kazançta o nispette arttığı zaman roman alanında birbirinden değerli eserlere kavuşacağız (Akbal, 1952: 10). Bir roman, bir ülkenin ünlü bir yazarınca ve uluslararası değerde bir dille yazılmamışsa, yazıldığı toplumda kültür düzeyi düşük ve okuma-yazma bilmeyenler çoğunluktaysa bu roman küçük ve sınırlı bir toplumsal etki çevresiyle yetinmek zorunda kalır. Bir yazarın kaderi böyle tayin edilmemelidir.

Öte yandan Çınarlı, Atilla İlhan ve arkadaşlarının sanatı sadece bir vasıta daha doğrusu bir maske olarak kullandığı konusunda ağır eleştiriler yönelir. Ona göre İlhan ve arkadaşları açıkça ortaya koyamadıkları siyasi fikirlerini bir sanat görüşü olarak kabul ettirmeye çalışıyorlar. Bu fikirleri yayabilmek için onlara çekici isimler bulmaktadırlar. Örneğin “Yeni sanat diyorlar, sosyal realizm diyorlar, meydana boş bulup rahatça at oynatmalarına engel olmak isteyenleri bertaraf etmek için de beylik usulleri var. Onlara mürteci derler, ırkçı derler, Osmanlı derler, yeni sanatın batılı anlayışın düşmanı derler. “Sözde bunlar Mustafa Kemal’e bağlıymışlar. Bizde candan bağlıyız. O zaman aramızda ki bu uçurum nereden doğuyor” diye soran Çınarlı ‘ya göre kendileri dergide Mustafa Kemal’i Türk vatanını, istiklalini kurtaran büyük asker, büyük vatanperver ve milliyetçi olarak hakiki hüviyetiyle tanıtıyor ve seviyorlar. Diğerleri ise M. Kemal’i bir yıkıcılık sembolü olarak göstermeye çalışıyor ve cemiyetin temellerine kazmalarını indirirken onun ismi arkasına saklanmak istiyorlar, milliyetçilik onların hakiki kimliklerini gizlemek için yeni yeni kullanmaya başladıkları bir maskeden başka bir şey değildir.

Çınarlı, Batılı olmak meselesinde ise batıyı takip ve taklit ettikleri birkaç şair, birkaç fikir ve ideoloji adamından ibaret sandıkları ve kendilerini eleştirenleri ise batı düşüncesinin, batı sanatının düşmanı olarak suçladıklarını aktarır. Amaçları bellidir. Kendilerine değil de batıya düşman olduğumuzu ileri sürerek bizi gözden düşürmek, söylediklerimizi etkisiz bırakmak istiyorlar der. Kendilerinin batıya yönelirken kendi benliğimizi kaybetmemek geleceğe doğru yürürken geçmişten kuvvet almak, geçmiş bilmek onu hor görmemek gerektiğini ifade ettiklerini bu yüzden de kendilerinin Atilla İlhan tarafından gelenekçilik ve Osmanlıcılıkla itham edildiklerini yazar (Çınarlı, 1954: 4)

Sanat konusunda dergi yazarlarına göre Türkiye’de sistemli bir sanat düşmanlığı var, faydalı olanın güzel olduğu, işe yaramayan şeylerin güzel olamayacağı tezi öne sürülüyor. Bu fayda estetiğini ileri sürenlerin amaçları da dinden sonra sanata bağlanan manevi kıymetleri ortadan kaldırarak maddi kıymetlerin saltanatını kurmaktır. Fayda estetiği sanatı öldürmek için olunmuştur. Bu fikrin kaynağının materyalizmden Marks’tan geldiğini bildikleri gibi amaçları da ruhu göklere çıkaran sanatı tahrip etmektir (Kaplan, 1952b:3). Bu arada sanatkârlarda özellikle şairde başka özellikler arayanlar var. Bu özelliklerin başında da inkılapçılık onların ifadesiyle devrimciliktir. Aradıkları şey inkılap yapmış olmak mı? İnkılap meddahlığı mı? Birincisi devlet adamlarının işidir. İkincisi de dalkavukların. Herkes yerinde gerek, şairin ikisi ile de işi olmaz, ikisi ile de bir ilişkisi yoktur (Ozansoy, 1952c: 3).

Türkçenin hor görülmesini Ozansoy “Dilcilik Oyunu” adlı yazısında eleştirir. Türkçe der dünyanın en güzel en ahenkli dillerinden biridir. Yine hangi Avrupa dili zavallı Türkçe ’ye yirmi yıldır uygulanan cendere içine sokulmuş olsaydı gelişme ve yaratma gücünü kaybederek cılızlaşıp, kısırlaşmaz mıydı diye sorar. Ona göre dili alimler düzeltemez ama pekala bozabilirler. Ozansoy’a göre Genç kalemlerin 20 yılda çok şey başaran gayretleri bilginler işe karışmamış olsaydı, yazı dili ile konuşma dili arasındaki ikiliği çoktan yok etmiş olacaktı. Bunu anlamak için edebi eserlerin tetkikine kadar gitmeğe gerek yoktu. Sadece 1932 yılındaki gazetelerle 1950’yi karşılaştırmak yeterlidir. Ona göre sorun bu ikiliktir. Daha işin başında konu ele yanlış alınmış kelimelerin şecere tetkiki gibi sakat bir hareket noktasından ters bir istikamete, yeni bir çıkmaza götürülmüştür. Bugün dil kurumunun mahiyetine yabancı başka amaçlara alet edilmemiş olsa çok şey başarmış olunacaktı. Şimdi elde kalan şey ilmi eser yazıcılarını düşündüren, hatta yazmaktan alıkoyan kararsız, karmakarışık bir dil ve bozuk şivedir (Ozansoy, 1951: 3). Sanatçının dili yaşayan dildir.

Derginin bakış açısına göre sanatçı diliyle vardır, halka onunla seslenir. Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati bu hakikatı umursamadıkları için üstün şair ve yazıcılarına rağmen hiç yokmuş gibi unutuldular. Uydurdukları dil eserlerinin kefeni oldu. Hisar tasfiyeciliğe karşı çıkmaktadır. Halkın kullandığı benimsediği kelimeleri arapça ve farsça diye öldürmek barbarlıktır. Çünkü o kelime ile birlikte binlerce mısra, atasözü tekerleme ve cümle de ölüp gidecektir. Dil tasfiyeciliği ister istemez Türk kültür ve edebiyatını yok etmeğe doğrulmuş bir kasıt manzarası göstermektedir (Kabaklı, 1974: 579).

Cumhuriyet aydınlarının düşün dünyalarını meşgul eden konulardan biri dil olarak Türkçe tartışmalarıdır. Osmanlı’da aydın/bürokrat kesimin kullandığı dil ile halkın kullandığı dil arasında büyük bir uçurum vardır. II meşrutiyet döneminin milliyetçi/halkçı akımları bu duruma tepki gösterir. Milliyetçi/ halkçı aydınlar Gökalp öncülüğünde harekete geçmişlerdir. Amaçları aydın ile halk arasındaki bu uçurumu ortadan kaldırmak ve iki kesimin birbirini anlayacakları bir dil oluşturmaktır. Bunu yolu Türkçe’ de karşılığı olan kelimelerin kullanılmasını teşvik ve yabancı uyruklu kelimeleri tasfiye ederek dili sadeleştirmektir (Kaçmazoğlu, 2015: 13). Türk dil devriminin savunucularından olan Baltacıoğlu, ortada bir dil devrimi var da milli edebiyat devrimi yoksa bu dil devrimi başarılı olamayacak, yarım kalacaktır der (Baltacıoğlu, 1943: 57). Dergide dil konusunda yazarların öz Türkçecilik yapayım derken dilimizi bozduklarına dair sert eleştiriler yapılır.

Öyle ki ülkemizde dilcilik adıyla yıllardan beri oynanmakta olan ortan oyununa şairlerimiz ediplerimiz hala seyirci olarak bakmayı tercih ediyorlar. Uydurma kelime kullanarak öz Türkçe yazdıklarını sananların gerçekte kimsenin okumadığı okusa da anlayamayacağı o yazıların muhatapsız mektuplardan ne farkı vardır (Ozansoy, 1952d: 3). Ozansoy'a göre dilimizi sevmiyoruz. Sevsek ona bu kadar saygısızlık göstermezdik. Manevi soysuzlaşmanın ilk işareti budur. Bu hissi doğduğu yerde boğmamız gerekirdi. Neyse ki içimizde hala tarihin milliyetinin şuuruna, dilinin edebiyatının gururuna sahip olanlarda bir tepki yaratabiliyorlar (Ozansoy, 1954e: 3). Milliyet birliği demek toprak, ırk, kültür birliği demek değildir. Dil, milli gelenekler bakımından bunlardan çok daha önemlidir. Dilsiz kalkınma, reform, milliyet olmaz. Dil, din, ahlaki sanat, felsefe, müzik, mimik ve gelenekleri de taşıyan karmaşık, kaynaşık bir durumdur (Baltacıoğlu, 1967: 29).

Muhafazakârlıkta dil nesilden nesile aktarılan toplumsal bir mirastır. Bu cephesiyle dil sosyolojik bir vakıadır. Her kelime fizik, fizyolojik psikolojik, sosyolojik realitenin içinde yer alır. Her kelime bu dört sahanın karışık konumlarına tabidir. Bu vakılardan birini ihmal eden dil hakkında doğru hüküm veremez. Mutlaka hata eder. Her insan şahsiyetine göre konuşur, dilin şahsi bir şekilde tezahürüne üslup denir. Üslup şahsiyeti olduğu gibi ortaya koyar. Cemiyetin yeni kelimeleri kabul etmesi için onu hakiki bir ihtiyaca tekabül etmesi gerekir. Bir dil asırlar boyunca milyonlarca insanın çalışmalarıyla değişir her kelimenin ayrı bir macerası vardır (Kaplan, 1952c: 3). İnsan düşüncesi ile tanımlanır. Ancak düşünce söz olmadan imkânsızdır. Oysa insan sözünü yansıtmaz. Onu öğrenir. Dil insan tarafından keşfedilmemiştir. Çünkü bunun için insan düşünmeye muktedir. Olması gerekirdi. Bundan çıkan sonuç Condillac'ın gönlünde yattığı gibi, dil, keyfi yaratılmamış ve kendiliğinden kabul edilmiş bir işaretler bütünü olmadığıdır. Söz insanın doğasına aittir. Tanrı'nın verdiği bir yetenektir. Dil ilahi bir kökene sahip olduğuna ve bu ilkel ve zorunlu yetenekten sonra, toplum içinde ve toplum tarafından edinildiğine göre bundan zorunlu olarak çıkan sonuç toplumsalın birey üzerindeki geleneğin yenilik karşısındaki önceliğidir. Dil gerçekte bir bilgidir, düşüncenin ifadesidir. Sözcük yapay bir işaret değildir, düşüncenin ifadesidir.

Muhafazakârlıkta insanlığın dili ya da dilleri insan toplumlarının geleneksel inançlarının izlerini koruduğu ilkel esini ifade eder. İnsan türünün aklının içeriğini şekillendiren işte bu esindir. Toplum toplumsal düzenin temel gereklerinin deposunun koruyucusudur. Toplum bunların dil aracılığı ile kuşaktan kuşağa geçmelerini sağlar akıl tümüyle toplumsaldır (Beneton, 1988: 42).

Dergide sanat küçük menfaatlere, bayağı endişelere alet edilemeyecek kadar yüksek değer olarak tanımlanır. Sanat da din gibi bir huzur ve teselli kaynağıdır. Ondaki beklenen sadece muhtaç olduğumuz bu huzur ve teselli olmalıdır. Bu huzuru teselliye insan şöhret ve para kazanarak değil sanat gönül vererek bulabilir. Din gibi sanat da insanlar öldükten sonra yaşamak ümidi veriyor. Bu ümit duyguları düşünceleri hülasa her şeyiyle yok olup gitmenin korkunçluğunu biraz hafifletmektedir (Çınarlı, 1952c: 9). Mehmet Kaplan geriye dönerek düşüncede ilerleyeceğimiz görüşüne katılamaz. Düşünce kıtlığından geriye dönmekle eski harfleri öğrenmekle kurtulacağımızı nasıl ileri sürebiliriz der. Eğer öyle olsaydı Tanzimat sırasında yetişenlerin hepsinin birer büyük düşünür eşsiz birer sanatkar olmaları gerekirdi.

Sanatkâr hiçbir zaman vazgeçemeyeceğimiz bilgi ve sanat geleneğimiz üzerine batı düşünüşünü getirmeğe çalışmalı, bu işi yaparken kolayda anlayışsız özentiden kaçınmalı ancak böyle bir birleştirme ile başarıya erişeceğine inanmalıdır (Kaplan, 1953d:9). Cahit Tanyol konuşmasında şiirin bir dil hüneri olduğuna değil, bir gerçeğin bir yaşanmış halin ifadesi olduğuna inanılmalı diyordu. Bugünkü şiirin samimilik gayretinden ziyade duyulmuş olanın ifadesine çalıştığını belirtir. Ona göre hiçbir sanat eseri cemiyet içinde belli bir vazifenin hizmetinde olduğunu aklına getirmesin. Bununla beraber gerçek sanat cemiyete tesir eder. Yalnız sanat cemiyette pratik ahlak açısından bir fayda gayesi gütmesin. Her iyi sanatkâr aynı zamanda kendi neslinin tenkidini de birlikte getirir (Tanyol, 1953a: 11).

Muhafazakar koda uygun olarak Edebiyatın bir hafızasının olmaması eleştirilir. Böyle bir edebiyatı gündelik kazancıyla geçinen ve yarına bir şey ayırmayan işçilere benzetilir. Günlük fikirlerle yetinildiği sürece bir edebiyatımızın kendisini tanıyan hatırlayan bir Türk edebiyatının olması imkansızdır denir. Medeniyet hafızanın çocuğudur. Edebiyatımızın neye ihtiyacı vardır? Hafızalı yazara ihtiyacı vardır. Dün nasıl düşündüğünü, ne yazdığını hatırlayan, başkalarının yazdıklarını okuyan ve okuduğunu unutmayan yazarlarımız olduğu gün gerçek ve devamlı bir edebiyatımız olacaktır. Bir memlekette fikir ve sanat hareketlerinin devamlılık vasfını kazanabilmesi tenkidin yazar veya sanatkârda bir sorumluluk duygusu yaratabilecek seviyeye ulaşmasıyla mümkündür. Kalemin sorumsuz bir alet sayıldığı yerde yazı haysiyeti de yoktur (Ozansoy, 1955f: 4).

Dergide güzel ve faydanın sanatta ne anlam geldiği tartışılır. Güzel estetik ve manevi bir değerdir. Faydalı da teknik ve maddi sanat ruhun madde içinde görüşü diye düşünülürse maddeyi ruhun yerine nasıl koyar ve unsurları nasıl tersine çevirirsiniz? Psikoloji güzelliğin kaynağını duygularımıza sosyoloji ise toplumun kolektif şuuruna bağlar. Estetik heyecanın bir ucu bireyde, öteki ucu toplumdadır. Bu ikisi birbirini tamamlar. Sanatçı toplumdaki aldıklarını fayda kantarına vurarak yaratmaz. Zira sanatçıyı yaratmaya zorlayan kuvvet tam manasıyla faydaya karşı bir isyan karakteri taşır. Hasbîlik, menfaat beklemeyiş, sanatın ayırıcı özelliğidir. Onu faydanın emrine vermek, sanatın bağımsızlığına gem vurmaktır. Mesele maddeyi hayata ve hayatın en güzel faaliyeti olan sanata hakim kılmaktır. Sanat fayda düşünmez ama sanat eseri faydasız değildir. Sanatta elde ettiğimiz fayda gerçekte hazdan ibarettir. Ne sanat başıboş bir faaliyettir ne de sanatçı avare insandır. Sanatçı ulaşacağı hedefi bilir. Sonuçta sanat ille faydalı mı olmalıdır, hayır. Ancak faydalı olan güzeldir, yine hayır. Güzel olan faydalı olabilir, mümkündür ve evet diyebiliriz (Dizdaroğlu, 1952a: 4).

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde devleti kurtarma amacıyla ileri sürülen düşüncelerin, Cumhuriyet dönemi Türk muhafazakâr düşüncesi için önemli birikimler sağladığını ifade edebiliriz. Bu birikimi, kültür ve uygarlık üzerine yapılan tartışmalarda görmek mümkündür. Cumhuriyet dönemi muhafazakâr düşüncenin Osmanlı modernleşmesiyle ilişkisi, kültür ve uygarlık konusundadır. Türk muhafazakârlığı genel olarak kültür ve uygarlık ayrımına yakın olmakla beraber Osmanlı'nın düşünce mirasının etkisiyle medeniyetçi ve modernist bir muhafazakârlık olmuştur (Mollaer, akt: Aydar,

2006). Yeni bir düzen için eskiyi yok saymak ve eski ile ilgili her şeyi tasfiye etmek muhafazakârlık açısından kabul edilemez. Nitekim Hisar dergisinde hemen hemen her sayı da bu konular üzerinde önemle durulmuştur. Cumhuriyet reformları özellikle dil devrimiyle muhafazakâr düşünce açısından temel öneme sahip bir duyarlılık noktası olan tarihin ve onun sürekliliğinin kesintiye uğratılması kabul edilemez. Öyle ki Nisbet'e göre de muhafazakâr bakış açısından sosyal gerçeklik en iyi şekilde tarihi yaklaşım yoluyla anlaşılabilir. Geçmişten bugüne nerede olduğumuzu bilmeden, şu anda nerede olduğumuzu ve nereye gittiğimizi bilemeyiz. Muhafazakâr düşüncede birey tek başına kendine yeterli bir varlık değildir. Özerk birey modern fikrin salt hayal ürünüdür. İnsan toplumun nakleden bir unsurudur. Topluma verdiğiinden çok daha fazlasını alır. İnsan başkalarına muhtaçtır ve başkalarından dilini, töreleri ve bilgisinin esasını alır. Toplumsal hayatın temel eylemi doğanın modeline uygundur. (Beneton, 1988). Toplumun dışında hayat olamaz, insanda özel hayat biçimi olan her şey, akıl, yürek, duyum ya da vücut bu evrensel birlik ve bağımsızlık yasasına boyun eğmiştir. Muhafazakâr Burke ve takipçilerine göre topluluk yalnız canlıları birbirine bağlamakla kalmaz, canlıları, ölüleri ve doğacak olanları birbirine bağlar. Toplum kırılğan bir şeydir. Çünkü insan toplumsal bağları koparma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan yıkıcı tutkuların merkezidir. İnsanı topluma ve başkalarına bağlamak ancak topluluk bağları ile mümkündür. Doğal toplulukların bağrında kendiliğinden doğan bağlar (diğer bir deyişle ana babayla çocukların, usta ile çıraklarını ya da köylüleri topraklarına ve köylerine bağlayan bağlar) gereklidir. Bu bağlar son derece sağlamdır. Çünkü kullanım ile benimsenmişlerdir, duyu ve heyecan doludurlar, kurullarla ve simgelerle birleştirilmişlerdir. Topluluk doğal dayanışma zinciri ile güçlenir, bireyden başkasını tanımayan toplum ve devlet sürekli olarak anarşinin hedefidir. Bütün kamusal bağlılıkların ilk ilkesi içinde yaşanan toplumsal sınıfa bağlılıktır. Bu ait olunan kümeyi yürekten sevmektir. Topluluk bağları bir başka açıdan da düzenin ve birliğin bağlarıdır. Bu bağlar farklılaşmış ve sıraya koyulmuştur. İnsanların isteklerine sınırlar getirirler ve düzensiz arzuları ve tutkuları sınırlandırır (Beneton, 1988). Toplumu yaşayan bir organizma olarak gören muhafazakârlık toplumun bütün parçalarını uyum içinde olması gerektiğine inanmaktadır. Dergide toplumsal duyarlılık tarihi gerçeklik içerisinde verilir. Tarihi yöntemin doğru olarak kullanılmasının, zamana sabit olarak bakmak değil; değişimleri, geçmişe bakarak gözlemek olduğu görülmektedir. Toplumsal olaylar toplumsal geleneğin tarihi süreçte yavaş yavaş evrilen bir akıl biçimi olduğunu bize vermektedir. Dergide konulara bakış açısında kurulu düzene saygının bir göstergesi olarak, düzen içinde ilerleme mottosunun kavranması zorunlu bir şart olarak derin anlamda açığa çıkmaktadır. Ve dergide fikirle, edebiyatla, sanatla aktarılan ise geleneğin nesiller boyunca bir hayat tarzını somutlaştırarak kişileri değil, bilgeliği barındırdığıdır.

Kaynaklar

- Akbal, O. (1952). "Oktay Akbal Cevap Veriyor". *Hisar Dergisi*-26. İstanbul. 10.
Arık, R. O. (1950_a). "Bilim Zihniyeti". *Hisar Dergisi*-2. İstanbul. 5.
Arık, R. O. (1950_b). "Bugünkü Mimarlığımız". *Hisar Dergisi*-12. İstanbul. 4-5.
Aydar, Ö. (2010). *Muhafazakarlık ve Tahsin Demiray*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

- Baltacıoğlu, İ. (1943). *Türk'e Doğru*. İstanbul: Kültür Basımevi
- Baltacıoğlu, İ. (1967). *Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Beneton, P. (1988). *Muhafazakarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Çınarlı, M. (1952). "Sanat Bir Tesellidir". *Hisar Dergisi-30*, 9.
- Çınarlı, M. (1953_a). "Atatürk İçin". *Hisar Dergisi-43*. İstanbul, 3.
- Çınarlı, M. (1953_b). "Günün Adamı ve Yenilik". *Hisar Dergisi-37*, İstanbul, 3.
- Çınarlı, M. (1953_c). "Hep Aynı Metot". *Hisar Dergisi-50*, İstanbul, 4
- Çınarlı, M. (1953_d). "Manevi Terbiye Meselesi". *Hisar Dergisi-58*, İstanbul, 4.
- Çınarlı, M. (1953_e). "Günün Adamı ve Yenilik". *Hisar Dergisi-37*, 3.
- Çınarlı, M. (1998). "Hisar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi- 18*, İstanbul.
- Dizdaroğlu, (1952_a). "Sanat ve Fayda. *Hisar Dergisi-31*, 4.
- Güllülü, S. (1994). *Sanat ve Toplum*. Erzurum: Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Kabaklı, A. (1974). *Türk Edebiyatı*, İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları,
- Kaçmazoğlu, H. B. (2014). *Türk Sosyologları*. Erzurum: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları
- Kaplan, M. (1952). "Dil Hakkında", *Hisar Dergisi-30*, 3.
- Kaplan, M. (1953). "Batı Medeniyet ve Kök Bilgi", *Hisar Dergisi- 36*, 9.
- Kaplan, M. (1954_a). "Sosyal Realizmin Mahiyeti, Yeni Türk Sanatındaki Yeri Fayda ve Zararları", *Hisar Dergisi- 56*, İstanbul, 6.
- Kaplan, M. (195_b). "Sanat Düşmanlığı". *Hisar Dergisi-27*, İstanbul, 3.
- Kızılgün, V. (1950). "Sanata ve Sanatçıya Dair". *Hisar Dergisi-4*. İstanbul, 13.
- Köseihal, N.Ş. "Edebiyat Sosyolojisine Giriş". *Sosyoloji Dergisi- 19-20*. İstanbul.
- Nisbet, R. (2013). "Sosyolojik Düşünce Geleneği, İstanbul: Paradigma Yayınları
- Orhon, O.S. (1950). "Şiir Üzerine Konuşma", *Hisar Dergisi-1*, İstanbul, 4.
- Ozansoy, M.F. (1950_a). "Tenkid ve Şiir", *Hisar Dergisi- 1*, İstanbul, 3.
- Ozansoy, M. F. (1950_b). "Sanat ve Cemiyet", *Hisar Dergisi-6*, İstanbul, 3.
- Ozansoy, M.F. (1951). "Dil Meselesi", *Hisar Dergisi-12*, 3.
- Ozansoy, M.F. (1952_c). Sanatkârın Vazifesi", *Hisar Dergisi- 28*, 3.
- Ozansoy, M.F. (1952_d). Dilcilik Oyunu", *Hisar Dergisi- 29*, 3.
- Ozansoy, M.F. (1954_e). Dilde Soysuzlaşma", *Hisar Dergisi-52*, 3.
- Ozansoy, M. F. (1955). "Hafızasız Edebiyat", *Hisar Dergisi- 58*, 4.
- Özipek, B.B. (2005). *Muhafazakârlık*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Şapolyo, E.B. (1950_a) "Ziya Gökalp'ten Neler Öğrendik? İlim nedir?", *Hisar Dergisi- 2*. İstanbul, 6-7.
- Şapolyo, E.B. (1950_b). "Ziya Gökalp'ten Neler Öğrendik? Felsefe Nedir?". *Hisar Dergisi- 2*. İstanbul, 11.
- Şapolyo, E.B. (1950_c). "Türklerin Felsefi Görüşleri". *Hisar Dergisi- 2*. İstanbul, 18
- Şapolyo, E.B.(1950_d). "Ziya Gökalp'ten Neler Öğrendik? Sanat Nedir?". *Hisar Dergisi- 1*, İstanbul, 13-17.
- Tanyol, C. (1953). "Cahit Tanyol ile Konuşma" *Hisar Dergisi-36*, 11.
- Vincet, A. (2006). *Modern Politik İdeolojiler*, (Çev.: Arzu Tüfekçi), İstanbul: Paradigma,
- Ziya Gökalp, (2012). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara.

METİNLERARASI İLİŞKİLER BAĞLAMINDA NAZAN
BEKİROĞLU'NUN İSİMLE ATEŞ ARASINDA ADLI ROMANI
IN THE CONTEXT OF INTERTEXTUALTY NAZAN BEKİROĞLU'S
NAME IS BETWEEN THE NAME AND FIRE

İZZET ŞEREF

Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı
Dr., Ataturk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Department of Turkish Education
izzet.seref@windowslive.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2379-1373

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.09.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.12.2017
Sayfa-*Pages* : 49-71
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3815>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

METİNLERARASI İLİŞKİLER BAĞLAMINDA NAZAN
BEKİROĞLU'NUN İSİMLE ATEŞ ARASINDA ADLI ROMANI*
IN THE CONTEXT OF INTERTEXTUALTY NAZAN BEKİROĞLU'S
NAME IS BETWEEN THE NAME AND FIRE

İZZET ŞEREF

Öz

Nazan Bekiroğlu, modern Türk romancılığının ve hikâyeciliğinin önde gelen kalemlerindedir. Onun eserleri farklı açılardan okunacak kadar zengin bir içeriğe sahiptir. Metinlerarası okuma bu yaklaşım tarzlarından sadece biridir. Metinlerarasılık son yıllarda metin tahlilinde sıkça kullanılan bir yöntem hâline gelmiştir. Temeli postmodernizme dayanan metinlerarasılık, başta J. Kristeva olmak üzere M. Riffaterre, R. Barthes, G. Genette gibi birçok dil bilimcinin geliştirdiği bir metin çözümleme yöntemidir.

Bu çalışmada Bekiroğlu'nun *İsimle Ateş Arasında* adlı romanı metinlerarası ilişkiler bağlamında incelenmiş, eserin tarihsel göndermeleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla yapılan değerlendirmeler sonucunda *İsimle Ateş Arasında*'da bir yandan Osmanlı Devleti'nin Duraklama ve Gerileme dönemlerinin bireyin bakış açısıyla sunulduğu bir yandan da kurgunun ve Bekiroğlu'nun söyleminin etkisinin hissedildiği ifade edilebilir. Eser, söz konusu dönemde yaşanmış olayları çok sesli bir kurgusal tavırla yansıttığı için son dönem Türk romancılığında önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Nazan Bekiroğlu, modern Türk romanı, modern Türk hikâyesi, metinlerarasılık, okuma.

Abstract

Nazan Bekiroğlu is author of a master of modern Turkish novels and narration. Bekiroğlu's works are rich enough to be read from different angles. Intertextuality is just one of the angles. On the other hand in recent years intertextuality has become a method. Intertextuality is the basis of postmodernism it is a text analysis method which developed such a linguists like J. Kristeva, M. Riffaterre, R. Barthes, G. Genette.

In this study, Bekiroğlu's novel named *Between Fire and Name* was examined in the context of intertextual relations. Historical references of the novel have been tried to be identified. As a result of the evaluations carried out for this purpose, it can be stated that while the periods of the Pause and Decline of the Ottoman State are presented with the viewpoint of the individual on the one hand, the effect of the fiction and Bekiroğlu's discourse is felt in the *Between Fire and Name*. The work has an important place in the last period of Turkish novelty as it reflects the events that took place in the period in a very loud fictional manner.

Key Words: Nazan Bekiroğlu, modern Turkish native, modern Turkish story, intertextuality, reading.

* Bu çalışma Nazan Bekiroğlu'nun *Kurmaca Eserlerinde Metinlerarası İlişkiler* adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1. Giriş

Son yıllarda metinlerarası ilişkilerden, etkileşimden sürekli söz edilmektedir. Bu kavram, Aristo'nun sanat tanımını anımsatmaktadır. Aristo'ya göre sanat mimesisle, yani bir nesneye veya varlığa olan öykünmeyle başlar. Metinlerarasılık kavramı da bir nevi var olan bir düşünceye, nesneye veya duruma öykünmeyle yakından ilişkilidir. Sanatçı, romancı veya hikâyeci kendisinden önceki sanatçılarla; bu sanatçıların metinleriyle hem ilişki hem de etkileşim içindedir, bu metinleri Aristo'nun deyiimiyle 'taklit' eder; özgün bir şekle getirir ve okuyucuya kendi söylemiyle yeniden sunar. Bu sebepten ötürü var olan hiçbir eser kendi başına var olamaz. Herhangi bir eseri eline alan bir okuyucu belli bir birikime sahip değilse ya da okuduğu eseri, o eserin yaratıldığı toplumun kültürel, manevi ve sosyal değerlerinden soyutlamaya çalışırsa okumaları sonuç vermeyebilir. Aynı zamanda okunan eseri anlamak, o eseri farklı eserlerle bağdaştırabilmeye dayanmaktadır.

Metinlerarasılık teriminden önce metnin tanımı üzerinde durulmalıdır. Aktaş, Michel Arrivé'nin "Söylem, anlatı ve bunlar arasındaki ilişkilerin meydana getirdiği bütüne metin denir." (Akt. 2007: 39) şeklindeki metin tanımını aktardıktan sonra anlatı olmadan söylemden, söylem olmadan da anlatıdan söz edildiğinde somut bir metinden değil, sadece tasarımlardan söz edilmiş olduğunu belirtmiştir. Yani Aktaş, bir metnin manasının ve şeklinin bu iki unsur arasındaki ilişkilerden kaynaklandığını ifade etmiştir (2007: 41). Aynı şekilde bir metnin içinde farklı alanlara ait unsurların varlığına dikkat çeken, metni bir "karnaval", başka bir deyişle her şeyden etkilenen, her yerden alıntılar üzerinde taşıyan bir geçit töreni olarak tanımlayan Mikhail Bakhtin ve metni bir "üretim" olarak kabul eden Julia Kristeva ise metinlerarası ilişkilere dikkat çekmişlerdir. Edebiyat eleştirisi alanında bu kavramların birer inceleme yöntemi olarak ortaya çıkışıyla beraber metinlerin bir monolog değil, birçok söylemi içinde barındırabilen bir diyalog, bir söyleşi, Bakhtin'in ifadesiyle bir "söyleşimcilik" olduğu dile getirilmeye başlanmıştır (Uçan, 2010: 67-68). Disiplinler arası bir kavram olan metinlerarasılık her ne kadar farklı disiplinlerden olanlarca başka açılardan tanımlansa da edebiyat biliminde bir metnin bir başka, öncel metinle olan ilişkisi, bağlantısı, hatta başka metinlerin dönüşüme uğramasıdır.

Roland Barthes, metinlerarasılık ve yeniden yazma sürecinde ortaya konulan eserin önceki eserlerin aynısı olmayacağını söylemekte, anlatımın metin kavramı altında yer aldığını, metnin bitmiş bir ürün olmadığını, başka metinlerle ve kodlarla ilişkide olan, tarihe alıntılama yolları ile bağlı olan bir üretim şekli olduğunu söylemektedir (Barthes, 2009: 170).

Günay'a (2007: 211, 212) göre ise metinlerarasılık; kültürel ortam, alıntılar, şu ya da bu biçimde gönderimde bulunan metinler ve metin türleri ile ilgili bir kavramdır. Bu kavram, bir metin ya da metinler grubunun başka metinlerle olan açık ya da gizli ilişkilerini ifade eder. Her metin, geniş bir bağlam göz önünde tutularak yazılır. Ayrıca her metin kendisinden önce yazılmış metinlerden biçem, izlek ya da bir başka açıdan az çok etkilenmiş olup bu metinlerle doğrudan ya da dolaylı bir etkileşim içindedir. Diğer bir ifadeyle bir metnin doğrudan veya dolaylı olarak, açıkça ya da örtülü bir şekilde başka metinlerle ilişkili olması durumunda metinlerarasılıktan bahsedilebilir (Gökalp Alpaslan, 2007: 9).

Uyanık da (2011: 108, 109) metinlerarasılığın, teorisi metne dayalı yaklaşımlarla ilgilenmediğini, daha çok metinler arasında var olan bağlantılarla ilgilendiğini söylemektedir. ve yine ona göre metinlerarasılık yazınsal metinlerde daha önce yazılmış metinlerin bildirgelerini arayan ve diğer metinlerin arka planından önce metinlerin olası okuma türlerini, yöntemlerini sorgulayan alımlama estetiğine dayalı bir teoridir.

Yapılan tanımlardan da anlaşıldığı gibi metinlerarasılık bir eserin diğer eserlerden bağımsız olamayacağı savına dayanmaktadır. Zaten eserin bütünüyle özgün olması çağımız şartları düşünüldüğünde mümkün olmamaktadır. Bir eser, başka eser ya da eserlerle yakın ilişki içindedir ve bu bağ sonsuza kadar devam eder. Bu sayede ise eserler arasındaki sınırlar kalkar ve anlam bulanıklaşır.

Edebiyat araştırmalarında metinlerarasılık kavramı genellikle postmodern olarak adlandırılan yeni roman temsilcilerinin eserlerini inceleme yöntemi olarak yer almaktadır. Bunun nedeni olarak ise postmodern metinlerin birçok söylemi içlerinde taşımaları gösterilebilir. Diğer yandan postmodern edebiyat, geleneğe bir parodi nesnesi olarak yaklaşmaktadır. Yani postmodern edebiyat için gelenek bir kaynaktır. Bu yüzden de postmodern eserlerde gerek gelenekle gerekse de klasik eserlerle sıkı metinlerarası ilişkiler söz konusu olabilmektedir.

Nazan Bekiroğlu, geleneği, kültürü ve İslam medeniyetini eserlerine başarıyla taşımış ve bu değerleri eserleri içinde başarılı bir şekilde işleyebilmiş bir yazar olarak modern Türk edebiyatında dikkat çeken önemli bir yazardır. Bu yönüyle modern yazın hayatı yelpazesi içerisinde önemsenen ve incelenmeye değer görülen bir isim olarak durmaktadır. Yazarın eserleri tarihsel olaylara ve geleneğe yönelen farklı bakış açılarıyla dikkat çekerken birçok evrensel değeri, divan geleneği içerisinde değerlendirilen klasik metinleri, dinsel metinleri, evrensel değeri olan eserlerdeki birtakım özellikleri anımsatması, anıştırması, çağırıştırması ve barındırması açısından da bir hazine niteliğindedir. Bu yönüyle Bekiroğlu, okuyucusuna geniş bir dünya sunmaktadır.

Bu çalışmada Bekiroğlu'nun *İsimle Ateş Arasında* adlı eseri metinlerarası ilişkiler bağlamında incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlandırılması adına söz konusu eserdeki tarihsel unsurlar üzerinde durulmuş, eserin bu kapsamdaki göndermeleri kurgusal gerçeklik içerisinde sorgulanmıştır.

İsimle Ateş Arasında'da daha çok Osmanlı Devleti'nin Duraklama ve Gerileme dönemlerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bu süreçte belirgin bir şekilde rol oynayan Yeniçeriler, anlatıcının odak noktası olmuştur. Anlatıcı Yeniçeriler'in Osmanlı'nın çöküşündeki etkinliğini yansıtırken tarih kaynaklarında olduğu gibi tüm sorumluluğu onlara yüklemek yerine çoklu bakış açısıyla okurun tarihi, kurgusal düzlemde sorgulamasına imkân vermiştir. Bu sebeple bu araştırmada hem konuyu sınırlandırmak hem de eserin çok sesli düzlemde Osmanlı'nın çöküşüne bakış açısını ortaya koymak hedeflenmiştir.

2. Bulgular

2.1. *İsimle Ateş Arasında* Romanının Yeniçerileri

Tarih kaynaklarında Osmanlı padişahının hizmetine ait yaya kuvvetlerinden olan Yeniçeri Ocağı'nın, I. Murad zamanında 1362'de kurulduğu belirtilmiştir (Halacoğlu, 1991: 41). Yeniçeri Ocağı, Osmanlı ordusunun sürekli ve hazineden ulufe alan Kapıkulu

askerî zümresinin en önemli sınıfıydı. İlk oluşturulduğu dönemlerde uç beyliğine karşı padişahın merkezî otoritesini de temsil eden ocak, sonradan eyalet kuvvetlerine karşı da bu otoriteyi temsil eder hâle gelmiştir (İlgürel, 1986: 385). Osmanlı ordusunun ilk dönemlerindeki yapısına bakıldığında, seferlerdeki toplam asker sayısı içinde Yeniçerilerin genellikle küçük bir azınlık oluşturmasından ve savaşlarda ordu çok baskı altında kalmadıkça cepheye sürülmemiş olmalarından yola çıkarak ocağın asıl olarak fetih ya da cihat amacıyla değil, bir iç iktidar gücü olarak meydana getirildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Çamuroğlu, 1994: 41).

Bekiroğlu'nun *İsimle Ateş Arasında* adlı romanında ise Yeniçeriler, kendisi de yolsuzluklarla Yeniçeri olmuş olan Mansur'un ifadesiyle şöyle tarif edilmişlerdir:

Ağır piyade demekti Yeniçeri. Biz yaya bir orduyduk. Yürüyen bir orduyduk. Muazzam bir orduyduk.

Muazzamlığıımıza dair bilgi, durur gibi görünen dağlar yürüdüğünde hissedilecek şeye benzemese de, bir ürpertiyle dolardı bizi görenlerin kalbi. Bir kaderdi yürümek bizim için. Hümayun minyatürlerde minicik çizilse de nasır tutmuş ayaklarımız, bütün bir Osmanlı tarihi boyunca yürüdük (Bekiroğlu, 2010: 52, 53).

Yeniçerilerin bir asker olarak yerine getirmeleri gereken birtakım kurallar vardı. Bunlardan belki de en önemlisi evlenmemeleri gerektiği konusuydu. XVI. yüzyılın ortalarına kadar evlenmeleri yasaklanan Yeniçeriler, İstanbul ve Edirne'de "oda" denilen kışlalarda bekâr hayatı yaşamışlardır. I. Selim döneminden itibaren ise sadece emektarlara olmak üzere verilen evlenme hakkı, zamanla genişletilmiştir (İlgürel, 1986: 388). Bekiroğlu da Yeniçerilerin kışla dışında yatmadıklarını, ocağın eksiksiz disipline sahip olması amacıyla emekli oluncaya kadar evlenmelerinin ve aynı zamanda içki içmelerinin, askerlik dışında herhangi bir işle uğraşmalarının yasak olduğunu belirtmiştir (Bekiroğlu, 2010: 56, 57).

Yeniçerilerin esnaflık yapmalarında, başka işlerle meşgul olmaya başlamalarında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı bütçesinin kötü durumunun etkili olduğu düşünülebilir. Devlet, bir taraftan esnafların ocağa alınmasına izin vermekte; diğer taraftan da mali yapısındaki bozukluk, paranın değer kaybı gibi nedenlerle Yeniçerilerin esnaflık yapmalarında ciddi bir paya sahip olmaktaydı (Çamuroğlu, 1994: 42). Çünkü devletin her alanda mükemmel çağında olduğu dönemlerde Yeniçeriler askerlikten başka işlerle uğraşmamaları için hayatın bütün yüklerinden arındırılmışlardı. Bekiroğlu da devletin her alanda iyi olduğu dönemde Yeniçerilerin vergi vermediklerine, her şeylerinin devletin teminatı altında olduğuna, itibarlı ve imtiyazlı olduklarına eserinin ilgili kısmında değinmiştir (Bekiroğlu, 2010: 55, 56).

Bu değerlendirmelerden sonra Bekiroğlu'nun, Yeniçerileri tarif ederken tarih kaynaklarında yer alan bilgileri eserinin kurgusal düzlemine uygun olarak işlediği söylenebilir. Onların yaşam şekillerinden özel hayatlarına ve sosyal hayatlarına varıncaya kadar her şey tarih kaynaklarında belirtildiği şekilde gizli alıntı yoluyla okuyucunun zihninde canlandırılmaya çalışılmıştır. Anlatıcının bu noktada önemseneyecek derecede tasarrufunun da bulunduğu söylenemez, ancak tarihsel bir gerçekliği zihin süzgecinden geçirip kurgusal düzlemde başarıyla ifade ettiği söylenebilir.

2.2. III. Murad ve Yeniçeri Ocağı'nın Çöküşü

Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasının ve yozlaşmasının siyasi, sosyal ve idari olmak üzere birçok sebebi vardır. Ocağın kurallarının bozulması ve Yeniçerilerin zorbalıkları, ocağın kurallarına aykırı olarak ocağa adam alınması, ocaklıların geçim derdine düşmesi ve Yeniçerilerin maaş cüzdanlarının ticaret malı hâline gelmesi temel sebepler olarak sayılabilir. XVII. yüzyıldan başlayarak ocağın kanunnameleri yerini anlamsız geleneklere bırakmış, Yeniçeri Ocağı devlet otoritesinin dayanağı olmaktan çıkmış, “Ocak devlet içindir.” prensibinin yerini “Devlet ocak içindir.” düşüncesi almıştır. Bundan dolayı ocakta ve devlet teşkilatında Yeniçerilerin onayı olmadan herhangi bir düzen kurma olanağı kalmamış (Karal, 1995: 7), bu ise ocağın varlığının sorgulanmasına yol açmıştır. Bu sorgulamada tabi ki Yeniçerilerin yaptıkları hadsizliklerin de etkisi vardır. Mehmet Halife, Yeniçerilerin ne derece bozulduklarını ve yaptıkları taşkınlıkları şöyle anlatmıştır:

Kul'un gündüz hamamdan peştamal ile çıplak kadın çıkarmak, gulamiye aldıkları gün Sultan Mehmed Camii'nde tütün içmek, Müslümanların ırzına geçmek, köselerde açıktan ayak üzere zina ve livata etmek, kan dökmek; evler, saraylar basmak; bayram günlerinde salıncak kurup padişahı ve annesini, vezirleri ve divan üyelerini mumlarla salıncağa davet etmek gibi taşkınlıkları büsbütün artmıştı. Hele kahvehanelerde ve meyhanelerde kanun ve emirlere aykırı hareketleri anlatılamayacak dereceyi bulmuş, ortalıkta dirlik ve düzen kalmamıştı

(Mehmet Halife, 1999: 12).

Mehmet Halife'nin *Tarih-i Gülmani*'de yer alan bu ifadeleri *İsimle Ateş Arasında* romanının asli kişisi olan Mansur tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Bizdik artık resmî tarihin yazdıklarına bakılırsa asırlarca koruduğu namusa güpegündüz ve sokak artasında el uzatan. Bizdik çalışmadan kazanan. Alnının terini dökerek kazananın kazancına ortak olan. Haraç kesen, yağma eden, rüşvet alan, nişan diken, balta asan. Talimden savaştan, kışladan kaçan. İsyân çıkaran, padişah deviren, baş götüren. Gelip geçenden şarap parası isteyen, vermeyene saldıran biz olmuştuk.

(Bekiroğlu, 2010: 94).

Tarihçiler Yeniçeri Ocağı'nın bozulmaya başladığı tarih olarak genellikle III. Murad dönemine işaret etmektedirler. Bozulmanın temel sebebi olarak ise bu dönemde ocağa devşirme kanununa aykırı olarak yabancı kişilerin alınması gösterilmektedir (Uzunçarşılı, 1988: 477). Öyle ki III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmet'in iki ay süren sünnet düğününde, katılımcı halkı memnun etmek isteyen III. Murad, onları Yeniçerilikle ödüllendirmek istemiştir. Yeniçeri Ağası Ferhat Paşa, fermana verdiği yanıtla azlolunmayı göze alarak durumun ciddiyetini şöyle ortaya koymuştur: “Böyle olursa ocağımıza yabancı ve tanınmamış kimseler girer, ocakta yürürlükte olan kanun ve kaideler elden gider. Devlet-i Aliyye'ye bunun zararı olur”. III. Murad ise bu karşı çıkış üzerine Ferhat Paşa'yı azledip Yûsuf Ağa'yı ocağın başına getirerek emrinin uygulanmasını sağlamış ve ocakta önü alınmayacak olan sorunların başlamasına sebep

olmuştur (Eryılmaz, 1992: 25). Böylece “talimsiz, işsiz kimselerin ocağa girmeleriyle bu askerî teşkilat, doğrudan siyasete katılan, devlet adamlarını tayin ve azlettiren, padişahları tahttan indiren ve tahta çıkararak bir kuvvet” hâlini almıştır (Halacoğlu, 1991: 44). Bekiroğlu, *İsimle Ateş Arasında* romanında III. Murad’ın kendisini memnun eden canbaz, hokkabaz ve perendebaz tayfasını ödüllendirmek için Yeniçeri Ocağı’na alışı ve farkına varmadan ocağın nizamının bozulmasını başlattığını şu şekilde ifade etmiştir:

Canbaz, hokkabaz, perendebaz taifesi ne kadar memnun etmiş olmalı ki şevketlü hünkârı, ne kadar kolay memnun olan bir kalbi varmış ki şevketlü hünkârın, bir masalın üç elma düşen neticesinde sorar gibi sormuş törenin sonunda: Dileyin benden ne derseniz, demiş. Cevap hemen gelmiş: Yeniçeri yazılmak isteriz!

İrade buyurmuş yüce hünkâr: İrademdir, derhal yerine getirile! Ocağın katı nizamını o nizam üzerine kurulu geleneğini hatırlatmak, gösteri meydanlarındaki canbazlık ve ateşbazlığın, savaş meydanlarında can ve ateşle oynamakla aynı anlama gelmediğini işaret etmek ve padişah iradesine direnmek Yeniçeri Ağasının azline neden olmuş. Bir varmış bir yokmuş ya, böyle bitmemiş hikâyeye. Bir Yeniçeri Ağası göze alamazken ilk ihlâlin lekesini, bir başka Yeniçeri Ağası nasılsa bulunurmuş. Böylece bu ilk ihlâl arkadan gelecek bütün ihlâllerin cümle kapısı olmuş
(Bekiroğlu, 2010: 62, 63).

Eryılmaz’ın (1992: 25) da aktardığı gibi dönemin Yeniçeri Ağası olan Ferhat Paşa’nın padişaha yaptığı uyarı Yeniçerilerin tarihlerinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bekiroğlu’nun (2010: 63) ifadesiyle III. Murad’ın yaptığı “bu ilk ihlâl her çözümlenin başlangıcı olmuş. Bu ilk ihlâl arkadan gelecek bütün ihlâllerin cümle kapısı olmuş, bu kapıyı kapatmak zormuş da padişahın bundan haberi bile yokmuş”.

Tarih kaynaklarının hemen hemen hepsinde çöküşün ya da diğer bir ifadeyle duraklamanın başlangıç tarihi olarak III. Murad’ın tahta geçtiği dönem gösterilmektedir. Koçi Bey tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren görülen çözümleri ele alarak, devleti zaafa düşüren sebepleri ortaya koymuştur. Özellikle de çöküşün üzerinde durarak, duraklamanın beş sebepten ileri geldiğini göstermiştir. III. Murad zamanından IV. Murad zamanına kadar memlekete girmiş olan bütün suiistimalleri kayıt altına alarak, toplumsal ve siyasi teşkilatta, idari usullerde çöküşü hazırlayan etkenleri tespit ederek padişahı tedbirli olmaya, uyarmaya çalışmıştır (Koçi Bey, 1993: 11). Bu bilgilere dayanarak Bekiroğlu da III. Murad’ın savruk bir yönetim anlayışına sahip olduğunu belirtmiştir: “Yüksek tepelerden dökülen sular gibi harcadı harçayacağını, savurdu savuracağını. Ama harcadığını, arkasındaki ihtişamdan harcadı. Savurduğunun yerine yenisini koyamadan savurdu. Rahattı. Savurganlık koymadı yaptığının adını. Bir bakraç su almakla denizlerin suyu eksilmez sandı. Aldandı” (Bekiroğlu, 2010: 61). Ayrıca kendisi de bir Yeniçeri olan Mansur’un ifadesiyle Yeniçeriler bir Murad (Burada bahsedilen padişah bazı tarihçilere göre I. Murad’dır.) zamanında kurulmuş ve bir Murad (Burada bahsedilen padişah bazı tarihçilere göre III. Murad’dır.) zamanında yıkılmıştı (Bekiroğlu, 2010: 93).

İsimle Ateş Arasında (2010: 97) romanında “Tunuslu tarihçi” olarak ismine gönderme yapılan İbn Haldun’un da bahsettiği gibi devletlerin ömrü de insan ömrü gibidir (İbn Haldun, 2012). Toplumlar veya devletler de insanlar gibi doğar, gelişir, büyür ve yok olurlar. Yani İbn Haldun’a göre tarih kısır bir döngüden ibarettir. Her şey gibi bir nevi devletler de asli değil, geçicidir. Bekiroğlu, İbn Haldun’un ayetlere dayanarak böyle bir düşünce geliştirdiğini söylüyor. Çünkü ümmetlere ömür biçen ayetlerin sayısı çoktur (39. Zümer: 6, 40. Mü’min: 16, 42. Şûrâ: 49, 59. Haşr: 23, 62. Cum’a: 1, 64. Teğâbun: 1, 22. Hac: 56). Yine aynı ayetler geçici ve bitimli olmayan tek şeyin; hükmü, mülkü ve kelimeleri sonsuz olan Allah olduğunu apaçık beyan etmektedir (Bekiroğlu, 2010: 97). Gerçekte, ayetlerde de belirtildiği gibi başlangıcı olan bir devletin, bir hükmün veya bir mülkün bitimli olması da kaçınılmaz bir sonuçtur. Bekiroğlu böylelikle Yeniçerilerin ve genelde Osmanlı Devleti’nin çöküşü hakkında tarih kaynaklarına da dayanarak sebepler sıralamış olsa da bu sebepler olmasaydı zaten bir gün hem Yeniçerilerin hem de Osmanlı Devleti’nin sonunun geleceğini söylemek istemiştir.

2.3. Osmanlı Devleti’nin Duraklamasının Sebepleri ve Bir Yeniçeri Olarak Mansur’un Tanıklığı

Osmanlı Devleti özellikle de XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa karşısında her alanda önde iken XVII. yüzyılın başlarından itibaren hem ekonomik hem de teknolojik olarak Avrupa’nın gerisine düşmeye başlamıştır. Avrupa, filozofların ve ilim adamlarının öncülüğünde akıl ve ilim merkezli, aynı zamanda çağın ihtiyaçlarına cevap olabilecek tarzda yeni gelişmelere ve ilerlemelere sahne olurken Osmanlı kendi dinamiklerini temel alarak çağdaş atılımlarla Avrupa karşısında alternatif oluşturamadığından, eski sistemiyle, kapıkulları ve ulema sınıfı gibi geleneksel aktörleriyle yoluna devam etmeye çalıştığından bir nevi kendi Orta Çağ’ını kendisi hazırlamış ve onun içine girmiştir. Bu durumun hem dış sebepleri hem de iç sebepleri vardır. Bunlardan en önemlisi ise Osmanlı devlet teşkilatında ve toplumsal dinamiklerinde yaşanan çözümlerdir.

Tarih kaynakları, özellikle de XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin gerek ekonomide, gerek ilimde ve gerekse teknolojiye Avrupa’nın çok gerisinde kaldığını yazmaktadır. Bekiroğlu (2010: 102) bu kaynaklara gizli alıntı yoluyla başvurarak tarih içerisinde Osmanlı İmparatorluğu’nun ve İmparatoru’nun Avrupa karşısında çöküşünü Mansur’un bakış açısıyla özet olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Her şey hem içten çöküyor hem dıştan kuşatılıyordu. En acısı da Avrupa karşımızda nerede görsek tanıyamayacağımız bir dağ gibi büyüyüp duruyordu. Oysa bir dudak ucu gülümsemeyle başımı okşamaya alışkın olduğumuz Frenk ülkelerine dair ilginç sefaretnameler düzenlemekten öteye geçmezdi başlangıçta. Birkaç parça kâğıt, bir bakış açısı, birkaç risale. Fazlasına değmezdi. Ama Akdeniz’in büyük bir kısmı ile doğuya giden ve doğudan gelen yolların denetimini elinde tutan mağrur, mütebessim ve yüce Osmanlı devletinin bu kudretini bir anda kaybetmesi; sefaretnamelerin, yerini yavaş yavaş kalıcı sefaret binalarına bırakmasıyla aynı sıralarda gerçekleşiyordu. ve bütün bunlar, söz gelimi Avusturya kralının artık Osmanlı sultanına denk sayılmasının, serdar sıfatının bir

ekrem ilâvesiyle de olsa, sultanın adı başından sadrazamın adı başına kaymasının geniş zamanlı bir süreği oluyordu her ne hikmetse
(Bekiroğlu, 2010: 102).

Osmanlı'nın, Rönesans ve Reform hareketleriyle yenilenen Avrupa karşısındaki güçsüzlüğünün en temel yanı ilim ve teknolojidir (Kodaman, 2007: 11, 12). Muhteşem dönemlerinde Osmanlı'da yapılan silahların her türlü Avrupa'daki silah sanayisinden çok ilerideydi. Fakat duraklamanın yaşandığı XVII. yüzyılda Bekiroğlu'nun da ifade ettiği gibi Osmanlı topu Avrupa'da imal edilen topların kalitesinin çok altına düşmüştü. Aynı durum Şam çeliğinden üretilen kılıçlar için de geçerliydi. Bu dönemde Şam çeliğinden üretilen kılıçlar Avrupa'da üretilen kılıçlar kadar esnek değildi. Toplar XVI. yüzyılda olduğu gibi ya da Fatih'in İstanbul'un fethi için döktürdüğü toplar gibi değildi (Bekiroğlu, 2010: 100, 101). Yine bu konuda Berkes'in (1973: 68) Akhisarlı Hasan el-kafi'nin *Usûl-ül Hikem fî Nizâm-ül Âlem* adlı eserinden aktardığı şu ifadeler çok önemlidir:

“Şimdiki zamanda silahlar ihmal edildi. Anın için cenk katinde kaçmak çok olur. 1596'da Eğri seferinde bu görüldü. Özellikle Rumeli ve Bosna'da düşman ile cenk eylemeye dayanamayıp firar eder oldular. Şimdi düşmanda yeni çıkmış silahlar kullanılmakta, yeni top ve tüfekler yapılmakta ve bunlar aşırı kullanılmaktadır. Asker bu yüzden kaçıyor.”

Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları azalmaya ve mali durumu bozulmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi ise yeni toprakların fethedilememesidir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ordu sistemi büyük bir oranda fetihlerden elde edilen gelirlere dayanmaktaydı. Fetih döneminin kapanmasıyla Osmanlı hazinesi önemli bir gelir kaynağını kaybetmiştir. *İsimle Ateş Arasında* romanının Mansur'unun ifadesiyle “savaş zamanında dolgun maaşlarıyla başkentte kalmayı başaran Yeniçeri Ocağı'nın rüşvetlileri; yenilgiler, bozgunlar, kazanılsa da pahalıya mal olan ve astarının fiyatı yüzü geçen zaferler” (Bekiroğlu, 2010: 100) de ekonominin masrafları karşılamayacak duruma gelmesinde çok etkili olmuştur. Bu masrafları karşılamak için devletin vergileri artırmak, paranın değerini düşürmek ve memurlara az maaş vermekten başka alacağı fazla bir tedbir de bulunmuyordu. Bu tedbirler de halkı, askerleri, ulemayı, bürokratları tedirgin ediyor ve memnuniyetsizliklerini artırıyordu (Kodaman, 2007: 13). Bekiroğlu ise ekonominin kötü durumda oluşunu “Osmanlı parasının üzerindeki hilâlin ışığı, yıldızı parlayan İspanyol ve Hollanda parası karşısında sönmeye başlamıştı” (Bekiroğlu, 2010: 102) diyerek çok güzel bir şekilde özetlemiştir.

Coğrafi keşifler sonucu Osmanlı toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının okyanuslara kaymasıyla Osmanlı hazinesi ticaret yollarından elde ettiği önemli geliri de kaybetmiştir. Bekiroğlu (2010: 102) Osmanlı'nın çöküşünü ifade ederken Ümit Burnu'nun keşfedilmiş olmasının da tarihî bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir.

Osmanlı Devleti'nde tahta geçme usulünde yapılan değişiklik de çöküşte çok etkili olmuştur. Başlangıçtan beri şehzadeler hem askerî hem de idari deneyim kazanmaları için vilayetlere gönderilirdi. Bunun yanında padişahın merkezî otoriteyi güçlendirmesi ve iktidarını sağlamlaştırması için “kardeş katli” de uygulanmaktaydı. Ancak XVII.

yüzyılın ilk yıllarından itibaren her iki uygulama da kaldırılmıştır. I. Ahmed zamanında “Kafes Sistemi” denilen usul başlamış, onlu yaşların başından itibaren şehzadeler saraydaki “Şimşirlik” denilen bölümde kendilerine ayrılan dairelerde hayatlarını idame ettirmek mecburiyetinde bırakılmışlardı. On beş yaşından küçük olanlar Topkapı Sarayı içinde “dâyelerinin” yanında kalıyor ve yaşı on beşe ulaşanlar kendilerine ait dairelere yerleştiriliyorlardı (Kırpık, 2010: 100, 101). Bu durum ise deneyim eksikliğinin yanı sıra hapis hayatının zayıflaştırmasından dolayı yetersiz, hükûmete karşı ilgisiz, akli olarak dengesiz padişahların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. *İsimle Ateş Arasında* romanında devletin çöküşündeki sebeplerden en önemlisi olarak kafes usulü gösterilmektedir. Kafese atılmak suretiyle kontrol altına alınan şehzadelerin durumu ise şu cümlelerle gayet güzel bir şekilde özetlenmiştir:

Taht ile şehzade arasına giren coğrafya ne kadar genişse, şehzade, hayatı ve dünyayı o kadar tanıyor demek olurdu. Oysa sonraları. Şehzade ile taht arasındaki mesafe daraldıkça daraldı, kafes ile taht odası arasındaki mesafeden ibaret kaldı. Birkaç adım sadece. Artık bir şehzade yıllardır saltanata hem kendi ruhunda hem çevresinin ruhunda özenle hazırlanan biri değil, taht boşaldığında kafesin bir köşesinden ve pek çok benzeri arasından bulup çıkarılan bir şeydi. ve şimdilerde şehzade, bitmek tükenmek bilmeyen günler ve geceler ve sararmış bir beniz demekti
(Bekiroğlu, 2010: 122).

Aynı bölüm içerisinde bir gün padişah olması muhtemel olan bütün şehzadelerden herhangi birinin ifadeleriyle kafes şöyle tarif edilmiştir: “Bir yanımız harem bir yanımız iç acıtıcı kokusuyla şimşir ağaçları. Bu yüzden bir adı kafesti, bir adı da şimşirlikti içine diri diri gömüldüğümüz dairenin. Daire dediysem, etrafımızı sarardı çember, merkezde bendim. Bütün yollar merkeze çıkmazdı oysa ve çemberi kırmanın da bir yolu yoktu” (Bekiroğlu, 2010: 121).

Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi'ne girmesinin bir başka sebebinin ise otorite boşluğu olduğu söylenmektedir. Bunun yanında padişahların ordularının başında sefere çıkmamaya başlaması ise Yeniçerilerin tepkilerine sebep olmuştur. Nitekim 25 Mart 1525 yılında bu sebeple bir isyanın çıktığı bilinmektedir. Şöyle ki Sultan Süleyman Mısır'daki karışıklıkları bastırması için bir ordu göndermiş fakat ordunun komutanlığını Sadrazam İbrahim Paşa'ya verip kendisi Edirne'de dinlenmeye çekilmiştir. O zamana kadar ordularının başında padişahların sefere gitmesi gelenek olduğu hâlde padişahın sefere gitmeyip Edirne'de dinlenmeye çekilmesi, Divan'a sadece iki gün başkanlık etmesi ve memleketin idaresi üzerinde padişahın gücünün hissedilmemesi özellikle Yeniçerilerin söylenmeye başlamasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Edirne'den dönen Sultan Süleyman'ın bu kez de İstanbul'daki Kâğıthane Kasrı'nda dinlenmeye çekilmesi Yeniçerilerin ayaklanmasına yol açmıştır. Padişahın İstanbul'a gelişinden üç gün sonra Yeniçeriler İbrahim Paşa'nın, Ayas Paşa'nın, defterdarın hanelerini, gümrüğü ve Yahudi mahallesini yağma etmişlerdir (Gül, 2006: 83). *İsimle Ateş Arasında* romanının Mansur'u da bir Yeniçeri olarak efendileri olan padişahla aralarındaki bağın kopuşunu üzümlerle şu şekilde ifade etmiştir:

Süleyman o olduğu için biz o orduyduk.

Tezadın grameri ile yazılan bu hikâyede belki de en fazla değişen, bu hikâyedeki ismiyle en fazla bozulan, “alnımızın yazısını alnında taşıdığı gibi alnının yazısını alnımızda taşıdığımız” padişahı. Bu yüzden, değişmeyen neyin kaldığının merak edilebilir olduğu bu hikâyenin şimdisinde, tahtında oturan, hep oturan şevketli hünkâr o muhteşem sabitliğiyle yine de bu hikâyenin en fazla değişime uğrayan kahramanıydı. Üstelik hep aynı karakter olduğu halde en fazla değişmiş bulunan şevketli hünkâr doğrudan doğruya bu hikâyeydi. Çünkü araya ne kadar mesafe girse de bizinkisi efendi ile kölenin kaderinin birlikte yazıldığı bir hikâyeydi

(Bekiroğlu, 2010: 108).

Metnin devamında Mansur, içinde buldukları durumun geçmişe nazaran ne kadar değiştiğini, padişahın şahsındaki farklılaşmayı geçmişe de özlem duyarak şöyle anlatmıştır:

Beyden sultana dönüşürken o, tekkeler medreseye, dervişler ulemaya dönüşürken; yine de güneş yükseldiği düşüğe geçmediği sürece daima başımızda görürdük onu... Ona yakınlığımız, ne harem içli ve dolambaçlı duvarlarıyla ne divanın siyaset kokan duvarlarıyla ve ne de sarayın, çoğu kez dilsiz ama sağır olmayan duvarlarıyla çevriliydi. Bizim ona yakınlığımızın sınırları savaş meydanları kadar sade ve açıldı

(Bekiroğlu, 2010: 109, 110).

2.4. Yeniçeri İsyanlarının ve Sebeplerinin Mansur'un Bakış Açısıyla İfade Edilişi

Yeniçeri isyanlarının özellikle de ekonomik ve siyasi olmak üzere birçok sebebe bağlı olduğu söylenmektedir. Alkan (1992: 5), Yeniçeri isyanlarının genellikle devlet adamlarının arasındaki siyasi çekişme ve özlük hakları olarak nitelendirilebilecek maaş, rütbe ve terfi gibi taleplerden kaynaklandığını ve bu tür durumlarda iç ve dış siyasi şartlar ne olursa olsun Yeniçerilerin buna çok sert cevap verdiklerini ifade etmektedir. Ünal'a (1998: 49, 51) göre ise, Yeniçerilerin çıkardıkları isyanların sebepleri, devlet adamları arasındaki iktidar mücadeleleri ile ekonomik ve mali olmak üzere iki madde hâlinde özetlenebilir.

Otorite boşluğu da Yeniçeri isyanlarının en temel sebeplerinden biridir. Genç yaşta tecrübesiz ve basiretsiz olarak tahta oturan padişahlar, var olan düzeni koruma konusunda muktedir olamamışlardır. Nitekim Kantemir (1998: 144, 145), II. Mehmed'in genç oluşunun ve dolayısıyla kuvvetli bir otorite eksikliğinin Buçuktepe İsyanı'na zemin hazırladığını ifade etmektedir. Kendisi de bir Yeniçeri olarak kütükte kayıtlı olan padişah, ocakla arasına mesafe girmesine sebep olunca Yeniçeriler bir nevi lidersiz kalmışlardır. Yeniçeriler bu durumu fırsat bilmiş ve her olay karşısında muhalif tutum sergileyerek isyan etmişlerdir. Yaşanan bu olayları *İsimle Ateş Arasında* romanının Mansur'u da bir Yeniçeri olarak okuyucuya şöyle aktarmıştır:

Aslında bir uçurum gibi açılırken bize baş olanla aramıza giren mesafe, başlangıçta sadece başsızdık, bu yüzden bulanıktık. Bu kadar çok baş istememiz başımıza duymadığımız güvendeni. Sonra başı kendisinden ayrılmış bir gövdenin öğrenebileceği ne ise, öyle öğrendik kendimize yetmeyi, adı asilikti. Bu asiliğin süreğinde geldi bütün isimler. Sevk, idare, muhakeme olmaksızın, bir beden elinden ne gelirse öyle öğrendik serkeşliği. Hak hukuk gözetmeksizin söz yürütmeyi. İtaatsizliği. Görece göz kalmadığı için başsız vücudumuzda, rüzgâr ne taraftan eserse, geniş tarlaları dolduran buğday başakları gibi, o tarafa aktık

(Bekiroğlu, 2010: 146).

Yeniçeri Ocağı, bazı devlet adamlarının belli çıkarlar elde etmek için oluşturdukları komitelere bilerek veya bilmeyerek alet olmuş ve bu komitacıların çıkardıkları isyanlarda hep ön safta yer almıştır. II. Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için Çandarlı ve ekibinin askerî tahrikleri ile gerçekleştiğine inanılan Buçuktepe İsyanı, IV. Murad devrinde Topal Recep Paşa'nın sadrazam olmak için Yeniçerileri tahrik etmesi bu durumun somut örnekleridir (Kantemir, 1998: 144, 145). Bu olayların yansımaları *İsimle Ateş Arasında* romanında görülmektedir. Mansur, bir Yeniçeri olarak ocağın amacından tamamen saptığını, uğrunda vuracakları ruh ve sadakat yok olduğunda sadece alışkanlık için vurduklarını ifade etmiş ve şöyle devam etmiştir:

Böyle kötü olduk. Bir kez vurmaya alıştırmıştık. Kulluk bilinci yerine vurmak alışkanlığı. Önümüze ne gelirse vurduk. Sipahileri vurduk. Sekbanları vurduk... Gaye çoktan yollarda yitmişti, öldürmenin şehvetiyle avunduk. Kontrolde çıkmış bir öfkeyle akarken seller gibi, bizi teskin edebilecek tek şey kandı... Hiçbir şey kurtulamadı bulanık vurgunumuzun önünden. Bu başkaldırmalar artık, güzel ve asi bir atın usta olmayan binicisine gösterdiği huysuzluktan daha farklıydı. İşler çoktan çığırından çıkmıştı

(Bekiroğlu, 2010: 147).

Askerî ve mali düzenin bozulması ve hayat pahalılığı karşısında sabit kalan ulufelerin yetersiz kalması, zamanında ödenememesi Yeniçerilerin çeşitli iktidar mücadelelerinde rol almaları için uygun bir ortam hazırlamıştır (Yücel, 1988: 11). Bu aynı zamanda yönetimden memnun olmayan Yeniçerilerin darbeyle dönemin padişahını tahtan indirmelerine sebep olmuştur. Mansur, bu zorbalığı ve darbeciliği şöyle dile getirmiştir:

“Değil mi ki baskıcıydık. İsteyici ve alıcı kuşlar gibi alıcıydık. Aylardır alamadığımız ulûfeyi sineye çekmemiz beklenesi değildi elbet ama biz isteyince zorla almaktan başka yol bilmiyorduk. Üstelik dışına itildiğimiz iktidarın katılımcısı olmak için elimizde “zor”dan başka bir şey yoktu (Bekiroğlu, 2010: 148).”

Yeniçeri Ocağı kontrolden çıkmış bir güç olarak özellikle de Gerileme Dönemi'nde amacını çoktan yitirmiş bir kurum hâline gelmiştir. Bu yüzden de her fırsatta varlığını hem topluma hem de yöneticilere bildirmek için darbe, zorbalık, yok etme gibi çeşitli yollara başvurmuştur. Yeniçeriler yaşanan küçük bir olumsuzlukta veya

hoşlarına gitmeyen iyi bir durumda bile isyan çıkarmıştır. Yeniçerilerin bu isyanlarının sebepleri, *İsimle Ateş Arasında* romanında Mansur'un bakış açısıyla tarih kaynaklarına da gizli alıntılarla başvurarak okuyucuya sunulmuştur.

2.5. Mansur'a Göre Yeniçeri Ocağı ile Bektaşilik Tarikatı'nın İlişkisi

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu esnasında Orhan Gazi'nin, devlet ileri gelenlerinden bazılarını Hacı Bektaş Veli'nin dergâhına göndererek dua etmesini istediği, Hacı Bektaş Veli'nin de bu isteği reddetmeyerek giydiği elbisesinden aba parçaları verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundan itibaren Bektaşî Ocağı şeklinde var olmuş olduğu söylenebilir. Bu sebepten dolayı da Hacı Bektaş Veli için “Gaziler Serdari” ve “Alp Erenlerin Serçeşmesi” gibi sıfatların kullanılmış olduğu da kaynaklarda yer almaktadır (Sezgin, 1998: 103-105). Bektaşî kaynakları bu durumu bir adım daha ileri götürerek Yeniçeri Ocağı'nın Hacı Bektaş Veli tarafından kurulduğunu kaydetmiştir (Bozkurt, 1993: 29). Hacı Bektaş Veli *Velayetnamesi*'nde açık olarak Osmanlı-Bektaşî ilişkisi şu şekilde dile getirilmiştir:

*Ol zamanda şah idi Sultan Murad
Mülk-i Rûm 'da idar idi adli âd
Edrene 'i (Edirne 'yi) itmiş idi tahtgâh
Bursa 'ya da gelür idi gâh gâh
Dileğince devrederdi mâh-ü sâl
Devlet-i şemsi bulurdu hoş kemâl
Hacı Bektaş 'a muhib oldu emir
Kim bilür, ceddine virdiydi serir
Şah Osman geydi Bektaş kisvetin
Şem 'i andan yakup aldı himmetin
Kasdederdi hazretine varaydı
İşiğin öpüp yüzini süreydi*

(Noyan, 1986: 449)

Bu dizelerde Osman Gazi'nin Hacı Bektaş Veli'den kisve giyip ona mürit ve muhip olduğu açıklanmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı beylerine kılıç kuşatanların da Bektaşî büyükleri olduğu söylenmektedir. Osman Gazi'nin Bektaş kisvesini giymiş olduğu ve Hacı Bektaş Veli'den ışık ve yardım aldığı da bildirilmektedir. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren, Bektaşî tarikatına mensup dervişlerle ilk Osmanlı sultanları arasında sıkı bağlar bulunmaktadır. Bu bağlar sebebiyle Bektaşilik devlet içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. II. Mahmud dönemine kadar bu ilişkiler zaman zaman zayıflamış da olsa devam etmiştir. II. Mahmud dönemine gelindiğinde Yeniçerilik ile Bektaşilik arasındaki maddi ve manevi ilişki Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmaya başlamıştır. Yeniçeriler Bektaşî tekkelerinden aldıkları destekle isyan çıkarmaya, kazan kaldırmaya ve başıboş hareket etmeye başlayınca, devlet Yeniçeri Ocağı'yla birlikte Bektaşî tekkelerini de 1826 tarihinde kapatmıştır (Soyyer, 1993: 39).

Her ne kadar bazı tarihçiler Yeniçeri Ocağı ile Bektaşilik tarikatının ilişkisinin olmadığını söylese de, zaman olarak uyumsuzlukların olduğunu iddia etse de *İsimle Ateş*

Arasında romanının Mansur'u kendileriyle, yani Yeniçerilerle Bektaşilik tarikatının ilişkisini şöyle ifade etmiştir:

Tarihçi, Hacı Bektaş'tan el aldığımızı inanmasa da, onun ölümüyle bizim kuruluşumuz arasındaki zaman uçurumunun derinliklerini döküp saysa da, Hacı Bektaş bizim kendi kendimize yazdığımız tarihti. Hacı Bektaş'ın ocağımız üzerindeki eli nihayetinde bir dua ve bir isim verme hikâyesi. Onun verdiği isim, kıvancımızın temeli. Bu da bizim rüyamızdı ve sahilliği, bir Anadolu ereninin koynundan çıkan hilâli kendi koynunda büyüten bir bey rüyası kadar tartışılmazdı. Kurtla karacayı kucagında bir araya getiren Hacı Bektaş Veli, bize el vermişti. Bize kaldırılıp da yerine bir bakraç su dökülürse kıyamet kopacağına inandığımız şu kazanı armağan etmişti

(Bekiroğlu, 2010: 197).

Yukarıda da bahsedildiği gibi kuruluş yıllarında Devlet de Bektaşi tarikatına bağlıydı. Bu yüzden Yeniçeri Ocağı, Bektaşi tarikatına bağlı olarak gelişme göstermiştir. Yani devlet bu ilişkiyi engelleme gereksinimi duymamıştır. Ancak özellikle de Duraklama Dönemi'nden itibaren Osmanlı Devleti'nin nazarında Bektaşilik kabul görmeyen bir tarikat hâline gelmiştir. Bu yabancılaşmanın etkisini ise en çok Yeniçeri Ocağı yaşamıştır. Mansur yaşadıkları bu etkiyi şöyle anlatmıştır:

Merkeze çekildikçe padişah, çevreye ait her şey gibi, halkı, coğrafyası, ordusu, Bektaşilikten de uzaklaştı. Yeniçeri arada kaldı. Padişahın tuttuğu yer hafifleyince kulunun kalbinde, Bektaşilik ağırlık kazandı. ve devleti simgeleyen gücüyle padişahı yitirdiğimiz zamanlarda bize ocak dayanışmasının en kuvvetli harcı olarak Bektaşilik kaldı. O zaman, siyasi iktidarın en kuvvetli destekçisi olması niyetiyle kurulmuş olan biz, siyasi iktidarın desteğinden mahrum bir tarihin mensubu olduk... Bektaşilik tarafından devletin elinden alınmış bir ocak olduk

(Bekiroğlu, 2010: 199, 200).

Mansur, ocağın yaşadığı buhranı bu cümlelerle anlatmıştır. Çünkü ona göre kuruluşunun desteğini ve onayını Anadolu erenlerinden devşiren bey, Mevlevihanenin temsil ettiği ruh nizamını resmeder bir padişaha dönüşmüştü, yani artık Yeniçeri Bektaşi iken, saray Mevlevi olmuştur (Bekiroğlu, 2010: 200).

2.6. Yeniçeri Ocağı'nda Esame Ticareti

XVII. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin yükselişin hemen ardından gelen yenilgi ve iç karışıklıklarla siyasi ve ekonomik gücünü giderek kaybetmeye başladığı bir dönemdir. Askerin siyasi ve ekonomik olarak iktidarsızlığın yaşandığı bu dönemde her fırsatta kazan kaldırıp isyan etmesi, her kurumda olduğu gibi ordu içerisinde de rüşvet olayının yaygınlık kazanması, Celali İsyanları adı altında devlete karşı çeşitli ayaklanmaların gerçekleştirilmesi gibi belli başlı olaylar bu yüzyılın ve sonraki dönemlerin portresini oluşturmaktadır.

Yeniçeri Ocağı'ndaki bozulmanın en büyük sebeplerinden biri ise, ocaklıların esame denilen maaş cüzdanlarının alınıp satılmasına müsaade edilmesi idi; bu esame yani cüzdanlar kırdırılmak suretiyle dışarıdan satın alanlara kârlı bir gelir sağlıyordu. Koçi Bey'e göre, beş altı bin kişi başkalarının esamisi ile ulufe almakta, hatta ölenlerin bile esamisi alınmaya devam edilmekte ve bunlar sefer sırasında ortadan kaybolmaktaydı (Akt. Gül, 2006: 77). Ahmet Cevdet Paşa da, Yeniçeri ağaları, ocak subayları ve kâtiplerinin askerinin esami (maaş defterleri) ve terakkilerini dilediklerine sattıklarını, bu esamileri alanların askerlikle uzaktan yakından bir ilgileri olmadığı için barış zamanında maaş alan çok fazla olduğu hâlde savaş zamanında asker kıtlığı çekildiğini ve bu durumda isyan çıkması için de uygun bir ortamın oluştuğunu (Ahmet Cevdet Paşa, 1993: 90-92) söylemiştir.

İsimle Ateş Arasında romanına göre ise esame, her şeyin bozulduğu ve isimlerle oynandığı devirde onu satanların elinde bir belgeydi. O belge içerisinde satılığa çıkarılmış bir isim yanında, o ismin hayatı ve sahip olduğu haklar da satılmaktaydı. Esame kimin elindeyse ulufe ve cülus bahşişini de o alırdı. Yani bir isimden ziyade alınıp satılan bir mal hâline gelmişti (2010: 13). İşte bozulma böyle başlamıştı. Yeniçeri Ocağı'nın sonu böyle gelmişti. Yeniçeri olup da ismi olanların hayatları yoktu. Yok olan hayatlar ordu kayıtlarının zarar hanesini her an meşgul etmekteydi.

Nitekim Mansur da aynı yöntemle ocağa kayıt olmuştur. Bu yüzden de roman boyunca Mansur'a ait bir hayatmış gibi anlatılanlar aslında Mansur'un hayatı değildir. Mansur, başkasına ait olan bir hayatın içinde yaşamaktadır. Bu yüzden de her şey ona yabancı gelir. Romanda, Mansur'un yaşadıklarıyla esame ticaretinin ve bozulan sistemin kişilere bireysel olarak nasıl bir hayat sunduğu ve neler hissettirdiği ifade edilmiş olur.

2.7. Genç Osman ve Yeniçerilerce Katledilişi

Yeniçeri isyanlarının en temel sebeplerinden biri olarak padişahların genç yaşta tahta oturmuş olmaları gösterilmiştir. Bu ise Yeniçerilerin başa geçen tecrübesiz padişahı kendilerine bey olarak kabul etmemelerine ve padişahın hükümünün geçersiz olmasına ortam hazırlamıştır. Genç Osman olarak da bilinen II. Osman, tahta oturduğunda idealistti ama var olan ideallerini gerçekleştirebilecek tecrübeye ve iktidara sahip olmadığı için ordu üzerinde özellikle de Yeniçeriler üzerinde hâkimiyet sağlayamamıştır. Nitekim dönemin canlı şahidi olan Naima, danışmanlarının kötü olması, askerinin kalbini kırması, asker sınıfından kendisine taraftar bırakmaması ve tecrübesizliğinin Sultan Genç Osman'ın sonunu hazırladığını söylemiştir (Gül, 2006: 82). Ayrıca II. Osman'ın gerçekleştirmeyi düşündüğü ıslahatlar ve reformlarla buna tepki gösterecek kesimlere karşı alınması gereken tedbirler arasında tezat bulunmaktaydı. Çünkü birçok tarihinin de belirttiği gibi Genç Osman birtakım ıslahat ve reformları gerçekleştirmeye çalışırken hiçbir önlem almamıştır. Bunlardan en önemlisi de artık görevini yapamaz hâle gelmiş olan ve devlete zarardan başka bir şey vermeyen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yerine yeni bir ordunun kurulmasıydı. Hele de o dönemlerde bir yenilik düşüncesinin karşısında her kesimden muhalif seslerin çıkacağı kaçınılmaz bir tepkiydi. Genç Osman'ın bu durumun varlığına rağmen herhangi bir tedbir almamış olması ancak onun tecrübesizliğiyle açıklanabilir.

İsimle Ateş Arasında romanının Mansur'u bir Yeniçeri olarak Genç Osman'dan neden hoşnut olmadıklarını şöyle anlatmıştır:

Padişah başı, eğilmesi gerektiği anda eğilmeyi göze alacak kadar cesur bir baştı aslında. O ise ancak bizim olabileceğimiz kadar asi ve dik bir baştı. Eline kardeş kanı bulaşmıştı. Üstelik eline kardeş kanı, bu katlin fetvasını vermeyen şeyhülislâmı aşmak bahasına bulaşmıştı. Cömert değildi. Bu kadar halktan olması, devşirme gücün karşısına yerli gücü çıkartmaya kalkışması alışmadığımız alışkanlıklardandı

(Bekiroğlu, 2010: 155).

Genç Osman o kadar tedbirsizdi ki mülkü, devleti, iktidarı sahipsiz bırakıp hacca gitmeye bile kalkışmıştır. Padişahı hacca gitmemesi için ise kızlar ağası Süleyman Ağa ile hocası Ömer Efendi ikna etmeye çalışmışlardı. Padişahın hacca gidecek olmasına, askerler, Şeyhülislâm Es'ad Efendi ile Aziz Mahmûd Hüdai Hazretleri de şiddetle karşı çıkmışlardı. Bu tablo yaşanırken Yeniçeriler de bu olayın içine girmiş ve padişahı hacca göndermek isteyen Ömer Efendi, Süleyman Ağa ve Veziriazam Dilâver Paşa'nın başını isteyerek başta Rumeli Kazaskeri Yahya Efendi olmak üzere ulemayı araya sokmuşlardı. Yeniçeriler, bu girişim sonuç vermeyince sonunda isyan ederek Bâb-ı Hümâyün'dan içeri girmişlerdi. Bu girişim sonucunda Genç Osman tahttan indirilerek yerine I. Mustafa geçirilmişti. II. Osman ise saraydan çıkartılıp Orta Camii'ye getirilmişti (Gül, 2006: 92-102). Burada yeni Sadrazam olan Kara Davud Paşa'nın talimatıyla kement ile boğulmak istediği, başarılı olunamayınca da Yedikule'ye götürüldüğü ve Davud Paşa'nın nezaretinde orada şehit edildiği aktarılmıştır.

Bu olay ile Osmanlı padişahlarının otoritesi temelden sarsılmış olur. Bir diğer vahim durum ise bu tür olayların devam edecek olması, Yeniçeri ve Kapıkullarından oluşan zorbalara her istediğinde iktidara sahip olabilmek için isyana kalkışacak olmalarıdır.

İsimle Ateş Arasında romanının Mansur'u bu olayı naklederken herkesin II. Osman'a ihanet etmek için fırsat kolladığından, Yeniçerilerin padişahı almaları için sarayın bütün kapılarının Bostancılar tarafından açık bırakıldığından, padişahın hacca gitmeye kalkışmasına Üsküdar'ın efendisi olan Aziz Mahmud Hüdai'nin olacakları hissederek şiddetle karşı çıktığından, bu uyarıya uymayan sultanın sarayından alınarak Orta Cami'ye getirildiğinden ve daha sonra da Yedikule zindanlarında katledildiğinden bahsetmektedir (Bekiroğlu, 2010: 155-160).

2.8. III. Selim ve Yeni Yönelişler

III. Selim henüz dokuz on yaşlarında iken babası ona bir gün yöneteceği imparatorluğun kurumlarını, insanlarını, halkını ve düzenini her fırsatta gösterip anlatarak bütün bu unsurları yakından gözlemlene fırsatı vermiştir. Hatta III. Mustafa'nın oğluna çok özel davrandığı, dönemin diğer şehzadelerine göre daha özgür davranacağı alanlar yarattığı, bu genç şehzadeyi erken yaşta devlet işlerinde yetiştirmeye çalıştığı, yanında divan toplantılarına götürdüğü, devlet işlerini ve ıslahat konularını onunla tartıştığı da aktarılmıştır (Kenan, 2010: 131).

1789’da tahta çıkan III. Selim ve etrafındaki yönetici sınıfı, Osmanlı dünyası dışındaki dünyadan ve gelişmelerden tamamen habersiz ve soyutlanmış olmasa da, bu konuda hiç kimsenin reddedemeyeceği rehavete son vermek için yenilik çalışmalarına çok önem vermiştir. III. Selim’in her alanda yapılan girişimleri ve yaşanan gelişmeleri özellikle de fen ve teknoloji konularındaki gelişmeleri zaman zaman ayrıntılarına varıncaya kadar bizzat takip ettiği ve yönlendirmeye çalıştığı hatt-ı hümayunlarının içeriğinden anlaşılmaktadır (Karal, 1946: 12). III. Selim’in kendisini her an devletin devamlılığı için gerekli olan girişimlere adanmış *İsimle Ateş Arasında* romanında (2010: 207), bizzat III. Selim’in bakış açısıyla şöyle aktarılmıştır:

“Padişahlığı halka hizmet olarak belledim. Halkımı bana emanet ve onun duasını en büyük hazine bildim. Mağrur değildim, benden büyük Allah vardı, öğretmişlerdi, adım gibi bilirdim. Allah’ın rızasını padişahı için dileyen bir halktan daha büyük devlet olmadığını öğrenmem de hiç zor olmadı. Bu yüzden halkım için çok çaba sarf ettim.”

III. Selim 1789 yılında tahta çıktığında temelde askerî alanlarda yaptığı yeniliklerden başka idari, sosyal, ekonomik ve diplomatik alanlarda da pek çok yenilik hareketine girişmiştir. Bu hareketlerin hepsine birden ise “nizâm-ı cedid” ismi uygun görülmüştür (Gökbilgin, 1998: 309). Bu durum yine III. Selim’in bakış açısıyla söz konusu eserde (2010: 209) şöyle ifade edilmiştir:

Çünkü ben koparıp da atılması gereken kendi kendisini zehirlemiş uzuvlar karşısında, elleri titreyerek gerisin geri dönen kalbi yumuşak ve acemi bir cerrahım. Doğruydu gerisin geri döndüğüm ya, gidecek tekin bir yerim bile yoktu. Yeni bir Nizam kurdum bu yüzden, bana tekin yer olsundu. Yeni nizam emelim orduyla sınırlı değildi sadece. Hayat karşısında tümüyle yeni bir duruş olsun istedim. Bir kana dokundurulmuş lalenin açtığı devirden beri nizam, artık kanun-ı kadime bakmak demek değildi. Nizam artık yeni bir dünyanın eşiğiydi ve gidecek en tekin yer batı gibi görünüyordu.

III. Selim mühendis okullarına ve teknik okullara özel bir ilgi gösterirken, hatta buralardaki faaliyetleri bizzat yönlendirirken devletin aklının şekillenmesinde önemli yer tutan unsurlardan biri olan ulemanın yetiştiği medreseler konusunda da yenilikler yapmayı göz ardı etmemiştir. Onlar için çeşitli düzenlemeler yaptığını, ilmiye sınıfında ve medrese eğitiminde niteliğin artması için çeşitli tedbirler aldığını farklı kaynaklar aktarmıştır. Bu dönemin ıslahatlarını ve bu ıslahatların arkasındaki zihniyeti diğerlerinden ayıran en önemli nokta belki de III. Selim’in eğitim yoluyla her alanda yenilenmeye önem vermiş olmasıdır.

Girişilen bu yenilik hareketleri bütün ülkenin içerisinde bulunduğu düzensizliği hedef aldığı için, özellikle ulemanın ve Yeniçerilerin tepkilerine neden olmuştur. Zamanla bu tepkilere halkın tepkisi de eklenmiştir. Zira ıslahatlar için temel kaynak olan İrad-ı Cedid Hazinesi’nin masraflarının artmasıyla birlikte halk yeni vergilerle mükellef tutulmuştur. Bu yüzden ekonomik sıkıntılar yaşamaya başlayan halk, belli kesimlerin lüks ve israf içerisinde bulunmasına rıza göstermeyerek tepki göstermiştir. Sonuçta kendi çevresinde iyi bir ıslahat ekibi oluşturamayan ve destekleyicilerini kaybeden III. Selim,

29 Mayıs 1807 tarihinde Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahttan çekilmek zorunda kalmıştır (Ünal, 2003: 289).

İsimle Ateş Arasında adlı eserde de kurgusal düzlemde bu tarihsel gerçekliklere bağlı kalınarak III. Selim'in iktidarının çöküşü okuyucuyla şöyle paylaşılmıştır:

“Kader, anlaşılması gerekenle anlaması gereken arasına, yani kul ile padişah arasına olumsuzlukla girdiğinde bütün lisanlar iflas etti. Ne III. Selim kullarını anlayabilmişti ne de kulları padişahlarını anlayabilmişti. III. Selim'i sevmeyenleri kadar sevenleri de anlayamamıştı. Tüm bu anlayışsızlık içinde yeni olan da eski olan gibi bozulmuştu. Kabakçı isyanı her şeyin sonu olmuştu.”

(Bekiroğlu, 2010: 209)

2.9. Kopan Çığın Önünde Bent Olmaya Çalışan Padişah: III. Mustafa

Yeniliklere inanan bir yönetici olan III. Mustafa, Avrupa'daki yenilikleri yakından takip etmek ve kendi ülkesinde uygulamak için tahta geçtikten hemen sonra Prusya Kralı II. Frederik'e bir elçi göndermiştir. Padişahın şahsiyetinden kaynaklanan yıldızların insanların hayatları üzerindeki yakın ilgilerine olan inancı onu, bu yola itmiş ve kraldan yıldız ilmiyle uğraşan insanlar istemiştir. Fakat Prusya'dan müneccim yerine Elçi Ahmet Resmi Efendi'nin padişaha Prusya dönüşü takdim ettiği Sefaretnamesi'nde yer aldığı şekliyle; daimi ordu bulundurulması, maliyenin dolu tutulması ve devlet adamlarının tarih okuması fikirleri gelmiştir. Bu fikirler Prusya kralının görüşleridir ve III. Mustafa'nın yapacağı ıslahatların da temelini oluşturacak kadar önemsenmiştir (Akt. Karagöz, 1995: 183).

III. Mustafa tahta çıktığında her yeri, her şeyi karanlıklar içinde kıvrınır hâlde bulmuştu. Aynanın arkasında gördüğü şeyler dahi kapkaranlıktı. Gelecek karanlık görünüyordu. Bu belirsizlikler içinde III. Mustafa bir çıkış yolu bulma ümidiyle hangi kapıya koştuyorsa aradığını bulamamıştı. *İsimle Ateş Arasında*'da ifade edildiği gibi “yıldızlar söylemezdi çıkış yollarını” (Bekiroğlu, 2010: 228). Müneccimler lal olmuştu. Hükmedenlerin hâlerinden ise en iyi hükmedenler anlardı. Dünyanın neresinde olsa hükmedenle onun hükmettiği halk arasında aynı bağ vardı. Bütün yöneticilerde ortak olan aynı erkek ruhuydu. Nihayetinde aynı korkularla uyur, aynı sorumlulukla bir halka sahip çıkarlardı (Bekiroğlu, 2010: 228). Bu yüzden III. Mustafa, Frenk hükümdarlarından yıldızı en parlamış, talihi en açılmış olan Prusya kralına tarih kaynaklarında da aktarıldığı gibi bir elçi göndererek müneccimlerini, yani devleti ve milleti ileri bir seviyeye kavuşturmak için öngördüğü düşüncelerini sormuştur. Bu soruya cevaben Prusya Kralı II. Frederik, Bekiroğlu'nun yorumuyla şöyle demiştir: “Üç müneccimim var: Biri tarih, biri para, biri barış zamanında da hazır bir ordu” (Bekiroğlu, 2010: 229). Başlangıçta söz edildiği gibi tarih kaynaklarında da bu şekilde bir cevaptan bahsedilmiştir. Bekiroğlu'nun temelde bu kaynaklara başvurarak, III. Mustafa'nın bakış açısından hareketle bu şekilde bir yorum yapmış olduğu söylenebilir.

III. Mustafa'ya ıslahatlarında yardım eden dönemin sadrazamı Ragıp Paşa'dan başka Baron dö Tott adıyla bir Fransız olmuştur. Dö Tott'un, III. Mustafa'nın son seneleri ile I. Abdülhamid'in ilk senelerinde Osmanlı Devleti hizmetinde bulunduğu

kaynaklarda ifade edilmiştir. Yıllarca Osmanlı ülkesinde bulunup devleti ve halkı yakından tanıma imkânını yakalamış olmasından dolayı ıslahat fikirlerini de bu ölçülere göre hazırlamıştır. Mesela Batılı anlamda ilk mühendishanenin onun gayretleriyle kurulduğu, dönemle ilgili olan tarih kaynaklarının hemen hemen hepsinde yer almıştır. Yine III. Mustafa'nın bakış açısıyla Bekiroğlu, Baron dö Tott'un İstanbul'a gelişini ve faaliyetlerini okuyucuya şöyle aktarmıştır:

“Batılı usule göre eğitim veren bir Mühendis mektebi açtıran bendim. Savaş bir sanatsa eğer, onu Avrupa'dan öğrenmemi ikaz eden rüyayı hayra yormayı öğrendikten sonra, çağrım üzere tahtımın kentine gelen topçu ustası Baron dö Tott'un ismini tarih kitaplarına yazdırıp duran da bendim (Bekiroğlu, 2010: 229).”

III. Mustafa her ne kadar her zaman bir şeyleri düzene koyma düşüncesine sahip olsa da yıkılışın önüne set kurmayı başaramamıştır. Çünkü bir kere çözümlenmiş başlanmıştı. Avrupa her alanda çağın gereklerini yerine getirmeyi başarmışken Osmanlı Devleti çağa ayak uyduramamıştır. Bu yıkılış içinde III. Mustafa ise yine Bekiroğlu'nun penceresinden bakıldığında elinin kolunun bağlı olduğunu hisseden, ümitsiz olmayan ama zamanına tutsak olmuş bir padişah olarak tanımlanabilir (Bekiroğlu, 2010: 227-230). Anlatıcı, metnin devamında, zamanının verdiği bu tutsaklıkla devletin içinde bulunduğu sisi, dönemin sadrazamı Koca Ragıp Paşa'ya özetleyen ve III. Mustafa'ya ait olduğu düşünülen şu meşhur dörtlüğü doğrudan aktarmıştır:

*“Yıkılıptır bu cihan sanma ki bizde düzele
Devleti çerh-i denî verdi kamu mübtezele
Şimdi ebvâb-ı saadette gezen hep hezele
İşimiz kaldı heman merhamet-i lem-yezele ”*

(Bekiroğlu, 2010: 228)

2.10. II. Mahmud ve Yeniçerilik Nam ve Nişanının Yok Edilişi

II. Mahmud döneminin en önemli gelişmesi hiç şüphe yoktur ki Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıdır. Devletin kuruluşunda önemli hizmetler yapmış olan Yeniçeriler, devletin yıkılmasında da adeta diğer sebeplerle yarışmıştır. Bu sebepten dolayı da II. Mahmud, tahta oturur oturmaz Yeniçerilerin hükmünü kırmak, kuşatılmışlıktan ve baskılardan kurtulmak amacıyla Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması için planlar yapmıştır. 15 Haziran 1826 yılında son dönemlerde olduğu gibi ayaklanan ocağın kaldırılmasında devlet erkânı ve ulemanın desteği kazanılmış, halkın da çaba göstermesiyle ocak söndürülmüştür (Karagöz, 1995: 193).

Görüldüğü gibi kaynaklarda ocağın yok edilişi “söndürülmek” şeklinde ifade edilmiştir, çünkü o dönemde her şey karşısında isyan eden Yeniçeriler yakıcı bir güç olarak ateş gibi düşünülmüştür. Mansur da kendilerinin ateş olduğundan bahsetmiş ve bu yüzden de onların sönmek olarak adlandırıldığını belirtmiştir (Bekiroğlu, 2010: 275).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile ilgili olaylar, yeni bir askerî teşkilatın, yani Eşkinci Ocağı'nın (12 Haziran 1826) kurulmasıyla başlamıştır. O dönemin gerekliliklerine göre düzenlenmiş olan Eşkinci Ocağı'nda esas olan sürekli talim yapmaktı. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan hemen sonra kurulan bu yeni teşkilata

Yeniçeriler fazla dayanamamış, her şeye isyan ettikleri gibi bu yeni oluşuma da isyan etmişlerdi. Bu durumu Bekiroğlu, Mansur'un bakış açısıyla şöyle ifade etmiştir:

“Tam on sekiz yıl bekledi Mahmudlar'ın ikincisi. Bizimse, tahminimizden daha dayanıksız çıktı sabrın içimizdeki taşı. Yeni bir nizamın rakip sıfatıyla karşımıza dikiverdiği orduya yıllarca dayanmıştık da bu Eşkinci ocağına ancak birkaç gün dayanabildik. İçimizdeki tahammül, toprağın yumuşak karnını bulan tazyikli su gibi, sonunda taşı (Bekiroğlu, 2010: 265).”

15 Haziran 1826 tarihinde Yeniçerilerin, Yeniçeri Ocağı kazanlarını Et Meydanı'na çıkararak isyan ettikleri tarih kaynaklarında aktarılmıştır. Bu isyana II. Mahmud ulemanın ve medreselilerin tam desteğini de alarak karşı koymuştur. Bazı ağaların da destek vermesiyle Yeniçerilerin isyanı üç gün gibi kısa sürede bastırılmıştır (Baykara, 1993: 2). İstanbul'daki Yeniçerilerin yanında taşradaki Yeniçeriler de yok edilmiştir. Bu olaylarda binlerce Yeniçeri öldürülmüş, az da olsa kurtulanlar çareyi memleketlerine kaçmakta bulmuşlardır. II. Mahmud, Yeniçerilerin kaldırılması gerektiği fikrini halkın geneline kabul ettirebildiği içindir ki ahalinin hemen hemen hepsi ocağın yok edilmesi amacıyla verilen mücadeleye katılmıştır. Mansur, II. Mahmud'un sağladığı bu birliktelik ve vurgunu kimlerin gerçekleştirdiği hakkında şunları demiştir:

Bizi, Yeniçeri ve saray arasında süregelen her çatışmada kimin yanında yer alırsa onun kazandığı ulema vurdu. İmamlar, kadılar, müderrisler, başkaldırıya yabancı olmayan suhteler. Hacılar, raviler, seyyidler, gaziler. Şeyhleriyle Mevlevi dervişler, Nakşiler, Kadiriler. Yaşlı vezirler, kibirli kumandalar, nüfuz sahibi paşalar, emirler, elçiler.

Bizi esnaf vurdu. Kaç kez birlikte ayaklandığımız reaya. Kalyoncular, yorgancılar, hamlacılar, tütsücüler, börekçiler, baharatçılar. Mağrur şairler, acılı hattatlar, şaşkın müneccimler, kirli büyücüler vurdu.

...

Bizi İstanbul vurdu

(Bekiroğlu, 2010: 266, 267).

Yeniçeriler daha önceki isyanlarında halkın ve özellikle de ulemanın desteğini arkasına aldıkları için başarıya ulaşabilmişlerdi. O dönemde ulema devletin içinde çok önemli bir konuma sahip olduğu için destekleri çok önemliydi. Ama bu son isyanda ulema da desteğini saraya, yani II. Mahmud'a vermiştir. Meselenin diğer tarafından bakılınca II. Mahmud'un başarısından da söz edilmelidir.

Baykara'nın (1993: 4) vakanüvis Lütfi'den aktardığı bilgilere göre bu “kıyam” anında binlerce kişi öldürülmüş ve idam edilmiştir. İdam edilen ve öldürülen Yeniçeriler kadarı da sürgün edilmiştir. Bu nedenden ötürü kırk elli gün içinde İstanbul'un nüfusunun otuz bin civarında azaldığı belirtilmiştir. Lütfi'nin deyişiyle “vaka-i hayriyede akan kanlar, ekser ahalinin kanlarını kurutmuş”tur. Yapılan “kıyam”ın büyüklüğünü ve şiddetini söz konusu hikâyenin anlatıcısı olmasından dolayı bahtsızlığına hükmedilebilecek Mansur şöyle anlatmıştır:

Üç koldan geldi vurucu kolu olduğumuz devlet vurmak için üzerimize. Artık biz duruyorduk. Yürüyen bir dağ gibi ve dalga dalga onlar geliyorlardı. Tarihçiyeye bakılırsa “Fevc fevc, bölük bölük, takım takım, saf saf” olan artık onlardı, “Bir yere toplanan sular gibi” akıyorlardı. Kanlıydı muharebe o denli de yakıcı. Devletin sonsuzluğu için onca kan dökülmüştü de bizim kanımız mı esirgenecekti?

...Bir maytapla başladı yangınların en şaşırtıcısı ve en görülmemişi. Tomruk tarafından bir alev dili. Böyle tutuştu bir ocağı söndüren ateş. Ateş, ateş olduğunu hiç böyle bilmemişti. Toplar, gülle ve alev yağdırdı başımıza. Kapkaranlıktı Kara Cehennem Yüzbaşı İbrahim'in kapılarımıza kadar sürükleyip dayadığı topları. Ateş! Ardından bir şehrayin acısı, cehennem

(Bekiroğlu, 2010: 272, 273).

Bu vurgunu Mutlu (1994: 22, 23), farklı tarih kaynaklarından faydalanarak şöyle aktarmıştır:

Peygamber sancağı padişah tarafından Hırka-i Şerif'ten çıkartılarak Sultan Ahmed Camii-i Şerifi minberine konmak üzere Şeyhülislama teslim edilmiştir. Sancak-ı Şerif minbere koyulduktan sonra şehrin her tarafına münâdiler çıkartılarak “Müslüman olup ehl-i ırz olan, silahlanup Sultan Ahmed'de vaki' At Meydanı'na Livâ-ı Sa'âdet-i Hazret-i Peygamberi tahtına buyursun” şeklinde halk isyana karşı koymaya çağrılmıştır. Çağrı üzerine İstanbul ahalisi, önlerinde mahalle imamı, tarikat-ı aliyye şeyhleri ve ihtiyarları olduğu halde At Meydanı'nda toplandılar. Devlet isyancılara adamlar göndererek nasihat etmiş ise de isyancıların “matlubumuz olan bâ-defter ma'lümü'l-esâmi olan kimesneleri devlet bize verirse güzel, vermezse devletin sancağı var ise bizim dahi Kazgan-ı Şerifimiz vardır” şeklindeki cevapları birkaç kez müzakere olunduktan sonra verilen fetva gereğince meydanda toplanan asker ve halk kitlesi tekbirler getirerek Şehzadebaşı'ndaki Yeniçeri kışlalarına doğru yöneldiklerinde, Tophane'den birkaç top getirilmesi emr olunmuş, süvari yüzbaşısı Kara Cehennem Uzun İbrahim'in çektiği toplar kışlalar önüne getirilerek, asilere bir müddet nasihat edilmiş ise de Yeniçeriler kışla kapısını kapatarak teslim olmamışlardır. Bütün nasihatlerin fayda etmeyeceği anlaşıldığı vakit bir top güllesi ile kışla kapısı kırılarak içeriye yağlı paçavralar atılarak kışla ateşe verilmiştir. Bu sırada firar eden Yeniçerilerin birçoğu yakalanarak idam edilmişlerdir.

Sancak-ı Şerif, söz konusu olduğunda herkesin verilen emre tereddütsüz itaat edeceği bilgisi, Sancak-ı Şerif'in öncelikle devlet için, sonra da Yeniçeriler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Mansur da bir Yeniçeri olarak Peygamber Sancağı'nın ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır. O kadar çok önemliydi ki padişaktan çok korudukları şeyin Peygamber Sancağı olduğunu, padişahla aralarında bir gül yaprağı

kadar mesafenin olduğunu ama sancakla aralarına bir gül yaprağının bile sığmadığını söylemektedir. Aynı zamanda bu sancağın gölgesinde yegâne olan efendiye kulluk söz konusu olduğunda kulu oldukları padişahla eşit olduklarını da belirtmektedir (Bekiroğlu, 2010: 269).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber, Yeniçeriliğe ait olan ve ocağın varlığına işaret eden her türlü kurum ve düşünce ürünü de kaldırılmak istenmiştir. Mutlu (1994: 23) bu konu hakkında Mehmet Dâniş Bey'den şunları nakletmiştir:

“Ocaklarının külliyyen ref’ine ve rû-yı arzdan Yeniçerilik namının eseri bile kalmayup, cenâb-ı hâlık-i heft-asmân levh-i mahfuzundan dahi gerek Ocağın ve gerek Yeniçerilik nâmının hakk etdüğüne iştibâh yoktur”.

Bu hükmün sonucu olarak Yeniçeriliğin başlangıcı ve çıkış noktası olan Bektaşî tekkeleri ve dergâhları da kapatılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Mansur, devlet meşveret meclislerine *“Nakşibendiyyeden, Kaşgariyyeden, Mevleviyyeden, Sünbiliyyeden şeyh efendiler”* çağrıldığını ve bu meclislerde kararlar alınırken Bektaşî şeyhlerinin bu meclislerde esamilerinin bile okunmadığını söylemiş ve bu vefasızlığı kendince dile getirip ocağın yok edilmesi arzusunun devlet nezdindeki boyutunu belirtmiştir (Bekiroğlu, 2010: 277).

3. Sonuç

İsimle Ateş Arasında adlı romanda Bekiroğlu'nun tarihî konuları kendi bakış açısıyla okuyucusuna sunarken aynı zamanda yeri geldiğinde tarihî gerçeklikleri kurgu içerisinde olduğu gibi koruma yoluna gittiği söylenebilir. Ancak yazarın tarihsel kaynaklarla ilişki kurarken daha çok gizli alıntılama yolunu seçtiği tespit edilmiştir. Yani Bekiroğlu, bir taraftan tarihten etkilenirken bir yandan da kurgunun gerekliliklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Çünkü esere konu edilen tarihî meseleler, tarih kaynaklarında aktarıldığı gibi ifade edilseydi, romandan ya da hikâyeden bahsetmek mümkün olmazdı. Bu sebeple öz olarak anlatıcının bir yandan gizli alıntılama ile tarihten beslendiği, diğer taraftan ise tarihten hareketle okuyucuda kurgusal bir gerçeklik yaratmak istediği söylenebilir. Kısacası *İsimle Ateş Arasında*'da bir yandan tarihin etkisi hissedilirken bir yandan da kurgunun ve Bekiroğlu'nun söyleminin etkisinin hissedildiği ifade edilebilir.

Eserin bir diğer özelliği söz konusu tarihsel süreci hiç olmadığı şekliyle yansıtır olmasıdır. Olaylar sıradan bir tarihî romanda olduğu gibi tek düze bir biçimde sıralanmamış ve tek noktadan sunulmamıştır. Devlet-birey, yöneten-yönetilen, birey-toplum gibi farklı ilişki ağlarıyla çok sesli bir yapıda objektif bir tutumla yansıtılmıştır. Tüm bu yönleriyle *İsimle Ateş Arasında* adlı eserde, metinlerarası ilişkiler bağlamında çok zengin bir ilişki ağının olduğu ve bu ilişkilerin romanın bünyesindeki çok seslilik içinde ilgi çekici bir biçimde sunulduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa (1993). *Tarih-i Cevdet* (Cilt 12). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Aktaş, Ş. (2007). *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alkan, A. D. (1992). *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Barthes, R. (2009). *Göstergebilimsel Serüven*. (Çev. Mehmet Rıfat ve Sema Rıfat) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baykara, T. (1993). “Osmanlı Reformunun İlk Zamanları; Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılması ve İlk Tatbikat”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 10, 34-60.
- Bekiroğlu, N. (2010). *İsimle Ateş Arasında*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Bozkurt, F. (1993). *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Çamuroğlu, R. (1994). *Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-İ Şerriye*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Gökalp Alpaslan, G. (2007). *Metinlerarası İlişkiler ve Gilgamiş Destanının Çağdaş Yorumları*. İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Gökbilgin, T., “Nizâm-ı Cedit”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998, c. 9.
- Gül, İ. (2006). *Osmanlı Devleti’nde Sultan IV. Murad Dönemi Yeniçeri İsyanları (1623-1640)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Günay, D. (2007). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Halacoğlu, M. Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Haldun. (2012). *Tarih Biliminin Doğuşu*. (Haz. Yves Lacoste, Mehmet Sert), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İlgürel, M. (1986). “Yeniçeriler”, *İslam Ansiklopedisi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, C. 13.
- Kantemir, D. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I*, (Çev. Özdemir Çobanoğlu). İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü.
- Karagöz, M. (1995). “Osmanlı Devleti’nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 173-194.
- Karal, E. Z. (1946). *Selim III’ün Hatt-ı Hümayûnları: Nizam-ı Cedit (1789-1807)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kenan, S. (2010). “III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar”. Seyfi Kenan (Ed.). *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi* içinde (s. 129-165). Ankara: İSAM Yayınları.
- Kırpık, C. (2010). “II. Meşrutiyet’ten Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 99-130.
- Koçi Bey (1993). *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Zuhuri Danışman). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Kodaman, B. (2007). "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 1-24.
- Mehmet H. (1999). *Tarih-i Gilmani*. (Sad. Kamil Su). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mutlu, Ş. (1994). *Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne seyahati. Mehmet Dâniş Bey ve eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Noyan, B. (1986). *Hacı Bektaş Veli velâyetnamesi*. Aydın: Doğu Matbaası.
- Saydam, A. (1999). *Osmanlı medeniyeti tarihi*. Trabzon: Derya Kitapevi.
- Sezgin, A. (1998). "Osmanlı ve Cumhuriyet Kuruluşunda Bektaşiler ve Günümüzde Bektaşilik". *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 5, 103-115.
- Soyyer, A. Y. (1993). "Osmanlı Devleti'nde Bektaşilik-Devlet İlişkileri". *Yeni Harran Çevresi Dergisi*, 3.
- Uçan, H. (2010). *Batı şiiri ve Tevfik Fikret (Tevfik Fikret ve Metinlerarası ilişkiler)*. Ankara: Hece Yayınları.
- Uyanık, G. (2011). *Peter Stamm'in Agnes Adlı Romanında Üstkurmaca ve Metinlerarası İlişkiler*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Kapıkulu Ocakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, M. A. (1998). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Kardelen Kitabevi.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AYIŞIĞINDA “ÇALIŞKUR” ÖYKÜSÜNDE ANLATICI NARRATOR IN THE AYIŞIĞINDA “ÇALIŞKUR” STORY

YASİR VURAL

Y. Lisans Ö. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

M.A. Stud., Marmara University, Turkish Researches Institute

yasirvural@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9964-1793

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 18.04.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.11.2017
Sayfa-*Pages* : 73-80
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3754>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**AYIŞIĞINDA “ÇALIŞKUR” ÖYKÜSÜNDE ANLATICI
NARRATOR IN THE AYIŞIĞINDA “ÇALIŞKUR” STORY**

YASİR VURAL

Öz

Edebi eserde biçim-içerik uyumunun önemli yeri vardır. İçeriğin aktarılmasında kullanılan edebiyat tekniğinin uygulanış şekli edebi eserin başarısını belirler. Haldun Taner Ayışığında “Çalışkur” öyküsünde örneği az görülen deneysel bir yöntem kullanıp hikâyeyi yönetilebilecek edebi-sosyal eleştirilerle birlikte kurgulamış, bunun sonucu çok anlatıcılı bir metin ortaya çıkmıştır. Kurgusal okurlar hikâyeye tepkide bulunup öykü karşısındaki durumlarını temsilen birer anlatıcı olarak öykü dünyasında yer alırlar. Bu anlatıcıların tutumları bir yandan öyküye zenginlik katarken bir yandan da öyküdeki toplumsal eleştirileri değişik açılardan onaylayarak anlatıya ironik bir ton kazandırır. Bu anlatıcıların ve kullanılan bakış açılarının ironinin derinleştirilmesinde önemli rolü vardır. Kurgusal okurlar anlatıcı olarak ilk hikâye karşısında bazı muhtemel tepkilerin karikatürleştirilmiş halleri gibidir. Bu okur-anlatıcıların yapaylığında sınıfsal bir yön de bulunur. Okur-anlatıcılar öykü içindeki yapaylığın üzerine yeni yapay katmanlar ekler. Gerek Haldun Taner’in sanat anlayışı ve eserleri, gerek Ayışığında “Çalışkur” üzerine çalışmalar yapılmışsa da esere bu açıdan yaklaşılmamıştır. Bu çalışmada Ayışığında “Çalışkur” hikâyesindeki anlatıcılar ve metne sağladıkları katkı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ayışığında “Çalışkur”, anlatıcı, Haldun Taner

Abstract

Harmony of form and content has an important place in a literary work. The implementation style of a literary technique that is used to transfer content determine the success of a literary work. Haldun Taner, in Ayışığında Çalışkur narrative, used a unique experimental method and fictionalised the narrative with literary-social criticism that can be directed at the narrative and so there appeared a text with multiple narrators. Fictional readers, with reacting to the narrative, play a part as a narrator, representing their position against the story, in a story world. Attitudes of these narrators while enrich the story also give it an ironic tone with confirming social criticism from different perspectives in the story. These narrators and used viewpoints have a great role in deepening irony. Fictional readers, as a narrator, are just like caricatured sample of some possible reactions about the first narrative. In artificiality of these reader-narrators, also there is a class aspect. Reader-narrators add new artificial layers on artificiality of the story. Even if there are researches made about the sense of art of Haldun Taner and his works and about Ayışığında Çalışkur the work has never been approached from this point. In this study, the narrators of Ayışığında Çalışkur and their contributions to the text will be handled.

Key Words: Ayışığında “Çalışkur”, narrator, Haldun Taner

Giriş

Haldun Taner (1916-1986) öykülerinde mizah öğesini sıklıkla kullanan yazarlardandır. Eserlerinde güçlü bir sosyal tenkit bulunan yazar, mizahla bayağılığı birbirinden her zaman ayırmış, eleştirilerini “usta bir ironi ile vermiş, kaba anlatımdan daima kaçınmıştır.” (Enginün 2013:341) Mizahını ve eleştirilerini ucuzluktan korumak için yapıtlarında biçim konusuna da özen gösteren yazar bu dikkatiyle nitelikli yapıtlar ortaya koymayı başarmıştır.

Ayıışığında “Çalışkur” (1954)¹ yazarın biçim açısından önemli eserlerinden biridir. Eserde öykü metni ve metne yönelebilecek eleştiriler beraber kurgulanmıştır. “Haldun Taner’in *Ayıışığında “Çalışkur”* öyküsü, Türk edebiyatında kurgu ve anlatım olarak modern tekniklerle kurulmuş deneysel metin örnekleri arasında yer alır. *Ayıışığında “Çalışkur”*, biçimsel yenilikleriyle kendi dönemi için bir ilktir.” (Mengi 2012:17) Metin bu özelliğiyle anlatıbilim çalışmaları için de zengin imkanlar sunmaktadır. Eserin yeniden yazılması, okur tepkilerine göre düzenleme ironik bir yaklaşımla ele alınır. (Adıyaman 2012:201) Öykünün ironik yapısı ve üslubu öykünün en öne çıkan yönüdür.

Öykü *Ayıışığında “Çalışkur”, Hikâyenin Tepkileri, Sonuç, Epilog, Sonucun Tepkileri* olmak üzere beş bölümden oluşturulmuştur. *Ayıışığında “Çalışkur”* bölümü alışılmış hikâye biçimindedir. Üst sınıfı temsil eden “Çalışkur” apartmanı sakinleri toplumun ahlaki anlamda tükenmiş yanını temsil ederler. (Aydın 2010:82) Güçlü bir sosyal eleştiri barındıran öykü 12 Eylül günü dolunayın doğuşuyla başlar. Bekçi Zülfikar’ın eşi hapiste olan kapıcı Saime’yle kapıcı dairesinde gayrimeşru ilişki yaşamasıyla başlayan olay örgüsünün devamında ayın ortalığı “iyiden iyiye aydınlatmasıyla” Çalışkur Apartmanı’nın en üst katı ortaya çıkar. Taraçada köpeği Dodo ile birlikte Gülseren Çalışkur vardır. Eşi Dünder Çalışkur içeride “Amerikalı businessman haliyle” çalışmaktadır. Sonrasında yaptığı telefon konuşmasında konuştuğu kişiye nahiye müdürünün “bin lira etmeyecek hurda ceepine” “dört bin lira” vermesini emreder.

Birinci katta ise Basketçi Erdal ve arkadaşları Erdal’ın birlikte olduğu kişinin haberi olmadan yatakta aldığı bir ses kaydını ses makinesinin başında “gürültülü gürültülü gülerek” dinlemektedirler. Diğer odada Erdal’ın büyükbabası dürbünle karşı pencereleri gözetlemektedir. “Akıllı fikri bacak kadar çocuklardadır.”

İki numarada eşini ilaçla uyutan Mambo Cemil baldızı Sevim ile ilişki yaşamaktadır. Aralarındaki konuşmalara İngilizce cümleler serpiştirirler. Mambo Cemil filmlerdeki oyunculara öyküden özentisi bir tiptir.

Üç numarada Beyhan’ın doğum günü kutlanmış, herkes grup grup evin içinde dağılmıştır. Bir misafir Dünder Çalışkur’un başarısını güzel karısı Gülseren’e bağlar. Bir başkası kadının güzelliğini aldığı hediyelerle ölçer. Bu katta yapılan tüm konuşmalarda bürokrasiyi suiistimal edip kendilerine uygunsuz çıkarlar elde eden kişiler görülür.

“*Hikâyenin Tepkileri*” bölümünde ise edebî eleştiriler, okur mektupları ve Radyo İdaresi Denetim Kurulu’na verilen bir rapor yer alır. Bu bölümdeki öğeler toplumun

¹ Çalışmada kaynakçada da bilgisi verilen Şişhane’ye Yağmur Yağıyordu/*Ayıışığında “Çalışkur”*, Bilgi Yayinevi, Ankara, 2012, 13. Basım kullanılmıştır. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

değişik kesimlerinin hikâyeye verdiği tepkileri kendi kelimeleriyle ortaya koyar. Bir yandan da metin okuru bunların yazar tarafından tasarlanmış olduğunu bilir. Böylece toplumdaki çeşitli tiplerin karikatürleştirilmiş hali olarak anlatıya dâhil olan eleştirmenler, mektup gönderen okurlar ve raportör metnin ironik bir ton kazanmasına katkıda bulunurlar.

“Sonuç” bölümünde ise hikâyenin ilk hali ile okurların tepkileri doğrultusunda değiştirilmiş hali değişiklikler kalın harflerle yazılarak birlikte sunulur.

“Epilog” bölümünde hikâyenin devamı yer alır. Hepsini kalın harflerle yazılı olan bölüm tamamen hikâyenin tepkileri bölümündeki okurları memnun etmek için yazılmıştır.

“Sonucun Tepkileri” bölümünde ise hikâyenin değişen halinden memnun olan okurların yorumları yer alır. Bu tepkiler yine mektup biçimindedir. Metnin istekleri doğrultusunda değiştiğini gören okurlar mektuplarında memnuniyetlerini belirtir.

Anlatıcı

Kurmaca metinlerde metni yazardan okura ileten kurgu unsuru anlatıcıdır. Bilindiği gibi Rimmon-Kenan’a göre anlatıcı dört kategori altında sınıflandırılır. (Dervişcemaloğlu 2014:122) Anlatı düzeylerine göre anlatıcı anlattığı öykünün üzerinde yer alıyorsa ektradiegetik, anlatının içinde bir karakterse intradiegetik anlatıcı olarak adlandırılır. Öyküye dahil olma derecesine göre anlatıcı yine iki konumda olabilir; heterodiegetik anlatıcı anlattığı öyküde bir karakter olarak yer almazken homodiegetik anlatıcı bir “kağıttan varlık”(Barthes) olan öykü kişilerindedir. Anlatıda varlığı açıkça ortada olan anlatıcılar açık anlatıcılardır. İç monolog ve bilinç akışı gibi teknikleri yoğunlukla kullanan modernist roman örneklerinde görüldüğü gibi varlığı kolay kolay sezilemeyen anlatıcılara ise kapalı anlatıcı denilmektedir. Anlatıcı kapalı-açık arasında birçok tonda olabilir.

Ayışığında “Çalışkur” öyküsünde anlatıcı üçüncü şahıstır ve “her şeyi bilir.” Öykü kişilerinin zihinlerini okuyabilir, onların geçmişlerine hâkimdir, bazen yorumda da bulunur. Bu “yetkili yazar anlatıcı durumu” kavramı içinde sınıflandırılabileceğini gösterir. Bazen de “figüral anlatı durumu” içinde kişilerin arkasına saklanarak kendi sesini onların zihinlerinden geçirerek duyurur. Bu anlatıcının kişilerin durumunu doğrudan yansıtmasını sağlayarak onların “gerçek yüzlerini” ortaya çıkarmaya, ahlaki bozulmuşluklarını, Melahat ve Nuri’de ise temizliklerini, vurgulamaya imkan verir. Anlatıcı öykü içinde yer alan kişilerden olmadığı için heterodiegetiktir. Dialoglarda ve karakterlerin zihinlerinin yansıtıldığı durumlarda “kapalı”, yorumda bulunduğu bölümlerde ise “açık” anlatıcıdan bahsedilebilir.

Anlatıcı metin içinde bazı imkanlara ve bu imkanların sağladığı işlevlere sahiptir. Genette anlatıcının beş işlevini saptamıştır: İletişim işlevi, tanıklık işlevi, üst-anlatı işlevi, açıklayıcı işlev, ideolojik işlev. İdeolojik işlev anlatıcının dünya, toplum, diğer insanlarla ilgili yargılarda bulunmasını sağlar. (Dervişcemaloğlu 2014:129)

Yargılayan Anlatıcı

Toplumdaki bozulmayı, ahlaki yozlaşmayı eleştiren bir anlatı olarak Ayışığında “Çalışkur” öyküsünde anlatıcının ideolojik işlevi öne çıkar. Farklı sınıflardan(Bekçi

Zülfikar, Kapıcı Saime, zengin Çalışkurlar), farklı yaşlardan(basketbolcu genç Erdal ve yaşlı büyükbabası) farklı mesleklerden (işadami, doktor, sporcu, bekçi, kapıcı) olan öykü kişileri bu bozulmanın örnekleri olarak öyküde yer alır. Anlatıcı bu kişileri tasvir edip bilinçlerini aktarırken yargılayıcı bir üslupla konuşur. “İma edilen yazar” kavramı çerçevesinde öykü bitiminde erkek, adaletsizlikler karşısında kızgın, bozuk ahlak karşısında ise alaycı bir anlatıcı izlenimi oluşur. Anlatıcı görüşlerini bazen açıklıkla belirtir, bazen de kişilerin konuşmalarında ya da zihinlerinden geçen bu yöndeki yargıları “aktarır”.

Aşağıdaki alıntılar anlatıcının “doğrudan” yorumlarıdır.

Yorum belirten yargılayıcı kelimeler dikkat çekmektedir. (İtaliklerin abç.)

“Eylül’ün on ikisi olmasına rağmen hava *pekala da* ılık.” (sayfa 123)

“Çalışkur apartmanın gölgesi de yere *gerçektekinden çok daha iri ve heybetli* vurmuş.” (sayfa 123)

“Kapıcı katından bir çocuk ağlaması geliyor. Yine Saime’nin *piçi* olacak.” (sayfa 123)

“*Gürültülü gürültülü* gülüyorlar.” (sayfa 127)

“Bu sefer de Özgür *çamur attı*.”(sayfa 127)

“Büyükbaba her gece olduğu gibi... ..elinde dürbün karşı pencereleri gözetliyordu. *Soyunan kadınları gözetlese yine de bir dereceye kadar. Ama onun aklı fikri bacak kadar çocuklarda.*” (s. 128)

“İçlerinde gazeteci *geçinen*, ufak tefek, *ukala suratlı* bir delikanlı da var.” (s. 131)

“Ay şimdi bütün gölgeleri, bu arada Çalışkur apartmanının da gölgesini yere *küçük, küçücük* düşürüyordu.” (sayfa 144)

Anlatıcının bu şekilde yargılayıcı bir üslup, taraflı bir dille şekillendirilmiş olması ve subjektif konumu metne yöneltilecek eleştirileri tahrik etmeye yarar. Böylelikle öngörülmüş olan “kurgusal gönderilenlerin” vereceği tepkiler hazırlanmış olur. Nitekim “Hikâyenin Tepkileri” bölümünde “yazar” “şiirli ve sihirli bir üslup” kullanmamakla, “devrik cümlelere yeterince yer vermemekle”, “devrik cümlelere yer vermekle”, “yıkıcı hümor” ile yazmakla, toplumu kötü yansıtmakla, refah düşmanı bir sınıfçılık yapmakla suçlanır.

Odaklanmanın da yazıdaki ironiyi yaratmada önemli bir yeri vardır. Genette tarafından “tercihe dayalı bir alan sınırlaması” (Dervişcemaloğlu 2014:98) olarak tanımlanan odaklanma anlatıcı ve karakter arasındaki geçişkenliği sağlar, anlatıcıya karakterin düşüncelerini aktarma imkanı verir. Anlatıcı iç odaklanma yoluyla öykü kişilerinin “gerçek” düşüncelerini sergiler, böylece öykünün ironik tonu daha da güçlenir. Aşağıdaki alıntılarda italik kısımlar iç odaklanmayı göstermektedir.

“Saime yeni kayışını tutmuş oynuyor. *Zülfikar’ın içi gıcıklandı, bir tuhaf oldu.*”

Bahtiyar Babuncun’un “ona buna kadın bulmakta uzmanlığı” olduğuyla suçlanmasına Beyhan yanıt verir, sonra da iç odaklanma yöntemiyle anlatıcı bize Beyhan’ın fikirlerini aktarır. Beyhan’ın fikirleri gerçekle taban tabana zıttır.

“*Vaftiz babasını savunmak için söylemiyordu. Adamın gerçekten böyle bir huyu yoktu. Öyle olsa büyükler meclisinde nasıl barınabilir? Derhal kovarlardı ahlaksız aralarından.*” (sayfa 133)

Kamil Erciyas’ın yaptığı yolsuzlukları yüzüne vuran doktor hakkındaki düşüncelerinden doktorun da ahlaki olmayan kazançlar elde ettiğini öğreniriz:

“O, ona, Ankara’da bir yabancı devlet elçiliğine kiraladığı köşkünün kaç para getirdiğini soruyor mu?”

Sevim’in eniştesiyle ilişkisinden hamile kalma endişesi taşıdığı ima edilir. Sevim’in doktora gülümserken aklından geçenler kürtajın hem sınıfsal olduğunu sezdirir hem de gülümsemenin sahteliğini açığa çıkarır.

“Ne olur ne olmaz günün birinde lazım olabilir. Şekerlemeyi Löbon’dan, çiçeği Sabuncakis’ten yaptırmak neyse, kürtajı Epkem’e yaptırmak da öyle...” (sayfa 134)

Bakışları gazeteci gence takılan doktor onu toplumdaki ekonomik statüsüyle yargılar.

“Ve hele Beyhan bu ne idiği belirsizleri neden eve getiriyor? Baksana süt çalkamış gibi, raşitik bir tip. Üstelik bakışlarında tuhaf bir huş var. Ah bu refah düşmanlığı, bu çekememezlik! Cemiyeti içten içe kemiren de, bu değil mi zaten?” (sayfa 135)

Melahat ve Nuri’de ise iç odaklanma sevgilerinin temizliğini ve hayal ettikleri mutlu geleceği yansıtır.

Melahat Nuri’nin kendi dükkânını açtığını hayal eder.

“Frezeci Nuri Alpaslan, kırmızı üstüne beyazlan, tabelada nasıl durur acaba?” (sayfa 138)

Melahat Nuri’nin kendisini çalıştırmayacak olmasını memnuniyetle karşılar.

“Kendini bildi bileli tam on yıldır Tekel ambarlarında anası ağlamıştı. Nuri’nin kollarını tuttu. Bu kuvvetli kollar, bu taş gibi pazular oldukça, sırtları yere gelmezdi kolay kolay.” (sayfa 138)

Nuri sevgilisi Melahat’i değerlendirir.

“İlk tanıştıklarında kız ona “Nuri Efendi” demişti. Sonra “Nuri Usta” Ablasının yanında ise “Nuri Bey”. Hâlâ bir türlü “Nuri” diyemiyordu. Bu tip kadın erkeğine ilk “kocacığım” der. O da olacak yakında.” (sayfa 139)

Daha önce kanunları uyguladığı varlıklı bir ailenin oğlu yüzünden başı belaya giren bekçi, Nuri’yi ekonomik statüsüyle değerlendirir. Böylece kanunların herkese eşit uygulanmadığı vurgulanır.

“Yapı yerinden çıkıp da, sokak fenerinin altına geldikleri vakit, bekçi, Nuri’ye iyice baktı. Genç adamın yakası yağlı, kol ağzları aşınmış. Pantolon paçalarından biri de lime lime idi. Elleri kirlî, işçi elleri. Bu adam zorlu birinin oğlu olamaz.” (sayfa 143)

Hikâyenin Tepkileri: Suçu Açık Eden Savunma

Hikâyenin ikinci bölümü “Hikâyenin Tepkileri” Ayışığında “Çalışkur” öyküsüne yönelik hayali okurların ve eleştirmenlerin cevaplarından oluşur. Anlatı olmayan eleştiri ve anlatı olmak zorunda olmayan mektup türleri hikâye içinde yer aldıkları için anlatisallaşır. Böylece anlatı içindeki bu metinlerin yazarları olan muhayyel okurlar anlatıcı haline gelir. Öykü dünyasının içinde oldukları için Genette’in tanımına göre homodiegetik anlatıcı sınıflandırması içinde değerlendirilmesi gereken anlatıcılar kendi hikâyelerini anlattıkları için “otodiegetiktir” de. (Dereli 2010:6) Stanzel’in üçlü modeline göre ise bu anlatıcılar “birinci şahıs anlatı durumunu” örneklerler.

Bu bölümdeki eleştirilerden biri toplumsal bağı olmayan sanat anlayışı içinde yapılan eleştirilerle alay edilmek için yazılmış parodilerdir. Bir eleştirmen hikâyecinin “*bir şeyler ispata kalkışmayan, engin insan denizinin bir kuytu, bir bilenmeyen köşesini araştıran bir dalgıç*” (sayfa 147) olması gerektiğini söyler. Hikâyeci “*kalpten kalbe hitap eden şiirli ve sihirli bir üslupla sonsuz ruh dehlizlerinde dolaştırmalı*”dır (sayfa 147) okuru. Bir başka eleştirmen anlamsız derecede süslü bir üslup kullanır öyküyü eleştirirken. “*(...) kalem sürçmeleri ile tahteşsuurdaki refoulementları faş etme processusunu, Freud, Lapsüs'lere ayırdığı bahiste uzun uzadıya izah eder.*” (sayfa 147) Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün Doktor Ramiz'ini hatırlatan bu eleştirmen yazarın devrik cümle kullanmasını da “*Freud'un Lapsüs teorisine istinaden, sosyal nizamı tersyüz etme temayülünün gramer ve sentaks planındaki tezahürü*” (sayfa 147) olarak yorumlar. Batı ve Doğu dillerinden alıntı kelimelerle lügat paralayarak konuşan bu eleştirmen de bir önceki gibi sosyal meselelere uzak edebiyat eleştirisi anlayışının parodisidir. Bir başka eleştirmen ise toplumun sınıflı yapısını, ahlakın ve kanunların da bu yapıya göre yorumlandığını gösteren öyküdeki eleştirileri çarpıtarak anlatıcıcı kalpsizlikle ve insan sevgisi taşımamakla suçlar. “*Ayıışığında Çalışkur yazarı insanları sevmiyor. Yazı masasına otururken belki yumuşar diye kalbini çıkarıp bir kenara bırakıyor.*” (sayfa 151) Bu eleştirmen toplumsal eleştiriyi “*susulması, örtülmesi gereken gerçekleri önümüze sermek*” (sayfa 151) olarak yorumluyor. Bir başka eleştirmen Ayıışığında Çalışkur “*yazarını*” kişileri ait oldukları kültür ve çevreye göre konuşturmasını eleştiriyor. “*Yer yer Osmanlıca, Frenkçe tilcikler katıyor kişilerinin sözlerine(...). Kişilerini ille gerçekte konuştukları gibi vermek zorunda değildir ki yazar...*” (sayfa 153) diyerek önceki eleştirmenlerin öykünün gerçekliğine getirdikleri tematik itirazı dil meselesinde temsil ediyor.

Bölümde eleştirilerle birlikte sözde okur mektupları da yer almaktadır. Bu mektupların bir kısmı öyküdeki olaylarla ilgili meslek sahiplerindir. Kadıköy Emniyet Amirliği'nden Abdülkadir Hızır, Zulfikar diye bir çalışanları olmadığını söyleyerek ilgili kişinin soyadı ve memleketiyle bildirilmesini ister. “*Ali Derviş isimli bir bekçinin bu gibi bir suyi hali tespit edilmiş olup ihbar üzere kapucu kadın ile bulunduğu kömürlükte cürmü meşhut suretile suçüstü yakalandılar ve merkumun vazifesine son verilerek üniforması geri alınmıştır.*” (sayfa 148) yazarak öykü evrenindeki “gerçek” dünyada da böyle olayların olduğunu onaylar. Gelir Vergisi Tahakkuk Memuru Atif Erdinç “*Masraflı yüksek gösterip kazancı azaltmak bu işlerin en masumcası. Biz, buna gelinceye kadar, ne karışık hileyi şeriyelerle karşılarıyoruz, bir bilseniz hocam.*” (sayfa 148) yazarak yolsuzluğun yaygınlığını bildirir. İsterse çok daha orijinal hileler anlatabileceğini söyler. Bir doktor kürtaji “*(...) varlıklı vatandaşlar konfor ve medeniyetten nispeten daha ziyade müstefit oldukları (...)*” (sayfa 149) için yazarak anlatıcıcıyı haksız tarizle suçlarken toplumda sağlık hizmetlerine ulaşmanın da sınıflara göre farklılık gösterdiğini onaylar. Özlem Film'den İhsan Arman öyküyü senaryolaştırmak ister. Sanatın popülerleşirkenki değer kaybı yapıcının sözlerinde gözlemlenir: “*Sonra yerli film bakımından bir eksiği de dramatik bir vaka olmayışıdır. Melahat'in dansöz ve hanende olması da Anadolu seyircisi bakımından büyük fayda sağlar.*” (sayfa 151)

Lise öğrencileri ise yazdıklarıyla magazin ve cinsellik peşinde olduklarını açık ederek Ayıışığında “*Çalışkur*” hikâyesindeki Basketçi Erdal ve arkadaşlarının

örneklerinin kendi evrenlerinde de bulunduğunu gösterirler. Arnavutköy Kız Koleji’nden Jale Birol, Lale Seçkin ve Nükhet Bil “Fitne-Fücur” isimli bir magazin dergisi okurlar. Hikâyede bahsi geçen hediye arabanın modeli ve kime hediye edildiği gibi bu dergideki söylentiler hem rüşvetin yaygınlığını ve bilinirliğini hem de genç kuşağın magazin düşkünlüğünü gösterir. İstiklal Lisesi öğrencilerinden Ş. Tümay ise teşhircilik ile ilgili kitap önerisi ister.

Oğuz N. Başak isimli okur öyküyü skeçleştirmek ister, Radyo İdaresi’ne başvurur. Radyo İdaresi toplumdaki bozuklukları yok sayarak bir nevi onaylayan kamu otoritesini temsil eder. “*Hikâyenin umumi havasından, camiamızı olduğundan fena göstermek gibi bir mana sezildiğinden, bu haliyle iskeç olarak temsili mahzurlu görüldü.*” (sayfa 155) diyerek skeci reddeder. Raportör Fikret Kozdağ da “yazarı” suçlayarak toplumda kötülüğün çok nadir olduğunu, öykünün gerçekleri çarpıttığını anlatan ayrıntılı bir rapor yazar.

Sonuç bölümünde ise hikâyenin ilk hali ve okur tepkileriyle değiştirilen ikinci hali birlikte sunulur. Yapılan değişiklikler kalın yazı tipiyle gösterilir. Orijinal ile sahtenin bu birlikteliği ironiyi artırır. Okur önce hikâyenin ilk halini okuduğu için yapılan değişiklikler sahtelik olarak algılanmaya mahkumdur. İkinci hikâyede kişiler düzgün İstanbul Türkçesi ile konuşurlar. Bekçi ve kapıcı ilişki yaşamaz. Apartmanda oturan zengin sınıf tamamen olumlu gösterilirken yoksul Nuri ve Melahat tamamen olumsuz tiplere dönüşür. Artık Nuri bir uyuşturucu satıcısı, Melahat ise fahişedir.

Epilog bölümü değişimi göstermek için tamamen kalın yazı tipi ile yazılmıştır. Bu bölümde Nuri’nin bıçakladığı kahraman Zulfikar ölür. Hapisten çıkan Nuri ile tövbe eden Melahat Çalışkur sakinlerinin maddi desteği ile evlenirler. Çocuklarının adını Zulfikar koyarlar. Öykü ders vermek isteyen, yüzeysel didaktik anlatıların parodisidir. Bu yüzden okura seslenerek son bulur. “*Hasılı ey kariini kiram! Fenalık her zaman cezasını görür. İyilik, önünde sonunda mutlaka mükafat bulur.*” (sayfa 229) Bu üslup tercihi okurun *Ayışığında* “Çalışkur” ile *Epilog* bölümleri arasında farklı bir okuma yapmasını da zorunlu kılarak okurun yönlendirilmesine katkıda bulunur.

Sonucun Tepkileri bölümünde ise yine aynı okurların bu sefer tam tersi tepkileri yer alır. Muhayyel okurlar olan bu anlatıcılar hikâyenin yeni halinden memnuniyetlerini dile getirir. Öykü artık skeç olarak Radyo İdaresi’nde yer alacak, filmi çekilecektir. Dürüst Vatandaş Basın Yayın Limited adına Recai Temiz “*çocuklar ve halk için tertiplediğimiz terbiyevi kitaplar serisinde sizin kıymetli imzanızın da bulunmasını arzu ettiğimizden (...)*” (sayfa 235) diyerek bu tür öykülerin çocukça olduğunu açık eder. Öykünün özeti ilkokul kitaplarına alınacaktır. “*Velidüttin Erşafak* klasik olmanın yolunun bu olduğunu söyleyerek kanon edebiyatı sorgulamaya açar.

Sonuç

Edebi eserde biçim ve içeriğin sıkı bir ilişkisi vardır. Nitelikli eserlerde içerik kadar biçime de önem verilir. Sıklıkla belirtildiği gibi eserin edebi değerini ne söylediği değil, nasıl söylediği belirler. *Ayışığında* “Çalışkur” öyküsü biçim bilinciyle yazılmış deneysel bir metindir. Yazar bu anlatıda kurmacanın önemli unsurlarından olan anlatıcıyı içeriğe göre ustaca kurgulamayı başarmıştır. Anlatıcının durumu ile ilgili bakış açısında da yazar çoklu bakış açısı kullanarak hem metne tempo kazandırmış hem de kişilerin

zihinlerini aktararak öyküye samimiyet katmıştır. İnce alay olarak tanımlanan ironi kişilerin kendileri olabilmesi sayesinde meydana çıkmıştır. Bu kişilerin samimi düşünceleri öyküdeki ironinin temel yapısını oluşturur. Gerek öykü kişilerinin gerek eleştirilen ve okurların kendi düşünceleriyle ortaya koyulması hakikatin farklı yüzlerini ortaya koyarak metni zenginleştirir. Bu farklı yüzlerin birbirleriyle çelişmesi ise öykünün mizahını oluşturur. Yeniden yazılan hikâyeye yapılan angaje edebiyata dönük eleştiri de öykünün ilk halinin daha samimi algılanmasını sağlar. Öykünün ikinci hali ve epilog kısımlarındaki olumlu tablo böylece bir kara mizaha dönüşür. Toplumun onayladığı sahteliğe mahkum hale gelir, sorgulanmaya açılır. Kurmaca öğelerinin başarıyla kullanıldığı *Ayıışığında* “Çalışkur” edebi mizahın iyi bir örneğidir.

Kaynaklar

- Adıyaman. Halil (2012). *Haldun Taner Hayatı. Sanatı ve Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aydın. Neslihan (2010). *Haldun Taner'in Öykülerinin İzleksel Tahlili*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dereli. Bihter (2010). *Mektup-Roman Ve Kadın Yazarlar: Fatma Aliye. Halide Edip Adıvar Ve Şükûfe Nihal Başar*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dervişcemaloğlu. Bahar (2014). *Anlatıbilime Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün. İnci (2013) *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mengi. Nesrin (2012). “Deneysel Biçimciliğin İlk Örneklerinden Biri: Ayıışığında “Çalışkur”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1 (3). 17-26
- Taner. Haldun (2013) *Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu-Ayıışığında “Çalışkur”*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

İŞ VE İŞ BULMA SORUNSALI EKSENİNDE
BEKİR YILDIZ'IN ÖYKÜLERİ
PROBLEM OF WORK AND FINDING WORK IN
BEKİR YILDIZ'S STORIES

KORAY ÜSTÜN

Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ph.D., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
korayustun@hacettepe.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1033-5966

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.12.2017
Sayfa-*Pages* : 81-100
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3868>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

İŞ VE İŞ BULMA SORUNSALI EKSENİNDE
BEKİR YILDIZ'IN ÖYKÜLERİ
PROBLEM OF WORK AND FINDING WORK IN
BEKİR YILDIZ'S STORIES

KORAY ÜSTÜN

Öz

Ekonomik, toplumsal ve siyasal sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak tanımlanan göç, Türk edebiyatında görülen başlıca temalardandır. Özellikle Almanya'ya giden Türk işçilerin yaşamları, pek çok yazımsal metinde işlenmiştir. Bu bağlamda eser veren isimlerden biri de Bekir Yıldız'dır. Toplumcu-gerçekçi Türk edebiyatının temsilcilerinden olan yazar, Almanya'da bir süre işçi olarak çalışmış; bu süre zarfında tanık olduğu durum ve olayları eserlerinde ele almıştır. Bu makalede, Yıldız'ın Almanya'da çalışan Türk işçilerin yaşadıkları problemleri aktardığı Celb, Maria Otuz Yaşında, Kefene Sarılı Mavzer, Duvardaki Güneş, Motorize Köleler, Üç Yoldaş, Sahipsizler, Gaffar ile Azra, Tan ve Tanklar, Demir Bebek ve Kör adlı öyküleri ile öykü-röportaj türündeki İnsan Posası ve Alman Ekmeği adlı eserleri iş ve iş bulma ekseninde incelenmiştir. Çalışmada; göçe niyet ve Türkiye'den çıkış, Almanya'da çalışma ve Türkiye'ye geri dönüş aşamalarının, anlatılarda hangi koşulluklarla aktarıldığı ortaya konulmuştur. İnceleme sonucunda; yazarın göç olgusunun temeline iş arayışını yerleştirdiği, bunu da sınıfsal birtakım çözümlerle anlamlandırdığı belirlenmiştir. Yıldız'ın kısa anlatılarında Türkiye'den Almanya'ya uzanan göç süreci; topraksızlık, gıdasızlık, makinesizlik gibi nedenlerden doğan göç düşüncesi ile başlar; ailesel tepkiler ve resmi kontrol sistemleriyle devam eder ve işçilerin Almanya'ya ulaşmalarının ardından üretim faaliyetleri içerisinde makineleşmeleri ile sona erer. Yıldız'ın göç odaklı kısa anlatılarında, büyük hayallerle gidilen Almanya'dan hedeflerine ulaşıp yurda dönen hiçbir Türk'e rastlanmaz.

Anahtar Kelimeler: Bekir Yıldız, göç, Türk işçi göçü, Almanya.

Abstract

Emigration, defined as the action of individuals or communities to go from one settlement to another, from one country to another, for economic, social and political reasons, is one of the main themes in Turkish literature. The lives of Turkish workers, especially those who go to Germany, have been studied in many literary texts. One of the names that can be evaluated in this context is Bekir Yıldız. The writer, who is one of the representatives of socialist-realistic Turkish literature, has worked as a worker for a while in Germany; later on discoursed all the events and experiences he witnessed during this part of his life. In this article, Yıldız's works, which are about Turkish laborers working in Germany, are analyzed in the context of occupations and finding jobs. In this article, autobiographical features of the author were not taken into consideration. Three stages were examined: the intention migration, leave from Turkey, working in Germany and return to Turkey in Yıldız's texts: Celb, Maria Otuz Yaşında, Kefene Sarılı Mavzer, Duvardaki Güneş, Motorize Köleler, Üç Yoldaş, Sahipsizler, Gaffar ile Azra, Tan ve Tanklar, Demir Bebek, Kör (stories); İnsan Posası and Alman Ekmeği (interview stories). We revealed the parallels in the texts. As a result of the research; author lays the search for a job on the basis of the migration phenomenon, and adds the analysis of classes to prop his statements. Yıldız's short narratives have; migration process starting from Turkey to Germany in the landlessness, not enough food and lack of machines etc. The continuum becomes fragile through familial reactions and official control systems and the whole process ends with mechanization in production activities following the workers' arrival in Germany. In Yıldız's immigration-focused short narrations, it is not possible to encounter any Turks who return homeland from Germany that they went with great expectations. After all, despite the occupation being found, the workers' dignity and exertion have disappeared within the system.

Key Words: Bekir Yıldız, migration, Turkish worker migration, Germany.

Giriş

Almanya'nın iş gücü, Türklerin ise iş arayışının kesişimi sonucunda gerçekleşen, geçici olarak planlandığı hâlde kuşaklar oluşturacak derece kalıcı olan Türklerin “Almanya’ya göçü”; siyasal, sosyal ve kültürel bağlamdaki pek çok akademik çalışmanın konusu olmuş ve bu çalışmalarda göç olgusunun başlangıç noktasına iş ve işçi bulma ihtiyacı yerleştirilmiştir. Bahsi geçen çalışmalarda konuk işçi statüsünden “ulus ötesi” vatandaşlığa geçerken gerçekleşen ekonomik adımların bu dönüşümdeki reel rolü de vurgulanmıştır.¹

Göçün temel hareket noktası olan “iş bulma” gereksinimi, bireyin psikolojik ve toplumsal durumunu da imleyen, dikkate değer bir gerçektir. İşçinin niteliği, emeğinin maddi karşılığı, gelir-gider dengeleri, ekonomik düzen içerisinde işçinin rolü, yerli ve göçmen işçilerin ortaklık ve farklılıkları, işçi hiyerarşisi, Türkiye ve Almanya’daki ekonomik sistemlerin ve bu sistemler içerisindeki işçi rollerinin farklılıkları gibi konular ekseninde ortaya çıkan sorunlar, göçmen bireylerin iç dünyasında derin izler bırakmıştır. Bu bağlamda göçmen yazarlar tarafından kaleme alınan yazınsal metinler dikkate değerdir.² İş ve işçi bulma meselesini kişisel boyutlarıyla ele alan ve akademik çalışmaların ötesinde “benlik”, “kimlik”, “bunalım” vb. olgular etrafında şekillenen bu metinleri kaleme alan yazarlardan biri de Bekir Yıldız’dır.³ Yıldız, 1962’de Almanya’ya işçi olarak gitmiş ve matbaa fabrikasında çalışmıştır.

Bekir Yıldız’ın Almanya yılları, onun yazarlığında göçmenliğin önemli bir izlek olmasına yol açmıştır. Yazar; kaleme aldığı öykü, roman ve öykü-röportaj türündeki anlatılarında, yokluk içerisinde yaşayan Türklerin “ekmek arayışlarını” çok boyutlu olarak işlemiştir. Bu bağlamda yazarın *Celb, Maria Otuz Yaşında, Kefene Sarılı Mavzer, Duvardaki Güneş, Motorize Köleler, Üç Yoldaş, Sahipsizler, Gaffar ile Azra, Tan ve Tanklar, Demir Bebek, Kör* adlı öyküleri ile öykü-röportaj türündeki *İnsan Posası* ve *Alman Ekmeği* adlı anlatıları dış göç ekseninde kurgulanmıştır. Eserlerinde göç sürecini başlangıcından itibaren ele alan yazar, işçilerin Türkiye’den çıkışlarını, Almanya’daki yaşam koşullarını ve birtakım nedenlerle sonlanan gurbet dönemini farklı metinlerde işlemiştir.

Türkiye’den Çıkış/Kaçış: “Umut Ekmeği”

Bekir Yıldız’ın *Üç Yoldaş, Gaffar ile Zara, Kefene Sarılı Mavzer, Celb, Ekmekle Körebe Oynayanlar* ve *Demir Bebek* adlı eserlerinde Almanya’ya göç sürecinin başlangıcı anlatılmaktadır. Metinlerde anlatıcı, kahramanların Türkiye’den çıkış nedenlerini, Almanya’ya gidiş aşamalarını ve bu süreçte yaşanan ailevi ve bireysel durumları aktarmıştır. Göç hayallerinin tümünde ekonomik gereksinimler görülmektedir. Göçmenlerin günlük yaşamlarını idame ettirecek kadar bile gelirlerinin olmaması göçü

¹ Dış göçün ekonomik gerekçeleri ve kültürel yansımaları ile ilgili olarak bk. Abadan Unat; 1976, 2017; Aker, 1972; Koçtürk, 2008; Kuruyazıcı; 1992, 2001; Şen vd. 1996; Turan, 1997; Yıldırımöğlü, 2005.

² Türkiye’den Almanya’ya göç edenleri konu edinen yazınsal eserler ile ilgili olarak bk. Cengiz; 2009,2010; Demir, 2011; Doğan, 2003; Feyzioğlu, 2008; Zengin, 2010.

³ Bekir Yıldız’ın yaşamı, sanatçı kimliği ve eserleri ile ilgili olarak bk. Baskak, 2008; Cihangiroğlu, 2003; Durukoğlu, 2012; Ergün, 1975; Özer, 2007.

mecburi kılan temel nedendir. Bu noktada kimi kahramanların sınıf atlama ve bununla birlikte sağlanacak gelir düzeyindeki artış hayali de göçün sebepleri arasında sayılabilir.

Üç Yoldaş öyküsünde, Almanya'ya göç etmek isteyen üç Türk gencinin başından geçenler anlatılmaktadır. Öyküde, evraklarını tamamlamalarının ardından Alman doktorlar tarafından muayene edilme aşamasına gelen üç göçmen adayının göç etme gerekçeleri işlenmiştir. Bu gençlerden biri, ailesinin geçimini sağlayamadığı için birikim yapmak amacıyla Almanya'ya gitme planları kuran Feyzullah'tır. Almanya'da çalışması durumunda maddi eksiklerinin giderilebileceğini ve ailesinin tüm isteklerini karşılayabileceğini düşünen Feyzullah'ın hayali, kazandığı paralarla ailesinin her istediğini alabilmektir. Evlerindeki bozuk saatin yerine “sanayi ülkesi Almanya'dan en iyi saati” alacağını söyleyen Feyzullah, oğluna her istediği şeyi alacağı zamanların geleceğini aktarır. Öykünün diğer kahramanı Davud da “bir lokma ekmek için gurbeti diyar eylediğini” (Yıldız 1990: 185) ifade etmektedir. Tayyar'ın ise gidiş nedeni diğerlerinden farklıdır. O, “Benim kitabım yazmaz, alt tarafı bir gırtlak için Almanya'ya gitmeyi. Ama işin içinde kadın olunca, Fizan'a giderim pır diye.” (Yıldız 1990: 178) diyerek Alman kadınlarının güzelliklerini duyup yollara düştüğünü ifade eder. Öyküden hareketle, maddi gereksinimlerden dolayı göç etmeye mecbur kalan göçmen adaylarının, başvuru aşamasından itibaren birtakım zorluklarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır.

Gaffar ile Zara adlı öyküde ise göçün nedeni toprak ve makine eksikliğidir. Traktör alma hayaliyle yola düşen Gaffar, çocuklarına yedirecek lokma bulamamaktan şikâyetçidir. Onun en büyük hedefi bir traktör alarak ağanın karşısına dikilmek ve makûs talihine bir son vermektir. Bu hedefe ulaşmasındaki en büyük engel ise köyden ayrılmasına müsaade etmeyen babası ve ağasıdır. Ağanın hakaretlerine karşı Gaffar'ın verdiği yanıt, küçük yerleşim yerlerinde insan gücünün değerinin azalmasıyla birlikte göçün kaçınılmaz olduğunu vurgular niteliktedir: “Bu gidiş mecburiyettir. Traktörü karşımıza sen dikmedin mi? İtibarımızı sifira gene sen düşürmedin mi? Ve de yiğit işini elimizden alıp traktörün ağzına sen atmadın mı? Gideceğim, hem döndüğümde senin gibi toprağım olacak” (Yıldız 1985: 25). Gaffar, kendisine yöneltilen “Neden Almanya?” sorusuna da göçün neden ve sonuçlarını içeren yanıtlar verir. “Alman parası bizim devletin parasından üç kat daha kuvvetlidir.” diyen Gaffar, kazandıklarıyla bir traktör alacağını, kapının önünde duran traktörle köyün yerinden oynayacağını, bu traktörle yeri göğü süreceğini ve böylelikle “fukaralığın temelini çökerterek” toprak damdan kurtulup büyük bir ev yaptıracak parasının olacağını anlatır. Gaffar'ın öyküsünden hareketle göçün nedenleri arasında sınıfsal farklılıkların ortadan kaldırmak düşüncesinin de bulunduğunu söylemek mümkündür.

Demir Bebek'te de göçün temel nedeni yokluktur. Narin, kardeşinin merakla gösterdiği arabalara bakıp babasının çalışmasıyla şu anda Almanların bindiği arabalara onların da bineceğini, annesinin çalışması ile toprak sahibi de olacaklarını kardeşine söyler. Öykülerde yoksulluktan doğan eksikliklerin ortadan kaldırılması hayali göçün temel tetikleyicisi durumundadır. *Celb* adlı öyküde de toprak edinme hayali göçün temel nedeni olarak anlatılmıştır. Öykünün kahramanı, havası suyu bol ama açlığın kol gezdiği memleketi Muş'a geri döneceğini, döndüğünde ise kaderlerinin değişmiş olacağını anlatır. Hayalinde sarı sarı ekinler vardır. *Alman Ekmeği*'ndeki *Ekmeğe Körebe Oynayanlar* adlı röportaj-öyküde de göçün nedeni olarak “Anayurttaki açlık” verilmiştir.

Anlatıcı, Almanya'ya gelişini “Anayurtta aç kalan karnımın doyması, böyle başlamıştı işte” (Yıldız 1997: 8) cümleleriyle anlatmıştır. Görüldüğü üzere göçün temelinde aynı motivasyon vardır. İşçiler, farklı köy-kasabalardan olmalarına karşın aynı duygu ve düşüncelerle göçe niyetlenmişlerdir.

Ailelerini ikna aşamalarını atlatan göçmen adaylarının karşılaştıkları ikinci aşama, Alman doktorlar tarafından muayene edilmeleridir. Göçmenlerin Almanya'dan işçi statüsü kabulü alabilmek için Türk doktorların dışında Alman doktorlara da muayene olmaları gerekliliğinden doğan ve insanlık dışı muamelenin görüldüğü bu kontrol, göçün Türkiye ayağında yaşanan en sıkıntılı aşamadır. Doktor ve hemşirelerin donuk ifadeleri altında gerçekleşen muayenede aynı anda üç işçi adayı tepeden tırnağa soyularak, işçiler hareket becerilerinden dişlerinin tamlığına kadar kontrol edilmektedir. Yazarın “beygir muayeneleri”ne benzettiği bu durumu; *Üç Yoldaş* ve *Kefene Sarılı Mavzer* adlı öykülerinde görmek mümkündür.

Üç Yoldaş, doğrudan Alman doktorların göç öncesi yaptıkları muayenelerini işleyen bir öyküdür. Öyküde Feyzullah, Tayyar ve Davud'un muayeneden geçememeleri nedenleriyle anlatılmaktadır. Feyzullah, dişi eksik olduğu için kabul alamazken; Kasımpaşalı Tayyar sırtındaki yaradan ötürü ağır işlerde çalışamaz raporu ile muayeneden gönderilir. Davud ise homoseksüel olduğunun anlaşılması üzerine olumsuz bir rapor alır. Öyküde üç kişinin muayene odasından çıkmadan yeni bir üç kişinin muayenesine hızlıca başlanması dikkat çekmektedir. Bu durum yazarın anlatılarının genelinde görülen makineleşme ve metalaşmanın somut bir örneğidir. Öyküde Feyzullah, Tayyar ve Davud'un insanî değerlerle bağdaşmayan muayene sahnesi, göçmen işçi adaylarının hükümet görevlileri tarafından bir meta olarak görüldüğünün kanıtıdır. Görevliler, ötekileştirdikleri işçi adaylarının içine düştükleri psikolojik durumu gözetmemişler; sıradaki üç kişiyi makine düzeni içerisinde hemen muayeneye almışlardır.

Göçmenlerin gerekli sağlık kontrollerinin dışında “otuz beş yaşından gün almamak” koşulu da kahramanların hedeflerine ulaşmalarındaki bir diğer sağlanması gereken kriterdir. *Kefene Sarılı Mavzer* adlı öykü, bu konu üzerine kurgulanmıştır. Almanya'ya göç için başvuran kahramanın otuz beş yaşını doldurmasına altmış dört gün kalmıştır ve otuz beşini doldurmasının ardından başvuru kayıtlarından düşürüleceği gerçeği onun en büyük korkusudur. Bu koşulu en kısa zamanda sağlaması gerektiğini düşünen kahraman, çareyi rüşvette bulur ancak rüşvet verecek bir birikimi ya da geliri yoktur. Bu aşamada dedesinin Kurtuluş Savaşı'ndan kalma mavzerini satmak için dedesinden ister. Mavzerin satışından gelecek paranın rüşvet olarak yeteceğini hesaplayan kahramanın dedesini ikna etmesi onu hayallerine bir adım daha yaklaştırmaktadır. Satışa olur veren dedenin tek isteği kefen parasının ayrılmasıdır. Kahraman ise dedesine Almanya'dan en iyi kefeni alıp yollayacağını söyler. Büyük umutlar bağlanan göç için büyük fedakârlıklar yapıldığını aktaran bu öyküde sistemin ilerleyişinde görülen usulsüzlüklerle birlikte insani değerlerdeki kuşak farklılıklarına da değinilmiştir.

Almanya'ya işçilerin varabilmesindeki son aşama sınırdan geçiştir. Yazar, Almanların bu konudaki hassaslığını *Kör* adlı öyküsünde aktarmıştır. Gözleri görmeyen babası Ömer'i tedavi ettirmek için Almanya'ya getiren Seyfettin'in başından geçenlerin

anlatıldığı eserde dört gün süren yolculuğun ardından babasının çalışma izni olmadığı için polis tarafından Almanya'ya girişlerine izin verilmemiş, babasının görme engelli olduğunu kanıtlayan bütün evrakları göstermesine karşın polislerce kirpiklerini yakacak derecede yakınlaştırılan sigarayla babası ayaküstü muayene edilmiştir. Ömer'in görmediğine ikna olan polisler sonunda sınırdan geçmelerine izin vermişlerdir. Muayene aşamasında görülen gayriinsani muamelenin benzerinin aktarıldığı öyküde, Alman hükümetinin resmi görevlisi olan bir polisin, görme engelli ve yaşlı bir adama karşı tavrı, sürecin ne denli acımasız işlediğini gözler önüne sermektedir.

Yıldız'ın öykülerinde Türkiye'den göç etme düşüncesi, para kazanma ve sınıfsal farklılıklardan doğan olumsuzluklardan sıyrılmak niyetinden doğmuş; ancak sosyal ve ekonomik şartlardan dolayı göçe hazırlık aşamasından itibaren birtakım sorunlarla karşılaşmıştır. Aileden ayrılma, bağlı bulunulan ekonomik sınıfın üst-yapılarından onay alma ve göç başvurusu için gerekli mali kaynakların yetersizlikleri anlatılarda aktarılan göçün başlangıç aşamasında karşımıza çıkan temel problemlerdir. Yazarın bu aşamayı aktardığı öykülerinde göçün temel nedeni olarak kahramanların herhangi bir işte çalışmamları ve ait oldukları sosyo-ekonomik yapıdan sıyrılmaya çabaları görülmektedir. Kahramanlar, kendi gerçeklerine karşı çıkarak ekonomik özgürlüklerini sağlayacak bir iş arayışındadır. Buldukları çevre ise onların hayal ettikleri geleceği sağlayacak mali birikimi oluşturmalarına olanak tanımamaktadır. Bu nedenle de her aşamasında pek çok zorlukla karşılaşacakları göçü göze almakta; çevrelerinin tepkilerine ve Almanların insani olmayan tavırlarına katlanmaktadırlar.

Almanya'da Yaşama / Çalışma Süreci: “Acı Vatan’ın Acı Ekmeği”

“Biz ne arıyoruz Almanya’da sahi? Ekmeği mi?”

(Yıldız 1997: 57).

Yazarın Almanya'ya göç odaklı eserlerinin çoğu, göçmenlerin çalışma süreç ve koşulları ekseninde kurgulanmıştır. Türk göçmenlerin çalıştığı fabrikalar, bu fabrikaların üretim alanları; göçmen işçilerin çalışma koşulları, barınma ve sigorta hakları, gıda ihtiyaçları, sendika faaliyetleri, üretim-ücret dengesi ve ekonomik nedenlerle biçimlenen ailevi durumlar ile yabancılaşma ve makineleşmenin getirdiği psikoloji eserlerde karşımıza çıkan başlıca konulardır. Konunun bu bağlamda en yoğun işlendiği eser *Alman Ekmeği*'dir. Bekir Yıldız, anlatısında dört yıl çalıştığı Walldorf'a altı yıl sonra yeniden gelmiş ve yaşadıklarından hareketle göçün nedenlerini sorgulamıştır. Bu noktada altı yıl önceki sistem ile o günün durumuna ait eş zamanlı ve art zamanlı değerlendirmelerde bulunan Yıldız, fabrikanın görünümünden üretim aşamalarına, çalışan işçilerin sosyal yaşamları ve psikolojik durumlarından sigorta, tazminat, sendika vb. hak edişlerine değin pek çok konuya dair izlenimlerini eserinde anlatmıştır.

Yıldız, *Ekmekle Körebe Oynayanlar* adlı anlatısında dört yıl çalıştığı Walldorf'a altı yıl sonra yeniden geldiğinde çalıştığı fabrikaya ait izlenimleri şu cümlelerle aktarılmıştır:

“Walldorf’un yol ağzına bakıyorum. On yıl önce çalışmaya geldiğim, dört yıl çalıştığım fabrika gene orada. Büyük, çok büyük bir timsah gibi

duruyor öylece. İçi emekçi doludur bu saatte. Benim zamanımda, üç bindik. Beş bini aştığını duydum. Beş bin anaç kuş. Ya da beş bin kanadı yolunmuş kuş bunlar. Ben de onlara katılmışım. Tıka basa doymuş timsahın çevresinde dolanmışım ilkin. Sonra ben de onlara uymuşum”

(Yıldız 1997: 7).

Almanya'ya çalışmaya gelen işçileri, ekmekle körebe oynayanlar olarak nitelendiren yazara göre anayurtta ekmek saklandığı için göç kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle milyonlarca işçi ekmeğini, “İsa'nın memleketinde” aramaya mecbur bırakılmıştır. Yazarın dinî farklılıkları ön plana çıkarması dikkate değerdir. Müslüman yaşama uygun olmayan standartları göze almayı, din perspektifinden ziyade kültürel bağlamda değerlendiren yazara göre bu durumun sonlanmasının tek çaresi işçilerin gözlerin bağının çözülmesi ve ışığa alışmaları yani özlük haklarının doğal bir hak ediş olduğunun farkına varmalarıdır.

Yıldız'ın anlatılarında üretim aşamasına ilişkin pek çok gözlem ve yaşanmışlığa yer verilmiştir. Fabrikaya girişin ardından, fabrika kokusunu “Chat Noir, Soir de Paris, Mousan Laventel, Avon Wishing kokuları kadar ünlü bir koku var içeride: Fabrika esansı. Kapalılık, demir, elektrik, duman, yağ, kir, boya ve alın terinin karılmasıyla elde edilmiş bir esanstır bu. Önce burnum bu kokuyu alıyor. Sonra yürüdükçe kendim koku oluyorum kuşkusuz” (Yıldız 1990: 206) şeklinde betimleyen yazar, fabrikalarda bireyin şuaursuzlaştırıldığı üretim aşamaları ile fabrikadan işçilerin çıkmasıyla noktalanmış günlük rutini anlatılarında aktarır. Yazara göre fabrikaların tümü, “fabrika beyni” olarak nitelendirildiği idari kısım tarafından yönetilmektedir. Bir anlamda emek mühendisliğinin yapıldığı mühendis masalarındaki milimetrik kâğıtlarda “emekçi sayısı artırılmadan, fazladan bir makinanın daha yapabildiği için çareler aranmaktadır” (Yıldız 1997: 71). Almanya'ya gerçekleşen göçün ardından başlayan sınıf ve emek sömürsü odaklı üretim sürecini, *Alman Ekmeği*'nin yanı sıra *Motorize Köleler* ve *Demir Bebek* adlı öykülerde de görmek mümkündür.

Motorize Köleler, Almanya'daki çalışma sistemi içerisinde işçilerin içinde buldukları döngüyü aktarmaktadır. İşçilerin yaşamını şekillendiren “zaman” üzerine kurulu öyküde; çanlar eşliğinde başlayan gün, kahramanın saniyeler hatta saliseleri hesaplayarak evden çıkışı ile başlayıp eve dönüşü ile sonlanır. Heidelberg'deki fabrikaya gitmek için arabasıyla evden çıkan kahraman, radyodaki grev haberlerini dinleyerek ve zihnindeki iş-zaman çizelgesini doldurarak fabrikaya ulaşır. Fabrikaya ulaştığında da beynindeki kronometre çalışmaya devam eder:

“Hala hava aydınlanmadı. Fabrikanın dört bir yanına monte edilmiş hoparlörlerden anonlar, göksuyunda yıkanmış gibi, tertemiz duyuluyor. Saat altıyı kırk dört geçiyor. Yediye on altı var. Daha hızlı yürüyorum şimdi. Yemekhaneyi geçtim. Dördüncü halleğe doğru ilerliyorum. Halleler arası otuz metre. Her hallenin genişliği seksen. Çarpmaya, bölmeye zamanım yok. Mercedese alışkın bacaklarım, yeni yeni açılmaya başlıyor. Kafamın içinde bir yay kurulmuş sanki. Zaman azaldıkça, yayın bacaklarımı itiş gücü artıyor. Daha hızlı yürüyorum şimdi. Üçüncü hallenin başındayım. Seksen metre sonra kendi halleğe gelmiş olacağım. Gerisi kolay. Çantamı başımın üzerinden alıyorum. Kollarımla,

bacaklarım yardımcı olmak istiyorum. Başardım da. Şimdi koşmaya en yakın yürüyüşü yapıyorum. Hallemin başına geldim. Anons veriliyor gene. Yediye on üç var. Seviniyorum. Dün de, aynı zamanda, aynı betonun üzerindeydim”

(Yıldız 1990: 205).

“Atımı koşturmak için tabanca sesi bekleyen cokey gibi” (Yıldız 1990: 208) iş başlangıç anonsunu bekleyen tüm işçiler, anonsun duyulmasıyla birlikte birer makineye dönüşerek halleleriyle bütünleşir. İşçilerin zihinlerindeki kronometre durmaksızın çalışır. Her parçaya otuz saniyede üç vida vidalanmalıdır. Bu zihinsel süreölçerlere, işverenler tarafından görevlendirilen kimselerin işçilerin zamana uymalarını kontrol etmek amacıyla iş başında uzaktan onları izleyerek tuttıkları kronometreler eşlik etmeye başlar. Saat dokuzdaki kahvaltı ve on ikideki öğle yemeği dışında aralıksız süren bu tempoda işçiler, iş sonunda da saliseleri hesaplayarak evlerine dönerler.

İşverenlerin üretim faaliyetlerini kronometrelerle kontrol etmesini *Alman Ekmeği*'nde de anlatan Yıldız, *Masalara İğnelenmiş Pazular* adlı anlatısında Türk işçi Feyzullah'a yüklenen işin iki dakika altı saniyede tamamlanmasını aktarmaktadır. Feyzullah, ustabaşı tarafından verilen yeni iş dağılımına itiraz ederek hesapta bir yanlışlık olduğunu söylese de mühendisler tarafından yapılan hesabın, “ayetlerden bile hesaplı olduğu” (Yıldız 1990: 93) cevabını almıştır. Bunun üzerine Metal-İş Sendikası'ndan gelen temsilcilerin gözetiminde üretim zamanı ölçülmüş ve Feyzullah insanüstü bir çabayla kendisine verilen sürenin altında işini tamamlamıştır. Aynı kitapta yer alan *Dünyanın En Büyük İspiyon Şebekesi* adlı anlatısında ise işçileri Mısır piramitlerinin inşasındaki kölelere benzeten Yıldız, bir zamanlar kendisinin de çalıştığı halleleri şöyle tasvir etmektedir:

“Eni seksen, boyu iki yüz metre olan bir halle bu. Bantlar döner içinde. Yürüyen, dönen bantlar... Şimdi kapkaranlık, kapitalizmin son hilesi bu otomasyon... Üretim aracını, hiçbir üretim aracını bütünüyle yönetemeyecek duruma getirilmiş emekçiler çalışıyor burada da. Mısır ehramları... Kırbaçlar şaklıyor. Göğe doğru yükseliyor ehramlar. Her bir katından ölen yüzlerce, binlerce köle. Ölenlerin yerine, sırada bekleyen diğer kölelerin alması... Yeni köleler. Yeni köleler. Yapacakları işi öğrenmeleri çok kolay ama bir taşı şuradan alıp şuraya taşımak. Yirminci yüzyılda da aynı. Şu vidayı alıp şuraya takmak. Aynı vidadan aynı yere bir günde önünden geçen bir makinanın bir parçası üzerine binlerce kez takmak.”

(Yıldız 1997: 64).

Yazarın yukarıdaki parçada da belirttiği gibi sistem, büyük bir otomasyon üzerine kuruludur. İşçiler, bu düzen içerisinde çalışan makinelerden farksızdır. Bağlam değişse de işçinin sistem içerisindeki rolü aynıdır: Kölelik. Asırlar önce piramit inşası esnasında görülen emek sömürüsü, yirminci asırda da aynen devam etmektedir. İşçiler, sistem içerisinde makineleşmişler; bu çarpık düzende emeklerinin yanında değerlerinde de birtakım kayıplar yaşamışlardır. Var olan düzenin, işçilerin birbirlerini ispiyonlamaya sevk ettiğini savunan Yıldız, işçilerin birbirlerini izleyen aşamalarda çalıştığını, bu

nedenle bir işçinin eksikliğinin bütün zinciri durduracağını ifade ederek işçilerin maddi kaygılarla üretimin devamını sağlamak adına birbirilerini şikâyet ettiklerini dile getirmiştir. Yazar, çalışma alanında bulunan banttaki ince bir telle işçilerin nasıl denetlendiğini şu satırlarla aktarmıştır:

“Patronun denetimi, ince, incecik bir bakır telle yapılıyor şimdi. Bantı döndüren motora bağlanmış bu tel. Böylece, kölelerin sırtında şaklayan kırbaçların sesi yerine, motora sarılı bakır teller, eksiden artı kutuba atladıkça, denetlenmiş oluyor yüzlercesi, binlercesi. Her emekçinin para kazanması, bir öncekinin çalışmasına bağlanmış. Dünyanın en büyük, en kurnaz ispiyon şebekesi kurulmuş böylece”

(Yıldız 1997: 67).

Demir Bebek adlı öyküde de fabrikadaki emek sömürüsüne dayalı ve işçilerin makineleştirildiği çalışma sistemiyle ilgili parçalara yer verilmiştir. Öyküde adı anılmayan anne, kırmızı ışığa sabitlenmiş bir şekilde kendisine verilen görevi tamamlamaya çalışırken iki duvar arkadaki eşini görememesini düşünür ve fabrikayı oba yeriyle karşılaştırır. Obada başını kaldırdığı anda gördüğü eşini, birbirlerine çok yakın olmalarına rağmen fabrikada görememektedir. Henüz emzikli olan oğlu Davud’u evde bırakması ve Davud’un kismetini olarak nitelendirdiği sütünü lavaboya dökmesi ondaki travmayı kuvvetlendirmektedir. Onun için şehirde bulunan ışık, okul ve fabrika olanakları, köy ile şehir arasındaki en temel paradokstur. “Yere batsın” dediği köy, sevdiklerini doyasıya görmesine imkân tanırken şehirde çalışıyor olmak; toprak alacak maddi güce kavuşmak, demektir.

Anlatılarda üretim alanlarındaki farklılıklar göze çarpmaktadır. Türk göçmen işçiler; inşaat, makine üretimi ve hayvancılık sahalarında çalışmaktadırlar. Yazar üretim sürecinin bireye yansımaları bağlamında en çok silah sanayiinde çalışan işçileri ön plana çıkarmış; işçilerin psikolojilerini aktararak bir anlamda konuya ilişkin kendi düşüncelerini de sıralamıştır. *Kör* ve *Tank* ve *Tanklar* adlı öyküler bu izlek üzerine kurgulanmıştır.

Kör adlı öyküde oyuncak fabrikasında çalışan Seyfettin’in kaldığı barakaya ulaştığında işten çıkarıldığı haberinin gelmesi üzerine iki yüz kilometre ötedeki tank fabrikasına geçme hesaplarına başlayan Seyfettin, babasının ameliyat masrafları için bu işi kabul etmiştir. Öyküde sağlık politikası, iş güvencesi ve üretim sahalarına ilişkin izlenim ve düşüncelere yer verilmiştir:

“Tanklar geçecek, panzerler geçecek Seyfettin’in gözleri önünde. Ateşler açılacak. Topraklarına, belki de köyelerine kadar ulaşacak bu tanklar. Öldürecek önüne çıkanı. Seyfettin, olmaz, diyecek düşüncesinin burasında. Belki de tankın makinalısını bana taktıracaklar. Bizimkilerde alacaklarmış. Onlar da alacaklarmış. İkisini de biz yapacaktık. (...) Bantlarda karşı karşıya geçip yapılmıyormuş tanklar, bazukalar. İtalyanlar, İspanyollar, Yunanlılar, Türkler... Kimi bantlarda, yan yana çalışılmıyormuş. Fabrikalarda kavga çıkmıyormuş. Satıldıktan sonra... Çalışmam gene de. Beklerim birkaç gün daha.”

(Yıldız 1997: 32).

Kahramanların buldukları nokta ile içinde yetişilen değerler arasındaki çatışmanın vurgulandığı parçada kahramanların dâhil oldukları üretim süreçlerini sorgulamaya başlamaları dikkate değerdir. Üretilen silah ve tankların kime doğrultulacağı düşüncesi, bu çatışmayı doğuran en temel etkidir. Oyuncak fabrikasının yerine silah fabrikasında göreve başlaması da kahramanın içinde bulunduğu paradoksu göstermesi bakımından dikkate değer bir motiftir.

İşçilerin kendi elleriyle tamamladıkları ateşli silahların bir gün kendi anavatanlarına zarar vereceği fikri benzer şekilde *Tank ve Tanklar* adlı öyküde de işlenmiştir. Kıbrıs Çıkarması'nın haberini alan Türk işçi Kerem ile Yunan işçi Andonis'in sıkı dostluğunun bozulmasının anlatıldığı öyküde yazar, bütün gerilime karşın üretimin sürdüğünü ironik bir biçimde aktarmış ve emperyalizmin insani değerlerden ne derece yoksun bir yapı kurduğunu aktarmaya çalışmıştır. Kerem ile Andonis, kazandıkları marklarla memleketlerinde tutacaklar işi, tatil planlarını, Andonis'in düğününde çiftetelli oynama hayalleri kuran iki dostken Kıbrıs'tan gelen haber, bu dostluğu derin bir sessizliğe gömmüştür. İşverenin; üretim, dolar-mark dengesi ve fazla iş gücü üzerine şekillendirdiği sistem ise insani değerlerden yoksun bir biçimde savaş çıkarsa üretimin artacağı ve işçilerin ülkelerine geri döneceği üzerine kuruludur:

“Bant dönmeye başladı. Birileri koşturuyordu oraya buraya ana kapı açıldı. Birkaç kişi görüldü. Banın az ötesinde durdular. Ellerinde planlar vardı. Emekçilerin ismi, ulusu da başka bir kâğıttaydı. Yeni emekçiler gerek, dedi ustabaşı. Savaş çıkmayabilir, dedi birisi. Üretim elimizde kalırsa... Düşmanlıkları eskidir, dedi, yeni emekçilerin alınmasını isteyen. Küçük bir olay yeterlidir, tarihi bugün yapmaya. Ben derim ki Türklerin hepsini çıkaralım. Elimizde yeterince Yunanlı emekçi yok ama. Yugoslavlarla doldururuz boşluğu. Yunanlıları çıkaralım. Türkiyeli emekçilerden çok işsiz var. Sendikaları... Sendikalarıyla anlaşmak kolay. Ulusal bir durum bu. Savaş çıkarda eğer tüketimimiz çok arta. Bu da sendikalarının ne zamandır istediği yüzde on zammı yapmamızı kolaylaştırır.”

(Yıldız 1997: 57).

Zihindeki bütün sorulara rağmen çalışma durmaz ve işçiler hallelerini terk etmezler. Zamanın kronometrelerle ölçüldüğü ve bir günün önceki günden farklı olmadığı düzen içerisinde iş; aynı tempoyla başlar, işin başlamasına iki dakika kaldığını bildiren zille birlikte işçiler aletlerini alır ve sürenin dolmasıyla birlikte matkaplar döner, çekiçler inip kalkar ve merccekler, mermiler, bombalar büyük bir gürültü eşliğinde üretilmeye devam eder. Yazar, göçmenlerin bu değişmez sistem içerisindeki rollerinin altını çizerken kahramanların emekleriyle birlikte masum kardeşlik duygularını da kaybettiklerini ifade etmektedir. Kesintisiz üretim esasına dayalı düzenin içerisinde işçiler, zihinlerine kodlanmış süreölçerlerle nesneleştirilmişlerdir. Benzer durum, fabrika çıkışlarında da görülmektedir. Yıldız, fabrika çıkışında işçilerin durumlarına ilişkin gözlemlerini ise *Yiyenler ve Alanlar* anlatısında şöyle aktarır:

“Ardıma dönüyorum. Bomboş beton saha. Üç beş dakika öncesine değin arabayla doluydu üzeri. Fabrikanın cankurtaran düdüğünü andıran sesiyle fırladı emekçiler bu düdükler, binlerce kan kaybeden hastanın,

yaralının hastaneye götürüleceğini anlatır. Kan kaybeden hasta emekçilerdir burada.”

(Yıldız 1997: 61).

İşe başlama ve çalışma aşamalarında olduğu gibi iş çıkışlarında da işçiler, benzer bir otomasyonun içerisinde yer almaktadır. Yazar, işçinin emeğini kana benzeterek fabrikanın, emek yani kan kaybına yol açtığını dolayısıyla da kişiyi ölüme yaklaştırdığını anlatmış; aynı bağlamda iş bitiş sirenini cankurtaran düdüğü ile ilişkilendirerek betimlediği tablonun aslında bir üretim sahası değil bir cephe olduğunu ifade etmiştir.

Yıldız, Almanya’da buldukları süre zarfında işçilerin yaşam koşullarına ilişkin bilgi ve tecrübelerini de anlatılarında aktarmıştır. Almanya’da çalışan göçmenlerin pek çoğu gayriinsani koşullarda yaşamını sürdürmekte, fabrikadan arta kalan zamanlarını barakalarda geçirmektedir. *Kör*’deki Seyfettin, *Sahipsizler*’deki Ragıp Baba barakada yaşamını sürdüren işçilere örnek olarak verilebilir. *Alman Ekmeği*’nde kendi öyküsünü aktaran yazar da Almanya’ya ilk geldiği dönemde bu barakalarda kalmıştır. Barakadaki ilk gecede yazarı uyku tutmamış; karısını, çocuklarını, yakınlarını düşünerek geceyi geçiren Yıldız, yıllar sonra yeniden geldiği Almanya’da fabrikaların sayısının artmasıyla birlikte baraka sayılarının da çoğaldığını fark etmiştir. Yazar, bu izlenimlerini *Koku Sızdırmayan Tabutlar*’da şu cümlelerle aktarmıştır:

“İşte kaldığım baraka. Tanıyorum onu. Yeni yapılmış pek çok iki üç katlı barakaların yanında, büyük inşaatların şantiyesi gibi durmasına karşın tanıyorum. Duvarları, pencereleri, kapısı eskimiş. Yepyenydi biz geldiğimizde. Bizim için yapılmıştı. Otuz iki Türk için... İki binden fazla yabancı emekçi var şimdi buradaki barakalarda. Türk, İtalyan, İspanyol, Yunan, belki Yugoslav da... Kapıdan içeri giriyorum. Bizim yıllarca girip çıktığımız kapımızdı bu. Umut kapımız”

(Yıldız 1997: 55-56).

Eserlerinde Alman işçilerin durumuna da değinen yazar, Almanların “sanayiye hayran olup saygı duyduklarını” söyleyerek Türk işçilere göre çok daha bilinçli oldukları görüşünü dile getirmiştir. Yazara göre Alman işçiler, sistemin koyduğu kurallara tamamen uyarak haklarını koruyup yeni haklar iddia edebilmektedirler. Sistem, Alman işçilerin herhangi bir biçimde ayaklanmalarına olanak tanımayacak şekilde tasarlanmıştır. *Tank ve Tanklar*’da vurgulandığı üzere üretim-tüketim dengesi içerisinde Almanların rolü birey odaklı yaşantılarında iş-para denklemini kurmaktır. Yazar, Almanların sistemle bütünleştiğini ve standartların onlar tarafından belirlendiğini ifade etmekte ve bu noktada Alman işçilerin göçmen işçilerle bir duygu bütünlüğüne girmeleri gerektiğini “Dönecek, hepsi dönecek günün birinde. Hans, Willi, Marin, bak yanınızdaki arkadaşlarınız gidiyor. Kovmuş patronlarınız. Onların da bir ulusu vardı oysa. Nasıl kovulduysa buralara, sizler de kovulursunuz günün birinde. Emekçi olunduktan sonra güvenmemelisiniz Almanlığınıza da. Emekçinin Türk’ü Alman’ı olur mu sanıyorsun Hans?” (Yıldız 1997: 96) cümleleriyle aktarmıştır.

Alman Ekmeği’nde yazarın sorguladığı konulardan biri de işçi gereksinimini doğuran nedenlerdir. Yazarın Almanya’daki tanıdıklarıyla sohbetlerinde konuya ilişkin değerlendirme ve tespitlerde bulunulmuştur. Bu noktada işçi göçünün temel nedeni

olarak emperyalizmi görülmektedir. Örneğin, *Otto'nun Bacakları Kimlerin Arasında* adlı parçada Almanya'nın işçi ihtiyacının nedenlerini Otto şöyle anlatır:

"Yabancı işçiler" diye, bir an önce konuya girmek istiyorum. Korkuyorum sarhoş olmasından.

"Lebensraum" diyor Otto, bakışlarını odada dolaştırırken.

Düşünüyorum, çıkaramıyorum, "Lebensraum"un anlamını. Soruyorum.

"Ne demek Lebensraum, Otto?"

Örnekler veriyor uzun uzun.

"Bir ulus için yaşamanın zarflanması" diyor. "Başka yerlere sığrama zorunluluğu. Bir sandalda on kişi düşün, üç fazla geliyor, ne olur?"

"Anladım" diyorum. "Lebensraum"la yabancı işçileri nasıl bağlıyorsun peki?"

"Hitler iktidara geldiği zaman, Almanya'da işsizlik vardı. İşsizliği ortadan kaldırdı Hitler. Kaldırdı ya, bu kez de Lebensraum'umuz savaşa zorladı bizi. Sınırlarımıza sığmıyorduk artık."

"Yabancı işçiler?"

"Günümüzde ileri toplumlar, her zaman savaş durumundadır zaten dost. Almanya'nın savaşmadığını söyleyebilir misin?"

"Nasıl yani?"

"Geri bırakılmış ülkeler de savaşıyor, diyebiliriz. Bu sessiz bir savaştır ama. Bir ulusu ele geçirmek için, ordular göndermeye gerek yok artık. Değerlerini ele geçince, insanları da ele geçirilmiş oluyor. Aslanlar orman içlerinde avlanmıyor çağımızda. Su başlarında avlamak mümkün onları. Nasıl olsa su içmeye gelecekler çünkü. Demek oluyor ki, aslanı değil suyu ele geçirmek gerekir önce. Bunu sezmiş süper devletler de. Böyle yaptılar işte. Emperyalizm dediğimiz, bundan başka nedir dostum?"

(Yıldız 1997: 28-29).

Yıldız'ın arkadaşı Otto'nun yukarıda alıntılanan ifadeleri, sömürü düzeninin nasıl bir çarka dönüştüğünün en açık ifadeleridir. Emek sömürüsünün temelinde, gizli bir savaş bulunmaktadır. Otto'nun su başı olarak nitelediği Türk işçiler bağlamında düşünüldüğünde Almanya'dır. Almanya, ekonomik imkânlar sunarak emperyalist amaçları doğrultusunda hareket etmektedir. Bu düzen içerisinde de değer yitimi ve sömürü kaçınılmazdır. *Masalara İğnelenmiş Pazular* adlı anlatıda ise Almanya'nın işçi çalıştırma gerekçeleri, Yıldız'ın yönelttiği "Siz, yetkili biri olsaydınız, yabancı işçilerin Almanya'da çalışmalarına izin verir miydiniz?" sorusuna verilen yanıtla şöyle ifade edilmiştir:

"Almanya bu konuda bağımsız değildir" diyor, omuzunu silerken.

"Avusturya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre... Yabancı işçi çalıştırdığına göre."

"Anlayamadım" diyorum.

"Ekonomik" diyor. "Tamamen ekonomik. Ucuz emek, sanayi kesimini etkiliyor. İkinci önemli neden de tüketimle ilgili. Yabancı ülkelerde çalışan

milyonlarca işçinin katıldığı tüketimi düşünün. Almanya, yabancı işçi çalıştırmazsa, örneğin Fransa, Hollanda, Avusturya yararlanır ucuz emek ve tüketimden. Her işçi pazarlarımız için doğal bir taşıyıcıdır. Sanıyorum, hükümetimiz bu nedenle çalıştırıyor yabancı işçileri. Yoksa sayısız sorunlarla uğraşılır mı?”

(Yıldız 1997: 77).

Yazar, bu yorumu kapitalizm çerçevesinde değerlendirerek Alman işçi sınıfının ürettiklerinin satılmasıyla birlikte mutlu edildiği ve böylece bir devrimin engellendiği değerlendirmesinde bulunur. Türk işçilerin emperyalist güçlerin kendilerini tüketim bağlamında da sömürmesine izin verdiğini savunan Yıldız, “ekmeği tâ buralarda arayan bizler kapitalistlere nasıl da pasta yedirir olmuşuz.” (Yıldız 1997: 58) diyerek eleştirilerini şu cümlelerle dile getirir:

“Al Ahmet, al Ayşe, al Osman, al Jale. Sizler de alın. Yemeyin siz, içmeyin siz, alın. Durmadan alın. Birer televizyon daha alın. Teyp alın, araba alın. Aldıklarınızla gelin memleketinize ama. bire beş, bire on satılacak pazarınız burada çünkü. Gümrük kapılarında başlayın küfretmeye, gelip geleceğinize. Dudak бүкүн, dudak бүкөнlerimiz gibi. Ağırlamaya getirdiğiniz Almanlarla birlikte dudak бүкүн. Çekiştirin konuklarınıza biz derken, bizimle birlikte kendinizi de. Aldıklarınızı satın şimdi de. Satın. Çok para kazanırsınız nasıl olsa. Bir markın altı Türk lirasına ulaştığını yazıyor gazetelerimiz. Satın, korkmayın. Geriye döneceksiniz nasıl olsa. Çağırıyor sizleri gene Alman sanayicileri. Çağıracaklar hep. Hileleri anlaşılana değin çağıracaklar daha. Gümrük duvarlarımızı kemiriyorlar sizlere çünkü. Almanya’daki, hele hele toplumumuz için ne denli lüks tüketim varsa, üşüşün leş kargaları gibi üzerine. Üşüşün de yüzü gülsün fabrikatörlerin.”

(Yıldız 1997: 62).

Anlatılarda sendikal haklarına ilişkin göndermelere de yer verilmiştir. Hiçbir öykü doğrudan bu konuya odaklanmamakla birlikte metinlerde işçilerin grev, çalışma saatleri, üretim güçlerinin ölçülmesi gibi meselelere ilişkin göndermelerde bulunulmuştur. İşçiler için “Federal Almanya Cumhuriyeti’ndeki Türk İşçileri İçin Kılavuz” adlı kitapçığın hazırlandığını *İyilik Yargılanıyor* adlı anlatısında yer veren yazar, kural ve kanunların iktidar ekseninde tasarlandığını, bu nedenle bu haklara güvenilmemesi gerektiğini örtük bir biçimde ifade etmektedir. Örneğin, *Motorize Köleler*’de anlatıcı, arabasının radyosunda duyduğu Metal Sendikasının grev uyarısına fabrikaya zamanında ulaşma mecburiyetinden doğan zihnindeki kronometreden ötürü bir türlü odaklanamaz; fabrikaya geldiğinde eline tutuşturulan grev tercihi kâğıdını da iki gün çalışmayacağı fikriyle “Evet” sandığına atar. Ancak zam oranının yüzde sekiz yerine yüzde on olarak kabul edilmesinin sonucunda işverenlerin her vida için iki saniye daha hızlı olmalarını isteyeceğinin de farkındadır. *Masalara İğnelenmiş Pazular*’da da sendikanın işçi haklarını sözde gözetimi aktarılmıştır. Feyzullah’a yüklenen görevi ölçmek için sendika yetkilileri fabrikaya gelmişler, insani olmayan şartlarda süren üretimin nasıl

gerçekleştiğine tanık olmuşlardır. Sendikal hakların işverenle bağlantılı olduğu dile getiren Yıldız, *Tank ve Tanklar* adlı öyküsünde de işverenlerin kurdukları üretim odaklı yapıyı resmetmiştir. Öyküde olası bir Türk-Yunan savaşında işçi çıkarımlarının kaçınılmaz olduğu, bu durumda ulusal nedenler devreye girdiği için sendikaları ikna etmenin hayli kolay olacağı ifade edilmekte ve böylelikle işçilerin özlük haklarına ilişkin kesintiler için uygun bahanelerin çok önceden hazırlandığı gösterilmektedir.

Yıldız'ın bazı öykülerinde sözleşme ve iş akdi konusuna da göndermeler yapılmıştır. Bu konudaki en çarpıcı öykülerin başında *Sahipsizler* gelmektedir. Bu öyküde Ragıp Baba olarak anılan Türk işçinin zehir dolu bir odada gaz maskesi takmasına rağmen zehirlenerek ölümü ve ölümünün ardından yaşananlar anlatılmaktadır. Bir pazar günü, işçi barınaklarından çıkan anavatanda, çoluk çocuğunun elleriyle gözyaşları arasında gömülmek isteyen Ragıp'ın cenazesi; Türk, İtalyan ve İspanyol işçilerin eşliğinde morga kaldırılmış; yurda gönderilmesini sağlayacak gerekli maddi imkânlar bulunmadığı için Alman yasaları gereği yakılmasına karar verilmiştir. Bu duruma Türk işçiler itiraz etmişlerse de şirketle Ragıp arasında yapılan kontratta gömülme maddesi olmadığı için şirket yetkilileri onu ertesi gün krematoryuma götürmüş, bedeninin yakılmasının ardından Ragıp Baba'nın külleri, üzerinde "Made in Germany" yazan bir vazunun içine doldurulmuştur. Türk kültüründe yer almayan pek çok olgu, iş bulma amacıyla çıkılan göçün orta yerinde işçilerin gerçeği haline dönüşmüştür. Ragıp Baba'nın arkadaşları, onun vasiyetini yerine getirememenin acısıyla birlikte yakılarak bedeninin bir küle dönüşmesinin yarattığı sarsıntıyı sistem içerisinde sindirmek zorunda kalmışlardır.

Bekir Yıldız'ın anlatıları arasında yalnızca fabrika şartları ve yaşamın güçlüğüne ilişkin üretim odaklı problemlere yer verilmemiş; göçmen ailelerin durumları, işçi çocuklarında görülen travmalar, Türk-Alman yaşamı arasındaki gelenek ve ahlaki yaklaşımların farkları gibi meselelere de değinmiştir.

Ailelerini Türkiye'de bırakarak Almanya'ya gelen işçiler, diğer milletlerin işçileriyle aynı barakalarda zor koşullar altında yaşamlarını devam ettirirken aileleriyle birlikte göç eden işçilerin durumları da benzer çaresizliklerle sürmektedir. Özellikle çalışan eşlerin evde bırakmak zorunda kaldıkları çocuklarının durumları, Yıldız'ın hassasiyetle üzerinde durduğu konulardandır. Eğitimsiz ve yaşça küçük çocukların birbirlerine emanet edilmesi ve bunun doğurduğu kötü sonuçlar, yazarın didaktik amaçlarla kurguladığı öykülerde göze çarpmaktadır. Bu durumu işlendiği en bilindik eser, *Demir Bebek*'tir. Makineye yabancı insanların içine düştükleri duruma odaklanan eserde kardeşini çamaşır makinesinde yıkayarak onun ölümüne yol açan Narin'in hikâyesi anlatılmaktadır. Köylerinden çıkıp önce İstanbul'a, ardından Almanya'ya uzanan yolculuklarında uçağı, arabayı, şehir yaşamını ilk kez gören Narin, annesi ve babası fabrikadayken kardeşine bakmaktadır. Kardeşinin kirlendiğini düşünen Narin, onu çamaşır makinesine atar ve eve dolan kanlı suyun karşısında dona kalır.

Duvardaki Güneş adlı öykü de benzer izlekler üzerine kaleme alınmıştır. Annesi ve babası işten döndüklerinde evde kardeşi Emo'ya bakan Sıdika'yı ölü bulurlar. Noel öncesi Alman ulusal kıyafetlerini giymiş olan Sıdika'nın soğuk bedeni karşısında aile, Alman sistemi içerisindeki kural ve yasalarını hesap ederek çocuklarının ölümünü, işlerinin garanti altına alınmasının ardından yetkililere bildirmeyi tasarlarlar. Yumurta

fabrikasında çalışan babanın iş akdinin bir yıl daha uzaması üzerine aile yetkililere haber vermeye karar verir. Eserde Alman eğitim sistemi içerisinde Türk çocuklarının durumlarına ilişkin birtakım göndermeler de vardır:

“Küçük, yumuşak, dalgalı saçların süslediği başı dışarıda bırakıyor. Sanki soluk alacakmış, yaşıyor ya da yeniden yaşayacakmış gibi umutlanıyor anası, babası. Gözlerini açiverse... Kalksa ayağa bir solukta... Sizi kandırıldım dese. Sevinse karı koca bir güzel. Bugün başına gelenleri anlatsa bir bir. Koştum şu sokaktan. Dönünce köşeyi, kreşin önü bir kalabalıktı ki... Bayramdı bugün anne. Çocukların bayramı... Şeker emdik. Coca Cola içtik. İsa amcaya dua ettik. İki çapraz demiri öpmek için sıraya girdik sonra. Ben de öpmek için dudaklarımı uzattım. Rahibe abla çekti çapraz demiri ama. Dizlerini kır, dedi. Kırdım baba. Oradan kiliseye gittiler. Beni ayırdı Rahibe abla. Haydi, sen eve git, dedi.”

(Yıldız 1990: 283).

Göçmenler aradıkları işi bulmalarına karşın işveren konumundaki sistemin dayatmalarıyla emeklerini ve insani değerlerini kaybettikleri gibi ailelerini de yitmeye başlamışlardır. Günlük çalışma temposu içerisinde gerçekleşen kayıplar, çok geç fark edilmektedir. Yukarıdaki paragrafta yer alan Sıdika'nın Alman eğitim sistemi içerisindeki konumunun günlük ve sıradan bir üslupla aktarılması dikkate değerdir. Yazar, öyküsünü çocuğun ölümü üzerine kurgulamışsa da bu cümlelerle Türk çocuklarının içinde buldukları ikilem ve ötekileştirmeyi de hissettirmektedir.

Celb adlı öyküde de askerlik yaşına gelen Osman'ın on iki yaşında iken kardeşinin ölümüne tanık olması anlatılmaktadır. Baba, kızı Ayşe'nin ağzına biberonu zorla iterek onun ölümüne neden olmuştur. Dil bilmedikleri için aç kalan iki kardeş, babalarının eve dönmelerinin ardından karınlarını doyurmuşlarsa da Ayşe bir türlü susmamış; bunun üzerine babası, Ayşe'nin ağzına biberonu tıkararak onu susturmayı planlarken boğulmasına sebep olmuştur. Ayşe'nin ölümü üzerine babası üç yıl hapis yatmış; Osman da babasının ekmeğini eline alarak fabrikalarda, maden ocaklarında çalışmak zoruna kalmıştır. Çocukluktan yetişkinliğe bu mecburi geçiş, diğer göçmen çocuklarında olduğu gibi Osman'da da bir travma yaratmıştır.

Yazar anlatılarında çocuk işçilerin varlığından bahsetmiştir. Göçmen ailelerin çocuklarından kimisi okula devam ederken kimisi *Celb*'deki Osman gibi küçük yaşta işçilik yapmıştır. Emperyalist sistem içerisinde yalnızca yetişkinler değil çocuklar da sömürülmüştür. Yazar bu çocuk işçilerin “küçücük, oyuncak, kitap, defter yaşındaki elleriyle fabrikaların, atölyelerin kapısını” açtıklarını söyleyerek çok düşük ücretlerle çalışan çocuk işçilerin emeklerinin plastik oyuncaklardan ucuz olduğunu ve “Waldorf sokaklarındaki arabaların bu çocukların kanıyla hareket edebildiğini” (Yıldız 1997: 10) ifade etmiştir.

Kurmaca anlatılarda aktarılan göçmen ailelerin çocuklarında görülen travmatik durumlar, yazarın gözlemlerini aktardığı anlatılarında da dile getirilmektedir. *Alman Ekmeği*'nde işçi ailelerin çocuklarının durumuna ilişkin Rahibe Rosalinda ile yaptığı sohbeti aktaran Yıldız, kendi çocuklarının da bakıcılığını yapan bu kadına Türk çocukların durumunu sormuş, Türklerin sık sık işyeri değiştirdiği için Türk çocukların

sayılarında sürekli olarak değişim görüldüğü yanıtını almıştır. Dil sorunu olmazsa çocuk eğitmenin hiçbir güçlüğü olmadığını söylemiş ve tüm duaların Tanrı'ya yapıldığını bu nedenle din ayrımı gözetmediğini söyleyen Rosalinda, Yıldız'ın "Muhammed, İsa'dan daha genç, Muhammed'den söz ediyor musunuz çocuklara?" sorusuna "Büyüyünce, büyüyünce öğrenirler öteki peygamberleri de" yanıtını vermiştir. Rosalinda'nın bu tavrı, çocuk eğitiminde dinî hassasiyetlerin gözetilmediğini gösterir niteliktedir. Yıldız'ın anlatısının devamında aktardığı bir diğer anekdot da Almanya'da yaşayan Türk çocuklarının vahametini göstermektedir. Yazar, röportajını tamamlamasının ardından okuldan çıkarken duvar dibinde unutulmuş bir çocuğu görmüş ve bu çocuğun Kemal isimli bir Türk çocuğu olduğunu öğrenmiştir. Yazarın aktardığı bu örneklerden hareketle bahsi geçen göçmen işçi ailelerin, evlatlarını ve aile düzenlerini kaybetme pahasına amaçlarına, yani para kazanmaya odaklandıkları çıkarımında bulunmak mümkündür.

Aynı eserdeki *Hitler'in Sığınağında Bir Fadime* adlı anlatıda da çalışan göçmen işçilerin evde kalan çocukları ele alınmıştır. Anlatıda Yıldız, arkadaşları Müller ve Renata ile birlikte yabancı işçi ailelerinin çocuklarını konu edinen bir belgesel izlemektedir. Bu belgeselde duruma ilişkin bilgi ve gözlemlerin aktarıldığı çocuklardan biri de Fadime isimli Türk kıızıdır. Yaşı mahkemeye küçültülen Fadime ile ailesi, bombalanmış evlerden birinde hayatlarını sürdürmektedir. Fadime'nin annesi, babası ve ablası fabrikada çalıştıkları için Fadime mesai saatlerinde tek başına yaşamaktadır. Öğle yemeğinde naylon bir torba içerisindeki salamlı ekmeği yiyen Fadime'ye yemek vaktinin geldiğini fabrikanın düdüğü hatırlatmaktadır. Fadime ve ailesinin yaşadıkları evi gördüğünde "Sanki memleketimizde daha mı iyi yerlerde oturuyor çoğunluk?" (Yıldız 1997: 42) sözleriyle yorumlayan yazar, "Öz ananın sahip çıkmadığı çocuğa, ilgilenmiyor diye üvey anasına kızmaya kimin hakkı var?" diyerek içinde bulunulan durumdan sorumlu olanların yalnızca Almanlar olmadığını ifade etmektedir. Bu noktada göçe mecbur kılan koşullarla bir hesaplaşma içerisindeki yazar, sömürü üzerine kurulu düzenin yalnızca emeğe dayalı olmadığını; vatandaşlara özlük haklarının sağlanmamasının da bir tür sömürü olduğunu dile getirmektedir.

Türk-Alman yaşamı arasındaki gelenek ve ahlaki yaklaşımların farkı konusunda en dikkati çeken öykü *Maria Otuz İki Yaşında*'dır. Öyküde, demir çubuk deposunda çalışan göçmen işçilerin direktörlerinin eşine doğum günü hediyesi olarak sunulması anlatılmaktadır. Direktör bir deniz kıyısında Türk işçileri eşinin yanına yollayarak onunla beraber olmalarını istemiştir. Almanya'ya geliş sıralarına göre numaralandırılan işçilerden önce büyük olanı kadınla beraber olur, diğeri ise arkadaşının yattığı kadınla yatamayacağını, çünkü onu "yenge" olarak gördüğünü söyler. Eserde ahlaki yapıdaki farklılıklar, uç bir örnekle sunulmaya çalışılmıştır.

Bekir Yıldız, bahsi geçen parçalarda göçmen işçilerin Almanya'da geçen süre zarfında emek ve değer yitimine uğradıklarını vurgulamış; işçilerin emperyalist düzen içerisinde işleyen çarkın bir dişlisi haline geldiğini ifade etmiştir. Yazar, işçileri Almanya'nın emperyalist amaçlarla kurduğu düzene dâhil olmak zorunda bırakanları da suçlamakta, işçilerin yalnızca kendilerinin değil ailelerinin de bu süreçte sarsıntılar yaşadığını gözler önüne sermektedir.

Türkiye'ye Dönüş: (U)mutсуzлuk

Bekir Yıldız'ın göç odaklı anlatılarında göçmenlerin Türkiye'ye dönüşleri de neden ve sonuçlarıyla ele alınmıştır. Bu eserlerde dikkat çeken temel husus amaca ulaşamama durumudur. İşçiler, büyük hayallerle gittikleri Almanya'dan hayal ettikleri refahı sağlayacak mali birikimi sağlayamadan Türkiye'ye dönmüşlerdir. Anlatılarda Almanya'daki işinden kazandığı parayla Türkiye'de sosyal ve ekonomik açıdan üst düzey bir yaşama ulaşabilmiş kimse yoktur. Hastalık ya da ölüm gibi mecburi nedenlerden dolayı Türkiye'ye dönmek zorunda kalan kahramanların hiçbiri, hedeflediği mallara kavuşamamış, ailelerine istedikleri gücü sağlayamamıştır.

Yazarın *İnsan Posası* adlı anlatısı, Türkiye'ye dönen göçmenleri konu edinmektedir. Eserde yer alan parçalarda Yıldız'ın, Almanya'da geçirdikleri kazaların ardından Türkiye'ye dönen işçilerle yaptığı görüşmelere yer verilmiştir. Eserdeki işçiler arasında yurda gönüllü olarak dönen tek işçi yazarın bizzat kendisidir. Kendinden yalnızca “yıllar önce ben de beygir gibi işlem görmüştüm, emeğini satışa çıkarmış milyonlar gibi.” (Yıldız 1976: 1) şeklinde bahseden yazar “emperyalizm çöplüğü” olarak nitelendirdiği İş ve İşçi Bulma Kurumunun çalışma gücünü kaybetmiş işçilerle ilgilenen bölümünden aldığı listelerle Almanya'da çalışamayan dönen işçileri tek tek ziyaret etmiştir. Görüşme amacını “olayın özünü öğrenip insanın, insanlara anlatmak istemediklerini çözmek” (Yıldız 1976: 29) olarak açıklayan Yıldız, yaşadıklarının ardından ses çıkaramayan kimselerin sesi olmayı hedeflemiş gibidir.

Mehmet Atalay, yazarın görüştüğü işçilerden biridir. Türkiye'de maden ocaklarında çalışan Atalay, karısı ve dört çocuğunu arkada bırakarak Almanya'ya gitmiş, bir süre sonra eşini yanına aldırıştır. Almanya'da tank yapan Küsterverbungheber fabrikasında kaynakçılık yapan Atalay, Türkiye'ye tatil için geldiğinde bir trafik kazasında bacağını kaybetmiş ve dönüş yapmak zorunda kalmıştır. Yaşadığı sağlık kaybına rağmen kendisine malul maaşı bağlanmayan Atalay'ın bu durumunu yazar sorgulamış ve yaratılan mağduriyetin altından Alman yasaları çıkmıştır. Alman sisteminde çocuklar, aileden sayılmamaktadır ve Atalay, Türkiye'ye eşini değil çocuklarını görmek için gelmiştir. Eğer çocuklarını görmek yerine karısını görmeye gitmiş olsaydı tazminat kazanacak Atalay'ın bedenindeki iş kaybı oranı da malul maaşı almaya yeterli değildir. Yazar, *Yüz Puanın Fiyatı* adlı parçada işçiye maaş bağlanmamasının yasal gerekçelerini irdelemiştir. Yıldız, Sağlık İşlemleri Tüzüğünde yer alan maddeleri sıralayarak bu durumu “çalışanlar, çalışabildikleri, sömürülebildikleri sürece demek yüz puana sahip oluyorlardı. Çalıştırılan, yani sömürülenin kaç puanı vardı? Onların yüz puanının fiyatı, sömürülenin yüz puanının fiyatıyla aynı değer miydi?” (Yıldız 1976: 21) cümleleriyle sorgulamış, sistemin insana verdiği değeri sıraladığı bu maddelerle somutlaştırmıştır.

Hiçbir İlacın Kapatmadığı Yaralar adlı anlatıda ise Aslan Öztürk isimli inşaat işçisinin başına gelenler anlatılmıştır. 1967'de Almanya'ya giden Öztürk, inşaatı siva yaparken yedi sekiz metrelik yükseklikten düşerek felç kalmış; bunun üzerine Alman hükümeti tarafından kendisine 600 mark emeklilik maaşı ve 200 mark bakım ücreti bağlanmıştır. Aslan'ı ve bakım ücreti bağlanan karısının suskunluğunun ardında derin bir küskünlük olduğunu sezen yazar; bağlanan ücretlerin umutları, sevgileri, sadakati karşılamaya yetmeyeceğini açıkça dile getirmiştir.

İnsan Postası'nda aktarılan bir diğer göçmen işçi, Ahmet Göç'tür. "Ahmet Göç Göçten Dönüyor" adlı metinde, Göç'ün 1963'te başlayan göçmenliğinin sağlık nedenleriyle sonlanması anlatılmıştır. İlk önce Rensburg'a giden Göç, iki yıl boyunca emaye döküm fabrikasında çalışmış; kontratının bitmesinin ardından işten çıkarılmıştır. Berlin'e kadar giderek iş aramasına rağmen iş bulamayan Göç, sonunda Hamburg'da bir iş bulmuş, burada bir yıl çalışmış ancak kronik el titremesi teşhisinin ardından bu işinden de ayrılmak zorunda kalmıştır. Türkiye'de iken böyle bir rahatsızlığı olmayan Ahmet Göç'ün, rahatsızlığının Almanya'da başladığını ısrarla vurgulamasını yazar, işçinin "hakkının verileceğini konusunda Almanlara çok daha güven duymasına" bağlamaktadır.

Almanya'da sinir hastalığına tutulan bir diğer işçi de *Çağdaş Olmak Sanatı*'nda anlatılan Hakkı Gündüz'dür. Ona da herhangi bir aylık bağlanmamıştır. Yazar, sinir hastalarındaki bu yoğunluğu fark etmesi üzerine göçmenlerin yaşadıkları psikolojik problemler üzerine çalışmalar yürüten Dr. Niyazi Uygur ile görüşmüştür. Bu görüşmede benzer durumdaki hastaların çokluğu karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Yıldız, doktor ile konuyu derinlemesine konuşmak için randevulaşır. Dr. Uygur, göçmenlerin sinir hastalıklarının literatürde diğer bir hastalıkla benzemediğini ve yeni bir adla adlandırıldığını Yıldız'a şöyle anlatır:

"Daha ilk yıllarda, yani yurtdışına işçi göçünün ilk yıllarında, yurtdışında ortaya çıkan akıl hastalıklarının ortak görüntüleri hekimlerin dikkatini çekmeye başlamış ve Almanya hastalığı, Almanya paronayası gibi amprik kavramlarla tanımlanmıştır. Bu tutumun taşıdığı değer, bu hastalıkların klasik, bütün dünyada yaygın bünyevi akıl hastalıklarından, yani klasik endojen psikozlardan ayrı tutulma eğilimi taşımasındandır. Bu psikozların klinik sorunların yanı sıra, bizim Türk psikiyatrisine, sosyal hizmet, iş sağlığı ve aklı psikiyatri uygulamalarına getirdiği yeni sorunlar vardır. Bilindiği gibi, kişisel yaşam, dinamik bir olaydır. Bu dinamizma iki boyutludur: Bir yatay, diğeri de dikey. Dikey dinamizma hareketlilik, kişinin sosyal rol, statü ve bunlara bağlı ekonomik koşullarının toplum içindeki rolünün, değerinin, saygınlığının değişmesiyle ilgilidir. Bir diğeri de coğrafi yer değiştirmeleridir"

(Yıldız 1976: 54).

Hastalık teşhisi Almanya'da konulan işçilerin oradaki tedavi süreçleri ise sigortalılık süreleriyle orantılıdır. Sigortalılık süresine göre bakım günü dolar dolmaz bir doktor, bir polis eşliğinde akıl hastanelerine gönderilmektedir. Bu hastaların en belirgin özellikleri korku, şüphe, endişe, huzursuzluk ve sıkıntıdır. Dr. Uygur, Almanya'ya giden göçmenlerin varlıklı olanlarının da benzer hastalıkları geçirdiğini ifade eder. Durgunluk, ürkeklik şeklinde dışa vuran davranış bozukluklarının; ülser, migren, mide kanaması, saç dökülmesi gibi fiziksel rahatsızlıklara da dönüşebileceğini söyleyen Dr. Uygur'a göre ürettiğini, yarattığını görememek kişinin kendisine duyduğu saygıyı yitirmesine yol açmaktadır.

Yıldız, göçün temel nedeni olarak gösterdiği işsizliğin, göçle birlikte ortadan kalkmasına karşın emperyalist düzen içerisinde bulunan işin, problemleri ortadan kaldırmaktan ziyade yeni problemler türettiğini vurgulayarak sistemin baştan sona yanlış

işlediğini somut örneklerle aktarmıştır. Yazara göre, insana hak ettiği değerin verilmediği ve emek sömürsü devam ettiği sürece hedeflenen huzur ve refaha ulaşmak mümkün değildir.

Sonuç

Bekir Yıldız'ın eserleri, iş bulma sorunsalı çerçevesinde ele alındığında yazarın göç olgusunun temeline iş arayışını yerleştirdiği, bunu da sınıfsal birtakım çözümlenmelerle anlamlandırdığı görülmektedir. Yıldız'ın kısa anlatılarında Türkiye'den Almanya'ya uzanan göç sürecinin ilk aşaması, Türkiye'den Almanya'ya göç hazırlıklarını kapsamaktadır. Bu süreçte topraksızlık, gıdasızlık, makinesizlik gibi nedenler göçü kaçınılmaz kılmaktadır. İşçi adayları; karşılıklarına çıkan kontrol, muayene, ailesel tepkiler gibi bütün engellere göğüs gererek hayallerine ulaştıracak göçe odaklanmışlardır.

Almanya'ya ulaşmalarının ardından üretim faaliyetleri içerisinde makineleşen göçmenler, asgari standartların çok altında yaşamlarını sürdürmekte, mali birikimi sağlamak amacıyla harcamalarını tabana çekmektedir. Hayatlarının tamamı, üretim hızının düşmemesi ve hedeflenen sayıya ulaşılması üzerine şekillenen göçmenler için ne kadar üretim, o kadar mark demektir. Daha çok marka ulaşmak için de daha çok çalışmak gerekir. Saliselerle üretim bantlarının işleyişleri kontrol edilmeli, insani ilişkiler ortadan kalkmalı ve tamamen zaman-üretim orantısı içerisinde yüklenen bir grafiğe odaklanılmalıdır. Bu fikri, işverenler de desteklemektedir. Üretimin çoğalması, daha çok sermaye ve daha çok pazar demektir. İşçilerin maaşlarının artışıyla birlikte ortak pazarın alıcıları da bu çarkın içerisine yerleşmiş olacaklardır. Anlatılarda üretim aşamasıyla ilgili olarak vurgulanan hususlardan biri de fabrikada çalışma standartlarının tamamı kontratlarla tanımlanmış olmasıdır. Bu noktada yazar, görünürde açık olan sendikal haklar da dâhil olmak üzere bu sistemin tamamının emperyalist bir oyun olduğu görüşündedir. Sistemin tamamen sömürü üzerine kurgulandığını ifade eden yazar, üretilen her bir parçanın millî ve kültürel kimliğin yıkımına sebep olacağını iddia etmiş ve anlatılardaki tanık göstermelerle bu düşüncelerini pekiştirmiştir.

Yıldız'ın göç odaklı kısa anlatılarında, büyük hayallerle gidilen Almanya'dan hedeflerine ulaşıp yurda dönen hiçbir Türk'e rastlanmaz. Dönüş yapan göçmenlerin tamamı hastalık ya da ölüm gibi mecburi nedenlerden ötürü ülkelerine dönmüşlerdir. Kimi işçiler uzuvlarını kaybederken kimi sinir hastalıklarına yakalanmıştır. Bu noktada yazar, üretim sahasında köleleştirilen işçilerin bedensel yetilerini kaybetmelerinin ardından ruhsal öz-değerlerini de yitirdiklerini vurgulayarak planlanmış tüketim aşamalarında bireyin boşluklarını doldurmaya çalıştığını ifade etmiştir. Böylelikle işçiler, üretim esnasında yitirdikleri özlerini; kendi ürettiklerini tüketerek yeniden kazanmaya çalışmışlardır.

Bekir Yıldız, gerek öyküleri gerekse gözlemlerinden hareketle kurguladığı röportaj-öykülerinde Almanya'ya işçi göçünün nedenleri ve sonuçlarına yer vermiş ve göçün başlıca nedeninin işsizlik olduğunu dile getirmiştir. Gerçekleşen göçlerin hiçbirinde anlatı kahramanları, hayallerine ulaşamamışlar; Almanya'dan sağlık, emek ya da değerlerini kaybederek dönmüşlerdir. Yazara göre emek sömürsüne dayalı emperyalist sistem içerisinde hiçbir işçinin hayallerine ulaşması mümkün değildir.

Kaynaklar

- Abadan Unat, Nermin (2017). *Bitmeyen Göç / Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Abadan Unat, Nermin (1976). "Turkish Migration to Europe, 1960-1975: a Balance Sheets of Achievements and Failures". *Turkish Workers in Europe 1960- 1975*, Leiden: E. J. Brill, 1-44.
- Aker, Ahmet (1972). *İşçi Göçü*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Baskak, Sevgil (2008). *Bekir Yıldız'ın Öykücülüğü*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi SBE.
- Cengiz, Semran (2009). *Almanya'daki Türk Yazarların Romanlarında Kimlik ve Yabancılaşma*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cengiz, Semran (2010). "Göç, Kimlik ve Edebiyat", *Zeitschrift für die Welt der Türken* (2/3): 185-193.
- Cihangiroğlu, Vildan (2003). *Bekir Yıldız'ın Romanlarının Tematik ve Yapı Bakımından İncelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE.
- Demir, Ahmet (2011). "Sosyo-Ekonomik Yönüyle Almanya'ya Göçün Yüksel Pazarkaya'nın 'Oturma İzni' Adlı Öykü Kitabına Yansımaları". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic* 6/3: 675-689.
- Doğan, Abide (2003). "Almanya'daki Türk İşçilerini Konu Alan Romanlar (Türkler Almanya'da, Sancı... Sancı..., A'nın Gizli Yaşamı) Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkbilig* (2003/6): 56-68.
- Durukoğlu, Salim (2012). *Bekir Yıldız'ın Eserlerinde İzlek ve Yapı*. Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE.
- Ergün, Mehmet (1975). *Hikâyemizde Bekir Yıldız Gerçeği*. İstanbul: A Yayınları.
- Feyzioğlu, Yücel (2008). Göçün 47. Yılında Türk Edebiyatının Almanya'da Ulaştığı Aşama...". *Die Gaste*, Bağlantı adresi: <http://www.diegaste.de/gaste/diegaste-sayi413.html>. (Erişim Tarihi: 15.10.2017).
- Koçtürk, Milazım (2008). "Almanya'ya Göçün Tarihi". *Die Gaste*, Bağlantı adresi: <http://www.diegaste.de/gaste/diegaste-sayi210.html>. (Erişim Tarihi: 15.10.2017).
- Kuruyazıcı Nilüfer (1992). "Alman Okurlar ve Türk Göçmen Yazımına Yeni Bir Bakış". *Hürriyet Gösteri* (144): 7-9.
- Kuruyazıcı, Nilüfer (2001). "Almanya'da Oluşan Yeni Bir Yazının Tartışılması". *Gurbeti Vatan Edenler: Almanca Yazan Almanyalı Türkler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özer, Abdülvahap (2007). *Bekir Yıldız'ın Hikâye ve Romanlarında Sosyal Meseleler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Şen Faruk, Öz Güray, İyidirli, Ahmet (1996). *Federal Almanya'da Türklerin Kültürel Sorunları ve Çözüm Yolları*. Köln: Önel-Verlag Yayınları.
- Turan, Kadir (1997). *Almanya'da Türk Olmak*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- Yıldırımoglu, Hakan (2005). Uluslararası Emek Göçü “Almanya’ya Türk Emek Göçü”. *Kamu-İş* (8/ 1). Bağlantı adresi: <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/817.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.10.2017)
- Yıldız, Bekir (1977). *Beyaz Türkü*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yıldız, Bekir (1985). *Kaçakçı Şahan*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Yıldız, Bekir (1990). *Seçilmiş Öyküler*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yıldız, Bekir (1997). *Demir Bebek*. İstanbul: DD Yayınları.
- Zengin, Erkan (2010). “Türk- Alman Edebiyatına Tarihsel Bir Bakış ve Bu Edebiyata İlişkin Kavramlar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (12): 329-349.

ANLATIDAN GÖRSELE ELEKTRONİK MİZAH KÜLTÜRÜ ELECTRONIC HUMOUR CULTURE FROM NARRATIVE TO VISUAL

AHMET ÖZGÜR GÜVENÇ

Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
aoguvenc@atauni.edu.tr. ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7232-7219

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.12.2017
Sayfa-*Pages* : 101-112
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3858>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

ANLATIDAN GÖRSELE ELEKTRONİK MİZAH KÜLTÜRÜ
ELECTRONIC HUMOUR CULTURE FROM NARRATIVE TO VISUAL

AHMET ÖZGÜR GÜVENÇ

Öz

Teknoloji, hayatı neredeyse her alanda pratik bir hale getirerek insanoğlunun yaşam kalitesini yükseltmiştir. Teknolojinin insanlığa sunduğu hizmetlerden biri olan internet, haberleşme ve bilgi edinme alanlarında sunduğu geniş imkânlarla, günlük yaşamın önemli ve vazgeçilmez bir parçası olmuştur. İnternetle birlikte iletişimin yeni şekilleri oluşmuş, bu da küreselleşmeyi hızlandırmıştır. Yeni yazma ve okuma teknolojilerinin vücut bulduğu ikinci sözlü kültür çağını başlatan teknolojik gelişmeler, metin, görüntü, ses gibi farklı iletişim biçimlerinin bir arada kullanıldığı sınırsız metin adında elektronik bir okuma-yazma teknolojisi meydana getirmiştir. Yazı, ses, resim, film, animasyon, simülasyon gibi birçok iletişim aracının yer aldığı bu multimedya ortamın en önemli kaynağı internettir. “Elektriğe dayalı okuryazarlık” kavramı bu kültürel oluşumla doğmuştur. Söz konusu okuryazar tipi, internetin eş zamanlı olarak yürütebildiği işlemler aracılığıyla yeni iletişim şekillerinin öğeleri olan fotoğraf, fotokopi ve faksı etkin ve yaygın bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Adı geçen öğeler önceleri belli başlı amaçlara hizmet ederlerken internet aracılığıyla yaygınlaşarak farklı maksatların da hizmetine girmişlerdir. Bir zamanlar ofis çalışanlarının fotoğraf ya da fotokopi makinası yardımıyla oluşturup faks makinalarıyla veya bilvasıta paylaştıkları elle çizilmiş şaka amaçlı malzemelerin yerini elektronik ortamda hazırlanan ve internet yoluyla yayımlanan materyaller almıştır. Mevzubahis görüntülü materyaller tıpkı sözlü bir şekilde aktarılan espri ve anlatılar gibi modern yaşam ile aynı kaygı ve hayal kırıklıklarını ifade etmektedirler. Güldürme, korkutma, şaşırtma, kandırma vb. amaçlarla üretilen görüntüler, üzerinde oynanmış resimler, metinler ve belgeler elektronik ortamın önemli eğlence unsurları

Abstract

Technology develops life quality of humankind by transferring the life practically. Internet which is one of the important services of technology has been an irreplaceable part of daily life with the help of the communication and information domains. By the help of internet we see new faces of communication and this accelerate the globalization. Technological developments which start the second period of reading and writing abilities created a new hypertext. This hypertext contains a lot of communication devices such as text, visual, sound. Internet is the most important part of this multimedia platform which contains several communication devices like as writing, sound, picture, film, animation, simulation. The term of “electrical literacy” was born by this cultural being. This literacy type started to utilize efficiently photography, photocopy, and fax by diachronic process of internet. First of all these elements were typical utilities but therefore are started to use for different purposes. Once upon a time handmade designs, official machines, photography, photocopy, and fax, were used to make ordinary jokes. Today these machines replaced by electronic material which are designed and published in internet domains. These visual materials like as oral jokes and narratives explain deceptions and fears. Produced visual materials for laughing, scaring, surprising etc. are among the most important parts of the electronic domain which contains caricaturized pictures, texts and documents, are among the most important entertainment utilities. These new communication forms which have visual and aual specifications became a means for ideas

arasındadır. Düşünce ve bilgi alışverişinin vasıtası haline gelen görsel ve işitsel özelliklere sahip bu yeni iletişim şekilleri, ilgi çekici, eğlenceli ve sempatik bir etkileşim kurabilmek amacıyla birleştirici ve bütünleyici yapıya sahip folklor unsurlarından yararlanarak mizahi yönü ağır basan internet kaynaklı özel bir folklor türü meydana getirmiştir. Bu çalışmada elektronik ortamda oluşan görsel mizah kültürü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Mizah, İnternet, Görsel, Elektronik.

and information connections. On the purpose of installing an interaction line interesting, amusing, sympatric, it created a new special folklore type based on internet which has a structure connective and integrative. In this study we will focus on visual humour which is created in electronic domain.

Key Words: Folklore, Humour, Internet, Visual, Electronic.

Giriş

Sözlükteki tanımlarından biri “*anlaşma gayesiyle kullanılan işaretler sistemi*” (Doğan 2008: 383) olan dil, her türlü bilginin ve kültürün geçmişten geleceğe aktarımı konusunda yazının icadına kadar geçen süreç boyunca önemli bir görev üstlenmiştir. Diğer taraftan yazının icadı, değerler aktarımının tamamen yazıya yüklendiği anlamına gelmez. Öncelikle belirtilmesinde fayda vardır ki yazı, varlığını dile borçludur. Çünkü yazı, sözün görsellik kazanmış hâlidir ya da başka bir ifadeyle sözün görsele dayalı ifadesidir. Yazının bütün insanlar tarafından eş zamanlı olarak ve yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamaması, yazma veya yazıya aktarma eyleminin yazı teknolojilerinin gelişimi nispetinde zamanla kolaylaşması, yazma ve okuma kazanımlarının belirli bir öğretim süreci sonunda edinilebilmesi gibi etkenler sözlü geleneğin yazının icadından sonraki yüzyıllar boyunca canlı bir şekilde devam etmesine vesile olmuştur. Kendine özel teknolojisi ve öğretim süreci olmadan geniş kitlelere ulaşamayan yazı, devam edebilmesi için öncelikle konuşabilme yetisine ihtiyaç duyan sözlü geleneğin gölgesinde kalmıştır.

Sözlü kültürde kelimelerin sesle sınırlanması, anlatım biçimiyle birlikte düşünme sürecini de etkilediğinden anımsayabilme oranıyla eldeki bilgi oranı biri birine eşittir (Ong 2007: 48) ki bu, anımsayabildiğin kadarını bilirsin ve bildiğin kadarını aktarırın anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yazının icadına kadar geçen insanlık tarihine dair bilinen bütün değerler insanlığın anımsadığı kadardır. Ancak şunun da belirtilmesinde fayda vardır ki hatırlama hususunda toplumsal bellek, “*kökeni göz önünde tutup kökensel hatırlama*” ve “*kişinin özel deneyimleri aracılığıyla yaptığı biyografik hatırlama*” şeklinde iki tarzda işler. Özellikle *kökensel hatırlama* dil veya dil dışı araçlarla yapılan her türlü simgeye başvurur. Bu durum yazı kültürüne sahip olmayan toplumlar için de geçerlidir. Söz konusu sistem tören, dans, anlatı, desen, giysi, takı, dövme, yol, resim, mekân ve benzeri öğeleri içeren simgelerden oluşur (Assmann 2001: 55). İnsanın yazı adı verilen işaret sistemini keşfine kadar geçen zaman dilimi, bir anlamda bu görsel işaret dilinin tasarım sürecidir. Kökensel hatırlama şeklinin görsele dayalı öğeler içermesi yazının ortaya çıkış sürecini aydınlatır niteliktedir. Anlaşılacağı üzere yazı, çizim, oyma

ve resimle aynı köklere yani grafik sanatlarına dayanır (Goody 2013: 27). Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için yazının ilk stillerine bakılması yeterlidir.¹

Güney Afrika'daki *Blombos Mağara*'sı MÖ 75.000 yılında yapılmış olduğu iddia edilen resimlere ev sahipliği yapmaktadır. Bu resimler yazının ilk formları olarak kabul edilir (Farthing 2014: 16). Bu konuda verilebilecek örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mağara resimleri dışında mozaikler, hiyeroglifler, vazolar, danteller, duvar halıları, kabartmalar ve benzeri kültür öğelerine aynı mantıkla yaklaşılabılır. Konuya işlevsel açıdan bakıldığında öncelikle bir iletişim aracı olarak insanlığa hizmet eden resim, keşfedildiği günden bugüne kadar geçen binlerce yıllık insanlık tarihinde başka fonksiyonel roller de üstlenmiştir. Sözelimi herhangi bir kişi, grup, toplum, hatta ulusa ait ideolojilerin ifadesinde resim kullanılmıştır. Ancak resmin belgeleme fonksiyonu bugün de etkin bir şekilde işlemektedir ve insandaki güven duygusu var olduğu sürece kullanımı devam edecektir. Zaten yazının ortaya çıkışı ve evrimi sürecinde hatırlatma ve belgeleme aracı olan resim, daha sonra yazıdan bağımsız bir gösterge aracı olarak bilginin belgelenmesi yolunda kullanılmaya başladı. Peygamberler tarihi, soylulara dair günlük yaşam, sosyal ve kültürel hayat, tarihi olaylar ve olgular vb. resmin konusu olmuştur.

Ofis ya da İletişim Araçları ve Folklor

Alan Dundes'in "halk" terimini "en az bir ortak unsuru paylaşan insanların oluşturduğu grup" (Dundes 1980: 6) şeklinde yeniden tanımlaması, neyin folklor malzemesi olduğu sorusuna cevap arayanları meseleye daha geniş perspektiften bakmaya sevk etti. Dundes'le aynı bakış açısına sahip halkbilimciler ailelerin, semtlerin, dini ve etnik grupların, amatörlerin, mesleki grupların kendilerine özgü halkbilimi malzemesine sahip olduklarını gördüler. Her grubun belirli bir zaman dilimi içerisinde kendi dinamikleriyle kendine özgü bir kültür oluşturabilme yeteneğine sahip olması, halkbilimcileri toplumun en küçük yapı birimlerini araştırmaya yöneltti. Bu dikkatle ele alınabilecek gruplardan biri de ofis çalışanlarıdır. Dundes, ofis çalışanları tarafından hazırlanan ve dağıtılan el yapımı karikatür, parodi ve şaka amaçlı notların matbu olmalarına rağmen sözlü şaka malzemelerinden daha iyi iletişim kurduğunu vurgular. Söz konusu materyaller modern yaşama özgü olmaları nedeniyle hem değişimi sergilemekte hem de modern insanın duygularını yansıtmaktaydı. Dundes'e göre nasıl eski moda kırsal folklor bir zamanlara ait maddi-manevi değerleri yansıtıyorsa aynı şekilde kent folkloru da modern kent yaşamına dair önemli öğeler içermektedir (Dundes ve Pagter 1978: xxii). İnsanın konuşmaya dayalı iletişim yoluyla yapmak istemediği şakalarda farklı araçlara yöneldiğini belirten Michael J. Preston, fotokopi makinasının bu hususta önemli bir işleve sahip olduğunu vurgulamıştır. Çizgi, yazı, işaret ve benzeri araçlarla yapılan şaka malzemelerinin gerek üretiminin gerekse dağıtımının ancak

¹ Bk. Ardışık formdaki resimsel simgelerden oluşan *Proto-yazı* (Goody 2013: 32-43), grafik işaretlerinin basit kullanımından doğan *Logografik yazı* (Goody 2013: 53-65), kaya ve ağaçlara kaba hatlarıyla kazınan boyayla kumaş üzerine de çizilebilen bir resim yazısı niteliğindeki *Kekinowin* (Faulmann 2005: 10).

fotokopi makinasıyla yapılabileceğini² söyleyen Preston, fotokopi makinesinin bu şekilde amaç dışı kullanımını “Xerox-lore”³ terimiyle adlandırmıştır (Preston 1974: 11-12). Yirmi yıl sonra Preston, geleneksel malzemenin yayılmasında faks makinesinin etkin bir şekilde kullanıldığına dikkat çektiği “Faks Makinesinden Geleneksel Mizah: Bir Türün Tamamı”⁴ başlıklı makalesinde bu sefer “Fax-lore” terimini önermek ister ancak bilgisayarın aynı görevde kullanılmaya başlandığını gözlemleyerek bu düşüncesinden vazgeçer (Preston 1994: 147). Dundes ve Pagter, 1975-2000 yılları arasında teknolojinin gelişimine göre içeriği yenilenen “Evrak İmparatorluğundan Kent Folkloru”⁵ adlı kitaplarında ofis çalışanlarının yaptığı folklorik işi sırasıyla “faks yoluyla folklor”, “beyaz yakalı folklor”, “bürokrasi folkloru”, “ofis fotokopi makinesi folkloru” şeklinde ifadelerle tanımlamışlardır (Frank 2011: 8-9). Ancak devam eden süreçte söz konusu folklor materyalinin oluşumunda kişisel bilgisayar ve internet etkili olmaya başlamıştır.

Türkçede “genel ağ” anlamına gelen internet terimi, İngilizce “international” (uluslararası) ve network (ağ-şebeke) kelimelerinin birleşimiyle oluşmuştur (Akalin vd. 2008: 178). İletişim ağı olan internet, dünya çapında birçok bilgisayar sisteminin birbirine bağlı olduğu bir sistemdir ve zamanın en küçük birimi içerisinde büyümeye devam eder. Eldeki bilginin depolanması, muhafazası ve paylaşımına yönelik bir teknoloji olan internet vasıtasıyla istenilen bilgiye kolay, hızlı, güvenli ve ucuz bir şekilde ulaşmak mümkündür. İstihbari, askeri ve akademik bir araç, bir yayın organı olarak tasarlanan internet, kullanım alanının genişlemesiyle aynı zamanda folklorik bir ortam hâline gelmiştir. Onu en gözde iletişim aracı yapan sebepler zinciri arasında eş zamanlı gerçekleştirilebildiği gönderme, alma, üretme, tüketme, yazma ve okuma yetenekleri bulunmaktadır (Bronner 2009: 25-29). Uydu teknolojisi ve akıllı cep telefonları aracılığıyla neredeyse dünyanın her yerinde kullanılır hâle gelen internet böylece kablunun ve masaüstü bilgisayarın sınırlayıcı etki alanından kurtulmuş oldu. Sahip olduğu çoklu iletişim ortamı 21. yüzyıla gelindiğinde ona günlük hayatın vazgeçilmez bir unsuru olma niteliği kazandırdı.

Bir zamanlar ofiste ayrı ayrı işlevleri olan makine ya da aletlerin tamamen bilgisayar teknolojisi çatısı altında toplanması görsele dayalı paylaşımların üretimini kolaylaştırmıştır. Sanal ortamda hazırlanan şakalar, şehir efsaneleri, üzerinde oynanmış veya yeniden üretilmiş dijital fotoğraflar, resimler; sahte veya çarpıtılmış haberler, basın bültenleri, işyeri zabıtları, belgeler, şarkılar, şiirler, filmler, reklamlar, animasyonlar, posterler; hareketli veya hareketsiz karikatürler, filmlerden veya animasyonlardan alınan kesitler; sırf mizah yapmak amacıyla hazırlanmış videolar, ses kayıtları ve gösteriler bilgisayar teknolojisinden biraz anlayan herkesin üretebildiği materyallerdir. Sanal ortamda oluşan bu kültür, 21. yüzyılda yalnızca kentli halkın ürettiği ve tükettiği bir kültür değil, kırsal kesimden kente bilgisayar teknolojisini kullanabilen herkesin kültürüdür. Kültürün sanal ortama geçmesi demek elektronikleşmesi anlamına

² Bu tespit, fotokopi makinasının revaçta olduğu, ofiste kullanılan diğer iletişim ve üretim araçlarının icat edilmediği dönem için geçerlidir.

³ Xerox, yazıcı anlamına gelmektedir.

⁴ *Traditional Humor from the Fax Machine: All of a Kind*

⁵ *Urban Folklore from the Paperwork Empire*

gelmektedir. Öyle ki bu yeni kültürleşme sürecinde her şey elektronik cihazlarla elde edilmekte, depolanmakta ve paylaşılmaktadır. Dolayısıyla sanal ortamda oluşan bu kültür “newslore”, “net-lore”, e-folklore gibi terimlerle karşılanmaktadır. Biz bu hususta kapsayıcı yönünü dikkate alarak “e-folklor” terimini tercih etmekteyiz (bk. Güvenç 2014).

Görsel Mizah Kültürü

Ses, söz, sembol, işaret, resim insana özgü iletişim mekanizmasının önemli parçalarıken her dönemin teknolojisi, hayatın neredeyse her alanında kendisine ait bir etki alanı oluşturdu. Sözün yazıya, okun mermiye, atın otomobile yerini ya da daha açık bir ifadeyle kullanım yoğunluğunu bıraktığı gibi sanat dünyasında da benzeri yer değişimleri yaşandı. Toplum yaşamında egemen olmaya başlayan teknolojik endüstri, yazıya dair birçok şeye ilginin azalmasına sebebiyet vermiştir. Çağın hızlı yaşamına alışan insan, aceleci, sabırsız, çabuk bıkan bir yapıya büründüğü için fazla vakit alan uzun okuma eylemlerinden kaçınmaya başlamıştır. Bu süreçte sözün ve okumanın yerini büyük ölçüde imajla anlatım almıştır (Turani 2011: 109). Uzun yazılı anlatımlardan ibaret romanlara alternatif olarak resmin hâkim olduğu, yazının arka planda kaldığı fotoromanlar⁶ ve çizgi romanlar⁷ bu hususta örnek verilebilir. *Kahramanlık* çizgi romanlarının büyük ilgi görmesi yayıncıları roman türünü de çizgi roman formuna dönüştürüp pazarlamaya sevk etti. Bugün klasik olarak nitelenen birçok romanın çizgi roman formu mevcuttur, hatta çok satan ya da popüleritesi olan romanlar da dönüştürülmektedir. Dolayısıyla imajla anlatım teknolojiyle birlikte yalnızca ressam ve heykeltıraşların görevi olmaktan çıkmıştır. İmaj, artık fotoğrafın, filmin ve fotoğrafı, deseni ya da çizgiyi hareket eder hale getirebilen bilgisayarın ilgi alanına girmiştir (Turani 2011: 109). Herhangi bir görüntünün hareket eder hâle getirilebilmesi, bilgisayar vasıtasıyla görüntü üzerinde her tür manipülasyonun yapılabileceği anlamına gelir ki bu ve buna benzer uygulamaların temeli aslında fotoğraf ve fotoğrafçılığın tarihiyle yaşıttır. Burada üzerinde durulması gereken husus, insanın yüzyıllarca emek vererek gerçeğe en yakın görüntüyü kâğıt veya benzeri bir düzlem üzerinde elde etmeyi başardıktan sonra neden yakaladığı gerçeği deforme etmeye çalıştığıdır. Bu konuda akla ilk gelen yanıt, gerçeğin birilerinin hoşuna gitmeyen içeriğe sahip olmasıdır. Ancak diğer taraftan ister amatör, ister profesyonel olsun fotoğrafçılıkla uğraşan herkes çektiği fotoğrafı farklı amaçlar uğruna dikkat çekici kılmak, fotoğraftaki bir bölümü ya da ayrıntıyı ön plana çıkarmak, fotoğraftaki gerçeği değiştirmek veya saptırmak, fotoğrafın içeriğinden hareketle başka konulara temas etmek için çeşitli yöntemlere başvurur. Uygulanan

⁶ Ortaya çıktığı dönemin popüler türleri olan melodram, tefrika, duygusal roman, sineromanın (sinema için kaleme alınan roman) bir uzantısıdır. İçinde bir roman metnini ve profesyonel oyuncuların bu metindeki önemli motiflere göre sergiledikleri pozların fotoğraflarını içeren anlatı dizisidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1947’de İtalya’da Stefano Reda ve Damiano Damiani tarafından çizgi roman tekniği kullanılarak ilk fotoroman hazırlanmıştır (Büyük Larousse 1986: 4225).

⁷ Kahramanların ya da yazarın duyguları, düşünceleri ve konuşmalarının baloncuk vb. özel alanlarda verildiği, kurgunun ardışık çizgi resimlerle sunulduğu bir anlatı türüdür. İlk örneği 18. yüzyılda William Hogarth tarafından verilmiştir. Hogarth söz konusu ilk örneklerde olayların gülünç ve çelişkili tarafını abartılı çizgilerle anlatmıştır (Cantek 2012: 32).

yöntemler fotoğrafçılığın ortaya çıktığı günden bugüne kadar geçen süreçte edinilen tecrübelerle keşfedildi ve geliştirildi. Bir başka ifadeyle karanlık odadan fotoğraf programcılığına uzanan zaman diliminde karanlık oda hilelerinin yerini program hileleri aldı. Fotoğraf üzerinde düzenleme yapma ya da fotoğrafın kesilip parçalara ayrılarak düzenlenmesi işi ilk defa Victoria döneminde (1837-1901) yapıldı. Perspektifin önündeki gerçeği tuzla buz eden bu teknik I. Dünya Savaşı sonrası Almanya ve Rusya’da fotomontaj adını aldı (Warner Marien 2015: 157). Uyuma ve mükemmelliğe dair bütün dikkatleri yerle bir eden fotomontaj tekniğinde önemli olan, üretilen resim aracılığıyla verilmek istenen mesajı etkili bir şekilde sunmaktır. Devam eden süreçte bu akımı başka akımlar takip etti. Fotoğraftaki gerçeğin manipüle edilmesi işi diğer akımların hepsinde ön planda tutuldu. Çünkü değişen sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel, siyasal ve teknolojik şartlarla birlikte anlatılacak, saptırılacak, propagandası veya reklamı yapılacak, eleştirilecek çok şey vardı. Bunun çabuk yayılan, hafızalarda daha uzun süre kalan, eğlenceli ve anlamak için okumak gibi vakit ayrılması gereken bir eyleme ihtiyaç duymayan en etkili yolu resim/fotoğraftı. Fotomontaj, özellikle propaganda amacıyla kullanılıyordu. Ancak oluşturulan resimler büyük oranda propagandası yapılan düşüncenin karşısındaki gücün veya güçlerin aşağılanarak komik duruma düşürülmelerini anlatıyordu. Sözelimi Almanya’da kadınların oy verme hakkını kazanmaları ve ilk politikacı kadınların meclise girmeleri üzerine Hannah Höch 1919’da *Dada Panaroma* adlı fotomontaj çalışmasını yayınladı. Çalışmada kadınların karşısındaki o devrin güçleri çeşitli fotomontaj hileleriyle karikatürize edilmişlerdir (Clark 2011: 37-41). Vladimir Mayakovsky ise 1923’te sevgilisine yazdığı bir şiir için illüstrasyon görevi yüklenecek bir fotomontaj çalışması yaptı (Farthing 2014: 404).⁸ Dada akımının⁹ önemli temsilcilerinden ressam Raoul Hausmann ise sol kanadın siyasi gündemini, editörlüğünü yaptığı “Der Dada” (1919-1920) dergisiyle tutuyordu. Dergi fotomontajlar, hicivli karikatürler ve sahte fotoğraflarla doluydu. Hausmann, 1918’den itibaren yapmaya başladığı hiciv içerikli fotomontajlarla burjuva toplumunun gelenek ve değerlerini eleştiriyordu (Farthing 2014: 412). Böylece ele aldığı konuları dikkat çeken yönleriyle, abartarak ya da çarpıtarak mizahi forma dönüştüren, iğneleyici tarafı ağır basan ve resimli eleştiriye temele alan, karikatüre¹⁰ alternatif olacak, yeni bir tür ilk örneklerini vermeye başladı. Teknoloji yoluyla elde edilen görsele dayalı resim sanatları, yine teknolojinin gelişimine göre değişim ve dönüşüme uğrayarak günümüze kadar devam etmiştir.

⁸ Şiirin orijinal adı Pro eto: Ei imne (Bunun hakkında: Onun ve benim için). İllüstrasyon çalışmasında söz konusu çiftin ilişkisinin alışılmadık doğasına göndermeler yapılmıştır (Farthing 2014: 404).

⁹ 1960’larda “Yeni Dada” akımıyla birlikte kolaja, hazır nesnelerin kullanımına, rastlantısal işlemlere ve kural dışı performanslara başvuran sanatçılar, böylelikle belli başlı sanatsal akımlara meydan okumuşlardır (Melick 2015: 90). Bu akım fotoğrafçılık alanında ezberin bozan bir özelliğe sahiptir.

¹⁰ Eğer tarih öncesi çağlarda mağara duvarına, taş veya vazo üzerine yapılmış resimler (Bunlar anlattıkları konular itibarıyla dikkatli irdelenmelidir. Öyle ki birçoğu büyüsel içerikli olabilir.) tasnif dışı bırakılırsa karikatürün ilk örneklerine Ortaçağ Avrupa’sında rastlanır. Bunlar genellikle dinsel içerikli çizimler veya görsel ürünlerdir. Bilhassa kiliselerde rastlanan örneklerin içeriği şeytandır. Önceleri şeytanın korkunçluğu söz konusu görsellerle sergilenirken sonraları şeytan gülünç hâle getirilerek bir alay öğesine dönüştürülmüştür (Topuz 1997: 25).

1950’lerde özellikle resim ve heykeli merkeze alarak hedef kitlesini gençlerden seçen “pop-art” akımı patlak verdi. Pop terimini popüler kültürün görsel tasviri olarak tanımlayan eleştirmen Lawrence Alloway, çok farklı amaçlarla kullanılacak ilk pop-art örneğini verdi. Bu akımı destekleyen sanatçılar pop-artı gelip geçici, kolayca unutilan, düşük maliyetli, toplu üretilen, gençliğe yönelik, esprili, çekici, hileli, göz alıcı büyük iş nitelermeleriyle tarif ettiler (Melick 2015: 76). 1960’lara gelindiğinde sanatçılar, hareketli görüntülerin yavaşlatılmasıyla durağan ve hareketli görüntü arasındaki sınırı keşfettiler. Özellikle fotoğraf ve video teknolojisindeki dijital imkânların gelişmesine bağlı olarak hareketli resimlerden durağan pozlar almak ya da yakalamak daha da ilgi çekici ve keyifli bir hâl aldı. Görsel temelli bilgisayar programcılığı sayesinde bir yandan durağan resimler hareketlendirilirken bir yandan da hareketli resimler hareketsiz hâle getirilmeye, bunların üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmaya başlandı (Warner Marien 2015: 202). 1967’de Sony şirketi pille çalışan kompakt video kayıt cihazını, daha sonra da evde videokaset kaydı yapan Betamax’ı piyasaya sürdü (Melick 2015: 46). Böylece fotoğraf ya da resme dayalı çalışmalar laboratuvar ortamından ev ortamına geçiş yaptı. Bu, artık amatörlerin de görsel üzerinde rahatlıkla oynayabilecekleri anlamına geliyordu. 1970’lerde “Dijital Durağan ve Hareketli Görüntü” kamerasının icadıyla “dijital fotoğrafçılık” dönemine geçildi. Bu dönemle birlikte ortaya çıkan bir başka uygulama alanı ise “dijital sanat” oldu. Harold Cohen’in icat ettiği “Aaron” adlı çizim programı, bu alanda bir dönüm noktasıdır. Bilgisayar programları vasıtasıyla işlem gören fotoğraflara, internet için yapılmış sanat çalışmalarına dijital sanat örneği denmeye başladı (Farthing 2014: 548).

Dijital fotoğrafçılık önceleri kusursuz yalanlar uydurulabileceği hususunda endişe yaratsa da zamanla hem medyanın hem de teknolojiyle uzaktan yakından ilgilenen herkesin farklı amaçlarla başvurduğu bir araç konumuna geldi (Warner Marien 2015: 205). Diğer taraftan kusursuz yalanlar konusunda endişe edenlerin yardımına yine teknoloji yetişti. Fotoğrafçılık hilelerini tespit eden programlar sayesinde duyulan endişeler ortadan kalktı. Hatta bu sorun, fotoğrafçılıkla ilgili çeşitli uzmanlık alanlarının ve iş kollarının ortaya çıkmasına önyak oldu.

1982’de “National Geographic” dergisi Gize’deki Mısır piramitlerinin yatay formda çekilmiş bir fotoğrafını kapak resmi yaptı. Manzara geniş olduğu için odaktaki iki piramit yatay formda fotoğraflanabilmişti. Dergi editörleri bu geniş resmi dikey formdaki kapağa sığdırabilmek için iki piramidi bilgisayar programı yardımıyla birbirilerine yakınlaştırdılar. Dergi, değişiklik konusunda okura herhangi bir bilgi vermeden yayımlandı. Ancak dikkatli okurların gözünden kaçmayan bu ayrıntı çok tartışıldı. Bu olay sosyal gözlemciler tarafından dijital fotoğrafçılığın başlangıcı olarak kabul edildi (Warner Marien 2015: 205). Bilgisayar teknolojisi yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığında kültürün ve iletişimin merkezinde yalnızca kelimeler vardı. Grafik ara yüzü işletim sistemlerine sahip bilgisayarların üretilmesiyle birlikte imgeler, grafikler, sesler, videolar, animasyonlar, görsel ve hareketli resimler ve benzeri formlar yeni çoklu medya ortamının en gözde öğelerine dönüştü (Çakır 2014: 207). İnternetin sivil kullanıma açılması, çoklu medya ortamına ait ürünlerin küresel ortamda paylaşımını hızlandı ve yaygınlaştırdı. İnternet ortamında çalışmayı seven sanatçılar Hollandalı Joan Heemskerck ve Belçikalı Dirk Paesmans 1990’larda “Jodi sanat koleksiyonu”nu

oluşturdular. Sanatçılara ait “http://globalmove.us/” ve “http://g33con.com/” adresleri eserleri yazılım endüstrisinden kapitalizme birçok şeyi eleştiren komik animasyonlar ve benzeri öğelerle gerilla sanatı örneği olarak gösterildi (Farthing 2014: 549).

Walter Ong, sözel anlatımın elektroniğe dönüşmesiyle birlikte kelimenin mekânla olan bağının güçlendiğini söyler (Ong 2007: 160). Elektronik ortamdan önce sözlü anlatım ancak yüz yüze iletişim ile mümkündü, elektronik ortamlarla birlikte bu zorunluluk ortadan kalktı. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması bilginin elektronikleşmesi sürecini hızlandırdı. Teknolojinin sunduğu çoklu iletişim ortamı ve bilginin bu iletişim ortamına göre şekillenmesi (burada kastedilen bilginin ses ve hareketli ya da hareketsiz görüntü formunda depolanabilmesi ve aktarılabilmesidir) Ong’un deyiimiyle insanlığı ikincil sözlü kültür çağına sokmuştur (Ong 2007: 160). Bu çağda metin, görüntü, ses gibi iletişim biçimlerinin bir arada kullanıldığı, adına sınırsız metin (hypertext) adı verilen yeni bir okuma-yazma teknolojisi ortaya çıkmıştır. Sınırsız metnin yayılma alanı ise internettir (Ayata 2005: 147). Temelinde görüntünün ve sesin yer aldığı bu yeni iletişim şekli, insan düşünce sistemini ve davranış şekillerini değiştirmiştir. Sanal iletişimin maddi olmayan (tüm duyulara açık olmayan), sığ, sınırlı görünümlü (karşınızdaki kişinin istediği kadar ayrıntı görürsünüz) ve samimiyetsiz ortamı iletişim sırasında insanların samimiyetsiz, güvensiz, saldırgan davranışlar sergilemelerine neden olmuştur. Hatta bu olumsuz özellikler ekseninde hareket eden klavye başındaki bireyin ruh hâlini tarif etmek amacıyla “klavyenin arkasına saklanmak”, “klavye kahramanlığı yapmak”, “klavye cambazı”, “klavye delikanlısı”, “klavye fedaisi” gibi deyimler türemiştir.

Elektronik mektup yoluyla başlayan güldürmeye, şaşırtmaya, kandırmaya ve korkutmaya dayalı materyallerin paylaşımı işi, sosyal ağlar, forum siteleri, sözlükler ve blog siteleriyle yaygınlaşarak günlük hayatın vazgeçilmez parçası hâline geldi. Yapılan paylaşımlar ancak görsel yolla algılanabileceği için paylaşmak üzere hazırlanan materyallerde görüntünün tasarımı ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bireyi güldürecek, şaşırtacak, kandıracak veya korkutacak unsur(lar) görüntüde yer alır. Yazı bu iletişim mekanizmasında ikincil derecede, görüntüyü destekleyici bir işleve sahiptir. Diğer taraftan güldürme, şaşırtma, kandırma ve korkutma dürtülerinin arkasında yatan tek neden mizah yapma isteğidir. Bu eylemler ise mizah yapma yeteneği gerektiren şaka veya espri yapma ya da dalga geçme teknikleriyle yapılırlar. Yukarıda değinildiği üzere fotoğrafta ya da resim üzerinde yapılan Victoria dönemindeki ilk düzenlemeden günümüze kadar geçen zaman zarfında görüntü genellikle mizahi formlarda sunulmuştur. Bugün ise bir zamanların mizahi öğeler içeren anlatı türlerinin birçoğu görsellerle yeniden dizayn edilerek sunulmaktadır. Örneğin sözlü geleneğin yaygın bir şekilde kullanılan mizahi türlerinden fıkra bile günümüzde görsel formda paylaşılmaktadır. İnsanlar bugün, dost sohbetlerinin fıkra safhasına geçişini haber veren “Dur sana bir fıkra anlatayım”, “aklıma bir fıkra geldi”, “geçenlerde bir fıkra duydum” vb. klişe sözleri yerine artık “gönderdiğim/paylaştığım yazıyı okudun mu?”, “gönderdiğim/paylaştığım resme baktın mı?”, “şunu gördün mü?” vb. sözler söyleyerek mizahı paylaşır oldu. Aynı şekilde mitoloji, masal, efsane, bilmece, halk şiiri, atasözü, deyim gibi halk edebiyatı mahsullerinin çoklu iletişim ortamı için tasarlanmış formlarına sanal âlemde fazlasıyla rastlamak mümkündür.

Görsel materyalin laboratuvar ortamına ihtiyaç duyulmadan manipüle edilmesi işleminin iş veya ev ortamında yapılmaya başlanmasıyla birlikte grafik tabanlı programlarla hazırlanan görseller sanal ortamda paylaşılmaya başlandı. Bir zamanlar fotokopi makinasıyla, yazıcıyla ya da faksla hazırlanan materyalin yeni nesli olan bu görseller, teknolojinin gelişmesiyle bir yandan daha kolay hazırlanabilirken diğer taraftan daha hızlı paylaşıldı. Bu etkileşim en iyi iletişim şekli olan mizahın da sanallaşmasını sağladı. Sözlü mizahtan yazılı mizaha, oradan da elektronik ve dijital mizaha ya da ikinci sözlü kültür ortamı mizahına geçişin sanılandan daha hızlı gerçekleştiğini belirten Nebi Özdemir'e göre internet ortamında geleneksel mizaha alternatif olarak farklı bir mizah türü veya kültürü gelişmeye yüz tuttu (Özdemir 2008: 310). Görsel dayalı elektronik mizah zamanla o kadar etkili oldu ki bu materyaller propaganda, reklam, eleştiri gibi amaçlar için kullanılmaya başlandı. Üstelik sınırsız bilginin yer aldığı internet ortamında istenilen bilgiye ya da görsel ulaşmak anlık bir durum hâline geldi. Görsel ileti materyalinin yapımında kullanılacak malzemenin temini hususunda tasarımcı uluslararası sınırsız bir donanıma sahip oldu.

Günümüzde eğlendirmek amacıyla hazırlanan elektronik görsellere “caps” denmektedir. “Yakalamak” anlamına gelen ve İngilizce “capture” kelimesinden türeyen bu terim, ilk başlarda kullanıcıların internette indirmek istedikleri filmler hakkında bilgi edindikleri fotoğrafları tanımlamak için kullandıkları kelimedir. Filmlerin önemli sahnelerinden alınan fotoğraflar paylaşım sitesinde ilgili yere konulur ve böylece kullanıcının filmde elde edilmiş örnek kesitler aracılığıyla, kısmen de olsa, film hakkında bilgi edinmesi sağlanırdı. Burada “yakalamak” ifadesiyle kastedilmek istenen, hareketli görüntüden arzu edilen sahneye ait bir karenin elde edilmesidir. Bu uygulama zamanla yakalanan fotoğrafların güldürü öğeleri içeren formlara dönüştürülmesiyle, orijinal veya üzerinde oynanmış fotolara uygun yazılar eklenmesiyle eğlendirmeye yönelik mizahi bir anlatım türüne dönüştü. Eğlenmek amacıyla üretilen bu görseller önceleri filmlerden veya videolardan elde edilirken, sonraları evrendeki bütün görseller “caps”ın malzemesi olarak kullanılmaya başlandı. Anlamı, kullanım alanı ve işlevi genişleyen bu tür, günümüzde mesaj içeren her çeşit sosyal iletişim görselinin genel adı oldu. Fotoğrafa müdahale edilmesi işi aslında daha önce de değinildiği üzere fotoğrafçılık tarihiyle başladı. Fotoğrafın manipülasyona uğratılmasına genel ifadesiyle fotomontaj adı verilmektedir. Dolayısıyla “caps” adı verilen mizahi resim yapma işi de bir nevi fotomontajdır ancak “caps”da hazırlanan resmin yazıyla desteklenmesi mevzubahistir. Yakalanan fotoğraf herhangi bir resim editör programına yapıştırılır ve böylece söz konusu fotoğraf üzerinde istenildiği gibi düzenleme yapılabilir. Fotoğraf üzerinde düzenleme yapıldıktan sonra oluşturulan resme uygun bir alt yazı kırmızı bir şeride yerleştirildikten sonra “caps” hazırlanmış olur. Bununla birlikte anlatılmak veya iletilmek istenen mesajın boyutuna göre hazırlanan materyaldeki resim sayısı değişebilir. Eğlendirmek, ideolojik herhangi bir düşünceyi aktarmak, reklam yapmak, dolandırmak, kandırmak, korkutmak amaçlarıyla hazırlanan bu elektronik görsellere “caps” yani Türkçe telaffuzuyla “kaps” adı verilmektedir.

Bu resimleri anlayabilmek için resmi hazırlayan kişinin kültür düzeyine ait çeşitli kodları iyi bilmek lazımdır. Bu görsellerin cep telefonunda veya bilgisayarda, tabir yerinde olursa, ayaküstü hazırlanabilir bir özelliğe sahip olması, bunların kullanım

sıklığını artırmıştır. Sanal âlemde yediden yetmiş herkesin ilgi alınma göre mizahi görsel bulunabilir. Çünkü bunları yediden yetmiş bilgisayar ya da cep telefonu kullanmayı bilen herkes hazırlayabilmektedir. Elde edilen görseller tasarlanan kurguya göre yeniden şekillendirilebilirler. Yani görseller üzerinde oynanabilir. Bununla birlikte görselin aslına dokunulmadan da resim üretilebilir. Daha açık bir ifadeyle caps yapılırken ya elde edilen resme uygun bir metin seçilir/oluşturulur¹¹ ya da eldeki herhangi bir metne ya da tasarlanan düşünceye uygun bir resim bulunur.

Diğer taraftan görsellerde kullanılan anlatım teknikleri şöyle sıralanabilir:

Örnek gösterme, durumun ifadesi (kişinin fiziksel ya da psikolojik hâli), yakalanan resimdeki görüntüye uygun bir replik uydurma, gerçekte olana dikkat çekme ve karşılaştırma (tezat olanın gözler önüne serilmesi).

Tamamen mizah yapmak amacıyla hazırlanan bu sosyal iletişim materyallerinde aynı zamanda metinlerarası¹², dolayısıyla göstergelerarası¹³ ilişkiler de söz konusudur. Çünkü yeni fotoğraflar ya da resimler oluşturulurken başka görsellerden yararlanılmaktadır. Aynı durum yeni görsellere eklenen metinler için de geçerlidir.

Sonuç

Halkı yönlendirdiği sosyal medya artık geleneksel basından daha güçlü bir konuma gelmiştir. Çünkü herkesin elinde bütün dünya ile iletişim kuracağı bir araç mevcuttur. “Caps” adı verilen görsel iletişim materyalleri aracılığıyla internet kullanıcıları duygu ve düşüncelerini mizahi yolla anlatma şansına sahiptir. Son yıllarda değer kazanarak mizah kültürünün önemli bir parçası hâline gelen görsel iletişim materyalleri, içerikleri itibarıyla yaratıldıkları dönemin sosyal, siyasal, kültürel, dinsel, ekonomik yapısını yansıtır. Daha açık bir ifadeyle mizahi de olsalar birer kültür, tarih ve sosyoloji vesikalarıdır. Bu görsellerde genellikle abartı, alay, yalan, ironi, tezat kullanılarak mizah yapıldığı dikkat çeker. Görsel ile metnin birleştiği bu anlatıların kaynağı halktır. Bütün bunlar aynı zamanda toplumun mizah anlayışının nasıl olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Diğer taraftan “caps” adı verilen resimli mizah kültürünün yaygınlaşması geleneksel bir anlatı türü olan ve mizahi yönü ağır basan fıkranın sözlü gelenekteki anlatım yoğunluğunu azaltmaktadır. Sohbetlerde bir araya gelen insanlar fıkranın anlatmak yerine internet ortamında karşılaştıkları resimleri birbirlerine göstermekte veya paylaşmaktadırlar. Fıkranın eğlendirme ve iletişim kurma işlevini elektronik ortamda “caps”lar yüklenmiştir. Öyle ki yalnızca sanal ortamda değil, somut ortamda yani insanların bir araya geldikleri sohbetlerde bile bireyler akıllı telefonlarından “caps”lar göstererek sohbet etmektedirler.

¹¹ Burada seçilir ifadesiyle, insanlığa mal olmuş bir metin ima edilmektedir.

¹² Birden çok metin arasındaki ortak birliktelik ilişkisidir. Başka bir ifadeyle bir metnin başka bir metindeki somut varlığıdır (Aktulum 2007: 83).

¹³ En az iki gösterge dizesi (resim, müzik, yazı) arasındaki alışveriş işleminin değişik gösterge sistemlerine ait yapıtlar arasındaki açık-kapalı ilişkilerdir (Aktulum 2011: 436).

Kaynaklar

- AKALIN, Şükrü Halûk ve diğ. (2008). *Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKTULUM, Kubilay (2007). *Metinlerarası İlişkiler*, İstanbul, Öteki Yayınevi.
- AKTULUM, Kubilay (2011). *Metinlerarasılık / Göstergelerarasılık*, Ankara, Kanguru Yayınları.
- ASSMANN, Jan (2001). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- AYATA, Canan Şenöz (2005). *Metindilbilim ve Türkçe*, İstanbul, Multilingual.
- BRONNER, Simon J. (2009). "Digitizing and Virtualizing Folklore", *Folklore and the Internet Vernacular Expression in a Digital World*, (ed. Trevor J. Blank), Utah: Utah State University Press, 21-66.
- Büyük Larousse* (1986). Milliyet Gazetecilik A.Ş.
- CANTEK, Levent (2012). *Türkiye'de Çizgi Roman*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÇAKIR, Mukadder (2014). *Görsel Kültür ve Küresel Kitle Kültürü*, Ankara, Ütopya Yayınevi.
- CLARK, Toby (2011). *Sanat ve Propaganda Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, Çev. Esin Hoşsucu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- DOĞAN, D. Mehmet (2008). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul, Pınar Yayınları.
- DUNDES, Alan (1980). "Who Are The Folk", *Interpreting Folklore*, Indiana University Press, 1-19.
- DUNDES, Alan-Carl R. Pagter (1978), *Work Hard And You Shall Be Rewarded: Urban Folklore from the Paperwork Empire*, Detroit: Wayne State University Press.
- FARTHING, Stephen (2014). *Sanatın Tüm Öyküsü*, Çev.: Gizem Aldoğan-Firdevs Candil Çulcu, İstanbul, Hayalperest Yayınevi.
- FAULMANN, Carl (2005). *Yazı Kitabı Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri*, Çev. İtir Arda, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- FRANK, Russel (2011). *Newslore*, Jackson: University Press of Mississippi.
- GOODY, Jack (2013). *Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim Okur-Yazarlık, Aile, Kültür ve Devlet Üzerine İncelemeler*, Çev. Osman Bulut, İstanbul, Pinhan Yayıncılık.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür (2014). "İnternet Folkloru Üzerine Önerilen Bir Terim: E-Folklor", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2014, 18 (2): 31-46.
- MELİCK, Tom (2015). *Tarih Boyunca Sanat*, Çev.: Dilek Şendil-Süreyya Evren, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- ONG, Walter J. (2007). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü'nün Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul, Metis Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2008). *Medya Kültür ve Edebiyat*. Ankara, Geleneksel Yayınları.
- PRESTON, Michael J. (1974). "Xerox-Lore", *Keystone Folklore* XIX, 11-27.
- PRESTON, Michael J. (1994). "Traditional Humor from the Fax Machine: All of a Kind", *Western Folklore* 53, 147-169.

- TOPUZ, Hıfzı (1997). *Başlangıcından Bugüne Dünya Karikatürü*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- TURANİ, Adnan (2011). *Çağdaş Sanat Felsefesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- WARNER MARIEN, Mary (2015). *Fotoğrafçılığı Değiştiren 100 Fikir*, Çev. Göksu Şimşek, İstanbul, Literatür Yayınları.

TÜRK VE DÜNYA MİTLERİNDE İNSANIN YARATILIŞI VE
TOPRAK
THE CREATION OF MAN AND SOIL IN TURKISH AND WORLD MYTHS

TUĞÇE ERDAL

Yrd. Doç. Dr. Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bozok University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter
tugceisikhan@yahoo.com

ORCID ID: orcid.org/ 0000-0003-1687-9171

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.12.2017
Sayfa-*Pages* : 113-126
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3846>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

TÜRK VE DÜNYA MİTLERİNDE İNSANIN YARATILIŞI VE TOPRAK
THE CREATION OF MAN AND SOIL İN TURKISH AND WORLD MYTHS

TUĞÇE ERDAL

Öz

Dünyanın ve insanın yaratılışının anlatıldığı kozmogoni ve antropogoni mitlerinde mutlaka anasır-ı erbaa, dört element ya da dört unsur olarak bilinen ateş, su, hava ve toprak geçmektedir. Çeşitli kültürlerin mitlerinin incelenmesi sonucunda insan yaratılışının ham malzemesinin kimisinde toprak veya ağaç, kimisinde de kamış veya mısır olduğu söylenebilir. İnsan yaratımının anlatıldığı mitler arasında topraktan yaratılma öne çıkmaktadır. İnsanların, tanrı ya da yarı tanrılar tarafından balçıktan, kilden, çamurdan yaratıldığı görülmektedir. İnsanoğlunun kil ve suyun karışımından elde edilen topraktan yaratıldığına, ateşte pişirildiğine ve en son aşamada bedenlerine hava yani ruhlarının üflenildiğine inanılmıştır. Kutsal kitaplarda da insanoğlunun genel itibari ile yaratılış serüveni bu şekilde anlatılmıştır. Ancak her kültürde insan yaratılışı kendine has özellikler almaktadır.

Bu çalışmada insanın yaratılışını konu alan mitlerden Asya, Uzak Doğu, Avrupa, Mezopotamya, Orta Asya ve Sibiryaya gibi kültürlerin mitleri incelenmiştir. Toprağın insan yaratımındaki etkin rolü tespit edilmiştir. Mitlerin anlatıldığı coğrafyanın ve dinin etkisi şüphesiz ki, mitlerin şekillenmesinde önemlidir. Bu bağlamda hem coğrafi kültür hem de din açısından insan yaratımındaki hemen her anlatıda toprağın yer aldığı görülmüştür. Toprak unsurundan hareketle bu ortaklıkların sebepleri ya da ihtimalleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: toprak, insanın yaratılışı, mit, antropogoni, kültür

Abstract

In the myths of cosmogony and anthropogony, in which the creation of the world and man are described, fire, water, air and soil are stated, which are known as four essentials, four elements or four factors. As a result of examining the myths of various cultures, we could say that the raw stuff of human creation is soil or wood in some of them, and is reed or corn in some of the human creation. Among the myths about human creation, creation from the soil comes to the fore. It is seen that people were created by gods or semi-gods from loam, clay and mud. It was believed that the human beings were created from the soil obtained from the mixture of clay and water, cooked in the fire and the air -that is to say their souls- was blown to their bodies at the latest stage. In the holy books, the adventure of creation, in general, is described in this way. However, in every culture, human creation has its own characteristics.

In this study, the myths of human creation are examined, such as Asia, Far East, Europe, Mesopotamia, Central Asia and Siberia and effective role of soil in human creation has been determined. The effect of the geography and the religion on which myths are described is undoubtedly important in the formation of the myths. In this context, the findings in this study showed that the soil is involved in almost every narrative of human creation both regarding geographical culture and the religion. The reasons or probabilities of these communities are discussed starting from the factor of soil in this study.

Key Words: earth, creation of the humankind, myth, anthropogeny, culture

Giriş

Toprak, gelmiş geçmiş hemen hemen tüm kültürlerin mitlerinde önemli bir yere sahiptir. Dünyanın ve insanın yaratılışının anlatıldığı kozmogoni ve antropogoni mitlerinde mutlaka dört unsurdan biri olan toprak da geçmektedir. Semavi dinlerin henüz insanlığı etkilemediği mitsel dönemlerde dahi toprak her zaman mistik varlığını devam ettirmiştir. Semavi dinlerle birlikte temel inanç sistemi ve kaideleri değişmesine rağmen toprağa verilen değer ve önemde her hangi bir değişme olmadığı söylenebilir. Bu bakımdan yeryüzünün ve insanın yaratılışında toprak her zaman önemli görevler üstlenmiştir.

Çalışmaya dünya mitlerinin de dâhil edilmesi ile zaten hacimli bir bilgi literatürüne sahip olan toprak unsuru daha da genişleyerek karşılaştırmalı bir çalışma hâline dönüşmüştür. Bu çalışmada Çin, Moğol ve Baykal Tunguzları gibi Asya kültürlerinin mitleri, Kızılderili gibi Kuzey Amerika kıtası kültürlerinin mitleri, Mısır, Nijerya gibi Afrika kültürlerinin mitleri, Bolivya, Guatemala (Maya), Meksika, İnkâ (Peru), gibi Latin kökenli Güney Amerika kıtası kültürlerinin mitleri, Yunan ve Roma gibi Avrupa kökenli mitler, özellikle Avrupa olmak üzere Çingene kökenli mitler, Türk, İran ve Sümer gibi Mezopotamya kökenli mitler, Altay gibi Sibiryâ kökenli mitler ve dünyanın öbür ucu olan Yeni Zelanda mitleri incelenerek toprak unsurunun insanın yaratılışındaki önemine değinilecektir.

Çeşitli kültürlerin mitlerinin incelenmesi sonucunda insan yaratılışının ham malzemesinin kimisinde toprak veya ağaç, kimisinde de kamış veya mısır olduğu söylenebilir. İnsanın yaratımının anlatıldığı mitler arasında topraktan yaratılma öne çıkmaktadır. İnsanların, tanrı ya da yarı tanrılar tarafından balçıktan, kilden, çamurdan yaratıldığı görülmektedir. Hatta bazı mitlerde toprağın rengi dahi önem göstermektedir. Zira yaratılan insanların ten renklerinin topraktan kaynaklı olduğuna inanılmıştır. İnsanları yaratan tanrılar çoğunlukla erkek olarak tasvir edilirken Çin mitinde kadın olarak tasavvur edilmiştir. Çalışmada sadece insanın topraktan yaratıldığını anlatan mitler esas alınmıştır. Dünya mitleri ana başlığı altında “İlk İnsanı Kim Yarattı?, İlk İnsanın Cinsiyeti, İlk İnsanın Yaratımındaki Toprak Cinsi, İlk İnsanın Yaratılma Sebebi?, İlk İnsan Nasıl Yaratıldı?” gibi soru başlıkları altında mitler incelenmiştir. İkinci ana başlıkta ise Orta Asya ve Sibiryâ Kökenli Türk mitleri özelinde toprak unsuru karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

1. Dünya Mitleri

Evrenin ve insanın yaratılışını anlatan mitlere antropogonik mitler denmektedir. İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji* adlı çalışmasında antropogonik mitleri tanımlayarak ilk insanın, soyların yaratılışı, türeyişini anlattığına işaret eder. İlk insanın yaratılışının anlatıldığı mitler, kozmogonik mitlerin içinde yer alır. Evrenin, dünyanın, tabiatın yaratılması, makro-kozmosu oluşturuyorsa, insanın yaratılması da mikro-kozmosu oluşturmaktadır. Evrenin yaratılmasında kullanılan toprak, kil, ağaç, kamış gibi unsurların insanın yaratılmasında da kullanılması bu düşüncüyü desteklemektedir (2002: 82-83). Antropogonik mitlerde insanın toprak, kil, ağaç, kamış yahut mısırdan tanrı veya tanrının görevlendirdiği kutsal bir ruh tarafından, burnuna, kulağına üflenerek yaratıldığı anlatılır. Evrenin temel unsurları olan toprak, su ve ağaç bu

şekilde insanın da özü olur. İnsanın yaradılışında ise tanrıların toprağı bir hammadde olarak kullanmaları sonucunda antropogoni mitlerinde toprak bir yaratıcı öge olarak tasarlanmaktadır.

1.1 İlk İnsanı Kim Yarattı?

İnsanı yaratan yaratıcının adı birçok mitte farklılık göstermektedir. Yunan mitolojisinde yaratıcının adı Prometheus (Buxton, 2016: 54; Can, 2011: 26; Cömert, 2015: 17; Hansen, 2017: 105), Kızılderili mitinde Maheo (Marriott-Rachlin, 2003: 44), Yeni Zelanda mitinde Tane (Rosenberg, 2006: 611), Nijerya mitinde genç tanrı Obatala (Rosenberg, 2006: 634), Bolivya mitlerinde Virakoça (Rosenberg, 2006: 734), Guetalama mitlerinde “Yaratıcılar”, (Rosenberg, 2006: 758), Baykal Tunguzlarının mitlerinde Buga (Gök Tanrı) (Harva, 2015: 87), Balagansk bölgesindeki Buryatlar arasında üç yaratıcı olan Şibegeni-Burkhan, Madari-Burkhan ve Esege-Burkhan (Harva, 2015: 91), Bir Moğol efsanesinde de, iki yaratıcının; Oçırvani ve Tsagan-Şukuti’nin insanları birlikte yarattığına inanılır (Harva, 2015: 94). Bir Altay mitinde ise yaratıcı Tanrı Ülgen’dir (Harva, 2015: 93) İngiltere’nin kuzey batısında yer alan Abenaki’de ve Quebec’in güneyinde anlatılan bir mite göre; “yüce sahip” Tabaldak (Haviland, 2002: 442), Sümer mitinde Enlil (Bottéro-Kramer, 2017: 582), İnka mitinde Virococha (Urton, 2017: 55), Mısır mitinde Khnum (Hart, 2017: 41) ve Çingene mitinde ise yaratıcı Tanrı (Berger, 2015: 44-45) olarak adlandırılmaktadır. Yukarıdaki mitlerde bazılarında yaratıcıların erkek oldukları söylenebilir. Zira, Yunan mitinde Tanrı Prometheus, Nijerya mitinde genç Tanrı Obatala, Baykal Tunguzlarının mitlerinde Buga (Gök Tanrı) ya da Altay mitinde Tanrı Ülgen ve Babil mitinde tanrı Ea isimleri buna işaret etmektedir. Ancak Kızılderili, Yeni Zelanda, Bolivya, Guetalama, Balagansk bölgesindeki Buryatlar, Moğol, Abenaki’de ve Quebec’in güneyi, İnka ve Mısır mitlerinde yaratıcının cinsiyeti belirtilmezken Mezopotamya mitlerinde Enkidu’nun Tanrıların anası Oruru (Yıldırım, 2012: 521), Sümer mitinde Tanrıça Nammu’nun yardımı ile Tanrı Enki ve Tanrı Ninmah (Yonar, 2015: 60), Çin mitolojisinde Tanrıça Gua Kadın, kadın olarak tasvir edilmektedir (Birrell, 2016: 27). İncelenen mitlerde yaratıcının erkek olması baskın bir özellik olarak görülmektedir.

Yeryüzündeki insanların avcılıktan organize tarım toplumuna dönüşmesi ile yaşanan değişimin mitlerde de görülebildiğine değinen Aynur Koçak, *Mitlerle Varoluş Yolculuğu* adlı çalışmasında hemen bütün toplumların hiyerarşisinin, üremedeki rolünü çoktan fark etmekle kalmayıp iktidarı ele geçiren erkeklerle yükseldiğine ve yaratılışın ilahi rakamı olan ikinin, bu geçiş döneminden sonra kadınları bölmek için kullanıldığına işaret ederek kadının doğurganlığı ile cinselliğinin ayrıştırıldığını belirtir. Koçak’a göre, artık kadının bir kutsal anneliği vardı bir de erkekleri ayartan karanlık şehveti. Tanrı ile özdeşleşen eril hiyerarşi, kadınla tanrının arasına girdi. Bundan böyle Tanrı erkeği, erkek de kadını yaratacağı (2016: 111). Mitlerden itibaren ataerkilleşmeye sebep olan bu inanç ile eril olarak tasavvur edilen yaratıcılar “ilk insan”ı da eril olarak yaratmıştır. *Delî Dumrul’un Bilinci Türk-İslam Ruhu Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi* adlı çalışmasında M. Bilgin Saydam, “eril bilinç doğa üzerinde egemenlik kurarken, doğanın temsilcisi niteliği ile dişili de denetime alır” (2011: 106) diyerek aynı zamanda yaratma eylemindeki müktedirliğine de inanılan eril gücün dişil üzerindeki iktidarına vurgu

yapmıştır. Bu düşünceye benzer bir şekilde eril gücün yaratım hakimiyeti ile Fatmagül Berktaş, *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın* adlı çalışmasında “erkekler ölümsüz kültürleri yaratırken, kadınlar ölümlü bedenler yaratmakla daha “aşağı” bir iş yapmış olurlar” (2000). Başka bir ifadeyle mitlerin birçoğunda da görüldüğü gibi topraktan yaratılan erkek, insan bedeninin bir parçasından yaratılan kadın olmuştur.

1.2 İlk İnsanın Cinsiyeti

Adı “Ölümlü Yaşam” manasına gelen Gayomartan, İran mitlerinde ilk insan olarak geçmektedir. Cinsiyeti belirtilmeyen bu insanın sadece iri ve etkileyici oluşuna dair İran mitlerinde bilgiler mevcuttur (Curtis, 2016: 37). Kızılderili mitolojisinde ilk yaratılan varlık “Toprak Kadın” adını taşımaktadır. Maheo, nefes vererek Toprak Kadın’ın bağrına yavaşça yatırdığı bir kaburga kemiği canlanır ve “ilk adam” olur (Marriott-Rachlin, 2003: 44). Yeni Zelanda mitolojisinde de yaratılan ilk varlık “Hine Ahu Van” yani “Toprak Kız” adıyla kadın olarak geçmektedir (Rosenberg, 2006: 611). Çingene mitinde ise ilk insanoğulları Damo ve Yehwa adını taşıyan erkek ve kadındır (Berger, 2015: 44-45). Bunların dışındaki mitlerde ise yaratılan varlık her hangi bir cinsiyet belirtmeksizin “insan” olarak geçmektedir. Kızılderili ve Yeni Zelanda mitlerinde yaratılan ilk insanın kadın olduğu dikkat çekmektedir.

1.3 İlk İnsanın Yaratımındaki Toprak Cinsi

Mitlerde toprak, makro kozmogonik unsur ve tanrı/tanrıça olarak algılanmasının yanı sıra insanı yaratmak için kullanılan madde olarak da karşımıza çıkmaktadır. İnsanı yaratmak yani mikro kozmogoni için de kullanılan bu hammadde bazen doğrudan toprak bazen balçık taş ya da kaya, çamur ve kil gibi toprağın bir türevidir ya da formudur.

Hem İran hem de Çin mitlerinde insanın balçıktan yaratıldığı rivayetleri vardır (Yıldırım, 2012: 521). Yunan mitolojisinde insanlar nehir kenarında balçıktan yaratılmıştı. Prometheus ilk insanı balçıktan yarattı. İlk insanın vücudunu yapmak için balçığı, bazıların tahmin ettikleri gibi su ile değil, kendi göz yaşı ile karıştırdı ve insanı yarattı (Buxton, 2016: 54; Can, 2011: 26; Cömert, 2015: 17; Hansen, 2017: 105). Nijerya mitinde ilk insan topraklı balçıktan yaratılmıştır (Rosenberg, 2006: 634). Balagansk bölgesindeki Buryatlar arasında üç yaratıcının (Şibegeni-Burkhan, Madari-Burkhan ve Esege-Burkhan) ilk insanı nasıl yarattıkları şöyle anlatılır: İnsanın eti kırmızı balçıktan, kemikleri taştan ve kanı da sudan yaratılmıştır (Harva, 2015: 91). Sümer mitinde Tanrıça Nammu insanı bir top balçıktan yapar (Yonar, 2015: 60). İnka mitinde sel suları çekildikten sonra ortaya çıkan balçığı kullanarak insan yapılmıştır (Urton, 2017: 55). Başka bir İnka mitinde ise gölün kıyısında bulunan ve henüz yumuşaklığını kaybetmemiş büyük bir kaya parçasından insanlar yontulur (Urton, 2017: 57). Bolivya mitinde ilk insanlar taştan şekillendirilmiştir (Rosenberg, 2006: 734). İngiltere’nin kuzey batısında yer alan Abenaki’de ve Quebec’in güneyinde anlatılan bir mite göre; Tabaldak bir taştan kadın ve erkeği yarattı fakat sonucu beğenmedi (Haviland, 2002: 442). Sümer mitolojisinde insan çamurdan şekillendirilmiştir (Bottéro-Kramer, 2017: 582). Yeni Zelanda mitinde ilk insan kızıl çamurdan yoğurulmuştur (Rosenberg, 2006: 611). Guatemala (Maya) mitinde ise insanlar önce çamurlu topraktan şekillendirilmiştir (Rosenberg, 2006: 758). Çin mitolojisinde insan yaratımında sarı kil kullanıldığı

geçmektedir. Sarı kilden yaratılan insanlar zengin ve asil insanlardan oluşan yönetici üst sınıfı, çamurdan yaratılan insanlar ise yoksul ve köle alt sınıfı oluşturmuştur. Sarı renk motifinin etkileri tüm Çin kültüründe görülebilir (Birrell, 2016: 27). Sümer mitinde olduğu gibi burada da, yaratım işi kalıpla yapıldığı için kullanılan malzeme de kildir. Baykal Tunguzlarının efsanelerine göre, ilk insan çiftini yaratmak için dört değişik yönden; Doğudan demir, Güneyden ateş, Batıdan su ve Kuzeyden de toprak toplayıp, demirden kalbi, sudan kanı ve ateşten vücut ısıyla insanı, topraktan et ve kemiklerini yarattı (Harva, 2015: 87). Bir Moğol efsanesinde de, iki yaratıcının; insanı topraktan beraber yarattığına inanılır (Harva, 2015: 94). İran mitinde ise ilk insanın topraktan yaratıldığı anlatılmaktadır (Curtis, 2016: 37). Çingene mitinde de ilk insanın hammaddesi denizin dibindeki toprak olmuştur (Berger, 2015: 44-45).

1.4 İlk İnsanın Yaratılma Sebebi

Antropogoni mitleri incelendiğinde sadece yaratan ve yaratılan hakkında bilgilerin olmadığı yaratma veya yaratılma sebeplerinin de yer aldığı görülebilir. Genel itibari ile yaratılma sebepleri üç başlık altında toplanabilir:

İlki yalnızlık duygusudur. Yalnızlık duygusu iki şekilde baş gösterir. Biri Tanrıların yalnızlığı diğeri ise yaratılan varlıkların yalnızlığıdır. İlki Nijerya mitinde olduğu gibi yalnızlık duygusu ile yaratma eylemi başlar. Nijerya mitinde genç Tanrı Obatala kendi kendine, “Kedimi seviyorum, ama onunla beraberlik bana yetmiyor. Bana daha çok benzeyen varlıklar, İfe’de benimle birlikte yaşasalar, daha mutlu olurum.” Düşüncesi ile insanı yaratmaya başladı (Rosenberg, 2006: 634). Bu sefer yalnızlık hissi yaratılan varlığın yanına bir insan yaratma düşüncesidir. Diğer yalnızlık örneğini ise Kızılderili mitinde görmek mümkündür. Maheo, yarattığı “Toprak Kadın” olarak isimlendirilen varlıktan sonra onun yalnız kalmasını istemez ve “ilk adamı” yaratır (Marriott-Rachlin, 2003: 44).

İkinci sebep Guatemala (Maya) mitinde kendisini göstermektedir (Rosenberg, 2006: 758). Tanrıların kendilerini övecek ve kendilerine saygı duyacak, onlara varlıklarını hissettirecek varlıklar yaratma arzusudur. Guatemala (Maya) mitinde kuşları ve diğer hayvanları yaratan yaratıcılar, bir süre sonra onları beğenmemeye başlayınca başka canlılar yaratmaya karar verirler. Kendilerini övecek ve sevecek uysal ve saygılı bir canlı biçimlendirmeye karar verdiler.

Üçüncü sebep ise Babil mitinde görülebilir. Babil mitinde hem çok çalışmaktan yorulan hem de kendilerine hizmet edilmesini isteyen tanrılar tarafından insan yaratılmıştır. Gönül Yonar, *Yaratılış Efsaneleri* adlı çalışmasında yer verdiği Babil yaratılış mitinde de benzer bir yaratım sebebi olduğu görülmektedir. Üst tanrılar alt tanrıları çok çalıştırdıklarından alt tanrılar ayaklanır. Ayaklanma işlerin birikmesine neden olur. Üst tanrıların kurmuş olduğu düzen sarsılmaya başlar. Buna bir çare bulunmalıdır. Bilgelik tanrısı zeki Ea, çalışma ve kazanma hırsı ile donatılmış insanı yaratmayı teklif eder. Tanrılar çaresiz bu fikri kabul ederler. Ea’nın oğlu ikinci derece bir tanrı olan Marduk kendisini insan yaratılışına feda etmesi sonucunda onun kanıyla karıştırılmış, kilden bir insan yaratılır. O, ölümüyle bir gün yeniden yaratılmış olduğu toprağa geri dönecektir. Tanrının kanı, insanın tıpkı onlar gibi işlerini mükemmel bir

şekilde yapabildiğini sağlamak üzere insanın ana maddesi olan toprağa karıştırılır (2015: 59).

“Mitleri yaratan insan yaratılış nedenini ihtiyaçlarına göre belirledi” diyen Koçak, adı geçen çalışmada insanın yaratılma sebebinin mitlerden hareketle özetlemektedir. “Kozmik dağ üzerine yerleşen tanrılar, onlar gibi yalnızlıktan sıkılıyor; çalışmaktan yoruluyor, üstüne üstlük yarattıklarının övülmemesinden de şikâyet ediyorlardı. Onları övecek, yalnızlıktan kurtaracak ve onların hizmetini görecektir varlık insandan başkası değildi” sözleri ile böylece benliğin uyandığına işaret etmektedir (2016: 107).

1.5 İlk İnsan Nasıl Yaratıldı?

Tanrı ya da tanrıçalar ilk insanı yaratmaya karar verdiklerinde bu işi nasıl yapacakları da önemli bir işlem hâline gelmiştir. Çünkü her bir mitte yaratmanın çeşitlilik gösterdiği görülebilir. Çin mitinde Gua Kadın, bir çömlekçi gibi yoğurarak insan şekilleri yaptığı ve sonra bunların canlandığı anlatılır. Gua Kadın daha fazla şey yaratmak istemiş ancak yaratamamış; bu yüzden inşaat halatını kullanarak çamurda bir oluk açmıştır. Halatı çamura sürüp çekmiş, yere düşen çamur da insan biçimini almıştır (Birrell, 2016: 27). Nijerya mitinde genç Tanrı Obatala, balçıkla kendisinin tıpatıp aynısı heykelleri biçimlendirdiği keyifleniyordu (Rosenberg, 2006: 634). Bolivya mitinde ise Virakoça, taştan adamlar, taştan kadınlar ve taştan çocuklar biçimlendirdi ve boyadı (Rosenberg, 2006: 734).

Yunan mitinde Prometheus, ölümlü ilk varlığın bedenine biçim verir (Buxton, 2016: 54; Can, 2011: 26; Cömert, 2015: 17; Hansen, 2017: 105). Sümer mitinde Enlil tarla çapası aracını hem ne kadar vazgeçilmez olduğunu hem de nasıl kullanıldığını göstermek istercesine bu yüce aracı ilk insanı imal etmek amacıyla hemen kullanmaya başlar. Tarla çapasını kullanıp topraktan gerektiği kadar kil alır sonra da yine tarla çapasını kullanarak kili kalıbın içine koyar, sıkıştırır (Bottéro-Kramer, 2017: 582). İnkâ mitinde yonttuğu erkek, kadın (gebe olan ve olmayan hâliyle) ve çocuk suretindeki taş heykelleri kullanarak insan yaratılmıştır (Urton, 2017: 55). Diğer bir İnkâ mitinde ise heykeller balçık olarak tasvir edilmiştir (Urton, 2017: 57). Mısır mitinde Khnum’un insan bedenini çömlekçi tomasında şekillendirdiği açıkça belirtilmektedir (Hart, 2017: 41). Çingene mitinde Tanrı şeytana, topraktan iki figür, yani erkek ve kadını yapmasını emreder. Şeytan bunu başarır ve Tanrı ondan bu figürleri konuşturmasını ister. Ancak bu kez şeytan onun emrini yerine getiremez ve yenilgiyi kabul etmek zorunda kalır. Tanrı, esasını figürlere doğru uzatır ve o anda yerden iki ağaç bitirir. Bunlar, dallarıyla figürlere arkadan sarılırlar. Bunun üzerine figürler canlanır (Berger, 2015: 44-45).

İncelenen mitlerde öncelikle yaratma esnasında kullanılan toprak ve türevine şekil verilerek heykeller oluşturulduğu görülmektedir. Çin, Yunan, İnkâ ve Nijerya da balçıklardan heykeller yapılırken, Bolivya da ise ilk insanlar taştan biçimlendirilmişlerdir. Üstelik daha da şekillendirmek ve estetik bir hâle sokmak için taşlar boyanmıştır. Nijerya mitinde dikkati çeken bir husus ise Tanrının ilk insanları balçıktan şekillendirirken kendisine tıpatıp aynı heykeller yapmış olmasıdır. Tanrının bu uygulamayı tercih etmesinin nedeni genç Tanrı Obatala’nın kendi bedenini mükemmel ve estetik görmesi olabilir. Yukarıdaki mitlerde dikkati çeken üç mit bulunmaktadır. İlki, İnkâ mitinde insanların taş heykellerden yontularak yapılmasıdır. Bir diğer mit

Mezopotamya kültürüne ait olan mittir. Mezopotamya Tanrısı yaratılan ilk tarım aleti olan çapayı insan yaratımında kullanıldığı görülmektedir. Tarla çapası kullanılarak topraktan alınan kil ve yine tarla çapası kullanılarak kilin bir kalıbın içine sokulması işlemi beceri ve ustalık gerektiren uygulamalardır. Yukarıda el yordamı ile şekil verme yerine burada tarla çapası ve kalıp aletleri kullanıldığı görülmektedir. Son olarak Mısır mitinde insan bedeni daha da profesyonel bir yöntemle başlı başına bir araç olan çömlekçi tornasında şekillendirilmektedir. Mısır yaratılış miti ile Mezopotamya yaratılış mitinin bir başka versiyonu birbirine büyük ölçüde benzerlik gösterir. Yonar, aynı çalışmada Mezopotamya yaratılış mitinin bir başka versiyonuna işaret ederek ilk insanın çömlekçi çarkında, kilden yaratılmış ve pişirilmiş olduğunu belirtmektedir (2015: 60).

Farklı okunabilecek başka bir mit ise Çingene mitidir. Zira, mitte yaratım toprak ile başlar ancak ağaç ile son bulur. Adeta insanların cisimlerinin yaratılmasına toprak, ruhlarının verilmesine ise ağaç vesile olmuştur. Ağacın başka antropogoni mitlerinde insanın yaratımında hammadde olarak kullanıldığı bilinmektedir.

İnsan, Sümer mitine göre, Mezopotamya'nın yumuşak balçığından tanrıların yaptığı bir varlık olarak yaratılır. Tanrıça Nammu onu bir top balçıktan yapar, sekiz Tanrıça ise bu yaratma işinde ona yardımcı olurlar. Onların en güçlüsü olan ana Tanrıça Ninmah ise kendisinin hesaba katılmadığını zannederek, kendisine fazla güvenir, gurur hastalığına düşer ve kendisinin yaratma kabiliyetini ispatlamaya kalkar. En-ki kendisinin yarattıklarını yok etmeden, sadece onlara kusur bulmakla yetinmeye razı olur. Öylece, Ninmah, balçığın kalanından yedi tane gövdesi özürlü, cins bakımından normal olmayan, hasta varlık yarattı. Onlar insan dünyasının güzelliğini bozmalıydı (Yonar, 2015: 60)

2. Orta Asya ve Sibiry Kökenli Türk Mitleri

Genel olarak bütün dini ve mitolojik sistemlerde görülen kozmogonik mitten hemen sonra ilk insanın yaratılması, Türk mitolojisi için de karakteristik bir özelliktir. Bilhassa Radloff ve Verbitskiy tarafından derlenen metinlere göre insan tabiat elementlerinden yaratılmıştır. İnsan yaratımında hammadde olarak toprak, kil, ağaç ya da kamış kullanılmıştır. Bu hammaddeler tanrı tarafından bir araya getirilerek insan formunda canlı bir varlık yaratılmıştır. *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji* adlı çalışmada İsmail Taş'a göre, insanı canlı hâline getiren olgu ise, Tanrı'nın üfürmesidir. İnsanın yaratılmasında kullanılan malzemeler, evrenin yaratılmasında da kullanılmıştır. Bu yönüyle insan, prensip olarak kozmik sefere dâhildir. Hatta evrenin yaratılmasında kullanılan malzemelerin insanın yaratımında kullanılması sebebi ile insanın ruhi ve fiziki yapısının mükemmelliği evrende var olan düzenin yansıması olarak düşünülebilir (2011: 111). Muharrem Kaya, *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri* adlı çalışmada Altaylar ve Yakutlardan derlenen yaratılış mitlerinde, ilk insanın yaratılışının kozmogonik bütünlük içinde anlatıldığına dikkat çekmektedir (2015: 143). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri* adlı üç ciltlik kitabın *İnsan ve Toplum* adlı ikinci cildinde E. L. Lvova vd. göre, mitolojik geleneğe başlangıç zamanında yaratılan insan, doğal kaynaklardan yapılmıştır. Tanrılar tarafından birleştirilen ve nefes verilen toprak, kil, ağaç ve kamış, insanın bedensel ve ruhsal oluşumunun esasını oluşturur (2013: 20). Türk ve Orta Asya antropogoni mitlerinde de yaratılmanın özellikle iki kaynağının olduğu bilinmektedir. Toprak ve ağaç

insan yaratımında kullanılan iki önemli hammadde olmuştur. Ancak toprak hammaddesi ağaca göre ayrı bir önem taşımaktadır. Zira son din İslamiyet'te de yaratılmanın toprak hammaddesi ile gerçekleştiği bilgisi mevcuttur. Bu sebeple toprak diğer hammaddelere göre bir adım öne çıkmaktadır. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)* adlı eserinde Altay ve Sibirya Türklerinin, insanın yaratılışı ile ilgili efsanelerinde de toprağın ilk ve ana motif olduğunu belirterek şamanist Türklere göre Tanrının, ilk insanın şeklini de topraktan yapmış olduğuna işaret etmektedir. Ögel'e göre, ilk insan Orta Asya ve Sibirya'da da başlangıçta topraktan yapılmıştı. Fakat efsanelerin başı, sonu ve gidişi, Ön Asya İran efsanelerinden tamamı ile ayrı idi. Özbeklerin milli destanı Han-name dolayısı ile Kil-Han yani Kil, Balçık-Han bilinmektedir. Bu efsaneye göre, Kil-Han Türklerin ve dolayısı ile bütün insanlığın ilk hakanı idi. Kil-Han daha ziyade Kil-Şah şeklinde İran mitolojisinde görülen bir Handır. Rivayete göre ilk insanı balçıktan yapan ilk kutsal ruh da Kil-Şah idi. Bu inanış, yalnız Önasya'nın değil, İran mitolojisinin de en eski bir konusu idi. İlk insanın balçıktan yapıldığı inancı, çok eski çağlardan beri Türkler arasında yaygındı (2003: 486). İnsanın yaratımında mikro kozmik yaratılış fikri pek çok araştırmacıların ortak düşüncesidir. Yeryüzünün yaratılmasının ardından insanın yaratılması benzer elementlerin kullanıldığına bir işarettir.

Güney Sibirya Türkleri arasında, bu motiflerin sıklıkla tekrarlandığı çok sayıda bu türden mitler anlatılmaktadır. Altaylar ve Yakutlardan hem V. İ. Verbitskiy hem de W. Radloff yaratılış ile ilgili derlemeler gerçekleştirmiştir. Verbitskiy'nin derlediği Altay yaratılış mitinde Tanrı Ülgen yeri, göğü ve insanı yaratır. Ülgen yaratılan ilk insana Erlik adını verir ve onu kendisine kardeş yapar. Zühre İndirkaş, *Türk Mitoları ve Anadolu Efsanelerinin İz sürümü* adlı çalışmasında Radloff'un Altay yaratılış derlemesinden farklı olarak bu metinde ilk insanın Erlik olarak verildiğine işaret etmektedir (2013: 33). Yaşar Çoruhlu, Verbitskiy'nin derlediği kısma *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* adlı çalışmasında yer vermektedir. Erlik olarak ad verilen bu ilk insan sularla yüzen bir toprak parçasının üstünde yer alan bir kilden yaratılır. Ancak bir süre sonra Erlik, Ülgen'den daha güçlü olmak ister ve Ülgen'e düşman olur. Bu nedenle Tanrı kahraman Mandı-Şire'yi ve başka yedi kişiyi yaratır (2002: 101). Bunların kemikleri kamış, etleri topraktandı. Bunların kulaklarına üfledi can verdi, burunlarına üfledi akıl verdi" (İndirkaş, 2013: 33). Radloff'un Altaylar arasından derlemiş olduğu yaratılış mitinde ise insanın topraktan değil ağaçtan yaratıldığı görülmektedir (İnan, 2000: 15). Lvova vd., adı geçen eserinde Hakasların günlük bilincinde de benzer görüşlerin yaygın olduğuna işaret etmektedir. Bu görüşleri örnekle açıklayan Lvova'nın vd. ihtiyaçlardan aktardığına göre, insan kendi boy ağacının adını söylerken, o boyun üyelerinin kemiklerinin hangi ağaçtan; etinin ise kilden yapıldığını belirtir. "İnsan, topraktan; tın, rüzgardan" (2013: 21) Hakaslara göre insan arkaik tanımlarla bu şekilde açıklanmaktadır. İnsan, yaratılışında bütün organik unsurların birleştirilmesi ile (bedeni toprak gibi) dünyanın da organik bir parçası hâline dönüşmüştür. Uno Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar* adlı kitabında Yakut efsanesi aktarırken "Tanrı dünyayı yarattıktan sonra, taştan bir ev yapıp, içine de yedi tane heykel koyup bekçi olarak insanı yerleştirir" (2014: 90) ifadelerinden yaratılan taştan heykellerin yanı sıra insanın bekçi olarak konulması dikkat çekmektedir. Taştan heykellerin, başına bekçi olarak koyduğu insanın devamı niteliğinde olduğu

efsanenin ilerleyen kısımlarından anlaşılmaktadır. Ancak efsanenin başında bekçi olarak beklemesi söylenen insanın nasıl yaratıldığına dair ya da onun da taştan mı yaratıldığına dair her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Orta Asya da anlatılan başka bir mitte ise sadece insanın yaratılması değil, cinsiyet belirtilerek erkek ve kadının yaratımı yer almaktadır. Önce erkek yaratılmış ardından erkeğin parçasından kadın yaratılmıştır. Orta Asya yaradılış efsanelerinden bir başka Altay mitinde de Tanrı Ülgen'in insanı yaratma hikâyesini Harva, yukarıda adı geçen eserinde Potanın'den alıntılanarak şu şekilde aktarmıştır: “Tanrı Ülgen, topraktan etini ve taşlardan kemiklerini yaparak ilk insanı yaratır. Aynı esnada erkeğin kaburga kemiğinden dişi yaratır.” (2014: 93). Potanın tarafından tespit edilen bu mitte kadının erkeğin kaburga kemiklerinden yaratılmış olması tek tanrılı, ilahi kitaplarda da geçen anlatılar ile benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik ilişkisine Yaşar Çoruhlu da adı geçen eserinde dikkat çekmiştir. Çoruhlu'ya göre, ilk insanın yaradılışına ilişkin efsanelerle Âdem'in yaradılışını anlatan İslam söylenceleri arasında bazı ilişkiler olduğu görülmektedir. Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde Âdem'den bahsedilir. O yaratılan ilk insandır. Temel olarak balçık ve çamurdan yaratılmıştır. Hadislerde anlatılanlar destanlarda anlatılanlara şaşılacak derecede uygundur. Bu da İslamiyet'in ve Âdem'in kaburgasından Havva'nın, yani ilk kadının yaratılması konusunda olduğu gibi, Hıristiyanlığın Şamanist karakterli yaradılış efsaneleri üzerinde etkili olduğunu gösterir (2002: 105). İnsanın yaradılışıyla ilgili başka bir örneği Kara Tatarlarda görmek mümkündür. Anlatıya göre, “Büyük Pajana, yerin bir parçasından ilk insanı yarattığında onlara can/ruh vermez. Bu nedenle onlara can vereceği ruhu bulmak üzere Tanrı Kuday'a gitmek zorunda kalır.” (Çoruhlu, 2002: 104) şeklinde başlayan mitte insanı yaratanın en büyük tanrı olmadığı ve yaratılan insanın da yer parçasından yaratıldığı anlaşılmaktadır. Altay bölgesi ve coğrafyasına ait pek çok tespit edilen hatta günümüzde edilememesi olası olan pek çok insan yaradılışına ait mit bulunmaktadır. Bunlardan başka birçok kaynakta yer alan Türklerde insanın yaradılışına ilişkin efsanelerden biri de Memlük devrinde on beşinci yüzyılda Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî adlı Mısırlı bir Türk tarihçisi tarafından nakledilmiştir. Devadarî bu efsaneyi, *Ulu Han Ata Bitikçi* adlı Türkçe bir kitabın Farsça tercümesinden aktarmıştır. Bu efsane, ilk çağlarda şiddetli yağmurların oluşturduğu sellerin Karadağ adlı bir dağda yer alan mağaraya sürüklediği çamurların insan biçimine benzeyen yarıklara dolmasıyla başlar ve öykü şöyle sürer: Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kalır. Bu sırada güneş Saratan burcundadır ve sıcaklığı kuvvetlidir. Güneş bu çamuru kızdırır ve pişirir. Mağara ana rahmi görevinin üstlenir. Su, toprak ve ateş (güneşin ısı) öğelerinden oluşan bu yığın üzerinden dokuz ay ılıman rüzgârlar (hava) eser. Böylece dört element birleşmiş olur. Dokuz ay sonra bu yarıktan insan şeklinde bir yaratık çıkar. Bu insana Türk dilinde “ay-baba” anlamına gelen “Ay-Atam” denir. Ay-Atam sağlam havalı ve tatlı sulu yere indirilir. Neşesi ve gücü gün geçtikçe artar. Orada kırk yıl kalır. Sonra yine yağmurlar yağar, seller akar, yine mağaranın insan biçimi yarıklarına çamurlar dolar. Bu kez güneş Sünbüle burcundadır. Bu nedenle toprağın pişmesi güneşin aşağı indiği devre rastlar ve yaratılan kişi dişi olur. Bu dişiye de ay yüzlü anlamında “Ay-Va” adı verilir (İnan, 2000: 21; Ögel, 2003: 485; Taş, 2011: 113; İndirkaş, 2013: 33-34; Lvova vd., 2013: 20; Kaya, 2015: 146; Koçak, 2016: 106).

Taş, yukarıda adı geçen çalışmasında Altay yaratılış efsanesi ile Türk-Memluk yaratılış efsanesini karşılaştırmıştır. Buna göre, her iki efsane arasındaki ortak yönlerden bir tanesi kadının erkekten daha sonra yaratılmasıdır. Ancak Altay mitolojilerinde kadın, erkekten yaratılmıştır. Hâlbuki yukarıdaki efsanede kadın, erkeğin yaratılmış olduğu mağaradaki aynı kalıptan meydana gelmiştir. İkinci varlığın kadın olmasına etki eden tek unsurun burç olduğu görülmektedir (2011: 113). Ögel de, adı geçen eserinde Türk-Memluk mitine işaret ederek, Türklerle ilgisinin hemen hemen hiç olmadığını, daha ziyade Önyasya ve İran mitolojileriyle ilgili olabileceğini, bu inancın oldukça geç zamanlarda Türkler arasına girmiş olduğunu belirtmektedir (2003: 485). Aynı yaratılış efsanesi üzerine düşüncelerini açıklayan bir diğer araştırmacı ise Fuzuli Bayat olmuştur. Türk mitolojisinde, tıpkı kozmogonik mit gibi büyük ölçüde diğer dinlerin ve inançların etkisinde kalan türeyiş mitlerinin, bir bakıma mitolojik özü koruyabilse de yan etmenlerin çokluğu içinde kaybolduğunu iddia eden Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi 1* adlı çalışmasında bu ifadelerine Mısır tarihçisi ed-Devâdârî'nin, adları Ay Atam ve Ay Va olan ilk insanların mağarada oluşması hakkında vermiş olduğu mitti örnek göstererek bahsi geçen mitte de İslami tesirin görüldüğünü belirtmektedir. Bayat'a göre, İslami tesirin açık olduğu bir mit de Anadolu'da yazıya alınmıştır (2007: 108). Bayat'ın işaret ettiği Anadolu'daki bu miti aktaran ise J. P. Roux olmuştur. Anadolu'daki Türk kozmogonilerin de kuvvetle Müslümanlık etkisi altında olmalarına karşın belki bazılarında birkaç eski simge kalmış olabilir diyen Roux'un *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* adlı eserinde sunduğu bu varyanta göre İstanbul'da, Tanrı'nın melek Cebrail'i dünyaya insanı yaratmak için bir avuç toprak keseği almaya yolladığı anlatılmaktadır. İnsan'ın günah işleyip cehennemde yanacağını bildiğinden dünya, meleğe görevinden vazgeçmesi için yalvardı. Bu hikâyenin Anadolu'daki daha ayrıntılı bir şeklinde, Tanrı'nın, kara toprağı almayı reddeden İsrail, Mikail ve Cebrail adındaki baş meleklerini sırasıyla gönderdiğinden söz etmektedir. Sonuçta ölüm meleği olan Azrail, dünyanın gözyaşlarına duyarsız kalmış ve insan yaratılmıştır. Alevi-Bektaşilerde Tanrı'nın en önce yeşil bir okyanus yarattığına ve bundan değerli bir taşın çıktığına inanılmaktadır. Allah bunu iki parçaya bölmüş, bu parçalardan biri Hz. Muhammed'in yeşil ışığı, diğeryse Hz. Ali'nin beyaz ışığı olmuştur. Sonradan da bir melek yaratmıştır (2002: 112). Bayat'a göre, taşın yaratılma ve ilk insanın Hz. Muhammed ile Hz. Ali olması eski Türk inancını ile İslami Türk inancının iç içe geçtiğine örnektir (2007: 108). Roux da, adı geçen eserinde Türk-Memluk yaratılış efsanesi ile ilgili benzer görüşlere yer vermiştir. Roux'a göre, daha yakın bir zamanda oluşan kozmogonilerin yabancı dinlerden etkilenmesi; kadına verilen Ayva isminin de kanıtlaştığı gibi Yahudi-Hıristiyanlıktan etkilenmiş olması bizi büyük yerel yaratıcı efsanelerin olmadığını düşünmeye yöneltmektedir. Kara Tag, Kara Dağ'ın bir mağarası sular altında kalmış ve bir çukur çamurla dolmuş. Sıcaklığı etkisiyle çamur kurumuş ve ilk insan olan Ay-Ata'yı, "Ay Babayı" yaratmıştır. Kırk yıl sonra yeni bir su baskını karısı Ay-va'nın doğuşunu sağlamıştır. Bu hikâyenin değişik birkaç şekli, bunun eskiliğini ve yaygınlığını göstermektedir. Budauni, Hindistan'da bir Türk hükümdarının ay tutulması sırasında doğduğunu ve bu yüzden kendisine "Ay Işını" isminin verildiğini anlatmaktadır. Bir Kıpçak geleneğine göre ilk erkek Ay Atam'ın "Ay Babam"ın aslı güneşin ısıttığı bir kil parçasıdır. Her hâlde bu Kara Dağ anlatımının aynısı olmalı.

Bunların arasında Altay kökenli olanların hangileri olduğunu belirlemek gerekir. Altay kökenli olanlar ilk bakışta mağara, su, güneş ısı, eril ay ve rolü olarak gözükmektedir (2002: 111).

Karmaşık kozmogoniler çok daha sonraları ortaya çıkmışlar ve hemen hepsi yaratılışa ilgili olmuşlardır. Bunların arasında en tanınmış Radloff tarafından Altaylardan aktarılmıştır: “Gök ve Yer olmadan önce her şey suydü. Yeryüzü yoktu. Gök yoktu. O zaman tanrıların en yükseğı, her türlü varlığın başlangıcı, insan ırkının babası ve anası olan tengere Kaire Han, başlangıçta kendine benzeyen bir varlık yaratmış ve ona Kişi (insan) ismini vermiş”. Aslında Kişi ismi insanı yanlış bir değerlendirmeye yöneltmemelidir; çünkü hikâye açıkça Hıristiyan etkisi altındadır ve Türklerin eski diniyle uzaktan bir ilinti içindedir (Roux, 2002: 112). Orta ve İç Asya’da yaşayan Türk toplulukları arasında, dünya ve insanın yaratılışı ya da insanın türeyişi hakkında birçok efsane tespit edilmiştir. Bu efsaneler yakın çağlarda derlendikleri için İslamiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm ve Maniheizmden izlerinin görüldüğü çok önemli ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 2002: 97). Mircea Eliade’nın *Kutsal ve Dindışı* adlı eserindeki “İnsanların toprak tarafından doğurulması evrensel yaygınlığa sahip bir inançtır. Çok sayıda dilde, insan topraktan olma olarak adlandırılmaktadır” (1991: 118) ifadelerinde insanoğlunun topraktan doğduğuna inanıldığına işaret edilmektedir. Yaratıcının insanı topraktan var etmesi ise başka bir yaratım sürecini gerektirmektedir. Ancak her iki durumda da insanoğlunun yaratılma kaynağı topraktan gelmektedir.

Taş, adı geçen çalışmasında Orta Asya ve Sibirya mitleri ile Kitab-ı Mukaddes’i karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmada en temel ortaklığın insanın yaratımında kullanılan malzeme olduğu söylenebilir. Taş, Türk mitolojilerinde insanın yaratılışını netice itibariyle değerlendirdiğinde şu sonuca varmıştır: Türk mitolojilerinde insan, evrenin temel elementlerinden yaratılmıştır. İnsanın topraktan yaratılması ve tanrının insana üfürerek hayat vermesi, ayrıca insanla birlikte ağaç motifinin kullanılması, kötü ruh (Erlık) tarafından insanların aldatılmaları ve Tanrı katından kovulmaları; kadının erkeğin kemiğinden yaratılması Kitab-ı Mukaddes’le benzerlik arz etmektedir. Ancak Türk mitolojilerinde bir takım farklılıklar da söz konudur. Türk mitolojilerinde Tanrı, Kitab-ı Mukaddes’te olduğu gibi insanın burnuna değil, kulağına üfürerek hayat vermektedir. Akıl ise Türk mitolojilerinde insanın burnuna üfürülerek verilir. Bu, Kitab-ı Mukaddes’te zikredilmeyen bir husustur. Ayrıca insanın yaratılış süreci de Kitab-ı Mukaddes’te izlenen dizgeye tam manasıyla uygun düşmemektedir. Çünkü Türk mitolojisinde ve bilhassa Altay yaratılış mitolojisinde, insanın yaratılışı değil, çeşitli şekillerde insanların yaratılışları söz konusudur. Verbitskiy’in nakletmiş olduğu mitolojide ilk akıllı varlık olarak yaratılan varlık, insan olarak karşımıza çıkmakta, ancak bu varlık daha sonra, Ülgen’in karşısına ikincil tanrısal bir varlık olarak çıkmaktadır. Mitolojide bu varlığın yaratılması şu şekilde zikredilir: “...Henüz insan yok iken denizde bir buz parçası gibi yüzen yer küresine bakıyordu. Orada insan iskeletine benzer balık katmanı vardı. Kütleli makasla keserek şöyle dedi: “Bu nedir böyle cansız? Bu insan olsun!” Ve öyle oldu. Ülgen bu ilk akıllı yaratığı Erlık diye isimlendirdi.” (2011: 116). Türk mitolojilerinde tek düze bir yaratma söz konusu değildir. İnsanın yaratılışı Kitab-ı Mukaddes’le mukayese edilebilirse de, Türk mitolojisi bu manada oldukça farklılık arz

etmektedir. Çünkü Türk mitolojilerinde çok çeşitli kültürlerin yansımaları ve etkileri söz konusudur. Bu noktada mitolojiler, sadece kozmogonik meseleler açısından değil, bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı takdirde, kullanılan diğer öğeler hangi kültür çevresinin Türk mitolojisine etki ettiği noktasında ışık tutacaktır (Taş, 2011: 122).

Mitler, günümüz modern insanına geçmişten bilgiler aktararak bugünün inanışlarının ve yaşam tarzının açıklanmasına ve daha iyi anlaşılmasına yardımcı olurlar. Görüldüğü gibi hiçbir zaman diliminde ve coğrafi olarak aralarında hiçbir şekilde komşuluk ya da yakınlık olmayan kültürlerde ortak yaratım unsuru toprak olarak görülmektedir. Esasen incelendiğinde mitlere sadece anlatı olarak bakmak hatalı olacaktır. Çünkü günümüzün açıklanabilir bir takım bilgilerini mit bizlere çok daha önceleri vermiştir. İnsan yaratımındaki toprak elementine de bu şekilde bakıldığında bilimin ve teknolojinin ilerlemesi ile insan vücudundaki elementlerin de toprağı oluşturan elementler ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Ortak bir insanlık düşüncesi olarak “ilk insanın topraktan yaratıldığı” genelmesi mit ve din tarihi açısından önem gösterdiği gibi fen bilimlerinin de ilgisini çekmiştir. Mitik ve dinsel anlatıların etkisi ileri bir ilim hâline gelen özellikle tıp, biyoloji ve kimya gibi bilimlerin çalışmalarında kendisini göstermektedir. Tıp, biyoloji ve kimya gibi bilimlerden faydalanılarak hem toprağın, hem de insan vücudunun analitik incelemesi yapılmıştır. Bu incelemeler sonucunda insan vücudunun içerdiği maddeler ile toprağın içerdiği maddelerin tamamen aynı olduğu anlaşılmıştır. Bu maddeler ve maddelerin insan vücudundaki oranları şu şekildedir: Bu maddeler alüminyum, demir, kalsiyum, oksijen, silikon, sodyum, potasyum, magnezyum, hidrojen, klor, iyot, manganez, kurşun, fosfor, bakır, gümüş, karbon, çinko, kükürt ve azottur. Amerika’daki bir kimya bürosunun yaptığı analize göre insan vücudunun %65’i oksijen, %18’i karbon, %10’u hidrojen, %3’ü azot, %1.5’u kalsiyum, %1’i fosfor, geri kalanı da diğer elementlerdir. İnsan vücudunda gerekli her element belli değer aralıklarında var olabilmektedir. Bu değer aralığından sapmalar olduğunda hastalıklar, ölümler ortaya çıkabilir. Vücutta baştan bu maddeler dengeli bir şekilde dağıtıldıkları gibi, vücut sonradan bu maddeleri dengeli bir şekilde kullanacak, fazlalıkları dışarı atacak biçimde de yaratılmıştır. İnsan vücudunda yaklaşık 2 kg kalsiyum vardır. Eğer bu kalsiyum azalır bir elmayı ısırmanın dişlerimizin parçalanmasıyla sonuçlanabilir. Vücudumuzun 120 gr kadar potasyuma ihtiyacı vardır. Bu maddenin eksikliği kas ağrıları, kramplar, yorgunluk, bağırsak rahatsızlıkları, kalp çarpıntısı olarak kendini gösterir. Çinkoya olan ihtiyacımız ise sadece 2-3 gr kadardır. Bu düşük miktarın eksikliği hafıza kaybı, cinsel yetersizlik, hareket gücünün azalması, koku ve tad alma duyusunun zayıflamasıyla kendini gösterir. 100 mikrogramlık selenyumun eksikliği kas zayıflığı, kalp ve damarlardaki esneme kabiliyetinin bozulmasıyla kendini gösterir <http://www.mucizeler.com/2011/10/toprak-ve-sudan-yaratilma/> (Son Erişim Tarihi: 18.10.2017).

Sonuç

Gerek dünya mitlerinde gerekse Orta Asya ve Sibirya kökenli Türk mitlerinde insanın yaratım süreci öncelikle bir yaratıcı ile başlamaktadır. Kimi mitlerde bu

yaratıcının hem adı hem de cinsiyeti belli iken kimi mitlerde ise belli değildir. Bazı mitlerin büyük bir kısmında ilk insan erkek olarak yaratılmıştır. Kadın ise ya sonradan ya da erkeğin bir parçasından yaratılmıştır. Yaratılan insanlar toprağın türevleri olan balçık, kil ve çamurdan hammaddesinden yaratılmış olup, çeşitli yollarla insanlara şekil verilmiştir. Özellikle dünya mitlerinde yer alan bazı mitlerde yaratıcı insanların bir kısmını özenerek yaratmışken bir kısmını da alelade yaratmıştır. Bu şekilde bir yaratım günümüzdeki insan tiplerini (ten rengi, beden engeli, beden deformasyonu vb.) açıklamak için anlatılan bir mit niteliği taşımaktadır. Dünya mitlerinin kimilerinde yaratıcı sıkıldığı ya da işleri yapacak biri olmadığı için bir insan yaratma ihtiyacı hissetmişken, bu düşünce Orta Asya ve Sibiryaya Türk mitlerinde görülmez. Türk mitlerinde yaratıcı Tanrı Ülgen, erkek olarak geçmektedir. Bu ifade ile Ülgen'e erkek cinsiyeti verildiği anlaşılmaktadır. Verbitskiy'nin aktardığı Altay yaratılış mitinde tanrı Ülgen, Ak Ana/İne'nin telkinleri ile insanı yaratır ve kendisine kardeş yapar. Tanrının bu şekilde yalnızlığı giderdiği düşünülebilir. Aktarılan bu mitte Tanrı Ülgen denizin ortasındaki toprak parçasığının üzerinde duran kilin insan olmasını ister ve o anda kil insan olarak kendine beden bulur. Yaratıcı, insanı yaratmış olduğu dünyanın bir parçası olarak tasavvur etmiş ve makro kozmik yaratılış olarak tasarladığı dünyaya mikro kozmik yaratılış olan insanı da ekleyerek yaratım sürecini tamamlamıştır. Orta Asya ve Sibiryaya mitlerinde olduğu gibi Dünya mitlerinde de toprak ve onun türevleri olan kil, balçık, çamur insanın yaratılışında önemli bir etkidir. Toprak, hem mitik dönemlerin hem de büyük dinî geleneklerin insanoğlunun yaratılışını içeren anlatılarında temel unsur olarak ele alınmıştır. Mitlerde toprağa, yaşam döngüsünün başlangıç maddesi olarak ve de insanın ölümlü oluşunun sembolizmi anlamında güçlü bir vurgu yapılmaktadır. Verbitskiy'nin aktardığı Altay yaratılış mitinde göze çarpan ilk unsur semavi dinlerde görüldüğü gibi insan yaratımında tabiatın temel elementleri olan özellikle toprak ve suyun kullanılmış olmasıdır. Buraya kadar özetlenen veya alıntı yapılarak aktarılan metinlerde, insanın topraktan yaratılmasının, Tanrının ona üfleyerek ruh ve hayat vermesinin Kitab-ı Mukaddes'le büyük oranda benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Değınilen bütün mitlerde de görüldüğü bütün varlıkların özü olarak kabul edilebilen toprak ve su karışımı ile yaratılan insan kendisine akıl verilmesi ile diğer varlıkların da üstünde bir varlığa dönüşmüştür. Böylece insanoğlu yaratıcıdan da bir parça ile varlık kazanmış ve tecelli olmuştur. Diğer taraftan tıbbi olarak da insanın vücudunda toprak maddesinin oluşturan elementlerin varlığından söz edilebilir. Yapılan incelemelerde insan vücudunda dengeli oranlarda bulunan elementlerin eksikliklerin de ciddi rahatsızlıklara yol açtığı görülmektedir.

İnsanoğlunun yaratılış serüveni her zaman için bir yaratıcı ile başlamıştır. Yaratıcı, çeşitli sebeplerle insanı yaratma eylemine girmiş ve insanoğlu yaratılmıştır. Ancak yaratım sürecinde en arkaik mitlerden günümüz semavi dinlerine kadar yaratım ham maddesi olarak toprağın kullanılması dikkat çekici bir husus olmuştur. Modern tıp, bilim ve teknoloji insanın topraktan yaratıldığına dair mitleri destekler nitelikte sonuçlar ortaya koymuştur.

Kaynaklar

- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Konya: Kömen Yayınları.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi 1*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2000). *Tektanlı Dinler Karşısında Kadın*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Berger, Hermann (2015). *Çingene Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Ankara: BilgeSu Yay.
- Birrell, Anne (2016). *Çin Mitleri*, (Çev. Melisa Pancar), Ankara: Phoenix Yay.
- Buxton, Richard (2016). *Yunan Mitolojisi*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Can, Şefik (2011). *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Cömert, Bedrettin (2015). *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara: De Ki Basım Yayın.
- Curtis, Vesta Sarkhosh (2016). *İran Mitleri*, (Çev. Fatma Esra Aslan), Ankara: Phoenix Yay.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Eliade, Mircea (1991). *Kutsal ve Dindışı*, Ankara: Gece Yayınları.
- Hansen, William (2017). *Yunan ve Roma Mitolojisi*, İstanbul: Say Yay.
- Hart, George (2017). *Mısır Mitleri*, (Çev. Mehmet Sait Türk), Ankara: Phoenix Yay.
- Harva, Uno (2014). *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Haviland, William A. (2002). *Kültürel Antropoloji*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- İnan, Abdülkadir (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yay.
- İndirkaş, Zühre (2013). *Türk Mitosları ve Anadolu Efsanelerinin İzsürümü*, İstanbul: İmge Yay.
- Kaya, Muharrem (2015). *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*, İstanbul: Bağlam Yay.
- Koçak, Aynur (2016). *Mitlerle Varoluş Yolculuğu*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Lvova E.L. vd. (2013). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*, (Çev. Metin Ergun), C.2, Konya: Kömen Yayınları.
- Marriott, Alice-Carol K. Rachlin (2003). *Kızılderili Mitolojisi*, Ankara: İmge Yayınları.
- McCall, Henrietta (2017). *Mezopotamya Mitleri*, (Çev. Bircan Baykara), Ankara: Phoenix Yay.
- Ögel, Bahaeddin (2003). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C.1, Ankara: TTK Yay.
- Rosenberg, Donna (2006). *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, Ankara: İmge Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Saydam, M. Bilgin (2011). *Deli Dumrul'un Bilinci Türk-İslam Ruhu Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Taş, İsmail (2002). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yay.
- Urton, Gary (2017). *İnka Mitleri*, (Çev. İsmail Yılmaz), Ankara: Phoenix Yay.
- Yıldırım, Nimet (2012). *İran Mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayınları.
- <http://www.mucizeler.com/2011/10/toprak-ve-sudan-yaratilma/> (Son Erişim Tarihi: 18.10.2017)

DOĞU KARADENİZ HAYVANCILARI VE ÇOBANLARININ
GELENEKSEL VETERİNERLİK UYGULAMALARINA DÖNÜK
TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER
SOME REMARKS ON THE TRADITIONAL ANIMAL TREATMENT
AND HEALING PRACTICES OF BLACK SEA LIVESTOCK FARMERS
AND SHEPHERDS

MUSTAFA AÇA

Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
mustafaaca@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/ 0000-0002-0784-9846

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.12.2017
Sayfa-*Pages* : 127-144
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3851>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**DOĞU KARADENİZ HAYVANCILARI VE ÇOBANLARININ
GELENEKSEL VETERİNERLİK UYGULAMALARINA DÖNÜK TESPİT
VE DEĞERLENDİRMELER***

SOME REMARKS ON THE TRADITIONAL ANIMAL TREATMENT AND
HEALING PRACTICES OF BLACK SEA LIVESTOCK FARMERS AND
SHEPHERDS

MUSTAFA AÇA

Öz

Kadim dönemlerden günümüze uzanan hayvancılık eksenli kültürel mirası, bölgenin ilk Türk yerleşimcileri olan atalarından devralıp sürdürmeye çalışan Doğu Karadeniz hayvancı toplulukları ve çobanları, tabiatın takvim döngüsü ile uyumlu biçimde yaylak, güzlek ve kışlak alanlarında sayıları her geçen gün azalıyor olsa da hayvan sürüleri muhafaza etmeyi sürdürmektedirler. Geçimlik ölçekte hayvancılık uygulamalarının çeşitli biçimlerde ve alanlarda sürdürüldüğü Doğu Karadeniz’de hayvan sahipleri ve çobanlar hayvancılık eksenli kültürel süreçlerin dinamik biçimde uygulayıcısı ve aktarıcısı olmaya devam etmektedirler. Doğu Karadenizli hayvancılar ve çobanlar, yüksekliği 3000 metreye ulaşan yayla ve oba yerleşimlerine dâhil meralarda nisan ve kışım ayları arasında küçükbaş sürülerini en iyi şekilde beslemek ve muhafaza etmek için çabalamaktadırlar. Yayla hazırlığından yaylaya çıkışa, yayla döneminden yayla dönüşüne kadar her bir süreci pek çok geleneksel kültür unsuruyla kuşatılmış olan hayvancılık uygulamaları içinde hayvan sahipleri veya çobanlar sadece yaylalarda değil tüm faaliyet alanlarında ihtiyaç duyulan hallerde hayvanlarını çoğu zaman kendi geleneksel bilgileri ile tedavi etmektedirler. Sınırlı geçim kaynakları ve gelirleri ile çoğu zaman bilimsel bilginin temsilcileri olan veterinerlerden yararlanamayan hayvancılar, atalarından aldıkları geleneksel bilgiyi güncel tutmakta ve bu bilgiyi sayıları azalmakta olan genç temsilcilere aktarmaktadırlar. Bu çalışmada bölge hayvancılarının geleneksel veterinerlik uygulamalarında tercih ettikleri ve saha çalışmalarında kullanılan katımlı gözlem ve mülakat

Abstract

Despite their dwindling numbers the livestock farmers and shepherds strive to preserve the rich cultural heritage that extends to our day from the first Turkish settlers of the Black Sea region in harmony with the seasonal cycle of the nature on the winter, summer and fall pastures. In the region, animal husbandry and its practices survive on a subsistence scale and the owners of the herds and the shepherds are still seen as the dynamic representors and transmitters of the livestock based cultural processes. The livestock farmers and shepherds has been trying to preserve and feed their cattle herds in the best condition between the months of April and November of each year at altitudes reaching as high as 3000 meters used as grazing lands belonging to the pasture settlements. These livestock owners and shepherds often times treat and heal their cattle with their traditional knowledge that benefits from all aspects of the pasture culture. The livestock farmers usually cannot benefit from veterinarian service because of their limited income sources. Instead they rely on traditional knowledge that they acquired from their fathers, and transfer this constantly updated knowledge to their sons. This study subjects the traditional animal treatment and healing practices of the livestock owners and shepherds by evaluating the rational, superstitious and mixed treatment forms, belief and thinking patterns and the cultural codes, functions and effects of these elements to

* Bu çalışma, TÜBİTAK (SOBAG-3001) tarafından desteklenen 115K098 numaralı “Türk Halk Bilimi ve Etnografyası Perspektifinden Giresun, Trabzon ve Rize Yörelere Çobanlık Mesleği ve Hayvancılık Kültürü Üzerine Bir Alan Araştırması” adlı araştırma projesi kapsamında ulaşılan verilerle hazırlanmıştır.

yöntemleri ile tespit edilen akılcı, büyüklük ve akılcı-büyüklük katışık nitelikler taşıyan sağaltma biçimleri, inanış ve düşünüş kalıpları, temsil ettikleri kültürel kodlar, işlevsellikleri ve geleneksel dünya görüşüne etkileri gibi bağlamsal öğelerle birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bütüncül bir kültür envanterinin henüz hazırlanmadığı Doğu Karadeniz bölgesinde hayvancılığın bölge kültürü üzerindeki etkileri de ayrıca değerlendirilecek, bölgeye dönük olarak gerçekleştirilecek bütüncül kültür araştırmalarına bir perspektif sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, sözlü kültür, çoban, halk veterinerliği

the traditional worldview. The data compiled was obtained through field research by participant observation and interviews. The findings of the study sheds light on the effects of animal husbandry on the regional culture by providing perspective on the general cultural studies to be conducted about the region and laying bricks for the unfinished cultural inventory of the region.

Key Words: Black Sea region, oral culture, shepherd, folk veterinary

Giriş

İhtiyaçlar hiyerarşisi içinde ilk sırada bulunan beslenme ihtiyacını başlangıçta toplayıcılıkla, sonrasında ise avcılıkla karşılamaya çalışan kadim insan toplulukları, ussal ve ruhsal birikimlerinin bir sonucu olarak içinde yaşadıkları doğal çevrenin diğer canlıları konumunda olan hayvanlardan bazılarını evcilleştirmek suretiyle medeniyet yolculuğunda önemli bir adım atmışlardır (Soylu, 1982: 91). Beslenme başta olmak üzere, ulaşım ve korunma gibi ihtiyaçların karşılanması amacıyla at, deve, inek, koyun, keçi, köpek vs. gibi hayvanların evcilleştirilmesi ile birlikte profesyonel nitelikli hayvancılık uygulamalarının ilk örnekleri ortaya çıkmıştır.

Türk iktisadi hayatının yanı sıra kültürel yaratım ve aktarım süreçleri içinde önemli bir yere sahip olan hayvancılık, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne sistematik biçimiyle ilk olarak Oğuz gruplarından biri olan Çepniler arasında görülmüştür. Bölgenin bütünüyle Türk hâkimiyetine girmesi ile birlikte hayvancılığın en önemli geçim kaynaklarından biri haline geldiğini söylemek mümkündür. Önceki yurtlarındaki kültürel miraslarını bu yeni yurtlara aktaran Türk zümreleri, hayvancılık etrafındaki kültürel birikimlerini de bölgeye taşımışlardır. Tarihçi Tirebolulu Alparslan, bu görüşü destekler biçimde, göçebe hayatı yaşayan ve sürüleri ile birlikte büyük göç dalgaları halinde Anadolu'ya yayılan Türkmen boylarından Çepni Türklerinin, Trabzon ve çevresinin 1461 yılında Türklerin eline geçmesiyle bu bölgede çoğaldıklarından bahsetmiş ve bugün bile yaylacılık faaliyetiyle ilgili sürdürülen birçok geleneğin bir bölümünün 450-500 yıl öncesinden devam ettirildiğini belirtmiştir (Zaman, 2000: 226). Bölgedeki hayvancılık uygulamaları güncel durumunu aşağıda belirtilen alanlarda ve usullerde takip etmek mümkündür:

a. *Sahil şeridinde yer alan birbirine yakın mesafelerdeki köylerde gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri:* Bu alanlarda hayvancılık oldukça küçük ölçekli olup daha ziyade inek besiciliğine dayalıdır. Fındık, çay ve mısır gibi tarım ürünlerinin nispeten daha fazla yetiştiği bu alanlarda bölge insanı öncelikle kendi temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek ölçüde birkaç büyükbaş hayvan beslemektedir. Sahil köylüleri ineklerini fenni yemin yanı sıra yakın mesafelerdeki ot kaynaklarından biçerek kuruttukları otlarla beslemektedirler. Aynı amaçla il merkezlerinde kurulan saman pazarlarına diğer illerden kamyonlarla balyalar halinde getirilen samanları almaktadırlar. Bu alanlarda beslenen sınırlı sayıda hayvanın yaylalara götürülmesi sık karşılaşılan bir durum değildir.

Hayvanlar yaz kış aynı ahırlarda çoğu zaman yem takviyesi yapılarak beslenmektedirler. Bu alanda koyun besiciliği yapıyor olsa da bu hayvancılık türü etrafında kültürel bir aktarım ortamı oluşacak düzeyde değildir.

b. *Karadeniz dağlarının güney yamaçlarına ve vadi duvarlarına yaslanmış yüksek köylerde gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri*: Sahil şeridindeki alçak rakımlı köylere nispetle hayvancılığın daha yoğun şekilde sürdürüldüğü köylerdir. Fındık ve çay gibi merkezi tarımsal geçim kaynaklarının sınırlı olduğu bu bölgelerde hayvancılığa daha fazla rağbet gösterilmektedir. Yüksek köy hayvancılığında aileler hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak hem de piyasanın et ve süt ürünlerine dönük taleplerini karşılamak amacındadırlar. Hayvancılık kültürünün değişime karşı direnebilen kültürel hafızasını büyük oranda bu alanlar temsil etmektedir. Yüksek köy hayvancılığı ilk gruptan farklı biçimde insan-tabiat ilişkisi bağlamında çok daha organize bir biçimde sürdürülmektedir. Bu alanlardaki hayvancılık uygulamaları iklim odağında gelişen hareketli süreçlerden oluşmaktadır. Yüksek köy hayvancılığında kışlak, güzlek, yazlak/yaylak kavramları bugün de canlı bir biçimde takip edilebilmektedir. Soğuk kış aylarında hayvan sürülerini köylerindeki muhkem alanlarda besleyen aileler, havaların ılımaya ve baharın yüzünü göstermeye başlaması ile güzlek tabir edilen ve nispeten yaylara daha yakın olan meralara hareket ederler. Nisan ayı ortalarından itibaren özellikle de mayıs ayında yoğun bir biçimde “yazlak/yaylak”lara hareket eden inek ve koyun sürüleri yaz boyunca yaklaşık 6-7 ay yaylalarda ve obalarda kalmaktadırlar.

Bölgede, hayvancılığın tercih edilen bir ekonomik model olmaktan uzaklaşması ve geçim temelli göçlerin giderek yaygınlaşması gibi sebeplerle pek çok yayla yerleşiminin işlevini yitirmiş şekilde terk edildiği görülmektedir. İdari olarak Rize sınırları içinde yer alan Tunca Vadisinin eklentilerinden biri olan ve geçmişte yüzden fazla evin bulunduğu Şorak Yaylası'nın bugünkü terkedilmiş hali, bu son durumun onlarca örneğinden sadece biridir.

Bölge Hayvancılığı ve Çobanlarında Halk Veterinerliği

Çeşitli sağaltma yöntemleriyle kendi hastalıklarını tedavi etmeye çalışan insanoglu, tarım kültürünün gelişmesinde de etkili olan¹ hayvancılık uygulamaları ile sahip olduğu hayvanları tedavi edebilmek amacıyla benzer sağaltma uygulamaları geliştirmiştir. Hayvancılık merkezli ekonominin sürdürülebilirliği, ölçeği ne olursa olsun sürüyü meydana getiren hayvanların sağlıklı bir biçimde beslenmeleri ve üremeleri ile mümkün olacaktır. Bu anlamda hayvancılığın küçük veya büyük ölçekte bir geçim aracı olduğu geleneksel çevrelerde halkın veteriner olmadığı zamanlarda veya veteriner ulaşamadığı durumlarda ya da çoğunlukla ekonomik sebeplerle veteriner gitmek istemedikleri zamanlarda hayvanlarını hastalıklardan korumak veya hayvanlarını tedavi etmek için başvurdukları uygulama ve pratiklerin tümü *halk veterinerliği* adı altında değerlendirilmiş ve bu geleneksel bilgi türü halk bilgisinin araştırma kadrolarından biri halini almıştır.

¹ Tarım kültürü, insan topluluklarının beslenme ihtiyacını karşılamının yeni bir tezahürü olmakla kalmamış, hayvan sürülerinin muhafazası ve çoğaltılması yolunda ihtiyaç duyulan besinlerin de tedarik edilmesine imkân tanımıştır.

Türk kültür tarihi kaynaklarından bazılarında halk hekimliği uygulamalarının yanı sıra halk veterinerliği kapsamında değerlendirilebilecek kimi uygulamalara da yer verilmiş olması, hayvancılık ekseninde zengin bir medeni sistem oluşturan Türklerin erken dönemlerden itibaren zengin bir geleneksel veterinerlik birikimine eriştiklerini göstermektedir.

İnsanımız, sahip olduğu hayvanlarda ortaya çıkan hastalıkları farklı sebeplere bağlamış ve bu sebeplerle uyumlu tedavi biçimleri geliştirmiştir. Pertev Naili Boratav, hayvan hastalıklarının tedavisi yolundaki geleneksel karakterli uygulamaları değerlendirirken a) tümüyle akılcı yöntemler, b) tümüyle büyüklük işlemler, c) büyüklük ve akılcı katışık işlemler şeklinde adlandırdığı üç ayrı tedavi usulünün varlığına dikkat çeker (Boratav, 1994: 129). Bu tedavi biçimlerinin örnekleriyle Anadolu’da geleneksel hayvancılığın sürdürüldüğü bölgelerde bugün de karşılaşılmaktadır.

Teçrübeli çobanlar veterinerlik işinden de anlarlar. Çoğunluğu geleneksel nitelik taşıyan sağaltma yöntemlerine başvuran çobanların bıçakları en önemli tıbbi araçlarıdır. Araştırma sahamızda tespit ettiğimiz geleneksel nitelikli veterinerlik uygulamaları arasında Boratav’ın “tümüyle akılcı yöntemler” başlığı altında değerlendirebileceğimiz uygulamalar şu şekildedir:

1. İneğin gözünün kızarıp şişmesi hastalığına “boğça hastalığı” denilir. Nazar sebebiyle ortaya çıktığına inanılan bu hastalığın tedavi edilmesi amacıyla sarımsak ezilip bir bez parçasına konularak hasta ineğin başına sarılır. (KK-1)

İneklerin gözlerindeki üçüncü perde sanki insandaki katarak gibi büyür gözüne inmeye başlar. Böyle olduğu zaman o inen perdenin üstü kesilip alınır. Alınmazsa ineği zehirleyebilir. (KK-47)

Gözlerinde leke olan hayvanlara pırasa doğranır, sıkılır ve suyu hayvanın gözüne sürülür. (KK-36)

2. Çok yem yiyen hayvanın karnı şişer ve ağrır. Gevşemesi için hayvana zeytinyağı, karbonat ya da hamsi suyu verilir. Bazen ekmeğe tereyağı sürülerek hayvanın boğazına sokulur. Bazen de dışarı çıkartılıp koşturulur. (KK-37) Hayvanların beslenmesi için önlerine koyulan yiyeceklerin bir hayvanın önüne çok diğerin önüne az konulması ya da o hayvanın önüne konulmaması sonucu hayvanın hastalanmasına “hayvanın gözünden getirmesi” denilir. Hayvan yatırılıp dilinin altından bir şey kesilir. (KK-32)

Bir başka usulde de karnı şişen ineklerin karınları üzerinde ocakta ısıtılmış bir tava gezdirilir. (KK-1) Sancılanan ineklere ayrıca mısır unuyla yapılan malez veya hamur yedirilir. (KK-2; KK-3) Öte yandan yem yemeye başlaması gerekirken bir türlü yem yemeyen buzağılara karabaş adı verilen mısır mantarı yedirilir. (KK-42)

3. “Kone” veya “dağ tutması” denilen ve hayvanı hareket edemez hale getiren hastalığın tedavisi amacıyla ineğin sırtı ve kuyruk altı yarım saat kadar ovalanır. Hayvanın sağ arka ayağının altından alınan toprak hayvanın ağzına konulur. Bu yöntemler işe yaramadığı takdirde dağ tutan ineğin kulağının kenarına veya kuyruk altına küçük bir kesik atılarak kan akıtılır. (KK-2; KK-4; KK-5)

4. İneğin günü (doğum zamanı) geldiği zaman kuyruk sokumuna yakın köprücük kemikleri düşer. O kemiklerde açılma olduğu zaman hayvan gün gün takip edilir. Yavrunun önce ön tırnaklarıyla burun kısmı gelir. Hayvanın arka bacakları gelmişse hemen veteriner çağırılır. Veteriner onu çevirir. Hayvan ayakta doğum yaptığı zaman çok

zor olur. Hayvan yattığı yerden çok kolay doğurur. Hayvanın bacaklarından tutulur ve memeye doğru çekilirse yatmış haldeki inek yavrusunu çabucak doğurur. Doğumdan sonra doğum felci geçiren hayvanlara ayakta kalsın diye güğümle soğuk su dökülür. Zira hayvan yatarsa içi komple dışarı çıkacaktır. (KK-7)

5. Yeni doğum yapmış hayvan her canlı gibi güçsüz ve hassas bir dönemde olduğu için üzerine fazlaca düşülür. Kış mevsiminde doğum yapmışsa hayvana soğuk su verilmez, yemi sıcak su ile hazırlanır. Doğumu yaklaşmış olan hayvan gözlem altına alınır. Kalça kemiklerindeki ette derin çukurlar oluşmuşsa, rahim ağzında şişkinlik olmuşsa, hayvan yatıp kalkmakta zorluk çekiyorsa çara adı verilen rahim akıntısı varsa hayvanın doğumu yaklaşmış demektir. Ağrı çeken hayvan yemini yemez, sürekli hareket eder, yattığında inler ve kuyruk ile arka bacaklarını hareket ettirir. Mümkün merteye hayvanın doğumuna yardım etmeye çalışılır. Zira hayvan tek başına doğumunu yapamayabilir, buzağı ters gelebilir, ahırdaki diğer hayvanlar tarafından ezilebilir veya anne plasentayı yiyerek boğulabilir. Doğan yavru mümkün merteye yerle temas ettirilmeden annenin yanına koyulur. Annenin yavruyu temizleyip kurutması önemlidir. İlk gün anne yanında bırakılan yavru kurumuş yaprak, çayır tozu, kuru odun talaşı gibi malzemelerle hazırlanmış ayrı bir bölgeye alınır. Yeni doğum yapan anneye malez adı verilen mısır unu, pırasa yaprağı, limon veya portakal ve iki yumurta pişirilerek sıvı olmak kaydıyla sıcak şekilde hayvana içirilir. Yumurtanın plasentanın düşmesini sağladığına inanılır. Doğumdan sonra nazar veya herhangi bir rahatsızlıktan dolayı şişen, kızaran, ateşlenen süt torbası, soğuk su, sirke, sıvıyağ ile ovulur. Hayvanların fitil adı verilen meme rahatsızlığında memenin kör olmaması için hayvan sıklıkla sağılır. Süt torbasının iyice boşaldığından emin olunur. (KK-8)

Doğumdan sonra ineğin eşi (ayaktaşı) bütünüyle vücuttan atılsın diye zeytinyağı, kaynatılmış yılanmış fasulye suyu, bir tabak mısır unu veya kepek ve beş tane de aspirin dövülüp ılık suyla hayvana içirilir. Aynı amaçla hayvana kendi sütünün içirildiği de olur. (KK-42; KK-34; KK-5)

Loğusa inekler hasta olarak kabul edilir ve suya mısır unu konulması, tuz eklenmesi ve ardından kaynatılması yoluyla hazırlanan malezle özel olarak beslenirler. (KK-44)

6. İneklerde görülen ve “buzaklık çıkması” denilen rahatsızlık, ineğin doğumdan sonra rahminin dışarı çıkmasıyla meydana gelmektedir. Böyle bir durumda ineğin rahmi el ile bastırılarak içeri sokulur. Rahmin yeniden dışarı çıkmasını önlemek amacıyla da tırmaç² kullanılır. Tırmaçın karak denilen kısmı ineğin rahminin çıkış yerine sabitlenir. Daha sonra tırmaçın ipleri ineğin ön ayaklarına bağlanarak rahmin yeniden dışarı çıkması engellenir. Bu süreçte ineğe fazla yem yedirilmez. Rahme uygulanacak baskının böylelikle önüne geçmeye çalışılır. Bir süre sonra rahim yerine tam olarak yerleştiğinde tırmaç çözülerek hayvanın her zamanki bakımına devam edilir. (KK-9)

7. Küçük ve büyükbaş hayvanların özellikle tırnak aralarında ve ağızlarında görülen tabak hastalığında yaralar meydana gelir. Yaranın yumuşaması için hayvanın ağzına ve ayaklarına zeytinyağı dökülür. Sonra yaranın olduğu ayak ve ağız çevreleri mikropların ölmesi için tuzlu, gübreli, sirkeli veya limonlu su yıkanır. Sarımsak, tuz ve

² Dırmaç olarak da bilinen, yük taşımaya yarayan, iplikle dokunmuş uzun ip.

idrara da dâhil başka asitli maddelerin yanı sıra yanık yağ, soba isisi ve sıcak kül hastalıklı bölgeye sürülür. Tedavide göz taşı da kullanılabilir. Bu usulde hayvanın yarası açılarak yaraya göz taşı uygulanır. Hayvanın ayaklarına, tırnak aralarına kükürt ve donmamış kireç konulduğu da olur. Oluşan yaraların kurtlanmaması için açık yaraya kızgın tereyağı da dökülür. Bazen de yaraların olduğu bölgelere hayvanların kendi dışkısı sürülür. (KK-10; KK-11; KK-12; KK-13; KK-14; KK-15)

8. Hayvanın genellikle baş kısmında, boynunda ve kuyruk sokumunda mercimek büyüklüğünde başlayarak ve avuç içi kadar olabilen tüy dökülmesi hastalığına “kellik hastalığı” denilir. Kısa süre içerisinde de hayvanın tüm vücuduna yayılır. Genellikle kış aylarında ve ilkbahar başlarında, rutubetli ahır ortamlarında oluşur. Kellik hastalığına yakalanan hayvanların, hastalığın olduğu bölgelerinde kaşıntı meydana gelir. Bulaşıcı nitelikte olan bu hastalığın tedavi edilmesi için ahırların güneş ışığı görmesi ve havalandırılması yeterlidir. (KK-16)

9. Otlamayı bırakan hayvanlar, öksürüğe benzer sesler de çıkarmaya başlarsa “çon oldu” denilir. Hayvanın gözünün yanındaki damardan kan alınır. Buradan akıtılan ve nispeten daha koyu renkte olan kan, hayvanın ağzına verilir. Hayvan o kanı yuttuktan sonra başından tutularak sallanır. (KK-17; KK-18; KK-19)

10. Memesi şişen veya tıkanan ineklerin memeleri her gün sabunlu suyla yıkanır. Bununla birlikte şifa olsun diye memeye bal veya çamur da sürülür. (KK-20) İneğin memesi şişerse yilancık vurdu denip memesi sabunla ovulur. (KK-45)

11. Zehirli bitkiler (zifin, parten, kumar, karayemiş yaprağı vb.) sebebiyle zehirlenen koyunların kulağından veya gözünün damarından kan alınır. Bu işleme Giresun yöresinde “kez etmek” denilir. (KK-21; KK-22; KK-23)

Zehirlenen koyunlara çiğ yumurta, karbonatlı ayran, yaban kirazı ağacının kabuklarının suyu, tuzlu su, pekmez, bal şerbeti, rakı, sirke, zeytinyağı, tuzlu hamsi suyu, turşu suyu, kömür suyu, çamurlu su, peyniraltı suyu, eritilmiş aspirin, insan idrarı içirilir. Bu karışımlar işe yaramazsa veya hayvanı kusturmazsa hayvan çamurda yatırılarak deri yoluyla zehir atması sağlanır. (KK-24; KK-25; KK-26; KK-27; KK-18; KK-17; KK-28; KK-29; KK-5; KK-30; KK-21; KK-22; KK-31; KK-32; KK-33; KK-34; KK-35)

12. İneklerde domuz başı (suğanak) hastalığı görülmesi halinde hastalığın görüldüğü bölgenin üzerinden domuz dişi birkaç defa çevrilir. (KK-34)

13. Bitlenen hayvanlar, kazanda kaynatılan anduz otunun suyu ile yıkanır. (KK-29) Keçiler yazın ahırda tutulurlarsa uyuz olurlar. Yayladan sahile inilince eskiden ilaç olmadığı için uyuz olan hayvanlar deniz suyunda güzelce yıkanır. (KK-41)

14. Kırığı ya da yarası olan hayvanlara çeşitli otlar pişirilerek, bu karışım kırık yere sürülür ve sarılır. Bazen patates soğan karışımı, mısır unu yoğurtla karıştırılıp oluşturulan ekşi hamur, ezilmiş kuru üzüm soğan ve zeytin hayvanın kırık ayağına sarılır. (KK-38; KK-13)

15. Hayvanın ayağı kırıldığında dört tane tahta ayarlanır. Yumurtanın sarısı unla karıştırılır. Bu karışıma biraz da yoğurt ve zeytinyağı eklenerek karışım hamur haline getirilir. Kırık bölgeye sürülen bu karışım tahta parçaları ve bezle hatta varsa keçe ile sıkıca sarılır. (KK-39; KK-40)

16. Görme sorunu yaşayan hayvanın gözüne limon suyu, şeker veya nişadır konulur. (KK-40; KK-41)

17. İshal olan ineklere hamsi suyu, kaynatılmış pelit ve kızılçık suyu, yün çorabın kesilen ve suda kaynatılan boğaz kısmı, suyla karıştırılmış nişasta, un içirilir veya yedirilir. (KK-42; KK-23; KK-32; KK-43)

18. Kan işeyen hayvanlara kaynatılmış yaban nanesi suyu içirilir. (KK-15)

19. İneğin boğazına takılan elma, ucuna bez sarılmış bir çubukla ineğin burnu tutulmak suretiyle boğazından içeri itilir. (KK-46)

20. Halsizlik ve ağızda sert sivilce çıkması gibi belirtileri olan hayvan hastalığına Rize yöresinde “fena şey” denilir. Hastalığın tedavi edilmesi amacıyla hayvanın ağızındaki sivilceler kesilmek suretiyle kanatılır ve üzerine tuz ve nişadır basılarak yara dağlanır. (KK-47)

21. İğne, çivi, poşet gibi cisimleri yiyen hayvanların tüyleri kabarrır. Hayvanın midesindeki metal parçaları çıkarmak için hayvana mıknaş yutturur ve bu mıknaş dışkı yoluyla atılır. (KK-13)

22. Hayvanın herhangi bir bölgesinde oluşabilecek yaralanmalarda, apse veya sinek larvası durumlarında çam sakızı tereyağında eritilir. El yakmayacak kıvama geldiğinde temiz bir bez yardımıyla hasarlı bölgeye sarılır. (KK-48)

23. Hayvan kızgınlık dönemi geçirmiyorsa rahim ağzına bakılır. Burada eğer küçük sivilce gibi bir oluşum varsa kitle oradan alınır. Hayvan hala kızgınlık dönemi geçirmiyorsa kısır olduğuna kanaat getirilir. Çiftleşmeden kısa bir süre sonra hamilelik gerçekleşmeyip tekrar kızgınlık belirtileri gösteriyorsa boğaya verildikten sonra rahim ağzına bir tutam tuz konur. Daha öncesinde bu gibi durumlarda kükürt de konulmuştur. (KK-48)

Hayvanların tedavi edilmesi yolunda uygulanan bu “tümüyle akılcı yöntemler” haricinde, hayvan iştahsız olduğunda, sağıldığı zaman süt vermediğinde, davranışlarında ani değişimler gözlemlendiğinde, hayvanın fiziksel olarak hasta olmadığına kanaat getirilmişse eğer akla ilk olarak nazar gelmektedir.

Araştırma sahamızda hayvanların kendilerine nazar değmesinin yanı sıra, bu hayvanların ürünlerine de nazar değebileceğine dönük inanışlar oldukça yaygındır. Sağım sırasında hayvanın beklenen ölçüde kadar süt vermemesi, yayıkla tereyağı yapılırken sütün tutmaması, peynir yapılırken sütün peynir kıvamını almaması, yapılan yoğurdun tadının acı olması gibi haller çoğu zaman nazarla ilişkilendirilmektedir. Geleneksel halk hayatının diğer alanlarında olduğu gibi hayvancılığa dayalı yaşamda da nazarı değdiğine inanılan kimseler özellikle bellidir. Bu yaygın inanışla ilgili olarak kaynak şahıslardan bazılarının ifadeleri şu şekildedir:

Öyle belirli kişiler oluyordu. Diyelim İbrahim ile oturuyoruz dedi bana ne güzel koyunun var. O gece koyunumu ayı yedi. Böyle şeyler gelirdi başımıza. Şuan ki ortam olsa derim ona ama o zaman diyemezdim ki utanırdın. Zaten öyle bir kalabalık ortam yok. Bir komşun gelmiş, arkadaşın gelmiş ne diyeceksin ona. Adem'in gözü olduğu bilirdi. Rahmetli dedim derdi taşı patlatır gözü diye. 80 koyunumuz öyle kırıldı çare bulamadık ona. (KK-49)

Benim aşağıda ineklerim vardı o zaman babaannem ağıra gittiğinde ineklere bakmazdı niye ben senin ineklerine bakmayayım ölürler. Cozunle benim ineğimi öldürecek kadar göz varsa saha seni başka bir yere götüreceğim kuyumcu altınları koy

cebume ama babaannem bizim ineklere bakmazlardı. Fadime Hala da bakmazdı. (KK-50)

Nazar insani mezara hayvani kazana kor. Benum başume celdi. 280 kiloluk bir tosun yapmıştım büyütmişim Sementa cinsi Guguk Ali var ha karşımızda çeldi. “Bu ne acayip tosun dedi.” İki gün sonra tosun valla kazanda pişeydi. Hastalandı kestum oni. Ne edeyim kasaba bile yetiştiremedum oni. Bu Guguk Ali ’nin çocuğu olmuyor; adamda bir sıkıntı olabilir. (KK-51)

Nazar merkezli uygulamalar, kimi zaman tedavi kimi zaman da önlem maksadıyla gerçekleştirilmektedir. Alan araştırmaları sırasında tespit ettiğimiz geleneksel nitelikli veterinerlik uygulamaları arasında yer alan ve Boratav’ın “tümüyle büyüklük işlemler” ve “büyüklük ve akılcı katışık işlemler” başlıkları altında değerlendirdiği uygulamalar şu şekildedir:

1. İnekler tüm uğraşlara rağmen gebe kalmadıkları takdirde Cuma günleri akan bir suyun üzerinden üç kez sağa sola geçirilip ayaklarına bir ip bağlanır. Kulhuvallahu duası okunarak suyun üzerinde o ip kesilir. Bundan sonra gebe kalacağına inanılır. (KK-34)

2. İneklerde yaşanan hazımsızlık, iştahsızlık, karın şişliği durumlarında hayvanın nazar olabileceği düşünüldüğünden evde bulunan küçük oğlan çocuğunun hayvanın arka bacaklarından birisine küçük abdestini yapması sağlanır. Ergenliğe girmemiş çocuğun günahlardan sorumlu olmaması yani henüz temiz olmasının nazarı bozacağına inanılır. (KK-55)

3. Alacalı inekler diğer ineklerle çiftleşmek istemezler, çiftleşmeleri daha zordur. Bunun için derman yapılır. Çiftleşmek isteyen ineğe ısırtılan ekmek çiftleşmek istemeyen ineğin ağzına konulur. Onun dışında ineği öküzle çiftleştirdikten sonra öküz sahibi ineğin kuyruğunu alıp düğümler. Sonrasında eline bir taş alarak düğüm üzerine vurur. Bu da inek döl tutsun ve buzağı sağlıklı şekilde dünyaya gelsin diye yapılır. (KK-56)

4. Hastalanan ineğin gözlerine bir miktar bal sürüldükten sonra bir miktar bal da ineğe yedirilir. Daha sonra on tane cevizin sekizi ineğe yedirilir ve kalan ikisi de unufak edilerek hayvanın göz kapakları açılıp içine konulur. Ardından okunup üflenen yumurta ineğin iki boynuzunun arasına alınır vurulup kırılır. Birkaç tane yumurta da ineğe yedirilir ayrıca. Ardından inek soğuk suyla güzelce yıkanır. Ateşten kor halindeki közler alınıp bir kabın içine konur. Sonra üzerine su dökülüp dualar okunur. Bu kömürlü sudan ineğe içirilir, gözüne, kafasına, vücuduna serpilir. Karbonat da ineğe içirildikten sonra ineğin kuyruğu kuvvetlice çekilir, kulakları bükülür. En sonunda da dualar okunur. (KK-6)

5. Özellikle de iyi et tutan, yağı, sütü bol olan sığırlara nazar degeceğine inanılır. Bu durumda nazarın genellikle hayvanın memelerine vurduğu bilinir. Nazar sonucunda hayvanın memeleri şişer ve sütü kesilir. Hayvanın sütünde kötü bir koku meydana gelir. Hayvan huzursuz olur; yemeden içmeden kesilir. Bazen de nazarın bir sonucu olduğuna inanılan kan işeme görülür. Bu gibi durumlar göz önüne alınarak nazar meydana gelmeden önce yapılan bir takım uygulamalar vardır. Kur’an’dan bazı ayetler veya nazar sureleri bir kâğıda yazılır ve bu kâğıt üçgen şekline getirilerek bir bez içine konulup dikilerek hayvanın boynuzuna takılır. İnsanlar ise ayetlerin yazılı olduğu bu muskayı omuzlarında boyunlarında veya koyunlarında taşırlar. Ayrıca muskayı hazırlayan hocaya da belli bir ücret verilir. Hayvan veya diğer canlı cansız varlıklara nazar değmemesi için

mutlaka “*maşallah, nazarım değmez inşallah*” denilmesi gerektiğine inanılır. Yine bu bölgede zaman zaman bazı kimseler tarafından “*maşallah*” sözü yeterli görülmez ve mutlaka maşallahtan sonra “*suphanallah*” denilmesi gerekir. Bu bağlamda bu söz sık sık önlem olarak başkalarına hatırlatılır. Bazen bir kimse; komşusunun ahırına girerken, özellikle yeni doğmuş bir buzağı varsa, hayvanın sahipleri tarafından mutlaka maşallah demesi hususunda uyarılır. Nazarlık, nazarı uzaklaştırdığına ve etkisiz kıldığına inanılan mavi boncuk, sarımsak, hurma çekirdeği, yumurta kabuğu, üzerlik, renkli iplerden yapılan püsküller ve ham elma dalı gibi nesnelere verilen genel addır. Bunlar hayvanların boynuzlarına bağlanarak nazarı savuşturucu etkisi olduğuna inanılan nesnelere ve bunlar arasında en çok etkisi olduğuna inanılan nazar boncuğudur. Bir ipe dizilen delikli mavi boncukların en ortasına nazar boncuğu konulur ve hayvanın iki boynuzuna, alınının ortasına nazar boncuğu gelecek şekilde bağlanır. Böylece hem göze hitap etmiş, hem de hayvan olası kem gözlerden korunmuş olur. Özellikle mavi, kırmızı ve sarı renkli iplerden yapılan püsküller hayvanların boynuzlarına, kuyruklarına veya boğazlarına bağlanır. Boğaza bağlanırken yanına bir de zil eklenir. Boncuğun ve püsküllerin özellikle mavi renk olmasına dikkat edilmesinin nedeni ise nazarın daha çok mavi gözlü insanlardan geldiğine inanılmasındandır.

Kırk bir tane pirinç tanesine ayrı ayrı kırk bir kere Âyetü'l-Kürsi okunur. Okunan pirinç taneleri biz beze sarılıp hayvanların boynuzuna takılarak hayvanı nazardan korumak amaçlanır. Hayvanları nazardan korumanın bir başka nesnesi de ham elmanın dalıdır. Ham elma ağacından küçük bir dal alınır ve halka şekline getirilip hayvanın boynuzuna bağlanan boncukların arasına yerleştirilir. Bu, ham elma dalının nazara karşı tesirli bir etkisinin olduğuna inanılmasının bir göstergesidir. Salyangozların kabukları da delinerek bir ipe geçirilir ve hayvanın boynuzuna nazarı hatırlatıcı bir unsur olarak takılır. Ayrıca ilgi çekici bir diğer unsur da hayvanın boynuzlarına tavuk pisliğinin bağlanmasıdır. (KK-57; KK-58; KK-59; KK-60; KK-62; KK-63; KK-48) Elma dalı bazen daha etkili olabilmesi için hayvanların ahırlarına da takılabildiği gibi bu dallar bir telin etrafına kırılmayacak bir şekilde sarılıp hayvanın alına bağlanırdı. (KK-61)

Trabzon’un Çarşıbaşı ilçesinde belli kişilerce bilinen nazara karşı okunan yaygın bir dua vardır. “*Subhaneke sübneli onun gabi cinagar döner geri bunagar keşekali keşaişe bakırasın çakırasın yebendaci yagudaci gökten bi evle endi kara giydi kara kuşandı kara gavzeli biçä varidi taş vurdu taş paraparça oldi eğniş meğniş debengiş islina mislina kasele yüss.*” Bu dua 7 kez okunur, duayı okuyan kişi elleriyle hayvanın sırt bölgesine dokunur ve son olarak ahıra dönüp sağa sola “tü tü” eder. (KK-52) Rize çevresinde ineklerin sütü başkasına verilecekse, ineğe nazar değmesin diye sütün içine az miktarda tuz atılır (KK-78).

6. Ahırlara çiçek takılırdı. İçinde yazılar yazılıydı. Eski yazılıydı. Ahıra hastalık girmesin diye takılırdı. Bunu ahırın tavanına ocaklı bir kişi takardı. Ocaklı kadın üç gün boyunca çiçekli süpürgeyle hayvanları yıkardı. Üç gün boyunca tavana taşı asan kadından başka kimse bu ahıra giremezdi (Küçük, 2014: 327).

7. İneğe nazar olunca bir tavaya biber, süpürge çöpü, iplikler, kömür, örümcek ağı, kibrit çöpü ve nazar edenden gizlice alınan bir parça kumaş konur ve bunlar tavada yakılır. Yakılan bu nesnelere dumanı ineğin burnuna tutulursa hayvan iyileşir. (KK-65)

Nazar alan bir hayvanı iyileştirmede kullanılan tütsü malzemeleri arasında pirinç, şeker, zeytinyağı, köz ve ayran da bulunabilir. Öncelikle yedi çift bir tek pirinç tanesi bir kaba konularak üzerine bir miktar şeker, zeytinyağı ve örümcek ağı ilave edilir. Daha sonra bu karışıma köz konularak bunlar iyice kavrulur ve yakılır. Kavrulmuş bu malzemelerin üzerine nazar alan sığırın kendi ayranı dökülür. Ayranın dökülmesiyle birlikte çıkan duman hayvanın karnından başlayarak hayvanın ağız ve burnuna doğru verilir. Bu şekilde kesilen sütünün geri geleceğine, hayvanın huzursuzluğunun gideceğine, yani iyileşeceğine inanılır. Demir tütsüsü de başka bir yöntemdir. Tarlalarda çift süren öküzlerin sapanlarının ucundaki demir ile bir köpeğin zinciri kızdırılır ve üzerine su dökülerek buharı nazardan dolayı hastalanan hayvana verilir. Bu da nazar sonrası büyüklük uygulamalardan biridir. (KK-66)

Hayvana nazar değdirdiği düşünülen kişinin herhangi bir eşyasından bir parça alınarak yakılır. Kimi zaman yakılan bu eşya nazara gelen hayvana koklatılır. Yine şüphe duyulan kem gözün sahibinin bastığı yerden biraz toprak alınarak, nazar alan hayvanın yiyeceği yeme katılır. Bazen de bu toprağın hayvanın üzerine sürüldüğü görülür ve halk tarafından bu yöntemin çok etkili olduğu düşünülür. (KK-67)

İnekleri kem gözlerden korumak için tütsü yapılır. Evdeki herkesin elbisesinden bir parça bez alınır. Bu bezler yakılır bir kazan kapağının içinde. Bu ateşin üzerine etraftan toplanan çalı çırpı, tezek konulur. O ateşten çıkan duman hayvanlara koklatılır ve dumanla tüm ahır tütsülenir. (KK-34)

İneğe nazar değdiği zaman yedi tahta kapıdan yonga alınır. Üzerine biraz mısır unu, zeytinyağı dökülür. Ham sabun soyulmuş hepsi karıştırılıp bir kiremidin üzerinde yakılıp, ineğin memesinin altından geçirilir. Bu suretle ineğin memesi tütsülenmiş olur. (KK-68) Eğer hayvanın sütünde bir azalma olursa nazarı degen bir kişinin - bu kişinin çoğu zaman bir kadın olduğu düşünülür- eteğinden bir parça kesilip o parça hayvanın memelerinin hizasına gelecek şekilde yakılırsa nazarın ortadan kalkacağına inanılır. Ayrıca nazarı defetmek için yedi evden odun parçaları toplayıp hayvanın altında yakılırsa nazarın yok edileceğine inanılır. (KK-61)

Şebinkarahisar havalisinde yedi tane Mehmet isimli erkek çocuğu bulunan evden çöp alınır köz taşının üzerine konuluyordu. Buna buğday da karıştırılırdı. Bu karışım yakılır, ateşten köz alınıp bu közle hayvan karnının altından tütsülenirdi (Küçük, 2014: 327)

8. İneklere ve mahsullerine nazar değdiğine inanılınca köz söndürme işlemi yapılırdı. Derin bir kaba kaynar su konur. Ateşten alınan her bir köz bir kişinin adı ile (yaylada, köyde veya akrabalar arasında bulunan bir kişinin adı) o suya atılır. Köz sönmüce eğer suyun üzerinde kalıyorsa o kişinin nazarı dokunmamıştır. Köz sönmüce suyun dibine çöküyorsa o kişinin nazarı dokunmuş demektir. Nazarın önüne geçmek için hayvanlara nazar boncukları takılır. Tuz okutulur. O duaları bilen ve nefesinin kuvvetli olduğuna inanılan birisine birkaç avuç tuz verilir ve o kişi tuzu okur. Bu okunmuş tuz hayvanın malezine karıştırılır. (KK-34; KK-69; KK-13)

Bir tasa su konulur, ocağın altından alınan közler o tasın içine atılır. O gün eve kim geldiyse ya da kimden şüphelenildiyse onun ismi söylenir; "Nazar ettiyse batsın dibine." denilir. Eğer ismi söylenen kişinin nazar ettiği anlaşılırsa ki közün batması buna

delalettir. Bu su ya hayvana içirilir ya da köz söner sönmez tuvalette ayakların arasından “Nazari buraya aksın; yitsin de gitsin!” denilerek dökülür. (KK-69; KK-70; KK-41)

Ateşten alınan kor halindeki közler bir bezin içine konularak sarılır. Bu bez soğumadan üstüne soğuk su dökülür. Bez, çıkan buharı ile birlikte hayvanın üzerinde dolaştırılır. Bezden çıkan duman fazla ise hayvanın çok nazar olduğuna inanılır. Bu işlem tütsülemenin diğer bir türüdür. (KK-11)

9. Evlerin ortasındaki kara ateş yakılır. Nazar olan hayvan için köyde nefesi kuvvetli kişilere bolca tuz okutulur. Bu tuz bazen hayvanların yemine de katılır. Okutulmuş tuz nazar değişğine inanılan hayvanın adı söylenerek ateşe atılır. Tuz ateşte çatlayınca inekdeki nazarın da çatlayacağına inanılır. (KK-69)

Bazen ahırdaki hayvanlar huysuzlaşır, bir misafir gelir ya da köyden kadınlar ahıra girer kimisinin gözü hayvana çabuk değer biz onu anlarınız zaten hayvan yemez içmez, gözleri söner, sütünü sağdırmaz biz anlarınız onda nazar var biraz tuz alır nefesi kuvvetli kişilere götürürüz. Tuzu onlara okutur ve hayvanlara yediririz. (KK-71)

Eğer hayvana nazar değerse ilk iş nazara karşı olan bütün duaları okumak ve eğer nazar etkisini hala sürdürüyorsa şu yöntem uygulanır: Bir tas dolusu tuz yedi eve götürülür ve o her bir ev bu bir tas dolusu tuza nazar dualarını okur ve bittikten sonra nazar değen hayvana yedirilir, nazarın geçmesi beklenir. Eğer hayvanın birden bire sütü kesilirse, yem yemez, su içmez olursa da nazar değişğine inanılır ve artık bu tür rahatsızlıklarda hayvanın çoğunlukla nazar değil de tıbbi bir rahatsızlığı olduğu düşünülür ve ona göre tedavi uygulanır, ama eğer hayvan birden bire rahatsızlanıp telef olursa bunun sebebinin nazar olduğu düşünülür. (KK-72)

İneğe nazar değmişse Cuma günü camiden ilk çıkan kişi tuzu okur. Okunan tuz ineğe yedirilir. (KK-5) Hayvanın memesi fitillenmişse tereyağı okutulur ve ineğin memesine sürülür. (KK-53; KK-54) İneklerin göğsü şişerse, Rize yöresinde buna “humra olmak” denilir. Bu hastalığın tedavisi için inek düzenli olarak okunur. (KK-41)

10. İneğe nazar değiştiği zaman başka bir hayvanın kemiği ipe takılıp hayvanın başına takılır. (KK-1)

11. Sığır doğurduktan basıklığı geçsin diye üzerinde tabanca veya et gezdirilir. Ayın yenisinde Çarşamba günü sığır avat dikeninin altından geçirilir. Kulhuvellahı duası üç kere okunarak hayvanın belinin üstünden yine üç kere bıçakla geçilir. (KK-75)

İnekler “basık” olunca, arpa süzgeçle kalburlanır. Hayvanın başına yumurta kırılır ve tüm bunları anneden ilk doğan çocuk yapar. (KK-27)

Loğusa hayvanı nazardan korumak için hayvan ahırdan ilk kez dışarı çıkarılacağı zaman bir bez içerisine üç tane soğumuş halde köz ve üç adet fasulye tanesi konularak bağlanır. Bu bez hayvanın boyun bağına bağlanır. (KK-64)

12. Döl tutmayan inekler için, yedi farklı yerden çıkan su toplanır ve ineğe içirilir. Dört yol ağzına getirilen ineklerin başında yumurta kırılır. (KK-73; KK-74) Bazende yedi parça demir alınır ve demir bir süzgece konulur. Süzgece su dökülerek hayvanın üzerinde başından kuyruğuna kadar üç kez gezdirilir. (KK-73)

13. Hayvanlara nazar değiştiği zaman yapılan tedavilerden birisi de “El Dermanı” denilen tedavi usulüdür. El dermanı için kırk kişi, kırk tane mısır tanesi, bir şişe su ve küçük bir leğen gerekir. Bu tedaviyi yapacak olan kişi yol kenarına çıkar, gelen geçen insanlardan yardım ister ya da bizzat kapı kapı dolaşır. Bulunan ilk kişi ilk önce leğene

elini yıkayıp ardından leğene tükürür. Daha sonra leğenin içine bir mısır tanesi atar. Bu süreç böyle kırkınıcı kişiye kadar devam eder. Bu sürecin sonunda leğendeki mısır taneleri ayıklanır ve elde edilen su ineğin yemine dökülür. Böylece tedavi süreci tamamlanmış olur ve inepteki nazarın geçmesi beklenir. (KK-73)

Sonuç

Hayvanların dinlik ve büyüklük nitelikler taşıyan uygulamalarla sağaltılması yolunda kullanılan materyallerin anlam ve işlevleri hakkında değerlendirmeler yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Araştırma sahasında tespit edilen kimi uygulamalarda ineğin akan suyun üzerinden üç kez geçirilmesi ve ayaklarına bağlanan ipin kesilmesi, kısımetsizliği ve bereketsizliği ortadan kaldırmaya yönelik büyüklük bir uygulamadır. Su ve kesilen ip ile bir yandan talihsizlik ortadan kaldırılmaya, diğer yandan da gebeliğe engel olan sebep ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. İnek, bir Cuma günü akarsuyun üzerinden üç kez geçirilerek arındırılmaktadır. Bu arınma, gebeliği engellediğine inanılan uğursuzluklardan arınma anlamına gelmektedir. Akarsuyun üzerinden üç kez geçirilen inek, yeniden dünyaya gelmiş gibidir ve ayaklarına bağlanan ipin kesilmesiyle de olması gereken normal hayata başlaması (doğurgan olması) anlamına gelmektedir. Gebe kalmamak, normal bir durum değildir. Anılan uygulamalar, normal olmayan bir durumu normale dönüştürmektedir.

İneklerin loğusalık diye ifade edebileceğimiz dönemlerinde korunması amacıyla yapılan uygulamalarda başrolde karşımıza “anadan doğan ilk çocuk”la doğan ilk buzağı arasında ilişki kurulmuştur. Zira anadan doğan ilk çocuktan sonra da çocuklar dünyaya gelmiş ve hayatta kalmışlardır. İneğin “basılma”sı bu ilk çocuk eliyle engellenebilirse gelecekte başka buzağılar da dünyaya gelebilecektir.

Araştırma sahasında sıkça karşılaşılan köz söndürme uygulamasında dumanda olduğu gibi köz ve ateş ilişkisi belirleyicidir. Köz söndürme, nazarı degen gözü etkisiz hale getirmek anlamına gelmektedir. Söndürülen közle nazar degen kişinin göz kudreti alınmış olur. Kabın dibine çöken sönmüş köz, ağırlığı, başka bir deyişle nazarı ifade etmektedir. Bilindiği üzere, nazarın belirtilerinden birisi de insanın ağırlaşmasıdır. Suyun üzerinden duran sönmüş köz ise hafifliği, başka bir deyişle nazarın neden olduğu ağırlığın tersini ifade etmektedir. Taze soğumuş köz ise, ateşle ilişkili olmasının yanı sıra ışığı kesilmiş gözü de simgelemektedir. Nazar, gözle ilişkilendirildiği için ışığı kesilmiş ya da parlaklığı azalmış gözün nazara neden olmayacağına inanılmaktadır. Bu uygulama ile nazar degen kişinin gözündeki kudret alınmış olur. İçine taze soğumuş üç köz ile üç adet fasulye konularak hayvanın boğazına bağlanan bez, muska görevini yerine getirmektedir.

Merkezinde közün bulunduğu bir diğer uygulamada ise ateşten alınan közle hayvanın karnının altı tütsülenmekte idi. Bu uygulamada hayvanın arındırılması ya da temizlenmesi, normal ve sağlıklı bir hale getirilmesi anlamına gelmektedir. Mehmet (Muhammed’e atıf vardır.) isimli oğlu bulunan yedi ayrı evden alınan çöp, doğurganlığı simgeler. Bu uygulamanın benzerlerini büyüsel temelli halk hekimliği uygulamalarında da yaygın şekilde görmek mümkündür. Uygulamalarda kullanılan buğday ve pirinç taneleri yine bolluk, bereket ve doğurganlığı simgeler. Pirinç taneleri (41 adet) ile 41 kez

okunan Ayetü'l-Kürsi bir araya geldiğinde hem nazar ortadan kalkmış, hem de bolluk ve bereket artmış olur.

Nazar inanışı merkezinde yapılan uygulamalardan bazılarında nazar ettiğine inanılan kişiden gizlice alınarak yakılan kumaş, o kişinin varlığını temsil eder; bu nedenle yakılması, nazar edenin yok edilmesi ve dolayısıyla da nazarın ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Benzer şekilde kem gözlü kişinin ayağını bastığı yerden alınan toprak da yine kem gözlü kişiyi simgelemektedir. Bu toprağın hayvanın yiyeceğine katılması, toprağın simgelediği kişinin etkisiz hale getirilmesi şeklinde değerlendirilebilir. Aynı toprağın hayvanın üzerine sürülmesi, hayvanın göz değdiğine inanılan kişiye dönüştürülmesi ve nazarın bu sayede etkisizleştirilmesini amaç edinmiş olabilir.

Geleneksel veterinerlik uygulamaları içinde dinlik ve büyüklük etkiler yaratmaları beklentileriyle kullanılan materyaller arasında yer alan süpürge çöpü, süpürge bütüncül anlamıyla ilişkilidir. Zira süpürge temizleyici bir nesnedir. Bazı bölgelerde kişinin hastalıktan ve kötü ruhlardan arındırılması için üzeri süpürge ile süpürülüyor gibi yapılır. Büyüklük bir işlemle, kişi arındırılmaktadır. Dumanla tütsüleme uygulamalarında dumanın ateşle ilişkisi akla gelmektedir. Ateş ve duman arındırıcı bir özelliğe sahiptir.

Doğurması temenni edilen hayvanın boynuzlarına, başına veya boynuna elma veya elma dalı takılmasında elmanın doğurganlıkla ilişkilendirilmesi belirleyici olmaktadır. Öte yandan iğde ağacı örneğinde olduğu gibi elma ağacından alınan dallara, nazara karşı koruyucu bir özellik kazandırıldığı görülmektedir.

Halk hekimliği uygulamalarında da sıklıkla karşılaşılan sarımsağın kokusuyla kötü ruhları uzak tuttuğuna inanılmaktadır. Nazar ve kötü ruhlara karşı savunmada sarımsağın kullanımı dünya toplumları arasında son derece yaygın olup, kökenleri eski Mısır'a kadar gitmektedir³.

Bir başka savuşturucu nesne olarak karşımıza çıkan tavuk pisliği, tavuk bacağı ve tavuk kanı gibi nesnelerin büyüklük uygulamalarda bölgede sıkça tercih edildiği görülmektedir. Horozun ötüşü ile kötü/kötücül ruhların/varlıkların kaçışı arasında da bir bağ kurulmuş olmalıdır. Horoz kelimesi de doğrudan Mısır Güneş Tanrısı "Horus"tan gelir. Horozun ötüşü ile birlikte her yeri aydınlık kaplamaya ve gece ortaya çıkan kötücül varlıklar ortadan çekilmeye başlar. Bu bağlamda, tavuk pisliğinin de kötücül güçleri uzaklaştırmak gibi bir işlevinin olabileceğini düşünmek mümkündür.

Uygulamalardan bazılarında karşılaşılan yumurta ise, bolluğun, bereketin ve doğurganlığın (Mitolojiye göre evren, kozmik yumurtadan meydana gelmiştir.) simgesi olan tavuktan çıkması münasebetiyle bereketin ve doğurganlığın simgesidir. Büyüklük etkiler yaratması beklentisiyle gerçekleştirilen uygulamalarda haşlanmış yumurta kullanımı, bereketi arttırmaya yönelik bir düşüncenin ürünüdür⁴. Yedi yerden çıkan suyun toplanıp ineğe içirilmesi, suyun doğayı döllemesi ile ilişkili olmalıdır. Yer, dişidir ve erkek olarak kabul edilen göğün yağdırdığı yağmur suyu ile döllenir.

³ Sarımsağın çeşitli inanış ve düşünüş sistemleri içindeki yeri ile ilgili olarak bk. http://americanfolklore.net/folklore/2010/10/garlic_superstitions_folklore.html (Son Erişim Tarihi: 03.07.2014)

⁴ Yumurta ve boynuzun bereket ve doğurganlığı temsil eden simgeler olarak kabul edilmişlerine dönük bazı örnekler için bk. (Oğuz, 2002: 791-798).

Anadolu'da bağ, bahçe, ahır ve çardak gibi bereketi temsil eden mekânlara hayvan kafası asılmaktadır. Bu, hem bolluk ve bereketi arttırmak hem de bölgeyi kötücül varlıklardan uzak tutmak amacını taşır. Ağaca asılan hayvan kafası, aynı zamanda bir tür sunu (kurban) anlamına da gelmektedir.

Hayvanlara bağlanan nazarlıklarda yer bulan deniz kabukları, Hakaslara göre Umay'ı temsil eden nesnelere biridir. Beşiğe konulan deniz kabuğu, yenidoğanın Umay'a teslim edilmesi ve bu yolla kötülüklerden korunması anlamını taşımaktadır (Lvova ve diğerleri, 2013: 169). Benzer bir işlevi Anadolu'da insanlar ve hayvanlar merkezinde yapılan sağaltma uygulamalarında görebilmekteyiz.

Uygulamalar sırasında çatlatılan veya yedirilen tuz, Türk kültüründe bolluk ve bereketi simgelemenin yanı sıra, nazara karşı da güçlü bir savuşturucu olarak kabul edilmektedir⁵. Yaşar Kalafat, Türk halkları arasındaki nazar ve bereket temennili uygulamalarda tuzun kullanılmasına dönük bazı örnekleri şöyle anlatır: Altay Türklerinde yola çıkan kimsenin başı gövdesi kol ve bacakları etrafında tuz dolandırılır ve atılır. Bu esnada; "Yolun yahşi bolsun/Yolun açık bolsun. Yolunda kötü şeylere rastlamayasın." gibi temennilerde bulunulur. Ayrıca uğursuzluğa uğrayan kimsenin etrafında veya başının çevresinde güneşin dönüş istikametinde tuz dolandırılır. Böylece musibetlerin def edildiğine inanılır. Türk kültür coğrafyasının Anadolu kesiminde nazara karşı korunmak ve nazardan, büyüden kurtulmak için tuz dolandırılıp fakire verilir. Kaza geçiren kimsenin de keza başında tuz dolandırılır (Kalafat, 2008: 452).

Çoğu zaman bereket, kimi zaman da nazar ve uğur vurguları içeren uygulamalara idrarıyla dâhil olan çocuk, geleneksel dünya görüşünü muhafaza eden topluluklarda, tam anlamıyla erginlenmemiş ve bu dünyaya özgü kültürel bir varlık halini almamış doğal bir varlık olarak kabul edilmektedir (Lvova vd. 2013: 196-197). Bu kabule göre, sahip olduğu vasıfla kirlenmemiş, kötülüklerle tanışmamış ve bunları kanıksamamış olan çocuğun idrarı, mekruh bir unsur olmaktan ziyade bir saçı unsuru olarak kabul görmüştür⁶.

Çiftleşmek isteyen ineğe ısırtılan ekmeğin çiftleşmek istemeyen ineğin ağzına konulması ise bütünüyle büyüklük bir işlem olup, çiftleşme istek ya da arzusunu çiftleşmek istemeyen hayvana geçirmeyi amaç edinmektedir. Birine ısırtılan ekmeğin bir başkasına yedirilmesi, tıpkı birine içirilen suyun geri kalanın bir başkasına içirilmesi örneğinde olduğu gibi, muhatabı arzulatmaya ya da istetmeye yönelik olduğunu da söyleyebiliriz.

İnanış, düşünüş kalıpları ve bileşenleri açısından değerlendirilmeye çalışılan bu uygulamaların benzerleri ile halk hekimliği uygulamalarında da karşılaşmak mümkündür. Geleneksel dünya görüşü içinde, hangi canlı türü olursa olsun ortaya çıkan hastalık gibi olumsuz durumlar, olumsuz güçlere sahip varlıkların, yaygın ifadeyle "kara iye"lerin, akınları olarak değerlendirilmiştir. Uygulama ve materyal benzerlikleri, geleneksel düşüncede tüm canlı türleri arasında anolojik bir ilişki kurulduğunu bir kez daha göstermektedir.

⁵ Tuzun Türk kültüründeki yeri ile ilgili olarak bk. (Elçin, 1966; Koca, 1977; Aça, 2001; Oğuz, 2002: 742-749; vd.)

⁶ Konuyu çocukların ergenlik dönemleri bağlamında değerlendiren Yaşar Kalafat (2010: 497), cinsiyet farkı gözetilmeksizin ergenlik çağına gelmiş çocukların bazı masumiyetlerini yitirmiş olarak algılandıklarını, bu sürece giren çocukların yaş dönümü ile adeta safiyet dönemini gerilerde bıraktıklarını ifade etmiştir. Aynı algi, ergenlik çağına gelmeden ölen çocuklara melek gözü ile bakılmasında etkili olmuştur.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen geleneksel veterinerlik uygulamalarından pek çoğunun nostaljik vurgular taşıyor olması bu uygulamaların sınırlarının giderek daralmakta olduğunu işaret etmektedir. Merkezinde hayvanların bulunduğu bakım ve üretim süreçleri azaldıkça bu süreçler içinde işlevsellikleri ile öne çıkan uygulamalar da donuklaşmaktadır. Bölgede hayvancılığın geçimlik bir model olarak tercih edilirdiği oldukça azalmış; sınırlı sayıdaki küçükbaş sürülerini sevk ve idare eden nitelikli çoban bulmak önemli bir sorun haline almıştır. Mevcut durum içinde meslek etrafında oluşan kültürel süreçlerin sürdürülebilmesi mümkün görünmemektedir. Genel kültürü besleyen önemli akımlardan biri olan bu geleneksel bilgi ve kültür şubesi tüm yapısal olumsuzluklara ve ilerlemiş yaşlarına rağmen yaylalarda veya evlerinin yanındaki damlarda hayvan beslemekte ısrarcı olan son nesil katılımcılarca yaşatılmaya çalışılmaktadır. İktisadi alanlarda yürürlüğe konulan uygulamaların nesillerdir süregelen kültürel süreçlere etkilerinin değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Geleneksel dünya görüşünü temsil eden unsurların, toplumun ihtiyaç duyduğu değerlerin hatırlatılmasındaki işlevleri, yasa koyucuların duyabileceği ve itibar edebileceği usullerde kültür bilimciler tarafından ısrarla dile getirilmelidir.

Kaynaklar

Yazılı Kaynaklar

- Aça, Mehmet. (2001). "Türk Halk Geleneğinde Doğum Sonrası Uygulamalarına Bir Örnek: Tuzlama". *Millî Folklor*, 7 (52), 93-100.
- Boratav, Pertev Naili. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*. 3. b., İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Elçin, Şükrü. (1966). "Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine". *Reşit Rahmeti Arat İçin*, (164-170), Ankara: TKAE Yayınları.
- Kalafat, Yaşar. (2008). "Kosova ve Dünya Türk Gençlik Kurultayı Gözlemleri". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 437-476.
- Kalafat, Yaşar. (2010). "Destanî Katmanlaşma Sürecinde Türk Kültürlü Halklarda Kadın Teması İle İlgili İnançlar (Türk Halk İnançlarında Kadın)". *Türk Epik Enekesi İçinde Destan-VI. Uluslararası Folklor Konfransı (25-26 Noyabr 2010)*, (497-504), Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu.
- Koca, Salim. (1977). "Türklerde Tuz ve Ekmek Hakkı". *Millî Kültür*, 1 (7), 57-61.
- Küçük, Abanoz. (2014). *Giresun Çepnileri, Tarih-Halk Edebiyatı-Halkbilimi*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Lvova, E. L. vd. (2013). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Simge ve Ritüel*. (Çev.: Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.
- Oğuz, Burhan. (2002). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri-2/A (Tarım-Hayvancılık-Meteoroloji)*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.
- Soylu, Güner. (1982). "Prehistorik İnsanın Besin Kaynakları". *Antropoloji*, S. 11, 91-98.
- Zaman, Mehmet. (2000). "Tonya İlçesinde Oba-Yayla Yerleşmeleri ve Yaylacılık". *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 6, S. 3, 221-244.
- http://americanfolklore.net/folklore/2010/10/garlic_superstitions_folklore.html
(Son Erişim Tarihi: 03.07.2014)

Sözlü Kaynaklar

(Adı-Soyadı, Doğum Yeri ve Tarihi, Tahsili, Mesleği)

- KK-1: Kemal Çavdar, Trabzon/Tonya 1969, Ortaokul, Çiftçi
 KK-2: Emin Kahraman, Trabzon/Akçaabat 1953, İlkokul, Çoban
 KK-3: Ali Yıldırım, Trabzon/Tonya 1973, İlkokul, Çiftçi
 KK-4: Mehmet Durmuş, Trabzon 1967, İlkokul, Çiftçi.
 KK-5: Cemil Aydın, Trabzon/Maçka 1960, İlkokul, Kaloriferci-Çoban
 KK-6: Ayşe Maşalı, Rize 1955, Okuryazar, Ev Hanımı
 KK-7: İbrahim Varlı, Trabzon 1962, İlkokul, Emekli
 KK-8: Asiye Beşel, Trabzon/Tonya 1967, İlkokul, Ev Hanımı.
 KK-9: Salih Zaman, Trabzon/Tonya 1945, İlkokul, Çoban
 KK-10: Arif Sert, Giresun/Dereli 1954, İlkokul, Emekli
 KK-11: Ali Rıza Çömcüoğlu, Trabzon/Tonya 1988, Üniversite, Çiftçi
 KK-12: Muhammet Murat, Trabzon/Yomra 1949, İlkokul, Şoför
 KK-13: Mürsel Yaşkın, Giresun/Alucra 1948, İlkokul, Çiftçi
 KK-14: Türkan Yıldırım, Trabzon 1956, Okuryazar, Ev hanımı
 KK-15: Adnan Durmuş, Trabzon/Maçka 1952, Üniversite, Emekli
 KK-16: Şengül Doğan, Giresun/Dereli 1967, İlkokul, Ev hanımı
 KK-17: Şevki Yavuz, Giresun/Piraziz 1938, İlkokul, Çoban
 KK-18: Davut Tokdemir, Trabzon/Tonya 1965, Lise, Serbest Meslek
 KK-19: Besim Aygül, Giresun/Bulancak 1935, Okuryazar değil, Çoban
 KK-20: Uğur Bektaş, Trabzon/Tonya 1993, Üniversite, İşsiz
 KK-21: Mustafa Akaydın, Trabzon/Akçaabat 1963, Yüksekokul, Tekniker
 KK-22: Nazım Kuruca, Giresun/Tirebolu 1963, Üniversite, Akademisyen
 KK-23: Osman Öztürk, Trabzon/Maçka 1945, İlkokul, Çoban
 KK-24: Eyüp Soylu, Trabzon/Vakfikebir 1941, Okuryazar değil, Çoban
 KK-25: Mehmet Hancıoğlu, Trabzon/Araklı 1958, İlkokul, Kasap
 KK-26: Ali Kahraman, Trabzon/Akçaabat 1942, İlkokul, Çoban
 KK-27: Ayşe Akçay, Trabzon/Düzköy 1960, İlkokul, Ev hanımı
 KK-28: Celal Parlak, Trabzon/Sürmene 1952, Okuryazar, Çiftçi
 KK-29: Hüseyin Yılmaz, Giresun/Çanakçı 1957, İlkokul, Emekli
 KK-30: Hasan Çakmak, Giresun 1969, İlkokul, Çoban-Kasap
 KK-31: İsmail Durmuş, Trabzon/Maçka, 1978, İlkokul, Çoban
 KK-32: Fatma Aydın, Trabzon 1952, Okuryazar, Ev hanımı
 KK-33: Nurhayat Yılmaz, Trabzon 1963, İlkokul, Ev hanımı
 KK-34: Şaban Şahin, Trabzon/Yomra 1955, İlkokul, Çiftçi
 KK-35: Mehmet Durmuş, Trabzon 1967, İlkokul, Çiftçi.
 KK-36: Asiye Cora, Trabzon/Tonya 1960, Okuryazar, Ev hanımı
 KK-37: Emine Albayrak, Trabzon/Vakfikebir 1960, Okuryazar, Ev hanımı
 KK-38: Emine Alp, Trabzon/Vakfikebir 1940, Okuryazar değil, Ev hanımı
 KK-39: Ömer Yaylı, Trabzon/Arsin 1985, İlkokul, Çoban.
 KK-40: Hüsnü Kan, Rize/İkizdere 1923, İlkokul, Çoban
 KK-41: Asiye Parlak, Rize 1955, Okuryazar, Ev Hanımı
 KK-42: Hasibe Kırkaya, Rize 1961, İlkokul, Ev hanımı

- KK-43: Hüsniye Erkan, Trabzon/Vakfikebir 1945, Okuryazar, Ev hanımı
KK-44: Ayşe Canlı, Rize 1972, İlkokul, Ev hanımı
KK-45: Menşure Pala, Trabzon 1962, İlkokul, Ev hanımı
KK-46: Hüsniye Beşer, Trabzon 1967, İlkokul, Ev hanımı
KK-47: Nezafettin Kalaycı, Trabzon/Maçka 1941, Lise, Emekli
KK-48: Havva Karagüzel, Trabzon/Tonya 1926, Okuryazar değil, Ev Hanımı.
KK-49: Salih İsmail, Rize 1960, İlkokul, Çoban
KK-50: Selehattin Karali, Rize 1955, İlkokul, Emekli.
KK-51: Resul Paliç, Rize 1965, İlkokul, Esnaf
KK-52: Helime Zengin, Trabzon/Çarşıbaşı 1950, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-53: Gülen Aydın, Trabzon 1964, İlkokul, Ev hanımı
KK-54: Hava Aydın, Trabzon 1960, İlkokul, Ev hanımı
KK-55: Fatma Birinci, Trabzon/Tonya 1944, Okuryazar, Ev Hanımı
KK-56: Emine Üçüncü, Trabzon/Akçaabat-Arpacılı 1945, İlkokul, Ev hanımı
KK-57: Nuran Özdemir, Giresun/Dereli 1975, İlkokul, Ev hanımı
KK-58: Ayşe Ayhan, Giresun/Dereli 1982, Ortaokul, Ev hanımı
KK-59: Emin Avcı, Rize/İkizdere 1983, Ortaokul, Çoban
KK-60: Mustafa Atalay, Trabzon/Tonya 1973, Lise, Serbest Meslek
KK-61: Gülcan Darama, Giresun/Alucra 1975, İlkokul, Ev Hanımı
KK-62: Kemal Çavdar, Trabzon/Tonya 1969, Ortaokul, Çiftçi
KK-63: Halime Öksüz, Trabzon/Düzköy 1937, Okuryazar, Ev hanımı
KK-64: Emine Yüksel, Trabzon/Tonya 1965, İlkokul, Ev hanımı
KK-65: Halime Bezer, Rize 1955, Okuryazar, Ev hanımı
KK-66: Ayşe Sert, Giresun/Dereli 1947, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-67: Hatice Doğan, Giresun/Dereli 1933, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-68: Menşure Yılmaz, Trabzon 1942, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-69: Ayşe Doğru, Trabzon/Çarşıbaşı 1938, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-70: Arif Çömcü, Trabzon/Vakfikebir 1939, Okuryazar değil, Emekli
KK-71: Safiye Zengin, Trabzon/Çarşıbaşı 1956, İlkokul, Ev hanımı
KK-72: Müşerref Darama, Giresun/Alucra 1940, Okuryazar değil, Ev Hanımı
KK-73: Ahmet Ceylan, Rize/Kalkandere 1945, Okuryazar değil, Çiftçi
KK-74: Asiye Konaklı, Trabzon 1970, İlkokul, Ev hanımı
KK-75: Mehmet Ali Konaklı, Trabzon 1968, İlkokul, Çiftçi
KK-76: Nesibe Akdeniz, Trabzon/Düzköy 1938, Okuryazar değil, Ev hanımı
KK-77: Havva Ata, Trabzon/Düzköy 1964, İlkokul, Ev Hanımı
KK-78: Hatice Çoruh, Rize 1956, İlkokul, Ev Hanımı
KK-79: Mehmet Dalbastı, Rize 1929, Okuryazar değil, Çiftçi

Ekler

Anlatım örnekleri:

Rahmetli babama bobaannem bi gün mayaladı verdi eline bi bakraç yoğurt. Yolladı oni Hoca Boba'ya. Dedi oğa ki "Oğlum siğir rahatsızlandı, kan sağılıyi, kit da Hoca Boba okusun habu tuzi da versin sağa belki şifa olur hayvana." Rahmetli babam tuzi Hoca Bobanın eline verdi. Daha hiçbir şey demeden yani siğir kan sağılıyi demeden, Hoca Boba babama dedi ki "Sen kit eve oğlum siğiriğuz savdi, eyidir. Tuzi okumama kerek yok." Babam da şaşirdi kaldı bişey demeden Hoca Boba'nın siğirin hasta olduğunu bilmesine. Ama bi şet da diyemedi tabii. Döndi keldi eve dedi ki neneme "Nene ben Hoca Boba'ya tuzi vermağan durdum o dedi bağa ki 'Kit oğlum siğuruğuz savdi. Eyidir şindi. Daha kusur kalmadı onda.' Ben da döndüm keldim ama bi şey da anlamadım ama. Akşam oldı siğir keldi yaylımdan annem haman başladı oni sağmıya. Baktı ki kan da yok fitil da. Siğir savdi bi şesi kalmadı. Dedi kendi kendine ki ey Rabbil alemin Hoca Boba ne büyük hocadır bi lafılan savdidi hayvancuğumi. (KK-76)

Nazar sığırı kazana kor, uşağı da mezara kor. Gözün bir zehiri var. Kim ettiğini bilmesin. Edersun ona bi göz suyi. Her kimisa her kimisa göz etmiş gözi geri donsun dersin. Atarsın bir kömür suya her kimsa iner altına. Beş altı tane atarsın o suya. Undan sonra o göz suyun o sığıra içürsün o iyileşir. Mavi boncuk da göz içindir işte. İşlemes ata sığıra nazar. Sığırlar yüklü olmazlarsa tuz okuturlar hocalara. Getururlar eküze eküz ona bakmaz ise gözlenmiş derler. (KK-41)

Nazar olduğu zaman okırsın tütsü yaparsın onları. Ayete'l Kürsi yedi kere okunur. Üç kere felak, üç kere nas, ihlas sureleri okunur. Bir tas aliyosun bi de elinde maşa ateşten köz aliyosun. Ben sana diyorum ki mesela Mustafa buna nazar etti. Mustafa'nın adına bir köz alıyorsun ineğin karnına su tasını tutuyorsun közü içine atıyorsun. Buhar yapıp uçuyor nazar. Yedi isim sayıyorsun hayvanın etrafını tütsüliyorsun. Tütsülemeyi üç gün yapıyorsun. Ama hem de Kuran okuyarak. İşte böyle uçar gider. (KK-41)

Hayvanlar doğurur yanında başka bi inek doğurdusa basar oni o hayvan yüklü olmaz bida bende ananın ilgısıyım annemin ilk evladi benim en büyüğü. Bende çekerim oni kapının onune bi yumurta kırarım kafasına ineğin yuk alır, biz yuklu olur deruk. Ya da alı giderim onu bi açık alanda avattan geçiririm oni üç sefer basukluğ geçür. (KK-77)

İrfan mezreden geliyormuş. İnekleri köye getiriyordu. Duymaya Ahmet ile Ayı Osman (ikisi de nazarcı olarak bilinir) karşılaşmışlar, durup konuşmuşlar. Onları biraz geçtikten sonra ineklerden biri kayadan yuvarlanmış. İrfan hemen adamların peşinden gitmiş. İkisini da geri döndürmüş. "Bu ineği siz düşürdünüz, düşürdüğünüz gibi çıkarın" diye dayatmış İrfan. Duymayan Ahmet hayvanun yanına inmiş. Okumaya üflemeye başlamış. Hayvan canlanmış, o kayaluktan kendisi çıkmış. (KK-79).

ZİYA GÖKALP'IN MASALLARI
FAKELORE ÖRNEKLERİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?
CAN ZİYA GÖKALP'S FOLK TALES BE ACCEPTED AS FAKELORE SAMPLES?

MEHMET EMİN BARS

Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bingöl University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter
m_e_bars_21@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6972-6860

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.10.2017
Sayfa-*Pages* : 145-157
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3758>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin

**ZİYA GÖKALP'İN MASALLARI
FAKELORE ÖRNEKLERİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?
CAN ZİYA GÖKALP'S FOLK TALES BE ACCEPTED AS FAKELORE SAMPLES?**

MEHMET EMİN BARS

Öz

Folklor (halk bilimi), Türkiye’de 20. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanan bir terimdir. Folklor halk kültürünü çeşitli yönleriyle inceleyen bir bilim dalıdır. Türkçülük düşüncesiyle paralel bir gelişme göstermiştir. Her geçen gün yeni terimlerle zenginleşmiştir. Bu alanda üretilen yeni terimlerden biri de fakelore kavramıdır. Kavram ilk olarak 1950 yılında Richard M. Dorson tarafından kullanılmıştır. Fakelore, folklore alanında yeni bir tartışma alanı yaratmıştır. Tartışmaya birçok araştırmacı katılmış, kavram farklı açılardan ele alınmıştır. Fakelore sahte, uydurma, yapma, taklit edilen bilgi anlamına gelmektedir. Bu çalışmada Ziya Gökalp’ın masalları, fakelore kavramı çerçevesinde incelenmiştir. Önce folklor ürünlerinin özellikleri hakkında bilgi verilerek fakelore kavramı üzerinde durulmuş, sonra da Gökalp tarafından çeşitli dergilerde yayımlanan masallar bu kavram etrafında değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda Gökalp’ın folklor ürünlerinin bazı özelliklerini ödünç aldığı görülmüştür. Gökalp bu ürünleri yeniden yazmış, yeni bir ürün ortaya koymuştur. Fakelore ürünlerinde görülen ticarî kaygı, reklam, okuyucuların/yayıncıların arzu ve zevkleri; Gökalp’ın masallarında yer almamıştır. Gökalp masallarını bir toplumsal kontrol mekanizması, ideolojik ve kültürel hegemonya biçimi olarak kullanılmamıştır. Belli toplumsal grupların ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet etmemiştir. Bu ürünler egemen kültürün değerlerini yansıtmamıştır. Bu özelliklerinden dolayı Gökalp’ın masalları birer fakelore örneği değildir. Bu masallar halk ürünlerinin yeniden yazılan biçimleridir.

Anahtar Kelimeler: folklor, fakelore, Ziya Gökalp, ideoloji.

Abstract

Folklore is a term that was introduced in the early 20th century in Turkey. Folklore is a discipline that examines various aspects of folk culture. It has developed together with Turkism. Folklore has always been enriched with new terms. One of the new terms that are produced on this field is the concept of fakelore. The concept was first used by Richard M. Dorson in 1950. Fakelore has created a new discussion area in the field of folklore. Many researchers have participated in the discussion, and the concept has been dealt with from different angles. Fakelore means fake, fabricated, imitated information. In this study, Ziya Gökalp’s folk tales were examined according to the concept of fakelore. First, information about the characteristics of folklore products was given. The concept of fakelore is explained. Then the folk tales published by Gökalp in various journals have been evaluated around this concept. It has been seen that Gökalp borrowed some of the features of folklore products in the study. Gökalp has rewritten these products and introduced a new product. Fakelore products have commercial concerns, advertisements, desires and pleasures of readers / publishers. But these worries did not take place in Gökalp’s folk tales. Gökalp did not use his folk tales as a social control mechanism, ideological and cultural hegemony. The folk tales did not serve the economic and political interests of certain social groups. These products do not reflect the values of dominant cultures. Gokalp’s folk tales are not fakelore examples because of these features. These folk tales are the rewritten forms of folk products.

Key Words: folklor, fakelore, Ziya Gökalp, ideology.

Giriş

Ziya Gökalp (1876-1924) edebî eserlerinden ziyade Türk fikir hayatında adından söz ettirmiştir. O bir sanatçı olmaktan çok bir sosyolog, bir düşünce adamıdır. İmparatorluk devrinden millet devrine geçişte müesseselerin yeniden şekillenmesinde onun büyük rolü olmuştur. Yeni kurulan devletin fikrî temelleri Gökalp tarafından atılmıştır. Gökalp düşüncelerini bilimsel incelemelerinin yanı sıra şiir, manzum ve mensur masal gibi türlerle de ifade etmiştir. “Ziya Gökalp, şiirin temeline fikrî muhtevayı yerleştirir. O, her şeyden önce mütefekkindir; memleketimizin medeniyet bakımından yükselebilmesi için ne yapılabilir sorusunun cevabını arayan insandır” (Aktaş, 1996: 159). Gökalp’a göre halkın sahip olduğu zengin kültür, içerisinde büyük zenginlikler barındırmaktadır. Halk bu zenginlikler sayesinde bilinçli bir hale getirilebilir. Halk kültürü Türk düşünce sisteminin temelini oluşturur. Gökalp bu düşüncesini yaymak için arkadaşlarıyla birlikte “Halka Doğru” dergisini çıkarır. Bu dergi Türkçülük ve Türk folkloru açısından büyük öneme sahiptir (Çobanoğlu, 2002: 44).

Gökalp Türk halkının zengin bir kültüre sahip olduğunu düşünür. Ancak Osmanlı döneminde bunun önemi yeterince kavranmamıştır. Arapların ve Farısların Osmanlı üzerindeki derin etkileri Türk edebiyatının gelişimini olumsuz biçimde etkilemiştir. Bu nedenle de tat milletlere öykünmüş, sarılaşmıştır. Aydınımın görevi halkın arasında işlenmeden duran bu cevheri almak ve millî edebiyatı oluşturmaktır. Gökalp yeni Türk kültürünü inşa ederken, Türk kültürünün eski dönemlerindeki bozulmamış haline başvurur (Oğuz, 2006: 46). Gökalp, bir milletin münevverlerini, mütefekkirlerini güzideler olarak adlandırır. Bunlar yüksek tahsil ve terbiye görmüş kimselerdir. Halktan ayrı olan güzideler halka doğru gitmelidir. Güzideler halka medeniyeti götürmek için gitmelidir. Halka medeniyeti götürürken aynı zamanda halktan kendilerinde olmayan harsî bir terbiye alırlar. Güzidelerin aldıkları terbiye ve eğitimde millî hars yoktur. Bundan dolayı milletimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetişmişlerdir. Bu eksikliklerini gidermek için halka gitmek gerekir. Halka gitmek, halkla beraber yaşamak; halkın kullandığı kelimeleri kullanmak; geleneksel hikmetlerini, şiirini, mûsikisini dinlemek, oyunlarını seyretmek; masallarını, menkıbelerini öğrenmek; halk kitaplarını, âşık kitaplarını, tekke ilahilerini okumak lazımdır. Rusların büyük şairi Puşkin, İtalyalı şair Dante, Fransız düşünür Rousseau, Alman şair Goethe vb. kişiler halktan aldıkları feyizler sayesinde sanat dahileri olmuşlardır. Deha esasen halktır (Gökalp, 2007: 199-200).

1. Folklor ve Fakelore

Gökalp Türk edebiyatı ve fikir hayatında üzerinde en çok durulan, inceleme yapılan ve hakkında eserler yazılan düşünce adamlarından biridir. Yapılan birçok çalışmada çeşitli yönleriyle ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar bir taraftan bir boşluğu doldururken diğer taraftan yeni çalışmalara da kapı aralamıştır. Folklor, disiplinler arasında yerini aldıktan günümüze değin geçen zaman içinde bünyesine yeni kavramlar katarak gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişmelerle beraber 1950 yılında Richard M. Dorson tarafından fakelore kavramı icat edilir. Ortaya çıkışından itibaren de yeni bir tartışma alanı yaratır. Bu çalışmamızda Ziya Gökalp’ın masalları, fakelore kavramı çerçevesinde incelenecektir. Önce folklor kavramı ve folklor ürünlerinin

özellikleri hakkında kısa bilgi verilecek, ardından fakelore kavramı ve fakelore olarak kabul edilen ürünlerin nitelikleri üzerinde durulacak, daha sonra da Gökalp tarafından çeşitli dergilerde yayımlanan masallar bu kavram etrafında değerlendirilecektir.

1.1. Folklor

Türkiye’de folklor çalışmaları 20. yüzyılın başlarında Türkçülük hareketinin gelişimine paralel biçimde ortaya çıkmıştır. Folklor Türklerin sahip olduğu millî kimlik oluşturmayı gaye edinmiştir. Türkçülük hareketinin güçlenmesi, içerisinde bulunulan sosyal-siyasî durumla yakından ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu’nu yaşadığı bunalımdan kurtarmak için önce Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ideolojileri ortaya atılmıştır. Bunlar çare olmayınca Türkçülük ülkeyi yaşadığı çıkmazdan kurtarabilecek fikir olarak görülmüştür. Ziya Gökalp, Rıza Tevfik Bölükbaşı, M. Fuad Köprülü gibi düşünce adamları ilk folklor çalışmalarını başlatmış; ulus kavramını Osmanlı toplumunun çekirdeğine özümsetmeye çalışmışlardır. Folklorun şekillenmesi Türkçülük hareketleri sayesinde olmuş, bu durum folklorun güçlenmesini ve farklı toplum katmanları tarafından kabullenilmesini sağlamıştır. Türkçülük akımı folkloru şekillendirmiş, folklor ise bu akımın devamlılığını sağlamıştır. Folklor ile Türkçülük birlikte birbirine güç katarak yollarına devam etmiştir (Çek Cansız, 2014: 60).

Folklor (halk bilimi) belirli bir topluluğa/millete ait her türlü maddi, manevi unsuru inceleyen bilim dalıdır. Folklor incelemesini kendine has geliştirdiği yöntemlerle gerçekleştirir. Çeşitli kültür unsurlarının derlenmesini, sınıflandırılmasını, elde edilen ürünlerin çözümlenmesini yapar. Folklor insan davranışlarını ve geleneklerini inceler. Halka ait olan her şey folklorun konusuna girer. Halk en az bir ortak özelliği olan, belli bir geleneğe sahip insan grubudur. Ortak bir özellik taşıyan, belli bir geleneğe sahip küçük bir aileden büyük bir ulusa kadar her topluluk halkın kapsamına girer (Artun, 2005: 1-3).

Folklor ürünlerinin temel özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür: Folklor sözlü kültür ortamının ürünüdür. Sözle aktarılması, hafızada saklanması önemli bir niteliğidir. Folklor ürünleri kişiden kişiye sözlü iletişim ortamında geçerek aktarılır. Folklor ürünlerinin çoğu sözlü olarak yaratılmıştır. Ancak bunların pek çoğu daha önceki devirlerde veya çoğunlukla 20. yüzyılın başlarından itibaren yazıya geçirilmiştir. Yazılı olma sözlü olmanın devamı niteliğindedir. İlk şekilleri sözlü olarak yaratılan folklor ürünlerinin bir kısmı yazıya geçirilirken, bir kısmı da sözlü şekilleri tür özellikleri bakımından kesinleştikten sonra yazılı olarak yaratılmaya başlanmıştır. Geleneğe sahip olma folklor ürününün ayırt edici bir niteliğidir. Folklor ürünü gelenek sayesinde şekil kazanır, devamlı hale gelir. Buradaki gelenek donmuş kalıplar değildir. Gelenekler yeni nesillerle beraber, ihtiyaçlar farklılaştıkça değişir. Sözlü biçimde dilden dile aktarılan bu ürünler sürekli bir değişim/dönüşüm geçirir. Her dönüşüm yeni bir ürünü ortaya çıkarır, önceki ürüne ait bazı özellikleri unutulur. Böylece ürünün varyantları ortaya çıkar. Folklor ürünlerinin bir kısmı ferdi iken bir kısmı da anonimdir. Aslında tüm ürünler bireye aittir. Bu ürünlerin mutlaka bir ilk yaratıcısı vardır. Sözlü geleneğe yaratılan ürünlerin büyük bir kısmında ürünün yaratıcısının ismini zikretme geleneğe olmadığından ilk yaratıcısı bilinmez. Böylece toplumun ortak malı kabul edilir. Zamanla folklor ürünlerinde çeşitli kalıplar meydana gelir. Bu kalıplar folklor ürününün iskeletini,

çatısını meydana getirir. Bir ürünün tüm varyantlarında değişmez özelliklere sahip kalıplar varlığını devam ettirir. Folklor ürünlerinin çoğu ulusaldır. Belli bir ulusal gelenek tarafından yaratılır. Bu ürünlerden bir kısmı ise uluslar arası bir yayılmaya gider. Folklor ürünlerinin içerisinde yer alan motiflerin çoğu da uluslar arasıdır (Yıldırım, 1998: 68-69; Ekici, 2015: 10-13).

1.2.Fakelore

Fakelore terimi İngilizce “fake” ve “lore” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Terim sahte, uydurma, yapma, taklit edilen bilim, bilgi anlamına gelmektedir. Fakelore kavramı ilk kez Richard M. Dorson tarafından “American Mercury” dergisinde 1950 yılında yazdığı “Folklor ve Fake lore” makalesinde kullanılmıştır. Folklor kelimesiyle arasındaki söyleyiş yakınlığıyla dikkatleri üzerine çekmiş ve kısa sürede dinamik bir tartışma alanı yaratmıştır. Son dönemlerde Türk halk bilimcilerinin de tartışmaya katıldıkları görülür.

Richard M. Dorson makalesinde folklor çalışmalarının son yıllarda süratle gelişmesinden söz eder. Ancak bu çalışma alanı değiştirilmiş, kötüye kullanılmıştır. Halk, folklor ile ilgisi olmayan birtakım anlamsız ve saçma koleksiyonlarla aldatılmıştır. Çeşitli uydurma kahramanlık kitapları kütüphaneden kıvıldamadan, para için, yazarlar tarafından masa başında yazılmıştır. Bu ürünler yerli mitolojinin ürünleri değildir, folklorun faşist ve şovenist taraflarıdır. Bu kitaplar bozulmamış folklor ürünlerini içermemektedir. Mevcut eserlerin orijinal metinleri yoktur, büyük kısımları yazarları tarafından yaratılmıştır. Ticaret malzemesi olarak kullanılan fake lore ürünleri, reklamları yapılarak okuyuculara sunulmuştur. Ürünlerin konuları eski fıkralardan, bilim-kurgu hikâyelerinden, biyografik anekdotlardan, gazetelerden, seyahat kahramanlarından, bazı folklor ürünlerinden alınmış, kırılmış, böylece meydana getirilmiştir. Halk yerine hazır kaynaklar kullanılmıştır (Dorson, 2007: 11-22).

Marshall W. Fishwick, Amerikan halk kahramanlarının en ilginç yönlerinin birbirlerine benzerlikleri olduğunu ifade eder. Bu kahramanlar aynı elbisenin kolundan kesip çıkarılmışlardır. 20. yüzyılın başlarında gerçekten Paul Bunyan olarak adlandırılan bir oduncu kahraman hakkında çok az otantik hikâyeler yaşlı adamlar tarafından anlatılıyordu. Ancak bu kişi reklam ofisinde yaratılan Paul değildi. Yapay olarak yaratılan ikinci Paul, gazeteci ve reklamcılar tarafından bir kahraman olarak sunulmuştur. Maceraları balladlarda veya şarkılarda geçmiyordu. Yaşadığı belirtilen yerlerde yapılan alan araştırmaları böyle bir oduncunun adının hiç bilinmediğini göstermektedir. Halk kahramanlarımızın çoğu İkinci Paul’un kopyalarıdır. Bu kişiler sözlü geleneğe kimse tarafından tanınmayan kişilerdir. Tabandan gelmek yerine tepeden aşağı indirilmişlerdir. Tepede yaratılan bu kahramanlar üzerinden yıllar geçmesine rağmen hâlâ sözlü geleneğe yerleşmemişlerdir. Fishwick’e göre bu kahramanların büyüme şansları da yoktur (Fishwick, 2007: 23-34).

William S. Fox, folklorun sağ ve sol otoriter rejimler tarafından politik hedefler doğrultusunda kabaca, yakışsız ve arsızca kullanımından söz eder. Fox’a göre fakelore, folklor olduğu söylenen/sunulan sahte/yanlış kültür unsurlarıdır. Fakelore 20. yüzyılda bir toplumsal kontrol mekanizması, bir ideolojik ve kültürel hegemonya biçimi olarak kullanılmıştır. Fakelore, folklor gruplarının içinde değil, halk gruplarında üstün olan ve

onları kuşatan büyük toplumsal kurumlarda, ekonomide ve devlette yoğunlaşır. Başat toplumsal grupların ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet eder. Egemen kültürün değerlerini yansıtır. Kültürel hegemonya fakelore tarafından ilerletilir. Muhalif kültürü yıkma işlevini görür. Fakelore, folklor olarak tabir edilen ürünlerin bazı özelliklerini alıp kullanır. Alınan bu özelliklerle yeni bir ürün ortaya konur (Fox, 2007: 35-50). Barbara Kirshenblatt-Gimblett, Dorson tarafından fakelore olarak adlandırılan ürünleri “uygulamalı folklor” olarak adlandırır. Uygulamalı folklorun akademik disiplinin kendi gücünü sağlamlaştırmasında bir araç olduğunu belirtir (Kirshenblatt-Gimblett, 2007: 52).

Alan Dundes ise James Macpherson'ın Ossian şiirlerini, Grimm Kardeşlerin Alman halk masallarını, Elias Lönnrot'un Kalevala Destanı'nı fakelore örnekleri olarak değerlendirir. Bu ürünler sözlü gelenekten toplanmışlar; ancak parçalar yazarları tarafından şekillendirilmiştir. Bu ürünler folklor olduğu iddia edilen sahte ve yapay eserlerdir. Derlemeciler topladıkları malzemeye yeni şeyler eklemişler, aslına uygun olmadan yazıya geçirmişlerdir. Bazen gerçek kaynak kişilerin kimlikleri de değiştirilmiştir. Kaynak metinlerin şekilleri, içerikleri değiştirilmiş; metinlerin hacimleri bazen iki-üç katına çıkarılmıştır. Almanlar kültürel aşağılık kompleksinden, Finliler İsveçlilerin kültürel hegemonya ve egemenliğinden, Amerikalılar Avrupa'ya karşı aşağılık kompleksinden kurtulmak için fakelore örnekleri oluşturduklar. Fakelore millî kimlik oluşturmak ve bu kimlik içerisine gurur aşılacak amacıyla oluşturulur. Bu anlamda Dundes, fakelore kökünde millî ya da kültürel aşağılık duygularının yattığını iddia eder. Bu aşağılık duygusu o kadar güçlüdür ki halktan toplanılan parçalar çarpıcı biçimde değiştirilir, edebî miraslarla zenginleştirilir, entelektüel hale getirilir (Dundes, 2007: 71-86).

Eliot A. Singer, fakelore'u profesyonel yazarlar tarafından, tarihî ve etnik toplumların sözlü geleneklerinin yeniden üretimi olarak yazılan metinler olarak tanımlar. Bazı fakelore ürünleri tamamen uydurmadır ve gerçek folklor kaynağıyla bağlantılı değildir. Halktan geldiği iddia edilen ürünler, okuyucuların, promosyoncuların ve yayıncıların arzularına ve zevklerine hitap etmek için yazılmışlardır. Modern versiyonlar, modern olduklarından değil, olmadıkları şekilde ambalajlandıklarından dolayı hilelidirler (Singer, 2007: 99-100). Sovyet Rusya'da 1920'ler ve 1930'larda halk masallarının şekli ve konusu, politik fikirlerin, sosyal anlamların ifade edilmesinde, sözlü ve yazılı folklor üzerinde oynanarak değiştirilmiştir (Panchenko, 2007: 141).

Türk halk bilimi araştırmacıları da konuya duyarsız kalmamış, fakelore kavramı etrafında çeşitli incelemeler yapmışlardır. Gökhan Tunç fakelore kavramı merkezinde Yunus Emre'yi değerlendirir. Tunç'a göre her araştırmacı kendisine göre bir Yunus portresi çizmiştir. Yunus'u inceleyen her araştırmacı kendi düşüncelerine göre onu değerlendirmiş, kendi düşüncelerine uygun şiirlerini incelemiş, buna aykırı gördüğü şiirleri de dışarıda bırakmıştır. Bunun sonucunda her araştırmacının düşüncesine göre bir divan ortaya çıkmıştır. Bu divanları fakelore örneği olarak görmek mümkündür. Her araştırma yeni bir geleneği icat etmiştir. Ahmet Kabaklı'ya göre Yunus yaşadığı topluma millî bir bilinç getirmiş, toplumsal birliği sağlamıştır. Diğer bir araştırmacı Burhan Toprak, Yunus'un şiirlerini kendince tahrip eder. Yunus Divanı'nı sahip olduğu hümanist bir çizgiye göre oluşturur. Hümanizmi ele alan şiirlerden oluşan bir divan ortaya çıkar. Sonuçta hümanist Yunus portresini çizer. Diğer tarafta Alevîler de Yunus'tan

yararlanmaya, görüşlerini onun üzerinden yaymaya çalışır. O artık Alevî bir âşıktır. Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre ise Yunus Emre, batını bir âşıktır. Yunus şeriata bağlı değildir. Yunus Emre'nin güçlü sanatçı kimliği farklı çevreler tarafından sahiplenilmesini de beraberinde getirir. Bir tarafta Alevîler, diğer tarafta Sünnîler, hatta Marksist düşünce mensupları Yunus'a çeşitli düşüncelerini yüklemiş, onu kendi dünyevî görüşlerinin söyleyicisi/savunucusu şeklinde tanıtmışlardır (Tunç, 2007: 19-22).

Funda Işıl Şimşek fakelore kavramı çerçevesinde Nasreddin Hoca'yı değerlendirir. Ona göre Nasreddin Hoca fıkralarında yeni üretimden söz etmek doğru değildir. Her topluluk Nasreddin Hoca fıkralarını kendine göre bir kalıba sokmuştur. Kalıpların farklı olması fıkraların birbirlerinden değişik şekilde değerlendirilip yorumlanmasını sağlamıştır. Zamanla meydana gelen farklı yorumlar ona ait olmayan bazı fıkraların ona atfedilmesine veya onun fıkralarının farklı kişiler etrafında yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Nasreddin Hoca'nın mensubu olduğu millet üzerinde de bir görüş birliği yoktur. Onun hangi millettendiği, nasıl bir karakter yapısına sahip olduğu gibi pek çok konu çözüme kavuşturulamamıştır. Hoca'ya çeşitli topluluklar, bölgeler, dinî inanç grupları sahip çıkmıştır. Bunlar gerçeği yansıtmamaktadır. Yunus'a bir kimlik oluşturulmaya çalışma gayreti Nasreddin Hoca'da da karşımıza çıkar (Şimşek, 2008: 85-87). Şimşek tüm bu tartışmaları fakelore örneği olarak değerlendirir. Buna göre hem Tunç hem de Şimşek fakelore'u aslından uzaklaştırılan, zamanla farklı formlara sokulan ürünlerin herkesin kendisine göre değerlendirmesi olarak görür. Her araştırmacı/yazar folklor ürünündeki kişileri kendi düşüncesine göre yeniden şekillendirmiştir. Bu gayretler ürünü aslından uzaklaştırmış, sunnî yapıtlar ortaya çıkmıştır. Her ürün anlatıldığı/yaşatıldığı bölge/gruplara göre yeni bir biçime dönüşmüştür. Doğal mecrasından sapmalarla/zorlamalarla yaratılan ürünler fakelore'dur.

Pervin Ergun, fakelore terimi üzerindeki düşüncelerini yılbaşı örneğinden yola çıkarak anlatır. Ona göre Noel Baba, Avrupalıların paganlık döneminden beri var olan bir gelenektir. Ancak günümüzün Noel Baba'sının paganlık dönemi geleneğiyle ilgisi pek kalmamıştır. Pagan geleneğinde farklı bir isim ve kişilikle yer alan Noel Baba, günümüz anlayışındaki halini yakın zamanda almıştır. Noel Baba, ilk kez bir dergi sayfasında halkın karşısına çıkar. "Harper's Weekly" adlı dergide günümüzün Noel Baba'sı tasvir edilir. Tasvirde Noel Baba, göbekli ve ak sakallıdır; kızağı ren geyikleri tarafından çekilmektedir. Noel Baba burada siyah ve beyaz elbiseler giymektedir. Süslenmiş bir çam ağacı dekoru tamamlamaktadır. Halk arasında bu figür beğenilir. 1924'te bir reklam tasarımcısı (Haddon Sundlom) tarafından elbiselerinin renkleri değiştirilir, bu kez elbiseleri kırmızı beyaz renklidir. Reklam kampanyaları sonunda Noel Baba ticarî amaçlarla kullanılmıştır. Coca Cola şirketinin bugün dünya devleri arasında yer almasının ilk tohumları Noel Baba figüründe atılmıştır. Noel Baba giyimli kişilerin reklamları bir taraftan şirketi büyütürken diğer taraftan Noel Baba'nın şöhretinin yayılmasını sağlamıştır. Halkın beğenisi Noel Baba'yı dünyanın farklı çevrelerine taşımış, yayılmasının önünü açmıştır. Bu kez Noel Baba'yı belli bir tarihî kökene bağlama ihtiyacı hissedilmiştir. Noel Baba, yeni bir geleneğin yaratılmasıyla Anadolu'ya yerleştirilmiştir. Yeni bir tarihî geleneğin yaratıcıları onu 342'de Antalya-Finike-Kaş-Kale'de doğmuş olarak gösterir. O artık çeşitli isimlerle anılan bir Hıristiyan azizidir. Her yerde yardımına ihtiyaç duyanların yardımına koşar, insanları çeşitli tehlikelerden korur.

Bu bağlamda, yeni bir gelenek icat edilmiştir (Ergun, 2012: 154-155). Fakelore, insanların hatırlamadıkları veya hatırlamak istemedikleri geçmişlerini unutturmuş; arzu edilen, yepyeni bir gelecek oluşturmuştur.

2. Fakelore Kavramı Çerçevesinde Ziya Gökalp'in Masalları

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet dönüm noktalarından birini oluşturur. Bu dönemde eğitime önem verilmeye başlanır. Eğitim, çocukların toplum içerisinde geleceğin yeni nesilleri olarak şekillendirilmesini amaç edinir. Bu nesil yaşadığı/gelecek dönemin problemleriyle baş edebilecek şekilde yetiştirilmelidir. Çocuk eğitimine verilen önem onlara yönelik çeşitli dergilerin çıkmasını sağlar. Dönemin aydınları çocuklar için kitaplar kaleme alır. Ziya Gökalp bu dönemin önemli, ileri gelen simalarının başında gelir. O, aile ve çocuğun toplum için ifade ettiği anlamın/önemin farkındadır. Aileyi bir milletin temel taşıyıcısı olarak kabul eder. Sadece güçlü ve bilinçli aileler, geleceğin büyük Türkiye'sini şekillendirebilir. Bir milleti güçlü kılmamanın en temel dinamiği onu eğitmektir. Eğitim yeni ve güçlü bir ülkenin varlığını devam ettirecektir. Çocukların gücünün bilincinde olan Gökalp, çocukların ilgisini çekebilecek, onlara hitap edebilecek; ama büyüklerin de hisse alacağı eserler yazar. Masal çocuk eğitiminde Gökalp'in en çok yararlandığı edebî türlerden biri olmuştur. Çocuk, masallarla hem eğlenecek hem de bilinçlenecek, kendini/aslını tanıyacaktır (Sınar Uğurlu, 2009: 1027). Gökalp için fikir şiirden önce gelir. Edebiyatı fikrin hizmetine verir. Milletinin çöküşe doğru gittiği bir dönemde halis şiir ona bir lüks gibi görünür. Bundan dolayı ideolojisini geçmişten aldığı motiflerle süslediği masallara yüklemiştir. O, masallarını mensur, manzum veya mensur-manzum şeklinde düzenleyerek yazar. Manzum olarak yazdığı masalları fabl çağrışımı yapsa da fabllardan farklıdır. Fabl hayvan hikâyelerinden yola çıkarak ahlâk dersi vermek için yazılan bir türdür.

Ziya Gökalp, kendi ideolojisine göre topluma yeni bir şekil vermek amacındadır. Bu yüzden buna uygun masal kahramanları yaratır. Kahramanlar toplumu yönlendiren, Türklük duygusunu hatırlatan tiplerdir. O genellikle halk hafızasının bir köşesinde unutulmuş kahramanları konu edinir, onlara yeni şekiller verir, konu ve kahramanları yeniden oluşturur. Masallarını sadece çocuklar okumaz. Büyüklerin de alacağı dersler vardır. Ziya Gökalp, fikirlerini mensur-manzum şekillerde ele aldığı masallarla halka yayar (Sınar Uğurlu, 2009: 1035). Gökalp'in Kızılelma ile Altun Işık adlı eserlerinde yeniden yazılmış, değiştirilmiş/dönüştürülmüş pek çok masal metni yer almaktadır. Dede Korkut anlatılarından bazılarını (Deli Dumrul, Arslan Basat), masal şeklinde kaleme almıştır. Ziya Gökalp eserlerini yazarken halk edebiyatının/kültürünün unsurlarından yararlanır, bunları aslından uzaklaştırır, yeni anlamlar yükler, yeniden-yazar. Halk edebiyatı ürünleri eğitici işleviyle karşımıza çıkar. Bu ürünler artık bir fikrin aracıdır. Bir toplumun yeniden yaratımının aslı unsurudur. Bir milletin yeniden birliğine kavuşma arzusu, masalların telkin edici tarzıyla yapılmaya çalışılır. Gökalp yeni bir medeniyet yaratırken eski Türk mitolojisinden/menkibelerinden, tasavvuf kültüründen, halk edebiyatının çeşitli yapıtlarından yararlanır (Akyüz, 2015: 21).

Toplumların sosyo-kültürel hayatlarında meydana gelen değişmeler kültürel ürünlerin aktarım şekillerini de etkiler. Yazının icadıyla sözlü aktarımla yeni nesillere aktarılan kültürel unsurlar yazıya geçirilir. Bir ürünün sese dayalı söz yerine göze dayalı

yazıyla aktarımı beraberinde bazı problemleri de getirir. Bu metinlerin hem sözlü geleneğin hem de yazılı kültürün özelliğini taşımaları nereye dahil edilecekleri konusunda tartışmalara neden olur. Benzer durum bir sözlü ürün üzerinde değişiklikler yaparak onu tamamen başka bir şekle sokan anlatıcılarda da görülür. Yeni ürünün eski ürünle ilişkisi, adlandırılması gibi sorular hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ziya Gökalp'a göre masalların amacı ortaya güzel bir sanat eseri koymak değildir. Masallar halkı eğittiği için önemlidir. Özellikle çocukların eğitiminde masalların rolünün bilincindedir. Gökalp sanatın işlevsel gücünden yararlanmayı amaç edinir. Çocukların hayatında onları masallar kadar etkileyen, düşüncelerine bu derece yön veren bir tür yoktur. Onun için masalların bu gücünden yararlanılmalıdır. Yaratılmak istenen yeni nesilde görülmek istenen tüm vasıflar masallar aracılığıyla aktarılabilir. Toplumsal kurallar ve millî değerler masallar yoluyla çocuklara aşılanmalıdır. Kızılelma ve Küçük Mecmua'da yayımlanan masallarında bu amaç açıkça görülmektedir. Gökalp, burada birçok masal ve destan motifini dönüştürerek/değiştirerek/çocuklara uygun hale getirerek yeniden halka hatırlatmış, aklındaki ürününün diline aktarmıştır. O, bazen bir masalın farklı anlatmalarını sentezlemiş, yeni bir masal varyantını ortaya koymuştur. Masalların en önemli özelliklerinden biri olan kıssadan hisse alma/ders çıkarmayı masalın içinde saklamıştır (Korkmaz, 2009: 55-56).

Sözlü geleneğe bir anlatı aynı şekilde iki kez anlatılamaz. Her yeni anlatım eskisinden farklıdır. Dolayısıyla her anlatım bir yeniden yaratımdır. Anlatıcı her anlatışında beden ve jestlerinden kullandığı sözlere, izleyicilerle ilişkisinden psikolojik haline kadar bir sürü farklı/yeni durum yaşar. Her anlatış yeni ekleme/çıkarmalarla meydana gelir. Sözlü gelenekteki bu durumun benzeri Gökalp'ın masal metinlerini yeniden yazmasında görülmektedir. Fakat sözlü bir metnin birçok kez icrası ile sözlü bir ürünün yazılı kültüre taşınmasındaki değişiklikler aynı değildir. Bir masalın sözlü olarak anlatımı/dinlenmesi ile yazılı bir kaynaktan okunması/dinlenmesi farklıdır. Bir ürün sözlü olarak icra edilirken dinleyicilerin anlatıcı ve anlatımı üzerinde büyük etkisi vardır. Anlatıcı ve dinleyiciler arasında etkileşim ürüne şekil verir. Dinleyici kitlesinin değiştiği her icra, öncekinden farklıdır ve benzersizdir. Anlatıcı ne kadar çaba gösterirse göstereceği iki eş icra gerçekleştirmez. Sözlü geleneğin dinamik yapısı, yazılı metinlerin durağan yapısına benzemez. Bunun için Ziya Gökalp tarafından kaleme alınan masallar değişmeyen bir metindir. Bir anlatı yazıya geçirildikten sonra sabit kalır, donar. Gökalp tarafından yazılan masallarda da sabit yapı oluşmuştur. Sözlü anlatıların derlenmesinde derleme üzerinde değişiklik yapmamak, metne sadık kalmaya çalışmak önemli özelliklerden biridir. Ancak Gökalp'ın bunu yapmadığı görülmektedir. O, halkın içinde duyduğu masal metinlerini kendi zevk ve amacına göre yeniden işlemiş, kendine ait bir ürüne dönüştürmüştür. O, artın bir halk masalı değildir. Yazılı kültürün sahibi belli, yapısı değişmeyen bir üründür.

Halk edebiyatında her tür kendisine özgü bir anlatım tarzına sahiptir. Masallar bu alanda yetenekli, belli bir geleneğin içinde yetişmiş, masal dünyasının yabancı olmayan masal anlatıcılar tarafından anlatılır. Halk edebiyatında bazen belli türlerin kadın veya erkekler tarafından daha yoğun olarak anlatıldığı görülmektedir. Destan anlatma geleneği, türünün özelliğine de bağlı olarak, çoğunlukla erkekler tarafından sürdürülmüş, gelenek babadan oğula miras kalmıştır. Masal anlatma geleneği ise kadınlar tarafından

sürdürülmüş, anadan kıza geçmiştir. Masal anaları bir masalı anlattıklarında öğrendikleri gibi anlatmaya gayret göstermişlerdir. Bu nitelik sözlü geleneğin diğer türlerinde de yer almıştır. Ziya Gökalp masalları gelenek içerisinde öğrenmemiştir. Kalem aldığı masalları çoğunlukla yazılı kültür içerisinde okumuş, bu metinlere sadık kalmamış, onları değiştirmiş, fikirlerinin taşıyıcısı haline getirmiştir. O, masallarını kendi dünyasında yeniden şekillendirmiştir. Masallarda bilinçli bir biçimde yeniden işlenen düşünceler, çocuklara aktarılmıştır. Bu yolla toplumun hafızası yeniden şekillendirilmiştir (Sever, 2007: 30; Şahin, 2013: 98).

Gökalp için halk kültürü oldukça değerlidir. Milleti yeniden şahlandıracak olan da unuttuğu kendi kültürüne geri dönmesidir. Kültürel unsurlar yeni bir kap içinde sunulmalı, gelenek toplumun hayatına yön vermelidir. O, geçmişle, geleceği kucaklamaya çalışır.

“Gökalp’in Kızılelma ve Altın Işık adlı eserlerinde yer alan manzûmelerin bir kısmı daha önce bilinen ve yazıya aktarılan masal, hikâye ve destanlardan hareketle yazılmıştır. Ergenekon, Deli Dumrul ve Aslan Basat eski çağlardan beri bilinip işlenen destan ve hikâye metinlerine istinat ederler. Ala Geyik de Türk kültüründe bilinen masal ve destan metinlerinden yararlanılarak yazılmış izlenimi vermektedir. Manzûmede bahsi geçen kahramanlar ile terim ve motifler daha önce başka metinlerde geçmiş olsa da Gökalp’in vermek istediği ileti doğrultusunda düzenlenip/sıralanıp okuyucuya sunulmuştur”

(Zavotçu, 2012: 605).

Gökalp'a göre bir milletin gerilemesinin/çöküşünün sebebi kendi kültür ve medeniyetine yabancılaşmasıdır. Bu durumda milleti diriltmenin yolu da onu aslına döndürmek, kendisiyle barıştırmaktır. Bir milleti aslına döndürmek için ise, halk kendisine ait kültürel unsurlara sahip çıkmalıdır. Gökalp'ın yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal koşulları onun halka yönelmesini sağlamıştır. 20. yüzyılın başlarında edebiyatta büyük değişimler yaşanmıştır. Klasik şiir yavaş yavaş yerini Batılı tarzda edebiyata bırakmıştır. Modern Türk edebiyatı özellikle Avrupa'da gelişmeye başlayan milliyetçilik fikrinin etkisi altına girmiştir. Yeni bir devletin kurulma aşamasında yapılan yenilik/değişim/reformların halk arasında benimsenmesini sağlamak için halk ürünleri tarzında ürünler ortaya konulmuştur ki bu ürünler birer fakelore örneğidir (Çamkara, 2010: 90). Benzer amaç ve yöntemle Ziya Gökalp tarafından yazılan manzum-mensur masallar da birer fakelore örneği olarak kabul edilmelidir.

Masalların anlatım şekli nesirdir. Çoğunlukla eski dönemlerin inanç şekilleri sembolik biçimde masalarda yer almaktadır. Hayal ürünü olmaları, dinleyicileri inandırma iddiaları olmamaları diğer önemli özelliklerindedir. Masallar kısa halk anlatılarından. Masalların anlatımı kısa ve yoğundur. Masalarda tekerlemeler ve söz kalıpları, motifler bulunur. Masallar bilinmeyen yerlerde bilinmeyen şahıslara ve varlıklara ait hadiseleri anlatır. Olaylar duyulan geçmiş zaman ve geniş zaman kipiyle anlatılır. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, hayalî yaratıklar masalların kahramanlarıdır (Boratav, 1999: 75-76; Elçin, 2004: 368-370). Gökalp'ın masallarında şu özellikler göze çarpar: Gökalp tarafından yazılan masallar nazım, nesir veya nazım-nesir karışık olarak

yazılmıştır. Nazım şeklinde yazılan masalların bazılarında nazım birimi olarak hem beyit hem de dörtlük kullanılmıştır. Mısralar kafiyelidir. Masallar kısa ve yoğundur. Gökalp, masalları ideolojisini anlatmak için yazmıştır. Halkın eğitimi, bilinçlendirilmesi ön plandadır. Yazar masalların sonunda okuyucularına nasihatler vererek Türklük bilincini aşlamaya çalışır. Masallar mutlu son ile biter. Masalların sonunda iyiler mükâfatlandırılırken, kötülerin cezalandırılmasına pek değinilmez. Gökalp, peri kızları, büyü, hayvan-insan dönüşümleri, hayvanların konuşmaları, devler, cüceler, cinler, sihirli nesnelere, Keloğlan gibi masal motiflerinden sıkça yararlanmış. Masallarda kahramanlara Ay Hanım, Ülker, Gün Bey, Ay Bey, Yıldız Tigin, Orhan, Turhan, Tarhan, Ak Çiçek gibi eski Türk kültüründe sıkça kullanılan isimler verilmiştir. Türkçülük ideolojisine bağlı olarak Kırgız, Türk, Turan, bozkurt, Kıpçak, Alparslan isimleri masallarda geçen diğer isimlerdendir. Dede Korkut anlatılarında geçen Kısırcı Yenge, Selcan Hatun, Burla Hatun, Banı Çiçek, Boğaç, Dedem Korkut, Deli Dumrul, Basat, Tepegöz, Bayındır Han ve bunlara bağlı motifler masal formatında işlenmiştir. Deli Dumrul ile Tepegöz anlatıları ayrı birer masal olarak yeniden yazılmıştır. İslam tarihinde önemli yer tutan Hz. Süleyman, Hz. Yunus, Hz. Musa, Hızır ile ilgili bazı olaylara telmihte bulunmuş, bu isimlere değinilmiştir. Halk edebiyatında hikâye formunda işlenen Yusuf ile Zeliha, Ferhat ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Kerem ile Aslı gibi aşk hikâyelerinin kahramanlarına yer verilmiştir. Basat'tan bahsedilirken Şehname kahramanlarından Hüsrev ve Rüstem'le karşılaştırılır, Türk kahramanı Basat'ın İran kahramanlarından üstün olduğuna vurgu yapılır. Masallarda formülistik motif olarak değerlendirilen çeşitli sayılar vardır. Yazar bu sayıları sıkça kullanmıştır: üç şehzade, üç kız, üç ay, üç yol ağzı, üç imtihan, üç otağ, kırk gün kırk gece, kırk katır, kırk kat...

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Ziya Gökalp tarafından kaleme alınan masalların fakelore olarak kabul edilip edilmeyeceği ile ilgili şunları söylemek mümkündür:

Gökalp, masalları yazılı kaynaklardan almış ya da çocukken dinlemiştir. Dinlediği bu masalları yeniden yazmıştır. Halk yerine hazır kaynakları kullanılmıştır. Masallar, masa başında yazılmıştır. Masa başında yazılan bu ürünlerin kaynak kişileri verilmemiştir. Gökalp, masallarında fakelore ürünlerinde olduğu gibi folklordan içerik, karakter, öykü ya da durumlarını ödünç almış; bunları yeniden yaratmıştır. Topladığı malzemeye yeni şeyler eklemiş, aslına uygun olmadan yazıya geçirmiştir. Orijinal metinleri belirtilmeyen bu ürünlerin büyük kısımları Gökalp tarafından yeniden yaratılmıştır. Fakelore ürünleri ticaret malzemesi olarak kullanılan, reklamları yapılarak okuyuculara sunulan, halktan geldiği iddia edilen ürünlerdir. Okuyucuların, promosyoncuların ve yayıncıların arzularına ve zevklerine hitap etmek için yazılmışlardır. Gökalp'ın masallarında ne ticarî kaygı ne reklam ne de okuyucular/promosyoncular/yayıncıların arzu ve zevkleri bulunmaktadır. O, ideolojini anlatmak için masallardan yararlanmış. Fakelore ürünlerinin kahramanları tepeden yaratılan kahramanlardır. Ancak Gökalp'ın masallarında yer alan Keloğlan, Ülker, Aydın, Alageyik, Tenbel Ahmed, Yılan Bey, Basat, Tepegöz vs. sözlü gelenekte yer alan, yeniden işlenerek ele alınan kahramanlardır. Fakelore'un diğer bir özelliği, toplumsal kontrol mekanizması, bir ideolojik ve kültürel hegemonya biçimi olarak kullanılmasıdır. Fakelore belli toplumsal grupların ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet edip egemen kültürün değerlerini yansıtır. Kültürel hegemonya fakelore tarafından ilerletilir. Muhafız

kültürü yıkma işlevini görür. Gökalp'ta amaç millî kimlik oluşturmak ve bu kimlik içerisine gurur aşılmasıdır. Belli bir toplumsal grubun ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet etmez, milleti topyekün içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak ister. Egemen kültürün değerlerinden ziyade halkın değerlerini yansıtır. Tepeden inmenin tersine halktan tepeye bir hareket vücuda getirmeye çalışır. Folklor ürünlerinin çoğu sözlü olarak yaratılmıştır. Fakelore ise uydurma, yapay ürünlerdir. Uydurma olan bu ürünlerin gerçek folklorla bağlantıları yoktur. Yazarları, bu ürünlerin folklor olduğunu iddia eder. Gökalp'in masallarına bakıldığında bunların halktan derlenip olduğu gibi aktarıldığı iddiası yoktur. Gökalp'in kendisi tarafından masalların yeniden kaleme alındığı herkes tarafından bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Bu açıklamalar ışığında Gökalp'in masalları birer fakelore örneği olarak kabul edilemez. Bu ürünler halk ürünlerinin yeniden yazılan biçimleri olarak kabul edilmelidir. Bu ürünler halk ürünü olmanın ötesinde ferdi sanat eserleridir. Sanat eseri olarak değerleri ise başka bir tartışma konusudur.

3. Sonuç

Ziya Gökalp'in en büyük ideolojisi Türkçülüktür. Türkçülük fikri Ziya Gökalp ile birlikte gelecek yeni bir mecra bulmuştur. Halk edebiyatı ürünleri, özellikle de masallar, bu fikrin asıl kaynağıdır. O, masalları çocukların yetiştirilmesinde bir araç olarak kullanmıştır. Gökalp masallarını 1911-1922 yılları arasında Türk milletinin tarih sahnesinden silinmek istendiği, hayatta kalma mücadelesini verdiği bir dönemde yazmıştır. Dünyanın sürekli değiştiği/geliştiği bir dönemde ayakta kalmanın tek yolu yenilikleri takip etmektir. Yeni dönemin en etkin fikir akımı milliyetçilik etrafında şekillenen Türkçülük ideolojisi onun inançlarının kaynağını oluşturmuştur. Türkçülük ideolojisi masallar aracılığıyla etkin biçimde anlatılmıştır. Gökalp, masallardan faydalanarak Türk edebiyatının unuttuğu folklorlara itibarını iade etmiştir. Masallarında halk kaynağından gelen motifleri, üslup ve biçim özelliklerini kullanmıştır.

Gökalp, yazılı kaynaklardan okuduğu ya da çocukken dinlemiş olduğu masalları yeniden yazmıştır. Masalları sözlü gelenekten aynen almamış, hazır kaynaklardan yararlanmıştır. Masa başında yazılan bu ürünlerin kaynak kişilerini de vermemiştir. Folklorlardan içerik, karakter, öykü ya da durumlarını ödünç almış; bunları yeniden yaratmıştır. Orijinal metinleri belirtilmeyen bu ürünlerin büyük kısımları Gökalp tarafından yeniden yazılmıştır. Gökalp'in masallarında, fakelore ürünlerinde yer alan, ticarî kaygı, reklam, okuyucular/promosyoncular/yayıncıların arzu ve zevkleri bulunmamaktadır. Gökalp'in masallarında sözlü gelenekte yer alan kahramanlar yeniden işlenerek ele alınmıştır. Gökalp, masallarını bir toplumsal kontrol mekanizması, ideolojik ve kültürel hegemonya biçimi olarak kullanılmamıştır. Belli toplumsal grupların ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet etmemiştir. Bu ürünler egemen kültürün değerlerini yansıtmamıştır. Gökalp'in temel amacı millî kimlik oluşturmaktır. O, halktan tepeye doğru bir hareket vücuda getirmeye çalışmıştır. Gökalp, masallarını halktan derlediğini, olduğu gibi aktardığını da iddia etmemiştir. Buna göre Gökalp'in masalları birer fakelore örneği değildir. Bunlar halk ürünlerinin yeniden yazılan, ferdi sanat biçimleridir.

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif. (1996). *Yenileşme Dönemi Türk Şiir ve Antolojisi (1860-1920)* 1. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, Çiğdem. (2015). “Yeni Lisan, Eski Tarz: Ziya Gökalp’in Koşma ve Destanları”. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 10/4, 17-26.
- Artun, Erman. (2005). *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Boratav, Pertev Naili. (1999). *100 Soruda Türk Halk Bilimi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çamkara, Ayşe. (2010). “Modern-Ulus Devletin Kuruluş ve Gelişme Sürecinde Folklor, Şiir ve Fakelore”. *Millî Folklor*, 88, 85-90.
- Çek Cansız, Songül. (2014). “Ziya Gökalp’in Düşünce Sistemi ve Folklorla Bakışı”. *Millî Folklor*, 103, 59-68.
- Çobanoğlu, Özkul. (2002). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dorson, Richard M. (2007). “Folklor ve Fake Lore. (Çev. Selcan Gürçayır)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 11-22. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Dundes, Alan. (2007). “Fakelore Fabrikasyonu. (Çev. Selcan Gürçayır, Aslı Uçar)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 71-86. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Ekici, Metin. (2015). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Elçin, Şükrü. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, Pervin. (2012). “Küresel Dünyanın Tüketim Mitleri Fakelore’un Başarısı: Yılbaşı mı Kutluyoruz Noel mi?”. *Millî Folklor*, 95, 147-160.
- Fishwick, Marshall W. (2007). “Paul’un Oğulları Folklor mu Fakelore mu? (Çev. Selcan Gürçayır)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 23-34. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Fox, William S. (2007). “Folklor ve Fakelore: Bazı Sosyolojik Düşünceler. (Çev. Tolga Tanyel)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 35-50. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Gökalp, Ziya. (2007). *Türkçülüğün Esasları*. (Hazırlayan: Mustafa Koç). *Ziya Gökalp Kitaplar 1*. (Editör: M. Sabri Koz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. (2007). “Hatalı İkilikler. (Çev. Selcan Gürçayır)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 51-70. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Korkmaz, Nurseli Gamze. (2009). “Kolsuz Hanım” Üzerine Yazılı Kültür ve Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Bir Çalışma”. *Millî Folklor*, 83, 54-61.
- Oğuz, M. Öcal. (2006). *Araştırmaların Tarihi. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. (Editör: M. Öcal Oğuz). Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Panchenko, Alexander A. (2007). “Lenin Kültü ve “Sovyet Folkloru”. (Çev. Selcan Gürçayır)”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 137-166. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Sever, Mustafa. (2007). Ziya Gökalp’in Masallarında Tipler. *Millî Folklor*, 74, 29-33.
- Sınar Uğurlu, Alev. (2009). “İdeolog’-Şair Ziya Gökalp’in Kaleminden Masallar” *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 4 /1, 1025-1040.

- Singer, Eliot A. (2007). "Fakelore, Çok Kültürlülük ve Çocuk Edebiyatının Ahlak Sistemi". (Çev. Selcan Gürçayır). *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. 99-135. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Şahin, Halil İbrahim. (2013). "Ziya Gökalp'in "Halk" ve "Halkbilimi" Terimlerine Bakış Açısında Geleneğin Yeri". *Millî Folklor*, 99, 91-100.
- Şimşek, Funda Işıl. (2008). "'Fakelore' Kavramı ve Nasreddin Hoca". *Millî Folklor*, 79, 84-89.
- Tansel, Fevziye Abdullah. (1989). *Ziya Gökalp Külliyyatı-1, Şiirler ve Halk Masalları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tunç, Gökhan. (2007). "Fakelore Kavramı Merkezinde Yunus Emre". *Millî Folklor*, 75, 17-23.
- Yıldırım, Dursun. (1998). *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Zavotçu, Gencay. (2012). "Ziya Gökalp'in Manzûmeleri ve Ala Geyik Hakkında". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 7/4, 601-609.

TÜRKÇEDE -(I)k EKİ VE OLUŞTURDUĞU KATEGORİLER -(I)k AFFIX AND CATEGORIES CONSTITUTED BY -(I)K IN TURKISH

ÖZLEM ERDOĞAN

Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
oerdogan@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4266-7666

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.12.2017
Sayfa-*Pages* : 159-174
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3835>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

TÜRKÇEDE -(I)K EKİ VE OLUŞTURDUĞU KATEGORİLER
-(I)K AFFIX AND CATEGORIES CONSTITUTED BY -(I)K IN TURKISH

ÖZLEM ERDOĞAN

Öz

Türkçede fiil tabanına gelen -(I)k eki, anlama ve yapıya göre değişik gramer kategorileri oluşturabilen eklerden biridir. -(I)k'nin oluşturduğu bu kategorilere bazı ağız çalışmalarında çeşitli şekillerde temas edilmiş olsa da Türkiye Türkçesi kaynaklarının büyük çoğunluğunda hiç değinilmemiş ve -(I)k eki, bu kaynakların hemen her birinde fiilden isim türeten bir yapım eki olarak ele alınmıştır. Bu çalışma, ağızlardaki kullanım örnekleri de göz önünde bulundurulmakla birlikte temel olarak ölçünlü Türkçenin esas alınmasıyla hazırlanmış ve çalışmada, -(I)k'nin sadece ve her kullanımda bir yapım eki olmadığı belirtilerek söz konusu ekin kullanımıyla ilgili üç farklı kategori üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, ekin yapım eki, sıfat-fiil ve kip kategorilerinde değerlendirilebilecek kullanım örnekleri incelenmiştir. Ayrıca, bir şekilde bu ekle ilişkilendirilmiş olan daha başka kategoriler ile bunların konu çerçevesinde nasıl değerlendirilebileceği hususlarına da yer verilmiştir. Böylece, -(I)k ekinin günümüz Türkiye Türkçesi çerçevesinde değerlendirilmesi noktasında ekin temel kullanım alanları ve sınırları ile ilgili olarak üzerinde durulması önerilen bazı ölçütler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: kategori, yapım eki, sıfat-fiil, kip, ağızlar, ölçünlü dil, Türkiye Türkçesi.

Abstract

-(I)k added to verb base is one of the affixes which constitutes different categories in terms of meaning and structure in Turkish. Although it has been dwelled upon these categories constituted by -(I)k with different points in some studies about local languages, it hasn't been touched on this subject hardly ever in most of sources on Turkish grammar and -(I)k affix has been considered as a derivational affix in these sources. This study has been prepared basing on standart Turkish besides taking samples of local languages into consideration and in the study, it has been stated that -(I)k affix isn't always a derivational affix and it has been focused on three different categories about using of this affix. In this context, usage examples of this affix which can be evaluated in the categories of derivational affix, participle and mode have been examined. In addition, it has been touched on other categories correlated with this affix in some way and this matter how they can be evaluated within the context of the subject. Thus, it has been put forward that some criterias are suggested to be considered about the main usage fields and boundaries of the -(I)k affix when it is examined in Turkish.

Key Words: category, derivational affix, participle, mode, local language, standart language, Turkish.

Giriş

Türkçede fiil tabanı üzerine gelen *-(I)k* eki, temel olarak şu örneklerde olduğu gibi karşımıza çıkmaktadır:

“*Kendi de bulaşıkların başına geçti.*” (Baykurt 2013: 221)

“*Şövalyenin kolları yana sarkık gövdesi birden irkilip, yay gibi sertleşti.*” (Kemal Tahir 1993: 75).

“*İnsan Kafka’yı okuyamazsa... bitiktir işi.*” (Atay 2014: 598)

Bu örneklerden ilkinde *bulaş-* fiil tabanına gelen *-(I)k* eki, bir yapım eki niteliği sergileyerek yeni bir sözcük türetmiştir. İkinci örnekte bu ekin [*kolları yana / sarkık*] şeklinde bir sözcük öbeği kurduğu ve bu kullanımıyla [*kolları yana / sarkmış*] öbeğindeki *sarkmış* sıfat-fiiliyle de dizisel bir denklik gösterdiği görülmektedir. Üçüncü örnekte ise *bitiktir* ögesi, dizisel olarak *bitmiştir* ögesini karşılıyor görünmektedir. Bu durumda, *-(I)k* ekinin farklı kullanımlarla yapım eki, sıfat-fiil eki ve kip eki gibi birbirinden çok farklı kategorilere yakınlık gösterdiği görülmekte ve bu da söz konusu ekin nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorusu üzerinde düşündürmektedir.

Bu noktada, *-(I)k* ekiyle ilgili bugüne dek yapılan değerlendirmelere bakıldığında¹ günümüz Türkiye Türkçesi ile ilgili kaynaklarda bu ekin sadece yapım eki kategorisinde değerlendirildiği ve dolayısıyla, ekin söz konusu kullanım biçimleriyle ilgili bir sınıflandırmaya gidilmemiş olduğu görülür. Bu yaklaşımın bir örneği olarak Ergin’in şu ifadeleri gösterilebilir:

“Bu ek de eskiden beri çok işlek olan fiilden isim yapma eklerinden biridir. Yaptığı isimler umumiyetle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazan da o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesnelere karşılar: aç-ı-k, saç-ı-k, düş-ü-k, çek-i-k, yat-ı-k, sön-ü-k, çürü-k, ez-i-k, del-i-k, buruş-u-k, deş-i-k, bulaş-ı-k, üfür-ü-k, tükür-ü-k, öksür-ü-k, çatla-k, yuvarla-k, il-i-k, yürü-k, ele-k, dile-k, döse-k, ada-k, iste-k gibi.” (1962: 178).

Benzer bir yaklaşım, Hatiboğlu’nun şu satırlarında da karşımıza çıkmaktadır: “*-k (-ik, uk; -ik, -ük) ekiyle, eylem kök veya gövdesinden genellikle sıfat görevinde kullanılan sözcükler kurulu: açık (aç-ık) açılmış olan, alışık (alış-ık) alışılmış olan.*” (1974: 80).

Zülfikar’ın bu ekle ilgili olarak şu açıklamalarda bulunduğu görülür: “*yanık, kırık, göçük, yitik, uğrak, boğuk vb. örneklerde olduğu gibi fiillerden isimler ve sıfatlar yapmaya yarar. (...) Bu ekle yapılmış sıfatlar ve isimler, kökteki anlama uğramış, kökün bildirdiği iş sonucunda ortaya çıkmış olan hareketleri anlatır.*” (1991: 98).

Biray, batı grubu Türk yazı dilleri çerçevesinde bu eki şöyle tanımlamıştır: “*-k eki dört lehçede de işlek olarak görülen bir fiilden isim yapma ekidir.*” (1999: 116).

Boz ise *-(I)k*’yi bir yapım eki olarak ele aldıktan sonra başlıca kullanım örneklerini kendi içinde şöyle sınıflandırmıştır:

¹ Bu ek, farklı kaynaklarda farklı şekillerle karşımıza çıkabilmektedir. Bu gösterim şekilleri şöyle sıralanabilir: *-ik* (Aksoy 1945: 176-177; Banguoğlu 1986: 248; Miskioğlu 1992: 1-3, Yıldırım 2006: 224), *-k* (*-ik, -ik, -uk, -ük*) (Biray 1999: 116; Hatiboğlu 1974: 80; Zülfikar 1991: 98), *-Ik* (Buran 1996: 11-18), *-Ik/-Uk* (Üstüner 2000: 141-146), *-k, -Ik/-Uk* (Korkmaz 2007: 84-87), *-(y)Ik* (Tor 2009: 107-163), *-%* (Öztürk 2006: 530-535), *-(y)Xk* (Demir 2007: 371-385), *-(X)k* (Hirik 2016: 97-114), *-(I)k* (Boz 2012: 95-96). Bu çalışmada ekin birlikte kullanıldığı *ı, i, u* ve *ü* ünlülerini temsilen ve bu ünlülerin *çatla-k* ve *çürü-k* gibi ünlüyle biten örneklerde kullanılmayışı sebebiyle *-(I)k* gösterimi tercih edilmiştir.

“Nesne ve ürün adları yapar: *kat-ık, art-ık, düş-ük, piş-ik, sar-ık, yan-ık, kon-uk, hıçkır-ık, püskür-ük, Ruhsal durumları belirten niteleme adları yapar: kaç-ık, uyus-uk, uyan-ık, bez-ık, sırnaş-ık, bit-ık, şımar-ık Araç gereç adları yapar: ele-k, yay-ık, emiz-ık, tara-k, ışılda-k, tekerle-k, küre-k*” (2012: 95-96).

Görüldüğü gibi mevcut değerlendirmelerde genel kabul, -(I)k'nin her örnekte ve kullanımda bir yapım eki olduğu yönündedir. Bu bağlamda, örneklerle ilgili “fiilin kök anlamıyla ilgili özellikler bildirmesi”, “çeşitli nesne ve kavram isimlerini karşılması” ve “isim veya sıfat olarak kullanılması” gibi anlam ve tür bakımından farklı nitelikler taşıyabileceği sık sık belirtilmiş olmakla birlikte bu farklılıkların yine yapım ekleri çerçevesinde açıklanması yoluna gidildiği görülmektedir. Ayrıca, kaynaklarda örneklerin bir cümle veya öbek içinde değil de tek tek kelimeler hâlinde ele alınmış olması da bu ekin dizimsel ve dizisel boyuttaki ilişkileri üzerinde durulmayıp yalnızca kök-ek bağlamında değerlendirildiği izlenimini oluşturmaktadır.

-(I)k ekine yönelik temel bakış açısını oluşturan bu durum, yalnızca biçim çalışmalarıyla sınırlı kalmayıp cümle çalışmalarına da yansımıştır. Bu bağlamda, Cemiloğlu'nun “*Karnı yaruık (balığı)*” (2001: 48) örneğini; Karahan'ın “*iki düşmesi kopuk (palto)*.” (2006: 81) gibi bir örneği; Aktan'ın “*kanepesi kırık, cebi delik*” (2009: 74) gibi örnekleri; Özkan ve Sevinçli'nin ise “*ayarı bozuk*” (2011: 109) gibi bir örneği isnat öbeği olarak değerlendirdiği görülür. Buradan cümle çalışmalarında da -(I)k'nin her örnekte yapım eki olduğu ön kabulüyle hareket edildiği ve -(I)k'nin eklendiği sözcükleri içeren öbeklerin de bu doğrultuda ele alındığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de -(I)k'nin yapım eki olması durumunda bu tür örnekler isnat öbeği olarak açıklanabilir; ancak, ekin kullanımında -mİş sıfat-fiil ekini karşılayan bir işlevin olup olmadığı sorgulandığında söz konusu yapıların isnat öbeği yerine sıfat-fiil öbeği olarak değerlendirilmesini gerektiren bambaşka bir tablo da ortaya çıkabilmektedir.

Tüm bu değerlendirmelerin yanında genel çizgiden biraz daha ayrıldığını düşünebileceğimiz yaklaşımlara da rastlamak mümkündür. Buna göre, Banguoğlu'nun bu eki işlevini günümüzde ağızlar dışında yitirmiş eski bir sıfat-fiil şekli olarak değerlendirdiği şu satırları, bu yaklaşımlardan biri olarak görülebilir:

“*Eski ve çok yaygın bir geçmiş sıfatfiili şeklidir. Ek dilimizde bu işleyişini yitirmiş, geniş ölçüde ve çoğu zaman edilen anlamlı (kesik X kes-il-miş) fiilden sıfatlar yapar olmuştur. Anadolu ağızlarında bu üremenin eski sıfatfiil işleyişini andıran kullanışlara rastlanır (Ali gelmeyiktir = gelmemiş olmalıdır.)*” (1986: 248).

Delice'nin şu satırlarında ise tamlayanı sıfat-fiilden oluşan sıfat tamlamalarına verilen örnekler arasında [*kesik / saç*] ve [*düşük / banket*] yapılarının da yer aldığı görülür: “*Sıfat tamlaması, sıfat-fiillerle de yapılabilir: [evimin önünden hızla geçen / araba], [gülür / yüz], [dinmez / ağrı], [tamdık / adam], [kesik / saç], [düşük / banket], [olacak / iş] gibi.*” (2007: 30).

Hirik de bu konuyla ilgili olarak şu görüşü dile getirmiştir: “*Sıfat yapma işlevi ve sıfat-fiil yapma ölçütleri ele alındığında ekin sıfat-fiil ekleri arasında değerlendirilmesi gerektiği bir gerçektir.*” (2016: 100).

Bu çalışmalarda dile getirilen görüşlere *-(I)k* ekinin tarihsel gelişimine değinen bazı araştırmalarla da tarihî bir zeminin oluşturulduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, Demir söz konusu ekin Eski Uygur Türkçesinde görülen *-yUk* eki ile bağlantısını sorgulamak gerektiğini belirtmiş (1996a: 68); Üstüner ekin Eski Türkçedeki *-yUk* ekinin devamı olduğunu dile getirmiş (2000: 141); Korkmaz da Eski Türkçe *-yUk* ekinin *y* ünsüzünün dilimizde kolayca eriyip kaybolma özelliği taşıması nedeniyle *-yUk > -Ik / Uk* şeklinde bir değişim göstermiş olabileceği görüşünü ortaya koymuştur (2007: 85).²

Bu noktada, *-(I)k*'nin dayandırıldığı Eski Türkçe *-yUk* ekine göz atıldığında Gabain'in bu ekin çoğunlukla fiilden sıfat, nadiren isim ve en çok da çekimli fiil oluşturmak için kullanıldığı bilgisine yer verdiği görülür (2007: 81). Ercilasun ise Uygur Türkçesinde Köktürk Türkçesinde bulunmayan ve geçmiş zaman ile sıfat-fiil eki olarak kullanılan *-yUk* ekinin görüldüğünü dile getirmiştir (2006: 278). Bunlardan zaman eki olarak kullanımı için Gabain'in de vermiş olduğu "*tüşe-yük men (düş gördüm), ba-yuk-sen (bağladın), kel-yük ol (geldi), karı-yuk biz (ihtiyarladık), ugra-yuk siz (kastettiniz)*" (2006: 278) örneklerine atıfta bulunurken sıfat-fiil olarak kullanımına da "*önme-yük usik ekşer (hatıra gelmemiş harf ve heceler)*" (2006: 278) örneğini vermiştir.

-yUk ekiyle ilgili üzerinde durulan hususlardan biri de bu ekin bugün çeşitli Türk dillerinde değişik varyantlarla hâlâ kullanıldığı yönündedir. Bu hususa değinen araştırmacılar Demir, konuyla ilgili olarak Sibirya ve Orta Asya Türk dillerinde *-çU* ve *-çUk* gibi varyantlarla görülen eke işaret etmiş (1996a: 68); Ölmez Fuyu Kırgızcası ile Tuva ve Hakas Türkçesinde görülen *-Cih* ekinin Eski Uygur Türkçesindeki *-yUk* ekinden başka bir şey olmadığını dile getirmiş (2006: 119-120); Arıkoğlu Hakas Türkçesinde *-çIk*, *-cih* ve *-cik* şeklinde *c*'li ve *ç*'li, Tuva Türkçesinde de *-çIk/-çUk* ve *-jIk/-jUk* şeklinde *ç*'li ve *j*'li varyantları olan bu ekin Eski Türkçe *-yUk* ekine dayandığını belirtmiş (2007: 1113, 1188); Ersalan da bu hususla ilgili olarak Nasilov'un Tuva Türkçesindeki *-çIk/-çUk* eki ile Eski Türkçedeki *-yUk* ekinin akraba olduğu yönündeki görüşünden söz etmiştir (2012: 397).

Bunlara ilaveten, *-yUk* ekinin başlangıçta nasıl ortaya çıkmış olabileceği hakkında Eraslan, Bang'a ait şu görüşe işaret etmiştir: "*W. Bang, -yuk / -yük ekinin yapısını, -y- 'bağlayıcı ünsüz' -uk -ük 'fiilden isim yapma eki' şeklinde izah etmiştir. Ona göre ünlüyle biten fiillere getirilen bağlayıcı ünsüz sonradan ekin bünyesine dahil olmuştur: sıyuk < sı-y-uk, alkuyuk < alk-y-uk gibi.*" (2012: 397). Bu ifadeler de *-yUk* ekinin *y* ünsüzü ile fiilden isim yapan *-Uk* ekinin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkmış olabileceğini varsayarak yapım eki olan ekle kip ve sıfat-fiil işlevli eki temelde birbiriyle bağlantılı göstermesi bakımından ayrıca dikkat çekici bir yorum olarak görülebilir.

Özetlemek gerekirse, konumuzun tarihsel arka planıyla ilgili olarak *-(I)k* ekinin Eski Türkçede kip, sıfat-fiil ve nadiren de yapım eki olarak kullanılan *-yUk* ekiyle ilişkili olabileceği ve bu ekin bugün Türkiye Türkçesinde *y* ünsüzü olmaksızın varlık gösterirken Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Türk dillerinde de *-çIk*, *-jIk* ve benzer varyantlarla bulunduğu dile getirilmiştir. Ayrıca, Eski Türkçede ünlüyle biten fiillerde *y*

² Korkmaz, ayrıca bu ekin günümüzde *ağlayık*, *cırlayık* ve *çağlayık* gibi örneklerde arkaik olarak bulunduğunu dile getirmiş (2007: 81); Özkan da ağızlardaki *gürleyik*, *parıldayık* ve *vızıldayık* gibi bazı yansıma örnekleri bu ekle ilişkilendirmiştir (2007: 39-57).

ünsüzünün fiilden isim yapan -Uk ekiyle bütünleşmesi sonucu -yUk şeklinde böyle bir ekin ortaya çıkmış olabileceği yönünde bir varsayım da söz konusudur. Bu noktada, söz konusu eklerin birbiriyle bağlantısı ve aradaki evrimsel gelişimlerin ne şekilde olduğu hakkında kesin bir sonuca ulaşmak oldukça zor görünmektedir. Bununla birlikte, ileri sürülen görüşler, bugün fiilden isim yapan yapım eki olarak ele alınan -(I)k'nin Türkiye Türkçesi kaynaklarında yeterince üzerinde durulmayan çok daha farklı işlevlerinin de olduğu düşüncesini art zamanlı olarak destekliyor görünmekte ve bu da konunun dikkat çekici bir başka yanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

-(I)k ile ilgili mevcut değerlendirmeler arasında en farklı ve genel eğilimin en çok dışına çıkan yorumlara ise ağız çalışmalarında rastlanmaktadır. Bu tür çalışmalarda ölçünlü Türkçe üzerine hazırlanmış gramer çalışmalarının aksine -(I)k ekinin birkaç farklı kategoride ele alındığı görülür.

Bu kategoriler arasında en çok öne çıkan ise kip kategorisidir. Ekin bu kategorideki kullanımına Aksoy, Gaziantep ağızı üzerine hazırladığı çalışmasıyla şu şekilde değinmiştir:

“Fiil köküne ‘-ik’ eklenirse mânaca ‘-miş’li geçmiş zaman’ın üçüncü tekil şahsına benzer bir fiil meydana gelir. Bu fiil, ‘mişli geçmiş zaman’ gibi çekilir. Çekimi ve rolü bakımından bir benzerlik gösterdiği için bunun adına ‘-ik’li geçmiş zaman’ diyebiliriz.

*Geliğim Gelişik
Geliksın Geliksınız
Gelik Gelikler”*

Hikâye ve şart birleşik zamanları da şöyle olur:

Gelikti, gelikse” (1945: 176-177).

Miskioğlu ise bu konuyla ilgili olarak Antakya, Gaziantep ve Kahramanmaraş ağızlarında duyulan ve görülen geçmiş zamanların haricinde üçüncü bir geçmiş zamana rastlandığını dile getirmiş ve bu zamanı “görülmeyen ve başkasından duyulmayan -ik’li geçmiş zaman” şeklinde tanımlamıştır (1992: 1-3).

Buran, bu ekin ağızlarda yapım eki işlevinin yanında sıfat-fiil, zarf-fiil ve çekim eki işlevleriyle de kullanıldığını belirtmiş ve böylece, ölçünlü Türkçe üzerine hazırlanan çalışmalara göre oldukça farklı bir yaklaşımla bu eki dört ayrı kategoride ele almıştır (1996: 11). Bu kategorilerden çekim eki başlığında ekin -miş işleviyle kullanılması durumunda geçmiş zaman bildirdiğini belirtmiş (1996: 14); “götürük gidip” ve “gelik gelene” gibi örneklerde de -yor işleviyle şimdiki zaman ifade ettiğini dile getirmiştir (1996: 15).

Öztürk, ekin Antakya ağızında zaman ve zarf-fiil eki olmak üzere iki ayrı işlevle kullanıldığını kaydetmiş (2006: 531), bunlardan zaman eki olarak kullanımını “Kele Haddüç, öğlene yemek yapıp mın?” (2006: 532) ve “Akşam bizim herif ciğer alıkdı.” (2006: 532) gibi örneklerle gösterirken zarf-fiil işlevi için de “Ayağını yıkayık yatağa gir.” (2006: 533) ve “Kına gecesinde kızın arkadaşları şarkı söyleyik eğleniciler.” (2006: 533) vb. örnekleri vermiştir.

Yıldırım, Adana ve Osmaniye ağızlarında ekin duyulan geçmiş zaman, sıfat-fiil ve zarf-fiil eki olarak kullanıldığını ifade etmiş (2006: 225); bunlardan zaman eki olarak kullanımına “bu oña vuruK, o buña vuruK” (2006: 224), sıfat-fiil olarak kullanımına

“kesiliK südü de bişiriyöñ” (2006: 303) ve zarf-fiil olarak kullanımına da “yirmi otuz ineğne yaylıya gidiK gelen adam” (2006: 303) gibi örnekler vermiştir. Bunun dışında, ekin zaman eki olarak kullanıldığı birçok örnekte -mİş’in muadili olduğunu belirtmiş (2006: 224); zarf-fiil olarak kullanımında ise -İp ekini karşıladığını dile getirmiştir (2006: 303).

Burada ekin zarf-fiil olarak kullanımı konusunda tamamen farklı bir yaklaşımın bulunduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Bu yaklaşım, Demir’in çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır (1996b, 2007). Buna göre, Demir bu hususla ilgili olarak ilkin Güneybatı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman ifade eden “-ik gelir” yapısının görüldüğünü belirtmiş ve bu yapının “-ip gelir” yapısından türemiş olabileceğini -yani, burada p>k şeklinde bir ses değişiminin olduğunu- ifade etmiştir (1996b: 142). Böylece, “-ik gelir” yapısındaki eki konumuzun sınırları dışında tutan bir görüş ortaya koymuştur. Daha sonra, konumuz olan ekin Anadolu ağızlarındaki kullanımı meselesini ele almış ve bu bağlamda, ekin ağızlarda yapım eki, sıfat-fiil eki ve zaman eki olarak kullanılan biçimlerinin aynı kaynaktan gelmesinin mümkün olduğunu ancak zarf-fiil işleviyle kullanılan biçimin buna dâhil edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (2007: 377, 381). Bu görüşünün gerekçesini de p>k değişimi hakkındaki görüşüyle de bağlantılı olarak “zarffiil olarak kullanılan biçimin kaynağı -(y)Xp olmalıdır.” (2007: 377) şeklinde açıklamıştır.

Özetle, -(I)k ekinin ağız çalışmalarında nasıl değerlendirildiğine bakıldığında ölçünlü Türkçe üzerine hazırlanmış çalışmalardan farklı olarak bu ekle ilgili yapım eki, sıfat-fiil eki, zarf-fiil eki ve zaman eki olmak üzere dört ayrı kategoriden söz edildiği, ardından ekin bazı örneklerde -mİş ekini bazı örneklerde de -İp ekini karşıladığı şeklinde bir tespite gidildiği ve bu noktada, bu iki farklı eki karşılayan -(I)k’nin aynı ek mi olduğu yoksa farklı kaynaklardan mı geldiği noktasında bir fikir ayrılığı yaşandığı görülmektedir.

Bu noktada, çağdaş lehçelere bakıldığında tam da buradaki -mİş ve -İp eklerini karşılayan -(I)k meselenin çözümüne yardımcı olabilecek Kara’nın Türkmen Türkçesiyle ilgili şu tespit ve örnekleriyle karşılaşılmaktadır:

“-pg- > -kg- (Söyleyişte)

‘p’ ile biten bir kelimededen sonra ‘g’ ile başlayan bir başka kelime gelirse bu benzeşme meydana gelir. Özellikle ‘-p’ zarf-fiil eki alan birleşik fiillerde görülür: alıp gayt- > alık gayt- ‘alıp dönmek’, alıp git- > alık git- ‘alıp gitmek’, goyup gel- > goyuk gel- ‘bırakıp gelmek’, ilğaap git- > ığlaak git- ‘koşup gitmek’, okaap gutar- > okaak gutar- ‘okuyup bitirmek’, sarsıp git- > sarsık git- ‘sarsıp gitmek’, süyrääp git- > süyrääk git- ‘sürüyüp gitmek’, yörääp git- > yörääk git- ‘yürüyerek gitmek’.” (2005: 65).

Ayrıca, Muğla ağızı ile Türkmen Türkçesini karşılaştıran Özışık da -İp zarf-fiil ekinden sonra bir yardımcı fiilin gelmesi durumunda p sesinin k’ye dönüşebildiğini ve bunun Muğla ağızı ile Türkmen Türkçesi arasında ortak görülen dikkat çekici bir benzeşme örneği olduğunu kaydetmiş (2007: 106, 372) ve buna Muğla ağızı için “geçip giderim > gecik- giderin; alıp gidiyor > alık gidiyo” (2007: 106) gibi örnekler verirken

Türkmen Türkçesi için de “*alıp gel- > alık gel- ; alıp goy- > alık goy*” (2007: 107) vb. örnekleri vermiştir.

Görüldüğü gibi, burada Türkmen Türkçesinde belirli şartlar altında *-Ip* ekinin *-Ik* şeklini alabildiği ve bu ses olayının Muğla ağızında da benzer bir şekilde görülebildiği yönünde veriler karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda, diğer ağızlarda da görülüp *-(I)k*'nin zarf-fiil kategorisi olarak yorumlanan örneklerde de bu ses olayının bir benzerinin gerçekleşmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. Kanaatimizce bu veriler, Demir'in (1996b: 142)'de öne sürdüğü *p>k* şeklindeki ses değişimini ve (2007: 377, 381)'de buna ilave ettiği zarf-fiil işlevindeki biçimin yapım eki, sıfat-fiil eki ve zaman eki olarak kullanılan ekle aynı bağlamda değerlendirilmemesi gerektiği görüşünü doğrulamaktadır. Bu nedenle, Anadolu ağızlarında *-Ip* ekini karşılayan *-Ik* şeklini doğrudan *-Ip* ekinin kendisi olarak görüp konumuz olan *-(I)k*'den ayırmak ve *-(I)k*'yi yapım eki, sıfat-fiil eki ve kip eki olmak üzere üç kategoride düşünmek daha makul görünmektedir.

-(I)k ekiyle ilgili ağızlarda görülen bu farklı kategorilere özgü örneklerin kanaatimizce ekin ölçünlü Türkçedeki kullanımında da karşımıza çıkması muhtemeldir. Bu nedenle, ölçünlü Türkçe üzerine hazırlanan çalışmalarda da *-(I)k* ekinin değerlendirilmesinde şu üç kategorinin göz önünde bulundurulabileceği görüşündeyiz:

1. Yapım Eki Kategorisi

Yapım ekleri, eklendiği sözcükten yeni kavram ve nesne isimleri türeten eklerdir. Yapım eklerini diğer eklerden ayıran başlıca husus, bu eklerin nedenli adlandırmalarda bulunmak için kullanılıyor olmasıdır. Bu sebeple, bir ekin yapım eki olarak kabul edilmesi için temel şart, o ekin tabandaki kök veya gövde hâlindeki sözcükle bağlantılı yeni bir kavram alanını karşılayan yeni bir sözcük türetmesi olmalıdır. Bu bağlamda, *-(I)k* eki de eklendiği fiilden yeni bir kavram adı olan sözcükler türetebilir ve böyle bir türetmenin söz konusu olduğu durumlarda karşımıza bir yapım eki olarak çıkar. Söz gelimi, bir nesneye ad olan budak, dolak, doluk, döşek, elek, ışıldak, kayık, kazık, kürek, sarık, sırk ve tarak sözcüklerinde; bir ruhsal durumu veya kişilik özelliğini adlandırmak için kullanılan bunak, kaçık, sınaşık, şımarık, uyanık, uyuşuk ve yılışık sözcüklerinde; belli bir biyolojik durumu veya rahatsızlığı ifade eden aksırık, çıkık, hapşırık, hıçkırık, kesik, kırık, öksürük, pişik, sıyrık ve yanık sözcüklerinde; bir kimsenin bir yerdeki durumunu veya konumunu belirten konuk, sanık ve tanık sözcüklerinde ve bunlar gibi belli bir kavramı kalıcı olarak karşılayan tüm örneklerde *-(I)k*'nin bir yapım eki olarak fiilden yeni sözcükler türettiği düşünülebilir. Tür bakımından isim veya sıfat olarak kullanılabilen bu sözcükleri diğer kategorilerdeki örneklerden ayırmak için yeni bir kavram alanının ortaya çıkıp çıkmadığının yanında cümleyi, bağlamı ve *-(I)k*'nin *-mİş* işlevinde olup olmadığını da gözetmekte ayrıca fayda vardır.

2. Sıfat-Fiil Kategorisi

Geleneksel dil çalışmalarında fiilimsi eklerini de fiilden isim yapan yapım ekleri arasında ele alan yaklaşım tarzı, bir gramer kategorisi oluşturma noktasında bu iki tür ek arasında gözlemlenen ayrımları öne çıkartmamaktadır. Oysa, Türkçede fiilimsi ekleri ile yapım ekleri birbirinden çok farklı gerçekliklerin dil temsilcisi olarak varlık göstermekte

ve birbirinden çok farklı işlevlerle kullanılmaktadır. Aradaki bu farklar, konumuz çerçevesinde sıfat-fiiller üzerinden şu şekilde açıklanabilir:

1. Sıfat-fiil ekleri, eklendiği fiilin türünü değiştirir; ancak, bu sırada fiilin kök anlamına etki etmez. Fiilden isim yapan yapım ekleri ise sadece sözcük türünü değiştirmekle kalmaz; fiilin kök anlamıyla bağlantılı ancak ondan farklı bir kavramı karşılayan yeni sözcükler meydana getirir. Söz gelimi, “Kollarını, kapıdan gelecek birini kucaklamak ister gibi, ileri uzatmıştı.” (Sabahattin Ali 2016: 166) örneğinde gel- fiili -AcAk sıfat-fiil ekini alarak sıfata dönüşmüştür; ancak, fiil bu dönüşümden sonra da kendi kök anlamını yine ifade etmektedir. “Gelecekleri de parlak görünmüyor.” (Atay 2013: 126) örneğinde ise bu fiile -AcAk yapım eki getirilerek “yaşanacak zaman, istikbal” şeklinde yeni bir anlamı karşılayan gelecek sözcüğü elde edilmiştir. Bu durumda, ilk örnekteki -AcAk ekinin ikincisiyle birebir aynı işlevde olmadığı görülmektedir. Aradaki fark gözetilerek sıfat-fiillerin fiilden yeni bir sözcük türeten yapım eki işlevi değil; fiili başka bir sözcük türüne dönüştüren bir ‘dönüştürücü ek’³ işlevi gösterdiği ifade edilebilir.

2. Sıfat-fiil ekleri, sıfat-fiil öbekleri kurar. Fiilden isim yapan yapım ekleri ise ne sıfat-fiil öbeği ne de başka bir sözcük öbeği kurmak gibi bir işleve sahiptir. Söz gelimi, yukarıdaki “Kollarını, kapıdan gelecek birini kucaklamak ister gibi, ileri uzatmıştı.” (Sabahattin Ali 2016: 166) örneğine bakıldığında burada [kapıdan /gelecek] şeklinde bir sıfat-fiil öbeği görülmektedir ve böyle bir öbeğin oluşmasını sağlayan unsur da -AcAk ekidir. Bu tür bir yapıda sıfat-fiil eki olmadan sözcüklerin bir araya gelerek anlamsal ve yapısal bir bütünlük göstermesi mümkün değildir. Diğer taraftan, “yaşanacak zaman, istikbal” anlamındaki gelecek örneğine bakıldığında buradaki gelecek sözcüğü de belki bir sözcük öbeğinin içinde yer alabilir; ancak, hangi öbek içinde yer alırsa alsın o öbeği oluşturan ek, yapım eki işlevindeki -AcAk eki olmayacaktır. Bu da ilk örnekteki -AcAk ekinin ikincisiyle aynı işlevde olmadığına dair önemli bir göstergedir. Bu doğrultuda da sıfat-fiil eklerinin yapım eklerinden farklı olarak bir ‘kurucu ek’⁴ işlevi gösterdiği ifade edilebilir.

3. İkinci maddeyle de bağlantılı olarak sıfat-fiil ekini alan fiil, kendisine bağlı isim unsurlarını yönetir; yapım eki alan fiillerin ise bir isim unsurunu kendisine bağlama ve onu yönetebilme özelliği yoktur. Söz gelimi, yukarıdaki [kapıdan /gelecek] sıfat-fiil öbeği [o sırada kapıdan /gelecek], [o sırada kapıdan yardıma /gelecek] vb. şekillerde genişletilebilir. Böyle bir öbeğe hangi isim unsuru eklenirse eklensin neticede gelecek şeklindeki sıfat-fiile bağlanacak; bu sıfat-fiili çeşitli açılardan tamamlayacak ve onun tarafından yönetilecektir. “Yaşanacak zaman, istikbal” anlamındaki gelecek sözcüğü ise kendi etrafında böyle bir dizim oluşturamaz. Dolayısıyla, yapım eklerinin dildeki varlığı biçimsel sebeplerle açıklanabilir; ancak, sıfat-fiil eklerinin açıklanmasında biçimin yanında dizim hususunu göz önünde bulundurmak gerekir.

³ Buradaki ‘dönüştürücü ek’ kavramı (Delice 2000)’den alıntılanmıştır. Delice, bu çalışmasında Türkçede eklerin yedi farklı işlevle karşımıza çıkabileceğinden söz eder ve ‘dönüştürücü ek’ de bu yedi işlevden birini oluşturur. Buna göre bu eklerin işlevi, eklendiği sözcüğün kök anlamına etki etmeksizin sadece türünü değiştirmektedir (2000: 229). Örneğin, *yaz* sözcüğü isimdir, *yazın* örneğinde ise *-ln* eki bu ismi zarfa dönüştürmüştür (2000: 230).

⁴ Buradaki ‘kurucu ek’ kavramı da (Delice 2000)’den alıntılanmıştır. Söz konusu çalışmada yedi işlevden birini de kurucu ekler oluşturmaktadır. Buna göre, iki ek birlikte veya bir ek tek başına sözcükler arasında bağlantılar kurarak sözcük öbeği oluşturma işlevi üstlenebilir: ağaç-IN dal-I gibi (2000: 228).

Bu doğrultuda, -(I)k ekinin kullanıldığı bazı örneklerde de yapım eki kategorisindeki örneklerden farklı olarak yukarıda belirtilen sıfat-fiillere özgü işlevlerin öne çıktığı ifade edilebilir. -mİş sıfat-fiil ekine denk bir kullanımın söz konusu olduğu bu örneklerde -(I)k'nin eklendiği fiilin türünü değiştirmekle birlikte kök anlamına etki etmediği, sözcükler arasında anlamsal ve yapısal bağlantılar kurarak bir sözcük öbeği oluşturduğu veya oluşturmamış olsa bile böyle bir öbeği meydana getirme erkine sahip olduğu ve bu eki alan fiilin de kendisine bağlı isim unsurlarıyla birlikte bir dizim oluşturduğu görülür.

Söz gelimi, “Ferhad'ın [sağ tarafı biraz buruşuk] yakası(...)” (Peyami Safa 2008: 178) örneğinde [sağ tarafı biraz / buruşuk] şeklinde bir öbek görülmektedir. Bu öbekteki buruşuk unsurunda -(I)k eki -mİş sıfat-fiil ekine denk bir özellik göstermekte ve bu özelliği sebebiyle de tıpkı -mİş eki gibi fiili kök anlamından uzaklaştırmadan sıfata dönüştürmekte, sözcükler arasında anlamsal ve yapısal bağlar kurarak söz konusu öbeğin oluşmasını sağlamakta ve böylece, bu eki alan buruşuk unsuru da buruşmuş sıfat-fiili gibi sağ tarafı ve biraz unsurlarını yönetebilmektedir. Aynı durum, “Sonra, [her istediğini yapmaya / alışık] soylu delikanlıların güveniyle karşılık verdi.” (Kemal Tahir 1993: 440) örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Burada da alışık unsuru, [her istediğini yapmaya / alışık] şeklindeki sözcük öbeğinde alışmış sıfat-fiiline denk bir kullanım örneği sergileyip bu sıfat-fiille aynı özellikleri paylaşmaktadır. Böylece, -(I)k ekinin bu örneklerdeki kullanımında dizimsel boyutta yapı ve ilişkilerin öne çıktığı ve örneklerde buruşuk ve buruşmuş unsurları ile alışık ve alışmış unsurları arasında birbirlerinin yerine geçmelerine imkân sağlayan dizisel bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu da bir dizimde kendi aralarında dizisel öge oluşturan bu tür yapıların aynı kategoride yer aldıklarına - yani, sıfat-fiil olduklarına- işaret etmektedir.

Bu durumda, -(I)k'nin bu kullanımını yapım eklerinden ayırmak ve bunun için de ekin adlandırma amaçlı mı yoksa -mİş sıfat-fiil ekinin dengi olarak mı kullanıldığı ayrımını gözetmek gerekmektedir. Bu ayrıma göre, söz gelimi yanık sözcüğündeki -(I)k eki, “Vücudunda yanıklar vardı.” örneğinde “yanan yerde kalan iz” anlamında bir adlandırma gerçekleştirdiğinden yapım eki; “[Yarısı / yanık] odun kökü gibi ayak altında sürünüyorum!” (Baykurt 2013: 57) örneğinde de -mİş ekini karşıladığından sıfat-fiil eki örneği oluşturacaktır.

Sıfat-fiil kategorisinde ele alınabilecek örneklerin bir kısmında -(I)k eki, sadece -mİş ekini karşılamak yerine -II-mİş şeklinde iki eke birden denk gelerek çoklu bir işlev de gösterebilmektedir. Söz gelimi, “(...) [kenarı köşesi / kırık], manikürsüz eski tırnakları (...)” (Peyami Safa 2008: 190) örneğindeki kırık unsuru üzerinde dizisel bir değişiklik yapılmak istendiğinde kırılmış değil kırılmış sıfat-fiiline ihtiyaç duyulmaktadır. Ekle ilgili önemli bir hususiyet olarak karşımıza çıkan bu durum, sadece çözükle, bozuk, kırık, kesik ve yırtık gibi fiil tabanının geçişli olduğu örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

-(I)k'nin -II-mİş eklerini karşılaması hususuna daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından da dikkat çekilmiş ve bu araştırmacılar Gencan fiil kökünün geçişli olması durumunda -(I)k'nin -II ve -mİş eklerini karşıladığını ve buradaki -II ekinin edilgenlik eki olduğunu belirtmiş (1975: 203); Korkmaz -(I)k'nin geçişli fiil kök ve gövdelerinden -II-mİş ekleriyle denkleşen edilgen anlamlı sıfatlar türettiğini dile getirmiş (2007: 85); Hirik ise tabandaki fiilin geçişli olup olmamasına bağlı olarak bu ekin anlamsal bir edilgenlik

bildirebileceğini ifade etmiştir (2016: 109-110). Bu görüşlerde ortak bir nokta olarak karşımıza çıkan edilgenlik kavramı, -(I)k'nin söz konusu örneklerdeki işlevlerinin açıklanmasına önemli bir ölçüde ışık tutmakta; ancak, tüm örnekleri açıklama noktasında bazen de yeterli olmayabilmektedir.

-II-mİş eklerini karşıladığı söz konusu örneklerde -(I)k, eklendiği fiile - kanaatimizce- iki ayrı anlam yüklemektedir. Edilgenlik, bunlardan ilkidir ve edilgenliğin söz konusu olması durumunda eylemin birisi tarafından yapıldığı anlamı ön plana çıkmaktadır. Söz gelimi, “Çöldeyken, [kuyruğu / kesik] bir köpek bizim alaya musallat olmuştu.” (Karaosmanoğlu 1972: 120) örneğindeki kesik sözcüğünde böyle bir anlam öne çıkmıştır.

İkincisi ise -II-mİş eklerini karşılayan -(I)k'nin eklendiği fiile bir oluş anlamı vermesi olarak açıklanabilir. Söz gelimi, “Ayağında, [paçalarının düğmeleri / çözüük], haki bir kilot pantolon, sırtında lacivert bir ceket ve yelek vardı.” (Sabahattin Ali 2016: 89) örneğinde çözüük sözcüğünün çözülmüş unsuruna denk olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, burada “paçalarının düğmeleri birisi tarafından çözülmüş” değil, “paçalarının düğmeleri kendi kendine çözülmüş” anlamı öne çıkmaktadır. Aynı durum, “Bütün sokakları, bütün evleri, kaldırım taşlarına ve duvarların [sıvası / dökük] yerlerine kadar tanıyordu.” (Sabahattin Ali 2016: 116) örneğinde de görülmektedir. Burada da sıvanın dökülmesi, birisi tarafından gerçekleştirilmiş bir kılış değil, kendi kendine gerçekleşmiş bir oluş olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani, bu örneklerde “tabandaki kılış fiilinin oluş fiiline dönüştürülmesi” şeklinde açıklayabileceğimiz ve edilgenlikle bağdaştırılmayacak farklı bir durum söz konusudur.

Bununla ilgili olarak Delice, bir kılış fiiline eklenen çatı eklerinin bazen edilgen, dönüşlü veya işteş çatılar kurmak yerine o fiili oluş fiiline dönüştürebildiğini kaydetmiş ve bu hususu “oluşlama” terimiyle adlandırmıştır (2008: 80). Buna göre, “Yüzünün cildi ilerleyen yaşıyla birlikte sürekli büzüştü.” (2008: 80) cümlesindeki büzüştü örneğinde fiil tabanında bulunan büz- şeklindeki kılış fiili -İş ekini aldıktan sonra artık bir oluş fiiline dönüşmüş ve dolayısıyla, burada bir oluşlama gerçekleşmiştir.

Bu hususiyet, kanaatimizce yukarıda yer verilen [paçalarının düğmeleri / çözüük] ve [sıvası / dökük] örneklerinde de benzer bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Burada da -II ve -mİş eklerinden denk gelen -(I)k eki, çöz- ve dök- şeklindeki kılış fiillerini birer oluş fiiline dönüştürmüştür. Bu durum, bağlam gözetildiğinde bir kendi kendine oluş anlamı öne çıkıyorsa -(I)k'nin -II ve -mİş eklerini karşılayacağı çözüük, kıvrık, ezik, kırık ve sıyrık gibi tabanda bir kılış fiilinin yer aldığı daha başka örneklerde de görülebilir. Bu nedenle, kanaatimizce bu tür örneklerde -(I)k'nin fiile kazandırdığı anlam sorgulanırken edilgenliğin yanında oluşlama hususiyetini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Edilgenlik veya oluşlama gösteren örneklerde gözlemlenen anlamsal farklılıklar, bu noktada -(I)k'nin işlevleriyle ilgili bir sorgulamayı daha gerekli kılmaktadır. Zira, -(I)k'nin bu örneklerdeki işlevleri görüldüğü gibi sadece sıfat-fiil konusuyla sınırlı kalmamakta ve bu da -(I)k'nin bu kullanımının nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorusunu doğurmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Hirik, anlamsal bir edilgenliğin gözlemlendiği örnekler doğrultusunda ekin çatı kategorisinde bir işlev gösterdiği yorumunda bulunmuştur (2016: 111). Gerçekten de edilgen örnekler, bu eki çatı konusuyla da bağlantılı göstermektedir; ancak, burada ekin dizisel olarak -II ve -mİş olmak üzere iki

ayrı eki karşılamakta olduğunu da kanaatimizce göz önünde bulundurmak gerekir. Buna göre, burada -(I)k'nin dizisel eş değeri, sadece bir çatı eki olmadığından ayrı bir çatı kategorisinden söz etmek de güçtür. Başka bir ifadeyle, bu örneklerde -(I)k'nin mevcut sıfat-fiil işlevine bir de edilgenlik veya oluşlama işlevi eklenmiştir. Bu nedenle, bu hususu -(I)k ekiyle ilgili ayrı bir kategori olarak yorumlamak yerine bir “çoklu işlev” olarak değerlendirmek daha uygun görünmektedir. Buradaki “çoklu işlev” ifadesiyle kastedilen, sıfat-fiil, kip ve hatta -çok örtük de olsa -yapım eki olarak kullanım örneklerinde ekin ait olduğu kategoriye özgü birincil işlevinin yanında edilgenlik veya oluşlama olarak tanımlayabileceğimiz ikincil bir işlevi daha gösteriyor olmasıdır.

-(I)k ekinin sıfat-fiil kategorisinde kullanıldığı örneklerle ilgili olarak üzerinde durulabilecek bir diğer husus, bu örneklerin çoğunlukla iki farklı görevle karşımıza çıkmasıdır. Bunlardan ilkinin bir sıfat tamlamasında ismin niteleyicisi olarak kullanıldığı örneklerler oluşturmaktadır. Söz gelimi, “Tek duranın teknesi devrilmez, demiş eski [aklı / erik] atalar.” (Baykurt 2013: 213) ve “Yerde cildinden fırlamış, [sahifeleri / açık] bir telefon rehberi vardı.” (Peyami Safa 2008: 382) örneklerinde böyle bir kullanımın söz konusu olduğu görülmektedir. Bu tür yapılar, ikinci olarak da bir cümlede cümlenin zarf tümlecini olarak karşımıza çıkabilmektedir. Söz gelimi, “[Yüzü duvara dönük] oturuyordu: Masayı öyle yerleştirmek gerekmiş.” (Atay 2013: 125) cümlesinde [Yüzü duvara / dönük] yapısının cümlenin zarf tümlecini oluşturduğu görülmektedir. Aynı şekilde, “Bayram [yere kapanık] yatıyor.” (Baykurt 2013: 169) cümlesinde de [yere / kapanık] yapısı cümlenin zarf tümlecini oluşturmuştur.

Bilindiği üzere sıfat-fiiller, kendisine bağlı isim unsurlarıyla birlikte bir sıfat-fiil öbeği oluşturabildiği gibi tek bir sözcük hâlinde de kullanılabilir. Bu nedenle, “Çürük biber kokusu gibi bir koku!” (Baykurt 2013: 108) ve “Yanık yağ kokusu, bulgur kokusu, köyün yoksul havasını doldurmuş.” (Baykurt 2013: 118) cümlelerindeki çürük ve yanık örneklerinde olduğu gibi -(I)k eki -mİş sıfat-fiil ekini karşılıyorsa taşıdığı dizimsel değeri açıkça ortaya koyan bir öbek içinde yer almamış olsa bile yine sıfat-fiil olarak değerlendirilmelidir.

3. Kip Kategorisi

Bazı örneklerde -(I)k ekini alan fiillerin cümlede yüklemi oluşturduğu ve daha önemlisi, bu örneklerde -(I)k'nin bu kez kip kategorisindeki -mİş ekiyle dizisel bir denklik gösterdiği görülür. Söz gelimi, “Yanık, dolular içtik.” (Kemal Tahir 1993: 413) cümlesinde yanık örnekleri anlam, işlev ve yapı itibarıyla yanmış çekimini karşılıyor görünmektedir. Benzer bir şekilde, “Çocuğun bezleri de yıkanmadı: sular kesik çünkü.” (Atay 2013: 124) örneğinde kesik ögesinin kesilmiş çekimiyle, “Görüyorsun, başları nispeten birbirine dönük, ama vücutlarının yarısı da bize dönük.” (Pamuk 2017: 360) örneğinde dönük ögelerinin dönmüş çekimiyle, “Küslükler kalmamıştır. Millet barışıktır.” (Baykurt 2013: 82) örneğinde barışıktır ögesinin barışmıştır çekimiyle ve “Zavallı Sabiha Hanım bitik... Mutlaka seni görmek istiyor.” (Adıvar 2007: 350) örneğinde de bitik ögesinin bitmiş çekimiyle dizisel bir denklik gösteriyor olması dikkat çekicidir.

Bu tür kullanımların -(I)k'nin esasında ağızlarda oldukça yaygın olan kip kategorisinin ölçünlü Türkçeye yansımış örnekleri olup olmadığı sorgulanmalıdır. Zira,

kip eklerinin en temel özelliklerinden biri, cümleyi bir zaman kavramı ile ilişkilendirerek sonlandırmaktır ve bu örneklerde de *-(I)k*'nin tıpkı kip kategorisindeki *-mİş* eki gibi yüklemde yer alıp cümleyi öğrenilen geçmiş zamanla ilişkilendirerek sonlandırdığı görülmektedir. Buna bağlı olarak, “*Atın burun deliği kesik,*” (Pamuk 2017: 350) ve “[*burun deliği kesik / at*]” gibi iki örnek arasında da “*Atın burun deliği kesilmiş.*” ve “[*burun deliği kesilmiş / at*]” örnekleri arasındaki yapısal farklılığın bir benzeri ortaya çıkmakta ve bu durum da yapı faktörünü aynı anlamın farklı biçimlerde ifade edildiği bu noktada ayırt edici bir özellik olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak yapım eki ve sıfat-fiil kategorisindeki örneklerin de cümlede yüklem görevinde bulunma ihtimaline ayrıca değinmek gerekir. Buna göre, yüklemi oluşturan sözcükte *-(I)k* eki, eğer yapım eki kategorisindeyse bu durumda *-mİş* ekini karşılamak yerine bir adlandırma gerçekleştirmiş olacak ve ortaya ek-fiil yardımıyla oluşturulmuş bir isim cümlesi çıkacaktır. Söz gelimi, “*Onun bu nümayişte rolü büyük ve karışuktur.*” (Adıvar 2007: 55) cümlesindeki *büyük ve karışık* örneklerinde *-(I)k*'nin *-mİş* ekini karşılamayıp fiilden isim türettiği ve bu ismin de ek-fiil aracılığıyla cümlede yüklem görevini üstlendiği görülmektedir.

Yüklemi oluşturan örneğin sıfat-fiil kategorisinde değerlendirilmesi ise ancak bir eksiltme varsayımıyla mümkün olabilir. Söz gelimi, “*Irazca epeydir uyanıktı.*” (Baykurt 2013: 57) cümlesinde *-(I)k*, *-mİş* ekini karşılamaktadır; ancak, burada *epeydir* zarfının da etkisiyle uyanma eyleminden çok bu eylem sonucunda ortaya çıkan durumun dile getirildiği düşünülebilir ve bu doğrultuda, *uyanıktı* ögesinin *uyanmıştı* çekimi yerine [*uyanmış / (vaziyette)]ydi* gibi eksiltile bir sıfat tamlamasında tamlayanı oluşturan sıfat-fiili karşıladığı varsayılabilir. Böyle bir değerlendirmenin sonucunda da örneğin kip yerine sıfat-fiil bağlamında ele alınması ve cümlenin de isim cümlesi olarak değerlendirilmesi gerekecektir.

Bununla birlikte, burada sözü edilen ayrımı yapmak, kimi zaman bir hâyli güç olabilmektedir. Söz gelimi, yukarıdaki örneğin “*Irazca uyanıktı.*” şeklinde olması durumunda *uyanıktı* ögesi hem *uyanmıştı* hem de [*uyanmış / (durumda)]ydi* olmak üzere her iki şekilde de anlaşılabilir görünmektedir. Hatta, bağlama göre *uyanıktı* ögesiyle burada Irazca'nın “kurnaz, açığız” olduğu ifade edilmek istenmişse *-(I)k*'nin yapım eki kategorisinde kullanılmış olması da muhtemeldir. Yani, böyle bir cümlenin nerede, niçin ve nasıl bir bağlamda kullanıldığı bilinmediği takdirde bu cümlenin dış gerçeklikteki karşılığının ne olduğu da anlaşılammakta ve gerçeklik bağlamının belirsizleştiği bu durumda *-(I)k*'nin hangi kategoride olduğunun tespiti de mümkün olmayabilmektedir. Diğer taraftan, “*Irazca uyanmış.*” gibi bir örnekte *uyanmış* mı [*uyanmış / (durumda)]* mı şeklinde bir sorgulamaya gidilmiyorken *-(I)k*'nin *-mİş* işleviyle kullanıldığı “*Irazca uyanık.*” gibi bir örnekte *-şayet* bağlamda eksiltme olduğuna dair bir işaret yoksa *durumda*, *vaziyette* veya *hâlde* gibi tamamen varsayım dayalı bir yönetici ögeye gerçekte ne kadar ihtiyaç olduğu da ayrıca göz önünde bulundurulması gereken bir konudur.

-(I)k'nin bir kip eki olarak işaret ettiği zaman *-yukarıda* da belirtildiği gibi öğrenilen geçmiş zaman eki olan *-mİş*'in bildirdiği zamanla yakınlık göstermektedir. Bununla birlikte, *-(I)k* ve *-mİş* ekleri arasında bazı farklılıklar gözlemlemek de mümkündür. Demir, bu farklılıkların *-(I)k* ekinde dolaylı yoldan edinilen bilgiye dair

izlerin henüz göz önünde olmasından ve *-mİş* ekinde konuşma anı ile gerçekleşme anının birbirine uzak veya yakın olabilmesine karşılık *-(I)k*'de bu iki anın çoğu zaman birbirine yakın bulunmasından kaynaklandığı görüşündedir (2007: 382). Ayrıca, Hirik de *kırılmış sandalye* ve *kırık sandalye* gibi *-(I)k*'nin sıfat-fiil olarak kullanıldığı iki örnek vermiş ve bu örneklerden birincisinin sandalyenin kırılmış olmasından başka ya hâlâ kırık olduğu ya da artık onarılmış olabileceği yönünde iki farklı anlamı; *kırık sandalye* ifadesinin ise sandalyenin kırıldığı ve kırılmış olma özelliğinin de devam ettiği yönünde tek bir anlamı karşılayabileceğini dile getirmiştir (2016: 108).

Bu görüşlerle paralel bir şekilde, *-(I)k*'nin kip eki olarak *-mİş*'la denklik göstermekle birlikte kendine özgü birtakım özellikler taşıdığından da söz etmek mümkün görünmektedir. *-(I)k* ekinin ifade ettiği zaman, geçmiş zamandır; ancak, konuşma anından çok uzak bir zaman değildir. Bu zamanda gerçekleşen eylemin etkisi konuşma anına uzanabilmekte ve bu sebeple, bu eylemin izlerini konuşma anında gözlemlemek mümkün olabilmektedir. Söz gelimi, “*Sular kesik.*” ifadesinden suların bir süre önce kesildiği ve hâlâ akmadığı anlaşılmaktadır. “*Sular kesilmiş.*” ifadesinden de suların kesildiği anlaşılmaktadır; ancak, bu ifadede şu anki durumun ne olduğu *-(I)k* ekindeki gibi belirgin değildir.⁵

Bu başlıkta üzerinde durulabilecek son bir husus, olumsuz örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere, Türkçede fiillere olumsuzluk anlamı vermek için *-mA* olumsuzluk ekinin yanında ek-fiilin olumsuzu *değil* de tercih edilebilmektedir. Yani, *alışmamış* yapısındaki olumsuzluğun, *alışmış değil* şeklinde de ifadesi mümkündür. Bu durum şu ve benzer örneklerde olduğu gibi değişik kiplerde görülebilmektedir: “*Daha fazlasını zaten aramış değilim.*” (Peyami Safa 2008: 283), “*Ben, kimseyi savunuyor değilim.*”, “*İşsuz âdem hayvân olur hayvân öğüt bilür degül.*” (Yunus Emre, Tatçı 1990: 166), “*Çocuğun giyinişini değiştirecek değiliz.*” (Adivar 2007: 57) vb.

Bu açıdan, *-(I)k*'yi alan fiillerin olumsuz biçimlerinin de bu şekilde oluşturulmuş olumsuz yapılarla benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. Söz gelimi, “*Yanıktık, dolular içtik!*” (Kemal Tahir 1993: 413) örneğine bakıldığında buradaki *yanıktık* ögesinin olumsuz biçiminin *yanık değildik* şeklinde olduğu görülmektedir. Bu yapı, *-(I)k*'nin *-mİş* işlevli olması sebebiyle kanaatimizce “*Onu çirkin gösteren asıl şey, sol yüzündeki yanık değildi.*” gibi olumsuz bir isim cümlesinden farklı olup *yanmamıştık* çekiminin bir diğer alternatifi olan *yanmış değildik* yapısını karşılamaktadır. *yanmamıştık* şeklinde doğrudan *yanmamıştık* çekimini karşılayan örnekler ise ölçünlü dilde görülmemektedir.

⁵ Buna ilaveten, *-(I)k* eki, ağzlarda *-mİş*'tan veya geçmiş zaman bildirme özelliğinden tamamen ayrı bir şekilde de kullanılabilir. Ekin ölçünlü dildeki *-A yaz* yapısıyla kısmen benzerlik gösterdiği bu kullanım biçimiyle ilgili olarak Tor, Mersin ağzında ekin “*İncirler geçik oluk (geçmek üzere)*” örneğindeki gibi kullanılabilirliğini kaydetmiştir (2009: 140). Benzer bir şekilde, Doğan da Mut yöresinde görülen “*-(y)lk olug*” yapısına dikkat çekmiş, bu yapının kullanımını “*Gayıssılar hayla sararığ, toplanıg oluğlar*” (2015: 108) vb. şeklinde örneklendirmiş ve “*-mAk üzere*” anlamını taşıyan bu yapının yaklaşma bildirdiğini, bu yönüyle Türkiye Türkçesinde yaklaşma ifade eden *-A yaz-* yapısına benzediğini ancak ‘yaklaşan eylemin gerçekleşeceğine dair kuvvetli bir ihtimal bildirmesi’ bakımından ‘eylemin gerçekleşmeye çok yaklaştığını ama sonuçta gerçekleşmediğini’ ifade eden *-A yaz-* yapısından ayrıldığını belirtmiştir (2015: 105-114). Ayrıca, bu hususla bağlantılı olarak Doğan ve Usta, ölçünlü dilde eylemin gerçekleşmek üzere olduğu anlamını veren işaretleyicileri “sınır öncesi bakış açısı” kapsamında ele almışlar ve bunu eylemin gerçekleşmesi için aşılması gereken kritik sınırın hemen öncesini öne çıkararak bir görünüş değeri olarak açıklamışlardır (2015: 167-192).

Bununla birlikte, ağızlarda “*Sen görmeyiksiñdir / Sen görük dēlsiniñdir*” (Tor 2009: 130) şeklinde hem *-mA* ekiyle hem de *değil* ile oluşturulmuş olumsuz örneklerle rastlamak mümkündür. Bu da *-(I)k*'nin kullanıldığı ağızlarda oldukça işlek, ölçünlü Türkçede ise biraz daha kısıtlı bir kullanım alanına sahip bir ek oluşuyla bağlantılı bir durum olarak düşünülebilir.

Özetle, *-mİş* işlevindeki *-(I)k* ekini alıp cümlede yüklem olan ve cümlenin bir tür geçmiş zaman kavramıyla sonlandırıldığı örnekler doğrultusunda ağızlarda sıklıkla görülen kip kategorisinin esasında ölçünlü Türkçede de mevcut olduğu, sadece bununla ilgili tanımlanmış bir kuralın olmadığı ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Kanaatimizce, yazılı kuralların daha az etkin olduğu ağızlarda canlılık ve işlekliliğini koruyan ekin bu özelliği, belirli kurallara bağlı olarak işlenmesi ve dili doğru kullanmak adına daha dikkatli ve müdahaleci bir tutumun hâkim olması gibi nedenlerle ölçünlü dilde kısıtlanmış olabilir veya bu nedenlere rağmen ekin bu özelliği sınırlı bir şekilde de olsa ölçünlü dile yansımış olabilir.

Sonuç

Günümüz Türkiye Türkçesi kaynaklarında fiilden isim yapan bir yapım eki olarak kabul edilen *-(I)k* eki, esasında farklı kategoriler içinde karşımıza çıkabilen bir ektir. Yapım eki kategorisi, bunlardan sadece biridir ve tabandaki fiil kök veya gövdesinin anlam çerçevesi içinde yeni bir kavram alanını karşılayan yeni bir sözcüğün kalıcı olarak ortaya çıkması durumunda *-(I)k*, yapım ekidir. Bunun dışında, bu ekle ilgili olarak tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile Anadolu ağızlarına yönelik kaynakların da desteklediği bir sıfat-fiil kategorisi ile kip kategorisi dikkat çekmektedir. Buna göre, sıfat-fiil bağlamında *-(I)k* eki, *-mİş* sıfat-fiil ekinin dizisel eş değeri olarak karşımıza çıkıp sıfat-fiil ve sıfat-fiil öbekleri oluşturabilmektedir. Bu durum, mevcut sıfat-fiil ekleri arasında *-(I)k* ekini de anmayı gerekli kılmaktadır. Kip kategorisi bağlamında ise *-(I)k*'nin kip eki olan *-mİş*'ı karşılayacak şekilde yüklemde yer alıp cümleyi geçmiş zamanla ilişkilendirerek sonlandırdığı görülmektedir. *-(I)k*'nin bu kullanımını özellikle gerçeklik bağlamının belirsizleştiği durumlarda sıfat-fiil kategorisindeki kullanımından ayırmak güçleşebilmektedir. Buna rağmen, gerek ekin bir cümleyi sonlandırabilme özelliği gerekse bu özelliğinin ağızlardaki yaygın kullanımı dikkate alınarak ekin ölçünlü dilde de bu kategoride karşımıza çıkabileceği hususu üzerinde durulmalıdır.

Bu üç başlık, bu çalışma kapsamında tespit edilen ölçünlü dile özgü örneklerin işaret ettiği kullanım biçimleridir. Bununla birlikte, karşımıza çıkabilecek yeni örnekler doğrultusunda ekle ilgili daha başka kullanımların da tespit edilmesi muhtemeldir. Bu noktada, *-(I)k*'nin anlama ve yapıya göre farklı kategoriler oluşturabilecek nitelikte işlevler gösterebilen bir ek olduğu gerçeği dikkate alınarak yapılacak değerlendirmeler, özel olarak bu ekin Türkçedeki kullanımının daha iyi aydınlatılmasına, genel olarak da Türkçenin daha iyi değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Örnek Taranan Kaynaklar

- Adivar, Halide Edip. (2007). *Sinekli Bakkal*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Atay, Oğuz. (2013). *Bir Bilim Adamının Romanı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atay, Oğuz. (2014). *Tutunamayanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baykurt, Fakir. (2013). *Yılanların Öcü*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. (1972). *Yaban*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kemal Tahir. (1993). *Devlet Ana*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Pamuk, Orhan. (2017). *Benim Adım Kırmızı*. İstanbul: YKY yayınları.
- Peyami Safa. (2008). *Yalnızız*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Sabahattin Ali. (2016). *Kuyucaklı Yusuf*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yunus Emre Dîvanı (1990). (hzl. Mustafa Tatçı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksoy, Ömer Asım. (1945). *Gaziantep Ağzı I*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Aktan, Bilâl. (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Arıkoğlu, Ekrem. (2007). “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*. (Ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları, 1085-1148.
- Arıkoğlu, Ekrem. (2007). “Tuva Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (Ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları, 1149-1228.
- Banguoğlu, Tahsin. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Biray, Himmet. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Boz, Erdoğan. (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Buran, Ahmet. (1996). “-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı”, *TDAY-Belleten*, 1994: 11-18.
- Cemiloğlu, İsmet. (2001). *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*. Ankara: TDK Yayınları.
- Delice, İbrahim. (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Delice, İbrahim. (2008). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Demir, Nurettin. (1996a). “Einige Merkmale yörükischer Dialekte”. *Symbolae Turcologicae: Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996*. (ed. Arpad Berta, Bernt Brendemoen and Claus Schönig). (Series: Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 6.). Uppsala, 61-70.
- Demir, Nurettin. (1996b). “Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki -ik gelir”. *Dilbilim Araştırmaları, 1996*: 136-148.
- Demir, Nurettin. (2007). “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki - (y)Xk”. *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan*. (Ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam - Süer Eker). Ankara: Grafiker Yayınları, 371-385.
- Doğan, Talip. (2015). “Mut Yöresi Ağzında “Yaklaşma” Bildiren -DI oldu ve -(y)IK oluş- Yapıları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/1 Yaz: 105-114.
- Doğan, Talip; Usta, Çiğdem (2015). “Türkiye Türkçesinde Sınır Öncesi Bakış Açısı ve Yaklaşma”. *Türkiyat Mecmuası*, 25/Güz: 167-192.
- Eraslan, Kemal. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ercilasun, Ahmet Bican. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1962). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Gabain, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, Tahir Nejat. (1975). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hatiboğlu, Vecihe. (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hirik, Erkan. (2016). “-(X)k Ekinin Kılınış, Kiplik ve Çatı Kategorisindeki İşlevleri”. *Türkbilig*, 32: 97-114.
- Kara, Mehmet. (2005). *Türkmen Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karahan, Leyla. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (2007b). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Miskioğlu, Ahmet. (1992). “Görülmeyen, Başkasından Duyulmayan (İk’li) Geçmiş Zaman”. *Türk Dili Dergisi*, 28:1-3.
- Ölmez, Mehmet. (2006). “Fuyu Kırgızcası ve Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri”. *Sibirische Studien / Sibirya İncelemeleri*, 1.1. 2006: 117-124.
- Özışık, Sevi. (2007). *Muğla İli Ağızlarının Türkmen Türkçesi Ağızlarıyla Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Muğla: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Abdurrahman (2007). “Anadolu Ağızlarında -vIk/-vUk ve -yIk/ yUk Ekleriyle Oluşturulan Kelimeler”. *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 17: 39-57.
- Özkan, Mustafa; Sevinçli, Veysel. (2011). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Öztürk, Jale. (2006). “Antakya Ağzında -°k ve -°şkAn Eklerinin Kullanımı”. *Türk Dili Dergisi*, 654: 530-535.
- Tor, Gülseren. (2009). “Mersin Ağızlarında {-(y)Ik} Ekinin Kullanımı”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, XIX, 107-165.
- Üstüner, Ahad. (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-fül Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldırım, Faruk. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zülfikar, Hamza. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

KİTÂB-I KÂNÛNÇE'DE GEÇEN ORGAN ADLARI
THE NAMES OF THE ORGANS IN KİTÂB-I KÂNÛNÇE (LAW BOOK)

NİMET KARA KÜTÜKÇÜ

Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
nimetkara@karabuk.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7069-0877

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 18.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.11.2017
Sayfa-*Pages* : 175-190
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3763>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

KİTÂB-I KÂNÛNÇE'DE GEÇEN ORGAN ADLARI
THE NAMES OF THE ORGANS IN KİTÂB-I KÂNÛNÇE (LAW BOOK)

NİMET KARA KÜTÜKÇÜ

Öz

Bir dilin söz varlığındaki sözcükler nitelik veya niceliklerine göre çeşitli şekillerde incelenebilir. Bu incelemeler sonucunda o dilin söz varlığının yeterli veya yetersiz oluşu, ödümlenen sözcükler ve türleri ayrıca bu sözcük türlerinin birbirleriyle karşılaştırıldığındaki kullanım durumları ve sözcüklerin kullanım sıklığı ortaya çıkar. Söz varlığı incelemesi yaparken ilk başvuru sözcük grupları bir dilde “temel sözcükler” olarak adlandırılan insan yaşamında birinci derecede önemli olan, sık kullanılan ve tarihi süreç içinde çok fazla ses ve şekil değişikliğine uğramamış organ, hayvan, yiyecek-içecek, akrabalık ve sayı adları üzerinde durulur. Eski Anadolu Türkçesi döneminde Türk tıp dilinin bugünkü zenginliğe kavuşmasının alt yapısını oluşturan birçok eser kaleme alınmış veya başka dillerden tercüme edilerek benzetme veya aktarma yoluyla dilimize kazandırılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinin önemli tıp kitaplarından biri olan ve Bursalı Müftü Mahmud Efendi tarafından 1596’da kaleme alınmış Kitâb-ı Kânûnçe de içerdiği tıp terimleri (hayvan, organ, hastalık, bitki, ilaç adları) bakımından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Eserlerdeki organ adları (anatomik ve fizyolojik terimler) hem terim yapma kurallarına uygun oluşturulduğu hem de Türk Tıp dilinin gelişmesine katkı sağladığı için bu çalışmada Kitâb-ı Kânûnçe’deki organ adları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitâb-ı Kânûnçe, Eski Anadolu Türkçesi tıp terimleri, Türkçe tıp dili, Türkçe organ adları.

Abstract

The vocabularies of the thesaurus of a language can be analyzed in various ways based on their qualities and quantities. As a result of these analyses, the sufficiency or insufficiency of the thesaurus of a language, the borrowed vocabularies and types, the use of these types of vocabularies when compared with each other and their frequency of use can be found. While making the analysis of the thesaurus, the first applied group of words are the names of organs, animals, foods-drinks, kinship and numbers, which are primarily important in the human life, which are used frequently and which have not undergone sound and morphological changes many times in the historical process. In the Ancient Anatolian Turkish era, many works, constituting the basis of the Turkish medical language today, were written or translated and introduced into our language with similes and borrowing. Kitâb-ı Kânûnçe (Law Book), one of the most important medical books of Ancient Anatolian Turkish written by the Mufti of Bursa Mahmud Efendi in 1596, has a very rich content in terms of medical terminology (animal, organ, disease, plant, medicine names). As the names of the organs in the works (anatomical and physiological terminology) were lexicalized in accordance with the rules of terminology derivation and contributed to the development of Turkish medical language, the organ names in Kitâb-ı Kânûnçe (Law Book) will be discussed in this study.

Key Words: Kitâb-ı Kânûnçe (Law Book), Ancient Anatolian Turkish, medical terminology, Turkish medical language, The names of the organs in Turkish.

Giriş

Tıp ilmi hemen hemen insanlık tarihiyle aynı yaşıdadır. Tarihin en eski mesleklerinden biri olan tıp, binlerce yıldır çeşitli coğrafyalarda ve zamanlarda, birbirinden farklı yollardan gelişerek toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. İnsanoğlu var olduğu günden bu yana hastalıklarla, salgımlarla mücadele etmiş ve bitkilerle ya da hayvansal ürünlerle bu hastalıklara çare aramıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da tıp ilmi ortaya çıkmıştır. Osmanlı öncesi Anadolu'da tıp ilmi Selçuklular himayesindedir. Özellikle Sultan II. Kılıç Arslan ve Sultan Alaeddin Keykubad döneminde Anadolu'ya davet edilen ilim adamları arasında çok sayıda tabip de vardır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde halkın yararlanacağı bir tıp kitabının olmaması sebebiyle o dönemde hekimlik yapmış bazı müellif ve müstensihlerin halkın yararlanması ve onlardan hayır dua almak için (Güven 2009; 110) Türkçe tıp kitapları yazmaları veya çeviriler yapmalarına rağmen 1820 yılında Şanizâde Mehmed Ataulah'ın Türkçe yazdığı Mir'atü'l-Ebdân fî Teşrih-i Azaü'l-İnsan'a kadar 15 ve 18. yüzyıllarda yani Klasik Osmanlı Türkçesi dönemine gelindiğinde tıp kitapları Arapça yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış Türkçe tıp kitaplarından bilinen en eski eser, İbni Baytar'ın Kitâb'ü'l câmi' fi'l-edviyet'ü-l Müfredre adlı eserinden Aydınoğlu Umur Bey zamanında, adı bilinmeyen bir kişi tarafından Müfredât-ı İbn-i Baytar adıyla yapılan çeviridir. Anadolu'da Tuhfe-i Mübârizî adlı eseriyle ilk tıp kitabını yazan tabip Hekim Bereket'tir. O dönemin İbn-i Sinâ'sı olarak bilinen Hacı Paşa Celâleddin Hıdır İbn-i Ali de döneminin önemli tabiplerindedir.

Osmanlı tıp alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde de tıp Anadolu Selçuklu tıbbi ile beraber dönemin kültür merkezleri olan Suriye, Türkistan, İran ve Mısır'dan gelen bilim adamları sayesinde gelişmiştir. Bu dönem eserlerinin en büyük eksikliği bazılarının yazar isimlerinin, bazılarının yazılış tarihlerinin belirtilmemiş olması ve dilinin Arapça olmasıdır.

Üzerinde çalışıp yaptığımız Kânünçe adlı eser ise Bursalı Müftü Mahmud Efendi tarafından 1596'da kaleme alınmış ve Manisa İl Kütüphanesi'nin 45 Hk 1841 nolu arşivinden temin edilmiştir. Her bir varakta 13 satır olan 132 varaklık mensur bir eserdir. Yazarın adı eserin 66a varağında geçmektedir. Eserin ilk 30 varağı harekeli iken diğer kısımlar harekesiz nesih yazı türü ile yazılmıştır. Yazılış tarihi itibarı ile Klasik Osmanlı Türkçesine Giriş dönemine tekabül eden eserin ses ve şekil özellikleri büyük ölçüde Eski Anadolu Türkçesi ile aynıdır.

Bu çalışmada daha önce üzerinde hiçbir bilimsel çalışma yapılmamış olan bu metindeki organ adları çıkarılarak kökenlerine göre sınıflandırılacak ve Türkçe organ adlarının tarihi Türk lehçelerindeki kullanımları ile günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımları verilecektir. Ayrıca eserde geçen alıntı organ adlarının ve köken bakımından birleşik organ adlarının da Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesindeki karşılığının olup olmadığı da karşılaştırma olması bakımından verilecektir. Çalışmada Karahanlı, Çağatay ve Harezmi Türkçesindeki kullanımlar için Suat Ünlü'nün Karanlı Türkçesi Sözlüğü, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğünden; Kıpçak Türkçesindeki kullanımlar için ise Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı'nın hazırlamış olduğu Kıpçak Türkçesi Sözlüğünden yararlanılmıştır. Kültür ve dil tarihimiz açısından ayrı bir özelliğe ve öneme sahip olan Divan-ı Lugâti't-Türk Karahanlı Türkçesi

içinde değil de ayrı bir şekilde değerlendirildi. Daha sonra organ adının eserde geçtiği cümle, varak ve satır numarası verildi. Bazı terimlerin tarihi Türk lehçelerinde karşılıkları verilememesi o terimlerin o dönemlerde kullanılmadığını değil sadece taranan metinlerde o terimlerin geçmediğini göstermektedir. Eserde geçen “*kanat*” dışındaki tüm organ adlarının insana mahsus olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda Türk tıp dilinin temelini oluşturan ve günümüzde modern Türk tıbbında da kullanılan terimlerin eserde geçtiğini ve sonraki süreçlerde tıptaki gelişmelere ve ilerlemelere bağlı olarak terimlerin kavram alanının geliştiği-değiştigi söylenebilir.

Kitâb-ı Kânünçe'de geçen organ adları şunlardır;

1.1. Kitab-ı Kanunçe'deki Türkçe Organ Adları

***ağız**, BTS'de **ağız** (Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ.), DLT'de **ağız** 34/20, KT'de **ağız** 23, ÇT'de **ağız/dehân/dehen/fem/guz** 16, HT'de **ağız/dehen** 30-144, Kıp.T'de **ağız/aız/avuz** 4, KK'de “*dili kalduralar keseler ağzına şeker koyalar ammâ kulağ renci kim ağız içinde olur*” 10a/8/

***alın**, BTS'de **alın** (Yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü.), DLT'de **alın** 52/37, KT'de **alın** 34, ÇT'de **alın** 35, HT'de **alın** 40, Kıp.T'de **alın** 7, KK'de “*gügercin kanun yumurdasıla karşıduralar birini tamarmış kişiniñ alnuna ve burnına dürteler*” 51a/5/

***ayak**, BTS'de **ayak** (Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü.), DLT'de **ayak/adağ** 54/40, KT'de, **adağ/ayak/azak** 7, ÇT'de **adağ/adağ/ayağ/ayak/ayağ/azak/azak** 74, HT'de **adağ/ayağ/ayak** 64, Kıp.T'de **adağ/ayağ/ayak/azak** 17, KK'de “*ammâ kepek tozi haçmeyle kaynadalar vakitlerde ayakların yuyalar*” 1b/10/

***bağır**, BTS'de **bağır** (Bağır, karaciğer.), DLT'de **bağır** 181/155, KT'de **bağır** 89, ÇT'de **bağır/gögüs/kögüs/kögsük/kökrek/köküs/töş** 91, HT'de **bağır/köküs/kögüz/köküs/köküz** 73340, Kıp.T'de **bağır/bağırsak/bavur** 21, KK'de “*sünbül issi kırıdur dimâga kuvvet virür ve bağır yolların açar*” 58a/12/

***bağırsak**, BTS'de **bağırsak** (Sindirim organının mideden anüse kadar olan, ince bağırsak ve kalın bağırsaktan oluşan bölümü.), DLT'de **bağırsak** 251/220, KT'de **bağırsak/bağırsak** 89, ÇT'de **bağırsak/icek/içek/rüde** 91-508, HT'de **bağırsak/içegü** 73-249, Kıp.T'de **bağırsak/bağırsak/buvarsık** 21, KK'de “*bağırsakdağı yillere fâ'ide ider ve katı olan 'uzuvları yumuşadır*” 110b/5/

***baldır**, BTS'de **baldır** (Bacanın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik.), DLT'de -, KT'de **baldır** 94, ÇT'de -, HT'de **yincik/yinçük/yünçük** 687, Kıp.T'de **baldır/baltır/inçük/yinçik/yinçük/yünçük** 23-111, KK'de “*devâl bir 'illetdür kim baldırda olur kök tamarlar yoğun tolaşık olur*” 28b/4/

***barmak/parmak**, BTS'de **parmak** (İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan, boğumlu, oynak, uzunca organların her biri.), DLT'de **ernek/ernek/erzek** 65/51, KT'de **barmak/ärnäk/ernek** 97, ÇT'de **barmak/ barmag/ engüşt/ernek/işbi/parmak** 103, HT'de **barmak** 79, Kıp.T'de **barmak** 24, KK'de “*taş yüzünden işleye ammâ nıkrıs baş barmak da olur sızlar*” 28a/6/, “*göz açılırken bir çöb ya ağac ya parmak ya taş doğinsa pes aña tarfa dirler*” 5b/10/

***baş**: BTS'de **baş** (İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.) DLT'de **baş** 510/409, KT'de **baş** 98, ÇT'de **baş/kafā** 105-563, HT'de **baş/kafā** 80-280, Kıp.T'de **baş/kafā** 24-123, KK'de "*ammā eger kulakda karha olsa baş ağırur sancur içinden iriñ ve kanluca su akar*" 6b/13/

***başparmak**, BTS'de **başparmak** (El ve ayakta bulunan en kalın parmak, badem parmak.), DLT'de -, ÇT'de **başparmağ** 106, HT'de **başparmağ** 80, Kıp.T'de -, KK'de "*taş yüzinden işleye ammā nıkrıs başparmağ da olur sızlar*" 28a/6/

***bel/bil**, BTS'de **bel** (Göğüsle karın arasındaki bölge, vücudun ortası, bel.), DLT'de **bil** 501/402, KT'de **bél/bil** 110/124, ÇT'de **bél/bel/bil** 119, HT'de **bél/bil** 86, Kıp.T'de **bel/bil** 27, KK'de "*bu otları qaralar bir yufka mişine dürteler beline yapışduralar*" 20a/9/, "*dühhü'l-mübārek bu bir yağdur ki bil ağrsına fā'ide ider*" 110a/6/

***beniz**, BTS'de **beniz** (Beniz, çehre, yüz.), DLT'de **meñiz** 65/9, KT'de **meñiz** 535, ÇT'de **beniz/bet/biñiz/bit/çehre/çirāy/didār/manzar/mēñiz/meñiz/miniz/rüy/simā/yüz** 122, HT'de **çehre/didār/yüz** 133-148-703, Kıp.T'de **beniz/çehre/didār/meñiz/meniz/meyiz/mağlay/manğlay/manğlayı/menley/yüz** 27-47-61-181-333, KK'de "*beñzi şarur ve dili üstinde berk dutar*" 2a/6/

***beyin**, BTS'de **beyin** (Kafatasının içinde beyin zarları ile örtülü, iki yarım küre biçiminde sinir kütlesinden oluşan, duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu organ, ensefal, dimağ.) DLT'de **miñi/mingi** 415/326, KT'de **miñi** 541, ÇT'de **beyin/miye/dimāğ/mağz/meyin/meynen** 129, HT'de **beyni/meynin/mini** 93-391, Kıp.T'de **beyin/beyni/mey/meyin/meyni/miyin/miyni** 29, KK'de "*hamlu balı döğeler dürtüb başına vuralar eger beyne hırdal deñlü hañā dokunursa*" 39a/11/

***bilek**, BTS'de **bilek** (Kol ile el arasında bulunan oynak yer.), DLT'de **bilek** 194/166, KT'de **bilek/bilik** 126, ÇT'de **bilek** 144, HT'de **bilek** 97, Kıp.T'de **bilek/bölek** 31, KK'de "*yāhūd muhkem çekeler çatlayavire ammā kol bilek buñ incik şinsa her kankı olsa bir tahta üzerine çekeler*" 45b/8/

***boğurtlak**, BTS'de **boğaz** (Soluk borusunun üst kısmında yer alan solunum ve ses organı.), DLT'de **boguz** 183/156, KT'de **boğuz/boğaz/boğuş** 140, ÇT'de **boğurdağ/boğuz/boğaç/boğaz/boğuzlağı/boğuzluğu hulküm/kikirtek/kirtek/ümkü** 160-161, HT'de **boğaz/boğuz/boğuzdağ** 105, Kıp.T'de **boğaç/bogar/boğuz/bovaz** 34, KK'de "*bilgil kim ziyku'n-nefes galiz balğamdur kim boğurtlak içinde olur*" 12b/11/

***bögrek**, BTS'de **böbrek** (Kandaki zararlı maddeleri süzüp idrar olarak salan, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organdan her biri.), DLT'de **bögür** 182/155, KT'de **bögür** 147, ÇT'de **bögrek** 166, HT'de **bıkm** 95, Kıp.T'de **bögrek/böre/bügrek/bügrük** 36, KK'de "*bilgil kim bögrek ağrsınuñ sebab burüdetdür*" 20a/1/

***bögür**, BTS'de **bögür** (İnsan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü.) DLT'de **bıkm** 201/172, KT'de **bıkm** 123, ÇT'de **bıkm/bögür/kömrek** 133, HT'de **bıkm** 95, Kıp.T'de **bögür/böksmen** 36, KK'de "*bögür sancısın giderür bendükşeler şızısın sürer*" 61b/6/

***burın/burun**, BTS'de **burun** (Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı.), DLT'de **buruñ** 201/172, KT'de **burun** 157, ÇT'de **burun** 175, HT'de **burun** 113, Kıp.T'de **burun** 38, KK'de "*merhem-i mişri diğer bu dañı*

burn içinde olan rençler içündür” 101b/12/, “faşl şıfat zerür kim burun kanın dutmağičündür” 113b/7/

***buğ**, BTS’de **but** (Bacağın yukarıya doğru kalın kısmı.), DLT’de **büt** 494/396, KT’de **but** 159, ÇT’de **but/buta/büt/satan/uyluk** 177, HT’de **bud/but** 114, Kıp.T’de **bud/but/buğ** 39, KK’de “*ammā buğ içinde olana otursa dirler topuk üstünde olan kılğamūnī dirler*” 41a/4/

***çük**, BTS’de **çük/sik/kamış/penis/zeker** (Erkeklik organı.), DLT’de **sik** 168/145, KT’de **sik** 687, ÇT’de **çük/sik** 265-988, HT’de **sik/zeker** 523-710, Kıp.T’de **çük/sik/siz/şük-zeker** 54-236-336, KK’de “*bilini ovalar çıkıcağ bu yağıla çükini şıgayalar*” 21a/9/

***dırnağ/dırnuğ**, BTS’de **turnak** (İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka.), DLT’de **turnak** 79/68, KT’de **turnak** 800, ÇT’de **çırmağ/turnağ/turnak/tunağ/tuvağ/tuynak/māhūn/toynağ/toynak** 1123, HT’de **dırnağ/kınğak/tunğak/turnak** 148-317, Kıp.T’de **dırnağ/dırnağ/turnak** 61, KK’de “*dırnağ ile dibini berk başalar habbe-i hadra tā kim dibi incele*” 37b/13/, “*çiçegi huşbeyi bildürelüm bilgil kim göyünmiş safra ile balgamdan olur yigitde ve oğlancuklarda vāki’ olur çıkmazdan öñdin etle dırnuğ arasına yayılır*” 33b/3

***dil**, BTS’de **dil** (Dil; tat alma ve konuşma organı.), DLT’de **tıl** 66/52, KT’de **tıl/tıl** 798/802, ÇT’de **dil/tıl** 294, HT’de **dil/tıl** 149, Kıp.T’de **dil/tıl** 61, KK’de “*bu faşl dil şışdügin ve diş etleri şışdügi beyān idelüm*” 9b/12/

***dilcik**, BTS’de **dilcik/bademcik/küçük dil** (Boğazın iki yanında birer tane bulunan, badem biçimindeki organ.), DLT’de -, KT’de -, ÇT’de -, HT’de -, Kıp.T’de -, KK’de “*üstine büber ekeler dilcik altına dutalar bir zaman*” 11b/1/

***deri/diri**, BTS’de **deri** (İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt.), DLT’de **kön/könä/teri** 504/404-47/33, KT’de **teri/täri** 788, ÇT’de **bulgar/cild/deri/kapış/kapuzak/kön/teri/teri/tiri/tirik** 1113, HT’de **kön/teri/teri/tiri** 342-585, Kıp.T’de **deri/kön/teri/tiri** 59-157, KK’de “*şavun issi türdür tiz şijer ve sidük yolını açar çığıdı bahağ deriden arıdur*” 56a/12/, “*şan kendüyi arıdup pāk ider ol kesilen dirileri sileler*” 39a/8/

***dirsek**, BTS’de **dirsek** (Kol ile ön kol arasındaki eklem arka yanı.), DLT’de **tirsgek/tirseğ** 628/523, KT’de **tirseğ** 808, ÇT’de **tirseğ** 1136, HT’de **tirseğ** 596, Kıp.T’de **çağanak/çığanak/çıkanak/dirsek/tirseğ** 45-62, KK’de “*ammā dirsek çıksa biraz müşkildür*” 45a/1/

***diş**, BTS’de **diş** (Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri.), DLT’de -, ÇT’de **tiş/dendān** 1136, KT’de **tiş** 808, HT’de **diş/tiş** 150, Kıp.T’de **diş/tiş** 62, KK’de “*şab ideler hācet vakti olıcağ diş üzerine vuralar*” 9b/13/

***diş etleri**, BTS’de **diş eti** (Diş köklerini kaplayan kalın kırmızımtırak et.), DLT’de -, ÇT’de -, KT’de -, HT’de -, Kıp.T’de -, KK’de “*ya’ni diş etleri çürise ve şanasa ammā ilāc ekşi nār şabı māzū sumāk şeb sirkeyile şaynadalar*” 10b/4/

***diz**, BTS’de **diz** (Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer.), DLT’de **tiz** 496/398, KT’de **tiz** 810, ÇT’de **diz/tiz/zānū** 301, HT’de **diz/tiz** 150, Kıp.T’de **diz/tiz/tizgi** 63, KK’de “*ammā diz çıksa ammā ayağı inemez ve dirşürimez*” 45a/12/

***dudağ**, BTS'de **dudak** (Ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri.), DLT'de **irin** 51/36, KT'de **ërin** 239, ÇT'de **dudağ/dudağ/ërin/irin/leb/irm** 306, HT'de **dudağ/irin/todağ/tudağ/tutağ** 152-264, Kıp.T'de **duðağ/dudağ/ërin/irin/todağ/totağ/tudağ/tutağ/tutağ** 65-113, KK'de "*merhem-i kâfûr yiþe duduðak yarulduğına ve mað'ad yarulduğına ve beväsire ki ceraðâtda ola ve ol göyündürdüğine nâfi'dür*" 105a/10/

***el**, BTS'de el (Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü.), DLT'de **elig** 32/19, KT'de **älig/elig** 226, ÇT'de **ël/el/ëlig/elig/ëlik/il/ilig** 230, **ël/el/elig/elik/il/ilig** 168, Kıp.T.'de **el/il** 71, KK'de "*illet muh kem oldısa kan almayalar ve elin şamarından alalar*" 1b/5/

***emcek**, BTS'de **bicik/emcek/emcik/gögüs/meme** (Yavrularını emzirmek için, memelilerin göğsünde türlü biçim ve sayıda bulunan, meme başı denilen çıkıntuları olan organ.), DLT'de **emig** 49/34, KT'de **emik** 232, ÇT'de **emcek/emçek/imçeg/imçek** 334, HT'de **emcek/emçek/emük/imcek** 170, Kıp.T'de **emçek/imçek**, KK'de "*bu faşılta emcek illetin bildirelüm*" 42a/5/

***eñ**, BTS'de **eñ/eklem** (Vücut kemiklerinin uç uca veya kenar kenara gelip birleştiği yer, mafsalsı.), DLT'de **ogrug/owrug** 71/58, KT'de **oğruğ/owruğ** 568, ÇT'de, HT'de **bağış/boğış/boğuş** 73, Kıp.T'de **boğum/boğum/bovum/bovun** 34, KK'de "*dögülmüş eñlerde olan balğamları arıdur*" 88a/2/

***gögüs/gögüz**, BTS'de **gögüs** (Vücudun ön tarafı, sırt karşıtı.), DLT'de **kögüz** 184/157, KT'de **kögüz/ köküş/köküz/könül** 459, ÇT'de **kögüz/köküz/köküş** 459, HT'de **kögüş/kögüz/köküş/köküz** 340, Kıp.T'de **bağır/bögür/bökşmen** 21-36, KK'de "*bādām issidür türdür südi göğüş ağrısına ve katı öksürüğe fâ'idesi vardır*" 49b/4/, "*göz nürına kuvvet ider göğüzi yumuşadır*" 54b/2/

***gönül**, BTS'de **gönül/kalp/yürek** (Kalp, gönül.), DLT'de **könül/yürek** 63/49-33/193, KT'de **könül/yürek/yüräk** 474, ÇT'de **könül/dil/gökle/çalb/kökü/ öz/uz/yürek** 474-883, HT'de **dil/könül/könkül/yürek** 149-343-702, Kıp.T'de **çalb/könül/kömül/yürek** 121-158-333, KK'de "*sekizinci faşılta gayyı ya'ni gönül dönmeği bildirelüm*" 14a/13/

***gövde**, BTS'de **gövde** (İnsan bedeninde baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölümü.), DLT'de **ten** 419/329, KT'de **ten/ten/tän** 779, ÇT'de **ten** 1108, HT'de **beden/ten/tin** 84-582, Kıp.T'de **gövde/kevde/kövde/ten** 87-269, KK'de "*dā'ü'l-hayye bahak baraş gerüb gövde çıkun çıkun olmak*" 31b/10/

***göz kapağı/kaşak**, BTS'de **göz kapağı** (Göz yuvarlarının önünde bulunan, birbirine yaklaşarak gözü örten, kenarlarında kirpikler bulunan koruyucu organ.), DLT'de **kapak** 192/164, KT'de **kaşak** 355, ÇT'de **kaşak/kaşak/kaşak** 577, HT'de **kaşak** 286, Kıp.T'de **kaşak** 126, KK'de "*bilgi kim meşrâ ısırguya dirler yüz göz kaşak şişer evvel kifâl şamarından kan alalar*" 9b/6/, "*kal biten gözün ilâc bildirelüm ammâ sebebi dimâğdan galiz meded kaşaka ve gülmekden olur*" 7a/13/

***iceğü**, BTS'de **iceğü** (İç organlar.), DLT'de **iceğü/öz** 81/69-35/22, KT'de **iceğü/öz** 310/627, ÇT'de **öz/uz** 882, HT'de **iceğü** 249, Kıp.T'de **icegi/iceğü** 105, KK'de "*boğaza süllük yapışsa yiyecek düşer iceğüde kırıkları kırır ve şomağuyı yiyecek şıner*" 53a/5/

***incik/incük**, BTS'de **incik/kaval kemiği/baldır kemiği** (Diz kapağı ile ayak bileği arasında kalan kemik.), DLT'de -, KT'de -, ÇT'de -, HT'de **yincik/yinçük/yünçük** 687,

Kıp.T'de **inçük/yinçik/yinçük/yünçük** 111, KK'de “*yâhûd muhkem çekeler çatlayavire ammâ kol bilek buñ incik şınsa her çankı olsa bir tahta üzerine çekeler*”45b/8/, “*kaz yağı ve şğır incüginüñ iligi beş dirhem ve isfîdâc yigirmi dirhem bu mecmû'ın karışduralar*” 106/1/

***kalın bağırsak**, BTS'de (Sindirim borusunun ince bağırsaktan anüse kadar ortalama 1,5 metre uzunluğundaki bölümü.) DLT'de -, KT'de -, ÇT'de -, HT'de -, KK'de “*bilgi kim kulunc ya galîz yilden ya galîz balgamdan kalın bağırsakuñ içinde olur*”17b/1

***kanat**, BTS'de **kanat** (Kanat, uçma organı.), DLT'de **kanat** 180/153, KT'de **kanat** 354, ÇT'de **kanat/cunâk/perr/ricl/bâl** 574, HT'de **kanat** 285, Kıp. T'de **hanat/kanat** 125, KK'de “*ol kim safrânun taşında olur kelebek kanadına benzer*”21b/13/

***karın/karun**, BTS'de **karın** (İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi.), DLT'de **karın** 27/12, KT'de **karın** 363, ÇT'de **karın/karun/göbek** 586, HT'de **karın/kursak** 291-355, Kıp.T'de **göbek/köbek/karın** 87-128, KK'de “*iştihâsı olmaz ta'âm yiyecek karın şışer katırak yürüyecek şolur*”

kasuk, BTS'de **kasık** (Vücutun karın ile uyluk arasındaki bölümü.) DLT'de -, KT'de -, ÇT'de -, HT'de **kasık** 293, Kıp.T'de **kasıg/kasık/kasuk** 130, KK'de “*katı kabzdan kasuk içindeki ol cild yarılır*”25a/10/,

***kavuk**, BTS'de **kavuk/ idrar kesesi/ idrar torbası/mesane/sidik kavuğu/sidik torbası** (Vücuttan dışarıya atılacak olan idrarın toplandığı bölüm.), DLT'de **kavuk/kawuk** 192/165, KT'de **kavuk/kawuk** 378, ÇT'de -, HT'de **kavuk** 298, Kıp.T'de **karuk/kavug/kavuk/kursak** 132-164, KK'de “*sumâk şuyıla kavuk safrâ ağırsına bādincân şuyıla ammâ ma'cün-ı nüşdâr*”61a/4/

***kemik/kemük**, BTS'de **kemik** (İnsanın ve omurgalı hayvanların çatısını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı.) DLT'de **sünük** 99/91, KT'de **sünük/süneğ** 710, ÇT'de **bertik/gemük/kömük/oma/omaca/sümük/sünük/üstühân/yasun** 390, HT'de **süneğ/sünük** 540, Kıp.T'de **omaca/omrav/süneğ/sönük/sövek/sügük/sümük/sünük/süveg/süvek/süvük** 205-245, KK'de “*yumurda ile karışdurasun yaqu idesün ve sinan kemiklere vurasun 'âdetce bağlayasun*” 87b/8/, “*kemükde hañâ varsa arıdalar görünür yirdeyse eger kemük görünmezse merhemle isti'mâl ideler*”42a/3/

***kıl**, BTS'de (Bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı.), DLT'de **kıl** 169/146, KT'de **kıl** 414, ÇT'de **kıl** 620, HT'de **kıl** 315, Kıp.T'de **kıl** 143, KK'de “*altıncı faşılta kıl biten gözün 'ilâc bildüreüm*”7a/12/

***kici parmak**, BTS'de **küçük parmak/serçe parmak** (Küçük parmak.), DLT'de **çıçalak** 244/213, KK'de **çıçalak** 181, ÇT'de **kiçik barmak/çıçlak/çinçanak/hımsır** 632-242, HT'de **çıçala/çıçlak** 135, Kıp.T'de **çalağ barmak/çıçlak/çılak barmak** 45-49, KK'de “*ol şağ elnün kici barmagun üstinde üseylem tamarından kan alalar*”12b/4/

***kirpük**, BTS'de (Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri.), DLT'de **kirpik** 240/209, KT'de **kirpik** 434, ÇT'de **çök/kirpig/kirpik/kirpük/müj/müje** 638, HT'de **kirpük** 329, Kıp.T'de **kerpik/kirbik/kirbük/kirfik/kirpik/kürbüc** 140, KK'de “*menfa'at zürürdur kim kirpügi bitürür*” 114a/13/

***kol**, BTS'de (İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm.), DLT'de **köl/kol** 180/154, KT'de **kol** 441, ÇT'de **gol/kaşağ/kanı/kaşu/kol** 643, HT'de **kol** 332, Kıp.T'de **kanı/kol** 128-152, KK'de "*ammā köbiricek sünse kol aşağa düşer kemük suzlanır*" 44a/4/

***koltuk**, BTS'de **koltuk** (Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer.), DLT'de **koltuk** 239/207, KT'de **koltuk/koltuk** 443, ÇT'de **koltuğ/koltuk** 645, HT'de **koltuk** 333, Kıp.T'de **kolduğ/koltuk/koltuk** 152, KK'de "*bilgi bu tu ve koltuk ve kulak ardından olur*" 34a/7/

***kulağ**, BTS'de **kulak** (aşın her iki yanında bulunan işitme organı.), DLT'de **kulak/kulgak/kulkak/kulxak** 76/64-192/165, KT'de **kulağ/kulgağ** 493, ÇT'de **gulağ/güş/kulağ/sap/sāmi'a/sem'** 606, HT'de **kulağ/kulak** 352, Kıp.T'de **kulağ/kulak/sem'** 162-231, KK'de "*kulağ içi gürlüdür ammā bu edviyyeyile 'ilāc ideler*" 8a/5/

***meme**, BTS'de **meme/bicik/emcek/emcik** (yavrularını emzirmek için, memelilerin göğsünde türlü biçim ve sayıda bulunan, meme başı denilen çıkıntuları olan organ.), DLT'de **emig/kögüz** 49/34-184/157, KT'de **ämçäk/emik/kögüz/köküs/köküz** 230, ÇT'de **emcek/émçek/imçeğ/imçek** 334, HT'de **emcek/emçek/emük/imcek** 170, Kıp.T'de **emçek/imçek**, KK'de "*her meme başına ıgneyle kızıl ıbrüşüm geçüreler çekeler*" 39a/2/

***omuz**, BTS'de **omuz** (Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm.), DLT'de **egin/öşün** 51/37-51/36, KT'de **egin** 215, ÇT'de **alasa/çigin/çilçik/dal/dalda/dalu/ëgin/egin/igin/sağrı/yağır/yağırın** 325, HT'de **ëgin/egin/igin/ikin** 165, Kıp.T'de **çigin/şigin/egin/eyin/igin/iyin/omuz/yigin/yin** 51-205-70, KK'de "*hareket etmeye beş gün on ammā omuz çıksa eli aşağa düşer*" 44a/11/

***oyluk**, BTS'de **oyluk/uyluk** (Kalçadan dize kadar olan bacak kısmı.), DLT'de **uğluk** 62/48, KT'de **oğluk** 566, ÇT'de **oyluk** 869, HT'de **oyluk** 453, Kıp.T'de **uyluk** 296, KK'de "*bir kişi üzerine otura kim direnmeye bir ayağın oyluğına başa iki elile incigün duta*" 45b/4/

***ökçe**, BTS'de **ökçe** (Topuğun arka bölümü.), DLT'de -, KT'de **ökçe/ökçä** 606, ÇT'de **ökçe** 872, HT'de **ökçe** 457, Kıp.T'de **ökçe/ökşe/ökşem** 209, KK'de "*keçinün iç yağın ki tuzsuz ola ve ol ökçe yaruğı üstüne erideler*" 102a/11/

***öyken/öykün**, BTS'de **akciğer/öyken** (Göğüs kafesinin büyük bir bölümünü içten kaplayan, kanı temizleyen, sağlı sollu iki parçadan oluşan solunum organı.), DLT'de **öpke** 76/64, KT'de **öpke** 614, ÇT'de **ciger** 207, HT'de **öpke/öwke** 461, Kıp.T'de **ciger/cigār/öpke/öpkü/öyke/öyken** 43-211, KK'de "*bilgi kim sill öyken içinde olur*" 12a/9/, "*kuvvetün arturur göğüze öyküne fā 'ide ider ve hayz açar*" 48b/7/

***saç**, BTS'de **saç** (Baş derisini kaplayan kıllar.), DLT'de **saç** 9/5, KT'de **saç** 644, ÇT'de **saç** 933, HT'de **saç** 490, Kıp.T'de **saç/saç/saş** 221, KK'de "*çevre yanında saçı varsa şınduyla gidereler*" 39b/5/

***sakal**, BTS'de **sakal** (Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü.), DLT'de **sakal** 53/39, KT'de **sakal** 649, ÇT'de **sakal** 941, HT'de **sakal** 496, Kıp.T'de **sakal/sakal** 223, KK'de "*dā 'ü 'ş-sa'leb sac sakal dökülmekdür*" 29b/1/

***sinir**, BTS'de **sinir** (Kas kirişi ve zarı.), DLT'de **sinir** 603/494, KT'de **sinir** 689, ÇT'de **sinir** 991, HT'de **sinir** 524, Kıp.T'de **sinir** 237, KK'de "*ammā sinir bozula cerāhatdan defne yaprağın yarpüz güyāğü ot şaman ören yavşan merzengüş räziyāne dib kereflüs dib haţmı yaprağı şalgam kepek toz bunları sücile kaynadalar*" 46a/2/

***sünük**, BTS'de **kemik** (İnsanın ve omurgalı hayvanların çatisını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı.) DLT'de **sünük** 99/91, KT'de **sünük/süneç** 710, ÇT'de **bertik/gemük/kömük/oma/omaca/sümük/sünük/üstühân/yasun** 390, HT'de **süneç/sünük** 540, Kıp.T'de **omaca/omrav/süneç/sönük/sövek/sügük/sümük/sünük/süveg/süvek/süvük** 205-245, KK'de "sünügün çıkmak sebab ya düşmekden ya vurmağdan olur" 43b/10/

***şakaç**, BTS'de **şakak**. (Göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge.) DLT'de **şakaç** 144/125, KT'de **şakaç** 648, ÇT'de **şakağ/şakaç** 941, HT'de **şakaç** 496, Kıp. T'de **şakaç** 223, KK'de "şakaçların bile duta berk bağlayalar" 22a/10/

***talak**, BTS'de **dalak** (Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ.) DLT'de **solak/talak** 207/178, KT'de **sulak/talak** 703-727, ÇT'de **talak** 1069, HT'de -, Kıp.T'de **talak/talak** 259, KK'de "on toközuncı faşılta **talak** rencin bildürelüm" 19a/5/

***tamar**, BTS'de **damar** (Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal.) DLT'de **tamar/tamur/tamır** 729-730-732, KT'de **tamur** 732, ÇT'de 'aşab/damar/örk/reg tamar/tamur 1074, HT'de **tamar/tamır/tamur** 563, Kıp.T'de **damar/tamar/tamar/tamır/tamur** 55, KK'de "tamar kesilürse tağlacuğuyla tağlayalar" 39a/4/

***topuk**, BTS'de **topuk** (Ayağın yuvarlakça olan alt bölümü.) DLT'de -, KT'de **topuk** 819, ÇT'de **topuk/topuk/topak** 1148, HT'de **topuğ/topuk** 601, Kıp.T'de **topuk/dobuk/dopuk/tapek/tobuk** 281, KK'de "ammâ bu içinde olana otursa dirler **topuk** üstünde olan kılğamûni dirler" 41a/5/

***tulun**, BTS'de DLT'de **tulun/tuluñ** 202/173-606/498, KT'de **tulun/tuluñ** 828, ÇT'de **şakaç** 941, HT'de **tulun/tuluñ** 605, Kıp. T'de **tulun** 283, KK'de "ammâ ağzı yumulmaz ve silemez şalyarı akar ammâ gül yağıla **tuluñlarını** yağlayalar" 44b/9/

***yüz**, BTS'de **beniz/çehre/surat/yüz** (Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.) DLT'de **yüz** 35/22, KT'de **yüz** 1036, ÇT'de **beniz/bet/biñiz/bit/çehre/çirây/didâr/manzar/meniz/meniz/miniz/rüy/simâ/yüz** 122, HT'de **çehre/didâr/yüz** 133-148-703, Kıp.T'de **beniz/çehre/didâr/yüz** 27-47-61-181-333, KK'de "bilgil kim meşrâ ısırguya dirler **yüz** göz kapağı şişer" 9b/6/

1.2. Kitab-ı Kanunçe'deki Arapça Organ Adları

***beden**, BTS'de **gövde** (İnsan bedeninde baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölüm.) DLT'de **ten** 419/329, KT'de **ten/ten/tân** 779, ÇT'de **ten** 1108, HT'de **beden/ten/tin** 84-582, Kıp.T'de **gövde/kevde/kövde/ten** 87-269, KK'de "andan şonra beden kızdurur taşalandurur başı ağrılanur" 47b/5/

***cild**, BTS'de **cilt** (Ten), DLT'de **kön/könâ/teri** 504/404-47/33, KT'de **teri/târi** 788, ÇT'de **bulgar/cild/deri/kaşık/kaşıkak/kön/teri/teri/tiri/tirik** 1113, HT'de **kön/teri/teri/tiri** 342-585, Kıp.T'de **cild/deri/kön/teri/tiri** 43-59-157, KK'de "katı kabzdan kasuk içindeki ol **cild** yararılır" 25a/10/

***dimâğ** BTS'de **beyin** (Kafatasının içinde beyin zarları ile örtülü, iki yarım küre biçiminde sinir kütlesinden oluşan, duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu organ, ensefal.) DLT'de **miñi/mingi** 415/326, KT'de **miñi** 541, ÇT'de **beyin/miye/dimâğ/mağz/meyin/meynen** 129, HT'de **beyni** 93, Kıp.T'de **beyin/beyni/dimağ/mey/meyin/meyni/miyin/miyni** 29-62, KK'de "*bu ğarğara başdan nezleyi çeker dimâğ arıdur*"80b/5/

***ferc**, BTS'de **am/dişilik organı/vajina** (Kadın cinsel organı, vulva.), DLT'de **am/tılak** 31/17-168/145, KT'de -, ÇT'de **am/ferc** 38-362, HT'de **ferc** 190, Kıp.T'de **am/ferc** 8-82, KK'de "*bu şiyâf 'avrat fercin tar ider*"86b/9/

***kafâ**, BTS'de **kafa** (İnsan başı, ser.) DLT'de **baş** 510/409, KT'de **baş** 98, ÇT'de **baş/kafâ** 105-563, HT'de **baş/kafâ** 80-280, Kıp.T'de **baş/kafâ** 24-123, KK'de "*doğunsa demlese bilesün kim kafâ ovunmuşdur bir ağac vuralar*"39b/12/

***lihâd**, BTS'de **dilcik/bademcik/küçük dil** (Boğazın iki yanında birer tane bulunan, badem biçimindeki organ.), DLT'de -, KT'de -, ÇT'de -, HT'de -, Kıp.T'de -, KK'de "*el-fâşıl lihâd ya 'ni dilcik itmekdür dimâğun maddedür*"11a/7/

***maşsal**, BTS'de **en/eklem** (Vücut kemiklerinin uç uca veya kenar kenara gelip birleştiği yer.), DLT'de **ogrug/owrug** 71/58, KT'de **ogrug/owrug** 568/595, ÇT'de -, Kıp.T'de **boğum/boğum/bovum/bovun** 34, KK'de "*maşsallarda olan şızılara fâ 'ide ider ve bundan ğayrı nice dahı haşşaları vardır*"109b/7/

***mağ' ad**, BTS'de **makat/göt/kıç** (Oturak yeri, anüs.), DLT'de **köt** 161/140, KT'de **köt** 485, ÇT'de **dübür/göt/köt/kıç** 660, HT'de **köt** 348, Kıp.T'de **kıç/kit/köt/kötçek** 142-160, KK'de "*nev' bu nutül mağ' ad ağrısına ve şişene müfiddür*"80a/9/

***mākūl 'ayney**, (Vücutta bulunan bir damar.), KK'de "*evvel emirde yāfuk tamarından kan alalar ya mākūl 'ayneyde ya kifâlde üç gündən sonra bunı ideler*"5b/1/

***meşâne**, BTS'de **kavuk/ idrar kesesi/ idrar torbası/mesane/sidik kavuğu/sidik torbası** (Vücuttan dışarıya atılacak olan idrarın toplandığı bölüm.), DLT'de **kavuk/kawuk** 192/165, KT'de **kavuk/kawuk**, ÇT'de -, HT'de **kavuk** 298, Kıp.T'de **karuk/kavug/kavuk/kursak** 132-164, KK'de "*keten tohum lu 'âbıla karşıdurub meşâne ağrısına giderür*"50b/3/

***mi' de**, BTS'de **karın/kursak/mide** (Omurgalılarda, sindirim sisteminin, yemek borusu ile onikiparmak bağırsağı arasında besinlerin sindirime hazır duruma getirildiği omurgasız hayvanlarda sindirim kanalının bu bölgeye karşılık olan parçası.), DLT'de **karın/kurugsak** 27/12-13/7, KT'de **karın** 363, ÇT'de **karın/karın/göbek** 586, HT'de **karın/kursak** 291-355, Kıp.T'de **göbek/köbek/karın/kursak/kursak** 87-128-164, KK'de "*mi' de kadarı yufka meşine dürteler mi' de üzerine vuralar*"14a/10/

***rahim**, BTS'de **rahim/karın/meşime/uterus** (Memelilerde dölün ana karnındayken içinde bulunduğu organ, ana rahmi, rahim, karın, meşime, uterus.), DLT'de **ogulcuk** 87/77, KT'de **ogulça/ogulçak/ogulçu/ogulçuk** 569, ÇT'de **rahm/rahim** 907, HT'de **rahim/rahm** 476, Kıp.T'de-, KK'de "*bilgil kim 'avrat oğlan eylemese sebeb zehdānda burüdet rahimde rutübet cem' olmağdan olur*"26a/10/

***şāfin**, (İç aşık kemiğinden topuğa kadar giden büyük damar.), KK'de "*dizi altında kan almak gerek ya şāfinden*"28a/4/

***şurat** BTS'de **çehre/surat/yüz** (Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.), DLT'de **yüz** 35/22, KT'de **yüz** 1036, ÇT'de

beñiz/bet/biñiz/bit/çehre/çirây/dîdâr/manzar/mêniz/meñiz/miñiz/rüy/simâ/yüz 122, HT'de çehre/dîdâr/yüz 133-148-703, Kıp.T'de

beñiz/çehre/dîdâr/meñiz/meniz/meyiz/mağlay/manğlay/manğlayı/meñley/yüz 27-47-61-181-333, KK'de “merzengüş kaynadalar süzeler şuratin ve başın ısıcak yuyalar”29b/6/

*şerâ'in/şerâyin/şiryân: (Ar.) Atardamarlar. “bıçak zahmında şerâ'in kesilse kan durmasa hûbinduralar”39b/11/, “şarâb-ı tuffâh yüregi kuvvetlendirür dimâğa yardım ider ve şerâyin kanına yardım ider”66b/6/, “zerür kim şiryân kanun dutar ve qalan tamarlaruñ dañı kanun dutar”116b/5/

*veddâceyn, (Boyun damarları.) KK'de “dâ'ü'l-hayye yılan derisi gibi yüz kavlar evvel iki veddâceyn acalar”29b/2/

*zehdân BTS'de rahim/karın/meşime/uterus (Memelilerde dölün ana karnındayken içinde bulunduğu organ, ana rahmi, rahim, karın, meşime, uterus.), DLT'de ogulcuk 87/77, KT'de ogulça/ogulçak/ogulcu/ogulcuç 569, ÇT'de rahm/rahim 907, HT'de rahim/rahm 476, Kıp.T'de-, KK'de “bilgil kim avrat oğlan eylemese sebeb zehdânda burüdet rahimde rutübet cem' olmağdan olur”26a/10/

*zeker, BTS'de çük/sik/kamış/penis/zeker (Erkeklik organı.), DLT'de sik 168/145, KT'de sik 687, ÇT'de çük/sik 265-988, HT'de sik/zeker 523-710, Kıp.T'de çük/sik/siz/şük/zeker 54-236-336, KK'de “hâyanuñ marazların bildürelüm bilgil kim zeker şişerse issi olsa bāselikden kan almak gerek”24a/3/

1.3.Kitab-ı Kanunçedeki Farsça Organ Adları

*bazı, BTS'de pazı (Kolon omuz ile dirsek arasındaki kısmı.), DLT'de baka 545/445, KT'de -, ÇT'de bāzū 111, HT'de -, Kıp.T'de bāzī/bāzū 26, KK'de “kuvvetli kişiyse kifâlde kan alalar bazuların berk bağlayalar”9b/1/

*bendükşe BTS'de eñ/eklem (Vücut kemiklerinin uç uca veya kenar kenara gelip birleştiği yer, mafsals.), DLT'de ogrug/owrug 71/58, KT'de oğruğ/owruğ 568/595, ÇT'de -, HT'de bağış/boguş/boguş 73, Kıp.T'de boğum/boğum/bovum/bovun 34, KK'de “gögüze öyküne yarar bendükşeleri yumuşadur erlik şuyun arturur”49b/3/

*endām, BTS'de endam (Ten, vücut, beden, organ.), DLT'de -, KT'de ändām/endam 235, ÇT'de endām 337, HT'de endām 173, Kıp. T'de endām 73, KK'de “balğam sevdā varısa tañlil ider endām berk ider yılleri sürer” 59b/6/

1.4. Yunanca Organ Adları

*kifāl, (Sağ kolda bulunan baş damar.) KK'de “evvel emirde yāfuğ tamarından kan alalar ya mākūl ayneyde ya kifālde üç günden şonra bunı ideler” 5b/1/

1.5. Arapça-Türkçe Organ Adları

*ekhal/ekhal tamarı, (Ortadamar, kolun iç tarafındaki ana damar.), KK'de “tizcek kifālden ya ekhālden kan alalar”3a/13/, “ekhal tamarından kan alalar tamām çıkıcağ koyalar”33b/4/

*habbü'z-zerrā' tamarı, (Başparmak üzerinde bulunan bir damar.), KK'de “ishāl itdürel şonra öñ üstünde habbü'z-zerrā' tamarından kan alalar” 32b/2/

*māk'ul-'ayneyn tamarları, (Göz damarları.), KK'de “kan talsa māk'ul-'ayneyn tamarları tolar andan dökilür eger şayrunuñ olursa göresin”9a/9/

***şâfin tamarı**, (İç aşık kemiğinden topuğa kadar giden büyük damar.), KK'de “za‘îf degülse **şâfin tamarından** kan alalar”27b/13/

***üseylem tamarı**, (Atardamarın bölümü.) KK'de “kici barmağuş üstinde **üseylem tamarından** kan alalar”12b/4/

***veddâceyn tamarı**, (Boyun damarları.) KK'de “on günden sonra **veddâceyn tamarından** açalar maḥbūḥ eḫimūn vireler”32a/3/

***yafūk tamarı**, (Başta bulunan damarlar), KK'de “remed bir ‘illetdür kim başdan iner gözi kılla ḫoldurur sancur ve kapağı şişer başını yukarı kaldırmağa sevmez evvel emirde **yafūk tamarından** kan alalar”5b/1/

1.6. Farsça-Türkçe Organ Adları

***murdar ilik**, (Omurilik) KK'de “**murdar ilik** ekşi hamur za‘ferān dögeler birbirine katalar beş altı gün vuralar”22a/6/

1.7. Yunanca-Türkçe Organ Adları

***kîfāl tamarı**, (Sağ kolda bulunan baş damar.), KK'de “bu ‘illet evvelinde **kîfāl tamarından** kan alalar”1b/4/

***bāselik/bāselik tamarı**, (Şah damarı.), KK'de “evvel emirde **bāselikden** kan alalar”20a/3/, “**bāselik tamarından** kan alalar”12a/12/

Kısaltmalar

BTS: Büyük Türkçe Sözlük

DLT: Divān-ı Luğāti't-Türk

KT: Karahanlı Türkçesi

ÇT: Çağatay Türkçesi

HT: Harezmi Türkçesi

KT: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

KK: Kitāb-ı Kānūnçe

Sonuç

Dönemin diğer metinlerine kıyasla tıp metinlerinde daha fazla alıntı sözcüğün olması tıp metinlerinin uzmanlık alanı eseri olmaları ve tıp/cerrahi ilminin terimlerinin kaynağı olan Arapça, Farsça ve Yunancadan tercüme yoluyla Eski Anadolu Türkçesi dönemi söz varlığına girdiğini göstermektedir. Bu durum eserde özellikle Arapça ve Yunancadan alıntılanan damar isimlerinde görülmektedir. Eserde geçen organ adlarında Türkçe kullanım oranı %67'dir ve bu oran diğer dillerden alıntılanan adlara göre oldukça yüksektir. Ana organ adlarında yer yer alıntı adlar kullanılmış olsa da Türkçe kullanım ağırlıkta iken ana organ adları dışındaki organ adlarında benzetmeye dayalı türetme, anlam aktarması ve alıntılama dikkat çeker. Metinde geçen 95 organ adınının 63'ü Türkçe iken 7'si Arapça+Türkçe, 1'i Farsça+Türkçe, 2'si Yunanca+Türkçedir. Kalan organ adlarınının 19'u Arapça'dan, 2'si Farsça'dan, 1'i Yunanca'dan ödünçlenmiştir.

Bir metinde bir kavramın birden fazla sözcükle karşılanması o dilin eskiliğini ve sözcük dağarcığının genişliğini gösterir. Eserde geçen eş anlamlı kelimelerin bir kısmı Türkçe ve yabancı kelimelerin bir arada kullanılması sonucunda ortaya çıkarken “*baş-kafa, bejiz-yüz-şurat, beyin-dimağ, çük-zeker, ey-bendükşe-mafşal, beden-gövde-endām, kavuğ-mesāne, rahim-zehdān*” gibi, bir kısmı da aynı kavramı karşılayan Türkçe kelimelerden oluşmaktadır: *baldır-incik, emcek-meme, deri-ten, kemik-sünjük* gibi.

Sonuç olarak Eski Türkçeden başlayarak Karahanlı, Kıpçak, Çağatay, Harezmi Türkçesi döneminde kullanılan organ adlarınının hemen hepsinin hem Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hem de günümüz ölçünlü dilinde ve günümüz Tıp dilinde kullanıldığı fakat daha sonraki dönemlerde müstensih veya müelliflerin aktarma suretiyle dile kazandırdığı bazı terimlerin tıp dilinde kalıcı olmadığı fakat günümüz Türk lehçelerinde veya Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- Argunşah, Mustafa (1999). Tuhfe-i Murâdî. Ankara: TDK Yayınları.
- Battal, Abdullah (1997). İbn-i Mühenna Lugatı. Ankara: TDK.
- Bayat, Ali Haydar (2003). Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa.
- Bayat, Ali Haydar (2010). Tıp Tarihi. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları. İstanbul.
- Bayat, Ali Haydar (2005). Abduülvhâb bin Yusuf ibn-i Ahmed el-Mârdâni Kittâbü’i-Müntehab fi’t-Tıbb. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Bayat, Ali Haydar (2007). Kemâliyye. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Baytop, Turhan (2007). Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Bedevian, K. Armenag (1936). Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language. Kahire: Argus and Papazian Presses.
- Canpolat, Mustafa (1973). “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”. *Türkoloji Dergisi*. C.5. S.1.
- Canpolat, Mustafa - Zafer ÖNLER (200). Edviye-i Müfrede. Metin-Sözlük. Ankara: TDK.
- Cemiloğlu, İsmet (1994). Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme. Ankara: TDK.
- Doğan, Ahmet Turan (2015) “Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet’te Geçen Yabancı Tıp Terimlerine Türkçe Karşılıklar”. Ankara: *Turkish Studies*. 10/8. 903-918.
- Doğan, Şaban (2010). “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri”. Ankara: *Turkish Studies*. 5/1. 313-373.
- Doğan, Şaban (2009). “Terceme-i Akrabâdîn’in İstılah Lugatı”. Ankara: *Turkish Studies*.
- Elbir, Zekiye Gül (2000). Gâyetü’l Beyân fi Tedbiri Bedeni’l- İnsan. Salih bin Nasrullah (Giriş - İnceleme - Metin - Dizin). Elazığ: (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat (2015). Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî’t-Türk Giriş-Metin- Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdağı, Binnur (2000). Tuhfe-i Mübârizî – Hekim Bereket (İnceleme - Metin - Sözlük). Ankara: (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)
- Erten, Asalet (2003). Tıp Terminolojisi ve Tıp Metinleri Çevirisi. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Gaddar, Zeliha. “Süheyl ü Nevbahâr’ın Savaş Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme”. Çankırı: *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 3(1) 35-48.
- Güven, Meriç (2009). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 26. Sayı. s. 109-141. Niğde: Güz-2009.
- Hauenschild, Ingeborg (1994). “Botanica im Divan Lugat at Turk”. *Journal of Turkology*. Volume 2. Number 1. Molnar&Kelemen Oriental Publishers. Hungary. s. 25-100.

- İlhan. Nadir (2009). Eşref b. Muhammed. Hazâ'inu's-Sacâdât (Metin-İnceleme-Dizin Sözlük). Malatya: Öz Serhat Yayıncılık.
- Kaya. Emel (2008). Muhyiddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri. 3 Cilt. Konya: (Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kirişçiöglü. Fatih (2014). Ercilasun. Ahmet B.; Akkoyunlu Ziyat (2014). Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin- Çeviri-Notlar-Dizin Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: CXIX+534 (537-995) Dizin ISBN 978-975-16-2837-4. *Dil Araştırmaları*. Sayı 15. 266-273 ss.
- Küçükler. Paki (1994). Yâdigâr-ı İbni Şerif (İnceleme - Metin - Dizin). Elazığ: (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. basılmamış doktora tezi).
- Küçükler. Paki (2010). "*Lügat-ı Miişkilât-i Ecza (Lârendevî Siyahı)*" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 3.11.2010.
- Mütercim. Asım (2000). Burhân-ı Katı. Ankara: TDK Yayınları.
- Oturakçı. Niğar (2007). "Divânü Lugâti't Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Görünümleri". Kazakistan-Almatı: *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu*.
- Önler. Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ. Giriş. Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Önler. Zafer (1989). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri". Ankara: TDAY-Belleten.
- Önler. Zafer (1999). Müntehâb-ı Şifâ II (Sözlük). İstanbul: Hacı Paşa Simurg Yayınları.
- Özcan. Hatice (2007). Kaysûnizâde Nidâi Muhammed Çelebi El-Ankaravî'nin Menâfîü'n-Nâs Adlı Eseri (57a-99b) (Metin-Dil Özellikleri-Dizin). Konya: (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özçelik. Sadettin (2001). Kitâbü'l-Mühimmât. Ankara: AKM Yayınları.
- Paçacıoğlu. Burhan (2010). *Nidai Manzum Tıp Kitabı*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Paçacıoğlu. Burhan (2014). *İlaç ve Bitki Adları Sözlüğü*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Sarı. Nil (1998). "Türk Tıp Tarihinde Hindiba Türleri. Etkileri ve Günümüz Araştırmalarına Öneriler". İstanbul: *The New History of Medicine Studies 4*.
- Steingass. F.(1977). Persian-English Dictionary. İran University Press. Routledge-Kegan Paul London. Boston. Melbourne and Henley.
- Süveren K.. Uzel. İ (1998). İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış. İstanbul: *The New History of Medicine Studies 2*.
- Şahin. Hatice (2009). "Tercüme-i Hülâsâ'nın Bir Nüshası Üzerine". Ankara: *Turkish Studies. 4/8.108-132*.
- Şüken. Ziyâ (1996). Genrîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ Farsça Türkçe Lugat C.I-II-II. İstanbul: MEB Yayınları.
- Tabib İbn-İ Şerif (2003). Yâdigâr C. I-II (hzl. Orhan Sakin-Doğan Koçer-Yahya Okutan-Mecit Yıldız). İstanbul: Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği Yayınları.

- Tarama Sözlüğü I-VIII (1963-1977). Ankara: TDK Yayınları.
- Tdk. Kâşgarlı Mahmut ve Divânü Lugâti't-Türk. 29.01.2016 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&kategori=divan adresinden erişildi.
- Tietze. Andreas (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. C.I.. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tuzlacı. Ertan (2006). Türkiye Bitkileri Sözlüğü. İstanbul: Alfa yayınları.
- Türkmen. Seyfullah (2006). "Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri." (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Uçar. İlhan. (2010). "Türkçede Eş Anlamlılık Ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamli Kelime Kullanımı". *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal Of World Of Turks. Vol 2. No 1.*
- Uygur. M.. Tokat. F (2013). "Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb"ın Ses. Şekil ve İmlâ Özellikleri İle Söz Varlığı". Ankara: *Turkish Studies. 8/1. S. 2605-2615.*
- Uzel. İlter (1992). Şerefeddin Sabuncuoğlu Cerrâhiyetü'l Hâniyye. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünlü. Suat (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü. Suat (2012). Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü. Suat (2012). Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Yelten. Muhammet (1993). Şirvanlı. *Mahmud Kemâliye. Giriş-İnceleme- Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

TÜRKÇENİN AZ BİLİLEN BİR EKİ: +1A₇
AN UNCOMMON SUFFIX OF TURKISH: +1A₇

FERDİ GÜZEL

Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Human and Social Sciences, Department of Turkish Language and Letter
ferdiguzel@bayburt.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5601-5661

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.09.2017
Sayfa-*Pages* : 191-202
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3785>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

TÜRKÇENİN AZ BİLİNER BİR EKİ: +IAŋ*
AN UNCOMMON SUFFIX OF TURKISH *+IAŋ

FERDİ GÜZEL

Öz

+IAŋ eki, Türkçenin en az bilinen eklerinden biridir. İlk kez Dîvânu Lugâti't Türk'te görülen bu eke tarihî ve çağdaş dönemler ile ilgili gramer kitaplarının büyük bir kısmında yer verilmemiştir. Örnek kelime çok az olduğu ve ekin işlevi tam olarak belirlenemediği için bu ekle türetilmiş bazı kelimeler hakkında yanlış değerlendirmeler yapılmıştır. Tarihî ve çağdaş lehçelerde sadece birkaç kelimeye görülen +IAŋ eki, Türkiye Türkçesi ağızlarında 'benzerlik, yakınlık' işlevi ile pek çok kelime türetmiş işlek bir ektir.

Anahtar Kelimeler: Yapım eki, +IAŋ eki, Türkiye Türkçesi ağızları.

Abstract

+IAŋ is one of the uncommon suffixes. This suffix which was firstly used in Dîvânu Lugâti't Türk has not taken place in most parts of grammar books related to historical and modern periods. Some wrong evaluations have been made about the words derived from this suffix because of the fact that there are very few sample words and the function of the suffix has not been determined. +IAŋ, which is only seen in a few words in the historical and modern dialects, is a common suffix deriving a lot of words with the function of 'similarity, likeness' in the dialects of Turkish.

Key Words: Derivative suffix, suffix of +IAŋ, The dialects of Turkish.

1. Giriş

Türkçede +IAŋ denince akla en başta bazı yabancı hayvan adlarında görülen 'lan' unsuru gelmektedir. Yapısı tam olarak çözülememiş *arşlan*, *kaplan*, *sırtlan* vb. hayvan adları, bazı bilim adamlarına göre +IAŋ eki ile türemiştir (Brockelmann 1954: 118; Räsänen 1957: 104; Clauson 1972: XLVIII; Clauson 2007: 190). Başta *arşlan* olmak üzere, içinde 'lan' unsurunu taşıyan *kaplan*, *sırtlan* vb. hayvan adlarının yapısı hakkında pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür (bk. TDES: 20-23, 366-367; Brockelmann 1954: 118; Räsänen 1957: 104; Clauson 2007: 190; EDPT: 238, 584; VEWT: 27, 234, 420; ESTY-I: 177-179; Şçerbak 2000: 290-295; Hatipoğlu 1974: 95-96).

Bilim adamlarının +IAŋ eki bahsinde, genellikle hayvan adları üzerinde durdukları görülmektedir. Fakat +IAŋ, Türkçede hayvan adları dışında birçok kelimeye yer almaktadır. Eldeki veriler farklı kaynaklardan gelen fakat çeşitli ses olayları sonucu ses bakımından aynılaşan birden çok +IAŋ ekinin olduğunu göstermektedir:

1. Benzerlik, yakınlık bildiren +IAŋ eki.
2. Bazı hayvan adlarında var olduğu düşünülen +IAŋ eki.

* Bu makale 2-3 Haziran 2016 tarihinde TDK tarafından düzenlenen "Türk Dil Bilgisi Toplantıları-IV Türk Dilinde Ekler Sempozyumu"nda sunulan "Türkçenin Az Bilinen Bir Eki +IAŋ / +IAŋ ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bu Ek ile Kurulu Kelimeler" adlı bildirisinin gözden geçirilmiş, yeniden düzenlenmiş şeklidir.

3. Yansıma kelimelerden çeşitli sıfatlar ve adlar türeten +lAn eki [bk. TTA *coplan* “büyük, derin dere; bataklık” (DS: 992), *zırtlan* “terbiyesiz” (DS: 4380), *gürlen* “ağız geniş, iki kulplu su testisi” (DS: 2237).
4. +lA-ğAn birleşik ekinden gelişen +lAn eki [bk. TTA *kavlan / kavlaan/ kavlağan* “bir tür çınar ağacı” (DS: 2689)].
5. +lAyIn ekinden gelişen, zaman ve durum zarfları türeten +lAn eki [bk. TTA *bayaklan/ bayakleyin* “demin, az önce, şimdi” (DS: 575), *ılgarlen* “birdenbire” (DS: 2467), *usullen* “tedbirli, ihtiyatlı olarak” (VTA: 296), *sabalan* “sabahleyin” (RİA: 303)].

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hayvan adları dışında +lAn ekinin görüldüğü kelimelere tarihî ve çağdaş lehçelerle ilgili çalışmaların sadece birkaçında yer verilmiştir (Atalay 1941: 190; Brockelmann 1954: 118; Ganiyev 2013: 97). Fakat bu çalışmalarda farklı kaynaklardan gelen +lAn ekleri aynı başlık altında ele alınmış, bu eklerin yapıları üzerinde durulmamıştır.

Brockelmann, +lAn ekini iki alt başlık altında ele almış, ilk alt başlıkta “partizipien” olarak gördüğü +lAn ekine, ikinci alt başlıkta ise hayvan adları türeten +lAn ekine yer vermiştir. Yazar, birinci alt başlıkta birbirinden farklı işlevlere sahip, farklı kaynaklardan gelen ekleri aynı ekmiş gibi ele almıştır. Yazarın ‘partizipien’ olarak kabul ettiği +lAn ekine verdiği örnek kelimeler şunlardır: *kan aldurgayçılan* “Blutwegnehmend”, *kündelen* “quer”, *mağrıplan* “gegen Sonnenuntergang”, *tüşlen* “Brustpanzer des Pferdes”, *suvlan* “glatt” (1954: 118). Brockelmann’ın verdiği ilk örneğin yapısı karmaşıktır. Kelimenin tespiti veya yazıya geçirilmesi esnasında bir yanlışlık söz konusu değilse buradaki ek, çekimli fiillerden sonra gelen pekiştirici bir unsurdur (bk. Deny 1941: 881-882; Üstüner 2013: 217-218). Diğer iki örnekte ek, +lAyIn (bk. Ergin 1990: 164; Tekin 2001: 229-245; Korkmaz 2000: 70) ekinden gelişmiştir veya +lAyIn birleşik ekinde de bulunan +lA pekiştirme eki ile yine pekiştirici bir unsur olan +n (+An) ekinin (bk. Üstüner 2013: 87-96; Ercilasun 2008: 49) birleşmesinden oluşmuştur. Zarf türetmektedir: *kündelen* “eğri, ters, çapraz” < *künde* ‘eğri, ters’ (bk. DTO: 479, LÇ: 262), *mağrıplan* “batıya, günbatımına doğru” < *mağrıp* ‘batı’. +lAn eki, *tüşlen* “at göğüslüğü, zırhı” (< *töş* ‘döş, göğüs’) kelimesinde eşya adı türetmiştir. “Parlak, düz, pürüzsüz” anlamına gelen *suvlan*¹ kelimesinde ise yakınlık, benzerlik işlevi taşımaktadır.

Atalay’a göre ek, hem isim hem de fiil köklerine gelerek çeşitli kelimeler türetmekte, en çok da yaban hayvanlarını gösteren isimlerin sonunda bulunmaktadır. Atalay, ekin isim, hayvan isimleri ve sıfat türettiğini ifade etmiştir (1941: 190). Atalay’ın hayvan isimleri dışında verdiği örnekler şunlardır: *kaylan* “taşlı ve kayalı yer”, *aklan* “damların kenarında bulunan su oluğu”, *çaylan* “kumlu yer, kumsal”, *baylan* “nazlı, şımarık”. Atalay’ın verdiği örnek kelimelerden *çaylan* Çağatay Türkçesinden, diğer örnekler Türkiye Türkçesi ağızlarından alınmıştır. Atalay’daki *ak-* fiilinden türeyen *aklan* dışındaki örnekler, benzerlik, yakınlık bildiren +lAñ eki ile kurulmuştur.

¹ Baskı hatası olmalı, kelimenin son sesi DLT’de damaksız n’dir: *suvlañ yığaç* “dalı, budağı olmayan ağaç”, *suvlañ saç* “kıvrıkcık olmayan düz saç” (DLT-III: 386). Brockelmann, başlıkta ekin +lAñ biçimini de vermiştir fakat örneklerin hiçbirinde +lAñ biçimi yer almamaktadır.

Ganiyev, bu ekin kökeni belli olmayan bazı hayvan adlarında görüldüğünü, *oklan* “bir şey yetişmeyen yer, açık alan” kelimesinde ise yer adı türettiğini ifade etmiştir (2013: 97).

Bu çalışmada benzerlik, yakınlık anlamı taşıyan +IA_η eki üzerinde durulacaktır.

2. Ekin Yapısı ve İşlevi

Yukarıda anlatıldığı gibi farklı kaynaklardan gelen birden çok +IA_n eki vardır. Bizim burada üzerinde duracağımız +IA_η eki, son sesinin damaksız olması ve benzerlik, yakınlık işlevi taşıması ile diğerlerinden ayrılır.

Benzerlik, yakınlık işlevi taşıyan +IA_η ekinin yapısı hakkında kesin bir şey söylemek güçtür. Birbirinden tamamen farklı iki görüş ileri sürülebilir. Ek, isimden fiil türeten +IA- eki ile fiilden sıfat türeten -(X)_η (bk. Erdal 1991: 337) ekinin kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olabilir. Bu görüş doğru kabul edilirse ekin ilk parçasını oluşturan +IA-, eklendiği kelimeye “gibi olmak, benzemek” anlamını katar. +IA_η birleşik eki “gibi, gibi olan, benzeyen” anlamını taşıyan sıfatlar oluşturur: *tayla_η* “tay gibi, taya benzeyen”, *oklan* “ok gibi, oka benzeyen”, *söple_η* “söbemsî, söbeye benzeyen”, *bozla_η* “bozumsu, boza yakın” ...

Ekin +IA pekiştirme eki ile +A_η pekiştirme ekinin birleşmesi ile oluştuğu da düşünülebilir. +IA ve +A_η ekleri, +IA_η ile benzer işleve sahip ekler olduğu için bu düşünce daha doğru görünmektedir. Tarihi ve çağdaş lehçeler ile TTA’daki veriler bu düşünceyi desteklemektedir.

ET’den beri tarihî ve çağdaş lehçelerde pekiştirici bir unsur olarak görülen +IA eki (bk. Gabain 1998: 47; Erdal 1991: 403; Üstüner 2003: 214-219; Nalbant 2004: 2157-2173; Duman 2008: 345-355; Önlü 1996: 9-15; Ercilasun 2008: 35-56), Çuvaş Türkçesinde bugün de pek çok kelimeye gibilik, benzerlik işlevi ile yer alan işlek bir ektir: *açalla* “çocuk gibi, çocukça”, *arımla* “kadinca, kadın gibi”, *aşakla* “**eşekçe, eşek gibi**”, *çimirla* “yuvarlak bir şekilde”, *hılatala* “çaylak kuşu, beceriksiz kişi”, *hıtilla* “**sert görünümlü**”, *kayıkla* “**av hayvanlarının çok olduğu yer**”, *püskelle* “top, yumak”, *simistle* “yeşil, ham, olgunlaşmamış”, *tipille* “kuru, kurak”, *upalla* “ayı gibi”, *vutla* “**ateş gibi**”, *yeşille* “yeşil, taze, ham” (Ersoy 2013: 67-68). Ek, Tuva Türkçesinde de benzerlik işlevi taşımaktadır: *adazıla* “tıpkı babası” (Çağatay 1978: 173).

Tarihi ve çağdaş lehçeler ile TTA’da +A_η eki (bk. Gabain 1988: 47, Erdal 1991: 160), tıpkı +IA_η eki gibi yer adları ve nitelik bildiren sıfatlar türetmektedir: TTA *düze_η* “yüksek dağların tepelerindeki düzlükler” (DS: 1642), Alt. *düze_η* “ova, düz alan” (ATS: 191), Krgz. *tüzö_η* “ova, düz yer” (KrgS: 777); TTA *bele_η* “tepe, yüksek yer, üzeri yassı tepe, ufak tepe” (DS: 611); TTA *kıran* “çevre, kıyı, kenar, uç; dağ sırtı, tepe, yamaç, bayır; dağ tepesindeki ağaçsız, çıplak düzlük; dağ eteği” (DS: 2815-2816), OT *kıra_η* “kıyı, kenar” (ME: 143), TTT *kıra_η* “kenar, kıyı, uç, sınır, etraf” (YTS: 137); TTA *ölen* “çiçekli çayır” (DS: 3330), ET *öle_η* “bataklık yer; ıslak” (ETG: 290); TTA *gözen* “başkasının ilgisini çeken, gösterişli kimse” (DS: 2179)...

+IA_η ekinin temel görevi, yakınlık ve benzerlik anlamı ile sıfat türetmektir. Bu ekle kurulu sıfatların çoğu tarihi süreç içinde kalıplaşarak adlaşmıştır.

Ekin, +IA_k ekiyle (bk. Banguoğlu 2004: 186; Korkmaz 2003: 50; Erdal 1991: 89) yapı ve işlev benzerliği dikkat çekmektedir. TTA’da +IA_η ile kurulmuş pek çok kelimenin +IA_k’lı şekilleri de bulunmaktadır: *bozla_η* ~ *bozla_k*, *dızla_η* ~ *dızla_k*, *düzle_η* ~ *düzle_k*,

baylan ~ baylak, bozlay ~ bozlak, diplen ~ diplek, dişley ~ dişleg, söpley ~ söbelek... Türkçede kelime içindeki ve kelime sonundaki *η* sesinin *g ~ ğ ~ k ~ k̄* seslerine dönüşebildiği göz önüne alınacak olursa (bk. Çağatay 1954: 15-30) +IA_η ekinin daha eski olduğu, +IA_k ekinin +IA_η'dan ortaya çıktığı ihtiyatla söylenebilir.

Ekin son sesi, damaksı n'dir. Fakat tarihi süreç içinde -*η* > -*n* değişimi ile ekin +IA_n biçimi de ortaya çıkmıştır. Aynı kelime, kimi yerde +IA_η kimi yerde +IA_n biçimini almış olarak görülebilmektedir.

3. Türkçede +IA_η Eki

3.1. Tarihî ve Çağdaş Lehçelerde +IA_η Eki

Türkçenin en az bilinen eklerinden biri olan +IA_η², ilk defa Dîvânu Lugâti't Türk'te karşımıza çıkmaktadır. DLT'de bu ek ile kurulmuş iki kelime yer almaktadır: *taylay er* "ince, kibar, güzel, boylu boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam" (DLT-III: 386), *suwlay yığaç* "dalı, budağı olmayan ağaç", *suwlay saç* "kıvrıcık olmayan düz saç" (DLT-III: 386).³

DLT'deki *taylay* kelimesinin 'tay' isminden benzerlik, yakınlık işlevi taşıyan +IA_η ile türediği açıktır: *taylay er* "tay gibi adam". Kaşgarlı'nın "Bu kelime en ziyade gençlerde kullanılır." (DLT-III: 386) açıklaması bu çözümlemeyi desteklemektedir. İkinci kelitemiz *suwlay* ise *suw* isminden türemiş olabilir: *suwlay yığaç* "su gibi düz, pürüzsüz ağaç", *suwlay saç* "su gibi düz, pürüzsüz saç" [krş. OT *suvuk* "ağaç ve kuyruk gibi şeylerin upuzun ve cırlıçılak kalmış hali" (DLTD: 543)].

+IA_η eki Karahanlı Türkçesinden sonra da nadir görülmektedir: Çağ. *çaylan* "kumlu yer, kumsal" (Atalay 1941: 190). Brockelmann'ın eserinde, kullanılan kısaltmaların gösterildiği bir bölüm olmadığı için hangi döneme ait olduğunu, hangi eserden alındığını bilmediğimiz, dolayısıyla kontrol etme imkânı bulamadığımız Doğu Türkçesine ait *tüşlen* "at göğüslüğü, zırhı" (Brockelmann 1954: 118) kelimesi de -bir okuma veya baskı hatası söz konusu değilse- bu ek ile kurulmuş olabilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla +IA_η eki sadece *oklan* "ince, uzun sırık" (DS: 2375) kelimesinde benzerlik, yakınlık ilgisi ile eşya, araç adı türetmiştir. Fakat *tüşlen*⁴ kelimesinde benzerlik, yakınlık ilgisi yoktur. Burada +IA_η ekinin işlevinin genişlediğini, küçültme işlevi ile eşya adı türettiğini düşünmek mümkündür [krş. Karh. *bağırçak* "eşek semeri" (DLTD: 59), TTA *elcek* "eli korumak için ele takılan ya da alınan kanca gibi bir araç" (DS: 1704)...]. TTA'da benzer anlama sahip

² Moğolcada da isimden isim yapan bir +IA_η eki vardır: *soyuğalay* "süt dişi çağındaki evcil hayvan" < soyuğa "süt dişi", *şidüley* "diş çıkarma çağındaki evcil hayvan" < şidün "diş", *tariyalay* "tarla" < tariyan "tohum" (Poppe, 1992: 48). Moğolca ek ile benzerlik, yakınlık anlamı taşıyan Türkçe +IA_η eki arasındaki ilgi araştırılmaya muhtaçtır.

³ Clauson, DLT'de sadece tek yerde geçen *taylay* kelimesinin yapısı hakkında açıklama yapmamış, DLT'de aynı anlamı taşıyan *tayuk* kelimesi ile bu kelimenin birbiriyle ilgili olabileceğini belirtmiş, +IA_η ekinin Türkçede bilinen bir ek olmadığını söylemiştir (EDPT: 568-569). Räsänen, Ramstedt'e dayanarak *taylay* kelimesinin yabancı kökenli olduğunu iddia etmiştir (VEWT: 456). Gülensoy ise kelimeyi *tay* "*genç, taze, yiğit' +la-*η*" şeklinde çözümlemiştir (KBS: 873). Taradığımız etimolojik çalışmalarda *suwlay* kelimesini sadece Clauson ele almıştır. Yazar, *suwlay* kelimesini *suwla-* fiilinden getirmiş, ama aralarındaki anlam ilgisinin açık olmadığını ifade etmiştir (EDPT: 788).

⁴ Çağdaş lehçelerde *töş* (*dös*) kökünden türemiş aynı veya benzer anlam taşıyan kelimeler genellikle +IIk eki ile kurulmuştur. Alt. *töştük* "göğüslük" (AltTS: 184), Tel. *töşdik* "at göğüslüğü" (TAS: 118), Şor. *töştük* "önlük, peşamal" (ŞS: 117).

bir kelime, +IAk ekini almıştır: TTA *bağırlak* “kadınların göğüslerini kapamak için kullandıkları göğüslük” (DS: 535). Çağ. *çaylan* örneği, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra -η > -n değişimi ile ekin +IAη şeklinin de ortaya çıktığını göstermektedir.

Çağdaş lehçelerde de nadir karşılaşılan bir ektir: Trkm. *aklaη* “selinden başga ot-çöp gögörmeyen ulı çege depesi, ak alaη” (TDDS-I: 49), *suwlaη* “suwuk, (nahar hakda); heniz eti-ganı berkep yetişmedik, suw yalı (çaga hakda)” (TDDS-II: 288), Tat. *aklan* “urman tiresendegé yaki urman eçendegé zur bulmagan açıklık, alan” (TTAS: 34), YUyg. *tüzleη* “vadi, dere, ova” (YUTS: 432), Krgz. *köktöm* “ilkbahar” (KrgzS: 499), Alt. *kırlaη* “dağlık arazi, tepe; zor ulaşılan yer” (AltTS: 109), Tuv. *kırlaη* “sıradağ” (TuvTS: 68). Çağdaş lehçelerde ekin daha çok yer adları türetmiş olduğu görülmektedir. Çağdaş lehçelerde, ekin sonundaki damaksı n çoğunlukla korunmuştur. Fakat aynı kelime bir lehçede +IAη, diğerinde +IAη ile karşımıza çıkabilmektedir. “Bir şey yetişmeyen yer, açık alan” anlamını taşıyan kelime, Türkmen Türkçesinde *aklaη*, Tatar Türkçesinde *aklan* biçiminde yer almaktadır.

3.2. TTA'da +IAη Eki

+IAη eki Tarihî ve çağdaş lehçelerin aksine TTA'da pek çok kelime türetmiş işlek bir ektir. TTA'da pek çok kelimedede ekin sonundaki damaksı n'nin korunmuş olması dikkat çekmektedir. Ek, TTA'da kelimelerin bir kısmında +IAη, bir kısmında +IAη şeklinde görülmekte, bazı kelimelerin ise hem +IAη hem de +IAη'lı şekilleri yer almaktadır.

TTA'da ekin +IAη dışında farklı şekilleri de bulunmaktadır: +Iān, +IAηk, +Iām, +IAM.⁵ Ekin uzun ünlülü şekillerini ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Ek, TTA'da dört kelimedede uzun ünlülüdür: *seklām* (*ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük*), *baylām* (*şımarık, yüzüstü, nazlı, yaramaz, terbiyesiz, arsız, densiz*), *dişlān* (*dişleri dışarı doğru çıkık olan kimse*), *sıylān* (*düzgün, dalsız budaksız ağaç*). Bu kelimelerde +IA- isimden fiil yapma eki ile -(y)An veya -AğAn fiilden isim yapma eklerinin bulunduğu, -y- veya -ğ- sesinin erimesi ile uzun ünlülü şeklin ortaya çıktığı düşünülebilir. Fakat bu kelimelerde -(y)An veya -AğAn ekinin kelimeye kattığı “alışkanlık, süreklilik” anlamı değil; benzerlik, yakınlık anlamı söz konusudur. *seklām* dışında kalan diğer üç kelimenin normal ünlülü şekilleri de TTA'da görülmektedir ve bunlar, uzun ünlülü şekillere göre çok daha yaygındır. DS'ye göre uzun ünlülü kelimelerden *seklām* sadece Kütahya'da, *baylām* sadece Muğla'da, *dişlān* sadece Van'da, *sıylān* ise Ordu ve Adana'da tespit edilmiştir.

TTA'da farklı kaynaklardan gelen eklerin işlev ve ses benzerliği dolayısıyla birbirine karışmış olabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bazı kelimelerin bu eklerden hangisi ile kurulmuş olduğunu kesin olarak tespit etmek güçtür.

TTA'da benzerlik, yakınlık işlevi taşıyan +IAη ekinin işlevleri ve bu ek ile türediğini düşündüğümüz kelimeler şunlardır:

3.2.1. Yer adları ve bir yerin özelliğini gösteren sıfatlar türetir:

bozlan/bozlaη “kireçli toprak” (DS: 752). krş. TTA *bozlaη* “killi toprak” (DS: 751). *çaylan* “çakıllı, kumlu yer” (DS: 1098). OT *çaylan* “kumlu toprak” (LÇ: 150); bk. EDAL: 409.

⁵ Kelime içinde ve sonunda η > m ve n > m değişimi için bk. Çağatay, 1954: 29, Caferoğlu, 1964: 26-27.

çığlan “suların sığ ve balık yatağı olan yeri” (DS: 1163). krş. TTA *çığ* “sık, çok” (DS: 1159), TTT *çığ* “sürü, kabile” (YTS: 54). *çığlan* < *çığ* “nem, rutubet” (Reychman 1966: 388).

çorağlan “çorak yer” (DS: 1270).

dızlan “ağaçsız, çıplak dağ” (DS: 1477). TTA *daz* “otsuz, çıplak arazi, tepe” (DS: 1390), OT *taz* “kel, bitkisiz, çorak” (DLTD: 591); krş. TTA *dazlak* “otsuz, çıplak arazi, tepe” (DS: 1391).

düzlen “düz, ova” (ADÜM: 167). TTA *düzlen* “yüksekteki düzlük arazi” (DGBA: 468), *düzley* “düz yer” (SYA: 716); YUyg. *tüzley* “vadi, dere, ova” (YUTS: 432); krş. TTA düzlük “düz yer” (DS: 1646).

göklen “yeşillik, çimenlik” (DS: 2138).

kaylan “taşlı toprak” (DS: 2700). krş. TTA *kayır* aa. (DS: 2700), OT *kayır* “kum; kaba topraklı yer” (DLTD: 285), TTT *kayır* “kum, kalın kum, çakıl” (YTS: 131). krş. TTA *gay* “ekili olan tarlada, tohumun toprak üstüne çıkmasına engel olan sertleşmiş kısım” (DS: 1942).

kızlan “killi, çorap toprak; kırmızı topraklı yer” (DS: 2868).

kortlan “kayalarda küçük oyuklar” (DS: 2927). TTA *kort* “çukur” (DS: 2927).

koylan “su çevirisi, akarsuların durgun ve dönen en derin yeri” (DS: 2942), *goylan* “nehirin derin yeri” (DS: 2111); TTA *kuy* “suyun akararak ağaçlar altında yaptığı oyuklar” (DS: 3019), OT *koy* “derenin koyağı, dibi; alt, dip” (DLTD: 352, KBİ: 273).

küflen “hayvanların toz ve güneş banyosu yaptığı yer” (OGE: 424).

özlen “su kaynağı; küçük dere” (DS: 3372). TTA *öz* “su arki; dere, çay, ırmak; pınar, derelerin çıktığı yer” (DS: 3367); ET *öz* “vadi” (OTG: 251); krş. ET *özek* “küçük dere” (EUTS: 103).

saylan “yar, uçurum” (DS: 3560). TTA *say* “dik kayalık, taşlık yer; kayalık yar, uçurum” (DS: 3556), OT *say* “kara, taşlık yer” (DLTD: 500). krş. TTA *saylak* “dağın dik ve kayalık yüksek yeri; dere tepe, engebe; sarp yer” (DS: 3560); bk. KBS: 745.

seklām “ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük” (DS: 3568). krş. TTA *seki* aa. (DS: 3568), *sek/ seki* “toprak üstündeki yükseklik, doğal set” (DS: 3568).

sulan “bataklık, sazlık, sulu yer” (DS: 3691), *sulam/ sulamnık* aa. (DRTA: 345); bk. KBS: 813.

toylan “yele açık olan alan; ormansız, çıplak alan” (DS: 3975). OT *toy* “çanak yapılan çamur” (DLTD: 642); toy için bk. EDPT: 567, Tezcan, 1981: 297.

yivlen “dağlar arasındaki çukur yer, vadi” (DS: 4284). TTA *yiv* “yarık, çıkıntı”, TTT *yiv* “birbirine bitişik olan iki şey arasındaki çizgi” (YTS: 247); krş. TTA *yivek* “dağdaki çukur” (DS: 4283).

3.2.2. Nitelik, benzerlik, yakınlık ifade eden sıfatlar türetir:

aklan “beyazca, beyaza yakın; tombul, beyaz” (DS: 157).

baylan/ baylām “şımarık, yüzüstü, nazlı, yaramaz, terbiyesiz, arsız, densiz” (DS: 581), *baylan* “nazlı, ince davranışlı” (DS: 4450), *baylan* “tembel, işsiz güçsüz; serbest, başıboş; sebatsız; nazlı” (DS: 581); krş. TTA *baydan/ bayın/ bayık/ baylak/ baymak* “şımarık, yüzüstü, nazlı, yaramaz, terbiyesiz, arsız, densiz” (DS: 581), *baylan-/ baynan-* “şımarık, nazlanmak” (DS: 581), *baynan-* “bay çocuğu gibi şımarık, coşmak” (DTAS: 67); < bay- “bayılmak” -la-n (KBS: 123).

- bozlan* “bozumsu renkte” (DS: 752). krş. TTA *bozlak* aa. (DS: 751).
cıvlan “sulu” (DS: 944).
diplen “kısa boylu, şişman” (DS: 1511). krş. TTA *diplek* aa. (DS: 1511).
dişlen/ dişleş/ dişlân/ dişlank “dişleri dışarı doğru çıkık olan kimse” (DS: 1525),
dişleş “üst dişleri, alt dişlerinden ilerde olan” (MAS: 119), krş. TTA *dişleg* aa. (DS: 1525).
kırlan “yıkık, bakımsız” (DS: 2831).
loğlan “iri adam” (DS: 3083). TTA *loğ/ loğ taşı/ loğu taşı* “toprağı ezmek için kullanılan taş silindir” (DS: 3082).
sazlan “kahverengimsi renkli keçi” (MAS: 317).
sırlan “düzgün, pürüzsüz, parlak” (DS: 3617). krş. TTA *sırlak* aa. (DS: 3617). TTT
sırlan “cilâli, kaygan, düz” (YTS: 187), OT *sır* “kendisiyle Çin kâseleri cilalanıp üzerine nakış yapılan macun” (DLTD: 517).
sıvlan/ sıylan/ sıylân “düzgün, dalsız budaksız ağaç” (DS: 3626). OT *sıvlan* “dalı, budağı olmayan (ağaç); kıvrırcık olmayıp düz olan (saç)” (DLTD: 546), bk. EDPT: 788.
söpleş “oval, yuvarlak” (MAS: 333), *söplem* “yuvarlak, oval biçiminde” (DS: 3680), *söblen* “yumurta biçimi, oval” (DS: 3671). TTA *söbe/ söbü* “yumurta biçimi, oval” (DS: 3671), TTT *söbü/ söbe* “beyzi, yumurta biçiminde” (YTS: 191), OT *subı* “uzun ve sivri nesne” (DLTD: 536). krş. TTA *söbelek* aa. (DS: 3671). *subı* için bk. EDPT: 784; EDAL: 1282.
toylan “gelişmiş, yakışıklı, gösterişli kız, delikanlı” (DS: 4771). krş. OT *taylan er* “ince, kibar, güzel, boylu boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam” (DLTD: 590).
tuğlan “kabarık (saç)” (DS: 3986).

3.2.3. Bitki adları türetir:

- oklan* “ince çam ağacı” (DS: 2375).
çiğelem “çilek” (DS: 1206). krş. TTA *çiğelek* aa. (DS: 1206); TTA *çiğe* “ceviz ve badem içi” (DS: 1206), *çiye* “kabuklu meyvelerin içi; fasulyenin içi” (DS: 1250), *ciye* “kiraz” (KYA: 1017). çilek (< çiğelek) için bk. TDES: 92-93, Şirin User, 2010: 132-135.
dobalan “patates; yağmurdan sonra çıkan ve yenilebilen bir çeşit mantar” (DS: 1533), *domalan* “yer elması; yumurta; patatese benzeyen ve yenilebilen bir çeşit mantar” (DS: 1543); krş. TTA *doma* “topaç” (DS: 1548), *topa* “yuvarlak, küre biçiminde” (DS: 3961), *toma* “tombul, yuvarlak” (DS: 3953); krş. TTA *domalak* “patatese benzeyen ve yenilebilen bir çeşit mantar; yer elması” (DS: 1549). < dom+al-an (TTL: 643, KBS: 295), < top (TDES: 118).
düğlen “kavun, iyi cins kavun” (DS: 1621). krş. TTA *dülek/ düğelek/ düğüle/ divlek/ düvlek* aa. (DS: 1621); krş. YUyg. *düğlek* “yuvarlak, daire”, *dügli-* “yuvarlanmak” (YUTS: 107); krş. TTA *düvlek/ düvelek* “araba tekerleğinin ortasındaki dingil yatağı” (DS: 1641), *düğlek* “araba tekerleğinde parmakların takıldığı tekerlek başlığı” (DS: 1621). *düvlek/ düğlek* için bk. TTL: 503, VEWT: 137; TDES: 115; KBS: 290, 310.
ğabartlan “yaprakları nergis yaprağına benzer çiçeksiz bir bitki” (MAS: 153).
göğelen “armut, kayısı, erik, vb. ağaçlarda çıkan (biten, büyüyen) açık yeşil renkli otsu bitkiye verilen ad” (KDAD 6). krş. TTA *göğelek* “ağaçlarda görülen ve asalak olarak yaşayan bir bitki, ökseotu” (DS: 2126), TTT *göğelek* “ağaçları kurutan asalak bitki” (YTS: 95).
soğuklan “semiz otu” (DS: 4700). krş. TTA *söğlanotu/ soğukluk* aa. (DS: 4700).

söbelen/ söbeleğ “yenilen bir cins sivrice mantar” (DS: 3672), *söbelen* “kır ve dağlarda biten yumurta biçiminde bir çeşit mantar” (DS: 4704). TTA *söbe/ söbü* “yumurta biçimi, oval” (DS: 3671), TTT *söbü/ söbe* “beyzi, yumurta biçiminde” (YTS: 191), OT *subı* “uzun ve sivri nesne” (DLTD: 536). *subı* için bk. EDPT: 784; EDAL: 1282.

3.2.4. Yakınlık, benzerlik, küçültme işlevleri ile çeşitli somut adlar türetir:

arklan “ufak ve düzensiz suyolu” (DS: 327).

dobalan “kabuğu ile pişirilmiş yumurta, patates” (DS: 1533). krş. TTA *doma* “topaç” (DS: 1548), *topa* “yuvarlak, küre biçiminde” (DS: 3961), *toma* “tombul, yuvarlak” (DS: 3953); krş. TTA *dobalak* “eni boyu birbirine eşit olan, şişman (insan ve hayvan için)” (DS: 1533).

kozalan “pamuk kozası” (DS: 2945). krş. TTA *kozalak* “ipek böceği kozası” (DS: 2945).

küklen “ilkbahar” (DS: 3026). TTA *köklem* aa. (DS: 2952); Özb. *köklem* aa. (ÖTS: 251), Krgz. *köktöm* aa. (KrgzS: 499).

oklan “ince, uzun sırk” (DS: 2375).

özlen “ağaç kökü” (DS: 3372), *özlem* “kimi bitkilerin tohum için uzayan göbek bölümleri” (DS: 4631), *özlenk* “kemik ya da ağacın özü” (DS: 3372).

toylan “tipili, fırtınalı, bozuk hava” (DS: 3975).

4. Sonuç

• Farklı kaynaklardan gelen birden çok +lAn eki vardır. Benzerlik, yakınlık işlevi taşıyan +lAn eki, son sesinin damaksız olması ile öteki eklerden ayrılır. Bu ekin temel işlevi benzerlik, yakınlık anlamı ile sıfat türetmektir. Bu ek ile kurulu sıfatların çoğu zamanla kalıplaşarak adlaşmıştır.

• +lAn eki, büyük bir ihtimalle, pekiştirme işlevi taşıyan +lA eki ile yine benzer bir işleve sahip olan +An ekinin birleşmesi yoluyla ortaya çıkmış bir ektir.

• Zamanla -ğ > -n değişimi ile +lAn ekinin +lAn biçimi de ortaya çıkmıştır. TTA’da bazı kelimeler hem +lAn hem de +lAn biçimleri ile yer almaktadır: bozlan ~ bozlaş, düzlen ~ düzleş, dişlen ~ dişleş, söpleğ ~ söblek...

• +lAn eki ile +lAk eki benzer bir yapıya ve işleve sahiptir. TTA’da her iki ekin de aynı köke gelerek aynı veya yakın anlamda kelimeler oluşturdukları görülmektedir: bozlaş ~ bozlaş, dızlaş ~ dızlaş, düzleş ~ düzleş, baylan ~ baylak, bozlaş ~ bozlaş, diplen ~ diplek, dişleş ~ dişleş, söpleğ ~ söblek...

• Tarihî ve çağdaş lehçelerde nadir görülen bu ek, TTA’da pek çok kelime türetmiştir.

Kısaltmalar

aa. : aynı anlam

AAS: UYGUÇ, Arif A. (2006). *Aydın Ağzı ve Sözlüğü*. Aydın: Kolalı Matbaası.

ADÜM: Caferoğlu, Ahmet (1994). *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I*. Ankara: TDK Yayınları.

Alt. : Altay Türkçesi

AltTS: Baskakov, N. A. ve T. M. Taşçakova (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Haz. Emine Gürsoy-Naskali ve Muvavvak Duranlı. Ankara: TDK Yayınları.

AYF: Tokdemir, Hayrettin (1993). *Artvin Yöresi Fokloru*. Ankara.

Çağ. : Çağatay Türkçesi

DGBA: Tok, Turgut (2002). *Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağzları*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

DLT-III: Atalay, Besim (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları.

DLTD: Atalay, Besim (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TDK Yayınları.

DRTA: Mollova, M. Rıza (2003). *Doğu Rodop Türk Ağzlarının Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

DS: TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: TDK Yayınları.

DTAS: Cebeci, İsa (2010). *Örneklerle Deliorman Türk Ağzı Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

DTO: Pavet de Courteille, A. J. B. M. Michel (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*. Paris: Imprimerie Impériale.

EDAL: Starostin, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.

EDPT: Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

ESTY-I: Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

ET: Eski Türkçe

ETG: Gabain, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.

EUTS: Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Karh.: Karahanlı Türkçesi

KBİ: Arat, R. Rahmeti (1979). *Kutagu Bilig III İndeks*. Haz. Kemal Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce. İstanbul: TKAE Yayınları.

KBS: Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N) - II (O-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.

KDAD: Ayva, Aziz (2003). *Konya Dağ Köyleri Ağzlarından Derlemeler. Yeni İpek Yolu (Özel Sayı)*, 273-280.

KYA: ACAR, Ergün (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağzları*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.

Krgz. : Kırgız Türkçesi

KrgzS: Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I-II*. Çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK Yayınları.

LÇ: Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (H. 1298). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.

MAS: Tor, Gülseren (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

ME: Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb -Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası-*. Ankara: TDK Yayınları.

- OGE: Durmaz, Ramazan (2009). *Oğuzcadan Gelen Esinti: Karakoyunlu Yörükleri Ağzından Büyük Türkçe Sözlüğe Katkılar. Turkish Studies*, 4/4, 331-466.
- OT: Orta Türkçe
- OTG: Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Özb. : Özbek Türkçesi
- ÖTS: Berdak, Yusuf (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Taşkent: Özbek Remaksa.
- RIA: Günay, Turgut (1978). *Rize İli Ağızları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şor.: Şor Türkçesi
- ŞS: Tannagaşeva, A. N. K., Akalın, Ş. H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- TAS: Sırkaşeva, L. T., Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çeviren: Ş. H. Akalın ve Ç. Turgunbayev. Ankara: TDK Yayınları.
- Tel.: Teleüt Türkçesi
- SYA: Demir, İmdat (2012). *Sarıgöl ve Yöresi Ağızları*, Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- TDES: Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Trkm. : Türkmen Türkçesi
- TDDS-I: Kyşasowa, G. vd. (2015) “*Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü I*”. Aşgabat: Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- TDDS-II: Kyşasowa, G. vd. (2015) “*Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü II*”. Aşgabat: Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- TTA: Türkiye Türkçesi Ağızları
- TTAS: (1977). *Tatar Telênên Anlatmalı Sözlüğe I*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTL: Tietze, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I (A-E)*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TTT: Tarihî Türkiye Türkçesi
- Tuv. : Tuva Türkçesi
- TuvTS: Arıkoğlu, Ekrem ve K. Kuular (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TYA: Tayşi, Mustafa (2007). *Tavşanlı ve Yöresi Ağız İncelemeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- VEWT: Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki: Leksika Societatis Fenno-Ugricae XVII/ 1.
- VGHA: Gökçur, Engin (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- VTa: Németh, Gulya (2014). *Folklorik ve Dinî Metinler Üzerinde Vidin Türkleri Ağız Araştırmaları*. Çev. Abdurrahman Güzel. Ankara: TDK Yayınları.
- YTS: TDK (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Haz. Cem Dilçin. Ankara: TDK Yayınları.
- YUTS: Necip, E. Emiroviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK Yayınları.
- YUyg. : Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar

- Atalay, Besim (1941). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Brockelmann, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- Caferoğlu, Ahmet (1964). Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri. *TDAY-B* 1963, 1-33.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Pres.
- Clauson, Gerard (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler. Çeviren: Uluhan Özalan. *Dil Araştırmaları*, 1, 185-196.
- Çağatay, Saadet (1954). Türkçede ɲ ~ ğ Sesine Dair. *TDAY-B* 1954, 15-30.
- Çağatay, Saadet (1978). Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: AÜ DTCF Yayınları.
- Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Duman, Musa (2008). Eski Türkiye Türkçesinde +IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine. *Turkish Studies*, 3/3, 345-355.
- Ercilasun, A. Bican (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2, 35-56.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, Muharrem (1990). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Ersoy, Feyzi (2013). Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 13, 57-71.
- Gabain, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- Ganiyev, Fuat (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*. Çeviren: Murat Özşahin. Ankara: TDK Yayınları.
- Güzel, Ferdi (2015). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı*. Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Hatipoğlu, Vecihe (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- İpek, Birol (2009). *Türkçede Pekiştirme Edatları*. Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Korkmaz, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nalbant, M. Vefa (2004). Türkçe Enklitik Edatı ‘LA’. V. *UTDK*. Ankara: TDK Yayınları.
- Önler, Zafer (1996). Türkçede -IA Zarf Eki. *UTDK 1992*. Ankara: TDK Yayınları.
- Poppe, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Çeviren: Günay Karaağaç. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Räsänen, Martti (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI.
- Reychman, Jan (1966). Polonya'nın Bir Güney Lehçesinde Kullanılan Bir Sözcüğün Menşei Hakkında. *Reşit Rahmeti Arat İçin*. İstanbul: TKAE Yayınları.
- Şçerbak, A. Mihail (2000). Arslan Kelimesinin Etimolojisine Dair Bazı Mülâhazalar. *Hasan Eren Armağanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şirin User, Hatice (2010). Türk Dillerinde Çilek ve Yilek. *Studies on the Turkic World (A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday)*. Kraków.

- Tekin, Şinasi (2001). Türkçedeki Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düşünceler ve +leyin Eki Hakkında. *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tezcan, Semih (1981). Peter Zieme Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfantexte V, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, Berlin, 1975. 90 s. + 56 tablo üzerinde 178 tıpkıbasım, 4°. *TDAY-B* 1978-1979, 295-300.
- Üstüner, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE MENTAL FİİLLER THE MENTAL VERBS IN KIRGHIZ TURKISH

MEHMET ÖZEREN

Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Asst. Prof. Dr., *Firat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Modern Turkish Dialects
and Literature*

mehmetozeren@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4386-8312

İRFAN ALAN

Y. Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
M.A. Stud., Firat University, Institute of Social Sciences

irfan.alan12@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4583-9494

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.10.2017
Sayfa-*Pages* : 203-224
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3778>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE MENTAL FİİLLER
THE MENTAL VERBS IN KIRGHIZ TURKISH

MEHMET ÖZEREN -İRFAN ALAN

Öz

Bu çalışmanın amacı ilk önce mental fiil kavramını açıklamak daha sonra da Kırgız Türkçesindeki mental fiilleri tespit edip soyut kavramlarda dilin anlatım imkanlarını ortaya koymaktır. Yaptığımız bu çalışmada, Kırgız Türkçesinde tarama yapılarak elde edilmiş olan mental fiiller Biliş Fiilleri (Anlama; Düşünme; Niyet, İstek ve Arzu; Hayal; Tahmin; Unutma; Hatırlama İfade Eden Fiiller), Psikolojik Durum Fiilleri (Kuşku ve Şüphe; Sevgi; Öfkeleme; Kaygı, Endişe ve Telaş; Korku; Şaşırma; Üzüntü; Utanma; Pişmanlık İfade Eden Fiiller) ve Algılama Fiilleri (Görme; İşitme; Tatma; Koklama; Dokunma İle İlgili Algılama Fiilleri) olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Fiil, Mental Fiil.

Abstract

The aim of this study is to propound the expression possibilities of language in abstract concepts through firstly explaining the verb notion, and then determining the mental verbs in Kirghiz Turkish. In this study, mental verbs have been handled in the three main titles that are cognition verbs (the verbs that express understanding, thought, intention, request and desire, dream, guess, forgetting, remembering), the verbs of psychological situation (the verbs expressing doubt and suspicion, love, anger, anxiety, apprehension and fuss, fear, astonishment, sadness, shame, regret) and the perception verbs (the verbs of vision, hearing, tasting, smell, handling, regarding with perception verbs).

Key Words: Kirghiz Turkish, Verb, Mental Verb.

Giriş

Dil ve Düşünce İlişkisi

İnsanoğlu dünya serüvenine başladığı ilk günden bu yana, dünyayı tanımak, anlamak ve anlamlandırmakla meşgul olmuştur. Tanımak, anlamak ve anlamlandırmak, dil ve düşüncenin işbirliği ile gerçekleşir. Dil ve düşünce insanı cemadat, nebatat ve hayvanattan ayıran iki temel özelliktir. Dil ve düşünce arasındaki ilişki tarih boyunca filozofların ve dilcilerin uğraş konusu olmuştur. Modern dilbilimin kurucusu sayılan Ferdinand de Saussure dili ve düşünceyi birbirinden bağımsız düşünmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Ona göre dil ve düşünce bir kâğıdın iki yüzü gibidir. Biri olmadan diğersinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Dil felsefesinin kurucularından sayılan Wilhelm von Humbolt da dili bir düşünce aracı olarak görür, yani ona göre dil olmadan düşünce gerçekleşemez. Yine Platon'a göre, düşünme, insanın içten kendi kendisiyle yaptığı bir konuşmadır. Düşünme ile dil arasındaki bağ ihmal edilirse dil ile varlık dünyası arasında kurulması gereken bağ kurulamaz.¹ Yine Yunancada "logos",

¹ Emir Ali Ergat, "Dil, düşünce ve varlık ilişkisi J. Locke ve G. Berkeley örneği", Birey yayınevi, İstanbul, 2008, s.11.

Arapçada "nutk" kelimesi hem dil hem düşünce anlamına gelmektedir. Bu iki örnekten de hareketle dil ve düşünce arasında ilişkinin sair dillerde sözcük edinimine de yansıdığını görmekteyiz.

İnsan düşünce sistemiyle donatılmış bir şekilde dünyaya gelir. Bu sistem, insan büyüdükçe gelişir dil ile birlikte işleyip zenginleşir. İnsan düşüncelerini dışa vurmak, başkaları ile paylaşmak için, dilin bildirişim sağlayan yönünden yararlanır. Dil, toplumun bireye armağan ettiği bir zenginliktir. Dilbilimciler ve filozoflar dil üzerine pek çok tanım getirmiş, dil hakkında pek çok çıkarımda bulunmuşlardır. Bütün bu çıkarımlar ve tanımlar, dilin sadece bir iletişim aracı olmadığı, aynı zamanda düşünceyi yaratan bir sistem olduğunu gösterir niteliktedir. İnsan bir dile hakim olduktan sonra o dil ile düşünüp varlığı kavramaya başlar. Dil aracılığıyla varlığın zihnimizde yarattığı tasavvurları yani kavramları adlandırır, onlara birer kimlik kazandırırız. İnsan nesnelere varlığını ancak onları adlandırarak kavrayabilmiştir.² Bir bildirişim dizgesi olan dil, en bilindik tanımı ile insanlar arasında iletişimi sağlar. Bu iletişim içerisinde isimler, sıfatlar, fiiller, zarflar, edatlar, bağlaçlar gibi türlü dil birimleri yer almaktadır. Bu dil birimlerinin her biri dil içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çalışmamız mental fiillerle ilgili olduğu için, bu dil birimlerinden fiil kavramını açıklayıp Türkçede yapılmış belli başlı fiillerin tematik sınıflandırmasına değineceğiz.

Fiil ve Fiillerin Sınıflandırılması

Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelime: *yazmak, yazmamak, koşmak, koşmamak* (kılış), *sararmak, büyümek* (oluş), *susmak, susmamak, durmak* (durum) vb.³

Zeynep Korkmaz, fiilleri 1) *Yapıları bakımından*: a. Basit fiiller, b. Türemiş fiiller c. Birleşik fiiller 2) *İçerikleri bakımından* a. Oluş bildiren fiiller b. Bir kılış ve kılış bildiren fiiller c. Durum ve tasvir bildiren fiiller 3) *Anlamları bakımından fiiller* a. Esas fiiller b. Yardımcı fiiller 4) *Kılış biçimleri bakımından fiiller* 5) *Çatıları bakımından fiiller*⁴ olmak üzere beş ana başlık altında incelemiştir.

Banguoğlu ise, fiilleri a. *kılış fiilleri* "almak, taşımak, kazmak vb." b. *durum fiilleri* "yatmak, susmak, beklemek" c. *oluş fiilleri* "doymak, uzamak, kararmak"⁵ şeklinde sınıflandırmıştır.

Fiilleri başka şekillerde sınıflandıran araştırmacılar da bulunmaktadır. Ancak fiillerin sınıflandırılmasına örnek teşkil etmesi bakımından Korkmaz ve Banguoğlu'nun sınıflandırmasına yer vermeyi uygun bulduk. Yapılan sınıflandırmalar, fiilleri tematik ve kavram alanı açısından sınıflandırmaktan uzaktır. Bu nedenle fiillerin semantiğiyle ilgili çalışmaların dilin sözcük zenginliğini daha net olarak ortaya koyacağı düşünüldüğünden bu çalışmada, Kırgız Türkçesi özelinde mental fiiller üzerinde durulmuştur.

² J. V. Venderyes, "Dil ve Düşünce (çev. Berke Vardar)", Multilingual Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

³ Zeynep Korkmaz, "Gramer Terimleri Sözlüğü", TDK Yayınları, Ankara, 1992, s.61.

⁴ Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi", TDK Yayınları, Ankara, 2014, s.488.

⁵ Tahsin Banguoğlu, "Türkçenin Grameri", TDK Yayınları, Ankara, 2015, s.408.

Mental Fiil ve Mental Fiillerin Sınıflandırılması

Mental fiil kavramı çocuk psikolojisi alanında çalışan bilim insanları tarafından ortaya atılmış bir kavramdır. Bilim adamları özellikle çocuklarda zihinle ilgili fiillerin hangileri olduğu ve hangi yaşlarda ortaya çıktığı üzerinde durmuşlardır. Çocukların algılamaları, duyguları ve idrak ettikleri alanlara ait kelimeler genel olarak “mental verb” (mental fiil) terimiyle karşılanmıştır. Çocuklarda mental süreçler; dikkat, hatırlama, anlama, problem çözme, karar verme gibi becerileri, araştırmacılar tarafından sürekli incelenmeye tabi tutulmuş ve becerilerle ilgili sürekli yeni veriler ortaya konmuştur. Son zamanlarda, çocuklarla yetişkinlerin kelimeleri nasıl anladıkları ve ürettikleri üzerine yapılmış araştırmalar da bulunmaktadır. Mental fiillerin hangi yaşlarda ortaya çıktığına ve ne maksatla kullanıldığına bakarak çocukların zihin gelişimi takip edilmiştir.⁶

İngilizce bir kelime olan mental sözcüğü, Türkçede "zihinsel" anlamına gelmektedir. Zihinle alakalı durumlar için kullanılan mental sözcüğü, zihinsel fiilleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Mental fiiller, mental süreç aşamalarından geçerek oluşur. Mental süreçlerin ilk aşaması algılama sürecidir. Algılama fiilinin üstlendiği görevi, çeşitli duyular vasıtasıyla gelen bilgileri beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Bu yüzden dil süreçlerinin işlevi algılamakla başlamaktadır. Dilin mental sürecinin ikinci aşaması, algıların anlamlandırılması ve yorumlandırılmasıdır. Yani çeşitli duylardan gelen bilgiler işleme alınır. Bu aşamada beyinde kodlanmış bilgilerle dışarıdan gelen bilgilerin bağlantıları kurulur, anlamlandırma süreci gerçekleşir. Bu süreçten sonra, tepki veya kendini ifade etme süreci başlar. Bu mental sürecin üçüncü ve son aşamasıdır.⁷

Mental fiiller bir diğer adı ile zihinsel fiiller, biliş, algı ve duyu alanına ait fiillerdir. İnsanoğlu duygusal bir varlık olarak yaratılmıştır. Duygular belirli nesnelere, olayların ya da bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenimlerdir. Bütün dillerde mutlaka duyguları ifade eden fiiller vardır. Kuşku, korku, endişe, sevinme, üzüntü, pişmanlık gibi mental sürecin zihinde meydana getirdiği hissi çıkıntılar duyu fiilleri olarak kabul edilir. Algılama fiilleri, mental fiillerin duygularla ilgili kısmını teşkil eder, işitme, dokunma, koklama, tatma, görme ifade eden fiiller algılama duyu fiilleridir.⁸

Yerli araştırmacıardan Özen Yaylagül, mental fiilleri dört ana başlık altında ele almıştır. Bu dört ana başlık için; *duyu fiilleri*, *duyu fiilleri*, *anı ve uslamlama fiilleri* ve *açıklama fiilleri* şeklinde başlıklarını kullanmıştır.⁹ Melek Erdem, mental fiilleri *algılama*, *etki* ve *idrak* olarak sınıflandırmıştır.¹⁰ Savaş Şahin ise üç ana başlık altında ele almıştır: *İdrak (kognitif) fiilleri*, *duyu fiilleri* ve *algılama fiilleri*.¹¹ Yabancı araştırmacıardan CROFT, Case Marking and the Semantics of Mental Verbs başlıklı çalışmasının 'The Phenomenon' alt başlığında mental verbs ve psych verbs terimlerini

⁶ Savaş Şahin, Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012b, s. 46.

⁷ Savaş Şahin, "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı 1/4, 2012a, s. 45.

⁸ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 45.

⁹ Özen Yaylagül, "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", Modern Türklük Araştırma Dergisi, 2/1, 2005, s. 24-43.

¹⁰ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 51.

¹¹ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 52-57.

eşdeğer sayarak, söz konusu fiilleri algı, biliş ve duygu şeklinde üç gruba ayırırken; Garcia- Miguel et aynı üç grup için duygu, algı ve biliş terimlerini kullandığı görülmektedir. İki araştırmacının yaptığı sınıflandırma arasındaki fark duygu teriminin farklı kelimelerle ifade edilmesidir. Halliday ise mental süreçleri üçe ayırmıştır, fakat yaptığı adlandırma diğerlerine göre farklıdır; görme, duygu, ve düşünme.¹²

1. Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller¹³

1.1. Biliş Fiilleri

Zihin; dış ve iç uyaranların, algıların, duyumların ne anlama geldiğini analiz eder, kavramaya çalışır. Bu analiz ve kavrama süreci içerisinde algılanan nesne, olay ve durumlar, zihinde bilişsel değerlendirmelerden geçerek anlamlandırılmaya çalışılır. İdrak ise, bir süreç ve sonuç içeren zihinsel işlem aşamasıdır. İdrak her şeyden önce anlama ve anlamlandırma çabasıdır. Zihinsel yetilerini ortaya koyma, zihinsel yetileri işletme çabasıdır. Bilişsel değerlendirmemiz, sonunda ortaya çıkan değerlendirmemiz, yargılarımızdır. Düşünmek, karar vermek, anlamak, bilmek, istemek gibi kavramlar idrak süreci içerisinde oluşan kavramlardır. Anlamlandırma aşamasına idrak süreci diyebiliriz.¹⁴

Mental fiillerin bir grubunu oluşturan biliş fiilleri "cognitive verb", bazı araştırmacılar tarafından "idrak fiilleri" şeklinde adlandırılmıştır. Bu çalışmamızda söz konusu fiilleri "biliş fiilleri" başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Türkiye Türkçesindeki "kaygılanmak, düşünmek, hatırlamak, karar vermek, istemek" gibi fiiller zihinsel bir sürecin ürünü olan düşünme yetisine dayalı fiillerdir, dolayısıyla bu ve benzeri fiiller "biliş fiilleri" kategorisine girmektedir.

Çocuk psikolojisi üzerine çalışan araştırmacılar, çocuklarda belirgin olan biliş fiillerinin inanmak, düşünmek, hatırlamak, tahmin etmek gibi basit fiiller olduğunu tespit etmelerinin yanı sıra, üniversite ve lise öğrencilerinin yorumlamak, anlamak, karar vermek, farz etmek gibi daha karmaşık eylemlere sahip olduklarını gözlemlemişlerdir. Bireyin zihni geliştiğiçe sahip olduğu biliş fiilleriyle ilgili sözcük dağarcığı daha da zenginleşmektedir.¹⁵

Bu çalışmada, taramada tespit edilen biliş fiilleri *anlama ifade eden fiiller*, *düşünme ifade eden fiiller*, *niyet-istek- arzu ifade eden fiiller*, *hayal ifade eden fiiller*, *tahmin ifade eden fiiller*, *unutma ifade eden fiiller*, *hatırlama ifade eden fiiller* olmak üzere yedi alt başlık halinde verilmiştir:

¹² Hüseyin Yıldız, "Eski Uygurcada Göz Fiilleri" JOTS, 1/1, 2017, s.147.

¹³ Bu başlık altında tespitler yapılırken "K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yayınları, Ankara 2011" adlı kaynaktan yararlanılmış ve kaynak **KS** olarak kısaltılmıştır. Çalışmada deyimler ile ilgili tespitler yapılırken "Mirlanbek Nurmatov, *Kırgız Türkçesinde Deyimler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008" adlı kaynaktan yararlanılmış ve kaynak **KTD** olarak kısaltılmıştır.

¹⁴ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 45.

¹⁵ Savaş Şahin (2012b), agt., s. 56.

1.1.1. Anlama İfade Eden Fiiller

Angda- "anlamak" (KS, s. 33)

Baamda- "anlamak, fehmetmek" (KS, s. 76)

Tuyun- "farkına varmak, anlamak" (KS, s. 767)

Tüşün- "anlamak, kavramak" (KS, s. 775)

Tüşünül- "anlaşılmaq" (KS, s. 775)

Uula- "anlamak" (KS, s. 788)

Ak karamı acırat- "akla kararı seçebilmek, elif'i be'yi tanımak; 1. Biraz okuma yazması olmak. 2. İyiyi, kötüyü ayırabilmek, bir şeyin doğruluğundan emin olmak, anlamak." (KTD, s. 66)

Ak karamı ayır- "akın-karanın farkına varmak" (KTD, s. 66)

Es toktot- "aklı ermek; akı basıp, büyüüp her şeyi anlamaya başlamak." (KTD, s. 706)

1.1.2. Düşünme İfade Eden Fiiller

Kaygırt- "düşünmek" (KS, s. 420)

Kıyaldan- "düşünceye dalmak, tahayyül etmek" (KS, s. 464)

Oylo- "düşünmek, tefekkür etmek" (KS, s. 604)

Oylon- "düşünceye dalmak" (KS, s. 604)

Sanaalan- "düşünceye dalmak" (KS, s. 636)

Sanaarka- "düşünmek" (KS, s. 636)

Akılga sal- "akla koymak, düşünüp taşınmak, zihin yormak; düşünmek, çok düşünüp, konuyu her yönüyle ele almak." (KTD, s. 71)

Akıl toktot- "akıl durdurmak, aklını başına almak; aklını toplamak, sabırlılıkla, düşünerek iş yapmak." (KTD, s. 72)

Akılına kel- "aklına gelmek, akılı başına gelmek, aklını başına toplamak; düşünmek, derin düşünmek, anlamak." (KTD, s. 72)

Baş katır- "kafa yormak; çok düşünmek, iyice düşünmek." (KTD, s. 133)

Başı işte- "kafası çalışmak; bir şeyi iyi anlamak, elinden gelmek, iyiyi ve kötüyü ayırt edebilmek, düşünebilmek." (KTD, s. 143)

Baş oorut- "baş ağrıtmak; düşünmek, endişelenmek, merak etmek." (KTD, s. 135)

Kabırgaga keneş- "kaburgaya danışmak, önünü ardını düşünmek; önünü-arkasını iyi inceleyip ayrıntılı düşünmek, acele etmeyip uzunca düşünmek." (KTD, s. 349)

Sanaası sanga bölün- "düşüncesi sayısız bölünmek, aklına takılmak; bir şey hakkında çok düşünmek, aklına bin bir türlü şey gelmek." (KTD, s. 583)

Sarı sanaa "sarı keder, kendini yiyip bitirmek; çok düşünmek, tekrar tekrar düşünmek." (KTD, s. 585)

Taştay katuu "taş kesilmek; ses çıkartmayıp, hareketsiz, sessiz, derin, düşünceye dalmak." (KTD, s. 614)

1.1.3. Niyet, İstek ve Arzu İfade Eden Fiiller

Baştan- "niyet etmek" (KS, s. 97)

Degde- "şiddetle arzu etmek" (KS, s. 302)

Engse- "şiddetle arzu etmek" (KS, s. 333)

Kaala- f-k. "istemek" (KS, s. 377)

Karasana- "fenalık istemek, fenalık düşünmek" (KS, s. 406)

Kezen- "niyet etmek, azmetmek" (KS, s. 447)

Kezer- "şiddetlice yemek istemek" (KS, s. 447)

Kıça- "ısrarla istemek" (KS, s. 448)

Kingkilda- "nazlanmak, nazlanarak istemek" (KS, s. 456)

Kumardan- "şiddetli arzu etmek, müptela olmak" (KS, s. 520)

Sama- "şiddetle arzu etmek" (KS, s. 634)

Köngüldön- "arzu uyanmak, heveslenmek" (KS, s. 503)

Sapta- "arzu etmek" (KS, s. 638)

Talaptan- "talebi olmak, temayülü olmak" (KS, s. 701)

Tile- "dilemek, istemek" (KS, s. 738)

Tilen- "arzu etmek" (KS, s. 738)

Ak etkenden tak et- "ak demekten tak demek, intizar etmek; birine veya bir şeye ulaşmak için intizar olmak, arzulamak, şiddetle istemek, umutla beklemek." (KTD, s. 73)

Akıl sal- "akıl koymak, akıl danışmak; birinden öğüt istemek, danışmak." (KTD, s. 71)

Köngül sal- "gönül salmak, gönlünü kaptırmak; istemek, beğenmek, gönlü kalmak." (KTD, s. 457)

Üzülüp tüş- "kopmak, kendinden düşmek; 1. Bir şeye çok imrenmek, ona ulaşmayı çok ister, arzular durumda olmak veya açgözlülükle bir şeyin üstüne kapanmak, ona ulaşmayı arzulamak. 2. canı gönülden kendini adamak, canla başla yalvarmak, çok sevmek." (KTD, s. 652)

Eki közü dört bol- "iki gözü dört olmak, gözü yolda kalmak; bir şeyi çok istemek, özlemek veya birisini sabırsızlıkla beklemek, yerinde duramamak." (KTD, s. 699)

1.1.4. Hayal İfade Eden Fiiller

Kıyaldan- "düşünceye dalmak, tahayyül etmek" (KS, s. 464)

Közü kızır- "gözü kızarmak, gözü kalmak; bir şeyin ilgisini çekip çok merak etmek, imrenmek, arzulamak, hayalini kurmak." (KTD, s. 438)

1.1.5. Tahmin İfade Eden Fiiller

Boolgolo- "tahmin etmek" (KS, s. 129)

Calçıt- "tahmin etmek" (KS, s. 167)

1.1.6. Unutma İfade Eden Fiiller

Keşte- "unutmak, ehemmiyet vermeme" (KS, s. 444)

Unut- "unutmak" (KS, s. 784)

Unutul- "unutulmak" (KS, s. 784)

Tars esinen çık- "tamamen aklından çıkmak; tamamen unutmak, hatırlayamamak." (KTD, s. 612)

Tilinin uçunda tur- "dilinin ucunda durmak; demek istediğini unutup, tam olarak bulamak, hatırlayamamak." (KTD, s. 621)

Esine cara çık- "hatırına gelmemek; tamamen unutmak, hatırlayamamak, aklına getiremeyip, avare olmak." (KTD, s. 707)

1.1.7. Hatırlama İfade Eden Fiiller

Esker- "hatırlamak" (KS, s. 341)

Tomoolo- "hayal meyal hatırlamak" (KS, s. 746)

Başınan çıkpoo "başından çıkmamak, kafasından atamamak; bir şeyi unutmayıp tekrar tekrar aklına getirmek." (KTD, s. 156)

Köngülgö al- "gönüle almak, dikkate almak; birisi hakkında düşünmek, hatırlamak, ilgi duymak." (KTD, s. 458)

Köz aldınan ketirbö "gözünün önünden gitmemek; tekrar tekrar aklına gelmek, aklından çıkarmamak, unutmamak." (KTD, s. 422)

Kılt dey tüş- "kılt diye düşmek, aklına düşmek; aklına gelmek, aklına gelivermek, hatırlayıvermek." (KTD, s. 508)

Es-es bil- "hayal meyal hatırlamak; açık, net hatırlayamasa da hayal meyal, bulanık, yarı yamalak aklında kalmak." (KTD, s. 708)

1.2. Psikolojik Durum Fiilleri

Mental sürecin çıkıntılarında olan psikolojik durum fiilleri, olayların, durumların ve yaşantıların insanların iç dünyasında oluşturdukları etkiler sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu fiiller duygu alanıyla ilgili fiiller olup psikolojik durum fiilleri ya da duygu fiilleri şeklinde adlandırılmıştır. Kişinin yaşadıklarına ve çevredeki uyarıcılara paralel olarak zihin alanında olumlu veya olumsuz duygu halleri oluşabilmektedir. Bu duygu halleri, psikolojik durum fiilleri olarak belirlemektedir.

Biliş fiilleri mental fiillerin birinci grubunu teşkil ederken, duygu fiilleri ise mental fiillerin ikinci grubunu teşkil eder yani psikolojik durum fiilleri mental etkinliğin ikinci aşamasını oluşturur. Psikolojik durum fiilleri ya da durum fiilleri diye bilinen fiiller uyarılardan gelen etkiyi duyuyla alma ve bunlara tepki vermeyi ifade ederler. Duygusal yanıt fiilleri diye de adlandırılırlar.¹⁶ Duygular tamamen iç ve dış nedenlere bağlı olarak belirlemektedir. Duygusal bir varlık olan insanda, duygular da öğrenme yoluyla oluşmaktadır. Yapılan araştırmalarda öğrenme, durum ve amaçlanma olaylarının birbiriyle yakın ilişki içerisinde olduğu saptanmıştır.¹⁷

Düşünme sürecinde kişide farklı duygu halleri oluşabilir. Bu duygu oluşumları, zihinsel değerlendirmeler her yaş grubu için de farklılıklar göstermektedir. Duygu durumları düşüncüyü, zihni olumlu ya da olumsuz yönde etkiler. Kişide, zihnindeki bilişsel değerlendirmelere bağlı olarak olumlu ya da olumsuz duygu durumları oluşabilmektedir. Olumlu ya da olumsuz duygu durumları düşüncüyü, zihni farklı yönlerde etkilemektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere insanlar duyguları deneyimleri sonucunda öğrenmektedir. Bir duygu veya bir duygunun anlamı kişiden kişiye farklılık gösterir. Duygular anlamsal olarak bazı kültürlerde ortak olmakla birlikte, kültürden kültüre göre de farklılıklar gösterebilmektedir.¹⁸

¹⁶ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 55.

¹⁷ Özen Yaylagül, "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2/1, 2005, s. 28.

¹⁸ Savaş Şahin (2012b), agt., s. 232.

Bu çalışmamızda söz konusu fiilleri "psikolojik durum fiilleri" başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Türkiye Türkçesindeki "sevinmek, üzölmek, öfkelenmek, utanmak, kaygılanmak " gibi fiiller psikolojik durumları ifade eden fiillerdir. Dolayısıyla bu ve benzeri fiiller "psikolojik durum diilleri" kategorisine girmektedir.

Bu çalışmada, taramada tespit edilen psikolojik durum fiilleri *kuşku ve şüphe ifade eden fiiller, sevgi ifade eden fiiller, öfkelenme ifade eden fiiller, kaygı endişe ve telaş ifade eden fiiller, korku ifade eden fiiller, şaşırma ifade eden fiiller, üzüntü ifade eden fiiller, utanma ifade eden fiiller, pişmanlık ifade eden fiiller* olmak üzere dokuz alt başlık halinde verilmiştir:

1.2.1. Kuşku ve Şüphe İfade Eden Fiiller

Arsarsı- "Şüphe, tereddüt ve kararsızlık içinde bulunmak" (KS, s. 48)

Şekten- "şüphelenmek" (KS, s. 683)

Tayman- "kuşkulananmak, korkmak" (KS, s. 718)

Titin- "tereddüt etmek, korkmak" (KS, s. 740)

Kopulda- "kuşkulananmak, mütereddit olmak" (KS, s. 486)

Çočula- "kuşkulananmak" (KS, s. 277)

1.2.2. Sevgi İfade Eden Fiiller

Süy- "sevmek" (KS, s. 673)

Arasman kıl ötpöö " arasında kıl geçmemek, arasında su sızmamak; çok yakın, çok sıcak, tatlı, hoş, birlikte ilişkide bulunmak, birbirini sevmek." (KTD, s. 91)

Cürögü baylan- "gönlü bağlanmak; sevmek, kendini kaptırmak, beğenerek bir meyli olmak." (KTD, s. 291)

Cürögün suurup ber- "yüreğini vermek; çok sevmek, üstüne titremek, canını bile feda etmeye hazır olmak." (KTD, s. 299)

İçi iyiril- "içi ısınmak; sevmek, hoşlanmak." (KTD, s. 331)

Meeri tüş- "gönlünü kaptırmak; sevmek, hoşuna gitmek, aşık olmak." (KTD, s. 533)

Nazarı tüş- "gözü düşmek; gönlü kalmak, sevmek, bir his oluşmak." (KTD, s. 534)

İçi ezil- "içi ezilmek, içine işlemek; çok sevmek." (KTD, s. 338)

1.2.3. Öfkelenme İfade Eden Fiiller

Kaardan- "kızmak, gazaba gelmek" (KS, s. 377)

Kızarangda- "sinirlenmek, kızmak" (KS, s. 470)

Küykölöktö- "sinirlenmek, kızmak" (KS, s. 544)

Sezden- "hiddetlenmek" (KS, s. 648)

Tomsor- "yüzde hiddet ve gazap eseri belirlemek" (KS, s. 746)

Tuuralan- "hırslanmak, hiddetlenmek" (KS, s. 766)

İtatayı tuul- "cinleri başına toplamak; sinirlenmek, hiddetlenmek, öfkesinden çıldırmak." (KTD, s. 322)

Cini kayna- "cinleri kaynamak, cinleri başına toplanmak; çok öfkelenmek, sinirlenmek, cinlenmek." (KTD, s. 271)

Kaarı kayna- "gazabı kaynamak, gazaba gelmek; çok öfkelenmek, çok hiddetlenmek, öfke saçmak." (KTD, s. 346)

Kaarın tög- "kahrını dökmek, öfke kusmak; çok sinirlenmek, etrafı kasıp kavurmak, kanı kaynamak." (KTD, s. 346)

Köönü karay- "gönlü kararmak; bir şeye kızıp hiddetlenmek, kin besleyip gönlü bozulmak." (KTD, s. 465)

Açuusu betine çık- "siniri kaynamak, sinirleri tepesinde olmak; öfkelenip, surat asıp, rengi bozulmak." (KTD, s. 111)

Açuusu kayna- "siniri kaynamak, kanı beynine sıçramak; çok sinirlenmek, çok fazla kızmak, öfkelenmek." (KTD, s. 111)

Açuusu şakarday kayna- "öfkeden etrafa nefret saçmak." (KTD, s. 112)

Baş terisi tırış- "baş derisi buruşmak, yüzü buruşmak; sinirlenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 136)

Betinen tügü çık- "yüzüne tüy bitmek, 1. Ateş püskürmek; çok sinirlenmek, köpürmek, ateş püskürmek, öfkelenmek. 2. Diken üstünde durmak; korkak, endişeli, bir şeyden tereddütlü olmak." (KTD, s. 168)

Betinen çaarı çık- "yüzünden siniri çıkmak, siniri tepesine çıkmak; çok sinirlenmek, öfkelenmek, endişelenmek." (KTD, s. 168)

Çaagınan tügü çık- "çenesinin tüyleri çıkmak, burnundan solumak; 1. çok öfkeli, hiddetli, çok sinirli durumda olmak. 2. Gözlerini kocaman açarak, çok korkmuş gibi durmak." (KTD, s. 217)

Caalı betine çık- "öfkesi yüzüne vurmak; çok öfkelenmek, öfkesi gözünden okunmak." (KTD, s. 219)

Cılanday işkur- "yılan gibi ısırarak, yılan gibi tıslamak; öfkesine hakim olmayıp çok sinirlenmek, cinleri tepesine toplanarak, etrafa öfke saçmak." (KTD, s. 305)

Canı karar- "canı kararmak, gözü kararmak; çok sinirlenmek, somurtmak, hırslanıp ne yapacağını bilmeden çok sinirlenmek." (KTD, s. 238)

Cer saboo "yer vurmak, tepinmek; sinirden köpürerek, çok öfkelenmek, sinirini boşaltmak." (KTD, s. 261)

Celkesi tırış- "sırtı buruşmak, sinirleri gerilmek; sinirlenmek, hırslanmak." (KTD, s. 255)

Böydöy kuur- "örümcek gibi kıvrandırmak, akrep gibi sokmak; çok kızmak, eziyet etmek, öfkelerini saçmak, durmadan azarlamak." (KTD, s. 192)

Caak terisi tırış- "çene derisi buruşturmak, çenesi kasılmak; hiddetlenmek, sinirli halde olmak." (KTD, s. 218)

Zaarı betine çık- "kanı başına sıçramak; sinirlenmek, cinlenmek, öfkelenmek, öfkesinden yüzünün rengi değişmek." (KTD, s. 311)

Zaarın tög- "zehrini dökmek; öfkelenmek, sinirlenmek, kasıp kavurmak, şirretlenmek." (KTD, s. 311)

Zil tašta- "öfke saçmak; celallenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 313)

Zıgırı kayna- "cinleri tepesine toplamak; çok sinirlenmek, gazaplanmak, öfkelenmek." (KTD, s. 314)

İtatayı tutul- "cinleri başına toplamak; sinirlenmek, hiddetlenmek, öfkesinden çıldırmak." (KTD, s. 322)

Cesirin cerge sal- "dulu yere salmak, yüzünü buruşturmak; yüzü buruşmak, çok sinirlenmiş gibi kaşlarını çatmak, çok öfkelenmek." (KTD, s. 267)

Kanı başka tep- "kanı başına tepmek, kanı başına sıçramak; çok kızıp gergin olmak." (KTD, s. 367)

Kanı buzul- "kanı bozulmak, tepesi atmak; çok sinirlenmek, sabrı tükenip sinirleri gerilmek." (KTD, s. 367)

Kanı içine tart- "kanı içine çekmek, kanı çekilmek; hiddetlenerek benzi atmak, öfkelenerek çehresi değişmek." (KTD, s. 368)

Kanı kayna- "kanı kaynamak, tepesi atmak; sinirlenmek, dayanma gücünü kaybedip öfkeli durumda olmak, kendisini kaybetmek." (KTD, s. 368)

Kanı suyul- "kanı sulanmak, hiddetlenmek; sinirlenmek, cinlenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 371)

Kara cini karma- "kara cini tutmak, cinleri tepesine çıkmak." (KTD, s. 375)

Közünün kan çık- "gözünden kan çıkmak, gözü kızarmak; hiddetlenmek, kahır lanmak, sinirlenmek." (KTD, s. 447)

Közünün çaarı çık- "gözünün bebeği çıkmak, gözbebeği büyüme; hiddetlenmek, çok kızmak, kahır lanmak." (KTD, s. 448)

Kuykasu karuş- "kafa derisi buruşmak, kafasının taşı atmak; çok sinirlenmek, öfkelenmek, sinir olmak." (KTD, s. 474)

Kursak kayna- "kursağı kaynamak, içi yanmak; içi yanmak, sinirlenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 484)

Kül çel- "kül çelmek, kasıp kavurmak; sinirlenmek, öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek." (KTD, s. 492)

Kıcırı kayna- "siniri oynamak; cinleri toplanmak, sinirlenmek." (KTD, s. 498)

Kırs et- "tavrını koymak; öfkelenmek, beğenmeyip sinirli davranmak." (KTD, s. 512)

Tamanındaki cer örttön- "tabanındaki yer yanmak, burnundan solumak; çok sinirlenmek, öfkelenmek, öfkesini saçmak." (KTD, s. 608)

Tanoosu kıpçıl- "siniri tepesine toplanmak; çok sinirlenmek, öfkelenmek, hiddetlenmek manasında." (KTD, s. 610)

Terisi tar- "derisi daralmak, tepesi atmak; patlamak, sinirlenmek, hemen kavga etmek, öfkelenmek." (KTD, s. 620)

Tişin kayra- "diş bilemek; çok sinirlenmek, öfkelenmek, nefret dolu bakmak, kin beslemek." (KTD, s. 627)

Tügü sırtına aylan- "yüzü sırtına dönüşmek, ateş püskürmek; çok sinirlenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 638)

Tüsün üyrüü "yüzünü ekşitmek; azarlayıp kızmak, öfkelenmek." (KTD, s. 640)

Tırpı tuşına aylan- "öfke saçmak; sinirlenmek, öfkelenmek, nefret saçmak." (KTD, s. 640)

Cini karma- "sinirleri gerilerek, öfkelenip, hiddetlenmek." (KTD, s. 271)

1.2.4. Kaygı, Endişe ve Telaş İfade Eden Fiiller

Topolongdo- "telaş etmek, paniğe kapılmak" (KS, s. 749)

Tuldan- "tasalanmak" (KS, s. 759)

Şaşkalakta- "telaş etmek" (KS, s. 681)

Aylası ket- "çaresi tükenmek, hiçbir çaresini bulamamak, çaresiz kalmak, zor durumda kalmak, ne yapacağını şaşırıp, çok kaygılanmak." (KTD, s. 58)

Beşi ket- "beşi gitmek, çaresi tükenmek; endişelenmek, bir şeylerden kuşkulmuş gibi, korkmuş gibi afallamak, çaresi kalmamak." (KTD, s. 171)

Bel aldı bol- "bir şeyden korkuyormuş gibi kaygılı, ürkek olmak." (KTD, s. 157)

Cerge kirip kete cazda- "yerin dibine girer gibi olmak; bir şeye çok utanmak, utancından kafasını kaldırmamak, ne yapacağını bilmeyip çok endişelenmek." (KTD, s. 264)

Cürögü tuz kuyganday açış- "yüreğine tuz serpmiş gibi acımak, yüreği kan ağlamak; çok kaygılanmak, içi yanmak, tasalanmak." (KTD, s. 297)

Oyu ongo bölün- "aklı ona bölünmek; endişe içinde olmak, bir şey hakkında aklına bin bir türlü şeyler gelmek." (KTD, s. 563)

Ölөөrүн сана- "öleceği anı hesaplamak; çok endişe duymak, çok rahatsız olmak." (KTD, s. 571)

1.2.5. Korku İfade Eden Fiiller

İçkirgen- "ürpermek" (KS, s. 365)

İtirken- "irkilmek" (KS, s. 373)

Kaltıran- "irkilmek, titremek" (KS, s. 392)

Kork- " korkmak, dehşete kapılmak" (KS, s. 488)

Ürk- "ürkmek, korkarak bir yana atılmak" (KS, s. 796)

Cüröksün- "korkmak, korkaklık göstermek" (KS, s. 238)

Çoçu- "ürkmek, korkmak" (KS, s. 277)

Candan öt- "candan geçmek, canından vazgeçmek; öleceğim diye düşünmek, hayattan bir şey beklememek, çok korkmak." (KTD, s. 235)

Canı alkımına kel- "yüreği ağzına gelmek; çok korkmak, yüreği ağzına gelerek, bir şeyden endişelenmek." (KTD, s. 237)

Canı oozuna kaptal- "canı ağzına tıkanmak, yüreği ağzına gelmek; çok korkmak, korktuğundan ne yapacağını şaşırarak, irkilmek." (KTD, s. 239)

Zaarası uç- "ödü uçmak, ödü kopmak; aniden çok korkmak." (KTD, s. 312)

Zaarası cit- "ödü patlamak." (KTD, s. 312)

Zaresi uç- "ödü kopmak; korkmak, korkudan yüreği ağzına gelmek, aniden çok korkmak." (KTD, s. 313)

İreni buzul- "beti bezi atmak; aniden korkmak, korktuğundan rengi değişmek." (KTD, s. 321)

Cürögü kaltr- "yüreği titremek; çok korkmak, korkaklık göstermek." (KTD, s. 293)

Cürögü titire- "yüreği titremek; bir çeşit tehlikeli, heybetli şeye karşı gelmeyip çekinmek, korkmak, kederlenmek." (KTD, s. 296)

Cürögü tüş- "yüreği düşmek; çok korkmak, akli çıkmak." (KTD, s. 297)

Cürögü üşü- "yüreği üşümek; korkmak, ürkek olmak, ürkmek, yüreğine inmek." (KTD, s. 297)

Kölökösünön kork- "gölgesinden korkmak; aşırı korkaklık etmek, olur olmaz şeyden korkmak, kendi kendisinden kuşkulanmak." (KTD, s. 456)

Kutu uç- " kutu uçmak, ödü kopmak; ödü patlamak, çok korkmak." (KTD, s. 485)

Üröyü uç- "ödü patlamak; çok korkmak, korkudan beti benzi atmak, korku sarmak." (KTD, s. 655)

Çaçı tik tur- "irkilip çok korkmak veya hayrete düşmek, kalbi titreyecek histe olmak." (KTD, s. 664)

Çok baskanday sekir- "kora basmış gibi zıplamak; bir çeşit kötü haber, ağır laf işitince veya aniden, beklenmedik bir şeyi gördüğünde çok korkmak, irkilmek." (KTD, s. 668)

Şüyü kaç- "gözleri fal taşı gibi açılmak; çok korkmak, korkunç bir şey meydana gelmek." (KTD, s. 687)

Esi çık- "aklı çıkmak; korkmak, irkilmek, ne olacak diye şaşırarak." (KTD, s. 707)

Kara candan tüngül- "kara candan vazgeçmek, canından vazgeçmek; çok korkmak, tüyleri diken diken olmak, yüreği ağzına gelmek." (KTD, s. 374)

Kınına kir- "kınına girmek, kaçacak delik aramak; korkmak, kafa kaldıramamak, ses çıkarmaya gücü yetmemek." (KTD, s. 510)

Mışık bol- "kedi olmak, kedi gibi ürkmek; korkmak, yüreği ağzına gelmek." (KTD, s. 532)

Töbö çaçı tik tur- "tepe saçı dik durmak; çok korkmak, akli durmak, yüreği yerinden hoplayıp yüreği ağzına gelmek, tüm vücudu titremek." (KTD, s. 633)

İymanı saman bol- "imani saman olmak, feleği şaşmak; çok korkmak, acele edip ne yapacağını bilmeden şaşırıp kalmak, afallamak, apışıp oturup kalmak." (KTD, s. 690)

1.2.6. Şaşırma İfade Eden Fiiller

Ukmuştan- "hayrete düşmek, taaccüp etmek" (KS, s. 781)

Tangdan- "taaccüp etmek, hayret etmek" (KS, s. 706)

Tangırka- "taaccüp etmek, hayret etmek" (KS, s. 707)

Entele- "şaşkın bir hale düşmek" (334)

Akıldan şaş- "aklını yitirmek." (KTD, s. 71)

Akıldan adaş- "akıldan şaşırarak, aklını şaşırarak, akli başından gitmek; aceleden yanlış yapmak, afallamak, ne yapacağını şaşırarak, şaşkına dönmek." (KTD, s. 71)

Akıldan tan- "aklı durmak, aklını yitirmek, şaşkına dönmek; korktuğunda veya zor bir durumla karşılaştığında ne yapacağını bilmemek, şaşkına dönmek." (KTD, s. 71)

Kıyılılı çıçkılık bol- "iki ayağı bir pabuca girmek; çaresi kalmamak, çaresi tükenmiş, şaşırılmış durumda olmak." (KTD, s. 503)

Özünö kele alba- "kendine gelememek; aklını başına toplayamamak, ne yapacağını şaşırılmış durumda olmak." (KTD, s. 569)

Şaştısı ket- "şaşa kalmak; ne yapacağını bilmeyip afallamak, şaşırıp kalmak, titremek, apışıp kalmak." (KTD, s. 683)

Esi ket- "aklı gitmek; " ne yapacağını şaşırıp kalmak, çaresi tükenmek." (KTD, s. 706)

Esi oop kal- "aklı durmak; olanlar arasında çok şaşırıp, hiçbir şeyi hissetmemek, orda donup kalmak." (KTD, s. 707)

Çıy pıyı çık- "yerinde duramamak; ne yapacağını bilmeyip şaşırıp kalmak, eli ayağına dolanmak, endişelenmek, rahatı kaçmak." (KTD, s. 674)

1.2.7. Üzüntü İfade Eden Fiiller

Azaptan- "azap çekmek, ıstıraba katlanmak" (KS, s. 73)

Kapalan- "kederlenmek, müteessir olmak" (KS, s. 400)

Kaygır- "kederlenmek, tasalanmak" (KS, s. 420)

Keyi- "kederlenmek, muğber olmak" (KS, s. 446)

Kıynal- "azap çekmek" (KS, s. 468)

Kıyra- "yıkılmak, kırılmak, perişan olmak" (KS, s. 468)

Mung- "kederlenmek, tasalanmak" (KS, s. 574)

Mungay- "kederlenmek, hasret çekmek" (KS, s. 574)

Mungda- "kederlenmek, merak etmek" (KS, s. 574)

Taasirlen- "müteessir olmak" (KS, s. 695)

Tozoktol- "azaplanmak, ıstırap çekmek" (KS, s. 753)

Abıger çek- "insanı uğraştıracak bir iş çıkarmak; azap çekmek, eziyet çekmek, çok sıkıntı çekmek, kederlenmek." (KTD, s. 47)

Acaldı uuçta- "eceli avuçlamak, ölümle pençeleşmek; ölümle karşı karşıya olmak, çok sıkıntı çekmek." (KTD, s. 51)

Azabın tart- "azabını çekmek; 1. gerekli bir şeyin veya birisinin noksanlığından, eksikliği yüzünden zorlanmak, sıkıntı çekmek. 2. başka birinin felaket getiren kazalı, belalı işinden, hareket ve tavırlarından fena bir duruma düşmek, sıkıntı çekmek." (KTD, s. 52)

Azar bezer bol- "rahatı kaçmak" (KTD, s. 53)

Ay batkanday bol- "ay batmış gibi olmak, dünyası kararmak; 1. çok üzülme, sıkıntıya düşme, çok kederlenme. 2. yok olmak, ölmek." (KTD, s. 55)

Boorum cerden alba- "ciğeri yerden almamak, ciğeri parçalanmak; çok şiddetli üzülme, kalbi çok kırılmak, üzüntüden kalkmamak, durmadan ağlamak." (KTD, s. 187)

Canı açın- "canı cız etmek, içi cız etmek; çok fazla üzülme, içi gitmek, içi kan ağlamak, canı acımak." (KTD, s. 237)

Cürögünön tütün çık- "yüreğinden duman çıkmak, yüreği yanmak; içinden çok üzülme, çok acı çekmek." (KTD, s. 302)

Cüröğü açış- "kalbi sızlamak; bir şeye çok kaygılanmak, üzülerek duraklamak, kalbi acımak." (KTD, s. 291)

Cüröğü küy- "yüreği yanmak, ciğeri yanmak; çok kaygılanmak, üzülme, içi rahat olmamak." (KTD, s. 294)

Cüröğü sızda- "yüreği sızlamak; aşırı kaygılanmak, üzülme, kederlenme, müteessir olmak." (KTD, s. 296)

Cüröğü tüpöyül bol- "yüreği kararmak; bir şeye kederlenme, endişelenerek kendini yiyip bitirmek." (KTD, s. 297)

Cürögün öy- "yüreğini kemirmek; bir şeyden içi rahat olmayıp, kederlenme, özleyip düşünme, endişelenme." (KTD, s. 298)

İçi kiy- "içi yanmak; pişman olmak, çok üzülme, kaygılanmak, çok tasalanmak." (KTD, s. 332)

İçinen kan öt- "içi kan ağlamak; çok kaygılanmak, pişman olmak, kendini heder etmek, ağır kaygıya gama gömülme, çok üzülme." (KTD, s. 334)

İçinen sız- "içinden sızlamak; derdini dışarıya yansıtmayıp, kendi içinden üzülme, kendini yiyip bitirmek, kendini suçlayıp pişman olmak." (KTD, s. 334)

İçi tuz kuyganday açış- "içi tuz dökmüş gibi acımak, yarasına tuz basmak; çok üzülme, çok kaygılanmak, kendini heder etmek." (KTD, s. 338)

İçten ezil- "içten ezilmek, için için ağlamak; çok kaygılanmak, çok üzölmek." (KTD, s. 342)

Kabagı bürköl- "yüzü asılmak; bir şeye üzölmek, morali bozulmak, sabrı tükenmek." (KTD, s. 347)

Kabagı kirde- "çehresi kirlemek, yüzünü buruşturmak; üzöntüye uğramak, morali bozulmak." (KTD, s. 347)

Kabagın karış sal- "kabağın karış salmak, kaşını çatmak, yüzünü asmak; 1. üzölmek, kaygılanmak, hasretini çekmek. 2. sinirlenmek, öfkelenmek, çok perişan durumda olmak." (KTD, s. 348)

Kan cut- "kan yutmak, kan ağlamak; çok sevdiği kişilerden ayrılıp, şiddetli kaygı çekmek, kederli olmak." (KTD, s. 365)

Kangırığı tüt- "içi yanmak, içi kan ağlamak; şiddetli şekilde üzölmek, bir şeye üzölerek çok tasalanmak." (KTD, s. 371)

Küyböğön ceri kül bol- "yanmayan yeri kül olmak, yüreği yanmak; çok üzölmek, sinirlenmek, içi kan ağlamak, gücenmek." (KTD, s. 489)

Küyütü küçöö "yangını artmak; kederi artmak, kaygısı, üzöntüsü artmak." (KTD, s. 490)

Üşürüğü taş car- "hayıflanması taş kıran, içi kan ağlamak; bir şeye çok üzölmek, içi yanmak, veya canı sıkılmış durumda olduğunu göstermek." (KTD, s. 657)

Çacı agar- "saçı ağarmak; çok ıstırap çekmek, dert içinde yüzmek, bir şeye çok üzölmek." (KTD, s. 664)

İndını öç- "hayalleri suya düşmek; bir şeyden ümidi kesilmiş gibi morali çöküp üzölmek, şevki kırılmak." (KTD, s. 691)

Erdin kese tişte- "dudaklarını ısırarak; çok üzölmek, pişman olmak." (KTD, s. 705)

Özöğü küy- "içi yanmak; bir şeye çok üzölmek, çok morali bozulmak, içi yanmak." (KTD, s. 566)

Sanın çap- "dizini dövme; bir şeye çok üzölmek, iş işten geçmek, mahrum kalmak." (KTD, s. 583)

Ubaa ce- "gam yemek, içi kan ağlamak; bir şeye çok üzölmek, üzöntüden kendini paralamak." (KTD, s. 641)

Uu cut- "zehir içmek; çok üzöntülü olmak, kedere, müşkül işe katlanmak." (KTD, s. 648)

Köngülü çök- "gönlü çökmek, morali bozulmak; üzölmek, kederlenmek, alçalmak, sessizce kaygılanmak." (KTD, s. 462)

Köngülü buzul- "gönlü bozulmak, morali bozulmak; bir şey hakkında düşünerek morali bozulmak, kaygılanmak, keyfi kaçmak." (KTD, s. 459)

Başın koş- "başını kaldıramamak; bir şeye şiddetli üzölmek, morali bozulmak, şevki kırılmak, çok çaresiz ve kötü durumda olmak." (KTD, s. 150)

İçi acuu "içi acımak; acımak, birisine arka çıkmak, kalbi sızlayıp sahip çıkmak." (KTD, s. 329)

İçi tütöl- "içi dağılmak, içine ateş düşmek; içi acımak, tasalanmak, rahatı kaçmak." (KTD, s. 338)

Oozunan kök tütün burkura- "ağzından mavi duman çıkmak, içi kan ağlamak; çok üzölmek, içi erimek, kederlenmek, sızlamak, veya çok istemek, acısını çekmek. (KTD, s. 549)

1.2.8. Utanma İfade Eden Fiiller

Namıstan- "utanmak" (KS, s. 582)

Ardık- "utanmak" (KS, s. 43)

Aybık- "sıkılmak, utanmak" (KS, s. 64)

Ardan- "utanmak" (KS, s. 43)

Uyal- "utanmak" (KS, s. 789)

Uyalgansı- "utanır gibi görünmek, yalandan utanmak" (KS, s. 790)

Uyat- "utanmak, rezil olmak" (KS, s. 790)

Beti kalba- "yüzü kalmamak; çok utanmak, çok kötü durumda kalmak." (KTD, s. 162)

Beti küy- "yüzü yanmak, yüzü alev alev yanmak; birisinin önünde kendisini suçlu gibi, günah işlemiş gibi hissederek çok utanmak, dosdoğru bakmamak, çok kötü durumda olmak." (KTD, s. 163)

Beti kızar- "yüzü kızarmak; utanmak, utancından yüzü kızarmak." (KTD, s. 163)

Şağı sın- "kolu kanadı kırılmak; çok utanmak, gücenmek, şaşımak." (KTD, s. 681)

Şım bol- "rezil olmak; çok utanmak, ayıbı ortaya çıkıp rezil rüsva olmak." (KTD, s. 688)

1.2.9. Pişmanlık İfade Eden Fiiller

Ökün- "pişman olmak" (KS, s. 608)

Armanda kal- "arzularına ulaşmamak, kursağında kalmak; dileği gerçekleşmeyip amacına, hedefine ulaşmayıp pişmanlık duymak." (KTD, s. 93)

Armanda bol- "pişman olmak." (KTD, s. 94)

Barmagın tişte- "parmağını ısırarak, dizini dövme; olup bitene üzölmek, pişman olmak, içinde bir uhde kalmak." (KTD, s. 127)

Baş çayka- "baş sallamak; bir şeye çok pişman olup üzölmek veya hayret edip kalmak anlamında kullanılır." (KTD, s. 137)

İçi sıyrıl- "içi sıyrılmak, içi parçalanmak; direnmek, pişman olmak, üzölmüş gibi canı acımak." (KTD, s. 337)

İçi tızıl- "içi cız etmek; pişman olmak, içinde bir burukluk hissetmek." (KTD, s. 338)

İçi enşeril- "içi gitmek; bir şeye ulaşamıyormuş gibi rahatsızlık, pişmanlık meydana gelip üzgün durmak." (KTD, s. 339)

Oozun karman- "ağzını tutmak; beklenmedik bir işin gerçekleşmesine veya söylenen söze çok üzölmek, arzusuna ermemek, pişman olmak." (KTD, s. 552)

Kasıret kag- "pişmanlık duymak, hasretini çekmek." (KTD, s. 385)

1.3. Algılama Fiilleri

Duyu fiilleri olarak da adlandırılan algılama fiilleri, mental sürecin algılama basamağını oluşturmaktadırlar. Algılama beş duyu organı ile gerçekleştirilir. Beş duyu organımız olan, kulak, göz, burun, dil ve el organları algılamamızı sağlayan

organlarımızdır. Kulak ile sesleri işitiriz, göz ile nesnelere görürüz, burun ile kokuları algılarız, dil ile tatları algılarız, el ile ise cisimlere dokunup onları algılarız. İşte "algılama fiilleri" bu beş duyudan meydana gelen algı durumlarını ifade eden fiillerdir.

Algılama fiilleri, çevremizi anlamamıza yardımcı olan duyu organlarımızla zihne gelen uyaranların dilde ifade edildiği şekilleridir.¹⁹ Burnumuz vasıtasıyla aldığımız bir kokuyu algıladıktan sonra zihin kokuyu anlamlandırmaya çalışır. Sonra kokunun türünü ayırt eder. Bu bütün duyular için geçerlidir. Göz de algıladığı bir şeyi zihne yollar ve orda anlamlandırmaya çalışır. Bu anlamlandırmalar sonucunda kişide farklı mental süreçler başlayabilir. Örneğin, her gün gördüğümüz bir manzara veya bir nesne artık bizim için sıradanlaşmıştır, fakat ilk kez gördüğümüz bir nesne veya bir manzara zihinde yoğun bir anlamlandırmaya tabi tutulur, bu süreç içerisinde, şaşırma, kuşku, heyecan gibi farklı duyu halleri oluşabilir. Zihin söz konusu nesneyi anlamlandıramadığı sürece bu duyu halleri devam eder. Bu duyu halleri psikolojik durum fiilleri kategorisine girmektedirler. Yani diğer mental süreçler, algılama işleminden sonra gerçekleşmektedir. Şöyle ki, bir yılanı gördükten sonra ya da bir köpek sesi duyduktan sonra, bizde heyecan veya korku ile ilgili duyu halleri oluşabilir.

Duyu fiilleri ya da algılama fiilleri olarak adlandırılan bu fiiller, dilbilim alanında genellikle anlam bilim temelinde incelenen bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Bu konu daha çok felsefe (zihin felsefesi), psikoloji, nöropsikoloji gibi bilim dallarında yoğunlukla işlenen bir konu olmuştur. Bu konu henüz dilbilim alanında gereken önemi kazanamayan bir konudur.²⁰ Sadece algılama fiilleri konusu değil, genel mental fiil kavramı konusu dilbilim alanında henüz ciddi bir şekilde araştırılmamıştır. Önceki başlıklarda da bahsettiğimiz gibi bu tür kavramlar daha çok çocuk psikolojisi üzerine araştırmalar yapan bilim insanlarının ilgilendiği kavramlar oluşmuştur.

Bu çalışmamızda söz konusu fiilleri "algılama fiilleri" başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Türkiye Türkçesinde "görmek, duymak, koklamak, dokunmak, tatmak" fiilleri zihinsel bir sürecin ürünü olan algılama yetisine dayalı fiillerdir, dolayısıyla bu ve benzeri fiiller "algılama fiilleri" kategorisine girmektedir.

Bu çalışmada, taramada tespit edilen algılama ifade eden fiilleri, *görme ile ilgili algılama fiilleri, işitme ile ilgili algılama fiilleri, tatma ile ilgili algılama fiilleri, koklamak ile ilgili algılama fiilleri, dokunma ile ilgili algılama fiilleri* olmak üzere beş alt başlık halinde verilmiştir:

1.3.1. Görme İle İlgili Algılama Fiilleri

Akmala- "gözetlemek, gözle takip etmek" (KS, s. 15)

Bak- "bakmak" (KS, s. 79)

Baykal- "müşahede edilmek, gözetlenmek" (KS, s. 102)

Elengde- "bakınmak, korkarak bakmak" (KS, s. 327)

Eltengde- "başını döndererek, korkarak bakmak" (KS, s. 328)

Kara- "bakmak, her yandan bakmak" (KS, s. 403)

¹⁹ Savaş Şahin (2012a), agm., s. 57.

²⁰ Kıyal Kamsnybekova Abdiram, "Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri", ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/3, 2011, s.88.

- Karala-** "bakmak, ikide bir bakmak" (KS, s. 404)
Karaş- "hep birlikte bakmak" (KS, s. 407)
Közdö- "bakmak, gözetlemek" (KS, s. 513)
Közömlödö- "müşahede etmek, nazar kılmak" (KS, s. 513)
Kör- "görmek" (KS, s. 506)
Mangıray- "dikkatle ve korkarak bakmak" (KS, s. 553)
Mara- "dikkatle bakmak, şöyle bir bakmak" (KS, s. 554)
Maran- "etrafa bakınmak, her yana bakınmak" (KS, s. 554)
Sagala- "göz atmak, gözetlemek" (KS, s. 629)
Şıkala- "gizlice bakmak" (KS, s. 685)
Tamaşala- "zevk duyarak bakmak" (KS, s. 704)
Tesirey- "göz dikmek, dikkatle bakmak" (KS, s. 728)
Tirmey- "dikkatle bakmak" (KS, s. 739)
Tooru- "gözetlemek" (KS, s. 748)
Tooruş- "birbirinin hareketlerini takip etmek" (KS, s. 748)
Közük- "gözükmek, belirlemek" (KS, s. 513)
Köz ayırba- "gözünü ayırmamak; birine veya bir şeye dikilip uzunca bakmak, bakmak, izlemek." (KTD, s. 421)
Közü öt- "gözünü dikmek; gözünü ayırmadan bakmak, dikilerek bakmak, ilgi duymak." (KTD, s. 439)
Közün kad- "gözünü dikmek; bir şeyden gözünü almadan bakmak, dikilerek bakmak, dikkatlice izlemek, gözetlemek." (KTD, s. 442)
Közünön közün alba- "gözünden gözünü ayırmamak; gözünü ayırmadan bakıp durmak, gözünü dikip bakmak." (KTD, s. 447)
Tik bak- "dimdik bakmak; korkmadan dimdik bakmak, çekinmeden başı dik bakmak." (KTD, s. 620)

1.3.2. İşitme İle İlgili Algılama Fiilleri

- Tın-** "dinlemek" (KS, s. 731)
Tıng- "dinlemek" (KS, s. 731)
Tıngşa- "dinlemek, kulak vermek" (KS, s. 732)
Tuy- "duymak, sezmek" (KS, s. 767)
Ugul- "işitilmek" (KS, s. 780)
Uk- "dinlemek, işitmek, duymak" (KS, s. 780)
Kulaktaş- "hep beraber dinlemek" (KS, s. 518)
Kulagina şak dey tüş- "kulağına şak diye düşürmek, kulağına çarpmak; aniden, beklenmedik anda duymak, iyice duyulmak." (KTD, s. 477)
Kulak sal- "kulak salmak, kulak vermek; söze önem vermek, dikkatle dinlemek, özenle dinlemek, dinlemek." (KTD, s. 479)
Kulak töşöö "kulak vermek." (KTD, s. 479)
Taş car- "taş yarmak; çok sert, acı bir şekilde duyulmak(ses, gürültü, vb. hakkında)." (KTD, s. 613)
Carıkka çık- "ışığa çıkmak, yayımlanmak; kitap dergi gazete v.b.de yayınlanmak, duyulmak." (KTD, s. 248)

1.3.3. Tatma İle İlgili Algılama Fiilleri

Aşa- "tatmak" (KS, s. 54)

Ce- "yemek, tadını almak" (KS, s. 196)

Daamdan- "bir yabancı tat sezmek" (KS, s. 291)

Tat- "yemek, tadına bakma" (KS, s. 716)

Tattır- "tadına baktırmak" (KS, s. 717)

Cem saldı kıl- "tadına bakmak; azıcık sadece tadına bakımlık yeme." (KTD, s. 255)

1.3.4. Koklama İle İlgili Algılama Fiilleri

Bura- "koklamak, kokmak" (KS, s. 146)

Kangırsı- "fena kokmak" (KS, s. 398)

Tanoonu car- "burnun direğini kırmak; bir şeyin ağır ve nahoş kokusu etkilemek." (KTD, s. 610)

1.3.5. Dokunma İle İlgili Algılama Fiilleri

Kayı- "yüzeyine hafifçe dokunmak" (KS, s. 423)

Canı- "ilişmek, dokunmak" (KS, s. 176)

Sonuç

Türk dili üzerine çalışanlar, fiilleri daha çok yapı, içerik, anlam, kılımlı ve çatı gibi çeşitli bakımlardan sınıflandırmışlardır. Türkçede fiillerin semantik sınıflandırılması ve incelenmesiyle ilgili çalışmalar sayıca yetersizdir. Bu durum, Türkçe gramer çalışmalarında henüz dilbilimden ciddi anlamda faydalanılmadığını göstermektedir.

Yapılan bu çalışmada Kırgız Sözlüğü ve Kırgız Türkçesindeki Deyimler başlıklı iki kaynak esas alınmıştır. Elbette bir dil içerisindeki söz varlığının birkaç eserde toplanması mümkün değildir. Çalışmamızın sınırlılığı açısından bu iki eserin Kırgız Türkçesindeki mental fiillerin genel durumunu ortaya koyacağı düşünülmüştür. Çalışmamızda fiillerin yanı sıra deyimleşmiş fiillere de yer verdik. Deyimleşmiş fiiller de dilin soyut anlatım yönüne çok katkı sağlamaktadır.

Taradığımız eserlerden elde ettiğimiz Kırgız Türkçesindeki mental fiillerin genel dağılımı şu şekildedir:

Kırgız Türkçesinde Tespit Edilen Mental Fiillerin Sayısı: 291		
Biliş Fiilleri: 49	Psikolojik Durum Fiilleri:192	Algılama Fiilleri: 50
KS: 36 KTD: 13	KS: 45 KTD:147	KS:38 KTD: 12
Anlama İfade Eden Fiiller: 9	Kuşku İfade Eden Fiiller: 6	Görme İle İlgili Fiiller: 27
KS: 6 KTD: 3	KS: 6	KS: 22 KTD: 5
Düşünme İfade Eden Fiiller: 16	Sevgi İfade Eden Fiiller: 9	İşitme İle İlgili Fiiller: 12
KS: 6 KTD: 10	KS: 1 KTD: 8	KS: 7 KTD:
Niyet-İstek-Arzu İfade Eden Fiiller: 21	Öfkelenme İfade Eden Fiiller: 52	Tatma İle İlgili Fiiller: 6
KS: 16 KTD: 5	KS: 6 KTD: 45	KS: 5 KTD: 1
Hayal İfade Eden Fiiller: 2	Kaygı ve Endişe İfade Eden Fiiller: 10	Koklama İle İlgili Fiiller: 3
KS: 1 KTD: 1	KS: 3 KTD: 7	KS: 2 KTD: 1
Tahmin İfade Eden Fiiller: 2	Korku İfade Eden Fiiller: 30	Dokunma İle İlgili Fiiller: 2
KS: 2	KS: 7 KTD: 23	KS: 2
Unutma İfade Eden Fiiller: 6	Şaşırma İfade Eden Fiiller: 13	
KS: 3 KTD: 3	KS: 4 KTD: 9	
Hatırlama İfade Eden Fiiller: 7	Üzüntü İfade Eden Fiiller: 50	
KS: 2 KTD: 5	KS: 11 KTD: 39	
	Unutma İfade Eden Fiiller: 12	
	KS: 7 KTD: 5	
	Pişmanlık İfade Eden Fiiller: 10	
	KS: 1 KTD: 9	

Tablo 1. Kırgız Türkçesindeki Mental Fiillerin Genel Dağılımı

Tabloda gösterildiği gibi taramada elde edilen biliş fiillerinin sayısı 49, psikolojik durum fiillerinin sayısı 192, algılama fiillerinin sayısı ise 50'dir. Sayısal veriler tabloda daha detaylı olarak sunulmuştur. Taramada elde edilen veriler sonucunda psikolojik durum fiillerinin yoğunlukta olduğu saptanmıştır. Mental fiil içeren psikolojik durum fiilleri içerisinde öfkelenme ile ilgili fiiller daha çok tespit edilmiştir. Öfkelenme ile ilgili tespit edilen fiillerin sayısı 52'dir. Biliş fiillerinin ve algılama fiillerinin sayıları öfkelenme fiillerinin sayısına hemen hemen yakındır. Psikolojik durum fiillerinin anlatımında deyimlere daha çok yer verilmiştir. Çünkü bu anlatımlarda somutlaştırma gereksinimi daha çok hissedilmektedir. Biliş fiilleri psikolojik durum fiillerine göre daha açık ve anlaşılır ifade edilebilen eylemlerden oluşmaktadır. Algılama fiilleri ise beş duyu organı ile algılanabilen eylemler oldukları için psikolojik durum fiilleri kadar soyut değildirler. Dolayısıyla biliş ve algılama fiillerine göre psikolojik durum anlatan fiillerde deyimsel anlatımlar daha yaygındır.

Psikolojik durum anlatan fiiller içerisinde öfke ve üzüntü ifade eden fiillerin daha yaygın olduğu ve deyimleşmiş fiillerin çok olduğu görülmektedir. Bunun sebebi öfkenin doyurulmamış isteklere, istenmeyen sonuçlara ve karşılanmayan beklentilere verilen duygusal tepki olması ve incinme, tehdit gibi durumlarda ortaya çıkan kızgınlık duygusu olmasıdır. İnsanın aklından, bilincinden, kendinden en çok uzaklaştığı an, biriktirilen öfkenin boşaldığı andır. İnsan bir haksızlığa uğradığını düşünüyorsa, tepkisini öfkesiyle ifade edip kendisine saygı duyulmasını arzu eder. Öfke kontrol edilip sağlıklı bir şekilde ifade edilmediği takdirde yıkıcı ve tahrip edici davranışlara dönüşebilir. İnsan, içinde bulunduğu bu öfkelenme halini dışa vurmak için farklı anlatım yollarına başvurabilmektedir. Bunun sonucunda öfkelenme durumu ile ilgili fiiller artmıştır. Bir dil içerisinde bir durumu veya duyguyu ifade etmek için birden fazla sözcük kullanılıyorsa, bu, o durumun veya duygu halinin yaygınlığını göstermektedir. Taramada tespit edilen fiiller içerisinde kalıplaşmış sözcük grupları olan deyimlerin sayısı da oldukça fazladır. Çünkü insan soyut olan bir duyguyu en somut şekilde ifade etme yoluna gider. Bu yüzden deyimlere başvurur. Bu somutlaşmaya en iyi örnek insanın öfkelendiği zamanki fiziki durumuyla alakalı deyimleşmiş fiiller olduğu görülmüştür. Örneğin; Baş terisi tırışuu "baş derisi buruşmak, yüzü buruşmak; sinirlenmek, öfkelenmek." (KTD, s. 136) ifadesi insanın sinirlenince baş derisinin veyahut alnını buruşması durumundan oluşan deyimleşmiş bir fiildir. Közünön kan çıkkuu "gözünden kan çıkmak, gözü kızarmak; hiddetlenmek, kahrılanmak, sinirlenmek." (KTD, s. 447) ifadesi insanın sinirlenirken gözlerinin kızarması durumunu ifade eden deyimleşmiş bir fiildir.

Üzüntü ise, günlük hayatta sıkça değişen duygularımız arasında en uzun süren duygulardan (öfke, sevinç, üzüntü, coşku, keder, huzursuzluk ve endişe vb.) birisidir. Bu nedenle etkisi ve süresi insan yaşamında kendisinde ve çevresinde her yönüyle etkilidir. Üzüntü duygu durumu düşüncelerimize, beklentilerimize, uygun olmayan durumlarda ortaya çıkar. Darılma, gücenme, kırılma, içleme duygularının öfke ile karışık bir üzüntü olduğu görülür. Bu duygu içerisine giren kişide görülen katı tutum, küskünlük ile ilişkilendirilebilecek davranışlar bunu destekler niteliktedir. Öfkelenme ile ilgili fiillerden sonra en fazla olan mental fiillerin üzüntü ile ilgili olmasının nedeni bu iki duygu halinin birbiriyle ilişkili olmasıdır. Üzüntünün sonucunda öfke durumu ortaya çıkmaktadır. Bütün duygu hallerinde olduğu gibi insan, içinde bulunduğu üzüntü durumlarını farklı

şekillerde anlatma ihtiyacı hissetmiştir. Bu anlatma ihtiyacından üzüntü ile ilgili mental fiillerin çeşitlendiği ve çeşitlenen bu fiillerin arasında deyimleşmiş fiillerin yoğunlukta olduğu görülmüştür. Bu durum insanın soyut bir duygu olan üzülmeye durumunu somutlaştırarak anlatmak istemesinden kaynaklanmaktadır. **İçi tuz kuyganday açışuu** "içi tuz dökmüş gibi acımak, yarasına tuz basmak; çok üzülmek, çok kaygılanmak, kendini heder etmek." (KTD, s. 338), **Çaçı agaruu** "saçı ağarmak; çok ıstırap çekmek, dert içinde yüzmek, bir şeye çok üzülmek." (KTD, s. 664), **Erdin kese tiştöö** "dudaklarını ısırarak; çok üzülmek, pişman olmak." (KTD, s. 705) fiilleri bu somutlaştırma durumuna örnek teşkil etmektedir. Tespit edilen bu soyut eylemlerin oranı ve bu eylemlerin somutlaştırılması ihtiyacı dilin anlatım gücünü ortaya koyduğu gibi, söz konusu dili konuşan insanların biliş, psikolojik ve algı dünyalarının zenginliğini de ortaya koymaktadır.

Kırgız Türkçesindeki mental fiillerin birçoğu tarihî dönemlerden beri kullanılagelen temel fiillerdir. Ancak zaman içerisinde soyut durumları anlatmak için deyimlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Kırgız Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan bu deyimler, mental durumları daha kolay anlatma imkânı sunmaktadır.

Son yıllarda yurt dışında, gramer kitaplarında, fiillerden bahsedilirken mental fiil kavramına da yer verilmiştir. Türkçe gramer kitaplarında fiillerin sınıflandırılması ve semantiğiyle ilgili çalışmaların yer alması gerekir. Eski Türkçeden itibaren, fiillerin semantiğinin incelenmesi, soyut eylemlerin anlatım imkânını ortaya koyduğu gibi, anlam olaylarının (değişme, genişleme vb.) zenginliğinin tespit edilmesi, yeri geldiğinde diğer dillerle karşılaştırılması da Türkçe için birçok yönden faydalı olacaktır.

Kısaltmalar

- Çev. : Çeviren
 KS : Yudahin, K.K., (2011), "Kırgız Sözlüğü (Çev. Abdullah Taymas)", TDK Yayınları, Ankara.
 KTD : Nurmatov, M., (2008), "Kırgız Türkçesinde Deyimler", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
 s. : sayfa
 TDK : Türk Dil Kurumu
 agm. : adı geçen makale
 agt. : adı geçen tez

Kaynaklar

- Aksan, D., (2015), "Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim", TDK Yayınları, Ankara.
 Ayan, E. ve Türkdil, Y., (2015), "Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri Ve Anlam Zenginliği", International Periodical For The Luanguages, Literature, and History of Turkish or Turkic 2/3, s. 95-114.
 Bongoğlu, T., (2015), "Türkçenin Grameri", TDK Yayınları, Ankara.
 Demirci, K., (2015), "Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler", Anı Yayıncılık, Ankara.
 Ergat, E.A., (2008), "Dil, düşünce ve varlık ilişkisi J. Locke ve G. Berkeley örneği", Birey yayın evi, İstanbul.
 Kamchybekova Abdiram, K., (2011), "Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri", ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/3, s. 87-102.
 Korkmaz, Z., (1992), "Gramer Terimleri Sözlüğü", TDK Yayınları, Ankara.
 Korkmaz, Z., (2014), "Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi", TDK Yayınları, Ankara.
 Nurmatov, M., (2008), "Kırgız Türkçesinde Deyimler", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
 Şahin, S., (2012a), "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 1/4, s. 45-62.
 Şahin, S., (2012b), "Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
 Vendreyes, J.V., (2001), "Dil Ve Düşünce (Çev. Berke Vardar)", Multilingual Yayınları, İstanbul.
 Yaylagül, Ö., (2005), "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2/1, Ankara, s. 17-51.
 Yıldız, H., (2017), "Eski Uyurcada Göz Fiilleri" JOTS, 1/1, s. 145-213.
 Yudahin, K.K., (2011), "Kırgız Sözlüğü (Çev. Abdullah Taymas)", TDK Yayınları, Ankara.

BÜYÜK TÜRKMEN ŞAİRİ MAHTUMKULU'NUN ŞİİRLERİNDE
HZ. PEYGAMBER
PROPHET MUHAMMAD ON POEMS OF THE GREAT TURKMEN
POET MAHTUMKULU

M. HANEFİ PALABIYIK

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts
hanefim@yahoo.com, hanefim@atauni.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7173-152X

A. HİLAL KALKANDELEN

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts
ahilal@atauni.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8173-9197

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.10.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.12.2017
Sayfa-*Pages* : 225-242
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3823>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**BÜYÜK TÜRKMEN ŞAİRİ MAHTUMKULU'NUN ŞİİRLERİNDE
HZ. PEYGAMBER**
PROPHET MUHAMMAD ON POEMS OF THE GREAT TURKMEN POET
MAHTUMKULU

M. HANEFİ PALABIYIK-A. HİLAL KALKANDELEN

Öz

Şairler, edebiyatın her kolunda ve pek çok edebî türde peygamber şiiri yazmış, peygamberler ile ilgili her türlü bilginin mevcut olduğu eserler vücuda getirmişlerdir. Onlar, Hz. Peygamber'e duydukları sevgiyi ve bağlılığı da şiirlerinde O'nun hayatı, özellikleri, kişiliği ile ele almışlar, sahip olduğu yüceliği övmüş, sevgilerini dile getirmiş, O'ndan şefaahat beklemişlerdir.

Türkmen şivesiyle ve sade bir üslupla şiirler yazmış olan büyük Türkmen şairi Mahtumkulu da Hz. Peygamber'e olan sevgisini, şiirlerinde O'nun son Peygamber oluşu, Allah'ın habibi oluşu, ümmetine düşkünlüğü ve mucizeleri gibi konularla, O'nu en güzel isim ve sıfatlarıyla anarak edebi bir tarzda ortaya koymuştur.

Mahtumkulu'nun Divanında Hz. Peygamber'i tararken dikkatimizi çeken temel husus, onun yazdıklarında, aldığı medrese eğitiminin yansımalarının görülmesidir. Divanındaki konumuzla alakalı çoğu şiirinde Mahtumkulu, bir fakih, bir mürebbi, bir uyarıcı, bir öğretici, bir muallim olarak görünmektedir.

İkinci husus ise onun bir mürşid gibi dergâhındaki dervişlere sahip çıkan, onları irşad eden, onlara vaaz ve nasihat eden bir şeyh gibi görülmesidir. Ayrıca en önemlisi o, tasavvufun tesirini derinlemesine hissettiren, “nur-i Muhammedî”nin somutlaşmış bir örneğini sunmaktadır.

Mahtumkulu'nun Hz. Peygamber anlayışı, geleneksel dergâh-medrese/süfi-molla anlayışına uygun, klasik Ehl-i Sünnet çizgisinde bir anlayış özelliklerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen şair, Mahtumkulu, Hz. Peygamber, şiir, tasavvuf, İslam.

Abstract

Poets have written poems in almost every genre and created a variety of prophet poems including all kinds of information about prophets. They reflected their love and commitment for Prophet Muhammed by talking about his life, characteristics and personality in their works and they promoted his nobility, stated their love and expected mercy from him.

A great Turkman poet Mahtumkulu who wrote in a plain Turkman language stated his love for Prophet Muhammed in a literary style and by explaining that he is the last prophet and his favourite man (habibullah), mentioning his commitment for his people and his miracles and talking about him with the best names.

The thing attracting our attention in Mahtumkulu's perception of Prophet Muhammed is the reflections of his madrasah education in his works. Mahtumkulu is regarded as a jurist, pedagogue, a guide and an advisor in his collected poems related to our topic.

Secondly, he is seen as a sheikh protecting, advising, guiding and preaching his dervishes in his Islamic monastery like a leader. Besides, the most important thing is that he gives us an incarnational example of the light of Muhammed that makes us deeply feel the effect of Sufism.

Mahtumkulu's perception of Prophet Muhammed has the characteristics of a perception in the line of classical Ahl-i Sunnah that is appropriate for traditional Sufi madrasah.

Key Words: Turkman poet, Mahtumkulu, Prophet Muhammad, poem, Sufism, İslam.

Giriş*

İnsanların çıkmış oldukları yeryüzü yolculukları esnasında kendilerine hitap eden çok sayıda insan veya inancımıza göre bize tebliğle/hitapla görevlendirildikleri için hitap eden peygamberler vardır. Bizler de, insanlık, medenilik ve şahsî hak ve saygı gereği bize hitap eden (hitabeti bizi konu edinen) bu seçkin insanlara karşı, icap ettiği tarzda mukabelede bulunmamız gerekmektedir. Farz ediniz ki, bu zatlar peygamberler değil de, sıradan insanlar veya toplumun aydınları veya önderleri..., Biz yine de onlara karşı, “bu insan bana ne diyor?” veya “bu insan benden ne istiyor?” diye sormaktan kendimizi alamayız/almamalıyız. Peygamberlerin Allah tarafından görevlendirildiğini kabul etmeyen kişilerin dahi, insanlık ve medeniyet namına peygamberleri dinlemesi ve onlara kulak vermesi gerektiği kanaatindeyiz. Burada söylemek istediğimiz birinci şey; peygamber denen üstün insanlar bize hitap etmekle görevlidir ve onlara kulak vermek de bir insanlık borcudur/mükellefiyettir. Bu sese kulak veren insanlar da sınıf sınıftır. Hz. Peygamber, sadece din bilginlerinin değil, şair ve ozanların da ilham kaynağı olmuştur. Onlar şiir ve deyişlerinde Hz. Peygamber’i konu edinmişler, onunla manevî ilişkiye girmişler, onunla ve onun üzerinden öğüt ve nasihat vermişlerdir.¹

Bu şairlerden biri de Mahtumkulu olup, *Divan*’ında² yer alan şiirlerden hareketle onun Hz. Peygamber’e bakışını ortaya koymak istiyoruz.

I. Mahtumkulu

Genel kabule göre 1146/1733’de Etrek ile Gürgen nehirleri arasında kalan Hacıgövsan’da doğdu. Bir lakap olduğu da düşünülebilecek olan Mahtumkulu (Mahdumkulu, Mağtımğulı) dışında şairin başka bir adı bilinmemektedir. Göklen uruğunun Gerkez kabilesinden olan Mahtumkulu’nun Garri Molla olarak tanınan babası Dövletmemet Âzâdî de şairdir ve aruz vezniyle içinde Türkmençe veya Oğuzca³ unsurlar bulunduran Çağatayca⁴ şiirler yazmıştır.

Çocukluğundan itibaren geleneksel meslekler öğrendi ve medrese eğitimi aldı. Eğitimine devam ederken, Buhara’dan Hindistan’a oradan da Semerkant’a ve çeşitli yerlere seyahatler yaptı. Dersler verdi. Şairin 1197/1783’den sonra öldüğü sanılmaktadır.

Edebî Doğu Türkçesi yanında Arapça ve Farsça öğrenen Mahtumkulu; Nizâmî, Sa’dî-i Şîrazî, Ali Şîr Nevaî ve Fuzûlî gibi klasik şairleri okumuştur. Buna rağmen kendisinden öncekiler gibi klasik Türk edebiyatı diliyle değil, genel olarak canlı Türkmen şivesiyle ve sade bir üslupla şiirler yazmıştır. Böylece Türkmen edebî dilinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine önemli bir hizmette bulunmuştur. Türkmen edebiyatına öncü

* İlk çalışmanın özeti, “Maghtymguly’s Perception of Prophet Muhammed (Büyük Türkmen Şairi Mahtumkulu’nun Hz. Peygamber Algısı)” başlığıyla, Maghtymguly Pyragy and Universal Human Cultural Values, 14-16 Mayıs 2014, s. 246-246, Türkmenistan-Aşkabat’de sunulmuş ve yayımlanmıştır. Bu çalışma ise, yeniden ele alınarak A. Hilal Kalkandelen’in katkısıyla da genişletilmiştir.

¹ Örnekler için bkz. İsmail Çetişli, *Türk Şiirinde (1860-2011) Hz. Peygamber*, Akçağ Yay., Ankara 2012.

² Çalışmada kullanılan *Divan: Mahtumkulu-Bütün Eserleri I-II*, Türkmenistan Bilimler Akademisi Milli Elyazmaları Enstitüsü Yay., Yayına Hazırlayan: Annagurban Aşrov, Türkiye Türkçesinde Aktaranlar: Abdurrahman Güzel vd., Ankara 2014.

³ Oğuzca ve edebiyatı hk. bkz. Nuri Yüce, “Oğuzca”, *DİA*, 2007, XXXIII,323-325.

⁴ Çağatayca ve edebiyatı hk. bkz. Kemal Eraslan, “Çağatay Edebiyatı”, *DİA*, 1993, VIII,168-176.

olması yanında ideal Türkmen tipine örneklik etmesiyle de halkı tarafından sevilip benimsenmiştir. Ancak onun klasik tarzda da şiirleri olduğunu, özellikle bazı musammatlarının klasik şairlerin etkilerini ve tarzlarını açıkça barındırdığını da söyleyebiliriz.

Şiirlerinde daha çok Mahtumkulu adını, bazen de Pirâgî (Firâgî, Firâkî) mahlasını⁵ kullanmıştır. Halk şiir geleneğindeki bâde içme motifi onda da görülür. Dinî-tasavvufi düşüncenin temelini oluşturan ve edebiyatta da çokça ifadesini bulan dünyanın faniliği en temel temalarındandır. Mahtumkulu'nun nasihat edici şiirleri de az değildir. Kötüye ve zalime karşı savaşı, bağımsızlığa olan tutkuyu dile getiren sesiyle Köroğlu ve Dadaloğlu'nu hatırlatan şair, bir derviş edasıyla halkı irşâd etmeye çalışırken de Hoca Ahmed Yesevî tavrını yansıtmaktadır. Hikmetli şiirleri atasözü gibi ezberlenip halk arasında yayılmıştır.⁶

II. Mahtumkulu'nun *Divan*'ında Hz. Peygamber

Burada ele aldığımız konu ve başlıkların Hz. Peygamber'i tamamıyla yansıtmadığını veya onun herhangi bir yönüne tam olarak tekabül etmediğini, ayrıca Mahtumkulu'nun da tüm görüş ve kanaatlerini yansıtmadığını öncelikle hatırlatmalıyız. Bu bir seçkidir, tercihtir, bu yüzden tüm malzeme ve kanaati yansıtamayacağı baştan kabul edilmelidir. Ayrıca çalışmamız ayet ve hadis telmihlerini⁷ de inceleme dışı tutmuş, sadece İslam düşünce geleneğinde ve edebiyatta fazlaca yer bulan siyer muhtevasına temas etmeyi amaçlamıştır.

1. Hz. Peygamber, Son Peygamberdir, Kâinatın Baş ve Efendisidir

İslam inanç ve düşüncesine göre Hz. Muhammed, peygamberlerin sonuncusu olup artık ondan sonra kıyamete kadar peygamber gelmeyecektir. Peygamberlik müessesesi onunla son bulmuştur. Onun son peygamber olmasının bazı özellikler/hasaisi vardır ki, bunların en önemlilerinden biri, genel kabule göre onun “seyyidü'l-beşer/seyyid-i kâinat, seyyidü'l-mürselîn” olmasıdır.⁸ Mahtumkulu da, Hz. Peygamber'in son peygamber,⁹ kâinatın başı ve efendisi¹⁰ olduğunu şu cümleleriyle ifade eder:

⁵ Bkz. I,17, 28, 30, 32, 37, 38, 45, 60 vb.; II,17, 20, 21, 25, 98, 119, 124, 135 vb..

⁶ Mahtumkulu hakkında geniş bilgi için Bkz. Âlim Kahraman, “Mahtumkulu”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 393-394; Annagurban Aşirov, “Mahtumkulu Firaki”, *Mahtumkulu-Bütün Eserleri I-II*, Türkmenistan Bilimler Akademisi Milli Elyazmaları Enstitüsü Yay., Yayına Hazırlayan: Annagurban Aşirov, Türkiye Türkçesinde Aktaranlar: Abdurrahman Güzel vd., Ankara 2014, II,378-401.

⁷ Bu hususta sunulan bir tebliğ bulunmaktadır: Mehmet Temizkan, “Mahtumkulu Divanı'nda Geçen Âyetler ve Süreler Üzerine Bir İnceleme”, s. 1-11- <http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/mehmet-temizkan.pdf> (erişim tarihi: 05.08.2014).

⁸ Hasâis, Allah'ın sadece Hz. Muhammed'e lütfettiği özellikleri ifade eden tabirdir. Bkz. Erdinç Ahatlı, “Hasâisü'n-Nebî”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI,277-281.

⁹ Konu hakkında bkz. Metin Yurdagür, “Hatm-i Nübüvvet”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 477-479.

¹⁰ Konu hakkında bkz. Nuran Döner, *Tasavvuf Kültüründe Hz. Peygamber Telakkisi*, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2007; Bekir Topaloğlu, “Muhammed-Dindeki Yeri/Kur'an ve Sünnet'e Göre Hz. Muhammed”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 439-441.

Muhammed’i server eyler cihâna,
Dedi: “Peygamber-i âhir zamâne”,
Cebrail’den vahiy indirip revâne,
Kâfirlere Şâh-ı merdân yarattı. (II,126)

Dünyayı tasvir ve tavsif ederken Hz. Muhammed’in hak peygamber olduğunu; ama dünyanın onu bile yok ettiğini vurgular:

Çokları yok ettin, çokları yuttun,
Muhammed, Hakk resul cânı yuttun,
Harun, Karun, Süleyman’ı yuttun,
Budur senin işin, evet, dünya, hey. (II,250)

2. Hz. Peygamber’in Ümmetine Düşkünlüğü

İnsanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkarmakla görevli olan Peygamberlerin, ümmetlerine düşkün olması son derece tabiidir. Resulullah hakkında da cârî olan bu özellik, Kur’an-ı Kerim tarafından da Tevbe Süresi, 9/128. ayette vurgulanmıştır. Bu durum Muhtumkulu’nun *Divan*’ında da görülmektedir. Divan’da yer alan birçok şiir aşlında doğrudan Hz. Muhammed hakkındadır. Mesela “Muhammed Mustafa” başlıklı şiirinde onun tamamen nur ve aydınlık olduğunu, kıyamette onlara arka çıkacağını, ümmetini her daim gözetin olduğunu ve dilinden düşürmediğini, hakkın nurundan var olduğunu, kıyamette ümmetine acıyıp şefkat edeceğini, Allah’ın gerçek ve özel bir kulu (Bende-yi hâss-ı Hüdâ) olduğunu vurgulamaktadır. Bu şiirin ilk iki bendine bakalım:

O çırâğ-ı-pür-ziyâ olan Muhammed Mustafa,
Her kişiye puşt u penâh olan Muhammed Mustafa.
Gevheri-kıymet-pahâ olan Muhammed Mustafa,
Ümmetine reh-nümâ olan Muhammed Mustafa,
Daima sahip-âzâ olan Muhammed Mustafa,
“Ümmetim” dedi, edâ olan Muhammed Mustafa.

“Ümmetim” dedi, tenimden gitti külli kuvvetim,
Sen de revâ kıl, İlâhi, ümmetime şefkatim,
Çün fedâ olsun bütün ümmete, kılan tâatim,
Zikir oldı çün dilime kaygı külli ümmetim”,
Derdlerime devâ olan Muhammed Mustafa,
“Ümmetim” dedi, edâ olan Muhammed Mustafa (II,145-150)

Yine Mahtumkulu altışar mısradan oluşan yirmi beş bendlik bu uzun şiirinin (II,145-150) her beşinci mısramda Hz. Peygamber’i bir sıfatla yâd etmektedir. Konumuz açısından bu mısraları da birinci bendden itibaren sırasıyla görelim:

Daima sahip-âzâ olan Muhammet Mustafa,
 Derdlerime devâ olan Muhammet Mustafa,
 Derdlerime şifâ olan Muhammet Mustafa,
 El açıp, sâhib-duâ olan Muhammet Mustafa,
 Ümmet için dest-vâr olan Muhammet Mustafa,
 “Ümmetim” diye penâh olan Muhammet Mustafa,
 Ümmetine râh-nümâ olan Muhammet Mustafa,
 Rehber-i rûz-ı cezâ olan Muhammet Mustafa,
 Kân-ı sır ile hayâ olan Muhammet Mustafa,
 Bendeye nurdan atâ olan Muhammet Mustafa,
 Daimâ kân-ı sahâ olan Muhammet Mustafa,
 Ümmetine mehribân olan Muhammet Mustafa,
 Koy, dürrî çok değerli pahâ olan Muhammet Mustafa,
 Âkibet yer üzre câ olan Muhammet Mustafa,
 Nur-ı Haktan kimya olan Muhammet Mustafa,
 Rûz-ı mahşer râh-nümâ olan Muhammet Mustafa,
 Âsî ümmete devâ olan Muhammet Mustafa,
 Bende-yi hâss-ı Hüdüâ olan Muhammet Mustafa,
 Derd-i gama âşinâ olan Muhammet Mustafa,
 Bendelere pahâsız olan Muhammet Mustafa,
 Ruhü çün sûy-ı semâ olan Muhammet Mustafa,
 Çün zemin üstüne şah olan Muhammet Mustafa,
 Hâk-i pâyı tutiyâ olan Muhammet Mustafa,
 Rûz-ı mahşerde pîşvâ olan Muhammet Mustafa

3. Peygamber'in Sünnetine İttibâ

Şüphesiz Peygamber'in dindeki yeri ve konumu tartışılmazdır. Bu konum onun risâleti kadar sünnetinin yani yapıp-ettiklerinin de uygulanmasını daha başka bir deyişle onun örnek alınmasını¹¹ gerektirmektedir. Bu durumun farkında olan Mahtumkulu, muhataplarını irşâd için, aldığı dinî eğitimin de etkisiyle, vurgulayarak insanlara hatırlatma yapmaktadır.¹²

Mahtumkulu, gezip her yana,
 Etmezdin cihanda pervâ,
 Peygamber sünnetini edâ,
 Kılayım dersen, evlen sen. (I,307)

Yapmakla yükümlü olduğumuz, işlenmesinde büyük sevap bulunan farz ile Allah'a ve Resulüne itaat edip güzel iş yapanların, cennette rızıklandırılacağı¹³

¹¹ Konu hakkında bkz. Mustafa Çağırıcı, “Muhammed-Örnek Oluşu”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX,444-446.

¹² Ayrıca bkz. Kenan Erdoğan, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mahtumkulu Divanlarında Hz. Peygamber”, *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Erzurum 2011, sayı: 45, s. 32.

¹³ Ahzab, 33/31.

beklentisiyle Hz. Peygamberin sünnetiyle yaşamak, kıyamet günü dayanağımızdır. Buna Mahtumkulu da vurgu yapıyor:

Mahtumkulu, kavgamız,
Baştan aşığı sevdamız,
Kıyamet günü güvâhımız
Sünnetle farz değil mi? (II,176)

Hak resulün ümmeti, ümmet kılar sünneti,
Erenlerin izzeti bir günde ki beş namaz. (II,197)

Ölümden sonra insanları sorguya çekeceği belirtilen iki melek, Münker ve Nekir'dir.¹⁴ Farzı ve sünneti yerine getirmeyeceklerin, bu melekler tarafından sorguya çekileceğini ise vurgulayarak korkutuyor:

Emanet hıyanet vermesen karzı,
Eda eylemezsen sünneti, farzı,
Münker Nekir vurur o odlu gürzü,
Ağızdan, burundan kara kan gelir. (II,211)

Farz olan fiilleri Allah'ın emrine uymak üzere yerine getirenler, dinen övgüye lâyık kabul edilir ve sevap kazanırlar. Bunlar da rivayetlerde yetmiş üç fırkaya¹⁵ ayrılacağı belirtilen resul ümmetidir.

Dine şahit derler farzı, sünneti,
Yetmiş üç fırkadır, görün, milleti,
On iki gürûh olup resul ümmeti,
Her biri bir cinste çıkar, yârenler. (II,219)

Dedi: "Bu maksadım, sana arzım var,
Müslümanım, sünnetim var, farzım var, (II,319)

İçtiğin zakkumdur, yediğin oddur,
Bilmez sen, şeytanlar mesleğe şaddır,
Bu gün hoşnut olsan, yarın hey-hâddır,
Yazıktır canına, sen tütün çekme! (II,105)

İnsanların anlayışı bir değildir. İnsan sözü bazen biraz kapalı söylemek ihtiyacı duyar. Anlayışlı kimseler, ne denilmek istediğini anlarlar. Anlayışlı kıt kimseler ise ne kadar açık söylense, ne kadar tekrarlınsa yine de anlamazlar. Sanki Hz. Peygamber'e

¹⁴ Bkz. Süleyman Toprak, "Münker ve Nekir", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII,14-15.

¹⁵ Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II,332; İbn Mâce, *Sünen*, Fiten, 17; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Sünnet, 1; Tirmizi, *Sünen*, İman, 18. Ayrıca bkz. Bekir Topaloğlu, "Mezhep", *DİA*, Ankara 2004, XXXI,534.

ittiba etmemek de budur:

Anlamaza âyet sözleri desen,
Peygamber hadisin önüne koysan,
Merhametten bin söz beynine koysan,
O sözler, kulağın zarına değmez. (I,402)

4. Nûr-i Muhammedî

Hız. Peygamber'in ilk yaratılan nûr olduğu, kâinatın nûr-i Muhammedî'den yaratıldığı, ilk yaratılanın Hız. Peygamber'in ruhu olduğu ve kâinatın onun hatırına yaratıldığı vurgusu,¹⁶ tüm mutasavvıf şairler gibi Mahtumkulu'nun birçok şiirinde de görülmektedir. Bu, meşhur bir hadis rivayetine gönderme yapılarak¹⁷ desteklenir.

Nûr-ı Haktan kimya olan Muhammet Mustafa, (II,147)

Yarattı Resûl nurundan,
Ay, Gün, Yer ve Asumânı (II,159)

Hakk seni server yarattı, padişahım, yâ Resûl,
Enbiyâ baş defteri, nûr-i İlâhim, yâ Resûl. (II,150)

Sûfiler, Allah'ın Hız. Peygamber'e olan ezeli sevgisi olmasaydı, hiçbir şeyin var olmayacağına inanmış ve bu yüzden Hız. Peygamber'in hatırına kâinatın yaratıldığını bildiren rivayete büyük önem vermişlerdir.¹⁸ Böyle önem arz eden bir konu sebebiyle şairler için de "levlâk" lafzının şiirlere yansımaları kaçınılmaz olmuştur.

Hepsinden âlâ yarattı aslı O, nûr-ı pâki,
Kaddini kıldın münasip hilkat-ı levlâkini, (II,151)

Nice bin peygamber o Musâ Kelimullâh gibi,
Kaldılar hayrette, Levlâk hilkatin görünce, Resûl. (II,153)

Bu dergâh durur yakın ki, odur hâdi-i vahdet,
Muhabbetin makamında onun az vasfı levlâktır.

Felekler merdivendir, zemin gölgesine muhtac,
İki nâle-i arşın üstündeki tâcî âlâdır. (I,153)

¹⁶ Konu hakkında bkz. Mahmut Çınar, *İslami Literatür'deki Nur-i Muhammedî Anlayışının Nübüvvet Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006; Süleyman Uludağ, "Muhammed-İslâm Kültüründe Hız. Muhammed/Tasavvuf", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 448-450; Süleyman Uludağ, "Nûr", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 244-245; Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediye", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 179-180.

¹⁷ Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 66; V, 379; Tirmizî, Menâkıb, 1; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I,265. Ayrıca bkz. Erdoğan, s. 31.

¹⁸ Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s. 376.

Nam, nişan yoktu yerden,
Semadan, cennetten, huriden,
Onun iç perdesi nurdan,
Resûlullâh, nurdan oldu. (II,204)

O Hakk'ın yanından bir cevher çıktı,
Gözledi cevhere, su olup aktı,
Resûl-i Kibriya'dan evveli yoktu,
Resûlün yüzünün nuru gitmezmiş. (II,229)

Evvel o kim Hakk yarattı bütün âlemden önce,
Mustafa'nın nûrun hurşid-i tâbân eyledi.

Arş u Kürsünü yarattı, kıldı nûrunu ayân,
Zahir eyler kudretini, yedi Keyvân eyledi.

Katre katre nûrundan cem' meleklerin tümü,
Bir aziz adam yaratıp, hepsine hân eyledi. (II,238)

5. Hz. Peygamber'e Kevser'in Verildiği

Âhirette Hz. Muhammed'in ümmetiyle yanında buluşacağı kabul edilen havuz ve nehirdir. Hz. Peygamber'e mahsus olmak üzere verilmiş olan Kevser Suyu ve Havuzu,¹⁹ kıyamet gününde insanlar için bir serinleme yeri ve cennette müminlerin toplanma mekânıdır.²⁰

Leb-i nâr u Âb-ı kevser, onca cansız canlanır,
Bahş edecek o kevseri, hâli Karun'a benzemez. (I,150)

Mikail, İsrâfil, Azrail ile,
Geldiler, durdular Cebrail ile,
Seyretti Selsebil, Zencebil ile,
Kevser nehirinden içti Muhammet. (II,140)

Kevser, genel kabule göre İslâm akaidinin âhirete taalluk eden konularından olup dinî literatürde çok fazla yer işgal etmiştir. Mahtumkulu da sıratın, kevser havuzundan bahsederken, âhîret hayatının safhalarını hatırlatmaktadır.

Ümmet olan bil sen Sırat'tan geçer,
Cennet içre Kevser şarabın içer,
Aldanman sufiler pirlerniz kaçar,
Feryad o Resûle varsa gerekdir. (II,223)

¹⁹ Konu hakkında bkz. Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 546-549.

²⁰ Ayrıca bkz. Temizkan, s. 8.

Kıyamet gününde verilecek hesabın namazdan başlayacağı haber verilmiştir²¹ Bunu bilen Mahtumkulu da beş vakit namazı vurgulayıp, namaz kılanın âb-ı kevseri göreceğini söylüyor.

Terk etmeyiver beş vakt namazın,
Kabr içinde eksik olmaz avazın,
Kışın edâ olup, tükenmez yazın,
Âb-ı kevser adlı sular görürsün. (II,234)

Nice bin yıl kan ağlayıp geçince,
Sırat köprüsünden öte geçince,
Kevser sakisinden şarap içince,
Yiğit koca bir yaşa gelse gerektir. (II,370)

6. Resûlullah'ın Şefâati

Genel kabule göre, Âhirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmaları anlamındaki terimdir. Hz. Peygamber'in, mahşer meydanında uzun bekleyiş sıkıntısı içindeki insanların hesaba çekilmesini sağlamak, ayrıca müminlerin cennetteki derecelerini yükseltmek amacıyla Allah katında şefaati edeceği, buna karşılık kâfirler hakkında şefaatin gerçekleşmeyeceği kabul edilmiştir.²²

“Ya Muhammet Mustafa” başlıklı, aşağıda ilk bendini verdiğimiz diğer bir şiirinde (II,143-144) de Mahtumkulu, Hz. Peygamber'in tüm peygamberlerin şahı ve en muhteremleri ve peygamberlerin sonuncusu olduğunu, her dilin onu övdüğünü, kıyamet günü herkese umut olduğunu ve ümmete şefaati edeceğini, Allah'ın habibi (sevgilisi) olduğunu, beşerin hem en hayırlısı ve hem de efendisi (seyidi) ve en cömerdi olduğunu, miraca çıktığında Allah'ın onun yâri olduğunu, miraçtayken ayakkaabalarının tozunun âlemin gözlerine nur olduğunu vurgular.

Ey, sıfatından tekellüm her dil üzre bin senâ,
Padişah-ı enbiyâsın, tâc-dâr-ı evliyâ,
Din onun dini olur, gümrâhlara ol reh-nümâ,
Herkesin umudu senden yarın o dârü'l-kaza,
Asi ümmete şefâat, ya Muhammet Mustafa. (II,143)

Şefâat olgusu mezkûr şiirinde aşağıdaki iki örneğin son mısraında olduğu gibi tekrarlar çok vurgulanmıştır. Ancak Hz. Peygamber'den bahsedilen hemen her şiirinde de aynı vurguyu görmek mümkündür.

Ya Muhammet Mustafa, siz hepsine poşt u penâh,
Nefs-i nâ-fermân elinde kılmışım dâim günâh,

²¹ Ahmed b. Hanbel, II,290, 475; Tirmizî, Salât, 188; Ebû Dâvûd, Salât, 145.

²² Şefaati hakkında bkz. Mustafa Alıcı-Yusuf Şevki Yavuz, “Şefaati”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII,411-415.

İltifatın olmasa yarın olur hâlim ah-vah,
Nerde varsa ben, beni şermende-i nâm-ı siyâh,
Asi ümmete şefâat, ya Muhammet Mustafa.

Senden artık mihrîbânım yok benim, bî-çâreyim,
Sahipsiz itler gibi nefsim için avâreyim,
Hiç bilemem ki, ben âlem içre ne kâreyim
Ya, Nebîullah, terahhum eyle, yüzü karayım,
Asi ümmete şefâat, ya Muhammet Mustafa. (II,144)

İsrafil'in sûra birinci üflemesiyle başlayan, Arasatta²³ beklemeyi de içine alan ahiret hallerinden sonra, Mahtumkulu şefaata için Resûlullah'ın kapısını çalmakta, ondan meded ummaktadır.

İsrafil sur çalıp, halklar dirilse,
Bütün âlem Arasat'a sürülse,
Şefâati seven Resûl seslense,
Mahtumkulu diye soru yetişse. (II,9)

“Ya günah şefâatçisi, yâd ederim her seher, (II,122)
Bir yandan büyüklük ve ululuk sahibi sıfatıyla Allah'a yalvaran Mahtumkulu,
“şefî”u'l-müznibîn=günahkârların şefaataçisi” adıyla da Hz. Peygamberden şefaata istiyor.

Sakla sen kaygıdan, gamdan, mihnetten,
Hâli kılma dünyalıktan, devletten,
Nâ-çâr etme şefâattan, rahmetten,
Dermende koyma sen, ya, Zülcelâlim. (II,135)

“Şefî”ü'l-müznibîn” mahşer gününde (II,142)

Şefâatin esirgeme garipten,
Mahşerde ilet sen murada belli. (II,143)

Şefâatten ümidim var,
Kıl köprüde dalda seni. (II,155)

O gün olur heybet, zulmet,
Acip mizan u arasat,
Divandır Kâdı'u'l-Hâcet,
Resûl şefâat kılması hak. (II,175)

²³ Kıyamet gününde insanların toplanacağı yerin bir adı olarak bilinen Arasat hk. bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Arasât”, *DİA*, 1991, III,335.

Şefâatlidir resûl, fazl etse Allah'ım benim. (II,272)

Eyle dostundan şefâati bana ya Rabb nesip, (II,288)

Mahtumkulu asi ve fakir bende,
Şefâatten umut etse gerektir. (II,374)

7. Resûlullah, “Allah’ın Habîbi”dir

Dinî, tasavvufî, hatta yer yer din dışı edebiyatımızda dahi sevgili ile kastedilen, Hakk’ın ve kulların sevgilisi (habîbullah) olan Hz. Muhammed’dir. Bu geleneğe göre, âlemin var olma sebebi Hz. Peygamber’in hakikati yani Allah’ın ona olan ezeli aşkıdır. Bundan dolayı tasavvuf edebiyatında Hz. Peygamber’e “habîbullah” ve “mahbûb-i kibriyâ” denilmiştir. Hz. Peygamber’den seyyidü’l-âşıkîn, ışşıkullah, muhibbullah, safiyyullah, habîbullah, bülbül-i aşk ve menba-ı aşk diye bahsedilir.²⁴

Resûlullah’ın “Allah’ın Habîbi” olduğunu ve aynı zamanda kendinin de habîbi olduğunu yine birçok şiirinde vurgulanmaktadır.

Peygamber ümmeti uydu Kur’an’a,
Habîbim nur saldı âlem cihâna, (I,470)

Hani Hakk habibi o Fahr-i cihân? (I,492)

Sen hep terahhum eyle, ümmete ferdâ, ey Habîb, (II,148)

Yâ Habîbâ, aşkın ile tende canım sûz ede, (II,154)

Ay yüzlü nur güneş kutlu habîbim, (II,142)

Habîbi’ni özüne,
Yakın eden Allah’sın. (II,116)

Mahtumkulu, yâ habîbim,
Unutmasın seni dilim,
Hazreti Muhammet vekîlim,
Sığındığım bir Allah’tır. (II,120)

Maksadın ümmetin olsa Habîbim,
Verdim ise lâyıık hangi behiştim, (II,374)

8. Hz. Peygamber’in Mucizeleri

Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin, peygamberliğini ispatlamak için Allah tarafından peygamberin elinde yaratılan hârikulâde olay, mucize olarak tarif

²⁴ Süleyman Uludağ, “Aşk-Tasavvuf, *DİA*, 1991, ss. IV,11-17, s. IV,13.

edilmektedir.²⁵ Genel kabule göre, diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber de birçok mucize²⁶ göstermiştir. Şiirlerde çokça kullanılan²⁷ ve Mahtumkulu'nun da değindiği bu mucizelerden biri “ayın iki parçaya bölünmesi” anlamındaki “şakku'l-kamer” hadisesidir.²⁸

Ya Resûl-ı âlemîn, ya seyyid-i Hayrû'l-beşer,
Ki senin şanına nazil oldu o şakkü'l-kamer, (II,143),

Mucizeden birisini gösterdin sen o şâk ile, (II,151)

Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya, oradan da göğe yaptığı yolculuğu ifade eden Mirac'da,²⁹ Resulullah, yedi kat göklere çıkarak *kâbe kavseyn* miktarı (iki yay uzunluğunca) veya daha az miktar Allah'a yaklaşmıştır.³⁰

Yedi kat gerdûn zeminin oldu mi'rac akşamın,
“Kâbe kavseyni ev edna”³¹ yetti senin makdamın, (II,144)

Arşa çıkıp yüz yüze görüştün sen Hakk ile, (II,151)

Leyletü'l-mirac gecesi tecelliyi et idrâk,
Yedi sema eşiğin açtı sorusuz, melâik
Dört libas geldi sana, yeşil, al, hem sarı, ak,
Birisin sevip aldın, şol oldu razın, ya Resûl. (II,151)

O şeb-i mir'âc haber gelince sana maşuktan,
Arş u ferş olmuş tecelli çün bunun dek şevkten,
Bu mukarraplar besî bî-behredirler bu zevkten,
Hem besât-ı kurb üze vardın, oturdun fevkten,
Isırdı parmağın onlar, kurbetin görünce, ey Resûl. (II,153)

Peygamber ümmeti uydu Kur'an'a,
Habîbim nur saldı âlem cihana,
Burak atı bindi çıktı semâya,
Ref ref binip, mi'râc aşan günler, hey. (I,470)

²⁵ Mucize hk. bkz. Halil İbrahim Bulut, “Mûcize”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX,350-352.

²⁶ Konu hakkında bkz. İlyas Çelebi, “Muhammed-Dindeki Yeri/Mucizeleri”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 446-448.

²⁷ Örnekler için bkz. Keleş, s. 220-221.

²⁸ Konu hakkında bkz. İlyas Çelebi, “İnşikaku'l-Kâmer”, *DİA*, İstanbul 1995, XXII, 343-345.

²⁹ Mirac hakkında bkz. Salih Sabri Yavuz, “Mi'rac”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 132-135.

³⁰ Ayrıca bkz. Temizkan, s. 9-10; Keleş, s. 122-123, 204-213.

³¹ Necm, 53/9.

9. Resûlullah'ın Âleme Teşrihi

İlk bendini aşağıda verdiğimiz “Görünce, Resûl” başlıklı şiirde (II,152-154) Mahtumkulu, Resûlullah'ın hem dünyaya teşrihi ve hem de risâletine gönderme yaparak, onun gelişiyile yeryüzünde ve gökyüzünde, maddî ve manevî âlemde meydana gelen sevinç ve değişiklikleri anlatır. Çünkü kâinat zaten onun hürmetine yaratılmıştır:

Düştü bir hoşluk cihâna nusretin görünce, Resûl,
Yıkıldı yüzüstü putlar, nur yüzün görünce, Resûl,
Küllî âlem etti ikrâr sünnetin görünce, Resûl,
Râh-ı zulmet oldu rûşen, ayetin görünce, Resûl,
Buldu dûzahtan aman, kim sohbetin görünce, Resûl. (II,152)

Bir başka şiirinde aynı konuda şöyle der:
Ay, buluttan kim işaret eyledin parmak ile,
Künbed-i gâibe çıkmışlar şahidim, ya Resûl.
Vedduhâdır yüzlerin her birine mâh-ı leyl,
Sure-yi “İkrâ” sana müjde getirdi Cebrâil, (II,151)

Şair “Görünce, Resûl” başlıklı şiirinin sonunda da, Resûlullah'ın ölümüne her mahlûkatın ağlayıp sızladığını, onun heybetini gören cehennem ateşinin ise söneceğini ifade eder.

İstese nâr u sakar ümmetlerin me'hûz ede,
Def ola nâr u cehennem heybetin görünce, Resûl. (II,154)

Hamdine dil kısıdır arş u ferşler ağladı,
Bî-dehan u bî-lisân otlar, ağaçlar ağladı,
Eşk-i âbın coşturup, bu dağ ve taşlar ağladı,
Yedi gün Kâbe dışında kurtlar, kuşlar ağladı,
Der ki, Mahtumkulu, firkatini görünce, Resûl. (II,154)

10. Resûlullah'ın Her Mahlûkattan ve Diğer Peygamberlerden Üstün Olduğu

“Ya Resûl” başlıklı şiirinde (II,150-151), Hz. Peygamber'in her şeyden ve herkesten üstün olduğu, âlemin övücü olan Hz. Muhammed'e göre diğer peygamberlerin onun takipçisi (zeyl) olduğu ifade edilerek ondan merhamet ve şefaât dilenir. O peygamberlerin en başı ve en üstünüdür.

Hakk seni server yarattı, padişahım, ya Resûl,
Enbiyâ baş defteri, nûr-ı İlâhim, ya Resûl. (II,150)

Fahr-i Âlem, sensin ve özge nebiler bir zeyl, (II,151)

Hürmetle Hakk'a selam veren Safiyyullâh gibi,
Âlemi gark eyleyen Nuh-ı Nebiyyullâh gibi,

Gökte güne yâr olan İsa Berfhullâh gibi,
Nice bin peygamber o Musâ Kelfimullâh gibi,
Kaldılar hayrette, Levlâk hilkatin görünce, Resûl. (II,153)

Ey, sıfatından tekellüm her dil üzre bin senâ,
Padişah-ı enbiyâsın, tâc-dâr-ı evliyâ, (II,143)

Ey, şehinşâh-ı nübüvvet, maden-i cûd-ı kerem,
Enbiyâ ve evliyâlar hepsinden de muhterem,
Din, âyin-i şerîfin bütün âleme alem,
Hâk-i pâyn tûtiyâ-yı-dîde-i-levh-i-kalem,
Asi ümmete şefâat, ya Muhammet Mustafa. (II,144)

Enbiyalar efdali o Mustafa “ Hayru’l-beşer”,
Hem melâikler görüp, kıldı başına tac-ı ser, (II,122)
Yine aşağıda ilk iki kıtasını sunacağımız “İki Dünyanın Sultanı” başlıklı şiir de
(II,159) aynı konuyu vurgulamaktadır:

Ey, yârenler, müslümanlar,
İki dünyanın sultanı.
Ezel vaktinde yarattı,
Resûl bedeninde canı.

Yerde Musa’nın Tûrundan,
Gökte cennetin hûrundan,
Yarattı Resûl nûrundan,
Ay, Gün, Yer ve Asumânı.

11. Hz. Peygamber Hürmetine

“Günâhım güzeşt eyle” (günahımı geç, günahımı bağışla) nakaratlı şiirde ise
“Ahmed” hürmetine³² günahından geçilmesini, bağışlanmasını ister:³³

Biz çaresi ümmetin,
Ümmet-i Muhammedin,
Hürmetine Ahmed’in,
Günahım güzeşt eyle.

Sun’un düşüp şevkine,
Yettin Ahmet zevkine,
Sema, zemin hakkına,
Günahım güzeşt eyle. (II,118)

³² Bkz. Erdoğan, s. 31.

³³ Ayrıca bkz. Uludağ, “Muhammed-İslâm Kültüründe Hz. Muhammed/Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 448-450.

12. Hz. Peygamber'in Bazı İsim ve Sıfatları

Hz. Peygamber'in çeşitli isim ve sıfatlarını³⁴ *Divan*'da anan Mahtumkulu, aşağıdaki şiirde, onun bir unvanına şöyle yer vermektedir:

Bu sözleri dedi o Hayru'l-beşer,
Dûzahtan beter felek uyanık eser,
Âdemoğlun eyler bunda serbeser,
Bakın, özü rahat yatıp gidiyor. (II,96. Ayrıca II,122)

“Şifa ver” başlıklı bir başka şiirinde, birçok peygamber ve sâlihlere seslenirken şiirine Hz. Peygamberle başlamaktadır:

Bu çölde rahmeyle garip halime,
Âlemi yaratan, Sübhan, şifa ver.
Çok kederli, dertli şirin cânıma,
Ya Mustafa, fahr-i cihân, şifa ver. (II,8)

“Saçtı Muhammed” (II,140-141), “Levhada Belli” (II,142-143) “Cana Derman, Ya Resûl” (II,152), “Bulur Seni” (II,154-155), “Sevmişim Seni” (II,155-157), “O Mihribanım Geldi” (II,157-159), “İki Dünyanın Sultanı” (II,159-160) ve “Revân Oldu” başlıklı (II,160-161) şiirleri ile Mahtumkulu, Hz. Peygamber'e duyduğu sevgiyi, aşkı ve özlemi dile getirirken, aynı zamanda çeşitli biçimlerde de övmektedir.

*Mahtumkulu Divan*ında müstakil olarak baştan sona Hz. Peygamber'i öven, ona sevgisini bildiren şiiri “Seven dek sevmişim seni” nakaratlı 8'li hece vezni ile yazılan samimi ve lirik şiiridir. (II,155-157) Şiirde Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ ve Mecnûn, Ferhâd u Şirin, Seyfû'l-Melik, Varaka ve Gülşah, Âşık Nevruz ve Gül-Ferhar, Vâmık u Azrâ, Arzu ile Kanber, Tâhir ile Zühre, Âşık Garip ile Şah Senem gibi ünlü âşıkların adları tek tek anılarak “bütün bunların sevgililerini sevdiği gibi seni sevdim” denilir. Bunlardan farklı olarak şiirde geçen üç şey vardır: Biri dervişlerin Kadir gecesini sevdiği gibi, diğeri İbrahim'in sarayını sevdiği gibi, öbürü de ay, güneş, yer ve göğün (yani bütün evrenin) sevdiği gibi sevdiğini söylemesidir. Şiir, sade ve samimi bir dil ve üslupla âşıkâne duygularla yazılmıştır.³⁵

³⁴ Konu hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, “Muhammed-Şahsiyeti/İsimleri, Şemâli ve Üstünlükleri, Ahlâkı, Günlük Hayatı ve İbadeti, Eşleri ve Çocukları”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 423-428. Ayrıca bkz. Çetişli, s. 69-137; Bekir Belenkuyu, “Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (sav)'in İsimleri ve Esmâ-i Nebî Metinleri”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2015, cilt: X, sayı: 4, s. 167-197.

³⁵ Bkz. Erdoğan, s. 34.

Sevmişim Seni

Ya habîb, Hak resûlüsün,
Ben candan sevmişim seni.
Dervişler kadir gecesin,
Seven dek sevmişim seni.

Eyleyip seyr u seyrânı,
Dolaşsam küllü İran'ı,
Misli İbrahim Sara'yı
Seven dek sevmişim seni.

Yakup yurt etti Ken'an'ı,
Oğludur Mısır sultanı,
Misli Yusuf Züleyha'yı
Seven dek sevmişim seni.

Yalancıyı tuttu adı,
Onlardır aşkın bünyâdı,
Mecnun Leyli perîzâdı
Seven dek sevmişim seni.

Deldi dağların zîrini,
Bulmadı birbirini,
Âşık Ferhat o Şirin'i
Seven dek sevmişim seni.

Eğdi beni dünya malı,
Olmadı aşkım kemâli.
Seyfû'l-melek Mah-cemâli,
Seven dek sevmişim seni.

Bastı muhabbet nişânı.
Dolaştı dört bir köşeyi,
Yemende Varaka Gülşah'ı
Seven dek sevmişim seni.

Gitti elden ihtiyârı,
Kalmadı namusu arı.
Âşık Nevruz, Gül-Ferhâr'ı
Seven dek sevmişim seni.

Bir gün rastladılar Hızr'a,
Durdular niyaza, nezre,
Birbirini Vâmık, Azrâ
Seven dek sevmişim seni.

Gezdiler Rum'un düzünü,
Verdiler Hakk'ın burcunu,
Arızda Kanber Arzu'yu
Seven dek sevmişim seni.

Tutmadı onlar dünyayı,
Kalmadı yar-ı yararı,
Misli o Tahir Zühre'yi
Seven dek sevmişim seni.

Bu dünya koymuştur kimi,
Hoş tutun beş günlük demi,
Âşık Garip Şâhsenem'i
Seven dek sevmişim seni.

Mahtumkulu, dünya fâni,
Geçmiştir Rüstemler, hani?
Ay, günü; zemin, semâyı
Seven dek sevmişim seni.

Sonuç

Divan'da konumuzla alakalı beyitler şüphesiz bu kadar değildir. Ancak bu kadarlık bir seçmenin bile, büyük Türkmen Şairi Mahtumkulu'nun Hz. Peygamber'e bakışını yeterince ortaya koyduğunu düşünmekteyiz.

Buna göre, Mahtumkulu'da Hz. Peygamber konusunda dikkatimizi çeken temel husus, onun yazdıklarında, aldığı medrese eğitiminin yansımalarının görülmesidir. *Divanındaki* konumuzla alakalı çoğu şiirlerinde Mahtumkulu, bir fakih, bir mürebbi, bir uyarıcı, bir öğütçü, bir muallim olarak görünmektedir. Bu bağlamda anlattıkları, herhangi bir siyer kitabında görülecek örneklerdendir.

İkinci husus ise onun bir müşid gibi dergâhındaki dervişlere sahip çıkan, onları irşad eden, onlara vaaz ve nasihat eden bir şeyh gibi görülmesidir. Ayrıca en önemlisi o, tasavvufun tesirini derinlemesine hissettiren, “nur-i Muhammedî”nin somutlaşmış bir örneğini sunmaktadır. Bunda onun dergâh ehli olmasının tesiri olduğu açıktır.

Mahtumkulu'nun *Divanındaki* Hz. Peygamber, geleneksel dergâh-medrese/sûfi-molla anlayışına uygun, klasik Ehl-i Sünnet çizgisinde bir anlayış özelliklerini taşımaktadır. Eser yazılış gayesine uygun olarak, Resulullah'ın örneklendirilmesi ve sevdirmesi hedefine uygun ve isabetlidir.

Kaynaklar

- Alıcı, Mustafa-Yusuf Şevki Yavuz. (2010). “Şefaat”, *DİA*, İstanbul, XXXVIII, 411-415.
- Ahatlı, Erdiñç. (1997). “Hasâisü’n-Nebî”, *DİA*, İstanbul, XVI,277-281.
- Belenkuyu, Bekir. (2015) “Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (sav)’in İsimleri ve Esmâ-i Nebî Metinleri”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt: X, sayı: 4, s. 167-197.
- Bulut, Halil İbrahim. (2005). “Mûcize”, *DİA*, İstanbul, XXX, 350-352.
- Çağrıncı, Mustafa. (2005). “Muhammed-Örnek Oluşu”, *DİA*, İstanbul, XXX,444-446.
- Çelebi, İlyas. (2005). “Muhammed-Dindeki Yeri/Mûcizeleri”, *DİA*, İstanbul, XXX, 446-448.
- Çelebi, İlyas. (1995). “İnşikaku’l-Kâmer”, *DİA*, İstanbul, XXII, 343-345.
- Çetişli, İsmail. (2012). *Türk Şiirinde (1860-2011) Hz. Peygamber*, Akçağ Yay., Ankara.
- Çınar, Mahmut. (2006). *İslami Literatür’deki Nur-i Muhammedi Anlayışının Nübüvvet Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Demirci, Mehmet. (1997). “Hakikat-i Muhammediyye”, *DİA*, İstanbul, XV, 179-180.
- Döner, Nuran. (2007). *Tasavvuf Kültüründe Hz. Peygamber Telakkisi*, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.
- Erdoğan, Kenan. (2011). “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mahtumkulu Divanlarında Hz. Peygamber”, *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Erzurum, sayı: 45, s. 32.
- Ertürk, Mustafa. (1997). “Havz-ı Kevser”, *DİA*, İstanbul, XVI, 546-549.
- Kahraman, Âlim. (2003). “Mahtumkulu”, *DİA*, Ankara, XXVII, 393-394.
- Kandemir, M. Yaşar. (2005). “Muhammed-Şahsiyeti/İsimleri, Şemâili ve Üstünlükleri, Ahlâkı, Günlük Hayatı ve İbadeti, Eşleri ve Çocukları”, *DİA*, İstanbul, XXX, 423-428.
- Keleş, Reyhan. (2016). *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Mahtumkulu-Bütün Eserleri I-II. (2014). haz. Annagurban Aşirov, Akt. Abdurrahman Güzel vd., Türkmenistan Bilimler Akademisi Milli Elyazmaları Enstitüsü Yay., Ankara.
- Temizkan, Mehmet. (2014). “Mahtumkulu Divanı’nda Geçen Âyetler ve Sûreler Üzerine Bir İnceleme”, s. 1-11- <http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/mehmet-temizkan.pdf> (erişim tarihi: 05.08.2014).
- Topaloğlu, Bekir. (2005). “Muhammed-Dindeki Yeri/Kur’an ve Sünnet’e Göre Hz. Muhammed”, *DİA*, İstanbul, XXX, 439-441.
- Toprak, Süleyman. (2006). “Münker ve Nekir”, *DİA*, İstanbul, XXXII,14-15.
- Uludağ, Süleyman. (2005). “Muhammed-İslâm Kültüründe Hz. Muhammed/ Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul, XXX, 448-450.
- Uludağ, Süleyman. (2007). “Nûr”, *DİA*, İstanbul, XXXIII, 244-245.
- Uludağ, Süleyman. (1991). “Aşk-Tasavvuf, *DİA*, İstanbul, ss. IV,11-17, s. IV,13.
- Yavuz, Salih Sabri. (2005). “Mi‘rac”, *DİA*, İstanbul, XXX, 132-135.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (1991). “Arasât”, *DİA*, İstanbul, III,335.
- Yurdagür, Metin. (1997). “Hatm-i Nübüvvet”, *DİA*, İstanbul, XVI, 477-479.

SİVAS'IN MARUZ KALDIĞI SALDIRI VE İŞGALLER (1232-1402)
ATTACKS AND INVADES WHICH SIVAS HAD EXPOSED (1232-1402)

HASAN GEYİKOĞLU

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

hasan.geyikoglu@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7071-6184

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.12.2017
Sayfa-*Pages* : 243-268
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3836>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

SİVAS'IN MARUZ KALDIĞI SALDIRI VE İŞGALLER (1232-1402)
ATTACKS AND INVADES WHICH SIVAS HAD EXPOSED (1232-1402)

HASAN GEYİKOĞLU

Öz

Sivas, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzey-doğusunda yer alan tarihi bir şehirdir. Üzerinde bulunduğu coğrafi mevkii ve anayollar dolayısıyla stratejik, siyasi, ticari bakımlardan büyük öneme sahip olmuştur. Bu özellikleri nedeniyle birçok dış güç Sivas'a sahip olmak istemiştir. Bu amaçla Sivas birçok defa saldırıya maruz kalmış ve işgale uğramıştır. Makalemize konu olan dönemde (1232-1402) Moğollar, Memlûklular ve Timur tarafından saldırılara maruz kalmış, işgal edilmiş, yağma ve tahribe uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Selçuklular, Danişmendliler, Moğollar, Kadı Burhaneddin Ahmed, Timur.

Abstract

Sivas is a historical city located in the northeast of the central Anatolian region. Due to its geographical location and its proximity to main routes, Sivas has been a city of great strategic, political and commercial importance, which has also always whetted the appetite of foreign powers. Thus, Sivas underwent many attacks and invasions. This article takes as its subject the period between 1232-1402 when Sivas was attacked, occupied and looted by Moghuls, Mamelukes and Timurids.

Key Words: Sivas, Seljukids, Danishmendids, Moghuls, Kadı Burhaneddin Ahmed, Tamerian.

Giriş

Orta Anadolu'nun kuzey-doğusunda yer alan Sivas, Orta Çağ Türkiye'sinin önemli şehirlerinden biridir. Sivas, Kızılırmak vadisinin kuzey kenarında, nehrin sağ (kuzey) kıyısına yaklaşık 2 km. mesafede yer almaktadır. Şehir, deniz seviyesinden 1.275 m. yükseklikte bulunur.¹

Sivas'ın coğrafi vaziyeti ve mevki şartları, burada yerleşmeyi cezbe ve tesbit edici rol oynanmış, şehir teşekkülünü kolaylaştırmış olmalıdır. Tabiatıyla şehir, Kızılırmak'ın taşkın ovasında kabaran suların istilasına açık bir yere değil, bu istiladan korunmuş daha yüksek ve meyilli bir zemin üzerinde, bir iç-kale tesisine uygun bir mevkide kurulmuştur. Şehir, her şeyden önce, doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde uzanan önemli yolların düğüm noktasında başlıca konak yerini teşkil ediyordu. Bu özelliğin bir sonucu olarak Sivas, eskiden beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur.²

Sivas'ın ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu, ilk kuruluş yeri ve tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber ilk inşa ve yerleşme yerinin, bugünkü

¹ Besim Darkot, "Sivas", *İA*, c. X, s.569-570; Mustafa Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi yayını, Sakarya 2005, s. 5-7; Ömer Demirel, "Sivas", *DİA*, c. XXXVII, s. 278.

² Darkot, "Sivas", s. 569-570; Demir, *Sivas Şehri*, s. 6; Demirel, "Sivas", s. 278.

şehir merkezinde üzerinde Dört Eylül Parkı bulunan tepecik olduğu belirtilir. Daha sonra şehir bu tepeciğin eteklerinde ve etrafında yayılarak genişlemiştir.³

Sivas'ın Romalılardan önce mevcut olduğu belirtilmektedir.⁴ Sivas şehrinin bilinen en eski adı Sebasteia'dır. Sebasteia adı Romalılar döneminde ortaya çıkmıştır.⁵

Sivas'ın Roma İmparatorluğu hâkimiyetinden önceki tarihi hakkında çok az bilgiye sahibiz. Sivas ve çevresi, milattan önceki asırlarda Asurluların, Perslerin, Pontus krallarının, Kapadokya krallarının hâkimiyeti altında kalmıştır. Bundan sonra Romalıların hâkimiyetine giren Sivas, yeni baştan inşa edilmiştir.⁶

Sivas, Romalılarla Sasaniler (M.S. 226-652) arasında zaman zaman el değiştirdi. Sonraki yıllarda kısa devreler zarfında mahallî prenslerin hâkimiyeti altında kaldı.⁷

M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla, bütün Anadolu ile birlikte Sivas şehri de Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu yönetimine geçti.⁸

Sivas, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu zamanında önemini muhafaza etti. İmparator I. Iustinianos (527-565) şehri yeni surlarla tahkim ederek eyalet merkezi yaptı.⁹

Araplar, Anadolu'ya sık sık seferler düzenlediler. Malatya ve Sivas şehirleri, Müslümanlar ile Bizans arasında sık sık el değiştirdi. Bu hücumlar sırasında şehirler ve kaleler zarar gördü.¹⁰ Arapların Anadolu'da ele geçirdikleri yerlerdeki hâkimiyetleri kısa sürdü ve onların çekilmesinden sonra buralar tekrar Bizans hâkimiyetine girdi.

Selçukluların Doğu Anadolu'ya düzenledikleri akınlar ve savaşlar nedeniyle, buralarda yaşayan Ermeniler, şehirlerini, kalelerini ve topraklarını Bizans'a terk ederek Orta Anadolu'ya göçtüler.¹¹

³ Demirel, "Sivas", s. 278. Şehrin tarihte ilk kurulduğu yerin bugünkü Sivas'ın 16 km doğusunda Kızıl Gavras köyünün yerinde olduğu görüşü kabul görmemiştir (Darkot, "Sivas", s. 570; Demir, *Sivas Şehri*, s. 7, 11).

⁴ Darkot, "Sivas", s. 570; Demir, *Sivas Şehri*, s. 1, 11.

⁵ İlk Çağ'da Kapadokya'ya kadar olan bölgelere hâkim olan Pontus krallarından Polemon'un karısı Pythodoris, şehri imar ederek, Roma imparatoru Augustus'a bağlılık nişanesi olarak Sebasteia adını vermiştir (M.Ö. I. yüzyıl ilk çeyreği). "Sebast" kelimesi, eski Yunan dilinde "Augustus şehri" anlamına gelir. Kelime daha sonra Sebastos; Selçuklular devrinde Sevaste, Sivaste, Sivasos; Anadolu Selçuklular döneminde ise Sivas şekline dönüşmüştür (Darkot, "Sivas", s. 570; Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1999 (2. bs.), s. 715-716; Demir, *Sivas Şehri*, s. 3-5; Mehmet Tezcan, "XI. Yy. Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçtürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (29 Eylül-01 Ekim 2005)*, Sivas 2006, s. 121; Demirel, "Sivas", s. 278.

⁶ Demir, *Sivas Şehri*, s. 12 vd.; Demirel, "Sivas", s. 278.

⁷ Darkot, "Sivas", s. 570; Demirel, "Sivas", s. 278.

⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, TTK yay., Ankara 1981, s. 49; Darkot, "Sivas", s. 570; Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, c. VI, s. 232; Demir, *Sivas Şehri*, s. 13.

⁹ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB yay., İstanbul 1960, s. 361; Darkot, "Sivas", s. 570; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. I, Ankara 1959, s. 308; Demir, *Sivas Şehri*, s. 151.

¹⁰ Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 19 vd.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 155-156, 207, 212, 221, 258; Darkot, "Sivas", s. 570; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK yay., Ankara 1993 (2. bs.), s. 36; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İşaret yayımları, İstanbul 1990, s. 72-76, 77, 96-97, 105, 121; Demir, *Sivas Şehri*, s. 13 vd.; Demirel, "Sivas", s. 278.

¹¹ Bizans yönetimi, imparator II. Basileios (976-1025) zamanında ve sonraki yıllarda Ermenileri Sivas ve çevresine yerleştirdi. Vaspuragan (Van Gölü çevresi) Ermeni prensi Johan Senekerim, kardeşi ve halefleri, Selçuklu fetihlerine kadar Sivas şehri ile çevresindeki kasaba ve kalelerde yan özerk bir yönetim kurdular (Suryani Mihail, *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, Türkçe'ye çev. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 1944, TTK Ktp.

1045 yılından itibaren Anadolu'ya Oğuz/Türkmen ve Selçuklu akınları başladı. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in keşif, akın ve yağma amacıyla Anadolu'ya gönderdiği Samukh (Saltuk?), Amurkafr (Emir Kapar/Kebir), Kicacici (Kicacıç?) adlı emirlerin sevk ve idaresindeki Türk kuvvetleri iç bölgelere girdiler. Samukh komutasındaki kuvvetler, 1059'da Sivas'a saldırdılar. Bu sıralarda Sivas'ta bulunan Ermeni prensleri Atom ve Apusahl, Sivas'ın güney-batısında yer alan Khavadanek (Develi) kalesine çekildiler. Çağdaş müellif Urfalı Mateos'un ifadesine göre, "bu adamlar [Selçuklu emirleri ve askerleri], meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehri üzerine geldiler". [Bu sırada] "Sivas şehri surdan mahrumdu".¹²

Selçuklu kuvvetleri 4 Temmuz 1059 günü şehri dört bir taraftan kuşattılar. Şehrin korunaklı olmayışı Selçuklu askerlerinin işini kolaylaştırdı. Şehirdekiler teslim olmayınca, yapılan çarpışma ve mücadeleler sonunda Türkler kısa sürede şehre girmeyi başardılar; çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdiler. Sivas'ta bir süre¹³ kaldıktan sonra, esirler ve ganimetlerle İran'a döndüler.¹⁴ Bu suretle Sivas, XI. yy başında ilk büyük tahribata maruz kaldı.

Türklerin Orta Anadolu'ya kadar uzanan akınları Malazgirt Savaşı'na kadar aralıklarla devam etti. Bizanslıların Anadolu şehirlerinde daha önce kurdukları savunma sistemleri, Türk akınlarının etkisiyle büyük ölçüde çökmüş oldu. Sivas kalesi de bu mücadeleler sırasında tahribe uğradı.¹⁵

Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas (1059-1067), Selçuklu saldırılarına karşı Malatya, Sivas ve diğer şehirlerin sur ve kalelerinin tamir ve tahkim edilmesi için vali ve komutanlarına emirler gönderdi.¹⁶ 1068, 1069 yıllarında Türkmenlerin ve Selçuklu ordularının Sivas ve çevresine yönelik akınları devam etti. Bunlara karşı, Bizans'ın doğu orduları başkomutanı Nikephoros Botaniates, Sivas, Malatya, Divriği ve

gayrimatbu nüsha, s. 47; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık yay., İstanbul 2005, s. 536, 538-546, 567, 577, 580; Ernst Honigsmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 63, 171; Darkot, "Sivas", s. 570; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003 (8. bs.), s. 120; Fahreddin Kırzioğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982, s. 44-45; Demir, *Sivas Şehri*, s. 15-16; Tezcan, "XI. Yy. Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ...", s. 122 vd.; Demirel, "Sivas", s. 278).

¹² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrnt D. Andreasyan, notlar: Edouard Dularuier - M. Halil Yınanç - çeviren, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.), s. 110, 111.

¹³ Urfalı Mateos, 8 gün (*Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, s. 111; Yınanç, *Türkiye Tarihi, I, Anadolu'nun Fethi*, s. 54); M. A. Köymen, bir hafta ("Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, Ankara 1962, s. 100); O. Turan, 10 gün (*Selçuklular Tarihi*, s. 153); A. Sevim, bir hafta (*Anadolu'nun Fethi*, s. 57); Konukçu, 3 gün ("Moğol Noyanları, Kayılar ve Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 29 Eylül - 01 Ekim 2005*, Sivas 2006, s.52) kaldıklarını yazarlar

¹⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 110-111; Darkot, "Sivas", s. 570; Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 100; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 18-19; a. mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 4; a. mlf, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", s. 199; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 56-57; Demir, *Sivas Şehri*, s. 16-17; Muharrem Kesik, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 29 Eylül-01 Ekim 2005*, Sivas 2006, (108-120), s. 108; Tezcan, "XI. Yy. Başlarında Ermenilerin ...", s. 131-132; Demirel, "Sivas", s. 278.

¹⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 58; Demir, *Sivas Şehri*, s. 17.

¹⁶ Yınanç, *Türkiye Tarihi, I*, s. 61; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 57; Demir, *Sivas Şehri*, s. 17, 18.

diğer şehir ve kasabaların kalelerini tamir ve tahkim ettirdi.¹⁷ 1071 yılında Selçuklular'a karşı Doğu Anadolu seferine çıkan Bizans imparatoru Romanos Diogenes (1068-1071), ordusu ile Sivas'a geldi. Burada Sivaslı Rumların, "Türk saldırıları sırasında Ermeniler bize Türklerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik yaptılar" diye şikâyetle bulunmaları üzerine imparator, Sivas şehrini tahrip ettirdi ve çok sayıda Ermeni'yi öldürttü; Sivas'taki Ermeni prenslerini şehirden sürdü.¹⁸

Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nda mağlup ettiği İmparator Romanos Diogenes'in ölüm haberini aldıktan (Ağustos 1072) sonra, savaşa katılan büyük emîrlere Anadolu içlerine yürümelerini, burada fethedecekleri yerlerin kendilerine ve evlâtlarına ait olacağını bildirdi. Bunun üzerine Selçuklu emîrleri Anadolu'da fetihlere giriştiler. Bu emîrlerden biri de Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi idi.¹⁹

Danişmend Ahmed Gazi, Sivas'a geldiğinde şehri harap bir halde buldu. Çünkü Türk akınları sırasındaki tahribattan sonra, son olarak İmparator Romanos Diogenes, Malazgirt'e gidişi sırasında burayı tahrip etmişti. Danişmend Gazi, fazla bir mukavemetle karşılaşmadan Sivas'ı ele geçirdi. Sonra Orta Anadolu'da Kayseri, Zamantı, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya gibi şehirlere hâkim oldu. Bu bölgede Sivas merkezli Danişmendli Beyliği'ni kurdu (1085).²⁰

Danişmend Ahmed Gazi'nin torunu Melik Muhammed, Kayseri'yi kendine merkez yaptı. Sivas'ın idaresini, kendisine tâbi olarak kardeşi Nizameddin Yağlıbasan'a bıraktı. Melik Muhammed, vefatından (1142) önce, üç oğlundan Zünnun'u Danişmendli Beyliği'ne veliyahd tayin etmişti. Yağlıbasan, yeğenlerinden ayrı hareket ederek Sivas Danişmendli Melikliği'ni kurdu (1143-1175).²¹

Türkiye Selçuklu sultanları I. Kılıç Arslan (1092-1107), I. Mes'ud (1116-1155) ve II. Kılıç Arslan (1156-1192), Anadolu'da siyasi üstünlük ve hâkimiyeti ele almak için Danişmendlilerle devamlı mücadele halinde olmuşlardır. Bu mücadeleler sırasında

¹⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 20; Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, TTK yay., Ankara 1993 (2. bs), s. 234, 239; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 65; Demir, *Sivas Şehri*, s. 18.

¹⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, s. 141,166; Darkot, "Sivas" s. 570-571; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177; a. mlf, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 24; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 76; Demir, *Sivas Şehri*, s. 19; Konukçu, "Moğol Noyanları, Kayılar ve Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 52; Tezcan, "XI. Yy. Başlarında Ermenilerin...", s. 133-134.

¹⁹ Reşiduddin, *Camiü't-Tevarih*, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1960, s. 38; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988, s. 64; Suryani Mihail, *Suryani Patrik Mihail Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, s. 30, 31-32; Zahirüddin Nişaburî, *Selçukname*, Tahran 1332, s. 25; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000, s. 13, 20; Münecceimbaşı, *Cami'ü'd-Düvel*, c. II: *Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, trc. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 143-144; Yımanç, *Türkiye Tarihi*, I, s. 58, 74; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.67; a. mlf, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", s. 199-200; Tezcan, "XI. Yy. Başlarında Ermenilerin...", s. 137.

²⁰ Danişmend Gazi ve Danişmendliler hak. toplu bilgi için bkz: M. Halil Yımanç, "Danişmendliler", *İA*, c. III, s. 468-479; a. mlf, *Türkiye Tarihi*, I, s. 89-103; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 112-148 ve çeşitli yerler; Abdülkerim Özaydın, "Danişmend Gazi", *DİA*, c. VIII, s. 467-469; a. mlf, "Danişmendliler", *DİA*, c. VIII, s. 469-474; a. mlf, "Danişmendliler", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1992, s. 121-140; Demir, *Sivas Şehri*, s. 20 vd.; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, İstanbul 2017, s. 48-154.

²¹ Özaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, VIII, s. 132-133; a. mlf, "Danişmendliler", *DİA*, VIII, s. 470; Demir, *Sivas Şehri*, s.30-34; Kesik, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", s. 111; a. mlf, *Danişmendliler*, s. 111, 117, 120 vd.

Selçuklu sultanları Danişmendli merkezi Sivas'a da hücumlarda bulunmuşlar, bazen şehri geçici olarak ele geçirmişlerdir. Sonunda II. Kılıç Arslan, Kayseri-Sivas-Tokat şehirleri ve çevrelerini ele geçirerek buradaki Danişmendli hâkimiyetine son verdi (1175).²²

II. Kılıç Arslan'ın zapt ve ilhakından sonra I. Alaeddin Keykubad zamanındaki Moğol saldırısına (1232) kadar Sivas'a bir saldırı ve işgal olayı ile karşılaşmıyoruz.²³

1. Moğollar'ın Sivas'a İlk Saldırısı (1232)

Türkiye Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad, doğudan gelmekte olan Moğol tehlikesine karşı Konya, Kayseri ve Sivas gibi stratejik şehirlerin surlarını tamir, inşa ve tahkim ettirdi (615-621/1218-1224).²⁴

Büyük Moğol istilasının (1220-1223) durulmasından sonra, Harezşah Celâleddin Mengüberdi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Harezşahlar Devleti'nin devamı niteliğinde bir hükümet kurmuştu (1225-1231). Harezşah Celâleddin, Yassıçimen savaşında (7-10 Ağustos 1230) I. Alâeddin Keykubad ve müttefiklerine yenildikten sonra gücünü tamamen kaybetti ve kendisini takip eden Moğol saldırılarıyla ortadan kalktı (1231)²⁵ Harezmîlerin siyasî ve askerî varlığının ortadan kalkması, Doğu Anadolu sınırlarında dolaşan Moğollara Anadolu'ya saldırmak için fırsat verecektir.

I. Alaeddin Keykubad devrinde (1220-1237) ilk defa Anadolu'ya giren Moğollar, Sivas'a kadar ilerleyerek şehrin sur dışındaki mahallelerini yağma ve tahrip etmişlerdir (1232). Çağdaş müellif İbn Bibi (öl. 1285'ten sonra), Moğolların bu ilk Anadolu akınına şöyle anlatıyor:

“629(1231-1232) yılında Curmagun/Çormagun Noyan emir ve komutasında Moğol ordusundan bir grup, İsfahanî Kervansarayı adıyla bilinen ve bu zamanda

²² Danişmendli- Türkiye Selçuklu mücadeleleri ve Selçuklular'ın Sivas'ı ilhakı hak. geniş bilgi için bkz.: Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.), s. 418; Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, s. 23; Darkot, “Sivas”, s. 571; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2002 (2. bs.), s. 23-45; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.158-196, 197-236; a. mlf, “Kılıç Arslan II”, *İA*, c. VI, s. 688-703; Abdulhalük Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamukbeli (Myriokefalos) Zaferi (17 Eylül 1176)*, Ankara 1984, s. 40, 45; Faruk Sümer, “Mesud I”, *DİA*, c. XXIX, s. 339-342; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 142, 144, 147, 148, 214-215; Abdülkerim Özeydin, “Kılıçarslan II”, *DİA*, c. XXV, s. 399-403; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil yay., Ankara 2005, s. 87-126; Demir, *Sivas Şehri*, s. 30-36; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK yay., Ankara 2003; a. mlf, *Danişmendliler(1085-1178)*, s. 77-80, 84-147; a. mlf, “Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)”, s. 108-120.

²³ Demir, *Sivas Şehri*, s. 36-42.

²⁴ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. I, s. 271-273; *Tarih-i Âl-i Selçuk der Anatoli [Anonim Selçukname]: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, met. s. 45, 46, trc. s. 29-30; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 131-132; Darkot, “Sivas”, s. 571; İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 151-155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 332-333, 340; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK yay., Ankara 2003, s. 26, 88, 99; Demir, *Sivas Şehri*, s. 43.

²⁵ Geniş bilgi için bkz: Mükrimin Halil Yımanç, “Celâleddin Harzemşah”, *İA*, c. III, s. 49-53; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK yay., Ankara 1988 (2. bs.), s. 82-101; Aydın Taneri, “Celâleddin Harizmşah”, *DİA*, c. VII, s. 248-250; a. mlf, *Celâlü'd-din Harizmşah ve Zamani*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1977; Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum 1992, s. 39-169.

*Kemaleddin Ahmed b. Rahat Ribatı adıyla tanınan, Sivas nahiyelerinde bulunan bir kervansarayına kadar saldırdılar. Çok sayıda insanı ve hayvanı öldürüp, esir aldılar. Ortalığı yıkıp yağmaladılar. Sultan [I. Alaeddin Keykubad] bu feci haberi duyunca endişe ve telaşa kapıldı. Hemen Emîr Kemaleddin Kamyar'a, tam teçhizatlı bir ordu ile yola çıkmasını; bu yangını söndürmesini, bu fitneyi durdurmasını emretti. Emîr Kemaleddin, o kadar askerle yola çıktı. Sivas'a vardığı zaman Moğol öncü kuvvetleri (karavul) geri dönmüşlerdi. İhtiyatlı davranarak, tuzak ve pusuları araştırmak için keşifler yaparak, Erzurum'a kadar gitti. Orada komutan olan Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı ile meselenin halli ve işlerin seyri konusunda görüş alışverişinde bulununca, o, "Moğol ordusu geri döndüğüne göre onların peşinden giderek fitne ateşini uyandırmak gerekmez" cevabını verdi. Emîr Kemaleddin, birkaç gün orada kalarak, durumdan haberdar olmak için bölgelere ve çevrelere casuslar ve haberciler gönderdi. Onlar geri dönmünce, Moğol ordusunun sayısının az olduğunu, yağmalarda bulunup esirler aldıktan sonra büyük bir ihtiyat ve aceleyle yerlerine [Mugan'a] döndükleri haberini getirdiler. ... "*²⁶

Sivas böylece tehlikeli bir hücumdan kurtulmuş ve düşman, alınan tedbirlerle, bir müddet Selçuklu topraklarına gelmemiştir.

2. Babaîler'in Sivas'a Saldırısı (1240)

I. Alaeddin Keykubad'ın ölümünden (1237) sonra Türkiye Selçukluları'nda, devletin ve memleketin içine düştüğü siyasî, idarî, sosyal, ekonomik meselelere dayalı olarak çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu bir halk topluluğu, Güney ve Orta Anadolu'da devlete karşı isyan etti.

Türkmen şeyhi Baba İlyas'ın halifesi Baba İshak'ın fiilen yönettiği bu halk isyanı, Güney ve Orta Anadolu'da çok hızlı gelişti. İsyân hareketi Kefersud'da başlayıp Adıyaman, Malatya, Amasya, Tokat, Sivas, Çorum, Yozgat ve Kırşehir havalisine kadar yayıldı. Güney-doğu Anadolu'dan Amasya'ya doğru ilerleyen Babaîler, öncü kuvvetlerini Sivas'a yolladılar. Şehrin sakinleri surların yakınında kendilerini müdafaa etmek üzere hazırlandılar. Fakat bütün gayretlerine rağmen yenildiler ve ağır kayıplar verdiler. Sivas iğdişbaşısı²⁷ Hürremşah ile bazı şehir ileri gelenleri, asil tabakaya mensup kimseler çatışma meydanında hayatlarını kaybettiler. Asiler çok miktarda ganimet ele geçirdiler (1240).²⁸ Bu Sivas muharebesi, Baba İshak ve taraftarlarını galeyana getirdi. Yolları üstündeki her yeri yağmalayarak Amasya'ya ilerlediler. Amasya subaşısı Mübarizeddin Armağan-şah, isyanın elebaşısı Baba İshak'ı yakalayıp idam etti. İsyancılar bunun üzerine Konya'ya doğru ilerlediler. Nihayet, Kırşehir yakınlarındaki

²⁶ İbn Bibi, *el-Evâmiri'l-Alâiyye*, c. I, s. 420-421. Ayrıca bkz.: Darkot, "Sivas", s. 571; Demir, *Sivas Şehri*, s. 44-45; Konukçu, "Moğol Noyanları, Kayılar ve Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 53-54.

²⁷ İğdiş ve iğdişlik kurumu hak. bkz.: Faruk Sümer, "İğdiş", *DİA*, c. XXI, s. 524-525; Tuncer Baykara, "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Belleten*, c. LX, s. 229 (1997), s. 681-695.

²⁸ İbn Bibi, *el-Evâmiri'l-Alâiyye*, c. II, s. 51; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 422; Ahmet Yaşar Ocak, *XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resul (Babaîler) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri*, 1980, s. 123; a. mlf., *Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksizminin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, s. 128, 218-221; Demir, *Sivas Şehri*, s. 45.

Malya ovasında Selçuklu kuvvetleriyle isyancılar arasında yapılan çarpışmada isyancıların çoğu kılıçtan geçirilerek isyan zorlukla bastırılabilirdi (638/1240).²⁹

3. Köseadağ Savaşı ve Moğolların Sivas'ı İşgali (1243)

Türkler döneminde Sivas'ın ilk işgali ve ağır şekilde tahribe uğraması, Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında cereyan eden Köseadağ Savaşı'ndan hemen sonra olmuştur. Bu münasebetle Köseadağ Savaşı hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Türkiye Selçuklu Devleti, Sultan I. Alaeddin Keykubad devrinde (1220-1237) en geniş sınırlarına ulaşmış ve en kudretli dönemini yaşamıştı. Fakat devletin, II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanında çıkan Babaîler isyanını (1240) büyük zorlukla bastırabilmesi, Azerbaycan'daki Moğollara Selçukluların dışarıdan görüldüğü kadar güçlü olmadığını gösterdi. O sıralarda, Moğolların batı ordusu başkumandanı bulunan Curmagun/Çormagun Noyan hastalanmış ve ordunun başında sefere çıkamaz olmuştu. Moğol Hanı'nın uygun görmesiyle, Çormagun'un görevlendirdiği Baycu Noyan³⁰ 1242 yılının sonlarında Erzurum'u kuşattı. Şehir savaşıyla ele geçirilerek başta komutan olmak üzere askerler ve ahali kılıçtan geçirildi. Şehir yağmalanıp, yakılıp yıkıldı (1242). Sonra Azerbaycan'daki Mugan kışlağına dönen Baycu Noyan, ertesi yıl Anadolu'ya tekrar saldırmak üzere hazırlandı.³¹

Erzurum'un zaptı, Anadolu halkı arasında derin bir üzüntü ve korku meydana getirdi. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in emirlerle yaptığı bir toplantıda, Moğollarla savaşılmasına karar verildi. 1243 baharında Selçuklu ordusu Kayseri'de toplandı. İbn Bibi'ye göre ordunun mevcudu 70.000 kişi idi. Sivas'a varıldıktan sonra burada bir durum değerlendirmesi yapıldı. Tecrübeli devlet adamları, ordunun erzak ve silah dolu olan müstahkem Sivas'a arkasını vererek mevzilenmesi ve bazı birliklerin de ileriye gönderilerek geçitleri tutmaları görüşünü ileri sürdüler. Fakat II. Gıyaseddin Keyhüsrev, çevresindeki tecrübesiz genç kumandanların görüşünü tercih ederek ileri gidilmesi emrini verdi ve ordu Sivas'ın 80 km. Kuzey-doğusundaki Köse Dağ'a vardı.

Bu sırada Moğol komutanı Baycu Noyan da ikinci Anadolu seferine çıkmıştı. Yolu üzerindeki Erzincan'a dokunmadan Sivas'a doğru ilerledi. İki taraf kuvvetleri, Köseadağ eteklerinde ve önündeki düzlükte karşılaştılar. İbn Bibi'nin, mevcudunu 40.000 süvari olarak kaydettiği Moğol ordusuyla girişilen muharebede Selçuklu ordusu hezimet

²⁹ Babaîler isyanı hak. toplu bilgi için bkz.: İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. II, s. 49-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 403-416, 420-424; a. mlf, "Keyhüsrev II", *İA*, c. VI, s. 623-624; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK yay., Ankara 2009, s. 63-69; Ocak, *XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resul (Babaîler) İsyanı* (1980); a. mlf, *Babaîler İsyanı*, (1996), s. 115-116, 128-135, 220-221; a. mlf, "Babaîlik", *DİA*, c. IV, s.373-374; a. mlf, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklular Dönemi, Makaleler-İncelemeler*, İstanbul 2011, s. 76-81.

³⁰ Baycu Noyan; Moğol hükümdarları Ögedey Kaan (1227-1241), Töregene Hatun (1241-1246), Güyük Han (1246-1249), Mengü Kaan (1249-1260) ve İlhanlılar'dan Hülagu Han (1256-1265) devirlerinde adı çok geçen faal bir Moğol kumandanıdır (Konukçu, "Moğol Noyanları,", s. 55; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017, s. 337-340 ve çeşitli yerler).

³¹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. II, s. 62-64; M. Halil Yınanç, "Erzurum", *İA*, c. IV, s. 349-350; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 429-431; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi, c. II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca yayımları, İstanbul 2014 (2. bs.), s. 171-173; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 109.

uğradı; canını kurtarabilen komutanlar ve askerler kaçıp dağıldı. Sultan II. Keyhüsrev de Konya'ya kaçtı (1 Temmuz veya 3 Temmuz 1243).³²

Savaşın sonra önlerinde hiçbir engel kalmayan Baycu Noyan komutasındaki Moğollar gözlerini, savaş alanına yakın, o dönemin büyük ve zengin şehri Sivas'a çevirdiler. Sivas, aynı zamanda Selçukluların önemli bir askerî üssü idi. Moğollar, Köse Dağ'dan inerek Hafik ve Zara yoluyla Sivas önlerine geldiler.

İbn Bibi, bu hadiseyi şöyle nakleder:

"[Moğollar, Köse Dağ'da Selçuklu ordugâhını yağmaladıktan sonra] Sivas'ın yolunu tuttular. Sivas'a varırlarken, ... Moğol ordusunun Harezm ülkesini istila edip Sultan Muhammed Harezmşah'ı [1200-1220] bozguna uğrattığı sırada Cengiz Kaan'ın hizmetine girerek onun ilgi ve iltifatlarına nail olan, Sivas şehrinin kadısı Necmeddin Kırşehrî, Sivas'ın itibarlı kişilerini ve ileri gelenlerini tuzgu³³ ve pek çok hediyeyle yanına alarak Baycu Noyan'ı karşılamaya çıktı. Baycu Noyan onu görür görmez tanıdı. Kadı, [vaktiyle Cengiz Han tarafından] kendisine verilmiş olan yarlığı takdim edince, Baycu onu öpüp başına koydu. [Han'ın] yarlığı yüzünden Kadı'nın isteklerini kabul ederek, [aman verdi], ona sevgi ve saygı gösterdi. [Baycu'nun] emri üzerine şehrin bütün kapılarını kapattılar. Yalnız Erzincan kapısını açık bıraktılar. Askerlerin bir kısmı şehre girip üç gün yağmada bulundu. Fakat kimseye saldırıp eziyet etmediler. Dördüncü gün Erzincan kapısını da kapattılar. Ondan sonra askerlerin hiçbirine şehre girme izni verilmedi. Sonra oradan kalkıp Kayseri'ye yürüdüler".³⁴

Moğollar, Sivas şehrinde bulunan bütün silahları, savaş aletleri ve makinelerini yaktılar, surların bir kısmını tahrip ettiler. Sivas; Erzurum, Kayseri gibi diğer Anadolu kentlerine nazaran istilayı daha az hasar ve kayıpla atlattı ise de eski günlerine tam olarak bir daha dönemedi.³⁵

4. İlhanlı Hâkimiyeti Döneminde Sivas'a Saldırımlar

Moğollar devrinde Anadolu'daki olaylar Sivas'ı da olumsuz etkilemiştir. Memlûklerle yapılan Elbistan Savaşı'nda ki (1277) mağlubiyet ve ağır kayıplarının intikamını almak isteyen İlhan Abaka Han, Elbistan'dan Erzurum'a kadar yöredeki

³² İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. II, s. 64-73; Darkot, "Sivas", s. 571 (Darkot, 26 Haziran 1243 tarihini verir); Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 431-437; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, III, Ankara 1969, s. 9-10; a. mlf, "Kösedağ Savaşı", *DİA*, c. XXVI, s. 272-273; Konukçu, "Moğol Noyanları, ...", s. 56-57; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, c. II: s. 173-178.

³³ Yolcuya yiyecek ve azık olarak verilen hediyeye Türkçe tuzgu denirdi. Bkz: Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 440n.61.

³⁴ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. II, s. 72-73. Ayrıca bkz: İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Sivas 1997, s. 63-64; Darkot, "Sivas", s. 571; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 439-440; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, c. VIII, İstanbul 1989, s. 256-257, 307; Konukçu, "Moğol Noyanları, ...", s. 57; Demir, *Sivas Şehri*, s.46-47; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, c. II: s. 178.

³⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 440; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 74. Köseadağ savaşı ve sonraki gelişmeler hak. geniş bilgi için bkz.: İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, c. II, s. 64-73; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 431-437; a. mlf, "Keyhüsrev II", s. 624-627; M. Ali Çakmak, *Kösedağ Savaşı*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992; Sümer, "Kösedağ Savaşı", s. 272-273

Türkmenlerden yüz binden fazla insanı katletti. Yağma ve kıtalden Sivas da nasibini aldı. İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî, bedelini ödeyip Sivas'ın yarısını satın alarak şehri bir felaketten kurtardı. Moğol istilası, baskılar, zulüm, yağma ve ağır vergiler nedeniyle 1277'den sonra bütün Anadolu'dan olduğu gibi, Sivas'tan da pek çok insan, âlim, tüccar, sanatkâr Batı Anadolu uçlarına, Suriye ve Mısır'a göç etmek zorunda kalmışlardır.³⁶

Ermeni kaynaklarına göre Memlûkler, 1292 yılı Kasım'ında ve 1293 yılında Sivas'ı iki defa ele geçirerek birçok esir ve ganimet almışlardır. Yine Memlûkler 1287 yılında Sivas'a bağlı Zara'ya saldırmış ve pek çok Hristiyan'ı öldürmüşlerdir.³⁷

1298'de isyan eden Moğol emiri Sülemiş, Sivas'ı Anadolu'da kurmayı düşündüğü Moğol-Türk devletinin merkezi yapmak istiyordu. Ancak şehir halkı bir ay direndi ve teslim olmadı. İsyân da başarısız oldu.³⁸

5. Eratnalılar Devrinde Sivas'a Saldırıları

İlhanlıların beylerbeyi Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş, Anadolu Genel Valisi olarak, Anadolu Eyaletinin merkezi Sivas'ta 1318'den 1327'e kadar valilik yaptı; ülkeye tahakküm etti.³⁹ Timurtaş, Anadolu'da kendi adına bir devlet kurmak için isyan etti. Ancak başarılı olamayarak Anadolu'dan Mısır'a kaçıp Memlûklular'a iltica etti (1327). Timurtaş, valilik merkezi Sivas'ta yerine vekâleten Uygur Türkü Alaeddin Eratna'yı bırakmıştı. Eratna bu tarihten itibaren Sivas'ta İlhanlıların Anadolu Genel Vali vekilliğini yürüttü (1327-1335).⁴⁰

Timurtaş'ın Anadolu'dan Mısır'a kaçmasından sonra Emîr Eratna'nın Sivas'ta Anadolu Genel Vali vekili olarak bulunduğu bu sıralarda İlhan Ebu Said Bahadır Han, Anadolu Genel Valisi olarak Emîr Ali Padişah'ı tayin etti. Emîr Ali Padişah da kendi yerine İnanç Noyan'ı vali vekili seçerek Erzurum'a gönderdi. İnanç Noyan, Sivas'a gelerek burayı zapt etmeye çalıştı ise de Emîr Eratna'nın şiddetli savunması karşısında başarılı olamadı. Daha sonra İnanç Noyan ile anlaşılan Eratna, Sivas'taki mevkiini ve varlığını devam ettirdi.⁴¹

İlhan Ebu Said Han, Ali Padişah'tan sonra Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ı (Hasan-ı Büzürg) Anadolu Genel Valiliği'ne atadı (1333).⁴² Ebu Said'in ölümünden sonra

³⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 162-164; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, 1969, Ankara 1970, s. 43; Demir, *Sivas Şehri*, s. 51, 53; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", s. 78.

³⁷ A. G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2005, s. 56; Demir, *Sivas Şehri*, s. 54; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", s. 79.

³⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 194-195; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 98; Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 58-59; Demir, *Sivas Şehri*, s. 57-58; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", s. 79.

³⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 252-261; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 83-91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646-650; Demir, *Sivas Şehri*, s. 59-61; Murat Keçiç, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, TTK yay., Ankara 2013, s. 100.

⁴⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90-92; Göde, *Eratnalılar*, s. 32, 33, 35, 39, 41, 59 vd.; Demir, *Sivas Şehri*, s. 60.

⁴¹ Göde, *Eratnalılar*, s. 34; a. mlf., "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", s. 39; Demir, *Sivas Şehri*, s. 61.

⁴² *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, yay. Osman Turan, TTK yay., 1984 (2. bs.), s. 70, 71; Demir, *Sivas Şehri*, s. 61; Keçiç, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 100.

Celayirli Büyük Şeyh Hasan, Alaeddin Eratna'yı vilayet merkezi Sivas'ta vekil bırakarak Tebriz'e gitti.⁴³

Alaeddin Eratna, vali vekilliği süresince (1327-1335) hep Sivas'ta oturdu ve burayı Valilik merkezi olarak kullandı.⁴⁴

1335 yılında İlhan Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti dağılma sürecine girdi. Moğollar arasında saltanat mücadeleleri başladı ve devletin yıkılmasına kadar sürdü. İran'daki bu olaylar Anadolu Türkleri üzerindeki Moğol baskısının büyük ölçüde kalkmasına yol açtı. Bunun sonucu olarak Türkiye'nin Moğol işgal ve tahakkümü altındaki bölgelerinde bağımsızlık girişimleri ortaya çıktı. Bu süreçte Sivas-Kayseri bölgesinde yarı bağımsız hareket eden Emîr Alaeddin Eratna da kendi adıyla anılacak bir beylik kurdu.⁴⁵

Tarihî Takvimler, Eratna'nın 1339'un başlarında Sivas'a kendi adına hâkim olduğunu kaydeder⁴⁶. Eratna Bey, daha sonra Sivas vilayetinin tamamına hâkim olmuştur.⁴⁷

Eyyubîlerin yıkılması (1250) üzerine Mısır'da kurulan Memlûklü Devleti (1250-1517), kısa sürede tüm Eyyubî ülkelerini (Suriye, Mısır vs.) ele geçirerek İslam dünyasının en güçlü devleti haline geldi.⁴⁸ Memlûklü Devleti, Anadolu'da Harput'tan başlayarak Malatya, Maraş, Çukurova, Kayseri, Sivas yöresinde nüfuzunu güçlendirmek istiyordu. Suriye'ye hâkim olan Memlûklü Devleti, Anadolu ile devamlı ilgilenmiş, Doğu ve Güney Anadolu'da kurulan devlet ve beylikleri tâbiyeti altına almak istemiştir. Ayntab, Antakya, Maraş, Elbistan, Malatya, Darend, Harput gibi şehirler uzun yıllar Memlûklü sultanlarına bağlı naipler tarafından idare edilmiştir. Memlûklü sultanları, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerle de ilgilenmişlerdir.⁴⁹

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan Türkmen beyliklerinin bir kısmı Moğollara karşı Memlûklü Devleti'ne tâbi olmuşlardı. Bu beyliklerden birisi Dulkadirîler idi. 1336-1337 yıllarında Güney Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin çökmesinden yararlanan Türkmenler, Karaca Bey liderliğinde Maraş-Elbistan dolaylarında Dulkadirî Beyliği'ni kurdular (1337-1522).⁵⁰

Dulkadirîler, Kayseri, Sivas, Darend, Gürün gibi yerlere hâkim olan Eratnalı Devleti'nin güney sınırlarını tehdit etmekte, zaman zaman topraklarına saldırarak

⁴³ Göde, *Eratnalılar*, s. 35; a. mlf, "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", s. 39-40; Demir, *Sivas Şehri*, s. 61, 64; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 100.

⁴⁴ *Tarihî Takvimler*, s. 70, 71; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, c. XXXII/s. 126, Ankara 1968, s. 165; Uzunçarşılı, "Eratna", *İA*, IV, s. 309; Göde, *Eratnalılar*, 35, 60; Demir, *Sivas Şehri*, 61, 63.

⁴⁵ Demir, *Sivas Şehri*, s. 63; Göde, "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", s. 44.

⁴⁶ *Tarihî Takvimler*, s. 70, 71.

⁴⁷ Demir, *Sivas Şehri*, s. 63, 65; İlyas Gökhan, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devletinin Anadolu Politikası ve Eretna Bey'le Olan İlişkileri", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül – 01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 92.

⁴⁸ M. Sobernheim, "Memlûkler", *İA.*, c. VII, s. 689-692; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, c. 29, s. 90-97, vs. ; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *DGBİT*, c. 6, İstanbul 1992, s. 444-540.

⁴⁹ Gökhan, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devletinin Anadolu Politikası ..", s. 94.

⁵⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 102-103; Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK yay., Ankara 1989; a. mlf, "Dulkadroğulları", *DİA*, c. IX, s. 553-557.

yağmalar yapmakta idiler. Dulkadirli Karaca Bey'in bu saldırgan ve işgalci politikasından çekinen Eratna Bey, Memlûklü sultanı Melik Nasır Muhammed b. Kalavun'un (1310-1341) tâbiyetine girdi. Dulkadirli beyi Karaca, Eratna Bey'in de Memlûklere bağlanması üzerine, yağma hareketlerini durdurmak zorunda kaldı.⁵¹

Emîr Eratna, 1336-1341 yılları arasında Memlûklü sultanının tâbiyet ve himayesini tanıdı.⁵² Ancak 1341 tarihli sikkelerinde “*sultan*” unvanını kullanan Eratna, bu suretle bağımsızlığını ilan etmiş oluyordu.⁵³ Gerçekten de Emir Eratna, Memlûklü sultanı adına sikke kestirmeyi ve hutbe okutmayı kaldırarak bağımsız hareket etmeye başladı. Eratna'nın tâbilikten ayrıldığı haberleri Kahire'ye ulaşınca Memlûklü sultanı Melik Nasır, Halep valisine, Eratnalılar'ın merkezi Sivas'a kadar akınlar yaptırdı. Sivas'a kadar gelen Memlûklü kuvvetleri, şehri ve etrafını yağmaladılar. Dulkadirli kuvvetleri de Memlûklü sultanının emri ile sürekli Eratnalı topraklarına saldırıyorlardı. Bu durum üzerine Eratna, Kahire'ye elçi göndererek özür diledi ve Sultan Melik Nasır'a tekrar itaatini arz ederek ülkesine tecavüz eden Dulkadirli Türkmenlerinin de engellenmesini istedi. Eratnalıların Dulkadirliyle ilişkileri hep düşmanlıkla, mücadele ve savaşlarla geçmiştir.⁵⁴

İlhanlıların yıkılmasından sonra Azerbaycan'da bir beylik kuran Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Emîr Eratna'nın Anadolu'daki hâkimiyetine son vermek istiyordu. Bu maksatla İlhanlı ailesinden Süleyman Han'ı Anadolu seferine memur ederek Sivas'ı zapt etmesi talimatını verdi. Ancak, Anadolu'ya gelen Süleyman Han, Sivas ile Erzincan arasında Karanbük denilen yerde meydana gelen savaşta Eratna'ya mağlup oldu ve Sivas'ı ele geçiremedi.⁵⁵ Eratna'nın bu zaferiyle hem Sivas kuşatma ve işgalden kurtulmuş ve hem de Çobanlıların Anadolu'da hâkimiyet kurma hayalleri suya düşmüştür.

Emîr Alaeddin Eratna'nın ölümünden (1352) sonra oğulları Gıyaseddin Mehmed ile İzzeddin Cafer arasında taht kavgaları meydana geldi. Gıyaseddin I. Mehmed'in sultanlığını tanımayan bir kısım muhalif devlet adamlarının Sivas'ı tehdit etmeleri üzerine, Eratnalı veziri Hoca Ali Şah, Amasya valisi Hacı Kutluşah'ı Sivas valiliğine atayarak şehrin savunulmasını istedi. Sivas'a gelen Hacı Kutluşah, sultanın amcası olan Erzincan emîri Burak Bey ile bir anlaşma yaparak onu Sivas'tan uzaklaştırmıştır.⁵⁶

⁵¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 388; Uzunçarşılı, “Eratna Devleti”, s. 166; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 10; Demir, *Sivas Şehri*, s. 64; Gökhan, “XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devletinin Anadolu Politikası ...”, s. 88-89.

⁵² Spuler, *İran Moğolları*, s. 151; Demir, *Sivas Şehri*, s. 63; Göde, “Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas”, s. 41.

⁵³ Halil Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334, s. 115-116; Spuler, *İran Moğolları*, s. 388; Göde, *Eratnalılar*, s. 45; Demir, *Sivas Şehri*, s. 63, 64; Gökhan, “XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devletinin Anadolu Politikası ...”, s. 90.

⁵⁴ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 12, 20-25; Göde, *Eratnalılar*, s. 45, 32; Göde, “Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas”, s. 41; Gökhan, “XIV. yy. İlk Yarısında Memluk Devleti'ni Anadolu Politikası ...”, s. 89-92.

⁵⁵ Eratna ile Süleyman Han arasında cereyan eden Karanbük savaşı hak. bkz: Göde, *Eratnalılar*, s. 51-57; Göde, “Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas”, s. 41; Hasan Geyikoğlu, “Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 52, Haziran 2014, s. 95-112.

⁵⁶ Göde, “Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas”, s. 42.

6. Kadı Burhaneddin Zamanında Sivas'a Saldırıları

Eratnalılar Devleti'nin veziri ve sultan nâibi Kadı Burhaneddin Ahmed, Eratnalı hükümdarı II. Mehmed'i (1380-1381) tahttan indirerek kendisini Sivas merkezli devletin sultanı ilan etti (1381 Sonbaharı).⁵⁷

Rakip ve düşmanları, Kadı Burhaneddin'e ve başkenti Sivas'a karşı zaman zaman düşmanca tavır almışlar, şehre saldırı teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Ancak bu hareket ve teşebbüslerin hiçbirisi başarıya ulaşmamış, Sivas işgale uğramamıştır.⁵⁸ Ancak bunlardan etkili olan ve uzun süren Memlûkluların saldırı ve Sivas kuşatmasını zikretmek gerekir.

Memlûkluların yeni sultanı Berkuk, kendisinden önceki sultan Melik Salih Selâhaddin Hacı'nın adamlarını ortadan kaldırmaya başladı. Bundan korkan Malatya naibi (valisi) Mintaş, üzerine ordu gönderilecek olursa, Malatya'yı Kadı Burhaneddin'e vermeyi teklif etti. Kadı Burhaneddin, Malatya'yı almak üzere ordusuyla o tarafa gitti. Mintaş, Kadı Burhaneddin'i şehir dışında karşıladı. Fakat şehri teslim etmeyince Kadı, Mintaş'ı yakalayıp Sivas'a getirdi ve hapsedti. Buna karşı Memlûkluların Haleb naibi Yelboğa da Sultan Salih Selâhaddin'in taraftarıydı. Yelboğa, bir elçi göndererek Mintaş'ı istedi. Elçi, Kadı Burhaneddin'e, "*Siz Mısır sultanının kölesini [yani Mintaş'ı] ne sebeple tutunuz? Şimdi ben geleyim, Sivas'ı ve belki bütün Memalik-i Rum'u [Anadolu'yu] sizden alayım*" diye tehditte bulundu. Sonra bir orduyla gelip Sivas'ı kuşattı (Rebiü'lâhîr 799/Ocak 1397).⁵⁹

Kadı Burhaneddin, savaş kararı alarak, süratle savunmaya hazırlandı. Çatışma ve çarpışmaların başladığı ilk günde iki taraftan da ölü, yaralı ve esirler olmak üzere ağır kayıplar verildi. Kadı Burhaneddin, savaşın ikinci gününde, şehirde tutuklu bulunan Mintaş'ı savaş kıyafetiyle Memlûkluların ordusu karşısına çıkardı. Kaleye kadar sokulan düşman askerleri yukarıdan yağdırılan ok ve taş darbeleri ile geri çekilmeye mecbur edildi. Kadı Burhaneddin, Sivas-Kayseri taraflarındaki göçebe Moğol ve Tatar aşiretlerinden aldığı yardım sayesinde, Memlûkluların saldırılarına başarıyla karşı koydu. Bu saldırı ve çarpışmalar günlerce sürdü. Bir süre sonra yeni Moğol yardımcı kuvvetlerinin gelmekte olduğu haberini alan Memlûklular, kuşatmayı geçici olarak kaldırmak mecburiyetinde kaldılar. Fakat Kadı Burhaneddin'in rakip ve düşmanlarının kışkırtmaları etkisiyle Yelboğa yeniden saldırıya geçti. Bir ara şehrin suyunu kesmeye bile teşebbüs eden düşman, bundan da bir netice alamadı. Daha sonra yardımcı yeni Moğol kuvvetlerinin gelerek Merakum deresi kenarında harp nizamına girdiğini gören Kadı, bu defa genel bir karşı taarruz için kendisini yeter derecede güçlü buldu ve

⁵⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterabadî, *Bezm u Rezm: Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2014, s. 246-247; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Sivas 1997, s. 97; Uzunçarşılı, "Eratna Devleti", s. 179-180; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970, s. 59 vd.; a.mlf, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, c. II, TTK yay., Ankara 1991 (2. bs.), s. 87 vd.; Göde, Eratnalılar, s. 139; a. mlf, "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", s. 92; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu*, s. 102.

⁵⁸ Esterabadî, *Bezm u Rezm*, s.250, 277-278, 283-284; Göde, *Eratnalılar*, s. 139-140; a. mlf, "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", s. 42; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu*, s. 102.

⁵⁹ Esterabadî, *Bezm u Rezm*, s. 330-339; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 97-99; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, c. II, s. 128-136; İlyas Gökhan, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devleti'nin Anadolu Politikası", s. 94;

Memlûkluların bir kısmı şehri muhasaraya devam ederken, diğerleri Moğollara mukavemet ediyordu. İki taraf arasında şiddetli bir muharebe başladı. Nihayet Kadı Burhaneddin ve Moğol kuvvetlerinin birbiriyle birleşip harekete geçmesi sayesinde Memlûkluların kuvvetleri firar etmeye hazırlandı. Tam bu sırada Kadı'ya muhaliflerin başı olan Seyyidi Hüsam'ın tahrikleri sonucunda Moğollar savaş meydanını terk ettiler. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin'in kuvvetleri dağıldı ve düşman Sivas'ın Kayseri Kapısı'na kadar sokuldu. Bu gelişme karşısında Kadı Burhaneddin büyük gayret sarf ederek ordusunu toparlamayı başardı.

Çok geçmeden Memlûklular, şehri ele geçirmekten ümitlerini keserek, barış teklifinde bulundular ve Mintaş'ın iade edilmesi halinde Sivas'ı terk ederek memleketlerine döneceklerini bildirdiler. Kadı, bu şartlı teklifi kabul etmedi. Uzun görüşmelerden sonra nihayet, barıştan sonra Mintaş kendi rızası ile dönmek istediği takdirde Kadı Burhaneddin'in buna mani olmayacağı kaydıyla anlaşmaya varıldı. Tam barışın imza edileceği sırada şehirden firar eden Hama'lı bir kişinin tahrikleri sonucunda görüşmeler kesildi. Memlûklular, eski iddialarını tekrarlayarak, Mintaş'ın iadesini barış için ilk şart olarak kabul edeceklerini bildirdiler. Çatışma ve çarpışmalar yeniden başladı. Bu defa şehrin Subaşı semtinden taarruza geçen Memlûkluların ordusu, yine Kadı Burhaneddin'in müdahalesiyle etkisiz bırakıldı. Ancak çok geçmeden şehirde Kadı Burhaneddin'e muhalif bazı kişilerin Erzincan Kapısı'nı kırarak düşmanın şehre sızmasını sağlamaları son derece tehlikeli bir durum meydana getirdi. Kadı Burhaneddin cesur bir karşı taarruzla düşman kuvvetlerini şehirden dışarıya atmayı başardığı gibi bu olayın faillerini de cezalandırdı. Bu başarısızlık üzerine Memlûklular Mintaş'ı unutarak yeniden barış istediler. Nihayet Memlûkluların ordusu savaş meydanından çekilip Suriye'ye doğru hareket etti. Bıraktıkları çok sayıda harp malzemesi, teçhizat ve erzak Kadı'nın ordusuna ganimet oldu. Kırk gün devam eden Sivas kuşatması ve muharebeler sırasında Memlûkluların sultanı Berkuk, birçok defa takviye kuvvetleri, para, yiyecek gönderdi, fakat Sivas'ı ele geçiremedi.⁶⁰

Doğu Anadolu'ya gelen Timur, Kadı Burhaneddin Ahmed'e elçi ve mektup göndererek, tehdit etti. Fakat Kadı Burhaneddin, Timur'un elçisine ve mektubuna itibar etmedi; cevap da vermedi.⁶¹

Memlûkluların tarihçisi İbn Tagrıberdi şöyle diyor: “Gerçekte Timur hem Kadı Burhaneddin'den hem de Sultan Berkuk'tan çekiniyordu. ... Timur, Meliku'z-Zahir Berkuk'un ve Sivas şehri ve civarının hâkimi Kadı Burhaneddin'in ölüm haberini aldı ve ölümlerinden dolayı neredeyse sevinçten uçacaktı. Bu ikisi öldükten sonra onların ülkelerini fethetmeyi kararlaştırdı”.⁶²

⁶⁰ Esterabadî, *Bezm u Rezm*, s. 340-350; İsmail Hakî-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 99-100; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, c. II, s. 136-138.

⁶¹ Esterabadî, *Bezm u Rezm*, s. 429-432, 440; İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur fi Nevâib-i Timur (Bozkardan Gelen Belâ)*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2012, s. 154.

⁶² *e'n-Nücümü'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 353.

Kadı Burhaneddin Ahmed, 28 Şevval 800/14 Temmuz 1398 tarihinde Ak-Koyunlu emîri Kara Yülük Osman tarafından öldürüldü.⁶³ Bu olay üzerine Sivas'ta kısa bir süre karışıklık meydana geldi. Kadı Burhaneddin öldürüldükten sonra, oğulları arasında o makama layık, saltanat ve siyaset işlerini çekip çevirecek kimse çıkmadı. Bundan faydalanıp Sivas'ı ele geçirmek isteyen Kara Yülük Osman, kuvvetleriyle şehir üzerine yürüdü. Sivashlılar, Kara Osman'a karşı Sivas-Kayseri bölgesindeki Moğol kabilelerinden yardım istediler. Moğollar da bir miktar asker gönderdiler. Fakat bu gelen Moğol askerleri Kara Yülük Osman karşısında tutunamadılar ve kaçıp gittiler. Bunun üzerine Sivashlılar Kara Osman'a karşı başka Moğol taifelerinden yardım istediler. Bu defa Moğollar hepsi söz birliği edip geldiler ve Kara Osman'a saldırdılar. Kara Yülük Osman, onlarla baş edemeyince, bölgeden çekilip Timur'un yanına gitti. O sırada Timur Azerbaycan'da idi. Kara Yülük Osman, Timur'a bağlılığını ve hizmetinde olduğunu bildirdi; onu Anadolu üzerine sefer düzenlemesi için kışkırttı.⁶⁴

Sivas beyleri, ayanları ve halk, şehri Mısır Memlûklü sultanına mı, yoksa Karamanoğlu'na mı veya Yıldırım Bayezid'e mi teslim edelim diye aralarında tartıştılar. Aklı başında kişiler, Yıldırım Bayezid adı üzerinde ittifak ettiler. Böylece ona elçi gönderip kendisinden yardım istediler ve Sivas'a gelmeye teşvik ettiler. Sultan Bayezid hemen ordusuyla birlikte o tarafa doğru hareket edip geldi. Şehirde dirlik düzenliği sağlayıp, büyük oğlu Süleyman'ı buraya vali tayin ederek, yanına da büyük emîrlerden birkaç adamını bıraktı. Sivas ileri gelenlerinin gönlünü alıp Erzincan'a Mutahharten'in üzerine gitti (1398).⁶⁵

Yıldırım Bayezid Erzincan'ı alınca, Mutahharten kaçıp Timur'a gitti. Kara Yülük Osman ve Mutahharten'in kışkırtmaları sonucu Timur, Anadolu'ya sefere çıktı (800/1400).⁶⁶

7. Timur'un Sivas'ı Ele Geçirmesi (1400)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş döneminde gerek siyasî birlik açısından gerekse toplumsal ve sosyo-ekonomik açıdan Anadolu'nun karşılaştığı en yıkıcı olay, Timur-Bayezid arasında cereyan eden mücadele ve Timur'un Anadolu'yu işgali hadisesidir. Siyasî birliğin bozulması ile sosyo-ekonomik ve toplumsal açıdan bıraktığı olumsuz etkilerinden bazıları (siyasî birliğin yeniden kurulması gibi) zamanla telafi edilse bile, bilhassa Sivas gibi tahrip edilen şehirlerdeki bırakılan izler tamamen silinememiştir.⁶⁷

⁶³ Kadı Burhaneddin-Kara Yülük Osman ilişkileri hak. bkz: İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur*, s. 180-181, 184-187; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 104-105; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.164; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, c. II, s. 199-204; Abdülkerim Özyayın, "Kadı Burhaneddin", *DİA*, c. XXIV, s. 74.

⁶⁴ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur* s. 191-192; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 110-111.

⁶⁵ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur*, s. 192-193; Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 44; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.111-114; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 299; a. mlf, *Anadolu Beylikleri*, TTK yay., Ankara 1988 (4. bs.), s. 163 vd.; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu*, s. 103.

⁶⁶ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur*, s. 193.

⁶⁷ Ömer Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ve Yağmalanması", *Osmanlılar Dönemi Sivas Şehri -Makaleler-* içinde, Sivas 2006, s.13.

Timur devrinin diğer kaynaklarında yer almamasına rağmen, Şerefeddin Ali Yezdi'nin eserinde Timur'un Anadolu devletleriyle ilişkileri ile genelde Anadolu'ya ve özelde Sivas'a karşı saldırgan politikasının sebepleri üzerinde durulmuştur.⁶⁸

Timur, kendisini, Cengiz Han ve oğullarının varisi olarak görüyor, Hindistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan çok geniş bir bölgenin kendisine ait olduğunu iddia ediyor ve bu ülkeleri zapt etmek istiyordu. Bu bölgelerin zenginlikleri de Timur'u celp eden önemli bir sebepti. Timur'un Anadolu'yu zaptı öncesinde ona boyun eğmeyen ve karşı gelen güçlerden en önemlisi Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed ve onun ölümünden sonra Sivas-Malatya bölgesine hâkim olan Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'dir. Her iki hükümdar da Timur'a karşı bölgesel ittifaklar oluşturmaya çalışan ve Timur'a karşı önemli askerî güçleri olan hükümdarlardır. Kadı Burhaneddin'in ölümü (1398), bilhassa Sivas'ın zaptını kolaylaştıran önemli bir sebep olarak görülmektedir. Ayrıca topraklarını Yıldırım Bayezid'e kaptıran Anadolu beyleri de öçlerinin alınması ve kaybettikleri topraklarına kavuşabilmek amacıyla gerek Sivas gerekse Bayezid üzerine gitmesi hususunda Timur'u tahrik etmişlerdi.⁶⁹

Elçi ve mektup teatilerinden istediği sonucu alamayan Timur, Yıldırım Bayezid üzerine sefere karar verdi. Azerbaycan'daki Arran yaylağından ordusuyla hareket ederek, Erzurum üzerinden 803 yılı Muharrem ayı başında (22.08.1400) Erzincan'ı geçip Sivas'a doğru ilerledi. Yanında Ak-Koyunlu beyi Kara Yülük Osman ve Erzincan beyi Mutahharten de vardı.⁷⁰

Bu sıralarda Sivas'ta, Yıldırım Bayezid'in büyük oğlu Süleyman Çelebi, vali ve komutan olarak bulunuyordu.⁷¹ Timur, kendisinin kalabalık bir orduyla Sivas'a gelmekte olduğunu önceden öğrenen Sivas valisi Süleyman Çelebi'nin şehri, biraz mühimmat ve küçük bir birlik ile Malkoç oğlu Mustafa Bey'e bırakarak şehirden ayrıldığını casusları vasıtasıyla öğrendi. Bu haberin ardından, adamlarından Emîr Süleyman-şah, Emîr Cihanşah ve Emîr Şeyh Nureddin, Sevinçak, Seyyid Hoca Şeyh Ali Bahadır, Dane Hoca gibi beyleri mühim bir kuvvetle Süleyman Çelebi'yi takibe gönderdi. Bu kuvvetler Kayseri civarında Osmanlı kuvvetlerine yetişip onları kılıçtan geçirdikten sonra geri dönüp, Sivas önlerine gelen Timur'un ordusuna iltihak ettiler. Mağlup olan Süleyman Çelebi'nin ise, Bursa'ya doğru gittiği kaynaklarda yer alır.⁷²

Sivas önlerine gelen Timur⁷³, yaptığı incelemeden sonra kalenin 18 günde zapt olunacağını söylemiştir.⁷⁴

⁶⁸ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, trc. ve notlar: D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 338-339. Ayrıca bkz.: Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 13-15.

⁶⁹ Yaşar Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu (1393-1402)*, Ankara 1980, s. 13; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 13-14.

⁷⁰ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, trc. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.), s. 260-261; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 339-342.

⁷¹ Levent Kayapınar, "Süleyman Çelebi, Emîr", DİA, c. 38, s. 82-85.

⁷² Yezdi, *Emir Timur*, s. 342; İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdur*, s. 194; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 114-115; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 303; Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu (1393-1402)*, s. 81; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 14-15.

⁷³ İbn Arabşah, *Timur'un 17 Zilhicce 802/9 Ağustos 1400 günü Sivas'a geldiğini yazar (Acaibü'l-Makdur, s. 195).*

⁷⁴ İbn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur*, s. 195, 433; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15.

O sıralarda müstahkem bir sura ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Sivas şehri, mamur ve bakımlıydı. Joseph von Hammer'e göre, yüz binden fazla nüfusa sahipti.⁷⁵

Kalenin metin ve müstahkem olmasına güvenen Sivas'ın Osmanlı komutanı Malkoç oğlu Mustafa Bey, emrindeki az sayıda (4-10 bin) askerle, gerekli tedbirleri alıp, savunmaya hazırlandı. Timur, surların hendek bulunmayan batı tarafının karşısına karargâhını kurmuş ve 803 yılı Muharrem'inin başlangıcında (1400) taarruza başlamıştı.⁷⁶

Sur çevresine kurulan arrade ve mancınıklarla şiddetli bir kuşatma uygulanırken, diğer taraftan lağım kazdırılıp setler yaptırılıyordu. Kazdırılan lağım lar vasıtasıyla istihkâmlar oluşturulmuş ve bu istihkâmlar altına yaklaşık sekiz bin lağım cı girmişti. Açılan lağım lar büyük kazıklar ve tahtalarla desteklenip toprağın kayması önleniyordu. Mancınıklardan atılan taşlar ve yanan maddeler ile burçlarda gedikler açılıp yangın çıkarıldı. Yer altında açılan lağım lar istenilen derinlik ve genişliğe ulaşınc a, tahtalar ve kazıklar ateşe verildi. Nihayet surlar büyük gürültülerle yıkılmaya başladı. Çıkan toz-duman ve surda açılan gedikler, şehri savunanlar üzerinde büyük bir tesir yaptı. Muhasaranın 18. günü (803 yılı Muharrem'inin başlangıcı) kale muhafızı Mustafa Bey, şehri teslim etmekten başka bir çare bulamadı. Sivas'ın a'yan, eşraf ve uleması, Mustafa Bey'le birlikte kaleden çıkıp Timur'un huzuruna gelerek kendisinden merhamet dileyip, kaleyi teslim edeceklerini bildirdiler.⁷⁷

Böylece Sivas, Timurlu ordusu tarafından 18 günlük kuşatmadan sonra 803 yılı Muharrem'inde zapt edildi.⁷⁸

Şehirdeki Müslümanlara aman verildi ve ona mukabil fidye-i necat (kurtuluş fidyesi) olarak bir miktar para alındı. Gayrimüslimlerin malları yağma edildi. Timur ve askerlerinin daha önceki şehirlerde yapmış oldukları yağma ve talanların şiddet ve korkunçluğuna bakıldığında, Sivas'taki tüm mal ve servetin yağmalandığı tahmin edilebilir.⁷⁹

Kale komutanı Malkoç oğlu Mustafa Bey hariç olmak üzere, şehri savunan tüm Osmanlı askerlerinin (4 bin kişi) toplu olarak öldürüldüğü kaynaklarda yer almaktadır. Hepsinin gayrimüslim (Ermeni) olduğu belirtilen bu askerler, elleri ve ayakları bağlandıktan sonra diri diri hendeklere atılmışlar ve üzerleri toprakla örtülerek ölüme terk

⁷⁵ Büyük Osmanlı Tarihi, c. I, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet yay., İstanbul 2010, s. 186; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15. Osmanlı dönemi Sivas nüfusu hakkında kıyaslama için bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK yay., Ankara 2000, s. 183-187; Demirel, "Sivas", s. 279.

⁷⁶ Şamî, *Zafername*, s. 261; Yezdi, *Emir Timur*, s. 342; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 186; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15.

⁷⁷ Şamî, *Zafername*, s. 262; Yezdi, *Emir Timur*, s. 342; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 186; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 116; Darkot, "Sivas", s. 572; Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakandoğu*, s. 82; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15.

⁷⁸ Şamî, *Zafername*, s. 262. Sivas'ın zaptının tarihini, İbn Arabşah (*Acâibu'l-Makdur*, s. 195), 5 Muharrem 803/26 Ağustos 1400; İbn Tagrıberdi (*en-Nücumu'z-Zahire*, s. 353), 26 Ağustos 1400 olarak veriyorlar; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 116.

⁷⁹ Yezdi, *Emir Timur*, s. 343; Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakan Doğu*, s. 116; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 16.

edilmişlerdir. Timur, askerleri diri diri toprağa gömdürmekle, kan dökmeyeceğine dair vermiş olduğu sözü tutmuş oluyordu.⁸⁰

Evlıya Çelebi, Timur'un Sivas'ı zaptı sırasında, ellerinde "Kelâm-ı İzzet" (Kur'an-ı Kerim) bulunan kırk bin çocuğun onu karşılayıp, canlarının bağışlanmasını dilediklerini, ancak Timur'un onları askerlerinin atları altında çiğneterek öldürttüğünü yazar.⁸¹

Joseph von Hammer'e göre, Timur, hastalıkları başkalarına bulaşmasını diye cüzzamlı ve cesaretleri örnek alınmasını diye de mert ve cesur insanları öldürmüştür. Timur'un bundan başka I. Bayezid'in oğlu Ertuğrul'un günlerce sürüklendikten sonra boynunu vurdurmak suretiyle idam ettirdiği Hammer tarafından belirtilir⁸² ise de, İ.H. Uzunçarşılı, Şehzade Ertuğrul'un önceki Kırkdilim muharebesinde maktul düştüğünü söyler.⁸³

Timur, şehir halkından bir kısmını esir alarak kendi memleketine götürmüştü ki, bunlar arasında çok sayıda kadınlar, kızlar ve çocuklar da vardı.⁸⁴

Sivas şehrinin zaptı, demografik, ekonomik ve fizikî açıdan tam bir yıkım oldu. Zira Timur'un kuşatması sırasında –biraz abartılı verilse de- 100.000 civarında bir nüfusa sahip bulunan şehrin, ölenler ve göçenlerden dolayı önemli bir nüfus kaybına uğradığı arşiv kaynaklarından anlaşılıyor. Osmanlılar tarafından yeniden ele geçirilmesinden sonra yapılan ilk tahrir göre, şehir nüfusunun 3.000 ile 5.000 (Müslim-gayrimüslim 567 hane) gibi çok düşük bir sayıya inmiş olması, Timur felaketinin boyutlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁸⁵

Sivas, XIII. ve XIV. yüzyıllarda doğu-batı, kuzey-güney istikametinde, bilhassa İpek Yolu üzerinde hareketli bir ticaret merkezi olmuş ve zengin bir ekonomik potansiyele ulaşmıştı.⁸⁶ Ancak şehrin Timur ordusu tarafından zaptı ve yağmalanması sırasında ticarî mekânların çoğu tahrip edilmiştir. Şehrin Osmanlılar tarafından ikinci kez fethinin hemen sonrasında başta bedesten olmak üzere, han, hamam ve çarşılar yaptırılmak suretiyle şehir yeniden imar ve iskân edilmeye çalışılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda da imar faaliyetleri devam ettirilmiştir.⁸⁷ Ancak yine de şehir hiçbir zaman Timur işgali öncesindeki parlak dönemine yeniden ulaşamamıştır.

Timur felaketinin Sivas üzerindeki bir başka etkisi, şehrin fizikî, mimarî yapısındaki tahribattır. Şehrin etrafındaki surlardan başka, Ulu Cami, Şeyh Çoban

⁸⁰ Şamî, *Zafername*, s. 262; İbn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur*, s. 195 (İbn Arabşah, öldürülen askerlerin üç bin kişi olduğunu kaydeder); Yezdî, *Emir Timur*, s. 343; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 186; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 117; Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu (1393-1402)*, s. 83.

⁸¹ *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, s. 120; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 16.

⁸² Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 186.

⁸³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1982 (4. bs.), s. 305; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 17.

⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 303; Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu*, s. 82-83; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 17-18.

⁸⁵ Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-*, s. 183-185; a. mlf, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ..", s. 17.

⁸⁶ Turan, "Sivas Şehri", s. 195-215; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E yay., İstanbul 1979, s. 261-337; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 18

⁸⁷ Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 18.

Zaviyesi, Çifte Minareli Medrese gibi eserlerin de tahrip edildiği kaynaklarda zikredilmektedir.⁸⁸

Timur'un Sivas'ı tahribi ve tarihi, Ebced hesabıyla şu beyitte ifade edilmiştir:

Şud harâb ez âteş-i ceş-i Timur,

Der şuhûr-ı sâl-i târiheş harab [H. sene: 803]⁸⁹.

Şehrin bu felaketine dair hatıra, durumdan çok müteessir olan Yıldırım Bayezid'e atfedilen, "Çal çoban çal! Ertuğrul gibi oğlun mu öldü, Sivas gibi kalen mi yıkıldı?" cümlesiyle zamanımıza kadar intikal etmiştir.⁹⁰

Halkın hafızasında ise, "sana bir iş edeyim ki, Timur Sivas'a yapmamış ola (sana öyle bir kötülük yapayım ki, Timur Sivas'a yapmamış olsun)" ifadesi bir deyiş olarak kalmıştır.⁹¹

Tüm kaynaklar, Timur'un, Sivas'ın zaptı sırasında Anadolu beyliklerine ve Memlûklü Devleti'ne gözdağı vermek amacı ile son derece sert ve acımasız davrandığını kabul etmektedir. Timur'un böyle davranmasında Ak-Koyunlu beyi Kara Yülük Osman ve Erzincan emîri Mutahharten'in kışkırtma ve telkinlerinin de önemli bir payı olmalıdır.⁹² Çünkü her ikisinin de Sivas şehrine ve halkına Kadı Burhaneddin zamanından beri tarihî bir kinleri olduğu görülüyor.⁹³

Sivas'ın uğradığı felaketten çok müteessir olan I. Bayezid, hazırlıksız olması sebebiyle derhal mukabele edememiş ve Timur'un daha içeri gideceğini tahmin ederek onu karşılamak için Kayseri'ye gelip beklemişti. Fakat Sivas'a yaptıklarıyla Osmanlılara ağır bir darbe vuran Timur, Sivas önünden çekilip Malatya, Elbistan üzerinden Suriye'ye yürüdü.⁹⁴

Timur, Ankara savaşına giderken ve dönerken, Sivas önünde konaklamış, ordusuna resm-i geçit yaptırmıştır (1402, 1403). Fakat bu gelişlerinde şehre girmediği anlaşılıyor.⁹⁵

Ankara Savaşı'ndan sonra harap durumdaki Sivas, Kadı Burhaneddin'in damadı olması muhtemel Mezid Bey'in elinde bulunuyordu. Mezid Bey, hâkimiyet sahasını genişletmek maksadıyla harekete geçince, Amasya'da bulunan Çelebi Mehmed, kendi kumandanlarından Bayezid Paşa'yı onun üzerine gönderdi. Mezid Bey, Sivas'ta şiddetli bir müdafaa savaşından sonra teslim olmuştur. Mezid Bey'in Sivas'taki hâkimiyetinin beş yıl (1402-1407) devam ettiği belirtiliyor.⁹⁶

⁸⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, yay. haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bak. Yay., c. I, Ankara 1999 (4. bs.), s. 235-236; Demirel, *Sivas Şehir Hayatı*, s. 18, 70; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 18.

⁸⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, s. 121; İ. Hakkı-R. Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 96; Turan, "Sivas Şehri", s. 213-214; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 18.

⁹⁰ Turan, "Sivas Şehri", s. 214; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 19.

⁹¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 3. Kitap, YKY, İstanbul 1999, s. 120; Darkot, "Sivas", s. 572; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 19.

⁹² Esterabadî, *Bezm u Rezm*, s.445; İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur*, s. 193.

⁹³ Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 20.

⁹⁴ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur*, s.196-197; Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 343; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 19.

⁹⁵ Şamî, *Zafername*, s. 301-302; Yezdi, *Emir Timur*, s. 386, 387, 388, 412.

⁹⁶ Amasya'ya Çelebi Mehmed'in huzuruna getirilen ve hayatı bağışlanan Mezid Bey, uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuştur (Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi*, c. I, yay.: Faik Reşit Unat-

Mezid Bey'in elinden alınan Sivas, yeniden inşa, tahkim ve iskân edildi. Sivas'ın harap halde bulunan kalesi, Sultan Çelebi Mehmed tarafından 821/1418 yılında Ak Bey eliyle tamir ve ihya edilmiştir.⁹⁷ Osmanlı yönetimi zamanında Sivas, beylerbeylik merkezi yapılmıştır.⁹⁸

Osmanlı-Ak-Koyunlu mücadelesi sırasında, Ak-Koyunlu şehzadesi Yusufça Mirza komutasındaki bir Ak-Koyunlu ordusu 877/1472 yılında Sivas ve Tokat'ı tahrip edip yağmalamış idi. Ertesi yıl Otluk-Beli zaferinden (11 Ağustos 1473) sonra, Sivas, doğudan gelecek tehlikelerden hemen hemen kesin olarak kurtuldu.⁹⁹ Zira Osmanlı sınırlarının Doğu Anadolu'ya doğru genişlemesi dolayısıyla, Sivas, bundan sonra bir yurt içi kale ve şehir durumuna gelmiştir.

8. Sivas Surları ve Kalesi

Dış güçlerin dikkat ve düşmanlığını çeken, birçok defa saldırı ve işgale uğrayan Sivas'ın savunma sistemi ve askerî mimarîsi hakkında da kısa bilgi vermek faydalı olacaktır.

İlk ve Orta Çağ şehirlerinin ortak özelliklerinden birisi, etraflarının surlarla çevrili olmasıdır. Böyle şehirlerin nüvesini teşkil eden bir de iç kaleleri vardır. Bu tip şehirlere “*kale-şehir*” de denmektedir. Sivas'ın da önce bir kale olarak inşa edildiği, sonra şehir haline geldiği anlaşılıyor. Sivas kalesinin Roma-Bizans döneminde mevcut olduğu bilinmektedir. Merkezdeki iç kale¹⁰⁰ etrafında oluşan Sivas şehrinin dışının da boydan boya bir surla çevrili olduğu anlaşılıyor.¹⁰¹

1059 yılında Türklerin saldırı ve işgaline uğrayan Sivas'ın bu tarihlerde suru yoktu. Bu nedenle Türkler şehre kolay girmişlerdi.¹⁰² Danişmend Gazi, Malazgirt zaferinden sonra başlatılan fetihler sırasında Sivas'a geldiğinde şehri harap bir halde buldu. Çünkü İmparator Romanos Diogenes, kısa bir süre önce Malazgirt'e giderken şehri tahrip ettirmişti (1071). Danişmend Gazi, fazla bir mukavemetle karşılaşmadan Sivas'a girdi. Şehri imar ve inşa ederek kendisine merkez yaptı.

Araştırmacıların çoğu Selçuklu dönemi Sivas'ının, Bizans “*Sebasteia*”sı üzerinde mi, yoksa başka bir yerde mi kurulduğunun kesin olarak bilinmediğini söylemektedirler. Bunun nedeni, istilanın bir sonucu olarak, Bizans Sivas'ının büyük ölçüde veya tamamen

Mehmed A. Köymen, TTK yay., Ankara 1995 (3. bs.), 402-407; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, s. 316-319.; Darkot, “Sivas”, s. 572-573; Demirel, “Sivas”, s. 279.

⁹⁷ Darkot, “Sivas”, s. 573.

⁹⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, s. 319; Oğuz Ceylan, *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas*, Sivas 1996 (2. bs.), s. 19; Selahattin Döğüş, “Beylikler Döneminde Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 387.

⁹⁹ Darkot, “Sivas”, s. 573

¹⁰⁰ Osmanlılar döneminde iki iç kalesi olduğu kaydediliyor (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, s.121, 122; Turan, “Sivas Şehri”, s. 210).

¹⁰¹ Ömer Demirel, “Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler”, *Osmanlılar Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-* içinde, Sivas, 2006, s. 38.

¹⁰² Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 110-111; Darkot, “Sivas”, s. 570; Turan, “Sivas Şehri”, s. 199; a. mlf, *Selçuklular Tarihi*, s. 153; a. mlf, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 18; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 56-57; Tezcan, “XI. Yüzyıl Başlarında ...”, s.131-134; Kesik, “Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)”, s. 108.

tahrip olmuş olabileceği ile açıklanmaktadır. Kentin Türk döneminde neredeyse tamamıyla yeniden inşa edildiği düşünülmektedir.¹⁰³

Türkiye Selçuklu sultanları, savaşlar sebebiyle yıkılan veya zamanla yıpranan şehir surlarını ve kaleleri tamir ettirmekte idiler. Selçuklulardan Osmanlılara kadar varlığını muhafaza eden Sivas surlarının I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırıldığını devrin kaynakları göstermektedir. Moğol istilasına karşısında I. Alaeddin Keykubad, kendi has hazinesinin yanı sıra, devlet erkânı ve ümeranın da malî ve işgücü katılımıyla Konya, Kayseri ve Sivas surlarını yaptırmıştı. Sivas kalesi ve surlarının inşası 621/1224 yılında tamamlanmıştır. Çeşitli kaynakların ifadesine göre surlar, iki-üç arşın büyüklüğünde kesme taşlardan yapılmıştı ve yüksekliği de 20 m. idi.¹⁰⁴ Surlar, kuzey, doğu ve güneyden büyük hendeklerle çevrilmiş ve içi su doldurulmuştu. Bu, düşmanın muhasarasını ve zaptını zorlaştırmak için yapılmıştı.¹⁰⁵

Selçuklulardan sonra Sivas surları ve kapıları Timur tehlikesine karşı Kadı Burhaneddin tarafından tamir ve tahkim ettirildi (1388). Surların üç tarafına hendek kazılıp su dolduruldu.¹⁰⁶

Sivas, Kadı Burhaneddin'in ölümünden kısa bir süre sonra Osmanlı hâkimiyetine geçti. Sivas kalesinin metin ve müstahkem olmasına güvenen Osmanlı komutanı Malkoç oğlu Mustafa Bey, emrindeki az sayıda askerle savunmaya hazırlandı. Diğer taraftan Timur, surların hendeği bulunmayan batı tarafının karşısına karargâhını kurdu ve hücumla başladı. Bu tarihlerde Sivas surlarının yedi kapısı vardı. Sivas surlarının kuzey ve güney tarafındaki hendek, lağım açılmayacak kadar derindi.¹⁰⁷

Sivas düştükten sonra Timur, kalenin yıkılmasını emretti. Kale bir anda yerle yeksan edildi.¹⁰⁸ Timur'un zaptı ve tahribi sırasında surların yanı sıra Ulu Cami, Şeyh Çoban Zaviyesi, Çifte Minareli Medrese gibi eserler de tahrip edilmiştir.¹⁰⁹

Sivas surları, Çelebi Mehmed zamanında Akbey adlı bir kumandan tarafından tamir edilmiştir. Bu tamiratı gösteren iç kale kitabesinin tarihi 821/1418'dir.¹¹⁰

¹⁰³ Turan, "Sivas Şehri", s. 199; Y. Özgüven-S. Doysuk, "Selçuklu İzleri Üzerinden Sivas Kentsel Gelişiminin Okunması", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 492.

¹⁰⁴ Sivas surlarının yüksekliği ve genişliği hakkında farklı kayıtlar da vardır. Bkz.: Yezdi, *Emîr Timur*, s. 342; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, s. 121-123; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 10-15; a. mlf, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, ...", s. 38.

¹⁰⁵ İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-Alâyye*, c. I, s. 271-274; *Tarih-i Al-i Selçuk [Anonim Selçukname]*, s. 45; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. M. Debir Siyakî, Tahran 1336/1958, s. 109-110, 113-114; İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 151-155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 331-333, 340; a. mlf, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", s. 210; Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri*, s. 26-27; Tufantoz, "Selçuklular Çağında Sivas'ın Stratejik ve Ekonomik Önemi", s. 148-149; Kaya, "Selçuklular Döneminde Sivas'taki Zanaatkarlar ve Sanatkarlar", s. 418; Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, ...", s. 38.

¹⁰⁶ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, s. 433; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, c. XXXII, sayı: 126, 1968, s. 191-245; Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur ..." 38; a. mlf, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15.

¹⁰⁷ Şamî, *Zafername*, s. 261-262; Yezdi, *Emîr Timur*, s. 342; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. S. 186; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 15.

¹⁰⁸ Yezdi, *Emîr Timur*, s. 343.

¹⁰⁹ Hoca Sadettin, *Tacü'r-Tevarih*, c. I, s. 236; Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatı*, s. 18, 70; Demirel, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ...", s. 18.

Timurlu tarihçisi Şerefeddin Ali Yezdi, dünyanın en müstahkem şehri olan Sivas surlarının Timur tarafından tamamen yıkıldığını yazar¹¹¹ ise de Evliya Çelebi'nin tasviri bu tahribin mübalağalı olduğunu gösterir. Esasen Anadolu'da süratli hareket etmeye mecbur olan Timur'un bu kadar büyük tahrip yapmak için zamanı da kâfi değildi. XIX. asırda Sivas'a gelen Avrupalı seyyahlar, kale ve surların kısmen mevcut olduğunu görmüşler ve bunu eserlerinde belirtmişlerdir. Bu asırdan sonra tamamıyla yıkılan kale ve surlardan bugün bir iz bile kalmamıştır.¹¹²

Günümüzde ise, Sivas surları ve kalesinden, sadece hafriyat çalışmalarında toprak altından çıkarılan kesme büyük taşlar ile bazı eski evlerin temellerinde yer alan -daha önce kale duvarlarından alınıp götürülmüş- blok sur taşları kalmıştır.¹¹³

Sonuç

Sivas, tarihinin en parlak dönemini Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri zamanında yaşamıştır. O dönemlerde Sivas şehri, Selçuklu Türkiye'sinin büyük medeniyet merkezlerinden biri idi. Türklerin Anadolu'yu fetih ve vatan yapmalarından sonra Danişmendlilerin merkezi oldu. Sonra Türkiye Selçuklu sultanlarının Konya'dan sonra, ikinci bir payitaht vazifesini gördü. Sivas, aynı zamanda ticarî ve iktisadî mevkii ve büyüklüğü dolayısıyla, bütün Türkiye şehirlerine üstün bir durumda bulunuyordu. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu'da meydana gelen siyasî buhran, medenî ve iktisadî hayat üzerinde ağır tesirler yapmış olmakla beraber, Sivas şehri XV. asır başlarında Timur'un işgal ve tahribine kadar önemini muhafaza etti.¹¹⁴

¹¹⁰ Darkot, "Sivas", s. 573, Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 16-17; a. mlf, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur ...", s. 39.

¹¹¹ Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 343.

¹¹² Turan, "Sivas Şehri", s. 210-211.

¹¹³ Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur ...", s. 38, 39.

¹¹⁴ Turan, "Sivas Şehri", s. 197, 213.

Kaynaklar

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.
- Alptekin, Coşkun, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VIII, İstanbul 1989, s. 209-382.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2002 (2. bs.).
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- Ceylan, Oğuz, *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas*, Sivas 1996 (2. bs.).
- Çakmak, M. Ali, *Kösedağ Savaşı*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Çay, Abdulhaluk, *Anadolu’nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalos) Zaferi (17 Eylül 1176)*, Ankara 1984.
- Darkot, Besim, “Sivas”, *İA*, c. X, s. 569-577.
- Demir, Mustafa, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi yay., Sakarya 2005.
- Demirel, Ömer, “Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler”, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-* içinde, Sivas 2006, s. 37-65.
- Demirel, Ömer, “Sivas’ın Timur Tarafından Zaptı ve Yağmalanması”, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-* içinde, Sivas 2006, s. 13-21.
- Demirel, Ömer, “Sivas”, *DİA*, c. XXXVII, s. 278-282.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK yay., Ankara 2000.
- Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, c. VI, s. 230-244.
- Dirimtekin, Feridun, “Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*, TTK yay., Ankara 1993 (2. bs.), s. 231-258.
- Döğüş, Selahattin, “Beylikler Döneminde Sivas’ın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 29 Eylül-01 Ekim 2005*, Sivas 2006, s. 381-388.
- Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 29 Eylül-01 Ekim 2005*, Sivas 2006, s. 65-82.
- Esterabadî, Aziz b. Erdeşir, *Bezme u Rezm: Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2014.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 1999.
- Galtsyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2005.
- Geyikoğlu, Hasan, “Moğollar’ın Selçuklular’dan Sonra Anadolu’ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 52, Haziran 2014, s. 95-112.

- Geyikoğlu, Hasan, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK yay., Ankara 1994.
- Göde, Kemal, "Eratnalılar Devrinde (1327-1381) Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 39-45.
- Gökhan, İlyas, "XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Devleti'nin Anadolu Politikası ve Eretna Bey'le Olan İlişkileri", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 83-96.
- Gregoy Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.).
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras yay., İstanbul 2005.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, İstanbul 1927.
- Halil Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334.
- Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, nşr. M. Debir Siyakî, Tahran 1336/1958.
- Hammer Purgstall, Joseph von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, yay. haz.: Mümin Çevik, Milliyet Yay., İstanbul 2010.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, KBY, Ankara 1999 (4. bs.).
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Belâ)*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2012.
- İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, trc. Mürsel Öztürk, KBY, c. I, II, Ankara 1996.
- İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013.
- İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Sivas 1997.
- İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, nşr. Osman Turan, TTK yay., Ankara 1984 (2. bs.).
- Kaya, Selim, "Selçuklular Döneminde Sivas'taki Zanaatkarlar ve Sanatkarlar", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 414-427.
- Kayapınar, Levent, "Süleyman Çelebi, Emîr", *DİA*, c. XXXVIII, s. 82-85.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK yay., Ankara 2009.
- Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, TTK yay., Ankara 2013.
- Kesik, Muharrem, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 108-120.
- Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâatihleri*, İstanbul 2017.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK yay., Ankara 2003.

- Kırzioğlu, Fahreddin, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982.
- Konukçu, Enver, “Moğol Noyanları, Kayılar ve Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 52-65.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.
- Köymen, Mehmet Altay, “Anadolu’nun Fethi”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, Ankara 1962, s. 91-122.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma: Neşri Tarihi*, c. I, nşr. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, TTK yay., Ankara 1995 (3. bs.).
- Müneccimbaşı, *Camiü’-d-Düvel, c. II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, trc. Ali Öngül, İzmir 2001.
- Nizamüddin Şamî, *Zafername*, trc. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.).
- Ocak, Ahmet Yaşar, *XIII. Yüzyılda Anadolu’da Baba Resul (Babaîler) İsyanı ve Anadolu’nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri*, Dergâh yay., İstanbul 1980.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh yay., İstanbul 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Selçuklular Dönemi, Makaleler-İncelemeler*, İstanbul 2011.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, TTK yay., Ankara 1981.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi, c. II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca yay., İstanbul 2014 (2. bs.).
- Özaydın, Abdulkerim, “Danişmend Gazi”, *DİA*, c. VIII, s. 467-469.
- Özaydın, Abdulkerim, “Danişmendliler”, *DİA*, c. VIII, s. 469-474.
- Özaydın, Abdulkerim, “Danişmendliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VIII, İstanbul 1992, s. 121-140.
- Özaydın, Abdulkerim, “Kadı Burhaneddin”, *DİA*, c. XXIV, s. 74-75.
- Özaydın, Abdulkerim, “Kılıcarslan II”, *DİA*, c. XXV, s. 399-403.
- Özgüven, Yekta – Senem Doyduk, “Selçuklu İzleri Üzerinden Sivas Kentsel Gelişiminin Okunması”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s.490-500.
- Ramsay, W. M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB yay., İstanbul 1960.
- Reşiduddin, *Camiü’t-Tevarih*, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1960.
- Schildtberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1997.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi*, TTK yay., Ankara 1993 (2. bs.).
- Sobernheim, M., “Memlûkler”, *İA*, c. VII, s. 689-692.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları: İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.).
- Suryani Mihail, *Suryani Patrik Mihail’in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. H.D. Andreasyan, Ankara 1944, TTK Ktp., gayrimatbu nüsha.
- Sümer, Faruk – Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK yay., Ankara 1988.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, c. I, 1969, Ankara 1970, s. 1-147.

- Sümer, Faruk, “İğdiş”, *DİA*, c. XXI, s. 524-525.
- Sümer, Faruk, “Kösedağ Savaşı”, *DİA*, c. XXVI, s. 272-273.
- Sümer, Faruk, “Mesud I”, *DİA*, c. XXIX, s. 339-342.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, trc. ve notlar: D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013.
- Taneri, Aydın, “Celâleddin Harizmşah”, *DİA*, c. VII, s. 248-250.
- Taneri, Aydın, *Celâlî d-dîn Harizmşah ve Zamanı*, KBY, Ankara 1977.
- Tarih-i Âl-i Selçuk der Anatoli [Anonim Selçukname]: Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, c. III, nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- Tezcan, Mehmet, “XI. Yy. Başlarında Ermenilerin Doğu roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 121-140.
- Tufantoz, Abdurrahim, “Selçuklular Çağında Sivas'ın Stratejik ve Ekonomik Önemi”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas 2006, s. 141-155.
- Turan, Osman, “Keyhüsrev II”, *İA*, c. VI, s. 620-629.
- Turan, Osman, “Kılıç Arslan II”, *İA*, c. VI, s. 688-703.
- Turan, Osman, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, *Selçuklular ve İslamiyet içinde*, İstanbul 1980, s. 197-215.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003 (8. bs.).
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1973.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK yay., Ankara 1988 (2. bs.).
- Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1999 (2. bs.).
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H.D. Andreasyan; notlar: Edouard Dularier-M.H. Yınanç-çeviren, TTK yay., Ankara 1987 (2. bs.).
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK yay., Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Eratna”, *İA*, c. IV, s. 309.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, *Bellekten*, c. XXXII/sayı:126, 1968, s. 191-245.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, *Bellekten*, s. 126, 1968, s. 161-189.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, TTK yay., Ankara 1988 (4. bs.).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK yay., Ankara 1982 (3. bs.).
- Üremiş, Ali, *Türkiye Selçukluları'nın Doğu Anadolu Politikası*, Babil yay., Ankara 2005.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Celaleddin Harzemşah”, *İA*, c. III, s. 49-53.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Danişmendliler”, *İA*, c. III, s. 468-479.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum (Tarih)”, *İA*, c. IV, s. 345-353.

- Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, c. XXIX, s. 90-97.
- Yınanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK yay., Ankara 1989.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, c. II, TTK yay., Ankara 1991 (2. bs.).
- Yücel, Yaşar, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu (1393-1402)*, Ankara 1980.
- Zahirüddin Nişaburî, *Selçukname*, Tahran 1332 H.Ş.

IV. MURAD'IN BAĞDAD SEFERİ'NE DAİR ANONİM BİR ESER:
FETH-I BAĞDÂD KISSASI
AN ANONYMOUS WORK ON THE BAGHDAD CAMPAIGN OF
MURAD IV: FETH-İ BAĞDÂD KISSASI

MEHMET FATİH GÖKÇEK

Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of History
mehmetfatihgokcek@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6724-4267

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 31.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.10.2017
Sayfa-*Pages* : 269-296
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3792>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**IV. MURAD'IN BAĞDAT SEFERİ'NE DAİR ANONİM BİR ESER:
FETH-I BAĞDÂD KISSASI**
AN ANONYMOUS WORK ON THE BAGHDAD CAMPAIGN OF MURAD
IV: FETH-İ BAĞDÂD KISSASI

MEHMET FATİH GÖKÇEK

Öz

IV. Murad, Osmanlı padişahları arasında icraatları ve şahsiyeti ile en dikkat çekenlerden birisidir. Küçük yaşta tahta çıktığı için saltanatının ilk yılları annesi Kösem Sultan'ın vesayeti altında geçmiştir. IV. Murad, devlet yönetiminde tam anlamıyla ancak 1632 tarihinden sonra söz sahibi olmuştur. Padişahın otoritesini güçlendirmesinde ülkedeki zorbaları şiddet kullanarak ortadan kaldırmasının rolü büyüktür. Genç padişah, tüm ülkeye gücünü kabul ettirdikten sonra sefere çıkarak 1635'te Revan'ı ele geçirmiştir. Fakat Osmanlı ordusunun bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Safeviler, Revan'a tekrar hâkim olmuştur. Bunun üzerine padişah Safevilerle hesaplaşmak için bu kez Bağdat üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştır. Kırk gün süren bir muhasaranın ardından 1638'de Bağdat'ı Osmanlı topraklarına katmış, böylece adımı tarihe Revan ve Bağdat Fatih'i olarak yazdırmıştır.

Bu çalışmada, tek nüshası Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan anonim Feth-i Bağdâd Kıssası isimli eser ele alınmıştır. Çalışmamızda, Feth-i Bağdâd Kıssası'nın müellifi meselesi tartışıldıktan sonra eserin muhtevasına ilişkin bilgi verilmiş, akabinde ise eser neşredilerek okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Feth-i Bağdâd Kıssası'nda IV. Murad'ın komuta ettiği Bağdat seferi anlatılmaktadır. Padişahla birlikte sefere çıkan ve hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan biri tarafından kaleme alınan bu eser, savaş süreci hakkında önemli bilgiler vermektedir. Feth-i Bağdâd Kıssası, müellifin şahit olduğu hadiseleri anlatması bakımından birinci elden kaynak hükmündedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, IV. Murad, Bağdat, Feth-i Bağdâd Kıssası.

Abstract

Murad IV was one of the most striking Ottoman sultans by virtue of his deeds and personality. Since he came to the throne at a young age, initial years of his reign passed under the regency of his mother Kosem Sultan. Murad IV gained the full control of the state administration only after 1632. Eliminating the oppressors in the country with coercion has played a great role in strengthening his authority. The young Sultan set a campaign and took Revan in 1635 after he established his power within the whole country. Yet, Safevids took advantage of the absence of the Ottoman army and recaptured Revan. Then, Murad IV attacked on and sieged Baghdad in order to settle accounts with Safevids. After forty days of siege he conquered Baghdad in 1638, hence made his mark in history and became known as the Conqueror of Revan and Baghdad.

This study addresses anonymous work of Feth-i Bağdâd Kıssası (The Story of the Conquest of Baghdad) which is the one and the only copy in Bibliothèque Nationale de France. The beginning of the study will examine the problem of the text's author by providing information about the content of the work that is followed by the original text put for the use of readers. The Baghdad Campaign of Murad IV was narrated in this work. Feth-i Bağdâd Kıssası which was written by someone who participated the campaign with the Sultan, gives important information about that war. Feth-i Bağdâd Kıssası is a primary source given the fact that it is the narration of the events that the author had witnessed.

Key Words: Ottoman Empire, Safevid Empire, Murad IV, Baghdad, Feth-i Bağdâd Kıssası.

Giriş

Abbasiler tarafından 8. yüzyılda kurulan Bağdat şehri kısa süre içinde gelişerek İslam beldeleri arasında seçkin bir yer edindi. Şüphesiz Bağdat'ın itibarının bu kadar yükselmesinde Abbasi Devleti'ne yaklaşık beş asır başkentlik yapmasının etkisi büyüktü. Bağdat, önemli ticaret yolları üzerinde yer alan ve Dicle'nin suladığı verimli tarım arazileri içinde bulunan bir şehirdi. Bu özellikler Bağdat'ı iktisadî açıdan bir cazibe merkezi haline getirmekteydi. Sünniler ve Şiilerce kutsal sayılan bazı zatların kabirlerinin burada bulunması ise şehre dinî açıdan bir kutsiyet kazandırmaktaydı. Tarih boyunca birçok devlet, stratejik konumundan yararlanmak için Bağdat'ı ele geçirmek istedi. Nitekim Bağdat kurulduğu 8. yüzyıldan Osmanlı egemenliğine girdiği 16. yüzyıla kadar sırasıyla Abbasiler, Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin hâkimiyeti altında bulundu (ed-Dürî 1991: 425-433; Şemsettin Sâmî 1996: 1324-1326).

Bağdat, 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar ile Safeviler arasında nüfuz mücadelesine sahne oldu. Osmanlılar, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Erzincan, Maraş ve Diyarbakır'ı zapt ederek topraklarını Safevilerin elinde bulunan Irak coğrafyasına kadar genişletti. Osmanlıların bundan sonra bölgedeki yeni hedefi Bağdat ve çevresinin fethi olacaktı. Bunun farkında olan Safeviler Osmanlıların Avrupalı devletlerle mücadelesini fırsat bilerek Anadolu'da isyanlar çıkardı. Bu ayaklanmalar Osmanlıları zor durumda bırakmasına rağmen sonunda isyanlar Osmanlı idaresince bastırıldı. Kanunî Sultan Süleyman, yaklaşık 12 seneden beri batıda devam eden savaşı İstanbul Antlaşması'yla sona erdirdi. Böylece Osmanlılar batıdaki topraklarını güvence altına aldı. Kanunî Sultan Süleyman bir süredir gündeminde tuttuğu doğudaki meselelerle artık daha rahat ilgilenebilirdi. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra ordusunun başına geçen padişah, İrakeyn seferi olarak bilinen doğu seferine çıktı. İrakeyn seferinin sonunda Safevilerin elinde bulunan Bağdat'ı 1534'te fethetti ve bölgede Bağdat beylerbeyliğini kurdu (Baysun 1979: 205; Varlık 1993: 194-195; Emecen 1999: 116-117; Kılıç 2001: 32-39).

17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde taht değişikliklerinin daha sık yaşanması ve saraydaki hiziplerin kendi aralarında üstünlük mücadelesine girişmesi, merkezî otoritenin sarsılmasına yol açtı. Merkezdeki bu iktidar boşluğu Bağdat ve Erzurum gibi bazı eyaletlerde isyanların çıkmasına ortam hazırladı. Nitekim bu süreçte Bağdat Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Yerli Kulları Komutanı Bekir Subaşı arasında nüfuz mücadelesi yaşanmaktaydı. Bekir Subaşı, Bağdat beylerbeyinin bu mücadele sırasında ölmesi üzerine Osmanlı idaresinden şehrin yönetiminin kendisine verilmesini istedi. Ancak bu talebi kabul edilmeyince Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırdı. Gelişmeleri dikkatle takip eden Şah Abbas, isyanı fırsat bilerek 1624'te Bağdat'ı Safevi topraklarına kattı. IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında yaşanan bu hadise, Osmanlı cephesinde tepkiyle karşılandı. Osmanlılar, Bağdat'ı geri almak için Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa komutasında bölgeye seferler düzenlemesine rağmen amacına bir türlü ulaşamadı. Bu başarısız seferler ileride Osmanlı padişahını Safevi topraklarına yürümeye mecbur bırakacaktı (Baysun 1979: 206-207; Halaçoğlu 1991: 434; Yılmaz 2006: 177-178).

IV. Murad idareyi tam anlamıyla eline aldıktan sonra kendisinin ilk seferi olan Revan seferine çıktı. Padişahın komuta ettiği Osmanlı ordusu Revan önlerine ulaşarak şehri kuşattı. Kale muhafızı Emirgüneoğlu Han, Osmanlı askerlerinin hücumlarına daha fazla

karşı koyamayacağını anlayınca 1635'te Revan'ı padişaha teslim etti. Ancak Osmanlıların bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Safeviler, Revan'ı geri aldı. Padişah, Safevilerle hesaplaşmak için bu kez Bağdat seferine çıkmaya karar verdi. Hazırlıkların tamamlanmasını müteakiben yola koyulan Osmanlı ordusu altı aylık yürüyüşten sonra Bağdat'a gelerek kaleyi muhasara altına aldı. Osmanlı ordusu 40 gün süren kuşatmanın ardından şehri 1638'de fethetti. Böylece Bağdat 14 sene sonra yeniden Osmanlı idaresine girdi (Baysun 1979: 207; Halaçoğlu 1991: 434; Yılmaz 2006: 178-181).

Bağdat'ın yeniden Osmanlı topraklarına katılması bazı muasır Osmanlı tarihçilerinin eserlerine konu olmuştur. Abdurrahman Hibri Efendi'nin *Târih-i Feth-i Bağdâd*'ı, Kadızâde Ahmed'in *Fetihnâme-i Bağdâd*'ı, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Zafernâme*'si, Ahmed'in *Târihü'l-ihimâm Bi-fethi Dâri's-selâm*'ı, Nuri İbrahim'in *Fetihnâme-i Bağdâd*'ı ve anonim *Feth-i Bağdâd Kıssası* bunlara örnek olarak gösterilebilir (Gökçek 2013: XII-XV). Bu eserlerden tek nüshası Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Turc, numara 166'da bulunan anonim *Feth-i Bağdâd Kıssası*, makalemizin asıl konusunu oluşturacaktır.

Çalışmamızda, *Feth-i Bağdâd Kıssası*'nın müellifi meselesi tartışıldıktan sonra eserin muhtevası ortaya konulmuş, akabinde ise neşredilen metne yer verilmiştir. *Feth-i Bağdâd Kıssası* neşredilirken basit bir transkripsiyon yöntemi kullanılmıştır. Eserin dil ve imlâ özelliklerine bağlı kalınmaya özen gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun sesliler â, î, ô, û şeklinde, "ع" ve "ق" harflerinden sonra gelen uzun sesliler ise â, î, û şeklinde gösterilmiştir. Metnin transkripsiyonunda "ع" harfi için ğ, "ق" harfi için ķ ve "ك" harfi için ise yerine göre g-k-ñ harfleri kullanılmıştır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin orta ve sonlarında bulunan "ع" harfini göstermek için (ˆ) işareti, hemzeleri göstermek için ise (ˆ) işareti kullanılmıştır. Metinde eksik olduğu düşünülen yerlere yapılan ilaveler köşeli parantezler [] içine yazılmıştır. Kelimelerdeki bariz imlâ hataları düzeltilmeye çalışılmış, bu hatalı yazımlar asıl harfleriyle dizilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Metinde varak numaraları köşeli parantezler içinde [291b]... şeklinde belirtilmiştir. Metnin daha iyi anlaşılması için kimi yerlerde nokta, virgül, noktalı virgül gibi birtakım noktalama işaretleri kullanılmıştır.

***Feth-i Bağdâd Kıssası*'nın Müellifi Meselesi**

Müellif, eserin hiçbir yerinde kendisinden açıkça bahsetmemiştir. Bu sebeple eserin yazarı bilinmemektedir. Ancak eserdeki bazı ifadelerden müellifin, IV. Murad'ın 1638'deki Bağdat seferine katıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim eserde geçen "ol kadar ceng oldı ki küştelere püştelere peydâ olup iki taraftan kırılan âdem kanyla hendekün içi mâl-â-mâl olup kan gövdeyi götürdükde ben anda gördüm, mânend-i seyl-i azim olup her taraftan seyl gibi kan akd" ifadesi müellifin, kuşatma sürecine tanık olduğunu göstermektedir (vr. 308a). Ayrıca eserdeki "yine Gâzî Sultân Murâd hazretlerinin mübârek yüzün gördük" ibaresi müellifin, padişahı birkaç kez gördüğüne delalet etmektedir (vr. 326a). Bu ifadeler dışında eserde müellife dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Agâh Sırrı Levend, *Ġazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ġazavât-nâmesi* isimli çalışmasında yukarıdaki çıkarımlarımızı teyit eden bazı bilgiler vermektedir. Nitekim Agâh Sırrı Levend bu çalışmasında, eserin müellifinin belli olmadığını ve eserin padişahla birlikte sefere katılan birisi tarafından kaleme alındığını söylemektedir (Levend 2000: 112). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere müellif hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

Feth-i Bağdâd Kıssası'nın Muhtevası

Feth-i Bağdâd Kıssası; mukaddime, olay kısmı ve hatime olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmektedir. Eserde IV. Murad'ın Bağdat'ı fethi ve akabinde Osmanlılar ile Safeviler arasındaki barış müzakereleri anlatılmaktadır. *Feth-i Bağdâd Kıssası*'nda anlatılan hadiseler üç başlık altında özetlenebilir:

IV. Murad'ın Bağdat Seferine Çıkması ve Osmanlı Ordusunun Bağdat Önlerine Gelmesi

IV. Murad, Safeviler tarafından ele geçirilen Bağdat'ı geri almak için yaklaşık 300.000 kişilik bir orduyla 1638'de Bağdat seferine çıktı. Osmanlı ordusu Üsküdar'a geçerek burada bir müddet konakladı. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından yola koyulan Osmanlı ordusu sefer güzergâhındaki menzilleri intizam içinde kat ederek dört ayda Musul'a geldi. Bu menzilde beş gün kaldıktan sonra tekrar yola çıkarak 9 Kasım 1638'de Bağdat önlerine ulaştı. Padişahın otağı şehrin karşısında bulunan İmam-ı Azam Türbesi civarında, ordunun diğer çadırları ise kalenin etrafında kuruldu. Yeniçeriler kendilerine verilen talimat gereği vakit kaybetmeden metris kazmaya başladı (vr. 291b-294a).

IV. Murad'ın Bağdat'ı Fethi

Padişah 11 Kasım 1638'de Sadrazam Mehmed Paşa'dan muhasara altına alınacak yerleri belirlemesini istedi. Sadrazam konuyu devlet erkânıyla görüşmek için harp meclisini topladı. Mecliste kuşatmanın ağırlık noktasının Ak Kapı civarındaki surlar olmasına karar verildi. Bunun üzerine sadrazam, maiyetiyle Ak Kapı karşısından metrise girdi. Kaptan Mustafa Paşa, Deli Hüseyin Paşa, Yeniçeri Ağası Hasan Ağa, Arnavut Mustafa Paşa, yeniçeri kethüdası, zağarcıbaşı, samsoncubaşı, turnacıbaşı, bazı beylerbeyileri ve sancak beyleri de belirlenen diğer yerlere metrisler kazdı ve siperlere toplar yerleştirdi. Böylece Bağdat Kalesi birçok cepheden muhasara edildi (vr. 294a-295b).

Padişah bu esnada Şeyhülislam Yahya Efendi, Rumeli Kazaskeri Ebussuudzâde Mehmed Efendi ve Anadolu Kazaskeri İsa Efendi başta olmak üzere ulemanın önde gelenleriyle otağında görüşme halindeydi. Otağda hazır bulunan ulema, kuşatmanın sonucu hakkında öngörüle bulunmak için bir kura çekti. Ulema çekilen kurayı fethin müyesser olacağı şeklinde yorumladı. Padişah bu haberi küçük mirahur vasıtasıyla sadrazama bildirerek ondan top atışlarını başlatmasını istedi. Padişahın emri hemen münadiler aracılığıyla metristeki askerlere duyuruldu. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra metrislerden top atışları yapılarak Bağdat Kalesi üç gün üç gece boyunca aralıksız bir şekilde dövüldü. Surlarda büyük gedikler açıldı. Müdafiler bu durum karşısında endişeye kapılarak surları tamire başladı (vr. 295b-296b).

Ertesi gün Sadrazam Mehmed Paşa'nın metrisinin karşısındaki büyük kule, top darbelerine dayanamayarak yıkıldı. Bunu Kaptan Mustafa Paşa, Deli Hüseyin Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'nın metrislerinin karşısındaki kulelerin peşi sıra yıkılması izledi. Surlarda büyük gedikler açılmasına rağmen Osmanlı askerleri surların önlerinde bulunan içi su dolu, derin hendekleri geçemediği için kaleye giremedi. Bu sebeple padişah, askerlerine toprak taşıyarak hendekleri doldurmaları emrini verdi. Müdafiler ise hendekleri doldurmaya çalışan askerleri engellemek için metrisleri kurşun ve ok

yağmuruna tutarak birçok kişiyi şehit etti. Bu karışıklıktan yararlanan müdafiler, Acem Burcu'na çıkardıkları topları ateşleyerek metrislerdeki Osmanlı askerlerine yeniden büyük zayıat verdi. Sadrazam bir süre sonra Acem Burcu'nun karşısındaki metrislere toplar yerleştirerek düşman topçularını etkisiz hale getirdi (vr. 296b-299a).

Osmanlı askerleri 15 gün boyunca hendekleri doldurmak için büyük gayret sarf etmesine rağmen bir türlü amacına ulaşamadı. Bunun üzerine padişah, Sadrazam Mehmed Paşa'ya bir hatt-ı hümayun göndererek hendeklerin doldurulması hususundaki emrini yeniledi. Sadrazam Mehmed Paşa, metrisleri teftiş ettikten sonra hendeklerin bulunduğu yere kadar geldi. Hendeklerin doldurulamamasının sebebini öğrenmeleri için casuslarını düşman cephesine gönderdi. Casuslar geri döndüklerinde sadrazama yaklaşık 2.000 müdafinin, kalenin altındaki dehlizlerden dışarıya çıkararak hendeklere girdikleri ve buraya atılan toprakları gece gündüz çalışarak nehre taşıdıkları bilgisini getirdi. Sadrazam, casuslara çeşitli hediyeler verdikten sonra görevlilerden hendeklerin üzerine köprü kurmalarını istedi. Muhasaranın 30. günü yürüyüşe geçen Osmanlı askerleri önce hendekleri boşaltan 2.000 müdafiyi etkisiz hale getirdi, bunun akabinde 40.000 torba toprağı hendeklere atarak bir yürüyüş yolu hazırladı. Osmanlı askerleri kaledeki müdafilerin açtığı yoğun ateşe rağmen sonunda hendeklere hâkim oldu. Lakin bu süreçte çok sayıda asker şehit düştü. Sadrazam Mehmed Paşa hendeklerin ele geçirildiğini başkapıcı vasıtasıyla padişaha bildirdi. Münadiler tarafından duyurulan bu haber orduda sevinçle karşılandı. Osmanlı askerleri, muhasaranın 38. günü kale önlerine ulaşarak buradaki hendekleri doldurduktan sonra surlarda bulunan mazgalları kapattı. Sadrazam, güvendiği bazı kişileri burayı korumakla görevlendirdi (vr. 299a-301a).

Sadrazam, 24 Aralık 1638'de rüyasında muharebede şehit düşeceğini gördü. Uykudan uyanınca abdest aldı, namazını eda ettikten sonra silahdarını yanına çağırarak silahlarının getirilmesini istedi. Sadrazam, getirilen silahların bir kısmını yakın adamlarına dağıttı. Kendisi de silahlarını kuşandıktan sonra atının hazırlanmasını emretti. Kapı halkını toplayarak onlara bu gün ya Bağdat'ı fethedeceğini ya da şehit olacağını söyledi. İhtiyaç sahiplerine sadaka dağıttı ve köleler azat etti. Daha sonra atına binen sadrazam, kapı halkının dua ve tezahüratları eşliğinde emrindeki askerlerle kaleye doğru yürüyüşe geçti. Hendekleri aşan askerler, kulelerin önüne ulaşarak merdivenlerle yukarıya tırmandı. Kuleye çıkan Osmanlı askerleriyle müdafiler arasında bu esnada kanlı bir çarpışma yaşandı. Osmanlı askerlerinin kuleyi ele geçirdiği sırada müdafilerden biri sadrazamı tüfek kurşunuyla başından vurarak şehit etti. Sadrazamın nâşi müdafilerin haberi olmadan gizlice çadırına götürüldü, bir süre sonra da İmam-ı Azam Türbesi civarında defnedildi. Merhum sadrazamın oğlu kule üzerine yürüyerek burayı yeniden ele geçirdi. Ancak müdafilerin hilelerinden çekinen askerler geri dönerek tekrar metrislere girdi (vr. 301a-305a).

Sadrazam Mehmed Paşa'nın şehadet haberini teessürle karşılayan IV. Murad, Kaptan Mustafa Paşa'yı sadaret makamına getirdi. Sadrazamlık görevine getirildiğini Büyük Mirahur İbşir Mustafa Paşa'dan öğrenen Kaptan Mustafa Paşa, padişahın huzuruna çıkmak için otağa doğru yola koyuldu. Huzura kabul edilen Kaptan Mustafa Paşa, padişahı tazim etti, ardından merhum sadrazam için taziyede bulundu. Padişah, Kaptan Mustafa Paşa'ya devlet işleriyle alakalı tembihle bulduktan sonra sadaret mührünü verdi. Padişahın müsaadesiyle dışarı çıkan Sadrazam Mustafa Paşa atına

binerek çadırına döndü. Burada kapı halkının tebriklerini kabul etti. Bir müddet sonra padişahın fermanı gereği orduya komuta etmek üzere merhum sadrazamın metrisine gitti. Sadrazam Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'yı yanına çağırarak onu kaptan-ı deryalık görevine getirdi. Sabaha doğru ise bir divan toplantısı yaptı ve burada devlet adamlarına fethin yakın olduğunu söyleyerek onlardan umumî hücum için hazırlık yapmalarını istedi (vr. 305a-307a).

Sadrazam Mustafa Paşa 25 Aralık 1638'de hazinedarını yanına çağırarak gazilerin ihtiyaçlarının karşılanmasını emretti. Yaralıların tedavi edilmesi hususunda cerrahlara tembihte bulundu. Komutanlarına ise ertesi gece yarısı altı koldan umumî yürüyüşe geçileceğini söyledi. Osmanlı ordusu kararlaştırılan saat gelince kaleye doğru hücumla geçti. Bu çarpışmalar esnasında iki taraftan da binlerce kişi hayatını kaybetti (vr. 307a-308b).

Osmanlı askerlerinin kazandığı başarılar müdafiler arasında büyük bir korkuya yol açtı. Önde gelen bazı müdafiler, meşveret meclisini toplayarak mevcut durumla alakalı görüşmeye başladılar. Ardından meclisten çıkan kararı Bağdat Hâkimi Bektaş Han'a bildirmek üzere saraya gittiler. Osmanlı padişahının Bağdat'ı almakta kararlı olduğunu, artık Acem şahının kendilerine yardım gönderme ihtimalinin bulunmadığını, böyle bir ortamda kalenin Osmanlılara teslim edilmesi gerektiğini söylediler. Bağdat'ın Osmanlılara verilmemesi halinde kaleyi ve Bektaş Han'ı, IV. Murad'a bizzat kendi elleriyle teslim edecekleri tehdidini savurdular. Bektaş Han, bu sözler karşısında şaşkına döndü, düşünmek üzere müdafilerden bir gün süre istedi. Akabinde meseleyi görüşmek için musahiplerini yanına çağırdı. Musahipleri de ona kalenin Osmanlılara bırakılmasının daha uygun olacağını söyledi (vr. 308b-310a).

Sadrazam Mustafa Paşa 26 Aralık 1638'de münadilere padişahın umumî hücumla geçilmesiyle alakalı fermanını Osmanlı askerlerine duyurmalarını emretti. Gerekli hazırlıkların yapılmasının ardından askerler kaleye doğru umumî yürüyüşe geçti. Yaklaşık 6 saat süren çarpışmadan sonra müdafiler eman talebinde bulundu. Padişah, müdafilerin bu talebini kabul etti. Bunun üzerine Bağdat Hâkimi Bektaş Han, iki oğlu, ağa ve beyleriyle kılıçları ağızlarında, kefenleri boyunlarında kaleden çıkarak Osmanlı ordugâhına yöneldi. Sadrazam Mustafa Paşa, onları karşılamaları için Çavuşbaşı Durak Ağa'yı, kapıcılar kethüdasını ve çavuşları görevlendirdi. Kapıkulu askerlerini de Bektaş Han'ın geçeceği yolun iki tarafına yerleştirdi. Böylece Osmanlı Devleti'nin kudret ve ihtişamı Bağdat Hâkimi Bektaş Han'a bir kez daha gösterilmiş oldu (vr. 310a-312a).

Sadrazam Mustafa Paşa, Bağdat Hâkimi Bektaş Han'ı çadırında kabul etti. Bektaş Han, sadrazamın huzuruna girdiğinde önünde saygıyla eğilerek yaşananlardan dolayı özür diledi. Sadrazamdan padişahın kendisini affetmesi için aracı olmasını istedi. Sadrazam Mustafa Paşa, Bektaş Han'a IV. Murad'ın büyük bir padişah olduğunu söyledikten sonra bağışlanacağına dair güvence verdi. Sadrazam, söz konusu gelişmeleri bir telhisle padişaha bildirdi. IV. Murad, Bektaş Han'ın otağa getirilmesini emretti. Bektaş Han yeniden ihtişamlı bir alayın içinden geçirilerek otağa getirildi. Padişahın izniyle içeri girerek tazimde bulundu ve ardından bir köşeye çekilerek sessizce beklemeye başladı. Sadrazam, bu esnada Bektaş Han'ın bağışlanması için padişahın ricada bulundu. IV. Murad, sadrazamın ricasını kabul ederek Bektaş Han'ın suçunu affetti. Padişah, Bağdat Kalesi'nin gün içinde teslim alınmasını emrettikten sonra otağına

çekildi. Bektaş Han, padişahın azameti karşısında korkuya kapılarak yeniden can kaygısına düştü. Sadrazam Mustafa Paşa, Bektaş Han'ı teskin ederek ona müsterih olması telkininde bulundu. Ardından sırtına bir hilat giydirdi ve başına mücevherli bir sorguç taktı. Yanındakilere ise mevkillerine göre çeşitli hediyeler verdi. Bu sırada padişah, sadrazama Bektaş Han'ı çadırda alıkoymasını ve gün içinde kaleyi müdafilerden teslim almasını emretti. Sadrazam Mustafa Paşa, Bektaş Han'ı göz hapsine aldırdıktan sonra padişahın kendisine verdiği görevi yerine getirmek amacıyla kaleye gitti (vr. 312a-314b).

Sadrazam Mustafa Paşa, kalenin teslim edilmesine dair padişahın buyruğunu müdafilere ilettiler. Bazı müdafiler bu emre karşı gelerek kaleyi vermeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine sadrazam, askerlere kaleye girmelerini ve karşı koyanları öldürmelerini emretti. Osmanlı askerleri kaleye girdiğinde direnen herkesi kılıçtan geçirdi. Bir müddet sonra askerlerin halkı hedef alması üzerine padişah, kapıcılar kethüdasını sadrazama göndererek kaledekilere eman verdiğini, bu sebeple onlara dokunulmaması gerektiğini bildirdi. Münadiler padişahın bu emrini kalede bulunan Osmanlı askerlerine duyurdu. Padişahın komutanlara birliklerini kontrol altına almaları talimatını vermesi ile kaledeki çarpışmalar sona erdi. Bu hengâmede Safevi şahının başta Mir Fettahoğlu olmak üzere yedi önemli adamı esir alındı. Sadrazam Mustafa Paşa, bu tutsakların hapse atılmasını istedi (vr. 314b-317a).

Sadrazam Mustafa Paşa, Bektaş Han'a tıpkı Revan'ın fethinden sonra Emirgüneoğlu Han'a davranıldığı gibi iyi muamele ederek ihsanda bulundu. Akabinde Bektaş Han'ın ailesiyle birlikte İstanbul'a götürülmesini emretti. Bu arada sadrazam, muhasaranın ilk günlerindeki müdafilerin sayısını merak ederek Bektaş Han'dan kendisini bilgilendirmesini istedi. Bektaş Han, o sırada kalede bulunan müdafilerin sayısının 36.000 civarında olduğunu söyledi (vr. 317a-317b).

Bağdat Kalesi yaklaşık 40 gün süren bir kuşatmadan sonra 26 Aralık 1638'de vire ile fethedildi. Bağdat'ta padişah adına hutbe okunup para basıldı. Yeniçeri Ağası Hasan Ağa Bağdat beylerbeyiliğine, Rumeli kazaskerinin tezkirecisi ise Bağdat kadılığına tayin edildi. Akabinde Bağdat'ta harap olan yerlerin tamirine başlandı. Padişah 12 gün daha Bağdat'ta kaldıktan sonra İstanbul'a dönmeye karar verdi. Yola çıkmadan önce sadrazamla bir görüşme yaptı. Padişah, Sadrazam Mustafa Paşa'yı Safeviler üzerine sefere çıkmak ve Osmanlıların menfaatlerine uygun düşen bir antlaşma imzalamakla görevlendirdi. Padişah bir gün sonra İmam-ı Azam Türbesi'ne gelerek burayı ziyaret etti, tamiri için bağışta bulundu. Kurbanlar keserek fakirlere sadaka dağıtan sultan, ertesi gün İstanbul'a dönmek üzere yola koyuldu (vr. 317b-319a).

Sadrazam Mustafa Paşa'nın Safeviler Üzerine Yürümesi ve Taraflar Arasında Sulhun Tesis Edilmesi

Sadrazam Mustafa Paşa, Bağdat'ı muhafaza etmek için 12.000 askeri burada bıraktıktan sonra kendi komutasında bulunan ordu ile Safeviler üzerine sefere çıktı. Osmanlı ordusunun Safevi topraklarında 10 menzili geride bırakarak hızla ilerlemesi düşman cephesinde endişeye karşılıklı. Safeviler, şahın mektup ve hediyelerini sunmak gayesiyle sadrazama bir elçi gönderdiler. Osmanlı ordugâhına ulaşan bu elçiye pek fazla iltifat edilmedi. Şah, Sadrazam Mustafa Paşa'ya gönderdiği mektubunda Osmanlılarla anlaşmaya hazır olduğunu bildiriyordu. Sadrazam Mustafa Paşa, devlet erkânıyla bir

araya gelerek şahın gönderdiği mektup hakkında görüş alışverişinde bulundu. Toplantıdan şahın yumuşak sözlerine aldanılmaması ve Safevi topraklarında yürümeye devam edilmesi kararı çıktı. Ertesi gün göç boruları çalındı. Akabinde Osmanlı ordusu düşman topraklarındaki ilerleyişini sürdürdü (vr. 319a-320b).

İki devlet arasında barışın sağlanacağından emin olan Safevi elçisi, Osmanlı ordusunun yürüyüşe geçmesi üzerine düşüncesinde yanıldığını anlayarak bu husustaki ihmalden dolayı şahın hışmına uğrayacağını bildiği için korkuya kapıldı. Elçi, Sadrazam Mustafa Paşa'nın itimat ettiği kişilerden biri olan Baştezkireci Ahmed Efendi'nin yanına giderek kendisine cevabî bir mektup verilmesi için ricada bulundu. Baştezkireci Ahmed Efendi, Safevi elçisine bu meseleyi ancak ilk menzilde sadrazama iletebileceğini söyledi. Osmanlı ordusu akşam vakti konaklayacağı menzile ulaştığında, Baştezkireci Ahmed Efendi sadrazamla görüşerek şaha iletmek üzere cevabî bir mektup hazırlanması için müsaade istedi. Sadrazamın izniyle kaleme alınan bu mektup elçiye verildi. Hemen yola çıkan elçi sekiz günde şahın bulunduğu mevkiye geldi. Sadrazamın gönderdiği bu mektupta mevcut durumun Osmanlı padişahına bildirildiği ve kendilerinin gelecek talimata göre hareket edecekleri yazılıydı (vr. 320b-321b).

Osmanlı ordusunun düşman topraklarında hızla ilerlemesi sebebiyle Safevi halkı yerini yurdunu terk ederek başka yerlere kaçıyordu. Bunun üzerine Safeviler, Sadrazam Mustafa Paşa'ya sulh meselesini görüşmek için yeni bir elçi gönderdiler. Osmanlı ordusuna yaklaşan Safevi elçisi, Sadrazam Mustafa Paşa'nın kethüdasına haber yollayarak sadrazamla görüşmek istediğini bildirdi. Sadrazam, kendisine iletilen bu talebi kabul etti. Bunun üzerine Safevi elçisi Osmanlı ordusuna gelerek kethüdanın çadırında beklemeye başladı. Bir süre sonra sadrazamın otağına çağırılan Safevi elçisi, teşrifat kaidelerine riayet ederek huzura girdi. Şahın mektup ve hediyelerini takdim etti. Sadrazam, elçinin teşrifat kurallarına yaraşır şekilde davranmasından memnuniyet duyarak ona iltifat etti, hilat giydirdi. Ardından kethüdasından elçiyi en iyi şekilde ağırlamasını istedi. Kethüda, elçiyi misafir etmek üzere çadırına götürdü. Sadrazamın iltifatına mazhar olan elçi, iki taraf arasında sulhun tesis edileceğine kani iken ertesi gün Osmanlı ordusu bir sonraki menzile ulaşmak amacıyla yola çıkınca büyük bir endişeye kapıldı. Ancak elçiye şaha götürmesi için cevabî bir mektubun verilmesi onu teskin etti. Elçi, üç gün içinde şaha ulaşarak mektubu sundu. Mektupta; gelişmeler hakkında IV. Murad'ın bilgisi olduğu, padişahın Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki sınırların karşı tarafça kabulü halinde sulh görüşmelerine başlanmasını uygun gördüğü, aksi takdirde savaşa devam edileceği yazılıydı (vr. 321b-323b).

Safeviler, sadrazamdan gelen son mektubu okuduklarında Osmanlıların barış için şart koştukları maddelerden taviz vermeyeceklerini anladılar. Osmanlı ordusunun Safevi topraklarındaki ilerleyişini de göz önünde bulundurarak barış görüşmelerini yürütmek için Sarı Han'ı görevlendirdiler. Sarı Han, 60 kişilik bir elçilik heyetiyle Osmanlı ordusuna geldi. Bir süre sonra Sadrazam Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkarak şahın gönderdiği mektup ve hediyeleri teşrifat kurallarına uygun bir şekilde sadrazama takdim etti. Sadrazam Mustafa Paşa ise Sarı Han'a ve beraberindeki elçilik heyetine konumlarına göre hilat ve kürkleri giydirdi, ardından heyete bir ziyafet verdi. Sadrazam Mustafa Paşa, Sarı Han'a bundan önce gelen diğer Safevi elçilerinden daha fazla alaka gösterdi. Zira sadrazam, suyu ve havası iyi olmayan bu coğrafyada artık daha fazla kalmak

istemiyordu. Üstelik mevcut koşullardan dolayı kendisi de biraz hastalanmıştı (vr. 323b-325a).

Kethüda, Sadrazam Mustafa Paşa'nın emri doğrultusunda Sarı Han'ı ağırlamak üzere çadırına götürdü. Sadrazam ise musahipleriyle bir araya gelerek şahın gönderdiği mektup üzerinde fikir alışverişinde bulundu. Şah mektubunda Osmanlı Devleti'nin şart koştuğu tüm maddeleri kabul ettiğini belirtiyordu. Sadrazam Mustafa Paşa, bunu göz önünde bulundurarak adamlarından iki devlet arasında Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarında çizilen sınırları esas alan bir antlaşma metni hazırlamalarını istedi. Sadrazam Mustafa Paşa ile Sarı Han, hazırlanan metin üzerinde mutabakata vardıldıktan sonra sulh antlaşmasını imzaladılar. Ardından Sadrazam Mustafa Paşa, elçilik heyetine üç gün süren bir ziyafet verdi. Dördüncü gün iki taraf birbirleriyle vedalaşarak geri dönmek üzere yola çıktılar (vr. 325a-325b).

Sadrazam Mustafa Paşa, 25 günlük bir yolculuktan sonra Bağdat'a geldi. Burada dokuz gün kalan sadrazam, İstanbul'a dönmeden önce İmam-ı Azam Türbesi'ni ziyaret etti, ardından Bağdat Valisi Hasan Paşa ile vedalaşarak yola koyuldu. Bu sırada Bağdat seferinden dönmekte olan IV. Murad ise İstanbul önlerine ulaşmıştı. Padişah, burada binlerce kişinin katıldığı gösterişli bir alayın dua ve tezahüratları eşliğinde karşılandı. Üzerinde savaş elbiseleri bulunan padişah, atının sırtında halkı selamlayarak saraya doğru ilerliyordu. 18 kişiden müteşekkil Safevi bandosu da kerrenaylarını¹ çalarak alayın önünde yürüyordu. Padişah, Bağdat seferiyle eşsiz vasıflara sahip bir coğrafyayı topraklarına katmış oldu (vr. 325b-327a).

Sonuç

Bu çalışmada müellifi bilinmeyen *Feth-i Bağdâd Kıssası* isimli eser ele alınarak tahlil ve transkribe edilmiştir. Çalışmaya konu olan bu eserde, IV. Murad'ın 1638'deki Bağdat seferi anlatılmaktadır. *Feth-i Bağdâd Kıssası* sefere katılan biri tarafından kaleme alındığı için birinci elden kaynak hükmündedir. Bununla birlikte *Feth-i Bağdâd Kıssası*'ndan bu güne kadar istifade edilmediği görülmektedir. Bu durum muhtemelen eserin yazma halinde yurt dışındaki bir kütüphanenin raflarında unutulmuş olmasından kaynaklanmıştır.

Feth-i Bağdâd Kıssası, Osmanlı kronikleriyle karşılaştırıldığında eserin; Sadrazam Mehmed Paşa'nın şehadeti, Bağdat Hâkimi Bektaş Han'ın Osmanlı ordusuna gelerek padişahla görüşmesi, Sadrazam Mustafa Paşa'nın Bağdat'ın fethinden sonra düzenlediği İran seferi ve Safevilerle yapılan sulh müzakereleri gibi konularda diğer kaynakları tamamlayıcı bazı bilgiler verdiği görülmektedir.

Feth-i Bağdâd Kıssası

[291b] Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm, yâ müfettiha'l-ebvâbi iftah lenâ hayra'l-bâbi este'izü bi'llâhi min keydi'r-racîmi müstakîmen bismi'llâhi havzi bismi'llâhi, der bâz, kilîd feth olur anuñla kılğıl her ümmîz, bi-cemî'î'l-mü'minîni ve'l-mü'minât, nasrun min-allâhi ve fethun qarîbun ve beşşiri'l-mü'minîn yâ Muhammed mücebine hidâyet-i lutf u kerem birle sene semâne ve erba'în ve elf Rebî'u'l-evveli'nün yedinci günü bâzâertesî mahmiye-

¹ Eskiden kullanılan bir çeşit nefesli saz (Devellioğlu 2015: 585).

i İslâmbol'dan bir mübârek sâ'atde cümle ulemâ-i izâm, meşâyih-i kirâm ve vüzerâ-yı fihâm birle sa'âdetlü ve azametlü ve şevketlü pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretleri izzet [ü] şevketle dört biñ içoğlanı ma'an on sekiz biñ sipâh ve yigirmi dört biñ yeñiçeri ve üç biñ çavuş ve yedi biñ cebeci ve altı biñ topcı ve otuz iki biñ **[292a]** tûmâr sipâhîsi ve bu kadar ulemâ du'âcıları ve meşâyih ve bu kadar vüzerânûñ kapucıbaşları ve kapucılar cem'an üç kerre yüz biñ gûzât-ı müslimîn ve pehlevânân-ı muqarrebîn ile bir mübârek günde sa'âdetle Üsküdar'da Kavağ nâm mevzi'e nüzûl idüp yigirmi beş gün qarâr idüp yigirmi altıncı gün emr olunup bu kadar asâkir-i İslâm göç boruların ve kûs, nakkâre ve ceng-i harbî çalınup yiye içe menzil-be-menzil dördüncü ayda Musul nâm menzile dâhil olup Kızılbaş-ı bed-ma'âşuñ aklı başından gidüp niçe idecegin bilmedi. Etrâf [u] eknâfda nüzûl ü sürsât cem' olup ordu-yı hümâyûn gânim olup fuqarâ vü zu'afâ, sa'âdetlü ve merhametlü pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretlerinüñ eyyâm-ı devletinde ve sâye-i şeriflerinde âsûde-hâl üzre fuqarâlaruñ ekin tarlasından bir demed hâsil² almağa kimesnenüñ zehresi yok idi. Niçe egerli, oyanlı, raht u bahtıyla hatâ'en ekine girmişler, sâhiblerin buldurup **[292b]** bu at benümdür dimege kâdir olmadı. Yasağ havfından üç gün üç gece ser-gerdân atlar gezdi. Sâhibi çıkmadı. Âkıbet mîrî tarafından kabz olunup küçük mîr-âhûra teslîm olındı, beglik damğa urup³ mîrîye virilür idi. Adl [ü] dâd ise ancak olur, bir kimesne bir ferdüñ yumurtasın müft [ü] meccânen almağa kâdir olmazdı, Sultân Murâd-ı kâm-rânûñ havfından bu üslûb⁴ üzerine beş gün dahi anda qarâr mâh-ı Cemâziye'l-âhiri'nüñ yigirmi sekizinci gün bâzâretesi kal'a-i Musul'dan sa'âdetlü ve azametlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri emr idüp göç boruların çalup alem-i⁵ Muhammedî salla'llâhu aleyhi ve sellem hazretlerinüñ alemi⁶ açılıp ve bayraklar çözülp alaylar müretteb olup herkes kollı kolında ve yerli yerinde yürüyüp niyyet-i gâzâ kâsd-ı a'dâ-yı bed-girdâr deyüp cânib-i Irâk'a revâne **[293a]** olduklarında menzil-be-menzil hayme-i müjgân ve bâr-gâh [u] bün-gâh asker-i İslâm'dan bahâr-istâna döndü. Gâh sûre-i Feth ve sûre-i Yâsin tilâvet [ü] kırâ'at olunup gicesi kadar tevhid, tekbîr, tehlîl, temcîd idüp günümüz bayram herkes birbirlerine sabâhu'l-hayr, merhabâ deyü mahabbet [ü] meveddet üzre gidüp rûh-ı enbiyâ' ve'l-mürselîn için salavât-ı şerif getürüp salavâtu'llâhi aleyhim ecma'in, umûmen ervâh-ı mutahhar-ı Seyyidü'l-mürselînden, husûsan çehâr-yâr-ı güzîn ve sâ'ir evliyâ vü enbiyâdan istimdâd u isti'âze birle kat'-ı menâzil ve râh maқта' iderek mâh-ı mezbûruñ yigirmi⁷ tokuzuncu çehâr-şenbih günü sahrâ-yı deşt-i Kerbelâ'ya sa'âdetle nüzûl idüp mâh-ı mezbûr Recebi'nüñ ikinci günü Bağdâd-ı bihişt-âbâda yetişüp sâ'at-i mübâreke muqâbele-i Bağdâd'a hazret-i İmâm-ı hümâm Ebû Hanîfe hazretlerinüñ merkad-i şerifleri kurbında otağ-ı hümâyûn-ı şehen-şâhî kırılıp ve şehir-i Bağdâd **[293b]** müşâhede olındukda cânib-i erba'asın kat-ender-kat ihâta olunup asker-i İslâm her biri kollu kolınca otağlar ve serâ-perdeler kırılıp mezbûr Bağdâd ummân içinde kalmış bir sağıre cezîreye ve sahrâya birağılmış bir çanağa dönüp hemân varıldığı sâ'at te'hîr u tevağkuf

² Metinde "حاصل" şeklinde yazılmıştır.

³ Metinde "اوزوب" şeklinde yazılmıştır.

⁴ Metinde "اوسلوب" şeklinde yazılmıştır.

⁵ Metinde "عالم" şeklinde yazılmıştır.

⁶ Metinde "عالمی" şeklinde yazılmıştır.

⁷ Metinde "otuz" şeklinde yazılmıştır. Ancak bu kelimenin mana gereği "yigirmi" şeklinde olması daha uygundur.

olinmayup tenb[i]h ü te'kîd olunup ol gice yeñiçeri-i zerrîn-külâh zümresi meterise girdi. Ale's-seherî ceng [ü] veğäya⁸ âğâz olunup bu Bağdâd ise bir şehri-i mu'azzam kal'adur ki bunuñ emsâli bir vilâyet yokdur gök altında ve bunuñ vasfi kalem birle tahrîr ve lisân ile ta'bîr olunmaz. Bundan kıyâs idüñ ki asker-i İslâm'ıñ kesret-i kesîr, nefsi-i Bağdâd İslâmbol mânendi olduğına hiç şekk ü şübhe yokdur, burcı, bârûsı ayyûka yetişür ve cânib-i erba'asın âb-ı revân ihâta idüp bunuñ gibi bir mu'azzam şehri şöyle ihâta olındı ki bir igne bırakacak [294a] yer kalmadı, asker-i İslâm kapladı. Hemân mâh-ı mezbûruñ dördinci günü ale's-seherî izzetlü ve şevketlü pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretleri emr idüp Vezîr-i bî-nazîr [ü] müştêri-tedbîr, Sadr-ı a'zam Mustafâ Paşa-oğlu Mehemmed Paşa yessera'llâhu te'âlâ murâdehü kemâ-yeşâ hazretlerine çapucılar kethudâsın irsâl idüp buyurmuşlar kim cümle benüm vezîrlerüm ve ağalarum ve kullarum her birlerine birer yer ta'yîn idüp anlar dahi senüñ emrüne im[ti]sâl eylesünler, yarın cengdür. Bu zamânı sâ'ir zamâna kıyâs etmeyüp atuñ der-miyân idüp var kuvvetlerin bâzûlarına getirüp inda'llâh ve inde'n-nâs zâyî' olmaz ve benüm hayr du'âm alup niçe niçe ihsânuma mazhar düşerler deyü ismarlamış. Mezbûr çapucılar kethudâsı atına süvâr olup gelüp vezîr-i a'zam hazretlerinin mübârek hâk-i pâ-yı izzetlerine yüzler sürüp ahvâli bir bir beyân eyledi. Vezîr-i mezbûr dahi dîvân idüp cümle vüzerâ-yı izâmı ve ağavât-ı kirâmı da'vet idüp ahvâli beyân etdükte [294b] cümlesi⁹ sem'an ve tâ'aten deyüp emr-i pâdişâhiyye itâ'at idüp emre muntazır oldılar. Vezîr-i a'zam hazretleri çöl cânibinden Akkapu dimekle ma'rûf mevzi' i ihtiyâr itdi. Cümle kendinüñ çapusu halkı ile meterise girdi. On pâre balyemez top ile ve yigirmi pâre şâhî zarbuzan ile çârâr idüp ve çapudân olan Mustafâ Paşa hazretleri şâhîn-misâl altı pâre balyemez top ve on pâre şâhî zarbuzan ile kendü çapusu halkı ile ma'an meterise girdi. Ve sâbîkâ Mısır beglerbegisi olan Deli Hüseyin Paşa hazretleri dört pâre balyemez top ve yedi pâre şâhî zarbuzan ile meterise girdi. Ve Yeñiçeri Ağası Küçük Hasan Ağa dahi beş pâre balyemez ve sekiz dâne şâhî zarbuzan ile meterise ve Arnavud Mustafâ Paşa hazretleri dahi altı pâre balyemez [295a] ve on pâre şâhî zarbuzan ile meterise girüp ve yeñiçeri kethudâsı ve zağarcıbaşı ve samsoncıbaşı ve turnacıbaşı cümle kırk biñ miqdârı asker ile meterise girüp ve sâ'ir begler ve beglerbegiler yollu yollarınca kollu kollarınca meterise girilüp bu koluñ üzerine çavlı u çârâr idüp cümlesi bir yerden hûm [u] hücûm idüp niyyet idüp kal'a-i Bağdâd'ı kat-ender-kat kuşadup terâzûyü bi's-sufûf keennehüm bünyânun mersûs celilü'l-kadr mücebince her taraf muhkem bend idüp mânend-i ejderhâ gibi topları kal'a-i Bağdâd'a çârşu ağızların açup düşmen-i¹⁰ bed-fi'âl-i bî-dîn ve adû-yı çehâr-yâr-ı güzîn üzerlerine havâle idüp muntazır muvaffak sabâha çârîb ufq-ı sa'âdetden subh-ı sâdîk zuhûr itdükte ordu-yı hümâyûnda yer yer ezân okınup temcîdler virilüp cemâ'at-i kesîre du'â vü senâlar ve tazarru' [u] niyâzlarıyla der-gâh-ı çehâr-yâra¹¹ hulûs-ı kalb ile tevekkülen yer yer sûre-i Feth ve sûre-i Tâ-hâ tilâvet ü kırâ'at olunup ve sâdir olan emr-i celilü'l-kadr mücebince tekbîr ü tehlîl [295b] getirilüp çurbânlar kesilüp çöl begleri ordu-yı

⁸ Metinde "الساية" şeklinde yazılmıştır.

⁹ Metinde bu kelimedden önceki "vezîr-i mezbûr dahi dîvân idüp cümle vüzerâ-yı izâmı ağavât-ı kirâmı da'vet idüp ahvâli beyân etdükte" ifadesi mükerreren yazılmıştır.

¹⁰ Metinde "دوشمن" şeklinde yazılmıştır.

¹¹ Metinde "چهارساره" şeklinde yazılmıştır.

hümâyûna tereke ve koyun ile ğanîm idüp pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri dahi çetr-i hümâyûn kapusunuñ üzerine on iki altun toplu, murassa‘ taşlı, kırmızı atlasdan dikilmiş köşk-i sultâniyye Rüstem-vâr geçüp qarâr idüp yanında Müftiyü'l-enâm Şeyhü'l-islâm Yahyâ Efendi hazretleri, sağ yanında Rûmili Kâdî-‘askeri Ebu's-su‘ûd-zâde Mehemed Efendi hazretleri ve sol yanında Anadolu kâdî-‘askeri olan İsâ Efendi hazretleri qarâr idüp dahi sâ‘ir ulemâ-i izâm ve meşâyih-i kirâm niçe du‘âsı müstecâb p[î]rler ve azîzler ile iltifât idüp kur‘a idüp güzel geldükde, pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri küçük mîr-âhûra emr idüp iki sâ‘atden soñra fâlumuz güzel geldi, var Mehemed Lâlâma benden selâm eyle, cenge mübâşeret etsün, Hudâ-yı lâ-yezâl¹² hazretleri bu kal‘a-i Bağdâd’uñ fethi müyesser olmasına ikdâm etsünler didüklerinde mezbûr küçük mîr-âhûr dahi yer öpüp [296a] emr-i pâdişâhiyye imtisâl idüp atına süvâr oldu, geldi, Vezîr-i mezbûr Mehemed Paşa hazretlerine ahvâli bildürdi. Vezîr-i mezbûr dahi meteris içinde dellâllar nidâ idüp altı koldan cengdür deyü nidâ itdükde cümle asker-i İslâm mütenebbih olup herkes yat ve yarağın görüp bir mübârek sâ‘atde hulûl itdükde bu kadar ğazîler bir yerden bismi’llâhi'r-rahmâni'r-rahîm denilüp bir koldan balyemez toplara ve şâhî zarbuzanlara âteş virilüp işte qarşuñuzda hasmuñuz deyü kal‘a-i Bağdâd’ı gösterüp durdılar. Toplar dahi uyhudan uyanmış kancık ejderhâlar gibi âteşlerin saçarak dünyâyı¹³ yaķarak toplaruñ sadâsı dünyâyı inil inil inileyüp zemîn ü zamân sarsıldı, dünyâya bakmağâ âdemüñ gözine dar oldu. Dûd [u] duhân iki sâ‘atde eflâki tutdı, âdem âdemi teşhîse kâdir olmadı. Bu kadar koldan atılan toplar kal‘aya doķınduğı sâ‘at [296b] zehr-âlûd cesed gibi yerinde qarâr idemeyüp ğayret idegördi. Çâre olmayup zebûn olup taş ve toprak kireci ve kum ile rıhtım olmuş idi, topuñ zerkinde tahammül idemeyüp dört beş sâ‘atden soñra rûzgâr peydâ oldu, duhân gitdi. Gördük kal‘anuñ cânib-i erba‘ası kaķşamış, sapır sapır dökülür. Mel‘ûnlar gördiler, iş ğayrı yüzden oldu, aķılları başlarından gitdi, açılan delügi kapamak ile muķayyed oldılar. Ve'l-hâsıl-ı kelâm bunuñ üzerine göz açdurmayup biribiri ardınca balyemez toplara ve şâhî zarbuzanlara ikdâm idüp üç gün üç gice dögilüp dördinci gün kal‘a-i Bağdâd’uñ cânib-i erba‘ası muhkem kaķşamış, küle dönmiş, dört beş sâ‘atden soñra bir gürtüldi peydâ oldu. Kıyâmet kopdı deyü kıyâs idüp meger bu şâyi‘ oldu ki Vezîr-i bi-nazîr Mehemed Paşa hazretlerinüñ [297a] muķâbelesinde olan Aķķapu kurbında bir mu‘azzam kulle-i mu‘allaķ¹⁴ yere berâber yıkılıp ordu-yı hümâyûn içine müjdeciler girüp dellâllar nidâ idüp çağırurlar. Cümle sığâr u kibâr, fakîr u ğanî mesrûr olup eyyâm-ı pâdişâhiyye du‘âlar¹⁵ itdiler. İki üç sâ‘atden soñra izzetlü ve sa‘âdetlü kapudân olan Mustafâ Paşa hazretlerinüñ muķâbelesinde olan iki mu‘azzam kulle yıkılıp tekrâr cümle asker-i İslâm mesrûr olup ba‘dehû sekiz sâ‘atde Deli Hüseyin Paşa hazretlerinüñ taraflarından dahi bir mu‘azzam kulle yıkılıp sağîr u kebîr, fakîr u ğanî, pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinüñ tâli-i şerîflerine du‘âlar ve senâlar idüp âsân vechle bunuñ gibi sarp u muhkem [kal‘a-i Bağdâd-ı] bihişt-âbâduñ fethi müyesser ola diriken yeñiçeri ağası kolından dahi bir mu‘azzam kulle yere berâber yıkılıp cümle hâss u âmm mesrûr oldu. Fuķarâ vü zu‘afânüñ ve sıbyân-ı ma‘sumânüñ ve çehâr-yâr-ı güzînüñ ve

¹² Bu ifade sehven yazılmış olmalı. Nitekim cümlemin anlamından burada padişahın kastedildiği anlaşılıyor.

¹³ Metinde "دونيايى" şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ Metinde "معلق" şeklinde yazılmıştır.

¹⁵ Metinde "دوعالر" şeklinde yazılmıştır.

İmâm-ı hümâm Ebû Hanîfe hazretlerinin [297b] cân-serveri Muhammedü'l-Mustafâ salla'llâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin yüzi suyına ve hürmetine yıkıldı. Tahmînen açılan gedük Silivri Kapusu'ndan Top Kapusu mâ-beyni miqdâr gedük açıldı. Kal'anuñ içi görünür oldu, içi bir sahrâya beñzer, içerusinde hareket iden âdemler görünür oldu. Lâkin içeri girilmez, derin hendek olmak ile ve içi üç sünü boyı derin olmak ile hendeki girilmek kâbil olmadı. Hendekün eni otuz ayakdur, mel'unlar hendekün içine su salmışlar, bir buçuk kulaç su vardır, girmeye mecâl olmayup ol mahalde şevketlü ve azametlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri emr idüp buyurdılar kim tîmâr sipâhilerüm ve sâ'ir kullarım atun der-miyân idüp beş koldan toprak daşıyup hendeki toprak ile doldurular. Bu ahvâl Vezîr-i a'zam Mehemed Paşa hazretlerine vusûl buldukdâ Mehemed Paşa hazretleri dahi toprak sipâhilerinin [298a] alay beglerin imdâd idüp cümle neferin cem' idüp sa'âdetlü gâzî pâdişâhumuzun ömr-i devleti ziyâde ola, başumuz, yüzümüz üzerine emre imtisâl idüp beş koldan toprak cem'ine mübâşeret itdiler. Beş on gün toprağı böyle cem' eylediler ki kâbil-i ta'bir olunmaz. Ve'l-hâsıl-ı kelâm kal'a içinde olan melâ'in bu ikdâm ve bu tedârük göricek akilları başlarından gidüp müşâvereye oturup gördiler, tedârük gayrı yüzden olmuş, bu toprak ile kal'ayı basdururlar, var kuvvetlerin bâzularına götürüp maqdûrların sarf idüp meterise giren yeniçeriyân-ı zerrîn-külâh ve dil-âverân-ı gâziyân zümresinin üzerine bârân-ı belâ gibi kurşun ve ok yağmur gibi yağdurmağa başladılar. Hikmet-i Hudâ çok kimesne şehîd olup şehâdet [şerbetin] nûş idüp rûh-ı pür-fütûhları ervâh-ı¹⁶ şühedâya¹⁷ vâsıl¹⁸ oldu, ravza-i Rıdvân'a yol buldı. Bu ıztrâb göricek [298b] Vezîr-i bî-nazîr [ü] müşteri-tedbîr Mehemed Paşa hazretlerinin ol cânibde âdemîsi var idi, nâm-dâr ağaları şehîd oldılar. Meger mel'unlar hîleye sülûk idüp bir gice hiç baş göstermediler, top u tüfeng atılmadı, aceb bunun aslı ne ola, Kızılbaş-ı bed-ma'âş u kallâş cihât-ı kal'ayı bırakur mı ola, hiç sesleri yokdur ne ola diriken meger mel'unlar gice ile burc-ı Acem nâmında olan kulleye dört beş pâre toplar çıkarup şâfi'î vaktinde ahsuzlayın meteris içine ve ordu-yı hümâyûn içine toplar savurdu ki nereden geldüğün bilmedi. Ortalık karanlık bu tedârükden asker-i İslâmın haberi yok, gâfil olup niçe gâzilerimiz şehîd oldu, az kaldı meteris sınavazdı ve âlemi fenâya virdi. Âkıbetü'l-emr vezîr-i bî-nazîr sabâha dek muntazır oldu. Sabâh oldukça göz gözi gördi. Meger mel'unlar burc-ı Acem'e top çıkarmışlar. Hemân tiziye uzun alay topların [299a] topçılar götürüp havâle itdiler, dahi niçe tedârük gördiler. Güç ile men' olup meterisde olan gâziyân zümresi bu ıztrâbdan halâs oldılar. Bunun üzerine on beş gün gice ve gündüz bir ceng-i azîm oldu ki kâbil-i ta'bir olunmaz. Hendek kenârından bir ayak ilerü gidilmek kâbil olmadı ve izzetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinden Vezîr Mehemed Paşa hazretlerine hatt-ı hümâyûn gelüp ikdâm idesün, tekâsül göstermeyesün, senün haqqûndan gelürüm deyü ikdâm ider. Mezbûr vezîr-i a'zam hazretleri bir gün alay ile kola bindi. Cümle asâkir-i İslâm'ı teft[i]ş idüp niçesine ihsânlar etdi. Gele gele hendek kenârına geldi, gördi. Bu kadar asker-i İslâm toprak taşırılar, bu kadar gündür hendek yine kel-evvel bre bunun aslı nedür ki bir karşı toprak içerü ve yukarı çıkmamış didüklerinde hemân-dem on beş Arab dil-âverleri ilerü gelüp

¹⁶ Metinde "ارواج" şeklinde yazılmıştır.

¹⁷ Metinde "شهيدايه" şeklinde yazılmıştır.

¹⁸ Metinde "واصيل" şeklinde yazılmıştır.

devletlü vezîr bize emr olunur ise biz bunuñ ahvâlin haber alup sultânımı [299b] âgâh idelüm didüklerinde bre meded niçe kâbildür, bir tedârük idüñ didi. Mezbûr Arablara niçe niçe ihsânlar idüp ahşâm oldu. Mezbûrın Arablar hemân soyunup beşi bir cânibe ve beşi bir cânibe kendülerin suya atdılar, kal'a dîvârın tek ü pû idüp gördiler. Mel'ûnlar kal'a dîvârın delüp bir iki biñ âdem gece uyuların gözlerine harâm idüp toprağı daşıyup suya virürler. Hemân-dem gavvâslar bu hâli gördükde gelüp vezîr-i a'zam hazretlerine i'lâm idüp didiler ki devletlü ve sa'âdetlü sultânım hazretleri şöyle ma'lûm-ı şerîfin ola ki mel'ûnlar kal'a dîvârın delmişler. Birkaç biñ Kızılbaş-ı bed-ma'âş [u] kallâş fitne-i âhir-zamân kör sıçan gibi toprak uğrulayup suya virürler. Bir dâne hendek içinde toprak kalmamışdur. Bâkî fermân sizündür didüklerinde vezîr-i mezbûr bu gavvâsların ikdâmına ve erliklerine âferin idüp cümlesine hil'at geydürüp niçe ihsânlar [300a] itdi. Hemân-dem cîsr ağasına emr idüp güzîde-i¹⁹ güzât-ı müslimîn ve cühhâd-ı muvahhidîn ve bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn ve bi-mahabbeti çehâr-yâr-ı güzîn olan dil-âverleri cem' idüp her birinüñ recûliyyetleri ve ırk-ı şecâ'atleri hareket idüp her biri birbirlerine istimdâdlar virüp vasiyet [idüp] ve helâlleşüp var kuvvetlerin bâzûlarına getirüp muhâsaranuñ o[tu]zıncı günü yürüyüp kal'anuñ delüklerinde olan melâ'[î]nleriñ şerlerinden emîn olup def' itdiler, çok Kızılbaş helâk oldu. Toprak ile dolmak kâbil olmayup her ocağa torba saldılar. Kırk biñ torba toprak gelüp hendeküñ içi mâl-â-mâl doldu. Üzerinden yürüye yürüye yol oldu, vara vara melâ'in-i bed-a'mâlün üzerine hûm [u] hücum idüp mel'ûnlar bu ikdâm ve bu tedârüki gördüklerinde gayrete gelüp var kuvvetlerin bâzûlarına getirüp güzât-ı muvahhidîn üzerlerine tîr u bârân atdılar ve künbara ve âteş atagördiler, [300b] ferd-i âferid yüz döndürmediler. Ammâ çok gâzî yigid şerbet-i şehâdet nûş itdiler, gitdükçe ceng karışdı, bir mertebeye vardı ki kıyâmetden nişân virür. Âkıbetü'l-emr güzât-ı müslimîn ve cühhâd-ı muvahhidîn bir mertebe cür'et ü ikdâm itdiler ki al kanlara gark²⁰ olup gözleri aklıka dönüp kağan arslan gibi gümür gümür gümürdenmege başladı, yemeden ve içmeden vazgeçdiler. Haqq sübhânehû ve te'âlâ hazretleri bir kuvvet-i şecâ'at virdi bu gâzîlere kim ta'bîr olunmaz, hendeki çâr u nâ-çâr darben ve çâhren zabt u hıfz itdiler. Hemân-dem hendek müjdesi sa'âdetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine ve vezîr-i a'zamuñ yanında olan başkapucıbaşı at boynuna düşüp sa'âdetlü pâdişâh gâzî sultâna müjde virildükde biñ gurusluk bir ze'âmet virdi. Ve ordu-yı hümâyûn münâdîlerine nidâ olındı ki hendek alındı deyü cümle fuçarâ vü zu'afâ ve kibâr ve erbâb-ı sipâh ve yeñiçeriyân-ı [301a] zerrîn-külâh ve sâ'ir kullar cümlesi şâz olup cümle ulemâ-i izâm du'âcılarını²¹ mesrûr olup eymen evkâtde ve ahsen sâ'atde du'âlar²² ve senâlar idüp ve'l-hâsıl-ı kelâm muhâsaranuñ otuz sekizinci pencşenbih günü Bağdâd'ıñ dibine varılup mel'ûnlarıñ deldükleri mazgal delükleri bi'l-külliyen kapayup ve hendeki toprak ile mâl-â-mâl idüp doldurdılar. Muhkem hendeki zabt u hıfz itdiler, mu'temedün-aleyh âdemler kodılar. Kûşe-be-kûşe şeb [u] rûz teccüss eyledi ve muhâsaranuñ otuz tokuzuncı günü mâh-ı Şa'bân'ıñ [on] yedinci günü yevm-i bâzâr günü vaqt-i işrâkda hemân Vezîr-i binazîr izzetlü Mehemmed Paşa yessera'llâhu murâdehû kemâ-yeşâ hazretleri bir vâkı'a

¹⁹ Metinde "كوزیده" şeklinde yazılmıştır.

²⁰ Metinde "عرق" şeklinde yazılmıştır.

²¹ Metinde "دوعجیلری" şeklinde yazılmıştır.

²² Metinde "دوعالر" şeklinde yazılmıştır.

görüp buña didiler ki bu sefer de senüñ Kerbelâñdur, cümle halâyık senüñ arduñdan hayr du'acılarıñdur, dîn uğrına **[301b]** ikdâm eyle, yerüñ cennetdür dimişler. Hemân-dem mezbûr Vezîr-i a'zam Mehemmed Paşa hazretleri kalkup âb-dest alup namâzın edâ itdükde silihdârın da'vet idüp babamdan kalan âlât-ı harbi²³ cümlesin getür deyü emr itdi. Silihdâr dahi bu kadar çoğlanın yanına alup cebehâne çâderine varup yüz kırık dört pâre ceng âlâtın ve esbâbın getürüp önine kodılar. Mezbûr vezîr dahi içinden sekiz pâre a'lâ güzîde²⁴ kılıç ve iki ince Dâvûdî zırh²⁵ ve tokuz toğulga ve niçesin maqbûl kullarına bahş eyledi. Sekiz pâre ceng âlâtın üzerine ârâste vü pîrâste idüp Türkmen dorusu atı egerleñ didi, bir kimesne bilmez bunuñ murâdı nedür, egerlediler. İskemle koñ oturayum didi, kâhramânî-vâr çizmesin geydi. Cümle ağalar ve çoğlanları acebâ sâhib-i devlet hazretlerinüñ murâd-ı şerîfi **[302a]** ne ola dirken mübârek ağzın açup dil depredüp el gaddâresine urdı. Beni isteyen ve dileyen kullarım bilsün, bu gün Kerbelâmdur, ya ser virem ya kal'ayı feth idem. Mübârek gözinden yaş revân oldu. Anda olanlar cümlesi ağlaşdılar ne hâldür deyü hazînedârın da'vet idüp hazîne getürdi. Niçe fuکارâ vü zu'afâyâ ziyâdesiyle ihsânlar etdi. Atı olmayana at, harclığı olmayana harclık virüp vasiyyet idüp kullar âzâd eyledi. Ve yigirmi kîseyi aldı, ma'an yigirmi âdemüñ omuzına yükletdi. Hemân otağından taşra ata süvâr olup çıkdı. Yanınca biñ beş yüz ağası süvâr olup kethudâsını aldı, geldi. Kâpucubaşaları ağlaşdılar, etrâfına cem' olup atnuñ ayağına düşdiler. Devletlü sultânüm âmme-i âleme ihsânüñ mezbûldür. Sâye-i şerîfiñüzi Haqq sübhânehû ve te'âlâ **[302b]** hazretleri üzerimüzden ihrâc etmeye. Dünyâ durdukça berkarâr olasin, dünyâ ve mâ-fihânüñ rûhı sultânumdur. Biz kullarıñuza emr idüñ, cümlemüzüñ birer kuşca cânumuz vardur, yoluñuza fedâ olsun didükde çâre vü imkân olmayup didi ki kazâ vahtidür, her ne başumuza yazıldı ise gelecek gelür, olacak olur. Bu gün Kerbelâmdur, beni isteyen gelsün, işte ben gîtdüm diyince tiziyye üç biñ dil-âver serdengeçdi pehlevân karîb yigid gelüp cem' olup kendü ağalarından sekiz yüz cürd atlu bir latîf sâ'atde âlât-ı harbi üzerine ârâste vü pîrâste kılup kalb-i şerîfleri mahzûn, gözleri kan yaşıyla dolmuş, önünde Türkman dorusun çeküp du'â vü senâ ile süvâr olup revâne oldukda tarafeyne selâm virerek hayr du'adan ferâmûş etmeñ deyü tazarru' u niyâz iderek fuکارâyâ sadaқа vü ihsân idüp mahall-i ma'rekeñün üzerine **[303a]** vardukda bir ağızdan cümle guzât-ı muvahhidîn²⁶ ve cühhâd-ı müslimîn tekbîr u tehlîl âvâzesi ayyûka peyveste olup hemân-dem emr idüp hendek üzerinden iç kullenüñ birine varup kulle-i mezbûruñ nisfina varınca şöyle ceng-i azîm olmuşdur ki bu kadar âdemden iki biñ miqdârî âdem şehîd oldu, câm-ı şehâdeti nûş itdiler, rahmetu'llâhi aleyhim ecma'în. Tekrâr tiziyye iki biñ dil-âver serdengeçdi yigid dahi yetişüp mahall-i ma'rekeye varlup şöyle muқayyed oldılar ki kullenüñ dibinden nerdibânlar koyup ale'l-fevr kullenüñ üzerine kadem basup çıkdılar. Adû-yı bi-dîn [ve] düşmen-i bed-hûy ile kılıç kılıça, topuz topuz bir ceng oldu ki kıyâmetden nişân virdi. Âkıbetü'l-emr âlât-ı harb kalmayup yaқа yaқaya, muşt muştâ, boğaz boğaza gelüp etrâf u eknâfda müşâhede idenler Allâh Allâh deyüp du'âlar ve senâlar iderler idi, gökde melekler dahi aleyke avnu'llâh **[303b]**

²³ Metinde bu kelimenin önünde "و" harfi bulunmaktadır.

²⁴ Metinde "كوزیده" şeklinde yazılmıştır.

²⁵ Metinde "زرخ" şeklinde yazılmıştır.

²⁶ Metinde bu kelimenin önünde "و" harfi bulunmaktadır.

didükleri müşâhede olındı. Ve asker-i İslâm'ın niçe gâzileri şehîdlerün kellesini vücûdından cüdâ ve niçesinün vücûd[ı] hurd oldı. Haqq sübhânehû ve te'âlâ avn-i inâyetin yârî kılip asker-i İslâm gâlib bulunup melâ'in zümresi mağlûb [u] menkûs olup az ve çok cânı gövdesinde olan melâ'in kaçup iç kal'anun içine dökilince tekrâr mel'unlar er cem' idüp gayrete gelüp yek-dil olup hayâtdan el yuyup me'yûs olup ölüm eri olduklarında yine var kuvvetlerin bâzûya getürüp bir uğurdan hûm [u] hücum itdüklerinde tekrâr yaraqlanup tîr u bârân ve kumbara ve niçe biñ kurşun gûzât-ı müslimînün üzerlerine yağdurup asker-i İslâm dahi tedârük üzre olup otuz biñden mütecâviz tüfeng-endâz ve yigirmi biñden ziyâde tîr-endâz dil-âverân Rûmili askeri ile hûm [u] hücum idüp meterislerden [304a] atılan ve karşıdan gelen top u tüfeng ile gül-bâng-i Muhammedî âvâzesi evc-i²⁷ âsmâna peyveste olup tarafey[n]de bir ceng-i azîm olmışdur ki felekde melekler aleyke avnu'llâh deyüp kıyâmetden nişân virüp diller ile tahrîr ve kalemler ile ta'bîr olunmaz. Cümle asker-i İslâm ve melâ'inân²⁸ dîd [u] duhân içinde kaldılar, âdem âdemi teşhîse kâdir degül idi. Âkıbetü'l-emr Hudâ-yı Rabbü'l-âlemîn inâyet-i Rabbânî yârî kılip cebren ve qâhren kullei dahi alup kabz u hıfz olındukda izzetlü ve sa'âdetlü²⁹ Vezîr-i a'zam Mehemed Paşa hazretlerini ol mahalde bir râfîzî gözedüp durur imiş. Hemân fırsat bulup mübârek başınuñ sol cânibi[n]den tüfeng ile urup şehîd etdi, cân-ı azîzin Haqq sübhânehû ve te'âlâ hazretlerine teslim itdi. Asker-i İslâm içine bir feryâd ve bir gırîv ve mâtem düşdi kim ağlamadık ve acımadık âdem kalmadı. Niçe âdem üç gün üç gece yemedi içmedi. [304b] Ve bir mâtem düşdi ki cümle fakîr u ganî cesed-i pâkini getürüp izzet [ü] ikrâm birle otağa yetürüp civâr-ı hazret-i Hümâm Ebû Hanîfe hazretlerinün ve İmâmeyn Ebû Yûsuf ve Muhammed hazretlerinün bâ-husûs hazret-i Hüseyin ve hazret-i Hasan rıdvânu'llâhi aleyhim ecma'in civârlarında defn olındı, rahmetu'llâhi aleyhim ecma'in. Ve hemân-dem merhûm-ı mezburun oğlu paşa-zâde alem-i³⁰ Resûllu'llâh dest-ber-dest koyup yine a'dâ-yı bed-fi'âle hûm [u] hücum idüp vezîr-i a'zamuñ şehîd olduğı mel'unlar duymadılar. Ve sâ'ir asker-i İslâm dahi pa[şa]-zâdenün bu ikdâmın ve cür'etin gördüklerinde atun der-miyân idüp gûzât-ı müslimîn dahi el bir idüp mu'âvenet etdiler. Kulle[yi] cebren ve qâhren zabt u hıfz itdiler, yükrük bayrakların dıkdiler. Fe-emmâ çok yigid şehâdet şerbetin nûş itdiler kim haddin bir Allâh bilür, hadden bîründür ve hisâba kâbil degüldür, rahmetu'llâhi aleyh ve zahm-dâr olan müslimîn-i muvahhidîn lâ-yu'addur. Ve'l-hâsıl-ı kelâm [305a] ol yıkdıkları yerlerden melâ'in râfîzileri³¹ sürüp ol kulleleri muhkem zabt u hıfz itdiler ve bu def'a Kızılbaş-ı bed-ma'âş [u] kallâş-ı la'îne urılan tabanca bir târîhde vâkı' olmamışdur. Yine tekrâr meterise girüp ceng etmege başladılar. Murâd olinsa dahi içerüye girilür idi, lâkin yine bir âl etmeye deyü ihtirâz olındı, te'hîr olınduğma bâ'is oldı. Bu minvâl üzre cenge âgâz idüp şimdi mülâyim üzre ceng ider oldılar. Şehîd-i sa'îd merhûm Mehemed Paşa hazretlerinün şehîd olduğı sa'âdetlü pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretlerine bu ahbâr vâsıl³² olıcağ azîm ıztırâb çekdi, ağladı, rûhî için hayr du'â itdi,

²⁷ Metinde "ارچ" şeklinde yazılmıştır.

²⁸ Metinde "ملاعنان" şeklinde yazılmıştır.

²⁹ Metinde bu kelimenin önünde mükerreren yazılmış "و" harfi bulunmaktadır.

³⁰ Metinde "عالم" şeklinde yazılmıştır.

³¹ Metinde "رافضلري" şeklinde yazılmıştır.

³² Metinde "واصيل" şeklinde yazılmıştır.

eleminden artuk arkun gezdi, iki sâ'at miqdârı hiç kimesne ile dünyâ kelâmın dimesi. Âkıbet mübârek ağzından bu cevâbı ve bu kelâmı [305b] feth [u] sâdır oldu ki çapudân olan Mustafâ Lâlâm vezîrlik hıdmetin aña ta'yîn eyledüm, hıdmetinde mücid ü sâ'î olup didüklerinde büyük mîr-âhûr olan İbşir Mustafâ Paşa anda hâzır idi, anı ta'yîn idüp ol dahi atına süvâr olup sür'atle gelüp Çapudân Mustafâ Paşa hazretlerine müjde itdiler. Didiler ki sultânüm vezîr olduñ, mübârek olsun deyüp mübârek ayağına yüzler sürdiler. Mezbûr Mustafâ Paşa dahi ayağı üzerine kalkup atı egerle didiler. Âlâtın önüne birağup kendi otağından sa'âdetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinüñ otağı şehen-şâhiyye varınca yoluñ iki tarafına selâmlayı gitdi. Halk dahi hayr du'âlar iderler. Otağı pâdişâhiyye varduğda atdan inüp [bir koltuğına] çapucılar kethudâsı, bir koltuğına mîr-âhûr girdi. Taht-ı Süleymân-bahtuñ karşusunda yedi yerde yüzün koyup pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerine du'âlar itdiler. Cümlesi âmîn deyüp Fâtiha [306a] olup, okınup pâdişâh-ı rû-yı zemînüñ ayağına yüzler sürüp Mehemmed Paşa'nuñ ta'ziyesin diledi. Pâdişâh hazretleri dūd-ı âh depreğup boyun uzadup mübârek diliyle buyurdılar ki baça Mustafâ saña vezîrlik hıdmetin ta'yîn eyledüm, dîn-i devlete niçe hıdmet idersin ve benüm dahi niçe ihsânuma mazhar düşesin. Göreyüm seni şer'-i şerîf üzerine muqayyed olasun, iki cihânda yüzün aq ola deyü nasihatlar idüp mühr-i şerîf ve hil'at-i fâhireyi ve seyf-i kahramânîyi beline bağladı. Göreyüm seni sakın şer'-i şerîfden taşra bir iş etmeyesün ve ne zuhûr iderse yine baña arz idesün deyü tenb[î]h ve istimâletler ile dürr-i cevâhir cevâblar ile mülâkî olasun deyü destûr olup mezbûr dahi eyyâm-ı pâdişâhiyye du'âlar idüp yer öpüp taşra çıkdı. İç halkı gelüp ayağına düşdiler mübârek olsun sultânüm deyü anlardan dahi halâs oldu. [306b] Atına süvâr olup yine kel-evvel yoluñ iki tarafı müretteb âdemle dolmuş, iki tarafa selâm virüp niçe fuçarâya ihsân idüp gele gele otağına geldi. Ağalar ve içoğlanları ayağına düşdiler sultânüm mübârek olsun deyüp zevk u sürür idüp mûmâ-ileyh Mustafâ Paşa tek gelüp Vezîr-i şehîd-i sa'id merhûm Mehemmed Paşa'nuñ kolına fermân-ı sultânî birle azamet ü şevketle Zâl-kâmet, Rüstem-şecâ'at, Kahramân-heybet varup merhûm [u] mağfürüñ meterisinde karar idüp ve Silihdâr Paşa Mustafâ Paşa'yı da'vet idüp çapudânlik hıdmetin saña virdüm deyü cevâb etdi, hil'at-ı fâhireyi geydü[rd]i, çapudân itdi. Mezbûr Mustafâ Paşa dahi cümle kulları ile varup çapudân kolında karar idüp Vezîr-i bî-nazîr Mustafâ Paşa hazretleri ale's-seherî divân idüp sağır u kebîr, fakîr u ğanî cümlesi cem' olup cümleñüz[e] pâdişâh-ı rû-yı zemîn [307a] hazretlerinüñ etmegi helâl olsun, hıdmetünüzde muqayyed oluñ, varuñ, siz dahi elüñüz altında olan neferâtuñuzu bir hoşça nasihat üzerine olsunlar, inşâ'llâhu'r-rahmân bu kal'anuñ fethi müyesserdür didüklerinde cümle ehl-i divân Mustafâ Paşa hazretlerine kalb ile du'âlar ve senâlar itdiler, divân dağıldı. Ol gün geçüp ahşâm oldu, mâh-ı Şa'bânul-mu'azzam'ıñ on sekizinci cum'a gicesi idi. Vezîr-i bî-nazîr Mustafâ Paşa hazretleri hazinedârına çağırup miftâh-ı hazîne getirüp hazîne açup ğuzât-ı müslimîne ve cühhâd-ı muvahhidîne at, kılıç, hıdmetkâr olmayana hâllü hâlince her birine niçe ihsânlar idüp ve yaralı olanlarıñ yaralarına hıdmet etsünler deyü cerrâhlara tenb[î]h idüp bir hoşça hıdmet idüñ didi. Azîm ikdâm etdüklerinde yarın nisfu'l-leylde altı koldan yürüyüşdür, komañ kullarum, komañ dil-âver ğâzilerüm diyince altı koldan [307b] asker-i İslâm cânî acımış kullar bir uğurdan bir ağızdan tekbîr u tehlîl getirüp Allâh Allâh âvâzesi³³ evc-i

³³ Metinde "عواز ه سي" şeklinde yazılmıştır.

âsmâna gidüp güm güm gümledi, zemîn [u] zamân iniledi. Bir uğurdan hûm [u] hüçüm idüp hâricî râfızileriñ dem [ü] nefesleri bağlanup ağılları başlarından³⁴ gidüp kemâl-i acz u ıztırâb düşüp niçe ideceklerin bilmediler. Gayret-i câhiliyyeyi elden kıoyup çâr-nâ-çâr ma'a'l-kerâha cenge âgâz idüp top u tüfeng, kurşun, kumbara, el taşı ile bir ceng-i azîm oldu ki evvelkiden ziyâde ikdâm itdiler. Görenler nedür bunun aslı, şâh-ı Acem'den imdâd mı geldi deyü efkâr deryâsına gavvâs olup âhirü'l-emr bu kadar âdem kırıldı, bunda nesne yokdur, kuru gavgâdur deyü ikdâm itdiler. Tekrâr hadden birün dîn düşmânı, çehâr-yâr-ı güzîn adûsını helâk itdiler, çok kimesneler felekde melekleri gördiler, gelmişler, asâkir-i [308a] İslâm'ın üzerlerine mu'âvenet idüp ceng ider görmüşler. Muhassal-ı kelâm ol kadar ceng oldu ki küştelere³⁵ püşteler peydâ olunup iki taraftan kırılan âdem kanıyla hendekün içi mâl-â-mâl olup kan gövdeyi götürdükdü ben anda gördüm, mânend-i seyl-i azîm olup her taraftan seyl gibi kan akdı. Hendek içi şöyle kat-ender-kat olup âdem leşinün üzerinden yürüyüş ve yol göründi. Bu cengün ahvâlini görenlerden su'âl olındı, hiçbir kimesne bulunmayup bu kal'a ceng ile alına, yüz otuz yaşında olan âdemler didiler ki biz bu kadar ömr sürdük dahi bu Bağdâd şehri ceng ile feth olunmadı, hep vire ile alındı deyü cevâb itdiler ve bu ceng-i azîm görmüş kimesne yokdur, ihtiyâr âdemler didi ki bu ceng ile alınmak muhâldür ve bir târîhde dünyâ ve mâ-fihâda bu ceng-i azîm görmüş kimesne yokdur. Ve bu muhârebe arasında niçe kimesneler [308b] oğul, baba ve karındaş deyü feryâd u figân-ı mâtem kemâ-hüve haqquhü lisânıyla ta'bir ve kalem ile tahrîr mümkün degüldür. Haqq gâlib olup mel'unlar maglûb u menkûs, yüzleri kara, cânları başlarına sıçrayup meşverete mübâşeret idüp cümle kal'a-i Bağdâd'da olan ulemâ vü sulehâ, fakîr u ganî cem' olup hâkim-i Bağdâd olan Bektaş Hân'a varup elbette ve elbette bizi kendü elün ile kır deyü ikdâm idüp yâhûd vire ile kal'ayı virelüm. Yine müslimânlar ehl-i keremdür, arasında çok zamân geçmedi, Revân Kal'ası'nı zabt iden Emîrgüne-oğlu'na ne kadar ihsân idüp ehlin ve ıyâlin ve bir akçe ve bir habbesin zâyî' itdürmeyüp dünyânın ri'âyetin eyledi. Sen dahi arzuñla ve kal'añla kendü elün ile kal'a-i Bağdâd'ı teslim eyle. Yohsa bizüm ehlümüz, ıyâlümüz ve mâlumuz, rızkumuz perîşân etdün, dünyâda bu kadar halka bu mertebe cefâ idersen ya âhiretde ne cevâb virürsin. Bundan böyle saña şâh-ı [309a] Acem'den imdâd yokdur, ne zamândur muhâsara olduğ asker, hazîne, barut, cebehâneden bir vechle imdâd yokdur. Ya kimün için ceng idüp bu kadar halkın kırılmasın boynuña alursın, yarın kıyâmet günü olduğda hâlün niçe olur deyü azîm ikdâm itdiler. Bundan böyle bu Âl-i Osmân-oğlu Hân Murâd-ı kâm-rân dört ay yol zahmetin çeküp bi'z-zât azametiyle kendü geldi. Sen sanursın evvelki gibi serdâr birkaç gün ceng ider, yine giderler kıyâs idersin. Hayır bu def'a ya bu kal'ayı alur ya ölürüm deyü da'vâ-yı merdî ile geldi. Bu kal'ayı birağup gitmez, ırz [u] nâmûsum vardur deyü maqdûrın sarf ider, etrâf u eknâfda olan küffâr-ı hâk-sârûñ mâ-beyni[n]de bu kal'ayı almazsam deyü şart eylemişdür. Bu ahvâle biz vâkıf olduğ, eger sen kal'ayı virmezseñ biz kal'ayı bir hâl ile iderüz kal'ayı ve seni teslim iderüz, sen bilürsin ve cümlemüzi hep kırarsan [309b] şimden soñra biz saña hükümet iderüz. Hemân kerem ü lutf idüp bizüm ve senün arzuñ yerinde iken pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinün huzûr-ı şerîflerinde eyü âdem olavuz. Bu kal'ayı şimdi elden

³⁴ Metinde "با شترندن" şeklinde yazılmıştır.

³⁵ Metinde "كوشته لر" şeklinde yazılmıştır.

alurlar deyü bu cümle bu kadar kimesne bir ağızdan çağırışdılar. Mel'ün Bektaş Hân bu ma'küle³⁶ cevâbı işitdi idi, cân başına sıçrayup niçe idecegin bilmedi. Bu kadar âdem şâfi'î cevâbı istediler, didiler ki bu günlük baña mehil virün, yarın size cevâb-ı şâfi['î] vireyüm³⁷ didükde cümle halk-ı âlem râzî oldılar. Dîvân dağıldı. Bektaş Hân cümle musâhibin ve ukâlâsın cem' idüp niçe idelüm deyü müşâvere itdiler. İki üç kılıcuñ arasında kaldık şâh-ı Acem tarafından imdâd yok, Âl-i Osmân-oğlu tarafından işümüz yaman, re'âyâ ve fuqârânuñ ahvâli mükedder. Hemân re'y ü tedbîr budur ki kal'a-i Bağdâd'ı teslîm idevüz, emr Hudâ'nuñ başumuza her ne tahrîr olındıysa [310a] anı görevüz deyü re'y itdiler. Asker-i İslâm tarafından göz açdurmayup gice ve gündüz göz göz cengde halk hulûs-ı kalb ile mâh-ı mezbûruñ on to'kuzuncı günü cum'adur, muhâsaranuñ kırkıncı günü hemân Vezîr-i bî-nazîr Mustafâ Paşa münâdilere emr idüp huzûr dîvân[ı] oldu'ğda münâdiye didi ki emr pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretinüñdür. Kırk gündür mülâzemet³⁸ üzre kal'a döğülür, bi'l-küllîyye yıkılsun deyü gün bu gün ki gündür, hâzır bâş kırklar aşkına topçılar dahi âgâh olsunlar. Dört dâne münâdi dört cânibe perâkende olup etrâf [u] eknâfa nidâ itdiler. Cümlesi sağîr u kebîr, fakîr u ganî âgâh olup her firkanuñ çavuşlarına tenb[î]h olup varuñ neferâtuñuza nasîhat eyleñ, her gün ölmekden bir gün ölmek yegdür didüklerinde komañ kullarum, gâzîlerüm, dil-âverlerüm kırk gün meteris çekmiş ve bu kadar [310b] toprak süren gâzîler intikâm³⁹ itdiler ki her gün ölmekden bir gün evvelce ölmek yegdür deyü bir uğurdan birbirleri ile helâlleşüp var kuvvetlerin bâzûlarına getirüp ya Allâh sen müyesser eyle bu kal'anuñ fethini bu imâmların yüzi suyu hürmetine çehâr-yâr-ı güzîn, hazret-i Muhammedü'l-Mustafâ'nuñ salla'llâhu aleyhi ve sellem hazretlerinüñ yüzi suyına deyüp dört cânibden tekbîr ü tehlîl getirüp hûm u hücum itdüklerinde bu içdâmı dahi görmediler idi, qarâr u mu'kâvemete mecâlleri olmayup bi'z-zarûfî ve ale'l-fevr Kızılbaş-ı bed-ma'âş [u] kallâş melâ'inlerden bir feryâd u girîv kopup içerüden gâzîlerin gözleri kızup gözleri [görmez] kulaqlar işitmez olup beş buçuk sâ'at miqdârı var ola feryâd işitildi, gördük yere berâber⁴⁰ olmadık kulleler var idi. Ol kullelerin üzerlerine çıkup kulle dîvarında miyânlarına dek [311a] on beş âdem miyânlarına birer kemend bağlayup bayrak ve sancaqların ser-nigûn idüp çağırışurlar, bizüm cânibümüzden dahi top u tüfeng atılmayup nedür aslı görelüm deyü kulağ urdu'ğda el-emân el-emân ey sâhib-kırânü'z-zamân ve ey güzîde-i⁴¹ Âl-i Osmân deyü feryâd idicek bizüm tarafumuzdan dahi top [u] tüfeng atılmayup te'hîr olundu'ğda etrâf u eknâfa münâdilere irsâl olup cânib-i erba'aya nidâ itdüklerinde benüm gâzî kullarum sabr idün, pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri emân virdi didüklerinde herkes haberdâr olup teva'kküf itdiler. Gördiler ki Bağdâd tarafından kapısı açılıp Bağdâd hâkimi olan Bektaş Hân iki oğlıyla on beşden ziyâdece mu'karreb ağaları ve begleri ile kılıç-ber-dehen kefen-ber-gerden idüp iki oğ atımı yere geldüklerinde vezîr-i a'zam hazretlerine haber olup bir alay atlu gelür, aslı nedür [311b] kimesne bilmez deyüp vezîr-

³⁶ Metinde "معقوله" şeklinde yazılmıştır.

³⁷ Metinde "ويرسن" şeklinde yazılmıştır.

³⁸ Metinde "ملازميت" şeklinde yazılmıştır.

³⁹ Metinde bu kelime mükerreren yazılmıştır.

⁴⁰ Metinde bu iki kelime silik olduğu için söz konusu kelimeler metindeki benzer ifadeler esas alınarak tarafımızdan "yere berâber" şeklinde okunmuştur.

⁴¹ Metinde "كوزيده" şeklinde yazılmıştır.

i a'zam hazretleri dahi âdet-i kadîm üzerine Çavuşbaşı Durak Ağa'yı ve kend[ü] kapucular kethudâsını ma'an kırk çavuş ile istiğbâle gönderüp bunlar varmada anlar gelmede, birbirine mu'âbil olduklarında sâ'ir elçilere niçe ta'zîm ü tekrîm olındıysa âdet-i kadîm üzerine selâma durdu. Mezbûr Bektaş Hân dahi gelüp biñ dürlü izzet ile selâm virdi. Merķûmân çavuşbaşı ve kapucular kethudâsı selâm alup hâl [u] hâtır soruşup musâhabet iderek at başı berâber gelmede. Vezîr-i a'zam izzetlü Mustafâ Paşa hazretleri dahi her ocağa çavuşlar perâkende idüp galebe dîvânı tenb[î]h olunup asker-i İslâm şâz u handân tüfengleri ellerinde kılıçları bellerinde bu kadar zerrîn-külâh yeñiçeri ve bu kadar bölük halkı al kırmızı yeşil libâsa garķ olmuştur. Her birinüñ tâzeleri kafâlarında mızrak zerķ idüp bir milden ziyâdece [312a] yerde yoluñ iki tarafı onar katdan ziyâde asker-i İslâm hâzır [u] müheyyâ olup dururlar. Kırmızı, sarı, yeşil, aķ bayrakların açup rûzgâr urduķça zînet virmede, görenüñ aķlı çâk olur. Mezbûr Bektaş Hân bu kadar alayı gördüğü yokdur, aķlı başından gidüp niçe niçe havf ile gelüp vezîr-i a'zam hazretlerinüñ otağ-ı şerîfleri kapusunda iki tarafa selâm virüp bu kadar itdüğü cenge nâdim olup içeri vezîr-i a'zam hazretlerinüñ huzûr-ı şerîflerine getürdiler, yüz yerde baş koyup yer öpüp özrlere diledi. Benüm izzetlü ve mürüvvetlü ve merhametlü sultânım hazretleri bu kuluñuzıñ günâhını afv idüñ, yedi iklim dört küşeye hükm iden efendiñüz pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinden recâ idüñ. Kulıyam, kurbânyam, boynu bağlu esîriyem, ednâlardan ednâ bir uyuz köpegiyem gerek öldürsün gerek dirgürsün, [312b] benüm bir kaşık kanuma girmesün, kuşca cânımı baña bağıslaya didükde vezîr-i a'zam hazretleri dahi mel'ûnlara istimâlet ile dürr-i cevâhir cevâblar virüp didi ki bizüm efendimüz azametlü ve mürüvvetlü ve şevketlü pâdişâhumuz kerem kâni mürüvvet ma'deni ihsânı mebzûl kerîmü's-şân devletlüdür. Senüñ gibi âdemlere çok sadaķa vü ihsânlar idüp öyle olur kişi etmek yedüğü âdemüñ ol kadar hidmetin etmek çok degüldür, hiç elem çekme didüklerinde mel'ûnuñ âteşi mülâyim cevâblar ile sâkin oldu, havfı gitdi. Yine tazarru'a başladı, ağladı ve ķara bağrın dağladı. Tekrâr yüzün yerlere sürüp didi ki benüm izzetlü sultânım el benüm, etek senüñ lutf u ihsân eyle azametlü ve şevketlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinüñ huzûr-ı şerîflerinde kelime-i tayyibeñüzi dirîğ etmeñ. Hemân bizüm günâhumuzdan geçüp cerîmet-i a'mâlümüzden vücûd-ı⁴² nâ-bûdımızda ķalem-i afv keşide itdürüp [313a] bir avuç hâkümüzi çehâr-yâr-ı güzîn hürmetinüñ yüzi nûri için bağıslaya deyince vezîr-i bi-nazîr [ü] rûşen-zamîr hazretleri dahi âgâze-i kelâm idüp elem çekme, bizüm pâdişâhumuz kerîmü's-şândur, senüñ bir kılıña zarar etmez, ayağıyla gelene ölüm yokdur didüklerinde azametlü ve sa'âdetlü pâdişâ[h]-ı âlem-penâh hazretlerinüñ huzûrına telhîs idüp maķbûl-i hümayûnları olup getürüñ deyü fermân-ı celîlül-ķadrleri olındukda vezîr-i mezbûr dahi alay tenb[î]h idüp kendü otağından Sâhib-ķırânü'z-zamân Sultân Murâd Ğâzî Hân-ı kâm-rânuñ otağ-ı hümayûnına varınca yoluñ iki cânibi[n]de asker-i İslâm ile ķat-ender-ķat âlât-ı harb⁴³ ile alaylar bağlanup saflar düzülüp herkes yerli yerinde erbâb-ı gûzât müretteb durğurdu. Otağ-ı sâhib-ķırâna varınca bir igne birağamazsın, şöyle hınçahınc oldu asker-i İslâm kim görenüñ aķlı serâsime olur, yeri gögi cümle asker olup vezîr-i mezbûr dahi [313b] atlara süvâr olup mezbûrün esîrleri ma'an alup otağından taşra çıkup asker-i İslâm'ı selâmlayup revâne olındukda asker-i

⁴² Metinde bu kelimenin önünde "j" harfi bulunmaktadır.

⁴³ Metinde bu kelimenin önünde "j" harfi bulunmaktadır.

İslâm'ın bu üslûb⁴⁴ u tarzın gördüklerinde mel'ûnların ağılları başlarından gidüp serâsime oldılar, tarz-ı Âl-i Osmânî güzel kâ'ide imiş didiler. Ğuzât-ı müslimîn ve cühhâd-ı muvahhidînün dahi kılıçları bellerinde ve tüfengleri ellerinde, tîr ü kemânları kollarında cümlesinün fitilleri yanık bir cem'iyetdür ki kâbil-i ta'bir olunmaz. Böyle şevket [ü] azametin mel'ûn göziyle gördüğü yokdur, Bektaş Hân'ın taş bağı mûm gibi eridi ve sızdı, gördüğü asker degül, akılı gâh gelür gâh gider, gelerek otağ-ı şehen-şâhiyye karîb geldükde âdet-i kadîm üzre atından inüp içerüye dâhil olduğda yüz yerde baş koyup hâmûş oldu. Vezîr-i bî-nazîr Mustafâ Paşa hazretleri varup terbiye idüp suçunu afv [314a] etmek için recâ itdi. Ve silihdâr paşa dahi anda hâzır idi. Hemân varup pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinin mübârek hâk-i pâ-yı şerîflerine yüzler ve gözler sürüp recâ itdi. Pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretleri dahi safâsından arğun arğun gezinüp gâhî tebessüm idüp güler idi. Mübârek dehen depredüp fasih lisânıyla buyurdılar ki ortalıkda olan kîl u kâl söylenmedi, niçün böyle itdiñüz deyü su'âl olunmadı, tenezzül idüp muqayyed olmadı, hemân azametle buyurdılar ki suçun afv itdüm, hil'at deyü emr itdükde gayrı aslâ yüzine bakmayup ve iltifât etmedi. Şu kadar buyurdılar ki bu gün kal'ayı teslim etsünler deyüp iç bâr-gâhına alup yürüyüverdi. Mel'ûn, pâdişâh-ı zıllu'llâh hazretlerinin bu azametini ve bu şevketin gördükde akılı başından gidüp serâsime oldu. Yanında vezîr-i a'zam hazretleri korkma, saña [314b] zarar yokdur, iltifâtlar ider. Hazînedâr hemân-dem bir boğça getirüp mel'ûna bir serâser semmûr kürk ve bir mücevher sorguç başına dağup ve bunun emsâli niçe ihsânlar idüp bile yanında olanlara hâllü hâllerince hil'atlar ve niçe ihsânlar idüp destûr olduğda sa'âdetlü pâdişâh küçük mîr-âhûrî göndermiş, Mustafâ Lâlâm kendü otağında alağosun Bektaş Hân'ı ve gayrılarını Ahmed Lâlâm'ın otağına göndermiş ve bu gün kal'a-i Bağdâd'ı teslim etsünler deyü buyurduklarında vezîr-i mezbûr dahi atlara süvâr olup yine kel-evvel âdet-i kadîm üzerine selâmlayup geldiler. Vezîr-i a'zam otağında Bektaş Hân'ı göz habsini idüp yine vezîr-i mezbûr kal'a üzerine gitti. Ahşâm kal'a tarafından tüfeng atılmadı. İçerüde olan melâ'înlere⁴⁵ emr olındı ki bu gün çıksunlar, kal'ayı teslim etsünler, pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinin emr[i] bunun [315a] üzerinedür didüklerinde içerü[den] haber geldi ki Bektaş Hân bir döneke muhannes⁴⁶ avretdür, ol virdi ise biz virmezüz deyü mel'ûnlar içerüden çıkup isyân yüzün gösterdiler. Bektaş Hân dahi korğar kendü âdemin içerü göndermeğe mürtedd oldıñuz deyü öldürürler, mektûb yazar gönderür aslâ iltifât etmezler, adem-i imtisâllerine binâ'en ğuzât-ı müslimîne serdâr olan Sadr-ı a'zam Mustafâ Paşa hazretleri icâzet virüp varuñ, kal'anun içine giruñ, sağır u kebîr, fakîr u ğanî fi'l-cümle kılıç koyup imâna gelene ve emân diyene kıymañ, darben ve kahren kal'a-i Bağdâd'ı feth idüñ didüklerinde ğuzât-ı müslimîn ve sîkât-ı muvahhidîn cümlesinün cânı acımış ve bu kadar zamândur meteris çekmiş asker bir yerden kalkup yek-dil ü yek-cihet olup birbiri ile helâlleşüp aç kurd [315b] koyuna⁴⁷ ve koyun tuza gider gibi hemân yürüyüp kal'a-i mezbûrun içine girüp sağ ve sol, karı, kız, oğlan dimeyüp kırakıra kesekese dünyâyı kırdılar. Taraf taraf kırdılar el-emân el-emân diyenün bir kılına degmediler. Bir gün bir gice bu minvâl üzerine

⁴⁴ Metinde "وسلوب" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁵ Metinde "ملا عنتره" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁶ Metinde "محنس" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁷ Metinde bu kelimenin önünde mükerreren yazıldığını düşündüğümüz "kurt" kelimesi bulunmaktadır.

kırdılar, meger bir sarâyda beş altı yüz Kızılbaş-ı bed-ma'âş serdengeçdi mel'ûnlar var imiş, Bektaş Hân'ıñ vire itdüğine haberleri yogmış, guzât-ı müslimîn dahi sarâyı muhâsara idüp ma'lûm oldu. Mel'ûnlar ki bu muhâsaradan halâs bulmazlar, qarâra mecâlleri olmayup hayâtlarından el yuyup kendülerinden ümmizlerin kesüp me'yûs olup bir uğurdan sarây kapusını açup taşra çıkduklarında guzât-ı mücâhidîn dahi bunlara qarşu gelüp birbiriyle piyâde ceng-i azîm idüp kılıç kılıça, yağa yağaya, boğaz boğaza, altu atluya bir kırışma **[316a]** ceng oldu ki felekde melekler aleyke avnu'llâh deyüp ertesi ikindi zamânına degin bir ceng-i azîm oldu ki kırılan mel'ûnlarıñ hisâbın Allâh'dan gayrı kimesne bilmez. Guzât-ı müslimîn dahi tîz kılıç iderler, mel'ûnları kırmayalum, diri dutalum, gayret itdiler. Mel'ûnlar kılıca tahammülleri yokdur, altı yüz mel'ûndan bir mel'ûn halâs olmayup cümlesi kılıçdan geçdi, diri dutılanları dahi âzâd etmediler. Cümlesi tu'me-i şemş[i]rden geçürüp cânları fi'n-nârı fi's-sağar cümle re'âyâyı dahi kırmağa başladılar. Âkıbetü'l-emr azametlü pâdişâh-ı kişver-güşâ hazretlerine bu ahvâl mün'akis olduğa emr idüp kapucılar kethudâsını Vezîr-i rûşen-zamîr [ü] müştêri-tedbir Mustafâ Paşa hazretlerine irsâl idüp tabl-i âsâyış çalınup ol hinde gözi kızmış dil-âverlerüñ tabl-i âsâyış sadâsı kulaqlarına girmeyüp gâziler gözlerin kan büryüp sağ ve sollarına kılıç uryân idüp kırarlar idi. Âkıbetü'l-emr yer yer münâdiler nidâ idüp **[316b]** yeter kırdıñuz, Sâhib-kırânü'z-zamân Gâzî Sultân Murâd-ı kâm-rân men' [u] afv etdi, emân virdük deyü nidâ itdüklerinde yine çâre olmadı. Âkıbetü'l-emr ol gâzâ iden gâzilerüñ zabtcılarına her fırkanuñ çavuşlarına emr olındı ki varuñ men' idüñ, bir alay fuğarâyı kırmasunlar didüklerinde çavuşlar dahi ulü'l-emriñ emrine imtisâl idüp atlarına süvâr olup kandasın Bağdâd deyüp revâne oldılar, varup gördiler, bir feryâd bir figân kimi baba kimi qarındaş deyüp feryâd iderler. Sanki kıyâmet günidür, gâzilerüñ kağan⁴⁸ arslan gibi feryâd ve emân sadâsı kulaqlarına girmez. Her biri al kana ğark olup gözleri aķıka dönmiş, kulaqlar işitmez olmuş güç ile men' itdiler. Yedi nefer bellü başlu Kızılbaş-ı bed-ma'âşı diri tutmuşlar. Elleri bağlu, cigeri tağlu ceng yerinden çıkarup keşân-ber-keşân getürdüklerinde her biri birer kaçıcık ejderhâya beñzer esâmeleri su'âl olınduğa zikr olunur; biri şâhuñ tufengcibaşısı, **[317a]** biri dahi Mîr Fettâh-oğlu, biri dahi şâhuñ⁴⁹ ser-askeri ve biri dahi kal'a-i Bağdâd'ıñ dizdârı, biri biñbaşı imiş, biri dahi şâhuñ ayrıncibaşısı imiş bunları su'âl idüp niçün muhâlefet idüp fikriñüz nedür deyüp su'âlinde sultânım altı yüz nefer ittifâk idüp gice ile Bağdâd'ıñ kapusın açup şâh-ı Acem'e firâr etmek idi murâdımız didiler. Bizüm didüğümüz olmayup Allâh didüğü oldu. Çâr u nâ-çâr dest-ber-dest keşân-ber-keşân Vezîr-i bî-nazîr Mustafâ Paşa hazretlerinüñ huzûr-ı âli-kadrlerine getürdüklerinde emr eylediler ki cümlesini başka başka habs olunmak fermân buyurdılar. Hâkim-i Bağdâd olan Bektaş Hân'a niçe niçe ihsânlar ve niçe bahşî[ş] u in'âmlar idüp sa'âdetlü sadr-ı a'zam hazretleri bi'z-zât kendülere bende idüp Emîrgüne-oğlu gibi azîm ihsânlar olındı, evi cemâ'atleri ile âstâne-i sa'âdete gönderilmek emr olındı. Ve şâh-ı Acem'üñ güzide⁵⁰ askerinden su'âl olındı, ne miğdâr askeri var idi **[317b]** kal'a-i Bağdâd'ıñ içinde. Bektaş Hân cevâb virdi ki cümle serdengeçdi şâh uğrına cân vîrür tiğ [u] teberden helâk olan çeri yigirmi biñ tufeng-endâz ve on biñden mütecâviz

⁴⁸ Metinde "اقعاني" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁹ Metinde "سأهك" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁰ Metinde "كوزیده" şeklinde yazılmıştır.

topçı ve hisârerî ve altı biñ çeri şâhuñ maqbûl ü mergûbı bu kadar senedür şâhuñ ulûfelerini yerler idi. Her birinüñ kılıçından kan damlar idi, benüm dîger-nîst diyen kullar idi. Cümlesi kılıçdan ve topdan helâk oldılar, geçdiler deyü cevâb virdükden soñra asker-i İslâm dahi mâl-i ganîmeye mâlik olup cümlesi raht u baht idinüp ganî oldılar. Ve'l-hâsıl-ı kelâm kıssayı ne dirâz idelüm, Bağdâd Kal'ası otuz tokuz gün muhâsara idüp kırkıncı gün bâzâertesi mâh-ı Şa'bânü'l-mu'azzam'ıñ on tokuzuncı gün kuşluk vaqtinde vire ile fethi müyesser oldu. El-hamdü'llâh sümme el-hamdü'llâhi te'âlâ bunuñ gibi kal'a yine asker-i İslâm'a müyesser oldu. Câmî-i şeriflerde hutbe-i pâdişâh hazretlerin yâd idüp⁵¹ tashîh-i sikke olunup [318a] re'âyâ yerli yerinde karar idüp her birinüñ hâneleri vîrâne olmuşdı, ta'mîr itdiler. Bâc u harâcların evvelki gibi tedârük idüp viregeldükleri teklîfleri virecek oldılar. Rûmîli kâdî-askerinüñ tezkirecisin kâdî idüp ol dahi hükm ü hükümet üzre emn ü emân ile meşgûl oldılar. Ve yeñiçeri ağası olan Küçük Hasan Paşa beglerbegi ta'yîn olunup mezbûr Küçük Hasan Paşa olup kapısı mükemmel idüp yigirmi üç dâne yeñiçeri çorbacısı neferâtıyla ta'yîn olunup üzerlerine zağarcıbaşı olan Bektaş Ağa'yı ta'yîn idüp ve azeb ve hisârerlerin ulûfeleri ile ta'yîn idüp kal'a-i Bağdâd'ıñ vîrâne olmuş yerlerin ta'mîr itdürüp bâkî kalan yerleri dahi Küçük Hasan Paşa'ya sipâriş idüp ta'mîr idecek oldu. Sa'âdetlü ve mürüvvetlü ve azametlü ve şevketlü Pâdişâh Gâzî Sultân Murâd hazretleri dahi on iki gün oturdu, on üçüncü gün bir mübârek sâ'atde [318b] gitmek niyyetinde idi. Vezîr Mustafâ Paşa hazretlerin otağına da'vet idüp mübârek ağzıyla buyurdılar ki Mustafâ Lâlâ seni ol bir bî-zevâl Allâh'a ısmarlarum, göreyüm seni dîn uğrına niçe hıdmet idersin. Seni içerüye ta'yîn eyledüm, asker-i İslâm ile varup mel'ûnlarıñ ilin vilâyetin târ-mâr idüp tamâm mertebe darb olındukda harâca râzî olunca içerüye varup mel'ûnlarıñ burunlarına tuzlu sular koyasun deyüp hil'at-ı fâhire geydürüp ve seyf-i kahramânî kuşadup niçe niçe nasihatler idüp her ne zuhûr iderse baña i'lâm etmeden hâlî olmayasız deyüp sa'âdetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri⁵² destûr virüp Vezîr-i a'zam Mustafâ Paşa hazretleri segirdüp taht-ı Süleymân-bahtuñ pâyına yüzler sürüp devâm-ı devlet-i pâdişâhiyye du'âlar⁵³ idüp yarın tuğ-ı sultânî gitsün, göçdür didüklerinde etrâf u eknâfa tenb[i]h olındı. Yarındası bir mübârek [319a] sâ'atde pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri Bağdâd-ı bihişt-âbâddan göç idüp İmâm-ı a'zam hazretlerinüñ merkad-i şeriflerinüñ üzerine geldi. Niçe kurbânlar niçe fuqarâyâ ihsânlar idüp İmâm-ı a'zam hazretlerinüñ türbe-i⁵⁴ şeriflerin meremmet için hazîne kodı. Mu'temedün-aleyh âdemler ta'yîn eyledi. İmâm-ı a'zam hazretlerin ziyâret idüp yarındası göçüp konağ-be-konağ cânib-i Rûm'a revâne olmağda. Vezîr-i a'zam Mustafâ Paşa hazretleri dahi güzîde⁵⁵ on iki biñ asker ayırıp ağırlığı Bağdâd Kal'ası'nda koyup kendü sebük-bâr diyâr-ı Acem tarafına revâne oldu. Her konağa ki gelmişdür, Kızılbaş fuqarâsı gelüp itâ'at itdiler idi. Emân virüp adâlet üzre tokuz konağ içerü gidüp onıncı konağda haber geldi ki şâh-ı Acem'den elçi geliyor didiler. Gelüp mezbûr Vezîr-i a'zam Mustafâ Paşa hazretlerine qarîb geldükde aslâ muqayyed olmadı. Gelen it midür, köpek midür, elçidür

⁵¹ Bu ifade kanaatimizce "hutbede pâdişâh hazretlerin adın yâd idüp" şeklinde olmalı.

⁵² Metinde "hazretlerine" şeklinde yazılmıştır.

⁵³ Metinde "توعار" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁴ Metinde "توربه" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁵ Metinde "كوزيده" şeklinde yazılmıştır.

geldi. Mel'ûnlar [319b] kendi vilâyetleri olmağla pişkeş düzüp mezbûr Vezîr-i a'zam Mustafâ Paşa hazretlerine arz idüp geldiler. Vezîr-i a'zam hazretleri dahi emr idüp gelsün, getirün deyü buyurdılar. Mezbûr elçi dahi gelüp âdet-i kadîm üzre şâh-ı Acem'ün nâmesin ve ağız cevâbın virüp aslâ vezîr-i a'zam cevâb vermeyüp ve iltifât dahi etmedi, hil'at deyü buyurdu. Şu kadarca kethudâ-yı vezîr hil'atı mel'ûnuñ diri sırtına geydürüp destûr olup konağına gitti. Nâmeyi açup kırâ'at olunduğda mefhûm budur ki sa'âdetlü ve azametlü qarındaşum Gâzî Sultân Murâd-ı kâm-rân hazretlerinün Hânlar Hânı Vezîr-i a'zamı Mustafâ Paşa hazretleri nâmem vusûl bulduğda lutfuñuzdan mercûdur ki azîz şerîf mübârek başuñuz için olsun dönüp gidesiz. Bektaş kulum size Bağdâd'ı virmiş, benüm dahi evvelden âhire virmek murâdum idi, eyü olmuş. Şimden soñra yaraşığdur siz bizsiz olmazsınız ve biz de sizsiz [320a] olmazuz. Ortalıkda bu kadar kıl u kâl oldu. Münâfikuñ boynı altında kalsun, bu kadar olmamış olaydı tarafeynden bu kadar âdem telef oldu, giden gitdi. Şimdiden soñra recâ vü temennâmuz budur ki re'âyâlarımız ayak altında pâ-y-mâl olmaya ve bu da degüldür ki siz gele gele tâ benüm tahtuma dahi gelürsüz. Biz kalkıp sizünle taşra çıkup muķâvemet idüp muķâtele etmezüz. Zîrâ niçün deyü buyurursañuz, bizüm âbâ vü ecdâdumuzdan⁵⁶ nasîhat budur ki Osmânî ile muķâbil olup ceng etmeyesiz dinilmişdür. La'net-i tâmmemüz⁵⁷ vardur, tahrîr etmişlerdür, bir aslı olmasa böyle etmezler idi. Hemân lutf [u] ihsân idüp ahvâlümüzi sa'âdetlü ve merhametlü pâdişâh hazretlerine arz idüp murâd-ı şerîfleri her ne ile tesellî bulur ise biz râzî[y]uz deyüp nâmeyi hatm eylemiş. Vezîr-i a'zam hazretlerine nâmenün mefhûmı ma'lûm olduğda uķâlâların cem' idüp [320b] niçe idelüm, bu mel'ûnlarıñ mülâyim cevâblarına amel etmeyüp muķayyed olmayup dahi içerye teveccüh idevüz deyü müşâvere olındı. Yarındaşı göç boruları çalınup elçü gördi ki dönerler, giderler kıyâsında iken gördi, yine uğrından dönmemiş, dahi içerye gidüp aklı başından gitdi. Vardı, vezîr-i mezbûr hazretlerinün havâslarından birine sultânüm, vezîr-i a'zam hazretlerinden baña bir mektûb alıvırün. Yohsa ben kuluñ şöyle şâh-ı Acem'e varsam beni öldürür, kana siz şerîk olursuz, el benüm etek sizündür didükde hele bu gün gidelüm, konağa varduğda senün hâtıruñçün varup vezîr-i a'zam hazretlerinün ayağına yüzler ve gözler süreyüm ve saña bir kâğıd alıvireyüm deyüp elçi-i mel'ûn dahi dest-bûs idüp gitdi. Ahşâm konağa geldiler. Baştezkirecisi Ahmed Efendi gelüp vezîr-i a'zam hazretlerine mürâca'at itdi, bir kâğıd alıvire. Vezîr-i mezbûr dahi [321a] merķüm Ahmed Efendi'yi sever idi, hâtırandan çıkmayup var imdi bir mektûb tahrîr eyle didi. Ol dahi varup bir mektûb tahrîr idüp kîseleyüp mühürleyüp elçinün eline virdi. Elçü dahi kâğıdı aldı, içinde ayu mı var ķurd mı var bilmezüz, ol gice yatmadı, uyumadı. Yigirmi beş günlük yolu sekiz günde alup varup şâh-ı Acem'i bulup mektûbı arz eyledi. Mektûbuñ mührin götürüp kırâ'at olunduğda mefhûm budur ki şâh-ı Acem mektûb-ı mahabbet-nâmenüz gelüp mefhûm ma'lûm oldu. Ahvâli sa'âdetlü efendimiz Gâzî Sultân Murâd Hân-ı kâm-râna arz itdüm, gitdi. Ve senün özrün maķbûl-i hümayûnları olup gelesün deyü emrleri olur ise biz dahi sizünle yine haberleşüp vedâ' ıderüz. Eger olmaz ise bizüm bu vilâyete ķademümüz basdı, görelüm Hudâ ne gösterür deyüp hatm etmiş. Zavallu elçinün yüregine bir miķdâr sovuķ [321b] sular saçıldı, bî-hadd senâlar itdi, mektûb içinde yaramaz cevâb var kıyâs

⁵⁶ Metinde "احدامزدن" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁷ Bu ifade "i'tikâd-ı tâmmemüz" veya "ahid-nâmemüz" şeklinde olmalı.

eyledi. Gördiler olmaz, bu gelen âdem bir geliş gelür ki pek yaydan oğ çıkar gibi gelür, şâh-ı Acem'ün bir yanından girür, bir yanından çıkar. Her gün ise feryâdcı birbiri ardınca gelmekde vilâyet elden gitdi deyü kaçça kaçça rızkın mâlın birağup kaçan Kızıllbaşuñ hisâbı yokdur. Hemân yine elçü tedârük idüp niçe tuhaf-ı yâd-gâr-ı Acem peydâ idüp gönderdiler. Bizüm askerimiz varmağda, elçüleri gelmekde. Bir mürğ-zâra vezîr-i a'zam hazretleri konmuş. Hemân-dem elçü dahi gelüp bir köye kondu. Vezîr-i mezbûruñ kethudâsına elçü haber gönderüp icâzet var mıdur, sâhib-i devlet hazretlerinin mübârek hâk-i pâ-yı şeriflerine yüzler sürmek isterüm didükde kethudâ beg dahi sâhib-i devlet [322a] hazretlerine arz eyledi, ahvâli bildürdi. Vezîr-i a'zam hazretleri buyurdılar ki gelsün, niçe köpek gelür, biri dahi ol olsun didüklerinde hemân-dem kethudâ beg gelüp ahvâl bildürdi. Elçünün âdemîsi atına binüp yatsu zamânı gelüp elçüye ahvâli bildürdi. Elçü dahi tedârük görüp bütün gice yürüyüp şâfi'î vaqtinde gelüp ordu-yı hümâyûna vâsıl⁵⁸ oldu. Hemân kethudâ begün otağına inüp ol sâ'atde içerü girdi. Sâhib-i devlete arz olındukda yarın oturağdur deyü nidâ olunup galebe dîvânı olup elçüyi getürüp sâhib-i devlet hazretlerinin mübârek hâk-i pâ-yı şeriflerine yüzler sürüp alaylar düzildi, simâtlar⁵⁹ döşendi. Elçü dahi kethudâ beg otağından hedâyâların düzüp gelüp sâhib-i devlet [322b] hazretlerinin otağına gelüp âdet-i kadîm üzre yer öpüp nâmesin sunup ardın ardın yerine gelüp hâmûş oldu. Vezîr-i mezbûr dahi elçünün âdâb [u] erkânına âferîn idüp ri'âyet idüp hâl [u] hâtırın su'âl eyledi. Arkasına hil'at-ı fâhire geydürüp hedâyâsın kabûl idüp kethudâya tenb[i]h itdi ki bir hôtça ri'âyet idüp ziyâfet⁶⁰ idesün deyüp destûr olup taşra çıkduğda atına süvâr olup yine kethudâ begün çâderine oturup esnâ-yı musâhabetden meger mel'ûn bir kerre Sultân Osmân zamânında elçülükle İslâmbol'a gelmiş imiş, aña binâ'en ahvâl-i üslûb-ı⁶¹ dîvânı bilürmiş, hemân mezbûr elçi destûr ister didi. Dahi mektûbuñ mührin kaldurup nazar olındukda hemân dönüp gidesiz deyü tazarru' u niyâzda, her ne murâd iderseñüz cânı ve başıyla [323a] bendeyüm pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinin vezîr-i mezbûr dahi n'ola dönelim deyü cevâb itdükte elçü dahi safâlar itdi. Yarın vezîr döner, benüm yüzimden ortalık ıslâh olur deyü safâ iderken yarın göç olup dahi içerüye gitdi. Elçünün aklı başından gidüp niçe olur sultânım hâlüm baña bir dermân didükde bir mektûb dahi aña virdi. Anı dahi yolladılar. Ol dahi üçinci günde şâh-ı Acem'e vâsıl olup mektûbı öñinde kodı. Kıra'at olup mefhûm ma'lûm olduğda buyurmışlar ki Acem Şâh[ı] nâmem ma'lûm olduğda senün ahvâlün efendimiz Gâzî Sultân Murâd-ı kâm-rân hazretlerinin rikâb-ı hümâyûnlarına bildürüp buyurmışlar ki tâ Sultân Süleymân ki ceddümdür, bu âna gelince ve saltanatı zamânında alduğı kal'aları viregeldükleri bâc [u] harâcı [323b] Gâzî Sultân Süleymân rahmetu'llâhi aleyhi ve'l-gufrân nâmeleri yedimizde mazbûtdur. Eger senün âbâ vü ecdâduñ etdüğü ve ta'yîn etdükleri sınırı yine meydâna getürüp ol minvâl üzerine ahid-nâmeler tahrîr idüp aña râzî olur iseñ bizüm dahi kitâbumuzuñ hükmi budur ki es-sulhu hayrun fehvâsınca râziyüm. Sen dahi râzî iseñ n'ola. Eger olmaz iseñ bu sene ya ol bir sene benüm ayağum mâdâm ki senün vilâyetüne basdı, ya beri ya öte ola, dime kim bir

⁵⁸ Metinde "واصيل" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁹ Metinde "صماتلر" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁰ Metinde "زيافت" şeklinde yazılmıştır.

⁶¹ Metinde "اوسلوب" şeklinde yazılmıştır.

dahi gelmez, üç aylık yoldur, zahmet çeker, şimdi geldiğine peşimândur dimeyesiz. Üç aylık yol baña bir aylık kadar yokdur, beş günü bir günde almak kâbirdür. Serdârlarum ilüнден vilâyetüнден gitmezler, yaz ve kış anda olurlar. Hemân sen de ve ben de âbâ vü ecdâdimuzuñ eylediği sinura kâ'il olmak evlâdur deyüp nâmeyi hatm eylemiş. Mel'ûnlar gördiler, [324a] kendülerin ma'kül cevâb ile müzem etmiş. Kendü kendülere dirler ki ancak olur Âl-i Osmân-oğlı Sultân Murâd-ı kâm-rân hazretlerinüñ keremi lutfi çokdur, vâkı'a Hağğ elindedür deyü buña bir tedârük dahi görelüm deyüp niyyet itdiler. Âkıbetü'l-emr Sarı Hân'ı elçülüğe göndereler. Vezîr-i mezbûr dahi on beş gün içerü gitdi, mel'ûnuñ tahtına gelmeğe yigirmi bir günlük yol kaldı. İş işden geçdi, müdârâdan gayrıya mecâl yok. Hemân Sarı Hân'ı gönderelüm, varsun didüklerinde minvâl-i meşrûh üzre sulh olınsun deyü tedbîr idüp bunuñ üzerine nâmeler tahrîr itdürüp sa'âdetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerine lâyıq pişkeş ü hedâyâlar tedârükünde oldılar. Ammâ te'hîre mecâl yok, aykır at gibi ve esrik deve gibi akar sular gibi öñine geleni toparlar. [324b] Vezîr-i mezbûr Mustafâ Paşa yessera'llâhu murâdehû kemâ-yeşâ' hazretleri gelür, ömren kimesneden havfi yokdur, asker-i İslâmuñ gicesi kadar gündüzi id-i şerîf olup yiye içe kona göçe içerüye gitmekde, ömren kulağına âdem âvâzesi girmez, elem ü ıztırâbı yokdur. Şâh-ı Acem ağır pişkeş ve ağır hedâyâ ile altmış nefer bellü başlu Kızılbaş-ı bedma'âş ile Sarı Hân'ı gönderdi. Sarı Hân dahi üslûb⁶² [u] erkânıyla gelüp nâmesin ve pişkeşin arz idüp âdet-i kadîm üzerine dil-nevâziş cevâblar ile mülâkât idüp hâmûş olduğda Vezîr-i mezbûr Mustafâ Paşa hazretleri dahi hil'at-ı fâhire ve bir semmûr serâser kaplı kürk iki hil'at birbiri üzerine geydürüp ve bile olanlara dahi hâllü hâlince kaftanlar geydürüp simât⁶³ ta'yîn eyledi. Ri'âyetler idüp evvel ki gelen [325a] elçilerden buña ziyâde iltifât itdi. Niçün dirseñüz, kendü dahi içerü gitmekden safâsı yok idi. Suyı fenâ, hevâsı bed aña binâ'en mizâcı bir miqdâr hastece olmuş idi. Mezbûr Sarı Hân gitdi taşraya, kethudâ beg otağına götürüp musâhib-i vezîr cem' olup nâmenüñ mührin götürüp nazar olınduğda cümle ahvâlümüz size ma'lûmdur, siz her niçe buyurursañuz biz dahi aña râzî[y]uz. Bizüm vekîlümüz sa'âdetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretlerinüñ vekîli sultânumdur. Her niçe ma'kül görürseñüz râzî[y]uz, hiç muhâlefetümüz yokdur deyü nâmeyi hatm eylemiş. Vezîr-i bi-nazîr dahi merhûm mağfûrunleh Sultân Süleymân Hân aleyhi'r-rahmetü ve'l-ğufrân hazretlerinüñ ta'yîn eylediği sınır üzerine ahid-nâme tahrîr idüp kavlı u qarâr bunuñ üzerine idüp mezbûr Sarı Hân merkûm Vezîr-i a'zam Mustafâ Paşa [325b] hazretlerin üç gün ve üç gice ziyâfet⁶⁴ eyleyüp dördüncü gün vedâ' idüp Sarı Hân öte gidüp vezîr-i a'zam on sekiz gün gitmiş idi, içerüye yigirmi beş günde gelüp Bağdâd'a vâsîl⁶⁵ olup fakîr u ğanî, sağîr u kebîr mübârek kademine yüzler sürüp ol dahi niçe fuqarâya ve zu'afâyâ ihsânlar idüp tokuz gün dahi Bağdâd'da qarâr idüp onuncu gün diyâr-ı Bağdâd'dan çıkup yola revâne olduklarında Bağdâd beglerbegisi olan Küçük Hasan Paşa bir tavla at ve niçe yâd-gâr pişkeş çeküp İmâm-ı a'zam hazretlerinüñ merkad-i şerîflerinden vedâ' idüp Hasan Paşa Bağdâd'a gitdi. Vezîr-i a'zam diyâr-ı Musul'a revâne olındı. Sa'âdetlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn hazretleri dahi Bağdâd'dan revâne

⁶² Metinde "وسلوب" şeklinde yazılmıştır.

⁶³ Metinde "اسماد" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁴ Metinde "زيافت" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁵ Metinde "واصيل" şeklinde yazılmıştır.

olduklarında elli sekizinci gün tutsaklar ile gelüp İslâmbol'a vâsıl⁶⁶ ve mütevâsıl olup azîm alaylar itdi. Cümle İslâmbol ulemâ vü sulehâ, meşâyihî, fakîr, [326a] gânisî, sağır u kebîri cem' olup Gâzî Sultân Murâd-ı kâm-rânuñ yüzün görüp hayr du'âsın alalum deyü azîm alaylar itdiler. Sultân Murâd dahi Rüstem-vâr aşkar-ı dîv-zâda süvâr öñinde on sekiz Kızılbaş-ı bed-ma'âş [u] kallâş-ı rûzgârî kerrenâyıları ile fasl fasl kerrenây çalarlar, eşek âvâzı gibi sadâ virür, beş arşun boyı ve iki kerrenâyıuñ öñinde yürürler. Kendi dahi gâzâ libâsı üzerinde tarafeyne selâm virüp arslan heybetlü, kaplan sîretlü pâdişâh gelüp sarây içine girüp karar itdi. Cümle fuqarâ vü zu'afâ du'âlar itdiler, hemîşe düşmenüñ böyle dest-i şerîfünde zebûn olsun deyü feryâd [u] fiğân iderler, gelüp karar itdi. El-hamdü'lillâh sümme el-hamdü'lillâh yine Gâzî Sultân Murâd hazretlerinüñ mübârek yüzün gördük, vezîr-i a'zam hazretleri gelmekte. Bağdâd-ı bihişt-âbâduñ vasfını ta'bir etmege kâdir degülüm, ammâ şu kadarca gök altında buña mânend şâh-ı Acem'de diyâr-ı Tebrîz,⁶⁷ [326b] diyâr-ı Arab'da Mısır ve diyâr-ı Rûm'da İslâmbol fe-emmâ şimdi memâlik-i Irâk'da Bağdâd mânendi yokdur. Cümleñüz üzerine bu taqdim olındı. Hâss [u] âmm cümlesinüñ ittifâkı bunuñ üzerinedür kim kal'a-i Bağdâd cennet-misâli âb [u] hevâsı latîf, hâneleri köşk ve sûr⁶⁸ emsâl ve nehr-i cârî ve bâğçeleri içün[de] turunç u enâr ve şükûfesi gûn-â-gûn ve enârñ her bir dânesi bir vaqıyye gelür, bakla-i kebîr miqdârındur. Fakîr u gânisî birbirlerine arz-ı ihtiyâc etmezler. Ve bir keyl buğday yere ekseler yüz keyl miqdâr virür ve üç ayda yetişür, hırmen olur. Bâ-husûs bu kadar imâmlarıñ yüzü suyına evliyâ vü enbiyâ ve şühedânuñ⁶⁹ rûhâniyyetleri gicesi kadar gündüzleri id cümle erbâb-ı bâzergândur, sadağa virecek fuqarâsı yokdur. Birbirinüñ mesâlihlerin tünd görürler, hiç taqsîrât etmezler, eyüye eyü ki lâzım kimesnedürler. Hâlâ bunda gelen âdem yeñi dünyâyâ [327a] gelmişe döner, ömri ve günü ziyâde olduğına şübhe yokdur. Haqq sübhânehû ve te'âlâ hazretleri ni'metin bunda çok etmiş. Çok şükürler olsun ki yine dîn-i İslâm'a bu diyârı nasîb itdi. Niçe câmi'ler ihyâ olup ve müderris ve hânkâh ihyâ olup ezânlar, temcîdler virilüp alış veriş olup eyyâm-ı pâdişâhiyye du'âlar ve senâlar olınur. Şer'-i şerîf üzerine hâkimüñ hükmi hükümet-i Haqq sübhânehû ve te'âlâ hazretleri yüzümüz qarasına bakmayup yine bu kal'a-i Bağdâd'ı müyesser etdi ve bunuñ gibi diyârı musahhar itdi. Ve ol şehîdân-ı mazlûmeyn ve evliyâ vü enbiyâlar ve imâmlar hürmetine ve bu fakîr kâdir olduğü meretebe maqdûrın sarf idüp Fâtiha-i şerîf ile yâd buyurıla. Okuyana, diñleyene emânetü'l-emânet. Temmet.

⁶⁶ Metinde "واصيل" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁷ Metinde "تبريزده" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁸ Metinde "صور" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁹ Metinde "شهيدانك" şeklinde yazılmıştır.

Kaynaklar

- Anonim. *Feth-i Bağdâd Kıssası*, Bibliothèque Nationale de France, Supplément Turc, numara: 166/2: 291a-327a.
- Baysun, M. Cavid. (1979). "Bagdad", *İA*, II: 205-211.
- Devellioğlu, Ferit. (2015). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ed-Dûrî, Abdülazîz. (1991). "Bağdat, Genel Bakış", *DİA*, IV: 425-433.
- Emecen, Feridun. (1999). "İrakeyn Seferi", *DİA*, XIX: 116-117.
- Gökçek, Mehmet Fatih. (2013). *IV. Murâd'ın Bağdâd'ı Fethine Dair İki Eser: Nûrî İbrâhîm, Fetihnâme-i Bağdâd - Kâdî-zâde Ahmed Çelebi, Fetihnâme-i Bağdâd (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, YDT, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Halaçoğlu, Yusuf. (1991). "Bağdat, Osmanlı Dönemi", *DİA*, IV: 433-437.
- Kılıç, Remzi. (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.
- Levend, Agâh Sırrı. (2000). *Ğazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ğazavât-nâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şemsettin Sâmî. (1996). *Kâmûsu'l-a'lâm*, II, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Varlık, Mustafa Çetin. (1993). "Çaldıran Savaşı", *DİA*, VIII: 193-195.
- Yılmaz, Ziya. (2006). "Murad IV", *DİA*, XXXI: 177-183.

MORALI KORSANLARIN KIBRIS ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ
(1821-1828)
ACTIVITIES OF MORA PIRATES AROUND CYPRUS
(1821-1828)

HAYDAR ÇORUH

Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Mustafa Kemal University, Faculty of Science and Letters, Department of History
haydarcoruh@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7632-9721

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.08.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.10.2017
Sayfa-*Pages* : 297-312
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3797>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

MORALI KORSANLARIN KIBRIS ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ
(1821-1828)
ACTIVITIES OF MORA PIRATES AROUND CYPRUS
(1821-1828)

HAYDAR ÇORUH

Öz

1821 Mora İsyanı, Osmanlı Devleti ile Akdeniz adaları arasındaki bağlantıyı sona erdiren önemli hadiselerden biridir. İsyan sırasında Rum korsanların ortaya koydukları vahşet karşısında uzun süre direnemeyen Osmanlılar, Mora ve Akdeniz adalarından çekilmek zorunda kaldılar. Osmanlıların çekilmesi üzerine Rum korsanlar, Mora İsyanı'nı bütün Akdeniz coğrafyasına yaymak istediler. Bu sebeple gemilerini Ege adaları, Anadolu ve Kıbrıs sahillerine gönderdiler ve Hıristiyanları Osmanlı egemenliğine karşı kıskırttılar. Bununla beraber Rum korsanların çabaları beklenen etkiyi Kıbrıs'ta göstermemiştir. Bunda Kıbrıs muhassıllarının olduğu kadar Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Akdeniz donanmasıyla kazandığı zaferlerin payı büyüktür. Ada yine de uzun bir süre Rum korsanların saldırılarından kurtulamamıştır. Yunan Devleti'nin kurulması için savaşan korsanlar silahlarını devletlerinin kurulmasına ilgisiz kalan Avrupalı devletlere çevirdiler. Buna karşılık Rum korsanlar üzerine geniş çaplı bir mücadele başlatıldı. Avrupalılar Rum korsanların Akdeniz'den temizlenmesi görevini Yunanistan'a verdiler.

Çalışma, Rum korsanların 1821 Mora İsyanı sırasında uyguladıkları Akdeniz ablukasının Kıbrıs ve çevresine etkileri üzerine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Avrupa, Akdeniz, Kıbrıs, Korsan, Mora.

Abstract

1821 Mora Rebellion which ended the connection between the Ottoman Empire and the Mediterranean Islands is one of the important events. Introduced by Greek pirates during the rebellion unable to withstand long periods in the face of brutality, the Ottomans were forced to retreat from the Mora and the Aegean islands. On the withdrawal of the Ottomans, Greek pirates, they wanted to spread to the 1821 Mora Rebellion on the whole Mediterranean region. For this reason, they sent the ships of the Aegean islands, shores of Anatolia and Cyprus. They provoked against the Ottoman domination of Christians. However, the efforts of the Greek pirates have not shown the expected effect in Cyprus. The victory of Egyptian Governor Mehmed Ali Pasha with the Mediterranean navy is as great as that of the Cyprus Muhassıls. The island has not survived the attacks of the Greek pirates for a long time anyway. The pirates who fought for the foundation of the Greek state turned their weapons into European states that were not interested in the establishment of their state. On the other hand, a widespread struggle against the Greek pirates was launched. The Europeans gave Greece the task of clearing the Greek pirates from the Mediterranean.

The study focused on the impacts of the Mediterranean blockade on Cyprus and its environs, which the Greek pirates imposed during the 1821 Mora Rebellion.

Key Words: Ottoman, Europa, Mediterranean, Cyprus, Mora, Pirate.

1.Giriş

1789 Fransız İhtilali Avrupa’da bir ihtilaller ve ayaklanmalar dönemi başlatmış, bunu fırsata dönüştürmeye çalışan Fransa, önce Avrupa’ya daha sonra da Akdeniz’e yayılarak bir imparatorluk kurmak istemiştir. Napolyon Bonapart döneminde hızlı bir yayılma sürecine giren milliyetçilik düşüncesi, etkisini Avrupa’da olduğu gibi Akdeniz ülkelerinde ve yakın bölgelerdeki diğer topluluklar üzerinde de gösterdi¹. Fransa’nın yaşadığı rejim değişikliğine benzer bir dönüşümün içerisinde olmayan Rusya, Osmanlı Devleti’ne karşı aldığı galibiyetler sayesinde Avrupa devletler topluluğu nezdinde büyük saygınlık kazandı². Bu sayede Rusya, Osmanlı Devleti’nin bütün Ortodoks uyruklarının dikkatini çekerek Ortodoksların yeni hamisi olma yolunda epey mesafe kat etti³. Böylece Osmanlı tebaası gayrimüslimler, Fransa ve Rusya’nın siyasi hegemonyasına girdiler.

Osmanlı topraklarında meydana gelen isyanların önemli bir kısmı Fransa ve Rusya’nın desteği ve kışkırtmalarıyla oldu⁴. Ancak Akdeniz söz konusu olduğunda çıkarları çatışan Rusya, Fransa’yı kendi yayılma sahasına sokmak istemiyordu. Rusya, Çar I. Petro (1683–1725) zamanından beri Osmanlı Devleti’ni parçalamak ve Akdeniz’e çıkmak için birçok politika geliştirmişti. Bu politikalarından biri de Panslavizm’dir⁵. Bu politika başta Rumeli ve Mora’da birçok taraftar bulmuştur. Bu politika sonucunda Rusya’nın bölgeye olan yaklaşımı bağımsızlık peşinde koşan topluluklara yeni fırsatlar sunmuştur. Bu da Osmanlı Devleti’nin Akdeniz’deki ve Balkanlar’daki toprak bütünlüğünü tehlikeye sokmuştur.

1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması Rusların yayılma sahası olarak belirledikleri Rumeli kıtasında Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu otoriteyi büyük oranda sarsmıştır⁶. Bu durum Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki baskısını artırdığı gibi, bu anlaşmadan doğan haklarını sonuna kadar kullanmak isteyen Ruslar, Ortodoks Rumlar/Yunanlılar arasında Bizans’ın mirasçısı oldukları fitnesini yayma fırsatı da bulmuş oldular. Anlaşma gereği istedikleri yerlerde konsolosluk açma hakkına sahip olan Ruslar, İstanbul’da bir kilise kurma hakkı elde etmişlerdi⁷. Ruslar bu kilise meselesini daha sonra Ortodoks camianın dikkatlerini

¹ A. Aulard, *Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi (1789-1804)*, III, Ankara 1987, s. 953-955.

² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s. 273.

³ Kurat, a.g.e., s. 291.

⁴ Mustafa Turan, “Avrupa Devletlerinin Osmanlı Politikaları ve 1821 Yunan İsyanı”, *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyanlar (Uluslararası Sempozyum)*, Dicle Üniversitesi, 18-20 Aralık 2014, s. 341.

⁵ Bu politikaların başında 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusların propaganda araçlarından biri haline “Panslavizm” gelmektedir. “Panslavizm 1870’lerden itibaren Batı Avrupa siyasi çevrelerinde Slav ırkına mensup kavimlerin Rusya’nın yönetiminde birleşmesi olarak algılanmıştır.” Bk. Mithat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 2004, s. 109-111.

⁶ Metin Hülagü, “Kırım Hanlığının Kuruluş ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783)”, *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)*, 31 Mayıs–4 Haziran 2004, Simferopol, Ukrayna, Kırım, 2004, s. 15 vd.

⁷ 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmeleri sırasında “Türkler Hıristiyan kiliselerini korumayı taahhüt edip başkentte kurulacak yeni bir Rus kilisesine razı olurken Rusya, İstanbul’da bir Ortodoks (Greko-Rus) kilisesi kurma hakkını elde etti. Hıristiyanlar ve inançları ile ilgili antlaşma şartları Rusya’nın Türkiye üzerinde

üzerlerine çekebilmek amacıyla Greek Kilisesi şeklinde lanse etmeleri, Mora ve Balkanlardaki Ortodoks Rum tebaanın kendilerine meyletmelerine ve özellikle Moralı Rumların aynı istek ve arzu etrafında birleşmelerine sebep olmuştur⁸. Bununla yetinmeyen Ruslar, tam bağımsızlık yolunda ilerleyen Moralıları kendi kontrollerine almak için 1783 ve 1791 Osmanlı-Rus Antlaşmalarına bazı özel maddeler de ekletmişlerdir. Bu maddelere dayanak Rumlara kendi bandıraları altında Osmanlı karasularında serbest ticaret yapma hakkı tanıyan Rusya, bütün Mora'da olduğu gibi Ege ve Akdeniz sahillerinde yaşayan Ortodoks Rumlar üzerinde nüfuz kurmaya muvaffak olmuştur⁹.

Mora ve çevresinde Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Yunan Devleti kurmak üzere faaliyet gösteren Rumlara, ucuz yoldan korsan gemisi satın alma fırsatı sağlayan Rusya, Osmanlı donanmasını yıpratmak için bir gücün doğmasında etkin rol oynamış oldu¹⁰. Ortodoks din adamlarını devreye sokarak Ege adalarında yuvalanan korsanları savaşa iştirak ettirmek için kışkırttı¹¹. Buna rağmen bağımsız bir Yunan Devleti kuramayan Moralı Rumlar, savaş kurallarını değiştirdiler. Akdeniz ve Ege Denizi'nde ticarî amaçlarla gelen bütün gemilere saldırarak mallarına el koydular. Korsanlar din adamı kisvesi altında ajanlarını Akdeniz ve Anadolu sahillerine gönderdiler. Bu ajanlar sayesinde Ortodoks Rum ahalisini dinî söylemlerle kandırarak savaşa dâhil etmeyi başardılar¹².

Rusya'nın yanı sıra Akdeniz'de kendisine kalıcı bir yer edinmeye çalışan Fransa da Ruslarınkine benzer yöntemlerle Mora ve Ege adalarındaki Rumları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmış ve Kuzey Afrika ile ilişkilerini tamamen kesmeyi amaçlamıştır.

Bu politik tavırlar karşısında Osmanlı Devleti, bir taraftan ordusunu güçlendirmeye ve tebaasını disipline etmeye çalışmış; diğer taraftan da dünya devletlerinin gerisinde kalan yönetim sistemindeki aksaklıkları gidermek için Avrupa'da

daha sonraki birçok taleplerine temel teşkil etti" (Roderic H. Davinson, "Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Yeniden Tenkidi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, İstanbul 1981, s. 349).

⁸ "Rusların bu harekâtının asıl amacı, Çanakkale Boğazı'nın kapatılarak bazı adaların işgali ve Mora'da başlayan isyanın Selanik'e kadar genişletilmesi idi." (Muharrem Dördüncü, "1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesi'ne Kadar Boğazlar Meselesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, Sayı:1 (Haziran 2001), s. 75.

⁹ Ali İhsan Bağış, "Napolyon Bonapart'ın Mısır saldırısı, batılı tüccarların Akdeniz'e yayılmasını kolaylaştırdığı gibi, Rusların da Beratlı meselesini iyiden iyiye sulandırmasına sebep oldu." (Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticareti'nde Gayri Müslimler (1750-1839)*, Ankara 1983, s. 52, 71-78) yorumunu yapmaktadır.

¹⁰ Rus tahrikleriyle Akdeniz'de başlayan eşkıyalık ve korsanlık faaliyetleriyle ilgili bir harita için bk. Ensar Köse, "18. Yüzyılın İlk Yarısında İçel ve Antalya Sahilleri'nde Ticaret", *CEDRUS*, Vol: I (2013), s. 302.

¹¹ Serap Toprak, "19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 68, Ankara 2015, s. 2844.

¹² Yunan İhtilali'nin başladığı dönemde, Batı Anadolu'da, İstanbul'da, Mora Yarımadası'nda, Ege adalarında, Rusya ve Avrupa şehirlerinde ticaret, ziraat ve denizcilikle uğraşan ve farklı gruplardan oluşan bir Yunanlı-Rum dünyası meydana gelmişti. Bunları: 1- Fenerli Rumlar denilen hükümet görevlileri (Yunan aristokrasisi, Patrikâne ve çevresi, tercümanlar), 2- Zengin tüccar, denizci ve toprak sahipleri (Yunan burjuvazisi), 3- Tarımla uğraşan köylü reyây olmak üzere üç temel gruba ayırmak mümkündür (Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6, (12), Kırgızistan 2004, s. 51).

daimi elçilikler açmış, buradan elde edilen bilgilerle yeni bir düzen anlamına gelen Nizam-ı Cedidi kurmuş ve Yeniçeri teşkilatını ortadan kaldırmıştır. Böylece sömürgeci devletlerin faaliyetlerini etkisiz kılmak ve isyanlara sebep olabilecek amilleri ortadan kaldırmak istemiştir¹³.

Osmanlı Devleti'nin atmış olduğu bu adımlar ne Balkanlardaki ayaklanmaları ne de Mora'daki isyanları engelleyebildi. Babıâli'nin kendi toplumunu idarede ve düşmanlarının kışkırtıcı faaliyetlerini önlemede yetersiz kalması, devleti, 1804'deki Sırp ayaklanmasından sonra 12 Şubat 1821'de Mora'da Rumların sebep olduğu geniş kapsamlı bir başka felaketle karşı karşıya getirdi¹⁴.

2. 1821 Mora İsyanı ve Kıbrıs Adası'ndaki Yansımaları

1821 Yunan İsyanı, Osmanlı Devleti için 19. yüzyılın en önemli sorunlarından biridir. Bu isyan Osmanlı toplumu içerisinde önemli bir yer edinen Ortodoks dünyasının en kalabalık unsurlarından Moralı Rumların isyan bayrağı açmasıyla başladı ve büyük oranda imparatorluğun batı kesimlerinde etkili oldu.

İsyanı çıkaranlar her ne kadar birkaç tüccarmış gibi görünse de, bu isyanın aslında uzun zamandan beri planlanmakta olduğu, Rusya'nın Akdeniz'e inmek için uyguladığı Panslavist politikardan anlaşılmalıdır¹⁵. Bu propagandanın etkisiyle Rus çarının yaveri Aleksandr İpsilanti liderliğindeki isyancılar 22 Şubat 1821'de Buğdan'da isyanı başlattılar¹⁶. Ancak özellikle yerel halktan destek alamayan isyancılar Mora'ya kaçarak burada kendi ırk ve dindaşlarının himayesinde yeni bir isyan çıkarmak üzere hazırlıklara başladılar¹⁷. Bu ikinci isyan zamanında müdahale edilememesi sebebiyle, başladıktan kısa bir süre sonra, Girit, Ege adaları ve nihayet Kıbrıs'a kadar yayıldı¹⁸.

Osmanlı Devleti, isyanı sıradan bir kargaşa olarak algılamış, askerî tedbirler ile bastırabileceğini düşünmüştü. Ancak bu isyan bir bağımsızlık hareketiydi ve bütün

¹³ Şevket Pamuk., *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 13.

¹⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 5.

¹⁵ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM*, , Sayı: 6, 1995, s. 195; Zekeriya Türkmen, "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)", *OTAM*, Sayı: 12, 2001, s. 222.

¹⁶ Ali Fuat Öreç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, Sayı: 46, (2007), İstanbul 2009, s. 40.

¹⁷ Balkan toplulukları uzun bir zaman Fener Rum Patrikhanesi tarafından belirlenerek, Osmanlı Devleti tarafından tayin edilen beyler ile yönetilmekteydi. 22 Şubat 1821 Eflak ve Buğdan İsyanı'nı başlatan aileler de bu beyler arasından çıkmıştır. Fenerli İpsilanti ve Mavrokordatos aileleri, her ne kadar Eflak ve Buğdan'a bey tayin edilmiş olsa da Fransız İhtilali ile ortaya çıkan yeni dönemde, millî kimliklerini oluşturmak isteyen toplulukların, sadakatleri kendi içlerinden çıkardıkları beylere olduğu kadar derinden değildi. Fenerli beyler ilk isyanda henüz kendi kimliğini oluşturamamış bazı grupların desteğini almış olsa da genelin desteğinin alınamamış olması isyanı başarısız kılmıştır. Mora İsyanı'nın başarıya ulaşmasında ise Tepedelenli Ali Paşa'nın devletiyle çatışma halinde olan Osmanlı askerî gücü zayıflamıştır. Bu durum Fenerli aileler ile Moralı Rumlar arasında var olan millî ve dini bağların gelişmesinde etkili olmuştur (Esra Özşür, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi Ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 26/2, 2016, s. 328).

¹⁸ Toprak, a.g.m., s. 2849.

Avrupa tarafından el altından desteklenmekteydi¹⁹. İsyanın hemen akabinde, Rumların yaşadığı bütün vilayetlerde tedbirler alınmıştı. Osmanlı Devleti, İstanbul'da ele geçirdiği Fener Rum Patriği'nden Kıbrıs Başpiskoposuna yazılmış mektuplardan isyanın Mora dışına yayılması için bazı temaslarda bulunulduğunu tespit etti²⁰. Bu mektuplar, Kıbrıs'ta da Mora İsyanı'na benzer bir isyanın planlandığını ortaya koymaktaydı. Kıbrıs Rum Başpiskoposu ve ortakları Tuzla'da Rus Konsolosun konağında bir araya gelerek isyanın nasıl gerçekleştirileceği üzerinde görüş alışverişinde bulundular²¹.

Bu görüşmeler devam ederken, Mora'da Osmanlı orduları karşısında başarılı olamayan Rum asiler, tüccar gemilerinden oluşturdukları donanmalarla Anadolu sahillerine ve Kıbrıs'a kadar uzanan saldırılar düzenlediler. Saldırıları sebebiyle Kıbrıs'a muhassıl²² tayin edilen Mehmed Emin Efendi (1820-1826)²³, halktan ve askerlerden oluşturduğu güçler ile adanın dört bir yanını denetim altına aldı²⁴. Bu denetimler sırasında adanın Rum ahalisinin korsanlara yiyecek ve çeşitli denizcilik malzemeleri tedarik ettikleri tespit edildi. Bunun üzerine Muhassıl ada genelinde casuslar görevlendirdi ve korsanlara yardım edenleri tespit etti. Yakalananlardan Kıbrıs'ta Mora İsyanı'na benzer bir ayaklanmanın hazırlıklarının yapıldığı bilgisine ulaşıldı²⁵.

Muhassıl Mehmed Emin Efendi'nin verdiği bu bilgiler üzerine Sultan II. Mahmud, Kıbrıs'ın yabancı güçlerin eline düşme ihtimali karşısında muhafazlık görevini 19 Eylül 1822'de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya verdi. Hemen harekete geçen Mehmed Ali Paşa, Akdeniz'e donanma göndererek korsanları büyük oranda temizledi.

¹⁹ Seyitdanlıoğlu 2004, 52-53; Metin Hülâgü, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *CIEPO-14. Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, Ege Üniversitesi, (18-22 Eylül), İzmir 2000, s. 3.

²⁰ Rum Patriği'ne ait mektuplar 12 Haziran 1821'de Bennaki veled-i Miha'il'in ihbarıyla ortaya çıktı. Maktul divan ve derya tercümanları, Rum Patriği ve Tur-i Sina Piskoposu aralarında istişare ederek hazırladıkları dört adet Rumca mektubu Kıbrıs Başpiskoposuna göndermek için anlaşmışlardı. Kıbrıs Başpiskoposuna gönderilen mektuplarda "Bu paskalya günü hazır olmasını ve kendisine iletilecek mesaja göre hareket etmesi" istenmekteydi (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT.)*, nr. 37750-F, 12 Haziran 1821 (11 Ramazan 1236).

²¹ *BOA, HAT.*, nr. 37750-F, 12 Haziran 1821 (11 Ramazan 1236).

²² Arapça'da "tahsil" edici anlamında kullanılan muhassıl Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli'ye cizye, aşar, adet-i ağnam, imdâd-ı seferiye ve hazariye, salâriye, mukabele, bedel-i nüzûl, avâız ve ispenç gibi vergilerin tahsilinde görev yapmışlardır. XVII. yüzyıldan itibaren idari yetkilerle donatılan muhassıl, çeşitli vilayetlerin gelirlerini toplayan ve yöneten memurlar olarak 1742 yılından sonra Kıbrıs'ta da görev yapmışlardır. 25 Ocak 1840 Nizamnamesiyle tayin ve çalışma şekilleri yeniden belirlenmiştir (Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDVİA*, Cilt: 31, s. 18-19). Bu tarihten sonra gelirlerin yeniden organizasyonu için bir yönetici ve de gelir kalemlerinin idarecisi olarak muhassıl-ı emval adı altında yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme ile gelir kalemleri yerine maaşlarını devlet hazinesinden alan memurlara dönüştürülmüşlerdir. Mart 1840'tan itibaren Anadolu, Rumeli ve adalarda uygulamaya konulan bu usul ile getirilen önemli değişiklik iltizam yerine emanet sitemine geçiş olmuştur. Bu sayede muhassıl var olan yetkilerini başka kurumlara devretmiştir (Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 22, (Yaz 2009), s.91).

²³ *BOA, Cevdet-Maliye*, nr. 369, 5 Ağustos 1826 (Gurre-i Muharrem 1242).

²⁴ Muhassılın aldığı bu tedbir aslında çok eski bir geleneğin tekrarı idi. Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde Akdeniz adalarının güvenliği daima sorunlar oluşturmuştur. Bu sebeple devlet bazı adaların halklarına vergi karşılığında kıyıların korunmasına yönelik görevler vermiştir. Kıyı korumaları hakkında bk. Şenay Özdemir, "Kıyı Nöbeti: Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de Kıyı Koruması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 1, Temmuz 2008, 187-210.

²⁵ *BOA, HAT.*, nr. 38500, 1 Aralık 1821 (6 Rebi'ül-evvel 1237).

Geride kalan korsanlar bir süreliğine adaya yönelik saldırılara ara verdiler. Ancak bu defa da Müslüman tüccar gemilerine saldırarak bir kısmının mallarını gasp edip yolcularını katlettiler. Geriye kalan Müslüman tüccar gemileri korsanların eline geçmemek için ya mücadele etmeyi veya kendilerini imha etme yolunu seçtiler. İskenderiye’den Antalya’ya kahve ve tuz taşıyan Cezayirli Mahmud’un gemisine Kıbrıs’ın Arnabud Burnu ve Giritli Seydi Kaptan’a ait gemiye de Kormakit karyesi yakınlarında saldıran Rum korsanlar “*Biz ehl-i İslâmız!*” diyerek gemilerdeki mallara ve tayfalara el koydular²⁶. Magosa tarafında bulunan korsan gemilerinden 10 tanesinin adaya taarruz hazırlığında olduğu haberini alan Muhassıl Mehmed Emin Ağa, muhafazada bulunan Mısır askerlerini bu tehdidin savuşturulmasıyla vazifelendirdi. Yapılan savunma ateşi karşısında tutunamayarak Karpas Kazası tarafına kaçmak zorunda kalan korsanlar burada rast geldikleri Dimyatlı İbrahim Reis’in gemisini ablukaya aldılar. İki taraf arasında yapılan mücadele sonucunda karaya çıkmayı başaran tayfaların verdiği bilgilerden eşkıyaların çoğunlukla 30-40 adam taşıma kapasiteli ve üç direkli gemiler ile saldırılar düzenledikleri anlaşıldı²⁷.

Kıbrıs muhassılı 26 Temmuz 1823’te İstanbul’a gönderdiği bir yazıda, Kıbrıs çevresinde 15-16 korsan gemisinin sürekli hareket halinde bulunduğunu ve bu gemilerin gelip geçen tüccar gemilerine saldırdığını bildirdi. Gemilerin Limasol İskeleyi yakınlarındaki Moni Karyesi açıklarına demir atan Halil Kaptan’ın gemisine, İskenderiye’den Anadolu’ya gelen Rüstem Kaptan idaresindeki Hatipoğlu teknesine ve Çite Karyesi civarındaki Şehor İskeleyi’nde demirli Avrupa gemilerine taarruz ederek onları yakmaya ve talan etmeye çalıştıklarını haber verdi²⁸.

Muhassıl, İstanbul’a gönderdiği yazının hemen akabinde ada savunmasında bulunan Mısır askerlerini korsanlara karşı mücadele etmeleri için bu bölgelere sevk etti. Korsanlar Mısır askerleri karşısında tutunamayacaklarını anlayınca Ayanapa Manastırı civarından adaya çıkmak istediler. Muhafazadaki askerlerin şiddetli taarruzu karşısında tutunamayan korsanlar, kaçarken rastladıkları Avret Adalı Mehmed Ali ve Tuzlalı Hasan reislere ait gemileri gasp ve talan ettiler²⁹.

Bölgede barınamayacaklarını anlayan korsanlar, Gelendire-Girinye iskelelerine saldırarak adanın Anadolu ile irtibatını kesmek ve İstanbul’dan adaya yapılması muhtemel yardımları durdurmak istediler³⁰. Oldukça ince planlanmış bu saldırı sayesinde korsanlar ada ile İstanbul’un irtibatını kesmişlerdi. Bu durum Girinye, Lapta, Lefke ve Baf kazalarının korsan tehdidi altında kalmasına sebep oldu³¹. Kıbrıs muhassılı, “acil” ibaresiyle İstanbul’a bir mektup göndererek mevcut durumu bildirdi ve kuvvetli bir saldırının olması halinde adanın düşman eline geçebileceğini ifade etti³².

Başlangıçta isyanı bastırabilecek yeterli hazırlığa sahip olmayan İstanbul, Kıbrıs’tan yapılan çağrılar uzun bir zaman göz ardı etmek zorunda kaldı. Bu durumu kendileri açısından bir fırsata dönüştürmek isteyen Çamlıca, Suluca ve İpsara adaları

²⁶ BOA, HAT., nr. 39250, 20 Eylül 1822 (3 Muharrem 1238).

²⁷ BOA, HAT., nr. 39250, 20 Eylül 1822 (3 Muharrem 1238).

²⁸ BOA, HAT., nr. 39885-A, 26 Temmuz 1823 (17 Zi’l-kade 1238).

²⁹ BOA, HAT., nr. 39885-A, 26 Temmuz 1823 (17 Zi’l-kade 1238).

³⁰ Bölge eskiden beri korsan yatağı olarak bilinmektedir (E. Köse, *a.g.m.*, s. 317 vd).

³¹ BOA, HAT., nr. 39885-A, 26 Temmuz 1823 (17 Zi’l-kade 1238).

³² BOA, HAT., nr. 39885-A, 26 Temmuz 1823 (17 Zi’l-kade 1238).

Rum eşkıyası, tüccar gemilerini silahlandırarak Ege ve Akdeniz’de hareket halindeki Osmanlı donanmasını sıkıntıya sokan manevraların bir kısmının gerçekleştirilememesinde Karadeniz’deki Rus tehlikesinin rolü önemlidir. Osmanlı donanmasının bu sebeple Ege ve Karadeniz’de mücadele etmek üzere ikiye bölünmesi Rum asilere Selanik, Sisam, Kesendire ve Zante gibi adaları ele geçirme fırsatı tanımıştır.

Mora İsyanı sırasında bir taraftan Akdeniz’de ve Karadeniz’de Ruslarla, diğer taraftan Avrupalı güçlerle mücadele etmek zorunda kalan Osmanlılar Mora İsyanı’nın bastırılabilmesine inanan İngiltere tarafından ilk dönemlerde politik olarak da olsa desteklenmişlerdi. Ancak Osmanlı donanmasının korsanlar karşısındaki zayıflığına tanık olunduktan ve Rusya’nın Rumlara gelişen münasebetlerini gördükten sonra bu bakış açısı değişmiş olduğundan İngiltere, Dışişleri Bakanı Lord Castlereagh (1769-1822)’i gözlemci olarak bölgeye göndermiştir. O aynı zamanda 1815 Viyana Kongresi’nde oluşturulmuş yeni Avrupa düzeninin mimarı Metternich’in de taraftarı idi. Bu sebeple isyanın ilk yıllarında Rumlara karşı durmuş ve isyanın bastırılması yönünde tavır sergilemişti. Aynı tarihlerde bir skandala adı karışan Lord Castlereagh intihar edince İngiltere, George Canning (1770-1827)’i onun yerine tayin etti³³. George Canning, Castlereagh’ın tersi bir tavır sergileyerek öncelikle Rumlara ulusal kimliklerini Avrupa kamuoyunda ortaya koyabilmelerini sağlayacak önemli bir adım attı. Onun çabasıyla *Londra Yunan Komitesi* 1824’te İngiliz toplumu üyeleri arasına dâhil edildi ve Yunan hükümetine hatırı sayılır bir borç temin edildi³⁴. Osmanlı Devleti Rum korsanlara yapılan yardımlar karşısında İngiltere’yi birkaç kez uyarmasına rağmen İngilizler bu yardımları inkâr ettiler.

Osmanlı Devleti, bir taraftan Rumlara destek veren devletlerle uğraşırken, diğer taraftan kendi tebaası olan Rumlara incitmek istemiyordu³⁵. Bu da hareket kabiliyetini kısıtlıyordu. Buna rağmen bazı adaların kurtarılmasına yönelik girişimler bir netice vermeyince son çare olarak, güçlü bir donanması olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’dan yardım istendi. 1824 tarihinde Mehmed Ali Paşa’ya Mora İsyanı’nı bastırmayı başarırca kendisine Mora ve Kandiye valiliklerinin verileceğine dair bir ferman gönderildi. Bu ferman Osmanlı-Mısır donanmalarının birleştirilmesini de ihtiva ediyordu³⁶. Mehmed Ali Paşa, Mora üzerine oğlu İbrahim Paşa komutasında güçlü bir donanma gönderdi. Yapılan ilk mücadelelerden bir sonuç alınmasa da 1825’te Moton üzerinden başlayan yeni bir

³³ Alun Evans’ın verdiği bilgilere göre, Lord Castlereagh adının karıştığı bir skandal sebebiyle küçük bir bıçakla boğazını keserek intihar etmişti (Alun Evans, “Commentary: Darwin’s Origin: the Irish connection”, *International Journal of Epidemiology*, Sayı: 38, 2009, s. 1449).

³⁴ John S. Koliopoulos-Thanos M. Veremis, *Modern Greece: A History Since 1821*, Malaysia 2010, s. 24.

³⁵ İsyandan bir ay sonra, 22 Mayıs 1821 (19 Saban 1236) tarihinde Şeyhülislam konağındaki bir toplantıda Rum korsanlığının önünün alınması için nasıl bir çare bulunabileceği değerlendirilmişti. Şeyhülislam Abdolvahap Efendi, Rumlara eman ve fırsat verilmesi hususunda yeterince sabırlı davranıldığı ifade etmiş ve bu tarihten itibaren eşkıyalık yapmaya devam edenleri ıslah için bir kısmının yok edilmesinin, bir kısmının ise esir edilerek mallarına ve eşyalarına el konulmasının meşru olduğunu bildirmişti. Buna mukabil kendi halinde olan Rum taifesinin can, mal, çocuk, eş ve kiliselerine tecavüzde bulunulmasının kesinlikle reddedildiğini ve buna cesaret eden olursa şiddetle cezalandırılacağı ifade edilmişti (KSS., nr. 30, s. 147, h. 1, 9-18 Ağustos 1821 (Evasıt-ı Zi’l-kade 1236)).

³⁶ Öreñç, *a.g.m.*, s. 42; Hayrettin Pınar, “Mehmed Ali Paşa İsyanı Ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2011, s. 153, dp. 17.

saldırı ile Rum isyancıların direnişi kırıldı. Bir yıllık mücadele sonrasında isyanın tamamen bastırılmış olduğu haberi Avrupa'da olduğu kadar Kıbrıs'ta da büyük yankı uyandırdı³⁷.

Kıbrıs'ta da benzeri bir isyan hazırlığı içerisinde olan Başpiskoposun başını çektiği komite bu haber üzerine dağıldı. Fakat komitenin dağılması Kıbrıs'a taşınmak istenen isyan rüzgârının nihayeti anlamına gelmiyordu. Başpiskopos bu işten el çekmiş olsa da korsanlar isyanı Akdeniz'de Rumlar ile meskûn olan bütün topraklara yaymak için yeni bir süreç başlattılar. Bu süreç boyunca Osmanlı-Mısır ortak donanmasıyla doğrudan mücadele etmeye cesaret edemeyen korsanlar, Osmanlı kuvvetlerini Ege ve Akdeniz'de meşgul etme yolunu seçerek isyanı Anadolu'ya yakın bölgelere taşıdılar ve yeni taraftarlar bulma yolunu seçtiler³⁸.

Avrupalı devletler, Rum isyanını özgürlükler savaşı sürecinin bir parçası olarak görmelerine rağmen doğrudan müdahil olmak yerine meseleyi Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak kabul etmeleri Rum korsanların isyanı 1825'ten sonra bir gerilla savaşına dönüştürmesine sebep oldu. Korsanlar, önce İngiltere ve Amerika'nın ardından Avusturya, Hollanda ve diğer Avrupalı devletlerin ticari çıkarlarını hedef olarak seçtiler. Bu devletleri iki taraf arasında arabulucu veya taraf olmaya zorladılar³⁹. Zor durumda kalan İngiltere savaşın durdurulması için çıkarlarına aykırı olmakla beraber, başından beri isyanı doğrudan destekleyen Rusya ile hareket etme kararı aldı. İki devlet Osmanlılar ile Rumlar arasındaki düşmanlığı sona erdirmek için bir komisyon kurdular⁴⁰. Bu sırada Osmanlı kuvvetlerinin stratejik bir yer olan Musolongi'yi ele geçirmesi bölgede dengelerin yeniden değişebileceği sinyalini verdi (Nisan 1826). Yeni bir güç olarak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ortaya çıkabileceği ya da İstanbul'un bölgede tekrar hâkim olabileceği ihtimali bu iki devleti 4 Nisan 1826'da Saint Petersburg'da bir araya gelmeye ve Rumlar lehine hazırlanan bir anlaşmaya imza atmaya zorladı. *Saint Petersburg Protokolü*, Mora'da sadece vergi ile Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir Yunan prensliği kurulmasını içermekteydi⁴¹.

Osmanlı Devleti'nin bu protokole uymaması halinde her iki devlet, kurulacak özerk Yunan Prenslğine bağımsız bir hükümet statüsü kazandırmak için savaş dâhil her yola başvuracaklarını beyan ettiler. Söz konusu devletlerin meseleyi bir oldubitti ile halletmek konusunda fikir birliğine vardıkları görülmekteydi. Ültimatom niteliğindeki bu dayatmaya karşı durulması, Fransa'nın da sürece katılmasına ve Osmanlı Devleti'ni

³⁷ Örenç, *a.g.m.*, s. 43; Toprak, *a.g.m.*, s. 2857-2858.

³⁸ Yunan ayrılıkçı hareketi adalarda oldukça iyi bir örgütlenme içindeydi. Adalar halkı Mora Yarımadası'na asker ve mühimmat çıkarmaya çalışan Osmanlı donanmasını hareketsiz kılabilmek için bütün güçleriyle savaşmış görünmektedirler (Elif Yeneroğlu Kutbay, *Doğu Ege Adaları'nın Osmanlı Hâkimiyetinden Çıkışı ve Bunun Aydın Vilayeti'ne Etkileri*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.E), İzmir 2005, s. 46).

³⁹ James A. Wombwell, *The Long War Against Piracy: Historical Trends*, Kansas 2010, s. 76. Morali korsanların Avrupadan bekledikleri desteği alamadıkları ve onların bu sürece dikkatlerini çekmeye çalıştıkları dönemde Avrupalı ve Amerikalı yaklaşık 487 gemiye el koymuşlardı. Bu gemilerden sadece 93'ü İngiliz gemisiydi. Ancak 1825-1827 yılları arasındaki süreçte el konulan İngiliz gemi sayısı 150'ye ulaşmıştır (Wombwell, *a.g.e.*, s. 79).

⁴⁰ Koliopoulos-Veremis, *a.g.e.*, s. 24.

⁴¹ Örenç, *a.g.m.*, s. 45.

protokole uymaya davet etmesine sebep oldu. Ancak bu teklif Sultan II. Mahmud tarafından kesin bir dille reddedildi⁴².

Tam bu sırada Akdeniz'e inmek ve özellikle Adriyatik'teki varlığını güçlendirmek isteyen Avusturya, kendine rakip olabilecek yeni bir gücün doğmasını istemediğinden İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından kurulmuş olan bu komisyonun dışında kaldı ve Türkleri destekledi. Bu sebeple Avusturya gemileri korsanların yeni hedefi haline geldi. Donanmasının tamamını Akdeniz'e indirmek zorunda kalan Avusturya, bu mücadeleyi Haziran 1826'ya kadar sürdürmüştür⁴³.

Rum korsanların amacı Yunan Devleti'nin kurulmasına yönelik bir kamuoyu oluşturmak ve korsan faaliyetlere tepki gösteren Avusturya gibi güçlerin donanmalarını Akdeniz'e çekmekti. Bu beklenti kısa zamanda gerçekleşti. Korsan saldırılara duyarsız kalamayan İngiltere, Fransa ve Rusya da donanmalarını Akdeniz'e gönderdi. Müttefik devletlerin donanmalarını Akdeniz'e indirdiği gün (6 Haziran 1827) Atina üzerine yürüyen Osmanlı kuvvetleri Rumları hezimete uğrattı⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nin bu başarısı üzerine Londra'da bir araya gelen müttefik devletler Rumların korsan saldırılara son verilmesi halinde desteklenmeleri yönünde bir karar almak ve Petersburg Protokolü kararlarını yeniden Osmanlıya dikte etmek için Mart 1827'den beri görüşmelerini sürdürdükleri toplantıyı 25 Haziran 1827'de Londra'da gerçekleştirdiler. Avusturya ve Prusya'nın katılmayı reddetmiş olduğu bu toplantıda alınan kararlar Londra Antlaşması ile (6 Temmuz 1827) resmen ilan edildi⁴⁵. Antlaşmaya imza atan İngiltere, Rusya ve Fransa devletleri aldıkları bu karara rağmen, bağımsız bir Yunan devletinin kurulması konusunda anlaşamadılar. Osmanlı Devleti'nin idaresinde muhtar bir bölge kurulmasına karar verilerek, Osmanlı-Mısır birleşik donanmasının Mora'ya yönelik saldırılarının durdurulması şartı getirildi. Ancak protokol Osmanlı-Mısır kuvvetleri tarafından kabul edilmedi⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nin kendisine teklif edilen şartları kabul etmemesi üzerine bu üç devlet donanmalarını Akdeniz'e gönderme kararı aldılar. Böylece ittifaklarını daha da perçinleyen İngiltere, Fransa ve Rusya Akdeniz'deki filo komutanlarına protokol hakkında gerekli bilgileri ve müşterek talimatı da gönderdiler (12 Temmuz 1827). Müttefik devletlerin bu dayatması karşısında krizin başından beri Osmanlıların yanında yer alan Avusturya donanmasının tamamını Akdeniz'e indirdi. Ardından da protokolle ilgili bilgi vermek üzere İstanbul'daki elçisini saraya gönderdi. Oysaki müttefik devletler protokolle ilgili bilgilendirmeyi Avusturya'dan çok sonra, 16 Ağustos 1827'de Babıâli'ye bildirmişlerdi⁴⁷.

Osmanlı Devleti, müttefik devletler tarafından yapılan bu ihtarını egemenlik haklarının ihlali olarak değerlendirdi ve taraflara meselenin Osmanlı kanun ve nizamlarına göre çözülmesi gerektiğini kesin bir dille bildirdi⁴⁸. Bekledikleri tavizleri alamayan

⁴² Örenç, *a.g.m.*, s. 46.

⁴³ Wombwell, *a.g.e.*, s. 83.

⁴⁴ Örenç, *a.g.m.*, s. 45.

⁴⁵ Örenç, *a.g.m.*, s. 47.

⁴⁶ Wombwell, *a.g.e.*, s. 83.

⁴⁷ Örenç, *a.g.m.*, s. 48.

⁴⁸ Örenç, *a.g.m.*, s. 49.

İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ni boyun eğdirmeye yönelik son bir hamle daha yapma kararı aldılar. Buna göre meşru bir devlet muamelesi yaptıkları sözde Rum hükümetine 2 Eylül 1827'de müracaat ederek ateşkes talebinde bulundular. Önceden kararlaştırılmış bu başvuru Rum hükümeti tarafından resmi olarak kabul edildi. Aynı şartlar Osmanlı Devleti'ne ve dolayısıyla Mısır valisine de bildirildi. Mısır valisi Osmanlı Devleti ile olan münasebeti sebebiyle bu tekliflere itibar etmedi. Bunun üzerine müttefik donanması Navarin'de demirlemiş olan Osmanlı-Mısır donanmasını ablukaya aldı. Donanmalarına emir veren müttefikler, bir savaş durumu olmamasına rağmen, Yunan İstiklâlini zorla kabul ettirmek isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya müşterek donanmalarına saldırı emri vermek suretiyle Navarin Limanı'nda demirli Osmanlı-Mısır donanmasını uluslararası hukuku yok sayarak 20 Ekim 1827'de ateş altına aldılar⁴⁹. Böylece müttefik kuvvetler ile Osmanlı Devleti arasında açıkça ilan edilmemiş yeni bir savaş başlamış oldu. Hazırlıksız yakalanan Türk donanması liman içerisinde imha edildi. Donanmadan geriye ise birkaç ticaret gemisinden başka bir şey kalmadı⁵⁰.

Osmanlı donanmasının yok edildiği haberi diplomatik kuralları hiçe sayan müttefik kuvvetler amiralleri tarafından ülkelerine bildirildi. Buna mukabil itidali elden bırakmayarak, savaş durumu olmamasına rağmen bu şekilde bir saldırıya maruz kalınmasının nedenlerini araştırdıktan sonra harekete geçme kararı alan Osmanlı Devleti olayın bir komplodan ibaret olduğunun tespiti üzerine, müttefikler arasında Rumları kışkırtma noktasında en fazla destek sağlayan Rusya ile diplomatik ilişkilerin durdurulması kararını aldı⁵¹.

Sultan II. Mahmud, bir taraftan müttefik kuvvetlerin yeni bir saldırısına hazır olmak, bir taraftan da ortaya çıkması muhtemel yeni problemler karşısında güçlü bir donanmaya sahip olabilmek için Navarin faciasından kurtulan gemilerin derhal onarılması ve yenilerinin inşa edilmesi için Tersane-i Amire Emine ve ilgili valiliklere emirler gönderdi⁵².

Ege adalarını kendilerine yurt tutmuş olan Rum korsanların ortaya çıkardığı tehlike sebebiyle Mısır orduları komutanı İbrahim Paşa, İstanbul'dan gelen emirlere rağmen, tamir için gemileri Mısır'a gönderme kararı aldı. Bu karar İstanbul'u büsbütün korumasız bir durumda bıraktığı gibi, Kıbrıs'ın da dâhil olduğu Akdeniz adaları da karardan olumsuz yönde etkilendi. Devlet stratejik konumdaki Kıbrıs'ın muhafazasını yerel yöneticilerin alacağı tedbirlere ve gösterecekleri gayrete terk etmek zorunda kaldı. Bu durumu değerlendirmeyen korsanlar ihtiyaç duydukları malzemeler için Kıbrıs'a yöneltiler ve adayı her taraftan kuşatarak taciz etmeye başladılar. Bu tehdit karşısında Babîâli, 1828 yılı ortalarından itibaren Tersane-i Amire'deki gemi tamir ve inşa faaliyetlerine hız verdi. Bir taraftan asker yazımı devam ettirildi, diğer taraftan gemi

⁴⁹ Koliopoulos-Veremis, *a.g.e.*, s. 24; Mark C. Hunter, "Patriots and a Menace: American values and the pirate paradox, 1776-1827", *Journal for Maritime Research*, Cilt: 12, Sayı: 1, (2010), s. 17.

⁵⁰ Besim Özcan, "XIX. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Uzmanların Görevlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 24, (1997), s. 46; Örenç, *a.g.m.*, s. 46-58.

⁵¹ Turan, *a.g.m.*, s. 345; Örenç, *a.g.m.*, s. 63 vd.

⁵² İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2007, s. 164.

tedarikine çalışıldı. Bu konuda Kaptan Paşa'ya da özel emirler verilerek çalışmalarını yakından takip etmesi istendi⁵³.

Felaketin izlerini silmeye çalışan Sultan II. Mahmud, yeni bir donanma yapmak yanında önceliği bu donanmayı kumanda edecek teknik personelin yetiştirilmesini temin etmeye vermiştir. Bu sebeple Asâkir-i Mansûre askerinden yetenekli olanların yanında Hıristiyan ve Müslüman tebaadan da denizci yetiştirilmesine çalışıldı⁵⁴.

3. Muhassıl Ali Ruhi Efendi'nin Kıbrıs'ın Muhafazası İçin Aldığı Tedbirler

Osmanlı Devleti Navarin felaketinin yaralarını sarmak amacıyla bir taraftan yeni bir donanma kurma çalışmalarına hız verdi, diğer taraftan da Kıbrıs gibi stratejik öneme sahip adaları korsan saldırılara karşı koruyacak tedbirler almaya çalıştı. Öncelikle Muhassıl Mehmed Emin Ağa, Kıbrıs'ın savunmasında göstermiş olduğu zafiyet sebebiyle görevinden azledildi ve yerine Ali Ruhi Efendi tayin edildi (13 Kasım 1827). Tayinin akabinde vilayetlere gönderilen emirlerle kara güçlerinin takviyesi yönünde emirler gönderildi. Devlet, Kıbrıs muhassılı Ali Ruhi Efendi'den adadaki kalelerin teftişini ve eksiklerinin giderilmesini istedi. İncelemeler sonucunda kalelerde barut, kurşun ve diğer silahların tükenmiş olduğu, disiplini bozulan Mısır askerinin adadan kaçmak için fırsat kolladığı tespit edildi. Bu durumun ada ahalisinin moralini bozduğunu ifade eden muhassıl, İstanbul'a gönderdiği raporda adanın acil olarak askere ve silaha ihtiyacı olduğunu bildirdi⁵⁵.

Akdeniz'de var olan olağanüstü durum sebebiyle İstanbul'dan ve çevre karakollardan Kıbrıs'a istihbarat akışı devam etmekteydi. 1827 yılı sonlarına doğru Kıbrıs'ın etrafında demirleyen yabancı devlet gemilerinin aniden ve haber vermeksizin uzaklaşmaya başlamasını adaya yönelik bir saldırı hazırlığı olarak değerlendiren muhassıl, durumu İstanbul'a bildirdi ve bazı yeni taleplerde bulundu. Muhassıla göre uzun savaşlar sebebiyle ada nüfusu azalmış, muhafaza için gerekli askerin temini zorlaşmıştı. İstanbul'un talepleri doğrultusunda adada varlığı devam ettirilen Mısır askeri ise savunma konusunda isteksiz tavırlar sergilemekteydi. Bu da adayı tehditlere açık hale getirmekte ve halkın direncini kırmaktaydı⁵⁶.

4. Moralî Korsanların Sonu ve Muhtar Yunanistan'a Katılması

6 Temmuz 1827'de Londra'da alınan muhtariyet kararıyla Mora'da Osmanlı Devleti'ne vergi vermeye devam etmek şartıyla muhtar bir Yunanistan kurulmuştu. Muhtar bir Yunanistan'ın kurulmasına rağmen korsanlar sahadan çekilmedi⁵⁷. Rum korsanlar bağımsız bir Yunanistan'ın kurulmasına kadar Akdeniz'deki faaliyetlerini devam ettirme kararı aldılar. Ancak bu karar Rusya, İngiltere ve Fransa'nın ticari faaliyetlerine zarar vermekteydi. Bu sebeple Rum korsan direnişinin bir an önce sonlandırılması gerekiyordu⁵⁸.

⁵³ Örenç, *a.g.m.*, s. 71-72.

⁵⁴ Özcan, *a.g.m.*, s. 46.

⁵⁵ BOA, HAT., nr. 39885-B, 13 Kasım 1827 (23 Rebiü'l-ahir 1243).

⁵⁶ BOA, HAT., nr. 39885-B, 13 Kasım 1827 (23 Rebiü'l-ahir 1243).

⁵⁷ Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *DTCFD*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, (1951), s. 143.

⁵⁸ Wombwell, *a.g.e.*, s. 84.

İlk adımı atan İngiltere, hareket halindeki bütün korsanların ortadan kaldırılması için Ege adalarını abluka altına aldı. İngiliz ve Fransız korvetlerinin katılımıyla meydana getirilen bir donanma, Grabusa limanına saldırmak için gerekli hazırlıkları tamamladı ve 31 Ocak 1828'de başlatılan taarruz ile 14 korsan gemisi ele geçirildi. İngiliz komutan Komodor Sir Thomas Staines, ablukadan kurtulan korsanların hemen teslim olmasını talep etti. Bu talebe ateşle karşılık veren korsan gemilerinin tamamı batırılarak yok edildi. Çatışmalarda birleşik donanmanın uğradığı zayıyatı en aza indirmek isteyen Komodor Staines, korsan liderlerini ele geçirerek mücadeleyi sonlandırma kararı aldı. Staines, hazırladığı plan sayesinde bir taraftan korsan liderlerini ele geçirdi, diğer taraftan yeni kurulmakta olan Yunan hükümetini de geride kalan korsanların tutuklanması sürecine katılmaya zorladı⁵⁹.

Mart 1828'in başlarına kadar Morali korsanlara ait 2 Ganbot ele geçirilirken, bu gemilerde bulunan 78 tayfa da tutuklandı. Henüz Osmanlı Devleti tarafından tanınmamış olsa da müttefik devletlerin muhtar olarak diplomatik ilişkiler kurmaya başladıkları Yunan hükümeti, yaptığı operasyonlarda 37 kayık ele geçirdi. Sir Staines'in aldığı tedbirler sayesinde Akdeniz ve Ege adaları çevresinde tehlike saçan bütün korsanların ortadan kaldırıldı ve Doğu Akdeniz'deki korsan faaliyetlerin büyük oranda son verildi. Korsanların önemli bir kısmı Yunan hükümetine itaat etti ve korsanlıktan vaz geçti. Kalanların temizlenmesi için de Yunan hükümetinin gereken çabayı göstermesi temin edildi. Böylece Kıbrıs ve çevresinde 1821 Mora İsyanı ile başlayan korsan faaliyetler de son buldu⁶⁰.

5. Osmanlı Vilayetlerinden Kıbrıs'a Yapılan Yardımlar

Müttefik devletlerin ve muhtar Yunanistan'ın çabalarıyla Akdeniz'de korsan faaliyetler büyük oranda ortadan kaldırılmasına rağmen Osmanlı Devleti, Navarin tecrübesinden almış olduğu derslerle Akdeniz'deki son kalesi olan Kıbrıs'ın muhafazasına büyük önem vermeye başladı. Muhassıl Ali Ruhi Efendi adada alınması gereken tedbirlerle ilgili raporlarını İstanbul'a iletmekteydi. Akdeniz'de suların az da olsa durulmasından yararlanmak isteyen Babîali, bu raporlar doğrultusunda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan acil olarak Kıbrıs'a bir miktar zahire ve asker göndermesi istendi⁶¹. Mehmed Ali Paşa, İstanbul'a yazdığı 12 Ocak 1828 tarihli bir mektupla Kıbrıs'ın muhafazası için gerekli zahirenin en kısa zamanda temin edileceğini, ancak asker meselesiyle ilgili olarak bir şey yapılamayacağını bildirdi. Muhassılın Mısır askerleriyle ilgili verdiği bilgilere itiraz eden vali, adada bulunan askerlerinin dağıldığına dair çıkarılan dedikoduların asılsız olduğunu söyleme gereği duydu. Paşa iddiaların aksine Mısır askerinin hala Kıbrıs'ın muhafazasında olduklarına işaret etti. Asker talebiyle ilgili verdiği bilgilerin yanlış anlaşılması için yaptığı açıklamada; Mısır askerinin büyük bölümünün Kıbrıs, Mekke, Medine, Mora ve Girit gibi önemli mevkilere dağılmış olduğunu, yeterli zaman olmaması sebebiyle yeni bir asker tahriri

⁵⁹ Wombwell, *a.g.e.*, s. 84.

⁶⁰ Wombwell, *a.g.e.*, s. 84.

⁶¹ *BOA, HAT.*, nr. 39885-B, 13 Kasım 1827 (23 Rebiü'l-ahir 1243).

yapılamayacağını, bu yüzden 5-6 ay boyunca Mısır'dan asker talep edilmesinin doğru olmayacağını ifade etti⁶².

Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa'nın verdiği bilgiler doğrultusunda Mısır askerinin bir süre daha adanın muhafazasında kalması emretti. Bununla beraber bir taarruz halinde Kıbrıs'taki Mısır askerine daha fazla güvenilemeyeceğini de teşhis etmiş olan devlet, Anamur ayanı Mümin Ağa'ya Nüzul eminliği vererek Anadolu tarafından asker tedarik etmekle görevlendirdi. Osmanlı Devleti Karaman valisi ve İçel müteselliminden de Kıbrıs'ın muhafazası için yeni asker talebinde bulundu. Bu emrin akabinde İçel mütesellimi Nüzul Emîni Mümin Ağa'nın komutasında bir miktar asker Kıbrıs'a sevk edildi. Alınan bu tedbiri yeterli görmeyen İstanbul, Mısır dâhil bütün vilayetlere emirler gönderdi. Bu emirlerle adadaki kale ve tabyaların takviyesi için gerekli olan top, cephan ve teçhizatın yanı sıra, ahaliye dağıtılmak üzere 200 kadar da kılıç ve tüfek teminini istendi⁶³.

Muhassıl Ali Ruhi Efendi, Kıbrıs kaleleriyle ilgili daha önce istenen raporu 9 Şubat 1828'de tamamlayarak İstanbul'a gönderdi. Raporda üzerinde durulan en önemli konulardan biri adadaki top ve mühimmatı kullanacak yeterli topçu mürettebatının olmayıştı. Bunun için bir miktar topçu neferinin acil olarak adaya sevkii gerekmektedir. Muhassılın bu talebine İstanbul'dan verilen cevaba göre adada hala 36 nefer topçu bulunmaktaydı⁶⁴.

Osmanlı Devleti, Kıbrıs'a gönderilecek muhafaza askerinin Adana vilayetinden teminine karar verdi. Adana valiliğine gönderilen bir emirde Kıbrıs'a sağlam ve savaşçı 1.500 asker gönderilmesi emredildi. Adana valisi, askerinin büyük bölümünün Erzurum'a gönderilmek üzere talime sokulduğunu, bu sebeple Kıbrıs'a sadece 500 asker ve bir miktar da mühimmat gönderebileceğini belirtti⁶⁵.

Muhassıl Ali Ruhi Efendi, Adana valiliğinden gelecek olan bu 500 askerinin muhafaza için yeterli olmaması sebebiyle yeni kurulan ve askerlikte maharetini ispatlayan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'ndan bir miktar asker gönderilmesinin yerinde olacağına işaret etti. Osmanlı Devleti, talep edilen askerinin öncelikli olarak imparatorluk çapında bozulmuş olan düzeni yeniden tesise memur olduğundan adaya gönderilmesinin mümkün olamayacağını bildirdi⁶⁶.

Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini iyileştirmek ve Mısır'ın geleceği için İstanbul'dan gelen emirlere son derece itaatkâr cevaplar vermekteydi. 23 Temmuz 1828'de İstanbul'u bilgilendiren Mehmed Ali Paşa, Kıbrıs'a gönderilmek üzere

⁶² BOA, HAT., nr. 43447, 12 Ocak 1828 (24 Cemaziye'l-ahîr 1243).

⁶³ BOA, HAT., nr. 44207, 1828.

⁶⁴ BOA, HAT., nr. 44208, 9 Şubat 1828 (23 Receb 1243).

⁶⁵ BOA, HAT., nr. 33933, 1 Nisan 1828 (3 Şevvâl 1243). Gerek adanın fethi sırasında gerekse bundan sonra meydana gelen savaş ve kıtlık anlarında Anadolu ve Anadolu'nun özellikle Silifke ve Karaman yöreleri Kıbrıs için eskiden beri bir zahire ve tahıl temin etme merkezi olmuştur. Bu itibarla fetih esnasında Kıbrıs'taki asker için Karaman eyaletinden toplanan zahire yine Karaman'da korunarak ihtiyaç oldukça adaya gönderilmiştir. Anadolu eyaletlerinden toplanan zahire önce Silifke'ye, oradan da adaya nakledilmekteydi (Şenol Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Seferindeki Asker ve Zahire Naklinde İçel Sancağının Rolü", *II. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri (24-27 Kasım 1998)*, II., Gazimagusa 1999, s. 111).

⁶⁶ BOA, HAT., nr. 33933, 1 Nisan 1828 (3 Şevvâl 1243).

1.000 kantar barutun yanı sıra 10.000 adet de yuvarlağın⁶⁷ İskenderiye limanında bekletildiğini, Kıbrıs muhassılı tarafından yuvarlakların çaplarıyla ilgili bilgi verilmesi halinde sevkiyatın hemen yapılabileceğini bildirdi⁶⁸.

Mehmed Ali Paşa'nın bu gayretkeşliğine rağmen, diğer vali ve mütesellimlere gönderilen emirlerin bir sonuç vermemesi, Kıbrıs'ın ehemmiyetinin yeterince kavranmadığını göstermektedir.

6.Sonuç

Osmanlı Devleti son üç yüz yıl boyunca bazen doğrudan düşman devletler bazen de bu devletlerin desteklediği gruplar tarafından taarruza uğramıştır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'ne Fransa ve Rusya tarafından birçok defa saldırı yapılmıştır. Bu saldırılar sebebiyle devlet tebaası üzerindeki otoritesini büyük oranda yitirmişti. Ruslar gönderdikleri ajanlarla Balkanlar, Mora ve Akdeniz adalarındaki Ortodoks Rumları uzun bir zamandan beri kışkırtmaktaydılar. Bu kışkırtmalar sonucunda, Osmanlı Devleti'nin memuru olarak bölgede idareci vasfı kazanmış olan Fenerli Rum Beyleri tarafından 1820'li başlarında önce Eflak ve Boğdan'da isyana teşebbüs edilmiş, ancak Eflak ve Boğdan halkının isyancılara itibar etmemesi üzerine Mora'ya kaçan elebaşı Stavraki ve Mavrokordatos bir yıl sonra burada yeni bir isyanın fitilini ateşlediler. İsyân kısa sürede Mora, Ege ve Akdeniz adalarına yayıldı. İsyânın başlarında olayları yerel bir ayaklanma olarak gören Osmanlı Devleti, isyanın önünü alamayacak duruma gelince çare olarak Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı devreye soktu ve isyanın bastırılmasında muvaffak oldu.

Kısa bir bocalamanın ardından Ruslardan ucuz yollarla 5-6 gemi satın alan Rumlar, yeniden korsanlık faaliyetlerine döndüler. Birleşik Osmanlı-Mısır donanması karşısında zor şartlar altında mücadele eden korsanlar 1821'in sonlarına doğru Kıbrıs ve Anadolu sahillerine yönelerek mücadele sahasını genişletmek istediler. Bu sebeple Osmanlı Devleti bir taraftan Mora'da, diğer taraftan Akdeniz adaları ve Kıbrıs'ta korsanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Osmanlı donanmasının başarıları karşısında İngiltere, Fransa ve Rusya imzaladıkları Londra Antlaşması gereği muhtar bir Yunanistan kurma planlarını uygulamaya soktular. Ancak bu plan Avusturya'nın Türkleri desteklemesi sebebiyle uygulanamayınca, tanımaya zorlamak amacıyla donanmalarını 2 Eylül 1827'de Akdeniz'e indirerek, 6 Temmuz 1827'de imzaladıkları Londra Protokolünü bu defa sözde Rum hükümetine tebliğ ettiler. Rumların aksine Osmanlı Devleti ve Mehmed Ali Paşa'nın kararları reddetmesi üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından yapılan saldırı sonucu Navarin Limanı'nda bulunan Osmanlı donanması yok edildi (20 Ekim 1827).

Navarin Savaşı sonrasında bir Yunan Devleti'nin kurulması korsanların faaliyetlerini engellemediği gibi Avrupa devletlerinin çıkarlarına saldırmalarının önünü de alamadı. Bunun üzerine müttefik devletler, çıkarlarını korumak için korsan

⁶⁷ Yuvarlak, gülle veya dane anlamına gelmektedir. *TDK Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Cilt: IV, Ankara 1957, s. 908. Diğer yuvarlak cinsleriyle ilgili olarak bk. Yaşar Baş, "Kiği Demir Madeni Ve Humbarahanesi", *Turkish Studies*, Cilt: 6, Sayı: 4 (2011), p.409-430.

⁶⁸ *BOA, HAT.*, nr. 43621, 24 Temmuz 1828 (11 Muharrem 1244).

faaliyetlerinin durdurulmasına karar vererek kurdukları ortak bir donanmayı Akdeniz ve Ege adalarına gönderdiler. Bu devletlerden Fransa ve İngiltere'nin başlattığı abluka, muhtar Yunan hükümetinin katılımıyla daha da genişledi ve korsanların büyük bir bölümü ya bu hükümete itaat ederek faaliyetlerini durdurdu ya da yok edildi.

Mısır ve Mora'dan sonra Kıbrıs için de benzeri bir sonun yakın olduğunu tahmin eden Osmanlı Devleti, adanın güvenliğini sağlamak üzere geniş güvenlik önlemleri almak zorunda kaldı. Adanın takviyesi için İçel, Adana ve Anamur gibi sahil vilayetlerine emirler gönderilerek asker, cephane ve malzeme tedarikine çalışıldı. Ancak bu vilayetlerin idarecilerinin gösterdiği basiretsizlik Kıbrıs'ın güvenliğinin tam olarak sağlanamamasına ve 1833'te yeni bir isyanın patlak vermesine sebep oldu.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): HAT., nr. 33933, 34596, 37750, 38471, 38500, 39250, 39885, 43447, 43621, 44207, 44208.

Yayınlanmış ve Telif Eserler

- Aulard, A., *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi (1789-1804)*, III, Ankara 1987.
- Aydın, Mithat, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 2004, s. 109-124.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticareti'nde Gayrî Müslimler (1750-1839)*, Ankara 1983.
- Baş, Yaşar, "Kiği Demir Madeni Ve Humbarahanesi", *Turkish Studies*, Cilt: 6, Sayı: 4 (2011), p.409-430.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- Çelik, Şenol, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Seferi'ndeki Asker ve Zahire Naklinde İçel Sancağı'nın Rolü", *II. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri (24-27 Kasım 1998)*, II., Gazimagusa 1999.
- Davinson, Roderic H., "Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Yeniden Tenkidi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, İstanbul 1981, s. 343-368.
- Dördüncü, Muharrem, "1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1 (Haziran 2001), s. 73-79.
- Efe, Ayla, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009, s.87-113.
- Evans, Alun, "Commentary: Darwin's Origin: The Irish Connection", *International Journal of Epidemiology*, Sayı: 38, 2009, s. 1448-1452.
- Hülâgü, Metin, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *CIEPO-14 Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, Ege Üniversitesi, 18-22 Eylül 2000, İzmir.
- Hunter, Mark C., "Patriots and a Menace: American values and the pirate paradox, 1776-1827", *Journal for Maritime Research*, Cilt: 12, Sayı: 1, (2010), s. 1-26.
- Kocaoğlu, Mehmet, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM*, Sayı: 6, Yıl: 1995, s. 195-210.

- Koliopoulos, John S.-Veremis, Thanos M., *Modern Greece: A History since 1821*, Malaysia 2010.
- Köse, Ensar, “18. Yüzyılın İlk Yarısında İçel ve Antalya Sahillerinde Ticaret”, *CEDRUS*, Vol: I, (2013), s. 299-328.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993.
- Özdemir, Şenay, “Kıyı Nöbeti: Osmanlı Devleti’nin Akdeniz’de Kıyı Koruması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, (Temmuz 2008), s. 187-210.
- Özsüer, Esra, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi Ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 26/2, 2016, s.325-344.
- Örenç, Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 46, (2007), İstanbul 2009, s. 37-84.
- Özkaya, Yücel – Akyıldız, Ali, “Muhassıl”, *TDVİA*, Cilt: 31, s. 18-19.
- Özcan, Besim, “XIX. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Uzmanların Görevlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 24, (1997), s. 39-49
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994.
- Pınar, Hayrettin, “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, Yıl: 2011, s. 157-178.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6, (12), (Kırgızistan 2004), s. 49-56.
- Turan, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *DTCFD*, Cilt: 9, Sayı: 1-2, (1951), s.111-151.
- Turan, Mustafa, “Avrupa Devletlerinin Osmanlı Politikaları ve 1821 Yunan İsyanı”, *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyandar (Uluslararası Sempozyum)*, Dicle Üniversitesi, 18-20 Aralık 2014, s339-347.
- Türkmen, Zekeriya, “Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)”, *OTAM*, Cilt: 12, Yıl: 2001, s. 219-244.
- TDK Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Cilt: IV, Ankara 1957.
- Wombwell, James A., *The Long War Against Piracy: Historical Trends*, Kansas 2010.
- Yeneroğlu Kutbay, Elif, *Doğu Ege Adaları'nın Osmanlı Hâkimiyetinden Çıkışı ve Bunun Aydın Vilayeti'ne Etkileri*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ E), İzmir 2005.

ŞER'İYYE SİCİLLERİNİN ŞEHİR TARİHİ VE İDARİ TAKSİMAT ÇALIŞMALARINDA KULLANILMASI: BERAT KAZASI ÖRNEĞİ (1840-1913)

USAGE OF KADI REGISTERS IN CITY HISTORY AND
ADMINISTRATIVE DIVISION STUDIES: BERAT KAZA EXAMPLE
(1840-1913)

İLKAY ERKEN

Araş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Asist., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ilkay.erken@omu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7049-1058

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.08.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.10.2017
Sayfa-*Pages* : 313-332
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3800>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

ŞER'İYYE SİCİLLERİNİN ŞEHİR TARİHİ VE İDARİ TAKSİMAT
ÇALIŞMALARINDA KULLANILMASI: BERAT KAZASI ÖRNEĞİ
(1840-1913)

USAGE OF KADI REGISTERS IN CITY HISTORY AND
ADMINISTRATIVE DIVISION STUDIES: BERAT KAZA EXAMPLE
(1840-1913)

İLKAY ERKEN

Öz

Şer'iyye sicilleri muhtevastaki bilgiler ile hukuki, idari, mali ve iktisadi tarih çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Kadının önüne gelen meselelerle ilgili işlemleri ve verdiği kararlar içerisinde bu konularla alakalı bilgiler yer alır. Berat, fethi ardından uzun yıllar idari bir merkez olmuştur ve bu manada buraya kadılar atanarak sicil kayıtları tutulmuştur. Berat şer'iyye sicilleri Arnautluk Devlet Arşivleri'nde bulunmaktadır. Arnautluk'taki siciller içerisinde süreklilik arz etmesi bakımından Berat sicilleri dikkat çekmektedir. Bu siciller vasıtası ile Berat şehrinin mahalle isimleri tespit edilmekte ve bu mahalle isimlerinde zamanla meydana gelen değişiklikler izlenebilmektedir. Ayrıca idari bir birim olarak Berat kazası dâhilindeki köy isimlerinin tespiti de aynı siciller vasıtası ile mümkündür. Berat'ın merkezi olduğu sancak içerisindeki idari taksimatla alakalı işlemler de aynı sicillerden takip edilebilir. Sicillerden elde edilen bu verilerin diğer kaynaklarla mukayesesinin yapılması kaynakların tenkidi bakımından önemlidir. Nitekim bu şekilde idari birim dahilindeki değişikliklerden ne kadarının sicillerden izlenebilir olduğu da görülebilir. Bu çalışmada Berat şer'iyye sicilleri ile salname ve belgelerden takip edilen idari birimlerin mukayesesi yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Berat, şer'iyye sicilleri, idari yapı, şehir tarihi

Abstract

It is a source of information on the contents of the şer'iyye registers, as well as on judicial, administrative, financial and economic history studies. Relevant information on these topics is included in the proceedings and decisions made by the kadi. Berat, became an administrative center for many years after the conquest, and kadis were appointed here and kadi registers were kept. Berat kadi registers is in the Albanian State Archives. Berat registrations are remarkable in terms of continuity within the registers in Albania. By means of these registers, neighborhood names of the Berat city are determined and the changes in the name of these neighborhoods can be followed with time. In addition, the identification of village names within the Berat kazas as an administrative unit is possible through the same registers. Operations related to the administrative division in the sanjak where Berat is the center can also be followed from the same registers. The comparison of these data obtained from the registers with other sources is important for the criticize of sources. Thus, it can also be seen how much of the changes in the administrative unit can be monitored from the registers. In this study, it was tried to make a comparison between the administrative units seen in Berat registers, salsnames and the documents.

Key Words: Berat, kadi registers, administrative structure, city history

Giriş

Osmanlı Devleti'nde beylik döneminden itibaren fethedilen yerlere idareyi temsilen subaşı, hukuku temsilen kadı tayin edilirdi¹. Atamalar ise her seferinde berat ile yapılırdı. Bu berat ile atama işleminin yanında kadının yetki dairesi de belirtilirdi ki kadının bunun dışındaki yerlerde tasarruf hakkı yoktu². Kadılar, görevli oldukları yerlerde yalnızca kazai-hukuki değil aynı zamanda idari, beledi ve noterlik hizmetleri de görürlerdi³. Ancak özellikle 17. yüzyıldan başlayarak tımar sisteminde yaşanan gerileme ile birlikte kazanın sahip olduğu hukuki ve idari yapısı, idari birim lehine gelişir⁴. Kadıların asayişle alakalı mülki işleri ise Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile belediye işleri de şehirlerde İhtisap Nezareti'nin teşkili ile sonlanır. Evkaf Nezareti'nin 1836'da⁵ kurulmasıyla kadıların vakıflar üzerindeki denetim yetkisi kalmaz⁶. Böylece kadının idari, hukuki ve belediyeye dair görevlerinden çoğu nihayet bulur. Böylece görevleri nikâh, tereke taksimi, tâlâk, nafaka, alacak ve borç gibi davalarla sınırlı hale gelir⁷.

Şer'iyye sicilleri kadıların görevli oldukları sınırlar çerçevesinde yaptıkları işlerde tutmak zorunda oldukları deftere verilen isimdir. Kadı sicilleri⁸, kadı divânı, mahkeme kayıtları, sicillât-ı şer'iyye ve daha sık kullanımı ile şer'iyye sicilleri olarak da anılırlar⁹. Kelime manası bakımından bakıldığında ise mahkeme kayıtları olduğu söylenebilir¹⁰.

¹ Kadıların tayin yetkisi (Bk. İlber Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 69.) padişaha ait olmakla birlikte uygulamada kazasker eliyle kullanılmıştır. Bk. Fatih Gedikli, "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 118.

² Ataması yapılan kadılıklar (Bk. Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", ss. 69-72.) derecelerine göre tasnif edilirdi. Payitaht olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi yerler ile stratejik konumdaki ve nüfus bakımından önemli şehirlerde tecrübeli kadıların görev yapması fikrinden hareketle buralardaki kadılıklar mevleviyet olarak isimlendirilirdi. Bu kadılar da mevâlî rütbesini alırdı. Bk. Fatih Uran, "Mevleviyet", *DİA*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 467.

³ Gedikli, "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", s. 118.

⁴ Nahiyeler de bunun alt birimi olur. Bk. Tuncer Baykara, "Kaza (Osmanlılar'da Kadının Yetki Alanını İfade Eden İdari Birim)", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 119-120.

⁵ 1826'da kurulmuş ancak 1838'de Meclis-i Vükela üyesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı ardından yenik sayılması sonrası yaşanan işgal esnasında başlayan milli mücadele neticesinde Ankara'da açılan meclis 2 Mayıs 1920 tarihli bir kanun ile bu nezaretin ve şeyhülislamlığın görevini üstlenen Şer'iyye ve Evkâf-ı Vekâleti 11 kişilik icra vekilleri heyeti içinde yer alır. Bk. Ali Akyıldız, "Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti", *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 7.

⁶ Nizami mahkemelerin tesisi ve ardından bu mahkemelerin yetkilerinin de genişlemesi süreci yaşanır. 1840'da Ticaret Mahkemeleri'nin ve 1847'de Nizamiye Mahkemeleri'nin tesisi ardından 1858 tarihli Kanunname-i Arazi gibi uygulamalar görülür. Bk. Gedikli, "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", s. 119.

⁷ Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", ss. 71-72.

⁸ Osmanlı'da ilk kadı sicillerine Bursa'da rastlanır ki 1455 tarihidir. Ancak daha erken dönemlere ait kadı defterlerinin de var olduğu halde günümüze kadar ulaşmadığı düşünülmektedir. Bk. Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 9.

⁹ Defterler kadı ya da nâibi tarafından tutulmaktaydı. Bk. Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", s. 8.

¹⁰ Şer'iyye sicilleri içeriğinde ilk grupta bizzat kadılar tarafından düzenlenen hüccet (Bk. Mustafa Oğuz-Ahmet Akgündüz, "Hüccet", *DİA*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 446.), i'lâm (Bk. Ahmet Akgündüz, "İ'lâm", *DİA*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 72.), ma'rûz, mürâsele ve diğer belgeler bulunurdu. (Bk. Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", ss. 73.) İkinci grubu ise merkezden gönderilen ve kadının daha çok idari işleri ile ilgili olan tayin beratları (Bk. Mübahat S. Küttükoğlu, "Berat", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 472.), fermanlar (Bk. Mübahat S. Küttükoğlu, "

Şer'iyeye sicillerinin sürekliliği¹¹ göz önüne alındığında içtimai, iktisadi, idari ve hukuki olmak üzere hemen her alandaki tarih çalışmalarında¹² çeşitli mukayeseler yapılmak üzere kullanılabilir kaynaklardır¹³. Sicillerdeki tereke, boşanma, yaralama-öldürme, borçlanma gibi kararlardan yola çıkılarak içtimai hayata dair geniş bilgiler edinilir¹⁴. Hatta bir üretim birimi, sanatın bir kolu dahi sicillerden izlenebilir¹⁵. Kimi araştırmacılara göre ise mahalli tarih araştırmalarının vazgeçilmez ve en önemli kaynaklarından¹⁶. Bu manada sicillerden vilayet, sancak, kaza ve nahiye örgütlenmeleri hakkında malumat sahibi olunur, bu idari birimlerdeki değişiklikler takip edilebilir¹⁷.

Ferman", *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 400.), tezkireler ve buyruhdular oluştururdu. Şer'iyeye sicilleri muhtevasında kadının yetki alanındaki (Bk. Gedikli, "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", s. 118.) ahalinin her türlü hukuki ve cezai anlaşmazlıklar yer alırdı. (Bk. Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", ss. 70-71, 72.). Kadı önüne gelen meseleler İslam ve örfi hukuka göre çözüme kavuşturulurdu. (Bk. Mehmet Beşirli, "385 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili'nin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.10, Ankara 1999, s. 6-7.) Bu kamu hizmeti bayramlar ve Cuma günleri dışında her zaman ifa edilirdi. (Bk. Ahmet Akgündüz, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54.) Bu görevin yalnız kadıların yerine getirilmesi mümkün olmadığından nâibler bulunmaktaydı. Görevli oldukları bölgede kadı adına işlem yapan nâibler, atanmaları esnasında kendilerine bu yönde yetki verilmesi halinde kadılar tarafından tayin edilir (Bk. Gedikli, "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", s. 117.) ve burada kadıyı temsil ederlerdi. Bk. Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", s. 73.

¹¹ Genellikle bir yıllık kayıtların sıralandığı defterlere bazı hallerde İstanbul'dan gelen belgelerin i'lam ve hüccet kayıtları arasına iliştirilmesi, bazı defterlerin buldukları yerden çıkarıldıktan sonra yeniden ciltlenmesi gibi nedenlerle kayıtlar arasında kronolojik bir sıra izlenememekte ve birkaç on yılı içeren defterler ortaya çıkmaktadır. Bk. Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", ss. 8-9.

¹² Fatih Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 187-213.

¹³ Türkiye'de 1991 yılında farklı il ve kütüphanelerde-müzelerde dağınık haldeki sicillerin bir yerde muhafazası iradesi ortaya çıkar. (Vehbi Günay, "Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicillerinin Envanter ve Kataloglarının Tespiti Hakkında", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 18, S. 2, Aralık 2003, s. 71-82.) Böylece sicillerin orijinaleri Milli Kütüphane'de, 2005 yılı itibarı ile de Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde toplanır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nde Türkiye'deki sicillerin mikrofilmleri yer alır. Türkiye dışındaki İmparatorluk bakiyesi topraklardaki siciller ise buldukları ülkelerin arşivlerindedir. Bk. Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", s. 9.

¹⁴ Nevzat Erkan, "18. YY'nın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2012. ;Yasin Taş, "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2013. ;Tuğba Kara, "III. Ahmed Devrinde İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun 2014.

¹⁵ Hüsnü Yücekaya, "Şer'iyeye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2011.

¹⁶ Günay, "Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak...", s. 77.

¹⁷ Kuşum Nuro, "The Significance Of The Kadı Registers (Ser'iyeye Sicilleri) Of The Ioannina, Manastır And Shkoder Provinces For Studies Of The Ottoman Period", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 3, S. 5, Mart 2016, ss. 87-88.

Şer'iyye sicilleri temelinde yapılan çalışmalarda çalışılan defterin kapsadığı idari yapıya dair bilgiler verilmiştir¹⁸. Bu çalışmalarda sicillerde görülen köy, mahalle, nahiye, kaza ve sancak isimleri sıralanmıştır¹⁹. Ancak genellikle bu isimlerin sıralanması ile beraber sicillerdeki bilgilerin diğer kaynaklarla mukayese edilmesiyle bunlardan ne kadarının sicillere yansıdığına tespiti yoluna gidilmemiştir²⁰.

Çalışmada kaynak olarak kullanılan Berat şer'iyye sicilleri Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde bulunur. Arnavutluk Devlet Arşivleri'ndeki şer'iyye sicilleri hakkında genel bir değerlendirme Vehbi Günay tarafından yapılmıştır. Yazar bu çalışmasında Balkanlar'da Osmanlı idaresi altında uzun ya da kısa bir süre bulunan ülkelerin tek tek tasnifini yaparak buralardaki siciller hakkında bilgiler vermiştir²¹. Arnavutluk Arşivleri hakkındaki detaylı değerlendirme ise Kujtim Nuro tarafından yapılmıştır. Bu değerlendirmede Arnavutluk'taki kayıtların ülkedeki işgallerden ve bu işgallerin olumsuz etkileri ardından günümüze kadar nasıl ulaştığının hikâyesi aktarılır. Bu kayıtlar içerisinde Berat sicillerinin durumu diğer idari birimlerle mukayese edildiğinde oldukça iyidir²².

Tiran Devlet Arşivlerindeki şer'iyye sicillerinden Yanya vilayetine ait olanlar 128 fon numarası ile genel bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu fonda toplam 253 dosya vardır.

¹⁸ İskender'in çalışmasında görüleceği üzere siciller vasıtası ile Kastamonu kazasının idari birimleri ve köy isimleri de tespit edilerek sıralanmıştır. Bk. Pelin İskender, "Bir Yerel Tarih Araştırması: 17. Yüzyıl Şer'iyye Siciline Göre Kastamonu", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, S. 2, Ekim 2005, ss. 568-569.

¹⁹ İrfan Bektaş, "86 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya 2011, ss. 177-179. ;Batuhan Pınar, "İstanbul Müftülüğü Seriyeye Sicilleri Arşivi Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği'ne Ait 673 Numaralı Hüccet-i Şer'iyye Defterinin Çeviriyazısı ve Kısa Değerlendirilmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı*, İstanbul 2014, ss. 23-44. ;Gülseren Esiroğlu, "H. 1283-1284/M. 1866-1868 (34 Nolu) Antakya Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Hatay 2015, ss. 411-418. ;Musa Sezer, "78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078-1079/M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2008, ss. 247-250.

²⁰ Aslında bu yöntem takip edilse dahi istenen sonuca ulaşmak yine de mümkün olmayacaktı. Bu konuda yapılan özellikle yüksek lisans çalışmaları incelendiğinde bazılarının aynı defterin farklı kişilere taksimi ile oluştuğu görülür. Ortaya konulan idari yapı ise ilgili şer'iyye defterinin tamamından değil sadece seçilmiş bölümünden ibarettir. Böyle olunca araştırmacının belirli sayfalar ile sınırladığı çalışması dâhilindeki kayıtlardaki-kararlardaki köyler-idari birimler dışındakiler fark edilemez. Oysaki defterin bir bütün olarak tahlilinde dahi kimi eksiklikler bulunacaktır. Bu bakımdan şer'iyye sicillerinin kaynaklık edeceği çalışmalarda sadece hacimsel ölçüler ışığındaki zaman-konu sınırlamasının metodolojik bakımdan sorunlu olduğu söylenebilir.

²¹ Günay, "Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak...", s. 76.

²² Örneğin Mithat Fraşeri'den yapılan nakiller ile aslında geniş bir koleksiyon halinde muhafaza edilen 64 adet Elbasan sicil defterlerinin ve tapu kayıtlarının Sırp istilası ile tahrip edildiği, bunlardan geriye kalan kayıtların da 1946 yılında şehrin binalarının yıkılması ile yok olduğu nakledilir. Elbasan gibi Draç ve İşkodra'ya ait resmi kayıtlar da 1913'teki Sırp ve Karadağ işgalinde benzer kaderi yaşar. Bu kayıtlardan Draç'takilerin yakılması olayına yine Mithat Fraşeri şahit olur. Ergiri'ye ait kayıtlar ise Yunanlılar tarafından toplanarak Yanya'ya götürülür. Arnavutluk'un yabancı kuvvetlerce işgali ve sicillerinin tahribatı ardından elde kalan belgeler 1949'da Ulusal Arnavutluk Arşivi'ne nakledilir. Sicillerin bölgesel ve tarihsel bakımdan tasnifinin yanı sıra hemen Osmanlı Türkçesi'nden Arnavutça'ya çevirileri de o zaman başlar. Bk. Nuro, "The Significance Of The Kadı...", ss. 83-85.

Dosyaların birçoğunda bir ya da birkaç yaprak belge bulunur²³. Bazı dosyalardaki yaprak sayısı ise yüzün üzerindedir²⁴. Yanya vilayeti şer'iyeye sicilleri fonundaki dosyaların ilk 211'i Berat kazasına²⁵, diğerleri ise merkez vilayet ve diğer idari birimlere aittir²⁶. Çalışmada kullanılan Berat şer'iyeye sicillerinin içeriğinde tereke paylaşımı ve şahıslar arasındaki mukaveleler ile satış sözleşmeleri yaygındır²⁷. Sicillerin genelini oluşturan bu kararların dışında²⁸ aynı fonda ve Berat şer'iyeye sicilleri adı altındaki 115 numaralı dosyada tapu kayıtları yer alır. 240 yapraklık bu kaydın içeriğindeki tablolarda hangi köyde-çiftlikte kime kaç dönüm toprağın hangi tarihte ferağ edildiği listelenir²⁹. Bu defterlerin hemen hepsinin orijinal müsveddeleri değil temize geçirilmiş halleri mevcuttur. Bazılarında ise müsveddeler de defterlerin sonuna eklenmiştir³⁰.

Bu çalışmada Tiran Devlet Arşivlerindeki Berat şer'iyeye sicillerinden³¹ tespit edilen nefis-i Berat kazasının mahalle isimleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Ardından yine aynı sicillerden takip edebildiğimiz köylerin Berat kazasının yıllar içerisindeki idari değişiklikler ile ne derece uyumlu olduğu incelenmiştir. Kaynak olarak Berat şer'iyeye sicilleri, devlet ve vilayet salnameleri ile idari değişikliklere dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden faydalanılmıştır.

1. İdari Yapı

Berat, 1417 yılında Evrenesoğlu İsa Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetlerince fethedilir. Bu dönemde Rumeli Eyaleti dâhilindeki Avlonya sancağının merkezi olur. Sırp'ların Belgrad demesinden sebep Osmanlılar da burayı bir süre "Arnavud Belgradı"

²³ A. D. A. , *Fon no 128/Dosya no 121-133*. ;A. D. A. ,*Fon.128/Dos. 135-146*.

²⁴ Buna örnek dosyalar için bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3*, 1688-1689. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 7*, 1858-1859. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 16*, 1674-1679. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 21*, 1699-1703. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 26*, 1872. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 27*, 1899-1902. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 30*, ty. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 31*, 1868-1869. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 32*, 1888-1889. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 33*, 1874-1876. ; A. D. A. , *Fon.128/Dos. 34*, 1870-1873. ; A. D. A. , *Fon.128/Dos. 35*, 1864-1865. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 36*, 1862-1872. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 38*, 1875. ;A. D. A. , *Fon.128/Dos. 115*, 1872-1910.

²⁵ Bunlardan 127 dosya 1839-1912 yılları arasındadır. Bu 127 dosyanın 61'i tam olarak mevcut iken 66 adedi eksiktir. Diğer 24 dosya ise 1913-1925 yılları arasını kapsar. Bk. Nuro, "The Significance Of The Kadı...", s. 85.

²⁶ Delvine kazası 212-214 nolu ve 1653-1802 tarihli dosyalardan, Ergiri kazası 215-223 nolu ve 1700-1913 tarihli dosyalardan, Yanya kazası 224-228 nolu ve 1825-1868 tarihli dosyalardan, Loşne kazası 229- 230 nolu ve 1914-1916 tarihli dosyalardan, Premedi kazası 231 nolu ve 1865 tarihli dosyalardan, Tepedelen kazası 232-233 nolu ve 1865 tarihli dosyalardan, Avlonya kazası ise 234-253 nolu ve 1827-1916 tarihli dosyalardan oluşmaktadır.

²⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 8*, 1712-1716. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 10*, 1647-1751. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 112*, 1848. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 113*, 1832-1834. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 116*, 1757-1759.

²⁸ Nuro, çalışmasında birçok kişinin isimlerini değiştirmek üzere yaptıkları başvuruları da tespit eder. George'nin İsmail, Gonçe'nin Fatime, Rrapo'nun İbrahim ismini almak talebi gibi. Bk. Nuro, "The Significance Of The Kadı...", ss. 88-89.

²⁹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115*, 1872-1910.

³⁰ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27*, 1899-1902.

³¹ Berat sicillerinden kullandığımız dosyalar içerisindeki kararlarda genellikle Rumi Takvim esas alınmıştır. Daha az olsa da hem Rumi hem de Hicri Takvimin esas alındığı görülür. Ancak dosyalar içerisinde ister Rumi ister Hicri Takvim kullanılsın kararların sıralanmasında Rumi aylar temelinde bir tasnifin yapıldığı, her Rumi ay sonunda ilgili bölümün kapatılarak yeni başlayan ay ile kararların yeniden sıralandığı görülür. Rumi yıl devir ettiğinde ise karar numaraları da yeniden birden başlar. Bu sebeple kaynak gösterimi esnasında mümkün olduğunca Rumi Takvim, sadece Hicri Takvim'in kullanıldığı dosyalarda ise Hicri Takvim esas alınmıştır.

şeklinde isimlendirir³². Tanzimat ile birlikte Yanya eyaletine bağlı, kendi ismi ile anılan livanın merkezi olur. Bir aralık liva merkezinin Avlonya'ya³³ taşınması dışında merkez olma özelliğini Yanya'nın vilayet teşkili sonrasında da korur³⁴. Bu dönem zarfında sancak dahilindeki kaza, nahiye ve köy sayıları yıllar itibarıyla değişiklik gösterir³⁵. Ancak bu çalışmada mukayeselerde bulunmak üzere sıklıkla başvurulmuş Rumi 1311/1895-1896 tarihli Yanya Vilayet Salnamesine göre sancağın Avlonya, Loşne ve daha sonradan Iskarapar ile Timoriçe kazalarının birleştirilmesiyle teşkil edilen Goşniçka olmak üzere üç kazası ve bir nahiyesi bulunur³⁶.

Tanzimat'ın ardından Berat'ın taşra idari teşkilatındaki konumu böyle olduğu halde kadınların görev alanlarının taksimi hakkındaki bilgilerde Yenişehir-i Fener mevleviyeti dairesi içerisinde mahreç payeli bir kadının bulunduğu kazai-hukuki birimdir. Berat'a benzer şekilde idari-mali ve kazai-hukuki bakımdan taksimat dağılımındaki farklılık diğer kazalarda da görülür. Eyalet merkezi olan Yanya kazai-hukuki bakımdan yine Berat kazasındaki gibi Ohri, Kesriye, Narda, Ergiri ile birlikte Yenişehir-i Fener mevleviyeti dairesi içerisindedir. Ancak taşra teşkilatının idari-mali taksimatına dair dağılımda Yanya eyalet merkezi olurken Ergiri, Narda ile Preveze ve Berat'ın bu eyalete bağlı birer liva oldukları idari yapı karşımıza çıkar³⁷.

2. Berat Şehri Mahallelerinin Tespiti

Yerel tarih çalışmalarında mahalle ve köy isimlerinin tespiti meselesi bu birimlerin isimlerinin genellikle topluca gösterilmemesi sebebi ile zor olmuştur. Köy ve mahalle isimlerinin göreceli olarak birlikte yer aldığı kaynaklardan olan nüfus defterlerinde ise genellikle sayımın yapıldığı yerlerle sınırlı kalınması bakımından kimi

³² Muhteşem Giray, "Berat", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 474.

³³ Sancak ismi Avlonya'dır. Ancak Berat merkezdir. Sonradan Avlonya merkez yapılı. Lakin kaymakamın sancak idaresi için Berat'a sürekli gidip gelmesi ihtiyacından dolayı yeniden Berat merkez olur. Bk. B. O. A. , *LMVL*. 557-25009, 14 Rabiulevvel 1283/27 Temmuz 1866.

³⁴ *Devlet Salnamesi*, H. 1263, s. 82. ;D. S. , H. 1270, s. 68. ;D. S. , H. 1275, s. 69. ;D. S. , H. 1284, s. 168. ;D. S. , H. 1285, s. 98. ;D. S. , H. 1294, s. 450. ;D. S. , H. 1305, s. 37.

³⁵ Örneğin 1889 tarihli kaynaktan Iskarapar, Timoriçe, Avlonya, Malakasra adında dört kazaya münksım olan sancağın merkez kazası Berat'a bağlı 4 nahiyesi ile 347 köy bulunduğu görülür. (Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. II. , Mihran Matbaası, İstanbul 1889, s. 1260.) 1891 yılında Timoriçe ve Iskarapar kazalarının birleştirilmesi ile Goşniçka kazası teşkil edilir. Aynı zamanda Fiyer nahiyesinin merkezi Fiyer olan bir kaza, Loşne'nin de nahiye şeklinde idaresine dair işlemler vardır. (Bk. B. O. A. , *DH.MKT*. 1823-25, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891.) Sancak dahilindeki idari taksimata dair değişiklikler 1893 yılında da devam eder. Berat'ın merkez kazasından idare edilmesinde güçlük çekilen köylerden müteşkil nahiyeler ve yeni kazaların teşkiline devam edilir. (Bk. B. O. A. , *İ. DH*. 1301-58, 20 Recep 1310/7 Şubat 1893.) 1895-1896 yıllarında merkez kaza Berat'a bağlı nahiye sayısı 2-6, köy sayısı 433-600 arasındadır ki sebebi idari taksimata dair değişikliklerdir. Bk. *D. S.* , H. 1312, s. 850, 851. ;*D. S.* , H. 1313, s. 889, 890. ;*D. S.* , H. 1314, s. 894-895.

³⁶ *Yanya Vilayet Salnamesi*, R. 1311/M. 1895-1896, s. 149-160

³⁷ H. 1272/M. 1855-1856 tarihli devlet salnamesine kadar gördüğümüz bu durum kimi araştırmacılar tarafından idari taksimata dair örneklerde kullanılır. Oysaki burada ifade edilen şey idari-mali olarak kazanın taksimatı olmayıp, kazai-hukuki bir birim olarak kazada görev yapan kadınların yetki alanını ve payesini gösteren bir taksimattır. Bk. *D. S.* , H. 1263/M. 1846-1847, s. 71-72. ;*D. S.* , H. 1264/M. 1847-1848, s. 72. ;*D. S.* , H. 1265/M. 1848-1849, s. 65. ;*D. S.* , H. 1266/M. 1849-1850, s. 36, 42. ;*D. S.* , H. 1267/M. 1850-1851, s. 64-70. ;*D. S.* , H. 1268/M. 1851-1852, s. 62, 69. ;*D. S.* , H. 1270/M. 1853-1854, s. 71, 78. ;*D. S.* , H. 1271/M. 1854-1855, s. 61, 67. ;*D. S.* , H. 1272/M. 1855-1856, s. 64. ;*D. S.* , H. 1273/M. 1856-1857, s. 63.

eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çeşitli kaynakların karşılaştırılması ve elde edilen bilgilerin bir arada değerlendirilmesi ihtiyacı doğmaktadır.

Berat'ın 17. yüzyıldaki mahalle isimleri Evliya Çelebi'den öğrenilir. Ancak mahalle isimlerinden birçoğu metinden okunamadığı için mahallelerden bazılarının isimleri ile toplam sayısı dışında yeterli malumat elde edilemez. Toplam mahalle adedini 30 olarak veren Çelebi'nin eserindeki mahalleler "Murad Çelipa, Uzurlu, Hünkâr, Vakıf, Baba Kadı, Paşmakçılar, Akmesicid, Eskibâzâr, Güngörmez" şeklinde sıralanır. Çelebi, Berat'taki mahallelerden birisinin Yahudi olmak üzere toplam on tanesinin Gayrimüslim mahallesi olduğunu belirterek "Çingene, Ermeni ve Freng" mahallelerinin bulunmadığını ekler³⁸. Diğer yandan Yanya vilayet salnamelerinde yapılan incelemeler neticesinde Berat'ın "Hasankale, Vakıf, ve Murad Çelebi" mahalleri tespit edilir³⁹. Berat kazasının Gayrimüslim nüfusu vukuatına dair defterden ise "Kale, Sitkoveş, Mangalem, Vakıf, Goriça" mahalleleri bulunur⁴⁰. Bu kaynakların dışında Nuro'nun çalışmasında yine Berat kadı defterlerinden yapılan incelemelerden hareketle Berat şehri mahallelerine misal olarak "Mahalle-i Atik, Cami Atik, Vojvoda, Murat Celepi, Mahalle-i Vakef" gösterilir⁴¹.

Evliya Çelebi, nüfus vukuat defteri, salname ve Nuro'nun çalışması ile bulunan mahallelerden tekraren sayılanları dikkate aldığımızda on yedi mahalle ismine ulaşırız. Ancak bu şekilde Evliya Çelebinin şehri ziyaretinde ifade ettiği otuz mahallenin tespiti dahi tamamlanmaz. Üstelik bu mahallelerin görüldüğü kaynaklar arasındaki zaman farkı dikkate alındığında bazı mahalle isimlerinin değişmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir. Bir diğer mesele ise klasik dönem mahallelerinin Tanzimat dönemi mahallelerinden ebat olarak küçük olmalarının yarattığı sonuçtur. Yani bir kasabanın Tanzimat öncesindeki mahalle sayısında sonrası ile mukayese edildiğinde azalma olabilmektedir. Bunun için mahalle sayılarının daha güncel kaynaklardaki bilgilerle mukayesesi önemlidir. Üstelik süreç içerisinde mahallelerin büyükleri ile birlikte isimleri de değişmektedir. İşte burada eksik kalan mahallelere -mahkeme kayıtlarına yansıyanlara- Berat şer'iyye sicillerinden ulaşılabilir.

Tablo 1: Tanzimat Sonrası Berat Şehri Mahalleleri (1840-1913).

Alet ⁴²	Altan ⁴³	Ak Mescid ⁴⁴	Atik ⁴⁵	Breka ⁴⁶
--------------------	---------------------	-------------------------	--------------------	---------------------

³⁸ Akmesicid için Akmahalle ifadesi de kullanılır. Bk. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, VIII. Kitap, İstanbul; Yapı Kredi Yayınları, 2003, ss. 288-289.

³⁹ Berat dahilindeki okulların isimleri sıralanırken bazı mahalle isimleri de zikir edilir. Bk. *Yanya Vilayet Salnamesi*, R. 1311/M. 1895-1896, s. 153.

⁴⁰ B. O. A. , *ML. CRD. d. 1704*, 15 Muharrem 1272/27 Eylül 1855.

⁴¹ Nuro, "The Significance Of The Kadı...", s. 88.

⁴² آلت bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 225*, 29 Recep 1282/18 Aralık 1865. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Karar no 104/s. 328*, 3 Şaban 1288/18 Ekim 1871. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 36*, s. 6, 27 Rabiulevvel 1293/22 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 339*, s. 89, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 125/s. 36-37*, 13 Temmuz 1326/26 Temmuz 1910.

⁴³ التان bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 610*, 19 Kanunuevvel 1315/1 Aralık 1899.

⁴⁴ اق مسجد bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 110*, 1688-1689. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 114/s. 2*, H. 1085/M. 1674. ;A. D. A. , *Fon 128/Dos. 7/s. 65*, 30 Rabiulevvel 1275/7 Kasım 1858.

Cedit ⁴⁷	Delibega ⁴⁸	Glaviç ⁴⁹	Goriça ⁵⁰	Hasankale ⁵¹
Hulek ⁵²	Hurice ⁵³	Hüseyin Ankale ⁵⁴	İzgor Ahmed Bey ⁵⁵	Jirkityan ⁵⁶
Kala ⁵⁷	Kara Ali Bey ⁵⁸	Kara Kasım ⁵⁹	Mangalem ⁶⁰	Mehmed Bey ⁶¹

⁴⁵ عتيق bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 122*, 13 Safer 1281/18 Temmuz 1864. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 300*, s. 76, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 5/s. 3*, 15 Kanunusani 1306/27 Ocak 1891. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 390*, 27 Eylül 1315/4 Cemazeyilahir 1317/9 Ekim 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 183/s. 59*, 10 Nisan 1326/23 Nisan 1910.

⁴⁶ برف ve bazen de برفا imlasi ile. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 937/s. 149*, 20 Ramazan 1305/31 Mayıs 1888. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 452/s. 38*, 23 Safer 1311/5 Eylül 1893. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 18*, 23 Muharrem 1315/24 Haziran 1897. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 111*, 30 Mayıs 1316/12 Haziran 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 548*, Kanunuevvel 1316/Aralık 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 161/s. 51*, 17 Şaban 1330/1 Ağustos 1912.

⁴⁷ چديد bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 62-63*, 3 Rabiulahir 1275/10 Kasım 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 33/Kar. 58/s. 2*, 5 Rabiulahir 1291/22 Mayıs 1874. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar. 65/s. 201*, 15 Rabiulevvel 1288/4 Haziran 1871. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 13/s. 4*, 26 Kanunusani 1306/7 Şubat 1891. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 17*, 15 Muharrem 1315/16 Haziran 1897. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 368*, 21 Eylül 1315/3 Ekim 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 106/s. 30*, 23 Mart 1325/5 Nisan 1909.

⁴⁸ دليغا bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 114/s. 5-6*, H. 1085/M. 1674. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 112/s. 12*, 23 Safer 1265/18 Ocak 1849. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 97*, s. 3, 17 Rabiulevvel 1293/12 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 371/s. 97*, 19 Safer 1305/6 Kasım 1887. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 300*, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 6*, 9 Cemazeyilahir 1314/15 Kasım 1896. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 236*, Ağustos 1316/Ağustos 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 447*, Teşrinievvvel 1316/Ekim 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 41/s. 6*, 1 Ağustos 1326/14 Ağustos 1910. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 155/s. 49*, 8 Mart 1327/21 Şubat 1912.

⁴⁹ غلويچ bazen غلويچ imlasiyla. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 63*, 15 Rabiulahir 1275/22 Kasım 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 47*, s. 8, 3 Rabiulahir 1293/28 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 707*, 20 Şubat 1315/4 Mart 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 290*, s. 73, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890.

⁵⁰ غوريچا bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 86*, 15 Rabiulahir 1276/11 Kasım 1859. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 13/s. 3*, 11 Recep 1278/12 Ocak 1862. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 32*, 23 Safer 1280/9 Ağustos 1863. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 240*, 19 Ramazan 1282/5 Şubat 1866. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 140/Kar. 1081*, s. 2, 23(?) Zilkade 1305/1(?) Ağustos 1888.

⁵¹ Bazı kararlarda انكل Ankale ve سنيكال Senikale imlalarına tesadüf edilir. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 343*, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 694/s. 52*, 24 Teşrinievvvel 1309/5 Kasım 1893. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 558*, Kanunuevvel 1316/Aralık 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 97/s. 27*, 15 Eylül 1324/28 Eylül 1908. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 138/s. 41-42*, 15 Rabiulevvel 1329/16 Mart 1911.

⁵² حولق bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 3/s. 8*, 1 Mart 1306/13 Mart 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 334*, s. 87, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 181/s. 13*, 19 Şaban 1310/8 Mart 1893. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 626*, 25 Kanunuevvel 1315/6 Ocak 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 91/s. 55*, 12 Haziran 1911. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 185/s. 60*, 26 Rabiulevvel 1331/11 Şubat 1915.

⁵³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 133/s. 40*, 1 (?) Kanunuevvel 1326/14(?) Aralık 1914.

⁵⁴ حصين انكال bazen حنينك Hanikale ve bazen de sadece انكل imlaları ile gösterilir. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 20/s. 33*, 28 Cemazeyilahir 1271/18 Mart 1855. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 71/s. 5*, 7 Cemazeyilevvel 1272/15 Ocak 1856. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 73*, 3 Ramazan 1275/6 Nisan 1859. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 73*, 4 Şevval 1280/13 Mart 1864. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 58/s. 136*, 19 Nisan 1304/1 Mayıs 1888. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 343*, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 65/Kar. 171/s. 336*, 6 Temmuz 1311/18 Temmuz 1895.

⁵⁵ ايز غور احمد بك bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 84*, 1688-1689. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 50*, s. 8, 5 Rabiulahir 1293/30 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 1746/s. 40*, 24 Recep 1304/18 Nisan 1887. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 351*, s. 93, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 493*, 2 Teşrinisani 1315/11 Recep 1317/14 Kasım 1899.

⁵⁶ ژيركيتيان bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 92*, s. 2, 15 Rabiulevvel 1293/10 Nisan 1876.

Murad Çelebi ⁶²	Peskoveş ⁶³	Prema ⁶⁴	Sitkoveş ⁶⁵	Sulek ⁶⁶
Tepe Kıptıyan ⁶⁷	Umur Paşa ⁶⁸	Üstadoğlu ⁶⁹	Vakıf ⁷⁰	Zabitan ⁷¹

⁵⁷ قلع bk. A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 66*, 12 Cemazeyilahir 1275/17 Ocak 1859. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 37/Kar. 76/s. 32*, 12 Rabiulevvel 1291/29 Nisan 1874. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 279*, s. 70, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 99*, 2 Teşrinievvvel 1315/14 Ekim 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 119/s. 35*, 1 Mayıs 1328/14 Mayıs 1912.

⁵⁸ قرا علی bk. A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 80*, 19 Muharrem 1275/29 Ağustos 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 34*, s. 167, 2 Muharrem 1295/6 Ocak 1878. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 288*, s. 73 Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 93 /s. 9*, 24 Kanunusani 1308/5 Şubat 1893. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 497*, 6 Teşrinisani 1315/18 Kasım1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 105/s. 30*, 24 Şubat 1324/9 Mart 1909.

⁵⁹ قرا قاصم bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 71/s. 33*, 2 Safer 1273/2 Ekim 1856.

⁶⁰ منغالم bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 129/s. 1*, Rabiulevvel 1257/Nisan 1841. ;A. D. A. *Fon 128/ Dos. 7/s. 62*, 25 Rabiulevvel 1275/2 Kasım 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 122*, 23 Muharrem 1281/28 Haziran 1864. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 20*, 23 Muharrem 1315/24 Haziran 1897. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 35/s. 12-13*, 22 Safer 1323/28 Nisan 1905.

⁶¹ ایز عور محمد بك bazı kararlar da محمد بك imlasıyla verilir. Bk. A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 89*, 13 Rabiulahir 1276/9 Kasım 1859. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar.64/s. 334*, 18 Şevval 1288/31 Aralık 1871. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 302*, s. 77, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 423*, 9 Teşrinievvvel 1315/21 Ekim 1899.

⁶² مراد چلبی bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 4/s. 22*, 1674-1684.; A. D. A. , *Fon 128/Dos. 130/s. 1*, Recep 1269/Mayıs 1853. ; A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 73*, 19 Safer 1275/28 Eylül 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 318*, s. 82, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 478*, 28Teşrinievvvel 1315/9 Kasım1899.

⁶³ پىكوش bk. A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 68*, 17 Cemzeyilevvel 1275/23 Aralık 1858. ;A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 89*, 12 Rabiulahir 1276/8 Kasım 1859.

⁶⁴ پرما bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 58/ s. 1*, 15 Rabiulahir 1303/21 Ocak 1886. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 708*, Kanunuevvel 1317/Aralık 1901.

⁶⁵ Kimi kararlar da صيقوش Sikoveş ve صينقوش Senikoveş imlası ile görülür. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 20/s. 2*, 7 Recep 1267/8 Mayıs 1851. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar. 16/s. 58*, 20 Rabiulevvel 1287/20 Haziran 1870. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 57/Kar. 1459s. 15*, 28 Rabiulevvel 1306/2 Aralık 1888. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos.72/s. 53-54*, 25 Temmuz 1306/6 Ağustos 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 7/s. 87*, 2 Kanunusani 1330/15 Ocak 1915.

⁶⁶ ماصولك ve bazı yerlerde صولك imlası ile geçer. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 55/s. 1*, 11 Rabiulahir 1267/13 Şubat 1851. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 969/s. 149*, 20 Ramazan 1305/31 Mayıs 1888. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 72/s. 47*, 16 Kanunuevvel 1305/28 Aralık 1889.

⁶⁷ كيبتيان bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 81*, 1688-1689. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar. 84/s. 64*, 11 Rabiulahir 1287/11 Temmuz 1870. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 23*, s. 25, 30 Cemazeyilevvel 1293/23 Haziran 1876.

⁶⁸ عمر پاشا bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 112/s. 19*, 4 Cemazeyilevvel 1265/28 Mart 1849. ;A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 63*, 7 Rabiulevvel 1275/15 Ekim 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 37/Kar. 17/s. 38*, 30 Rabiulevvel 1291/17 Mayıs 1874. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 40*, s. 17, 3 Cemazeyilevvel 1293/27 Mayıs 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 372/s. 97*, 19 Safer 1305/6 Kasım 1887. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 319*, s. 82, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 403*, 2 Teşrinievvvel 1315/914 Ekim 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 230/s. 74*, 2 Kanunuevvel 1331/15 Aralık 1915.

⁶⁹ اومستادو غلى bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 113/s. 2*, 1 Muharrem 1248/30 Mayıs 1832.

⁷⁰ وقف bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 5/s. 54 H. 1162/M. 1746*. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 113/s. 5*, 25 Muharrem 1248/24 Haziran 1832. ;A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 73*, 18 Safer 1275/27 Eylül 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 34*, 15 Rabiulevvel 1280/30 Ağustos 1863. ;A. D. A. , *Fon 128/Dos. 26/Kar. 115*, 29 Safer 1289/8 Mayıs 1872. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 37*, s. 7, 28 Rabiulevvel 1293/23 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 349*, 15 Eylül 1315/22 Cemazeyilevvel 1317/27 Eylül 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 52/Kar. 108/s. 31*, 2 Haziran 1325/15 Haziran 1909.

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Berat şehrinin -en azından tespit edilebildiği kadarı ile- Tanzimat sonrası dönemde mahkeme kayıtlarına yansıyan mahalle sayısının 30 olduğu söylenebilir. Eski Pazar⁷², Güngörmez⁷³, Elhac Sinan⁷⁴, Sigomi⁷⁵, Cami Atik⁷⁶ mahalleleri ise 17. yüzyılın son çeyreğine yani Evliya Çelebi'nin şehri ziyaretinin hemen sonrasına ait Berat şer'iyye sicilleri kayıtlarında görülür. Eskipazar ve Güngörmez Çelebi tarafından belirtilen mahallelerdendi. Bu mahallelerin, Elhac Sinan ve Sigomi mahalleleri ile birlikte Çelebi'nin bahsettiği 30 mahalle dahilinde olması muhtemeldir. Ancak sonraki yüzyıllara ait mahkeme kayıtlarında bu mahalle isimlerine rastlanmadığı için yukarıdaki tabloya kaydedilmemişlerdir. Söz konusu mahallelerin isimleri değişmiş ya da bu mahalleler bölünerek farklı isimlerdeki mahallelere taksim edilmiş olabilir.

Evliya Çelebi'nin şehri ziyaretinde belirttiği ve isimleri de tablodan okunabilen Murad Çelipa, Vakıf, Akmesicid, Eski Pazar, Güngörmez mahalleleri farklı yıllara ait sicillerde yer alır. Ancak Baba Kadı, Paşmakçılar, Hünkâr isimli mahallelere dair bir veriye rastlanmaz. Nuro'nun çalışmasında Evliya Çelebi'den farklı olarak belirtilen "Mahalle-i Atik ve Cami Atik'e" dair kayıtlara da sicillerden ulaşılırken "Vojvoda" mahallesine tarafımızca rastlanmaz.

Çelebi, mahalle isimlerini sıralarken alt kale surları içerisindeki Mangalem'i tarif eder. Aynı şekilde iç kaledeki Kala mahallesi ile Kuru varoşu dediği Goriça'dan⁷⁷ da bahsettiği halde isim belirtmez⁷⁸. Bunun nedeni Çelebi'nin Berat şehrinin mahalle sayısı olarak verdiği 30 sayısının sadece kale dışındaki yerlerden ibaret olmasıdır denilebilir. Lakin Kuru varoşu yani Goriça, ne iç ne de aşağı kalede olmayıp Osumi Irmağı'nın karşısındadır. Bu sebeple Çelebi'nin ifade ettiği 30 mahalle içerisinde bu üç mahallenin de yer aldığı söylenebilir.

Evliya Çelebi'nin eserindeki mahallelerden okunamayanları biliyor olsa idik bile bunların da isimlerinin zamanla değiştiğini görecektik. Ayrıca yeni kurulan mahalleler ile ismi farklılaşan mahallelerin olduğu da ortadadır. Diğer bir mesele ise Evliya Çelebi bahsettiği 30 mahalle içerisinde "Ermeni, Freng ve Çingene" mahalleleri yoktur der⁷⁹. Ancak daha 1688 yılına ait sicil kaydında Çelebi'nin ifadesinin aksine Berat'ta Kıptıyan mahallesinden bahsedilir. Nitekim bu mahalle aradan geçen iki asır sonra da varlığını korur. Bu nedenle Çelebi'nin belirttiği mahalle isimlerinin kısmen de olsa eksik olma ihtimali göz önünde tutulmalıdır.

⁷¹ زابيتان bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 461*, 23 Teşrinievvel 1315/4 Kasım 1899.

⁷² Pazar-ı Atik imlası ile de verilir. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 16/s. 41*, 1674-1679. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 82*, 1688-1689.

⁷³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 114/s. 5*, H. 1085/M. 1674. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 16/s. 34*, 1674-1679. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 19*, 1688-1689.

⁷⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 110*, 1688-1689.

⁷⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 16/s. 26*, 1674-1679.

⁷⁶ Eski Cami mahallesi şeklinde de yazılır. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 4/s. 23*, 1674-1684. ; A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 16/s. 40*, 1674-1679. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 80*, 1688-1689.

⁷⁷ Goritsa şeklindeki imlası ile Slavca kökenli olması muhtemeldir. Yüksekçe, ağaçlık bir alan ya da koruluk anlamı ile Çelebi'nin Kuru Varoşu ifadesi ile de örtüşür.

⁷⁸ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, ss. 287, 290

⁷⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 288.

Diğer bir konu ise mahalle isimlerinin kullanımındaki değişikliklerdir. Hüseyin Ankale mahallesi, Hanikale ve Ankale şeklindeki imlalar ile kararlarda yer alır⁸⁰. Benzer şekilde Hasankale mahallesi de Senikale ve Ankale imlası ile ifade edilir. Yani birbirinden farklı iki mahalle olarak karşımıza çıkan Hüseyin Ankale ve Hasankale mahalleleri bazı durumlarda sadece Ankale şeklinde gösterilir. Kararlardaki Ankale ifadesi ile bu iki mahalleden hangisinin kastedildiğini anlamak zorlaşır. Lakin iki farklı mahallenin varlığı sicillerdeki kararlarda açıkça takip edilir⁸¹. Bu duruma benzer bir meseleye İzgor Ahmet Bey ve İzgor Mehmet Bey mahallelerinde rastlanır. 1833 tarihli kayıta İzgor Ahmed Bey mahallesi sadece İzgor mahallesi şeklindeyken sonraki kararlarda İzgorzade Ahmed Bey mahallesi olarak izlenir⁸². İzgor Ahmed Bey Mahallesi gibi İzgor Mehmed Bey mahallesi de zamanla bir takım değişikliklere uğramıştır⁸³. İzgor Mehmed Bey mahallesi 17. yüzyıla ait yani göreceli olarak daha eski kayıtlarda Mendal Mehmed Bey mahallesi şeklindedir⁸⁴. Hatta Mehmed Bey mahallesinin Evliya Çelebi'nin anlattığı Uzkurlu mahallesi olması da muhtemeldir. Nitekim kimi kayıtlarda bu mahalleye Uzkurlu Mehmed Bey mahallesi denmesinin nedeni bu olabilir⁸⁵.

Berat şehrinde varlığını bugün de muhafaza eden Mangalem mahallesi bazı kayıtlarda Mangalen imlası ile verilir⁸⁶. Mangalem gibi Evliya Çelebi'nin Berat kalesi ve şehrini tasvirinde gayet açık bir şekilde anlatılan Goriça'nın adı da Koru'dur⁸⁷. Ancak Çelebi'nin tasviri ardından sicillerdeki ifade ile bu mahalle Goriça ismini alır ve halen böyledir⁸⁸. Nuro'nun belirttiği "Cami-i Atik" mahallesi sicillerde 17. yüzyılın son çeyreğine ait kayıtlardadır. Sonraki yıllara ait kayıtlarda bu mahalle ismine rastlanmaz iken Atik yer alır. Buradan "Cami-i Atik" isminin sadece Atik'e dönüştüğü bir süreç yaşanmıştır diye bir önermede bulunulabilir.

Bu bilgilerden hareketle Evliya Çelebinin tasviri ve ardından 20. yüzyıl başına kadar sürekliliği bir şekilde sicillerinden takip edebildiğimiz mahalleler Tepe Kıptıyan, İzgor Ahmed Bey, Murad Çelebi, Ak Mescid, Delibega, Mangalem, Kale, Goriça ve Eskipazar'dan ibarettir. Sicillerdeki diğer mahalleler ise Çelebi'nin seyahati ardından şehrin yaşadığı gelişim neticesinde muhtemelen yeniden tesis edilen mahallelerdir.

⁸⁰ حسين انكل 1859. ;A. D. A. , *Fon 128/Dos. 31/Kar. 939/s. 158*, 21 Ramazan 1285/5 Ocak 1869. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 963/s. 148*, 17? Ramazan 1305/28 Mayıs 1888.

⁸¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 58/s. 136*, 19 Nisan 1304/1 Mayıs 1888. ; A. D. A. , *Fon 128/Dos. 72/s. 22*, 11 Teşrinisani 1305/23 Kasım 1889. ; A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 65/Kar. 171/ s. 336*, 6 Temmuz 1311/18 Temmuz 1895.

⁸² ايزغور زادا احمد بك bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 113/s. 5-6*, 17 Şevval 1248/9 Mart 1833. ;A. D. A. , *Fon 128/ Dos. 7/s. 67*, 7 Cemzeyilevvel 1275/13 Aralık 1858. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 179*, 7 Zilkade 1281/3 Nisan 1865.

⁸³ ايزغور محمد بك bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 20/s. 2*, 13 Recep 1267/14 Mayıs 1851. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 20/s. 32*, 25 Muharrem 1271/18 Ekim 1854. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 35/s. 180*, 11 Zilkade 1281/7 Nisan 1865. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 1363/s. 8*, 5 Rabiulahir 1304/1 Ocak 1887.

⁸⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 114/s. 2, s. 4*, H. 1085/M. 1674. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 3/s. 15*, 1688-1689.

⁸⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 135/ s. 11*, 8 Şubat 1308/20 Şubat 1893.

⁸⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 114/s. 3*, H. 1085/M. 1674.

⁸⁷ Koru'nun hemen arkasındaki dağın zirvesindeki harap kale de Çelebi'nin tasvirindeki parçalardan birisi olup Koru mahallesindeki kiliseler ve ahalisi hakkındaki bilgiler bu gün dahi canlıdır. Bk. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 290.

⁸⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 112/s. 8*, 25 Rabiulevvel 1265/18 Şubat 1849.

Evlıya Çelebi'nin tasvir ettiği Berat Şehir mahalleleri ve sicillerdeki mahallelerden hemen hepsinin isimleri değişmiştir. Bugün Şehirde Mangalem, Goriça, Kale ve Eskipazar mahalleleri belirgin bir Şekilde tespit edilir. Şehre Tiran istikametinden girildiğinde sağda akan Osumi nehri üzerinde birkaç defa yıkılarak yeniden inşa edilen Goriça k p r s ne gelmeden bulunan semtin adı ahali dilinde hala Murad Çelebi mahallesini andırırçasına ‘‘Çelepia’’ Őeklinindedir. Eskibazar mahallesi ifadesi ise bugün Şehir meydanındaki Kurşunlu Camii ve Ortodoks Kilisesinin bulunduğu civara gayri resmi olarak ‘‘Pazar’’ denilirken kullanılır⁸⁹. Kale mahallesi Berat Kale'si içerisindeki yerini muhafaza ederken alt kale surları dahilindeki Mangalem mahallesi de aynı Şekilde varlığını korumaktadır. Mangalem mahallesinin karşısında Osumi Irmağı'nın kıyısında ise Gorie bulunmaktadır. Ancak diğer mahallelerin isimlerini ve konumlarını takip edebilmek mümkün değildir. Burada idarecilerin çeşitli gerekçelerle yer isimlerinde yaptıkları düzenlemelerin Şehir tarihi çalışmaları bakımından ortaya çıkardığı zorluklar görülmektedir.

3. Berat Kazası Köy İsimleri  zerine Tespitler

1895-1896 tarihli Yanya Vilayet Salnamesi'nden anladığımız kadarını ile Berat kazasının köy sayısı ise 217'dir⁹⁰. Buradaki köylerin birçoğu farklı tarihli Şer'iyye sicillerinden takip edilir. Ancak salnamede sıralanan köylerin dışındaki bazı köyler farklı tarihlere ait sicil defterlerinde yine Berat kazası dahilindedir. Bu köylerden tespit edilebilenlerin 1897 ve sonrasına yani bahsedilen tablodan sonraki yıllara ait sicillerde yoğunlaştığı dikkat çeker. Fakat Ada⁹¹, ıplak⁹², oroveŐ⁹³, KemerŐenik⁹⁴, Sika⁹⁵, Pikal⁹⁶, Velyak⁹⁷ isimli 7 köy 1892 yılı öncesindeki sicillerdedir. Bu tarih ise bizim temel aldığımız 1895-1896 yılı verilerini içeren tablodan öncesine aittir. Bu köylerin Berat kazası dahilinde iken sonradan başka kazalara bağlandığı düşünülebilir. 1895-1896 tarihli Yanya Vilayet Salnamesi'nde belirtilmediği halde sonraki yıllarda Berat ile irtibatlandırılan köylerden bir kısmı aşağıda gösterilmiştir. Bu köyler ilgili vilayet salnamesindeki tabloda yer almazlar. Bu durumda sicillerdeki bilgileri 1895/1896 tarihli

⁸⁹ Ancak Evliya Çelebi'nin bahsettiği Eskibazar ile bu semtin aynı yer olup olmadığı Őüphelidir. Çünkü Çelebi'nin Şehri ziyaretinde ikisi ırmak kenarında toplam 4'ten fazla pazarın olduğu bilinmektedir. Bk. *Evlıya Çelebi Seyahatn mesi*, s. 289.

⁹⁰ Salnamedeki tabloda köy ve çiftlik isimleri karışık haldedir. Lakin toplam sayının belirtildiği durumlarda her defasında köy-çiftlik ayrımı yapılmadan köy denilmiştir. Hatta salnamede çiftlik olduğu görülen köylerin sicillerde köy Şeklinde ifade edildiği de sıklıkla görülür. Bu durum çiftlik-köy ayrımının evrakı oluşturan memur nazarında her zaman bir ayrım ifade etmediğini ya da ilgili birimin köy-çiftlik statüsünde meydana gelen deđiŐimlerin bir yansımaları olarak düşünülebilir. Bk. Y. V. S. , R. 1311/1895-1896, s. 255.

⁹¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar.67/s. 113*, 6 Recep 1287/20 Haziran 1870.

⁹² Bazı kararlarda İstan ıplak olarak yer alır. Bk A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 55, s. 43*, 19 Şaban 1293/9 Eylül 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 30/s. 15*, 10 Mart 1308/22 Mart 1892.

⁹³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 37/Kar. 12/s. 38*, 30 Rabiulevvel 1291/17 Mayıs 1874.

⁹⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 65, s. 19*, 10 Cemazeyilevvel 1293/3 Haziran 1876.

⁹⁵ A. D. A. , *Fon. 128/ Dos. 127/s. 1* , Rabiulevvel 1249/Temmuz-Ağustos 1833. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 200*, 16 Teşrinievvel 1287/28 Ekim 1871. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 671/s. 119*, 27 Cemazeyilevvel 1305/10 Şubat 1888.

⁹⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 51, s. 8*, 5 Rabiulahir 1293/30 Nisan 1876.

⁹⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 33/Kar. 137/s. 50*, 5 Rabiulahir 1292/11 Mayıs 1875.

salnamedeki veriler dışında mukayese edecek başka kaynaklara ihtiyaç duyulur. 1895/1896 yılı devlet salnamesine göre Berat merkez kazasının köy sayısı 218'dir. Bu sayı 1898 ve 1902 yılları arasındaki kayıtlar için de aynıdır⁹⁸. Yani bu süreçte diğer kaynaklara göre Berat kazasının köy sayısında bir değişiklik yaşanmamıştır. Ancak adı geçen 218 köyün dışında bazı köylere yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere şer'iyye sicillerinden tesadüf edilir. Bahsedilen köylerden bir kısmı yeni teşkil edilmiş olabilir. Ayrıca vilayet salnamesindeki köy isimlerinin sağlıklı bir şekilde oluşturulmadığı da akla gelir. Nitekim köy isimlerinin gösterildiği tablonun yer aldığı aynı salnamede kazadaki okulların gösterildiği yerler bahsinde ismi verilen Kabnove köyü⁹⁹ salnamedeki tabloda yoktur. Ama aynı köy çeşitli tarihli şer'iyye sicillerinde Berat kazasında gösterilir¹⁰⁰.

Tablo 2: Şer'iyye Sicillerinden Tespit Edilen Berat Kazasına Ait Bazı Köyler.

Binak ¹⁰¹	Bolovina ¹⁰²	Delisoka ¹⁰³	Delot ¹⁰⁴	Delvet ¹⁰⁵
Domaki ¹⁰⁶	Epirsi ¹⁰⁷	Hotka ¹⁰⁸	Lobş-Lobeş ¹⁰⁹	Kabnove ¹¹⁰
Kara Kala Paşa ¹¹¹	Karakıza ¹¹²	Kerkonesi ¹¹³	Malamirsi ¹¹⁴	Nipahor ¹¹⁵
Nipersundi ¹¹⁶	Riyak ¹¹⁷	Roşdime ¹¹⁸	Poştina ¹¹⁹	Vinişte ¹²⁰

⁹⁸ D. S. , H. 1313, s. 889. ; D. S. , H. 1314, s. 894. ;D. S. , H. 1316, s. 670. ;D. S. , H. 1317, s. 630. ; D. S. , H. 1319, s. 722. ;D. S. , H. 1320, s. 741.

⁹⁹ Y. V. S. , R. 1311/1895-1896, s. 153.

¹⁰⁰ Kute köyü (Bk. Y. V. S. , R. 1311/1895-1896, s. 153, 251.) salnamede okulların sıralandığı sayfada ve köylerin verildiği tabloda yer alırken şer'iyye sicillerinde de bulunur. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 20*, 15 Teşrinievvel 1283/27 Ekim 1867. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 87*, s. 2, 14 Rabiulevvel 1293/9 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 49*, s. 88, 18 Safer 1294/4 Mart 1877. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 464*, 3 Teşrinisani 1315/15 Kasım 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 542*, 21 Teşrinisani 1315/3 Aralık 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 269*, Ağustos 1316/Ağustos 1900.

¹⁰¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 705*, 16 Şubat 1315/28 Şubat 1900.

¹⁰² A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar.320/s. 30*, 16 Muharrem 1311/17 Temmuz 1309/29 Temmuz 1893. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 702*, 15 Şubat 1315/27 Şubat 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 220*, Ağustos 1316/Ağustos 1900.

¹⁰³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 237*, Mayıs 1317/Mayıs 1901.

¹⁰⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 113*, Nisan 1317/Nisan 1901.

¹⁰⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 356*, Ağustos 1317/Ağustos 1901.

¹⁰⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 457*, 18 Teşrinievvel 1315/30 Ekim 1899.

¹⁰⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 206*, 25 Temmuz 1316/7 Ağustos 1900.

¹⁰⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 662*, 15 Kanunusani 1315/27 Ocak 1900.

¹⁰⁹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 89*, 14 Mayıs 1316/27 Mayıs 1900.

¹¹⁰ Kanpove, Kapnove imlaları ile verilir. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 20*, 15 Teşrinievvel 1283/27 Ekim 1867. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 1315/3 Aralık 1899*.

¹¹¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 598*, Kanunuevvel 1316/Aralık 1900.

¹¹² A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 723*, 26 Şubat 1315/10 Mart 1900.

¹¹³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 33/Kar. 70/s. 137*, 4 Muharrem 1293/31 Ocak 1876. ; A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 154*, 24 Haziran 1316/6 Ağustos 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 361*, Eylül 1316/Eylül 1900.

¹¹⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 500*, 6 Teşrinisani 1315/18 Kasım 1899.

¹¹⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 370*, 21 Eylül 1315/3 Ekim 1899.

¹¹⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 715*, 24 Şubat 1315/8 Mart 1900.

¹¹⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 147/s. 11*, 25 Ramazan 1314/27 Şubat 1897. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 359*, 18 Eylül 1315/30 Eylül 1899.

¹¹⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 255*, Ağustos 1316/Ağustos 1900.

Yenice ¹²¹	Zelovize ¹²²	Zelvijan ¹²³
-----------------------	-------------------------	-------------------------

Bir sicilde Berat kazasında bulunan köylerin sonraki tarihli sicil kaydında farklı bir kazanın idari sınırlarında yer aldığı görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken ilgili köyün hangi tarihli sicilde bulunduğudur. Bu tarih ile o zamanki idari yapının karşılaştırılması zaruridir. Hatta bunun için sadece nahiye, kaza ve sancak dağılımı da yeterli olmamaktadır. Nitekim bir kazanın ilgili tarihte teşkil edilmesi tek başına o köyün o kazaya ilhak edildiği anlamına her zaman gelmeyebilir. Üstelik sıklıkla görüldüğü üzere bir ya da birkaç köy ahalisini temsilen muhtarların verdikleri arzuhaller ile köylerinin başka bir kazaya-sancağa ilhakları istenmektedir. Genellikle kaza-nahiye merkezine olan uzaklıkları gerekçe gösterilerek bu köylerin idari mercileri değiştirilmiştir¹²⁴. Diğer neden ise asayişle ilgilidir¹²⁵. Yani kaza-nahiye-sancak taksimatında bir değişiklik olmadığı halde ilgili köyün bağlı bulunduğu idari birim değiştirilebilmiştir.

Buradan hareketle sicillerdeki bilgilerin sadece salnamelerdeki bilgiler ve belirli tarihlerdeki idari taksimat ile mukayesesi kimi zaman yetersiz kalacaktır. Böyle olunca en kesin yanıt, var ise, o köyün irtibatındaki değişikliği açıklayan idari işlemlerdir. Örneğin 1895-1896 tarihli salnamedeki taksimata göre Premedi kazası dahilindeki Penarıtdağlı ve Graboçka köyleri¹²⁶ kaza merkezine uzaklıkları sebebi ile 1908 yılında Manastır vilayetinin Görice sancağı merkez kazasına dahil edilir¹²⁷. Benzer şekilde Nikolare ve Helmi köyleri 1895-1896 tarihli salnamede Premedi kazasında tabi Fraşeri nahiyesinin köylerindedir¹²⁸. Ancak 1908 tarihli belge gösteriyor ki bu iki köy de mesafe nedeni ile Berat sancağı dahilindeki Iskarapar kazasına bağlanır¹²⁹.

Köylerin bağlı oldukları idari birimlerdeki değişiklik Berat kazasında da yaşanır. 1893 yılında Berat sancağının merkez kazasına bağlı köylerin idaresindeki güçlük nedeniyle Loşne kazası teşkil edilir¹³⁰. Sonraki yıllarda Loşne kazasının merkezinde bir takım değişiklik girişimleri olsa da 1912 yılına kadar statüsünü korur¹³¹. Bu bilgiler

¹¹⁹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 94*, s. 3, 17 Rabiulevvel 1293/12 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 9*, s. 21, 24 Cemazeyilevvel 1293/17 Haziran 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 195*, 22 Temmuz 1316/5 Ağustos 1900.

¹²⁰ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 501*, 6 Teşrinisani 1315/18 Kasım 1899.

¹²¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 337*, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.

¹²² A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 454*, Teşrinievvvel 1316/Ekim 1900.

¹²³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 131*, 5 Haziran 1316/18 Haziran 1900.

¹²⁴ B. O. A. , *DH.MKT. 82-17*, 13 Cemazeyilevvel 1311/21 Kasım 1893. ;B. O. A. , *DH.MKT. 353-59*, 9 Zilkade 1312/4 Mayıs 1895. ;B. O. A. , *DH.MKT. 403-48*, 6 Safer 1313/29 Temmuz 1895.

¹²⁵ B. O. A. , *ŞD. 2013-4*, 29 Zilkade 1302/9 Eylül 1885. ;B. O. A. , *ŞD. 2017-11*, 18 Rabiulahir 1308/1 Aralık 1890.

¹²⁶ Y. V. S. , R. 1311/1895-1896, s. 225.

¹²⁷ B. O. A. , *DH. MKT. 1240-30*, 13 Safer 1326/17 Mart 1908.

¹²⁸ Y. V. S. , R. 1311/1895-1896, s. 227.

¹²⁹ B. O. A. , *DH.MKT. 2675-56*, 12 Zilkade 1326/6 Aralık 1908.

¹³⁰ B. O. A. , *DH.MKT. 2041-32*, 21 Cemazeyilahir 1310/10 Ocak 1893.

¹³¹ Kaymakamlık merkezinin Fiyer'e nakli girişimleri (Bk. B. O. A. , *DH.MKT. 388-2*, 1 muharrem 1313/24 Haziran 1895.) ve ardından Loşne'nin kaza merkezi özelliğini koruduğunu diğer idari işlemlerden takip ederiz. Bk. B. O. A. , *BEO. 2562-192126*, 24 Safer 1323/30 Nisan 1905. ;B. O. A. , *BEO. 3302-247624*, 28 Rabiulevvel 1326/30 Nisan 1908. ; B. O. A. , *DH.MUİ. 27/2-21*, 24 kanunuevvel 1325/6 Ocak 1910. ;B. O. A. , *DH.ID. 144/1-7*, 12 Mayıs 1328/25 Mayıs 1912.

ışığında hem 1895-1896 tarihli vilayet salnamesinde hem de bu tarihten sonraki Berat şer'iyeye sicillerinden takip ettiğimiz köylerin bu durumla uyumlu olması gerekir. Yani Loşne'nin kaza teşkili öncesinde sicillerde adı geçen köylerin Berat kazasında yer alması gerekirken, Loşne'nin kaza teşkili sonrasındaki tarihlere ait sicillerden belirlenen köylerin Berat kazasında yer almaması gerekmektedir. Loşne kazasının teşkilinden önceki yani 1893 tarihinden öncesine ait sicillerde, 1895-1896 tarihli salnamede Loşne dahilinde ifade edilen köylerden bir çoğunun Berat kazasında bulunması normaldir. Bu köylere örnek olarak aşağıdaki tablo gösterilebilir.

Tablo 3: Berat Kazası Dahilinde Gösterilen ve Kaza Teşkili Ardından Loşne Kazasına Bağlanan Köyler.

Çerme ¹³²	Çerme Jebşecokze ¹³³	Çerme Kerimat ¹³⁴	Çerme Paşa ¹³⁵	Çiftlik-i Cedit ¹³⁶	Çınar ¹³⁷
Delî Yusuf Vıyose ¹³⁸	Dermanes ¹³⁹	Golem ¹⁴⁰	Gurze-i Kebir ¹⁴¹	Gurze-i Sağır ¹⁴²	Fiyer-i Kebir ¹⁴³
Fiyer-i Kozare ¹⁴⁴	Fras Kozare ¹⁴⁵	Jame ¹⁴⁶	Karburnare ¹⁴⁷	Kosove-i Kebir ¹⁴⁸	Kruat-ı Zir ¹⁴⁹
Pire ¹⁵⁰	Radovişte Beğler ¹⁵¹	Radovişte Müslim ¹⁵²	Spolat ¹⁵³	Şane ¹⁵⁴	

¹³² A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 202*, 16 Teşrinievvel 1288/28 Ekim 1872. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 34*, s. 16, 1 Cemazeyilevvel 1293/25 Mayıs 1876.

¹³³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 202*, 16 Teşrinievvel 1288/28 Ekim 1872.

¹³⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 202*, 16 Teşrinievvel 1288/28 Ekim 1872.

¹³⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 201*, 16 Teşrinievvel 1288/28 Ekim 1872. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 8*, s. 21, 24 Cemazeyilevvel 1293/17 Haziran 1876.

¹³⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 54*, s. 17, 10 Cemazeyilevvel 1293/3 Haziran 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 18/s. 15*, 6 Mart 1308/18 Mart 1892.

¹³⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 33/Kar. 77/s. 43*, 26 Rabiulevvel 1292/2 Mayıs 1875.

¹³⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 32/Kar. 735/s. 123*, 20 Cemazeyilahir 1305/4 Mart 1888.

¹³⁹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 51/Kar. 157/s. 12*, 16 Şubat 1308/28 Şubat 1893.

¹⁴⁰ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 91*, s. 12, 12 Rabiulahir 1293/7 Mayıs 1876.

¹⁴¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 34*, s. 27, 5 Cemazeyilahir 1293/28 Haziran 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 358*, s. 95, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890.

¹⁴² Bazı kayıtlarda Gurze-i Küçük. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 22*, 15 Teşrinievvel 1283/27 Ekim 1867. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar. 86/s. 64*, 12 Rabiulahir 1287/12 Temmuz 1870.

¹⁴³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 620*, 27 Kanunusani 1315/8 Şubat 1900. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 364*, s. 97, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890.

¹⁴⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 364*, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890.

¹⁴⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 96*, s. 12, 13 Rabiulahir 1293/8 Mayıs 1876.

¹⁴⁶ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 37/Kar. 36/s. 27*, 2 Rabiulevvel 1291/19 Nisan 1874.

¹⁴⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 28*, s. 6, 26 Rabiulevvel 1293/21 Nisan 1876. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 17*, s. 23, 26 Cemazeyilevvel 1293/19 Haziran 1876.

¹⁴⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 49*, s. 67, 17 Zilkade 1293/4 Aralık 1876.

¹⁴⁹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 87*, 20? Rabiulevvel 1276/17 Ekim 1859.

¹⁵⁰ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 19*, 15 Teşrinievvel 1283/27 Ekim 1872.

¹⁵¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 24/Kar. 286*, Kanunuevvel 1306/Aralık 1890.

¹⁵² Radoviştiz Müslim şeklinde imla edilmiş. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 210*, 27 Nisan 1288/9 Mayıs 1872.

¹⁵³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 115/s. 7*, 18 Mart 1285/30 Mart 1869.

¹⁵⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 7/s. 90*, 20 Rabiulahir 1276/16 Kasım 1859.

Ancak Loşne kazasının teşkilinden sonra da bazı köyler yine Berat kazası dahilinde bulunmaya devam eder. Mesela Salçe Kozare¹⁵⁵, Kinoroka¹⁵⁶, Kert¹⁵⁷ ve Bresnake¹⁵⁸ isimli köyler Loşne'nin kaza teşkili ardından da Berat kazasıdır. Bu durum Loşne'nin kaza teşkilinin ardından bu köylerin yeniden Berat'a ilhak edildiğini akla getirdiği gibi ilgili vilayet salnamesindeki tablonun sorgulanması gereğini ortaya koyar.

Berat sancağı dahilinde Loşne kazasının teşkilinde gördüğümüz durumun benzeri Goşnička için de geçerlidir. Goşnička kazası 1893 yılında Loşne'nin kaza teşkili esnasında Timoriçe ve Iskarapar adlı iki kazanın birleştirilmesiyle kurulan bir kazadır¹⁵⁹. Kaza teşkilinden önce ilgili vilayet salnamesindeki tabloda yer alan köyler Berat kazasıdır. Örneğin 1876 tarihli sicil kaydına göre Koçan¹⁶⁰ köyü Berat kazasıdır ki bu durum o tarihteki idari taksimat ile uyumludur. Ancak yaşanan idari değişiklik sonrası 1895-1896 tarihli salnamede Goşnička kazası dahilinde ifade edilen köylerden bazıları bu tarihten sonraki sicillere göre Berat'tadır. Bu köylerden Rahoviçe¹⁶¹, Mujaka¹⁶², Çorotata¹⁶³, Sorani¹⁶⁴ 1899 ve 1901 tarihli kararlarda Berat bünyesindedir. İlgili köylerle alakalı yaşanan değişikliklerle alakalı idari tasarrufu gösteren belge tespit edilemedi. Bu nedenle bahsedilen köylerin hangi gerekçelerle idari mercilerinin değiştirildiğini bilemiyoruz. Bunun sebebi Goşnička kazasının merkez ve isminin değiştirilmesi ve yerine Iskarapar'ın yeniden teşkili esnasındaki idari değişiklikler olabilir. Yani Iskarapar'ın teşkili esnasında Goşnička dahilindeki bazı köyler farklı kazalara -ki bu örneklerde Berat'a- bağlanmışlardır denilebilir.

Sonuç

Şer'iyye sicilleri vasıtasıyla elde edilecek bilgiler sosyal tarihle alakalı çalışmalara yardımcı olabileceği gibi idari tarih araştırmaları için de önemlidir. Mahalle isimlerinin tespiti ve farklı yıllara ait sicillerden yapılacak çalışmalar ile bu isimlerdeki süreklilik-değişiklik görülebilir. Ayrıca bu sayede o merkezin nüfusu ile ilgili öngörüler ortaya konulabilir. Nitekim bu çalışmada Berat şehrine ait mahalle isimleri tespit edilmeye çalışılmış ve bu isimlerdeki değişiklikler de ortaya konulmuştur. Bu şekilde bir şehrin-kasabanın gelişim süreci de izlenerek idari yapıya dair değişikliklerin de takibi mümkün olmaktadır. Diğer bir mesele ise Tanzimat'ın ilk yıllarında uygulanan ve sonradan vilayet

¹⁵⁵ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 57/Kar. 419/s. 98*, 9 Rabiülevvel 1307/3 Kasım 1889.

¹⁵⁶ İlgili kararda Kinokare şeklindedir. Bk. A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 380*, 25 Eylül 1315/7 Ekim 1899.

¹⁵⁷ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 34/Kar. 36/s. 225*, 9 Safer 1288/30 Nisan 1871. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 627*, 25 Kanunuevvel 1315/6 Ocak 1900.

¹⁵⁸ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 63*, 22 Nisan 1316/5 Mayıs 1900.

¹⁵⁹ Kazanın teşkilinden (Bk. B. O. A. , *BEO. 156-11630*, 3 Şaban 1308/20 Şubat 1893.) sonraki yıllarda idari merkezi değişir. Ardından bu kazanın adı yeniden teşkil edilen Iskarapar olur. Bk. B. O. A. , *DH.MKT. 2214-43*, 13 safer 1317/23 Haziran 1899.

¹⁶⁰ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 134/Kar. 66, s. 44*, 20 Şaban 1293/10 Eylül 1876.

¹⁶¹ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 379*, 25 Eylül 1315/2 Cemazeyilahir 1317/7 Ekim 1899.

¹⁶² A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 387*, 26 Eylül 1315/3 Cemazeyilahir 1317/8 Ekim 1899.

¹⁶³ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 384*, 25 Eylül 1315/7 Ekim 1899. ;A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 475*, 26 Teşrinievvel 1315/7 Kasım 1899.

¹⁶⁴ A. D. A. , *Fon. 128/Dos. 27/Kar. 340*, Temmuz 1317/7 Temmuz 1901.

sistemine geçilerek terk edilen eyalet sistemindeki idari taksimatın hukuki-kazai anlamı ile kadıların yetki alanlarından nasıl ayrıştığı takip edilmesidir. Bu çalışmada Berat kazasının Yenişehir-i Fenar mevleviyeti dairesinde olmakla birlikte idari ve mali bakımdan Yanya eyaleti dahilinde bulunduğu gösterilmiştir.

Yanya'nın vilayet teşkili ile Berat sancak merkezi olmaya devam etmiştir. Sancak dahilindeki idari taksimatta dair değişiklikler Loşne ve Goşniçka kazalarının teşkili süreçlerinde görüldüğü üzere Berat kadı sicillerinden de takip edilebilmektedir. Bunu, kazaların bünyesindeki köy isim ve sayılarının verildiği Rumi 1311 tarihli Yanya Vilayet Salnamesi ile sicillerdeki bilgilerin mukayesesi sonrası ortaya koyabiliyoruz. Ancak bu iki kaynağın hem içerik hem de zamansal farklılıklarını daha iyi anlamlandırabilmek için belgelerden de faydalanılması gerekmektedir. Aksi takdirde sicillerdeki bilgilerin tek başına idari tarih bakımından kavramsallaştırılması güçtür. Bu sebeple sicillerden yola çıkılarak ortaya konulmaya çalışılan idari taksimata dair önermelerle alakalı muhtemel yanlışların önüne geçebilmek için farklı kaynakların da kullanılması yararlı olacaktır. Ancak bu şekilde sicillerdeki verilerden idari birimlerin ve bu birimlerdeki değişikliklerin tespiti sağlıklı olmaktadır. Nitekim bu yöntem neticesinde bu çalışmada izlendiği üzere idari taksimattaki değişikliklerin şer'iyye sicillerine detaylı bir şekilde yansıdığı görülmektedir.

Kaynaklar

1.Arşiv Malzemesi

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B. O. A.)

- Babıali Evrak Odası Evrakı (*BEO.*)
 Ceride Odası Defterleri (*ML. CRD. d.*)
 Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (*DH. İD.*)
 Dahiliye Nezareti Dahiliye Muktubi Kalemi (*DH.MKT.*)
 Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (*DH.MUI.*)
 İrade Dahiliye (*İ. DH.*)
 İrade Meclis-i Vala (*IMVL.*)
 Şurayı Devlet Evrakı (*ŞD.*)

1.2. Arnavutluk Devlet Arşivi (A. D. A.)

Koleksione te Sherijeve te Vilajetit te Janines, Fondit 128, Dosjes Nr. (Yanya Vilayeti Şer'iyye Sicilleri, Fon 128, Dosya No)

- A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 3-8.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 10, 13, 16.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 20,21, 24.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 26, 27.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 30-38.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 41.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 51, 52, 55, 57, 58.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 65, 71, 72, 91.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 112-116.*
 A. D. A. ,*Fon. 128/Dos. 121-147.*

2. Süreli Yayınlar

2.1.Devlet Salnameleri

- H. 1263- H. 1268.
 H. 1270- H. 1273.
 H. 1275.
 H. 1284-H. 1285.
 H. 1294.
 H. 1305.
 H. 1312- H. 1314.
 H. 1316- H. 1317.
 H. 1319- H. 1320.

2.2. Vilayet Salnameleri

Yanya Vilayet Salnamesi, R. 1311/M. 1895-1896.

3. Kütüphane Malzemesi

- Akgündüz, Ahmet; "İ'lâm", *DİA*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 72-73.
- Akgündüz, Ahmet; "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 54-68
- Akyıldız, Ali; "Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti", *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 7-8.
- Baykara, Tuncer; "Kaza (Osmanlılar'da Kadının Yetki Alanını İfade Eden İdari Birim)", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 119-120.
- Bektaş, İrfan; "86 No'lu Kütahya Şer'iyeye Sicili Defterinin (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya 2011.
- Beşirli, Mehmet; "385 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili'nin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.10, Ankara 1999, ss. 3-25.
- Erkan, Nevzat; "18. YY'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-Şer'iye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2012.
- Esiroğlu, Gülseren; "H. 1283-1284/M. 1866-1868 (34 Nolu) Antakya Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Hatay 2015.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, VIII. Kitap, İstanbul; Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Gedikli, Fatih "Kaza (Osmanlı Devleti'nde Kaza)", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 117-119.
- Gedikli, Fatih "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, ss. 187-213.
- Giray, Muhteşem; "Berat", *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 473-475.
- Günay, Vehbi; "Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicillerinin Envanter ve Kataloglarının Tespiti Hakkında", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 18, S. 2, Aralık 2003, ss. 71-82.
- İskender, Pelin; "Bir Yerel Tarih Araştırması: 17. Yüzyıl Şer'iyeye Siciline Göre Kastamonu", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, S. 2, Ekim 2005, ss. 565-582.
- Kara, Tuğba; "III. Ahmed Devrinde İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun 2014.
- Nuro, Kuştim; "The Significance Of The Kadı Registers (Ser'iyeye Sicilleri) Of The Ioannina, Manastir And Shkoder Provinces For Studies Of The Ottoman Period", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 3, S. 5, Mart 2016, ss. 82-91.
- Oğuz-Akgündüz, Mustafa ve Ahmet; "Hüccet", *DİA*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 446-450.

- Ortaylı, İlber; “Kadı (Osmanlı Devleti’nde Kadı)”, *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 69-73.
- Pınar, Batuhan; “İstanbul Müftülüğü Şerhiye Sicilleri Arşivi Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği’ne Ait 673 Numaralı Hüccet-i Şerhiye Defterinin Çeviriyazısı ve Kısa Değerlendirilmesi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilimdalı*, İstanbul 2014.
- Kütükoğlu, S. Mübahat; “Berat”, *DİA*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 472-473.
- Kütükoğlu, S. “Ferman”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 400-406.
- Sezer, Musa; “78/2 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili (H. 1078-1079/M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2008.
- Şemseddin Sami, *Kamus’ul A’lâm*, C. II. , Mihran Matbaası, İstanbul 1889.
- Taş, Yasin; “Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2013.
- Uğur, Yunus; “Şerhiye Sicilleri”, *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 8-11.
- Uran, Fatih; “Mevleviyet”, *DİA*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, ss. 467-468.
- Yücekaya, Hüsnü; “Şerhiye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2011.

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA BERGAMA KAZASI'NDA
TARIM VE HAYVANCILIK
AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN BERGAMA IN THE
MID-19TH CENTURY

ASUMAN KARABULUT

Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
Assist. Prof. Dr. Erzincan University Faculty of Science and Letters History Department
asuman_krbt@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2816-7286

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.08.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 15.12.2017
Sayfa-*Pages* : 333-356
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3807>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA BERGAMA KAZASI'NDA
TARIM VE HAYVANCILIK**
AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN BERGAMA IN THE
MID-19TH CENTURY

ASUMAN KARABULUT

Öz

Bu çalışmada, Bakırçay Havzası'nın verimli toprakları üzerinde kurulmuş olan Bergama Kazası'nın XIX. yüzyıl ortalarındaki tarım ve hayvancılık faaliyetleri ele alınmıştır. Çalışma, kaza merkezi, nahiyeler ve köylere ait olan on iki adet temettuat defteri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Yapılan bu araştırmada, kaza merkezi, nahije ve köylerdeki arazilerin toplam miktarı hesaplanmıştır. Ayrıca, bu arazinin ne kadarının tarla, ne kadarının bağ-bahçe olduğu ve bu tarım işletmelerinin büyüklüğü gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Kazanın büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığı, taşımacılık ve tarla sürmede kullanılan hayvanların neler olduğu ve arıcılık faaliyetleri ile halkın elinde bunlardan ne kadar bulunduğu da ortaya konması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bergama, Kaza, Tarım, Hayvancılık.

Abstract

In this study, agricultural and livestock activities in the middle of the 19th century of Bergama district, established on fertile lands of the Bakırçay Basin, were discussed. The study was carried out in consideration of twelve financial records (Temettuat) belonging to the district center, the township and the villagers. In this research, the total amount of the land in the district center, the township and the villages was calculated. It also focuses on how much of this land is in the field, how much of this land is in the vineyard, and the size of these agricultural enterprises. It is aimed to reveal what are the animals used for cattle and sheep/goat farming, transporting and field riding and bee keeping activities and how many people have got of these.

Key Words: Bergama, District, Agriculture, Livestock.

Giriş

Tarım, Osmanlı Devleti'nde ekonomik yapının çekirdeğini oluşturan bir unsurdur. Devletin iktisadi yapısına büyük ölçüde yön veren tarım olgusu, 1839 sonrası yeni kavramının anlam kazandığı dönemde değişime uğramıştır. Bu dönemde halkın refah düzeyinin belirlenmesi hedeflenerek kişinin emlak, arazi ve hayvanat sayımları sonucu Temettuat defterleri oluşturulmuştur. Bu defterler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında araştırmacılara yerel ölçekte önemli bilgiler sunmaktadır.

Temettuat defterlerinin çok büyük bir kısmı 1844/45 (1260/61) yıllarına ait olmasına rağmen, tahrir konusunda Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce bir takım çalışmalar yapılarak Tanzimat'ın uygulanmasına zemin hazırlamıştır. Konuya dair düzenlemelerin 1840 (1256) tarihinde tamamlanmasının ardından muhassıllar

denetiminde sayımlar gerçekleşmiş, ancak verginin adil ölçülerde tahsili mümkün olmamıştır. Bu sebeple 1844/45 tarihlerinde daha kapsamlı bir sayıma gidilmiştir¹.

Bergama'ya ait 12 adet temettuat defteri de temettuat sayımlarının ilk gerçekleştiği 1840 yılına aittir. 1844/45 tarihinde yapılan asıl sayımlarla aralarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. 1840 tarihinde tutulan defterlerde alınan vergi miktarı yerine emlak arazi ve hayvanatın kıymeti belirtilmiştir. Ayrıca defterde yer alan sütunlar nüfus defterlerini andırmaktadır. Bergama temettuat defterleri de bu mahiyettedir².

Bu çalışmada, Bergama temettuat defterleri esas alınarak Bergama kaza merkezinin, nahiyelerinin ve köylerinin tarım ve hayvancılık faaliyetleri ele alınmıştır. Bakırçay Havzası'nın verimli toprakları üzerinde yer alan Bergama'da, 1839/40 tarihinde kaza dâhilinde şahıslar üzerine kayıtlı arazin büyüklüğü 123.489 dönümdür. Bu arazinin 84.905 dönümü merkezde, 12.888.5 dönümü Nevahi-i Bergama'da, 25.695.5 dönümü ise köylerde yer almaktadır. Bu verilere dayanarak kaza merkezinde, nahiyelerde ve köylerdeki arazi dağılımı tablolara dökülerek detaylı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1) Kaza Merkezinde Arazi Dağılımı

Bergama'ya ait 1840 yılı temettuat defterleri incelendiğinde Bergama kaza merkezinin 14 mahallesi olduğu görülmektedir³. Bu mahallelerde toplam hane sayısı 844'dür. Bunlardan Müslüman hanelerin toplamı 546 adet olup mahallelerin hane sayısına göre sıralaması şöyledir; 92 hane ile Kurşunlu Mahallesi, 73 hane Kadı Hayrettin, 70 hane Sufiler, 68 hane Mürsel, 57 hane Hoca Sinan, 55 hane Divane Hızır, 47 hane İplikçi Yunus, 38 hane Tura Bey, 33 hane Demirtaş, 13 hane Atmaca Mahallesi gelmektedir. 546 hanenin 844 hane içinde oranı % 65'tir⁴.

Temettuat defterlerinde Bergama Kazası mahalleleri gayrimüslim ve Müslüman olarak birbirinden ayrılmıştır. Gayrimüslim hane sayısı hesaplandığında bunların toplamının 298 olduğu söylenebilir. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler de hane sayısına göre sıralanacak olursa; Saray 134 hane ile başta gelmektedir. Arkasından 65 hane ile Mahalle-i Cedid, 59 hane ile Cami-i Kebir, 40 hane ile Ermeni Mahallesi gelmektedir. Saray, Mahalle-i Cedid ve Cami Kebir mahallelerini Rumlar oluştururken

¹Sait Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2003, ss. 287-304.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri; BOA.ML.VRD.TMT.d. 1578, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1579, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1580, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1581, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1582, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1583, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1584, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1585, BOA.ML.VRD.TMT.d. 1586, BOA.ML.VRD.TMT.d. 16011, BOA.ML.VRD.TMT.d. 17560, BOA.ML.VRD.TMT.d. 17561.

³Bu yıllarda yapılan nüfus sayımlarında Bergama'da mahalle sayısının temettuatlarda verilen mahalle sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. 1836/37 yılı nüfus sayımında Bergama'da 24 mahalle kayıtlıdır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri; BOA.NFS.d.1274; 1838/39 yıllarında yapılan sayımda ise 21 mahalle vardır. Bkz. BOA.NFS.d.1278; Öyle ise; temettuat defterlerine kaydedilen mahalle sayısının nüfus defterlerine göre bu kadar düşük oluşu, defterde yer yer eksikleri görülen sayfalar ile açıklanabilir.

⁴BOA.ML.VRD.TMT.d.1578; BOA.ML.VRD.TMT.d.1580; BOA.ML.VRD.TMT.d.1583.

adından da belli olabileceği gibi Ermeni Mahallesi'nde Ermeniler yaşamaktadır. Bu 298 hanenin 844 hane içinde oranı % 35'dir.

Adı geçen mahallelerde yaşayan Bergama halkının geçimini ne şekilde sağladığı konusundaki sorulara da Bergama temettuat defterlerinde yer alan bilgiler doğrultusunda cevap verilmeye çalışılacaktır. Bergama kaza merkezinde dönüm olarak arazi dağılımı ise tablo 1'deki gibidir.

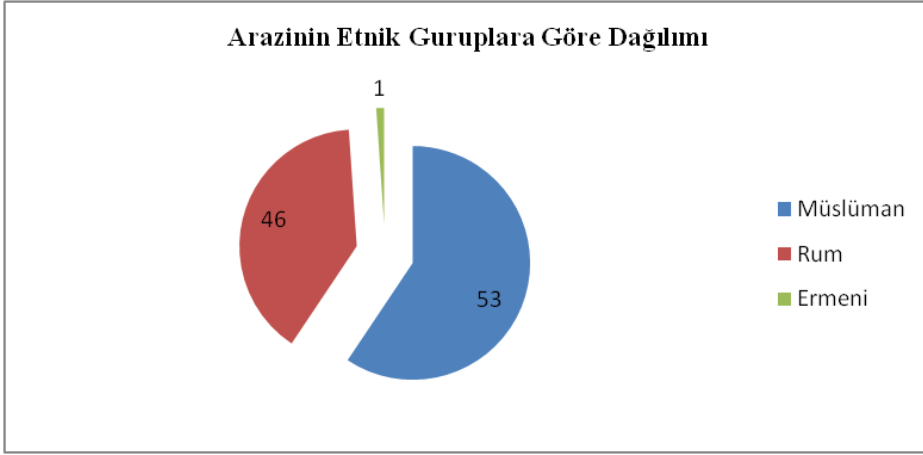
Tablo 1: Bergama Merkezinde Dönüm Olarak Arazi Dağılımı⁵

Mahalleler	Tarla			Bağ			Bahçe			Zeytinlik	Yoncalık
	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Müslüman
Kuşunlu	631	-	-	1124	-	-	1	-	-	Dönüm yazmıyor	Dönüm yazmıyor
Atmaca	228	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-
Demirtaş	239	-	-	71.5	-	-	-	-	-	-	-
Kadı Hayrettin	520	-	-	88.5	-	-	-	-	-	-	-
İplikçi Yunus	1.610	-	-	23	-	-	-	-	-	-	-
Hoca Sinan	446.5	-	-	22.5	-	-	-	-	-	-	-
Tura Bey	998	-	-	40.5	-	-	-	-	-	-	-
Mürsel	631	-	-	99	-	-	14	-	-	-	-
Sufiler	261	-	-	49	-	-	-	-	-	-	-
Divane Hızır	874	-	-	87.5	-	-	-	-	-	-	-
Saray	-	4085	-	-	145.5	-	-	194	-	-	-
Mahalle-i Cedid	-	680	-	-	23.5	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kebir	-	746	-	-	89	-	-	-	-	-	-
Ermenyan	-	-	102	-	-	-	-	-	54.5	-	-
TOPLAM	6438.5	5511	102	1613.5	258	-	15	194	54.5	-	-

Tablo 1'de de görülebileceği üzere Bergama arazisinin büyük bir kısmını tarlalar oluşturmaktadır. Tarla olarak ayrılmış arazinin toplamı 12.051.5 dönümdür. Bu arazinin 6.438.5 dönümü Müslümanlara, 5.511 dönümü Rumlara, 102 dönümü ise Ermeni tebaaya aittir. Bağ olarak kullanılan arazinin tarlaya göre daha az olduğu görülmektedir. Bu durum incelenen dönemde Bergama'da yaşayan hane reislerinin bağıcılığı bir geçim kaynağı olarak görmekten çok kendi ihtiyaçlarını gidermek için yaptıklarını düşündürmektedir. Bağların 1.902.5 dönümlük arazisinin 1.613.5 dönümü Müslümanlara, 258 dönümü ise Rumlara aittir. Kayıtlarda Ermenilere ait bağ bulunmamaktadır. Bahçe olarak ayrılan 263.5 dönümlük arazinin yalnızca 15 dönümlük kısmı Müslümanlara aittir. Geriye kalan 194 dönümüne Rumlar, 54.5 dönümüne ise Ermeniler maliktir.

⁵Bergama Temettuat Defterleri verilerine göre hazırlanmıştır.

Şekil 1: Bergama Merkezi'nde Arazinin Etnik Guruplara Göre Dağılımı

Yoncalık ve zeytinlik için ayrılan araziler yine Kurşunlu Mahallesinde bulunan Hacı Mustafa oğlu Mehmed isimli bir aile reisine aittir. Yoncalık ve zeytinlik arazisinin dönümü belirtilmemiştir. Yalnızca bu arazilerin değeri ile ilgili bilgiler mevcuttur. Bunların dışında, hane reisleri üzerine kayıtlı zeytin ağacı sayısı da temettuat defterlerinde verilmiştir. Buna göre; Kurşunlu Mahallesi'nde 216 ağaç, İplikçi Yunus Mahallesi'nde 3.749 ağaç, Atmaca Mahallesi'nde 116 ağaç, Hoca Sinan Mahallesi'nde 71 ağaç, Tura Bey Mahallesi'nde 116 ağaç, Mürsel Mahallesi'nde 450 ağaç, Sufiler Mahallesi'nde 118 ağaç, Divane Hızır Mahallesi'nde 211 ağaç, Demirtaş Mahallesi'nde 94 ağaç, Kadı Hayrettin Mahallesi'nde 561 ağaç, Cami-i Kebir Mahallesi'nde 74 ağaç, Ermeni Mahallesi'nde 38 ağaç, Saray Mahallesinde 151 ağaç, Mahalle-i Cedid'de 133 ağaç kayda geçmiştir. Kaza merkezinde toplam 6.098 zeytin ağacı kaydı bulunmaktadır.

Bergama arazileri temettuat kayıtlarına göre genel anlamda tarla ve bağ olarak sınıflandırılmıştır. Tarlanın niteliği mezru veya gayri mezru yani ekili olup olmadığı belirtilmediğinden 1840 tarihinde bu arazinin ne kadarının ekili-dikili arazi olduğunu belirlemek pek mümkün değildir.

1.1) Bergama'da Büyük Arazi Sahipleri

Bergama Kazası'nda bulunan büyük arazi sahipleri, ikamet ettikleri mahalleler ve bu arazi sahiplerinin meslekleri tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Bergama'da Büyük Arazi Sahipleri

Mahalle	Arazi Sahibinin Şöhreti ve İsmi	Arazi Miktarı (Dönüm)	Mesleği
İplikçi Yunus	Zayutlu Osman Ağa	50	-
İplikçi Yunus	Eğrigöllü Hacı Mehmet	50	-
Sufiler	Deli Ali	50	Çiftçi
Divanehızır	Halil oğlu Süleyman	50	Çiftçi
Divanehızır	Ömer Ağa oğlu Sadık	50	Hazinedar
Hoca Sinan	Sadık Köle	50	Köle
Tura Bey	Hacı Mustafa	50	Bezzaz

Mürsel	Ahmedbeylerli Hacı Ahmet	50	-
Saray	Aposnat Oğlu Nikola	50	Bağçevan
Saray	Sisam Anistas	50	Bağçevan
İplikçi Yunus	Hacı Bodur oğlu Osman Ağa	55	Çiftçi
Cami Kebir	Baklacı Yani	55	Baklacı
Kadı Hayrettin	Mehmet oğlu Yakup Efendi	60	-
Mürsel	Bıçakçı Ömer	60	Bıçakçı
Saray	Toka oğlu Atnaş	60	Terzi
Saray	Fulfanar'ın Damadı Atnaş	60	Çoban
Kurşunlu	Hüseyin Kavas	70	-
Saray	Komazo oğlu Livo	70	Rençber
Saray	Hacı İltizani oğlu Yani	72	Değirmenci
Demirtaş	Hacı Ömer oğlu Mehmed	73	Bakkal
Hoca Sinan	Kaşıkcı Musa	75	Kaşıkcı
İplikçi Yunus	Harputlu Hacı Halil Ağa	80	Çiftçi
Kurşunlu	Dündarlılı Hacı Yusuf Efendi	82	Rençber
Kurşunlu	Arif Ağa	86	-
Saray	Kâhya Yani	100	Kâhya
Saray	Mahmar Damadı Hristo	100	-
Cami Kebir	Bağçevan Nikola Zevcesi	100	-
Saray	Değirmenci Anton	100	Değirmenci
Atmaca	Serdarçı oğlu Halil	102	Bezzaz
Saray	Mahalle Kâhyası İstefani	110	Kâhya
Saray	Arnavut oğlu Yani	110	Çiftçi
Divane Hızır	Hacı İsmail oğlu Hacı Beşe	120	-
Divane Hızır	Hacı Hüseyin	120	Kasap
Saray	Mumcu Hristo	120	Mumcu
Tura Bey	Hacı Hafız Ali	120	Bezzaz
Saray	Angeli oğlu Yorgine	120	-
Saray	Hacı Mirat oğlu Dimitri	130	Çiftçi
Kurşunlu	Hacı Mustafaoğlu Mehmed	150	-
Cedid	Arnavut oğlu Nikola Zevcesi	150	-
Saray	Sahir Kâhya Yorgi	160	Kâhya
Saray	Nara Oğlu Todori	180	Çoban
Cedid	Kara Biyıklı Atnaş	200	-
Saray	Mihali Atnaş	200	-
Saray	Konstantin'in Zevcesi	200	-
Divane Hızır	Hacı Mustafa Oğlu Halil Ağa	300	Çiftçi
Saray	Muytab Atnaş	300	Muytab
İplikçi Yunus	Harputluzade Hacı Mustafa Ağa	380	-
İplikçi Yunus	Hacı Bodur Oğlu Hasan Ağa	400	-
Saray	Yafar'ın Oğlu Yetim Konstantin	500	Kasap
Saray	Enderya Oğlu Anistas	800	Çiftçi

Kaza merkezinde büyük toprak sahibi ailelerden 50 hane reisinin 25'i Müslüman, 25'i gayrimüslimdir. Burada dikkat çeken husus büyük toprak sahibi ailelerin yarısını gayrimüslimlerin oluşturmasıdır. Kaza merkezinde hemen her Müslüman aile küçük dönümler halinde tarla, bağ ve bahçeye sahip iken, toprak sahibi gayrimüslimlerin genellikle büyük dönümlü arazilere malik oldukları tespit edilmiştir. Dikkat edildiğinde

Bergama merkezinde büyük arazi sahipleri Rum tebaadan oluşmaktadır. Enderya oğlu Anistas isimli bir çiftçi Bergama merkezinde 800 dönüm ile en büyük araziye sahiptir. Mahalleler arasında da 50 dönüm üzeri araziye sahip ailelerin en fazla olduğu yer Rumların ikamet ettiği Saray'dır. Temettuat defterlerinden büyük toprak sahiplerinin çiftçilik ve reñberliğin yanında kasaplık, mumculuk, terzilik, değirmencilik, muytablık (dokumacı, kıl dokuyarak geçimini sağlayan) gibi farklı işlerle de uğraştıkları, ayrıca sahip oldukları toprakları eşi veya kardeşi ile müşterek olarak paylaştıkları belirlenmiştir.

Bakırçay ovasına doğru gelişme gösteren, iklim ve coğrafya açısından yaşamaya elverişli olan Bergama'da, tarım ürünlerinin üretimi ile ilgili bilgilere temettuat defterlerinde rastlanmamaktadır. Ancak daha ileriki yıllara ait salnamelerden, vilayet genelinde diğer kazalar arasında ürün yetiştiriciliği bakımından Bergama'nın ilk sırada geldiği,⁶ iç pazarın ihtiyaçlarının karşılanarak dış pazara yönlendiği anlaşılmaktadır. Buğday, arpa, yulaf, pamuk, çavdar, mısır, bakla, nohut, palamut, burçak, akdarı, tütün, çam kozalağı, zeytin gibi ürünlerin yetiştirilip ihraç edildiği bilinmektedir⁷.

2) Bergama Nahiyelerinde Arazi Dağılımı

Tanzimat'tan sonra genellikle kazadan küçük idarî birimler için kullanılan nahiye, sözlükte taraf, cihet, yöre, kenar, bölge anlamlarına gelmektedir⁸. 1864 Nizamnamesi'nde nahiye için "*birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler; kaza olmayıp kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır*" tabiri kullanılmıştır. Ancak bu nizamname nahiyelerin kuruluşu, organları ve yönetim şekli hakkında bir hüküm içermemekteydi. Bu hususun etraflı bir şekilde ele alınması ise 1871 Nizamnamesi'nde mümkün olmuştur⁹. Buna göre, taşra yönetim hiyerarşisinde kazadan küçük idari birimi tanımlayan nahiye tabirinin anlam kazanması XIX. yüzyılın sonlarına dayandığını söylemek doğru bir tespit gibi görünmektedir.¹⁰

Nevahi-i Bergama, yani bugünkü Kınık XV. yüzyılda Bergama gibi Hüdavendigâr sancağına bağlı bir kaza konumundadır. 1831 yılı sayımında ve 1839/40 temettuat defterlerinde de kaza olarak belirtilmiştir. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru zikredilen yer kaza değil, Bergama'nın bir nahiyesi olarak geçmektedir¹¹.

Nevahi-i Bergama bünyesinde yer alan üç yerleşim biriminden Poyracık, Hatunili ve Kınık'ta şahıslar üzerine kayıtlı arazi dağılımı Temettuat defterlerinde verilmiştir¹².

⁶Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 6, 1301/1884, s. 112.

⁷Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 5, 1300/1883, s. 151; Salname-i Vilayet-i Aydın, Def'a 25, 1326/1908, s. 310

⁸İlhan Şahin, "Nahiye", *DİA*, Cilt.32, 2006, ss. 306-308.

⁹İlber Ortalı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK., Ankara 2011, s. 99.

¹⁰Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, Yıl 2011, ss. 29-50.

¹¹1881 tarihinde Bergama'nın 7 adet nahiyesi bulunmaktadır. Bunlar: Nevahi-i Bergama, İlca-i Bergama, Çandarlı, Kozak, Ayazmend, Dikili ve Kiliseköy'dür. 1840 tarihinde Nevahi-i Bergama'yı tanımlamak için kullanılan nahiye, nahiye müdürlüğü anlamında değil, Bergama'nın bir bölgesini tanımlamak için kullanılmaktadır.

¹²İzmir'in Kınık ilçesine bağlı bir mahalle olan Poyracık'tan da zaman zaman Nevahi-i Bergama olarak bahsedilmektedir. Bkz: BOA. ML.VRD.TMT.d.1585, BOA.NFS.d.1274, Osman Bayatlı, *Bergama'da Yakın Tarih*, Cilt 2, Haz. Halim Yazıcı- Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016, s.

Buna göre Poyracık ve Hatunili'nde gayrimüslim halk mevcut değildir. Bu iki yerleşim birimine ait 5.273 dönüm tarlanın tamamı Müslümanlara aittir. Kınık'ta ise 3.969 dönüm tarla Müslümanlara, 1.617.5 dönüm tarla Rumlara, 870.5 dönüm tarla ise Ermenilere aittir. Nevahi-i Bergama'da yaşayan hane reislerine ait tarla toplam 11.730 dönümdür.

Tablo 3: Bergama Nahiyelerinde Arazi Dağılımı

Nahiyeler	Tarla			Bağ			Bahçe		
	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni
Poyracık	2777	-	-	127	-	-	-	-	-
Hatunili	2496	-	-	99.5	-	-	-	-	-
Kınık	3969	1617.5	870.5	363	419	148	2	-	-
TOPLAM	9242	1617.5	870.5	589.5	419	148	2	0	0

Bergama kazasında olduğu gibi Nevahi-i Bergama'da bağ için ayrılmış olan arazinin, tarla için ayrılan bölümden daha az olduğunu söylemek mümkündür. Toplam 1.150.5 dönüm bağın 589.5 dönümü Müslüman, 419 dönümü Rum, 148 dönümü ise Ermeni aile reislerine aittir. 2 dönüm bahçe, Kınık'ta Müslüman bir aile reisine aittir. Bergama'nın hemen her yerinde zeytincilik oldukça gelişmiştir. Nevahi-i Bergama'da zeytin ağacı dağılımından söz edilecek olursa; Poyracık 257 ağaç, Hatunili'nde 12 ağaç kayıtlıdır. Kınık'ta 199 ağaç Müslümanlara, 4 ağaç Ermenilere, 38 ağaç Rumlara aittir. Toplam kayıtlı ağaç sayısı ise 241'dir.

3) Bergama Köylerinde Arazi Dağılımı

Bergama kaza merkezinde olduğu gibi köylerinde de arazinin büyük bir kısmı tarlaya ayrılmıştır. Toplam 24.153.5 dönüm tarlanın 22.671.5 dönümü Müslümanlara 1.482 dönümü Rumlara aittir. Temettuat kayıtlarında Ermenilere ait tarla bulunmamaktadır.

40; Nahije merkezi bazen Poyracık bazen Kınık olarak değiştirilmiştir. 10/M/1328'de Bergama kazasına tabi Bergama nahiyesi merkezinin Poyracık karyesinden Kınık kasabasına nakli uygun bulunmuştur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgesi, BOA.DH.MUİ.24/2; 21/Ra/1330 (10 Mart 1912)'da Aydın vilayeti Bergama kazasına tabi Kınık nahije merkezi Poyracık kasabasına nakledilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye, BOA.İ.DH. 1492/1330; 22/L /1331(24 Eylül 1913)'de ise Birinci sınıftan nahije olan Kınık'ın ikinci sınıfa tenziliyle Poyracık adıyla üçüncü sınıftan bir nahije teşkilinin kanun-ı mahsus mütevakıf olmuştur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı, BOA.DH.İD. 183/19; 05/B /1339(15 Mart 1921)'da Bergama Kazası'na tabi Kınık Nahije merkezi tekrar Poyracık Karyesi'nden Kınık Kasabası'na nakledilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet Defterleri, BOA.ŞD.1443/6.

Tablo 4: Bergama Köylerinde Dönüm Olarak Arazi Dağılımı¹³

Köyler	Tarla			Bağ			Bahçe			Zeytinlik
	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman	Rum	Ermeni	Müslüman
Bölcek	3113	40	-	86.5	-	-	-	-	-	12
Sarıcalar	2051	-	-	101	-	-	-	-	-	-
Göçbeyli	3524	29	-	120	-	-	-	-	-	-
Çan	419	-	-	100	-	-	-	-	-	-
Uşaklar	990	-	-	47	-	-	-	-	-	-
Avretlü	482	-	-	31	-	-	-	-	-	-
Bademalanı	233	-	-	26.5	-	-	-	-	-	-
Aşağıkırklar	750.5	287	-	41	9	-	-	-	-	-
Soğancı	-	1126	-	-	33.5	-	-	3	-	-
Çam	595	-	-	44.5	-	-	1	-	-	-
Küçükkaya	413	-	-	14	-	-	-	-	-	-
İlica	524.5	-	-	185	-	-	-	-	-	-
Bağcılar	113	-	-	11.5	-	-	-	-	-	-
Cumalı	1449	-	-	50	-	-	7	-	-	-
Kocaömerli	873	-	-	66	-	-	-	-	-	-
Işıklar	113	-	-	43	-	-	-	-	-	-
Dündarlı	247	-	-	13.5	-	-	-	-	-	-
Korkaburun	121	-	-	21	-	-	-	-	-	-
Mandır	51	-	-	7	-	-	-	-	-	-
Hamzahocalı	753	-	-	32	-	-	-	-	-	-
Karahıdırlı	518	-	-	32.5	-	-	-	-	-	-
Köseler	535	-	-	51	-	-	-	-	-	-
Günler	695.5	-	-	42.5	-	-	-	-	-	-
Kebirbaba	1108	-	-	20.5	-	-	-	-	-	-
Armağanlar	1028	-	-	39.5	-	-	-	-	-	-
Esenli	235	-	-	19	-	-	-	-	-	-
Örenli	1465	-	-	48.5	-	-	-	-	-	-
Tekkederesi	271	-	-	156.5	-	-	-	26	-	-
TOPLAM	22671.5	1482	0	1450.5	42.5	0	8	29	0	12

Bergama köylerinde bağ için ayrılan arazi 1.493 dönümden meydana gelmektedir. 37 dönüm bahçenin 8 dönümü Müslüman aile reislerine 29 dönümü Rum aile reislerine aittir. 12 dönüm zeytinlik ise Bölcek Karyesi'nde ikamet eden bir aile reisine aittir. Yine kaza merkezinde olduğu gibi köylerde de zeytin ağaçları kayda geçmiştir. Buna göre; Bölcek Köyü 353 ağaç, Sarıcalar Köyü 339 ağaç, Göçbeyli Köyü 393 ağaç, Çan Köyü 22

¹³Bergama Temettuat Defterleri verilerine göre hazırlanmıştır.

ağaç, Uşaklar Köyü 63 ağaç, Avretlü Köyü 24 ağaç, Bademalanı Köyü 4 ağaç, Aşağıkırklar Köyü 56 ağaç, Soğancı Köyü 1.663 ağaç, Çam Köyü, 277 ağaç, Küçükkaya Köyü 250 ağaç, Ilıca Köyü 652 ağaç, Bağcılar Köyü 75 ağaç, Cumalı Köyü 138 ağaç, Kocaömerli Köyü 83 ağaç, Işıklar Köyü 8 ağaç, Dünderlı Köyü 3 ağaç, Hamzahocalı Köyü 53 ağaç, Karahıdırlı Köyü 219 ağaç, Günler Köyü 7 ağaç, Kebirbaba Köyü 23 ağaç, Armağanlar Köyü 642 ağaç, Esenli Köyü 93 ağaç, Örenli 22 ağaç, Tekkederesi Köyü 1.269 ağaç kaydedilmiştir. Toplam zeytin ağacı sayısı 6.731'dir.

4) Kaza Merkezinde Hayvancılık

Özellikle kır iskân yerleşim birimlerinde o mahallin değişmez unsurları arasında yer alan hayvancılık, tarımın önemli kolları arasında bulunmaktadır. Bünyesinde hayvan ıslahı, hayvan yetiştirme, besicilik yapma ve hayvansal ürünleri satma gibi işleri barındıran bu sektörün Bergama ekonomisine katkısı tarım ürünlerinden sonra gelmektedir.

1840 yılına ait temettuat defterleri incelendiğinde Bergama genelinde hayvan potansiyelini yansıtmaması bakımından önemli bilgiler elde edilmektedir. Kaza merkezinde 429 olan büyükbaş hayvan sayısı, bu sektörden ticari amaç güdülmeye başlanmıştır. Bu hayvanlardan daha çok tarla sürmek için gücünden veya sağman olarak sütünden faydalanılmaktadır. Ancak aynı durum küçükbaş hayvancılık ve arıcılık için geçerli değildir. Etinden ve sütünden faydalanılan koyun/keçi sayısı Bergama merkezinde 3.357'dir ve ekonomik getirisi büyükbaş hayvancılıktan daha yüksektir. Arıcılık da koyun/keçi yetiştiriciliği gibi Bergama'nın önemli geçim kaynakları arasında yer almaktadır. 1840 tarihinde kaza merkezinde 5.590 adet arı kovana temettuat defterlerine kaydedilmiştir. O dönemde neredeyse hemen her hanenin eli ayağı durumunda olan ulaşım, nakliye gibi işlerin görülmesinde kullanılan yük ve binek hayvanlarının halkın %73'ünde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle merkep en fazla tercih edilen yük ve binek hayvanları arasında yer alır.

4.1) Kaza Merkezinde Büyük Baş Hayvancılık

Temettuat defterleri incelendiğinde büyükbaş hayvanların sağman yani süt veren ve vermeyen olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Kazada sağman hayvanlardan karasığır, manda, camus ve inek mevcuttur. Bu hayvanların sütünden faydalanılırken dana, sığır, manda, malak, camus, inek ve tosunun daha çok etinden yararlanılmaktadır.

Tablo 5: Merkez Mahallelere Göre Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Yetiştiren Hane Sayısı

Mahalleler	Sağman Karasığır Yetiştiren Hane	Sağman Camus Yetiştiren Hane	Sağman Manda Yetiştiren Hane	Sağman İnek Yetiştiren Hane	TOPLAM
Kurşunlu	24	-	-	3	27
Atmaca	4	1			5
Demirtaş	2	1	3	20	26

Kadı Hayrettin	-	-	19	13	32
İplikçi Yunus	13	12	-	-	25
Hoca Sinan	11	5	-	-	16
Tura Bey	8	5	-	-	13
Mürsel	16	14	-	-	30
Sufiler	-	-	-	14	14
Divane Hızır	-	-	10	-	10
Saray	9	-	-	-	9
Mahalle-i Cedid	1	-	-	-	1
Cami-i Kebir	4	-	-	-	4
Ermeniyan	-	-	-	-	-
Toplam	92	38	32	50	212

Tablo 5'e göre Bergama'da 1840 tarihinde toplam 92 hanede sağman karasığır, 38 hanede sağman camus, 32 hanede sağman manda, 50 hanede ise sağman inek besiciliği yapılmaktadır. Toplamda çıkan 212 hane salt sağman hayvan yetiştirilen hane sayısı değildir. Sağman karasığır yetiştiren bir hane, aynı zamanda sağman camus veya sağman inek de yetiştirebildiğinden, her bir tablo kutucuğuna bu kayıt tekrar girilmiştir.

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla halk; sağman karasığır, sağman camus, sağman manda ve sağman ineği şahsi ihtiyaçları için beslemekte, bunlardan ticari amaç gütmemektedir.

Tablo 6: Merkez Mahallelere Göre Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Sayısı

Mahalleler	Sağman Karasığır	Sağman Camus	Sağman Manda	Sağman İnek	TOPLAM
Kurşunlu	34	-	-	3	37
Atmaca	4	5	-	-	9
Demirtaş	2	1	3	20	26
Kadı Hayrettin	-	-	19	13	32
İplikçi Yunus	40	28	-	-	68
Hoca Sinan	16	12	-	-	28
Tura Bey	8	10	-	-	18
Mürsel	16	14	-	-	30
Sufiler	-	-	-	14	14
Divane Hızır	-	-	12	-	12
Saray	21	-	-	-	21
Mahalle-i Cedid	1	-	-	-	1

Cami-i Kebir	4	-	-	-	4
Ermeniyan	-	-	-	-	-
Toplam	130	70	35	50	280

Bergama'nın merkez mahallelerine bakıldığında toplam kayıtlı sağman karasığır, sağman camus, sağman inek, sağman manda sayısının 280 olduğu görülmektedir. Bunlardan sağman karasığır 130, sağman camus 70, sağman manda 35, sağman inek sayısı 50'dir. İplikçi Yunus Mahallesi'nde 68 sağman büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Ermeni Mahallesi'nde ise sağman büyükbaş hayvan besiciliği yapılmamaktadır.

Mahallelerde dana, sığır, manda, malak camus, inek ve tosun sayılarının toplamı 128'dir. Hayvanların dağılımı ise sırasıyla şu şekildedir: Kurşunlu 41, Mürsel 19, Divane Hızır 10, Atmaca 7, Ermeni Mahallesi 6, Saray 6, Cami-i Kebir 4, Hoca Sinan 4, İplikçi Yunus 3, Sufiler 3, Demirtaş 2, Mahalle-i Cedit 2 ve Tura Bey'de 1'dir. Kadı Hayrettin Mahallesi'nde ise bu sınıfa dâhil olabilecek büyükbaş hayvan mevcut değildir.

4.2) Küçükbaş Hayvancılık

Kaza merkezinde küçükbaş hayvancılığın büyükbaş hayvancılığa nazaran daha fazla yapıldığını söylemek mümkündür. Temettuat defterlerinde küçükbaş hayvan türlerinden yalnızca koyun ve keçiye rastlanmaktadır. Defterlerde keçi kelimesi yine "keçi" olarak geçerken koyun ismi Arapçada koyun anlamına gelen "ganem" kelimesinin çoğulu¹⁴ olan "ağnam" şeklinde kaydedilmiştir. Kaza merkezinde küçükbaş hayvanlardan yalnızca koyun yetiştiriciliği yapılmaktadır. Köy ve nahiyelerde koyunun yanında az da olsa keçi de yetiştirilmektedir.

Kaza merkezinde yer alan Kadı Hayrettin Mahallesi'nde 1 hanede 32, İplikçi Yunus Mahallesi'nde 3 hanede 630, Tura Bey Mahallesi'nde 1 hanede 80, Mürsel Mahallesi'nde 1 hanede 80, Sufiler Mahallesi'nde 1 hanede 50, Divane Hızır Mahallesi'nde 2 hanede 200, Saray Mahallesi'nde 16 hanede 984, Mahalle-i Cedit'de 13 hanede 952, Cami-i Kebir Mahallesi'nde 5 hanede 149 koyun yetiştiriciliği yapılmaktadır. Kazadaki 43 hanede toplam 3.157 koyun yetiştirilmektedir. Küçükbaş hayvan yetiştiren hanelerin kazadaki toplam haneye oranı %5'tir.

Temettuatlarda koyunun sağman olup olmadığı hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak kaza merkezinde halkın küçükbaş hayvancılığı yününden faydalanmak için yaptığını icra edilen meslekler incelendiğinde söylemek mümkündür. Zira defterde muhtablık mesleğinin yani kıl dokuyan esnafın bulunması bunun göstergesidir. Kaza merkezinde toplam 18 hane reisi muhtablık ile meşgul olmaktadır¹⁵.

4.3) Yük ve Binek Hayvanları

Binek hayvanları düşünüldüğünde akla ilk olarak gelen attır. Göçebe hayat tarzını benimseyen eski Türklerden beri hem ulaşım hem yük taşıma ve hatta bir ticaret aracı¹⁶ olarak atın yeri mühimdir. Taşıma ve ulaşım aracı işlevi gören merkep de bir o kadar önemli bir yere sahiptir. Hatta kaza merkezine bakıldığında merkebin beygir sayısından

¹⁴Şemseddin Sami, "Ganem", *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 14. Baskı, İstanbul 2005, s. 970

¹⁵BOA.ML.VRD.TMT.d.1578; BOA.ML.VRD.TMT.d.1580; BOA.ML.VRD.TMT.d.1583

¹⁶Tuncer Baykara, *Türk Milli Kültürü*, İzmir 1997, s. 164

daha fazla olduğu söylenebilir. Bunların dışında yük ve binek hayvanı sınıfından arazi sürmek için kullanılan öküz, koşum karasığır ve koşum camus da yetiştirilmektedir. Ancak kazada her hanenin arazisini sürebileceği bir hayvanı bulunmamaktadır.

Tablo 7: Merkez Mahallelerde Yük ve Binek Hayvanları Sahibi Hane Sayısı

Mahalleler	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Camus	TOPLAM
Kurşunlu	12	-	22	6	-	49	-	-	89
Atmaca	1	-	7	-	-	3	-	-	11
Demirtaş	-	-	3	-	-	15	-	-	18
Kadı Hayrettin	4	-	15	-	2	37	-	-	58
İplikçi Yunus	8	-	12	2	3	21	-	-	46
Hoca Sinan	-	-	3	-	-	19	9	4	35
Tura Bey	-	-	5	1	5	-	3	3	17
Mürsel	-	-	9	2	-	42	3	-	56
Sufiler	8	-	3	-	1	34	-	-	46
Divane Hızır	3	-	13	-	1	22	-	-	39
Saray	-	-	23	-	14	31	49	10	127
Mahalle-i Cedid	-	1	13	-	6	20	5	2	47
Cami-i Kebir	-	-	16	-	2	27	1	-	46
Ermeniyan	-	-	13	-	-	8	-	-	21
TOPLAM	36	1	157	11	34	328	70	19	656

1839/40 yıllarında Bergama'da toplam 656 hanede yük ve binek hayvanı mevcuttur. Bu miktar tüm hane reislerinin yaklaşık olarak %78'ine tekabül etmektedir. Bu grup içinde en fazla beslenen yük ve binek hayvanı, 328 hanede mevcut olan merkeptir. Arkasından 157 hane tarafından sahip olunan beygir gelmektedir. Ulaşım ve nakliye ihtiyacının daha çok bu hayvanlarla sağlandığı o devirde Bergama'daki toplam hane sayısına göre bu sayının az olduğu görülmektedir. Devenin yük ve binek hayvanı olarak çok fazla tercih edilmediği tespit edilmiştir.

Tablo 8: Merkez Mahallelerde Yük ve Binek Hayvanları Sayısı

Mahalleler	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Camus	TOPLAM
Kurşunlu	28	-	22	21	-	48	-	-	119
Atmaca	2	-	7	-	-	3	-	-	12
Demirtaş	-	-	3	-	-	15	-	-	18
Kadı Hayrettin	8	-	22	-	2	37	-	-	69
İplikçi Yunus	11	-	12	14	37	21	-	-	95
Hoca Sinan	-	-	4	-	-	19	14	4	41
Tura Bey	-	-	5	6	5	12	4	3	35
Mürsel	-	-	9	5	-	42	3	-	59
Sufiler	8	-	4	-	1	43	-	-	56
Divane Hızır	10	-	13	-	1	22	4	-	50
Saray	-	-	31	-	49	31	67	10	188
Mahalle-i Cedid	-	1	13	-	20	40	5	2	81

Cami-i Kebir	-	-	16	2	-	28	1	-	47
Ermeniyan	-	-	13	-	-	8	-	-	21
TOPLAM	67	1	174	48	115	369	98	19	872

1840 tarihinde Bergama'nın mahallelerinde yük ve binek hayvanlarının toplam sayısı 872'dir. Bunların başında yetiştirilen hane sayısına paralel olarak merkep, sonrasında da at gelmektedir. Kısarak sayısı 115'tir. Tarımda önemli bir yere sahip olan öküz, koşum karasığır ve koşum camus sayısı toplam 184'tür.

4.3) Arıcılık

Osmanlı'da, arıcılık üzerinden alınan vergiler, arşiv kaynaklarına ve bunlar arasında bilhassa tahrir defterlerine "resm-i kivâre", "kevvâre", "resm-i kovan", "öşür-i asel" gibi isimlerle kaydedilmiştir. Osmanlı kanunnamelerinde ise arıcılıktan öşür ve resm denilen verginin alındığından bahsedilmektedir. Arı yetiştiriciliği yapan kişiden vergi almanın temel şartlarından birisi arıların üretim yapmasıdır. Eğer kovanlarda mahsul var ise bunun karşılığında vergi alınır, üretim yok ise reayadan vergi talep edilmezdi¹⁷.

Tablo 9: Bergama'da Arıcılık

Mahalle Adı	Kovan Sayısı	Gelir (kuruş)	Toplam Hane
Kurşunlu	183	1.830	6
Atmaca	779	7.790	7
Demirtaş	400	4.000	5
Kadı Hayrettin	800	8.000	11
İplikçi Yunus	261	2.610	5
Hoca Sinan	9	90	3
Tura Bey	86	860	5
Mürsel	803	8.030	15
Sufiler	371	3.710	6
Divane Hızır	1.139	11.390	8
Saray	163	1.630	4
Mahalle-i Cedid	48	480	2
Cami-i Kebir	51	510	4
Ermeniyan	-	-	-
TOPLAM	5.093	50.930	81

Tabloya bakıldığında arıcılığın Bergama ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Görüldüğü üzere Bergama'da Ermeni Mahallesi haricinde tüm mahallelerde arıcılık yapılmaktadır. Toplam 81 hane arıcılıkla uğraşmaktadır. Kaza merkezinde toplam hane sayısının 844 olduğu göz önünde bulundurulduğunda Bergama'da bahsedilen dönemde arıcılık yapanlar, nüfusun yaklaşık %10'una denk gelmektedir. En fazla kovan Divane Hızır Mahallesinde olup sayısı 1.139'dur. Bergama kazasında tek bir kovannın değeri 10 kuruştur. Kaza merkezinde toplam kovan sayısı 5.093 olup bunlardan elde edilen gelir 50.930 kuruştur.

¹⁷İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Arıcılık", Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Eylül 2013, s. 349-350

5) NAHİYELERDE HAYVANCILIK

5.1) Büyükbaş Hayvancılık

Temettuat defterlerine kayıtlı Nevahi-i Bergama Kazasına bağlı Poyracık, Hatunili ve Kınık yerleşim birimlerinde sağman manda yetiştiriciliğinden bahsetmek mümkündür. Yalnızca Poyracık'ta sağman manda dışında 4 hanede sağman camus yetiştirilmektedir. Toplam sağman manda sayısı 115'tir. Sağman inek ve sağman karasığır yetiştirilmediği tespit edilmiştir.

Tablo 10: Nevahi-i Bergama'da Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Yetiştiren Hane Sayısı

Yerleşim Adı	Sağman Karasığır Yetiştiren Hane	Sağman Camus Yetiştiren Hane	Sağman Manda Yetiştiren Hane	Sağman İnek Yetiştiren Hane	TOPLAM
Poyracık	-	4	32	-	36
Hatunili	-	-	36	-	36
Kınık	-	-	47	-	47
Toplam	0	4	115	0	119

Tablo 11: Nevahi-i Bergama'da Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Sayısı

Yerleşim Adı	Sağman Karasığır	Sağman Camus	Sağman Manda	Sağman İnek	TOPLAM
Poyracık	-	9	41	-	50
Hatunili	-	-	44	-	44
Kınık	-	-	60	-	60
Toplam	0	9	145	0	154

Tablo 13'e göre toplam 154 sağman büyükbaştan 145'i sağman mandadan oluşmaktadır. Bu sayının 41'i Poyracık, 44'ü Hatunili ve 60'ı Kınık'tadır. Bunların dışında Poyracık'ta 4 hane reisi 9 sağman camus besiciliği yapmaktadır.

Temettuat defterleri kayıtlarına göre Bergama nahiyelerinde toplam 284 dana, sığır, manda, malak, camus, inek ve tosun besiciliği yapılmaktadır. Bunların 109'u Poyracık, 68'i Hatunili, 107'si Kınık'tadır.

5.2) Küçükbaş Hayvancılık

Aşağıdaki tabloya göz atıldığında toplam 21 hanede 1.100 koyun/keçi yetiştirildiği görülmektedir. Bunların 18 hane reisi tarafından yetiştirilen 1.028 adedi Kınık Nahiyesi'ndedir. Nahiyelerde toplam 120 keçi, 980 koyun besiciliği yapılmaktadır.

Tablo 12: Nevahi-i Bergama'da Küçükbaş Hayvan Sahibi Hane Sayısı

Yerleşim adları	Koyun/Keçi Sahibi Hane Sayısı	Toplam Koyun/Keçi Sayısı
Poyracık	1	35
Hatunili	2	37
Kınık	18	1.028
Toplam	21	1.100

5.3) Yük ve Binek Hayvanları

Yük ve binek hayvanları sayısı toplam 1.338'dir. Nahiyelerdeki toplam 679 hane sayısı göz önünde bulundurulduğunda bir haneye yaklaşık 2 yük ve binek hayvanı düşmektedir.

Tablo 13: Nevahi-i Bergama Yük ve Binek Hayvanları Hane Sayısı

Yerleşim Adları	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak/Tay	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Camus	TOPLAM
Poyracık	76	-	7	-	2	116	-	14	215
Hatunili	63	-	22	-	1	88	-	10	184
Kınık	102	2	41	-	5	210	1	13	374
Toplam	241	2	70	0	8	414	1	37	773

Nevahi-i Bergama'ya bakıldığında merkep sahibi hane reisi sayısından sonra öküz yetiştiren hane reisi sayısı gelmektedir. Bu durumda nahiyelerde de tarımın ekonomi için önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Merkep sahibi 414 haneden 210'u Kınık, 116'sı Poyracık, 88'i Hatunili'ndedir. Öküz yetiştiren hane dağılımı ise nahiyelere göre şöyledir, 102 Kınık, 76 Poyracık, 63 Hatunili'nde olmak üzere toplam 241'dir. Temettuat defterlerine göre Nevahi-i Bergama'da deve yetiştiren hane reisi yoktur.

Tablo 14: Nevahi-i Bergama'da Yük ve Binek Hayvanları Sayısı

Yerleşim Adı	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak/Tay	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Camus	TOPLAM
Poyracık	270	-	8	-	2	153	-	28	461
Hatunili	134	-	29	-	1	91	-	22	277
Kınık	209	2	94	-	5	257	2	31	600
Toplam	613	2	131	0	8	501	2	81	1.338

5.4) Arıcılık

Bergama nahiyelerine bakıldığında, Poyracık'ta 9 Hatunili'nde 16 ve Kınık'ta 18 olmak üzere toplam 43 hanede arıcılık yapılmaktadır. 416 olan kovan sayısından elde edilen gelir miktarı 4.160 kuruştur.

Tablo 15: Nevahi-i Bergama'da Arıcılık

Yerleşim Adı	Kovan Sayısı	Gelir (kuruş)	Toplam Hane
Poyracık	84	840	9
Hatunili	166	1.660	16
Kınık	166	1.660	18
Toplam	416	4.160	43

6) KÖYLERDE HAYVANCILIK

6.1) Büyükbaş Hayvancılık

Temettuat defterlerine kayıtlı toplam 28 köy bulunmasına rağmen bunların yalnızca 9'unda sağman büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Sağman karasığır yetiştiren hane sayısı 121'dir ve diğer sağman büyükbaş hayvanların yetiştirildiği hane sayısının toplamının üzerindedir. En fazla sağman karasığır yetiştiren hane Göçbeyli Karyesi'ndedir ve bu hanelerin sayısı 48'dir. Bölcek, Sarıcalar, Göçbeyli, Aşağıkırklar karyelerinde sağman karasığır ve sağman camus yetiştirilirken Soğancı, Cumalı, Kocaömerli, Dünderlı ve Tekkederesi köylerinde sağman inek ve sağman manda yetiştirilmektedir.

Tablo 16: Köylerde Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Yetiştiren Hane Sayısı

Köyler	Sağman Karasığır Yetiştiren Hane	Sağman Camus Yetiştiren Hane	Sağman Manda Yetiştiren Hane	Sağman İnek Yetiştiren Hane	TOPLAM
Bölcek	22	15	-	-	37
Sarıcalar	34	4	-	-	38
Göçbeyli	48	14	-	-	62
Aşağıkırklar	17	8	-	-	25
Soğancı	-	-	-	2	2
Cumalı	-	-	6	-	6
Kocaömerli	-	-	7	-	7
Dünderlı	-	-	12	1	13
Tekkederesi	-	-	-	21	21
TOPLAM	121	41	25	24	211

Tablo 19 incelendiğinde Bergama köylerinde toplam 289 sağman büyükbaş hayvan yetiştirildiği görülmektedir. Hayvan sayısının besicilik yapan hane sayısından fazla olması o hanede birden fazla hayvan yetiştirildiğinin göstergesidir. Bu hayvanlar arasında en fazla sağman karasığır yetiştirilmektedir ve yetiştiren hane başına yaklaşık 1 sağman karasığır düşmektedir. Yani kaza merkezinde olduğu gibi köylerde de sağman hayvan yetiştiriciliğinin ticaretten çok halkın kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Tablo 17: Köylerde Sağman Karasığır, Camus, Manda ve İnek Sayısı

Köyler	Sağman Karasığır	Sağman Camus	Sağman Manda	Sağman İnek	TOPLAM
Bölcek	32	18	-	-	50
Sarıcalar	47	4	-	-	51
Göçbeyli	55	16	-	-	71
Aşağıkırklar	35	12	-	-	47
Soğancı	-	-	-	8	8
Cumalı	-	-	6	-	6
Kocaömerli	-	-	9	-	9
Dünderlı	-	-	19	2	21
Tekkederesi	-	-	-	26	26
TOPLAM	169	50	34	36	289

Köylerde dana, sığır, manda, camus, inek ve tosun sayılarına baktığımızda sağman büyükbaş hayvan sayısına göre arada ciddi bir fark olduğunu söylemek mümkündür. Bergama'nın bütün köylerde sağman hayvan besiciliği yapılmamasına karşın bu köylerin tamamında dana, sığır, manda, camus, inek ve tosun besiciliği yapılmaktadır. Toplam 1.246 olan bu sayıya göre adı geçen hayvanlardan hemen hemen tüm hanelerde en az bir tane yetiştirilmektedir.

Tablo 18: Köylerde Dana, Sığır, Manda, Malak, Camus, İnek ve Tosun Sayıları

Köyler	Dana, Sığır, Manda, Malak, Camus, İnek ve Tosun Sayısı
Bölcek	27
Sarıcalar	9
Göçbeyli	35
Çan	36
Uşaklar	75
Avretlü	54
Badem Alanı	30
Aşağı Kırklar	46
Soğancı	14
Çam	39
Küçükkaya	24
Ilıca	80
Bağcılar	16
Cumalı	36
Kocaömerli	32
Işıklar	31
Dünderli	8
Korkaburun	13
Mandır	11
Hamzahocalı	32
Karahıdırlı	54
Köseler	60
Günler	57
Kebirbaba	90
Armağanlar	133
Esenli	30
Örenli	135
Tekkederesi Köyü	39
TOPLAM	1.246

6.2) Küçükbaş Hayvancılık

Bergama köylerinde koyun/keçi sayısının 1.489 olduğunu görülmektedir. Bu sayının 666'sı keçi 823'ü koyundur. Defterlerde kayıtlı olan köylerden 17 hane reisi keçi 38 hane reisi ise koyun besiciliği ile uğraşmaktadır. Köyler arasında en fazla koyun/keçi yetiştiren 416 ile Göçbeyli Köyü'dür. Uşaklar, Cumalı, Korkaburun, Mandır, Hamzahocalı, Karahıdırlı, Kebirbaba, Esenli, Örenli ve Tekkederesi köylerinde koyun yetiştiriciliği yapılmamaktadır.

Tablo 19: Köylerde Küçükbaş Hayvan Sahibi Hane ve Koyun/Keçi Sayısı

Köyler	Koyun/Keçi Sahibi Hane Sayısı	Toplam Koyun/Keçi Sayısı
Bölcek	2	31
Sarıcalar	3	114
Göçbeyli	7	416
Çan	3	96
Avretlü	4	37
Badem Alanı	1	3
Aşağı Kırklar	2	90
Soğancı	4	80
Çam	1	60
Küçükkaya	1	10
Ilıca	4	93
Bağcılar	2	180
Kocaömerli	2	60
Işıklar	2	65
Dündarlı	1	80
Karahıdırlı	1	8
Köseler	1	7
Günler	1	40
Kebirbaba	0	0
Armağanlar	13	437
Toplam	55	1.489

6.3) Yük ve Binek Hayvanları

Bergama köylerinde yük ve binek hayvanının sayısı incelendiğinde toplamda hane sayısından daha fazla olan 1.762 gibi bir sayı ile karşılaşılmaktadır. Bunun sebebi her bir hanede birden fazla yük ve binek hayvanı yetiştirilmesinden ileri gelmektedir. 791 hane ile merkep, kaza merkezinde olduğu gibi köylerde de yetiştirilen hayvanlar arasında sayısı en fazla olan yük ve binek hayvanıdır. Merkepten sonra sırayı beygirin aksine ziraatın temel direği olan öküz almaktadır. Bu durum, Bergama köylerinde tarımsal meşguliyetin kaza merkezine kıyasla daha fazla yapıldığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Tablo 20: Köylerde Yük ve Binek Hayvanları Sahibi Hane Sayısı

Köyler	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak/Tay	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Carnus	TOPLAM
Bölcek	-	-	11	8	2	34	20	10	85
Sarıcalar	-	-	13	10	2	46	37	3	111
Göçbeyli	1	-	28	1	2	80	62	17	191
Çan	18	-	9	9	-	26	-	-	62
Uşaklar	25	1	4	1	-	39	-	-	70
Avretlü	19	-	10	-	-	21	-	-	50
Badem Alanı	10	-	7	-	-	13	-	-	30
Aşağıkırklar	-	-	17	7	4	7	14	3	52

Soğancı	26	-	21	-	18	17	-	-	82
Çam	14	-	12	1	-	21	-	-	47
Küçükaya	13	-	6	-	-	14	-	-	33
Ilıca	17	-	19	-	4	28	-	-	68
Bağcılar	1	-	1	-	-	3	-	-	5
Cumalı	41	-	13	-	-	45	-	1	100
Kocaömerli	26	-	6	1	-	33	-	1	67
Işıklar	3	-	-	-	-	15	-	1	19
Dündarlı	8	-	-	-	-	14	-	5	27
Mandır	5	-	-	-	-	5	-	-	10
Korkaburun	4	-	-	-	-	9	-	-	13
Hamzahocalı	31	-	8	-	-	33	-	-	72
Karahıdırlı	24	-	9	-	-	41	-	2	76
Köseler	28	-	2	-	-	30	-	-	60
Günler	19	-	7	-	-	30	-	-	56
Kebirbaba	13	-	7	1	2	25	2	1	51
Armağanlar	45	-	19	-	1	74	2	1	142
Esenli	8	-	2	-	-	13	-	-	23
Örenli	37	-	11	-	3	57	2	-	110
Tekkederesi Köyü	18	-	10	3	1	18	-	-	50
TOPLAM	454	0	252	42	39	791	139	45	1.762

Tablo 21: Köylerde Yük ve Binek Hayvanları Sayısı

Köyler	Öküz	Katır	Beygir	Deve	Kısrak/Tay	Merkep	Koşum Karasığır	Koşum Camus	TOPLAM
Bölcek	-	-	27	14	3	36	43	42	165
Sarıcalar	-	-	17	30	2	56	59	6	170
Göçbeyli	2	-	30	7	2	88	136	33	298
Çan	35	-	12	26	-	26	-	-	99
Uşaklar	48	1	10	2	-	59	-	-	120
Avretlü	39	-	18	-	-	21	-	-	78
Badem Aları	14	-	7	-	-	13	-	-	34
Aşağıkırklar	-	-	40	15	18	7	34	9	123
Soğancı	52	-	39	-	36	20	-	-	147
Çam	31	-	12	4	-	26	-	-	73
Küçükaya	29	-	7	-	-	25	-	-	61
Ilıca	38	-	41	-	21	31	-	-	131
Bağcılar	2	-	5	-	-	4	-	-	11
Cumalı	76	-	13	-	-	52	-	-	141
Kocaömerli	52	-	12	3	-	40	-	2	109
Işıklar	6	-	-	-	-	17	-	2	25
Dündarlı	14	-	-	-	-	17	-	10	41
Korkaburun	8	-	-	-	-	9	-	-	17
Mandır	9	-	-	-	-	5	-	-	14
Hamzahocalı	60	-	8	-	-	34	-	-	102
Karahıdırlı	51	-	9	-	-	45	-	2	107
Köseler	56	-	2	-	-	33	-	-	91

Günler	35	-	9	-	-	35	-	-	79
Kebirbaba	24	-	17	4	8	49	2	2	106
Armağanlar	89	-	46	-	2	-	5	2	144
Esenli	17	-	6	-	-	20	-	-	43
Örenli	73	-	20	-	8	115	2	-	218
Tekkederesi	32	-	10	8	6	18	-	-	74
Toplam	892	1	417	113	106	901	281	110	2.821

Yük ve binek hayvanlarından merkep ve öküz yetiştiren hane sayısına paralel olarak merkep sayısı 901, öküz sayısı 892'dir. Hayvan sayısının hane sayısından fazla olmasının sebebi bir hanede birden fazla hayvan yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Toplamda 2.821 yük ve binek hayvanının merkep ve öküzden sonraki sıralaması; 417 beygir, 281 koşum karasığır, 113 deve, 110 koşum manda, 106 kısırak/tay şeklindedir.

6.4) Arıcılık

Temettuat kayıtlarına göre kaza merkezine nazaran Bergama köylerinde daha az sayıda kovana rastlanmaktadır. Kebirbaba ve Dünderlı Karyeleri haricinde tüm köylerde arıcılık yapılmaktadır. 227 hanede 2.967 kovan bal üretilmekte olup bu kovanlardan elde edilen gelir 29.670 kuruştur.

Tablo 22: Bergama Köyleri'nde Arıcılık

Köy Adı	Kovan Sayısı	Gelir (kuruş)	Toplam Hane
Bölcek	33	330	7
Sarıcalar	142	1.420	24
Göçbeyli	155	1.550	21
Çan	48	480	4
Uşaklar	81	810	13
Avretlü	119	1.190	9
Bademalanı	26	260	6
Aşağıkırklar	57	570	8
Soğancı	137	1.370	8
Çam	302	3.020	15
Küçükçaya	42	420	5
Ilıca	255	2.550	16
Bağcılar	162	1.620	2
Cumalı	38	380	8
Kocaömerli	87	870	11
Işıklar	34	340	4
Dünderlı	0	0	0
Korkaburun	32	320	3
Mandır	28	280	3
Hamzahocalı	14	140	3
Karahıdırlı	41	410	7
Köseler	156	1.560	15
Günler	18	180	2
Kebirbaba	0	0	0
Armağanlar	124	1.240	18
Esenli	808	8.080	11
Örenli	18	180	2

Tekkederesi	10	100	2
Toplam	2.967	29.670	227

Sonuç

Bakırçay Havzası'nın verimli toprakları üzerinde kurulmuş olan Bergama'nın, kaza merkezi, nahiye ve köylerinin XIX. yüzyıl ortalarındaki tarım ve hayvancılık faaliyetlerine, temettuat defterleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. 1840 yılına ait on iki adet temettuat defterine göre kazanın arazi miktarı, bu arazilerin kaza merkezi, nahiye ve köylere göre dağılımı incelenmiştir. Buna göre; Bergama arazisinin büyük bir kısmının hem kaza merkezinde hem nahiyelerde hem de köylerde tarladan oluştuğu tespit edilmiştir. Kaza merkezinde tarla olarak ayrılmış arazinin toplamı 12.051.5 dönümdür. Bu arazinin 6.438.5 dönümü Müslümanlara, 5.511 dönümü Rumlara, 102 dönümü ise Ermeni tebaaya aittir. Nevahi-i Bergama bünyesindeki arazinin toplam 11.730 dönümü, köy arazinin de 24.153.5 dönümü tarlaya ayrılmıştır. Kaza genelinde bağ olarak kullanılan arazinin tarlaya göre daha az olduğu görülmektedir. Bu durum incelenen dönemde Bergama'da yaşayan hane reislerinin bağıcılığı bir geçim kaynağı olarak görmekten çok kendi ihtiyaçlarını gidermek için yaptıklarını düşündürmektedir. Bergama arazileri temettuat kayıtlarına göre genel anlamda tarla ve bağ olarak sınıflandırılmıştır. Ancak tarlaların niteliği mezru veya gayri mezru olarak belirtilmediğinden 1839/40 tarihinde bu arazinin ne kadarının ekili-dikili arazi olduğunu belirlemek pek mümkün değildir. Kaza merkezinde hemen her Müslüman aile küçük dönümler halinde tarla, bağ, bahçeye sahip iken, toprak sahibi gayrimüslimlerin genellikle büyük dönümlü arazilerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni büyük toprak sahiplerinin çiftçilik ve reñberliğin yanında kasaplık, mumculuk, terzilik, değirmencilik, muhtablık gibi farklı işlerle de meşgul olarak daha fazla gelire sahip olmalarından ve ayrıca sahip oldukları toprakları eşi veya kardeşi ile müşterek olarak paylaşmalarından kaynaklanabilir.

Bergama genelinde hayvan potansiyelini yansıtmaması bakımından da önemli bilgiler elde edilmiştir. Kaza merkezinde 429 olan büyükbaş hayvan sayısı, bu sektörden ticari amaç güdülmeyeceğine işaret etmektedir. Bu hayvanlardan daha çok tarla sürmek için gücünden veya sağman olarak sütünden faydalandığı bilinmektedir. Sağman hayvan yetiştiriciliğinin ticaretten çok halkın kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu tespit edilmiştir. Ancak aynı durum küçükbaş hayvancılık ve arıcılık için geçerli değildir. Etinden ve sütünden faydalanılan koyun/keçi sayısı Bergama genelinde bir hayli fazladır ve ekonomik getirisi büyükbaş hayvancılıktan daha yüksektir. Arıcılık da koyun/keçi yetiştiriciliği gibi Bergama'nın önemli geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Ulaşım, nakliye gibi işlerin görülmesinde kullanılan yük ve binek hayvanlarının halkın hemen hemen tamamında bulunduğu bilinmektedir. Özellikle merkep en fazla tercih edilen yük ve binek hayvanları arasında yer alır. Devenin ise yük ve binek hayvanı olarak çok fazla tercih edilmediği tespit edilmiştir. Bergama köylerinde ise yük ve binek hayvanı sayısı incelendiğinde toplamda hane sayısından daha fazla hayvan sayısı ile karşılaşılacaktır. Bunun sebebi her bir hanede birden fazla yük ve binek hayvanı yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Merkepten sonra sırayı beygirin aksine ziraatın temel direği olan öküz almaktadır. Bu durum, Bergama köylerinde tarımsal meşguliyetin fazla olduğunun bir göstergesidir.

Kaynaklar**A) Arşiv Kaynakları****a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi****a.a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri**

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1578.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1579.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1580.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1581.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1582.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1583.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1584.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1585.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 1586.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 16011.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 17560.

BOA.ML.VRD.TMT.d. 17561.

a.b. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri

BOA.NFS.d.1274.

BOA.NFS.d.1278.

a.c. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgesi

BOA.DH.MUİ.24/2.

a.d. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA.DH.İD. 183/19.

a.e. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA.İ.DH. 1492/1330.

a.f. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet Defterleri

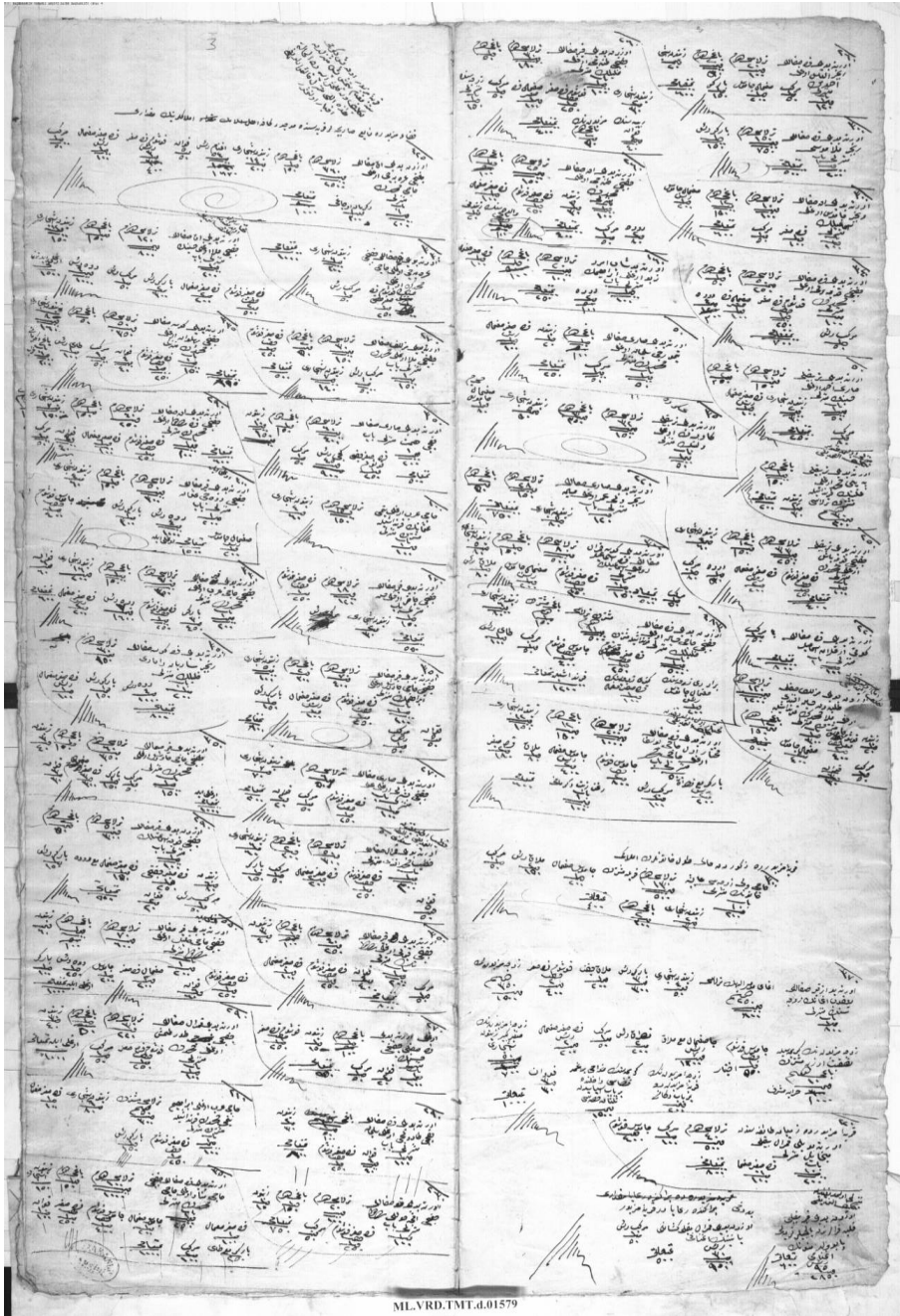
BOA.ŞD.1443/6.

B) Salnameler*Salname-i Vilayet-i Aydın*, Def'a 5, 1300/1883, s. 151.*Salname-i Vilayet-i Aydın*, Def'a 6, 1301/1884, s. 112.*Salname-i Vilayet-i Aydın*, Def'a 25, 1326/1908, s. 310.**C) Tetkik Eserler**Baykara, Tuncer. *Türk Milli Kültürü*, İzmir 1997.Bayatlı, Osman. *Bergama'da Yakın Tarih*, Cilt 2, Haz. Halim Yazıcı- Bekir Yurdakul, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir 2016.Gençoğlu, Mustafa, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, Yıl 2011, ss. 29-50.Ortalı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK., Ankara 2011
Öztürk, Sait. "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, ss. 287-304.

Solak, İbrahim. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Arıcılık", Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Eylül 2013, ss. 347-355

Şahin, İlhan. "Nahiye", *DİA*, Cilt.32, 2006, ss. 306-308Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 14. Baskı, İstanbul 2005.

Ekler

ML.VRD.TMT.d.01579

Ek 1. 1579 numaralı Bergama Temettuat Defteri (ML.VRD.TMT.d.1579.00002)

Ek 2. 1582 numaralı Bergama Temettuat Defteri (ML.VRD.TMT.d.01582.00006)

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA YEMEN'DE OSMANLI-İNGİLİZ
MÜCADELESİ VE MARK SYKES'İN YEMEN'DEN
GÖNDERDİĞİ RAPOR
ANGLO-OTTOMAN STRUGGLE IN YEMEN DURING THE WWI AND
THE REPORT MARK SYKES SENT FROM YEMEN

YAHYA YEŞİLYURT

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Assoc. Prof., Kastamonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of
International Relations

yahyayesilyurt@hotmail.com; yyesilyurt@kastamonu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-3209-2416

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 24.10.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.12.2017
Sayfa-*Pages* : 357-373
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3828>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA YEMEN'DE OSMANLI-İNGİLİZ
MÜCADELESİ VE MARK SYKES'İN YEMEN'DEN GÖNDERDİĞİ
RAPOR***

ANGLO-OTTOMAN STRUGGLE IN YEMEN DURING THE WWI AND
THE REPORT MARK SYKES SENT FROM YEMEN

YAHYA YEŞİLYURT

Öz

Ortadoğu, hali hazırda sınırları değişmekte olan ve Batılı düşünürler tarafından adlandırılan bir coğrafyadır. Bu coğrafyada bugün yaşananların temelinde tarihi arka planının yattığı su götürmez bir gerçekliktir. Dolayısıyla çağdaş Ortadoğu'da yaşananları anlamlandırmanın en temel başvuru noktasını tarihsel olgular oluşturmaktadır. Yemen de Osmanlı Devleti ile Batılı devletlerarasında mücadele sahnesi olmuş, Ortadoğu'nun kadim devletlerinden birisidir. Yemen'de Türklerin varlığı daha eskilere dayandırılrsa bile Yemen'in son 400 yılının Osmanlı Devleti'yle iç içe yaşadığı bilinmektedir. Özellikle de 1871 ve sonrası, bu iç içe geçmişliğin dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Çünkü 1839'da hukuken Osmanlı toprağı olan Yemen'den toprak koparan İngiltere, bu coğrafyada Osmanlı Devleti ile 1914'te yaptığı sınır antlaşmasıyla komşu devlet olmuştur. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Yemen'deki nüfuz mücadelesi zirve noktasına ulaşmıştır. Savaşın getirdiği dinamizmle ve yerel halkın verdiği destekle İngiltere'ye karşı başarılı kara harekâtı yapan Türk birlikleri, Yemen'de İngiliz varlığını büyük tehlikeye sokmuştur. Bu tehlikeli ilerleyiş, İngiltere tarafından ciddiye alınmış ve bölgeye başarılı diplomatlarını göndererek alınacak tedbirleri düşünmeye başlamıştır. Mark Sykes, I. Dünya Savaşı esnasında, 1915'te Yemen'de bulunmuş ve üst makamlara gönderdiği raporla dikkatleri Yemen çekmeyi başarmıştır. Bu çalışmada, Yemen cephesinde yaşanan gelişmeler, askerî arşiv belgeleri ve Sykes'in gönderdiği raporla birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, İngiltere,

Abstract

The Middle East is a geography where the borders are currently changing and it was named so by them. Behind what is happening in this geography today lies evidently the historical background. The point of reference to understand what is happening in the current Middle East is the historical events. Yemen is one of the very old states of the Middle East, which was a scene of struggle between the Ottoman and Western states. Even if the existence of the Turks in Yemen is earlier, it is widely known that for only the late 400 years Yemen has lived with the Ottoman State. Especially post-1871 is the turning point of intertwine because England, which took part of Yemen judiciously a land of the ottoman empire in 1839, became neighbor to Yemen in 1914 when they had an agreement with the Ottoman state. Indeed, when the WWI broke out, the challenge for domination in Yemen reached its zenith. With the dynamism the war brought and the support of the local people, the Turkish army having a successful fight against the English put the presence of the English in peril in Yemen. The alarming advance made the English take precautions and send its most successful diplomats to the region. Mark Sykes, during the WWI, was in Yemen in 1915 and drew attention of his superiors to Yemen by means of the reports he sent. The present study examines the developments in Yemen front in the light of archival documents and the reports of Sykes.

Key Words: * Mark Sykes, Middle East, The

* Bu çalışma 1-3 Aralık 2016 tarihlerinde düzenlenen Sykes-Picot Gizli Antlaşmasının 100. Yılında Ortadoğu ve Türkiye adlı sempozyumda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Mark Sykes, Ortadoğu, Osmanlı Devleti, Yemen

Ottoman Empire, United Kingdom, World War I, Yemen.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın yoğun şekliyle yaşandığı yerlerden biri de Yemen'dir. Yemen, 1914'te Avrupa'da yaşanan siyasî ve askerî krizlerin yol açtığı gelişmelerden oldukça uzak bir Osmanlı vilayeti idi. Avrupa'daki bu gelişmelerin seyri milletlerarası sorun haline gelince Osmanlı Devleti idarecileri de gerekli tertibi almakta gecikmemişlerdi. Nitekim Osmanlı Devleti, bu savaşa girmeden evvel seferberlik ilanı yapmıştı ve Yemen vilayeti, Kutsal topraklarla birlikte seferberlikten muaf tutulmuştu. Muafiyet meselesi müphemiyetini korumakla birlikte, eldeki veriler ışığında bakıldığında bazı hususlar ön plana çıkmaktadır. Bu hususlardan birincisi Yemen, jeo-stratejik açıdan önemli bir su kavşağında bulunuyordu. İkincisi dini açıdan Kutsal Beldelerin kilit mevkisini oluşturuyordu. Bu iki maddeye ek olarak, 7. Kolordu'nun mıntıkasında askerlik şubesinin bulunmayışı da göz önüne alındığında, Yemen'in niçin seferberlikten muaf tutulduğu ortaya çıkmaktadır.

Yemen'in seferberlik dışında tutulmasını Ali Sait (Akbatogan) Paşa, hatıralarında şöyle ifade ediyordu;

“Osmanlı ordusu baştanbaşa seferber edildi. Fakat seferberliği Yemen kolordusuna teşmil etmediler. Çünkü anavatandan Yemen'e ne asker, ne silah ve cephaneye, ne de erzak, para göndermek mümkün değildi. Cihan Harbinden evvel Yemen'deki yedinci kolordunun buğdayına hatta ununa kadar bütün erzakı merkezden gönderilirdi.”¹

Avrupa'da 1914 yılında zirve noktasını bulan siyasî çalkantıların yaşandığı tarihte Osmanlı Devleti dış politikasında bazı değişiklikler yaşamaktaydı. Örneğin İngiltere'ye karşı son dönemlerde izlenen Almanya eksenli Ortadoğu politikası değişmeye başlamıştı. Batılı devletlerin artan emperyalist mücadelelerini sezen Osmanlı devlet adamları, 1914'te patlak verecek olan savaş öncesinde müttefik devlet arayışına girişmişti. Fransa ve İngiltere nezdinden yapılan girişimler netice vermeyince, Rusya'nın yayılmacı politikasına karşılık tekrar Almanya ve Avusturya-Macaristan safına katılma emareleri göstermişti. Osmanlı Devleti daha savaş başlamadan yapacağı ittifak girişimlerinin neticelerini almaya uğraşırken, Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş açmıştı. İki devletin sıradan bir anlaşmazlığı gibi görünen bu çatışma, bir ay içerisinde tüm Avrupa Devletlerini savaşa sürüklemişti. Dar ekseninde başlayan savaşın çemberi tarihler ilerledikçe genişlemiş; nitekim Osmanlı Devleti'nin de malum Karadeniz Baskımı² ile

¹ Selahaddin Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937, s. 40.

² 10 Ağustos 1914'te İngiliz donanmasından kaçan iki Alman gemisi Goeben ve Breslau boğazları geçerek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Almanya eksenli politika izleyen Osmanlı Devleti, bu iki gemiyi satın aldığını duyurarak Goeben'e Yavuz, Breslau'a Midilli isimleri vermişti. Savaş zamanında tarafsızlık ilkesini uygulayan Osmanlı Devleti, yoğun diplomatik protestolar karşısında Alman askeri mürettebatına fes giydirerek Osmanlı ordusunda istihdam ettiğini ilan etmişti. Amiral Wilhelm Anton Souchon komutasındaki 11 parçalık Osmanlı donanması, Karadeniz'e açılmış ve 29/30 Ekim 1914'te Odessa ve Sivastopol'daki Rus limanlarını bombalamıştı. Bakınız Salih Kış, “Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 15, S. 22, Bahar 2017, s. 68

savaşa katılmasıyla bu sınırlar daha da artmıştı. Yemen, I. Dünya Savaşı'nın bu sınırını daha ilerilere taşıyan bir vilayetin adı olmuştu.

A-Yemen Cephesi'nin Açılması

Osmanlı Devleti, Aden'i 1839'da silah zoruyla ele geçiren İngiltere ile 1914'e kadar Yemen'de nüfuz mücadelesi yaşamıştı. Bu mücadele zaman zaman silahlı çatışmaya da varıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti ile savaşmayı göze alamayan İngiltere, diplomasi usullerini sonuna kadar kullanarak Mart 1914'te burada bir hudut antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu sınır antlaşmasıyla kadim Yemen toprakları, iki büyük devlet arasında bölünmüştü. Kaldı ki bu bölünme 20. asrın sonlara kadar sürecekti.

1914 Ağustosunda I. Dünya Savaşı olanca dinamizmiyle başladığında İngiltere, Yemen'de Osmanlı Devleti'yle sınır komşusuydu. Bu gerçeği iki taraf da çok iyi biliyordu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması, Yemen gibi uzak vilayetlerde de bu mücadelenin yürütüleceği anlamına geliyordu. Savaş başlamadan evvel İngiltere lehinde yapılan girişimler netice vermeyince Almanya safına doğru politik kayma yaşayan Osmanlı Devleti, İtilaf Güçleri'ne karşı savaşa dâhil olmuştu. Dolayısıyla karşı safta bulunan İngiltere'ye karşı Yemen'de de bir cephe açılacağı çok önceden belliydi. Peki, savaşın başlarında seferberlikten muaf tutulan Yemen Vilayeti, seferberliğini nasıl tamamladı ve cephe burada nasıl açıldı?

Bu soruya farklı verilerle cevap vermek yerinde olacaktır. Yemen'in Osmanlı Devleti tarafından atanan son valisi Mahmut Nedim Bey, Yemen cephesini 7. Kolordu kumandanlarından Sait Bey'le ortak aldıkları karar neticesinde açtıklarını belirtmiştir.³ Bu kararın, İngiltere'ye karşı savaş anlamına geldiğini çok iyi bilen Mahmud Nedim Bey,

“Ali Sait Paşayla, bütün o mıntıkaya hâkim olan Cihaf dağına çıktık. Sonra Dalı'ye indik ve bu sefer kurbanlarla dehalet eden şeyhi azl ve tard ederek yerine kardeşi Abdülhamit'i geçirdik. Nihayet hududa geldik, hudud işaretlerini yıktık.” diyerek, Yemen'de de sürecek olan I. Dünya Savaşı'nın başladığını belirtmiştir.⁴

Osmanlı arşiv belgelerine bakılacak olursa, Yemen'deki cephenin açılması Türk tarafından kaynaklanmamıştı. Çünkü Osmanlı tarafını çok ciddi bir istihbarat ağıyla takip eden İngilizler, Hudeyde ve sahil kesimindeki askeri hareketlenmeden rahatsız olmuşlardı. Daha 19 Ağustos 1914'te sahillerin bombalanması fikri Aden'deki İngiliz yetkililer tarafından, “Şayet Türkler düşmanca bir tavır sergilerse...” şeklindeki sözlerle dile getiriliyordu.⁵ 3 Ekim 1914'te aldıkları bir istihbaratta, İstanbul yönetimi Yemen sahillerindeki savaş gemilerinin birçoğunu merkeze çağırıyordu. Savaş gemilerinin merkeze çağırılması, Aden temsilciliğine aradığı fırsatı sunmuştu. Kasım 1914'ün başlarında, Karadeniz Baskınından hemen sonra harekete geçen İngiltere Aden temsilciliğine ait bir gambotu Hudeyde önlerine gönderdi. Bu gambot burada Osmanlı bandıralı iki mavnayı ticari sebeplerle batırdı. Gerçekte ise İngiltere'nin tavrı belliydi. I. Dünya Savaşı'nın çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak antlaşması

³ Mahmud Nedim, *Arabistan'da Bir Ömür*, Der. Ali Birinci, İsis Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 207.

⁴ Mahmud Nedim, *Arabistan'da Bir Ömür*, s. 208.

⁵ *The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO.), 371/2134.*

imzalamış olması, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin İngiltere nezdinde düşman saflarında görülmesine neden olmuştu. Üstelik Alman gemilerinin Karadeniz'de İngiltere'nin müttefiki olan Rusya'ya ait limanları bombalaması kabullenilebilir türden bir vaka değildi. Nitekim öyle de oldu. Osmanlı Devleti'ne karşı başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa da ilan-ı harp edince Yemen'de de savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Hudeyde'deki baskın gerçekleşince Yemen'de İngiltere ile Osmanlı Devleti ilişkileri daha da gerginleştirmişti. Baskın sonrası hem Osmanlı idarecilerinin olayı sert bir şekilde kınamaları ve İngiliz konsolosluğuna baskı yapmaları hem de İngiliz Konsolosunun, Yemen Vilayeti'yle İngiltere'nin ilişkilerini kestiğini belirtmesi Yemen Cephesi'nin açılmasındaki en önemli faktör olmuştur. Nitekim akabinde 7. Kolordu hızlı bir şekilde seferberlik haline geçmiş ve hemen askerî tedbirler uygulamaya konulmuştu.⁶

B-Sykes'ı Yemen'e Getiren Gerekçe

7. Kolordu, Yemen Vilayeti'nin merkezi olan San'a'da konuşlanmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında iki tümeniyle (39. ve 40. Tümenler) birlikte doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştı. Dolayısıyla Yemen'de cephe açıldığında, Osmanlı orduları bu iki tümenle hareket kabiliyeti sağlayacaktı. İlerleyen tarihlerde ise 7. Kolordu, idareten 4. Ordu'ya bağlanacak, ancak yazışmaları doğrudan Harbiye Nezareti'yle yapacaktı.⁷

Yemen Cephesinin, iki farklı alt cephelere ayrılarak yürütülmesi düşünülmüştür. 39. Tümen'in konuşlanacağı Ta'iz şehri doğrudan İngilizleri ve onların mandaterliği altında bulunan kabileleri hedef almıştır. Bu tümenin yürüteceği harekât *Ta'iz Mintikatü'l-Harekât Kumandanlığı* adı altında düzenlenmişti.⁸ Hudeyde'de konuşlanacak olan 40. Tümen ise hem denizden gelebilecek olan saldırılara hem de İngiliz yanlısı kabilelere karşı mücadele edecekti. 40. Tümen'in bulunduğu bölge ise *Tihame Mintikatü'l-Harekât Kumandanlığı* olarak belirlenmişti.⁹ 7. Kolordu kumandanı Mirliva Ahmet Tevfik Paşa tarafından 39. Tümen'e Mirliva Ali Sait Paşa, 40. Tümen'e ise Miralay Ragıp Paşa Kumandan olarak atanmıştı.¹⁰

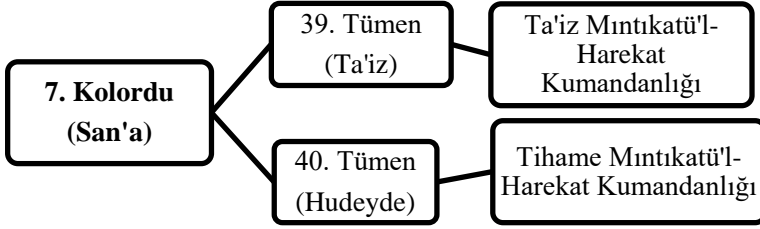
⁶ İngiltere'nin bu baskını muhtelif kaynaklarda Ekim-1914 olarak verilmesine rağmen baskın 4 Kasım 1914'te gerçekleşmiştir. Bakınız *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, 193/13; *Meclis-i Vükela (MV.)*, 238/14; *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)*, 4333/324955; Mehmed Emin, *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekâyi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, Beylerbeyi 1338, s. 61.

⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, C. VI, Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları. Ankara 1978, s. 78.

⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, C. VI, s. 88.

⁹ Mehmed Emin, *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekâyi*, s. 61.

¹⁰ *Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Strateji ve Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, *Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH.)*, 1495/4-8.

Tablo-1) Yemen Cephesi ve tali cepheleri gösterir şema.

Burada ele alınması gereken en başlıca bölge Tai'z Mıntıkätü'l-Harekätî tarafından düzenlenen askerî harekätlerdir. Çünkü kabilelerin saldırıları bir kenara bırakılacak olursa sahil tarafından yani doğrudan İngilizler tarafından bir çıkarma olmadığı için Tihame bölgesinde İngilizlerle herhangi bir mücadele olmamıştır. Oysa 39. Tümen'in bulunduğu bölge hem Babü'l-Mendeb hem de Aden istikametlerinde çok ciddi askerî mücadelelere sahne olmuştur. Dolayısıyla Mark Sykes'ı Yemen'e götüren gerekçe Tai'z mıntıkasında yaşanan gelişmelerle alakalıdır. Bu nedenle Tihame bölgesinde yaşanan gelişmelerden ziyade Tai'z tarafında yaşanan gelişmelere kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

1-Ta'iz'e Osmanlı Askerinin Sevki

Cihan Harbi'nin başlamasıyla Yemen'de 4 Kasım 1914 tarihine kadar, askerî birlikler, İngiliz-Osmanlı sınır hattında İngilizlere karşı keşif hareketlerinde bulunmuşlardı.¹¹ San'a'da durumu gözden geçiren devlet adamları derhal harekete geçmişlerdi. Bunlardan biri olan Zeki Bey (Ehiloğlu), 7. Kolordu kumandanıyla yaptığı görüşmeyi;

“Bu konuşmamızdan ancak bir hafta geçmişti ki Tai'z Mıntıkätü'l-Harekät Kumandanlığı adıyla bir cephe kumandanlığı ihdas edildi ve mıntika kumandanlığına General Ali Sait Paşa'nın tayin edildiği Erkân-ı Harbiye şubelerine bildirildi. Ondan sonra Tai'z taraflarına sevkiyat başladı.” sözleriyle ifade ediyordu.¹² 39. Tümen, Yemen vilayetinde seferberlik ilan edildiğinde henüz hazır değildi. Tümeninde büyük eksiklikler bulunmasına rağmen dört piyade taburu, iki adi cebel bataryası, iki onluk obüs ve yerli ahalden 10-15 bin civarında kuvvete haiz olduğu belirtiliyordu. Bu eksiklikler göz önüne alınarak Aden'e doğru harekete geçileceği haberi veriliyordu.¹³ Yemen Vilayeti, asker alımlarının tamamlanmasını ve savaş giderlerinin karşılanması için “Tekâlif-i Harbiye”

¹¹ İleride Yemen'in siyasi bölünmüşlüğüne yol açacak ve Kuzey-Güney Yemen meselesine neden olacak Osmanlı-İngiliz sınırı, 1903 yılında başlayan görüşmeler neticesinde 9 Haziran 1914'te imzalanmıştır. Bu sınırın çizilmesinin altında yatan gerekçe ise 1839'dan itibaren İngiltere'nin Yemen'de Osmanlı Devleti'yle yaptığı nüfuz mücadelesinin sonlandırılması olarak tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti belgelerine, Nevahi-i Tis'a olarak yansıyan sınır meselesi, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, uzun uğraşlar neticesinde halledilmiştir. Detaylı bilgi için bakınız, Yahya Yeşilyurt, *Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi 1871-1914*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 240; ATASE, *BDH.*, 4116/003-001.

¹² Zeki Ehiloğlu, *Yemen'de Türkler*, Kardeş Matbaası, İstanbul 1952, s. 131.

¹³ ATASE, *BDH.*, 4116/003-001.

çıkarılmasını hızlandırmak suretiyle hareket etmişti. Aden üzerine yapılacak harekâtın üssü olan Ta'iz'e asker sevkıyatı yaparak savaşa hazır olduğu izlenimini vermişti.¹⁴

Ta'iz Askeri Üssü'nde askeri hazırlıklar bir yandan devam ederken Milli Taburların oluşturulmasına da devam edilmişti. Milli Taburların oluşturulması, kabileler arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle bir süreliğine gecikmişti. Ancak İmam Yahya'nın araya girerek, bu anlaşmazlıkları gidermesiyle yaklaşık 3000 civarında gönüllüden oluşan birlikler Ta'iz'e sevk edilmiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra Hacce taburundan 1 Bölük ile 3. Alayın 119. Taburu ve dört toplu bir Cebel Taburu'nun da Ta'iz'e sevk edilmesi Osmanlı idarecilerini daha da umutlandırmıştır.¹⁵ Nitekim Ahmet Tevfik Paşa, Başkumandanlık merkezine gönderdiği bir yazısında;

“Ta'iz mıntikasında kolordudan tahsis ve arz edilen Kuvâ-yı Nizamiye Teşkilâtı bitti ve Mücahidin Teşkilâtı da hitâm bulmak üzeredir. Nevâhi-i Tis'â'ya doğru harekât-ı taarruziyeye mübaşeret edilecek...” diyerek, 39. Tümen'in her an İngilizlere karşı taarruza hazır olduğunu bildirmişti.¹⁶ Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı idarecileri ve bölge halkı İngilizlere karşı güttükleri pek de hoş olmayan duygular nedeniyle heyecan içerisindeydiler. Geçerli nedeni İngilizlerin bir koz olarak vermesi üzerine derhal harekete geçilmiş ve kısa sürede teşkilatlanan 7. Kolordu, mücadeleye hazır hale gelmişti.

2-Osmanlı Tümeni'nin Başarıları

39. Tümen harekete geçmeden önce diplomasi yolunu tercih etmişti. Osmanlı idaresi altında olup da yönetime başkaldırmış olan asi kabileler bu diplomasinin öncelikli hedefi olmuştu. 39. Tümen kumandanı Ali Sait Paşa, asi kabilelerin liderlerine mektuplar göndererek onlara, yapılacak olan savaşta Osmanlı Devleti tarafını seçmelerini tavsiye ediyordu.¹⁷ Mektuplarla kabileleri itaat altına alma yolu İngiliz mandaterliği altındaki kabilelere de uygulanmıştı. Bu kabileler üzerinde ise daha çok Müslümanların halifesi konumunda bulunan Padişah'ın cihat ilanı ön plana çıkartılarak etkili olunmaya çalışılmıştı.¹⁸

Bir taraftan diplomatik girişimler sürdürülürken diğer taraftan da askeri hazırlıklar tüm hızıyla devam ettirilmiştir. İngilizlerle çarpışmayı hedeflerine koyan ve İngilizleri Yemen'den çıkarmaya kararlı olan 39. Tümen, büyük eksikliklerine rağmen dört piyade taburu, iki adi cebel bataryası, iki onluk obüs ve yerli ahaliden 10-15 bin civarında kuvvetle Aden üzerine harekete geçeceğini 7. Kolordu'ya bildirmişti.¹⁹ Aden üzerine

¹⁴ San'a'dan Ta'iz'e gönderilecek olan asker sevki 5 Mayıs 1914'te son bulmuştur. Detay için bakınız, *ATASE, BDH.*, 4116/003-001.

¹⁵ *ATASE, BDH.*, 163/718-019-01.

¹⁶ *ATASE, BDH.*, 163/718-028.

¹⁷ “Düşman, Aden'e çok kuvvetli surette yerleşmişti. Bunu bildiğimiz için ilk elde, kendi idaremiz altındaki asi reis ve şeyhleri itaat altına almayı lüzumlu bulduk... Hatta en müşkül zamanlarda, itaatlerini tam bir sadakatle hizmet etme derecesine vardranlar oldu.” detay için bakınız, Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, s. 42.

¹⁸ Bu konuda Yemen Valisi, “Nevahi-i Tis'a'dan mahdut olan Cihaf, Dalî, Celile kabileleri yol üzerinde olduklarından evvela bunları ele geçirmek lazım geliyordu. Dalî emiri derhal İngilizlere haber gönderdi, onlara dehalet etti, yardım istedi. İngilizler keyfiyeti haber alır almaz bittabi telaşa düştüler. Bizim cüret ve cesaretimiz büyüktü...” şeklinde bilgi vermişti. Detay için bakınız, Mahmud Nedim, *Arabistan'da Bir Ömür*, s. 207.

¹⁹ *ATASE, BDH.*, 4116/003-001.

yapılacak harekâtın üssü olan Ta'iz'e asker sevkıyatı yapılarak Osmanlı Devleti'nin Yemen'de de savaşa hazır olduğu izlenimi verilmiştir.²⁰

Osmanlı tarafındaki askeri hareketlikten ve diplomatik girişimlerden haberdar olan İngiltere bu bakımdan iyi bir istihbarat ağına sahipti. Bu nedenle aldığı bilgileri iyi değerlendiren İngiltere, tıpkı Hudeyde Baskınında olduğu gibi burada da erken davranarak 9 Kasım 1914'te Bâbü'l-Mendeb girişindeki Şeyh Said'de karaya çıkarma yapmıştı. 1 tabur ve 4 makineli tüfekten oluşan İngiliz birliklerine Ta'iz'den gönderilen Osmanlı birlikleri karşılık vermiştir.²¹ Çarpışmaların şiddetle yaşandığı Şeyh Said'de İngilizler büyük kayıplar vermiş; 11 Kasım 1914'te devamlı takviye alan Osmanlı birlikleri karşısında bölgeyi tahliye etmek zorunda kalmışlardı.²² Bu kısa zafer aslında ileri tarihlerde gerçekleşecek olan çok önemli başarıların habercisi olmuştu.

39. Tümen, İngilizlerin Kasım 1914'teki çıkarma hareketini bastırdıktan sonra elde ettikleri keşif bilgilerine göre hızlı bir ilerleme göstererek, İngilizlerin himayesindeki Dâli' bölgesini kuşatmıştı. 5 Şubat 1915'te Dâli' kabilesine ait mntıka ele geçirilerek, İngilizlere karşı ilk başarı elde edilmişti. Bu gelişmeyi 7. Kolordu kumandanı Ahmet Tevfik Paşa, aşağıdaki yazıyla başkumandanlığa bildirmişti: "İngilizlere tabi Dâli' ve Hicaf nevâhisi ahali-i müslimenin gösterdiği meyelân ve merbutiyetle bilâ-vukû'ât işgal edilmiştir."²³ Bir yandan taarruz eden diğer taraftan da takviyesini yapan 39. Tümen Laheç'e doğru ilerlerken 1 Piyade Nizamiye Taburu, 4 Süvari Bölüğü, 3 Sahra topu, 3 Nordanfield, 4 Adi Seri Batarya, 3 adet 10,5'lik Seri Top, 2 adet 7,5'lik Havan Topu ve 1 Mantelli Batarya'dan oluşmaktaydı. Nitekim Ali Sait Paşa'ya göre Laheç'e inmeden önce birliklerin sayısı 2 bin idi. Bir o kadar da gönüllü asker bulunuyordu ki 39. Tümen toplamda 4 bin civarında bir kuvvetle İngilizlere karşı taarruz ediliyordu.²⁴

39. Fırka, 1 Temmuz 1915'te, Milli Taburlar ile birlikte Havaşib kabilesine ait bölgeyi de ele geçirerek İngilizlere ikinci darbeyi vurmuştu.²⁵ Adım adım İngiliz mandaterlik bölgelerini hedef alan Osmanlı ordusu, 3-4 Temmuz 1915 tarihlerinde Hendek, Tanan ve Laheç'in en verimli bölgesi olan Zâ'ide'yi, İngiliz birliklerini alt ederek, ele geçirmişti.²⁶ 4 Temmuz 1915 akşamı 3500 civarında bir kuvvetle tekrar

²⁰ San'a'dan Ta'iz'e gönderilecek olan asker sevki 5 Mayıs 1914'te son bulacaktır. Detay için bakınız, *ATASE, BDH.*, 4116/003-001.

²¹ *ATASE, BDH.*, 247/1028-008-01.

²² *ATASE, BDH.*, 163/718-20; 39. Tümen takviye olarak bölgedeki birliklerden destek almıştır. Ömeğin Haccе taburundan 1 Bölük ile 3. Alayın 119. Taburu ve dört toplu bir Cebel Taburu'nun sevk edilmiştir. Bakınız *BDH.*, 163/718-019-01.

²³ *ATASE, BDH.*, 534/2088-005.

²⁴ Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, s. 42.

²⁵ *ATASE, BDH.*, 4116/003-002.

²⁶ Zâ'ide, Vadi-i Kebir ile Vadi-i Sagir arasında bulunmaktaydı ve İngilizler tarafından Laheç'in ambarı nispetinde bir bölge olarak görülmekteydi. Buranın kaybedilmesi, İngilizlerin Aden'de işe sıkıntısı yaşayacağı anlamına geldiğinden, İngilizler buraya bir kıta asker göndermişler ve kabilelerden aldıkları takviye güçlerle birliklerini desteklemişlerdi. Buradaki çarpışmada Osmanlı ordusundan 3 subay yaralanmış, 30 asker şehit olmuş, 12 asker yaralanmıştı. Milli Taburlardan ise 5 şehit verilmiş ve 6 asker yaralanmıştı. 2 subay ve 4 asker ise İngilizlere esir düşmüştü. İngiliz ordusundan da biri İngiliz diğerleri Hintli altı asker esir düşmüştü. Ayrıca İngiliz birlikleri geri çekilirken 2 seri top, 5 makineli tüfek, 9 otomobil, birçok silah ve cephaneyi bırakarak Aden yönünde geri çekilmişlerdi. İngiliz kuvveti, 1600 asker (İngiliz ve Hintli) ve 1500 kabile askerlerinden olmak üzere toplamda 3100 kişilik bir kuvvetle Zâ'ide'yi savunmaya çalışmışlardı. Bu birliklere, iki makineli

harekete geçen 39. Tümen, Hemra adındaki kasabaya taarruz etmişti. Beraberindeki bir seri batarya ve iki mitralyözle 5 Temmuz 1915'te Laheç'e girilmişti. Kasaba içerisinde İngiliz birliklerine denk gelen 39. Tümen, Laheç sokaklarında süngü savaşı vererek İngilizleri buradan da kovmuştur.²⁷ Laheç'teki çarpışmalar yaklaşık on üç saat sürmüştü ve oldukça şiddetli geçmişti. Nitekim harp tarihini belirten defterlere ve tarihi belgelere Laheç Zaferi olarak geçecek olan bu çarpışma, 5 Temmuz 1915 sabahı, Laheç'in Osmanlı Devleti sınırlarına alınmasıyla son bulmuştu.²⁸ Bu tarihten 1918 yılına kadar yapılacak olan çarpışmalar daha çok mevki koruma adına yapılmış olup, İngilizlerin denizden ve karadan takviye almaları nedeniyle Osmanlı birlikleri daha fazla ilerleyememiştir. İngilizler de Aden'in önlerinde hat oluşturarak savunmada kalmışlardı.

C-Mark Sykes'in Yemen Raporu

Laheç'in kaybedilmesi, İngiltere'yi paniğe sevk etmişti. Bu amaçla bölgeyi en iyi tanıyan görevlilerine ihtiyacı vardı ve doğrultuda Mark Sykes, Aden'e gönderilmişti. Bölgede yaşanan gelişmeler yerinde incelenecek ve alınması gereken tedbirler düşünüldükçe, ona göre hareket kabiliyeti geliştirilecekti. Bu amaç doğrultusunda, 23 Temmuz 1915 tarihli ve gizli ibareli yazılan rapor önem taşımaktadır. Sykes'in bu raporu 16 numara ile kaydedilerek, İngiltere'deki Savaş Bürosunda Askeri Operasyonlar sorumlusu Tümgeneral C. E. Callwell'e gönderilmişti. Toplamda 11 sayfa olan bu rapor Yemen'de İngiltere'nin askeri durumu, Osmanlı esirleri, İmam Yahya, halkın tutumu, Seyyid İdrisi, halifelik meselesi, İngiliz siyaseti, Kamaran'ın ele geçirilişi ve Aden'de kendi gözlemlerini içeren çeşitli konuları barındırmaktaydı.²⁹

1-Askeri Durum

Mark Sykes, I. Dünya Savaşı'nın İngiltere Krallığı açısından kötü gittiği Aden'e 21 Temmuz 1915 Çarşamba günü varmıştı. Sıcak ve uzun süren gemi yolculuğuna, savaşın getirdiği tereddütler de eklenince Sykes'da yorgunluk belirtileri baş göstermişti. Ancak buna rağmen daha Aden'e varır varmaz çalışmaya başlamıştır. Yemen'de yaşananlar, savaşın gidişatının yerinde görülmesi ve üst makamlara iletilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Sykes, incelemelerde bulunmak zorundaydı. Vardığı gün İngiliz orduları Şeyh Osman kasabasına çıkarma yapmışlardı ve bu kasaba daha yeni Türklerden geri alınmıştı. Bu nedenle İngiliz yönetimini istemeyen Araplar ve Türk ordusu Laheç yönünde geri çekilmişlerdi.³⁰

Sykes'a göre İngiliz ordularının durumuyla alakalı söylenecek çok az şey vardı. Daha Aden'e gelmeden, Mısır'da Sir George Younghusband, ona, nazikçe durumun gidişatından bahsetmişti. Younghusband ayrıca Sykes'a Laheç'teki durumun doğuracağı sonuçlar hakkında öngörülerini içeren bir genelgesini vermişti.³¹

tüfek bölüğü, bir seri batarya ve bir de hecin süvari müfrezesi eşlik etmişti. Detay için bakınız, *ATASE, BDH.*, 4116/003-002.

²⁷ Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, s. 43.

²⁸ *ATASE, BDH.*, 164/720-004-01.

²⁹ Bakınız *The National Archives (TNA), Foreign Office (FO.)*, 371/2486.

³⁰ *TNA, FO.*, 371/2486.

³¹ *TNA, FO.*, 371/2486.

Mark Sykes, askeri mülahazaların sadece kendisinin dikkat çekmek için risk alacağı bir noktadan ele alınmaması gerektiğini biliyordu. O, Mısır ve Kızıldeniz hinterlandında böylesi tek yönlü bir bakış açısının savaşın genel seyrini değiştirebilecek etkiye sahip olduğunu da biliyordu. Zira ona göre, halk tarafından ortaya atılan ilk haberlerden sonra su üstündeki dedikodular bu işin en karanlık türüydü. Onların hepsi (Yerel Halk ve İngilizler), Sykes'da, Aden'in çok ciddi bir tehdit altında olduğu izlenimini uyandırmıştı. Kaldı ki bu tehditlerin çoğu; bir İngiliz kuvvetinin geri çekildiği, Arapların muhalefet ettiği, Türk birliklerinin Aden'e kısa bir mesafede olduğu ve takviye birliklerinin apar topar Mısır'dan gönderildiği idi.³² Gerçekte ise, Sykes'a göre, gidişatın hayal edilebilenden daha öte ciddiyete sahip olduğunu anlamak için Aden'e gitmeyen bir kimse açısından olanaksızdı. Sykes'a göre bu tür olayların yaşandığı bölgelerde, olayları olduğu gibi açıklamak büyük bir riskti. Zira gerçekleri gizlemeden olduğu gibi raporlara aktarmak ve hakkında rapor yazılan devletin amacını önemsiz gibi göstermek oldukça tehlikeliydi. Bu düşüncenin aksine bir rapor yazmak sadece kendi ülkesindeki toplum üzerinde moral etkisiyle yapılabilirdi.³³

Dolayısıyla askeri hususlar hakkında rapor kaleme alırken, bu raporun yapacağı menfi yahut müspet tesirleri göz ardı etmemiştir.

2-Aden'deki Türk Esirler

Mark Sykes, 5 Temmuz 1915'te Laheç'te verilen mücadelede esir düşen Türk askerlerinin akıbetini araştırıyordu. Onlarla görüşmesi, daha doğrusu onları sorguya çekmesi ve raporunu yazarken ona göre çerçeveyi oluşturması gerekiyordu. Esirlerin Aden'deki bir kraterin içerisinde oluşturulan hapisanede tutulduğunu öğrenmişti. Buraya giderek Türk esirlerini ve asker firarilerini ziyaret etmişti. Burada özellikle Laheç muharebesinde esir düşen 4 asker ve tabur kumandanı Binbaşı Rauf Beyle görüşme gerçekleştirmişti.³⁴

Görüştüğü askerler ona göre Suriyeli idi. Nitekim Sykes'a göre, onlarla yaptığı konuşma oldukça ilginç ve kendisi açısından bilgilendiriciydi. Bu askerlerden ikisi Kudüs bölgesinden gelerek Osmanlı ordusuna katılmışlardı. Elde ettiği bilgilere göre Türk subayları, bu askerlere kötü davranıyordu ve onlar da bu durumdan şikâyet ediyorlardı. Bundan ötürü Suriye'nin güney tarafından olanların askerlik hizmetinden kurtulmak için arzulu olduklarını tespit etmişti.³⁵ Burada Sykes'ın, Suriyeli tabirini kullanması oldukça ilginçti. Çünkü Sykes, bölgeyi çok iyi biliyordu ve daha ortada Suriye diye bir devlet yokken bu tabiri kullanabiliyordu. Dolayısıyla bölgenin geçmişine damga vuran bir kişinin öylesine seçilmediğinin en bariz göstergesiydi. Kudüs'ten gelerek Yemen'deki Türk birliklerinde İngilizlere karşı çarpışan bu askerlerin kötü muameleleri bahane ederek İngilizlere sığınmaları ise ayrı bir incelemenin konusuydu. Ancak Sykes'ın aktarmaya devam ettiği bilgilere göre bu esirler, Osmanlı yetkililerine

³² TNA, FO., 371/2486.

³³ TNA, FO., 371/2486.

³⁴ TNA, FO., 371/2486.

³⁵ TNA, FO., 371/2486.

iade edilmekten endişe duyuyorlardı ve hapisanede Türk ve Arnavut esirler tarafından, kendilerine bağlı oldukları yönünde tehdit edildiklerini belirtiyordu.³⁶

Diğer iki firarı ise çoğunluğu Müslüman olan Nablus şehrinden gelerek Yemen’de askeri hizmete girmişlerdi. Bunlar aşırı fanatikti ve onlardan biri, “Biz Yemen’de 6 yıldır askerlik yapıyoruz ve terhis edildik. Fakat Allah’a şükür savaş biz buradan ayrılmadan önce geldi.” demişti. Sykes’a göre onlar bu şekilde konuşarak hiçbir şey elde edememişlerdi ve Müslüman Suriyeli Arapların tutumuyla ilgili iyimser ifadeler göz önüne alındığında bu düşünceler sadece hatıralarda kalacaktı.³⁷

Arap firarı askerlere ayrı bir önem veren Sykes, onlarla yaptığı görüşmelerden sonra Osmanlı-Türk taburunda binbaşı olan Rauf Bey ile de bir görüşme gerçekleştirmişti. Rauf Bey, İngilizler Laheç’ten çekilmeden hemen önce esir edilmişti ve Bağdat’ta yaklaşık 400 üyesi ve kayda değer mal varlığı olan Türk kökenli bir sülale olan Bağdatlı Cebeli aşiretinin üyesiydi.³⁸ Sykes, burada bir kere daha bölgeyi ne kadar iyi tanıdığını cümle arasında ortaya koyuyordu. Rauf Bey ile yaptığı görüşmeye ve onun görüşlerine ayrı bir önem vermişti. Savaşın gidişatı hakkında Rauf Bey’le yaptığı görüşmede, eğer İstanbul düşerse Bağdat’taki halkın muhtemelen Kureyşi olan bir halifenin önderliğinde bağımsızlıklarını ilan edecekleri bilgisini edinmişti.³⁹ Bununla birlikte Rauf Bey, Türklerin, Irak’a İbn-i Reşid’i yönetici olarak tayin ve bu konuları terk edebileceklerini ileri sürmüştü. Rauf Bey’in düşüncelerine uzun uzadıya atıf yapan Sykes, bunlara uzunca bir ayırmıştı. Çünkü Rauf Bey, askerlere oranla önemli bir konumdaydı ve etkin bir niteliğe sahipti. Onunla yaptığı görüşmenin ilerleyen saatlerinde mevzu daha da derine inmişti. Rauf Bey’e göre Irak’ta böyle bir girişimin olması Musul’un kuzeyine kadar (Diyarbakır hariç) bölgenin anarşi içerisine düşmesi demekti. Türk kumandan, Arapların muhalefetine rağmen İstanbul’un düşmesinden sonra Osmanlı Devleti yönetiminin yaşamasını hayal edemiyordu. Sykes, onun bu görüşünü önemsemişti. Zira onun sorduğu bir soruya Rauf Bey’in verdiği bir cevap çok ilginçti:

“Arapların özellikle finans sahasında Avrupalıların yardımı olmaksızın Irak’ta bir yönetim kurmaları mümkün değildir.”⁴⁰

Sykes’a göre Rauf Bey oldukça karamsar bir tablo ortaya koymuştu. Rauf Bey gelecek adına ümitvar değildi. Çünkü Osmanlı Devleti’nin yıkılması demek, yerli bir hükümetin ister içeriden kurulmasından isterse dışarıdan empoze edilmesinden önce anarşinin bölgede hüküm süreceği öngörüsüne sahipti.⁴¹ Sykes, onun bu düşüncesini “Şüphesiz bu öngörü gerçekten tehliktir ve eğer önlenmesi mümkünse, ondan, Birleşik Arap Hareketi’ne yönelik bazı organizasyonların Osmanlı ordusundaki Arap subaylar arasında yürütüldüğünü anladım.” şeklinde ifade etmişti. Öyle anlaşılıyor ki Sykes, Osmanlı taraftarı Arap subayların bölgede bir oluşum için çalışmalarından endişe

³⁶ TNA, FO., 371/2486.

³⁷ TNA, FO., 371/2486.

³⁸ TNA, FO., 371/2486.

³⁹ TNA, FO., 371/2486.

⁴⁰ TNA, FO., 371/2486.

⁴¹ TNA, FO., 371/2486.

duymuştu. Çünkü peşi sıra verdiği bilgide Arap subayların bu hareketini plan safhasında tutarsız ve politikada da istikrarsız girişim olduğunu düşünüyordu.⁴²

Aden'deki Türk esirleri arasında yaşananlar, Sykes'a geleceğe yönelik varsayımlarda bulundurmaktaydı. Ona göre mahkûmlar arasındaki tavırlar, gelecekte bölgede bir ayrılıkçı hareketin yaşanacağını gösteriyordu.⁴³

*Eğer beklenenden daha önce meydana gelmezse, Hristiyan, Suriyeli, Bağdatlı ve Kürtlerin safkan Türk soylulardan ayrılabileceğini; Büyük Britanya'nın etkisi altında zaman zaman bir araya gelen bölge kabilelerinin özellikle yerinde bir davranışla birleştirilebileceğini ve Türk karşıtı elementleri yıldırabilen ve diğer tutuculukları tasvip edebilecek olan Türklerin etkisinden de onları uzak tutmamızı önermeyi göze alıyorum.*⁴⁴

diyen Sykes, Osmanlı Devleti'nden sonra bölgede İngiltere'nin aktif politika izlemesini öneriyordu. Dolayısıyla esirlerle görüşme yapılması, onların ruh halleri ve düşüncelerinin ön planda tutulmasından bölgede yaşanan atmosferi rahatlıkla ortaya koyabilmeyi hedeflemişti.

3-Aden'deki Kabileler Arasında

Sykes'in raporunun İngiltere açısından en tatmin edici kısmı bu bölümdü. Zira ona göre Aden'deki kabilelerin ve Arapların büyük çoğunluğu İngilizlere karşı sadakat duygusu taşıyorlardı. Araplar arasında İngilizlere karşı güven atmosferi vardı. Aynı tarihlerde İngilizlerin mandaterliğini ilk kabul edenlerden biri olan Laheç Sultanı'nın⁴⁵ beklenmedik ölümü Aden'de hiç de hayra yorulmamıştı. Sykes en çok da Arapların, Laheç Sultanı'nın ölümünden çeşitli dedikodular ileri sürerek etkilendiklerini belirtmektedir. Nitekim Sykes'a göre bu vaka gözle görülmeyen bir hastalık meydana getirmişti. Oysaki sultan kazara hayatını kaybetmişti ve bunu savaşın gidişatına yormak sadece Araplara özgüydü. Yine de buna rağmen Aden'de Araplar genel olarak İngilizlerin dürüstlük ve samimiyetine inanmaktaydılar.⁴⁶

Bu gözlem ve aktarımlardan sonra Sykes, İngiltere adına bölgede istihbarat faaliyetinde bulunan Yarbay Jacob ile de çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişti. Raporunun geri kalan kısmı genellikle Jacob ile yaptığı görüşmelere dayanıyordu ve onun verdiği bilgilere göre bir yorum geliştiriyordu. Zira Sykes bu bölümün son kısmında; askeri komitenin hazırladığı bir raporu Yarbay Jacob'un ona gösterdiğinden ve raporda da Arabistan'ın güneyi ile alakalı çeşitli gözlemler olduğundan bahsetmişti.⁴⁷

⁴² TNA, FO., 371/2486.

⁴³ TNA, FO., 371/2486.

⁴⁴ TNA, FO., 371/2486.

⁴⁵ İngilizler, Yemen'de hukuken Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanımamışlardır. Aksine kabile liderlerine "Sultan" diye hitap ederek, bunlara devlet yöneticisi gibi davranmıştır. Bölgeyi mandaterliği altına almasının altında belki de bu ve benzeri sosyolojik temeller yatmaktadır. Detay için bakınız Yeşilyurt, *Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi 1871-1914*, s. 111.

⁴⁶ TNA, FO., 371/2486.

⁴⁷ TNA, FO., 371/2486.

4-İmam Yahya Hakkında

İmam Yahya babasından aldığı isyan hareketini devam ettiren bir kişi olarak tanınsa da 1911 yılında Osmanlı Devleti'yle İngiltere'nin aleyhine olarak anlaşma imzalamıştı.⁴⁸ Bu yıldan itibaren Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmişti. Hatta I. Dünya Savaşı'nın Yemen'de de başlaması üzerine derhal emrindeki bağlılarından birlikler oluşturarak Osmanlı Devleti'ne destek olmuştu.⁴⁹ İşte bu esnada Sykes'in İmam hakkındaki düşünceleri önemliydi. Ancak o kendi yargıları yerine Yarbay Jacob'un bilgilerini aktarmakta karar kılmıştı.

İmam Yahya kesinlikle İngiltere karşıtı bir siyaset takip ediyordu. Bunun belli başlı nedenleri vardı. Bir kere, 20. asrın başında Osmanlı Devleti ile anlaşmadan önce Türk idaresine karşı giriştiği isyan hareketinde İngiltere'ye müracaat etmesine ve bazı başarılar elde etmesine rağmen İngiltere'den destek görmemişti.⁵⁰ Dolayısıyla İngiltere açısından Yemen'de sürdürülen ve geleceği belirsiz olan bir savaşta İngilizlerin koruması ve ilgisi, İmam Yahya için bir önem arz etmiyordu. İmam, İngiltere'nin kendisine faydası olacağını düşünmüyordu. Seyyid İdrisi'nin mıntıkasında İngiltere'nin yürüttüğü siyaset, İmam'a şüpheli geliyordu ve Aden'deki işgal, İmam'ın haklarını ihlal anlamına geliyordu. Jacob'a göre; İmam geleceğe yönelik bir politika çiziyordu. Çünkü İmam, Yemen, Asir, Hadramut ve Aden bölgesinin kontrolünü ele geçirmek için bir takım siyasi hamlelerde bulunmuştu. Ayrıca İmam, bölgenin tartışılmaz tek lideri olma hevesine sahipti ve kendi bağlıları tarafından halife olarak görülmeyi umuyordu. Raporun kaleme alındığı tarihlerde Hadramut tarafındaki kabile liderleri ile girişimlerde bulunuyor ve İngilizlere karşı onlardan destek almak için çaba sarf ediyordu.⁵¹ Elbette burada Yarbay Jacob ve Sykes, Osmanlı Devleti'nin başarılı taarruzlarını görmezlikten geliyorlardı. Oysa genel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti 1871'den itibaren güneye doğru yayılma içerisindedir. I. Dünya Savaşı'nda bu yayılma doruk noktasına ulaşmıştı. Ta'iz bölgesindeki bu başarıları, 1871 ve sonrası yıllarda yapılan askerî ve siyasî harekâtın bir uzantısı olarak görmekte fayda vardır.

İngilizlere göre İmam Yahya'nın istekleri karşılanırsa İmam, İngiltere'nin lehine hareket edebilirdi. Üstelik rapora göre İmam Yahya kendisini halife olarak görüyordu ve Yemen cephesi açılana kadar da etrafına kendisini halife olarak kabul ettirmişti. Ancak İmam Yahya, birleşik Arap krallığını savunan milliyetçilere göre soğuk bir kişilik olarak görülmekteydi. Dolayısıyla İmam, bu halifelik fikrinden dolayı Mekke Şerifi tarafından da hoş karşılanmamıştı. Yine Jacob'a göre; eğer İmam yönlendirebileceği bir şerifin Arap Birliği'nin başına geçirilirse, görüşlerini değiştirecekti.⁵²

5-Seyyid İdrisî Hakkında

Osmanlı Devleti'nin hem I. Dünya Savaşı öncesinde hem de savaş esnasında en çok uğraştığı isimlerden biri de Seyyid İdrisî idi. Seyyid İdrisî, Albay Jacob'un

⁴⁸ A. Rouaud, "Yahya b. Muhammad", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. XI, Leiden Brill 2002, p. 257.

⁴⁹ Yahya Yeşilyurt, *Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi-Yemen*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, s. 125.

⁵⁰ TNA, FO., 371/2486.

⁵¹ TNA, FO., 371/2486.

⁵² TNA, FO., 371/2486.

ifadelerinde, oldukça güvenilir biri olarak belirtilmişti. Dolayısıyla Sykes'in raporuna da aynı şekilde geçmiş ve İngiltere'nin savaş esnasında bu bölgede en güçlü müttefiki olarak addedilmişti.⁵³

6-Arap Halifeliği Hakkında

Sykes, bu konuda da Albay Jacob'un görüşlerine yer vermişti. Çünkü Jacob'un görüşleri oldukça güncel ve bölgenin nabzına göre oluşmuş idi. Jacob, halifelik Osmanlı hanedanlığı yerine Şerif ailesinden birine verilmesini tatmin edici bir çözüm olarak görmüyordu. Zira halifelik Şerif ailesine geçmesinin, Arabistan'da tıpkı Vahhabî hareketi⁵⁴ gibi bir etki yaparak herhangi bir canlanmayla sonuçlanabilecek bir ayaklanmaya yol açacağı düşünülmekteydi. Nihayetinde ise halifelik müessesesinin, yeniden canlı bir hareketi telkin eden kişinin eline geçmesinden korkulmaktaydı. Arabistan'ın Hindistan'a yakınlığı nedeniyle Kutsal Beldelerde çıkacak bir karışıklık ve entrika, doğrudan Hindistan'ı tehlikeye atabilirdi.⁵⁵

Yarbay Jacob'a göre halifelik Türkiye'de kalmalıydı:

*“Rusların baskısı altında zayıf bir Türkiye'de can çekişen halifelik, İslam'ın hayati bir kıvılcımıyla yaşayamaya başlayacağı Arabistan'da yerleşen bir halifelikten daha az tehlike potansiyeline sahiptir.”*⁵⁶ Sykes'a göre ise Jacob, Şeyh Reşid Rıza adında bir Arap milliyetçisinin görüşlerini dikkate alıyordu. Zira Jacob'un düşüncelerine göre oluşacak bir Arap Birliği'nde İngiltere'nin rolü göz ardı edilmişti.⁵⁷

7-Bölge Siyaseti Hakkında

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yıkılması öngörülmüştü. Bu amaç doğrultusunda Çanakkale cephesi açılmıştı. Hedef İstanbul'un ele geçirilmesiydi. Dolayısıyla 1914-18 yılları arasında İngilizler arasında İstanbul'un düşmesi demek, Osmanlı Devleti'nin yıkılması anlamını taşıyordu. Ancak Yarbay Jacob İstanbul'un er ya da geç düşmesinin Yemen'deki Araplar açısından bir önemi olmayacağını ve onları etkilemeyeceğini düşünüyordu. Hatta bölge liderliği açısından belli başlı mevkilerde İngilizlere karşı Osmanlı saflarını tutan kabilelerde bile gerçek bir etkiye sahip olmayacağını ileri sürmüştü.⁵⁸ Bu düşüncesinde haksız sayılmazdı. Çünkü savaşın başlarında Yemen, İngiltere tarafından denizlerden abluka altına alınmış, İstanbul ile irtibatı kesilmişti. Aynı zamanda bölge ileri gelenleri, diplomatik yollardan Osmanlı

⁵³ TNA, FO., 371/2486.

⁵⁴ Genelde Vehhabilik olarak adlandırılmaktadır. Adını, kurucusu olduğu Muhammed b. Abdülvehhab'dan almıştır. Bu hareket 1800'lerde zirve noktasına erişmiş ve bölgede Osmanlı Devleti'ni uğraştıran dinî içerikli akım olmuştur. Detay için bakınız, Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhabilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 611-615.

⁵⁵ TNA, FO., 371/2486.

⁵⁶ TNA, FO., 371/2486.

⁵⁷ TNA, FO., 371/2486.

⁵⁸ TNA, FO., 371/2486.

Devleti saflarına katılması için yapılan girişimler etkili olmuştu. Yürütülen propaganda neticesinde Arap kabileleri arasında İngiliz taraftarlığı kaybedilmişti.⁵⁹

Araplar her ne şekilde olursa olsun resmi diplomatik girişimlerden nefret ediyorlardı ve İngilizlerin savaşın kısa sürmesiyle gelecekte otoritelerini tekrar dayatmaya meyilli olacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle Yarbay Jacob, eğer mümkünse Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşması yapılmadan önce Laheç'in tekrar ele geçirilmesini, İngilizlerin bölgede askerî ve stratejik hareket kabiliyetini artıracığına inanıyordu.⁶⁰ Ayrıca gelecekte İngiltere'nin bölgedeki varlığı için politikasını gözden geçirmesinin ve kabile liderleriyle tekrar görüşmesinin faydalı olacağı düşünülmekteydi. Çünkü Türkler bölgeden ayrılır ayrılmaz İmam Yahya'nın, Türkler tarafından ele geçirilmiş tüm topraklarda bağımsızlığını ilan edeceğini ön görüyorlardı.⁶¹ Jacob, Birleşik Arabistan teorisini desteklemekten ziyade 30 Nisan 1915'te anlaştıkları Seyyid İdrisî'ye dayanarak bölgede politika üretmenin şimdilik en iyi siyaset olduğunu ileri sürmüştü.⁶²

8-Kamaran Adası'nın İşgali

Kamaran Adası, Kızıldeniz'de jeo-stratejik açıdan Yemen açıklarındaki önemli adalardan biri idi. Burası 19. yüzyılda büyük devletlerin çıkarlarının çatıştığı bölge olarak ön plana çıkmıştı. I. Dünya Savaşı'nda Kamaran Adası, Osmanlı Devleti'ne aitti. Ancak savaş esnasında İngilizlerin burayı işgal etmeleri, Yarbay Jacob açısından oldukça iyi bir gelişme olarak görülmüştü. Jacob'un böyle düşünmesine, İngiliz yönetimindeki bölgelerden, hac mevsiminde, Kutsal Beldelere giden Müslümanlar neden olmuştu. Çünkü Müslüman hacılar, Kamaran'ın İngilizlere geçmesiyle tacizden ve eşlerini de tecavüzdten korumuş olacaktı.⁶³

9-Aden'deki Kişisel Gözlemleri

Yukarıdaki bilgileri aktardıktan sonra kendi görüşlerine yer veren Sykes, I. Dünya Savaşı boyunca Şeyh Osman kasabasından öteye herhangi bir operasyon yapılmasına taraftar olmuyordu. Ona göre şayet böyle bir harekât düzenlenirse büyük bir yanlış yapılmış olunacaktı. Çünkü az bir kuvvet Aden ve Şeyh Osman'da İngiltere için gerekli miktarda toprak parçasını tutmak için yeterliydi. Nitekim İngiltere himayesindeki topraklarda yeniden askerî önlemler alarak yayılmak, bölgede nelere ihtiyaç olunacağı hakkında belirsizliği doğurabilirdi.⁶⁴ Böyle yapmak yerine, yani fiili insan gücüyle bir harekette bulunmak yerine silah ve cephane ile Seyyid İdrisî desteklenmeliydi.⁶⁵

⁵⁹ İngiliz taraftarı ve mandaterliği altındaki kabilelere çeşitli mektuplar gönderilerek, Osmanlı Devleti tarafına geçmeleri yönünde tebliğlerde bulunulmuştu. Bakınız *Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA), Tefik Paşa Evrakı (TP.)*, Kutu No: 43/Gömlek No: 16.

⁶⁰ *TNA, FO.*, 371/2486.

⁶¹ *TNA, FO.*, 371/2486.

⁶² *TNA, FO.*, 371/2486.

⁶³ *TNA, FO.*, 371/2486.

⁶⁴ *TNA, FO.*, 371/2486.

⁶⁵ *TNA, FO.*, 371/2486.

Sykes, İstanbul'un düşmesiyle İmam Yahya'nın kendileri açısından büyük bir sorun yaşatacağını düşünerek Jacob'a katıldığı izlenimini veriyordu.⁶⁶ Çünkü İmam Yahya, bölgesel bir halife olmanın ötesinde daha çok şeyler isteyebilirdi ve her ne şekilde olursa olsun Şerif'in hâkimiyetini tanımayacak birisi olarak görülmekteydi.⁶⁷

Sykes'in aklını karıştıran bir diğer durumda İngiltere'nin bölgede yürüttüğü politikadır. Sykes, Yemen'in idari açıdan Bombay ve Hindistan yönetimine bağlı olmasını şaşkınlıkla karşılamıştır. Oysa Aden'deki işler Mısır üzerinden yürütülmeliydi. Çünkü ona göre manevi ve entelektüel açısından Araplar ve İngilizler arasında tüm bağlar, Hindistan'dan ziyade Kahire'de bulunmaktaydı.⁶⁸ Sykes;

“Seyyid İdrisi, Senusi ile bağlantılıdır. İmam Yahya, Mekke Şerifi ile arkadaşlık yapmak hususunda kararsız ve düşmanca bir tavra sahiptir. Arap Birliği hareketi, Kahire'deki El-Ezher tarafından yönetilmektedir.” şeklinde bilgiler veriyordu.⁶⁹ Bu bilgileri vermesindeki gaye açıktı. Aden'deki İngiliz yönetiminin Hindistan üzerinden işlerini görmesini istemiyordu ve bunu destekleyen argümanlar ileri sürüyordu. Sykes, bu düşüncesinden devamla; “Arabistan Arapları ve Kızıldeniz'in Afrika sahilleri arasındaki münasebetler değişiktir ve birliğin önemli bir halkasıdır. Bu yüzden eğer Aden, Mısır'daki genel komuta merkezine geçici olarak bağlanırsa İngiliz-Arap politikasında sıhhatli bir gelişmeye olanak tanınacağını düşünüyorum.” şeklinde görüşler aktarıyordu.⁷⁰

Sykes, Aden ve Mısır üzerinde Osmanlı Devleti'nin tek bir merkezden hareket ettiğini vurgulamış ve o günkü şartlar altında bunu İngiltere'nin yapmasını tavsiye etmişti. O nedenle ilgili bakanlıklarının koordineli bir şekilde çalışması İngiltere açısından büyük önem taşıyordu. Sykes'a göre gelecek aylarda Yakın Doğu'nun politik mahiyetinde adam akıllı bir değişiklik yaşanacağı öngörülmüştü. Dolayısıyla bu bölgelerin yerel etki merkezlerinde İngiltere'nin politik ve askerî kontrol mekanizmalarının geçiş döneminde büyük avantaja sahip olacağı şüphe götürmemektedir. Ayrıca iki bakanlık tarafından yürütülen bazı işler, karşılıklı anlaşma yaparak tek bir politika takip etmelerine rağmen, bir problem karşısında sadece bir tarafın elini taşın altına koyması, çözümü başarıya ulaştırmada zorluk meydana getirmekteydi.⁷¹ Dolayısıyla Sykes, idareten Aden'deki yönetimin hem Mısır'daki İngiliz yüksek idaresine hem de tek bir bakanlık tarafından yürütülmesini uygun görüyordu.

Sonuç ve Değerlendirme

Mark Sykes'in 1915'teki tespitleri oldukça ilginçtir. Çünkü ona göre; bugün Ortadoğu olarak adlandırılan bölge kısa süre içinde tekrardan şekillenecekti. Bu yüzden İngiltere'nin daha aktif rol oynamasını sağlamak için çeşitli çalışmaların yapılması taraftarıydı. Sykes, raporunu yazarken verdiği bilgilerin afakî olmadığını, uzun süre bölgede yaşamasının ve bölge insanını iyi tanimasının verdiği özgüvenle oluşturduğunun

⁶⁶ TNA, FO., 371/2486.

⁶⁷ TNA, FO., 371/2486.

⁶⁸ TNA, FO., 371/2486.

⁶⁹ TNA, FO., 371/2486.

⁷⁰ TNA, FO., 371/2486.

⁷¹ TNA, FO., 371/2486.

altını çiziyordu. İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının fazlasıyla farkındaydı. Bu yüzden sunduğu çözüm önerilerinin dikkate alınmasından yana tavır sergiliyor ve önerilerinin hayata geçirilmesi için de her türlü görüşmeleri yapacağını sinyallerini veriyordu.

Şüphesiz hem İngilizlerin hem de bölgede yaşayan halkın I. Dünya Savaşı'ndaki tutumlarını yansıtan bu rapor Türk tarihi açısından önemlidir. Aksine bugüne kadar batılılar üzerine spesifik çalışmaların veya temalı araştırmaların pek nadir yapılmış olması, Yemen cephesinin Türkiye'de niçin bu kadar az bilindiğinin de altında yatan gerçektir. Dolayısıyla bu çalışmada, I. Dünya Savaşı'nın farklı bir cephesine veyahut coğrafyasına dikkat çekilmiştir. Amaç sadece dikkat çekme değildir. I. Dünya Savaşı boyunca Arap coğrafyasında yanlış bilinen (genellikle Araplar, Osmanlı Devleti'ni arkadan vurdu şeklindeki söylemler) bazı varsayımları da ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Yemen gibi uzak bir coğrafyada asi ve sadık iki insan tipiyle karşı karşıya kalıyoruz. Biri, yukarıda bahsedilen söylemlere yakın ve çok bilinen bir gerçeği destekler karakter taşımaktadır. Ancak bu söylemlere katılabilmek için isyancı kişiliğe sahip olanın önce dost olduğunu, sonra Osmanlı Devleti'nin aleyhinde tavır aldığını ispatlamak gerekir. Oysa Seyyid İdrisi, I. Dünya Savaşı öncesinde de devlete karşı isyan halindeydi. Yani düşmanlığı devam ediyordu. Savaşta da dayandığı devlet değişmişti. İkincisi ise önce isyan edip, devlet otoritesini tanımayan fakat daha sonra Osmanlı Devleti'ne binlerce bağlısını göndererek destek veren bir şahsiyettir. Bu kişi de dostluğunu savaştan sonraya kadar sürdürmüş olan İmam Yahya'dır. Arkadan vurma meselesinin; Şerif Hüseyin hareketi daha iyi tahlil edilerek, ortaya konulması faydalı olacaktır. Dolayısıyla bu çalışma, bölgedeki gelişmeleri ve şahsiyetleri tek başına Arap isyanları ve Arap milliyetçiliği bağlamında ele almanın yanlış olacağı uyarısını da taşımaktadır.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Yemen cephesindeki askerî harekâtı, taarruz planına göre hazırlanmış ve yürütülmüştür. Bu cephede, İngiliz mandaterliği bir anda ortadan kaldırılmış, ileri dönemlerde Kuzey ve Güney kavramına yol açacak olan ve savaşın hemen başında çizilen sınır hattı yok edilmiştir. Ancak bölgede diplomatik faaliyetleri yürütecek ekibin eksikliği ve Yemenlilerin kendi kaderlerini tayin etmedeki başarısız girişimleri, I. Dünya Savaşı'nda ele geçirilen bu yerlerin yeniden İngiltere'nin siyasi emellerine bırakılmasına yol açmıştır. Yemen cephesine, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1871'de başlattığı ikinci defa fetih girişiminin bir uzantısı olarak bakmak yerinde olacaktır. Zira 1839'dan itibaren Aden'den kuzeye doğru gittikçe hâkimiyet sahasını genişleten İngiltere, 1871'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Yemen'de yeniden toparlanmasıyla durdurulmuştur. I. Dünya Savaşı'na kadar artan diplomatik ve askerî girişimler sayesinde Osmanlı Devleti olabildiğince güneye sarkmıştır. Fakat İngiltere'nin artan baskısı ve Osmanlı Devleti'nin kendi içinde yaşadığı siyasi çalkantılar, Yemen'de İngiltere ile ortak bir noktada buluşmayı zorunlu kılmıştır. Cihan Harbi başlamadan hemen önce çizilen sınır ile Yemen'de İngiltere ile Osmanlı Devleti komşu olmuştu. Dolayısıyla Yemen Cephesi'nde 1915 yılında elde edilen Türk zaferleri, İngilizler tarafından kaygıyla karşılanmıştır.

1915 yılı içerisinde Yemen Cephesi'ndeki gelişmeler, bölgeye ileri gelen İngiliz diplomat ve devlet adamlarını çekmişti. Hatta bir ara Aden'deki İngiliz birliklerine destek olmak için Mısır ve Hindistan'dan takviye birlikler dahi gönderilmiştir. Çünkü Türklerin

Laheç'e ve Şeyh Osman kasabasına sarkması, İngilizlerin bir sonraki hamlede Aden'den çıkartılması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle bölgedeki hem sivil hem de askeri gelişmeler yerinde incelenmesi ve İngiltere'nin ona göre tedbir alması gerekiyordu. Nitekim halifelik meselesinde görüldüğü gibi İngiltere, Mark Sykes gibi uzman ve strateji uzmanları aracılığıyla bölgeyi okumakta zorlanmıyor ve ona göre politika üretiyordu.

Kaynaklar**A-Arşiv Kaynakları**

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), Dosya No: 193, Gömlek No: 13.
- BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), Dosya No: 4333, Gömlek No: 324955.
- BOA, Meclis-i Vükela (MV.), Dosya No: 238, Gömlek No: 14.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Harbi Evrakı (BDH.), Klasör No: 163/ Gömlek No: 718.
- ATASE, BDH., 163/718-019-01.
- ATASE, BDH., 163/718-028.
- ATASE, BDH., 163/718-20.
- ATASE, BDH., 163/718-39.
- ATASE, BDH., 164/720-004-01.
- ATASE, BDH., 247/1028-008-01.
- ATASE, BDH., 534/2088-005.
- ATASE, BDH., 1495/4-8.
- ATASE, BDH., 4116/003-001.
- ATASE, BDH., 4116/003-002.
- The National Archives (TNA), Foreign Office (FO.), 371/2134.
- TNA, FO., 371/2486.
- Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA), Tevfik Paşa Evrakı (TP.), Kutu No: 43/Gömlek No: 16.

B-Diğer Eserler

- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918, C. VI. (1978). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları.
- Büyükkara, Mehmet Ali. (2012). “Vehhabilik”, TDV İslam Ansiklopedisi. C. 42, İstanbul, 611-615.
- Ehiloğlu, Zeki. (1952). Yemen’de Türkler, İstanbul: Kardeş Matbaası.
- Güngör, Selahaddin. (1937). Kumandanlarımızın Harp Hatıraları. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Mahmud Nedim. (2001). Arabistan’da Bir Ömür. (Der. Ali Birinci). İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Mehmed Emin. (1338). Harb-i Umumi’de Osmanlı Cepheleri Vekâyi, Beylerbeyi: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası.
- Rouaud, A. (2002). “Yahya b. Muhammad”. The Encyclopaedia of Islam, Vol. XI, 247-248.
- Yeşilyurt, Yahya. (2011). Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi-Yemen. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Yeşilyurt, Yahya. (2011). Yemen’de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi 1871-1914. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kış, Salih. (2017). “Birinci Dünya Savaşı’nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Yıl: 15, S. 22, 63-86.

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ İNGİLİZ TİCARETİNİN ALMANYA
KARŞISINDA GERİLEMESİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA
İSTANBUL'DA İNGİLİZ ERKEK LİSESİ'NİN KURULUŞU
THE FOUNDATION OF ENGLISH HIGH SCHOOL FOR BOYS IN
ISTANBUL IN THE CONTEXT OF THE DEBATES OVER THE BRITISH
DECLINE AGAINST GERMANY IN THE OTTOMAN TRADE

METİN ÜNVER

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Asst. Prof., Istanbul University Faculty of Literature, Department of History
munver@istanbul.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7417-3404

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.12.2017
Sayfa-*Pages* : 375-414
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3864>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ İNGİLİZ TİCARETİNİN ALMANYA
KARŞISINDA GERİLEMESİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA
İSTANBUL'DA İNGİLİZ ERKEK LİSESİ'NİN KURULUŞU
THE FOUNDATION OF ENGLISH HIGH SCHOOL FOR BOYS IN
ISTANBUL IN THE CONTEXT OF THE DEBATES OVER THE BRITISH
DECLINE AGAINST GERMANY IN THE OTTOMAN TRADE

METİN ÜNVER

Öz

İngiliz imparatorluğu uluslararası piyasalara sonradan giren sanayi devletlerinin çetin rekabeti sonucu ekonomik ve ticari bakımdan dünya genelinde önemli bir mevki kaybetmiştir. Rakipleri arasında himayeci bir ekonomik politika benimseyen Almanya 19. yüzyılın sonundan itibaren uluslararası alanda daha keskin bir politika izlemeye başlamıştır. Böylece dünyadaki ekonomik kaynaklardan İngiltere gibi sömürgeci güçlerle eşit şekilde yararlanmayı hedeflemiştir. Ancak Almanya'nın bir taraftan ekonomik ve ticari olarak genişlemesi diğer taraftan takip ettiği agresif dış politika İngiltere'de ciddi bir tepki ve tedirginliğe neden olmuştur. Bir yandan bu duruma karşı çeşitli tedbirler düşünülürken diğer yandan İngiliz gerilemesinin sebepleri tartışılmıştır. Bu tartışmaya bir süre sonra İstanbul'daki İngiliz tüccarlar ve diplomatlar da Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde artan siyasi ve özellikle ekonomik nüfuzu sebebiyle katılmışlardır. Söz konusu tartışmalar bağlamında İstanbul'da açılan İngiliz Erkek Lisesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki ticari geleceğinin devamı açısından önemli bir adım olarak düşünülmüştür. Bu çalışmada, dünya çapındaki İngiliz-Alman rekabetinin özelde Osmanlı İstanbul'unda bir ticaret okulunun kuruluş sürecindeki yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz-Alman Ticarî Rekabeti, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul İngiliz Erkek Lisesi, Ticaret Eğitimi

Abstract

British empire lost a great deal of economic and commercial position across the globe due to fierce competition of the industrialized states which entered international markets towards the end of the 19th. century. Amongst its rivals, adopting an economic policy of protection Germany began to follow a severer policy in the international arena from the end of the 19th century. Thus, Germany targeted to equally utilize the global economic sources as the other colonial states like Britain. However, German expansion in economy and trade on the one hand and the aggressive foreign policy that it pursued on the other caused a serious reaction and discontent in Britain. While there were some counter measures to be taken in the face of this rivalry, there were also debates on the possible causes of British decline. British merchants and diplomats in İstanbul a while later joined in this debate since the rise of German political and economic influence over the Ottoman Empire. English High School for Boys founded in İstanbul in this context was considered as an essential step in terms of continuing British commercial interests in the Ottoman Empire in the future. This article deals with the reflections of British-German rivalry across the globe on the foundation of a commercial school in Ottoman İstanbul.

Key Words: British-German Commerical Rivalry, Ottoman Empire, English High School for Boys in İstanbul, Commercial Education.

Giriş

İngiliz Erkek Lisesi (High School for Boys), Almanya'nın Doğu'da gerçekleştirdiği ekonomik atılımlar karşısında, yirminci yüzyılın başında İstanbul'da İngiliz ticaretini geliştirmek için ticaret bilgisine sahip nesiller yetiştirmek iddiasıyla açılmıştır. İstanbul'da ticaret eğitimi vermek amacıyla diğer Avrupa Devletleri tarafından daha önce de benzer okullar açılmıştı. İngiliz Erkek Lisesini farklı kılan açılmasının arkasındaki sebeplerdir. Avrupa emperyalizminin Osmanlı Devleti'ndeki çıkar mücadelesinin bir sonucu olarak doğan bu okulun kurulması, Osmanlı dış ticaretinde Almanya karşısında gerileyen İngiltere'nin payının korunmasına yönelik bir tedbir olarak gündeme gelmiştir.

1- Almanya ile İngiltere Arasındaki Rekabetin Boyutları

Almanya ile İngiltere arasında 19. yüzyılın sonlarında had safhaya ulaşmış I. Dünya Savaşı'na giden sürecin önemli etkenlerinden olan rekabet, dönemin dünya siyasetinin en büyük meselesi ve bütün âlemin rahatını bozan dünya ölçeğinde bir mücadele olarak tanımlanmıştır. Söz konusu rekabet ve çekişmenin yükseldiği öncelikli bölge ise Yakınoğu'da Osmanlı Devleti toprakları olmuştur¹. Avrupa emperyalizminin zirveye ulaştığı bu süreçte Alman-İngiliz siyasî mücadelesinin arka planında öncelikle sömürgecilik yarışındaki bu iki sanayi devletinin çatışan ekonomik ve ticarî menfaatleri bulunuyordu.²

İngiliz-Alman rekabeti, yeni bir siyasî ve ekonomik güç haline gelen Almanya'nın uluslararası sistemde büyük devletler arasında yerini almasıyla başlamıştır. 1870'te Fransa'yı yenip siyasî birliğini tamamlayarak kendisini *büyük bir güç* olarak kabul ettirmeyi başaran Almanya, sonraki yirmi yıl içerisinde Avrupa'nın en güçlü ekonomisine sahip ülke konumuna yükselmiştir. Alman sanayisi ve ticaretinin yükselişi sadece Avrupa ile sınırlı kalmamış, dünyanın değişik bölgelerinde boy gösteren Alman müteşebbisler ve tüccarlar, gittikleri yerlerde yatırımlar yapmaya başlamışlardır³. Bu sırada Alman hükümeti de milliyetçi çevrelerin sömürgecilik faaliyetlerini yoğunlaştırması yönünde eleştiri ve baskılara maruz kalmıştır. Almanya'nın Avrupa dışında ekonomik ve siyasî etkinliğini artırması ve koloniler elde etmesine yönelik kamuoyu oluşturarak dış politikayı yönlendirmek isteyen çevreler, bu amaçla çeşitli dernekler kurmuşlardır. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bu tür kuruluşlardan; 1887'de faaliyete başlayan *Alman Sömürge Birliği* (Deutsche Kolonialgesellschaft), 1891'de kurulan *Pan-Cermen Birliği* (Alldeutscher Verband) ve 1898'de çalışmalarına

¹ Bu tanım Yusuf Akçura'ya aittir. Bkz: Mehmet Kaan Çalen, "Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: <<Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Târihiyeleri>>", *Karadeniz Araştırmaları*, 51, Güz 2016, s. 160.

² Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, çev. Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 1956, s. 12.

³ On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki Alman yatırımlarının bölgesel tercihleri incelendiğinde Alman sermayesinin, dolayısıyla ekonomik genişlemesinin *Mittleuropa*'dan ziyade deniz aşırı bir yönelimi olduğu anlaşılmıştır. Üstelik Alman sermayesinin yatırım tercihlerinde Kayzerin ve dışişlerinin yönlendirmesi etkili olmaktadır. Nitekim 1895 sonrasında Orta Avrupa bu anlamda ihmal edilmiş, Alman sermayesi Osmanlı Türkiye'sinin de dahil olduğu deniz aşırı bölgelere akmıştır. Deniz aşırı yatırımların daha kârlı oluşu tercihlerin ekonomik sebebinin oluşturuyordu: Henry Cord Meyer, "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", *The American Historical Review*, 57/1 (October 1951), s. 81-82.

başlayan *Alman Donanma Derneği* (Deutscher Flottenverein) oldukça etkili olmuştur. Bunların içinden özellikle Pan-Cermen Birliği sömürgecilik ve ekonomik yayılmacılık konusunda talepleri ve eleştirileriyle Alman hükümetini çok zor durumda bırakmıştır⁴. Eleştiriler, genel olarak diğer büyük güçlerin dünyanın çeşitli bölgelerinde yürütmekte oldukları sömürgecilik faaliyetleri karşısında Almanya'nın geride kaldığı ve aradaki farkın kapatılması için daha sert bir politika izlenmesi yönünde yapılmıştır. Bu sırada Almanya'nın nasıl bir kolonileşme politikası takip etmesi gerektiğine dair iki farklı görüş öne çıkmıştır. Bunlardan biri kolonileri sadece ekonomik genişleme alanı olarak görürken diğeri kolonilere Alman nüfusunun nakledilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Kolonileri Alman ticaret ve sanayisinin birer ekonomik genişleme alanı ve garanti pazarı olarak gören görüş, 1890 yılından sonra ekonomik emperyalizme evrilerek daha fazla kâr elde etmek isteyen Alman sanayisi için dış pazarın genişletilip güven altına alınmasını talep etmiştir. Yani ilk görüşten ikinci görüşe doğru Alman siyasi ve ekonomik bakış açısı değişmiştir. Alman dışişlerinin ilgili birimlerinde karşılık bulan görüşe göre; Alman hükümeti, Alman ticareti için faydalı siyasi düzenlemeler yapmalı, Alman çıkarlarını siyasi güç yoluyla korumalı ve ticaret bölgelerinden iş adamlarının dışlanmasını önlemeliydi⁵.

Ekonomide liberal politikadan himayeciliğe kayan ve emperyalist bir dış politika izlemeye başlayan Almanya bunun bir neticesi olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru dünya siyasetinde daha etkin bir rol üstlenmeye çalışmıştır. Söz konusu dönüşümün sebeplerinin kısmen II. Wilhelm'in kişisel tutumuyla açıklanması mümkün olmakla birlikte⁶ geniş perspektiften bakıldığında, Almanya'nın bu süreçte karşı karşıya olduğu siyasi ve ekonomik durum daha tatmin edici gerekçeler sunmaktadır. Buna göre 1873'te başlayan ve etkilerini on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar hissettiren dünya genelindeki ekonomik bunalım Almanya'nın içeride himayeci bir ekonomik politika takip etmeye başlamasında ve politikada emperyalist bir tutum izlemesinde etkili olmuştur⁷. Gelişmiş demir-çelik sektörü ve büyük boyutlarda üretim yapan çiftçiler ekonomik bunalımın getirdiği şartlar altında Alman hükümetinden, ülkelerinin uyguladığı gümrük tarifeleri sayesinde ticaret avantajı elde eden Rus ve Fransız üreticilerinin rekabeti karşısında koruma talep etmişlerdir. Talep edilen koruma sadece içeride değil, dışarıdan hammadde temini için de söz konusu olmuştur. Zira Alman sanayisinin ülke dışından ihtiyaç duyduğu hammadde akışının ve ortaya çıkan ürünlerin ihraç pazarının bu süreçte garantiye alınması önemli addediliyordu. Görüldüğü üzere

⁴ Roger Chickering, "Patriotic Societies and German Foreign Policy, 1890-1914", *The International History Review*, I/4 (October 1979), s. 470-489.

⁵ Woodruff D. Smith, "The Ideology of German Colonialism, 1840-1906", *The Journal of Modern History*, 46/4 (December 1974), s. 653. Alman çıkar gruplarının söz konusu düşünceleri bu dönemde dünyaya yayılma konusunda mevcut olan isteğin boyutunu göstermektedir. Almanya'nın sömürge siyasetinin şekillenmesi ve yönlendirilmesinde iş çevreleri, çıkar grupları ve merkez bürokrasinin rolü hakkında bkz: Woodruff D. Smith, *German Colonial Empire*, The University of North Carolina Press, 1978, s. 91-112.

⁶ Thomas A. Kohut, *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*, New York-Oxford: Oxford University Press 1991, s. 177-184.

⁷ 1873 ekonomik krizinin Osmanlı Devleti'ne etkileri konusunda bkz: Ekrem Karademir, *Between Stumbling and Fall Towards Insolvency: The Endeavors of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Almanya'nın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren takip etmeye başladığı yayılcı ve agresif dış politikanın ardında, öncelikle sözü edilen gelişmeler yer almıştır⁸. Etkin bir dünya gücü olma motivasyonu ile takip edilen dışa yönelik politik ve ekonomik hamleler, Almanya'nın bir süre sonra uluslararası pazarı elinde tutan, başta en geniş sömürge topraklarına sahip İngiltere olmak üzere dönemin diğer sömürgeci devletleri Fransa ve Rusya ile karşı karşıya gelip çatışmasına yol açacaktır⁹.

II. Wilhelm'in 1896 yılında İngiltere'nin Güney Afrika'da Transvaal'e yönelik tehditleri ve işgal girişimleri karşısında Boerlere destek verme girişimi olarak özetlenebilecek *Kruger telgrafı*, Almanya'nın dünyanın paylaşımından eşit pay alma isteğini İngiltere'ye hissettirdiği önemli bir çıkış olmuştur¹⁰. Almanya ile İngiltere arasındaki emperyalist rekabeti siyasî olarak üst seviyeye taşıyan II. Wilhelm'in bu çıkışı, İngiliz kamuoyunda Almanya karşıtı ciddi bir reaksiyona yol açması bakımından da bir dönüm noktası niteliğindedir¹¹. Bu reaksiyon, Alman ekonomik rekabetine karşı İngiliz kamuoyunda uzun süredir kendisine yer bulan öfkeyi güçlendirmiştir¹². Bu süreçte Almanya'nın daha fazla koloni elde etme arzusu, donanmasını büyütürken birinci sınıf bir deniz gücü olma yolundaki çalışmalarını yakından etkilemiştir¹³. 19. Yüzyılın sonlarında başlayan bu girişimler, yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren İngiltere ile bir donanma inşası yarışına dönüşecektir. Alman ekonomik yayılcılığı, bir süre sonra tarihi rakipleri olan Rusya ve Fransa'yı bir araya getirmiş ve daha sonra İngiltere'nin de bunlara katılmasıyla Birinci Dünya Savaşında Almanya'ya karşı ciddi bir koalisyonun kurulmasının alt yapısını sağlamıştır¹⁴.

Öte yandan, özellikle 1878'den itibaren, himayeci bir karakter kazanmaya başlayan¹⁵ Alman ticarî genişlemesinin temelinde iki unsur yer almaktaydı. Bunlardan ilki olan güçlü deniz ticaret filosu sayesinde Almanya 1880'de 2.923 milyon mark olan ihracatını 1913'te 10.097 milyon marka çıkarmıştır. Bu sürede Alman ihracatı tonaj bakımından dört kat büyüme kaydetmişti. İkinci unsur ise iyi bir şekilde düzenlenmiş bankacılık sistemiydi. Yüksek motivasyona sahip, gayretli sanayiciler ve tüccarlar Almanya'nın bu dönemdeki ekonomik başarılarının aktörleri olarak görülmüştür¹⁶.

⁸ David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s. 15-17.

⁹ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, Boston: The Stratford Company, Publishers 1917, s. 31.

¹⁰ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004, s. 76-78.

¹¹ C. D. Penner, "Germany and the Transvaal before 1896", *The Journal of Modern History*, 12/1 (Mart 1940), s. 57; Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, London: Effingham Wilson, 1905, s. 6.

¹² A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, London: Oxford University Press 1954, s. 365-366.

¹³ Woodruff D. Smith, *German Colonial Empire*, s.126-128.

¹⁴ David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s.25.

¹⁵ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, s. 27-28; David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s.15.

¹⁶ Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 14. Meyer bu üç unsuru etkili ihracat sanayisi, aşırı merkezî bankacılık sistemi ve iyi örgütlenmiş ulaşım ağları olarak ifade etmektedir: Henry Cord Meyer, "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", s. 82.

Burada 21 büyük Alman bankası ve ticarî işletme tarafından 15 milyon mark sermaye ile 1870'te kurulmuş olan Deutsche Bank özellikle vurgulanmalıdır. Zira bu banka, sermayesini 1881'de 60 milyon, 1888'de 75 milyon ve 1897'de 150 milyon marka çıkararak Almanya'nın dünya genelindeki girişimlerinin en güçlü destekçisi olmuştur¹⁷.

Yukarıda bahsedildiği üzere, uluslararası sisteme dahil olarak dünyanın geri kalanının kaderi üzerinde dönemin diğer beş büyük gücüyle birlikte belirleyici olmaya başlayan Alman emperyalizmi öncelikle Afrika'da olmak üzere çeşitli bölgelerde sömürgecilikten *hak ettiği* payı almak üzere harekete geçmiş ve bu hususta Almanya ile İngiltere ve Fransa arasında I. Dünya Savaşı'na kadar şiddeti giderek artan bir çatışmacı rekabet yaşanmıştır. Almanya'nın 19. yüzyıl sonlarında söz konusu siyasi ve ekonomik yükselişi dünya hegemonyası yarışında rakipleri İngiltere ve Fransa'da endişeye neden olmuştur. Her iki ülkede de söz konusu endişeyi sıkça ifade eden ve gündemde tutmaya çalışan kesim öncelikle iş dünyası olmuştur. Almanya'nın ekonomik yükselmesini kendi ekonomik ve ticarî geleceklerine karşı ciddi bir tehdit olarak gören iki ülkenin iş çevreleri, bir yandan kendi hükümetlerinden bu tehlikeye karşı birtakım yardımlar isterken, diğer taraftan imkanları dahilinde buldukları bölgelerde çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır. Bu noktada hükümetlerine Alman sermayesinin arkasında güçlü bir siyasî destek olduğunu sürekli hatırlatarak, kendilerine de aynı desteğin gösterilmesini talep etmişlerdir.

Burada öncelikle İngiltere ve Fransa'nın dünya ekonomisindeki payının Almanya karşısında mütemadiyen ve *tehlikeli* bir şekilde azalmakta olduğu algısının doğru olup olmadığı ve 19. yüzyılın sonlarında Almanya'nın dünya ölçeğindeki ekonomik pozisyonunun gerçekte ne olduğu sorularının kısaca cevaplanması, bundan sonraki tartışmanın sağlıklı yürütmesi açısından önem arz etmektedir.

19. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar İngiltere ve Almanya arasındaki rekabeti detaylı bir şekilde inceleyen Hoffman'a göre; İngiltere bilhassa 1870'lerde gerçekleştirdiği ihracat miktarını ve sahip olduğu ticaret filosunun kapasitesini önemli ölçüde artırmıştı. İngiltere'nin 1854'te 97 milyon sterlin olan ihracatı 1872'de 256 milyon sterline yükselmişti. 1855-59 arasında yıllık ortalama 4.5 milyon olan Birleşik Krallık adına kayıtlı gemilerin tonajı 1870-74 arasında yıllık 5.7 milyon tona yükselmiştir. İngiltere'nin sanayi ve ticaret hacmi hakkında daha başka rakamlar da veren Hoffman 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken İngiltere'nin gerek Avrupa gerek ABD'den bu anlamda her hangi bir tehdit hissetmediğini belirtmektedir.¹⁸ Bu uzun sayılabilecek büyüme ve rakipsiz dönemin ardından, 1873 yılındaki ekonomik krizin genel bir sonucu olarak İngiliz ticaretinde ciddi bir gerileme yaşanmıştır. Önsoy'a göre bu gelişme sonrasında İngiltere geleneksel pazarlarda yeni rakipleri Almanya, ABD ve İtalya karşısında kaybettiği payı sömürgeleriyle olan ticaretini ciddi miktarda artırarak kapatmıştır¹⁹. Dönemin diğer sanayileşmiş ülkeleri üzerinde de etkili olan söz konusu

¹⁷ Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları 2001, s. 38.

¹⁸ Ross J. S. Hoffman, Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1933, s. 3-5.

¹⁹ Rifat Önsoy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914), s. 84-85.

krizin ardından bilhassa Avrupa'nın değişik bölgelerinde görev yapan İngiliz konsolosları Fransa, Almanya, Belçika gibi ülkelerin çeşitli sanayi alanları ve ürünlerinde oluşturdukları ciddi rekabet ile İngiliz mamul maddelerinin onlar karşısında yaşadığı pazar payı kaybından şikâyet etmeye başlamışlardır²⁰. Söz konusu şikâyetler sadece kıta Avrupası ile sınırlı kalmamış, dünyanın değişik coğrafyalarından benzer şekilde serzeniş ve uyarılar gelmeye başlamıştır.

Almanya'nın dış ticaretteki payının artması karşısında İngiliz ticarî çevrelerinin öncülük ettiği şikâyetlerde, Alman tüccarların takip ettiği ticaret politikası hakkında birkaç hususun öne çıkarıldığı görülmektedir. Öncelikle Almanlar bir ülke veya bölgenin farklı noktalarında şubeler açıyor, eğitilmiş Alman gençlerini bölgeye gönderip tüccarların yanında çırak olarak istihdam ediyorlardı. Böylece gençlerin bölge ticaretinin özellikleri hakkında önemli birikim elde etmeleri sağlanıyordu. Bu şekilde yetişen kişiler daha sonra ilgili ticaret şirketinin yönetimini devralmaktaydı. Ayrıca Alman hükümeti dünyanın çeşitli bölgelerinde ekonomik ve ticari faaliyet gösteren vatandaşlarını himaye etmekteydi. Alman tüccar ve satış mümessilleri çeşitli coğrafyalarda çok ücra bölgelere kadar giderek, müşterinin talep ve beklentisine karşılık vermek şeklinde bir satış stratejisi izleyerek çalışmalarını yürütüyorlardı.

1850'lerde İngiltere'nin öncülüğünde dünyayı etkisi altına alan *serbest ticaret* politikası çerçevesinde imzaladığı anlaşmalar, İngiltere'nin dünya ticaretindeki yükselişine uygun bir ortam sağlamıştı. 1873 ekonomik buhranının etkisiyle serbest ticaretten uzaklaşan Avrupa ve ABD, yerli sanayiye korumaya yönelik adımlar atmaya ve yüksek gümrük tarifeleri hayata geçirmeye başlamıştı²¹. Esasında İngiltere'de de bu konuyu tartışan bazı siyasi çevreler, gelişen rekabet karşısında İngiliz imparatorluğunun kendi içinde daha korumacı ve kapalı bir ticarî sisteme geçmesinin uzun vadede fayda sağlayacağını savunmuştur. Özellikle Joseph Chamberlain yeni bir gümrük yasası yapılarak İngiltere'nin sömürgeleriyle dışa kapalı bir çeşit gümrük birliği uygulamasına geçilmesi için siyasi bir kampanya yürütmüş ancak serbest ticareti savunan Liberal Parti'nin 1906 yılındaki seçimlerde elde ettiği büyük zafer sonucu söz konusu korumacılık fikri rafa kalkmıştı²². Nitekim İngiltere, liberal ekonomi ve serbest ticaretin en önemli savunucusu olarak yoluna devam etmiştir. Yüksek gümrük duvarları karşısında Avrupa'daki geleneksel pazarlarını kaybeden İngiltere, kıtadaki ülkelerle aynı yöntemi takip etmekten ısrarla uzak durarak yani gümrük politikasını değiştirmeyerek çözümü dünyanın farklı coğrafyasındaki pazarlarda payını artırmakta bulunmuştur²³. Bu süreç çetin bir rekabetin de habercisi olmuştur. 1880 sonrası, önce kıta Avrupası'nda ardından dünyanın geri kalan pazarlarında İngiliz ürünleri Fransa, Belçika, Hollanda gibi diğer sanayi ülkelerinin bilhassa yoğun bir biçimde Almanya ve ABD'nin rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır²⁴. Rakamlar I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin dünyanın en büyük mal ihraç eden ülkesi sıfatını koruduğunu göstermektedir. İngiltere ihracatta liderliğini

²⁰ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 13-17.

²¹ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 22.

²² Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 13.

²³ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 27.

²⁴ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 33.

korumuş olmasına rağmen 1880-1913 arasında bu ihracatı ancak %121 oranında artırmış, buna karşılık büyüyen rakiplerinden ABD %195, Almanya ise %204 oranında bir ihracat artışı kaydetmiştir. 1913 senesine gelindiğinde sanayileşmesini tamamlamış üç büyük Avrupa devletinin toplam ihracatlarının içinde mamul maddelerin payına bakıldığında dikkat çekici bir sonuç ile karşılaşmaktadır. Almanya ve İngiltere'de bu oran %66, Fransa'da ise %60'dır²⁵.

İngiliz ve Fransız iş dünyalarında hâkim Almanya'nın *tehlike arz eden* bir ekonomik büyüme içinde olduğu söylemleri sadece yakın zamanlarda kaleme alınmış bilimsel çalışmalarda değil konunun yoğun olarak tartışıldığı 19. yüzyılın son çeyreğinde yayınlanmış çeşitli istatistiklerde de ciddi itirazlarla karşılaşmıştır.

Almanya'nın yeni bir ekonomik güç olarak uluslararası ticarete İngiltere'ye önemli bir tehdit oluşturduğuna dair İngiliz kamuoyunda oluşmaya başlayan endişelere dair haberler dönemin Osmanlı basınına da yansımıştır. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* İngiltere Ticaret Bakanlığı'nın hazırladığı İngiltere'nin dış ticareti ile Almanya, Fransa, Amerika gibi bazı ülkelerin ihracatına dair istatistiği içeren raporu, *Almanya ile İngiltere Arasında Rekabet-i Ticariye* başlığıyla sayfasına taşımıştır²⁶.

Haberde İngiltere'nin toplam ihracatta Almanya'yı ikiye katladığı hatırlatılarak; İngiliz *gayretkeşlerinin* endişeleri bir yere kadar komik görülmüş ise de "Almanya'da yapılmıştır" işareti taşıyan mallara karşı ciddi şekilde rekabet etme fikrinin gittikçe yayıldığı ve meselenin İngiliz Parlamentosunda müzakere edildiği kaydedilmiştir. İngiltere ve Almanya ticaretinin artma oranları hakkında dikkat çekici görülen rapordaki bazı bilgiler gazete tarafından detaylı olarak nakledilmiştir. Buna göre; İngiltere'nin ihracatı 1880-1895 yılları arasında 3 milyon liralık bir artış kaydetmiştir. Almanya'nın ihracatı ise aynı zaman zarfında 21 milyon lira değerinde bir artış sağlamıştır²⁷. Sözü edilen rakamlara İngiltere'nin sömürgeleriyle olan ticareti dahil değildir. Daha sonra ihracat rakamları ülkelerin nüfuslarına oranlanarak, kişi başına düşen ihracat oranları sıralanmıştır. Hesaplamalardan sonra, son 25 sene zarfında ihracatını artırma konusunda oldukça mesafe kaydeden Almanya'nın bu ilerlemesinin arkasında nüfus artışının yer almadığı çıkarımında bulunulmuştur. İki ülke arasındaki ticarete dair verilerde altı çizilen husus, Almanya'nın İngiltere'ye olan ihracatında ziraat ürünlerinin miktarındaki düşüşe karşılık mamul ürün miktarındaki artış olmuştur. Almanya'nın İngiliz genel ticaretinde sahip olduğu yer on beş sene öncesine göre pek az öneme sahiptir. 1880'den 1895'e kadar Almanya'dan ithalat %5,92'den %6,48'e; Almanya'ya ihracat ise %7,60'dan

²⁵ Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 11-12.

²⁶ Haberin sunuş kısmı İngiltere'deki tartışmayı güzel bir şekilde yansıtmaktadır: "Birkaç seneden beri İngiltere'de birtakım erbâb-ı ticâret ve san'at Almanya rekabetinin İngiltere san'atını son derecede tehdit etmekte olduğunu ve Almanya'nın şimdiye kadar İngiltere'nin ticâret-i umûmiyyede işgal ettiği mevkiî tutmak yolunda ilerlemekte bulunduğunu makam-ı şikâyetten bi'l-beyân bu tehlikenin önü alınmak üzere İngilterece mümkün olan vâsitalara ibtidâr edilmesini talep etmektedirler." (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, 11 Muharrem 1315/31 Mayıs 1313, s. 1.)

²⁷ İngiltere'nin ihracatı 1880 senesinde 223 milyon lira iken 1895 senesinde 226 milyon kırıya yükselmiş yani 15 sene içinde 3 milyon lira, 1880 senesinde 145 milyon lira olan Almanya'nın ihracatı ise 1895 senesinde 166 milyon liraya yükselmiş yani 21 milyon lira artmıştır: *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, s. 1.

%9,11'e yükselmiştir. Yani Almanya'ya ihracat 0,85 raddesine yükseldiği halde Almanya'dan ithalat yalnız % 0,56 artmıştır²⁸.

Haberde Almanya ile İngiltere arasındaki ticari rekabetin anlaşılabilmesi için asıl bakılması gereken rekabetin en yoğun yaşandığı ülkelere ait veriler olduğu söylenmiştir. Bu husustaki inceleme Avrupa dışındaki ülkelerde ve İngiliz sömürgelerinde ticaretin İngilizlerin elinde olduğunu ortaya koymaktadır. Almanya'nın rekabeti sadece Rusya ve Kuzey Amerika'da görülmektedir ancak İngiliz ticareti bu ülkelerde de üstün durumdadır. Hatta İngiltere'nin Almanya, Fransa ve ABD'ye dahi ithalatı diğer ülkelerdekinden fazla artmış göstermiştir. Öte yandan Avrupa dışındaki ülkelerin Almanya'dan yaptığı ithalat gittikçe ilerlemekte olup bu artış İngiltere'ninkinden fazla gerçekleşmiştir. Yapılan ithalatın rakamsal karşılığına bakıldığında İngiltere oldukça öndedir.

Habere konu olan raporun sonuç kısmında dikkat çekici bir değerlendirme yer almaktadır. Buna göre; Almanya İngiltere tarafından henüz endişe kaynağı olacak derecede ilerlememiş ve kendisine isnat olunan mevki elde edememiş ise de gün geçtikçe ilerlediğinden bir gün o seviyeyi yakalayacağı için İngiltere'nin daha fazla gayret göstermesi gerektiği savunulmuştur.

Meşhur İngiliz finans dergisi *The Economist*, İngiltere ile Almanya arasındaki rekabeti Ocak 1898 sayısında etraflıca analiz etmiştir²⁹. Haberdeki değerlendirmeler, Alman Hükümeti'nin Reichstag'a sunduğu 1872-1896 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun dış ticareti ve deniz taşımacılığı filousundaki büyümeye dair veriler içeren *Alman İmparatorluğu'nun Deniz Çıkarları* adlı rapor ve sebep olduğu tartışmalar hakkındadır. Tartışmalar İngiliz ticaret ataşesi Harris Gastrell'in hazırlayarak İngiliz Dışişlerine sunduğu asıl raporun özetinin yayınlanmasıyla başlamıştır. *Economist* dergisi, aşağıda giriş kısmı verilen değerlendirmede görüldüğü üzere, Alman hükümetinin ülkenin ekonomik büyümesine dair yayınladığı istatistiklerin şişirme ve ekonomi çevrelerini etkilemeyi amaçladığı görüşü ileri sürülmüştür.

“Üstünkörü bakıldığında raporda verilen rakamların gerçekten “ürkütücü” olduğu inkâr edilemez. 1872-1897 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun nüfusu %30 oranında artmıştır. Dış ticaret daha iyi performans göstermiş ve %60 oranında artmıştır. Deniz ticaret filosu bakımından tonaj olarak üç katı bir artış söz konusudur. Bizce Mr. Gastrell düşünmüş olabileceğinden daha az dikkatli bir şekilde şunu açık hale getirmektedir ki verdiği rakamlar ve yorumlar basitçe Alman resmi açıklamalarının bir özeti. Onun yazısını okuyanlardan bazıları Alman sanayiinin ilerlemesine dair bu methiyeler dolu dilin Gastrell'e ait olduğu hatasına kapılmışlardır. Şüphesiz bu tavır raporun İngiltere'de sebep olduğu etkiyi güçlü kılmıştır. Gerçek olan Mr. Gastrell raporda verilen rakamlardan ve onlardan yapılan çıkarımlardan hiçbir şekilde sorumlu değildir. Bu noktada bir yanlış anlaşılma olmamasını arzu ediyoruz zira

²⁸ *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, s. 2.

²⁹ *The Economist*, No. 2840 (29 January 1898).

istatistiklerin sunulma şekli son derece yanlış yönlendirmeye göre hesaplanmıştır. Gerçekte, raporda bahsi geçen Alman dış ticaretinin % 60 oranındaki kağıt üzerinde bahsedilen büyümesinin başka bir yerde yani pratikte karşılığı bulunmamaktadır. Bu, hatırı sayılır oranda ihracat ve ithalat istatistiklerinin derlenme usulünde yapılan değişikliklerin bir sonucudur. Yakın bir oranda ise Hamburg, Bremen ve diğer Prusya ve Oldenburg arazisinin 1888'de Alman Gümrük Birliği'ne dahil olmasıyla alakalıdır. Bu şehirlere ait ticaret raporlarının hesaba dahil edilmesi toplam oranı şişirmiştir. Sonuç ticarî bir büyüme değil, daha önce dışarıda bırakılmış olan hesabın dahil edilmesinin ürünüdür. Raporda kabul edildiği üzere, bütün bu değişikliklerin bir sonucu olmak üzere, "ticaretin kesin bir karşılaştırması ancak 1889'dan itibaren verilebilir". Bu ise 1872'den itibaren yapılan mukayese ve ona dayanarak varılan %60 artış sonucunun basitçe etkileme için yapıldığının kabul edilmesiyle eşdeğerdir."

Haberin devamında 1889-1896 yıllarına ait, "daha emin bir zemine" dayanan istatistik verileri üzerinden yeni bir hesaplama yapılmıştır. Bu hesapta Almanya'nın dış ticaret rakamları yani ithalat ve ihracat miktar ve oranları bahsi geçen tarih aralığında bir karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmede, Almanya tarafından sunulan resmî istatistiklerdeki iki hususa itiraz edilmiştir. Birincisi verilerdeki artışın büyük kısmının 1895 yılında gerçekleştiği, dolayısıyla 1895 yılı esas alınarak bir değerlendirme yapılırsa ithalat ve ihracat miktarındaki artış oranlarının ciddi biçimde düşeceği hususudur. İkinci itiraz ise bir ülkenin dış ticaret hareketliliğinin mamul malların ihraç ve ithalatına dair rakamlarla anlaşılabilceği, ancak Alman resmî verilerinde altın/gümüş külçesi ile demir para ithalat ve ihracatının da dahil edilmesine yapılmıştır. Dolayısıyla Alman dış ticaretindeki söz konusu büyümenin hatırı sayılır miktarı bahsi geçen metal kalemlerinde yaşanmıştır. Madeni para ve külçe altın/gümüş kalemleri dışarıda tutulduğunda büyüme oranlarının daha aşağı seviyelerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır³⁰. Sonuç itibarıyla Economist dergisi uzun değerlendirmeler neticesinde, resmî istatistiklerinde gösterilen %13.2'nin aksine Almanya'nın 1889-1896 yılları arasındaki ithalat ve ihracat toplamındaki büyümenin gerçekte %9 olduğunu iddia etmekteydi. Haberde bu son haliyle bile bahsi geçen dönemde Alman dış ticaretinin azımsanamaz bir büyüme gösterdiği kabul ediliyor, amaçlarının konuyu küçültmek veya İngiliz üreticilerinin gelişen hevesli Alman rekabetçiliğinden endişe duymalarını önlemek olmadığı vurgulanıyordu. Amaç, istatistiklerin Alman ticaretinin ilerlemesine dair tamamen hatalı bir izlenim oluşturacak şekilde hesaplanması ve bu yanlış hesaba dayalı olarak yapılan "alarm verici" yorumlar karşısında gerçekleri ortaya koymak arzusuuydu. Haberin son kısmında Almanya ve İngiltere deniz ticaret filolarının büyüme oranlarına dair rakamlar üzerinden Almanya'nın bu konuda da İngiltere'nin çok gerisinde olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda ele alınan ve resmi raporlardan hareketle yapılan değerlendirmelerde yirminci yüzyıla girilirken Almanya'nın ekonomik olarak güçlenmekte olduğu kabul edilmekle birlikte henüz İngiltere'yi tehdit edecek güce erişmediği, dolayısıyla bu

³⁰ *The Economist*, No. 2840 (29 January 1898).

yöndeki değerlendirmelerin yanıltıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak büyüyen Almanya'nın gelecekte dünya ölçeğinde elde edeceği ekonomik konum dönemin en önemli ekonomik gücü İngiltere'yi oldukça endişelendirmekteydi. Bundan dolayı gelişmeler yakın bir şekilde takip olunuyordu.

2- Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ekonomik Varlığını Artırması

Alman iktisatçı F. List ve ünlü asker Moltke'nin akabinde yine bir iktisatçı olan W. Roscher daha 19. yüzyılın ortalarında Almanların Amerika'ya değil doğudaki komşu ülkelerin bereketli ancak nüfusça az topraklarına göçmelerini tavsiye etmişti. Buna göre Macaristan'dan Anadolu'ya kadar olan verimli ve gelecek vadeden bölgeler Almanya'nın genişlemesi için uygun alanlar olarak gösterilmekteydi³¹. Nitekim Almanya'nın birliğini tamamladığı 1871 sonrasında Balkanlar ve Osmanlı Asya'sına yönelme tartışmaları yeniden ivme kazanacaktı.

Almanya'ya Osmanlı Devleti özelinde ticari olarak dikkate alınması gereken bir rakip gözüyle en erken dikkat çekenlerden biri D. Urquhart olmuştur³². Bununla birlikte, Almanya bu tarihte henüz birliğini tamamlamıştı ve bölgedeki faaliyetleri çok büyük boyutta değildi. Yukarıda da bahsedildiği üzere İngiltere savunduğu ve çeşitli yöntemlerle dünyanın büyük bir bölümünde uygulamayı başardığı serbest ticaret politikası sayesinde on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar hem dünyada hem de Osmanlı Devleti ile olan ticaretinde eşsiz bir konum elde etmiştir. Ancak Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp önemli bir ekonomik güç haline gelmesinden sonra ve özellikle Osmanlı Devleti'nin 1880 sonrası İngiltere ile olan siyasi ilişkilerinde meydana gelen soğukluğun bir sonucu olarak Almanya, İngiltere'nin yerini alacaktı. Bu gelişme, aynı zamanda İngiliz analistlerin dünya ölçeğinde Almanya'nın ekonomik ve ticarî olarak İngiltere aleyhine genişleyerek pastadaki payını artırdığını söylemeye ve bir süre sonra İngiliz kamuoyunun bunu büyüyen bir tehdit olarak görmeye başladığı sürece rastlamaktaydı. 1880 sonrası uluslararası sistemde güçlü bir konum elde eden Almanya, ekonomik ve siyasî nedenlerle Avrupa'daki diğer rakipleri gibi yayılmacı bir politika izleme niyetindeydi. Bu sırada Almanya'daki çeşitli mahfillerde, Osmanlı topraklarının Almanya için en uygun yayılma ve hatta kolonileşme alanı olduğu açıkça ifade edilmekte ve bu konuda eserler yayınlanmaktaydı³³. Buna göre, Almanya diğer büyük güçler hareketine geçmeden Yakındoğu'da güçlü bir konum elde edebilmek ve bölgeyi kontrol altına almak adına hızlı davranmalıydı.³⁴

Alman sanayisi Osmanlı topraklarına sistemli olarak 1880'lerde kurulan *Deutscher Handelsverein* (Alman Ticarî Birliği) ile giriş yapmış ancak Yakındoğu'da faaliyet gösteren bu şirket başarı sağlayamamıştı. Alman şirketlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin yaklaşık on yıl daha düşük seviyede seyretmesi, iki ülke

³¹ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", *The Economic History Review*, 18/1-2, 1948, s. 54-56.

³² David Urquhart, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London: Saunders and Otley 1833, s. 154-155.

³³ Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*. Berlin-Bağdat, s. 55-57.

³⁴ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", s. 56-57.

arasındaki ulaşım ağının eksikliğinden ileri gelmiştir³⁵. İlerleyen yıllarda Alman bankacılığının ekonomik desteği ve ulaşım konusundaki yeni gelişmeler sonrasında Osmanlı-Alman ticaret hacmi giderek artmaya başlamıştır³⁶. 1889'da Deutsche Levante Linie tarafından başlatılan düzenli seferler, ulaşım konusunda önemli bir açılım sağlamıştır. Bundan bir sene önce *Deutsche Bank* önderliğinde bir konsorsiyum Osmanlı İmparatorluğunda Anadolu demiryolları imtiyazını elde etmişti. Buna göre daha önce faaliyete başlamış olan Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının mülkiyeti, İzmit-Ankara hattının 99 yıllık işletme ve yapım hakkını ayrıca Üsküdar'a kadar bir yan hat ile Bursa ve Kütahya bağlantı hatlarının yapımı Alfred Kaulla nezdinde *Deutsche Bank* liderliğindeki malî gruba verilmiştir³⁷.

Diğer devletler için Osmanlı topraklarındaki Alman yatırımları arasında en büyük endişe kaynağını Bağdat Demiryolu oluşturmuştur. Gerek İngiliz gerek Fransız kamuoyu Anadolu'nun zengin topraklarında Alman sermayesiyle Bağdat Demiryolu gibi bir hat uzanmasına başından itibaren karşı çıkmıştı³⁸. 1889 ve 1898 yıllarında II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne gerçekleştirdiği ziyaretler Almanya'nın Yakınoğu'da yayılma politikasının siyasî alt yapısını oluşturmuştur³⁹. Bu ziyaretler sonrasında Türk-Alman ilişkilerinin güçlenmesi, Avrupa'nın diğer büyük güçlerinin hoşuna gitmemiştir. Nitekim 1889'daki ziyarette Bağdat Demiryolunun Konya'ya kadar uzatılması imtiyazını alan Almanya, artık Osmanlı topraklarında ve özellikle Orta Doğu'daki Rus, İngiliz ve Fransız politikalarına müdahil olacağına işaretini vermişti. 1898'deki ziyarette ise II. Wilhelm önce İstanbul'a gelmiş, birkaç gün kaldıktan sonra Hayfa'ya geçmiştir. Bu ziyaret, diğer ekonomik kazançların yanında bir de Almanya'ya yukarıda bahsedilen demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması imtiyazını sağlamıştır⁴⁰.

Görüldüğü üzere Almanya Osmanlı Devleti ile yakın siyasî ilişkilerini ekonomik kazanımlar ve imtiyazlar elde etmek konusunda en iyi şekilde değerlendirmekteydi. Bunun bir neticesi olarak rakipleri karşısında, Osmanlı borçlanması ve yabancı yatırımlarındaki payını artırmıştır. İngiltere'nin 1881'de % 20 olan Osmanlı dış borçlarındaki payı 1913'te % 6,9'a gerilemiştir. Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin dış ticaretindeki payında 1900-1910 yılları arasında sürekli bir düşüş söz konusu olmakla birlikte Osmanlı dış borçlarındaki payı açısından tam tersi bir durum söz konusudur. Fransa'nın 1881-1913 yılları arasında Osmanlı dış borçlarındaki payı % 40'tan % 49,5'e yükselmiştir. Aynı dönemde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ihracatında sürekli bir artış yaşanmıştır. Bu artış Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki doğrudan yatırımlarında görülen yükseliş trendi ile örtüşmektedir. Almanya 1881-1913 yılları arasında Osmanlı dış borçlanmasındaki payını dört kat artırmış, oransal olarak % 4,7'den

³⁵ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yayınları 2003⁵, s.57; Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", Devr-i Hamid Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, haz: Mehmet Metin Hülagü vd, III, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları 2011, s. 302.

³⁶ Rifat Önsöy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914), İstanbul: Enderun Yayınevi, 1982, s. 17-29.

³⁷ Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat, s. 40-41; Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s. 138.

³⁸ Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, s. 12.

³⁹ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", s. 59.

⁴⁰ Rifat Önsöy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914), s. 41-46.

% 20,1'e çıkarmıştır⁴¹. Aynı dönemde Osmanlı topraklarındaki toplam Alman sermayesi 40 milyondan 600 milyon marka yükselmiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı yatırımların dağılımına bakıldığında 1888'de İngiltere, Fransa ve Almanya'nın payı sırasıyla % 56,2, % 31,7 ve % 1,1 iken 1914 yılında Fransa'nın payı % 45,3 yükselmiş ve ciddi bir kayıp yaşayan İngiltere'nin payı % 14'e düşmüştür. Buna karşılık Almanya büyük bir sıçrama gerçekleştirerek Osmanlı Devleti'ndeki toplam yatırımlardaki payını % 34'e çıkarmıştır⁴².

Yukarıdaki rakamlar Almanya'nın sadece siyasî değil ekonomik olarak da Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir mevki elde ettiğinin somut göstergesidir. Nitekim bu durumu inceleyen İlber Ortaylı'nın kitabına *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu başlığını vermesi sözü edilen etkinin boyutunu* en güzel şekilde yansıtmaktadır⁴³.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine ait istatistikler 19. yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın başlarına kadar emperyalist rekabetin en yoğun olduğu dönemde sanayileşmiş ülkelerin bu ticaretteki payları ve bunların arasında Almanya'nın konumunun doğru bir şekilde anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İHRACATINDA DÖRT ÜLKENİN PAYI (%)				
Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya
1880-1882	23.5	28	0.5	6.1
1890-1892	25.9	24.5	4.3	5.9
1900-1902	25.9	19.2	7.2	7.8
1909-1911	17.9	14.1	11.4	8.0
Kaynak: 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 61				

Osmanlı Devleti'nin yaptığı ihracatta dönemin sanayileşmiş dört ülkesinin paylarını gösteren yukarıdaki tabloya bakılacak olursa, İngiltere ve Fransa'nın payında aşağı yönlü bir seyir dikkati çekmektedir. Nitekim 1880'den 1911 yılına kadar olan otuz senelik dönemde İngiltere'ye yapılan ihracatta yaklaşık sekiz puanlık bir düşüş söz konusudur. Aynı süreçte Fransa'nın payı, neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Almanya'ya yapılan ihracatta ise yüzde onun üzerinde bir artış yaşanmıştır. Söz konusu dönemde Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin ihracatındaki payı ise çok fazla bir değişiklik göstermemiştir. Diğer taraftan konumuz açısından Osmanlı Devleti'nin yaptığı ithalat rakamları daha önemli bir göstergedir.

⁴¹ Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 62; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları 2008, s. 85; Bu arada söz konusu rakamlar konusunda yabancı kaynaklarda bazı farklılıklar söz konusudur. Örneğin Hamilton Fransa'nın Osmanlı dış borçlanmasındaki payının 1881 yılında % 38,9'dan 1914 yılında % 62,9'a yükseldiğini yazmaktadır (K. A. Hamilton, *An Attempt to Form an Anglo-French 'Industrial Entente'*, *Middle Eastern Studies*, 11/1, 1975, s. 47).

⁴² V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları 2008, s. 96.

⁴³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları 2003⁵.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İTHALATINDA DÖRT ÜLKENİN PAYI (%)				
Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya
1880-1882	45.4	11.8	2.4	11.8
1890-1892	35.9	12.4	10.3	9.8
1900-1902	29.8	10.0	9.8	14.5
1909-1911	23.9	8.4	13.7	13.9
Kaynak: 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 62				

1880-1911 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den yaptığı ithalatta önemli bir azalma söz konusudur. Nitekim 1880-1882 verilerinde % 45.4'lük oran ile ilk sırada yer alan İngiltere 1909-1911 yılında % 23.9 ile yine ilk sıradaki yerini korumakla birlikte yirmi puanın biraz üzerinde bir kayıp yaşamıştır. Fransa'nın aynı süreçteki payına bakıldığında üç puan civarında bir azalma göze çarpmaktadır. Almanya ise bu dönemde önemli bir ivme kaydetmiş, Osmanlı ithalatındaki payını 1880-1882'de % 2.4'ten 1909-1911'de % 13.7'ye çıkarmıştır. Avusturya ise bu süreçte küçük bir artış kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmî verilerine dayanan söz konusu ihracat ve ithalat rakamları birlikte değerlendirildiğinde her iki kalemde de İngiltere'nin ve Fransa'nın süreklilik arz eden kayıpları karşısında Almanya'nın payını artırdığı gözlenmektedir. Yukarıdaki verileri aynı dönemde Osmanlı ihracatı ve bilhassa ithalatında yaşanan yukarı yönlü genişleme ile değerlendirmek konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Cari fiyatlarla yapılan hesaplamalara göre 1880'lerin başında 15.4 milyon sterlin olan Osmanlı Devleti'nin ortalama ithalatı 1910'larda 37.7 milyon sterline ulaşarak iki kattan fazla artmıştır⁴⁴.

Yukarıdaki tablo Osmanlı dış ticaretinde 19. yüzyıldan itibaren artan sanayileşmiş devletler arasındaki rekabetin Almanya'nın bu rekabete dahil olmasından sonra geldiği noktayı göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. 18. yüzyılda Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ticari kontrolünü 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere elde etmiş ancak yüzyılın son çeyreğinden itibaren Almanya önemli bir rakip olarak varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bununla birlikte konuyu sadece oran açısından incelemek yanıltıcı olacaktır. Söz konusu süreçte adı geçen devletlerin yaptıkları ithalatın para olarak miktarına bakıldığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. 1880'de Osmanlı Devleti İngiltere'den 7.403.180 altın lira ithalat yapmışken; Almanya'dan yaptığı ithalat 44.041 altın lira tutarında olmuştur. 1890 yılında İngiltere'den yapılan ithalat 9.922.780, Almanya'dan yapılan ithalat ise 63.256 Osmanlı lirası iken 1900 yılında 8.312.014 Osmanlı lirasına karşılık Almanya'dan yapılan ithalat 658.340 Osmanlı lirasıydı. 1910'da ise İngiltere'den toplam 8.479.698 Osmanlı lirası ithalata karşılık Almanya'dan 3.896.632 Osmanlı lirası değerinde ithalat söz konusudur. Diğer bir ifadeyle I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere Osmanlı Devleti'nin ithalatında değer olarak Almanya'yı ikiye katlamaktaydı⁴⁵. Aynı süreçte Almanya Osmanlı Devleti'nin

⁴⁴ 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 25.

⁴⁵ Alma istatistiklerine göre, Almanya'nın 1880-1888 arasında Osmanlı Devleti'ne ihracatı 6,7 milyon marktan 11 milyon 713 bin mark; Osmanlı Devleti'nden olan ithalatı 1,9 milyon marktan 2 milyon 361 bin mark seviyesine

ithalatında değer olarak 1907 sonrasında Fransa'ya biraz yaklaşmış ancak İngiltere'yi yakalaması söz konusu olmamıştır⁴⁶. Bu nedenle meselenin temelinde, gösterdiği olağanüstü büyüme hızı düşünüldüğünde Almanya'nın uzun vadede elde etmesi öngörülen konum yer almaktaydı⁴⁷. Yukarıdaki tablolarda verilen oranlara ele alınan dönemde Osmanlı ithalatında önemli bir yer tutan demiryolu malzemeleri ve silah alımlarına ait rakamların dahil olmadığı da hatırlatılmalıdır⁴⁸. Osmanlı Devleti'nin söz konusu süreçte İngiltere ile bozuk siyasi ilişkilerine karşılık Almanya ile olan yakınlaşması yukarıdaki rakamların sebep olduğu endişeyi İngiliz ticari çevreleri açısından bir derece daha artırmaktaydı.

Görüldüğü üzere Almanya Osmanlı Devleti'ndeki gerek siyasî gerekse ekonomik konumunu giderek güçlendirmekteydi. Söz konusu gelişmeler öncelikle İstanbul'daki İngiliz tüccar ve diplomatları endişeye sevk etmiştir. Bu endişe, çeşitli nedenlerle Fransız iş çevrelerinde uzun süre aynı oranda paylaşılmayacaktır.

3- Almanya'nın Ekonomik Atılımının İngiltere ve Fransa'da Yol Açtığı Tepki

Dünyanın paylaşımında hak ettiğini düşündüğü payı elde etmek isteyen Almanya'nın ekonomik gücünü giderek artırması, rakiplerinin tepkilerini kaçınılmaz kılmıştır. Alman sanayi ürünlerinin piyasalarda daha fazla itibar görmesinde ve pazar paylarının rakipleri aleyhine artırmasının sebebi olarak, öncelikle Alman ürünlerinin daha ucuz olması gösterilmiştir. Ürünlerin ucuz oluşu İngiltere ve kolonilerinde dahi Alman mallarının tercih edilmesini sağladığından, Alman mallarının pazardaki paylarını artırıyordu. Buna karşılık İngiltere kendi sanayi ürünlerinin kaliteli oluşuna vurgu yapmış ancak bu yöntem Alman mallarının tercih edilmesini pek etkilememiştir. İngiliz parlamentosu buna tedbir olarak çıkardığı bir yasayla kendi imparatorluğu içinde satılan Alman mallarının "Alman malı (Made in Germany)" damgasını taşımasını zorunlu hale getirmiştir⁴⁹. Ancak bu tedbir de fiyatça ucuz ve gösterişli ambalajlara sahip Alman ürünlerinin İngiliz topraklarındaki alıcıları üzerinde kısıtlayıcı bir etki göstermemiştir⁵⁰.

Almanya'nın ekonomik olarak güçlenmesi ve ticaretteki payını her geçen gün artırması karşısında İngiliz konsolosları ve tüccarları tepkilerini Londra'ya resmi yollardan iletmışlerdir. Söz konusu tepkilerde özellikle Alman hükümetinin tüccarlara sağladığı koruma, kurulan şirketlere verilen resmi garantiler ve siyasi gücünü kullanarak yeni imtiyazlar elde etmesi gibi şikayetler ön plana çıkmıştır⁵¹. Rakipleri himayeci bir

yükselmişti. 1880'lerin sonunda iki ülke arasındaki dış ticaret sürekli büyüme göstermiş ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ihracatı 1905'te 71 milyon mark 1912 yılında ise 113,2 milyon mark olarak gerçekleşmişti: Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", s. 303. İki ülke arasındaki ticarete dair istatistik verileri arasındaki bariz farkın somut karşılaştırması için bkz: Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 68-70.

⁴⁶ 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, s. 68-77. Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 89.

⁴⁷ John Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, İstanbul: The Isis Press, 2010, s.184.

⁴⁸ Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin söz konusu eksikleri için bkz: 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, s 9-11.

⁴⁹ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 146.

⁵⁰ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, s. 28-29.

⁵¹ Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, s. 8-9; H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 156-157.

ekonomik yaklaşım benimserken İngiltere'nin serbest ticaret politikasında ısrar etmesi Londra'daki muhafazakarlarda bir rahatsızlığa neden olmuştur. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere 1906 seçimlerinde Liberal Parti'nin ezici galibiyeti ekonomide himayeciliği savunan görüşü etkisiz bırakmıştır. Bununla birlikte haftalık yayınlanan muhafazakar dergi *The Spectator* farklı bir noktaya dikkat çekerek konunun serbest ticaret veya himayecilik üzerinden tartışılmasına itiraz etmiş, Almanya'nın ticari ilerlemesinin arkasındaki asıl gücün çok iyi organize edilmiş eğitim sistemi olduğunu detaylarıyla açıklamaya çalışmıştır. Özetle; eğitiminin önemini takdir etmiş olan Almanların temel eğitimden itibaren mükemmel bir eğitim vermek için titiz davranmaları, ticaret bilgisine sahip nesiller yetiştirmek için zorunlu akşam okullarını yaygınlaştırmaları ve sanayi üretimlerinde iyi eğitim almış fazlaca teknik eleman istihdam etmeleri başarılarına temel teşkil etmekteydi. Almanlarla karşılaştırıldığında İngiliz işveren ve çalışanların eğitim anlayışları ve donanımları oldukça aşağı seviyede olduğu görülmekteydi. Dolayısıyla her iki sınıfın da eğitilmesi gerekli görülmüştür. Bu başarıldığında, dünya pazarlarında İngiliz mallarının engellenmesinde yüksek gümrük tarifelerinin işe yaramayacağı ileri sürülmüştür⁵².

Hem Katolik misyonerlerin açtığı başta eğitim ve dinî müessese olmak üzere birçok kurum hem de geçmişi eskilere dayanan ekonomik yatırımlar ile Fransa'nın geleneksel nüfuz sahası olarak gördüğü *Levant*'i⁵³ yayılma alanı olarak seçen Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri Fransa hükümetince de yakından izlenmekteydi⁵⁴. Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki ticarî ve kültürel faaliyetleri ve Fransa üzerindeki etkisi yirminci yüzyılın başlarında İstanbul'u ziyaret etmiş Fransız gazeteci Paul Fesch tarafından, kısmen bu ziyaretinin kısmen araştırmasının ürünü olarak kaleme alınan eserde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Fesch'in tespitlerine göre Fransa ile Almanya *Türkiye*'de sürekli ve kıran kırana bir ticarî rekabet içindeydi. Alman tüccarların hırslı ve yüksek motivasyonu Fesch'in gözünden kaçmamış, ayrıca Alman diplomatların kendi tüccarlarını nasıl himaye ettiklerine, siyasi nüfuzların daha önce Fransız şirketlerine verilmiş ihaleleri iptal ettirmek için kullandıklarına dair somut örnekler vermiştir. Fesch Almanya ile Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki mücadelelerinin gerçek nedenini anlamaya çalışmıştır. Bu bakımdan Osmanlı demiryolları üzerinden durmuştur. Fransa ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne sağladığı borçları karşılaştırıp iki ülkenin Osmanlı Devleti ile yaptıkları ticaretin hacmi ve oranına dair rakamlar vermiştir. Ona göre Fransa'nın ticaretteki durumu her sene kötüye gitmektedir. Şu anda İngiltere'den sonra ikinci sırada olan Fransa'nın en yakın rakibi Almanya çeyrek asırdan daha kısa bir süre içinde *Türkiye*'ye olan ihracatını % 1.100 artırmıştır⁵⁵. Fesch çalışmasının birçok yerinde Almanya'nın Fransız ve İngiliz tüccarlar açısından birçok alanda ne kadar ciddi rakip olduğunu vurgulamış, kimi zaman

⁵² "Protection or Education", *The Spectator*, No. 3936 (5 December 1903), s. 24.

⁵³ William I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, Madison: University of Wisconsin Press, 1976, s. 14-22.

⁵⁴ L. Bruce Fulton, "France and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, London: Frank Cass, 1996, s. 139-140.

⁵⁵ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarıcı, İstanbul: Pera Yayınları 1999, s. 497-523.

duygularına kapılıp Osmanlı Devleti'ne artan Alman ithalatını dengelemeye çalışan Fransız ve İngiliz tüccarların mücadelelerini "savaş" olarak nitelemiştir⁵⁶.

Fransa'da Katolik cemaat okullarının, müfredatlarında ticaret eğitime yer vermedikleri gerekçesiyle, Almanya ile olan rekabet söz konusu olunca laik çevrelerce olumsuz bir şekilde gündeme getirildiği anlaşılmaktadır. Buna yönelik eleştirilerin haksız olduğunu ifade eden Fesch Fransa'nın himaye ettiği Katolik misyonerlerin eğitim programlarını güncel şartlara uyarlayarak ticaret eğitimini müfredatlarına dahil ettiklerini bildirmektedir. Bu değişimin yerel bir yansıması olarak İstanbul Kadıköy'de misyoner Frer okulu bir Fransız Ticaret Enstitüsü açmıştır. Dört yıllık bir geçmişe sahip olan okulun amacı Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticari ilişkilerinde söz sahibi olacak iyi tüccar ve mükemmel ticaret memurları yetiştirmektir. Okul, İstanbul'daki Fransız kolonisi ve ticaret odası tarafından oldukça önemseniyordu⁵⁷.

Fesch Almanya'nın ekonomik olarak *Türkiye*'yi işgal etmekte olduğu endişesine kapılmıştır. Söz konusu endişe, Fransa ve İngiltere hükümetlerinin İstanbul'daki sermaye sahibi vatandaşlarını bir araya getirerek Almanya'yı dengeleyecek bir finansal birliklik oluşturma girişiminde bir kez daha tezahür etmiştir. İngiltere'nin inisiyatifiyle, Osmanlı Devleti'nden sürekli imtiyazlar almakta olan Alman müteşebbis ve yatırımcıları karşısında, 1907 yılında bir Fransız-İngiliz sermaye ortaklığı kurulması için harekete geçilmiştir⁵⁸.

Bu noktada Fransız siyasetinin konuya yaklaşım tarzı ile sermaye çevrelerinin bakış açısı arasında bir farklılık gözlenmektedir. Fransız finans sermayesi İstanbul'da yükselen Alman etkisinden yararlanmakta, bazı noktalarda işbirliği içinde Alman projelerine destek sağlamaktadır⁵⁹. Fransa ile İngiltere arasındaki siyasi ilişkilerin bozuk olduğu 19. yüzyılın sonlarına kadar bu İngiltere açısından anlaşılabilir bir durum iken iki ülkenin 1904 yılında imzaladıkları *Entente* sonrasında İngiliz dışişleri Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini sınırlamak için ekonomik olarak da Fransa ile ortak hareket etmek istemiştir. İstanbul'daki Fransız sermayesinin öncelerinin bu konuda pek gönüllü olmadığına yönelik işaretler, İngiltere'de eleştirilere neden olmuştur⁶⁰. Başarısız olan İngiliz-Fransız finansal ortaklığı girişimden İngiltere'nin elde etmek istediği, Yakıdoğu ve Ortadoğu'da Almanya karşısında kaybettiği etkinliği tekrar kazanmaktı⁶¹. Hamilton bu girişimin başarısızlığını İngiliz yatırımcıların Osmanlı topraklarında iş yapmak istememesine bağlamaktadır⁶².

Görüldüğü üzere Almanya'nın gerek dünya gerekse Osmanlı ekonomisi ve ticaretindeki payını İngiltere ve Fransa aleyhine artırması iki ülkede değişik tepki ve tartışmalara yol açmış, bunu engellemek için bazı teşebbüsler gündeme gelmiştir. Bu konu İstanbul'daki İngiliz kolonisi içindeki tartışmalara da yansımıştır.

⁵⁶ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, s. 527.

⁵⁷ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, s. 467-468.

⁵⁸ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 53.

⁵⁹ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 51.

⁶⁰ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 168-169.

⁶¹ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 58-59.

⁶² K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 64.

4- Ticari Kayıp Konusunda İstanbul'daki İngiliz Topluluğunda Yaşanan Tartışmalar

Osmanlı Devleti'nde iş yapmak isteyen Alman girişimci ve tüccarların bizzat ülkenin diplomatları tarafından himaye edildiği, iş takiplerinde siyasî kanalları kullanmaktan çekinmedikleri, İngiliz ticarî çevrelerinin kendi hükümetlerinin *pasif* tavırlarına yönelik yaptıkları eleştirilerde özellikle gündeme getirdikleri bir husustu. Alman büyükelçiliği konuyu bir adım daha ileri götürerek, bir süre sonra sadece kendi ülkesinden iş adamları ve tüccarlar için yeni imtiyazlar ve işler temin etmekle yetinmeyip rakiplerine verilen işleri kendi girişimcileri yararına iptal ettirebilmişlerdi. Başka bir ifadeyle İstanbul ve daha genel olarak Osmanlı topraklarında ticaret yapmakta olan İngiliz tüccarlar, söz konusu ticarete sürekli olarak pay kaybediyorlar, bunu da İngiliz hükümetinin ve onun resmi organlarının pasifliğine bağlıyorlardı⁶³.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin ticaretindeki gerileme ve bunun sebepleri İstanbul'daki İngiliz kolonisi içinde bir tartışmaya neden olmuştur. İş adamları, girişimciler, diplomatlar, tersane işçileri, mühendis, banker, sigortacı ve öğretmen gibi farklı birçok meslek grubunu kapsayan sayıca iki bin civarındaki⁶⁴ bu koloninin önde gelenleri daha çok, 1887'den beri faaliyet gösteren *İngiliz Ticaret Odası* çatısı altında bir araya geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve onun başkenti İstanbul'daki İngiliz çıkarlarını gözetmek, korumak ve geliştirmek hususunun ilgili diplomatik mahfillerden sonra söz konusu ticaret odasının faaliyetlerinin öncelikli konusu olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı topraklarında İngiliz menfaatlerini savunmak söylemiyle 1859'da yayın hayatına başlayan *Levant Herald* gazetesinin yayın politikasında ekonomik ve ticari konular her zaman önemli bir yer tutmuştur⁶⁵. İstanbul başta olmak üzere değişik şehirlerde faaliyette bulunan İngiliz iş adamları, girişimciler ve ailelerine dair haberlere özellikle yer vermiş adeta İngiliz topluluğunun yayın organı olmuştur. Nitekim söz konusu tartışma *Levant Herald* gazetesinin sayfalarında gerçekleşmiştir.

İstanbul'daki İngiliz topluluğunun önde gelenlerinden olup 1873'te İstanbul'da kurulan J. W. Whittall & Co. Şirketinin sahibi James William Whittall İngiliz Ticaret Odası'nın kurucuları arasında yer almış ve yirmi sene başkanlığını yapmıştır⁶⁶. J. W. Whittall'ün İngiliz Ticaret Odası başkanı sıfatıyla Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde İngiltere'nin payının azalması hakkında yaptığı bir değerlendirme, yukarıda bahsedildiği üzere aslında çok daha geniş bir çerçevede tartışılmakta olan bir konuyu Osmanlı Devleti özelinde tartışmaya açmıştır. Bu bakımdan öncelikle J. W. Whittall'ün değerlendirmeleri üzerinde durmak gerekmektedir⁶⁷.

⁶³ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s. 62-63.

⁶⁴ John Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, s. 75.

⁶⁵ Burhan Çağlar, Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The *Levant Herald* and Constantinople Messenger (1859-1878), Department of Near and Middle Eastern Civilizations, University of Toronto, 2017, 32.

⁶⁶ Zeynep Naz Simer, Impacts of A Levantine Bourgeois Family; The "Whittalls" in the 19th Century Ottoman Empire, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.45

⁶⁷ The *Levant Herald* and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

J. W. Whittall'ün başkanlığında toplanan İngiliz Ticaret Odası Büyük Britanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarete istatistiklere yansıyan düşüşü ele almıştır. 1900 yılına ait verilere göre son on senede toplam ticarete İngiltere'nin payı % 42,5'ten % 34'e gerilemiştir. Osmanlı gümrük idaresinin 1901 yılında yayınladığı ticaret istatistiklerine göre; İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticaretteki payında düşüş devam etmiş, son yirmi yılın ortalamasıyla karşılaştırıldığında 750.000 Osmanlı Lirası kayıp ortaya çıkmıştır. Belçika elçilik delegasyonundan ikinci *dragoman* Marghetitch'in hazırladığı *Osmanlı Türkiye'si* gibi ülkelerde dış ticareti artırmanın yöntemlerini anlatan raporu inceleyen Whittall, rakipleri Almanya, Avusturya, İtalya, Belçika ve Fransa gibi ülkelerin bu konuda yaptıklarını görünce şaşkınlık yaşadığını dile getirmiştir. Bu İngiltere ticaretinin karşı karşıya kalacağı zorluğun bir işaretidir. Zira önceki dönemlerde ürettiği mallar açısından İngiltere rakipsiz iken, hayata geçirdikleri mükemmel sistemler sayesinde rakipleri seviye eşitlemiştir. Belki bazı ürünlerde İngiltere henüz liderliği elinde tutmaktadır ancak diğer belirli ürünlerde rekabet edemeyecek durumdadır. Resmî verilere göre ticaret dengesi İngiltere'nin rakipleri lehine değişmiştir. Onların ticaretleri artmaktayken, İngiltere'ninki azalmıştır. İngiltere'nin rakiplerin ticaretindeki bu artışın arkasında, Whittall'e göre resmi olarak sağlanan destek ve teşvik yer alıyordu.

J. W. Whittall konuşmasının bir bölümünde İngiltere'nin konsolosluk sisteminin ticareti olumsuz etkileyen en önemli nedeni olarak göstermiştir.

“Bir kişinin konsolos olmasından önce deniz hukuku, gümrük kanunu ve birçok başka bilgiye vakıf olması gerektiğini biliyorsunuz. Bunun yanında konsoloslar ticareti etkileyebilecek her şey hakkında rapor göndermekle mükelleftirler. Bir ticaret bölümüne sahip Dışişleri Bakanlığı'na ürün numuneleri göndermelidirler. Bu numuneler üreticiye gönderilerek, bunu daha ucuz bir fiyata taklit edip edemeyeceği sorulur. Bu şekilde ticareti canlandırırılar. Üretici de kendi payına konsoloslara numuneler gönderip onlar da bu numuneleri sürekli irtibatta oldukları tüccarlara ulaştırırlar. İstanbul'da, her türlü ticari konunun altını kazın bir Alman görevli bulunuyor. Bu Alman görevli bizi son bir yıl içinde, yirmi yıl boyunca Britanyalı memurların yaptığı ziyaretlerin toplamından daha çok ziyaret etti. Bir ürüne talep olsun olmasın Almanlar Dışişlerine numuneler gönderir, orası da Britanya ürününden daha ucuza üretilmek için bunu üreticiye yollar. Tüccarın muayyen bir konsolosa giderek şunu söylediği durumlar biliyorum: Şu ve şu ürünü istiyorum. Ülkenizde bu ürünleri İngiltere'dekinden ucuza mal eden üreticiler olduğunu duydum. Üreticiniz bana daha aşağı fiyatlar verebilir mi? Mevzubahis ürün hemen Dışişlerindeki ticarî kısma gönderilir ve taklidi yapılmak için hiç zaman kaybedilmez. Söz gelimi şu durumu ele alalım; Yorkshire kırsalında bir üretici bu mala sahip ancak satmak için kime müracaat edeceğini bilmiyor. Şu anda İtalya, Almanya, Belçika veya Fransa'da piyasaya sürülmesi için üretici malı doğrudan konsolosa göndermektedir.

Diğer ülkelerin ticarî departmanlarındaki organizasyon harika olup bütün üreticiler bu departmanla iletişim halindedir. Kendisine gelen bütün başvuruları hemen yurt dışındaki konsoloslara yönlendirir. Konsoloslar ise bütün dikkatlerini ticaretin geliştirilmesine sarf ederler. Bunu yapmak üzere konsoloslar ticarî hareketlilik ve bölgelerindeki tüccarların durumları hakkında sürekli bilgi elde ederler. Netice itibarıyla üreticiler ihtiyaç duydukları bütün bilgi ile donatılırlar. Bu ülkede, geldiğinden beri ticaretin ilerlemesi için dikkat çekici şekilde çabalayan bir genel konsolos mevcuttur ve sayesinde bu ülke ticareti büyük atılım göstermiştir. Buna, Britanya pasifliğimiz tezat teşkil ediyor. Buna mukabil İzmir'deki Avusturya konsolosu Viyana'ya raporlar ve numuneler gönderir. Buradaki pazar hakkında her şeyi bilir. Gerçekte tam bir ticarî ajan gibi hareket etmektedir.”

J. W. Whittall konuşmasında, kısa süre sonra ticareti artırma arayışlarındaki Londra Ticaret Odası'nın ev sahipliğinde yapılacak olan bütün İngiliz ticaret odalarının davet edildiği toplantıda, İngiliz hükümetinin mevcut konsolosluk sistemini elden geçirerek ticarî rakiplerinin konsolosları gibi iyi organize olmuş, tüccar ve işletmeleri koruyan bir şekilde yeniden düzenlenmesi önerisinde bulunmayı teklif etmiştir⁶⁸

Bu şekilde İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretinde payının giderek azalmasında, rakiplerine göre İngiliz konsoloslarının donanımları ve çalışma usullerinin yetersizliğini önemli bir gerekçe olarak gösteren J. W. Whittall'ün konuşması İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensuplarından ciddi tepkiler almış, bunlar müstear isimlerle gönderilen okuyucu mektuplarında açıkça ifade edilmiştir.

J. W. Whittall'ün değerlendirmelerine yönelik eleştiriler, öncelikle Britanya ve diğer ülke mallarını kalite bakımından eşit kabul etmesi merkezinde yoğunlaşmaktaydı. İtirazlarda bu durumun kabul edilemeyeceği, İngiliz mallarının önceki senelerdeki gibi yüksek kalitede olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık Alman üreticilerin, Osmanlı pazarını ele geçirmek için her yola başvurduklarına dikkat çekilmiştir. Almanların bu çabaları çoğunlukla ucuz mallar almak zorunda olan nüfusun büyük bir kısmının ihtiyaçları tarafından desteklenmekteydi. Zira bu nedenle Almanlar birçok mamul maddenin ucuz taklitlerini yapmaktaydılar.

İngiliz ürünlerini küçümsemekle itham edilen J. W. Whittall'e, bunun yerine İstanbul iş çevrelerinde devam eden bazı usulsüzlükleri gidermek için çalışması önerilmiştir⁶⁹. W. Whittall kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermiş, yaptığı değerlendirmelere birtakım açıklamalar getirmiştir. İngiliz ürünlerinin kalite bakımından üstünlüğünü teslim etmekle birlikte maliyet açısından rakiplerinin avantajlı olduğuna dikkat çekmiştir. Usulsüz iflaslar konusunda ticaret odası olarak yaptıkları çalışmalardan bahsetmiştir. Diğer taraftan tartışmalar daha fazla kişinin dahil olmasıyla genişleyecektir. Bazıları Whittall'ün başkanlıktan istifa etmesini isteyenler bile olmuştur. Bilhassa Almanya'nın ticari olarak gösterdiği ilerleme ve bu ilerlemenin arkasında Alman makamlarının verdiği desteğin önemli bir unsur olduğuna dair değerlendirmeleri ciddi bir

⁶⁸ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

⁶⁹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

reaksiyona yol açmıştır. J. W. Whittall ticaret odası başkanı olarak yapması gerekeni İngiliz konsoloslara yaptırmaya çalışmakla dahi itham edilmiştir.

Şiddetli tepkiler üzerine Whittall konuşmasının eksik yayınlandığını iddia ederek, tekrar yayınlanmasını gazeteden talep etmiştir. Bundan sonra Levant Herald gazetesinin editörü ile arasında karşılıklı söz düellosu başlamıştır. Sadece İngiliz kolonisi adına yayın yaptığına vurgu yapan gazete İngiliz elçiliği görevlilerinin suçlandığını belirterek, buna tepki göstermiştir. Bu noktada Levant Herald'ın İstanbul'daki İngiliz elçiliği ile olan yakın ilişkisi ve hatta kurulduğu sırada onun gayri resmi sözcülüğünü üstlenmeye kalkıştığı hatırlanacak olursa⁷⁰ bu reaksiyon daha iyi anlaşılabilir. J. W. Whittall İngiliz elçiliğinin İstanbul'da ticaret yapan İngiliz girişimcileri korumak ve onların taleplerini resmi makamlar nezdinde takip etmek noktasında yetersiz kaldığını savunuyordu. Hatta gazeteye göre Whittall'ün bu konudaki görüşleri fazlasıyla bilinmekteydi. Levant Herald'ın editörüne göre elçiliğin böyle işler için ne zamanı ne de nüfuzu vardı⁷¹. Gazete Whittall'ün elçilik görevlilerini eleştirdiği kısmı çıkarıp eleştirileri elçiliğin çalışma usullerine yani *sisteme* yöneltmek istediği, revize edilmiş yeni bir konuşma metni basılması isteğini alaycı bir üslupla reddetmiştir⁷².

İstanbul'daki İngiliz kolonisi arasında J. W. Whittall'ün konuşmasıyla başlayan ve arka planında İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payının başta Almanya olmak üzere rakipleri karşısında gerilemekte olduğu ve İngiliz elçiliğinin rakiplerinin manevraları karşısında pasif kaldığı iddiaları etrafında yoğunlaşan tartışmalar biraz da Levant Herald gazetesinin konuyu daha fazla büyütmemek yönündeki yaklaşımı sonucu fazla devam etmemiştir.

Diğer yandan Alman sermayesinin Osmanlı topraklarındaki her yeni kazancı, çoğunluğunu tüccarların oluşturduğu İstanbul'daki İngiliz topluluğunun tedirginliğini artırmaya devam etmiştir. Levant Herald'ın bir sonraki sayısında Anadolu Demiryolu ve İngiliz Ticaret Odası başlıklı haberi, ticaret payındaki kayıplar tartışmasının derin etkisiyle hazırlanmış görünmektedir. Haber, İngiliz-Fransız işletmesi olan Mersin-Adana demiryolu hattının Almanların Anadolu Demiryolu şirketinin kontrolüne geçtiğini bildirmekteydi⁷³. Deutsche Bank'ın çabaları sonucu iki hisse sahibinin paylarının satın alınmasıyla Almanlar yönetim kurulunda çoğunluğu ele geçirmişlerdi. Bir süre sonra çoğunluk güçlerini kullanarak yönetim kurulu başkanlığına kendi istedikleri ismi seçtirmeleri beklentisi ifade edilmiştir. Haberin bundan sonraki kısmı ise Osmanlı ticareti ve doğrudan yatırımlarındaki payını giderek artıran Almanya karşısında İngiliz girişimcilerin tutumunu hedef almaktadır.

“Mersin-Adana hattının satılması Alman finansörlerin, daha az girişimci olan rakipleri İngilizleri git gide nasıl saha dışına ittiklerinin taze bir örneğidir. Gerçek şu ki Mersin-Adana hattının yönetim kurulunun

⁷⁰ Burhan Çağlar, Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878), s. 34.

⁷¹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906), s. 25.

⁷² The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906), s. 26.

⁷³ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/4, (27 January 1906), s.37.

Deutsche Bank tarafından irtibat kurulan iki üyesinden hiçbiri İngiliz değildir. Ancak neden İngiliz parası, Türkiye'de Britanya sermayesinin hisse sahibi olduğu iki tren yolu hattından birinden uzaklaştırılmasını önlemek üzere yardıma gelmez? Bu husus, çok az şüpheye sahibiz ki İngiliz Ticaret Odası'nın önümüzdeki değerlendirme toplantısında yeni bir şikâyetin konusunu oluşturacaktır ve Sir William Whittall'ün bu gazetede ayın 11'inde yayınlanan mektubunda, "pasif sistem ve laissez faire" olarak bahsettiği tutuma karşı protestoların yükselmesi olasılık dışı değildir. Bize göre İngiliz sermaye sahipleri söz konusu olduğunda doğrusu bir "sistem" değişikliği kaçınılmazdır."

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticarî nüfuzunu ve gücünü gün geçtikçe artırmakta olduğu, çeşitli vesilelerle Levant Herald gazetesinin sayfalarında yer bulan haberlerin açıkça altını çizdikleri bir konu olarak sonraki tarihlerde gündemdeki yerini korumuştur. Örneğin, İngiltere'nin bölgedeki ticaretinin durumu hakkında Sırbistan'ın Londra eski elçisi M. C. Mijatovitch'in Londra Ticaret Odası'ndaki konuşmasından hareketle, Almanya'nın İngiltere ile karşılaştırıldığında bölgedeki ticaretinin büyük bir hızla arttığına dair "Balkan Ticareti" başlığıyla detaylı olarak haberleştirilmiştir. Söz konusu konuşma, tüccarların yöntemlerini sorguluyor, onların Alman rakipleri karşısında yeterince etkili çalışmadıklarını dile getiriyordu. Haberde, kimi çevrelerin Almanların bölgedeki ticari genişlemelerinin Alman mallarının ucuzluğuna bağladığını, bu durumun göz ardı edilemeyeceği ancak Alman mallarının ucuz oluşunun bölgedeki ticari payının sürekli artıyor olmasını tek başına açıklamaya yetmez. Konuşmanın sahibi Mijatovitch'e göre asıl neden hiçbir şey yapmayan İngiliz tüccarlar karşısında Alman tüccarların bölge ticaretini kendi kontrolleri altına almak için ellerinden geleni yapmış olmalarıdır. Almanların bu başarılarının arkasında kullandıkları pazarlama yöntemleri gelmekteydi. Balkan gazetelerine reklamlar veriyorlar, *seyyar* pazarlamacılar kasaba kasaba, köy köy dolaşarak Alman mallarından numuneleri potansiyel müşterilerine ulaştırıyorlar ve en önemlisi müşterilerine kredi açıyorlardı⁷⁴.

Levant Herald'in *Türkiye'deki İngiliz Ticareti* başlığı ile yayınladığı diğer bir haber esasında J. W. Whittall'ün yukarıda bahsedilen tartışmadaki argümanlarına bir çeşit cevap olarak değerlendirilebilir. Zira Whittall konsolosların ticaret konusunda yeterli donanım ve tüccarların beklentisine cevap verecek bilgiye sahip olmadıkları görüşündeydi. Haberde Konsolos Waugh'ün, Ticaret Bakanlığı'nın önerisi üzerine Sheffield, Bradford ve Manchester ticaret odalarını ziyaret ederek konsolosların ticaret raporlarında hangi türden bilgilere yer verilmesinin beklendiğini ve diğer hangi hususlarda konsolosların İngiliz ticaretinin gelişmesine yardım edebileceklerini öğrenmeye çalıştığı bildiriliyordu⁷⁵. Bu konuda yakın zamanda yayınlanan raporunda Waugh, diğer konsolosların küçümsediği birçok konuda İngiliz ticari menfaatlerini destekleme hususunda şahsi istekliliğini ortaya koymuştur. Kendi ifadesine göre, esasında bir tüccarın alacakları için dava açmak konsolosların yetkisi dışında olsa da borçluya karşı gayri resmi ikna ve baskı yöntemlerinin uygulanabileceği birçok yol söz

⁷⁴ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/6, (10 February 1906), s. 62.

⁷⁵ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906), s.145.

konusudur. Bunda başarı elde edilemezse yasal prosedürü takip edebilecek bir avukat tavsiye edilmektedir. Waugh söz konusu meselelere dair ve kredi vermenin uygunluğu ve yetkin satış temsilcilerinin istihdamı konularında soruşturma yapılmasını önermektedir. Ayrıca kendisi bu sene, olağan dışı malların ticaretine ilgi duyan firmalara mahrem bildirimlerde bulunmuştur. Waugh'a göre eğer diğer konsoloslar da İngiliz tüccarlara karşı bu sempatik yaklaşımı benimserlerse konsolosluk servisinde tedricen bir devrim gerçekleştirilebilir. Gazete Waugh'ün raporunun her şeyin konsolosun kendisinde bittiğini gösterdiğini vurgulamıştır. Zira İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu hususta herhangi bir engel çıkarmamaktadır. Ayrıca Waugh'ün İngiliz üreticilerin yeterince *seyyar* pazarlamacı göndermelerinin önemi üzerinden bir kez daha durduğunu hatırlatmıştır. İngiltere hâlâ Türkiye'de diğer ülkelerin iki katı oranında bir ticarete sahiptir. Ancak son beş yıl içinde İngiliz ihracatı % 33 oranında artmışken Alman ihracatı % 130 oranında büyümüştür. Haberin son bölümündeki ifadeler Levant Herald'in editörünün İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticaretinin gerilemesinin nedenlerine dair tartışmadaki pozisyonunu tamamen ortaya koymaktadır⁷⁶.

“Son zamanlarda burada İngiltere ile mukayese edilerek dış ticarete sağlanan resmî yardım hakkında çok şey söylendi. Diğer ülkelerin elde ettikleri şaşırtıcı gelişmenin bu resmî yardımın bir sonucu olduğunu söylemek basitçe İngiltere'deki insanların yanlış yönlendirilmesidir. Bu yabancı üretici ve tüccarların pazarı araştırmak ve ürünlerini tanıtarak satmak için eleman yollama zahmetlerinin sonucudur. Yabancı pazarlamacıların sürekli ziyaretleri yabancı ürünlere yönelik beğeni oluştururken bu durum İngiliz ürünlerine olan talebi azaltma tehdidindedir. Bu durum sadece bizim yabancı metotları takip etmemizle çözülebilir. Rekabetin keskin olduğu yerde alının en az sorunla elde ettiği ürünler talep görebilir.”

İstanbul'daki İngiliz ticaret kolonisinin konsolosların ilgisizlikleri ve resmi makamların serbest ticaret politikalarını suçlamalarına karşılık, yukarıda bazı örnekler sunulan haberlerin içeriğinden Levant Herald'in İngiliz ticaretinin Osmanlı topraklarında kaybettiği statünün tüccarların yöntemleri ve yetersizlikleriyle açıklama taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum esasında İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin görüşünün basına yansımaları olarak değerlendirilebilir. Zira İstanbul'daki İngiliz konsolosu Waugh *İstanbul ticaretinin durumu* hakkındaki kaleme aldığı raporda⁷⁷ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki pazar payı kaybının sebebi olarak İngiltere'deki üreticilerin yeterince pazarlama elemanı göndermemelerini ve rakiplerinin piyasayı sürekli ziyaret etmelerine karşılık İngilizlerin bu hususu fazlasıyla ihmal etmelerini göstermiştir⁷⁸.

⁷⁶ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906), s.145.

⁷⁷ İstanbul ve civarı ticaretinin 1905 yılına ait verilerini içeren rapor hakkında Levant Herald'de (No: XXVI/12 (24 Mart 1906), s. 132) çıkan ilk haberde gazete konsolos Waugh'un raporda ulaştığı sonuçların bariz olduğu ve Türkiye ticareti meselesinde söz sahibi olanların bu sonuçları rehber edinmelerini içtenlikle ümit ettiğini yazmıştır.

⁷⁸ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/25, (23 June 1906), s. 288-289.

Almanların Osmanlı pazarında sağladıkları etkisini giderek artıran başarılı satış stratejisinin sebepleri, kapsamlı olarak hazırlanmış resmi raporların konusu olmuştur⁷⁹. Bunun yanında dönemin İngiliz ticaret çevreleri ve bunlara ait yayın organlarında zaman zaman benzer değerlendirmelere yer verilmiştir. Üreticiler ve ticaret erbabının değerlendirmelerinden İngiliz ürünlerinin Alman mallarına göre daha kaliteli ve dayanıklı olduğu konusundaki özgüvenleri anlaşılıyor. Asıl fark Almanların uyguladıkları pazarlama tekniklerine bağlanmaktadır. Ünlü *The Economist* dergisine 1907 yılının ilkbaharında gönderilen bir mektup bu konuda güzel bir örnek sunmaktadır. Mektubun sahibi İngiltere'nin ticari rakiplerinin dünyanın her yerinde neden başarılı olduklarını göstermek amacıyla, İstanbul'daki *İran pazarında* İranlı bir tüccarı ziyareti esnasında karşılaştığı bir olayı aktarmaktadır. Ziyareti esnasında İranlı tüccarın bir Alman pazarlamacı ile yün ve pamuk dokumak için buharlı dokuma tezgâhı alımı konusunda anlaşmış olduğunu öğrenmiştir. Satıcı firma makinenin kurulumu ve çalıştırılması için mühendis de temin etmektedir. Dokuma tezgâhının kurulumu ise Tebriz'deki bir firma tarafından yapılacaktır. Alman gezgin pazarlamacının almış olduğu bu sipariş, 400 pound tutarındadır. Bu siparişi neden bir İngiliz firmasına değil de Almanlara verdiği sorulduğunda İranlı tüccar, esasında daha iyi ve dayanıklı olan İngiliz makinesini tercih etmesinin daha doğru olacağını fakat Almanların ürünün Batum limanına gönderilmesinde daha büyük kolaylıklar sağladıkları cevabını vermiştir. Tüccarın irtibatla olduğu İngiliz firmaları ürünü İstanbul dışına göndermeyi kabul etmemişler, o da mevcut şartlar altında Alman firmasıyla anlaşmak durumunda kalmıştır. Mektup sahibi bu olayın yorum gerektirmeyeceğini ifade etmekte, Almanlar risk alabiliyor ve bahsedilen kolaylıkları gösteriyorsa İngiliz firmalarının neden aynı şekilde çalışmadığını sorgulamaktadır⁸⁰.

Sonuç itibarıyla özellikle Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve ticarî ağırlığı artmakta ve İngiltere mevki kaybetmekteyken bunun sebepleri üzerine İstanbul'daki İngiliz çevrelerinde yapılan tartışmalarda, tüccarlar çağdışı çalışma usulleri ve fazla bürokrasi gerekçeleriyle konsolosları; diplomatlar ise gerekli gayreti göstermeyerek rakiplerinin pazarlama yöntemleri karşısında etkisiz kaldıkları gerekçesiyle tüccarları suçlamaktaydılar. Bu görüş ayrılığı ve tartışmalar arasında yürütülen, İstanbul'da bulunan İngiliz çocuklarına gerekli eğitimi sunmak üzere bir ticaret okulu açılması çalışmaları, İngiliz tüccarlar ile diplomatları aynı noktada buluşturmuştur. Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Alman ticarî varlığı karşısında, İngiliz kolonisindeki gençlere ticaret konusunda gerekli bilgi ve yeterli donanımı sunacak bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyulduğu konusunda iki taraf da hemfikirdi. Okulun

⁷⁹ Örneğin Londra Ticaret Odası başkanı George Lloyd tarafından Almanların Osmanlı topraklarındaki ticarî başarılarının sebeplerine dair 1908 yılında kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Raporda Alman hükümetinin ihracatı teşvik etmesi; Alman tüccarların özellikle Doğu'da ucuz ve düşük kalite malların tercih edildiğini fark ederek buna göre davranmaları, müşterileriyle daha yakın ilişki ve diyalog geliştirmeleri, buna bağlı olarak müşterilerine daha fazla kredi sunmaları, her türlü siparişe ilgi göstererek en küçük bir talebi dahi karşılamaya çalışmaları, ürün yelpazelerinin geniş olması, ticarî muameleleri yerel dille yapmaları söz konusu başarının başlıca sebepleri olarak sıralanmıştır. H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 172-173.

⁸⁰ *The Economist*, No: 3318, 30 Mart 1907, s. 555.

kuruluş çalışmaları ve sonrasında gerek İngiliz hükümetinden gerekse Londra'daki iş çevrelerinden maddi destek sağlamak için kullandıkları argümanlara bakılırsa, koloni mensubu tüccar ve diplomatlar söz konusu okulu aynı zamanda İngiltere'nin Almanya karşısında yaşadığı ticarî kayıpları uzun vadede sona erdirecek bir çözüm olarak görmekte ve böyle takdim etmekteydiler.

5- İngiliz Erkek Lisesi'nin Kuruluşu ve İngiliz Hükümetinden Ödenek Talebi

İstanbul'da 20. yüzyılın başında altısı eğitim kurumu olan toplam 14 İngiliz müessesesi faaliyet göstermekteydi⁸¹. İlk İngiliz okulu, İstanbul'a 1804 yılında gelen İngiliz misyonerler tarafından tesis edilmiştir. İstanbul'daki en erken tarihli İngiliz eğitim kurumu, *Free Church Scotland Mission* tarafından Polonya Musevilerine yönelik olarak 1842'de Galata'da açılmıştı⁸². Ş. Mutlu, İstanbul'daki okulların diğer yerlere göre sayıca az olmasının, göz önünde bulunmasının yanında ağırlığın siyasî emellerinin bulunduğu bölgelere verilmesiyle ilgili olduğunu düşünmektedir. İstanbul'daki İngiliz kız ve erkek liseleri yönetilme tarzları bakımından, misyonerler tarafından idare edilen diğer dört okuldan farklı bir yapıya sahipti⁸³. Zira bu iki lise İngiliz sefaretî tarafından kurularak aralarında diplomatların da yer aldığı idare heyetlerince yönetilmişlerdir.

İstanbul'daki İngiliz kolonisine mensup kız çocuklarına yönelik lise (High School for Girls) 19. yüzyılın ortalarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dönemde İngiliz sefiri olarak görev yapan Stradford de Redcliffe'in eşi tarafından 1849 yılında orta seviyede eğitim veren bir kız okulu açılmıştır. İlk dönemlerde İngiliz elçilik mensuplarının çocuklarının eğitimine yönelik olan okula, Sultan Abdülmecid'in Beyoğlu'nda Firuz Ağa Mahallesi Tomtom Sokak'ta bağışladığı arsa ve binada⁸⁴ faaliyetlerine başlamasından sonra, ikinci defa açıldığı 1881 yılından itibaren bu semtte ikamet eden Osmanlı tebaasından kız çocukları da kabul edilmeye başlanmıştır⁸⁵. İngiliz erkek çocuklarına yönelik ilk eğitim kurumu ise Kırım Savaşı bitiminde İstanbul'da gelen Mary A. Walker'ın kardeşi Canon Curtis tarafından açılmıştır. Aynı zamanda İstanbul'daki İngiliz denizcilerine yönelik evin açılmasında önemli rol oynayan Curtis'in, İngilizce konuşan çocuklar yararına bir takım eğitim faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu eğitimin müesses olmakta ziyade eski çağlara yönelik şahsî merakının da etkisiyle İngilizce konuşan çocuklara İstanbul'un eski tarihine dair dersler vermek şeklinde yürütüldüğü ve kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır⁸⁶.

⁸¹ Geri kalanlar 2 kilise, 1 yetimhane, 1 hastane, 3 darü't-tedavi ve 1 İncil cemiyeti şeklindeydi: Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları 2006, s. 349.

⁸² Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005², s. 258.

⁸³ Henüz kurulmadığı için İngiliz Erkek Lisesi hariç İstanbul'daki diğer İngiliz okullarının 20. yüzyılın hemen başlarındaki durumu hakkında bkz: Erkan Cevizliler, "XX.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Hakkında Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, s. 131-134.

⁸⁴ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* s. 259.

⁸⁵ A. Selçuk Sakaoğlu, "High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 2003, s. 65.

⁸⁶ Zeynep İnankur, "Mary Adelaide Walker", *Poetics and Policy of Place, Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed: Zeynep İnankur, Reina Lewis, Mary Roberts. University of Washington Press, 2011, s. 199-200.

İstanbul'daki daimi ilk İngiliz erkek lisesi olan *High School for Boys* doğrudan İngiltere konsolosluğunun himayesinde 1905 yılında kurulmuştur⁸⁷. İstanbul'daki İngiliz elçiliği müsteşarı F. W. Stronge okulun kuruluşunda oldukça faal bir rol oynamıştır. Yaklaşık altı sene Galata Kuledibinde bulunan eski İngiliz postane binasında faaliyet gösteren⁸⁸ okul daha sonra Nişantaşı'nda inşa olunan yeni binaya taşınmıştır⁸⁹. Okul, kurucular kurulu tarafından seçilen bir yönetim kurulunca idare edilmektedir⁹⁰. Söz konusu yönetim kuruluna genellikle İngiltere'nin İstanbul konsolosları başkanlık etmişlerdir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin koordinasyonu tayin olunan okul müdürü tarafından yürütülmüştür⁹¹. Kuruluşunda finansman için İstanbul'daki İngiliz kolonisine mensup bağışçılar ilk üç yıl boyunca yıllık 345 pound maddi yardım sağlama taahhüdünde bulunmuştur.

Daimi bir maddi gelirden yoksun olan okulun, sadece bağış ve yardımlarla devam edemeyeceğine inanan okulun idare heyeti başkanı İngiltere'nin İstanbul başkonsolosu A. T. Waugh İngiliz hükümetinden daimi bir ödenek elde etmek için harekete geçmiştir. Konu hakkında Londra'ya gönderdiği mektupta okulun maddi desteğe ihtiyaç duyduğundan, bu aşamada *Türkiye* ile iş yapan İngiliz şirket ve firmalarından beş bin poundluk bir destek elde etmeye çalıştıklarından bahsetmiştir. Bu yardım iş çevrelerine vasıflı sekreter ve satış elemanı olarak geri dönecektir. Okul için bir ödeneğin mümkün olup olmadığını öğrenmeye çalışan Waugh, bunun ulusal ticari çıkarlar açısından iyi bir yatırım olacağını düşünmektedir. Alman hükümeti benzer bir okula yıllık bin pound devlet desteği vermektedir. İstanbul'daki İngiliz topluluğunun okulun kuruluşunu içtenlikle desteklediğinin ancak uzun vadede maddi olarak destek verecek zenginlikte olmadıklarının altını çizen Waugh, bir devlet desteği sağlanamaması durumunda, elli pound kira ile okul binası olarak kullanılan eski postanenin ücretsiz tahsisini de gündeme getirmiştir⁹².

Ticaret Bakanlığı bu tür okullara devlet tarafından ödenek verildiğine dair hiçbir benzer uygulamanın söz konusu olmadığını ancak İngiltere'nin *Türkiye* ile olan ticaretindeki “özel şartlar” göz önünde bulundurarak, İstanbul'daki İngiliz uyruklu erkek çocukların başta Türkçe olmak üzere diğer yabancı dilleri öğrenmeye teşvik edilmelerinin İngiltere'nin ticari konumuna çeşitli avantajlar sağlayabileceğini değerlendirmiştir. *Türkiye'deki* İngiliz yatırımlarının geleceği bakımından okula devam eden ve Türkçe ve diğer yabancı dillerde eğitim alan İngiliz uyrukluların her biri için küçük bir miktar ödeme yapılabileceği, bunun da yüz pound civarında bir miktara tekabül

⁸⁷ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 337; A. Selçuk Sakaoğlu, “High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri”, s. 66.

⁸⁸ M. Kaan Sağ, “The British Post Office in the Ottoman Capital: A transition through a Turbulent Period”, *ITU A/Z*, XII/2, 2015, s. 110.

⁸⁹ Dolayısıyla Burman'ın kuruluşundan itibaren okulu Nişantaşı'nda göstermesi (*Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, s. 75) hatalıdır.

⁹⁰ *Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası, s. 5.

⁹¹ Okulun idari ve eğitim öğretim kadroları Annuaire Orientallerden takip edilebilir. 1909 yılı kadrosu için bkz: Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature, 1909, s. 1124.

⁹² Konsolos Waugh'un 6 Temmuz tarihli mektubu: The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 368/59, No. 20097, s. 170.

edeceği görüşündeydi. Ticaret Bakanlığı'nın söz konusu değerlendirmesi üzerine İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi O'Conor Dışişleri Bakanı E. Grey'den yardım istemiştir. O'Conor öncelikle daha önce Amerikan ve Alman okullarına devam eden İngiliz çocuklarının bu okullarda Türkçeyi iyi bir şekilde öğrenmediklerinin altını çizmiş, *Türkiye'nin* ticaretinin gelişmekte olduğundan ve eğer İngiltere buradaki mevcut ticarî payını devam ettirmek istiyorsa etkili bir ticarî temsilin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Öğrenci başına belirlenecek bir destek miktarının, istihdam edilecek öğretmenlere öğrenci sayısına bakılmaksızın bir ödeme yapılması gerekeceğinden, yeterli olmayacağını; eğer bir destek sağlanacaksa bunun sabit olmasını talep etmiştir⁹³.

İstanbul'daki İngiliz diplomatik misyonunun, Londra'daki ilgili birimleri maddi bir desteğe ikna etmek için okulun İngiltere'nin bölgedeki ticarî geleceği açısından sağlayacağı katkılardan ve bu kapsamda iyi derecede Türkçe ve Fransızca eğitimi verileceğinden ısrarla bahsetmeleri aynı zamanda İstanbul'daki İngiliz tüccarların okula bakış açısını yansıtmaktadır. Bu noktada *Levant Herald*'de ticaret eğitimi ve okulları hakkında çıkan uzun bir makale, yeni kurulmuş olan İngiliz Erkek Lisesi'nden beklenenlerin anlaşılması açısından dikkat çekici değerlendirmeler içermektedir⁹⁴. *Ticaret Eğitimi* başlıklı makalede İngilizlerin de yer aldığı Avrupalıların doğunun pazarlarını kendi aralarında bölüştüklerini ancak bölgeye yönelik ticarî çıkarlarını bırakın genişletmeyi muhafaza etmek için gerekli en hayati husus olan ticaret eğitimi ihmal etmekte oldukları ileri sürülmüştür. Bir sene öncesinde İngiliz kolonisi ya da içinden belirli bir bölüm, yıllar önce yapılması gereken bir şeyi yapmak üzere harekete geçerek bir İngiliz Erkek Lisesi açmışlardı. Her olayın kökenine gitme konusunda daha pratik olan Amerikalılar bu gerekliliği yıllar önce fark ederek Dr. Hamlin ve onu destekleyen Robert sayesinde sadece bir kolejin değil Doğu'da Amerikan ticarî girişiminin de temellerini atmışlardır. Osmanlı Asya'sının değişik bölgelerinde Amerikalılar tarafından benzer amaçlarla birçok eğitim kurumu açılmıştır. Bu okullardan yetişenlerin bölgenin dili ve adetlerini tam manasıyla bilerek Amerikan ticaretinin Levant'taki öncülerini olduğunun da altı çizilmiştir. Almanların da bu işte geri kalmadığına dikkat çekilerek, İstanbul'da ticaret komisyonculuğu yapan Alman firmalarındaki kâtiplerin çoğunun İmparator William'ın himayesinden olan *Bürger Schule*'den mezun oldukları yazılmıştır.

Yarım yüzyıl önce İtalyanca Türkiye'de ticaret dili iken sonra İngilizce bu konuma yükselmiş ve şimdi de Almanca ilk sırayı almıştır. Bir dilin popülerliği ile onu konuşan insanların kontrol ettikleri ticaretin hacmini karşılaştırmak ilginç olacaktır. Konunun dilden ziyade milli ticarî çıkarlar olduğuna dikkat çekilerek, Robert Kolej'den mezun olan Ermeni ve Rumların şüphesiz bir Londra firmasının acenteliği için başvurmayacakları, böyle bir fikrin onlarda canlanmayacağı üzerinde durulmuştur. Bunun basit bir cevabı vardır. Zira bu kişiler pound sterlin ile değil dolar ile düşünmeyi öğrenmişlerdir. Diğer bir ifadeyle akıcı bir İngilizce konuşmakla birlikte ona verilen fikirler Amerikan olduğundan tercihinin Amerika olması doğaldır. Ayrıca dikkat çekmek gerekir ki ticaret eğitimi Robert Kolej'in özel bir programıdır. Makalede Robert Kolej'in reklamının yapılmadığı amacın sadece Türkiye'de ticaret kovalarken yapılan hataların

⁹³ O'Conor'dan Grey'e, 27 Ağustos 1906: TNA, FO 368/59, No. 29800, s. 177-179.

⁹⁴ *The Levant Herald and Eastern Express*, Vol. XXVI/1, (6 January 1906), s. 2.

kaynağının gösterilmesi olduğu bilhassa ifade edilmiştir. Belki de makaledeki en iddialı ifadelerden biri, Yakın Doğu'nun her köşesindeki ticaret merkezinde Robert Kolej veya Osmanlı topraklarında benzer başka birçok Amerikan eğitim kurumundan mezunun bulunabileceğiydi. Makalede İngiltere'nin İstanbul konsolosu Waugh'un Erkek Lisesi'nde yaptığı bir konuşmada Türkçe'nin pratik olarak bilinmesi gerektiğini ifade ettiği hatırlatılmıştır. Ancak bu yeterli değildir, zira ticaret eğitiminin sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Ticaret şartlarındaki çeşitliliğin öğrencilerin Doğu'nun her türlü ticaret yöntemi ve geleneğine uygun şekilde yetişebilmeleri için aynı ölçekte bir bilgi çeşitliliğine ihtiyaç duyacaklardır. Bir adım daha ileri gidilerek konsolos Waugh'un öğrencilerin ek olarak Yunanca, Almanca ve İtalyanca öğrenmelerinde ısrar etmesi gerektiği savunulmuştur. Bu şekilde donanımlı bir İngiliz pazarlamacının Türkiye topraklarına ayak bastığı andan itibaren dragomanların yardımına ihtiyaç duyan tecrübesiz bir İngiliz'den daha iyi bir ticaret acentesi olacağının altı çizilmiştir⁹⁵.

İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin İngiliz Erkek Lisesi'ne bir hükümet yardımı sağlama çabaları uzun bir süre Maliye Bakanlığı'nın engeline takılmıştır. Maliye ülke dışındaki bir ticaret okuluna destek sağlamak suretiyle emsal oluşturmak istememektedir. Destek talebine verdiği cevapta eğer Dışişleri Bakanı Grey konuyu çok önemli görmüyorsa herhangi bir yardım taraftarı olmadığını açıkça ifade etmişti⁹⁶. Kurumlar arasında yapılan yazışmaların üzerindeki notlar Ticaret ve Dışişleri bakanlığı yetkililerinin İngiliz Erkek Lisesi'ne yardımda bulunulmasını önemsediklerini göstermektedir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde İngiltere'ye yönelik artan Alman tehdidinin etkili olduğu söylenmelidir. Nitekim Dışişleri Bakanı Grey'e göre İngiltere'nin *Türkiye*'deki büyük ticarî menfaatleri ve bu menfaatlerin giderek artan rekabetin konusu olması nedeniyle, *Türkiye*'de konuşulan dillere ve oradaki ticari usullerden haberdar İngilizlerin bulunması gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Bunun yollarından biri ise okulun talep ettiği maddi desteğin sağlanarak *Türkiye*'deki İngiliz erkek çocuklarının eğitiminin teşvik edilmesi olacaktır. Ticaret Bakanlığı yetkilileri de Alman hükümetinin İstanbul'daki okullarına yıllık bin pound verdiği düşünüldüğünde İngiliz okulu için istenilen yüz pound desteği oldukça mütevazı bulmuşlardı. Bu tür bir okulu Türkiye'deki İngiliz ticaretini desteklemek için ilk ve en bariz adım olarak görmekteydiler. Aynı yetkililer dünyanın her yerindeki İngiliz konsoloslarının İngiliz tüccarları hakkında kendi dillerinden başka bir dili konuşamadıklarına dair nam yapmış, bitmeyen şikayetlerini hatırlatmışlardı. Diğer taraftan bu tür bir yardımın asla bir ilk olmayacağını zira Maliye'nin Atina'daki İngiliz okulunu eskiden beri desteklediğini belirterek, Majestelerinin hükümetinin arkeolojik kazıları desteklemek kadar İngiliz ticari menfaatlerini teşvik etmekle de görevli olduğunu çarpıcı bir şekilde ifade etmişlerdi. Dolayısıyla Ticaret Bakanlığı bir daha düşünmeleri için konunun yeniden Maliye'ye iletilmesine, ayrıca talep olunan ödeneğin ilk etapta belirli bir süre için verilebileceği, bu sürenin de okul tarafından Türkçe ve Fransızca eğitimi konusunda sunulacak avantajlardan yeterli sayıda İngiliz uyruklu çocuğun

⁹⁵ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/1, (6 January 1906), s. 2.

⁹⁶ Maliye Bakanlığı'nın 13 Ekim 1906 tarihli cevabı: TNA, FO, 368/59, No. 34816, s. 186.

yararlandığının gösterilmesine kadar olacağını eklenmesine karar vermiştir⁹⁷. Bununla birlikte Maliye Bakanlığı yaptığı ikinci değerlendirme sonucunda da fikrini değiştirmeyerek bir ödenek ayırmayı kabul etmemiştir⁹⁸.

Okula maddi kaynak sağlamak adına kuruluşundan hemen sonra bir çeşit geliştirme vakfı oluşturulmuştur. İdare Heyeti tarafında, Vakıf için kaleme alınan nizamname 6 Nisan Cuma günü gerçekleştirilen toplantıda görüşülerek, oylanmıştır⁹⁹. Bu toplantı aynı zamanda son bir yıllık faaliyetlerin muhasebesine fırsat vermiştir. Toplantıya başkanlık eden İngiltere'nin İstanbul konsolosu Waugh sunulan rakamların bir bilanço olmadığını, gerçek malî durumun malî yılın sonunda netlik kazanacağını hatırlatmış, mobilya ve kırtasiye stoklarını dikkate alarak yıl sonundaki açığın 175 Türk Lirası olacağı tahmininde bulunmuştur. İlk sene için bunun fazlasıyla tatmin eden bir sonuç olduğu görüşü toplantıya hâkim olmuştur. Waugh, okulun kendi kendine yeterli hale gelmesinin asıl hedef olduğunu vurgulayarak, garantörlere teşekkür etmiştir. Waugh'a göre okulun yıllık bir sübvansiyona ihtiyaç duyduğu aşikârdı. Zira öğrenci sayısı arttıkça öğretim kadrosu da genişleyecekti. Bu sırada otuz öğrencisi olan okula yaz tatili sonunda yeni kayıtlar yapılması beklenmekteydi. Diğer taraftan İngiltere'den bir müdür yardımcısı istihdamı gündeme gelmişti. Yeni dönemde Türkçe derslerine de başlanacaktı. Okul müdürü öğrencilerin diğer konularda henüz yeterince ilerlemediklerini düşündüğünden Türkçe öğretimine geçişi ertelemiştir. Görüşmelerde sübvansiyon konusu en önemli gündem maddesi olmuştur. Heyet bunun iki kaynaktan sağlanabileceğini düşünmüştür; öncelikle İstanbul'da mukim İngilizlerin üyelik fonuna yapacakları bağışlardan elde edilecekti. Vakfın temeli eski konsolos Stronge'un 15 poundluk bağışıyla atılmıştır. Konsolos Waugh İstanbul sefiri Sir Nicholas O'Conor'm da 20 pound bağışlayacağını duyurmuştur. Devamında bu tür müesseselerin başka coğrafyalarda yaygın olduğu şekliyle kamu fonlarından sübvansiyon edilmesinin İngiltere için geleneksel bir durum olmadığından yakınmış; bununla birlikte okulun, Türkiye'de büyümüş çocukları iyi bir ticaret eğitimi ve İngilizce ve Fransızca ile donatarak Türkiye'deki İngiliz ticaretinin temsilcisine dönüştürmekle aslında bir kamu görevi üstlendiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan İngiltere'deki üreticiler ve tüccarlara okul vakfına bağışta bulunmaları için çağrıda bulunmak yerinde bir davranış olacaktır.

Toplantıda vakıf için hazırlanan nizamnamenin maddeleri Heyet tarafından kaleme alındığı şekliyle, tamamen onaylanmıştır. Edwin Whittall'e vakıf fonunun mütevellisi görevinin teklifi oy birliği ile kabul edilmiştir. H. P. Kerney ve W. E. Silley içinde bulunulan yılın hesaplarının denetçileri olarak atanmışlardır¹⁰⁰.

Okul ilk senesini Haziran 1906 sonunda tamamlamıştır. Sonraki eğitim dönemi Eylül'de başlayacaktır. Bu tarihte okula ait işleri yürüten İdare Heyeti'nin başında İngiltere'nin İstanbul'daki konsolosu Waugh yer almaktadır. Mali işler fahri olarak

⁹⁷ TNA, FO 368/59, No.34816, s. 184-185.

⁹⁸ Maliye Bakanlığı'nın 19 Kasım 1906 tarihli cevabı: TNA, FO, 368/59, No. 38999, s. 189.

⁹⁹ Toplantıya konsolos Waugh, Nias, A. C. Silley, Arthur Baker, Hill, Tristram, Stephen Nowill, Hamson, Cumberbatch, S. J. Bond, R. M. Bond, A. A. Ramsay, W. E. Silley, Hayden, Swan, Weale, Edwards, W. Seager ve Ireland katılmıştır: The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906), s. 2.

¹⁰⁰ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906), s. 2.

Alfred C. Silley ve D. Ireland tarafından yürütülmekteydi. Mark R. Swabey, E. Hamson, Arthur Baker, Walter Seager ve A. I. Hayden heyetin diğer üyeleri idi¹⁰¹.

İstanbul İngiliz Erkek Lisesi'ne ilk üç yılda maddi destek sağlama taahhüdünde bulunan bağışçıların olağan genel kurulu 14 Kasım 1906 tarihinde okul binasında gerçekleştirilmiştir. İdare Heyeti Başkanı Konsolos Waugh açılış konuşmasında Nisan ayındaki öngörünün aksine geride bırakılan senede okul bütçesinin 175 değil 122 Türk Lirası açık verdiğini, bu miktarın taahhüt edilen paranın üçte birinden az olduğunu söylemiştir. Gelecek için okula ilgi duyan herkesin Vakıf fonuna İngiltere'den bağışlar tedarik etme gayreti göstermesinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Üye fonu yıllık 50 pound gelire sahiptir. Waugh garantörlerin üç senelik garanti taahhütlerinin bitiminde üye fonuna dahil olmalarını önemli addediyordu. Taahhütte bulunanlardan her biri üyelik için bir pound vermeyi kabul etse fon yıllık 100 pound büyüklüğe ulaşabilecekti. Bu miktar yine de yeterli olmayıp okulun işlerinin rahat bir şekilde, herhangi bir kısıntıya gitmeden sürdürülebilmesi için ayrıca 100 pounda ihtiyaç duyulmaktaydı. Waugh 100 pound ödenek için İngiliz Hükümetine müracaat ettiğini, Ticaret Komisyonu'nun konuyu sahiplendiği ve talebi Dışişleri'nin desteklediği ancak Hazine'nin reddettiği bilgisini vermiştir. Bu nedenle özel bağışçılara başvurulmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Daha önce alınan karar üzerine İdare Heyeti Türkiye'de iş yapan İngiltere'deki şirketlere ve firmalara bir mektup göndermiştir. Toplantı tarihine kadar sadece Osmanlı Bankası, Sir Donald Currie ve E. Hayden'den cevap gelmişti. Waugh katılımcılardan, İngiltere'deki kişilerden vakfa 3.000 pound bağış toplanması için gerekli çabanın gösterilmesini istemişti. Ayrıca aylık yarım lira ücret karşılığında İngiliz vatandaşlarına yönelik akşamları Türkçe ve Fransızca dil kursları verilerek kaynak oluşturulabilecekti. Bu iki dilde sağlanacak pratiklik Türkiye'de iş yapan her iş adamı için oldukça fayda sağlayacağından şüphe duyulmamaktadır¹⁰².

Birinci yılın sonunda İdare Heyeti'nde bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Mr. Stronge'un yerine İngiliz sefaret müsteşarı George H. Barclay oybirliğiyle seçilmiştir. Görev süreleri dolan üyelerden Walter ve Ireland Seager oybirliği ile yeniden seçilmiştir. Gelecek yılın hesap denetçileri olarak Cuthbert E. Binns ve A. A. Ramsay seçilir. Toplantıda ayrıca İngiliz kolonisinin önde gelen isimlerinden J. William Whittall'in vakıf fonuna 100 pound ve İdare Heyeti'nin kullanımı için 50 pound olmak üzere toplam 150 pound bağışta bulunduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu bağışlarla birlikte vakıf fonu 521,50 Türk Lirasına ulaşmıştır. Yeni yılda okula 37 öğrenci devam etmektedir. Küçük yaşta çocuklara ve İngilizce konuşamayanlara yardım etmek için bir kadın öğretmen ile İngilizce ve Fransızca hocaları çalışmaya başlamıştır¹⁰³.

Hükümetten talep edilen para yardımı konusunda belirsizlik yaşandığından, okulun maddi olarak güçlendirilmesi kuruluş sürecinin en önemli meselesi olmuştur. İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın 28 Haziran 1906 tarihindeki olağan genel kurul toplantısında, İngiliz Erkek Lisesi için bağış çağrısında bulunmuş ve 20 pound

¹⁰¹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/27 (7 July 1906).

¹⁰² The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906), s. 651.

¹⁰³ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906), s. 651.

toplanmıştır¹⁰⁴. Diğer yandan İngiliz Ticaret Odaları Birliği Liverpool'daki sonbahar toplantısında okulun kuruluşunu memnuniyetle karşıladığını ve İngiliz hükümetinin gerekli teşvikte bulunmasını arzu ettiğini ilan etmiştir¹⁰⁵.

İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın yeni başkanı Adam Block bu fırsatı değerlendirerek The Times gazetesine bir mektup göndermiştir. Mektupta, alınan karardan duyduğu memnuniyeti ifade etmenin yanı sıra okulun önemini de anlatarak iş çevrelerinden maddi yardım sağlamayı amaçlamıştır. Block mektubunda, Osmanlı Borçları [Düvün-ı Umûmiye] İdaresi Heyeti'nin başkanı olarak yönetmekte olduğu İdare'de istihdam edilme noktasında diğer ülkelerin vatandaşları ile karşılaştırıldığında İngilizlerin yetersizliklerini çoğu kez teessüfle karşıladığını belirtmiştir. Dünyanın en iyi niyetiyle, yabancı dil bilgisi ve ticarî eğitim açısından rakipleri bu kadar ileri seviyedeysen genç İngilizlerin istihdamı mümkün değildir. İngilizlerin hala yurt dışında dahi kendi dillerinin her amaca uygun olduğunu düşünmeleri anlaşılabilir bir durumdur. Gerçek ise şu şekildedir: diğerleri ülkenin dilini öğrenmenin gereğini algılamışlarken sadece biz çağın değişmiş olan şartlarını göz ardı etmekteyiz. Kendi ihmalkârlığımız ve rakiplerimize karşı *adalı* küçümsememiz nedeniyle bizleri ticarî üstünlük yarışında geride bırakmalarına izin veriyoruz diyen Block mektubunun devamında İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı ticarete karşılaştığı rekabetin ciddiyetini ve bir ticaret okulu olarak açılan İngiliz Erkek Lisesi'nin bu rekabette İngiltere'ye sağlayacağı faydaları tüm yönleriyle ortaya koymuştur:

“Türkiye'nin yabancı ürünler açısından bir pazar olarak belki yavaşça ancak her sene büyümekte olduğu inkâr olunamaz. Türkiye ile olan ticaretimizin önemi hakkında detay vermem gereksizdir. Bunun başarısı büyük oranda ülkeye ve diline aşına becerikli mümessil ve komisyoncular teminine dayanmaktadır. İngiliz mallarının tüketimi açısından Türkiye Çin'in hemen arkasından gelmektedir. Lakin diğer ülkeler ticaretlerini bizimkinden daha süratli bir oranda artırırken şu anda bizim gerimizde olmalarına rağmen hızla arayı kapatmaktalar. Bu nedenle İngiliz ticareti açısından Türkiye'deki İngiliz kolonisinin güçlendirilmesi hayati öneme sahiptir. Bunun için İngiliz firmalarının temsilci sayılarının artırılması gerekli değildir, ancak daha iyi eğitilmiş ve coşkulu rakipleri ile rekabet edebilmek için dil ve ticarî yeterlilik açısından daha uygun elemanlar gerekir.

Arzu olunan amaca ulaşmak için takdire şayan bir gayret geçenlerde şahsî bağış yoluyla İngiliz erkek çocukları için bir okul açılması ile yapılmıştır. Bu okulda Fransızca ve Türkçe'nin öğretimine özel önem verilecektir. Bu iki dil Türkiye'deki iş dünyasında en çok aranandır.

¹⁰⁴ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/28 (14 July 1906).

¹⁰⁵ Toplantıda bu konuda alınan karar şöyledir: “İngiliz üreticileri, tüccar ve girişimcilerinin Türkiye ve Levant'ta yerleşik vasıflı İngilizlerce yetkin bir şekilde temsillerine verilen özel önemi göz önünde bulundurarak, İngiliz hükümetinin Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya ve Rusya hükümetlerinin ortaya koydukları örneği takip edip İstanbul'da bir İngiliz erkek okulunun münasip bir yönetim ve denetim altında açılmasını teşvik etmesi arzu olunur.” (The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907), s. 10).

Kurulan Komitenin başında İngiliz Konsolosu yer almaktadır. Ayrıca okulda söz konusu dillerin yetişkinlere öğretilmesine yönelik devam sınıfları da açılacaktır. Londra Ticaret Odası'nın ticaret eğitimi sertifikası için yıllık sınavların yapılacağı yerel bir merkez de temin edilmiştir. Çocuklar bu sınavlar için özel olarak hazırlanacaktır.

Şunu pişmanlıkla ifade etmek isterim ki, Hazineye malî destek için yapılan güçlü bir müracaat, bir çeşit Türk cevabıyla karşılaşmıştır: "örneği bulunmamaktadır"!

Diğer ülke hükümetleri çok farklı bir bakış açısına sahipler. Fransa, Türkiye'deki okulları için 300,000 Frank harcamaktadır Almanlar, yurt dışında ülkeleri için bütçeden 650.000 mark yardım ayırıyorlar. Almanlar İstanbul'da kızlar ve erkekler için bir liseye sahipler, 650 öğrencisi olan bu okula yıllık 1000 pound yardımda bulunuyorlar. İtalya, Akdeniz havzasındaki ülkelerde bulunan İtalyan okullarına yıllık 800.000 Frank harcıyorlar. Ruslar ve Avusturyalılar da mali olarak destekledikleri okullara sahipler. Bu şekilde, sadece yabancılar yerel dili değil, yerli halk da yabancı dil bilgisi elde ediyor. Sadece İngiltere "örneği olmayan" yardımdan ve dış ticaretini sübvansen etmekten uzak duruyor."

Konuyu gazeteye taşımaktaki amacının Dışişleri yetkilileri ve İstanbul'da yaşayan İngilizler tarafından alınan inisiyatifin duyurulmasına katkı sağlamak olduğunu belirten Block'a göre, Hükümetlerince mali olarak desteklenen okullarla rekabet edebilmek için İngiliz okulları ücretlerini çok aşağılarda tutmak durumunda kalmıştı. Bu nedenle sübvansiyon ya da Hükümet yardımı olmadan okulu devam ettirebilmek çok zordur. İngiliz Erkek Lisesi'nin kuruluş fonunda halihazırda 800 pound bulunmaktadır. Bir sonraki sene taahhüt sahiplerinin bağışları sona erecekti. İstanbul'daki İngilizlerden ilânihaye yıllık bağışta bulunmaya devam etmeleri beklenemezdi. Okulu sağlam bir zemine oturtmak için kuruluş sermayesini 5.000 pounda çıkartmak veya hükümetten en az 200 pound miktarında yıllık bir destek elde etmek şarttı. Okul idaresi her ikisini de sağlama arzusundaydı. Mektubun sonunda Block İngiliz Ticaret Odaları Birliği'nin kabul ettiği tasarının duyurulmasının okula yapılacak bağışlar için önemli olduğunu vurgulayarak yardımların gönderilebileceği görevlilerin adresini paylaşmıştır¹⁰⁶.

Görüldüğü üzere İstanbul'da İngiliz çocuklarına ticari eğitim vermek üzere bir ticaret okulu açılması İngiltere'deki ticaret çevrelerinde memnuniyetle karşılanmıştır. Yukarıda bahsedilen İngiliz Ticaret Odaları Birliği'nin aldığı destek kararının benzerleri Londra'daki Yurtdışı Birliği (The Overseas League) ve Edinburgh Ticaret ve İmalatçılar Odası tarafından da alınmıştır. Söz konusu kararlarda İngiltere Hükümeti ve ismen Maliye Bakanlığı'na İngiliz Erkek Lisesi'ni, İstanbul'da benzer okula sahip diğer ülkelerin yaptığı gibi, maddi olarak desteklemeleri çağrısında bulunulmuştur¹⁰⁷. Bu yeni girişim karşısında Dışişleri Bakanı Grey konunun kendi düşünceleri ve bahsi geçen kuruluşların tavsiye kararları çerçevesinde bir kez daha Maliye Bakanlığı'na iletilmesini

¹⁰⁶ The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907), s. 10.

¹⁰⁷ TNA, FO 368/135, No.37584, s. 219 ve 38374, s. 222.

istemmiştir. Burada Grey'in kullandığı en çarpıcı ifade, kamudan talep olunan finansman talebinin artık daha önce benzer taleplere verilen cevaplar ışığında düşünülemeyeceği; son birkaç senenin Türkiye piyasasında İngiliz ve yabancılar arasında “giderek şiddetlenen bir rekabetin geliştiğine” tanıklık ettiğinden, eğer İngiltere'nin bu ticaretteki mevcut durumu gelecekte muhafaza edilmek isteniyorsa en büyük özen ve uyanıklığın gösterilmesi gerektiğidir¹⁰⁸. Bu arada Dışişleri Bakanlığı yeniden İstanbul'daki büyükelçi O'Conor'un görüşünü almıştır. O'Conor verdiği cevapta bir kez daha okulun İngiltere'nin maruz kaldığı ticari rekabet karşısında sağlayacağı faydaları sıralamış, mevcut durumda İngiliz ticaretinin çoğunlukla yabancılar özellikle de Ermeniler tarafından yürütüldüğünden ve bunun rakip devletler karşısında neden olduğu olumsuzluklardan bahsetmiştir. Kısa bir süre önce okulun İdare Heyeti başkanı Barclay'ın elçiliğe okulun maddi bakımdan yaşadığı sıkıntıyı yazılı olarak iletliğini, 1907-1908 eğitim öğretim yılı sonunda bitecek olan taahhüt yardımlarından sonra daha ciddi sıkıntılarla karşılaşılacağını ifade etmiştir. O'Conor'a göre gelinen aşamada okul için ya yıllık sabit 300 pound ödeneye veya bağış fonundaki paranın 6 bin pounda yükseltilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı¹⁰⁹.

Ticaret Bakanlığı bir kez daha bütün bu değerlendirmeleri Maliye'ye sunmuş ancak Maliye Bakanlığı Ocak 1908 başında verdiği cevapta olumsuz görüşünü değiştirmemiştir¹¹⁰. Daha sonrasında üç defa ret cevabı almış olmasına rağmen İngiliz Dışişleri bir kez daha Maliye Bakanlığı'na yaklaşacaktır. Bu süreçte İstanbul'daki büyükelçi O'Conor bir kez daha konuyu ısrarla savunarak, İngiltere'nin rakipleriyle yeterli bir rekabette bulunması için iyi bir ticaret eğitimi almış ve ülkede konuşulan dillere hakim temsilcilere sahip olmanın söz konusu ticaret okulundan geçtiğini yinelemiştir. O'Conor ret cevabı karşısında, İstanbul'daki İngiliz Erkek Lisesi'nin başarısız olmasına izin verilmesi durumunda İngiliz ticaretinin gerilemesini seyretmekten başka bir şey yapamayız ancak eğer okulu desteklersek ticaretin canlanışını görebiliriz, her iki durumda da kesin sonuç birkaç yıl içinde ortaya çıkacaktır değerlendirmesini Grey'e iletmiştir¹¹¹. Bu tarihlerde, iyice çıkmaza giren ödenek konusu hakkında İngiliz Parlamentosu'nda milletvekili Arnold Herbert tarafından Grey'e söz konusu ödeneğin sağlanması için gerekli tavsiyede bulunup bulunmayacağı sorulmuştur. Dışişleri Bakanı Grey giderek artan baskılar karşısında bir kez daha Maliye Bakanlığı'nı konu hakkında uzun bir gerekçeler listesiyle ikna etmeye çalışmıştır. Burada bir kez daha diğer devletlerin özellikle de Almanların uyguladıkları yeni yöntemler sistematik olarak İstanbul'da İngiltere'nin ticari çıkarları aleyhine bir duruma yol açtığı vurgulanmış; Almanya'nın yakın zamanda İstanbul'daki İngiliz Erkek Lisesi ile aynı türden bir okulu İmparatorun himayesinde Tahran'da açtığı bilgisi paylaşılmıştır¹¹². Bu son girişim sonuç vermiş, İngiliz Maliye Bakanlığı İngiliz Erkek Lisesi'ne yıllık 300 pound ödenek

¹⁰⁸ Dışişleri'nden Maliye'ye, 11 Aralık 1907: TNA, FO 368/135, No.40138, s. 230.

¹⁰⁹ Büyükelçi O'Conor'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Aralık 1907: TNA, FO 368/135, No.41861, s. 233-236.

¹¹⁰ Bu görüş karşısında Dışişleri Müsteşarı'nın tepkisi ilginçtir: “Bu yorucu ancak tamamen beklenmeyen bir şey değil. Maliye'ye yeniden yanaşmak fayda sağlamaz. Muhtemelen mesele Avam Kamarası'nda gündeme getirilecek” (TNA, FO 368/226, No. 55, s. 5).

¹¹¹ O'Conor'dan Grey'e, 4 Şubat 1908: TNA, FO 368/226, No. 4547, s. 11-12.

¹¹² Dışişleri'nden Maliye'ye, 27 Şubat 1907: TNA, FO 368/226, No. 4547, s. 14-17.

vermeyi kabul etmiştir¹¹³. Söz konusu tahsisatın kullanılması ve denetimi Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolüne bırakılmıştır.

Bir ticaret okulu olarak açılan İngiliz Erkek Lisesi, gerek İstanbul'daki gerek Londra'daki siyasi ve ticarî mahfillerce önemli bir girişim olarak görülmüştür. Lokal imkanlarla geleceğini devam ettiremeyeceği ön görülerek okula, İngiliz hükümetinden ödenek sağlamak için başlatılan süreçte kısmen Maliye dışarıda bırakılırsa Ticaret ve Dışişleri bakanlıklarının, oldukça uzun sürmekle birlikte, işin sonuçlanması noktasında her türlü çabayı ortaya koymaları bunu teyit etmektedir. Bu süreçte ilgili kurumlar arasındaki yazışmalardaki değerlendirmeler, okula biçilen rolü fazlasıyla öne çıkarmıştır. Bu rol, İstanbul'daki genç nesillerin İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nde maruz kaldığı ticarî kayıpları önleyecek bilgi ve donanıma sahip olarak yetiştirilmesi idi. Esasında sadece merkez bürokrasisinin değil okulu kuranların beklentisi de bu yöneydi.

İngiliz Erkek Lisesi'nde verilen eğitimin içeriğine bakmak, kuruluş aşamasındaki vaatlerin yerine getirilmesi için uygulanacak müfredatın niteliği hakkında bir fikir verecektir¹¹⁴. Diğer taraftan, İngiliz hükümetinden ödenek talep edilmesi sürecinde Türkçe ve Fransızcanın öğretileceği ve iyi bir ticaret eğitimi verileceği gibi genel ifadelerin dışında İngiliz hükümeti uzun süre okuldaki eğitimin içeriğini detaylı bir şekilde sorgulamamıştır. Eğitim Bakanlığı'nın okulda uygulanan müfredatı görme isteği, ödenek verilmesi kararı çıktıktan sonra mümkün olabilmıştır. Ödenegin, okuldaki eğitimin içeriği ve kalitesi üzerinde derinlemesine durulmadan kararlaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁵. Bunun sebebi, İngiltere'de bu tür okulların henüz Avrupa'daki rakipleri kadar yaygınlaşmaması olabilir. Okul tarafından tanıtım amacıyla hazırlanmış bir rehberde, verilen eğitim hakkında şöyle bir ifade kullanılmıştır: “Bir İngiliz okulunda okutulması gereken konuların yanında Türkçe ve Fransızca dersleri de önem verilerek okutulmaktadır.” Detaylı olarak incelendiğinde 1908 yılındaki programının fazlasıyla ilerisinde bir müfredat uygulandığı ve ticaret eğitimine ağırlık verildiği söylenmelidir. Yine aynı rehberdeki bir bilgi okulun bu anlamda kuruluştaki amacını yakaladığına dair bir işaret. Zira kurulduğunda okulun hedefi, öğrencilerine Londra Ticaret Odası'nın sertifikasını kazandırmaktı. 1913 yılında okul söz konusu ticaret odasından, 23'ü takdirname olmak üzere 88 diploma aldığını duyurmaktadır¹¹⁶.

İngiliz hükümetinin ve tüccarların olumlu bakış açısını gören İstanbul'daki İngiliz topluluğu İngiliz Erkek Lisesi'nin kuruluşu sürecinde basın ve ticaret çevreleri aracılığı ile oluşturduğu kamu desteğini Nişantaşı'nda yeni bina inşası sırasında tekrar canlandırmak isteyecektir. Okul idaresi inşaat için öncelikle ihtiyaç duyulan 10 bin pound için bir kez daha ve ilk dönemdekilere oldukça yakın argümanlar kullanarak bir yandan İngiliz hükümetinden¹¹⁷ bir yandan da İngiliz halkından maddi destek sağlamak üzere

¹¹³ Maliye Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne, 6 Mart 1908: TNA, FO 368/226, No. 7965, s. 25; *The Times*, No. 38576 (29 Nisan 1908), s. 7.

¹¹⁴ Bakınız Ek-I.

¹¹⁵ Nitekim okuldaki eğitimin içeriğine dair memorandum 30 Mart 1908 tarihinde kaleme alınmıştır: TNA, FO 368/226, s. 32-36.

¹¹⁶ *Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası.

¹¹⁷ TNA, T (Board of Trade) 172/39.

harekete geçmiştir¹¹⁸. 1912 yılında yeni binasına taşınan okul bundan sonraki süreçte de İngiltere elçiliğinin himayesi ve İstanbul'daki İngiliz kolonisinin idaresi altında faaliyetlerini sürdürmüştür¹¹⁹.

Sonuç

İngiltere, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren maruz kaldığı yoğun ticari rekabet sonucu, uluslararası pazarlara yeni giren rakipleri karşısında mevki kaybetmiştir. Bu kayıplar hakkında makro ölçekte farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı rekabetin ciddiyetini kabul ederken bir bölümü ise bunun ciddi bir tehdit oluşturmadığını savunmuşlardır. Her ikisinin ortak noktası çalışma usullerinin daha etkin ve verimli hale getirilmesidir. Bazı çevreler ticarî kayıpların sebebini İngiltere'nin takip ettiği serbest ticaret politikalarına bağlarken bazıları işveren ve işçilerin eğitimini ve teknik donanımlarının yetersizliklerini gündeme getirmişlerdir. İngiltere söz konusu rekabette Osmanlı Devleti özelinde en fazla Almanya ile karşı karşıya gelmiştir. Bunda Almanya'nın bölgeyi kendisine yayılma alanı olarak seçmesinin ve kurduğu yakın siyasi ilişkilerin önemli rolü vardır. İstanbul gibi önemli bir başkent in ticaretinde birinci sırada yer alan İngiltere'nin, sürekli tehdit edilen yerini korumakta pek başarılı olduğu söylenemez. İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki gerilemesinin sebepleri İstanbul'daki İngiliz iş çevreleri ve diplomatlar tarafından sorgulanmıştır. İş çevrelerinin ticarete kullandıkları yöntemler ile konsolosların ticarî konuları takip etme usulleri üzerinden yaşanan tartışmada taraflar birbirlerini yetersizlikle itham ederek İngiltere'nin kaybettiği ticari konumu bu şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu aşamada aslında rakipleri Almanya ve Fransa'nın çok daha önce hayata geçirdiği ticaret okulu açılması düşüncesi İstanbul'daki çatışma halindeki İngiliz kolonisini bir araya getirmiş ve yaşanan kayıplardan rahatsız olan İngiliz Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı'nın bu konuda tam desteğini almışlardır. Bir ticaret okulu olan İngiliz Erkek Lisesi'nin açılması sadece İngiltere'deki siyasî çevrelerde değil ticarî çevrelerde de yüksek bir memnuniyet oluşturmuştur. İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensupları okulun yetiştireceği dil ve ticaret bilgisiyle donatılmış mezunlar sayesinde özellikle Almanya'nın rekabetini kırabileceğini savunmuşlar, İngiliz Dışişleri İstanbul'un ticaretindeki elinde bulundurduğu birinci sıranın muhafazası için bunun şart olduğunu kabul etmiştir. Konuya dünya ölçeğinden bakıldığında siyasi ve değişik başka sebeplerle, büyük sermaye sahibi İngilizler bu dönemde artık Osmanlı Devleti'nde yatırım yapmakta ayak sürüyor olsalar dahi İngiliz tüccarları için Osmanlı pazarlarının öneminin azalmadığı bu tartışma ve diplomatik bakış açısında kendini ispat etmiştir. Benzer durum İngiliz hükümeti için de doğrudur. Geleneksel pazarlarındaki payını rakiplerine kaptıran İngiltere sömürgeleri ile yaptığı ticaret ile bu açığı kapatmaya çalışsa da Osmanlı doğusunun ticarî olarak kaybına sessiz kalınması hiçbir şekilde söz konusu olmamıştır. İstanbul başta olmak üzere bölgedeki ticaretindeki üstünlüğünü devam ettirmesine katkı sağlayacağını düşündüğü yöntemlere destek vermiştir.

¹¹⁸ *The Spectator*, No. 4262 (5 Mart 1910), s. 17.

¹¹⁹ *Annuaire Oriental Du Commerce De L'Industrie, De L'Administration Et De La Magistrature*, 1912, s. 889.

Kaynaklar

19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti (1995). Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Annuaire Oriental Du Commerce De L'Industrie, De L'Administration Et De La Magistrature* (1912).
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature* (1909).
- Burman, John (2010). *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, İstanbul: The Isis Press.
- Calleo, David (1978). *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cevizliler, Erkan (2014) "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Hakkında Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 119-155.
- Chickering, Roger (1979). "Patriotic Societies and German Foreign Policy, 1890-1914", *The International History Review*, I/4, 470-489.
- Çağlar, Burhan (2017). Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878), Department of Near and Middle Eastern Civilizations, University of Toronto.
- Çalen, Mehmet Kaan (2016). "Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: <<Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Târihiyyeleri>>", *Karadeniz Araştırmaları*, 51, 149-170.
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, 11 Muharrem 1315/31 Mayıs 1313.
- Dunn, Archibald J. (1905). *Turkey and Its Future*, London: Effingham Wilson.
- Fesch, Paul (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Yayınları.
- Fulton, L. Bruce (1996). "France and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, London: Frank Cass, s. 138-164.
- Geyikdağı, V. Necla (2008). *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları.
- Hamilton, K. A. (1975). An Attempt to Form an Anglo-French 'Industrial Entente', *Middle Eastern Studies*, 11/1, 47-73.
- Henderson, W. O. (1948). "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914", *The Economic History Review*, 18/1-2, 54-64.
- Hoffman, Ross J. S. (1933). *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- İnankur, Zeynep (2011). "Mary Adelaide Walker", *Poetics and Policy of Place, Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed: Zeynep İnankur, Reina Lewis, Mary Roberts. University of Washington Press, s. 199-210.
- Karademir, Ekrem (2007) *Between Stumbling and Fall Towards Insolvency: The Endeavors of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Kohut, Thomas A. (1991). *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*, New York-Oxford: Oxford University Press.
- Marti, Oscar A (1917). *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, Boston: The Stratford Company, Publishers.
- Meyer, Henry Cord (1951). "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", *The American Historical Review*, 57/1, 77-90
- Mutlu, Şamil (2005²). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2003⁵). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önsoy, Rifat (1982). *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Özyüksel, Murat (2011). "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz: Mehmet Metin Hülagü vd., III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 289-332
- Penner, C. D. (1940) "Germany and the Transvaal before 1896", *The Journal of Modern History*, 12/1, 31-58
- Pommery, Louis (1956). *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, çev. Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Rathmann, Lothar (2001). *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat*, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Sağ, M. Kaan (2015). "The British Post Office in the Ottoman Capital: A Transition through a Turbulent Period", *ITU A/Z*, XII/2, 103-117.
- Sakaoğlu, A. Selçuk (2003). "High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 65.
- Shorrock, William I. (1976). *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Simer, Zeynep Naz (2014). *Impacts of A Levantine Bourgeois Family; The "Whittalls" in the 19th Century Ottoman Empire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Smith, Woodruff D. (1974). "The Ideology of German Colonialism, 1840-1906", *The Journal of Modern History*, 46/4, s. 641-663.
- Smith, Woodruff D. (1978). *German Colonial Empire*, The University of North Carolina Press.
- Soy, H. Bayram (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Şişman, Adnan (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Taylor, A. J. P (1954). *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, London: Oxford University Press.
- The Economist, No. 2840 (29 January 1898).
- The Economist, No: 3318 (30 March 1907).
- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/1, (6 January 1906).
- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906).

- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/4, (27 January 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/6, (10 February 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/12 (24 March 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/25, (23 June 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/27 (7 July 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/28 (14 July 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906).
The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 368/59, No. 20097, No. 29800, No. 34816, No. 38999
TNA, FO 368/135, No.37584, No:38374, 40138, No.41861
TNA, FO 368/226, No. 55, No. 4547, No. 7965
TNA, T 172/39.
The Spectator, No. 3936 (5 December 1903).
The Spectator, No. 4262 (5 Mart 1910).
The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907).
The Times, No. 38576 (29 Nisan 1908).
Urquhart, David (1833). *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London: Saunders and Otley.
Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası.

Ek-I**İngiliz Erkek Lisesi'nin Eğitim-Öğretim İçeriği, Fiziki ve Mali Durumu**

İstanbul/30 Mart 1908

-MEMORANDUM-**1) Eğitimin İçeriği**

Okuma, Yazma ve Hesap
 Matematik
 İngiliz Dili, Kompozisyon ve Edebiyat
 Tarih
 İngiliz, Fransız ve Türk Dilleri
 Defter tutma, Stenografi ve Daktilo
 Ticarî Yazışmalar
 Coğrafya
 Temel bilimler
 Çizim
 Beden Eğitimi
 Latince (Özel olarak arzu edilirse)

Amaçlanan standart Londra Ticaret Odası tarafından verilen Ortaokul Seviyesi Ticaret Eğitimi Sertifikası* verilmesidir.

Öğrencilerin geri durumu nedeniyle okul müdürü bu seneki sınav için herhangi bir aday gösteremedi. Kendisi 10 kişiden müteşekkil üst sınıfta seneye sınava girmesi umudundadır.

2) Öğrencilerin Sayısı ve Yaşları

45 öğrenci mevcuttur. Bunların 37'si İngiliz vatandaşı olup geri kalan 8'i tam manasıyla bir İngiliz eğitimi almışlar. Yaşları 8 ila 15 arası değişmektedir.

3) Öğrencilerin neredeyse tamamı iş adamları, mühendisler, hükümet dairelerinden çalışanlar, bankalar, denizcilik ofisleri ve sigorta acenteleri çalışanlarının çocuklarından oluşuyor.

4) Okulun Eğitim Kadrosu

Müdür: Mr. E. F. Giffin

Londra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Lisans Üstü eğitim derecesine sahip. İngiltere ve İsviçre'deki iyi ortaokullarda 18 yıllık eğitim tecrübesi var.

Bir Müdür yardımcısı: 6 yıllık tecrübesi var.

Her ikisi de İngiltere'den getirtildi.

Küçük çocuklar için bir hanım öğretmen.

* Junior Commercial Education Certificate

Kaliteli Fransızca ve Türkçe dersleri için geçici üstatlar

5) Okulun yeri

Okul şu anda İstanbul'da geçici olarak eski İngiliz Postahanesinin binasında faaliyettedir. Burası Çalışma Bakanlığında kiralanmıştır.

Okul 3 sınıftan müteşekkil olarak düzenlenmiş ve toplam 48 müstakil masası bulunuyor.

Giriş salonu yemek odası olarak kullanılıyor.

Beden eğitimi dersi ve teneffüs için bir teras bulunuyor.

Küçük bir yatakhane mevcuttur. Şu anda sadece bir adet haftalık yatılı öğrenci bulunuyor. Üç öğrenciye daha bu kapasitede konaklama sunulabilir.

Mutfak ve mutad bürolar.

Mevcut mekânda en fazla öğrenim verilebilecek öğrenci sayı kapasitesi: 50

Okulun demirbaşı sıralar ve duvar haritalardır.

6) Gelir kaynakları

a) Okul ücreti: Devam eden öğrenci sayısına göre değişir. Şu anda 45 öğrenciden yıllık 550 Türk lirası elde ediliyor.

b) Senelik üye aidatları: Üyelere komisyon seçimlerinde oy kullanma hakkı sunuyor. Bu istikrarsız bir gelir kaynağı. Bu sene 33 Türk Lirası gelir getirecek. Bu giderek tahsili zor bir gelir haline dönüşüyor. Komisyon ileride bu gelire muhtaç olmak istemiyor.

c) Vakıf fonunun faizi: 33 Türk Lirası olarak ön görülüyor.

7) Finansal Pozisyon

Okulu açmak için elde sağlanan garantör taahhütleri ve diğer miktarların toplamı 317 Türk lirasıydı. Birinci ve ikinci senelerde sırasıyla 123 ve 94 Türk Lirası açık ortaya çıkmış, bunun üzerine garantörlere çağrıda bulunulmuştur.

İçinde bulunulan eğitim yılı sonunda garantörlerin sorumluluğu sona erecektir. Komisyon bir kez daha garantörlerin de diğerlerinin sağladığı miktarda parayı tedarik için toplantıya davet edilecektir. Bu miktarın 164 Türk Lirası olması tahmin ediliyor.

Gelir ve giderler üzerine yapılan bir çalışmadan anlaşılmaktadır ki içinde bulunulan senenin masraflarını karşılamak gelirlerin tamamından fazla miktara gereksinim duyacaktır ve bu eğitim yılının sonunda Komisyonun elinde gelir fazlası kalmayacaktır. Bundan ayrıca garantörlere ve diğerlerine geri ödeme yapılacaktır.

Okul eğitim bakımından şu ana kadar oldukça ekonomik idare edilmiştir. Açılış anında çocukların çoğunluğu oldukça küçük idi. Okulum açıldığını görerek memnun olmaları için aileler her türlü eksiğin tamamlanması için katkı yaptılar. Esasında okul şu anda olması gerekenin altında görevli ile hizmet sunmaktadır.

Şu anda çocukların çoğu daha ileri düzeyde eğitimi alabilecek yaşta. Bu ise eğitici kadroya yeni ilaveleri gerektirmektedir.

Mevcut bina hâlihazırda geçici olarak düşünülebilir. Daha uygun, elverişli bir mekânın tahsisi fazlasıyla gereklidir. Hâlihazırda uygulamalı bilimler dersleri için, daktilo yazımı türünden özel dersler veya jimnastik dersi için ayrı bir mekân, oda

bulunmuyor. Öğretici kadronun konakladıkları mekânlar da tamamen yetersiz. Eğitim materyali ve ikametgâhların mobilyaları için de paraya ihtiyaç var.

Okul, mevcut gelirini destekleyecek dışarıdan finansal bir destek olmadan faaliyetlerini yeterli seviyede yürütebilecek durumda değil.

Okulda şu anda tahsil olunan öğrenim ücreti, İstanbul'da bulunan diğer Avrupa menşeli devlet-destekli (state aided) okullardan oldukça yüksek ve bu nedenle daha fazla artırılması mümkün değil.

Komisyon, ihtiyaç duyulan paranın yıllık miktarını 220 Türk Lirası olarak belirlemiştir. Bunun yanında okulun açıldığı tarihten itibaren elde edilen tecrübe ışığında okulun yeterli hale gelebilmesi için mevcut gelirlerinin yanında yıllık 330 Türk Lirasına ihtiyaç vardır.

Bu gerçekleşirse, okul eğitici kadrosunu çoğaltmak, öğretim ekipmanını tamamlamak ve zaman içinde şehrin daha uygun bir yerinde yeni bir mekâna sahip olmak şansına erişecektir.

50-100 erkek çocuk için yeterli konaklama sağlanması ile okul İstanbul'daki İngiliz topluluğunun ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yeterli olacaktır. Hatta Levant'ın diğer bölgelerinden yatılı gelecek sınırlı sayıda öğrenci de kabul edebilecektir.

Bu haliyle çocuklarını eğitim için İngiltere'ye gönderme imkânını sağlayamayan bu nedenle diğer yabancı okullara mahkûm olan topluluk üyeleri için yeterli olacaktır.

(İmza)

D. Ireland

Başkan

Fahri Sekreter

İngiliz Erkek Lisesi

Kaynak: TNA, FO 368/226, No: 12278, s. 32-36.

İSKANDİNAVYA ÇALIŞMALARI AÇISINDAN
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNİN ÖNEMİ
THE IMPORTANCE OF THE OTTOMAN ARCHIVES OF THE
PRIME MINISTRY IN TERMS OF SCANDINAVIA STUDIES

EVREN KÜÇÜK

Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.
Asst. Prof., Kastamonu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations.

kucukevren@gmail.com / ekucuk@kastamonu.edu.tr.

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0904-2453

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.01.2018
Sayfa-*Pages* : 415-428
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3834>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

İSKANDİNAVYA ÇALIŞMALARI AÇISINDAN
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNİN ÖNEMİ
THE IMPORTANCE OF THE OTTOMAN ARCHIVES OF THE
PRIME MINISTRY IN TERMS OF SCANDINAVIA STUDIES

EVREN KÜÇÜK

Öz

Arşivler; devletleri, kişileri ve uluslararası ilişkilerdeki gelişmeleri belgeleyip aydınlatmayı ve tespit etmeyi sağlayan önemli kurumlardır. Arşiv belgeleri, ait oldukları dönemin siyasi, diplomatik, sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını ihtiva etmektedir. Dünyada hemen hemen her ülkenin kendine ait bir ulusal arşivi bulunmaktadır fakat imparatorluk geleneğine sahip devletlerin arşivleri uluslararası bir öneme sahiptir. Bu önemli arşivlerden biri de Başbakanlık Osmanlı Arşividir. Osmanlı İmparatorluğu, birçok devlet ile ilişkiler kurmuş, çeşitli ittifaklar ve ticari antlaşmalar imzalamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişki kurduğu, çeşitli ittifaklara girdiği devletlerden biri de İsveç-Norveç ve Danimarka Krallığı'dır. Her ne kadar birbirinden uzak coğrafyalarda yer alsalar da İskandinavya ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler 16.yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır. İsveç ve diğer İskandinav ülkeleri ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Söz konusu arşivin çeşitli fonlarında yer alan belgeler ve defterler, Osmanlı-İskandinav ilişkilerine ışık tutmaktadır.

Bu çalışmanın amacı: İskandinavya ülkelerinin tarih yazımında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin önemine değinmek ve söz konusu arşivdeki fonlarda yer alan İskandinav belgelerini tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arşiv, Danimarka, İsveç-Norveç, XII. Charles, İskandinavya, Osmanlı İmparatorluğu.

Abstract

Achieves are important institutions that have documented, enlightened and identified developments in states, people and international relations. Archival documents involve the political, diplomatic, social, economic and cultural conditions of their period they belong to. Almost every country in the world has its own national archive but the archives of states which have empire tradition have an international significance. One of these important archives is the Ottoman Archives of the Prime Ministry. The Ottoman Empire has established relations with many states, and has signed various alliances and trade agreement. One of the states that Ottoman Empire established some relations, had signed various alliances was Sweden-Norway and Kingdom of Denmark. Although they are located in distant geographies, the relations between the Scandinavian countries and the Ottoman Empire started to be established from the 16th century. A significant number of documents about Sweden and other Scandinavian countries are located in the Ottoman Archives of the Prime Ministry. Documents and records in the various funds of the archive, in particular, shed light on Ottoman-Scandinavian relations.

The aim of this study is to address the importance of the documents in the Ottoman Archives of the Prime Ministry for the historiography of the Scandinavian countries and to introduce the Scandinavian documents in the funds of the archives.

Key Words: Archive, Denmark, Sweden-Norway, XII. Charles, Scandinavia, The Ottoman Empire.

Giriş

Üç kıtaya yayılan ve içerisinde birçok etnik ve dini grubu barındıran Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli devletlerle siyasi, iktisadi ve askeri ilişkiler kurmuştur. 16.yüzyıldan itibaren temasa geçtiği devletlerden biri de Kuzey Avrupa'da önemli bir güç haline gelen İsveç Krallığı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç Krallığı arasındaki ilk resmî ilişki 1587 yılında İsveç Kralı III. Sigismund Vasa'nın, III. Murad'a yazdığı mektupta, Baltık Denizi'nde hâkimiyet kurmak için, kendisinin Lehistan tahtına adaylığının desteklenmesini istemesiyle başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Sigismund'un Lehistan tahtına oturmasına yardımcı olmasıyla birlikte ilişkiler için ilk adım atılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, Lehistan kral seçimlerini dış politikasının ve güvenliğinin önemli konuları arasında gördüğü için Sigismund'u desteklemişti. İsveç tarafı, ilişkileri geliştirmeye çalışmış fakat Osmanlı ricali, Avusturya'yla ilişkilerin bozulmasını istemediğinden İsveç Krallığı'yla sürdürülmesi istenilen münasebetler belli bir seviyeden öteye geçirilememiştir. (Beydilli 2001:409). Osmanlı ile İsveç arasındaki coğrafi uzaklık, yeterli müteşebbisin olmayışı, ticaret gemilerinin azlığı ve savaşlar gibi faktörler Osmanlı-İsveç ilişkilerinin hızlı bir şekilde gelişmesini sekteye uğratmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya'yı gücendirmeme politikasına rağmen XII. Charles (Demirbaş Şarl) (1697-1718) döneminde Osmanlı-İsveç ilişkileri önemli bir ivme kazanarak iki devlet arasındaki dostane ilişkiler zirve noktasına ulaşmıştır.

Danimarka'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkileri ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Danimarka, İsveç ile birlikte 1624 yılında Erdel Kralı Gábor Bethlen aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'yla dostluk kurmak istemiş fakat adı geçen devletlerin kralları gönderdikleri mektup dışında ilişki kuramamışlardır. Artan sanayi hacmi ve yeni pazar ihtiyacıyla birlikte Danimarka, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'yla ticari antlaşmalar imzalamak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler neticesinde Danimarka, 14 Ekim 1756'da Osmanlı İmparatorluğu ile "*Dostluk, Seyr-i Sefain ve Ticaret Antlaşması*" imzalamıştır. Kısa bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerini üst noktalara taşıyan Danimarka, ilişkilerin yoğunluğu nedeniyle İstanbul dışında 35 Osmanlı merkezinde konsolosluk yahut temsil merkezleri açmıştır. Osmanlı Hükümeti ise Stockholm Elçiliği aracılığıyla İskandinavya ülkelerinde temsil kabiliyetini geliştirmiştir. (Temel 2007:118-119). Ancak 1905 yılında İsveç-Norveç Krallıklarında yaşanan siyasi gelişme, onların Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerine de farklı bir ivme kazandırmıştır. 1814'te başlayan İsveç-Norveç birlikteliği, 1905'te Norveç'in ayrılmasıyla birlikte sona ermişti. Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu, İskandinavya ülkeleri içerisinde en yoğun diplomatik, ekonomik ve siyasi ilişkilerini İsveç Krallığı'yla sürdürdüğü için temsilcilik merkezini de Stockholm olarak belirlemişti.

İsveç-Norveç birlikteliği uzun yıllar sürmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu yazışmalarında genellikle İsveç Krallığı'nın adını kullanmıştır. İskandinavya coğrafyasında yer alan devletlerden biri olan Finlandiya ise 1917 yılına kadar Rus idaresinde kaldığı için Osmanlı ile ilişkileri, Rusya'dan bağımsızlığı kazandığı 1917 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan belgelerin tutulduğu Başbakanlık Osmanlı arşivinde İskandinavya ülkeleri hakkında en zengin fonlardan birini Hariciye fonu oluşturmaktadır. Ancak bu zengin fona rağmen İskandinavya ülkeleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan dokümanları iki ana başlık altında incelemek mümkün olmaktadır. Birincisi müteferrik belgeler, ikincisi ise defter usulü tutulan kayıtlar teşkil etmektedir. Bu arada İskandinavya ülkeleri hakkında özellikle Cumhuriyet döneminden günümüze kadar önemli belgeler ihtiva eden arşivlerden biri de Dışişleri Bakanlığı Arşivi'dir. Fakat adı geçen arşiv, araştırmacılara kapalı olduğu için istifade edilememektedir.

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İsveç, Norveç ve Danimarka Belgeleri

Hüküm sürdüğü dönem itibarıyla tarihte önemli rol oynamış olan Osmanlı İmparatorluğu, İskandinavya coğrafyasıyla da doğrudan veya dolaylı ilişkiler kurmuştur. Osmanlı Arşivi gerek İskandinavya gerekse Baltık bölge çalışmalarında başvurulması gereken arşivlerden biri olma özelliği taşımaktadır. 16.yüzyıldan itibaren Avrupa siyasi tarihinde önemli bir güç haline gelen İsveç-Norveç Krallığı, doğuda önemli bir coğrafyayı kontrol eden Osmanlı İmparatorluğu'yla dostane ilişkiler kurmuştur. Avrupa'daki dengeler (Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı-İsveç ittifakı) nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu ve İsveç Krallığı müttefik olduğundan, bu birlikteliğe ilişkin belgeler Osmanlı belgelerinin yekûnunu oluşturmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç Krallığı arasında bir ittifak kurabilmek için İsveç Kralı X. Charles, 22 Şubat 1657 tarihinde Baron Claes Brorsson Rålamb'ı elçi olarak İstanbul'a göndermişti. Rålamb'ın görevi: İsveç'in Doğu Avrupa siyasetiyle ilgili olarak Lehistan, Erdel ve Rusya'ya ilişkin niyet ve stratejilerini bildirip X. Charles'in Osmanlı İmparatorluğuna olan dostluk duygularını vurgulayarak, Rusya'ya karşı ortak çıkarlara dikkat çekmektir. Fakat Rålamb'ın Erdel Beyi II. George Rakoczi ile olan ilişkileri ve üstlendiği görev Osmanlı Devlet adamları tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Bu arada İsveç Kralı X. Charles, gönderdiği ikinci Elçi Gotthard Wellingk'in de İstanbul'a gelişi kuşku ve güvensizliği daha da artırmıştır. İsveç Kralının niyeti ve gönderilen elçilerin görevleri konusundaki belirsizlik, ilişkilerin gelişmesini önlemiştir. (Rålamb 2013:7-8; Ådahl 2006:9-18; Küçük 2017:201-202). Bu kapsamda Rålamb ve Wellingk hakkında Osmanlı arşivinde onların İstanbul'daki ikametleri ve yapmış oldukları faaliyetlere dair sınırlı sayıda belgeye ulaşılabilmektedir. Bu belgelerden D.BŞM no:209 (Baş Muhasebe Kalemi), KK (Kamil Kepeci Tasnifi), no.1946, KK no.1857 ve KK no.1947 gibi defterlerde Rålamb ve Wellingk için verilen yiyecek, içecek, kiraladıkları mekânlar ve günlük tayınları gibi bilgiler bulunmaktadır. Elçilerin gündelik hayatlarına ilişkin kayıtlar olmasına rağmen söz konusu defterlerde elçilerin isimleri yazılmamıştır. Bunun yerine "elçi-i İsveç" veya "elçi-i İsveç-i Atik" (eski İsveç elçisi), Wellingk için ise "elçi-i İsveç-i cedid" (yeni İsveç elçisi) tabirleri tercih edilmiştir (Kavanoz 2006:313). Osmanlı-İsveç diplomatik ilişkilerini resmi olarak başlatan Rålamb, aynı zamanda İstanbul'a gelen ilk İsveç elçilik heyetini oluşturmaktadır. Ayrıca Rålamb, İstanbul'da kaldığı süre içinde yirmi kadar resim ve küçük bir kıyafet albümü ile 17.yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'yla

ilgili günümüze ulaşabilen değerli ve merak uyandırıcı bilgiler bırakmıştır. (Ådahl 2006:9-11).¹

1709 yılı, Osmanlı-İsveç ilişkilerinde kritik bir yıl olma özelliği taşımaktadır. Poltava Savaşı'nda XII. Charles (Demirbaş Şarl) Ruslara yenilerek yaralı halde Osmanlı İmparatorluğuna sığınmak zorunda kalmış ve Temmuz 1710'dan Ağustos 1714 tarihine kadar Osmanlı ülkesinde (Bender ve Dimetoka'da) yaşamıştır. Bu süre içerisinde İsveç Kralı, Osmanlı İmparatorluğu'nun misafiri olarak kabul edilerek ve ihtiyaçları karşılanmıştır. Dolayısıyla bu zorunlu ikamet esnasında İsveç, İstanbul'da kalıcı bir temsil misyonu da kurmuştur (Küçük 2017:202). Bu nedenle Osmanlı arşivinde konuyla alakalı belgelerin çoğalmasında bu gelişme önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. XII. Charles'tan itibaren İsveç ve diğer İskandinav ülkeleri hakkında Osmanlı arşivinde önemli miktarda belge birikmeye başlamıştır.

Osmanlı kaynaklarında Demirbaş Şarl olarak adlandırılan XII. Charles hakkında gerek İsveçli gerekse Türk araştırmacılar, 20.yüzyılın başlarından itibaren çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Örneğin 1900 yılında Stockholm Müze Müdürü Dr. Mösyö Martin'in İsveç Kralı XII. Charles hakkında Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde araştırma yapma talebi kabul edilmiştir (BOA, İ.HUS., 85/56, 8.11.1900; BOA, İ.HUS., 85/80, 18.11.1900; BOA, DH.MKT., 2429/66, 18.11.1900; İkdam, 18 Kasım 1900). Türk araştırmacılarından XII. Charles hakkında ilk kapsamlı çalışmayı Ahmed Refik (Altınay), "Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl" adıyla yayınlamıştır. Aynı zamanda bu eser Tarih-i Osmani Encümeni'nin ilk yayını olma özelliğini taşımaktadır. Ardından Demirbaş Şarl ve dönemi hakkında iki kapsamlı çalışma Akdes Nimet Kurat tarafından da hazırlanmıştır (Kurat 1940; Kurat 1943; Refik 2015:9).

A- Mesâil-i Mühimme İrâdeleri

Hazine-i Evrak'ın kuruluşu sırasında yapılan ilk tasnif talimatnâmesi esaslarına göre arşiv malzemeleri üç gruba ayrılmıştır. Bunlar; devletin kuruluşundan 1839'a kadar olanlar, 1839-1849 tarihleri arası ve bu tarihten sonra teşekkül edecek olanlar şeklinde gruplandırılmıştır. Yapılacak tasnif çalışmalarına esas ve örnek olmak üzere, ikinci grup olan 1839-1849 yılları arasındaki evrakın tasnifi gerçekleştirilmiş buna "Mesâil-i Mühimme İrâdesi" adı verilmiş ve buradaki evrak konularına göre tasnif edilmiştir. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkış tarihinden itibaren 1849 yılına kadar mühim meselelere dair irâdeli evrak bölümlere ayrılarak gruplandırılmıştır. Hazine-i Evrak'ta düzenlenen ilk tasnif bu olup, orijinal katalogları ile günümüze kadar tertibi muhafaza edilmiştir. Örneğin söz konusu fonda Danimarka Kralı'nın bazı elçilikleri kapatma kararı aldığı bu kararda İstanbul'daki elçiliklerini de lağvetme kararı aldığı ve veda törenine dair padişahın emri bulunmaktadır. (BOA, Rehberi 2010:306-307; BOA, İ.MSM, 33/943, 20.9.1848).

Nâmeler: yabancı elçilerin güven mektupları ve onların kabulleri, padişahların cülûs ve kralların taç giymeleri üzerine gönderilen tebrikler, devlet adamlarının vefatları üzerine verilen taziyeler, padişahların ve kralların evlenme ve onların çocuklarının

¹ Rålamb'ın resimleri günümüzde Nordiska Museet'te, kıyafet albümü ise Stockholm'de Ulusal Kütüphane'nin koleksiyonları içinde muhafaza edilmektedir.

doğumlarında yapılan kutlamalar ile tarihî ve önemli yerleri ziyaret için yabancılara verilen izinler ve bazı ticarî muâhedeler hakkındaki yabancı ülke hükümdarlarıyla Osmanlı hükümdarlarının mektupları gibi belgeler de bu tasnifin içeriğini oluşturmaktadır. Bu katalog; Amerika, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İran, İspanya, İsveç, İtalya, Napoli ve Rusya gibi devletleri de içeren konu başlıklarını ihtiva etmektedir (BOA Rehberi 2010:384). Namelerin gönderildiği ülkeler içerisinde İskandinav ülkeleri de yer almaktadır. Örneğin Osmanlı Hükümeti ile Danimarka ve Toskana Grandükası arasında imzalanan ticaret antlaşmasını içeren ruhsatname bu tasnifte bulunmaktadır (BOA, A.DVN.NMH., 4/10, 13.4.1841).

Bir diğer belgenin konusunu ise Osmanlı hükümdarına İsveç Kralı III. Gustav (1771-1792) tarafından gönderilen mektup oluşturmaktadır: 7 Ocak 1782'te gönderilen bu mektupta İsveç Kralı, Osmanlı İmparatorluğu'na temsil maksadıyla Orta Elçi göndermek için Osmanlı hükümdarı I. Abdülhamit'ten izin istemiştir. (Baştürk 2016: 104-105,317). Görevlendirilen elçi, İstanbul'da Maslahatgüzar olarak bulunan Gerhard Johan Balthasar von Heidenstam idi. Heidenstam'a onay verildikten sonra 1783'ten 1790'a kadar İstanbul'da İsveç'i temsil etmiştir (Theolin, 2000:193).

B- Yıldız Evrakı ve Fonlarında Bulunan Belgeler Hakkında

Yıldız Sarayı Arşivi, Sultan II. Abdülhamit devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken belge, defterler ve gazetelerden oluşmaktadır. Yıldız Sarayı, bir hükümdar ikametgâhından ziyade, devlet idaresinin merkezi hâline getirilmiş ve bu suretle Sultan II. Abdülhamid'in iktidar sembolü olmuştur (BOA Rehberi 2010:229). Sultan Abdülhamid, 33 yıllık saltanatı sırasında diğer devletlerle olduğu gibi İskandinavya ülkeleriyle de birçok yazışmalar gerçekleştirmiştir.

Örneğin Stockholm ve Lahey Sefiri Karaca Paşa'nın İsveç-Norveç Kralı tarafından kabulü, Stockholm'de akdedilecek Elsine-i Şarkiye Kongresi'ne tayin edilecek Osmanlı delegeleri, kongreye katılacak olan delegelere (Ahmed Midhat Efendi'ye) harcırah verilmesi, İsveç ve Norveç kralının tahta çıkışının 25. yılını kutlama törenlerine katılmak üzere Osmanlı Hükümeti'ni temsilen Brüksel ve Stockholm sefirlerinin görevlendirilmeleri gibi belgeler bu tasnifte yer almaktadır (BOA, Y.A.HUS., 169/77, 4.12.1881; BOA, Y.A.RES., 48/14, 20.6.1889). Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Baltık bölgesindeki faaliyetlerini de yakından takip ettiği için söz konusu bölgedeki temsilcilikler sık sık rapor göndermiştir. Bundan dolayı Yıldız evrakında Rusya'nın iç ve dış siyasetiyle Finlandiya'nın bağımsızlığı sürecine dair önemli belgeler de bulunmaktadır (BOA, Y.PRK.EŞA, 52/11, 23.2.1908). Örneğin Çarlık Rusya idaresinde özerk şekilde olan Finlandiya Grandüklüğü'ne verilen imtiyazların kaldırılacağına dair söylentiler ve 1905 Rus İhtilali sırasında Finlandiya'da da ihtilal çıktığına dair belgeler bu fonda bulunmaktadır (BOA, Y.PRK.EŞA, 38/3, 15.5.1901, BOA, Y.PRK.EŞA, 48/20, 22.11.1905)

Osmanlı-İsveç siyasi ilişkileri bakımından önemli ziyaretlerden birisi de İsveç-Norveç Kralı II. Oscar'ın 1885 yılında İstanbul'u gayri resmi olarak ziyaret etmesiydi. (Salname-i Nezaret-i Hariciyye, 2003: 279-280). İsveç Prensi Carl, Suriye ve Filistin'e yapmış olduğu seyahatten dönerken tifoya yakalanmıştı. Nisan 1885'te İstanbul'a gelen Prens Carl tedavi altına alınmış ve bu arada İsveç Kraliyet ailesi de Carl için İstanbul'a

gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit, İsveç-Norveç Kralı II. Oscar İstanbul'a ulaşmadan Varna'dan itibaren refakatçi göndererek karşılatmıştır. Ayrıca Kraliçe Sofia için bir vapur tahsis edilmişti. Dolmabahçe Sarayında ağırlanan kraliyet ailesi büyük bir memnuniyetle İstanbul'dan ayrılmıştır. II. Oscar bu konukseverlikten ötürü Sultan II. Abdülhamid'e, elmas kakmalı seraphim nişanını göndermişti. II. Abdülhamid de iki devlet arasındaki dostluğun bir simgesi olarak en büyük devlet nişanı olan "Nişân-ı Âli-i imtiyaz"ını göndermişti (Theolin 2001:100; DMA, Mektubi II, Defter No:6305, 1885: 131; DMA, Mektubi II, Defter No:6347, 1885:11-14; DMA, Şura-i Bahri, Dosya:2117,1885:13A; DMA, Şura-i Bahri, Dosya:2028:116A; BOA, Y.PRK.BŞK, 9/36, 05.04.1885; BOA, İ.D.H., 942/74607, 11.3.1885; Salname-i Nezaret-i Hariciyye,1301:265-266). Söz konusu ziyaretle ilgili belgelerin önemli bir kısmı İstanbul Deniz Müzesi Arşivi'nde ve BOA Yıldız evrakında yer almaktadır.

Söz konusu fonda II. Abdülhamid döneminde meydana gelen siyasi, ekonomik, diplomatik olayların yanında İskandinav ülkelerinin vatandaşları hakkında da detaylı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin İsveç kökenli Gustaf Noring'in Müslüman olduktan sonra Ali Nuri ismini alması, Rotterdam Başkonsolosluğu'na kadar yükselerek ardından II. Abdülhamid'e muhalif olması ve çıkarttığı karikatürist Davul (Daoul) gazetesi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Yıldız, Hariciye ve Bab-ı Ali evrakında Ali Nuri Beye dair belgeler yoğunluktadır. Ali Nuri Beye dair şu belge örneğini vermek mümkündür: *"Kefe Şehbender-i sâbıkı olup Hâriciye Nezâret-i Celîlesince Amsterdam Şehbenderliği'ne intihâb edilmiş olan Nuri Efendi'nin ber-müceb-i intihâb mezkûr şehbenderlikde icrâ-yı me'mûriyeti husûsunun arz u istîzânı emr u fermân buyurulduğunu mübelliğ 22 Cemâziyelûlâ sene 316 târîhli tezkire-i husûsiye-i atûfileri efendi-yi mûmâ-ileyh zikr olunan şehbenderliğe intihâb olunmuş ise de Me'mûrîn-i Mülkiye Komisyonu'nun leffen arz u takdîm kılınan mazbatasında muharrer esbâbdan dolayı komisyonca me'mûriyeti red olunması üzerine yerine Umûr-ı Ticâriye Kalemî hulefâsından Suad Bey bi'l-intihâb 14 Cemâziyelûlâ sene 316 târîhli tezkire-i senâverî ile arz ve istîzân olunmuş olmağla yine her ne vechile emr u fermân buyurulur ise mantûk-ı âlisi infâz olunur efendim"*(BOA, Y.A.HUS., 389/101, 10.10.1898).

C-Hariciye Nezâreti

Osmanlı Arşivi'nde İskandinavya ülkeleri hakkında en önemli ve muhteva bakımından en zengin belgeler Hariciye Nezâreti'ne ait fonlarda bulunmaktadır. Hariciye Nezâreti Arşivi, Tanzimat'la birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezâreti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefaret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki ayrı yerde toplanan belgelerden oluşmaktadır. Hariciye Nezâreti fonunda, siyasi, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meselelerin yanı sıra, ticaret anlaşmaları; sefaret ve şehbenderliklerle yapılan yazışmalar; köle ticaretinin yasaklanması, yabancı devlet başkanlarına gönderilen ve onlardan gelen, daha çok doğum, vefat, cülûs, evlilik konularındaki nâmeler, rütbe, nişan ve madalya tevcihleri gibi konular bulunmaktadır (BOA Rehberi 2010:379-380). 19.yüzyılda uluslararası yazışma ve konuşma dili Fransızca olduğu için bu fonda yer alan belgelerin büyük bir kısmı Fransızca olarak yazılmıştır.

Hariciye Nezareti'nin şu fonlarında İskandinavya ülkeleri hakkında önemli belgeler bulunmaktadır: Hariciye Nezareti Defterleri (HR.d), Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), Hariciye Nezareti Müteferrik (HR.M), Hariciye Nezareti Matbuat (HR.MA), Hariciye Nezareti Muhasebe (HR.MH), Hariciye Nezareti Muhacirin Komisyonu 10.09.2002 ilave (HR.MHC), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemli Evrakı (HR.MKT), Hariciye Nezareti Mütenevviva Kısmı Evrakı (HR.MTV), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), Hariciye Nezareti Şehbenderlik (HR.ŞHB), Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM), Hariciye Nezareti Umur-ı Şehbenderiye Müdüriyeti (HR.UŞ), Hariciye Nezareti Evrak Odası (HR.VRK), Hariciye Nezareti Konsolosluklar Evrakı (HR.YBK).

Hariciye belgelerinde Finlandiya'nın hür ve müstakil bir hükümet olarak tanınması konusunda Osmanlı Hükümeti'nden talebi; İsveç, Danimarka, Norveç ve Finlandiya'daki sosyalistlerin durumları, Finlandiya'nın bağımsızlığı, Åland Adaları'nın ² durumu, Stockholm Sefiri Birinci Ferik Şerif Paşa'nın yazışmaları, kendilerini başka konsolosluklara kaydettirmek isteyen vatandaşların Osmanlı tabiiyetine haiz olup olmadıklarının ilgili nezarete sorulmadıkça kendilerine yabancı belge verilmemesi için Danimarka Sefareti'ne resmi yazı gönderilmesi, I. Dünya Savaşı'nda tarafsızlıklarını ilan eden İskandinavya ülkelerinin savaştan sonra menfaatlerini korumak için oluşturdukları komite ve üyeleri hakkında bilgiler ve Türkiye-Danimarka arasında imzalanacak ticaret antlaşması gibi konular bulunmaktadır (BOA,HR.TO., 548/43, 20.2.1918; BOA, HR.SYS., 2452/24, 1.5.1918; BOA, İ.HR., 414/16, 1.7.1908; BOA, HR.İD., 72/56, 22.1.1917; BOA, HR.SYS., 2452/82, 15.5.1918; BOA, HR.İM., 176/26, 10.2.1926. BOA, Y.A.HUS., 444/117, 29.3.1903; BOA, TFR.1..SFR., 2/171, 26.4.1907).

Başbakanlık Osmanlı arşivinde hariciye dışında diğer fonlarda da İskandinavya ülkeleriyle ilgili çok sayıda belgeye ulaşmak mümkündür. Farklı farklı fonlardan örnek verecek olursak:

Rumeli'de Osmanlı İmparatorluğu'nun jandarma teşkilatını düzenlemek için İsveçli ve Norveçli subaylardan yararlanılmıştı. Bunlardan İsveçli Onander ile Norveçli Kaymakam Nandrop, Osmanlı jandarmasında yaklaşık dört yıl görev yaptıktan sonra ülkelerine geri dönmüşlerdi. Osmanlı İmparatorluğu da Stockholm Sefareti aracılığıyla söz konusu kişilere birer şefkat nişanı göndermiştir (BOA, Y.A.HUS., 444/117, 29.3.1903; BOA, TFR.1..SFR., 2/171, 26.4.1907).

İskandinavya bölgesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu en uzun süre (1898-1908) temsil eden diplomatik temsilci Şerif Paşa olmuştur. Osmanlı Arşivi'nde gerek Şerif Paşa ve faaliyetleri gerekse İskandinavya ülkeleri hakkında önceki dönemlere göre nispeten fazla belge bulunmaktadır (BOA, Y.A.HUS., 525/28, 22.9.1908; BOA, Y.EE., 14/207, 2.4.1908; BOA, DH.MKT., 1136/59, 25.12.1906). Aynı şekilde İsveç ulusal arşivi Riksarkivet'te de Şerif Paşa hakkında önemli yekûnda belge bulunmaktadır. Türk dış

² Åland Adaları: Finlandiya'da Ahvenanmaa Özerk Bölgesi'ni oluşturan takımadalardır. Botni Körfezi'nde İsveç ve Finlandiya arasında yer alan, nüfusun önemli bir kısmını İsveçliler'den oluşan adalardır.

politikası çalışmalarına dair Riksarkivet'te bulunan belgelerin önemi için bkz. (Küçük, 2017:169-196).

Bab-ı Asafî, Cevdet, Sadaret, Ali Emiri, Dâhiliye, Topkapı Sarayı, Zabtiye, İbnülemin, Maarif Nezareti, Fotoğraflar, Haritalar vs. gibi fonlarda ve tasniflerde de İskandinav ülkeleri hakkında çeşitli belgeler bulmak mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ait belgeleri barındıran arşivlerden biri de Topkapı Sarayı Arşivi'dir. 2017 yılında alınan karar üzerine adı geçen arşiv, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmiştir. Topkapı Sarayı Arşivi'nin tasnifi tam anlamıyla bitirilemediği için burada İskandinavya ülkeleri hakkında tam anlamıyla hangi belgelerin bulunduğu bilinmemektedir. Söz konusu arşivde Osmanlı-İsveç ilişkilerine dair önemli bilgiler veren Mehmed Said Efendi'nin İsveç Sefaretnamesi, Topkapı Sarayı Arşivi'nde 1641 numarayla muhafaza edilmektedir.

2- Defterler

A-Düvel-i Ecnebiye Defterleri

Divan-ı Hümâyûn'a bağlı kalemlerden biri olan Âmedî Kalemi'nde her çeşit anlaşma ve ahidnâme metinlerini, görüşme mazbatalarını, protokolleri, yabancı elçilere, konsoloslara ve tüccarlara ait yazılar tanzim edilmiştir. Bu kalemde tutulan defterlerden bir kısmına Ecnebi (Düvel-i Ecnebiye) Defterleri adı verilmiştir. Diğer devletlerle ilgili ahidnâmelerin yanı sıra ahkâm, nişan, konsolosluk beratlarına dair kayıtlar da bu defterlerde tutulmuştur. Bu defterlerde; Amerika Birleşik Devletleri, İsveç, Norveç, Danimarka, Belçika, Brezilya, Dubrovnik, Fransa, İngiltere, İspanya, Romanya, Rusya, Sardunya, Toskana, Venedik, Avusturya, Ceneviz, İran, Bulgaristan, Flemenk, Lehistan, Meksika, Yunanistan, Sırbistan vb. devletlerle ilgili konular vardır. Konsoloslardan, yabancı tüccar ve elçilerden gelen her türlü yazışmalar burada muhafaza edilmiştir. Yabancı devletlere ait gemilere Osmanlı limanlarından yararlanmaları için gerekli izinlerin verilmesi, bu izinlerin muntazam olarak takibi ve yabancı devletler ile ilgili muhtelif konulardaki havadisler de bu kalemde bulunmaktadır. Bahsedilen konuların yanı sıra menzil ve yol hükümleri, tüccar beratları ve bazı nizamnâmelerin kayıtları da bu defterlerde yer almaktadır. Son dönemde elçi, konsolos ve tercümanların oğullarına ve yardımcılarının tanınan imtiyazlar, giyecek yiyecek ve içeceklerine karışılması, çeşitli vergilerden muaf tutulmaları, özel mahkemelerde yargılanmaları vb. konuları ihtiva eden hüküm ve beratlar da Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nin konuları arasında yer almaktadır (BOA Rehberi 2010:41-42).

Düvel-i Ecnebiye Defterleri fonunda 1567-1913 yıllarını ihtiva eden 122 adet defter bulunmaktadır. En erken tarihli defter 1567 yılına ait Nemçe (Avusturya) defteri, en son tarihli defter ise 1910-1913 tarihini ihtiva eden Prusya Konsolosluk Defteridir (BOA Rehberi 2010:42,44).

Sıra No	Defterin Adı	Tarih		Sayfa adedi
		Hicri	Miladi	
49/1	İsveç Ahidnâme Defteri	1149-1172	1736-1758	160
50/2	İsveç Ahkâm Defteri	1172-1242	1758-1826	193
51/3	İsveç Ahkâm Defteri	1243-1331	1827-1912	176
11/1	Danimarka Ahidnâme Defteri	1170-1330	1756-1911	180
12/2		1171-1324	1757-1906	274
71/1	Norveç Ahkâm Defteri	1325-1332	1907-1913	124

Ahkâm Defteri, Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlere isim olarak verilmiştir. Padişah adına hazırlanan bu hükümlere aynı zamanda ferman da denilmiştir. Nitekim bu hükümler konularına göre değişik defterlere yazılmıştır (BOA Rehberi 2010:22). Osmanlı Arşivinde tespit edildiği kadarıyla 2 adet İsveç ahkâm defteri, 1 adet Norveç ahkâm defteri, İsveç ve Danimarka'ya ait birer ahidname defteri bulunmaktadır. Bu defterler içerisinde 51/3 nolu İsveç Ahkâm defteri M. Kalay tarafından transkripte edilmiştir. Söz konusu defterde 1827'den 1912'ye kadar İsveç ile ilgili 227 hüküm bulunmaktadır. Söz konusu hükümlerde: İsveç ticaret gemilerinin geçişi, konsolos tayinleri, buğday ve kömür nakli, yiyecek ve içecek temini, vergi muafiyeti, eşya sevkiyatı ve İsveç vatandaşlarının serbest dolaşımı gibi konular yer almıştır (Kalay 2014:6-34). Hâkezâ Norveç ve 1758-1826 tarihli İsveç ahkâm defterinde de benzer konular bulunmaktadır. Danimarka ahidname defterinde ise Osmanlı İmparatorluğu tarafından Danimarka'ya verilen imtiyazlar ve anlaşmalardan bahsedilmiştir.

Örneğin 24 Mayıs 1909 tarihli hükme göre İsveçli konsolosa dair şu karar alınmıştır: “İsveç devleti tüccâr ve teb’asından Port Saide gelüb gidenlerin umûr u husûsât vâkı’a’-i ticâriyelerini rü’yet eylemek üzere işbu râfi’-i tevkî-i refi’-i ş-şân-ı hâkânî Mösyö Arton Con Kueyri nâm zât konsolos vekili ta’yîn kılınmış olduğundan bahisle iktizâ iden berât-ı âlî-şân isdâr ve i’tâsı devlet-i müşârün-ileyhanın Asitâne-i aliyyem sefâreti tarafından bâ-takrîr iltimâs olunmuş ve vekil-i sâbika bin üç yüz yigirmi bir senesi şehr-i muharremü’l-harâmının yigirmi dördüncü günü tarihiyle vekâlet-i berât-ı âlîsi virildiği kuyûddan ve mûmâ-ileyh Mösyö Arton Con Kueyri’nin İngiltere devleti teb’asından olduğu tabiyyet kılınmak der-kenârı meâlinden anlaşılmuş olmağla mûmâ-ileyh devlet-i müşârün-ileyha tarafından Port Saide Konsolos vekili tanılmak ve ol tarafa âmed-şüd iden İsveç devleti tüccâr ve teb’asından umûr u husûsât vâkı’a’-i ticâriyelerini rü’yet ve konsolota ... ahz ü kabz idüb vekâleti umûrına âharı karıştırılmamak ve ber-müceb-i Ahidnâme-i hümâyun himâyet ve siyânet kılınmak üzere konsolosluk nizâmnamesine tevfiikan işbu berât-ı hümâyun-um isdâr olundu” (Kalay 2014:135).

B-Amedî Kalemî Defterleri

Padişaha yazılacak telhis ve takrirlerle, yabancı devletlerin hükümet başkanlarına sadrazam tarafından gönderilecek mektupların müsveddeleri, sulh anlaşmaları ile her çeşit ahidnâme ve anlaşmaların metinleri, görüşme mazbataları ve protokoller, yabancı elçi, konsolos ve tüccarlara ait her çeşit yazı ve evrak burada yazılır ve asılları bu kalemde saklanmıştır. Yine Osmanlı'nın hâriçte bulunan elçilerinden gelen raporların

şifreleri burada çözülmüş, cevapları da bu kalem aracılığıyla verilmiştir. Bu katalogda, 51-60/7 genel ve 1-18 özel numaralarda bulunan, 1541- 1842 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 18 adet Âmedî Kalemî Defteri mevcuttur. Amedi kalemî defterlerinde İskandinavya ülkelerinin kral veya devlet yetkililerine yazılan mektuplar, antlaşmalar da bu kalemde hazırlanmıştır. Örneğin Amedi Kalemî Defter (özel no:7, Genel No: 57)'inde Rusya İmparatoriçesine ve Murahhas-ı Sanî İbrahim İsmet Efendi'ye, İsveç Kralına, Roma İmparatoruna, Toskana Dükasına, İngiltere Kralına vesaireye yazılan Nâme-i Hümâyûn Kayıtları (1790-1791) bulunmaktadır (BOA Rehberi 2010: 88-89). İskandinavya ülkelerine dair; mektuplar, antlaşma metinleri, İsveç ile olan borç meselesi gibi konular da bu kalemde hazırlanarak ilgili deftere yazılmıştır.

C- Mühimme Defterleri

Divan-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait önemli siyasi, askerî, içtimâî ve iktisadî kararların kaydedildiği defterlere Mühimme Defterleri adı verilmektedir. Osmanlı Arşivi'nde 1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur (BOA Rehberi 2010:7). 1699 yılından önce yazılan nâme-i hümayunlar Mühimme Defterleri'ne kaydedilirken, bu tarihten sonra Nâme-i Hümâyûn Defterleri'ne kaydedilmişlerdir. Bu defterler sadece gönderilen nâme-i hümayunların değil aynı zamanda gelen nâme, mektup ve diplomatik niteliği bulunan çeşitli belgeleri de ihtiva etmektedir. Söz konusu defterlerde İskandinavya ülkeleri hakkında alınan kararlar da yer almaktadır. Örneğin: Rusya'nın Prut Antlaşması'na aykırı olarak Lehistan Kral seçimine müdahalesi ve olası bir durumda İsveç'in etkilenmesi hususunda Sultan I. Mahmud'un Kırım Hanı'na gönderdiği name 2 numaralı name-i hümayun defterinde bulunmaktadır (Name-i Hümayun 2013: 30). Mühimme Defterleri içinde özellikle İsveç Kralı XII. Charles'ın Osmanlı topraklarındaki ikameti ve iâşesi hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. 116,119,120, 122 ve 123 nolu mühimme defterlerinde Demirbaş Şarl olarak bilinen Kral Charles ve maiyeti hakkında yapılan yazışmaları içermektedir (Sevinç 2014:139-159)

D- Name-i Hümayun Defterleri

Padişahlar tarafından İslâm ve Hıristiyan hükümdarlar ile Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi imtiyazlı; Mekke şerifine, Kırım hânına, Erdel kralına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına, Gürcü ve Dağıstan hânları gibi kişilere gönderilen mektuplara Nâme-i Hümâyûn denilmiştir. Bunların bir sureti ile karşı taraftan gelen cevaplar, "Nâme Defterleri" adı verilen defterlere kayıt edilmiştir (BOA Rehberi 2010: 51). Söz konusu defterlerde İsveç ve Danimarka krallarına yazılan veya onlardan gelen mektuplar Osmanlı-İskandinavya ilişkilerine dair önemli bilgiler içeren birincil elden kaynaklar olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç-Norveç Krallığı arasında 5 Mart 1862 tarihinde imzalanan ticaret ve seyr-i sefâin antlaşması, zenci esir ticaretinin yasaklanmasına dair Osmanlı İmparatorluğu, İsveç-Norveç Krallığı, Danimarka ve diğer devletler arasında imzalanan antlaşma gibi ikili ilişkilere dair bilgileri söz konusu defterlerde bulunmaktadır.

Örneğin 4 numaralı Name-i Hümayun defteri 1788-1799 yıllarını kapsadığı için Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarına ve İsveç ile olan ittifaka dair bilgiler bu defterde yer almıştır. 1789 yılında yapılan Osmanlı-İsveç ittifakına dair Osmanlı padişahı tarafından

verilen tasdiknamenin sureti de burada bulunmaktadır. Başka bir belgede İsveç Kralı III. Gustav, tarafından Osmanlı padişahına gönderilen 19 Ocak 1790 tarihli mektubun tercümesi ile iki devlet arasındaki ittifak ve dostluk antlaşmasının tasdikine dair bilgileri de görmek mümkündür. III. Selim'in tahta çıkışıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç arasında daha önce yapılmış olan dostluk antlaşmalarının devamını sağlamak ve yeni padişahı tebrik etmek için İsveç başvekilinin yazdığı 4 Kasım 1791 tarihli mektubun tercümesi ve yeni göreve başlayacak olan İsveç elçisinin memuriyetine dair bilgiler de 4 numaralı defterde yer almaktadır. Aynı defterde Danimarka Kralı'nın I. Abdülhamid'in vefatı sebebiyle gönderdiği taziye ve III. Selim'in tahta çıkışını tebrik için 1791 tarihli mektubu da yazılıdır. Bu defterde ayrıca yeni Danimarka elçisinin görevine dair bilgilere de yer verilmiştir (Çıtırık 2014: 88-94,180-196).

Sadece yukarıda yer alan defterler değil başka defterlerde de İskandinav ülkeleri hakkında önemli miktarda belge bulunmaktadır. Özellikle İsveç ve Danimarka hakkında padişah ve kralların karşılıklı gönderdiği nameler önemli bir yekûn tutmaktadır.

Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler, üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan en önemli kültürel miraslardan biridir. Barındırdığı belgeler bakımından dünyanın sayılı arşivleri arasında yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletler ve Osmanlı ile çeşitli temaslarda bulunmuş milletler, kendi tarihlerini yazmak için kuşkusuz Türkiye'deki arşivlere müracaat etmek durumundadır. Özellikle Ortadoğu, Balkan ve Kuzey Afrika ülkeleri hakkında çok fazla doküman bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde yaşamayan fakat doğrudan veya dolaylı ilişkiler kuran coğrafyalardan biri de İskandinavya'dır. Diğer bölgelere nispeten uzak bir coğrafyada yer almaları İskandinavya ülkelerini, Osmanlı İmparatorluğu ile özellikle ticari ilişkilere yönlendirmiştir. Ticari ilişkilerin gelişmesiyle birlikte siyasi ve diplomatik ilişkiler de zamanla gelişmiştir. Yapılan ticari antlaşmalar, genellikle İskandinavya ülkeleri lehinde olmuştur. Fakat yapılan bu antlaşmalar, hegomanik bir gücün zorlaması ile değil Osmanlı İmparatorluğu'nun, ticareti canlı tutmak ve müttefik kazanmak amacıyla, kendi isteğiyle imzaladığı antlaşmalardır.

İskandinavya ülkeleri içerisinde Osmanlı İmparatorluğu ile en yoğun ilişkileri sırasıyla İsveç Krallığı, Danimarka, Norveç ve Finlandiya ile kurmuştur. Özellikle Finlandiya hakkında araştırma yapılırken Osmanlı Arşivi'nde Rusya'ya ait belge ve defterleri de incelemek faydalı olacaktır.

Osmanlı Arşiv belgeleri, Türk-İskandinav ilişkileri açısından aşağıdaki ve benzeri sorulara cevap verecektir:

- İskandinavya ülkelerinin Akdeniz ve Karadeniz'deki ticari faaliyetleri hangi alanlarda yoğunlaşmıştır?
- İhracat ve ithalat ürünleri nelerdir?
- Çarlık Rusya'sına karşı oluşturulan ittifakların amacı nedir?
- Osmanlı İmparatorluğu'nun İskandinav ülkelerine karşı izlediği politika ve bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri siyaset hangi koşullarda oluşmuş ve değişmiştir?

- Kral XII. Charles (Demirbaş Şarl) hakkında ne gibi dokümanlar bulunmaktadır?
- İsveç-Rusya ilişkilerinin seyri ve Poltava Savaşı sonrası gelişmeler nelerdir?
- İsveç-Norveç Kralı II. Oscar niçin İstanbul'a davetsiz bir şekilde geldi?
- II. Abdülhamid, II. Oscar'a hangi nişanı verdi?
- Hangi merkezlerde konsolosluklar açıldı?
- İskandinav ülkelerinin vatandaşları hangi şehirlerde yoğun bir biçimde yaşamıştır?
- İskandinav ülkelerinin diğer hegomanik ülkelerden ne gibi farkları vardı ve o dönem kurulan ilişkilerin günümüz Türkiye-İskandinavya ilişkilerine ne gibi yansımaları olmuştur?

Osmanlı Arşivi, ihtiva ettiği belgeler ile sadece Türkiye'nin değil, İskandinavya, Avrupa, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin de tarihlerinin yazılmasında başvurulacak önemli kaynaklardan biri olma özelliğini taşımaktadır.

İskandinavya ülkeleri içinde en önemli arşiv belgelerine İsveç ulusal arşivi olan Riksarkivet ve askeri arşivi Krigsarkivet sahiptir. Çünkü İsveç Krallığı, İskandinavya ve Baltık coğrafyasında uzun yıllar hüküm sürdüğü gibi Norveç, Danimarka ve Finlandiya gibi ülkeleri de uzun yıllar idaresi altında tutmuştur. Bu da adı geçen devletlerle ilgili önemli miktarda belgenin Riksarkivet'te toplanmasını sağlamıştır. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'na gerekse Türkiye Cumhuriyeti'ne dair belgelerin önemli bir kısmı Riksarkivet'te muhafaza edilmektedir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Fon Numarası: A.DVN.MHM (Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi)

Dosya: 4, Gömlek:10, Tarih: 13.4.1841

DH.MKT.(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1136/59, 25.12.1906.

DH.MKT., 2429/66, 18.11.1900.

HR.İD. (Hariciye Nezareti İdare) 72/56, 22.1.1917.

HR.İM. (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı), 176/26, 10.2.1926.

HR.SYS.(Hariciye Nezareti Siyasi), 2452/24, 1.5.1918.

HR.SYS., 2452/82, 15.5.1918.

HR.TO., (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı), 548/43, 20.2.1918.

İ.DH.(İrade – Dâhiliye), 942/74607, 11.3.1885.

İ.HR. (İrade – Hariciye), 414/16, 1.7.1908.

İ.HUS.(İrade Hususi), 85/56, 8.11.1900.

İ.HUS., 85/80, 18.11.1900.

İ.MSM (İrade Mesail-i Mühimme), 33/943, 20.9.1848

TFR.1.SFR.(Rumeli Müfettişliği Sefâret Evrakı), 2/171, 26.4.1907.

Y.A.HUS.(Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 389/101, 10.10.1898

Y.A.HUS., 169/77, 4.12.1881

Y.A.HUS., 444/117, 29.3.1903.

Y.A.HUS., 525/28, 22.9.1908.

Y.A.RES.(Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı), 48/14, 20.6.1889.

Y.EE.(Yıldız Esas Evrakı), 14/207, 2.4.1908.

Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı), 9/36, 05.04.1885.

Y.PRK.EŞA (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şebenderlik ve Ateşemiliterlik), 38/3,

15.5.1901.

Y.PRK.EŞA, 48/20, 22.11.1905

Y.PRK.EŞA, 52/11, 23.2.1908.

İstanbul Deniz Müzesi Arşivi (DMA)

DMA, Mektubi II, Defter No:6305, 6 Mayıs 1885.

DMA, Mektubi II, Defter No:6347, 3 Nisan 1885.

DMA, Şura-i Bahri, Dosya:2028.

DMA, Şura-i Bahri, Dosya:2117, 21 Nisan 1885.

Telif Eserler

Âdahl Karin. (Ed.). (2006). *Alay-ı Hümayun, İsveç Elçisi Râlab'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-1658*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınları.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2013). *Kırım Hanlarına Nâme-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

- Baştürk, Harun. (2016). *9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, (H.1186-1218/M.1772-1803), YLT, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, Kemal. (2001). "İsveç", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul: Diyanet Yayınları.
- Çıtırık, Hacer. (2014). *4 Numaralı Name-i Hümayun Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (H. 1203-1206/ M. 1788-1792), Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İkdam*, 18 Kasım 1900.
- Kalay, Mahmut. (2014). *1827-1912 Tarihli İsveç Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, YLT, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kavanoz, Zeki. (2006). "Türkiye Arşivlerinde Osmanlı-İsveç ilişkilerine dair belgeler", *Alay-ı Hümayun*, (Edt. Karin Adahl), İstanbul: Kitap Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet. (1940). *İsveç Kralı XII. Karl'ın Hayatı ve Faaliyeti, 1682-1718*, İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.
- Kurat, Akdes Nimet. (1943). *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.
- Küçük, Evren. (2017). "Türk Dış Politikası Araştırmalarında İsveç Arşivlerinin (Riksarkivet ve Krigsarkivet) Önemi" *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:10 Sayı: 20, Yaz, s.196-220.
- Râlamb, Claes. (2013). *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657-1658*, (çev. Ayda Arel), İstanbul: Kitap Yayınları.
- Refik, Ahmed. (2015). *Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, (haz: Bülent Arı) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Salname-i Nezaret-i Hariciyye, Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı, 1301* (2003), (haz. Ahmed Nezih Galitekin), C.1, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sevinç, Tahir. (2014). "İsveç Kralı XII. Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne İlticası ve İkameti (1709-1714)" *Journal of History Studies*, C. 6 Sayı: 1, s.139-159.
- Temel, Mehmet.(2007). "18-20 Yüzyıllarda Türkiye-Danimarka İlişkileri", *Tarih İncelemeleri*, C.XXII, S.1, Temmuz, s.117-172.
- Theolin, Sture. (2001). *The Swedish Palace in Istanbul, İstanbul'da Bir İsveç Sarayı*, (çev. Sevin Okay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KUZEY AZERBAJCAN'DA MODERN ULUSAL KİMLİĞİN
GELİŞİM SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ
A GENERAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF MODERN
NATIONAL IDENTITY IN NORTHERN AZERBAIJAN

REFİK TURAN

Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü
Assist. Prof. Dr., Aksaray University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences
Education

refikturan76@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8369-800X

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.09.2017
Sayfa-*Pages* : 429-451
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3786>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**KUZEY AZERBAIJAN'DA MODERN ULUSAL KİMLİĞİN GELİŞİM
SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ**
A GENERAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF MODERN
NATIONAL IDENTITY IN NORTHERN AZERBAIJAN

REFİK TURAN

Öz

Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişimi Çarlık hâkimiyeti altında, 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren başlamış ve bu dönemin sonuna gelindiğinde ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş önemli ölçüde tamamlanmıştır. Bu dönemde “Türklük” ve “Azerbaycanlılık” iki temel kimlik tanımı olarak ön plana çıkmıştır. 1918 yılında Azerbaycan tarihinin ilk modern ulus devleti olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Kuzey Azerbaycan'da ulus anlayışı uygulama aşamasına geçmiş, Kuzey Azerbaycan halkının, dilinin ve vatanının adı belirlenmiştir. SSCB döneminde Kuzey Azerbaycan'da içeriği sosyalist ideoloji ve Rus değerleriyle desteklenen bir “Azerbaycanlılık” kimliğinin oluşturulmasına gayret edilmiştir. SSCB yönetiminin Ruslaştırma yönündeki tüm çabalarına rağmen Kuzey Azerbaycan halkı devletin yıkılışına kadar kendi ulusal kimliğini ve dilini korumuştur. 1991 yılında bağımsızlığın ilanı süreciyle eşzamanlı gelişen Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgali ve “Kanlı Yanvar” olayı bağımsızlık sürecini ve Ermeni-Rus-SSCB yönetimi karşılığında Türk-Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişimini hızlandırmıştır. Ebulfez Elçibey döneminde SSCB döneminde uygulanan “Sovyetleştirme” ve “Ruslaştırma” politikalarının etkilerini ortadan kaldırmak için ulusal politikalara hız verilmiştir. 1993 yılında Haydar Aliyev'in devlet başkanı olmasından sonra “Türklüğün” ve “İslamlığın” temel unsur olarak görüldüğü laik “Azerbaycanlılık” kimliği kapsayıcı bir üst kimlik olarak benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Azerbaycanlılık, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan SSC, Azerbaycan ulusal kimliği

Abstract

The development of modern national identity in Northern Azerbaijan started from the second half of 19th century under the rule of czarism, the transition from the Islam community concept to the nation concept when the tsarist administration came to end. In this era, the concepts of being Turk and Azerbaijani came into prominence as two basic identity descriptions. With the foundation of Democratic Republic of Azerbaijan which is the first modern nation state of Azerbaijan history, the nation perception in the Northern Azerbaijan went into a phase of implementation, the name of the language and the motherland of Northern Azerbaijan people was determined. In the era of USSR there was effort to establish an identity of Azerbaijan supported by the socialist ideology and the Russian values. Despite all the efforts of USSR administration to russify, the Northern Azerbaijan people protected their own national identity and language till the state collapsed. The process of independence in 1991 and simultaneously the occupations of Nagorno Karabakh by the Armenians and the Bloody Yanvar events accelerated the independence process and the development of Turkish-Azerbaijani identity against the Armenian-Russian-USSR administration. To remove the impacts of soviet update and the russification policies in the era of Ebulfez Elçibey, in the era of USSR the national policies have been accelerated. After Haydar Aliyev became the president in 1993, the identity of secular Azerbaijan considered as the basic factor of Turkishness and Islamism was adopted as inclusive upper identity.

Key Words: Northern Azerbaijan, Azerbaijani, Democratic Republic of Azerbaijan, Azerbaijan SSR, National identity of Azerbaijan

Giriş

Coğrafi ve jeopolitik açılardan doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde önemli geçiş yolları üzerinde bulunan Azerbaycan, aynı zamanda tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin de kavşak noktasında yer almış, farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan, tarihsel süreç içerisinde Turan-İran, Türk-Fars, Kafkasya-Orta Asya, Müslümanlık-Hıristiyanlık, Sünni İslam- Şii İslam, Doğu Türklüğü-Batı Türklüğü ve Osmanlı-İran-Rus gibi siyasi ve dinsel-kültürel muhit ve nüfuz bölgelerinin kavşak noktalarında yer almıştır. Bu özel ve önemli konumu Azerbaycan'ın tarih boyunca sık sık istila ve işgallerle karşı karşıya kalmasına yol açarken, farklı kültürel ve medeni kaynaklardan beslenerek kendine özgü zengin bir kültür ve medeniyet yaratmasına da olanak sağlamıştır.

Tarihsel süreç içerisinde aralıklarla Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar gibi Türk devletlerinin kontrolüne geçen Azerbaycan, Tuğrul Bey döneminde fethedilmeye başlanmış, Alparslan döneminde ise neredeyse tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Selçuklu hâkimiyeti döneminde Türkmenlerin yoğun bir şekilde gelerek bölgeye yerleşmeleri Azerbaycan'ın büyük ölçüde Türkleşmesini sağlamıştır. Bu dönemde bölgede Türk dili hâkim dil konumuna gelmişse de kültür hayatında Farsçanın hâkimiyeti bir süre daha devam etmiştir. 13. ve 14. Yüzyıllarda, İlhanlı ve Timurluların hâkimiyet dönemlerinde saraylar da Türkleşmiş, özellikle Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular (1340-1514) dönemlerinde Azerbaycan'da Türk dilinin devlet yaşamı, edebiyat ve bilimdeki rolü artmıştır (Nesibli 2001: 135). Azerbaycan'da Türkçenin devlet kademelerinde ve halk arasında tamamen hâkim olması ise gerek hanedanın, gerekse hâkimiyetini dayandırdığı Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin anadili olması nedeniyle Safeviler zamanında gerçekleşmiştir (Shaffer 2008: 22).

Azerbaycan'ın Müslümanlaşması Hz Ömer zamanında 639-643 yılları arasındaki Arap fetihleri sırasında gerçekleşmiş olup, bu zamana kadar Azerbaycan'ın kuzey ve güneyinde Zerdüştlük yaygın inanç durumundaydı. Safeviler devrinde Şia mezhebi devletin resmi mezhebi olarak kabul edildi. Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) Safeviler döneminde şiddetlenen mezhep çatışmalarını ortadan kaldırmak önerisiyle İstanbul'da görüşmelere başlamasına ve ülke içindeki Şii ulemanın rollerini sınırlama girişimlerine rağmen Şii-Sünni ayrımı uzun bir süre Azerbaycan Türklüğünün kimliğini belirleyen önemli bir unsur olmaya devam etmiştir (Nesibli 2001: 139).

Azerbaycan'da Safevi hâkimiyetinin sona ermesinden sonra (1747) merkezi otorite sarsılmış ve iç karışıklıklarla geçen bir dönemin ardından, Türk kökenli hanların yönettiği çok sayıda bağımsız hanlık ortaya çıkmıştır. Bölgede uzun süre güçlü ve merkezi bir devletin kurulamaması Rusya'nın ticari ve tarımsal öneminin yanı sıra zengin doğal kaynaklara da sahip olan bu bölge üzerindeki iştahını kabartmıştır. Rusya'nın Nadir Şah (1736-1747) döneminde başlattığı Azerbaycan'ı işgal faaliyetleri 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan topraklarının tamamına sahip olmasıyla sonuçlanmıştır.

Rusya ile İran'daki Kaçar hanedanlığı arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Azerbaycan, Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere Rusya ile İran arasında paylaşılmış; Revan ve

Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakılırken Hazar denizi de Rus egemenliğine geçmiştir (Buniyatov 1991: 319).

Kuzey Azerbaycan yaklaşık son iki yüz yıllık dönemde hanlıklar devri, Rus çarlığı, Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, SSCB ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere birbirlerinden çok farklı ideolojik ve siyasi karaktere sahip altı ayrı devlet yapılanması içerisinde varlığını sürdürmüştür.

Bu araştırmanın amacı Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğinin gelişim aşamalarını ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Araştırmada “genel tarama modeli” ve “literatür taraması” yönteminden yararlanılmış olup; araştırma sonucunda, modern Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişim sürecine ilişkin elde edilen bulgular “Çarlık Rusya'sı dönemi”, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemi”, “Sovyet Azerbaycan'ı dönemi” ve “Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi ve Çağdaş Azerbaycan ulusal kimliği” kategorileri altında ele alınarak değerlendirilmiştir.

1. Çarlık Rusya'sı Dönemi

Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişmesi Avrupa'da başlayan ulusçuluk fikirlerinin yaygınlık kazanmasına paralel bir seyir izleyerek 19. yüzyılda Rus hâkimiyeti altındaki dönemde başlamıştır. Bu süreçte dünyadaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin yanı sıra Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı yönetim tarzı, eğitim, kültür dil ve din politikalarının doğrudan ve dolaylı etkileri Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Rusya, Azerbaycan'ı işgal ettikten kısa bir süre sonra bölgede mevcut bulunan geleneksel idari ve hukuki sistemleri ortadan kaldırmış, bu durum yerel ayrılıkları körükleyen bölünmüşlüğü ortadan kaldırarak Kuzey Azerbaycan halkının görece benzeşmesine ve iktisadi bütünleşmesine zemin hazırlamıştır (Shaffer 2008:28). Öte yandan Çarlık yönetim tarzının panslavist karakteri imparatorluk içindeki Rus olmayan tüm halklar gibi Azerbaycan halkının da ulusal bilinç geliştirmesinde etkili olmuştur. Azerbaycan halkının Müslüman bir toplum olarak gayrimüslim bir yönetim altında bulunması ve komşu halklar olan Ermeni ve Gürcülere oranla ve onlar karşısında ayrımcılık ve haksızlıklara uğradıkları duygusu da ulusal kimlik gelişimlerinin hızlanmasına ve pekişmesine yol açmıştır (Asker 2015a: 523). Çarlık yönetiminin Azerbaycan'ın en verimli topraklarına dışarıdan getirdiği Ermeni ve Rus göçmenleri yerleştirmesi, Ruslaştırıcı eğitim sistemi, ağır vergiler ve sansür gibi birçok uygulamaları Azerbaycan halkında gizli ya da açık tepkilere yol açmış; bu haksız uygulamalara karşı duyulan tepki beraberinde Rus karşıtlığını getirmiştir. Egemen yabancıya karşı gelişen bu farklı olma tepkisi çağın gereklerine de uygun olarak Azerbaycan'da uluslaşma sürecini de hızlandırmıştır (Açıkkaya 2010: 417).

Rus işgali altındaki Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişmesinde en önemli rolü eğitim alanında gerçekleştirilen faaliyetler oynamıştır.

Rusya işgal ettiği bütün memleketlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da açtığı okullar vasıtasıyla devlet kademelerinde çalışacak Rusça bilen ve hükümete sadık yerel memurlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. Böylece bu okullarda öğrenim görecek Müslümanlar Rus toplumuna ve Çarlık yönetimine daha kolay entegre olabileceklerdi

(Swietochowski 1988: 50). Çarlık yönetimi bu amaçlarla özellikle 1830-1840 yılları arasında Azerbaycan'ın önemli merkezlerinde yeni okullar açmıştır. Rus hükümeti Azerbaycan halkını çevresel etkilerden soyutlamak, özellikle Kuzey Azerbaycan'da Farsçanın kullanımını sınırlandırarak bu yolla İran'ın bölgedeki nüfuzunu kırmak amacıyla yeni açtığı okullarda Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi hususuna özel önem vermiştir (Nesibli 2001: 140; Aliyeva 2005: 112).

Çarlık yönetimi bölgede modern eğitimi yaygınlaştırmaya çalışmakla beraber eski usulde eğitim yapan mektep, medrese ve mollahanelerin faaliyetlerini sürdürmesine de izin vermiştir. Bu durum, Azerbaycan'da geleneksel eğitim kurumları ile modern eğitim kurumlarının bir arada varlığını devam ettirmesine yol açmıştır. İlk zamanlarda Müslüman halkın Ruslaştırma aracı olarak gördüğü için pek rağbet göstermediği yeni tip okullara devam eden sınırlı sayıdaki Müslüman öğrencilerin bir kısmı bu okulları bitirdikten sonra Petersburg ve Moskova gibi önemli Rus merkezleri ya da çeşitli Avrupa şehirlerinde eğitimlerine devam etmişlerdir. Böylece Rusça bilen, Batı medeniyetini tanıyan ve Avrupa'da yayılan özgürlükçü, halkçı ve ulusçu fikir akımlarından etkilenerek ülkelerine dönen bu Azerbaycanlı gençler, Azerbaycan'ın modern anlamdaki ilk aydınlar zümresini oluşturmuşlardır (Çamalan 2011: 37). Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren entelektüel modernleşmeyi başlatan bu aydınlar grubu Azerbaycan halkının ekonomik seviyesini yükseltmek, ulusal dili canlandırmak, ulusal basın yaratmak ve geniş halk kesimlerine ulusal bilinç aşılamak amaçlarına yönelik önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır (Çay 1983: 67).

19. yüzyılın ortalarından itibaren Batıda ortaya çıkan modern pedagojik fikirlerle tanışan öğretmen ve yazarlar, mektep ve medreselerde uygulanan eski tip eğitim yöntemlerini eleştirmeye başlamışlardır. Esasen eğitimde modernleşme düşüncesi Rus maarifçilerin etkisiyle 18. yüzyılın ilk yarısında yetişen Abbasgulu Ağa Bakıhanov (1794-1847), Mirze Şefi Vazeh (1794-1852), İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1861) ve Kasım Bey Zakir (1784-1857) gibi aydınlar arasında doğmuştur. Ancak "maarifçilik" düşüncesinin yaygınlık kazanması 19. yüzyılın ikinci yarısında ikinci kuşak aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir (Çamalan 2011: 48). Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın klasik mektep medrese eğitimini reforme ederek düzenlediği ve ilk adımını Bahçesaray'da attığı "usul-i cedid" adı verilen mektepler, maarifçiler tarafından kısa sürede birçok yere yaygınlaştırılmıştır. Kuran okuma ve dini bilgilerin yanı sıra Tarih, Coğrafya, Matematik ve Tabiat Bilgisi derslerinin de okutulduğu bu okullarda eğitim ana dilde yapılıyor, ayrıca Rusça ve Farsça da öğretiliyordu (Açıkkaya 2010: 412).

Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişimini etkileyen önemli gelişmelerden birisi de 1870'li yılların başlarında Çarlık yönetiminin ülkedeki kapitalist dönüşümü sağlamaya yönelik adımlar atmasıdır. Bu çerçevede Rusya'da 1870 yılında serflik kaldırılmış, bunu 1872 yılında imparatorluğun petrol yataklarının özelleştirilmesi izlemiştir. Bu kararın hemen ardından Bakü petroleri gittikçe artan miktarlarda dünya piyasalarına sürülmeye başlanmıştır. Öyle ki 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde dünya petrol üretiminin yarısından biraz fazlası Bakü'den sağlanmaktaydı. (Seferov 2005: 292). Petrol sanayisindeki bu hızlı gelişme 1870'lerin sonlarından itibaren Bakü'nün hızla kozmopolit bir ticaret merkezine dönüşmesine yol açmıştır. Ne var ki bu süreç Bakü'deki petrol kuyularının önemli kısmının ve petrol sanayisindeki kazancı yüksek görevlerin, özellikle yöneticilik

pozisyonlarının Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimler tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Kuzey Azerbaycan'ın yerli halkı ile iş bulup çalışmak amacıyla Güney Azerbaycan'dan gelen Azerbaycan Türkleri ise genellikle ağır çalışma koşullarına sahip ve düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu durumun yarattığı mağduriyet psikolojisi Azerbaycan halkının Çarlık yönetimi ve gayrimüslim karşıtlığı temelinde bir araya gelerek kenetlenmelerine yol açmıştır. Böylece genelde Çarlık yönetiminin Müslüman halka karşı uyguladığı ayrımcı politikaların yarattığı etkiye ek olarak bu dönemde Çarlık yönetimi tarafından kayırılan ve kullanan Ermenilerle yaşanan rekabet ve gerilim de Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğinin gelişimini hızlandıran ve şekillendiren bir etken olmuştur (Shaffer 2008: 40).

Kuzey Azerbaycan'da petrol endüstrisine dayalı kapitalist gelişmelerin Azerbaycan ulusal kimliği üzerindeki dolaylı fakat yarattığı etki itibarıyla önemli bir sonucu da Azerbaycan'da sınırlı da olsa ulusal burjuvazinin oluşmasına yol açması olmuştur. Gelişen ulusal burjuvazi Azerbaycan halkının ulusal bilinçlerinin gelişmesine önemli katkı sağlayacak eğitim, kültür, basın-yayın faaliyetlerini desteklemeye başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esadullayev, Murtaza Muhtarov, Ağabala Guliyev vb. isimlerden oluşan Azerbaycan ulusal burjuvazisi yukarıda bahsedilen alanlardaki tüm atılımlara maddi destek sağlamışlardır. Örneğin Tağıyev'in masraflarını karşılayarak yurt dışına gönderdiği Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Fethali Han Hoyski (1875-1920), Nesip Bey Yusefbeyli (1881-1920) ve Neriman Nerimanov (1870-1925) gibi simalar bir dönem Kuzey Azerbaycan'ın entelektüel ve siyasal hayatına damga vurmuşlardır (Çamalan 2011: 39). Tağıyev'in bu destekleri sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Türk Dünyasının topyekün uyanışını sağlamaya yönelik bir desteğe dönüşmüştür. Kırım Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkarması için İsmail Gaspıralı'ya maddi destek sağlaması da bu durumu göstermektedir (Swietochowski 1988: 50).

Kuzey Azerbaycan'da aydınlar zümresinin genişlemesi, ulusal burjuvazinin gelişmeye başlaması, eğitim düzeyinin görece yükselmesi ve ulusal basının gelişmeye başlamasıyla eğitim, kültür, dil ve alfabeyle ilgili tartışma ve faaliyetler de yoğunluk kazanmıştır. 1883 yılında Bakü-Batum demiryolunun açılması da Azerbaycan'ın özellikle Türkiye ile edebi-kültürel ilişkilerinin gelişmesini sağlamış; Türk kültürünün ve bunun üzerinden Batı'nın Azerbaycan toplumuna nüfuz etme süreci başlamıştır (Aliyeva Kengerli 2008: 179). Kuzey Azerbaycan toplumsal düşüncesinde “Zerdabi dönemi” olarak adlandırılan ve daha çok kültürel akım niteliği taşıyan bu ulusal hareket, basından ana dilin kullanılmasına dini idarenin polis denetiminden kurtarılmasına, Müslümanlar arasında eğitim ve yardım örgütlerinin oluşumuna Müslümanlara eşit seçim hakkı ve diğer hakların kullanılmasına yönelik olmuştur (Nesibli 2001: 141).

Çarlık yönetimi altında Kuzey Azerbaycan'da modernleşme çabaları kapsamında okuma yazmayı kolaylaştırarak eğitimin yaygınlaştırılması için ana dili geliştirme yönündeki faaliyetlere ağırlık verilmiştir. Bu konuda ilk ve önemli çalışmalar yürüten Azerbaycan aydını Mirze Fethali Ahundzade (1812-1878) olmuştur. Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği'nde tercümanlık görevi yapan Ahundzade önemli sosyal içerikli yazılarını bölgedeki tüm halkın anlayacağı dilde, kendi ifadesiyle “Türki” olarak yazmıştır (Swietochowski 1988: 45). Eğitimin topluma yaygınlaştırılabilmesinin ancak ana dilde

mümkün olabileceğini; ana dilin iyi bir şekilde öğrenilebilmesinin ve geliştirilmesinin ise sade ve ana dilin bütün özelliklerini yazıda yansıtabilecek bir alfabe ile mümkün olabileceğini düşünen Ahundzade (Aslan 2004: 12, Cihangirov 1978'den) bu önemli sorunun çözümü için ya mevcut Arap alfabesinin Azerbaycan dilinin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden düzenlenmesini ya da alfabenin tamamen değiştirilmesini önermiştir. Ahundzade'nin bu çabaları o an için uygulama alanı bulamamışsa da onun bu girişimleri daha sonraki dönemlerdeki alfabe değişikliği çalışmalarına temel oluşturmuştur (Aslan 2004: 14).

Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişmesinde ulusal basının doğması ve yaygınlık kazanması da önemli rol oynamıştır. Ruslar, Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra takip ettikleri sömürgecilik siyasetinin bir gereği olarak halkla sıcak ilişkiler geliştirebilmek ve hükümetin karar, kanun ve icraatlarını halka duyurabilmek amacıyla daha 1828 gibi erken bir tarihte Tiflis'de, *Tiflisskiye Vedomosti* (Tiflis haberi) adıyla Rusça bir gazete çıkarmaya başlamışlardı (Akpınar 1994: 89). Azerbaycan'la ilgili çeşitli yazılara da yer verilen bu gazete 1829'da Gürcüce, 1830'da Ermenice, 1832 yılından itibaren ise Azerbaycan Türkçesiyle ekler de yayınlamaya başlamıştır (Yıldırım 2013: 148). Ancak Azerbaycan'da ulusal basından söz edebilmek için 1875 yılını beklemek gerekecektir. Bu tarihte Hasan Bey Zerdabi (1842-1907)'nin Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle çıkarmaya başladığı *Ekinci* gazetesi Azerbaycan'da ulusal basının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. *Ekinci* gazetesinin yayınlanmaya başlanması aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin uluslaşma sürecinin de başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Aliyeva Kengerli 2008: 118). 1875-1877 yılları arasında toplam elli altı sayı olarak yayınlanan bu gazete (Yıldırım, 2013: 148), Osmanlı Rus savaşlarının devam ettiği sırada, 1877 yılında bir bahaneyle kapatılmıştır. Bu gazeteyi 1879 yılında Tiflis'te yayınlanan *Ziya* ve bundan bir yıl sonra *Ziyayı Kafkas* ve *Keşkül* gazeteleri izlemiştir. Bu dönemde zaman zaman kesintilere uğramakla beraber Azerbaycan'da ulusal basının gittikçe geliştiği ve çeşitlendiği gözlenmektedir. Basın-yayın alanındaki bu genişleme doğal olarak Farsçadan kopmayı, edebi dilde Farsçanın ağırlığının kademeli olarak azalmasını sağlarken (Alpargo ve Şahin 2007: 176), fikir hayatında da “ümme” ve “millet” kavramlarının ayrışmasına zemin yaratmıştır. *Keşkül* gazetesinde ilk defa “millet” kavramı siyasi ve kültürel bir anlamda kullanılmış ve “millet” ile “din”in farklı şeyler olduğu vurgulanmıştır (Swietochowski 1988: 51).

“Ümme” anlayışından “ulus” anlayışına bu geçiş sürecinde ulusun dili, alfabesi ve belirleyici unsurlarının neler olduğu konusunda da yoğun tartışmalar başlamıştır. Yüzyılın sonlarına yaklaştığında bu tartışmalar özellikle “Türklük”, “Azerbaycanlılık” ve “Müslümanlık” konularında yoğunlaşmıştır. Kuzey Azerbaycan'da yüzyılın ortalarında ümme fikrini benimseyenlerin oransal olarak üstünlüğüne karşılık yüzyılın sonuna gelindiğinde Türkcülük düşüncesinin Azerbaycan halkı arasında büyük ölçüde kabul gördüğü rahatlıkla söylenebilir.

Bütün Rusya Müslümanları arasında olduğu gibi Kuzey Azerbaycan'da da Türkcü fikirlerin yayılmasında Osmanlı Devleti'nde güçlenen Türkcülük akımının büyük etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azerbaycan romantik Türkcülerinin tamamına yakını Türkiye'deki edebi ve kültürel çevrelerle ilişki içerisinde bulunmuş ve siyasal olarak da bu çevrelerden önemli ölçüde etkilenmişlerdir (Aliyeva

Kengerli 2008: 180). Bu dönemde pantürkizmi siyasal anlamda kullanan ilk Azerbaycanlı aydın olan ve daha sonra Ziya Gökalp tarafından da sloganlaştırılacak olan “Türkleştirmek, İslamlaştırmak ve Avrupalılaştırmak” fikrini ilk kez ortaya atan Hüseyinzade Ali Bey (1864-1941) Azerbaycanlıların aslında Oğuz Türkleri olarak Osmanlı Türkleriyle aynı halk olduklarını ve bu nedenle ayrımcı bir tanımlamaya ihtiyaç olmadığını ileri sürmüştür (Shaffer 2008: 39). Kafkasya Türklerinin ulusal kaderlerinin İslam dünyasının manevi ve siyasal önderi durumundaki Osmanlı devletiyle birleşmek yönünde olduğunu düşünen Hüseyinzade Ali Bey bu görüşlerini *Hayat* ve *Füyuzât* gibi gazetelerde yayınladığı yazılarında dile getirmiştir.

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarına doğru güçlenen Türkçülük akımına karşı özellikle Osmanlı Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi tartışmaları temelinde kendini gösteren bir “Azerbaycanlılık” düşüncesinin oluşmaya başladığı da görülmektedir. 1903 yılında çıkarılmaya başlanan ilk günlük gazete olan *Şark-i Rus* gazetesini çıkaran Mehmedmedağa Şahtahtinski Türk dünyasının tamamına hitap edecek ortak bir edebi Türkçeye karşı olmamakla birlikte (Türkyılmaz 2010: 125), Azerbaycan Türkçesiyle yazılmasını savunan ilk Azerbaycanlı olmuştur (Swietochovski 2003). Fakat “Azerbaycanlılık” ideolojisi daha çok Celil Mehmedguluzade (1866-1932) öncülüğündeki *Molla Nasreddin* edebi çevreleri tarafından sahiplenilmiş ve savunulmuştur (Aliyeva Kengerli 2008: 29). Bu dönemde Türkçüler Azerbaycanlılık fikrini savunanları Çarlık yönetiminin arzuladığı şekilde Müslüman halkı etnik parçalara bölüp pantürkist çabaları tehlikeye atmakla suçlarken, Azerbaycanlılık fikrini savunanlar da Osmanlı Devleti'nde dilde sadeleşmeyi savunan bir akım olarak ortaya çıkan *Yeni Lisan* hareketini örnek göstererek Türkçenin en fazla Araplaştığı yerin İstanbul olduğunu ileri sürmekteydiler (Swietochovski 1988: 91). Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin tanımlanmasında Türklük ve Azerbaycanlılık eksenli tartışmalar özellikle *Füyuzât* çevresinde toplanan romantik Türkçü grup ile *Molla Nasreddin* etrafında toplanan realist Azerbaycancı grup arasında Çarlık yönetiminin sonuna kadar sürmüştür.

Rusya'da çarlık yönetiminin sonuna gelindiğinde Azerbaycan'da ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş sürecinin önemli ölçüde tamamlandığı, ulusal kimliğin baskın unsurlarının ise Türklük, Azerbaycanlılık, Müslümanlık ve laiklik olarak belirmeye başladığını söylemek mümkündür.

2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemi

Mehmet Emin Resulzâde (1884-1955) liderliğinde 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişiminin en önemli aşamasını oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da 1911 yılında kurulan Müsavat Partisi kısa sürede yükselen Azerbaycanlı kimliğinin temsilcisi durumuna gelmiştir. İlk kurulduğunda daha çok İslamcı bir parti görünümünde olan Müsavat Partisi (Aliyeva Kengerli 2008: 147) partinin ideoloğu M. Emin Resulzâde'nin 1913 yılına kadar mülteci olarak bulunduğu İstanbul'dan yazdığı mektuplar ve gönderdiği Türkçü yayınların etkisiyle ideolojik olarak İslamcılıktan Türkçülüğe geçiş yapmış; daha sonraki programlarında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını öngörerek laik bir yönetim sistemi benimsediğini ortaya koymuştur (Mehmetzade 1991: 59; Yagublu 2015: 127). İlk zamanlarda ayrı bir

Azerbaycan dili yaratılması fikrine Türk halkları arasındaki birlik çabalarını sekteye uğratacağı endişesiyle karşı çıkan Resulzâde, bir süre sonra dünyanın içinde bulunduğu mevcut siyasi koşullar altında tüm Türklerin tek bir devlet halinde birleştirilmesi fikrinin imkânsızlığını görerek, bağımsızlığını elde etmiş Türk yurtları arasında bir federasyon oluşturulması fikrini ileri sürmüştür. Klasik Turancılıktan farklı bu yeni Turancılık anlayışına göre çeşitli Türk halkları kendi bağımsızlıklarını elde ettikten sonra tek bir Turan federasyonunda birleşebilirlerdi (Aliyeva Kengerli 2008: 150). Böylece Müsavat, bağımsızlığın ilanına doğru yaklaştıkça Türk halkları ailesinin bir parçası olmakla beraber Azerbaycan'ın kendi başına bir ulus olduğu gerçeğinden hareket etmeye başlamış, "Türk birliği" ideali yerine "Azerbaycan ulus devleti" düşüncesini benimseme noktasına gelmiştir (Swietochovski 1988: 196).

Müsavatçılar önce Rusya içerisinde özerk bir Azerbaycan'ı hedeflemişlerse de bölgedeki siyasi gelişmelerin zorlamasıyla 1918 yılında Gürcistan ve Ermenistan'la birlikte Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti ismiyle bir devletin çatısı altında bulunmaya razı olmuşlardır (Yerasimos 1995: 303). Fakat çok geçmeden bu federasyon dağılınca Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri M. Emin Resulzâde'nin liderliğinde önce Azerbaycan Milli Şurası'nı oluşturmuşlar; 28 Mayıs 1918'de ise bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulduğunu bütün dünyaya ilan etmişlerdir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Çarlık devrinde uygulanan Ruslaştırma politikaları tersine çevrilerek Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin geliştirilmesi ve pekiştirilmesi yönünde çok önemli adımlar atılmıştır. Hükümet, 27 Haziran 1918 tarihinde aldığı bir kararla Türk dilini devletin resmi dili olarak kabul etmiştir. Her düzeydeki okullarda ana dilde eğitim zorunlu hale getirilirken, liselerde Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi, yüksekokullarda ise eğitimin Osmanlı Türkçesiyle yapılması öngörülmüştür. Oluşturulan Telif ve Tercüme Komisyonu aracılığıyla yeni ders kitapları yazdırılarak bastırılmış, Rus tarihi dersleri kaldırılarak yerine Genel Türk Tarihi dersleri okutulmaya başlanmıştır. Öğretmen ihtiyacının karşılanması amacıyla öğretmen okulları açılmış, acil öğretmen ihtiyacını bir nebze olsun karşılayabilmek amacıyla Osmanlı Devleti'nden 50 civarında öğretmen getirilmiştir. Yine bu dönemde yükseköğrenim görmek üzere yüz kadar öğrenci yurt dışına gönderilmiştir (Resulzâde 1990: 70; Keykuran 1998: 161-162). Bu dönemde alfabe reformu konusu da gündeme gelmiş, parlamento toplantılarında ve basında önemli tartışmalara konu olmuştur. Sonuçta, hükümet 21 Mart 1919 tarihinde alfabe değişikliği konusunda çalışma yürütmek üzere bir komite oluşturulmasına karar vermişse de ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi koşullar bu sorunun çözümünü ve alınan kararların uygulanmasını engellemiştir (Aslan 2004: 20-22).

Ne var ki Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak varlığı uzun sürmemiş; 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal ederek burada Geçici Devrim Konseyi'ni kurmasıyla Azerbaycan tarihinin bu ilk modern ulus devlet deneyimi sona ermiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kısa ömürlü olmasına rağmen yol açtığı sonuçlar bakımından Azerbaycan tarihinin en önemli dönemlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu devletin kurulmasıyla Azerbaycan ulusunun varlığı tespit edilmiş, "Azerbaycan" kelimesi sadece coğrafi, etnografik ve linguistik bir terim olmaktan çıkarak siyasi bir anlam kazanmıştır (Hasanlı 1998: 96). Böylece o zamana kadar coğrafi

bir bölge adı olan Azerbaycan artık iki milyon nüfusa sahip bir devletin adı olurken, yine o zamana kadar “Tatarlar”, “Transkafkasya Müslümanları” ve “Kafkasya Türkleri” gibi farklı şekillerde anılan halkın adı da “Azerbaycanlı” olmuştur (Swietochowski 1988: 196). Kuzey Azerbaycan'da bağımsız bir Azerbaycan ulus devletinin kurulmasıyla Azerbaycan halkının ulus anlayışına geçiş süreci tamamlanmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe yoğunlaşan kimlik arayışları bir karar aşamasına ulaşmış ve somutlaştırılmıştır. Böylece Azerbaycan Türklerinin kimlik anlayışları bağımsız bir ulus devlet kurmak yoluyla koruma altına alınmış ve olgunlaştırılmıştır (Asker 2015b: 543). İki yıldan daha kısa süren bu bağımsız dönem Azerbaycan kimliğinin niceliği üzerinde sürdürülen kendinden önceki tartışmaları sonlandırdığı gibi kendinden sonraki dönemde de Kuzey Azerbaycan'ın tarihsel gidişatı üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulması ülkenin sınırlarını belirlemiş ve Azerbaycan halkının ulus haline gelmesini sağlamıştır. Bu durum ise sonraki dönemlerde gerek Azerbaycan'ın SSCB içindeki yerinin ve statüsünün belirlenmesinde, gerekse 1990'larda başlayan bağımsızlık sürecinde en önemli referans ve dayanak noktasını oluşturacaktır.

3. Sovyet Azerbaycan'ı Dönemi

27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordunun Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son vermesi, Kuzey Azerbaycan tarihinde yaklaşık 70 yıl sürecek yeni bir aşamayı başlatmıştır. Bu süreçte Kuzey Azerbaycan önce 12 Mart 1922 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan'la birlikte Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti çatısı altında, 1937 yılında ise ayrı bir cumhuriyet halinde SSCB'nin bir parçası haline getirilmiştir.

Dünyanın ilk sosyalist devlet pratiğini hayata geçirmek iddiasıyla başlatılan Bolşevik Devrimi ve bu devrimi takip eden iç savaş sonunda Bolşevikler geniş bir coğrafyada denetimi ele geçirerek Marksizm ve bu felsefenin Rusya pratiğine dayanan Leninizme dayalı bir devlet olarak SSCB'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Ancak çok geçmeden Sovyet yönetim tarzı ideolojik tezler ve amaçların yanı sıra reel-politik zorlamalar ve çıkar ilişkilerinin de etkisiyle “Sovyet ideolojisi” olarak adlandırılan kendine özgü otokratik bir yönetim niteliğine bürünmüştür. Günümüzde de genel kabul gören yaklaşım Sovyet ideolojisinin, üretim araçlarını toplum yerine bürokrasiye devretmesi ve siyasetin demokratikleştirilmesi yerine ekonomik ve siyasi hayatın bürokratikleşmesine yol açması gibi nedenlerle sosyalist bir sistem olarak kabul edilemeyeceği yönündedir (Lewin 2008: 472).

Sovyet yönetimi her ne kadar Bolşevik devriminden önce ve devrimin ilk yıllarında Çarlık Rusya'sını “halklar hapisanesi” olarak niteleyip, Çarlık yönetimini düşman ilan etmişse de bu yönetimin özellikle gayri-Rus halklara karşı uyguladığı politikaları büyük ölçüde sürdürmüştür. Etnik ve idari bölümlenmeyle oynayarak ve sürtüşme unsurları yaratarak Müslüman cemaatleri bölmek, Rus kimliğini üstün konumda tutarak uzun vadeli Ruslaştırma amacı gütmeye ve ülke içindeki Müslümanların ülke dışındakilerle irtibatlarını önleme ve koparma politikaları esasen Çarlık döneminin SSCB döneminde de sürdürülen politikalarıdır (Roy 2005: 89).

Bolşevikler, Devrimden önce ve Devrimin ilk yıllarında “ulusal sorun”u ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını da içerecek şekilde demokratik bir bakış açısıyla

yaklaşmışlarsa da bu tutum uzun sürmemiş; yeni rejimin ülke genelinde otoritesini sağlamasından, özellikle de Stalin'in ülkede tek adam yönetimini kurmasından sonra bu anlayış hızla yerini katı merkezizetçi bir anlayışa bırakmıştır. Bu anlayış, Birliğe dâhil cumhuriyetlerin ulusal kültür ve kimlikleri üzerinde uygulanan ağır baskılar olarak kendini göstermiştir. Esasen Marksizmin ulusçuluğa bakışı muğlak ve tartışmalı bir konu olsa da (Löwy 1977), bu dönemde ulusçuluk genel olarak bir burjuva ideolojisi olarak değerlendirilerek enternasyonalizmin önünde bir engel olarak görülmüştür. Özellikle 1930'lardan itibaren etnik kökeni reddeden bir yaklaşımla ulusu tarihsel olarak ortak dil, toprak, iktisadi yaşam ve ortak kültür biçiminde şekillenen psikolojik bir yapı üzerine kurulmuş insan topluluğu (Stalin 1994) olarak tanımlayan Stalin, cumhuriyetlerdeki en küçük etnik-ulusal yönelimleri bile çok şiddetli ve acımasız bir şekilde cezalandırmıştır.

SSCB yönetimi, Birliği oluşturan halklara Birlik içerisindeki statüleriyle doğru orantılı bir şekilde toprak ve özerklik vererek bu halkların kendilerine özgü bir kültür geliştirmelerini teşvik etmiştir. "Sovyet milliyetçiliği" olarak adlandırılabilir bu uygulamada (Fragner 2004: 31) temel amaç, cumhuriyetlerdeki azınlıkları "egemen etni" içerisinde kaynaştırmak, cumhuriyetleri birbirlerinden farklılaştırırken kendi içlerinde olabildiğince benzeştirmek ve Moskova'ya tâbi kılmaktır (Roy 2005: 113). Sovyet yönetiminin bu şekilde Rus olmayan halkları bilinçli bir şekilde milliyetçiliğin hammaddeleleri ile donatmaları ve onlar için eski imparatorluk alanı içerisinde kendi ulus devletlerini yaratabilecekleri bir çerçeve çizmeleri (Hosking 2011: 588) bu cumhuriyetlerin 1990'lı yılların başlarında kolaylıkla birer ulus devlet haline dönüşmelerini sağlamıştır.

SSCB'nin dayandığı Marksist-Leninist ideoloji devlet ve toplum hayatını tüm yönleriyle değiştirmeyi öngördüğünden, sosyalist Sovyet toplumunu yaratmak amacıyla devrimin ilk günlerinden itibaren bir sosyalist kültür devrimi de başlatılmış ve bu kültür devrimini gerçekleştirmeye hizmet edecek tarzda bir halk eğitim sistemi oluşturmuştur. Sosyalist kültür devrimiyle SSCB'yi oluşturan halkların ulusal kültürleri baskı altına alınırken ulusal ve manevi değerlerden bağımsız bir proleter kültürün yaratılmasına çalışılmıştır. Sonuç olarak SSCB'de Rus dili ve kültürünün temel unsur olarak yer aldığı sosyalist içerikli "Sovyet vatandaşlığı" bir üst kimlik haline getirilirken, yerelde Cumhuriyetler ve cumhuriyetlere bağlı daha alt birimlerde ideolojinin temel ilkeleriyle çelişmeyecek şekilde kendi sosyalist içerikli kültürlerini koruma ve geliştirmelerine olanak sağlanmıştır. Aslında yerel halklara verilen ulusal kimliklerin içerikleri de Sovyet edebiyatı ya da Rus kültüründen oluşturulmuştur. Bunda da amaç yerel kültürlerin gerçekten kendisini yetiştirmek isteyen kişilerin taleplerini karşılayamamasını ve Rus kültürüne yönelmelerini sağlamak olmuştur (Roy 2005: 120).

Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma politikaları Sovyet ideolojisinin önemli bir özelliğini oluşturmuştur. Pratikte Çarlık yönetiminin ideolojik ilkelerini neredeyse tamamen benimseyen Stalin döneminde (Lewin 2008: 474), 1930'lardan itibaren Ruslaştırma politikaları daha da güçlenmiştir. Aslında geçmişin kültüründen ayırt edilebilecek bir proleter ya da Sovyet kültürü yaratma düşüncesine olan bağlılık 1930'lu yıllara gelindiğinde neredeyse tümünden terkedilmişti. Rus kültürünün Sosyalist kültür üzerindeki etkisi o kadar güçlenmişti ki örneğin Ahmatova gibi çağdaş yazarlar yayıncı bulamazken, Puşkin, Turganyev, Çehov ve Tolstoy'un toplu eserleri milyonlarca

basılmaya başlanmıştı. Başka bir ifadeyle 1930'ların ortalarına gelindiğinde proleter eşitçilikten Rus mirasının tam kabulüne doğru bir kayma olmuştur (Zizek 2008: 12). II. Dünya Savaş yıllarında ve savaşın hemen sonrasında daha da yükselen Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma politikaları Stalin'in ölümünden sonra dozu bir miktar azalsa da SSCB'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir.

Yukarıda temel özellikleri ve uygulamaları ana hatlarıyla belirtilen Sovyet ideolojisi SSCB'ye dâhil tüm halklarda olduğu gibi Kuzey Azerbaycan'da da ulusal kimliğin gelişiminin temel belirleyicisi olmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarından itibaren güçlenmeye başlayan ve 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla bir ölçüde kurumsallaşma olanağı bulan "Azerbaycanlılık" düşüncesi SSCB yöneticilerinin Azerbaycan halkı için düşündükleri kimlik tanımına oldukça uygun düşmekteydi. Gerçekten de etnik bir kökene göndermede bulunmayan ve siyasi-coğrafi sınırları temel alan bu adlandırma etnik kökeni dışlayan bir ulus anlayışını öngören Marksist-Leninist ideolojiye de uygundu. Sovyet liderler ayrıca Türk ve Fars kültürlerinden farklılığa vurgu yapan bu kimlik tanımının içeriğinin sosyalist unsurlarla bezenip desteklenmesi halinde Çarlık döneminden beri sürdürülen Kuzey Azerbaycan'ın pantürkizm ve İslam etkisinden soyutlanması amacına da hizmet edeceğini düşünmüşlerdir. Sovyet yönetimi tüm bu nedenlerle benimsenen ve desteklenen Azerbaycanlılık kimliğine resmi ideolojiye uygun bir içerik kazandırmak için eğitim, kültür, dil, alfabe ve tarih politikalarından yararlanmışlardır.

Kuzey Azerbaycan'da Stalin'in "tek adam" yönetimini pekiştirdiği 1930'ların başlarına kadar Sovyet öncesi dönemde olduğu gibi özellikle sosyal bilim alanlarında Türklük ve Müslümanlık ruhunu yansıtan eserlerin ortaya konulmasına pek müdahale edilmemiştir. Dolayısıyla Kuzey Azerbaycan'ın işgalinden sonraki ilk on yıllık dönem "Türklük" ve "İslamlık" ruhunu yansıtan araştırma ve yayınlarla sosyalist bakış açısıyla ve sosyalist ideolojinin öncelik verdiği konularla ilgili araştırma ve yayınların bir arada görüldüğü görece liberal bir dönem olmuştur. Bu dönemde tarih, edebiyat ve dil alanlarında ortaya konulan eserlerde Azerbaycan Türkleri Türk milletinin bir kolu olarak alınmış ve Türklüğe sevgi açıkça ifade edilmiştir. Bu devirde kaleme alınan eserlerde Azerbaycan halkı genellikle Türk olarak adlandırılmaktaydı (Aliyeva Kengerli 2008: 37).

Sovyet yönetiminin ilk on yıllık döneminde hâkim olan bu görece hoşgörülü yaklaşımda Komünist Parti'nin ülke genelinde otoritesini henüz tam olarak kuramaması, yoğun parti içi mücadeleler, dış ilişkilerde yaşanan sorunlar, içeride karşı karşıya kalınan ekonomik ve sosyal sorunlar, toplumda ve devlet kademelerinde görev alacak yeterli donanımda ve sayıda sosyalist kadroların henüz yetişmemiş olması, gayri-Rus halklarla ilişkilerde nispeten daha ılımlı yaklaşımı öngören Lenin ekolünün hâkim olması ve Birliğe dâhil halkların sistem içerisindeki yerleri ve statüleriyle ilgili arayışların devam etmesi gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

1930'lu yıllardan itibaren Kuzey Azerbaycan'da tarih ve edebiyat alanlarında Türkçü ve milliyetçi düşünceler dile getirenler "pantürkçü" ve "halk düşmanı" olmakla suçlanmaya başladılar. Hapis, sürgün hatta ölüm cezasına çarptırılan Türkçülüğün son savunucuları da Stalin'in özellikle 1937'de yoğunluk kazanan "büyük terörünün" kurbanı

oldular. Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Yusuf Vezir Çemenzeminli ve Tağı Şahbazi bu dönemde Türkçü fikirlere sahip oldukları için kurban edilenlerden sadece bir kaçıdır.

Kuzey Azerbaycan'da Türkçü fikirlere karşı uygulanan baskı ve cezalandırmalarla eş zamanlı olarak yaratılmak istenen "Azerbaycanlılık" kimliğinin içeriğini Türklükten arındırmak için bir takım politikalar da uygulamaya sokulmuştur. Bu politikaların en önemlisi kuzey Azerbaycan halkının adı konusunda özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek daha yaygın bir kullanım halini alan "Azerbaycan Türk Halkı", "Azerbaycan Türkü", "Azerbaycan Türkçesi", "Azeri Türkçesi", "Türk dili" gibi adlandırmaların yasaklanması şeklinde kendini göstermiştir. Esasen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde 27 Haziran 1918 tarihinde çıkarılan bir kararla "Türk dili" devlet dili olarak kabul edilmiş ve bu uygulama SSCB döneminde de sürmüştür. Hatta 27 Haziran 1924 tarihinde Azerbaycan Merkez İcra Komitesi tarafından Azerbaycan SSC'nin devlet dilinin "Türk dili" olduğu, bu nedenle bütün devlet işlerinin devlet dili olan Türk dili ile yürütülmesi ile ilgili özel bir deklarasyon da yayınlanmıştı (Süleymanlı 2006: 163). 1936 yılında hazırlanan yeni anayasa taslağına Azerbaycan devlet dilinin "Azerbaycan dili" olduğuna dair bir madde eklenmişse de anayasa görüşmeleri sırasında bu madde çıkarılmıştır. Ne var ki anayasada bu konuda bir hüküm olmamasına rağmen 1937 yılından itibaren okul müfredatları ve ders kitaplarıyla diğer bütün yayınlarda "Türk dili" yerine "Azerbaycan dili", "Türk" sözü yerine de "Azerbaycanlı" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu uygulamalarda iş o dereceye vardırılmıştır ki uzak ve yakın tarihte araştırmacıların ortaya koydukları eserlerde kullandıkları "Türk dili", "Türk milleti" ve "Azerbaycan Türk halkı" gibi kavramlar hiçbir temele dayandırılmadan "Azerbaycan dili", "Azerbaycan halkı", "Azerbaycan milleti" ve "Azeri" gibi kavramlarla değiştirilmiştir (Elekberli 2016: 71). Böylece SSCB'de "Türklük" ve "Türkçülük" ile ilgili her türlü duygu ve düşünce gibi "Türk" terimi de yasak hale getirilmiştir (Aliyeva Kengerli 2008: 46).

Stalin'in ölümünden sonra yerine geçen Kruşçev tarafından başlatılan destalinizasyon politikaları döneminde sağlanan görece liberal ortamın Kuzey Azerbaycan'a yansması, özellikle Stalin döneminin baskı ve terör politikaları sonucunda özgürlüğünü ve hayatlarını kaybetmiş olan aydın, siyaset ve devlet adamlarına itibarlarının iade edilmesi ve Azerbaycan dilinin yeniden devletin resmi dili olarak kabul edilmesi şeklinde olmuştur (Süleymanlı 2006: 182).

Dilde uygulanan Ruslaştırmaya dönük tüm bu politikaların sonucunda Azerbaycan dili SSCB'nin yıkılmasına kadar geçen süreçte hem temel edebi dil, hem de konuşma dili niteliğini sürdürmekle beraber çoğu eğitimli Azerbaycanlı seçkin Rusçayı temel dil olarak benimsemiştir (Shaffer 2008: 84).

SSCB döneminde Kuzey Azerbaycan halkını etnik ve kültürel kökenlerinden koparmak için başvurulan yöntemlerden birisi de alfabe değişikliği politikası olmuştur. Rus Çarlığı döneminde Azerbaycanlı aydınlar eğitimi geniş halk kesimlerine yaygınlaştırmamanın bir yolu olarak gördükleri alfabe değişikliği fikrini ortaya atarken, Çarlık yönetimi de Kuzey Azerbaycan halkının Arap alfabesini kullanan Türkiye ve İran ile kültürel bağlarını koparacağını düşündüklerinden alfabe değişikliği düşüncesini desteklemişlerdi. Çarlık döneminde ilk kez Mirze Fethali Ahundzâde tarafından gündeme getirilen, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de benimsenerek üzerinde

çalışılan alfabe değişikliği düşüncesi, Sovyet döneminde, 1920 yılının sonlarına doğru yeniden gündeme getirilmiştir. Sovyet yönetimi de kendinden önceki Çarlık yönetimi gibi Kuzey Azerbaycan Türklerinin Türk ve Müslüman dünyayla bağlarını koparmasına yol açacağı düşüncesiyle alfabe değişikliği taleplerini desteklemiştir. 1922 yılının Mayıs ayında Samed Ağamalıoğlu başkanlığında, Celil Memmedguluzade, Veli Hulufu ve Halil Seyid'den “Yeni Türk alfabesi komitesi” oluşturulmuş, bu komisyon, yürüttüğü çalışmalar sonucunda Latin alfabesini temel alan ve 33 harften oluşan yeni bir alfabe hazırlamıştır. Komisyon ayrıca yeni alfabeği tanıtmak ve bu alfabenin üstün yönleri ve yararlarıyla ilgili halkı bilgilendirmek için yeni alfabeyle *Yeni Yol* isimli haftalık bir gazete de yayınlamıştır (Aslan 2004: 79). Sonuç olarak, Azerbaycan SSC yönetimi 22 Temmuz 1922 tarihinde Latin alfabesinin kullanılması kararını almış, 27 Haziran 1924 tarihinde de bu alfabenin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. 1925-26 öğretim yılından itibaren ise Kuzey Azerbaycan'daki bütün okullarda eğitim ve öğretim faaliyetleri yeni alfabeyle yapılmaya başlanmıştır (Aslan 2004: 39; Süleymanlı 2006: 158-159; Aliyeva 2005: 259).

Kuzey Azerbaycan'da Latin alfabesine geçilmesinden sonra, 26 Şubat- 6 Mart 1926 tarihleri arasında çeşitli ülkelerden 131 bilim adamının katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen Bakü Türkoloji Kurultayının, tüm Türk topluluklarının Azerbaycan Latin Alfabesi temelinde hazırlanan ve 33 harften oluşan “Birleştirilmiş Türk Alfabesi”ni kabul etmeleri yönündeki kararından sonra Sovyet Müslümanlarının Latin alfabesine geçişleri hızlanmıştır. Özellikle 1928 yılında Türkiye'nin de Latin alfabesini kabul etmesinden sonra, Balkanlardan Orta Asya içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan tüm Türkler birbirlerinin yazılarını okuyup anlayabilir bir hale gelmişlerdir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Sovyet yönetimi çok geçmeden Birliğe dâhil cumhuriyetlerin her biri için ayrı ayrı harflerden oluşan Kiril alfabelerinin kabul edilmesi politikasını uygulamaya sokmuştur. Bu politikayla Türk topluluklarının hem birbirleriyle hem de SSCB dışındaki Türklerle, özellikle Türkiye ile kültürel iletişim ve etkileşimleri zayıflatılırken, aynı zamanda uzun vadeli bir Ruslaştırma politikası uygulamaya sokularak Rus dilinin Birlik içerisindeki konumu daha da yükseltilmiş olacaktı. Bu amaçlarla Azerbaycan SSC'de 8 Mayıs 1839 tarihinde Kiril alfabesine geçiş ile ilgili çalışmaları yürütmek üzere bir komisyon oluşturulmuş; bu komisyonun yaklaşık iki aylık çalışmasının sonucunda 11 Temmuz 1939 tarihinde Rus Kiril alfabesine geçiş gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan SSC'de bütün kurum ve kuruluşlarda 1 Ocak 1940 tarihinden, okullarda ise aynı yılın Eylül ayından itibaren yeni alfabenin kullanılması zorunlu tutulmuştur (Aslan 2004: 77; Aliyeva 2005: 261; Ergun 2010: 150). Böylece 1920'lerde İslami mirasla bağın zayıflatılmasına hizmet edeceği için Latin alfabesine geçiş desteklenirken, şimdi Birlik içerisindeki Türk kökenli halkların Türk dünyasıyla bağlarını zayıflatmak (Ergun 2010: 148) ve onları Rus kültürüyle kaynaştırmak için Kiril alfabesi zorla kabul ettirilmiştir. Başka bir ifadeyle Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş modernleştirme yolundaki kültürel engelleri ortadan kaldırmaya yönelik radikal laikleşmenin; Kiril alfabesine geçiş ise Ruslaştırmanın önemli bir aracı olarak görülmüştür (Roy 2005: 121; Göl 2002: 343). Ancak özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesini kabul etmesinden sonra Azerbaycan'da Kiril alfabesine geçilmesi, her iki değişikliğin de temel amacının

Azerbaycan Türklerini özellikle Türkiye’den (Anadolu Türklerinden) uzaklaştırmak olduğunu ortaya koymaktadır.

Azerbaycan’da Kiril alfabesine geçiş, daha sonraki yaklaşık elli yıllık dönemde Azerbaycan akademik ve edebi yazınının büyük ölçüde Rus diliyle yaratılmasına neden olmuştur. Kiril alfabesine geçişin ve diğer Ruslaştırma politikalarının da etkisiyle çok geçmeden Rus dili SSCB’ye dâhil halklar arasında ortak iletişim ve kültür dili haline gelmiştir. Rus dilinde eğitimin kariyer yapmada avantajlar sağlayacağı düşüncesi özellikle üniversite düzeyinde Rus dilinde eğitime olan ilginin artmasına neden oldu. Tüm bunların sonucu olarak da, Sovyet sonrası dönemde eğitilmiş çevreler arasındaki ana dildeki yetersizlik ulusal kimliği zedeleyici ve ulusal kimliğin korunmasına zarar verici bir unsur olarak değerlendirildi (Ergun 2010: 150).

SSCB döneminde Azerbaycan ulusal kimliğinin biçimlenmesini etkileyen bir başka önemli faktör Sovyet tarihçiliği ve tarih öğretim sistemi olmuştur. Bu dönemde tarih yazımı ve tarih öğretimi genelde ideolojik bilinçle donatılmış yeni Sovyet toplumu yaratmanın, yerelde ise cumhuriyetlerin SSCB’nin yönetsel amaçlarına hizmet edecek yapay bir kimlik geliştirmelerinin bir aracı olarak görülmüştür. Şekil ve terminoloji bakımından materyalist tarih anlayışını yansıtmakla birlikte Sovyet tarih yazıcılığı bilimsellikten ziyade ideolojinin ve yönetimin pratik ihtiyaçlarına göre ve “yanlılık” ilkesine uygun olarak kurgulanmış bir anlayış olmuştur. Bu nedenle de tarih araştırmalarının genel çizgileri bilimsel nesnellüğün gerekleri yerine Komünist Parti Merkez Komiteleri ve Parti kongrelerinde alınan kararlarla şekillenmiştir. Bu dönemde oluşturulan tarih anlayışı gerçekte Marksizmin toplum ve tarih kavrayışından oldukça uzaklaşmış ve daha çok Partinin o andaki siyasal çıkarlarına hizmet eden bir tarih yazımı olmuştur. Bu anlayışa aykırı olan her türlü yorum ise “Marksizm ve bilim dışı” olarak nitelendirilerek dışlanmıştır (Iggers 2000: 82).

Sistemin kalıcılığının geniş bir coğrafyada birbirlerinden çok farklı etnik, dinsel ve kültürel özelliklere sahip halkların aralarındaki ortak tarih, din, kültür bağlarını zayıflatarak “SSCB vatandaşlığı” ve “sosyalist ideoloji” temelinde yeni kimlikler yaratmaktan geçtiğini farkında olan Sovyet yöneticileri, tıpkı her cumhuriyete ayrı harflerden oluşan Kiril alfabesi uygulamasında olduğu gibi, Birliğe dâhil halkları ulusal tarihleri yerine kendilerine verilen cumhuriyetler ile sınırlandırılan bölgesel tarihler yazmaya zorlamışlardır (Ağayev 2006; Hacısalihoğlu 2012: 104). Böylece etnik kökene bağlı olmaksızın cumhuriyetlerin sahip oldukları siyasi sınırların tarihsel geçmişinin ele alındığı bu “vatan tarihi” yaklaşımında aynı zamanda bu halkların tarihleri de ideolojik bir bakış açısıyla ele alınmış, tarihsel gerçekler Sovyet yönetiminin güncel politik çıkarları doğrultusunda çarpıtılmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan tarih yazıcılığında ve tarih öğretim sisteminde çarpıtma, görmezden gelme, abartma gibi tarihin kötüye kullanım biçimlerine yaygın bir şekilde başvurulmuştur (Turan 2012: 303-306). Azerbaycan halkının etnik kökeninin Türk olduğunun gözden kaçırılarak Manna, Med, Atropatena kabile birliklerine dayandırılması, Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinin “Azerbaycan’ın Rusya’yla birleştirilmesi” şeklinde yumuşatılarak sunulması ve ileri bir adım olarak görülmesi (Ağayev 2002: 404), tarihteki Türk ve Müslüman devletlerin işgalci, yağmacı, barbar olarak sunulması, Azerbaycan halkının zihninde bu devletlerle ilgili olumsuz yargı

oluşturulmaya çalışılması, Kuzey Azerbaycan'da kurulan ilk modern ulus devlet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin görmezden gelinmesi, bu devletin kurucularının İngilizlerin ve Türklerin işbirlikçisi olarak gösterilmesi, Kızıl Ordu'nun Kuzey Azerbaycan'ı işgalinin "Azerbaycan'ın SSCB'ye gönüllü surette dâhil olması" şeklinde sunulması Sovyet tarihçiliğinin tarihi kötüye kullanma biçimlerinin sadece birkaç örneğini oluşturmaktadır.

SSCB döneminde Azerbaycan'da tarih derslerinin öğretilmesinde "disiplin dışı amaçlar" ön planda tutulmuş olup, bu derslerde çok açık ve katı bir şekilde Marksist-Leninist ideolojinin yeni yetişen nesillere aktarılması ön planda tutulmuştur. Tarih derslerinin öğretilmesinde sosyalist sistemin yerleşmesi ve kendisini yeniden üretmesini sağlayacak Sovyet vatanına sevgi ve sosyalist ideolojiye bağlılık temel amaç olarak görülmüştür (Turan 2015: 94). SSCB genelinde olduğu gibi Azerbaycan SSC'de okutulan SSCB Tarihi ve Genel Tarih öğretim programı ve ders kitapları Rus ve sosyalist merkezli bakış açılarıyla hazırlanmış, konuların büyük kısmı Rus tarihinden oluşturulmuştur. Ancak 1959 yılından itibaren sadece SSCB Tarihi dersi kapsamında ve bu dersin konularıyla bağlantılı olmak üzere, sınırlı ders saatinde Azerbaycan tarihiyle ilgili bazı konuların öğretim programına alınmasına izin verilmiştir (Turan 2015: 77).

SSCB döneminde sosyalist ideolojinin de bir gereği olarak Çarlık döneminde uygulanan ulemanın sosyal hayattaki, özellikle eğitim üzerindeki rolünün sınırlandırılması politikası daha katı bir biçimde uygulanmıştır. Benzer şekilde Azerbaycan halkının dini inanç ve geleneklerini yaşamaları da engellenmeye çalışılmıştır. Halkın inanç, gelenek ve değerlerine yönelik bu müdahaleler Azerbaycan halkının tepkisine yol açmış olmakla birlikte, Çarlık döneminde başlatılan laik toplum yaratma idealine önemli ölçüde ulaşılmasını sağlamıştır. Yine uygulanan bu politikalar Azerbaycan ulusal kimliğinin hem başta Türkiye olmak üzere Türk Dünyasından hem de Fars-İran kültür çevresinden daha da ayrışmasına ve Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanıya somutlaşan modern Azerbaycan ulusal kimliğinin "Azerbaycanlılık" temelinde gelişerek daha kendine özgü bir hal almasına yol açmıştır. Böylece SSCB'nin ideolojisi ve Azerbaycan'da uyguladığı eğitim, kültür, tarih, dil ve alfabe gibi politikalar bir yandan Azerbaycan ulusal kimliğinin çevresel etkilerden daha da soyutlanmasına ve ayrışmasına yol açarken, aynı zamanda etnik köken, tarih, dil, alfabe, din ve gelenekler konusundaki çarpıtma, engelleme ve dayatma içeren resmi bakış ve uygulamalar ile komşu Ermeniler ve Gürcülere oranla daha dışlayıcı bir tutuma maruz bıraktığı düşüncesi Azerbaycan ulusal kimliğinin SSCB yönetimi ve sosyalist ideoloji karşılığı temelinde gelişmesi ve pekişmesine yol açmıştır.

SSCB döneminde Sovyet toplumu oluşturmak için toplumun maddi ve manevi hayatı bu şekilde çepeçevre kuşatılmış olsa da halklar kendi geleneksel yaşamlarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Ulusal duygular Sovyetler Birliğinin en katı dönemlerinde bile sosyal hayatın içinde gündelik pratiklerde varlığını sürdürmüştür. Sovyet rejimi içerisinde gerçekleşmesi çok zor gibi görünen geleneklerin yaşatılması Sovyet yönetiminin bu halklara verdiği ulusal biçimden güç almaktaydı (Roy 2005: 170-171).

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde "Azerbaycanlı" kimliği SSCB'deki Azerbaycanlıların çoğunun temel kimliği haline gelmiş ve SSCB'nin

dağılmasına kadar bu kimliklerini korumuşlardır. Bu süreçte Azerbaycan dili hem edebi dil, hem de konuşma dili olma niteliğini sürdürmüş ve Azerbaycan halkı Sovyet halkları arasında en az Ruslaşmış toplumlardan birisi olarak kalmayı başarmıştır (Shaffer 2008: 129). Ancak yine de ulusal bilinç bakımından Kuzey Azerbaycan toplumu birbirine zıt, Ruslaşmış elit ve kendini anlamak isteyen fakat milli bilinci karmaşık olan halk biçiminde ikiye bölünmüştür: Bir yanda modernleşmeci bilinci temsil eden sayıca az fakat hâkim tabaka (Ruslaşmış elit), diğer yanda milli yaşamını kendi anladığı şekilde oluşturmak isteyen daha geniş kesimler (Nesibli 2001: 146).

Sovyet döneminin sonlarına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da baskın yönlerini Türklük ve İslamlığın oluşturduğu, Fars, Rus ve Sovyet etkilerinden de farklı tonlar taşıyan özgün, laik ve modern bir Azerbaycanlı kimliğinin hâkim ulusal kimlik durumunda olduğunu söylemek mümkündür.

4. Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi ve Çağdaş Azerbaycan Ulusal Kimliği

1987 yılında Haydar Aliyev'in Moskova'daki SSCB Politbüro üyeliği görevinden alınmasıyla başlayan süreçte Azerbaycan ile Moskova arasındaki ilişkiler gerilimli bir seyir izlemiştir. Bu olayın hemen ardından Ermenilerin Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia ederek fiili işgale girişmeleri, bu olayların arkasında Gorbaçov'un danışmanlarından Ermeni kökenli Aganbekyan'ın bulunduğu anlaşılması, Ocak 1990'da Rus birliklerinin Bakü'ye girerek çok sayıda sivili katletmesi ve Karabağ olaylarında Sovyet yönetimi ve ordusunun Ermenilerden yana tavır almaları gibi gelişmeler Azerbaycan halkının belleğinde Çarlık yönetiminin başlangıcından itibaren Gayrimüslimler, özellikle de Ermeniler karşısında maruz kalınan benzeri haksızlıkları ve ayrımcı uygulamaları yeniden canlandırarak SSCB ile aradaki duygusal bağların tamamen kopmasına yol açmıştır.

Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren süreçte ilk ve en önemli adımlar Azerbaycan KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Ayaz Muttalibov döneminde ve yine aslında bir Sovyet kurumu olan Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından atılmıştır. Muttalibov döneminde, Şubat 1991'de Azerbaycan SSC'nin adı Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Böylece daha önceden başlayan SSCB ile duygusal kopuşa hukuksal bir nitelik kazandırılmıştır. Bunu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin de devlet sembolü olan üç renkli bayrağın Azerbaycan Cumhuriyetinin bayrağı olarak kabul edilmesi kararı izlemiştir. Bu dönemde Azerbaycan yönetici, aydın ve halkın büyük kesimi SSCB'den uzaklaşdığı ölçüde kendi köklerine, Sovyet öncesi döneme ve özellikle Mehmet Emin Resulzâde liderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yönelmiş ve bu dönemi referans almaya başlamışlardır. Nitekim bu durum Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 18 Ekim 1991'de kabul ettiği "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında anayasa sözleşmesi"nde de ifade bulmuştur. Bu anayasa metninin ilk üç maddesinde Kızıl Ordu birliklerinin 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son vermesi "Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali" olarak nitelendirilmekte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918-1920 yılları arasında yaşamış olan bu devletin varisi ve devamı olduğu belirtilmekte ve SSCB'nin kurulmasıyla ilgili 30 Aralık 1922 tarihli sözleşmenin Azerbaycan'la ilgili kısımlarının geçersiz olduğu hükme bağlanmaktadır. Bu sözleşmede ayrıca Azerbaycan'da yaklaşık yetmiş yıl süren Sovyet

yönetim tarzı “sömürgecilik” olarak değerlendirilmekte; bu dönemde Azerbaycan’ın doğal kaynaklarının acımasızca sömürüldüğü, ulusal kaynaklarının yağmalandığı, Azerbaycan halkının soruşturma ve kitlesel cezalandırmalara tabi tutularak onurlarının ayaklar altına alındığı ifade edilmektedir (URL-1).

Ayaz Muttalibov döneminde Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişimi için atılan önemli bir adım da 25 Aralık 1991’de Latin alfabesinin kabul edilmesi olmuştur. Böylece 1939 yılında Ruslaştırmanın bir aracı olmak üzere kabul edilen Kiril alfabesinin kullanımına son verilmesi süreci başlatılmıştır. Fakat Kiril alfabesinin tamamen kaldırılması on yıla yayılan uzun bir geçiş döneminin ardından ancak 2001 yılında Haydar Aliyev’in yayınladığı bir kararname ile mümkün olabilmiştir. Bu değişiklikle Azerbaycan’da 52 yıl kullanılan Kiril alfabesi yerini Latin alfabesine bırakırken, 20. yüzyılda Azerbaycan’da üçüncü alfabe değişikliği gerçekleşmiş oluyordu. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş tıpkı 1919 yılında olduğu gibi gönüllü bir geçiş olmuş ve kamuoyunda tartışılma imkânı da bulabilmiştir. Özellikle 1980’lerin sonları ve 1990’ların başlarında yoğunlaşan bu tartışmalarda Azerbaycan’ın kültür ve medeniyetine yabancı ve Sovyet iktidarının baskı ve dayatmalarının bir ürünü olan Kiril alfabesinin Azerbaycan’ı köklerinden uzaklaştırmak amacıyla getirildiği üzerinde durulmuştur (Ergun 2010: 152-153).

Azerbaycan’da Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi Sovyet medeniyetinin ve mirasının reddinin yanı sıra, İran ve Arap dünyasına da mesafeli bir duruşun; buna karşılık başta Türkiye ile yakınlaşma olmak üzere, Çağdaş ve batılı değerlere yönelme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Dağlık Karabağ olaylarının dış politikada olduğu gibi iç siyasi dengeler üzerinde de belirleyici etkiye sahip olduğu bu dönemde Ermeniler karşısında üst üste uğranılan başarısızlıklar ve son olarak Hocalı yenilgisi Mart 1992’de Ayaz Muttalibov yönetiminin sonunu getirmiş ve yönetim Halk Cephesinin eline geçmiştir. Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) lideri Ebulfez Elçibey’in 7 Haziran 1992’de yapılan seçimleri kazanarak Azerbaycan cumhurbaşkanı olması toplumsal hayatın millileştirilmesini başlatan bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Böylece yüzyılın başında aydın hareketleriyle bir kültürel-eğitsel anlam taşıyan Türkçülük söylemi bu dönemde milliyetçi-bağımsızlıkçı bir siyasal program şekline almıştır (Ersanlı Behar 1996: 179). AHC’nin programının son şeklinde SSCB döneminde “Türk” adı üzerine konulan yasaklara duyulan tepkinin bir yansıması olarak Azerbaycan halkının isminin “Azerbaycan Türkü” olduğu belirtilmiştir. Elçibey döneminde ülkeyi saran yoğun iç ve dış sorunlar çözülmeye çalışılırken bir yandan da toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde sözlerini Ahmet Cevad’ın yazıp, Üzeyir Hacıbeyov’un bestelediği “Azerbaycan Marşı” Azerbaycan devletinin milli marşı olarak kabul edilmiş, yeni ve milli ders kitaplarının yazdırılması işine hız kazandırılmış, Türkçe yer adları canlandırılmış ve Ruslaştırılmış soy isim ekleri (-ov, ev) kaldırılmıştır. Bu dönemde çıkarılan kanunla dini inanç ve kurumlar üzerindeki her türlü yasak kaldırılırken Azerbaycan halkının kendi din ve geleneklerine uygun bayramların kutlanmasına başlanmıştır. 16 Aralık 1992 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde demokratik, laik, milli ve evrensel değerlere dayalı bir eğitim sistemi kurmayı amaçlayan Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu çıkarılmıştır.

Elçibey döneminde atılan en önemli adımlardan birisi 22 Aralık 1992 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili hakkında” kanunun çıkarılması olmuştur. Bu kanunun birinci maddesinde Azerbaycan devletinin resmi dilinin “Türk dili” olduğu ve devlet kurumlarındaki her türlü işlerin Türk diliyle yürütüleceği belirtilmektedir. Bu kanunun kabul edilmesiyle Sovyet yönetiminin 1939 yılından itibaren Azerbaycan dilinin “Türk dili” olduğu gerçeği üzerine koyduğu yasak kaldırılmış oluyordu.

Ebulfez Elçibey’in 4 Haziran 1993 tarihinde Albay Suret Hüseyinov tarafından gerçekleştirilen bir askeri darbe sonucunda istifa etmek zorunda kalması üzerine Bakü’ye davet edilen Haydar Aliyev önce Milli Meclis Başkanlığı görevine, getirilmiş; 24 Haziran 1993 tarihinde ise Azerbaycan Milli Meclisi tarafından Azerbaycan Devlet Başkanlığı görevine seçilmiştir.

Haydar Aliyev’in Azerbaycan’da işbaşına geçmesinden sonra genel olarak Azerbaycan bağımsızlık sürecinde güçlenen ve Ebulfez Elçibey döneminin uygulamalarıyla belli ölçülerde ete kemiğe bürünen Türkçü politikalar terk edilerek kökleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne dayanmakla birlikte SSCB döneminin ideolojik ve politik çıkarlarına uygun düştüğü için desteklenen ve bu nedenle de güçlenen “Azerbaycanlılık” politikalarına geri dönmüştür. Bu politika değişikliği en açık şekilde 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Anayasası ve 2002 yılında bu anayasaya uygun olarak çıkarılan “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Dili Hakkında Kanun”da görülmektedir. Her iki belgede de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin “Azerbaycan dili” olduğu belirtilmektedir (Turan 2017: 601). Yine bu yasalarda vatandaşların istedikleri dillerde eğitim almalarına olanak sağlanması ve Bağımsız Devletler Topluluğu’na üye olunması bazı kesimler tarafından Sovyet dönemi politikalarına geri dönüş olarak değerlendirilerek eleştirilmiştir.

Haydar Aliyev’in izlediği politikaları her ne kadar “eski parti nomenklaturasının hâkimiyetini yeniden canlandırmak”, “Rusya’yı rahatsız etmemek” ve “eski siyasal elitin desteğini sağlamaya çalışmak” (Nesibli 2001: 147) şeklinde değerlendirmek mümkünse de bu uygulamaların bir ölçüde ülkenin o gün içinde bulunduğu şartların bir sonucu ve gereği olduğu da bir gerçektir. Aliyev’in politikalarını ana hatlarıyla işgal altındaki Dağlık Karabağ’ı kurtarmak, milli ordu kurmak ve belirli bir ekonomik kalkınma ve refah düzeyine ulaşmak için gerekli zamanı kazandıracak şekilde dış politikada bir “denge politikası” izlemek; içeride ise etnik grupların huzursuzluğuna ve etnik bölünmeye yol açacak politikalardan sakınmak için SSCB dönemindeki kazanımların ve statülerin korunarak statükonun devamını sağlamak şeklinde özetlemek mümkündür. Haydar Aliyev Azerbaycan’ın içinde bulunduğu etnik ve politik dağınıklığı önlemenin yolunu SSCB döneminde kurulmuş dengelerin devamında görmüş, Elçibey döneminde izlenen Türkçü söylem ve politikaların Azerbaycan’da yaşayan tüm halkları kapsamadığı yönündeki iddiaların önünü kesmek amacıyla daha kapsayıcı olduğu değerlendirilen ve bu konuda bir birikim ve geleneğin oluştuğuna inanılan “Azerbaycanlılık” söylemine ve politikalarına dönüş yapmıştır. Bu politika değişikliğiyle pratikte Azerbaycan’ın iç ve dış politikasında manevra yeteneğinin genişleyeceği, bölgedeki üç büyük devlet olan Türkiye, Rusya ve İran ile ilişkilerin aynı anda ve dostane bir şekilde sürdürülmesine daha elverişli bir zemin yaratılacağı düşünülmüş olmalıdır. Ayrıca belirtmek gerekir ki

Aliyev'in uyguladığı Azerbaycanlılık politikası Türkçülüğü dışlamamakta; Azerbaycanlılık, daha çok resmi düzeyde kalan bir söylem niteliği taşımaktadır.

Haydar Aliyev döneminde, 18 Haziran 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmaları ile gazete ve kitap yayınlarının Latin alfabesiyle yapılmasını zorunlu hale getirilerek, 25 Aralık 1991 tarihinde kabul edilen ancak bir türlü tam olarak uygulanamayan Latin alfabesine geçişin tamamlanmasını sağlamıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecine eşlik eden SSCB ve Ermenistan'la yaşanan gerilimler ve özellikle Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesi, Azerbaycan'da Türkçü fikirlerin uyanmasına ve gelişmesine elverişli bir ortam yaratmıştır. Bu durumda normal şartlarda Azerbaycan halkının zihninde ve toplumsal yaşamında Sovyet ideolojisinin etkilerinin zayıflaması daha uzun bir zaman alacakken, bahsedilen bu gelişmeler Sovyet ideolojisinin reddini ve Türklük ve İslam bilincinin toplumsal tabana yayılarak öz değerlere dönüşü hızlandırmıştır. Bu gün gelinen noktada Azerbaycan ulusal kimliğinin Türk ve Müslüman yönleri ağır basmakla birlikte Türk, İran ve Rus kimliklerinden farklı fakat bu kimliklerin hepsinden değişen oranlarda tonlar taşıyan modern ve laik bir ulusal kimliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliklerinin oluşması ve şekillenmesi Azerbaycan'ın sahip olduğu kendine özgü coğrafi, tarihsel, kültürel ve siyasal şartlar altında gerçekleşmiştir. Bu şartlar genel olarak Azerbaycan'ın yer aldığı coğrafi ve stratejik konumu, tarihsel olarak Türk-Fars-Rus, İslam-Hıristiyan, Sünni-Şii gibi farklı etnik-dinsel-kültürel alanlar ile Osmanlı-İran-Rus siyasi nüfuz bölgelerinin kavşak noktasında bulunması gibi özelliklerdir. Bu özellikler bir yandan Azerbaycan'ın tarih boyunca sık sık istila ve işgallere maruz kalmasına yol açarken, kültürel etkilere de açık hale getirmiştir. Bu özelliklerin Azerbaycan tarihi ve kimlik oluşumu üzerindeki somut yansımaları 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Rusya ve İran arasında paylaşılmasıyla Azerbaycan'da "kuzeyli" "güneyli" olmak üzere "bölünmüş halk" ve "bölünmüş vatan" duygusunun gelişmesine yol açması ve Kuzey Azerbaycan'ın yaklaşık son iki yüz yıllık süreçte altı farklı siyasi-ideolojik devlet yapılanmasına ev sahipliği yapması olmuştur.

Azerbaycan'da ulus düşüncesinin gelişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus Çarlığı yönetimi altında gerçekleşmiştir. Bu dönemde özellikle Rus okullarında eğitim gördükten sonra St. Petersburg ve Moskova gibi Rus ya da çeşitli Avrupa kentlerinde yükseköğretim gören ve bu merkezlerde Fransız İhtilalinin yaydığı ulusçuluk fikirlerinden etkilenmiş olarak Azerbaycan'a dönen aydınların eğitim, basın ve yayın alanlarında ulusal uyanışı sağlamaya yönelik faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Kuzey Azerbaycan'da 1870'li yılların sonlarından itibaren Bakü petrolünün uluslararası piyasaya açılması Azerbaycan'da sınırlı da olsa ulusal burjuvazinin doğmasına yol açmıştır. Ulusal burjuvazinin ulusal konulara duyarlılık göstermesi ve aydınların ulusal uyanışı sağlayıcı faaliyetlerine maddi destek sunmaları ulusal uyanışın başlaması ve ulusal kimliğin gelişmesi üzerinde olumlu rol oynamıştır. Bu dönemde ulusal basının doğması ve yaygınlaşmasıyla eğitimde yenilik hareketleri sonucu anadilde eğitimin

yaygınlaştırılması gibi etkenler Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişimini hızlandırmıştır.

Kuzey Azerbaycan'da ulusal düşüncenin doğmasında ve gelişmesinde İstanbul'daki Türkçü edebi-siyasi çevrelerin de önemli etkisi olmuştur. İstanbul'da özellikle II. Meşrutiyet döneminde güçlenen Türkçülük akımı Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, M. Emin Resulzâde başta olmak üzere birçok Azerbaycanlı aydını fikri-siyasi yönden etkilemiştir. Bu Azerbaycanlı aydınlar İstanbul üzerinden tanıştıkları Batılı ve ulusçu fikirleri Kuzey Azerbaycan'a taşıyarak, gelişmeye başlayan ulusal basın yoluyla orada da yayılmasına öncülük etmişlerdir.

Çarlık yönetiminin sonlarına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş önemli ölçüde tamamlanmıştır.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Azerbaycan ulusunun ve devletin tarihi varlığı kayıt altına alınmış ve yaklaşık iki yıl yaşayabilen Azerbaycan tarihinin bu ilk modern ulus-devlet modeli Kuzey Azerbaycan tarihinin daha sonraki aşamalarının referans noktasını oluşturmuştur. Bu devletin kurulmasıyla Kuzey Azerbaycan'da ulus düşüncesi uygulama aşamasına ulaşırken, Azerbaycan vatanının, halkının ve dilinin de ismi belirlenmiştir.

1920 Nisanında Kızıl Ordunun Bakü'yü işgaliyle başlayan Kuzey Azerbaycan'ın işgali süreci 1922 yılında Azerbaycan'ın SSCB'ye katılmasıyla tamamlanmış, böylece Kuzey Azerbaycan tarihinin 1991 yılına kadar sürecek yaklaşık yetmiş yıllık yeni bir aşaması başlamıştır.

SSCB yönetimi SSCB'ye dâhil tüm halklar gibi Kuzey Azerbaycan halkının da etnik ve dinsel her türlü geleneksel aidiyet bağlarını kopararak sosyalist ideoloji ve Sovyet vatanseverliği temelinde SSCB'ye vatandaşlık bağıyla bağlanmış yeni tipli bir Sovyet toplumu yaratmayı hedeflemiştir. Rus dili ve kültürünün önemli bir bileşeni olduğu Sosyalist Sovyet vatandaşlığı SSCB genelinde bir üst kimlik olarak oluşturulup geliştirilmeye çalışılırken Kuzey Azerbaycan'da da içeriği sosyalist ideoloji ve SSCB yönetiminin yönetsel amaçlarına ve çıkarlarına hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenmiş "Azerbaycanlılık" kimliği geliştirilmeye çalışılmıştır. SSCB yönetimi söz konusu kimlikleri yaratmak ve geliştirebilmek için eğitim, kültür, dil, alfabe ve tarihten birer araç olarak yararlanmıştır. Sovyet döneminde uygulanan politikalar Kuzey Azerbaycan'da Sovyet öncesi dönemde oluşmuş olan Azerbaycanlılık ve laiklik gibi kimlik unsurlarının hem içerikçe değişmesini hem de pekişmesini sağlamıştır.

1990'lı yılların sonlarına doğru güçlenen bağımsızlık sürecinin Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgalleriyle eş zamanlı olarak gelişmesi, Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliklerini Rus-Sovyet ve Ermeni karşıtlığı temelinde konumlandırmalarına ve Türkçülük akımının güçlenmesine yol açmıştır. Bir ölçüde tepkisel ve konjonktürel olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşım özellikle Azerbaycan Halk Cephesi döneminde ve Ebulfez Elçibey'in şahsında ifadesini bulmuştur. 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Elçibey döneminde uygulanan Türkçü politikalar yerini Türklük ve Müslümanlığın temel unsurlar olarak kabul edildiği bir Azerbaycanlılık anlayışına bırakmıştır.

Kaynaklar

- Açıkkaya, Savaş. “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1 (28/2010): 403-420.
- Ağayev, Elnur. “Sovyet İdeolojisi Işığında Azerbaycan'da Resmî Tarih Tezi”. *Yeni Türkiye*, 46 (2002): 391-412.
- Ağayev, Elnur. “Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği”. *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2006.
- Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- Aliyeva, Gönül. “SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması”. *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2005.
- Aliyeva Kengerli, Aybeniz. *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2008.
- Alpargu, Mehmet ve Enis Şahin. “Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi”. *Akademik İncelemeler*, 2 (1/2007): 329-345
- Asker, Ali. “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. Yüzyılın Sonu–20. Yüzyılın Başı)”. *Yeni Türkiye*, 75 (2015a): 516-535.
- Asker, Ali. “Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”. *Yeni Türkiye*, 75 (2015b): 536-546.
- Aslan, Betül. *Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 2004.
- Buniyatov, Ziya Musa. “Azerbaycan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4 (1991): 317-322.
- Cihangirov, Muradhan. *Azerbaycan Milli Edebi Dilinin Teşekkülü*. Birinci Hisse, Bakü: Elm Neşriyatı, 1978.
- Çamalan, Ahmet. “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusya'sı Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”. *Journal of Qafqaz University*, 31 (2011): 36-50.
- Çay, Abdulhaluk. “Azerbaycan'da Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1/1983): 67-72.
- Elekberli, Faik. “Türklüğümüz, Oğuzluğumuz, ve Azerbaycanlığımız”. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TÜRK SOSBİLDER)*, 1 (2/2016): 69-82.
- Ergun, Ayça. “Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”. *Bilgi*, 54 (2010): 139-160.
- Ersanlı Behar, Büşra. “Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20/1991-) ve Türkçülük”. *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995) Ayrı Basım*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, (1996): 175-192.
- Fragner, G. Berg. “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”. *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları: 20.*

- Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek* (Ed. Willem Van Schendel- Eric J. Zürcher) (Çev. Selda Somuncuoğlu) İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 23-48.
- Göl, Ayla. “Azeri Ulusal Kimliğinin Yapılandırılmasındaki Sorunlar”. *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri* (Ed. Emine Gürsoy-Naskali - Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları, 2002, 333-346.
- Hacısalihioğlu, Fuat. “Azerbaycan’da Tarihçilik”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2012.
- Hasanlı, Cemil. *Azerbaycan Tarihi (1918-1920)*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998, 93-96.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar, erken dönemden 21. yüzyıla*. Çev. Kezban Acar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Iggers, Georg G. *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*. (Çev. Gül Çağalı Güven) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Keykurun, Naki. *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*. Ankara: İlke Kitap ve Yayınevi, 1998.
- Lewin, Moshe. *Sovyet Yüzyılı*. (Çev. Renan Akman) İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Löwy, Michael. “Marksistler ve Ulusal Sorun” (Çev. Bülent Aksoy) *Birikim*, 23 (Ocak 1977): 65-83.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Nesibli, Nesib. “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”. *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, 7 (1) (İlkbahar/2001), 132-160.
- Resulzâde, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)* İstanbul: 1990.
- Roy, Oliver. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (Çev. Mehmet Moralı) İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Seferov, Rehman. “Azerbaycan’da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 285 (2005): 285-297.
- Shaffer, Brenda. *Sınırlar ve Kardeşler, İranlı ve Azerbaycanlı Kimliği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Stalin, Josef. *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*. (Çev. Muzaffer Erdost) Ankara: Sol Yayınları, 1994.
- Süleymanlı, Ebulfez. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*. (Çev. Nuray Mert) İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Turan, Refik. “İdeolojik Amaçlı Tarih Öğretimi: Sovyet Döneminde Azerbaycan’da Okutulan Tarih Ders Kitapları ve Tarih Dersi Öğretim Programları Üzerine Bir İnceleme”. *5. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi Tam Metinler*, Ankara: 2012, 300-307.
- Turan, Refik. *Azerbaycan’da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, 2015.

- Turan, Refik. “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, (Güz, 2017): 593-612.
- Türkyılmaz, Selçuk. “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası” *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, (Haziran 2010): 123-254.
- URL-1 Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında 18 Ekim 1991 Tarih ve 222-XII sayılı Kanun: <http://stracker.bos.ru/azlaws/0222-xii.html> (Son Erişim Tarihi: 10.7.2017)
- Yagublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015:
- Yerasimov, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Yıldırım, İrfan Murat. “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”. *TEKE Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013): 147-160.
- Zizek, Slavoj. *Stalinizm Ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı?* (Çev. Sabri Gürses) İstanbul: Encore Yayınları, 2008.

ZAKASPI OBLASTINDA SOVYETLERE KARŞI HAREKETİN
TARİHİNDEN (1920-1925)
ZAKASPI OBLASTYND A SOWETLERE GARŞY HEREKETİN
TARYHYNDAN (1920-1925-NJI ÝYLLAR)
FROM THE HISTORY OF ACTIONS AGAINST SOVIETS IN
TRANSCASPIAN OBLAST (1920-1925)

TAHİR AŞİROV

Yrd. Doç.Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi
Asst. Prof.Dr. Bulent Ecevit University
tahirashirov@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9684-0834

JUMADURDI ANNAORAZOV

Dr. Mahtumkulu Devlet Üniversitesi
Dr. Mahtumkulu State University

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.09.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.12.2017
Sayfa-*Pages* : 453-476
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat1646>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**ZAKASPI OBLASTINDA SOVYETLERE KARŞI HAREKETİN
TARİHİNDEN (1920-1925)
ZAKASPI OBLASTYNDYNDY SOWETLERE GARŞY HEREKETİN
TARYHYNDAN (1920-1925-NJI ÝYLLAR)
FROM THE HISTORY OF ACTIONS AGAINST SOVIETS IN
TRANSCASPIAN OBLAST (1920-1925)**

TAHİR AŞIROV-JUMADURDI ANNAORAZOV

Öz

Sovyet döneminde (1917-1991) Orta Asya'nın diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Türkmenistan'da da Sovyetlere karşı hareket etme hakkında çok çalışma yapıldı. Genel olarak 1918-1921, 1924, 1927-1928 ve 1931-1933 yıllarındaki olaylar üzerinde çokça duruldu. Bu vakalar Balkan vilayeti ve çevresinde gerçekleşti. Ancak 1920-1925 yıllarından önceki Zakaspi oblastının (1921 yılından 1924 yılının Ekim ayına kadar Türkmen oblasti) Aşgabat, Tejen ve Merv okruglarında Sovyetlere karşı gerçekleştirilen mücadeleler hakkında neredeyse hiçbir şey yazılmadı. Bunun temel nedeninde Onun da temel nedeni bu yerlerde Sovyetlere karşı ayaklanma Türkmenistan'ın diğer yerlerindeki olaylara baktığında çok düşük seviyede oldu. Kalemeye alınan yazıların çoğunda olaylar tek taraflı ele alınmıştı. Bunun için, bu makalede Türkmenistan'ın arşivlerinden toplanan belgelerin esasında 1920-1925 yıllarda Türkistan Otonom Sovyet Sosyalistik Cumhuriyetinin (TOSSC) Zakaspi (Türkmen) oblastında Sovyet hükümetine karşı çıkan ve ayaklanan grupların, onların gerçekleştirdiği mücadelenin tarihi beyan edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Türkistan, Zakaspi oblasti, Sovyetler, karşı hareket

Abstract

In the Soviet period (1917-1991) as it was in other Central Asian republics, in Turkmenistan there were written many works on actions against the Soviet regime. Especially, much attention was given to the events of 1918-1921, 1924, 1927-1928 and 1931-1933. These events occurred mostly in present Dashoguz (places where Khiva Turkmens lived) and Balkan velayats (regions) of Turkmenistan. But there was not written much on fights of 1920-1925 against Soviets in Transcaspiian Oblast (from 1921 to October of 1924 the Turkmen Oblast) in Ashgabat, Tejen, Merv districts. The main reason of that is the revolts in these areas were in minimal level compared to the other parts of Turkmenistan. Many of the works reflected the events from only one side. Thus, in this article on the basis of materials obtained from archives of Turkmenistan, attempt is made to reflect the history of rebel groups that led fight against Soviet regime in the Transcaspiian Oblast of Turkustan Autonomous Soviet Socialist Republic (TASSR).

Key Words: Turkmen, Turkustan, Transcaspiian Oblast, Soviets, actions against

Giriş

1920-1935-nji ýyllarda sowet häkimiýetine garşy alnyp barlan ýaragly göreş türkmen taryh ylymynda heniz doly öwrenilmedik meseleleriň biri hasap edilýär. Sowetler döwründe bu meseläniň taryhy bilen baglanyşykly köp sanly kitaplar, kitapçalar, makalalar we bu hereketi basyp ýatyrmagy gatnaşanlaryň köpsanly ýatlamalary çap

edildi. Emma olaryň aglaba bölegi propagandistik häsiýetdäki işlerdi, şonuň üçin hem biziň garaýan meselämiz bilen baglanyşykly wakalar “sowet ruhunda”, birtaraplaýyn beýan edilýärdi.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny gazanandan soň türkmen taryhynyň beýleki möhüm meseleleri bilen bir hatarda sowetlere garşy hereketiň taryhyny öwrenmekde-de ep-esli öňegidişlik gazanyldy. Geçen ýyllaryň dowamynda, aýratyn hem XX asyryň 90-njy ýyllarynda, şu meseläniň taryhy bilen baglanyşykly birnäçe işler neşir edildi. Bu wajyp işler häzirkä döwürde-de dowam edýär (Annaorazow – Aşyrow, 2016; 2017).

Sowet Russiýasynda 1918-1920-nji ýyllaryň raýatlyk urşy tamamlanandan soň Türküstan ASSR-niň Zakaspi oblastynda, şeýle hem Hywanyň we Buharynyň türkmen ilaty ýaşaýan sebitlerinde sowet häkimiýeti berkarar edildi. Emma sowet häkimiýeti heniz berk däl. Sebäbi raýatlyk urşy ýyllarynda ýeňlişe sezewar edilen sowetlere garşy güýçler öňki Hywa hanlygynyň we Buhara emirliginiň, Türküstan ASSR-niň Zakaspi oblastynyň Garagum çöli bilen serhetleşýän ýerlerinde we gum içinde ýerleşmek bilen, sowet häkimiýetine garşy göreşi täzeden ýaýbaňlandyrdylar.

I- Zakaspi Oblastynda Sowetlere Garşy Hereketler

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynda sowetlere garşy hereketiň ýaýran ýerleriniň biri-de Zakaspi oblasti boldy, Tejen sebitleri bolsa Zakaspidäki sowetlere garşy hereketiň merkezine öwrüldi. Ahal-Mary sebitleriniň sowetlere garşy göreşýän güýçleri hem kynçylyk ýüze çykanda, köplenç Tejeniniň aýagyna gaçyp gelýärdiler. Demir ýoldan, dolandyryş merkezlerinden belli bir daşlykda ýerleşmegi Tejendäki güýçlere Zakaspiniň beýleki ýerlerine garanda has arkaýyn hereket etmäge mümkinçilik berýärdi. Emma Zakaspi oblastynda sowetlere garşy hereket Buharynyň, aýratyn hem Hywanyň türkmen ilaty ýaşaýan ýerlerindäkiden has gowşakdy hem-de guramaçylyk taýdan pes guralandy. Sebäbi Krasnowodsk, Aşgabat, Tejen we Merw uýezdleriniň ilatyndan çykan türkmen adamlary kolonial döwürde-de ýerli dolandyryş edaralarynda we patyşa goşunynda gulluk edipdiler. Sowet häkimiýeti berkarar edilenden soň hem Aşgabat we Merw uýezdleriniň ilaty Zakaspidäki sowet häkimiýetiniň esasy daýanjy boldy. Oblastyň ýerli dolandyryş edaralarynyň, partiýa-sowet guramalarynyň işgärleri hem esasan şu uýzdleriň wekillerinden jemlenýärdi. Ýöne olaryň arasynda Tejen uýezdinden bolan adamlar hem az däl.

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynda Zakaspi oblastynda sowetlere garşy göreşýän birnäçe toparlar hereket edýärdi. Bu barada “Ýeni Türkistan” žurnalynda “Türkmenistanda Menşewik we İnlis häkimiýeti ýyllarında Oraz Serdar, Tijen Abbas we beýlekileriniňbaştutanlygy astynda tertipli we tertipsiz aýry aýry Türkmen toparlary emele geliptir” diýip ýazypdyr (Ýeni Türkistan, 1928, s. 1-6.; Togan, 1981.) Zakaspi oblastynda sowetlere garşy göreşýän birnäçe toparlar uzak wagtlap dowam edendigi barada Baýmyrza Haýyt “Türkistanlılar (Türkmenler) Ak gwardiýaçılardan entäk 1919 ýylynda aýyryypdylar we azatlyk soweşçileriniň kömegi bilen hem sowetlere garşy bolan soweşlweini kabir toparlar 1934 ýylyna çenli dowam etdirýärler” diýip ýazypdyr (Baýmyrza, 1997, s. 89.). Türkistan Dewletleriniň Milli Müjadeleleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu ýaý. Olar esasan oblastyň Poltorask (Aşgabat), Tejen (häzir Ahal welaýatynyň Tejen, Babadaýhan, Altyn Asyr we Sarahs etraplary) we Merw (häzir Mary

welaýaty) uýezdlrinde hereket edýärdiler. Gürrüni edilyän döwürde häzirki Balkan welaýaty (şol döwürde Krasnowodsk uýezdi) boýunça diňe Garrygala sebitlerinde (häzirki Magtymguly etraby) hereket eden Begenjiň baştutanlygyndaky 6 adamdan ybarat bolan topar hasaba alnypdyr. Aşakda Zakaspi oblastynyň üç uýezdinde sowetlere garşy hereket eden toparlar hakynda maglumat getirilýär.

A. Poltorask Uýezdi Boýunça

1. Doganlar Semizowlar – 9 adam;
2. Aman Kõr – 7 adam;
3. Gurban Hoja – 9;
4. Nobat Artyk – 10;
5. Annamyrat – 11;
6. Annaberdi – 10;
7. Sary Teke – 9;
8. Gara Çopan – 5;
9. Kuly Kömek – 7;
10. Sapar Aly – 6;
11. Gurban Aly – 5;
12. Baýram Lagar – 11;
13. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk topar – 3;
14. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk topar – 3;
15. Begenç – 6.

Tutuş Poltorask uýezdi boýunça 15 topar bolup, ýigitleriniň jemi sany 109-a barabar bolupdyr (TMDA. Gazna, 177, ýazgy*, 1, iş 33, s. 80.).

B. Merw Uýezdi Boýunça

1. Jalwar han – 9;
2. Goçmyrat han – 6;
3. Annamyrat – 11;
4. Meret Durdy – 10;
5. Ýagmyr Bagşy – 5;
6. Gara Gylyç – 3;
7. Meret Murt – 8;
8. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 20;
9. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 26;
10. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 100;
11. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 20;
12. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 7;
13. Serkerdesiniň kimligi takyklanylmadyk başga ýerden gelen topar – 20;
14. Ata Mäneli – ?;
15. Ilmämmed Işanow – ?;

* Türkmenistanyň Merkezi döwlet arhiwi (mundan beýläk TMDA). Gazna (mundan beýläk “g”) ýazgy (mundan beýläk “ý”).

16. Daň han – 40.

Tutuş Merw uýezdi boýunça 16 topar bolup, olardaky ýigitleriň jemi sany Ata Mäneli bilen Ilmämmet Işanowyň toparyndakylar hasaba alynmanynda 265 adamdan ybarat bolupdyr (TMDA, g. 177, ý.1, iş 33, s. 80-81.).

C. Tejen Uýezdi Boýunça

1. Allanur Mynyja – 15;
2. Anna Saryýew – 16;
3. Çerkez han – 13;
4. Begler – 30;
5. Annaguly – 10;
6. Gara Gurban – 7;
7. Annanyýaz – 11;
8. Ýedi – 15;
9. Sary han – 40;
10. Halmyrat – 12;
11. Kasym – 20;
12. Anna Nury – 16;
13. Berdimyrat – 23;
14. Berdi we Sähet Muhamowlar – 27;
15. Annanyýaz – 7;
16. Gotur – 10.

Tutuş Tejen uýezdi boýunça 16 topar, 261 sany ýigit hasaba alnypdyr. 1920-1925-nji ýyllarda häli-şindi üytgäp duran maglumatlara görä, bütin Zakaspi oblasti boýunça jemi 47 sany topar hasaba alnyp, olardaky ýigitleriň jemi sany 535-e barabar bolupdyr (TMDA, s. 81.). Emma oblastiň içeri işler edaralarynyň hasabatlarynda aýdylyşy ýaly, bu maglumatlar doly däl hasap edilipdir. Sebäbi köp toparlaryň häli-şindi serhetden aňryk-bärik geçip durmaklary, olaryň takyk hasabatyny ýöretmäge mümkinçilik bermändir. Üstesine-de, ýokardaky maglumatlardan görnüşi ýaly, hasabatlarda Tejen hem-de Merw uýezdleriniň çöllük etraplarynda hereket eden we bu sebitleriň sowetlere garşy esasy güýçlerini özünde jemläň Hojaguly hanyň topary barada hiç zat aýdylmaýar.

Türkmen halkynyň geçmişi hem-de XX asyr taryhy barada köp maglumatlary toplan S. Gurbanowyň düzen tablisasynda Tejen uýezdinde ýokarda ady tutulanlardan başga-da Amanmyrat dilmajyň (40 atly), Ata şyryň (12), Abdy Garaýörmäniň (25), Çary Mellegiň (12), Gully Çolagyň (10), Sähedi Hojamyrazyň (30), Gulmaý hanyň (10), Hümmi Syçmazyň (10) we Baýram Bukawlynyň (10) toparlarynyň hereket edendigi görkezilýär. Sowetlere garşy göreşen güýçler bilen alnyp barlan söweşlere gatnaşygy B. Nyýazowyň ýazgylarynda Bäherden (häzirki Baharly etraby) taraplarda Galkan paryň we Sapar paryň atlary getirilýär (TSRMDA*. g.51,ý.16, iş 468, s.23; iş 601, s. 19.). Bulardan başga-da Z. Gabitow Tejende hereket eden toparlaryň arasynda Salyh baýyň baştutanlygynda 20 atlynyň, şeýle hem Mary-Tejen taraplarda hereket eden Ata Mäneliniň toparynda bolsa 40

* Türkmenistanyň syýasy resminamalaryň merkezi döwlet arhiwi (mundan beýläk TSRMDA).

atlynyň bolandygyny belleýär (TSRMDA, iş. 195, s. 21.). Zakaspi oblastynda hereket eden toparlara garşy alnyp barlan söweşlere gatnaşan K. Hümmedow Mary sebitlerinde Hally Sarygyň, Akynyýaz hanyň, Hydyr Ärsarynyň we Sapargulynyň baştutanlygyndaky toparlaryň atlaryny hem tutýar (TSRMDA, iş 833, s. 57.). Bulardan başga-da, bu döwürde Mellek Kuly Söwdagärowyň, Homma Işanowyň, Muhammet Kulynyň hem ownuk toparlary ýatlanyp geçilýär (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 5, s. 2).

1920-1925-nji ýyllarda Zakaspi oblastynda sowet häkimiýetine garşy çykyş eden toparlar bilen alnyp barlan söweş hereketleri, olaryň garşysyna hereket eden milisiýa bölümleri we taraplaryň ýitgileri barada käbir umumy maglumatlar ýüze çykarylady. Bu barada aşakdaky tablisada berilýär. (TMDA, g. 117, ý. 1, iş 33, s. 83-84.)

№	Atlybasylar	sany	söweşiň bolan wagty	Öldürilen baştutan	Öldürilen jigit	Ýaralanan baştutan	Ýaralanan jigit	ýesir düşen baştan	ýesir düşen jigit	söweş alyp baran sowet bölümleri	sowetleriň ýitgileri ölen	sowetleriň ýitgileri ýaraly	alnan ojalar		
													tüpeň	atlar	mallar
1	Keseki ýurtly	20	03.1921	-	-	-	-	1	14	Guşgy milisiýa bölümi	-	-	20	20	1000
2	Semizowlar	2	05.1921	-	-	-	-	1	1	Poltorask milisiýa bölümi	-	-	2	2	-
3	Ýagmyr Bagsy	5	7.02.1921	1	4	-	-	-	-	Ilmyradowyň serkerdeligindäki Ýolöten erkin milisiýa bölümi	-	-	5	5	5000
4	Serkerdesiniň kimligi takyklanylmanyk topar	5	05.05.1921	-	7	-	-	-	-	Zahwatowyň serkerdeligindäki Baýramaly milisiýa bölümi	-	-	8	7	2000
5	Meret Durdy	10	23.11.1921	-	-	-	-	-	-	Togtamyş erkin milisiýa bölümi	-	-	-	-	1000
6	Goçmyrat	6	01.1922	-	-	-	-	1	5	O. Sopyýewiň serkerdeligindäki Merw uýezd erkin milisiýa bölümi	-	-	6	6	-
7	Serkerdesiniň kimligi takyklanylmanyk topar	20	18.10.1922	-	3	-	-	-	6	Ilmyradowyň serkerdeligindäki Ýolöten erkin milisiýa bölümi	-	-	9	9	-
8	Begler	30	02.10.1923	-	14	-	-	-	-	Tejenîň milisiýa bölümi	-	-	14	17	3587
9	Ýedi	15	16.02.1924	1	13	-	-	-	1	Tejenîň milisiýa bölümi	-	2	15	15	-
10	Serkerdesiniň kimligi takyklanylmanyk topar	5	16.02.1924	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3	4	-
11	Serkerdesiniň kimligi takyklanyl-	3	25.11.1924	-	3	-	-	-	-	Daýna obasynyň öz-özüni gorayyş	-	-	3	3	-

	madyk topar									topary					
12	Aman Kör	7	27.05.1920	--		--		1	6	Bäherdeniň öz-özünü gorayyş topary	-	-	7	7	-
13	Serkerdesiniň kimligi takyklanyl-madyk topar	100	-	-	4	-	-	-	-	Enwer hanyň serkerdeligindäki Tagtabazar-Ýolöten erkin milisiýa bölümi	-	1	4	4	-
14	Gurban Hoja	48	-	-	-	-		5	48	Bäherdeniň erkin milisiýa bölümi	-	-	48	48	-
15	Nobat Artyk														
16	Annamyrat														
17	Annaberdi														
18	Sary Teke														
19	Gara Çopan	24	-	-	-	-		4	24	Poltorsk milisiýa bölüminiň erkin milisiýasy we öz-özünü gorayyş topary	-	-	24	24	-
20	Kuly Kömek														
21	Sapar Aly														
22	Gurban Aly														
23	Serkerdesiniň kimligi takyklanyl-madyk topar	26	07.01.1923	-	6	-	-	-	-	Akmyrat Gylyçmyradowyň serkerdeligindäki Baýramaly milisiýa bölümi	1	-	43	5	-
24	Meret Murt	8	-	-	-	-	2	-	-	Merw milisiýasynyň topary hem Meret Durdyny daşary ýurda gitmäge mejbur edýär.	1	1	-	-	-

Bellik: Tablisada sowet milisiýa bölümleri üçin netijesiz tamamlanan söweşler hasaba alynmandyr.

II-Sowetlere Garşy Hereket Eden Toparlaryň Geçiren İşleri

Sowetlere garşy hereket eden toparlaryň geçiren işleri barada aýdylanda, 1920-nji ýylyň ahyrynda – 1921-nji ýylyň başynda olar öz hereketlerini işjeňleşdirip başlaýarlar. 1921-nji ýylyň ýanwarynda Goçmyrat hanyň topary Wekilbazarda milisiýa bölümi bilen çaknyşýar. Şonda iki adam öldürilýär (TMDA, 1, iş 22, s. 43.). 1922-nji ýylyň noýabrynda Garrygala wolostynyň Gerkez obasynyň ýanynda bolan çaknyşykda Begenjiň topary O. Täçmämmedow tarapyndan serkerdelik edilýän Bäherden milisiýa bölümi tarapyndan serhetden aňryk gysylyp çykarylýar. Edil şol döwürler O. Sopyýewiň serkerdeligindäki Merw milisiýasynyň topary hem Meret Durdyny daşary ýurda gitmäge mejbur edýär.

Bu döwürler serhedin aňrysyndan Merw uýezdiniň ýerlerine ýaragly toparlar hem çozuşlary geçirip, ýerli ilatyň mallaryny talapdyrlar. 1921-nji ýylyň martynda Guşgy (häzirki Serhetabat) milisiýasynyň ýaragly bölümi tarapyndan Merw uýezdinden 1000 goňny sürüp äkitmäge synanyşyk eden owgan polkownigi ýanynyň 19 serbazy bilen saklanylýar (TMDA, g. 117, ý. 3, iş 39, s. 114.). Şonuň üçin hem sowetlere garşy göreşän toparlara we daşary ýurtly galtamanlara garşy göreşmek üçin Zakaspi oblastynda we uýezdlerde milisiýanyň ýaragly bölümleri döredilip başlanýar.

A. Zakaspi oblast milisiýa edaralary

1921-nji ýylda Zakaspi oblast milisiýa edaralarynyň şunça mukdarda gullukçylary bolupdyr:

1. Oblast milisiýa edarasynda – 11 adam;
2. Poltorask uýezd-şäher milisiýasynda – 172 adam;
3. Merw uýezd milisiýasynda – 258 adam;
4. Tejen uýezd milisiýasynda – 184 adam;
5. Krasnowodsk uýezd milisiýasynda – 75 adam.

Tutuş Zakaspi oblasti boýunça 680 milisiýoner gulluk edipdir (TMDA, ý. 1, iş 22, s. 60.).

Merw milisiýasynyň ilkinji ýaragly bölümi 1920-nji ýylyň 11-nji martynda döredilýär. «Aýratyn atly topar» diýlip atlandyrylan bu bölümde 34 sany türkmen ýigidi gulluk edip, onuň serkerdeligine Ç. Kömekow bilen O. Sopyýew bellenýär. 28 atlydan ybarat şeýle bölüm 1921-nji ýylda Togtamyş wolostynda-da döredilip, oňa E. Gүjүkow serkerdelik edipdir. (TMDA, s. 62.)¹². Elbetde türkmenlerden düzülen ýaragly milisiýa bölümleriniň uly ähmiýeti bolupdy. Sebäbi raýatlyk urşy tamamlanandan soň oblastda parahatçylygy ornaşdyrmakda, jenaýatçylyga garşy göreşmekde, türkmen-owgan we türkmen-eýran araçägini goramakda ýaragly milisiýa bölümleri uly işleri bitirdiler. Serhet goragy barada aýdylanda, onuň goragy 1924-nji ýylyň 5-nji aprelinden amala aşyrylyp başlanypdy (TMDA, g. 141, ý.1, iş 145, s. 241.).

B. Zakaspi Oblast Milisiýa Otrýadlary

1922-nji ýylyň 4-nji aprelinda Türküstan ASSR Halk Komissarlar Soweti oblast ispolkomlaryna meýletin milisiýa otrýadlaryny döretmäge ygtyýar berýär (TMDA, g. P-78, ý. 2, iş 68, s. 88.). Olary «erkin milisiýa otrýadlary» diýip hem atlandyrypdyrlar. Karara laýyklykda meýletin milisiýa otrýadlary ispolkomlar tarapyndan döredilip, onuň işine uýezd-şäher milisiýa bölümleri jogap beripdirler. Meýletin milisiýa otrýadlary uýezd-şäher milisiýa bölümleriniň tabynlygynda bolup, olar diňe sowetlere garşy göreşýän güýçleriň hereketine we galtamançylyga garşy göreşmek maksady bilen döredilipdir. Olary içerki gullugy amala aşyrmaga çekmeklik gadagan edilipdir. Netijede, 1922-nji ýylda Zakaspi oblastynda eýýäm meýletin ýa-da erkin milisiýa otrýadlarynyň 8-i hereket edýärdi:

1. Togtamyş meýletin milisiýa otrýady – 28 atly;
2. Utamyş meýletin milisiýa otrýady – 35 atly;
3. Ýolöten meýletin milisiýa otrýady – 25 atly;
4. Baýramaly meýletin milisiýa otrýady – 20 atly;
5. Tagtabazar meýletin milisiýa otrýady – 24 atly;
6. Tejen meýletin milisiýa otrýady – 35 atly;
7. Poltorask meýletin milisiýa otrýady – 38 atly;
8. Gökdepe meýletin milisiýa otrýady – 36 atly.

Tutuş oblast boýunça jemi 247 atly. 1923-nji ýylda meýletin milisiýa bölümlerinde gulluk edýänleriň sany 337 atla çenli artdyrylýar. (TMDA, g. 117, ý. 1, iş 48, s. 69-70.) Milli düzümi boýunça olarda diňe türkmenler gulluk edipdirler, ýöne baş sany rus milletinden bolan gullukçylar hem bolupdyr.

Meýletin milisiýa otrýadlary döwlet tarapyndan maliýeleşdirilmändir we olar özbaşdak hereket edipdirler. Olary azyk önümleri, egin-eşik, ulag, aýlyk bilen degişli uýezd ispolkomlary tarapyndan üpjün edilipdir we degişli uýezdiň ilatyndan ýygnaýan serişdeleriň hasabyna maliýeleşdirilipdir. 1925-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli Türkmenistan SSR-i boýunça meýletin milisiýa otrýadlarynyň düzümünde 221 adam gulluk edipdir. Olar okruglar boýunça şeýle bölünipdir:

1. Poltorask okrugy – 21 adam;
2. Merw okrugy – 40 adam;
3. Çärjew okrugy – 45 adam;
4. Kerki okrugy 45 adam;
5. Daşoguz okrugy – 71 adam. (TMDA, g. 3/78, ý. 1, iş 14, s. 77.)

Öz döwründe SSSR Ýaragly Güýçleriniň baş serkerdesi Kamenew «meýletin milisiýa bölümleri respublikalarda milli goşunlary döretmegiň ýolunda ilkinji ädim boldy» diýip belläpdir (TMDA, iş 63, s. 35.).

C. Zakaspi Oblastynda Aýratyn Maksatly Bölümler

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başynda Zakaspi oblastiýnda kommunistik partiýanyň agzalaryndan düzülen «aýratyn maksatly bölümler» (ÇON*) hem döredilýär. ÇON-lar Zakaspi oblastiýnda 1921-nji ýylyň 10-njy sentýabryndan döredilip başlanýar (TSRMDA, g. 39, ý. 1, iş 4, s. 53.). ÇON-laryň agzalary «kommunarlar» diýlip atlandyrylýardy. Olaryň maksady partiýa agzalaryna harby işi öwretmekden, «rewolýusiýanyň esgerlerini» terbiýeläp ýetişdirmekden ybarat bolupdyr (TSRMDA, iş 16, s. 40.). 1923-nji ýylyň 1-nji sentýabryna çenli ÇON-lardaky kommunarlaryň sany 551 adam ýetip, olar aşakdaky etraplarda we şäherlerde döredilipdir:

1. Ginzburg aýratyn rotasy – 53 adam;
2. Krasnowodskda – 80 adam;
3. Gazanjykda – 72 adam;
4. Poltoraskda – 346 adam. (TSRMDA, s. 56.) Olarda dürli milletleriň wekilleri gulluk edipdirler.

III-Hojaguly Hanyň Sowetlere Garşy Hereketler

A. Hojaguly Han we Sowetlere Garşy Hereketler

1920-1925-nji ýyllarda Zakaspi oblastiýnda sowetlere garşy hereket eden toparlaryň san taýdan ulusy we guramaçylyk taýdan has kämil guralany Hojaguly hanyň baştutanlygyndaky toparlansyk bolupdyr. Hojaguly hana çenli Tejen hem-de Merw uýezdlerindäki toparlaryň hereketi känbir guramaçylykly ýagdaýda bolmandyr; ol dagynyk häsiýetdedi.

Fewral rewolýusiýasyndan öň Tejende musulman mekdebinde mugallymçylyk eden Hojaguly Nyýazgulyýew Eziz hanyň (1887-1919) egindeşleriniň biri bolupdyr. Hojaguly han Wagtlaýyn hökümetiň döwründe Zakaspi oblastiýnyň Türkmen ispolnitel

* Bu bölümler rus dilinde «Части особого назначения (ЧОН)» diýlip atlandyrylypdyr.

komitetiniň işeňňir agzalarynyň biri bolupdy*. Ol 1918-1920-nji ýyllarda Eziz hanyň ýüzbaşylarynyň biri hökmünde tä akgwardiýaçylar ýeňlişe sezewar edilýänça aklaryň tarapynda durup söweşipdir. Eziz han Tejen oazisinde öz häkimiýetini berkarar edenden soň, häkimiýetleriň buýruklaryna garamazdan, özüçe häkimiýetini goramagy başarypdyr. Bu barada Baýmyrza Haýyt, “Eziz hanyň goşunlary, ýene Tejen oazisinde 1919 ýylyna çenli gyzyl we ak Ruslara garşy görülmedik gahrymanlyk bilen söweşdiler” diýip ýazypdyr (Baýmyrza, 1995, s. 281.). Ýene-de bu temada “Ýeni Türkistan” žurnalynda şeýle ýazypdyr.

“Türkistanyn Zakaspiý welaýatynda bolşowikler garşy göreşen we Merw töweregindäki söweşlerde ýüzlerje şehit we gurban berip bolşawikleri yzyna gaýtarmagy başaran Ezizi hanyň goşuny, padişanyň generaly Denikine boýun egmännligi üçin, 1919 ýylda Aşgabatda bolan İnlis komandirlerinden general Malleson tarapyndan ýaragsyzlandyrmak isledi. Eziz han, ýaraglaryny bermejek üçin şehit boldy ”

(Ýeni Türkistan, 1929, s. 5.).

Hojaguly han 1918-nji ýylyň awgustynda 30 atly bilen Zakaspiniň Funtikow tarapyndan baştutanlyk edilýän eser-menşewistik hökümetiniň adyndan Hywa – Jüneýt hanyňka hem gidipdi. Bu barada S. Narmedow, “1918-nji ýylyň awgustynda Zakaspiý ak gwardiýaçylary we interwentleri Jüneýt hanyň ýanynda patyşa goşunynyň ofiseri Hijaguly hany ygtyýarly wekil hökmünde iberdiler” diýip ýazypdyr (Narmedow, 1976, s. 51.). Ol 1918-nji ýylyň noýabr aýynyň ahylarynda Jüneýt hanyň Dörtgüle guran ýörişine-de gatnaşypdyr. 1919-njy ýylyň iýulynda 65 atly bilen Hojaguly han bu ýere ikinji gezek gelýär. Hojaguly han şol ýylyň oktýabrynda Aşgabatdan Jüneýt hana “Remington” inlis firmasynyň önümi bolan 3 münden gowrak tüpeň hem-de gülle getirip berýär. Ol Hywada tä Jüneýt hanyň häkimiýeti synýança galypdyr (Nepesow, 1962, s. 111, 116.).

Hojaguly han iňňän batyr esger we edenli serkerde bolsa-da, ýeňlişiň agyr ejirlerini çekmeli bolupdyr. 1919-njy ýylyň maý aýynda Eziz hanyň orunbasary Gyzyl han öz serkerdesiniň ýigitleriniň köpüsi bilen gyzyllaryň tarapynda geçse-de (Täşliyew, 1983, s. 141.), Hojaguly han aklaryň tarapynda durup söweşmegini dowam etdirýär. 1919-njy ýylyň tomsunda ol Bamynyň golaýyndaky söweşde özüniň orunbasary hem-de dosty Poşmak Pälwany hem aldyrýar.

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynyň sowet goşunlary tarapyndan uruşyp alynmagy barada G.I. Karpow “16-njy mayda Anninkow (Zähmet) we Gurban gala stansiyalary sowet goşunlary tarapyndan uruşylyp alyndy. Ýene-de may aýynyň 21-nde – Baýramaly, 23-nde – Mary, 24-nde Guşka, 7-nji iýunda – Tejen, 3-nji iýulda Kaka we 9-njy – Aşgabat şäherleri alyndy” diýip ýazypdyr (Karpow, 1940, s. 34.). Zakaspi fronty

* Bu barada seret: Подготовка и проведения Великой Октябрьской социалистической революции в Туркменистане. – Ашхабад, 1982, с. 73-76; Караш хан оглы Иомудский. Туркмены и революция (Десять лет тому назад в Туркмении). //Туркменоведение. 1927; Аннаоразов Дж. Судьба Ходжакули Ниязкулиева. // Возрождение. 1998, №11.

ýatyrylandan soň we Jüneýt han gyzyllardan ýenlenden soň ol Tejeniniň we Marynyň aýagyndaky guma dolanyp gelyär we töweregine 100-den gowrak ýaragly nökeri jemläp, täze hökümete garşy göreşe başlaýar. Ol Hywada häkimiýetini aldyryp, Garaguma çekilen Jüneýt han bilen hem ýakyn aragatnaşyk saklapdyr (Annaorazow, 1998, s. 16.). Jüneýt hanyň Garaguma çekilenmesi yöne yerden dälidi. Sebäbi çölde Türkmen taýpalary ýaşaýardy. Bu barada M. Broxup “Burada çöller we oaizislerde bolan Türkmen taýpalary ýaşaýardylar. Basmaçylar hemmesi diýen ýaly Türkmenlerdendir” diýip ýazyypdyr (Broxup, 1984, s.4.)

Hojaguly hanyň güýçlenmegi sowet häkimiýetini ynjalýkdan gaçyryýardy. Sebäbi Tejeniniň hem-de Marynyň ilatynyň bir bölegi aç-açan goldamasa-da, oňa raýdaşlyk bildirýärdi we ony gerek-ýarak zatlar bilen üpjün edýärdi. Şu ýagdaýy göz önünde tutup, sowet häkimiýeti Hojaguly hanyň ýaragyny taşlatmak üçin harby çärelerden başga-da, parahatçylykly usullary hem ulanypdyr. Häkimiýetleriň adyndan Hojaguly hanyňka wekiller häli-şindi diýen ýaly gelip durupdyrlar. Wekiller sowet häkimiýetiniň öň aklaryň hatarynda durup söweşen türkmenleriň ählisi babatynda günä geçişlik yglan edendigini we Hojaguly hanyň parahatçylykly durmuşa geçip biljekdigini aýdýardylar. Emma Hojaguly han köp wagtlaý ýaragyny taşlamandyr, yöne sowetleriň garşyna nähilidir bir işjen hereketleri hem alyp barmandyr.

1920-nji ýylyň tomsunda sowet hökümetiniň haýyşy boýunça Hojaguly hanyňka Magtymguly han gelyär. Ol sowet hökümeti bilen Hojaguly hany ýaradyrmaga çalşypdyr. Gepleşikler Tejeniniň aýagyndaky gumda – “Gyzganly” diýen ýerde geçirilipdir. Magtymguly hana we onuň ýanyndaky sowet wekilleri – Tejen rewkomyň başlygy Ç. Myradowa we Marydan gelen wekil Nepesowa, Hojaguly hany ýaragyny taşlamaga yrmak kynlyk bilen başardýar. Ilki onuň atlybaşylary Hojamyrat han, Amanmyrat han, Nejim han, Goçmyrat han (soňky Merw uýezdinden), iň soňunda bolsa Hojaguly hanyň özi ýaraglaryny tabşyryrlar.

Öz döwrüniň sowatly adamlary hökmünde Hojaguly hana we onuň ýanyndakylara ýerli sowet edarasında wezipeler hem berilýär. Hojaguly hana Tejen rewkomyň administratiw bölüminiň müdiri, inisi Kuly hana Tejen milisiýasynyň ýaragly bölüminiň serkerdesi, Amanmyrat hana bolsa Tejeniniň erkin milisiýa otrýadynyň serkerdesi wezipeleri ynanylýar. Hojaguly hanyň ýigitleriniň ençemesi uýezd milisiýasyna gullyga durýarlar (TMDA, g. 117, ý. 1, iş 33, s. 109; TSRMDA.g. 51, ý. 16, iş 407, s. 109; iş 833, s. 82.). Emma tiz wagtdan sowet hökümeti Hojaguly hanyň geçmişi bilen baglanyşykly dürli bahalary arap, ony tussag edýär. Öňki ýigitleriniň biriniň kömegi bilen Hojaguly hana tussaglykdan gaçmak başardýar we ol ýene-de töweregine ýigitleri ýygnaýar. 1922-1923-nji ýyllarda Hojaguly hanyň atlylarynyň sany 300-e golaýlaýar (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 195, s. 21; Karpow, s. 9.). Munuň özi şol döwrüň we Garagum çölüniň şertlerinde uly güýçdi. Hojaguly hanyň ýigitleriniň sanyny 150-200 çemesi edip görkezýän işler hem bar (Taşliýew, Kuprikowa, 1984, s. 92; TSRMDA. g.51, ý. 16, iş 833. s. 214.).

Mary we Tejen uýezdleriniň demirgazygyndaky Ýusuphan, Ýamancage, Ortaguýy, Tärimli, Atgyrlan, Balguýy, Ýaglyçäge we beýleki guýylarynda ýerleşmek bilen, Hojaguly hanyň ýigitleri çarwalaryň we bu uýezdleriň medeni zolakdaky obalarynda sowetlere garşy wagyz işlerini geçiriripdir. Ol öz wagyzlarynda türkmenleri bir bitewi döwlete birleşmäge çagyrypdyr.

Hojaguly hanyň ýigitleri ilatyň arasynda many-mazmuny sowetlere garşy gönükdirilen listowkalary, proklamasiýalary – ýazgylary hem ýaýradypdyrlar. Şeýle mazmunly listowkalaryň biri 1921-nji ýylyň 20-nji dekabrynda 10-njy bronepoezdňi razwedkaçylary tarapyndan Tejen şäherinden uzak bolmadyk Amanşagapan obasynyň ýanyndan tapylypdyr. Listowkadaky ýazgylar G. I. Karpow tarapyndan rus diline terjime edilipdir. Onda Hojaguly han türkmenleri birleşmäge çagyryp:

“biziň ähli betbagtçylyklarymyzyň sebäbi özara oňsuksyzlykdyr. Biz biderek ýere birek-birege ezyet berip geldik” diýip aýdypdyr. Hojaguly hanyň pikiriçe, hut özara oňsuksyzlyk türkmenleriň keseki ýerlileriň golastyna düşmegine getiripdir. Listowkada dünýäniň musulman halklary bilen birleşmäge we keseki agalygyndan çykмага çagyryşlar hem ýaňlanypdyr. Listowkanyň soňunda K. Marksnyň we W. I. Leniniň suratlary ýerleşdirilip, şeýle ýazgy edilipdir: “Şu adamlara we olaryň süýji sözlerine ynanmaň!”

(Annaorazow, 1998, s. 17.).

Hojaguly han öz wagyzlarynda bolşewistik ideologiýanyň garşysyna türkmençiligi hem-de musulmançylygy ulanypdyr. Onuň goşunyndaky ýigitleriň ählisi baş wagtyna namaz okaýardylar. Onuň özi hem başyna selle orap, namaz wagty ymam bolupdyr. Haçan-da sowet işjeňleri hanyň ýigitleri tarapyndan tutulyp getirilende, Hojaguly han olara öňi bilen musulmançylykdan soraglary beripdir (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 407, s. 111.).

Ýerli ilatdan bolan täsirli adamlary öz tarapyna çekmek üçin Hojaguly han kähalatlar altyn pullary paýlapdyr. Şol döwürler çapawulçylyk etmek maksady bilen Türkmenistana aralaşýan daşary ýurtly galtamanlaryndan olaryň sürüp äkidip barýan mallaryny gaýtaryp alyp, eýelerine gowşurypdyr. Kähalatlarda bolsa, onuň özi hem hökümet kerwenlerini talapdyr (TSRMDA, iş 833, s. 214.).

Hojaguly hanyň ýigitleri 11 atar inlis tüpeňleri bilen ýaraglandyrylyp, olaryň ýeterlik mukdarda oklary, iň esasy zatlaryň biri-de ýyndam atlary bolupdyr. Bu bolsa sowet goşunlaryna gaýtawul bermäge we tiz hereket etmäge mümkinçilik beripdir. 1921-nji ýylyň awgustynda Hojaguly han Merw uýezdiniň Togtamyş wolastyna gelýär. Şol töwereklerde hereket edýän, öň aklaryň goşunynda gulluk eden Goçmyrat han hem ýigitleri bilen onuň nökerleriniň hataryna goşulýar.

Hojaguly hanyň garşysyna S. Alyýewiň baştutanlygynda Togtamyş erkin milisiýa bölümi ugradylýar. 25-nji awgustda bu milisiýa bölümi Hanguýynyň (Marydan 200 km demirgazykda) 20 km gündogarynda Hojaguly hanyň yzyndan ýetip, söweşe girýär. Söweşde iki tarapdan hem birnäçe ýigitler, şol sanda milisiýa otrýadynyň serkerdesi S. Alyýew wepat bolýar (TMDA, g. 117, ý. 1, iş 33, s. 93; iş 148, s.21; iş. 83, s.10; TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 407, s. 115.). 1921-nji ýylyň noýabrynda Hojaguly hanyň garşysyna O. Sopyýewiň serkerdeliginde ýene-de 150 atly ugradylýar. K. Annamyradowyň ýazmagyna görä, O. Sopyýew özleriniň barýandygyny Hojaguly hana assyranlyk bilen duýdurypdyr. Sowet milisiýa bölümi bilen bolan söweşde Hojaguly hanyň atlybaşylarynyň biri Daň han Ata öldürilipdir (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 47, s. 22.).

1922-nji ýylyň ýanwarynda Hojaguly han Marynyň gum taraplaryndan ýene-de Tejeniniň gumuna tarap süýşýär. 15-nji ýanwarda Tejen uýezd milisiýasynyň başlygy Ý.

Baranowyň serkerdeligindäki topar Tejen şäheriniň 45 km demirgazygynda hanyň nökerleri bilen söweşe girýär. Söweşde iki tarapdan hem birnäçe ýigitler, şol sanda milisiýa otrýadynyň bölüm (wzwod) serkerdesi S. Samarin öldürilýär (TMDA, g. 117, ý. 1, iş 33, s. 92; TSRMDA. g. 51, ý. 16, iş 407, s. 115.).

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynyň milisiýa bölümlerinde gulluk eden türkmen ýigitleri we olaryň serkerdeleri edermen adamlar bolan bolupdyrlar, ýöne olaryň köpüsi heniz dolulygyna bolşewistik ideologiýanyň täsirinde däldiler. Şoňa görä-de, sowet häkimiýetiniň garşydaşlaryna garşy alnyp barlan söweşlerde olar o diýen işeňirlik görkezmändirler. Hatda olaryň käbirleri milisiýa goşun bölümleriniň meýilnamalary, olaryň sany, hereket etjek ugurlary barada garşydaş tarapa habar berip durupdyrlar. Şeýle hadysalara ýerli dolandyryş edaralarynda-da duş gelnipdir. Bu barada G.I. Karpow: “Jenaýatçy bandalara baştutanlyk eden Jüneýt hanyň, Hojaguly hanyň we beýlekileriň wolispolkomlar bilen aragatnaşygy we olarda öz adamlary bolupdyr. Mysal üçin, Merw raýonynda 6 sany partiýa agzasynyň (ýagny, kommunistler – J.A.-T. A.) banditler bilen arasynyň bolandygy soňra ýüze çykaryldy” diýip ýazypdyr (Karpow, s. 12.).

Sowetlere garşy göreşen toparlar bilen alnyp barlan söweşlere gatnaşyjylar öz garşydaşlarynyň obalary, oba ilatyny zýygiderli talandyklary, adamlary öldürendikleri, zorluk edendikleri barada köp ýazýarlar. Emma gürrüň ilatly yerleriň töwereginde bolan ol ýa-da beýleki söweşler barada ýazanlarynda, olar oba ilatynyň sowetlere garşy göreşen toparlary zerur maglumatlar, azyk, ot-ıým bilen üpjün edendiklerini, kähalatlarda bolsa, olaryň tarapynda durup sowet goşun bölümlerine garşy söweşendiklerini hem belleýärler. Ýeri gelende aýtsak, ilat Hojaguly hany gerek-ýarak zatlar, zerur maglumatlar bilen zýygider üpjün edip durupdyrlar. Aýdylanlary Hojaguly hana we beýleki toparlara garşy söweşen milisiýa işgärleriniň galdyran ýazgylarynda köp gabat gelýän “daýhanlar düşünjesiz bolandyklary üçin sowet otrýadlarynyň hereketi barada basmaçylara häli-şindi habar berip durýardylar” diýen jümleler hem tassyk edýär.

Sowet goşunlaryna garşy alnyp barlan söweşler hemişe şowly bolup durmandyr. Mysal üçin, K. Annamyradow şowsuz söweşleriň biri barada şeýle ýazýar “... Mary şäherinde türkmen polky döredildi. Komandiri Oramet Sopyýewdi. Bu polka [gulluk etmäge] gelen adamlary nähili diýip salgy berer ýaly däldi, hatda bandit Sary han hem bardy. Soňky gezek Hojaguly hanyň üstüne gidilende masgara bolup ýeňildik. Hojaguly han polk komandiriniň orunbasary Borjakowy, Sary hany ýesir aldy. Borjakow dozor (goşunyň daş-töweregine gözegçilik edýän esgerler topary – J. A. / T.A.) zat goýman gara öýde arkaýyn arkan düşüp ýatypdyr. Sowet goşunlary dyr-pytrak bolup gaçdy” (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 47, s. 25; Şol yerde. g. 51, ý. 16, iş 29, s. 6-9.).

Bu döwürde sowet milisiýa otrýadlary we regulýar goşun bölümleri Türkmenistanyň beýleki yerlerinden Zakaspi oblastynyň çäklerine aralaşýan toparlar bilen hem iş salyşmaly bolupdylar. 1922-ni ýylda sowet goşunlary tarapyndan agyr zarba urlan Juma Atanyň baştutanlygyndaky Darganata taraplardan gelýän uly göç Tejen uýezdiniň üstü bilen serhetden geçmäge synanyşýar. Juma Atanyň Babadaýhan obasynyň töwereklerinde ýerleşýändigini ýüze çykarylýar. Onuň garşysyna Koşkarowyň serkerdeliginde atly diwizion we meýletin milisiýa otrýady ugradylýar. Emma Juma Ata sowet otrýadlary bilen söweşe girmän, öz atylary hem-de göçi äkidip barýan kerweni bilen Mäne-Çäcä tarap gysgagly hereket edýär. Emma onuň kerweni haýallyk bilen

süýşýärdi. Sebäbi onda aýallar, çagalar, mal-garalar bardy, bu bolsa çalt hereket etmäge mümkinçilik bermeýärdi. Çäçe obasynyň 10-12 km golaýynda Koşkarow, Juma Atanyň kerwenini saklanmaga we söweşe girmäge mejbur edýär.

Juma Atanyň toparynyň zyndan ýeten Koşkarow güýçlerini üçe bölüp we olaryň her birine 2 pulemyot berip, goranyşda ýatanlaryň üstüne hüjüm edýär. Gandöküşikli söweşiň netijesinde Juma Atanyň topary derbi-dagyn edilýär, onuň ýigitleriniň diňe az sanlysyna sypmak we kynlyk bilen serhetden aşmak başardýär. Juma Atanyň özi ýesir düşýär, kerwen bolsa olja alynýar. Bu söweşe gatnaşan O. Täçmämmedowyň ýazmagyna görä, sowet otrýady ata taýpasyndan bolan 15 sany gyzy azat edýärler we olary Horezm respublikasynyň Aşgabatdaky wekiline gowşurýarlar, ol hem öz gezeginde ata taýpasynyň wekili Rejep Ata gaýtaryp berýär (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 769, s. 93.).

B. Basmaçılara Garşy Döredilen Otrýadlar

1922-nji ýylda ataman Annenkowyň we sowetlere garşy gozgalaň turzan gyrgyzlaryň Ýedisuwdaky (Gyrgyzystan) çykyşy basylyp ýatyrylandan soň, Türkmen polklary Zakaspa dolanyp gelýärler. Bu döwürler ýerli milisiýa bölümlerini “ýat elementlerden arassalaýyş” işleri hem geçirilýär. 1922-nji ýylyň iýulynda Türküstan K(b)P-niň Zakaspi oblast guramasy tarapyndan “Basmaçylara garşy harby we syýasy çäreleri işläp düzmek üçin” ýörite topar döredilýär (Taşliýew, Kuprikowa, 1984, s. 92.).

1922-nji ýylyň tomsunda Hojaguly han uly şowsuzlyga uçraýar. Şol ýylyň 29-31-nji awgustynda Marynyň gum içindäki Çerkezköl diýen ýerinde güýçlendirilen sowet otrýady bilen bolan söweşde Hojaguly han köp ýigitlerini ýitirýär. Ol Tejene tarap yza çekilip, ol ýerden hem daşary ýurda gitmäge mejbur bolýar. Daşary ýurtda biraz wagtlap bolandan soň ok-ýarag edinip, 1922-nji ýylyň ahylarynda Hojaguly han ýene-de Tejeniniň aýagyndaky guma dolanyp gelýär.

1920-1922-nji ýyllarda sowetlere garşy göreşýän toparlar babatynda her uýezd milisiýasy özbaşdak hereket edýärdi. 1923-nji ýyldan başlap olara garşy göreşmek işi indi Türkmen (öňki Zakaspi) oblast milisiýa edarasynnda merkezleşdirilýär. Üstesine-de, öňler Hojaguly hanyň nökerleri goňşy uýezdde peýda bolsalar, tä uýezdiň serhedinden çykyp gidýänçäler olar bilen degişli uýezdiň milisiýa bölümleri göreşmeli bolýardy. Uýezdiň serhedinden çykan soň olar Hojaguly hanyň zyndan galýardylar. Indi onuň bilen täze baran yeriniň milisiýasy iş salyşmaly bolýardy. Hiç kim tarapyndan yzarlanylmansoň Hojaguly hanyň nökerleri çölde arkaýyn gezip bilipdirler.

Täze emele gelen şertlerde Türkmen oblast milisiýasy tarapyndan bitewi harby meýilnama işlenilip düzülip, şol boýunça Hojaguly hany diňe bir medeni zolakda däl, eýsem çölde hem yzygider yzarlamaklyk karar edilýär. Şu maksat bilen oblastda ýörite atly milisiýa bölümleri – “çalt hereket edýän ýeňil otrýadlar”(Olar rus dilinde «летучие отряды милиции»* diýlip atlandyrylypdyr.) diýilýänleri döredilýär. Bu milisiýa bölümleri indi haýsy uýezdiň çäginde bolýandygyna garamazdan çalt hereket edip bilipdir we sowetlere garşy göreşýän toparlary özbaşdak dyngysyz yzarlap bilipdir (TMDA, g. 177, ý.1, iş 33, s. 115-116.).

* “Çalt hereket edýän topar”

1923-nji ýylyň 30-njy iýunynda Merw uýezd-şäher milisiýasynyň başlygy A. Durdyýew özüniň №785-nji habarnamasy bilen oblast milisiýasynyň başlygy G. I. Karpowa Türküstan ASSR-niň adatdan daşary ygtyýarly wekili Iwanowyň buýrugyna laýyklykda, Merw milisiýasynyň düzüminden 27 adamdan ybarat otrýadyň döredilendigini we onuň serkerdeligine bolsa uýezd-şäher milisiýasynyň başlygynyň kömekçisi D. I. Bobikowyň bellenilendigini habar berýär. Bu otrýad Utamyş, Togtamyş we Baýramaly wolostlarynyň erkin milisiýa bölümleriniň gullukçylarynyň hataryndan almagyň esasynda düzülipdir (TMDA, ý.2, iş 31, s. 111.). O. Täçmämmedowyň serkerdeliginde şular ýaly “çalt hereket edýän otrýad” Poltorask uýezdinde hem döredilýär (TMDA, ý. 1, iş 63, s. 67.).

C. Hojaguly Han We Meret Murt Basmaçılara Garşy Döredilen Otrýadlar

Şundan soň Tejen-Mary sebitlerindäki sowetlere garşy göreşýän toparlar bilen alnyp barylýan söweş operasiýalary aýgytly häsiýete eýe bolup başlaýar. Sowet hökümeti Hojaguly hanyň garşysyna ep-esli harby güýçleri ugradýar. Birnäçe aýyň dowamynda olar hanyň nökerleri bilen gumuň içinde ençeme ýola çaknysýarlar. 1923-nji ýylyň iýulynda Merw uýezd milisiýa güýçleri ýerli Meret Murtuň topary bilen çaknysýar. Iki sany ýaraly ýigidiň ýitiren Meret Murt Hojaguly hana baryp goşulýar (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 407, s. 118.).

1923-nji ýylyň sentýabrynda Hojaguly hanyň Ýaglyçäge guýusynda ýerleşýändigini anyklanylýar. Hojaguly hanyň güýçlerini ýok etmeklik Köşidäki atly diwiziona (serkerdesi Koşkarow) tabşyrylýar. Bu diwiziona Bäherdeniň, Poltoraskiniň, Tejeniniň we Merwiň meýletin milisiýa otrýadlary hem berkidilýär. Netijede, Hojaguly hanyň ýerleşýän ýeri şu güýçler tarapyndan gabalýar (TSRMDA, iş. 769, s. 97.).

1923-nji ýylyň 16-njy sentýabrynda uzakly gün söweş bolýar. Arhiw maglumatlarynyň şaýatlyk etmegine görä, şol söweşde Hojaguly han we onuň ýigitlerinden 15-si öldürilýär, 15-si bolsa ýaralanýar, sowet güýçlerinden 5 adam wepat bolýar, 8-si bolsa ýaralanýar (TMDA, g. 177, ý.1, iş 33, s. 118.). Hojaguly hanyň nökerleriniň çeken ýitgileri barada has artdyrylan maglumatlar hem bardyr.

K. Annamyradowyň ýazmagyna görä, Ýaglyçägedäki söweşde Köşidäki atly diwizionyň serkerdeleriniň biri Alekseýew ok degip atdan ýykylýar. Hojaguly han ol ölendir öýdüp üstüne eglende, Alekseýew ony atyp goýberýär, Hojaguly hanyň ýanyndaky ýigit bolsa Alekseýewi atýar.(TMDA, iş 47, s.28.). Hojaguly hanyň inisi Kuly hana ýigitleriň abat galanyny gabawdan alyp çykarmak başardýar we gumuň jümmüşine çekilýär. Şundan soň Hojaguly hanyň hereketi düýpli gowşaýar. Ýöne şonda-da olaryň aýry-ayry toparlary soň-soňlaram sowet hökümetine garşy göreşipdirler.

Hojaguly han öldürilenden soň onuň orunbasarlarynyň biri Meret Murt hanyň inisi Kuly han bilen oňuşmaýar. Bu oňsuzlyk ahrynda Kuly hanyň öldürilmegi bilen tamamlanylýar. Şundan soň Meret Murt Merw milisiýasynyň çalt hereket edýän otrýadyna meýletin boýun egýär we soňra öz ýigitleri bilen birlikde sowet milisiýa otrýadyň düzümine kabul edilýär (TMDA, iş 33, s. 120.).

1924-nji ýylyň 20-nji ýanwarynda Hojaguly hanyň toparyndan galan 14 adamdan ybarat topar, geljekde öz öldürilen serkerdesiniň aryny almak üçin Sarahs wolostynyň çäginde peýda bolýar. Bu topara doganlar Sähet we Annaguly Berdiyewler serkerdelik

edipdirler (TMDA, g. 2, ý.12, iş 5, s. 143.). Bu toparlanyşygy ýok etmeklik Meret Murta ynanylýar. Berdiýewler Meret Murtuň baştutanlygynda özlerine garşy milisiýa otrýadynyň döredilendigini eşidip, öz ýigitlerini alyp daşary ýurda gidýärler we şol ýerde-de göreşi goýbolsun edip dargaýarlar. Meret Murtuň topary barada aýdylanda bolsa, olar tiz wagtdan daşary ýurtdan maşgalalaryny alyp gelýärler. 1925-nji ýylyň 25-nji iýunynda Meret Murtuň ýigitlerine döwlet tarapyndan aýlyk hem tölenilipdir (TMDA, g. 117, ý.1, iş 138, s. 337.).

Hojaguly hanyň hereketi basylyp ýatyrylandan soň birnäçe milisiýa işgärleri döwlet tarapyndan sylaglanylýar. 1924-nji ýylyň aprelinde Türküstan MİK-i sowet häkimiýetiniň duşmanlaryna garşy üstünlikli söweş hereketlerini alyp barandyklary üçin milisiýa otrýadlarynyň ýolbaşçylarynyň ikisini kümüş sagat bilen sylaglap, olary “Tejen uýezdinde basmaçylyga garşy ýadawsyz göreşi üçin” Gyzyl Baýdak ordenine hödürleýär (TMDA, g. 2, ý.2 c, iş 1, s. 99.). Ýöne Türkmen oblastynda sowetlere garşy göreşýän güýçler heniz doly ýenlişe sezewar edilmändi. Olaryň hökümet üçin iň howplusy Ata Mäneliniň Mary-Tejen, Berdimyrat hanyň Tejen-Ahal we Baýram Lagaryň Tejen-Ahal taraplarynda hereket edýän toparlarydy.

D. Ata Mänelini We Basmaçılara Garşy Döredilen Otrýadlar

XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda sowetlere garşy göreşen toparlar bilen alnyp barlan söweşlere gatnaşan O. Täçmämmadow* şeýle ýazýar: “... maňa we G. Nazarowa Baýram Lagary, Berdimyrady we Ata Mänelini ýok etmek üçin meýletin milisiýa otrýadyny döretmeklik tabşyryldy. Biziň otrýadymyzda 100-den gowrak adam bardy. Bulardan başga-da, bu işe Tejeniniň, Aşgabadyň we Marynyň meýletin milisiýa otrýadlary we atly bölümiň pulemyót wzwody gatnaşmaly edildi”(TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 769, s.101.).

Şol wagtlar Baýram Lagaryň we Ata Mäneliniň topary Kyrkguýy, Eşekaňnyran we Torañnyly guýularynyň töwereginde hereket edýärdiler. 1923-nji ýylyň iýul aýynda G. Nazarowyň we O. Täçmämmadowyň otrýady olaryň garşysyna ugradylýär. Emma O. Täçmämmadowyň ýazmagyna görä, 4 sagatlap dowam eden söweşiň netijesinde, Koýkum (?) diýen ýerde sowet otrýady garşydaşlaryny gabawa alyp bilmeýär. Bu ýerden sowetlere garşy göreşýänler özleriniň esasy güýçleri bilen birikmek üçin Kyrkguýa tarap gidýärler.

“Kyrkguýyda ýene-de söweş boldy, diýip – O. Täçmämmadow ýazýar. – Biziň pulemyótlarymyz basmaçylara örän uly täsir etdi. Söweş meýdanynda birnäçe adamlarynyň maslygyny galdyryp, olar Babadaýhan obasyna tarap gitdiler. Biz ýitgi çekmedik. Babadaýhanyň ýabyna ýetenimizde biz olaryň üstünden bardyk we söweşe girdik. Söweş diýseň gazaply boldy, ýöne olaryň iki tarapyndan aýlanmak we zarba urmak bize başartmady. Olar söweş meýdanynda 1 öldürilen we 3 sany ýaraly ýigidini galdyryp yza çekildiler. Ýaraly ýigitleri biz ýesir aldyk. Biz olardan sorag edip,

* Ol 1924-nji ýylyň noýabrynda TSSR HKS-nyň ýanyndaky Basmsoweşaniýeniň upolnomoçennisi bolupdyr.

basmaçlaryň üçe bölünendigini anykladyk: Ata Mäneli – Mara, Baýram – uly bolmadyk topar bilen Eşekaňňyrana we Toraňňyla, galanlary bolsa Berdimyradýň, Baýram Semiziň, Annaguly Saryýewiň baştutanlygynda Aşgabada tarap gidipdirler”

(TSRMDA, s.103.).

Mara tarap giden Ata Mänelini yzarlamaklygy Türkmen oblastynyň iň söweşjeň milisiýa (Poltorask) otrýadyna tabşyrylýar. Dogrusy, bu otrýada birinji jahan urşunda şöhrat gazanan Teke atly polkunyň öňki kiçi serkerdeleri G. Nazarow bilen H. Jümniýew baştutanlyk edýärdiler. Ata Mäneli Mary bilen Sarahsyň aralygynda sowet otrýadlary bilen birnäçe gezek çaknyşýar. Şunda ýigitleriniň birnäçesini ýitirýär. Emma Ata Mäneli we onuň ýigitleriniň ählisi diyen ýaly ot-ýalyndan geçen gaýduwsyz adamlar bolupdyrlar. Aslyýetinde şol döwürler Hojaguly handan soň Ata Mäneli, Berdimyrrat Aksakal, Baýram Lagar il içinde giňden tanalan adamlar bolupdyrlar. Ýöne şolaryň arasynda hem iň tanalýany Ata Mänelidi. Şonuň üçin hem Ata Mäneli hakynda has köp arhiw maglumatlary saklanyp galyndyr.

Ata Mäneliniň ömür ýoly juda gysga bolan-da bolsa, onuň başyndan geçiren wakalary 1920-1925-nji ýyllaryň adam ykballary bilen baglanyşykly howsalaly wakalary, döwrüň adamlarynyň durmuş hem-de syýasy garaýyşlaryny, aň-düşünjesini açyp görkezmege mümkinçilik berýär. Ata Mäneliniň özi barada aýdylanda, ady rowaýata öwrülen bu şahsyýet barada häzirkiki bu güne çenli Mary hem-de Tejen sebitlerinde halk arasynda dürli gürrüňler ýaşap gelýär*. Bu adam barada ýazyjy A. Şagulyýew “Ata Mäneli” ady bilen iki kitapdan durýan taryhy roman hem ýazdy (Şagulyýew, 1992, 1994.).

Ata Mäneli garyp daýhan maşgalasynda dünýä inipdir we garyplygyna-da galyndyr. Bu barada XX asyryň 20-nji ýyllarynda Türkmenistanda sowet häkimiýetini gurmaga gatnaşan Z. G. Gabitow şeýle ýazgylary galdyrypdyr: “Meniň hut özüm Mäne obasynda bolup, Atanyň kakasyny hem-de ejesini gördüm. Olaryň oraçasyny görseň, öý diýip aýtmaga diliň baranok, hut taýaklarynyň üstüne köne keçe atylan çatmaň bar-da. Ine, synpy duşmanlar garybyň şular ýaly garyp ogluny sowet häkimiýeti bilen göreşmek üçin bandanyň başlygy edip ýetişdiripdirler” (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 195, s.25-26.). Z. G. Gabitowyň “Mäne obasynda boldum” diýýäni 1924-1925-nji ýyllar, ýagny Ata Mäneliniň wepat bolmazynyň öňýanlary bolmaly.

Türkmenistanda raýatlyk urşy başlanda “Ýeni Türkistan” žurnalynda “Miralay” (Polkownik) diýip tanadylan (Ýeni Türkistan, 1931, s.3-9.) 16-17 ýaşlaryndaky Ata Berdiniýaz ogly Oraz Serdaryň serkerdeligindäki akgwardiýaçy goşunlarynyň düzüminde söweşýär (TSRMDA, iş 833. s.283.).Uruş tamamlanandan soň ýene-de öz obasyna dolanyp gelýär. Özüniň asyl gelip çykan ýeri bolandygy üçin ol häli-şindi Mara

* Ata Mäneli milisiýa edaralarynyň resminamalarynda “Ata Berdiniýazow” ady we “Ata Mäneli” lakamy bilen tanalýar. Gürrüni edilýän döwürde ol häzirkiki Altyn Asyr etrabyň Mäne obasynda ýaşapdyr, şol sebäpden oňa “Mäneli” lakamy galyndyr. Hakykatda ol arhiw maglumatlarynyň şaýatlyk etmegine görä, 1902-nji ýylda Merw uýezdiniň Syçmaz-Körsagyr obasynda doglupdyr. Ýöne çagaka ýada ýetginjek wagtlary onuň ata-enesi bilen Mäne obasyna göçüp giden bolmagy ähtimal.

we obasy Syçmaz-Körsagyra gelyär eken. Ata Mäneli hakynda köp maglumatlary toplan we onuň toparyna garşy söweşlere gatnaşan K. Hümmadow onuň ata çykmagynyň sebäbini bir baý adam bilen at üstünde dörän dawa bilen baglanyşdyrýar. At üstünde turan şol dawa ahrynda baýyň öldürilmegi bilen tamamlanýar. Netijede, Ata Mäneli baýyň hossarlary bilen öçli bolupdyr, galyberse-de, adam öldürendigi üçin onuň garşysyna jenaýat işi gozgalypdyr. Şu ýagdaýyň özi Ata Mänelini hemişe at üstünde bolmaklyga mejbur edýär (TSRMDA, s.296-297.).

Ata Mäneli Marynyň belli baýlary Köpek baý, Durduk baý, Jopban baý, Saryja baý ýaly täsirli adamlar bilen gatnaşyk saklapdyr. K. Hümmadow “baýlar ony öz ogullary ýaly eý görýärdiler” diýip ýazýar (TSRMDA, s.290.). 58 Häli-şindi baýlaryň üstüne olaryň emlägini hasaba almak we salgyt salmak üçin hökümet tarapyndan iherilýän wekiller Ata Mäneli tarapyndan goralýandygy sebäpli baýlaryňka barmaga çekinipdirler (TSRMDA, s.286-287.). Gözsüz batyr, juda dogumly, barypýatan mergen ýigit bolansoň, Ata Mäneli baýlaryň mallaryny-mülkünü goramaga ýardam edýär eken. Döwür asuda bolmansoň, kähalatlar daşary ýurtly galtamanlar çopanlary öldürüp, Marydan mallary sürüp äkidýär ekenler. K. Hümmadowyň şaýatlyk etmegine görä, bir gezek Jopban baýyň birnäçe sürüsini daşary ýurtly galtamanlar sürüp äkidipdirler. Mallary Merw uýezd milisiýa otrýady hem galtamanlaryň elinden gaýtaryp alyp bilmändir. Jopban baý Ata Mänälä ýüz tutýar. Ata Mänäli ýanynyň birnäçe ýigidi bilen galtamanlaryň zyndan ýetip, baýyň ähli mallaryny yzyna dolap getirýär (TSRMDA, g. 51, ý. 16. iş 833. s. 297.).

Arhiw resminamalarynda Ata Mäneli “basmaçy”, “bandit”, “galtaman” diýlip atlandyrylsa-da, onuň güýjüne baýrynyň bigünä adam öldürendigi, ejize zorluk edendigi, parahat ilaty talandygy bilen baglanyşykly maglumatlar ýüze çykarylady. Tersine, K. Hümmadow “şol döwürüň adamlary düşünjesiz bolandyklary üçin daýhanlar Ata Mänelini zerur maglumatlar, gerek-ýarak zatlar bilen üpjün edýärdiler” diýip ýazýar (TSRMDA, s. 290.). Aslyýetinde sowetlere garşy göreşýänler döwlet edaralaryny, kooperatiwleri, ammarlary, soňra bolsa kolhoz-sowhozlaryň emlägini talaýardylar. Emma Ata Mäneli şeýle talaňçylyklary hem etmändir. Öýlenmedik ýigit bolsa-da, kesekiniň maşgalasyna göz gyzdyrmandyr, ýogsam sowetlere garşy hereketiň taryhynda juda seýrek duşan hadysa bolsa-da, garaz gyz süýremek hem bolupdyr. Şeýlelikde, 1921-ni ýylyň ahylaryndan – 1925-nji ýylyň oktyabryna çenli sowet milisiýa otrýadlary, ine şeýle adam bilen iş salyşmaly bolupdyrlar.

1921-1923-nji ýyllarda Ata Mäneliniň hereketi esasan baýlary sowet häkimiýetiniň wekillerinden goramak bilen baglanyşykly bolupdyr. 1924-nji ýylyň dekabryndaky maglumatda onuň üç ýyl bäri hereket edip gelyändigine hakyndaky maglumata salgylansak, onda onuň 1921-nji ýyldan bäri sowet hökümeti bilen iş salşyp gelyändigini anyklamak bolýar. Ýöne ýyl-ýyldan güýçlenýän sowet hökümeti hem öz syýasatynyň amala aşyrylmagyna päsgel berýän toparlara garşy göreşi güýçlendirýärdi. Eýýäm belleniň geçilişi ýaly, şu maksat bilen uýezdlerde, wolostlarda ýörite maksatlar üçin milisiýa otrýadlary döredilýärdi. Olar hökümetiň syýasatyndan nägile güýçleri, olary goldaýanlary hasaba alýardylar, olaryň garşysyna operatiw çäreleri geçirýärdiler. Şol sebäpden hem ilki 1922-nji ýylyň, soňra bolsa 1924-nji ýylyň operatiw maglumatlarynyň

arasynnda beýlekiler bilen bir hatarda, Ata Mäneliniň ady hem tiz-tizden tutulyp ugraýar. 1924-nji ýylyň dekabrynda Merw okrugynda 5 sany topar hereket edipdir:

1-2. Ata Berdiniýaz ogly bilen Gurt Sähetli oglunyň 35 atlydan ybarat bilelikdäki topary;

3. Illi Moşşy (Hoja ?) – 14 adam;

4. Gagşalyň topary – 12 adam;

5. Annamyrat serdaryň topary – 100 adam.

Annamyrat serdaryň topary öň Lebap boýlarynda hereket edýär eken, ýöne bu döwürde ol Merw okrugynyň çäğine aralaşypdyr. Bu toparlaryň esasy hereket eden ýerleri Baýramaly, Utamyş we Togtamyş wolostlary bolupdyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 34.).

1924-nji ýylyň dekabry aýynda Merw okrugyndaky sowetlere garşy göreşen toparlaryň käbirleri, şol sanda Ata Mäneli hem sowet hökümetiniň geçiren wagyz-nesihat we düşündiriş işleriniň netijesinde, şol döwürde aýdylyşy ýaly “sowet hökümeti bilen ýaraşýarlar”. Olar:

1. Meret Anna ogly, 38 ýaşynda, Sarahs wolostynyň Ata obasynyň ýaşajyjsy. Aýalyny zorluk bilen elinden alandyklary üçin ata çykypdyr. Bir ýarym ýyl bäri hereket edip gelýär;

2. Ata Berdiniýazow, 23 ýaşynda, Merw uýezdiniň Syçmaz-Körsagyr obasynda doglan, gelip çykyşy boýunça daýhan. Ar almak üçin ata çykan. Üç ýyl bäri hereket edip gelýär.

3. Gurt Sähetli ogly, 32 ýaşynda, Merw uýezdiniň Togtamyş wolostynyň Baýly Çilçeken (?) obasynda doglan. Aýalyny zorluk bilen elinden alandyklary üçin ata çykypdyr. 10 aý bäri hereket edýär.

4. Rejep Mämmetguly ogly, 27 ýaşynda, Merw uýezdiniň Utamyş jemagatynyň obasyndan (?). Ata çykmagynyň sebäbi belli däl. Bir ýyl bäri hereket edip gelýär.

Bu dört topardan jemi 23 ýigit ýaragyny tabşyrýar. Olar 22 sany tüpeň, 500 sany ok, birnäçe sapaňça tabşyrýarlar (TMDA, g. 3/78, ý. 1, iş. 14, c. 204.). G. I. Karpowýň maglumatlaryna görä, şol döwürler, ýagny 1924-nji ýylyň dekabrynda Türkmenistan boýunça 46 sany sowetlere garşy göreşýän ýaragly toparlar bolup, olardan Poltorask okrugynda – 7; Merw okrugynda – 15; Çärjew okrugynda – 11; Kerki okrugynda – 5; Daşowuz okrugynda bolsa 8 sany topar hereket edipdir, olaryň düzüminde bolsa 2059 sany ýaragly ýigit bolupdyr (TMDA, g. 313, ý. 1, iş 44, s. 125.).

TSSR GPU-nyň başlygy Karuskiniň 1924-nji ýylyň 21-nji dekabrynda Orta Aziýa GPU-na beren hasabatynda Ata Berdiniýazowyň serkerdeliginde 18 atlynyň Merwde meýletin ýaraglaryny tabşyrandygyny, ýene-de 9 adamyň galandygyny, olaryň hem ýakyn günlerde ýaraglaryny taşlajakdyklary aýdylýar. Şol hasabata görä, Ata Mäneliniň topary 14 tüpeň, 400 ok we 4 sany sapaňça tabşyrypdyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 12.).

Agzalan toparlar ýaraglaryny tabşyranlaryndan soň Tejen-Mary taraplarda az-kem ümsümlük aralaşýar. Emma 1925-nji ýylyň fewralynda Ata Mäneli ýanynyň 10 atlysy bilen ýene-de sowet hökümetine garşy herekete başlaýar. Arhiw maglumatlarynda Ata Mäneliniň gaýtadan ata çykmagyna baýlaryň sebäp bolandyklary barada aýdylýar. 1925-nji ýylyň fewralynda Mary şäherinden uzak bolmadyk Seýit Nasyr öwltüýäniň golaýynda bolan uly toýda, hamana Jopban baý Ata Mänelini ýanyna çagyryp, oňa gaçmasa ýakyn günlerde tussag ediljekdigini aýdanmyş (TSRMDA, g. 51, ý. 16. iş 833. s.294.).

Netijede, Mary-Tejen taraplarda ýagdaý ýene-de çylşyrymlaşýar. Şol sebäpden hem Tejen taraplarda hereket edýän we Ata Mäneliniň toparyna garşy 50 atlydan ybarat çalt hereket edýän milisiýa otrýady iberilýär. Bu otrýad ikä bölünip, biri tejenli toparyň, beýlekisi bolsa Ata Mäneliniň garşysyna hereket edýär. 1925-nji ýylyň 23-nji fewralynda säher bilen Marydan 120 wýorst daşlykdaky Gara Burun diýen ýerde G. Puldykowyň serkerdeligindäki otrýad Ata Mäneliniň 15 atlydan ybarat toparynyň 6 adamlyk böleginiň zyzndan ýetip söweşe girýär. Bu toparda Ata Mäneliniň özi hem bar eken. Söweşiň netijesinde Atanyň ýigitlerinden Aky Jalaý bilen Meleje öldürilýär, Atanyň özi bolsa ýaralanýar. Sowet otrýadyndan milisiýa işgäri Polýakow öldürilýär, 4 sany milisiýa işgäri, şol sanda G. Puldykow hem ýaralanýar. Söweşde ýaralansa-da, Ata Mänelä ýoldaşlarynyň kömegi bilen gaçyp sypmak başardýar (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 2; Şol ýerde, iş 57, s. 4.).

1925-nji ýylyň ýazynda Ahalyň we Tejeniniň gumunda hereket edýän Baýram Lagaryň, şeýle hem Tejeniniň gumunda hereket edýän Ata Ýagşysähedowyň garşysyna hem çäreler güýçlendirilýär. Netijede, 1925-nji ýylyň 2-3 maýynda Baýram Lagar G. Nazarowyň Poltorask otrýady tarapyndan ýesir alynýar, 4-nji maýda bolsa G. Puldykowyň serkerdeligindäki Tejeniniň çalt hereket edýän milisiýa otrýady Ata Ýagşysähedowyň toparyny ýok edýär. (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 296, s. 124.) Şol söweşde sowetleriň tarapyna geçen Meret Murt hem öldürilýär. Meret Murt öldürilenden soň onuň ýigitleriniň aglabasy ýene-de hökümede garşy urşup başlaýarlar.

Şundan soň Ata Mäneliniň ýigitlerini yzarlamak we ýok etmek maksady bilen Poltorask milisiýa otrýady hem Tejene gelýär. 1925-nji ýylyň iýun aýynda Berdimyrazyň we Ata Mäneliniň toparlary Tejeniniň aýagyndaky gumda birleşýärler. 20-nji iýundan başlap Berdimyrazyň we Ata Mäneliniň toparyny G. Puldykowyň we Bobikowyň milisiýa otrýadlary bilen bir hatarda, G. Nazarowyň we H. Jümmiýewiň serkerdeligindäki Poltorask otrýady hem yzarlap ugraýar.

Bu otrýad 1925-nji ýylyň 24-nji iýulynda gumuň içindäki Toraňnyly diýen ýere gelip, Berdimyrazyň we Ata Mäneliniň toparynyň Üçburç diýen ýerde ýerleşýändigini anyklaýar. 27-nji iýulda ir sagat 10-da sowet otrýady Berdimyrazyň toparynyň zyzndan ýetýär we bada-bat söweşe girýär. Emma Berdimyrazyň ýigitleri söweşe girmän demirýola tarap gidýärler. Sowet otrýady olary yzarlap ugraýar. Yzarlanylýan döwürde Berdimyrazyň ýigitlerinden 3-si öldürilýär, biri bolsa ýaralanýar. Berdimyrazyň topary Sarahsa tarap ýoluny dowam etdirýärkä, Tejen bilen aralykda ýaraly ýigit aradan çykýar (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 6.). Şundan soň sowet otrýady dynç almak üçin Tejene dolanyp gelýär.

1925-nji ýylyň 1-nji awgustynda otrýad Tejenden çykyp, ýene-de Sarahsa tarap ugraýar. Sowet otrýadynyň razwedkaçylary Berdimyrazyň we Ata Mäneliniň toparynyň 13 atlydan ybaratdygyny anyklaýar. Olar sowet otrýady bilen bolan birinji söweşde 4 atlasyny ýitirýärler. 2-nji awgustda sowet otrýady Sarahsyň Ata obasynda düşleýär we 3-nji awgustda yzyna – Mara tarap ugraýar. Berdimyrazyň-Ata Mäneliniň birleşen topary barada aýdylanda bolsa, ol 2-nji awgustda Sarahsa ýetmäge 70 wýorst galanda GPU-nyň 12 atlydan ybarat bolan toparynyň üstünden barýar. Iki tarapdan hem söweş başlaýar. Söweşde GPU-nyň otrýadyndaky esgerleriň ählisi öldürilýär. Bu ýerde Ata Mäneliniň

toparyndan hem bir ýigit wepat bolýar. 3-nji awgustda Mara tarap barýan milisiýa otrýady wepat bolan 12 sany sowet esgerleriniň jesediniň üstünden barýar.

G. Nazarowyň we H. Jümmiýewiň Poltorask milisiýa otrýady 4-nji awgustda Mara gelyär, ýöne olar Berdimyrazyň we Ata Mäneliniň birleşen toparlary bilen söweşe giren Bobikowyň serkerdeligindäki Merwiň 30 atlydan ybarat milisiýa otrýadyna kömek bermek üçin haýal etmän ýene-de yzyna ugradylýar. Bobikowyň Merw otrýady Mara dolanyp gelyär. Ata Mäneli ýoldaşlarynyň biri bilen Berdimyrazyň ýanyndan aýrylyp Mara gaýdýar, Berdimyrat bolsa ýanynyň iki sany ýoldaşy bilen Tejene gidýär.

Berdimyrazy yzarlamak üçin Poltorask otrýadyndan H. Jümmiýewiň serkerdeliginde 23 atly ugradylýar. Bu otrýad Tejene barýarka 10-njy awgustda Marynyň 46 wýorst demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän Senemgala diýen ýerde Berdimyrazyň topary bilen çaknysýar. Şonda Ata Mäneliniň ýakyn egindeşleriniň biri, tanymal ýigit Illi Kel wepat bolýar (TMDA, g. P-78, ý. 2, iş 23, s. 4.). Berdimyrat ýanyndaky ýoldaşy bilen Tejende gizlenýär. Berdimyrat soňra 1926-njy ýylyň 4-nji sentýabryna geçilýän gije GPU tarapyndan guralan operatiw çäriň netijesinde öz ýoldaşlary tarapyndan öldürilýär (TSRMDA, g. 1, ý. 3, iş 147, s. 18; TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 5.). Şundan soň G. Nazarow bilen H. Jümmiýewiň otrýady Ata Mäneliniň hereket edýän Merw okrugyna tarap ugraýar.

3-nji awgustda Ata Mäneliniň topary Marydan 40 wýorst demirgazyk-gündogarda ýerleşýän Düýeçöken depäniň töwereginde Georgiýewiň serkerdeligindäki Merwiň meýletin milisiýa otrýady bilen çaknysýar. Sowetler üçin netijesiz tamamlanan çaknysykdan soň Ata Mäneli Sarahsa gitmek üçin Ýolötene tarap ugraýar.

Ata Mäneliniň hereketiniň has işjeňleşmegi, milisiýa otrýadlarynyň işiniň kynlaşmagy, has beteri-de, GPU-nyň otrýadynyň ýok edilmegi içeri işler edaralarynda, aýratyn hem Merw, Tejen, Poltorask milisiýa bölümlerinde uly aljyraňnylyk döredýär. Munuň özi sowet hökümetini harby çäreler bilen bir hatarda, sowetlere garşy göreşýänler babatynda göreşiň netijeli, gizlin ýollaryny agtarmaga mejbur edýär we olara garşy has ýowuz çäreleri geçirmäge itekleýär. 1925-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda Merw okrug milisiýasynyň ýanynda döredilen “Basmaçylyga garşy göreşmek boýunça maslahat” (Басмсовещание) Ata Mänelini yzarlap ýören, ýöne bu işde göze ilerlikli üstünlük gazanyp bilmeýän G. Nazarowyň, H. Jümmiýewiň we Georgiýewiň otrýadlaryny Tejenden Mara çagyrmagy we olaryň ikisini birikdirmegi karar edýär. Okrugyň “Basmaçylyga garşy göreşmek boýunça maslahaty” birleşen otrýada Ata Mäneliniň topary babatynda berk çäreleri geçirmegi we ony derbi-dagyn etmän Merwe dolanyp gelmegi gadagan edýär (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 296, s. 68.). Netijede, Ata Mäneliniň toparyny ýok etmekde iň aýyrtly hem-de jogapkärli döwür başlaýar.

1925-nji ýylyň 1-nji awgustynda Merw okrugynyň gözleg işleri bilen meşgullanyp ýören meýletin milisiýa otrýady tarapyndan gaçakçy söwda edýändigini üçin Merw okrug GPU-sy tarapyndan garşysyna jenaýat işi gozgalan S. Garrybaýew ele salynýar. Sebäbi içeri işler guramalary Ata Mäneliniň Gowşutbendiň Babajan öwliýä diýen ýerindäki “Ýede Aýuzuluk” (çeşmede şeýle? belki “Ýedi Agzyýolukdyr” ?) obasynda ýaşayan S. Garrybaýewiň öýünde köp düşleýändigini anyklapdyrlar. S. Garrybaýew bilen geçirilen deňişli işleriň netijesinde içeri işler guramalaryna ony hyzmatdaşlyk etmäge yrmak başardýar. S. Garrybaýew Ata Mäneli we onuň her bir hereketi barada içeri işler

edarylaryny habardar edip durmaga, eger-de şowuna düşse, ony ýok etmäge hem borçlanýar. Öz gezeginde içeri işler edaralary hem gaçakçynyň garşysyna gozgalan jenaýat işini ýatymagy we ony jeza çekmekden boşatmagy wada edýärler (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 13.).

1925-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Ata Mäneliniň dört sany ýigitden ybarat topary Merw okrugynyň Togtamyş wolostynyň Köşk obasynyň ýanynda okrugyň jenaýat agtaryş bölümiň işgärleriniň üstüne çozupdyrlar. Olaryň arasynda ýerli GPU-nyň “Pulemyot” we “Babaýew” lakamly iki sany agenti hem bar eken. Bu agentler Ata Mäneliniň toparyny ýüze çykarmak we yzarlamak üçin Kulyýewiň serkerdeligindäki milisiýa otrýadynyň ýanynda hereket edipdirler. Merw okrug jenaýat agtaryş bölüminiň maglumatyna görä, agentleriň elinden 2 sany tüpeň, 2 sany sapaça, 150 sany tüpeň oky, 13 sany sapaça oky alnydyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 34; g. P-78, ý. 2, iş 536, s. 11.).

Merw okrug milisiýa edarasynyň başlygy Mätreyimow we edaranyň başlygynyň syýasy işler boýunça kömekçisi Bobikow S. Garrybaýewe Ata Mänelini aldap gara öýe salmagy we gürrüňe güýmäp ýok etmegi tabşyryrlar. Şu maksat bilen oňa sapaça hem berýärler. Ata Mänelini ýok etmek işini ýeňilleşdirmek üçin onuň öýüniň golaýyna meýletin milisiýa otrýadynyň alty sany işgärini hem ugradýarlar. Bu adamlar tüpeň sesi çykan badyna gara öýe kürsöp girip önde goýlan wezipäni amal etmelidiler.

1925-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda G. Nazarow otrýadyna gije sagat ikide Türkmençä tarap ugramaga buýruk berýär. Emma Ata Mäneliniň topary eýýäm Gowşutbende tarap ugrady. Ir sagat ýedilerde G. Nazarow olaryň yzyndan G. Tüňniýewiň baştutanlygynda 16 atly iberýär. Onuň otrýadyna Ata Mäneliniň ýigitlerini gabamak we ýok etmeklik tabşyrylýar. Emma Gowşutbendiň golaýynda garşydaşyny gabamakçy bolýan otrýadyň özi gamyşlykda bukuda ýatanlaryň güýçli ot açylyşyna sezewar edilýär. Atyşykda sowet otrýadynyň 1 ýigidi öldürilýär, 1-i ýaralanýar we 4 sany aty öldürilýär. Sowet otrýady yza çekilýär, Ata Mäneliniň topary bolsa Garybata obasyna tarap gidýär (TMDA, d. 23, c. 153.).

G. Nazarow garşydaşlarynyň Garybata tarap gidendikleri hakyndaky habary alyp, ýanynyň 12 sany ýigidi bilen Türkmençäden çykyp ugraýar. Garybataň golaýynda otrýad olaryň yzyndan ýetýär, emma Ata Mäneli ýigitleri bilen G. Nazarowyň otrýadyny 100 ädim aralykdan oka tutýar. Sowet otrýadynyň 2 ýigidini ýaralap, Ata Mäneliniň topary Syçmaz obasyna tarap yza çekilýär. Soň şol ýere G. Nazarowyň özi hem ugraýar (TMDA, iş 109, s. 153.).

Ata Mäneli Garybataň günorta-gündogarynda sowet otrýadlary bilen söweşmegi karar edýär. Şol ýerde G. Nazarow we H. Jümniýew otrýady üç topara bölüp, Ata Mäneliniň toparynyň üstüne hüjüm edýär. Gazaply atyşyk başlaýar: çepden – H. Jümniýew, sagdan – O. Tekäýew, edil maňlaýdan bolsa G. Nazarow hüjüm edýär. Garşydaş tarap berk garşylyk görkezipdirler. Emma olaryň bukuda ýatan yerleri sowet otrýady tarapyndan eýelenýär.

Ulagсыz galan 7 sany sagdyn we 4 sany ýaraly ýigitler, güýçli ot açmak bilen agyr ýaraly Ata Mäneliniň gabawdan çykyp gitmegini üpjün edýärler. Söweş bolan yerden sowet otrýady birnäçe aty olja alýar. Olaryň arasynda Ata Mäneliniň eýeri gana boýalan aty hem bar eken. Soň anyklanylyşyna görä, şol söweşde Ata Mäneli garnyndan hem döşünden ok degip, agyr ýaralanýar we atyň üstünde oturyp bilmeýändigini zerarly iki sany ýakyn

ýoldaşy ony atyň öňüne basyp alyp gidipdirler. Ata Mäneli dagy bilen bilelikde ýene-de birnäçe ýigit söweş bolýan ýerden çykyp gidýär (TSRMDA, ф.51, оп. 16, д. 769, с. 124.).

Ata Mäneli ýoldaşlaryndan özüni Gowşutbentde ýaşayan tansy S. Garrybaýewiň öýüne eltmeklerini sorayar. Emma 1925-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda S. Garrybaýewiň öýüne getirilen Ata Mäneli öý eýesi tarapyndan haýynlyk bilen öldürilýär.

Ata Mänelini ýok etmek üçin içeri işler edaralary ýene-de bir maksatnama işläp düzýärler. GPU tarapyndan düzülen şol maksatnama boýunça 1924-nji ýylyň dekabrynda Ata Mäneli bilen bilelikde sowet hökümeti bilen “ýaraşyp”, ýaragyny tabşyran Gurt Sähetli çekistler tarapyndan “işlenilýär”. Oňa Ata Mänelini öldürmek tabşyrylýar. Eýýäm mälim bolşuna görä, oňa bu işi amala aşyrmak başartmaýar. Gurda soň Hydyr Ärsaryny öldürmek tabşyrylýar. Emma Hydyr Ärsara öz garşysyna guralan “duzagyň” üstüni açmak başardýar we Gurduň özi bu işiň pidasy bolýar.

Ata Mäneli wepat bolandan soň onuň yzyny Hydyr Ärsary, Hangeldi Haryn, Rejep Mämmetguly dowam etdirýärler. 1925-nji ýylyň 8-nji oktýabrynda G. Tüňniýewiň serkerdeligindäki çalt hereket edýän milisiýa otrýady Türkmenaladan Baýramala barýarka Haryn diýen ýerde Atanyň öňki ýigitleriniň biri, asly Poltorask okrygyndan bolan Çara (familiýasy näbelli) sataşýar we atşykda ol öldürilýär. 14 oktýabrda Baýramaly wolostynyň 60-njy obasynyň ýanynda bolan atşykda Ata Mäneliniň ýakyn egindeşi Rejep Mämmetguly ogly hem öldürilýär. Saklanyp galan arhiw maglumatyna görä, ol iň soňky okuna çenli aýratyn erjellik bilen atşyppdyr (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 22.).

Merw okrugynda hereket eden käbir kiçiräk toparlaryň hereketi bes edip parahatçylykly zähmete geçenleri hem bolupdyr. Merw okrug administratiw bölüminiň we okrug milisiýasynyň başlygy Mätreyimow B. Şirmämmedowyň baştutanlygynda okrugda hereket eden toparnyň ýaragyny tabşyrandygyny we häzirki döwürde onuň daýhançylyk bilen meşgullanýandygyny TSSR GPU-nyň Merkezi administratiw uprawleniýesine habar beripdir (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s.124.).

Netije

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynda sowetlere garşy hereketiň ýaýran ýerleriniň biri-de Zakaspi oblasti boldy, Tejen sebitleri bolsa Zakaspidäki sowetlere garşy hereketiň merkezine öwrüldi. 1925-nji ýylyň 14-nji sentýabryna çenli Türkmenistan boýunça dürli sebäplere görä (ýok edilen, daşary ýurda giden, baştutany öldürilen we dargan) 17 sany topar hasapdan öçürilipdir. (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 26, s. 3.) Muňa garamazdan, sowet häkimiýetine garşy göreş tamamlanmandyr. Tersine, XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda sowet häkimiýetini berkitmek bilen baglanyşykly möhüm durmuş-ykdysady, syýasy we medeni çäreleriň geçirilip başlanmagy bilen Türkmenistanda ýaragly çykyşlar gaýtadan tutaşyp başlaýar.

Annotasiýa

Sowet döwründe (1917-1991) Orta Aziýanyň beýleki respublikalarynda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem sowetlere garşy hereket barada köp işler ýazyldy. Esasan hem 1918-1921-nji, 1924-nji, 1927-1928-nji we 1931-1933-nji ýyllaryň wakalaryna köp üns berildi. Bu wakalar esasan Türkmenistanyň häzirkî Daşoguz (Hywa türkmenleriniň ýaşan ýerleri) we Balkan welaýatlarynyň ýerlerinde bolup geçdi. Emma 1920-1925-nji ýyllarda öňki Zakaspi oblastynyň (1921-nji ýyldan 1924-nji ýylyň oktýabryna çenli Türkmen oblasti) Aşgabat, Tejen we Merw okruglarynda sowetlere garşy alnyp barlan göreşler barada düýbünden diýen ýaly ýazylmady. Onuň hem esasy sebäbi bu ýerlerde sowetlere garşy hereket Türkmenistanyň galan ýerlerindäkä garanda pes derejede boldy. Ýazylan işleriň aglabasy üçin wakalary birtaraplaýyn beýan etmeklik häsiýetlidi. Şonuň üçin hem bu makalada Türkmenistanyň arhiwlerinden alnan maglumatlaryň esasynda 1920-1925-nji ýyllarda Türküstan Awtonom Sowet Sosialistik Respublikasynyň (TASSR) Zakaspi (Türkmen) oblastynda sowet häkimiýetine garşy duran gozgalaňçy toparlaryň, olaryň alyp baran söweş hereketleriniň taryhyny açyp görkezmäge synanyşyk edilýär.

Açar sözler: Türkmen, Türkistan, Zakaspi oblasti, Sowetler, Garşy Hereket

Edebiyat (Kaynaklar)

- Annaorazow J. - Aşyrow, T. (2017). “Emigratsiya w Turkmenistane (20-30-e gody XX weka)” Akademik Bakış (61), 81-90.; (2016), “İz İstorii Politiki Raskulaçiwaniya w Turkmenistane” The Journal of Academic Social Sciences, (32), 172–185.; (2016). “Antisowetskoýe Wooruzennoýe 0,Wosstaniýe w Turkmenistane” Journal Of History School, 9(XXVII), 309–368.
- Annaorazow J. (1998). Sud’ba Hojakuli Niýazkuliýewa. Wozrojdeniýe. 11.
- Başmakala, “Türkistanda Askerlik Meselesi” Ýeni Türkistan žurnaly, san 9 (Ýyl 1), Fewral 1928, s.1-6.
- Başmakala, “Ýeni Türkistan we Ruslar” Ýeni Türkistan žurnaly, san 32 (Ýyl 5), Fewral 1931, s.3-9.
- Baýmyrza, Haýyt. (1995). Türkistan Dewletleriniň Milli Müjadeleleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu ýaý.
- Baýmyrza, Haýyt. (1997). Basmaçylar: Türkistan Milli Müjadele Tarihi (1917-1934). Ankara: Türkiýe Diýanet Vakfy ýaý.
- Broxup, Marie. (1984). Basmacılar. (ter. Yuluğ Tekin Kurat). Ankara: Orta Dogu Teknik Uniwersiteti ýaý.
- Karaş Han oğlu Ýomudskiý. (1927). Turkmeni i rewolýutsiya (Desyat’ let tomu nazad w Turkmenii). Turkmenowedeniýe.
- Karpow, G. I. (1940). Türkmenistanda graždanlyk uruşy, Aşgabat: Türkmenpartneşr.
- Karpow, G. I. (1934) Bor’ba s basmaçestwom w Turkmenii w period 1920-1924 gg.
- Narmedow, S. (1976). Horezmda Kontrewolyusiyanyň derbi-dagyn edilmegi” Aşgabat: Ylym.
- Nepesow, G. (1962). Iz istorii Horezmskoý rewolýutsii. 1920-1924. Taşkent. Podgotowka i provedeniya Welikoý Oktyabr’skoý sotsialistiçeskoý rewolýutsii w Turkmenistane. (1982). Aşgabat.
- Şagulyýew, A. (1992, 1994.) Ata Mäneli. 1-2-nji kitaplar. Mary.
- Täşliýew, Ş. (1983). Türkmenistanda Graždanlyk urşy we İnlis harby interwensiyasy, jilt. I-II. Aşgabat: Ylym.
- Täşliýew, Ş., Kuprikowa Y. (1984). “Likwidatsiya basmaçestwa w Turkmenistane”. Basmaçestwo: sotsial’no-politiçeskaýa suşnost’. Taşkent: Fan ýaý.
- Togan, Z. W. (1981). Bugünkü Türk ili (Türkistan) we ýakyn tarihi. (jilt 1) İstanbul: Enderun Kitabewi ýaý.
- Türkmenistanyň Merkezi Döwlet Arhiwi (TMDA).
- Türkmenistanyň Syýasy Resminamalaryň Merkezi Döwlet Arhiwi (TSRMDA).
- Ýeni Türkistan žurnaly, san 20 (Yeni 7-8), Aprel 1929

İKİ KUTUP ARASINDA YAŞAM:
1950'Lİ YILLAR TÜRK BASININDA TÜRK KADINI
LIFE BETWEEN TWO POLES:
TURKISH WOMEN IN THE 1950'S TURKISH PRESS

ÇAĞDAŞ LARA ÇELEBİ

Dr.

cagdaslara@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9756-3605

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 21.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.12.2017
Sayfa-*Pages* : 477-496
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3845>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

İKİ KUTUP ARASINDA YAŞAM:
1950'Lİ YILLAR TÜRK BASININDA TÜRK KADINI
LIFE BETWEEN TWO POLES:
TURKISH WOMEN IN THE 1950'S TURKISH PRESS

ÇAĞDAŞ LARA ÇELEBİ

Öz

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu yıllardan itibaren kadına önem vermiş ve uyguladığı modernleşme programları çerçevesinde kadının toplumdaki yerinin ön plana çıkarılmasına gayret göstermiştir. 1950'li yıllara gelindiğinde, daha önceki dönemlerden farklı olarak batılılaşma rol modelinde Avrupalı kadının yerini Amerikalı kadın almıştır. Artık Amerikan kadınlarının yaşam standartları temel alınıp, Türk kadınlarına yeni modeli örnek almaları tavsiye edilmeye başlanmıştır. Bu adaptasyon sürecinde, özellikle kadınlara yönelik tavsiyeleriyle, dönemin Türk basını önemli rol oynamıştır. Şüphesiz, model farklılaşmasının nedenlerinden biri uluslararası konjonktürdeki gelişmeler ile ilgilidir. Avrupa eski gücünü kaybetmiş, Amerika siyasi ve ekonomik olduğu kadar sosyo-kültürel alanlarda da etkin rol oynamaya başlamıştır. Fakat, Amerika'nın demokratik, Sovyetler Birliği'nin ise komünist bloğun başını çektiği iki kutuplu uluslararası ortamda, Türk kadınının toplumdaki yerinin belirlenmesinde bir tek uluslararası atmosferdeki değişimler mi rol oynamıştı? Bu soruyu cevaplandırmayı amaçlayan makale, dönemin dış olduğu kadar ilgili iç gelişmelerini de analiz edip 1950'ler Türkiye'sinde kadının toplumsal yerinin şekillendirilmesi sürecinde rol oynamış olası diğer etkenler belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kadını, 1950'ler, Soğuk Savaş, Amerikan Kültürü, Burjuvazi.

Abstract

From the date of its foundation the Turkish Republic gave importance to women in the society and through the modernization programs she pursued, she had endeavored to underline the essentiality of female figure in the society. Unlike the previous periods in the 1950's, 'as being a symbol of Western modernity', the example of American female figure had replaced the European female role-model. From that time onwards, considering the life standards of the American women, the Turkish women were advised to adopt themselves to this new type of female model. During this adaptation process, especially through the advices that targeted women, the Turkish press played an essential role. Without a doubt, the ongoing developments in the international political atmosphere were among the reasons behind this particular differentiation. Whereas the European continent began to lose the power she had held for centuries, USA started to play an essential role not only in the World politics and economics, but also in the international socio-cultural life. However, in a bipolar international atmosphere in which, America was representing the democratic countries and U.S.S.R. was leading the communist bloc, can we consider the alterations in international relations as sole factors play a role for the determination of Turkish women' place in the society? The current article that aims to answer this question, analyzes both the foreign and domestic developments for the obtainment of possible factors, which had played a role in this social process.

Key Words: Turkish Women, 1950's, Cold War, American Culture, Bourgeoisie.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası takip eden yıllarda Amerika'nın uluslararası ortamda lider pozisyonuna yükselmesi aslında sürpriz bir durum değildi. Daha savaş bitmeden Bretton Woods Konferansı'nın Amerika önderliğinde toplanması, Birleşmiş Milletler'in Amerika'da olması, bu durumun sinyallerini vermeye başlamıştı¹. İlerleyen yıllarda bir tarafta Sovyetler Birliği ve komünist blok, diğer tarafta Amerika ve demokratik değerleri savunan müttefikleri olmak üzere iki kutuplu yenedünya sisteminde ülkeler taraflarını belirleyip uygun politik ve ekonomik olduğu kadar sosyo-kültürel programları da uygulamaya yönelmişlerdi².

Aktif rol oynamadığı için, II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye'nin uluslararası platformda yalnız kalacağı sanılıyordu³. Ayrıca, 1945'te Rusya'nın Türkiye'den toprak talepleri gerginliğin daha da artmasına neden oldu. Truman Doktrini ardından Türkiye, komünizme set çekmeyi amaçlayan Amerika'dan Marshall Yardım'ını da alsa, Batılı ittifakla ilişkilerini geliştirip Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'ne en kısa sürede girmesi gerektiğini biliyordu⁴. Dönemin Türkiye'de kurulan hükümet politikaları, 'ulusal bağımsızlık ve kimliğin' öncelikli olduğu toplumlarda Amerikan müdahalesinin devlet egemenliğine bir çeşit saldırı olarak algılandığı tezini savunan Katzenstein ve

¹ Sina Akşın, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 276-77, 279. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu, Bretton Woods Konferansı sonrası kurulmuş iktisadi kurumlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Joan E. ve Hart Spero ve A. Jeffrey, *The Politics of International Relations*, Routledge, London, 1997, s. 10-12.

² "Act of Cold War", *Murray Pioneer*, 22 June 1950; "The Mounting Cold War", *Murray Pioneer*, 21 September 1950, s. 8, 10; "Turkish Military Strength Debated In U.S. Senate", *The Turkish Times*, 7 February 1952; "Nearest American Town To Soviet Russia Mainland", *The Turkish Times*, 27 February 1952; "Dam And Power Plant Construction Under Way With Joint Funds", *The Turkish Times*, 28 February 1952; "Tecnicians Leave For Study Of U.S. Agricultural Methods", *The Turkish Times*, 14 March 1952; "Greeks In Korea", *The Turkish Times*, 27 March 1952; "Cold War 1952 Version", *The Turkish Times*, 30 May 1952, s. 1; İlhan Tekeli, "II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan 'Savaş Sonrası Kalkınma Programları...', ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı, 1979-Ankara 1980, s. 291; Dönemlendirme açısından, realist görüş Amerikan Devrimi (1776) öncesi dünya sistemini çok kutuplu olarak tanımlar. Devrim sonrası bu sistem Fransa ve Büyük Britanya arasında iki kutuplu hale gelmiştir ve 1815 Avrupa Uyumu ile devletlerarasında güç dengesi sağlanmıştır. Bunu takip eden süreçte Kırım Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı arası iki kutuplu dönem, 1947 sonrasında da devam etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Ertan Efeğil ve Neziha Musaoğlu, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Sistemin Yapısına İlişkin Bir Model Çalışması", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 2009, s. 634.

³ Mehmet Gönlübol, A. Haluk Ülman, A. Suat Bilge ve Duygu Sezer, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965 Yılları)", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 191.

⁴ Sina Akşın, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 241. Dönemin gazeteleri sıklıkla komünizm tehlikesini konu almaktadır. Dönemin Amerikan büyükelçisi tarafından konu üzerine bir makale yazılmıştır. Bkz: "Invite Turkey And Greece Into The Atlantic Pact Says Connally In Senate", *The Turkish Times*, 5 February 1952; "Truman's Strong Words Message To Congress Ask Extra 7,900 Million Dollars For Allies", *The Turkish Times*, 7 March 1952; "Turkey Can Face Red Threat", *The Turkish Times*, 21 March 1952; "Turkish Officers Join U.N. Committee", *The Turkish Times*, 16 April 1952; "The Answer Isn't In The Book", *The Turkish Times*, 3 May 1952; "John Foster Dulles Urges Ultimatum to the Soviet Bloc", *The Turkish Times*, 6 May 1952; "Secret Military Agreement Between U.S.S.R and China", *The Turkish Times*, 10 May 1952; "Why Turkey and Greece Should Be Included In the North Atlantic Treaty Organization", *The Turkish Times*, 17 May 1952; "Cold War 1952 Version", *The Turkish Times*, 30 May, 1952. Ayrıca bkz: *BİHA*, 13 Aralık 1952, s. 3; *BİHA*, 20 Aralık 1952, s. 3.

Keohane teorik modeli çerçevesinde değerlendirildiğinde, varsayımın doğru fakat izlenilen politikanın teorisinin öngörüsü dışına çıktığı görülür. Çünkü hiçbir hükümet zamanında ulusal kimlik ve bağımsızlık önemini yitirmemişse de, özellikle jeopolitik gereksinmelerinden dolayı NATO içerisinde Batı ittifakında - Amerika'nın yanında - yer almak politik parti gözetmeksizin bütün Türk hükümetlerinin milli meselesi haline gelmişti⁵. Buna rağmen, 1950'deki ilk iki başvurusunda NATO'ya kabul edilmeyen Türkiye, kabulünü hızlandırmak amacıyla 1950'de Kore Savaşı'na ⁶ askerini gönderdikten iki yıl sonra NATO'ya girmiştir⁷.

⁵ Tuba Ünlü Bilgiç, Türkiye'deki anti-Amerikan eğilimlerin kökeninin sanılanın aksine 1964'teki Kıbrıs Krizi ile değil, özellikle Marshall Planı ile başladığı fikrini savunur. Çünkü bazı kesimlerce Marshall Yardımı Düyun-u Umumiye'ye benzetilmiş, bu durumun II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sini Avrupa'nın tahıl ambarı konumuna sokacağı fikri öne çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tuba Ünlü Bilgiç, "The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960", *Bilgi*, Sayı: 72, Kış 2015, s. 253-68; Çağdaş Üngör, "China and Turkish Public Opinion During the Cold War: The Case of Cultural Revolution (1966-1969)", *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture*, (Derleyen: Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör), Palgrave Macmillan, New York 2013, s. 3. Marshall Plan, anti-komünist bloğa ekonomik destek amacıyla düşünülmüştü. Bkz: Sydney Morning Herald, 11 April 1950, s. 2. Avustralya'da basılan Age Gazetesi, 1 Ocak 1952 tarihli nüshasında Türkiye'nin komünizm ile "ölüm kalmı" mücadelesi verdiği manşetini atmış ve ülkede komünist aktivitelerde bulunanlar için ölüm cezası getirildiğinin altını çizmiştir. Yeni kanunun nedeni olarak, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüler arasında komünizmin sempati kazanma olasılığı gösterilmiştir. Ayrıca dönemin gazeteleri, yeni kanunun yürürlüğe girdiği 1952 senesine kadar Türkiye'deki komünizmin sadece öğrenci ve entelektüeller arasındaki bir hareket olduğunu farz edildiğini, bu hareketin köylü veya işçi sınıfı arasında tabanının olmadığını düşündüğünü belirtiyordu. Bkz: "Turkey Changes View on Reds: Death Penalty for Leaders", *Age*, 1 January 1952, s. 6; *Daily Examiner*, 5 January 1952, s. 5; *Sunday Times*, 17 April 1949: s. 5.

⁶ Türk basını sütunlarında Kore Savaşı'na oldukça fazla yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: "Korean Air Lift Brings in the Goods to Frontline Men Sweating it Out", *The Turkish Times*, 26 February 1952; "Little Gibraltar' An Interlude in the Twilight War in Korea", *The Turkish Times*, 27 February 1952; "Running An Orphans Home in Korea Has Its Many Problems", *The Turkish Times*, 10 March 1952; "Air Dog Fights Over Korea; Turkish Brigade in Action", *The Turkish Times*, 13 March 1952; "Heavy Air Battles Over Korea Front", *The Turkish Times*, 17 March 1952; "Soldiers Praised by Commander En Route Korea", *The Turkish Times*, 20 March 1952; "Turkish Troops Train For Korea", *The Turkish Times*, 3 May 1952; "Why Turkey and Greece Should Be Included In the North Atlantic Treaty Organization", *The Turkish Times*, 17 May 1952; *The Turkish Times*, 23 May 1952.

⁷ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 250. Türkiye'nin NATO'ya girme süreci için ayrıca bkz: Gönlübol ve diğerleri, *Türk Dış Politikası*, s. 223-36; İbrahim Bozkurt, *Türk Kamuoyunda Amerikan İmgesi (1945-1980)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008, s. 114-26, 129-30; Sevinç Tekindor von Zür Mühlen, "Korean War in the Turkish Press", *Turkish Studies*, Cilt: 13, Sayı: 3, September, Ankara 2012, s. 523. Türkiye gibi Yunanistan'da Kore'ye asker göndermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: "Greeks In Korea", *The Turkish Times*, 27 March 1952. Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya kabulü için bkz: "Senate OK's Turkey For Nato Entry", *The Turkish Times*, 9 February 1952; "Turkey's Grand National Assembly Approves Entry Into North Atlantic Pact Organization", *The Turkish Times*, 19 February 1952; "Turkey, Greece Envoys Present Nato Credentials", *The Turkish Times*, 20 February 1952; "Turkey And Greece Work More Closely As NATO Partners", *The Turkish Times*, 21 February 1952; *The Turkish Times*, 22 February 1952; *The Turkish Times*, 25 February 1952; "Turkey, Greece And the Nato", *The Turkish Times*, 19 May 1952.

EXCLUSIVE TURKISH HOSPITAL IN KOREA

TURKISH NURSES, THE ONLY SHORTAGE

FROM COMBINED SOURCES

WITH TWENTY FIFTH DIVISION IN KOREA, May 9 — The Turkish Armed Force Command in Korea is proud to be the possessor of a new hospital with up to date equipment. The new hospital was built in 2 weeks by elements of the 65th Engineer Battalion. The task slightly different from the building of an ordinary hospital, as certain Moslem religious specifications had to be taken into consideration.

Resim 1: Kore Savaşı sırasında buradaki Türk varlığı sadece askeri değildi. Kore'ye medikal anlamda da yardım sağlanıyordu (The Turkish Times, 10 May 1952)⁸.

Turkey And Greece Add Strenght To Nato

LONDON, Feb. 24 (O. P. S.) — The much-welcome addition of Turkey and Greece to the North Atlantic Defence Pact means that geographically the defence line of the Organization now stretches from the Arctic Ocean to the borders of Southern Russia. It means too, that some 750,000 troops are available to the NATO armies throughout Western Europe as a result.

A Greek spokesman pointed out this week, for example, that his country could put 10 divisions into the field right away — not next year but tomorrow, if necessary.

The troops of both of these countries are of high calibre. The many tributes to the hard-fighting qualities of the Turkish contingent in Korea are eloquent testimony to the capabilities of the officers and men of this country. They are fiercely anti-Communist and their stoicism and endurance in times of adversity are widely recognised by friend and foe.

Resim 2: Türkiye'nin NATO'ya ilk başvuruları kabul edilmese de, Türkiye ve Yunanistan'ın organizasyona katılımıyla NATO'nun sınırlarının genişlediği ve güçlendiği vurgulanıyor⁹.

⁸ "Exclusive Turkish Hospital in Korea: Turkish Nurses the Only Shortage", *The Turkish Times*, 10 May 1952.

⁹ "Turkey and Greece Add Strength to Nato", *The Turkish Times*, 25 February 1952.

Kutupların Belirlenmesi

Aynı kutupta bulunan bütün ülkelerin yaptığı gibi Türkiye de sadece politik ve ekonomik alanlarda değil sosyo-kültürel alanlarda da Amerika'ya yaklaşmış, onu örnek model almaya başlamış ve bulunduğu kutbun değerlerini halkına benimsetmeye çalışmıştır. Değerler birliği toplumları birbirine bağlaması açısından önemlidir. Ayrıca, toplumdaki bireylere kimlik kaynağı olup onlara grup hissi sağlayan “*kültür*” olgusu, aynı zamanda sosyal değişimlere de yol açmaktadır¹⁰. Olaylara bu perspektiften baktığımızda, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemin Amerika ve Sovyetler Birliği'nin başı çıktıkları iki kutup arasında ortaya çıkan “*Kültürel Soğuk Savaşta*” iki farklı dünya görüşünün çatışmasına şahit olduğu görülür¹¹.

Amerikan öncülüğündeki Batı bloğu ülkeleri, sadece kendi çabalarıyla değil bazen Amerika'nın açık desteği ve kılavuzluğunda Amerikan kültürünü ve yaşam tarzını örnek alıp kendi halklarını bu yönde şekillendirmeye çalıştılar. Örneğin, “*Kültürel Soğuk Savaş*” kapsamında İngiltere gibi bazı Avrupa ülkelerinde doğrudan CIA tarafından yürütülen sosyo-kültürel programlar uygulanmıştır¹². Amerika'nın devletlerarası bağlarını sağlamlaştırma yöntemlerinden birisi de, Türkiye ve Yunanistan'da olduğu gibi (Marshall Yardımı) çeşitli yardım programlarıydı¹³. Benzeri bir yaklaşımı Sovyetler Birliği kendisinin başı çıktığı Doğu bloğu ülkelerine gösteriyordu. Diğer bir deyişle, toplumlar benzeri ideolojik temeller üzerine oturtulmaya çalışılıyordu.

İdeoloji, “*bireylerin kendi gerçek varoluş durumlarına olan farazi ilişkisi*”¹⁴ olarak düşünüldüğünde, toplumsal gücü elinde tutanların, bireyler arasında sadece “*olanı*” değil, “*olması tasarlanan ilişkiyi*” de şekillendirmeye çalıştığı anlaşılır. Dünya

¹⁰ Nick Stevenson, *Understanding Media Cultures: Social Theory and Mass Communication*, Sage Publications, London 1995, s. 47.

¹¹ Ömek ve Üngör, *Turkey's Cold War*, s. 2.

¹² 1947 yılında CIA adını alan *Foreign Nationalities Branch of the Strategic Services*, uzun yıllar Avrupa üzerine analiz yapmış, ayrıca Avusturya ve Almanya gibi ülkelerden sürgün edilen kişilerden bu konuda destek almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Alexander Stephen, “A Special German Case of Cultural Americanization”, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, (Derleyen: Alexander Stephen), Berghahn Books, New York 2008, s. 71- 77. Türkiye ve Yunanistan'ı Sovyet tehdidinden korumayı amaçlayan Truman Doktrini ve Marshall Planı ile ilgili olarak bkz: Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 240; Mehmet Gönlübol ve diğerleri, *Türk Dış Politikası*, s. 211-16, 219-22. Marshall Planı için ayrıca bkz: “Cold War Must Be Won”, *Examiner* 6 May 1950, s. 1; “Intensive Rural Policy”, *The Turkish Times* 7 March 1952.

¹³ “Agricultural Boom Brings Prosperity To The Whole Country”, *The Turkish Times* 13 March 1952; “Modern Farming Methods”, *The Turkish Times* 19 April 1952; “Modern Farming Methods”, *The Turkish Times* 28 April 1952; Alexander Stephen, “Cold War Alliances and the Emergence of Transatlantic Competition: An Introduction”, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, (Derleyen: Alexander Stephen), Berghahn Books, New York 2008, s. 27. Dag Blanck, “*Amerikan kültür diplomasisinin*” aslında Marshall Yardımı'ndan çok önce, II. Dünya Savaşı sırasında 1942'de - verilen savaş mesajlarını kontrol amacıyla kurulan - *Office of War Information* kurumunun faaliyetleriyle başladığını vurgular. İsviçre televizyonlarında Amerikan kültürünün II. Dünya Savaşı sonrası etkin rol oynaması üzerine tartışma için bkz.; Dag Blanck, “*Cultural Imperialism*”, *Television, Education, and the Vietnam War: Sweden and the United States During the Postwar Era, The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, (Derleyen: Alexander Stephen), Berghahn Books, New York 2008, s. 93-108.

¹⁴ Judith Leah Cross, “Icons as Ideology: A Media Construction”, *Mediating Ideology in Text and Image Ten Critical Studies*, (Derleyen: Inger Lassen, Jeanne Strunck ve Torben Vestergaard), John Benjamin Publishing Company, Philadelphia 2006, s. 184-185.

tarihi boyunca toplumlara yön verme süreçleri, sadece toplumların gereksinimleri doğrultusunda farklı sosyal sınıflardan gelen bireylere farklı roller vererek onların faaliyet alanlarının sınırlarını belirlemekle değil, aynı zamanda cinsiyete dayalı kadın-erkek toplumsal sorumluluklarının da altını çizerek gerçekleştirilmiştir. Çünkü Michel Foucault'nun haklı olarak belirttiği üzere, sosyal ve politik ihtiyaçların meşrulaştırılmaya çalışıldığı durumlarda, cinsel kimlikler tekrar tanımlanır ve bu “*tanımlama*” süreç içerisinde bir nevi araç rolü üstlenir¹⁵.

Kutup İdeolojilerinde Kadının Toplumdaki Yeri

Bu doğrultuda, 1950’li yıllarda sosyal politikalar kapsamında düşünülen kadınların toplumdaki yeri meselesi, toplumun kadınlar aracılığıyla şekillendirilmesi düşünüldükçe ön plana çıkarıldı. Beklenildiği gibi, kadın politikalarında ideolojileri farklı olan karşıt iki kutuptaki devletler değişik uygulamalara yer vermişti. Örneğin, o dönem her ikisi de komünist bloğun bir parçası olan Çin Halk Cumhuriyeti ve Doğu Almanya’da kadın çalışmaları aynı ideoloji kapsamında benzeri yönde gelişmiştir. Genç bir devlet olan Çin, “*kadınları özgürleştirme*” söyleminde Leninizm ve Sovyetler Birliği deneyimini örnek almış¹⁶, ülkenin kalkınması için tarım politikalarına büyük yer verip bu doğrultuda kadınlara ve erkeklere eşit haklar sağlanmasını ilke olarak kabul etmiştir. Endüstriyel iş gücünü geliştirmeye çalışan Doğu Almanya da benzeri bir yaklaşımla, Doğu Alman “*kadın-erkek eşitliği*” politikasının önemini vurgulamıştır.

Doğu bloğu ülkelerinde olduğu kadar, Amerika liderliğindeki Batı bloğu ülkeleri de ideolojik açıdan kendi sosyo-politik revizyonlarını hayata geçirebilmek için, Benedict Anderson’ın deyiimiyle kendi “*hayali cemaatlerini*” yaratma sürecindeydiler¹⁷. Ve yine aynı Doğu bloğunda olduğu gibi, değinilen süreçte Batı bloğu toplumları ve kimlikleri sadece “*farazi*” olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir nevi “*cinsiyetlendirilmiştir*”. Fakat aralarında büyük bir görüş fark vardı çünkü Doğu bloğunda silikleştirilmeye çalışılan cinsiyetler, Batı bloğundaki toplumlarda eskiye oranla daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır. İki bloğun kadın politikaları arasında en belirgin farklardan birisi, komünist bloktaki “*kadın-erkek hak eşitliği*” fikrinin yerini, Batı bloğunda kadınlar “*erkeklerin tamamlayıcısıdır*” görüşünün almasıdır. Öyle ki, Batı Almanya’da savaş sonrası “*de*

¹⁵ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge: And the Discourse on Language*, Pantheon Books, New York 1972, s. 229. Jürgen Habermas, toplumsal ilişkilerin şekillendirilip meşrulaştırılması aşamasının, iletişimsel eylemle biçimlenen iktidarın ideolojik unsurlarını içerdiğini belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Çiğdem, *Akal ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 105.

¹⁶ Gao Xiaoxian, “The Silver Flower Contest: Rural Women in 1950’s China and the Gender Division of Labour”, *Gender & History*, Cilt: 18, Sayı: 3, November 2006, s. 598. 9 Temmuz 1938’e ait bir haber, Çinli kadınların bütün ziynet eşyalarını devletin ‘iane komisyonuna’ teslim ettiklerini belirtmektedir. Bkz: “Çin Sona Kadar Dayanacak: Bütün Çin Kadınları Altın Yüzüklerini İane Olarak Veriyorlar”, *Yeni Asır*, 9 Temmuz 1938, s. 3.

¹⁷ Robert G. Moeller, “The ‘Remasculinization of Germany in the 1950s: Introduction”, *Signs*, Cilt: 24, Sayı: 1, Autumn, 1998, s. 101-103; D. A. J. MacPherson, *Women and the Irish Nation Gender, Culture and Irish Identity, 1890-1914*, Palgrave, New York 2012, s. 18.

facto” olarak “eşit” hale gelen toplumdaki kadın-erkek statüsü, tekrar erkekler lehine çevrilmeye çalışılmıştır¹⁸.

Resim 3-4: *The Turkish Times* gazetesinin kadınları konu alan makalelerinde sıklıkla kadınların feminen davranmaları, erkekleri taklit etmemeleri ve eşlerine yardımcı olmaları öğütlenmektedir¹⁹.

Basının Araç Olarak Kullanılması, The Turkish Times Gazetesi

İki bloğun yaklaşımları birbirlerinden tamamen farklı da olsa benzeri bir şekilde, iki blokta da “kadının toplumsal imajının” tanımlanıp örneklendirilmesinde basın büyük rol oynamıştır²⁰. Batı bloğunda, ülkelerin kendi basın-yayın organları dışında Amerikan medyası da etkin rol oynamıştır. Araştırmaya konu olan dönemde adeta, Amerika’nın dünyanın farklı bölgelerindeki etki alanlarını medyayı kullanarak kurmaya çalıştığı görülür. Bu nedenle haklı olarak Edward W. Said, “Amerikan yüzyılı Avrupa yüzyulundan” ayıran unsurların başında “medyanın” geldiğini vurgular. Çünkü Amerika, gittiği yerlerdeki etki alanını kendi fiziksel varlığıyla doğrudan etkin kılmaya çalışan Avrupa’dan farklı bir yöntem uygulamıştır²¹.

¹⁸ Bunun önemli nedenlerinden birisi de, Batı Almanya’nın II. Dünya Savaşı’ndan yenik çıkmasıdır. Savaş sonucunda toplumdaki itibarı zedelenen Batı Alman erkeklerinin tekrar Alman kadın ve çocuklarının, Alman ailesinin ‘koruyucusu’ olduğu kanıtlanmalıydı. Bu nedenle, savaş sonrası Batı Alman Anayasası, Weimar Anayasası’ndaki “vasıflı eşitlik” kavramından farklı olarak, kadınlara politikaya erkeklerle eşit şartlarda tam katılım hakkı sağlamış olsa da, kadınların eşitliği “farkta eşitlik” olarak kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, yeni anayasaya göre Alman kadınları eş ve anne olarak kendilerini “*fihrer*” veya “*volk*”a değil, ailelerine adamalıydılar. Ayrıntılı bilgi için bkz: Robert G. Moeller, Remasculinization of Germany, s. 101-103. Aynı dönemde İngiltere örneği için bkz: Claire Langhamer, “Feelings, Women and Work in the Long 1950s”, *Women’s History Review*, Sayı: 26/1 February 2016, s. 78-81.

¹⁹ “Remain Feminine! Don’t Imitate Males”, *The Turkish Times*, 29 May 1952; “Today’s Marriage Puts Demand on Wife’s Role as Helpmate”, *The Turkish Times*, 7 February 1952.

²⁰ Alexander Stephen, *German Case of Cultural Americanization*, s. 71. Soğuk Savaş Dönemi öncesinde de basının, belli ideolojileri toplumlara benimsetmek amacıyla kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, Türkiye’de yayınlanan 1943 yılına ait *Holivut Dünyası* dergilerinde sadece Hollywood yıldızlarından haberler verilmemekte, onların veya eşlerinin askeri görevlerinden de bahsedilmektedir. Yani, savaşta Amerika’nın yeri vurgulanmaktaydı, Bkz: “Asker Olan Yıldızlar”, *Holivut Dünyası*, Forma 6, 1943, s. 93-94; “Asker Olan Artistler”, *Holivut Dünyası*, Forma 7, 1943, s. 102-106; “Bir Denizaltı Harbi”, *Holivut Dünyası*, Forma 9, 1943, s. 130-132, 144; *Holivut Dünyası*, Forma 10, 1943, s. 147-151; “Betty Grable’in Sevgilisi?”; “Dünya Ev Eşyası Müzesi”, *Holivut Dünyası*, Forma 12, 1943, s. 189; *Holivut Dünyası*, Forma 14, 1943, s. 215; *Holivut Dünyası*, Forma 16, 1943, s. 251-256; *Holivut Dünyası*, Forma 19, 1943, s. 295; Detaylarıyla bahsedilen Japon-Amerikan savaş filmi için bkz: “Bir Denizaltı Harbi”, *Holivut Dünyası*, Forma 9, 1943, s. 130-132.

²¹ Anthony Smith 20. Yüzyılın elektronik gelişmelerinin emperyalizmin kendisinden bile daha fazla tehlike yaratacağının altını çizer, bkz: Edward W. Said, *The Culture and Imperialism*, Vintage Books, New York 1994, s. 291-92.

Resim 5-6: 1940'lı yıllarda Avrupa giyim tarzını benimsemiş Türk bir ev hanımı, Memnune Purut. İkinci fotoğrafta Memnune Purut eşiyle birlikte²².

Resim 7-8: Cumhuriyetin ilk yıllarından Avrupa giyim tarzını benimsemiş Türk kadınları. (1920'lere ait ilk resimde sırasıyla soldan sağa, Fransızca öğretmeni Samime Benez ve Amerikan Kız Lisesi öğrencisi Bedia Hansoy. 1930'lara ait ikinci fotoğraf da Bedia Hansoy'a aittir).

Diğer ülkelerde olduğu gibi Batı bloğuna katılan Türkiye'de de basın yönlendirici rol oynamıştır. Aslında Soğuk Savaş öncesi dönemde de Türk basını Avrupalı kadın imgesine yer vererek toplumsal rol oynamıştır. Fakat 1950'li yıllara ulaşıldığında Türk basını, Avrupalı kadın imajını ön plana çıkaran erken Cumhuriyet döneminin aksine,

²² 5-9 numaralı resimler Sevim Purut'un izni ile kullanılmıştır.

Amerikalı kadını rol-model olarak tanımlamaya başlamıştır²³. Örneklemedeki değişimin olası nedenleri hakkında 1952 yıllarına ait, *The Turkish Times* gazetesini analiz etmek konuyu aydınlatacaktır. Türkiye’de İngilizce basılan bu gazete hem bayanlara yönelik makaleler içermesi hem de yazarlarının çoğunun Amerikalı olması açısından dönemin genel sosyolojik eğilimini yansıtmaktadır. Amerikan kadını modelinin nasıl bir çerçeve içerisinde halka sunulduğunu analiz etmek, bu sosyal politikanın uygulanması arkasındaki olası nedenler hakkında ipucu verecektir. Ayrıca, incelenen gazetelerin 1952 senesine ait olması, Amerika’nın “*Uncle Sam*”²⁴ imajının en parlak yıllarından biri olması açısından önemlidir²⁵.

Bu amaçla *The Turkish Times*’ın kadınlara yönelik makalelerine bakıldığında ilk dikkat çeken noktalardan birisi, yazıların sadece Amerikan yaşam tarzını örnek göstermekle kalmayıp, özellikle New York ve Manhattan standartlarını yansıtmasıdır. Diğer bir deyişle, genellikle Amerikan kültürünün en gösterişli temsilcilerinden biri olan New York ölçütü alınıp, en “*üst seviye*” Amerikan kültür unsurları aşılarmaya çalışılmıştır²⁶. Bu doğrultuda, belli imkân ve olanaklara sahip kadınların yapabileceği yemekler, hobiler, alışkanlıklar ve giyim tarzından bahsedilmektedir. Örneğin makalelerde “*parti kıyafeti*” seçmek veya değişiklik olsun diye “*film partisi*” vermek gibi tavsiyelere sıklıkla rastlanmaktadır²⁷. Türkiye’de düzenli televizyon yayınının 1968’de başladığı düşünüldüğünde verilen tavsiyelerin bir kısmının çok rasyonel

²³ Çağdaş Üngör, “China and Turkish Public Opinion During the Cold War: The Case of Cultural Revolution (1966-1969)”, *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture*, (Derleyen: Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör), Palgrave Macmillan, New York 2013, s. 49.

²⁴ Amerikan ideal ve değerlerini temsil ettiği düşünülen “*Uncle Sam*” imajının geçmişi aslında 1812 Savaşı’na kadar gitmektedir. 1812 ve 1950’li yıllarda sembolize ettiği fikirler farklıdır. İlk başlarda vatanseverlik ve ulusal kimlik ön plana çıkarılmıştır. 20. Yy.’da ise bu sembol hürriyet, eşitlik ve ulusal kararı temsil etmiştir. Amerika’nın resmi sembolü haline gelmesi 1950 senesinde gerçekleşmiştir. Bkz: The Library of Congress Official Website, <https://www.loc.gov> (erişim tarihi: 13.06.2017); *American Myths, Legends, and Tall Tales: An Encyclopedia of American Folklore*, Cilt: 1, (Derleyen: Christopher R. Fee ve Jeffrey B. Webb), ABC Clío, California 2016, s. 980-982.

²⁵ Buna rağmen 1950’li yıllarda bütün Türk basını sadece Amerikan değerlerini ön plana çıkartıyordu diyemeyiz. Örneğin, 1956 yılına ait *Hayat* dergisi genel eğilime paralel olarak bayan okuyucularına sıklıkla Batı tarzı giyimi tavsiye etmektedir. Fakat sütunlarında, Avrupalı ve Amerikalı kadın dışında zaman zaman “*komünist*” olan karşı kutuptaki Çinli kadınlar ve onların yaşamları hakkında bilgilendiren yazılara da yer vermiştir. Ayrıca, dönemin basını Osmanlı geçmişini olumsuz örneklendirmelerde kullanma yaklaşımında olsa da, *Hayat* dergisinde Ayşe Osmanoğlu tarafından babası Sultan II. Abdülhamid’i ve ailesini konu alan bir yazı dizisi yazılmıştır. Hatta dönemin modernizminin vurguladığı anlayışın dışında bir hayat süren “*Yörüklerin*” yaşamları yine bir yazı dizisi ile konu edilmiştir. Bkz: “Hayat Monaco’da”, *Hayat*, no. 2, 13 Nisan 1956, s. 4-5; “Çin Kadını Güzelliği”, *Hayat*, no. 3, 20 Nisan 1956, s. 12; “Babam Sultan Hamit”, *Hayat*, no. 3, 20 Nisan 1956, s. 22-23; “Babam Sultan Hamit”, *Hayat*, no. 5, 4 Mayıs 1956, s. 8-13, 22; “Yörük”, *Hayat*, no. 7, 18 Mayıs 1956, s. 8-9, 14-15; “İmeceye Giden Kızlar”, *Hayat*, no. 8, 25 Mayıs 1956, s. 8-9; “İran’dan Geliyorum”, *Hayat*, no. 8, 25 Mayıs 1956, s. 10-11; “Babam Sultan Hamit”, *Hayat*, no. 8, 25 Mayıs 1956, s. 14-15.

²⁶ “Lovely Look All Weathers”, *The Turkish Times*, 10 March 1952.

²⁷ “Oyster Stew Is Good”, *The Turkish Times*, 13 February 1952. Gazetede sıklıkla belli imkân ve olanağa sahip kadınların yapabileceği hobiler (buz pateni veya kayak gibi), yemekler (istiridye tava gibi), uygulayabileceği giyim tarzı ele alınmıştır. Aslında istiridye tavanın veya Avrupa yemeklerini içeren tariflerin verilmesini gastronomi diplomasisi çerçevesinde değerlendirilebilir. Bkz: *The Turkish Times*, 13 February 1952.

olmadığı anlaşılıyor. Aslında Amerika’da bile 1950’de evlerin sadece %9’unda televizyon bulunmaktaydı²⁸.

Makalelerde dikkat çeken diğer bir konu ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı, yeni bir siyasal yapı olduğunun altının çizilmesidir. Yeni sistemde 1926 Medeni Kanunu ile Türk kadınına, “*eski Türk*” toplumlarında olduğu gibi, birçok sosyal hak sağlanmıştı. Buna rağmen, sosyal statü açısından kıyaslandığında durumu - Orta Doğu ülkeleri kadınları kadar kötü olmasa da - bir İngiliz veya Amerikalı kadın kadar da iyi değildir. Elbette toplumlarda kadınların sosyal pozisyonunun değerlendirilmesi bir dereceye kadar görecedir ve kapsamlı, derinlemesine bilgi ile yorumlanması gerekir. Aile yapısı ataerkil de olsa, Osmanlı döneminde Anadolu’nun birçok yerinde, özellikle aile büyüğü pozisyonundaki - Müslüman ve gayrimüslim - kadınlara ailenin diğer fertleri tarafından çok saygı duyulduğu ve onların ev içinde aile reisi gibi davrandıkları bilinmektedir²⁹. Bu konuyla ilgili birçok örnek verilebilir fakat çalışmayla direkt ilgili olduğundan, kadın hakları üzerine çıkan ilk dergi ve gazetelerin Osmanlı dönemine ait olduğunun altı çizilmelidir. Cumhuriyet dönemindeki kadar olmasa da, kadınların Batılılaşmalarının gereği de ilk kez Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi basınında işlenmiştir³⁰.

Aslında The Turkish Times makalelerindeki benzeri oryantalist yaklaşımı, gazetenin Cumhuriyet dönemini konu alan yazılarda da görmek mümkündür. Örneğin, 23 Şubat 1952’ye ait bir yazı, Türkiye’nin komşusu olan Yunanistan’da kadın haklarına yönelik bazı gelişmeleri konu almıştır. Buna göre, - seçim bürosu için olmasa da - 1930

²⁸ “TRT Resmi Web Sayfası, Tarihçe”, <http://www.trt.net.tr/Kurumsal/Tarihce.aspx> (erişim tarihi 24.06.2017); Christian Reynolds, *Diplomatic Gastronomy: Convivial Nature of the Power of Prestige, Cultural Diplomacy and Soft Power* 2012, s. 1-2. http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2012-02_unccd/Diplomatic_gastronomy_-_Christian_Rynolds.pdf (erişim tarihi: 31.07.2017); Lynn Schofield Clark, “Mediatization: Concluding Thoughts and Challenges for the Future.” *Mediatized Worlds: Culture and Society in a Media Age*, (Derleyen: Andreas Hepp ve Friedrich Krotz), Palgrave Macmillan, London 2014, s. 313.

²⁹ “European Turkey is Considered one of History’s Greatest Achievement”, *The Turkish Times*, 4 March 1952; “Education In the Turkey”, *The Turkish Times*, 3 April 1952; “Women In Modern Turkey”, *The Turkish Times*, 11 April 1952; “A Turkish Boy Goes to School”, *The Turkish Times*, 1 May 1952; “Harem Days Have Gone For Good”, *The Turkish Times*, 5 May 1952; “Education in the New Turkey”, *The Turkish Times*, 9 May 1952; Çağdaş Lara Çelebi, “Steel Flowers of the Empire: The Ottoman Ladies”, *3rd ICHSS Conference Proceedings*, Rome, Cilt: 1, 2013, s. 202.

³⁰ “Women’s Place In Turkish History”, *The Turkish Times*, 29 April 1952; Sezen Karabulut, “Kadının Sosyalleşmesinde Batı’nın Önemi”, s. 88; Prasad Pannian, *Edward Said and the Question of Subjectivity*, Palgrave Macmillan, London 2016, s. 88-89. *The Turkish Times*’da modern Türkiye kadınlarına günlük hayatta ve özellikle iş görüşmelerinde “şapka” takmaları öneriliyordu. Bkz: “Hats are Small and Colourful”, *The Turkish Times*, 5 March 1952; “Prepare for Job Hunt”, *The Turkish Times*, 12 March 1952. Dönemin bütün Batı basını Türk kadınına aynı şarkiyatçı yaklaşımı göstermiyordu. Örneğin *Warwick Daily News* 18 Aralık 1950’ye ait bir makalesinde “*English High School for Girls*” diye tanımladığı 100 yıllık bir lisenin kız öğrencilerinin eskiden peçeyle yanlarında onlara eşlik eden hadım ağalarıyla dışarı çıktıklarını fakat Cumhuriyet sonrası Türk kız öğrencilerinin aynı “*İngiliz kız kardeşleri*” ve diğer “*medeni ülkelerdeki*” gibi peçesiz modern bir şekilde dışarı çıktıklarını yazmaktadır. Bkz: “Miss Turkey of 1950 is Modern”, *Warwick Daily News*, 18 December 1950, s. 2. Aslında dönemin Cumhuriyet Gazetesi de The Turkish Times gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin ve Osmanlı İmparatorluğu’nun birbirinden tamamen farklı politik sistemler olduğu vurgusunu yapıyordu. Bkz: Pınar Özdemir, “Building a ‘Modern’ and ‘Western’ Image: Miss Turkey Beauty Contests from 1929 to 1933”, *Public Relations Review*, Cilt: 42, Sayı: 5, 2016, s. 759.

yılında 30 yaş üstü kadınlara yerel seçimlere katılma hakkı verilmiştir. Şimdi ise, 21 yaş üstü bayanlar seçme, 25 yaş üstü olanlarsa parlamentoya seçilme hakkı kazanmıştır. Makalede Yunan Kadınları Ulusal Konsey Başkanı Bayan Hermina Pantelakis'in görüşüne de yer verilmiş ve oy kullanma ve seçimlere katılma hakkını yeni kazanan Yunanlı kadınların bir kısmının kırsal alanlardaki önyargılar nedeniyle yeni haklarını kullanmaya çok da hevesli olmayacakları belirtilmiştir. Makalede yapılan eleştiri bahsedilen ülke sınırları içerisinde kalıp diğer ülkeleri kapsamamıştır. Mesela Türkiye-Orta Doğu veya Türkiye-Avrupa ülkeleri kıyaslamasında olduğu gibi bir değerlendirme yapılmamıştır. Hâlbuki objektif bir yazının, 1933'te yerel yönetimlerde, bir yıl sonra ise genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı olmak üzere, Türk kadınının birçok hakkı sadece Yunanlı değil bazı diğer Batılı eşdeğerinden çok daha önce elde etmiş olduğunu belirtmesi gerekirdi³¹.

Aslında, The Turkish Times makalelerinin verdiği izlenim, 1950'lerde Amerikalı ve Avrupalı kadınların sosyal statülerinin ve onlara verilen hakların da günümüz standartlarından oldukça uzak olduğu yönündedir. 1950'lerin "modern kadınının" ne gibi özelliklere sahip olduğunu anlamak için makalelere göz attığımızda, bazı köşelerin önemli mevkilere gelmiş, hâkim, milletvekili, NATO'da görev alan kadınları ve onların başarı hikâyelerini konu alındığı görülür. Fakat bu örnekler sayısal olarak az olmakla birlikte yazıların devamında, bahsedilen kadınların toplumda başarılı bireyler olmalarından ziyade, "erkeklerin yardımcısı" pozisyonunda olmaları fikrinin aşılana çalıldığını anlıyoruz. Öyle ki, kraliçe bile olsa kadın eşini desteklemelidir veya bir kadın Kuzey Kutbu'na bile gitse asıl görevi yemek pişirmektir³². Ayrıca bütün bu görevleri yaparken kadınlar sağlıklı olmalıydılar ve güzelliklerine, bakımlarına önem vermelidirlere. Ama kendilerine dikkat etmelerinin nedeni kişisel değildir. En başta, eş olarak kocalarına iyi görünmek, eğer annelerse çocuklarına iyi örnek olmak ve ileride aile bireyleri tarafından "iyi hatırlanmak" içindir. Dahası, eğer bir kadın erkek işleriyle ilgilenirse ve erkekleri taklit ederlerse bazı olumsuzluklarla karşılaşacaklardır. Hatta ısrar eden kadınlarda, "mide ülseri" gibi sağlık problemleri bile çıkabilir³³.

³¹ "Greek Women Gain Vote", *The Turkish Times*, 23 February 1952; Karabulut, 'Batı'nın Önemi', s. 88; Prasad Pannian, *Edward Said and the Question of Subjectivity*, Palgrave Macmillan, London 2016, s. 11; Pınar Özdemir, "Miss Turkey Beauty Contests", s. 761. Atatürk döneminde Türk kadınına bir çok konuda haklar sağlandığı ve bu nedenle onun vefatından sonra Türk kadınlarının son derece üzgün olduğu dönemin Yunan basınında da yer almıştır. Bkz: "Atatürk İçin Türk Kadınları Niçin Çok Ağladılar?", *Yeni Asır*, 18 Kânunuevvel 1938, s. 2. İstanbul'da Rumca basılan Apoyevmatini Gazetesi'nin 21 Mart 1935 tarihli nüshasında aralarında Satı Çırpan'ın da olduğu ilk Türk milletvekili kadınlardan bahsetmektedir. "Η Ορκωμοσία των Νεων Βουλευτών", *Απογευματινή*, 21 Mart 1935.

³² "Greek Queen Frederica is Very Democratic and Popular Monarch", *The Turkish Times*, 20 February 1952; "Women's Work", *The Turkish Times*, 5 April 1952; "Woman's Work Is Never Done Especially At North Pole", *The Turkish Times*, 17 May 1952. Misafirleri olmadığı zaman kraliçenin yemek masasını eşi ve kendisi için özel hazırladığı belirtilerek, benzeri bir örnek 1956 yılına ait Hayat dergisi tarafından İran kraliçesi için verilmiştir. Bkz: "Gündelik Hayatlarında İran Hükümdarları", *Hayat*, no.8, 18 Mayıs 1956, s. 10-13.

³³ "Home, Family Come First", *The Turkish Times*, 8 February 1952; "Carry an Efficient Compact Kit to Insure a Lovely Evening", *The Turkish Times*, 13 May 1952; "Your Very Good Health Ladies", *The Turkish Times*, 13 May 1952; "Beautify Hands and Nails With Easy Home Treatment", *The Turkish Times*, 29 May 1952. Kadınlara bakım ve güzellik üzerine pedikürden hangi çorabın giyilmesi gerektiğine kadar birçok tavsiyede bulunuluyor. Örnekler için bkz: "Designed Stockings Makes Women Attractive", *The Turkish Times*, 6 March 1952.

Resim 9: 1940'lı yıllarda hâkimlik yapan Ümrân Purut eşiyile birlikte. (Fotoğraf 9 Kasım 1940 tarihine aittir).

Home, Family Come First

BY ALICIA HART

Today it seems apropos to give a thought or two to how your home can be made healthier and happier.

Ask yourself, first, if you have been spending too many hours in extracurricular activities. It is important to act as a spirited citizen in the community, but never at the risk of neglecting your husband and family. Today's accelerated mode of living places heavy responsibilities on your shoulders. Try to devise a minute-wise budget that will allow for all the demands.

Leading home economists say you will really get the New Year off to a good start, if you follow the four basic principles of home-making: convenience, cleanliness, comfort and orderliness.

Substitute efficient appliances and easy-to-clean surfaces, such as clay tile, for outmoded housework wearers. Your daily chores

don't have to be a burden, if you learn to use and follow short-cut methods. With a husband who may track up the floor on rainy days, and a baby whose jam-stained fingers may mar the woodwork, you can't afford to overlook a single trick.

On the personal side, resolve to watch your appearance. Your husband won't appreciate a well-kept home, if the results are achieved at the expense of your physical attractiveness. Beauty care should be a part of your daily routine.

Save time for companionship too. Confine the housework to daytime hours. Evenings belong to your husband and friends. And when your husband is home, give him the privilege of causing some clutter in pursuit of his favorite hobby.

Make your home a family affair. You'll be building a firm foundation for happiness, if you do. (NEA)

Be Well Groomed For Your Family

BY ALICIA HART

When your children grow up and leave home will they carry with them pleasant and warm memories of you? Every time you walk, speak or laugh you are creating an indelible impression upon their young minds. They know, even unconsciously, if you are graceful and gentle; if you are laughing at them of with them.

Let your family know from the start they are dealing with a woman who cares about her daily appearance. Spend a few extra moments in the morning on your hair and make-up. Refuse to wear that dowdy apron-dress to breakfast.

It doesn't take half as much time to be glamorous as you

might imagine. If you have an outmoded velvet evening coat, you can transform it into a housecoat to be remembered. And just watch the family perk up when they see the change.

To protect your disposition against the ups-and-downs of juvenile behavior, try to get as much rest as possible. No matter how busy you are, you can certainly manage a short nap, either when the children are off to school, or taking naps of their own. If you are relaxed, your family will be, too.

Think of your life not only as it exists today, but as it will exist in the minds of those you love most in the years to come. With your help the memory can be a truly beautiful one. (NEA)

Resim 10-11: The Turkish Times'da kadın için her şeyden önce ailesi gelmelidir fikrini savunan ve bayanlar dış görünüşüne eşi ve çocukları için dikkat etmelidir düşüncesini öğütleyen bir yazı örneği³⁴.

³⁴ "Home, Family Come First", *The Turkish Times*, 8 February 1952; "Be Well Groomed For Your Family", *The Turkish Times*, 20 February 1952.

Sosyo-Kültürel Farklılaşmada Olası Diğer Etkenler

Fakat diğer yandan, gazetenin işlediği konulara ve işleyiş biçimine geniş perspektiften bakıldığında öyle görünüyor ki, gazetenin şarkiyatçı yaklaşımı ve Amerika'nın geneli için bile avangart sayılabilecek bazı önerileri dışında çizdiği “*modern kadın imajı*”, geleneksel Türk kadını figüründen çok uzak değildi. Çünkü bahsedilen rol modeldeki kadın genel hatlarıyla kendisini tamamen eşine ve çocuklarına adayan, birçok sorumluluğu olan ve kendi görevlerini dikkatle yerine getirirken bir yandan da eşini destekleyen iyi bir eş ve annedir. Diğer bir deyişle 1950'ler Türkiye'si kadınının toplumsal imajı eskiye dönüş yapmış, Türkiye Cumhuriyeti kuruluş öncesi değerlerine ve normlarına dönmüştür. Böylesi bir sosyo-kültürel farklılaşmanın nedeni sadece Türkiye'nin uluslararası ortamda taraf belirleme çabalarıyla açıklanabilir mi? Yoksa daha farklı etmenler de rol oynamış mıydı? Söz konusu değişim sadece dış etmenlere bağlı kültürel bir farklılaşma olsaydı, Türk toplumunda daha önce görülmemiş değişimler gözlemlenirdi. Fakat 1950'ler Türkiye'si, geçmişte toplumda var olan değerlerin tekrar benimsenmesi, yüzeye çıkmasına şahit olmuştur. Bu nedenle, sorunun cevabını bulmak için dış faktörler kadar ülke içi gelişmeler de, 1950'li yıllar ve hatta daha öncesi, göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu fikirle Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950'ye kadar olan süreçte Türk toplumuna geniş çerçevede bakıldığında ilk dikkat çeken noktalardan birisi demografik değişimdir. 1927'de nüfusun % 10,6'sı şehirlerde yaşıyorken, bu oran 1935'te ani bir artışla 20,4'e, 1945'te 30,2'ye ve 1950'de 34,6'ya yükselmiştir. Şüphesiz, şehirlerde yaşayan insanların artması, doğrudan doğruya insanların okuma-yazma oranının yükselmesine neden olmuştur. Zaman içerisinde buna bağlı olarak eğitim oranının yükselmesi, sadece basılan gazete-dergi sayısının artmasıyla sonuçlanmamış, aynı zamanda insanları yeni ilgi alanlarına ve hobilere yöneltmiştir³⁵. Özellikle 1945 sonrasında takip eden yıllarda sosyal anlamda Batı yanlısı yönelimin nedenlerinden birisi, demografik değişime bağlı gelişen düşünce sistemindeki farklılaşma ile alakalandırılabilir.

Burjuvazi

Aslında dönemin politik gelişmeleri de bu kanyı destekler niteliktedir. 1950'li yıllar Türkiye'sinde politik anlamdaki en önemli değişim şüphesiz çok partili sisteme geçiştir³⁶. Yeni sistemin Türk politik hayatına kazandırdığı çok sesliliği bir kenara bırakıp, konuyla ilgili olarak 1950 seçiminde başa gelen iktidar partisinin kadrosuna yakından bakıldığında daha önceki iktidardan farklı bir yapı sergilediği fark edilir. Stefanos Yerasimos ve Bernard Lewis, “*bürokrat küçük burjuvazi*” tarafından desteklenen tek partili dönem iktidarının aksine, 1950 seçimiyle başa geçen iktidarın “*liberal büyük burjuvazi*” tarafından desteklendiğinin altını çizer. Bu değişimin kökeni

³⁵ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford 1967, s. 310-314.

³⁶ Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da, Millet Partisi ise iki yıl sonra 20 Temmuz 1948'de kurulmuştur. 1950 seçimlerinden sonra DP iktidara gelmiştir. Bkz: “Cold War Has Not Weakened Turkey's Determination”, *Mercury*, 7 July 1949, s. 3; Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 244, 246-47. Yabancı basın köylü oylarının 1950 seçimlerinde ki öneminin altını çizmiştir. Bkz: “Communism Holds No Attraction for the Turkish Peasant”, *Mercury*, 21 November 1950, s. 3.

1930'lu yıllara dayanmaktadır. Çünkü Celal Bayar'ın 1932'de maliye bakanlığına atanması, ülkedeki “*burjuvazi ve bürokrasinin*” farklı devletçilik anlayışlarının çatışmasının ilk sinyallerini vermiştir. Burjuvazinin iktidarı ele geçirmeye çalıştığı 1930'lu yılların ikinci yarısında, ülke ekonomisinin dışa açılmasıyla “*devletçilik*” ilkesinin sonuna yaklaşılr. 40'lı yılların ortasından itibaren, burjuvazi gerçek anlamda iktidarı ele geçirmeye başlar. 1945 yılında yürürlüğe giren toprak reformu, Cumhuriyetin kurulması ile zaten hakları sınırlanan, özellikle Türkiye'nin doğusunda feodal lordlar gibi hareket eden toprak ağalarıyla - ve onlara bağlı olan köylülerle - iktidarın arasının daha da açılmasına neden olmuştur³⁷. Özellikle hukuk ve ticarete etkin olan yeni devlet kadrosunu detaylarıyla değerlendiren Kemal Karpat'a göre, “*yeni lider kadroları, orta-sınıf değerleri olan tarımla ilgilenen, profesyonel girişimci ve işçi sınıfları arasında oluşturuldu...1946'dan sonra meydana gelen iktisadi gelişmeler, bürokratik ve entelektüel grupları buldukları güç pozisyonlarından etti, aynı zamanda, onlara güç iddialarını meşrulaştırmak için hızlı modernleşme, eşitlikçi bilimsel-kafalı bir toplum gereği, gibi yeni argümanlar sağladı*”³⁸.

Farklı karakteristikte yeni bir yönetici tabakanın ortaya çıkmasına bağlı olarak toplumlarda bazı olguların, kavramların, anlayışların ve değerlerin zaman içinde evrimleşmesi ve farklılaşması kaçınılmazdır. İktidarın sosyolojik karakteristiğinin değişimiyle Türk toplumunda kadınına bakış perspektifindeki değişimin eşzamanlı paralelliği, ülkenin burjuva kökenli iktidarının sosyal etki alanının derinliğini yansıtır niteliktedir. Batılı devletlerle bağlayıcı ittifaklar yapmadan iyi ilişkiler kurma yoluna gidilen Cumhuriyetin ilk yıllarında³⁹ modernleşme çalışmaları kadınların sosyal hayatlarının birçok alanına dokunmuştur. 1936'da yürürlüğe giren İş Kanunu ile Türk kadınının ekonomik alanda da etkin bir şekilde var olacağına altı çizilmiştir. Diğer bir deyişle, kadınların ev dışında, sosyal hayatta da “*birey*” olarak var olmalarının gerekliliği vurgulanmıştır. Fakat 1940'lı yıllardan itibaren, aynı The Turkish Times gazetesinin verdiği tavsiyeler doğrultusunda kadının, öncelikle iyi “*anne ve eş*” olması gerektiğinin altı çizilmeye başlanmış⁴⁰ ve ilerleyen yıllarda kadınlara yüklenen asli ve toplumsal görevlerdeki vurgunun değişimi daha da belirginleşmiştir. Yani, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki “*devrimci*” yaklaşımdan uzaklaşıp, dönemin uluslararası trendi olan daha “*muhafazakâr*” bir bakış açısını benimsemesi ve Batı liberal akımından etkilenilmesi⁴¹, Türk burjuvazinin kendi karakteristiği dünya görüşü ile ilgilidir ve kısa vadede Amerika'ya karşı yakın sosyal politikalar takip etmesiyle sonuçlanmıştır.

³⁷ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e*. Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 1302-1319, 1336-1339. Bernard Lewis, *Modern Turkey*, s. 316; Erik Jan Zürcher, *Turkey a Modern History*, I. B. Tauris, New York 1994, s. 231-232. 1950 seçimlerinden sadece bir yıl önce verdiği demeçlerden birinde İsmet İnönü, şehirlerde liberal fikirli orta sınıfın doğuşundan bahseder. Bkz: “Cold War Has Not Weakened Turkey's Determination”, *Mercury* 7 July 1949, s. 3.

³⁸ Kemal H. Karpat, “Political Developments in Turkey, 1950-7”, *Middle Eastern Studies*, Cilt: 8, Sayı: 3, Ekim 1972, s. 351.

³⁹ Örnek ve Üngör, “Turkey's Cold War”, s. 5.

⁴⁰ Karabulut, “Batı'nın Önemi”, s. 89, 93.

⁴¹ Karabulut, “Batı'nın Önemi”, s. 94-95; Bernard Lewis, *Modern Turkey*, s. 314.

İç dinamik olarak burjuva sınıfının oynadığı rolün önemini, bu sınıfın Türkiye’de güçlü olduğu bölgelerden örneklendirmeler yaparak daha net ortaya koyabiliriz. Tarihi perspektifi geniş tutarsak, Osmanlı döneminden beri Türkiye’de burjuva sınıfının en güçlü olduğu şehirlerden birisi İzmir’dir. Öyle ki, XIX. yüzyıl İzmir’inde güçlü bir burjuva sınıfının bulunması, şehrin sadece günlük yaşamına yön vermekle kalmamış, kent yönetim sisteminde bile bazı farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır⁴². Burjuva sınıfının etki alanının sınırlarını belirlemek için şehrin önde gelen yerel gazetelerinden birisi olan Yeni Asır’ın 1930’ların sonuna doğru basılmış sayılarının sinema ve kadın köşelerine bakmak çalışmayı aydınlatacaktır. Çünkü uluslararası ortamdaki Amerika’nın lehine olan eğilimin yansımaları, bu sınıfın güçlü olduğu bir yerde –büyük ihtimalle diğer bölgelerden daha önce- hissedilmesi gerekir.

Bu düşünceyle 1930’lar sonunda basılan Yeni Asır gazetesinin kadınlara yönelik sütunlarına göz atıldığında gazetenin bayan okuyucularına, aynı 1952 yılına ait The Turkish Times gazetesinin yaptığı gibi, nasıl giymeleri veya daha güzel görünmek için neler yapmaları gerektiği fikirlerini verdiği görülür⁴³. Okuyucularını bazı Avrupa ülkeleri ile hatta Japonya ve Çin Hindistan’ı gibi Doğu ülkelerinden de haberdar etmektedir. Bu ülkelerdeki sadece yeni moda akımlarından değil, ayrıca oralandaki kadınların

⁴² Özellikle, XIX. yüzyılda neredeyse merkezi otoriteden özerk hareket eden Rum burjuvazisi için, bkz: Çağdaş L. Çelebi, “Kayseri Hıristiyanları...”, s. 4.

⁴³ “Plaj Modası: Emprime ve Triko Mayolar Göze Çarpıyor”, *Yeni Asır*, 5 Temmuz 1938, s. 5; Kuyu Suyu: “Güzellik Eksir midir?”, *Yeni Asır*, 5 Temmuz 1938; “Dantelden Güzel Bir Bolero”, *Yeni Asır*, 12 Temmuz 1938, s. 5; “Ellerinize ve Tırnaklarınıza Nasıl Bakmalısınız?”, *Yeni Asır*, 19 Temmuz 1938, s. 5; “Bütün Kadınların Hoşlarına Gidecek Yeni Bir Moda, Kısa Palto Kadınları Olduklarından Daha Genç Gösteriyormuş”, *Yeni Asır*, 11 İlk Teşrin 1938; “Güzel Kalmak İçin Birkaç Tavsiye”, *Yeni Asır*, 13 Kânunuevvel 1938, s. 5; “Güzellik Nedir? Güzel Diye Kime Derler?”, *Yeni Asır*, 15 Kânunuevvel 1938, s. 9. Ayrıca bkz: “Bu Senenin Sinema Modaları Kadınlar Avcı Caketatayı Erkekler De İki Cepli Elbiselerle Geziyorlar”, *Serbes Cumhuriyet*, 26 Teşrinievvvel 1930, s. 3; “Formal Wear Needs Slender Lovely Arms”, *The Turkish Times*, 5 February 1952; “Choose Basic Wardrobe With Care, Say Experts”, *The Turkish Times*, 9 February 9, 1952; “Don’t Neglect Outdoor Exercise, Expert Says”, *The Turkish Times*, 11 February 1952; “New York”, *The Turkish Times*, 15 February 1952, s. 4; “New Perfume Odor Clings 24 Hours”, *The Turkish Times*, 18 February 1952; “Some Practical Hints On Lipstick Application”, *The Turkish Times*, 21 February 1952; “A New Cosmetic Set To Make Travelling Easier”, *The Turkish Times*, 22 February 1952; “Take the Easy Way For Your Hair Beauty”, *The Turkish Times*, 29 February 1952; “Change-About Buttons Dramatize Your Cloths”, *The Turkish Times*, 3 March 1952; “Make an Early Start”, *The Turkish Times*, 4 March 1952; “Combat Skin Blemishes”, *The Turkish Times*, 5 March 1952; “Hair Pieces Add Glamor”, *The Turkish Times*, 7 March 1952; “Manicure Your Nails With Care and Attention”, *The Turkish Times*, 13 March 1952; “Cottons for Summer”, *The Turkish Times*, 15 March 1952. Buna rağmen, Türkiye’deki burjuvanın önemli bir parçasını oluşturan gayri-Müslimlere ait olan ve 1950’lerin başında basılan gazetelerin bir kısmında kadınlara yönelik çok fazla yazı olmadığını görüyoruz. Örneğin, 1952 Aralık ayına ait İstanbul’da basılan *Βήμα* gazetesi birkaç haber dışında bayanlar ile ilgili sadece Anna ve Maria Kalouta (*Αννα και Μαρία Καλούτα*) isimli sanatçıların konserleri hakkında bilgi vermiştir. Bkz: *Βήμα*, 9 Aralık 1952, s. 3; “Αννα και Μαρία Καλούτα”, *Βήμα*, 13 Aralık 1952, s. 3; *Βήμα*, 16 Aralık 1952, s. 3; “Ο Χορός Στο Σαβού’ Σε Μεγάλη Λαϊκή Απογευματινή”, *Βήμα*, 18 Aralık 1952, s. 3; “Αννα και Μαρία Καλούτα: τα δύο Αστερα που θραμβουσιν εις το Σ αραύ”, *Βήμα*, 21 Aralık 1952, s. 3; “Regentone”, *Βήμα*, 26 Aralık 1952, s. 3; “Θεατρον Σαραυ, Μαρια Καλουτα”, *Βήμα*, 28 Aralık 1952, s. 3; “Αννα -Μαρια Καλουτα”, *Βήμα*, 23 Kasım 1952, s. 3. Aynı gazetede “Kadın ve Ev” isimli bir derginin reklamı yapılmaktadır, “*Γυναικα και το Σπίτι*”, *Βήμα*, 26 Aralık 1952, s. 2.

hayatlarından, başarı öykülerinden de bahsedilmektedir⁴⁴. Fakat bu makaleler arasında dikkat çeken önemli nokta, Amerika'dan - ve Hollywood'dan - da örnekler yer verilmesidir⁴⁵. Mesela Yeni Asır gazetesinin çalışan kadınlara tavsiye niteliğinde bir yazısına göre, “Amerika’da çalışan genç kadın ve kız eline hayli büyük bir el çantası almadan işinin başına gitmez. Bu çantanın içinde neler yoktur, neler. Amerikalı kadının iğnesi ipliği, yüksüğü, makası küçük bir kutu içerisinde olarak bu çantanın içerisine konur. Amerikalılar çantalarına yedek bir çift çorap koymadan evden çıkmazlar. Ufak tefek tuvalet eşyası da tabii bu çantanın içerisine girer. Eğer sabahleyin evden çıkarken hava yağmurlu olduğu için şosonlarınızı geymişseniz ve akşam eve dönerken hava açmışsa şosonlarınızı bu çantaya yerleştirmek te mümkündür. Sonbaharın bulutlu, yağmurlu, ıslak günleri için empermeabl mutlak lazımdır. Amerikalılar birisi bürolarında, diğeri evlerinde kalmak üzere iki mepermeabl kullanmakta tereddüt etmiyorlar. Çalışan kadın şapka olarak yalnız fötr şapka kullanmalıdır...”⁴⁶.

Aynı gazetenin yine 1938’de kaleme alınmış, “Herşeyin en büyüğü Şikagodadır!” isimli makalesi, Avrupa şehirleri ne kadar kendine özgü olsa da, Amerika’nın Chicago şehrindeki yapıların fiziki büyüklüğünü belirterek bir anlamda, özellikle ilerleyen yıllarda

⁴⁴ “Her Memleket Bir Başka Hususiyet, Bir Başka Cazibe Arzeder”, *Yeni Asır*, 8 Temmuz 1938, s. 6; “Canlı Tablolar: Japonyada Erkekler ve Kadınlar Vücutlarına Dövme Resimleri Nasıl ve Neden Yaptırılır”, *Yeni Asır*, 9 Temmuz 1938, s. 3; “Çin Sona Kadar Dayanacak: Bütün Çin Kadınları Altın Yüzüklerini İlane Olarak Veriyorlar”, *Yeni Asır*, 9 Temmuz 1938, s. 5; “Her Telden Çalan Yıldız”, *Yeni Asır*, 10 Temmuz 1938, s. 5; “Yenilik Yolunda Yürüyen Genç Bir Devlet: Arnavutluk”, *Yeni Asır*, 13 Temmuz 1938, s. 10; “1938 Fransız Güzeli”, *Yeni Asır*, 19 Temmuz 1938, s. 5; “Güzeller ve Güzellikler Fuarı”, *Yeni Asır*, 9 İlk Teşrin 1938, s. 4; “Bir Genç Kız Bir rahibi Kaçırıldı!”, *Yeni Asır*, 16 İlk Teşrin 1938, s. 6; “Hayatı Roman Olan Kadın”, *Yeni Asır*, 18 İlk Teşrin 1938, s. 8; “Seyahat Notları: Kadınlar Diyarında”, *Yeni Asır*, 9 Kânunuevvel 1938, s. 7; “İngiltere’nin en Zengin Kadını Aynı Zamanda Yaman Bir İhtilâlcidir”, *Yeni Asır*, 11 Kânunuevvel 1938, s. 3, 8; “Nobel Edebiyat Mükafatını Kazanan Kadın: Madam Pirl Buck En Meşhur Eseri Olan ‘Anne’ Hakkında İzahat Veriyor”, *Yeni Asır*, 17 Kânunuevvel 1938, s. 2; “Dünyanın En Çok Kazanan Kadını: Sonja Henie 20,000 lira Haftalık Alıyor”, *Yeni Asır*, 17 Kânunuevvel 1938, s. 4. 1930’lu yıllarda İzmir’in bütün yerel gazeteleri *Yeni Asır* gibi bayanlara yönelik makalelere yer ayırmıyordu. Bazılarında, Türkiye’de ve dünyada özellikle asayiş ile ilgili olaylarda kadınlardan bahseden haberlere rastlanmaktadır. Bkz: “Viyanada Enetresan Bir Hadise: İki Dilber Kadın, Viyana Zabıtasını Şiddetle Alakadar Ediyor. Yaşları, Adları Nedir, İki Midirler Belli Değil...”, *Anadolu*, 2. Kânun 5, 1936, s. 1; “Urla Sahillerinde Bir Cesed Bulundu”, *Anadolu*, 2. Kânun 15, 1936, s. 1; “Bir Kadın 10,000 Hayudula Karşı Karşıya...”, *Anadolu* 2. Kânun 16, 1936, s. 5; “Ellilik Güzel Kadının Feci Macerası”, *Anadolu*, 2. Kânun 18, 1936, s. 2, “Bir Kadın Parmağının Karıştığı Cinayet”, *Anadolu*, 2. Kânun 18, 1936, s. 7; “Romanya’da Neler Oluyor? Şekilden Şekle Giren Korkunç Bir Cinayet”, *Anadolu*, 2. Kânun 30, 1936, s. 5.

⁴⁵ “Küçük Yıldızların Kazandıları Büyük Servetler”, *Yeni Asır*, 3 Temmuz 1938, s. 5; “Joan Krovford Moda Yararıdır”, *Yeni Asır*, 3 Temmuz 1938, s. 6; “Kadın ve Moda”, *Yeni Asır*, 15 Temmuz 1938, s. 6; “Holivutta Yeni Bir Salgın: Sinema Yıldızları Evlerini Yıkırmağa Başladılar”, *Yeni Asır*, 9 İlk Teşrin 1938, s. 5; “Kırılmaz Kızlar: Holivudda Kendilerini Her Tehlikeye Atan Kızlar Var”, *Yeni Asır*, 16 İlk Teşrin 1938, s. 5; “Zengin Olmak Sevdası İle Sinema Hayatına Atıldı, Şimdi Yakalandığı Bir Erkek Aşkısı İle Bu Hayattan Ayrılıyor”, *Yeni Asır*, 23 İlk Teşrin 1938, s. 5; “Saadeti İzdıvaçta Buldum, Bette Davis: Çocuk İsteyip İstemediğini Kocama Henüz Sormadım, Diyor”, *Yeni Asır*, 10 Kânunuevvel 1938, s. 10; “Çirkin Yıldız: Beyaz Perdede Güzel Yıldızlardan Baskın Bir Şöhreti Nasıl Kazandı?”, *Yeni Asır*, 11 Kânunuevvel 1938, s. 5; “Katerin Hepburn Gümrükten Mal Kaçırarak İsterken Amerika Polisi Tarafından Yakalandı”, *Yeni Asır*, 16 Kânunuevvel 1938, s. 9; “Aceba 7 Dilberden Hangisi Parlayacak”, *Yeni Asır*, 17 Kânunuevvel 1938, s. 4; “Holivutta Yılbaşı Âlemi”, *Yeni Asır*, 1 Son Kânun 1939, s. 5.

⁴⁶ “Çalışan Kadınlara Birkaç Pratik Tavsiye”, *Yeni Asır*, 4 İlk Teşrin 1938, s. 8.

daha da belirginleşecek olan Amerikan üstünlüğünün sinyallerini vermektedir. Buna göre,

“Şikagolular size bir binayı göstererek mağrurane: -Bu dünyanın en büyük binasıdır derler. Yine dünyanın en büyük binası, en büyük elektrik işareti oradadır. Amerikalılarla bu hususta münakaşa edemezsiniz. Çünkü daima onlar haklı çıkarlar. Onların hafızası bu cihette pek kuvvetlidir... Yanıldığınızı size derhal rakamlarla ispata çalışırlar. Şikagoda her hangi bir yabancı kısa bir zamanda bütün iddia hislerinin takdir hislerine takallüp ettiğini görür”⁴⁷.

Avrupa örneklemelerinin yanı sıra Amerikan yaşam tarzının ve fikirlerinin, burjuva sınıfının daha Osmanlı döneminden beri güçlü olan bir şehirde basılan gazete manşetlerine 1950'li yıllar öncesinde girdiği açıktır. Ayrıca, bu makalelerde Amerika sadece sıradan, günlük konular çerçevesinde değerlendirilmekle kalmayıp, okuyuculara Amerika'nın ve Amerikalıların örnek alınması gereken değerleri, özellikleri olduğu işaret edilmektedir.

Sonuç

Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumdaki erkek statüsüne daha yakın olan kadın modelinin yerini, Batı bloğu standartlarındaki “erkeğinin yardımcısı” rolündeki kadın figürü almıştır. Değişimin ardında birden fazla sebep ve tetikleyici unsur bulunmaktadır. Öncelikli neden olarak karşımıza, iki kutuplu yenedünya sisteminde yerini belirlemeye çalışan Türkiye'nin kendisini Batı bloğunun önde gelen ülkesi Amerika'ya sosyo-kültürel anlamda adapte edip kabul görme isteği çıkar.

Uluslararası toplumda kadınlara daha muhafazakâr, daha geleneksel rollerin biçilmesi eğilimiyle, Türkiye'deki iktidarın değişmesi neredeyse aynı yıllara rastlamıştır. Yükselmekte olan yeni trend zaten, sosyolojik yaklaşımı kendisinden önce gelen iktidardan farklı olan yeni lider kadrosunun hayat görüşüne uygundu. Bu nedenle, özellikle 1930'ların başlarından itibaren demografik yapısında gözle görülür farklılaşma olan Türk toplumunun kadına yaklaşımının biçimlenmesinde, dönemin politik iktidar kadrosunun ve basının temel taşı olan burjuva sınıfının önemli rol oynadığını, çalışmanın konusu olan sosyolojik değişimi tetiklediği görülür.

Ayrıca unutulmaması gerekir, sosyalist değerleri savunan Doğu bloğu ülkelerinde kadının sosyal statüsü, Cumhuriyetin ilk yıllarında tasavvur edilen kadının statüsüne daha yakındır. Soğuk Savaş döneminde, Doğu-Batı blokları askeri, politik ve ekonomik olduğu kadar kültürel alanda da birliklerini sağlayıp karşı tarafa gücünü ispat etme gayretindeydiler. Bu nedenle Türk toplumunun sosyal yapısı, vatandaşlarına yüklediği görev ve sorumluluklar diğer Batı bloğu ülkeleri ile uyum halinde olmalıydı. Sosyalizmi ve onun değerlerini yansıtacak veya çağrıştıracak her hangi bir uygulama kabul edilemezdi.

⁴⁷ “Herşeyin En Büyüğü Şikagodadır! İçinde ve Dışında Dolar Havası Esen Şehrin Hususiyetleri Nelerdir?”, *Yeni Asır*, 16 İlk Teşrin 1938, s. 6.

Kaynaklar Sürelî Yayınlar

Anadolu,
Απογευματινή,
Hayat,
Holivut Dünyası,
Serbes Cumhuriyet,
The Turkish Times,
Βήμα,
Yeni Asır.

- ‘Miss Turkey of 1950 is Modern’, *Warwich Daily News*, (18 December, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article191114161> (erişim tarihi: 23.06.2017).
- ‘What Marshall Aid Has Done for Europe’s Peace’, *Sydney Morning Herald*, (11 April, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article18156080> (erişim tarihi: 27.06.2017).
- ‘Cold War Has Not Weakened Turkey’s Determination’, *Mercury* (7 July, 1949), <http://nla.gov.au/nla.news-article26649363> (erişim tarihi: 27.06.2017).
- ‘Communism Holds No Attraction for the Turkish Peasant’, *Mercury*, (21 November, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article26741259> (erişim tarihi: 27.06.2017).
- ‘Turkey Changes View on Reds: Death Penalty for Leaders’, *Age*, (1 January, 1952), <http://nla.gov.au/nla.news-article204968686> (erişim tarihi: 27.06.2017).
- ‘Struggle Against Communism’, *Daily Examiner*, (5 January, 1952), <http://nla.gov.au/nla.news-article195523313> (erişim tarihi: 27.06.2017).
- ‘Cold War Must Be Won’, *Examiner*, (6 May, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article52716456> (erişim tarihi: 08.07.2017).
- ‘Cold War Pressure’, *Sunday Times*, (17 April, 1949), <http://nla.gov.au/nla.news-article59506908> (erişim tarihi: 08.07.2017).
- ‘Act of Cold War’, *Murray Pioneer*, (22 June, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article109469368> (erişim tarihi: 09.07.2017).
- ‘The Mounting Cold War’, *Murray Pioneer*, (21 September, 1950), <http://nla.gov.au/nla.news-article109471092> (erişim tarihi: 09.07.2017).

Kitap ve Makaleler

- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (2015). *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- American Myths, Legends, and Tall Tales: An Encyclopedi of American Folklore, Cilt:1, (2016). (Derleyen: Christopher R. Fee ve Jeffrey B. Webb), ABC Clio, California.
- Blanck, D. (2008). “Cultural Imperialism”, (Derleyen: Alexander Stephen), *Television, Education, and the Vietnam War: Sweden and the United States During the Postwar Era, The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti Americanism after 1945*, Berghahn Books, New York.
- Bozkurt, İ. (2008). *Türk Kamuoyunda Amerikan İmgesi (1945-1980)*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

- Clark L. S. (2014). "Mediatization: Concluding Thoughts and Challenges for the Future", (Derleyen: Andreas Hepp ve Friedrich Krotz), *Mediatized Worlds: Culture and Society in a Media Age*, Palgrave Macmillan, London.
- Cross, J. L. (2006). "Icons as Ideology: A Media Construction", (Derleyen: Inger Lassen, Jeanne Strunck ve Torben Vestergaard), *Mediating Ideology in Text and Image Ten Critical Studies*, John Benjamin Publishing Company, Philadelphia.
- Çelebi, Ç. L. (2017). "Kayseri Hıristiyanlarının 19. Yüzyılda Sancak Yönetimine Katılmaları Üzerine". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt: 16, Sayı: 31, İstanbul, 1-32.
- Çelebi, Ç. L. (2013). "Steel Flowers of the Empire: The Ottoman Ladies". *3rd ICHSS Conference Proceedings*, Cilt: 1, Rome, 200-208.
- Çiğdem, A. (2008). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Efegil, E. ve Musaoğlu N. (2009). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Sistemin Yapısına İlişkin Bir Model Çalışması". *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 4, 633-645.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge: And the Discourse on Language*, Pantheon Books, New York.
- Gönlübol, M., Ülman A. H., Bilge A. S., Sezer D. (1996). "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965 Yılları)". *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Karabulut S. (2011). "1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Batı'nın Önemi: 'Kadın Gazetesi Örneği'". *Belgi*, Sayı: 1, 87-96.
- Karpat K. H. (1972). "Political Developments in Turkey, 1950-7", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 8, Sayı: 3, 1-24.
- Langhamer C. (2016). "Feelings, Women and Work in the Long 1950s", *Women's History Review*, Sayı: 26/1, 77-92.
- Lewis, B. (1967). *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford,
- MacPherson D. A. J. (2012). *Women and the Irish Nation Gender, Culture and Irish Identity, 1890-1914*, Palgrave, New York.
- Moeller R. G. (1998). "The 'Remasculinization of Germany in the 1950s: Introduction'". *Signs*, Cilt: 24, Sayı: 1, 129-145.
- Örnek C. ve Üngör Ç. (2013). "Introduction Turkey's Cold War: Global Influences, Local Manifestations", (Derleyen: Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör), *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture*, Palgrave Macmillan, New York.
- Özdemir P. (2016). "Building a 'Modern' and 'Western' Image: Miss Turkey Beauty Contests from 1929 to 1933", *Public Relations Review*, Cilt: 42, Sayı: 5, 759-765.
- Pannian P. (2016). *Edward Said and the Question of Subjectivity*, Palgrave Macmillan, London.
- Said E. W. (1994). *The Culture and Imperialism*. Vintage Books, New York.
- Spero E. Ve Jeffrey H. (1997). *The Politics of International Relations*, Routledge, London.

- Stephen A. (2008). “A Special German Case of Cultural Americanization”, (Derleyen: Alexander Stephen), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti Americanism after 1945*, Berghahn Books New York.
- Stephen A. (2008). “Cold War Alliances and the Emergence of Transatlantic Competition: An Introduction”, (Derleyen: Alexander Stephen), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, New York, Berghahn Books.
- Stevenson N. (1995). *Understanding Media Cultures: Social Theory and Mass Communication*, Sage Publications, London.
- Tekeli İ. (1979-1980). “II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Programları...”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 289-328.
- Tekindor von Zür Mühlen S. (2012). “Korean War in the Turkish Press”, *Turkish Studies*, Cilt: 13, Sayı: 3, 523-535.
- Yerasimos S. (1976). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Üngör Ç. (2013). “China and Turkish Public Opinion During the Cold War: The Case of Cultural Revolution (1966-1969)”, (Derleyen: Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör) *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture*, Palgrave Macmillan, New York.
- Ünlü Bilgiç T. (2015). “The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960”, *Bilig*, Sayı: 72, 251-280.
- Xiaoxian G. (2006). “The Silver Flower Contest: Rural Women in 1950's China and the Gender Division of Labour”, *Gender & History*, Cilt: 18, Sayı: 3, 594-612.
- Zürcher E. J. (1994). *Turkey a Modern History*, I. B. Tauris, New York.

Internet Kaynakları

- Reynolds C. (2012). *Diplomatic Gastronomy: Convivial Nature of the Power of Prestige, Cultural Diplomacy and Soft Power*, 2012, Christian Reynolds,
- Diplomatic Gastronomy: Convivial Nature of the Power of Prestige, Cultural Diplomacy and Soft Power,
http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2012-02-unccd/Diplomatic_gastronomy_-_Christian_Rynolds.pdf (Erişim Tarihi:31.07.2017),s.1-2.
 The Library of Congress Official Website. [https:// www.loc.gov](https://www.loc.gov) (Erişim Tarihi:13.06.2017).
 TRT Resmi Sayfası, Tarihçe. <http://www.trt.net.tr/Kurumsal/Tarihce.aspx>
 (Erişim Tarihi:24.06.2017).

1965 ERZURUM (TEKMAN, ÇAT, ILICA, HINIS) KIZAMIK
SALGINI
1965 ERZURUM (TEKMAN, ÇAT, ILICA, HINIS) MEASLES OUTBREAK

MURAT KÜÇÜKUĞURLU

Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr., Erzurum Technical University
kucukugurlu@erzurum.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4128-5116

ERSOY ZENGİN

Yrd. Doç. Dr. Munzur Üniversitesi
Asst. Prof. Dr. Munzur University
ersoyzengin@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2173-8720

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.10.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.10.2017
Sayfa-*Pages* : 497-518
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3814>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate or Turnitin.

1965 ERZURUM (TEKMAN, ÇAT, ILICA, HINIS) KIZAMIK SALGINI
1965 ERZURUM (TEKMAN, ÇAT, ILICA, HINIS) MEASLES OUTBREAK

MURAT KÜÇÜKUĞURLU - ERSOY ZENGİN

Öz

Yakın dönem Türkiye tarihinde salgın hastalıklara ilişkin yapılan çalışmalarda, kızamık ve bu hastalığın yaptığı tahribata yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu makalede ele alınan Erzurum örneğinde görüleceği üzere, Osmanlı döneminin sonlarında kitlesel çocuk ölümlerine neden olan bu hastalık, Cumhuriyet'in ilk yıllarında pek gündeme gelmemiş; fakat 1965 gibi geç bir tarihte, özellikle Erzurum'un güney ilçelerinde ortaya çıkarak yüzlerce çocuğun ölümüne yol açmıştır. 1965'in şubat ve mart aylarında Erzurum'un Tekman, Çat ve Hınıs ilçeleriyle Ilıca bucağında görülen kızamık salgını kısa sürede ciddi kayıplara sebep olmuştur. Belirtilen yıl Erzurum'da şiddetli bir kış yaşanmış; kar yüzünden yollar kapanmış ve hastalara haftalarca gıda ve ilaç yardımı yapılamamıştır. Bu felaket münasebetiyle ulusal ve yerel basında kızamık hastalığının sebepleri ve hastalıktan korunma çareleri tartışılmıştır. Başta "gizli açlık" olarak adlandırılan kötü beslenme, sağlık hizmetlerinin yokluğu, çocuk bakım bilgisinin eksikliği, bürokratik duyarsızlık, ulaşım ve haberleşme imkânlarının azlığı gibi çeşitli idarî ve sosyal meseleler üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde kızamığın Türk toplumunda yarattığı tahribata yeterince değinilmemiştir. Bu makalede; 400'e yakın çocuğun ölümüyle sonuçlanan 1965 kızamık salgınının nasıl gerçekleştiği, yardım çalışmaları, ölümlerin sebepleri ve toplumda yarattığı etki incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kızamık, Salgın, Tekman, Çat.

Abstract

Studies on epidemic diseases in Turkey's recent history show that measles and the damage caused by this disease have not been adequately covered. As can be seen in the example of Erzurum, the disease, which caused massive child deaths in the late Ottoman period, did not come to the fore in the first years of the Republic, but as late as 1965, it emerged especially in the southern provinces of Erzurum, and caused death of hundreds of children. In February and March 1965, measles outbreaks in Erzurum's Tekman, Çat, Hınıs and Ilıca districts resulted in serious loss in a short time. There was a violent winter in Erzurum that year; roads were closed due to snow, food and medicare aid was not available for weeks. As a result of this catastrophe, the reasons for measles and the remedies for the disease were discussed in national and local newspapers. There were discussions on various administrative and social issues such as malnutrition, which is called "hidden hunger", lack of health services, lack of child care knowledge, bureaucratic insensitivity, lack of transportation and communication possibilities. When studies on infectious and epidemic diseases are examined; it can be seen that the devastation caused by the measles in Turkish society has not been adequately addressed. In this article; how the 1965 measles outbreak, which resulted in death of nearly 400 children, occurred, the helping efforts, the causes of death, and the impact on the society will be investigated.

Key Words: Erzurum, Measles, Outbreak, Tekman, Çat.

Giriş

1.Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum'da Salgın Hastalıklar ve Kızamık

İnsanlık tarihinin en belirleyici unsurlarından birisi, kitlesel ölümlere neden olan salgın hastalıklardır. Salgınlar, ortaya çıktıkları ve yayıldıkları bölgelerde, sosyal, iktisadî, siyasî ve askerî pek çok olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bazen yaşam standartlarını asgari düzeye indirmiş, kitlesel göçlere sebep olarak bazı bölgelerin tamamen ıssızlaşmalarına yol açmışlardır. İnsanoğlunu bu derece tehdit eden salgın hastalıklar için, ilgili dönemin imkânları çerçevesinde önlemler alınmıştır. Salgınlar karşı alınan en etkili önlemlerden birisi, hastalığı taşıyan insan, hayvan ve diğer unsurların başka bölgelere hareketini önleyerek salgının yayılmasını engellemek olmuştur. Bu hususta 19. yüzyılda Türkiye'de karantina teşkilatı oluşturulmuş ve başka ülkelerden gelen gemi ve kervanlar belli bir süre bekletilerek ve ilgili bölgeye sokulmayarak, hastalıklı olup olmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde, ilgili bölgeden dışarıya çıkılması yasaklanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde görünen belli başlı salgın hastalıklar; sıtma, frengi, verem, trahom, tifüs, kolera, kuduz, çiçek, tifo, cüzam, humma-yı râcia, veba, basilli ve amipli dizanteriydi.¹ Bunlara, kızıl ve kızamık gibi çocuklarda görülen başlıca bulaşıcı hastalıkları da eklemek gerekir.² Saydığımız bu hastalıkların önemli bir kısmı, incelediğimiz Erzurum vilayetinde, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında karşımıza çıkmaktadır. Erzurum, belirttiğimiz dönemde, komşuları olan Kafkasya ve İran'da ortaya çıkan; halk sağlığını yakından ilgilendiren sosyal ve iktisadî şartların sonucu vilayet dâhilinde kendini gösteren salgın hastalıklara sık sık maruz kalmıştı. Vilayetin sağlık durumu hiç de iyi değildi. Erzurum'da devletin mücadele ettiği başlıca hastalık koleraydı.³ Bunun yanında özellikle çocuklar arasında büyük kayıplara neden olan hastalıklar yaşanıyordu. İngiliz konsolosluk raporlarına göre 1886 yaz aylarında, sadece Ermeni çocuklarından 700'ü ölmüştü. Aynı yılın baharında şiddetli bir kızamık hastalığı başlamış ve yaklaşık bir yıl sürmüştü. Hastalıkların temel nedeni, eskiye nazaran

¹ Bkz. İnci Hot, "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, ed. İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 113-146.

² Kızamık, dünyanın her tarafında görülebilen dökme akut, çok bulaşıcı bir hastalıktır. Kızamık (Measles) virüsü solunum yoluyla bulaşır. On günlük bir kuluçka döneminden sonra ateş yükselir ve dökme görülür. Dökmeden önceki ateşli devrede kırıklık burun akıntısı, konjunktivit ve öksürük olur. Kızamığın tanısı genellikle kolaydır; deri kızarması ve deri dökmesi tanıyı koydurur. Kızamık genellikle çocukluk yaşlarında geçirilir ve hayat boyu bağışıklık kazanılır. İkinci bir defa bulaşması nadiren görülmektedir. Kızamık 2-3 yılda bazen 5-10 yılda bir salgın yapar. Hastalık 3-5 yaşlarındaki çocuklarda daha fazla yayılmaktadır. Genellikle çocukluk yaşlarında insanlar kızamığı geçirip bağışıklık kazandıklarından yetişkinlerde kızamık görülmez. Hastalık en çok bahar aylarında görülmektedir. Kızamık bildirilmesi zorunlu hastalıklardandır. Nükaha serumu, birey serumu, plasenta özeti ve gamma globülin koruyucu olarak kullanılabilir. Bkz. *İnfeksiyon Hastalıkları*, Dzl. Enver Tali Çetin, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları, İstanbul, C. 10, s. 16-17; *İnsanda Bulaşıcı Hastalıkların Kontrolü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Hıfzısıhha Okulu Yayınları, Ankara 1963, s. 120; Necdet Özatalay, "Memleketimizde Kızamık Salgınları" *Albayrak*, 8 Nisan 1965, s. 1; "Dr. Hamdi Taçan'ın Radyo Konuşması", *Doğu Ekspres*, 5 Mart 1965, s. 1.

³ Daha geniş bilgi için Bkz. Esat Aktaş, Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.

çok daha belirginleşen ve aynı zamanda şehrin genel görünümünü de etkileyen temizlik sorunlarıydı. Yine, eskiden beri şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan toprak veya ahşaptan yapılmış suyollarının bozulmuş olması ve şehrin modern bir kanalizasyondan mahrum bulunması, salgın hastalıkları tetikleyen unsurlar arasındaydı. Bu durum özellikle hafif geçen kış aylarında her çeşit hastalığa yol açıyordu.⁴

Halk sağlığı konusunda en çarpıcı raporlardan birisi, 19 Ağustos 1899 tarihli Amerikan Konsolosu Dr. Jacques Jean Grosman'ın raporudur. Bu rapora göre; Erzurum'da sıtma (malarya) hastalığı oldukça yaygındı ve alışılmadık bir şekilde Nisan aylarında daha etkiliydi. Bu mevsimde Fırat Nehri'nde şiddetli yağmurlardan dolayı taşkınlar meydana geliyordu. Palandöken'deki karların erimesiyle ovanın büyük bir kısmını su kaplıyordu. Bu durgun su, mikropların yayılması için uygun bir ortam oluşturmaktaydı.

Şehri çepeçevre kuşatan toprak surların yapımı, halk sağlığı açısından son derece zararlı olmuştu. Bu surlar yapılmadan önce sıtma hastalığı, şehirde neredeyse bilinmiyordu. Palandöken'den gelen bol su caddeler boyunca akıyor ve şehrin çöplerini alıp götürüyordu. Surlar yapıldıktan sonra, suların akışı kesildiği için, pisliklerin önemli bir kısmı şehir içinde kalmaya başladı. Surlar üzerinde açılan menfezler, istenilen faydayı vermemişti. Şehirde kanalizasyon tertibatı yoktu. Cadde kenarlarında açıktan akan dereler, hayvan leşleriyle ve çöplerle doluydu. Bu pis suyollarının bir veya yarım ayak altından ise odun borular içinde Palandöken'den gelen içme suları akmaktaydı. Bu dönemde sadece birkaç zenginin evinde içme suyu tesisatı mevcuttu. Geri kalanlar, mahalle çeşmelerini kullanmaktaydı. Üstten akan pis su, bu tahta borular içine sızıyor ve içme suyunu kirletiyordu.

Yukarıda zikredilen sıkıntılar nedeniyle bilhassa tifo, kış aylarında ve fakirler arasında salgın halinde görülüyordu. Bu aylarda sıcaklık -34'ün altına düşmekteydi. Erzurumlu aileler, şiddetli soğuklardan biraz olsun korunabilmek için bir odada toplu halde yaşamaktaydı. Aynı zamanda odanın kapı ve pencereleri sıkıca kapatılıyordu. Bu durum hastalıklara davetiye çıkarıyordu.

En sık görülen salgın hastalıklardan birisi çiçek hastalığıydı. Bu hastalık adeta Erzurum'a özgüydü. Yerel halk arasında aşılama "kol kola" metoduyla yapılıyordu. Yani virüs hastalıklı kişinin kolundan alınıyor ve başkasının koluna veriliyordu. Bu aşılama sonucunda frengi gibi hastalıklar diğer kişilere bulaştırılıyordu. Şehirde ve özellikle kırsalda kızıl hastalığı, kızamıkla birlikte görülmekteydi. Çocuklar arasında mide hastalığı oldukça yaygındı. Bunda yetersiz ve katı beslenmenin etkisi vardı. Ölüm oranı bilhassa çocuklar arasında yüksekti. Öyle ki bir ailede 10-15 çocuk bulunabiliyordu ve bunların yarısının ergenliğe ulaşması aileler tarafından "talih" olarak görülüyordu. En yüksek ölüm oranı tüberküloz (verem) hastalığından oluyordu. 1890 metre rakım ve sekiz ay süren şiddetli kıştan dolayı verem hastalığının ilerleyişi çok hızlıydı. Erzurum'da romatizma da yaygındı ve genellikle Nisan ayında başlamaktaydı. Hastalar yaz aylarında Hasankale ve İlica'daki sıcak su kaynaklarına gider ve bu şifalı sulara yikanırlardı.

⁴ *Diplomatic and Consular Reports, Report for the Year 1866*, p.5; Sydney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914, p.89.

İnsan sağlığını tehdit eden ve gerek aşılama gerekse cinsel ilişki yoluyla bulaşan frengi hastalığı da görülmekteydi.⁵

Erzurum'da devam edegelen sağlık sorunları, II. Meşrutiyet devrinin başlarında iyice kendini göstermeye başlamıştı. Vilayetteki şehir ve kasabalarda pis sular açıktan akarak içme sularına karışmaktaydı. Bunun sonucunda tifo daimi bir hastalık haline gelerek her yıl binlerce kişinin canına mal oluyordu. 1910 kışında tifo, üç tabur askerin ölümüne neden olmuştu. Etüv gibi temizlik araçlarının bulunmaması kızamık, skarlatin ve diğer çocuk hastalıklarının yayılmasına sebep olduğundan evladını kaybetmemiş aile neredeyse kalmamıştı.⁶

Osmanlı döneminin sonlarında Erzurum'un sağlık durumu ve salgın hastalıkların yaygınlığı hakkında en doyurucu bilgileri, dönemin sağlık müdürü olan Doktor Şerif Bey'in 1913'te hazırlamış olduğu eserden öğrenmekteyiz.⁷ Şerif Bey'in belirttiği üzere, kanalizasyon tesisatı bulunmayan ve içme suları çeşitli şekillerde pisletilen şehirde tifo, kızıl, kızamık gibi hastalıklar hüküm sürmeye devam etmekteydi.⁸ Çocuklarda görülen kızıl ve kızamık hastalıklarının ortaya çıkışında hanelerin yapılış ve kullanılış tarzları da önemli bir etkendi. Erzurum ve çevresinde kış mevsiminin uzun ve sert geçmesi binaların yapılış ve kullanılış tarzını şekillendiriyor ve bu durum çeşitli hastalıklara davetiye çıkarıyordu. Evlerin hemen tamamı çatısız ve tuğlasız olarak üzerleri bir buçuk metre toprakla örtülmekteydi. Duvarlar yarım metre taş ve çamurla örülmüştü. 20-30 metrekarelik bir odada 4-5 kişi yaşamak zorundaydı. Yeterli temiz hava evlere giremiyordu. Evlerin yarısından fazlasında hela bulunmadığı gibi köylerde yok denecek kadar azdı. Mevcut helalar biçimsiz, kapaksız, sifonsuz ve hane girişine yakın olmasından dolayı evde sağlığa elverişli bir hava bulunmuyordu. Ahırlarla evler ya altlı üslü ya da bitişikti. Ahırda oluşan rutubet ve nem meskenin havasını bozmaktaydı. Köy evlerinin durumu daha kötüydü.⁹ Bir evde kızıl ya da kızamık hastalığı ortaya çıktığı zaman, bu hastalık genellikle diğer çocuklara bulaşarak birçoğunun hayatına mal olmaktadır.¹⁰

Hamamların gelişigüzel kullanılması da kızıl ve kızamık hastalıklarının çocuklar arasında yayılmasına sebep oluyordu. Bu hastalıklardan henüz kurtulmamış olan nekahet¹¹ halindeki çocukların temizlenmek amacıyla hamamlara götürülmesi, hastalığın diğer çocuklara sirayetine neden oluyordu. Öyle ki, 1907 yılında yaşanan kızıl istilasında yalnız şehir merkezinde 300'den fazla çocuk vefat etmişti.¹² Çocukların büyütülme ve beslenme tarzındaki yanlış uygulamalar da salgın hastalıkların ortaya çıkışına ve toplu

⁵ Consulate of the United States, "Sanitary Report from Erzerum", Public Health Reports, Vol: 14, No: 38, September 22, 1899, s.1609-1610.

⁶ BOA, DHİD, Dosya No: 77, Gömlek No: 11.

⁷ Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası, Hazırlayan: Murat Küçüküğürlü, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

⁸ Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası, s.206.

⁹ Bu hususlarda geniş bilgi için Bkz.: Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası, s.81-85.

¹⁰ Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası, s.85.

¹¹ Hastalıktan sonraki zayıflık, Bkz. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi Ankara 2000, s. 820.

¹² Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası, s.86.

ölümlere neden olmaktadır. Henüz dişleri çıkmamış süt çocuklarına birkaç aylıkken yetişkinlerin yediği yemeklerden yedirilmesi, çocuğun sağlığını olumsuz etkilemekteydi. Bu durumda, bir çocuğun 5 yaşına ulaşması büyük bir şanstı.¹³

1910'lu yılların başında Erzurum vilayetinin nüfusu 769.099 olup yıllık doğum 13.382, ölüm ise 4.946' idi. Ölümlerin üçte ikisinden fazlası ishal, çiçek, kızıl, kızamık gibi çocuklarda ortaya çıkan hastalıklardan ve Erzurum'da oldukça yaygınlaşan tifo illetindendi.¹⁴ Kızıl ve kızamık Erzurum'un her tarafında görülmekle birlikte merkez kaza, Hınıs ve Beyazıt çevresinde daha etkili olmaktadır. Halk bu hastalıklara gereken önemi vermiyordu. Erzurum'un sıhhi durumunu yakından incelemiş olan Şerif Bey, kızamık, kızıl, kuşpalazı, çiçek, dizanteri gibi hastalıkları, koleradan daha "mühim ve dehşetli" olarak nitelendirmektedir.¹⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede en fazla görülen öldürücü hastalıklar, çiçek, tifüs, trahom, sıtma, verem ve frengi idi.¹⁶ 1930'lu yıllarda Doğu köylerinde incelemelerde bulunan Rüknettin Fethi Olcaytuğ; yaz ishali, boğmaca, kızamık, zatürre, bronşit gibi hastalıkların köy çocuklarını adeta "tırpanladığını" bildirmektedir. Nüfus kütük defterlerinde ölümlerin büyük çoğunluğunu çocuklar oluşturmakta ve ölüm sebebine bir hastalık yazılmayarak "eceliyle" öldüğü kaydedilmekteydi. Bundan dolayı hastalıkların tasnifini yapmak ve şiddetini ölçmek zordu.¹⁷ 1934 yılında Oltu ve Tortum kazasının birkaç köyünde tifo vakası andemik bir şekilde görüldü. Bunun üzerine 7.000 kadar kişiye tifo aşısı yapıldı. Erzurum merkez kazada ve Pasinler'de trahom yaygın bir hastalıktı. Halkın bilgisizliği, karasineğin yaygınlığı ve toz, trahomun başlıca sebebiydi. 1935 yılında Oltu, İspir, Yusufeli ve Tortum'da sıtma görüldü. Sıtmanın buralarda yaygın olması Tortum gölünün bataklığı ve çiftçilerin su içinde bağcılık yapmalarından kaynaklanmaktaydı. Erzurum, Tercan ve Pasinler'de çocuklarda boğmaca öksürüğü ve kızamık vakaları görülse de can kaybı yaşanmamıştı.¹⁸

Devlet, eldeki kısıtlı imkânlarla bu hastalıkları yenmeye veya en azından etkilerini azaltmaya çalışıyordu. Bu dönemde kızamıkla mücadele, sağlık teşkilatının öncelikli konularından değildi. Sıhhat Vekâleti, kızamıkla ilgili üç genelge çıkararak sağlık teşkilatına uyarıda bulunmuştu. İlk genelge 1.000 ölümlü kızamığın en yüksek olduğu 1933 yılında yayımlandı. 28 Mart 1933 tarihli genelgede; hasta çocukların diğer çocuklarla temas etmeyecek şekilde tecrit edilmelerini, hastaların tedavilerinin ücretsiz olmasını, hastalığın zamanında tespit edilmesini, öğretmen ve halkın bilinçlendirilmesini, hastalığı ihbar etmenin zorunlu olduğunun duyurulmasını, hasta ziyaretlerinin kötü sonuçlar doğuracağı noktasında halkın bilinçlendirilmesini istemekteydi. İki ve üçüncü genelgeler 937 ölümün yaşandığı 1948 yılı ertesinde yayımlandı. 20 Ocak 1949 tarihinde sıhhat müdürlüklerine gönderilen genelgede; pek çok köyde kızamık hastalığının

¹³ Bu hususta Bkz.: Şerif Bey, Erzurum Vilâyeti Sıhhi ve İctimâî Coğrafyası, s.130-134.

¹⁴ Şerif Bey, Erzurum Vilâyeti Sıhhi ve İctimâî Coğrafyası, s.158.

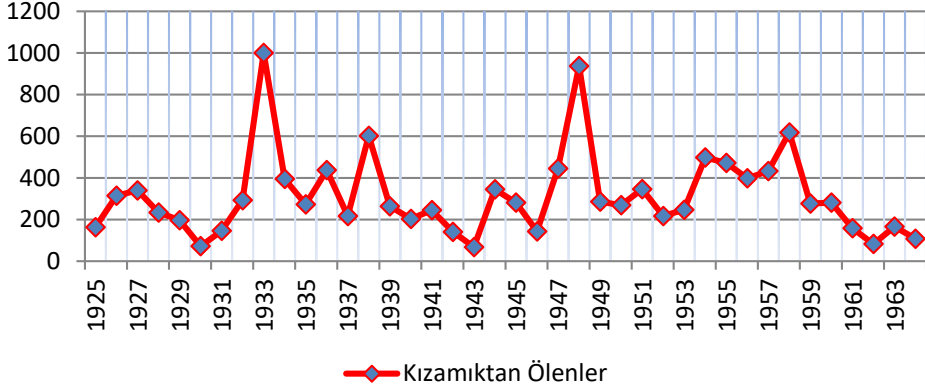
¹⁵ Şerif Bey, Erzurum Vilâyeti Sıhhi ve İctimâî Coğrafyası, s.166-167.

¹⁶ S. Haluk Özsan-Muharrem Varlık, "Sağlık Hizmetlerinin Cumhuriyet Döneminde Gelişimi ve Sağlıkta Yeniden Yapılanma", *Cumhuriyet III Sosyal Değerlendirme*, Yeni Türkiye Yayınları, s. 2009.

¹⁷ Rüknettin Fethi Olcaytuğ, *Doğu Köylerinde Tetkikler*, Çığır Kitabevi 1938, s. 70.

¹⁸ *BCA*, 30.10.0.0.65.433.1, s. 8.

görüldüğü ve korunma önlemlerine uyulmadığından hastalığın salgın halini aldığı bildirilerek çeşitli uyarılarda bulunulmaktaydı.¹⁹

Grafik.1: Türkiye’de Kızamıktan Ölenlerin Yıllara Göre Dağılımı (1925-1964)²⁰

II. Dünya Savaşı yılları, tüm Türkiye’de olduğu gibi, Erzurum’da da salgın hastalıkların arttığı yıllardı. Savaş şartlarında özellikle çocukların yetersiz beslenmeleri, doktor ve ilaç eksikliği hastalıkları artırmıştı. Ülke genelinde çocuklarda görülen verem hastalığı %30 oranında artmıştı.²¹ 1940’ların sonlarında, Doğuda birçok yerde 40-50.000 kişiye bir hekim düşmekteydi. Fakat asıl dert ilaç yokluğuuydu. İlçelerde ilaç olmadığı için bütün ilçe ve köy halkı, ilaç almak için yılın birçok ayında geçitleri karla kaplı olan Erzurum’a gelmek zorundaydı. Vatandaş Erzurum’a vardığında dahi ilaç bulamamaktaydı. İlaça ulaşamayan hastalar, hurafelere ve halk tababetine yönelmekteydi. Karın ağrılarında manda sütü içilmekte; göz ağrılarında ise mürekkep sürülmekteydi. II. Dünya Savaşı ve sonrasında, daha önce Erzurum’da çok az rastlanan

¹⁹ İnci Hot, Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 220.

²⁰ İnci Hot, Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), s. Ekler. *Milliyet*, 24.02.1965, s.1. 1958’de 15.393 vakadan 407 ölüm, 1959’da 10.107 vakadan 277 ölüm, 1960’ta 15.926 vakadan 281 ölüm, 1961’de 16.604 vakadan 158 ölüm gerçekleşmiştir. *MMTD, Dönem:1 Cilt:6 Toplantı:1, Birleşim:111*, 3 Ağustos 1962, s. 318. 1962 yılında 10.347 vakadan 82, 1963’te 18.597 vakadan 166, 1964’te 17.312 vakadan 108 ölüm meydana gelmiştir. *Ulus*, 24 Şubat 1965, s. 7. Böylece son yedi senede toplamda 104.286 kızamık vakasından 1.479 kişi ölmüştür. Devlet İstatistik Enstitüsü’nün vermiş olduğu rakamlarla dönemin gazetelerine ve Meclis tutanaklarına yansıyan veriler arasında tutarsızlık görülmektedir. Örnek olarak İstatistik Kurumu yayınlarında 1957’de; 941, 1958’de; 556 ölüm verilmiştir. *Vilayet ve Kaza Merkezlerindeki Ölümler 1957-1958*, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1959, s. 48. Bu çalışmadaki grafik; İnci Hot’un doktora tezinde Sağlık Dergisi’nden faydalanarak oluşturduğu tablodan, gazete ve Meclis tutanaklarına yansıyan rakamlardan oluşturulmuştur.

²¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye; Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 482.

sıtma hastalığı alabildiğince artmıştı. Bunda, Karasu yatağının iyice dolması ve Erzurum Ovası'nın bataklık haline gelmesinin önemli etkisi vardı.²²

1939'da Erzurum şehir merkezinde ve köylerde tifüs hastalığının baş göstermesi, yetkilileri bir hayli endişelendirmişti. Bu konuda Vilayet Gazetesi yoluyla değişik yazılar yazılarak, bu hastalığın öldürücü tesirinden bahsedilmiş, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'a verdiği zararlar hatırlatılmış ve korunma yolları anlatılmıştı. Bu yazılarda, hastalığı taşıyan şeyin sadece bit olduğu belirtilerek, bundan korunmak için, saçların kısa kesilmesi, elbise aralarının kızgın ütü ile ütülenmesi ve kadınların saçlarını keskin sirke ile sık sık ıslatıp yıkamaları tavsiye edilmekteydi.²³

II. Dünya Savaşı yıllarında artış gösteren tifüs ve benzeri hastalıklara karşı yerel makamlarca bazı tedbirler alınmaya çalışıldı. Belediyenin aldığı tedbirler arasında, Muratpaşa Hamamı'nın fakirler için ücretsiz olarak tahsis edilmesi de vardı.²⁴ Vilayet Hıfzısıhha Meclisi 14 Nisan 1944'te toplanarak temizlik ve sağlık konusunda bazı kararlar aldı. Buna göre, bitli olarak gezmek, belediye yasakları arasına alındı ve bitli olduğu tespit edilenlerin para cezasına çarptırılmasına karar verildi.²⁵ Ayrıca, şehirde tuvaleti bulunmayan evlerde çukur hela yaptırılması için verilen son süre dolmak üzere olduğundan, arsası müsait olup da hela yaptırmayanların evlerinin mesken olarak kullanılmasının yasaklanmasına ve bu kararın belediye tarafından ilan edilmesine karar verildi.²⁶

Aşağıda, bu döneme ilişkin bazı istatistiki bilgiler verilmiştir:

1939 yılı içinde Erzurum'da yaklaşık 7.000 frengili hasta tedavi edilmiş ve 3.500 sıtmalı hastaya 10 kilo kinin dağıtılmıştı.²⁷ Aynı yıl bir tek seyyar doktor 81 köyü dolaşarak hastaları tedavi etmiş, 21 köyde açtığı polikliniklerle Tortum'da 325, Hınıs'ta 56 frengiliyi tedavi etmişti.²⁸ Belirtilen yılda bulaşıcı hastalık olarak 9 lekeli tifo, 93 tifo, 2 kızıl, 29 kızamık, 2 difteri, 8 cüzam, 310 trahom, 204 frengi hastalığı yeniden ortaya çıkmıştı.²⁹ 1941 yılında Erzurum'da 7.000 kayıtlı frengili hasta vardı.³⁰ 1942 yılında şehir merkezinde 11 çiçek, 84 tifo, 35 tifo, 5 kızıl, 16 kızamık, 25 kabakulak, 10 dizanteri, 4 boğmaca, 9 verem, 42 şüpheli kuduz ısırığı, 1 tetanos tespit edilmişti.³¹

1956 yılında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı ile Dünya Sağlık Teşkilatı (FAO-WHO) Beslenme Uzmanı Jhames Claude Thomson'un "Türkiye'de Beslenme" isimli raporu dönemin şartlarını ortaya koymaktadır. En ciddi hastalık verem, sıtma, trahom, tifo ve dizanteriydi. Bebek ve çocuk hastalıklarının en önemlileri; kızamık, boğmaca, zatürre, diare (ishal) ve veremdi. Özellikle kırsal kesimdeki beslenme şartları, hastalıkları artırıyordu. Okul öncesi çocuklarla bebeklerde meydana gelen en

²² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:8 Cilt: 8, Toplantı:2, Birleşim:27, 30 Aralık 1947, s.735.

²³ Erzurum, 30 İkinci Kanun 1939, Pazartesi, No: 3579, s.4.

²⁴ Erzurum Belediyesi Arşivi, Meclis Zabıtları, 14 Kasım 1944.

²⁵ Erzurum, 22 Nisan 1944, Cumartesi, Sayı: 3826, s.2.

²⁶ Erzurum, 22 Nisan 1944, Cumartesi, Sayı: 3826, s. 2.

²⁷ Erzurum Vilayeti 1940 Senesi Meclis Zabıtları, s. 18.

²⁸ Erzurum Vilayeti 1941 Senesi Meclis Zabıtları, s. 22-23.

²⁹ Erzurum Vilayeti 1941 Senesi Meclis Zabıtları, s. 24.

³⁰ Erzurum Vilayeti 1941 Senesi Meclis Zabıtları, s. 42.

³¹ Erzurum, 4 Şubat 1943, Perşembe, No: 3779, s. 4.

önemli hastalıklar, protein noksanlığından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca hijyen eksikliği de önemli bir etkendi. Tüm bunlara sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve ailelerin dikkatsizliği eklenince, özellikle Doğu vilayetlerinin kırsal kesimlerinde bebek ölümleri artmaktaydı. Tüm Türkiye’de bebek ölüm oranı % 40’tı. Bu oran Türkiye’nin doğusundaki bazı yerlerde % 80’i bulmaktaydı.³²

2. 1965 Kızamık Salgını

2.1. Salgının Başlaması ve Yayılması

17 Aralık 1964’te, Erzurum’un Tekman ilçesine bağlı Düzyurt köyü muhtarı, köyde kızamık hastalığının başladığını ve 22 çocuğun öldüğünü Kaymakamlığa bildirdi. Bu ihbar üzerine ilçede bulunan tek hükümet tabibi, sağlık memuruyla birlikte 15 kilometre mesafedeki Düzyurt köyüne giderek incelemede bulundu. Yapılan inceleme sonucunda 1.200 nüfuslu bu köyde 27 çocuğun vefat ettiği ve ‘kom’ tabir edilen çevre yerleşim yerlerindeki ölenlerle birlikte sayının 37’ye çıktığı tespit edildi. Hükümet tabibi, bölge halkından askerliğini sıhhiye olarak yapmış olanlara penisilin vererek hastalara tatbik edilmesini sağladı. Tekman Kaymakamı da valiliği durumdan haberdar etti. Aralık ayı içinde bir ihbar daha alındı ve hükümet tabibi ve sağlık memuru hastalara penisilin tatbik etti. 1 Ocak 1965’te penisilin takviyesi için vilayete talepte bulunuldu ve 10 gün sonra penisilinler uçakla bölgeye atıldı.³³

Penisilin tatbikinden sonra vefat haberi alınmayınca, kaymakam ve doktor, salgının durduğu kanısına varmışlardı. Ancak 24 Şubat 1965’te Mergezer köyü muhtarı, 120 hanelik köylerinde 19 ölüm vakasının olduğunu, her evde iki hastanın bulunduğunu bildirerek salgının önlenmesi için gerekenlerin yapılmasını isteyen dilekçesini Kaymakamlığa sundu. Ardından Tekman Kaymakamı, kızamığın salgın halinde olduğunu, günde 5 çocuğun öldüğünü, acilen bölgeye sağlık ekiplerinin gelmesini Vilayete bildirdi. İlçede bulunan hükümet doktoru elde bulunan ilaçları dağıtmaya başlamıştı. Ancak ilaçlar yetersizdi ve penisilinlerin miadı dolduğundan kullanılamıyordu.³⁴ Anlaşıldığı kadarıyla 17 Aralık 1964’te bölgede kızamık salgınından haberdar olan yetkililer, salgının olduğu köy ahalisine serum vererek müdahalede bulunmuşlar ve salgının söndüğü kanısına vararak çevre köylerde önleyici hizmetlerde bulunmamışlardı.

³² Türkiye’de İlkokul Çocuklarının Beslenme durumu (Thomson Raporu), MEB Yayınları, İstanbul 1962, s. 28-30, 95.

³³ Fikret Otyam, *Gide Gide-8 Kızamık Melekleri*, Yalım Kitabevi, Ankara, 1967, s. 167-169. *Cumhuriyet*, 8,9,11 Mart 1965, s. 4. Fikret Otyam, Erzurum ve Tekman’daki kızamık vakalarını *Cumhuriyet* Gazetesinde “Kızamık Melekleri” isimli yazı dizisinde anlatmıştır. Daha sonra bu yazı dizini “*Gide Gide-8*” isimli kitapta toplamıştır. Kitapta Düzyurt muhtarının 12 Aralık 1964 tarihinde müracaat ettiği yazılmaktadır. *Cumhuriyet* gazetesindeki yazı dizisinde ise 17 Aralık 1964 olarak verilmiştir. Bkz. Fikret Otyam “Kızamık Melekleri”, *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965, s. 4.

³⁴ 28 Şubat 1965’te Tekman’a giden Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Faruk Sükan’a bölge halkı tarafından kaymakam ve jandarma kumandanını şikayet eden bir dilekçe verilmiştir. Sağlık Bakanı Dr. Faruk Sükan, Hükümet konağında Vali muavini Perk, İl Jandarma Kumandanı, Hükümet doktoru, basın mensupları, Tekman ileri gelenleriyle birlikte kaymakamdan kızamık olayını kronolojik olarak anlatmasını istemiştir. Fikret Otyam, *Gide Gide-8 Kızamık Melekleri*, s. 166-169. Fikret Otyam, “Kızamık Melekleri” *Cumhuriyet*, 8,9,11 Mart 1965 s. 4.

24 Şubat 1965'te Valilik, yapmış olduğu açıklamada, kızamık ihbarlarının 13 Şubat 1965 tarihinde yapıldığını ve hava muhalefeti sebebiyle bölgeye varılamadığını açıklamış ve tüm yayın organları ihbar tarihi olarak 13 Şubat'ı kullanmışlardı. Yalnızca Doğu Ekspres gazetesi yazarlarından Necip Geyik salgının 1 Şubatta başladığını ileri sürmüştü.³⁵ Tekman ve Çat köylerinde yaşanmakta olan felaketin ilk işaretini, Erzurum kamuoyuna 16 Şubat 1965 tarihinde yerel gazetelerden *Aziziye Postası* verdi. Gazetenin haberinde, vilayet merkezine 55 kilometre uzaklıktaki Çat kazasında yağın kar ve tipi dolayısıyla 10 gündür yolların kapalı olduğu, hayvanlar için yiyecek maddesi kalmadığı, gıda maddelerinin temininde güçlük çekildiği ve çocuk hastalıklarının baş göstermiş olduğu bildirilmekteydi. Yollar kapanmadan evvel vilayete ulaşınp saman ve gıda maddesi alanların, yolların kapanmasıyla Çat'a ulaşamadıkları ve vilayet merkezindeki otellerde perişan oldukları belirtilmekteydi. Ayrıca sömestri tatili için Çat'a giden 100'e yakın öğrenci yolların kapalı olması dolayısıyla vilayet merkezine dönememişlerdi. Çocuk hastalıklarının da baş göstermiş olduğu hatırlatılarak, Çatlıların yetkili makamlardan bir an evvel yolların açılması için dilekte buldukları belirtilmişti.³⁶ *Aziziye Postası*'nın bu haberinde, Tekman'daki çocuk hastalığından bahsedilmemişti. Hâlbuki Tekman'daki salgın, çok daha büyük boyuttaydı.

Hastalığın salgın halini almasını önlemek veya salgının daha fazla genişlemesinin önüne geçmek için, acil sağlık önlemlerinin alınması hayati bir öneme sahipti. Ancak yolların kapalı olması sebebiyle sağlık ekipleri karayolu ile Tekman'a ve Çat'a ulaşınp acil tedbir ve önlemler alamamışlardı. Bunun üzerine Üçüncü Ordu'ya mensup üç uçak ile bölgeye havadan ilaç, malzeme ve gıda yardımında bulunuldu. 18 Şubat³⁷ tarihinde 5 kişilik sağlık ekibi Tekman merkezine ulaşmayı başarabildi.³⁸ Sağlık ekibinin götürdüğü ilaçlar muhtarlar tarafından alınıp köylere dağıtılmaya başlandı. Ancak sadece 10 köy ile irtibat sağlanmış olup 60 köye ulaşılammıştı. Çoğunlukla dağlık bölgede bulunan köylerin Tekman'la irtibatı tamamen kesilmiş olduğundan ilaç gönderilememişti. Birkaç köye ise ancak at sırtında ilaç götürülebilmişti.³⁹ Tekman'a ulaşınp sağlık ekibi bölgeden döndükten sonra ertesi gün yollar yeniden kapanmıştı.⁴⁰ Tekman'dan dönen sağlık ekibi tehlikenin büyüklüğünü yetkililere bildirince, Erzurum vali vekili Namık Perk,⁴¹ sağlık

³⁵ İlk ihbarın 13 Şubatta yapıldığı bilgisi için Bkz. *MMTD, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, Birleşim: 68*, 3 Mart 1965, s. 121. *Hür Söz*, 24 Şubat 1965, s. 1. *Albayrak*, 24 Nisan 1965, s. 1. Gazetelerin hepsinde kızamık salgının ihbarı 13 Şubat olarak verilmiştir. Salgının 1 Şubatta başladığı bilgisi için: Bkz. Necip Geyik "Zavallı Tekman", *Doğu Ekspres*, 1 Mart 1965, s. 1.

³⁶ *Aziziye Postası*, 16 Şubat 1965 s. 1

³⁷ 24 Şubat 1965 tarihli Milliyet gazetesi, 13 Şubatta başlayan salgından 4 gün sonra yani 17 Şubatta 5 kişilik sağlık ekibinin ulaştığını yazmıştır. Ancak Albayrak gazetesi ilk irtibatın 18'inde sağlandığını bildirmektedir. *Albayrak*, 26 Şubat 1965, s.1. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Faruk Sükan salgınla ilgili TBMM'de verdiği beyanında Bakanlığa salgının 13 Şubatta bildiriminden 3 gün sonra (16 Şubat) Vali vekili ve Sağlık Müdürünün Tekman'a ulaştığını bildirmektedir. *MMTD, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, Birleşim: 68*, 3 Mart 1965, s. 121-122.

³⁸ 24 Şubat 1965 tarihli Milliyet gazetesi sağlık ekibinin köylere ulaştığını bildirmiştir. Oysa sağlık ekipleri sadece Tekman merkezine ulaşabilmişlerdir. Köylerle irtibat sağlanamamıştır. *Albayrak*, 26 Şubat 1965 s.1.

³⁹ *Hür Söz*, 24 Şubat 1965, s. *MMTD, Dönem:1, Cilt: 37, Toplantı:4, Birleşim:68*, 3 Mart 1965.

⁴⁰ *MMTD, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, Birleşim: 68*, 3 Mart 1965, 121-123.

⁴¹ Erzurum valisi Ali Akseven Şubat başından itibaren yıllık izindeydi. Yerine yardımcısı Namık Perk vekalet etmekteydi Vali Ali Akseven, 1 Martta Erzurum'a dönmüştür. 1 Mart 1965, *Doğu Ekspres*, s.1.

müdürü ve uzman doktorlar ile birlikte yola çıkmış; ancak tipi halinde yağın kar yolları kapattığından bölgeye varamamışlardı. Bunun üzerine helikopterle yardım gönderilmesine karar verildi.⁴² Diğer taraftan, Sağlık Bakanlığı'nın Diyarbakır'dan talep ettiği helikopter, hava muhalefeti dolayısıyla Erzurum'a gelememişti.⁴³

24 Şubat'ta, Vali Vekili Namık Perk, Vilayet Jandarma Komutanı Albay Arif Türker, 4 doktor ve ilgili daire müdürleri Tekman'a ulaşmışlardı. Kızamık hastalığının yayıldığı köyler Arzut, Kelevit, Hırbasar, Kırkhani ve Hırbehelo'ydu. Yetkililer henüz birçok köye ulaşamamışlardı. Bölgedeki köylerde 300 çocuğun öldüğü tahmin edilmekteydi.⁴⁴

Tekman'da yaşanan felaketten ülke kamuoyu, Şubat ayının sonlarında haberdar oldu. 24 Şubat 1965 tarihli *Milliyet* gazetesine göre; 13 Şubat'ta başlayan kızamık salgımına 848 kişi yakalanmış, 10 gün içinde 121 kişi ölmüştü. Gazeteye göre hastalığın yayılması ve ölü sayısının artmasından endişe edilmekteydi. Ayrıca iki metreyi bulan kar kalınlığının ulaşımı tamamen engellediği, ilaç yardımı için gönderilen üç askerî uçağın olumsuz hava şartlarından dolayı yardımı ulaştıramadığı, Kızılay kan merkezi tarafından 3.000 lira ve 2.000 şişe kan yardımı yapıldığı bildirildi.⁴⁵

Normal şartlarda, salgın bölgesindeki hastalara acilen penisilin verilir, hastaların sağlık memurlarınca bir hafta boyunca takip edilmesi gerekiyordu. Ancak sağlık memurlarının hastayı gözetim altında bulundurması neredeyse imkânsızdı. Bir köye serum verilmeye başlandığı zaman, yakındaki diğer köylerin sakinleri, serum verilmesi için sağlık memurunu çağırırmaktaydılar. Hal böyle olunca tedavi yarım kalmış oluyordu. Fakat belirtmek gerekir ki, hasta takibi yapılamamış, yarım yamalak bir tedavi uygulanmış olsa da, serum yapılan çocuklardan büyük çoğunluğu kurtulabilmişti.⁴⁶

26 Şubat itibarıyla, Tekman'daki 70 köyün sadece 20'siyle temas sağlanabilmişti. Resmi rakamlara göre bu köylerde 1.137 kişi kızamık ve zatürre hastalıklarına yakalanmış 141 kişi hayatını kaybetmişti. Çat'ta da durum farklı olmayıp, 37 köyün ancak 13'üne ulaşılabilmişti. Buralarda 273 kişi kızamığa yakalanmış ve 61'i hayatını kaybetmişti.⁴⁷ Çat'a karayolu ile ulaşım mümkün olamamıştı. Sağlık ekipleri sadece bir kez Çat'a ulaşmış; 15 köyde hastalık kontrol altına alınarak ölümler önlenmişti. Çat Kaymakamı Ergün Gökçay'ın telefonla vermiş olduğu bilgilere göre, hükümet tabibi ve sağlık memurları, merkez kasaba dışında, Ağaköy, Kızılcıca, Tuzluca, Yarmak, Yavi ve Şeyh Kaya köylerine yaya olarak ulaşmış ve gerekli önlemleri almışlardı. Hastalığın yaygın olduğu ve 20 çocuğun öldüğü Harabe köyüne bir sağlık memuru gönderilmişti. Hükümet tabibi Dr. Olgun Bakırburç 26 Şubat'ta Kızılcıca köyüne varıp geceyi orada geçirdikten sonra 30 hastanın bulunduğu Parmaksız köyüne gitmişti. Kaza merkezine uzak olan Karakilise'ye ancak 3-4 gün sonra gidilebileceği tahmin edilmekteydi. Kaymakam, soğuğa, kara ve tipiye dayanıklı 2 sağlık memuruna daha muhtaç olduklarını

⁴² *Milliyet*, 24 Şubat 1965, s.1.

⁴³ *MMTD, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, Birleşim: 68*, 3 Mart 1965. Diyarbakır'dan helikopterin gelişi 1 Marttır.

⁴⁴ *Albayrak*, 25 Şubat 1965, s. 1. *Hür Söz*, 25 Şubat 1965, s. 1. *Milletin Sesi*, 25 Şubat 1965, s.1.

⁴⁵ Erzurum'un yerel gazetelerinden *Albayrak* benzer bilgileri verdikten sonra ölü sayısını 160 çocuk olarak vermiştir. *Albayrak*, 24 Şubat 1965 s. 1.

⁴⁶ Fikret Otyam, *Gide Gide-8 Kızamık Melekleri*, 175-176.

⁴⁷ *Hür Söz*, 26 Şubat 1965, s. 1.

bildirmişti.⁴⁸ Hastalığın yaygın olduğu 14 köyden 7'si ile irtibat sağlanamamıştı. Diğer köylere helikopterler ve kızaklarla yardım yapılıyordu. Helikopterler çoğu zaman olumsuz hava koşulları nedeniyle kalkamıyor bazen de karlar altında kalmış köyleri bulamıyordu. 20 Şubattan beri Karayolları, Kızılay, mahalli kurul ve müesseseler, sağlık teşkilatları Erzurum Valiliğinin nezaretinde gerekli tedbirleri almaya çalışıyordu.⁴⁹

25 Şubat'ta açılmış olan Tekman yolu tekrar kapanmıştı. 26 Şubat'ta karayolları Genel Müdürlüğünün tahsis etmiş olduğu araçla Tekman'a gitmeye çalışan *Milliyet* ve *Hürriyet* gazetesi muhabirleri Tekman'a 50 kilometreye kadar yaklaşabilmişlerdi. Sık aralıklarla düşen çığlar, yolları kapatmıştı. Erzurum-Köprüköy arasındaki yollar muntazam olmakla birlikte daha ilerisinde yollar bozulmakta ve tehlikeli bir hal almaktaydı. Bir haftadan beri çalışan Karayollarına ait dozerlerin yol kenarına biriktirdiği kar yığınları, şiddetli fırtınanın etkisiyle tekrar yola savrulmaktaydı. Ölümler hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, köylülerden öğrenildiğine göre, 500 civarında kayıp vardı.⁵⁰

2.2. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Faruk Sükan Tekman'da

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Erzurum'daki salgının başladığı günlerde, bütçe tasarısının reddedilmesi nedeniyle İsmet İnönü kabinesi düşmüş ve Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki 29. Hükümet 20 Şubat'ta kurulmuştu.⁵¹ Özellikle dış politikada Kıbrıs Meselesi ve Vietnam Savaşı gibi önemli hususların gündemi meşgul ettiği bu günlerde, yeni hükümetin baş etmesi gereken ilk mesele, Erzurum kızamık salgını olmuştur.

Bu kapsamda 27 Şubatta Erzurum'a gelen Sağlık Bakanı Dr. Faruk Sükan'ı Erzurum vali vekili Namık Perk, Belediye Reis Vekili Avukat Orhan Şerifsoy, Emniyet Müdürü Recep Şeker, Sağlık Müdürü Dr. İ. Hakkı Derviş ile Dr. Yusuf Çetin ve Dr. Haydar Dümen gibi doktorlar karşılamışlardı.⁵² Bakan Sükan, 28 Şubatta beraberinde vali vekili Namık Perk, Adalet Partisi Erzurum Senatörü Dr. Edip Somunoğlu ve ilgili diğer kişilerle birlikte saat 14.30'da Tekman kaymakamlığına giderek hastalık hakkında bilgi aldı. Kaymakam Muammer Çetin, hastalığın 1.200 nüfuslu Düzyurt köyünde başlamış olduğunu, muhtarın ihbarıyla vilayete bilgi verildiğini, yolların kapalı olması sebebiyle gerekli müdahalenin zamanında yapılamadığını, Ramazan Bayramı münasebetiyle yapılan ziyaretler dolayısıyla hastalığın yayıldığını ifade etti.⁵³ Daha sonra Bakan Sükan sağlık memurlarından ölü ve hasta sayısı hakkında bilgi aldı. Ardından Tekmanlılara bir konuşma yaptı. Bu arada, gazetelerden öğrendiğimize göre, Tekman

⁴⁸ *Milletin Sesi*, 27 Şubat 1965, s. 1.

⁴⁹ *Albayrak*, 26 Şubat 1965, s.1.

⁵⁰ *Doğu Ekspres*, 27 Şubat 1965, s. 1. Aynı tarihlerde yurdun çeşitli bölgelerinde salgınlardan ölümler yaşanmaktaydı. 28 Şubatta Maraş'ın köylerinde de kızamık salgını vardı. Hastalığa tutulanlardan 23'ü hayatını kaybetmiştir. *Ulus*, 28 Şubat 1965, s.1. Edirne'de kızamığa yakalanan 320 çocuktan 12'si ölmüştür. *Ulus*, 3 Mart 1965, s. 1. Tercan'ın 10 köyünde görülen kızamık salgını 50 çocuğun ölümüne sebep olmuştur. *Albayrak*, 10 Mart 1965, s. 3.

⁵¹ *Milliyet*, 14 Şubat 1965, s.1

⁵² *Doğu Ekspresi*, 1 Mart 1965, s.1.

⁵³ Ramazan Bayramı 3 Şubat 1965'teydi.

halkı, yerel idarecilerin hastalığa karşı gerekli tedbirleri almadıklarını düşünüyorlardı.⁵⁴ Konuşmasında, vatandaşlara geçmiş olsun dileklerini ileten Bakan, gereken sağlık tedbirlerinin en kısa zamanda alınacağını, Tekman'a doktor, sağlık memuru, ilaç gönderileceğini ve gıda yardımı yapılacağını belirterek Tekman'dan ayrıldı. Dr. Sükan radyo konuşmasında ise hastalığın başka ilçelere sirayetini önlemek için gerekli tedbirleri aldıklarını, Hava Kuvvetleri'yle temas halinde olduklarını, Diyarbakır'dan helikopter temini hususunda Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel ve Kurmay Başkanı Reşat Mater'le yakın irtibat sağlandığını bildirdi. Bakan, salgının Tekman'da 141, Çat'ta 89, Ilıca'da 9 olmak üzere 239 çocuğun hayatına mal olduğunu açıkladı.⁵⁵

Sağlık Bakanının Erzurum'a geldiği gün, Ilıca'nın Paşayurdu (Poçık) köyünde kızamık hastalığı görülmüş ve hükümet tabiplerinden Dr. Yusuf Demir durumu tespit etmek üzere köye gitmişti.⁵⁶ Bu köyde 9 ve Ilıca bucak merkezinde 10 olmak üzere 19 çocuk hayatını kaybetmiş ayrıca 35 hasta tespit edilmişti.⁵⁷ 1 Martta hastalık Hınıs'ta görülmeye başladı. Elmalı köyünde kızamıktan 20 çocuk ölmüş, Yolüstü köyünde ise 50 çocuk kızamığa yakalanmıştı. Ayrıca Meydan ve Hayran köylerinde kızamık görülmüştü. Bunun üzerine Dr. Ali Görücü ve sağlık ekibi tetkik için köylere gönderildi.⁵⁸ 1 Martta Kars'tan 6, Ağrı'dan ise 5 kişilik sağlık ekibi Erzurum'a geldi. Kars'tan gelen ekip Tekman'a gönderildi. Ağrı'dan gelen ekip, CENTO teşkilatına ait motorlu iki kızakla Çat'a gönderilmişse de hava muhalefeti dolayısıyla ancak 8 kilometre gidebildi. Kapalı bulunan 50 kilometrelik yolu açmak üzere bir kar makinası ve bir dozer aralıksız çalışmaktaydı.⁵⁹ 27 Şubatta Sağlık Bakanı Tekman'a ulaşabilmişse de 1 Martta düşen çığla Tekman yolu yeniden kapanmıştı. Çat'a ise Karayollarının hummalı çalışmalarına rağmen 8 Marta kadar ulaşmak mümkün olmamıştı.⁶⁰ Bu tarihe kadar yardımlar helikopter ve kızaklarla yapılmıştır.⁶¹ Bu durum ilerleyen günlerde devam etmiş Karayolları ekiplerince açılan yollar sürekli olarak kapanmış, gerekli yardım aralıklarla ve sınırlı miktarda yapıldı. Bazı günlerde helikopterle bile yardım yapılamıyordu. 6-7 Martta Hava Kuvvetlerine ait helikopter kalkış yapamadığından Tekman'a ilaç, gıda ve personel ikmali yapılamadı. Özellikle Tekman'ın Gökoğlan bucağındaki köylere ulaşım henüz sağlanamadığından buraya helikopterin ulaşması hayati önemdeydi.⁶² Mart ayının başında Tekman'ın 30 köyünde hastalık kontrol altına alınmıştı. Sağlık Bakanı 3 Martta

⁵⁴ 28 Şubatta verilen bu dilekçe 11 Martta yayınlanmıştır. *Milletin Sesi*, 11 Mart 1965, s. 1.

⁵⁵ *Albayrak*, 2 Mart 1965, s.1, 4.

⁵⁶ *Albayrak*, 1 Mart 1965, s.1.

⁵⁷ *Hür Söz*, 1 Mart 1965, s.1.

⁵⁸ *Milletin Sesi*, 2 Mart 1965, s.1.

⁵⁹ *Doğu Ekspres*, 1 Mart 1965, s. 1.

⁶⁰ Sağlık Müdürü İ. Hakkı Derviş, helikopterle Çat'ta incelemelerde bulunduktan sonra 6 Martta Erzurum'a dönmüştür. İ. Hakkı Derviş Karayollarının kapalı bulunan 8 kilometrelik yolu 8 Martta açmalarını beklediğini bildirmiştir. *Doğu Ekspres*, 8 Mart 1965, s.1.

⁶¹ *Hür Söz*, 1 Mart 1965, s.1.

⁶² *Doğu Ekspres*, 6 Mart 1965, s.1.

yaptığı açıklamada; Erzurum bölgesinde kızamık vakası olarak 2.184 kişi tespit edildiğini, 283 çocuğun öldüğünü bildirdi.⁶³

Bu felaket karşısında Erzurum'da bulunan çeşitli yardım kuruluşları harekete geçti. Bölge halkına yiyecek ve giyecek dağıtmak üzere, Vali Muavini Mustafa Kösem, Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı Semahat Güllülü, Kadınlar Birliği Başkanı Nezihe Gürbüz, Türk Hava Kurumu Başkanı Reşat Budak, Kızılay Başkanı Fuat Seval ve Yardım Sevenler Derneği Başkanı Enver Bektaş'tan oluşan bir komite oluşturuldu.⁶⁴ Kızılay Genel Merkezi Tekman ve Çat'a gönderilmek üzere 50 ton yiyecek maddesi ve 1.000 kişilik giyecek hazırladı. Ayrıca Yardım Sevenler Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu, Verem Savaş Derneği, para yardımında bulunmuş, Erzurum Kızılay'ı da 500 kg un, 300 kg yağ, 300 kg süt tozu yardımında bulunarak acil ihtiyaçları karşılamaya çalışmıştı.

Salgını önlemek için yapılan tüm çalışmalara rağmen 4 Mart'ta Ilıca bucağına bağlı Yağmurcuk köyünde, merkeze bağlı Şehitler köyünde ve Tortum ilçesinde kızamık vakaları tespit edilmişti.⁶⁵ Ilıca'da Yağmurcuktan sonra Özyurt köyünde ve merkeze bağlı Güngörmez köyünde 20 çocuk kızamığa yakalanmıştı.⁶⁶ 1 Mart'tan beri Hınıs'taki köyleri tetkike çıkan Dr. Ali Görücü başkanlığındaki sağlık ekibi 12 köyü gezdi; 7 Mart'ta yapılan açıklamada, salgının Elmalı köyünde 21, Güzeldere köyünde ise 5 çocuğun ölümüne sebep olduğunu bildirdi.⁶⁷ 16 Mart'ta Ilıca bucağına bağlı Yağmurcuk köyünde 7 çocuk kızamık yüzünden hayatını kaybetti.⁶⁸

Mart ayının sonlarında salgın büyük oranda kontrol altına alındı. Yapılan incelemeler sonucunda, salgında ölen çocukların, bakımsızlık ve gıdasızlıktan dolayı hastalığa daha çabuk yakalandıkları anlaşıldı. Yetkililere göre; eğer çocuklarda bakımsızlık ve gıdasızlık olmasaydı, kızamık bünyeye kolay kolay giremeyecek ve bu kadar ölüme neden olmayacaktı.⁶⁹

Avrupa'da 1963 yılında kızamık aşısı uygulanarak başarı sağlanmıştı. Erzurum'daki salgından sonra Avrupa'dan aşı temin edildi. 6 Mart'tan itibaren kızamık ve zatürre salgınını önlemek için aşı kampanyası başlatıldı. Başta Tekman ve Çat olmak üzere çocuklara aşı yapılmaya başlanacaktı.⁷⁰ Ancak bu iki kazanın birçok köyüne halen daha ulaşılammıştı. 26 Martta kızamık aşısı için ilk denemeler yapıldı. Kızıllaç tarafından Kızılay derneğine gönderilen iki çeşit kızamık aşısı Türkiye'de ilk defa Erzurum'da uygulanacaktı. Mücadele ekibi başkanı çocuk hastalıkları uzmanı Dr. Mustafa Bolak, kızamık aşısının canlı ve infektive olmak üzere ikiye ayrıldığını, aşının

⁶³ MMTD, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, Birleşim: 68, 3 Mart 1965, 121-123. Aynı tarihte Hür Söz Gazetesi salgınla ilgili şu bilgileri vermiştir; Tekman'da 4.000 hasta 141 ölü, Çatta, 450 hasta 89 ölü, Ilıcada 35 hasta 25 ölü toplamda 4.485 hasta 255 ölü olduğu duyurulmuştur. *Hür Söz*, 3 Mart 1965, s. 1.

⁶⁴ *Milletin Sesi*, 2 Mart 1965, s. 1.

⁶⁵ *Albayrak*, 5 Mart 1965, s. 1. Hükümet doktoru Dr. Necdet Özatalay ve Amerikalı sağlık teknisyenleri 1 Martta şüpheli bildirimler için Tortum'a gitmiş ve 6 Martta vilayete dönmüşlerdir. Dr. Özatalay Tortum'da kızamık salgının bulunmadığını söylemiştir. *Albayrak*, 8 Mart 1965, s. 1.

⁶⁶ *Doğu Ekspres*, 3 Mart 1965 s. 1.

⁶⁷ *Albayrak*, 8 Mart 1965, s. 1.

⁶⁸ *Albayrak* 16 Mart 1965, s. 1.

⁶⁹ *Albayrak*, 20 Mart 1965, s. 1.

⁷⁰ *Albayrak*, 6 Mart 1965, s. 1.

uygulanmasının uzmanlar kontrolünde yapıldığını, alınacak sonuçlara göre önümüzdeki aylarda aşının yaygın şekilde kullanılacağını bildirdi.⁷¹ Nisan ayı başında deneme amaçlı aşilar hasta çocuklara tatbik edilip olumlu sonuçlar alındı ve kitle halinde aşılama için hazırlıklar başladı.⁷² Günde 100 çocuğa hükümet tabipliğinde aşı yapılmaktaydı.⁷³ Diğer taraftan, salgının duyulmasıyla birlikte çevre illerden gelen sağlık ekipleri, Mart ayının sonlarında salgının sönmesiyle birlikte Erzurum'dan ayrılmaya başlamışlardı.⁷⁴

2.3. Sağlıkta Sosyalleşme Projesi

Cumhuriyet hükümetleri sağlık alanında büyük ilerlemeler kaydetmelerine rağmen sağlık hizmetleri bütün vatandaşlara eşit şekilde ulaştırılamıyordu. Özellikle nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kırsalda koruyucu sağlık hizmetleri gelişmemişti. Bebek ve anne ölümlerinin önüne geçilememişti. Kızamık salgını yaşanan yerlerde köylülerin çocuklarını doktora götürebilmeleri için yollara, taşıma araçlarına, sağlık merkezlerine ihtiyaç duyulmaktaydı. Hasta çocukların tabiat ve geleneğin elinden kurtarılmasının tek yolu sağlık imkânlarının devlet eliyle köylere götürülmesiydi. Kurulacak sağlık merkezi çevresinde her köye bir sağlık önderi verilmeli, köy kadınlarının eğitilerek basit, açık bir çocuk bakım bilgisine ulaşması sağlanmalıydı.⁷⁵ Ancak düşünülen bu çareler 1960'lı yıllara kadar hayata geçirilememiştir.

1961 yılında "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun" çıkarılarak yurdun en ücra köşesindeki vatandaşın ayağına sağlık hizmetleri götürülmesi amaçlanmıştı. Kışın uzun sürdüğü, acil ve salgın durumlarında sağlık personelinin etkili mücadele verebileceği bir teşkilat kurulacaktı.⁷⁶ Bu uygulamayla salgınlara karşı etkili bir çözüm yolu bulunmuş oldu. Ancak salgının çıktığı yılda henüz Tekman ve Çat'ta sağlık ocakları ve sağlık evleri yapılmamıştı.⁷⁷ Erzurum'da yaşanan salgın, sağlık hizmetlerinin vatandaşa götürülemediğini ortaya çıkarmış ve sağlık hizmetlerinin toplumsallaşmasının ne kadar gerekli olduğunu kamuoyuna göstermişti.

Örgüt ve personel bakımından yetersiz olan, coğrafi durumu sebebiyle ulaşım imkânlarının kıt olduğu illerde bildirilen vaka sayısı gerçek vakadan oldukça düşüktü. Nitekim 1964 yılında Mardin'de 69, Siirt'te 5, Diyarbakır'da 53, Elâzığ'da 8 kızamık vakası bildirilmişken bu illerde sosyalleştirme uygulanıp yeterli personel gönderildikten

⁷¹ *Hür Söz*, 27 Mart 1965, s. 1.

⁷² *Albayrak*, 8 Nisan 1965, s. 1, 3.

⁷³ *Albayrak*, 1 Nisan 1965, s. 1.

⁷⁴ Çevre illerdeki sağlık personelinin başka İstanbul'dan 12 kişilik bir sağlık heyeti, 20 gün boyunca incelemelerden sonra 29 Martta Erzurum'dan ayrılmışlardır. *Albayrak*, 29 Mart 1965, s. 1. Gülhane Askeri Tıp Akademisinden bir sağlık ekibi gönderilmiştir. *MMTD, Dönem:1, Cilt: 36, Toplantı:4, Birleşim: 65*, 26 Şubat 1965, s. 494. Sonraki yıllarda Erzurum'da kızamık salgınları görülse de 1965 yılındaki gibi şiddetli yaşanmamıştır. 1966'da 49, 1967'de 79 ve 1968'in Şubatı'nın 15'ine kadar 17 ölüm gerçekleşmiştir. *Doğu Ekspres*, 19 Şubat 1968, s. 1.

⁷⁵ Ceyhun Atuf Kansu, *Turhal Dolaylarında Çocuk Bakımı Durumuna Ait Bazı Gözlemler*, Buket Matbaası, Ankara 1954, s. 32. 1953 yılının bahar ayında Tokat'ın Turhal ilçesinde bir kızamık salgını yaşanmış ve onlarca çocuk hayatını kaybetmiştir. Bu olaya şahit olan doktor ve şair Ceyhun Atuf Kansu "Kızamık Ağdı" isimli şiiri yazmıştır. Bkz. <http://portreler.fisek.org.tr/hekim-ceyhun-atuf-kansu/> (E.T. 08.09.2017).

⁷⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 231-232.

⁷⁷ Erzurum'da sosyalizasyon başladıktan sonra da kızamık salgınları görülmüştür.

sonra Mardin’de 2.179, Siirt’te 1.253, Diyarbakır’da 1.105, Elâzığ’da 299, kızamık vakası bildirildi.⁷⁸

Sağlık Bakanı Dr. Faruk Sükan hem doğuda sık görülen kızamık salgınlarını yerinde incelemek hem de sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması amacıyla başlatılan sağlıkta sosyalizasyon projesi için 1965 yılının mart ayında doğu gezisine çıkmıştı. Elazığ, Iğdır, Van, Horasan, Sarıkamış, Kars ziyaretinden sonra 24-25 Martta Erzurum valisi Ali Akseven’i yanındaki heyetle birlikte ziyaret etmişti.⁷⁹ Sağlık Bakanı Sükan’ın şark gezisine Erzurum Adalet Partisi senatörü ve Dr. Sükan’ın halefi olarak bir sonraki Sağlık Bakanı olacak olan Edip Somunoğlu da katılmıştır. Dr. Somunoğlu; sağlık ocak ve evlerinin inşa edilmesi gerektiğini aksi takdirde doğumlar ve çocukların yerli ebelere kalacağını, buraların malzeme ve personel eksikliğinin giderilmesi gerektiğini bildirmişti. En az 6 ayı aralıksız karla kaplı ve diğer üç ayı çamurdan geçilmeyen yerlerde hekim ve yardımcı personelin mahsur kaldığını, doğunun kalkınmasının sadece sağlık işlerinin ciddiyetle ele alınmasıyla halledilemeyeceğini açıklamıştır. Yoldan mahrum, toprağını işleyemeyen, sıhhi olmayan meskenlerde oturan halkın yalnız sağlık işlerinin sosyalleştirilmesiyle sorunlarının çözülemeyeceğini ifade etti.⁸⁰

Ankara Tabip Odasının Genel Kurulunda konuşma yapan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Faruk Sükan köylü vatandaşlara sağlık hizmetinin ulaşmasının ancak sosyalizasyonla mümkün olabileceğini, masa başında devlet idaresine, bürokrasi ve merkezîyetçiliğe karşı olduğunu bildirdi.⁸¹ *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Fikret Otyam; “Hekimliğin toplumsallaştırılmasına” önceden başlanılsaydı bu kadar çocuğun ölmeyeceğini bildirerek bu projenin daha önceden hayata geçirilmesini engelleyen Adalet Partisi’nin sorumluluğu olduğunu bildirerek çocuk ölümlerinde Sağlık Bakanı Sükan’ı ve Adalet Partisini suçlamıştır.⁸²

Türk Tabipler Birliği Kongresinde sosyalizasyon bölgesinden gelip, Van, Hakkâri, Muş ve Bitlis illerini temsilen kongreye katılan Dr. Orhan Ersek, Muş hariç diğer sosyalizasyon bölgelerinin yürekler acısı olduğunu belirtti. Tekman ilçesinde çıkan kızamık salgınına da değinen Ersek; ölenlerin sayısının gazetelerde yazıldığı gibi 700-800 değil, ortalama 1.500 kişinin öldüğünü ifade etti. Orhan Ersek hekimlere asgari hayat şartları sağlandıktan sonra sosyalizasyona geçilmesi gerektiğinin altını çizdi.⁸³

2.4. Kızamık Salgını ve Ulaşım Eksikliği

Tekman ve Çat’ta ortaya çıkan kızamık salgını bölgede sağlık teşkilatının zayıflığını ve yol yapımına önem verilmeyişini gündeme taşıdı. N. Mustafa Polat “Yol Davamız” isimli yazısında; yetkililerin tüm uyarılara rağmen kazalara geniş şose yolları yapmadıklarını, kaza yollarının kış programına dahil edilmediğini bildirdi. Polat, hiç değilse doğu bölgesindeki bütün kazalara giden yolların umumi devlet yolları olarak

⁷⁸ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.79.

⁷⁹ *Albayrak*, 26 Mart 1965, s. 1.

⁸⁰ *Albayrak*, 1 Nisan 1965, s. 1, 3.

⁸¹ *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965, s. 1.

⁸² Fikret Otyam, *Kızamık Melekleri*, 182.

⁸³ *Milliyet*, 26 Haziran 1965, s. 3. Orhan Ersek’in açıklamasının abartılı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim hiçbir gazetede vefat sayısı 700-800 olarak verilmemiştir.

ıslahı yoluna gidilmesinin önemini vurguladı. Şubat ayı sonu gayri resmi rakamlarına göre 500'den fazla vatandaşın hayatına mal olan bu büyük salgın afeti sadece yolların kapalı oluşu sebebiyle yayılmış ve büyük bir felaket halini almıştı. Eğer yollar açık olsaydı bu güne kadar iş uzamaz en kısa zamanda yapılacak olan tıbbi müdahalelerle bu felaket yaşanmazdı. Doğu bölgesinde bulunan kaza yollarının en kısa zamanda yapılması ve bundan böyle kış programına dahil edilmesinin önemi vurgulandı. Polat, Başvekil Yardımcısı Süleyman Demirel'in 5 yıllık kalkınma planına bu maddeleri koymasını istemiştir.⁸⁴

Hastalığın salgın halini almasındaki en büyük sebep Tekman ve Çat'a ulaşılabilmesiydi. Her ne kadar şiddetli kar yağışı ve tipi yolların açık kalmasına imkân vermemişse de Karayollarındaki dozerlerin yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştı. Karayolları 12. Bölge Müdürlüğüne bağlı 122. Şube Şefi Şinasi Ataç; Erzurum ve çevresindeki yolların açılması için mevcut dozerlerin yetersiz kaldığını, yolların açılabilmesi için rotatiflerin (kar püskürtme makinası) alınması gerektiğini, bunun için Amerika'dan 18 milyon dolarlık makine siparişi yapıldığını bildirdi.⁸⁵ 16 Nisanda Erzurum'a gelen Nafia Vekili Orhan Alp 17 Nisanda bir basın toplantısı yaparak Erzurum'da yaşanan kızamık salgınından duyduğu üzüntüyü dile getirerek, bakanlık olarak kar mücadelesini artırmak ve salgınlara karşı vazifelerini yapabilmek için Amerika'dan kar makinelerinin satın alındığını bu makinelerden Erzurum'a bol miktarda gönderileceğini açıkladı.⁸⁶

Erzurum Milletvekili Nihat Diler de; arazisi arızalı, kışı şiddetli olan yerlerde vatandaşın dokuz ay tabiatın esareti altında yaşadığını, buralara amme hizmetlerinin ucuz, süratli götürülmesi ve hizmetlerden vatandaşların tam ve emin olarak faydalanabilmelerinin tek çaresinin yollarının yapılmasına bağlı olduğunu bildirdi. İleride bu tür felaketlerin yeniden yaşanabileceğini hatırlatarak medeni bir Türkiye yaratmak için ilçe yollarının yapılmasına öncelik verilmesini istedi.⁸⁷

2.5. Kızamık ve Yetersiz Beslenme

Yetkililer Erzurum'da yaşanan kızamık salgınındaki ölümlerin sebebini yetersiz beslenmeye bağlanmaktaydı. Bu dönemde kızamık ve yetersiz beslenme üzerinde duran Doç. Dr. Osman Nuri Kocatürk'tü. Koçtürk; tek taraflı beslenmeye dayalı gizli açlığın Türkiye'yi gizli gizli kemirerek varlığımızı tehdit eder bir duruma geldiğini savunmaktaydı. Kızamığın Konya ve Erzurum'da fazla görülmesinin sebebini kombinaların olumsuz faaliyetlerine ve halkın beslenmesine yaptığı kötü etkiye bağlamıştı. Kışın ilerlemesi ve beslenme şartlarının kötüleşmesine paralel olarak kızamık vakaları artmaktaydı. Süt, et, balık gibi gıdaları yeterli miktarda alamayıp sürekli tahılla beslenen çocuklar hastalığa yakalanmaktaydı. Osman N. Koçtürk, tahılın kötü bir protein kaynağı olduğunu, özellikle çocukların hastalıklara karşı koyabilmeleri için et ve süt gibi hayvansal gıdalarda bulunan yüksek değerli proteinlere ihtiyacı olduğunu savunmaktaydı. Konya ve Erzurum gibi yerlerde hayvanımı doyuramayan köylüler yok

⁸⁴ N. Mustafa Polat, "Yol Davamız", *Hür Söz*, 27 Şubat 1965, s.1.

⁸⁵ *Albayrak*, 6 Mart 1965, s.1.

⁸⁶ Bu tarihte ölü sayısı 384 olarak verilmiştir. *Hür Söz*, 19 Nisan 1965, s. 1.

⁸⁷ *MMTD, Dönem 1, Cilt 37, Toplantı 4, Birleşim: 75*, 16 Mart 1965, s. 387.

pahasına hayvanlarını kombinalara satmakta, buradan elde ettikleri parayla besin değeri düşük tahılı alıp kışı karınlarını şişirerek geçirdiklerini ifade etti. Et ve Balık Kurumu büyük şehirlerin ve yabancı ülkelerin et ihtiyacını sağlarken Erzurum ve Konya gibi yerlerde kızamık salgınlarına uygun bir ortam hazırladığının farkında olmadığını ileri sürdü. Koçtürk'e göre; Et ve Balık Kurumu birer mezbahane olmaktan kurtarılıp halkın et ve süt ihtiyacını sağlayan yerler haline gelmeliydi. Kızamığın çıktığı köylere ithal malı ilaç, süttozu ve vitamin hapı yollamak yerine bölgede hayvancılığın geliştirilmesini tavsiye etti.⁸⁸ Gerçekten de Erzurum'da yapılan araştırmalar, hayvancılıkla uğraşan halkın tamamının hayvansal bir ürün olan tereyağını kullanmayı istemelerine rağmen maddi yetersizlik dolayısıyla vita yağı olarak adlandırılan bitkisel margarini kullanmak zorunda olduklarını ortaya koymuştu.⁸⁹

Koçtürk, 1961 Şubatında Ankara'nın 70 kilometre uzağındaki Küçük Ali köyünde yaşananların bir benzerinin Erzurum'da yaşandığını dile getirdi. Köy kadınlarına gebelikten korunmak için ithal malzeme sağlamanın gereksizliğini vurguladı. Türkiye'de dünyaya gelen 1.000 çocuktan 450 kadarının 12 yaşını bitirmeden şu veya bu sebepten öldüğünü ve beslenme bozukluklarının bu ölümlerde % 80'e yaklaştığını dile getirerek açlıkla mücadele etmek yerine doğum kontrol kanunuyla uğraşan Sağlık Bakanını eleştirmekteydi. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde yaşayan çocukların portakal, süt, et ve balık gibi yiyeceklere ulaşabildikleri halde Erzurum'da ya da Ankara'nın Küçük Ali köyünde yaşayanların bulgurdan başka bir şey yiyemediklerini belirtti. Koçtürk, çocukların kızamıktan değil açlıktan öldüğünü söyleyerek açlığı; "hasmını öldürüp elindeki tabancayı başkasının eline tutuşturup kaçan katil"e benzetiyordu.⁹⁰

2.6. Toplumun Sağlık Anlayışı

Çocuk bakımı doğrudan ekonomik gelişmişlikle ilgili değildi. Çocuk bakımındaki yanlış uygulamalara fakirlerde olduğu gibi zengin ailelerde de rastlanmaktaydı. Çocuk bakımı ekonomik şartlardan ziyade kültür şartlarıyla ilgiliydi. Anadolu'nun genelindeki köylerde, hastalıklara karşı, geleneksel yöntemlere başvuruluyordu.⁹¹ İlkokul öğrencileri tifo ve çiçek aşılı için şehre gitmek zorundaydılar. Pek çok hastalığın tedavisinde, hocalar, kırık çıkıkçılar, köy ihtiyarları, berberler ve kocakarı ilaçları devreye girmektedir.⁹² Bu tür durumların önüne geçmek için, sağlıkta sosyalleşme faaliyetleri çerçevesinde Erzurum kırsalında 1965 yılında sağlık ocakları açılması planlanmaktaydı.

Kızamık, halk arasında muhakkak geçirilmesi gereken ve ölümcül olmayan bir hastalık olarak bilinmekteydi. Kızamık hastalığında modern tıba gerek duyulmadan

⁸⁸ Osman Nuri Koçtürk, "Kızamık ve Tahıl", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1965, s.2.

⁸⁹ Orhan Türkdoğan, *Doğu Anadolu'da Sağlık Hastalık sisteminin Toplumsal Araştırması*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972, s. 93.

⁹⁰ Osman N. Koçtürk, "Bırakın Ölsünler", *Milliyet*, 13 Mart 1965, s. 3; Osman Nuri Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara 2009, s. 36, 98. http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/0f255275dcc6de3_ek.pdf

⁹¹ Ceyhan Atuf Kansu, *Turhal Dolaylarında Çocuk Bakımı Durumuna Ait Bazı Gözlemler*, s. 3-4.

⁹² Türkdoğan, *Doğu Anadolu'da Sağlık Hastalık sisteminin Toplumsal Araştırması*, s. 21, 123.

hastaya sıcak uygulanır, ekşi bir şey vermeden bulgur ve tatlı yedirilerek hastanın iyileşmesi beklenirdi.⁹³

Bir diğer sıkıntı ise, köylerdeki yaşam standartları idi.⁹⁴ Beslenme ve hijyen eksikliği, en önemli sorunlardı. Evlerde çevre sağlığına uygun tuvaletler bulunmamaktaydı.⁹⁵ Sadece yeni yapılan evlerde uygun tuvaletler bulunmaktaydı. Konutlara çok yakın olan gübreler sağlıksız bir ortam yaratmaktaydı. Tezek adı verilen hayvan gübreleri kışın yakacak olarak kullanılıyordu. Bulaşık, deterjan yerine çoğunlukla killi toprakla yıkanılmaktaydı. Vücut temizliği (banyo) konusunda da ciddi sıkıntılar vardı.

Hastalıklara karşı derin fakat yanlış bir tevekkül anlayışı vardı. Özellikle yeni doğan çocukların çeşitli ihmal nedeniyle ölüm olaylarında “Allah verdi, Allah aldı” inancı yaygındı. Bölge halkı değerler sisteminde hastalık önemli bir olay değildi. Ailede kişi yatağa düşmedikçe hasta olarak kabul edilmezdi. Bunun yanında halkta modern tıp ve tedavi şekillerine karşı bir zıtlama mevcuttu. Doktorlar hastaya yukarıdan bakan, samimiyet duygusundan yoksun hastadan çok parayla ilgilenen kişiler olarak görülmekteydi. Değerler sisteminde geleneksel normlar ile modern normlar arasında çatışma ortaya çıkmıştı. Halkın doktora bakış açısını “Allah doktora muhtaç etmesin, onsuz da bırakmasın” özdeyişiyle özetlemek mümkündür. Kırsal bölgede sağlık hizmetlerinin olmayışı sağlık hizmetlerine olan olumlu davranışı engellemekteydi. Şehir hastanelerinde yatakların sınırlı olmasından dolayı vatandaş, sağlık çalışanlarının “Bu gün git yarın gel” muamelesine maruz kalmaktaydı. Halk, bu imkansızlıklar karşısında modern tıba tepki olarak halk tababetinin kolaylıklarına daha kuvvetli bir inançla bağlanmaktaydı.⁹⁶

Hükümet tabibi Dr. Necdet Özatalay köylerde bulaşıcı hastalıkların zamanında bildirilmemesinin hastalığı salgın haline getirdiğini ve salgının önüne geçilemediğini ifade etmişti.⁹⁷ Dr. Özatalay’ın bu açıklaması yaşanan facianın faturasını salgını geç ihbar eden halka kesmiş gibi görünmesi itirazları doğurmuş ve Özatalay Albayrak gazetesine açıklamasının tam anlaşılmadığını bildiren bir yazı göndermişti. Bu yazıda

⁹³ Fikrat Otyam, *Kızamık Melekleri*, s. 179-180; Halk, hastalıkları sıcak-soğuk hastalıkları olarak iki gruba ayırmaktaydı. Kişi soğukla ilgili bir hastalığa yakalandığında sıcak yiyecekler tatbik edilir. Sıcakla ilgili hastalıklarda ise soğuk yiyecekler tercih edilirdi. Nezle, dizanteri, grip, sıtma, kızamık, zatürre soğuk hastalıklardır ve sıcak yiyecekler verilirdi. Bu hastalıklarda hasta yatmalı, terlemeli ve sıcak bir şeyler yemelidir. Soğuktan korunmalıdır. Orhan Türkdöğen, *Doğu Anadolu’da Sağlık Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması*, s. 38-39.

⁹⁴ Köy çocukları işe ve üretime dayanan bir çevrenin varlıklarıydı. Şehir çocukları ise tüketime dayanan toplumsal bir yapının parçasıydılar. Şehirli aile fertleri çocuğun bakımı için imkâna sahipti. Köyde ise aile fertlerinin hayatı iş ve üretim çevresinde dönmekteydi. Çocuğun tek sağlık garantisi olan anne de iş ve üretim hayatına katılmak zorundaydı. Köy çevresinde kişinin değeri iş gücüne katılması ile ölçülmekteydi. Çocuk işgücünden yoksun olduğundan toplumsal değeri bulunmamaktaydı. Ceyhun Atuf Kansu, “Kasabalar ve Köylerde Süt Çocuğu Ölümünün Toplumsal Problemleri”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak 1961’den ayrıbasım. s. 2; Ceyhun Atuf Kansu, “Infant Mortality in Turkish Villages”, *The Turkish Journal of Pediatrics*, July 1961, Volume 3, Number: 3, s.130.

⁹⁵ 19. yy. sonu ve 20. yy başlarında uzmanlar tarafından eleştirilen bu hususların aynen devam ettiği görülmektedir. Bkz. Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 329-339.

⁹⁶ Türkdöğen, *Doğu Anadolu’da Sağlık Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması*, s. 26-27, 33.

⁹⁷ *Albayrak*, 26 Şubat 1965, s.1.

“vatandaşlarımızın kızamığı bir geçit hastalığı kabul ettiklerinden, doktora müracaat etmek pek hatırlarına gelmiyor. Zatürre teşekkül etse bunun ateşini de kızamığa yükler dolayısıyla hastalık hem ilerler hem de vefat olur. Aynı zamanda salgın halini alır.” açıklamasında bulunmuştu.⁹⁸

Sonuç

1965 yılının ilk üç ayında yaşanan kızamık salgını Tekman, Çat, Hınıs ve İlica halkına büyük bir felaket yaşattı. Yüzlerce çocuk kızamık hastalığına tutularak hayatlarını kaybetti. Esasen kızamık hastalığının bölgede yarattığı tehdit Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde tespit edilmişti. Bölge hekimleri; havasız, ışıksız, nemli konutlara, sağlıksız çevre koşullarına ve yanlış beslenmeye dikkat çekmekteydiler. Bahsedilen bu hususların tamamının 1965 yılı Erzurum'unda, özellikle kırsal kesimde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Her yıl yüzlerce çocuğun ölümüne sebep olan kızamık hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde mücadelede öncelik kazanan bir hastalık olmamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında; kızamık için bir aşının olmaması, kızamığın bir çocuk hastalığı olması ve halkın nazarında çocuğa kıymet verilmemesi, müdahale edilebildiğinde üstesinden gelinebilen bir hastalık olarak değerlendirilmesinin rolü olmuştur.

Çocukların kızamık hastalığına tutulmasında yetersiz beslenmenin büyük rolü vardı. Et, süt, tereyağı ve yumurta gibi protein yönünden güçlü hayvansal besinler yerine buğday temelli karbonhidratlarla beslenme gizli açlık denilen olayın yaşanmasına sebep olmaktaydı. Dirençsiz kalan çocuklar kolaylıkla hastalığa yakalanmaktaydılar. Yetersiz beslenen çocuk kızamığa yakalanmakta, kızamık bünyeyi daha da zayıflattıktan sonra orta kulak iltihabı veya zatürreden dolayı ölüm yaşamaktaydı. Bölge halkı tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları düşünüldüğünde aslında hayvansal ürünlerin bizzat üreticisiydiler. Ancak halk ihtiyaçlarını karşılayabilmek için para eden süt ve yumurta gibi gıdaları satmakta ve buğdayla beslenmekteydi. Yapılan araştırmalarda özellikle Doğu ve Karadeniz bölgesindeki çocuklarda ciddi manada beslenme eksikliği görülmekteydi. Uzmanlar bu bölgelerde Okul Sağlığı Programının hayata geçirilmesinin önemini vurgulamaktaydı. Beslenme uzmanları kamuoyunu gizli açlık konusunda bilgilendirmeye çalışmıştı. Bunun yanında ekonomik çaresizlikten daha çok kültürel çaresizlik vardı. Halkın çocuk büyütme, beslenme ve çevre sağlığı konusunda yeterli bilgisi yoktu. Halk bütçesine uygun gıda tüketimiyle dengeli beslenme bilgisinden yoksundu. Ekonomik durumu yeterli olanlar da çocuk büyütmede yanlış geleneksel yöntemlere başvurmaktaydılar.

Hastalığın ortaya çıkışı ve yayılması sürecinde hem ailelerin hem de çeşitli devlet kurumlarının sorumluluğu bulunmaktaydı. Uzun kış mevsimi şartlarının şekillendirdiği aile ve toplumdaki sosyal yaşantı, hastalıkların ortaya çıkmasında önemli bir faktördü. Kış şartlarında ısınmak için bir arada yaşayan aile fertlerine hastalık kolayca bulaşmaktaydı. Halk arasında “bulaşma” kavramı yoktu. Büyük oranda kanalizasyon sistemi bulunmayan köylerde sabun, deterjan çok az kullanılmaktaydı. Hayvan gübresiyle yaşam alanlarının yakın olması, yakacak olarak tezek kullanılması hastalığa davetiye çıkarmaktaydı. Toplumda çevre sağlığı bilinci yeterince oluşmamıştı. Geleneksel değerlerle modern değerler arasında bir çatışma yaşanmaktaydı. Modern tıbbın yaygınlaşmaması halkın

⁹⁸ Albayrak, 2 Mart 1965, s.1.

sağlık kurumlarına karşı ön yargılı bakmasına neden oluyordu. Hastalıklara karşı yanlış, kaderci bir inanış toplumun büyük kesiminde bulunmaktaydı.

Hastalığın ortaya çıkmasındaki başlıca faktör olan beslenme eksikliğinin yanı sıra, hastalığın yayılmasını önleme ve hastaların tedavi edilmesi süreçlerinde ciddi problemler yaşanmıştı. Salgının olduğu yılda ulaşım aracı olarak ilçelerde jeep ve iletişim aracı olarak telefon çok sınırlı miktarda bulunmaktaydı. Yılın yarısından daha fazla bir zamanda yollar karla kaplıydı. Karayolları Genel Müdürlüğü'nün ilçe ve köy yollarını açmak için ciddi çalışması bulunmamaktaydı. Hal böyle olunca Erzurum vilayetine bağlı ilçe ve köylerinin tamamına yakını en az 6 ay dünyadan tecrit edilerek kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalıyorlardı. Salgının hayli ilerlemiş olduğu şubat ayının sonlarında Erzurum-Tekman yolu açılrsa da ertesi gün kapanmaktaydı. Çat'a ise 9 Martta 2-3 haftalık bir çalışmadan sonra karayoluyla ulaşım sağlanabilmişti. Bu dönemde Karayolları Müdürlüğü yolları açmada yetersiz kaldığını görmüştü.

Kızamık salgınının ilk işaretleri 17 Aralık 1964 tarihinde Düzyurt Köyü ve çevresinde 37 çocuğun ölümüyle bariz bir şekilde kendini göstermişti. Ancak etkili mücadelenin 24 Şubat 1965 tarihinde salgının ulusal basında yer almasından sonra başladığı düşünülürse, bölge de ciddi bir ihmalin yaşandığı gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Faruk Sükan, 27 Şubatta Erzurum'a gelerek, 28 Şubat 1965'te Tekman'ı ziyaret edip yerinde incelemeler yapmış; vilayetteki tüm teşkilatları etkin kullanması, çevre il sağlık teşkilatlarını bölgeye sevk etmesi, hava kuvvetlerinden uçak ve helikopterlerle bölgeye yardım göndermesi, uluslararası teşkilatlardan yardım istemesi, Avrupa'dan aşı getirilmesi ve ilk defa Erzurum'da kızamık aşısının uygulanması gibi geniş çaplı bir yardım faaliyetini organize etmişti. 24 Şubat öncesinde kızamıkla mücadelede etkin olunamamışsa da salgının kamuoyunda duyulduğu 24 Şubattan sonra etkili bir mücadele yapıldığını söylemek yanlış olmaz.

Cumhuriyet hükümetleri sağlık alanında çok büyük ilerlemeler kaydetmelerine rağmen nüfusun dörtte üçünün yaşadığı kırsala sağlık hizmetlerini yeterince götürememişlerdi. Sağlık teşkilatının yetersizliği, hastalığa zamanında müdahale edilememesine sebep olmuş ve salgın önlenemez bir hal almıştı. 1961 yılında kabul edilen Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanunu bu eksikliği gidermede etkili bir çözüm olsa da 1965 yılı itibarıyla Erzurum ilçe ve köylerinde tatbik edilememiş olması büyük bir felaketin yaşanmasına sebep olmuştu. Erzurum'da yaşanan salgın, sağlıkta sosyalizasyon hizmetlerinin gerekliliği ve hızlandırılmasının önemi yönünde kamuoyunda bilinç oluşturmuştur.

Erzurum'da bu acı tecrübenin yaşanması dönemin basınında yer bulmuş; bir daha aynı durumla karşılaşmamak için devlet, toplum ve fertler katında çözüm yolları aranmıştır. Okullarda sağlık programlarının başlaması, çevre sağlığı ve beslenme bilgisinin önemi, kızamık aşısının uygulamaya konulması, ilçe ve köylerde sağlık ocaklarının açılması, ilçe ve köy yollarının yapılması, kışın ilçe ve köy yollarının da açılması gerektiği, iletişim ve ulaşım araçlarının yaygınlaştırılmasının önemi, altyapı hizmetlerinin gerekliliği ve idarecilerin bilinçli olmaları konusu gündeme taşınmıştır.

Kaynaklar**1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dahiliye İdare (DH.İD), Dosya No: 25, Gömlek No: 11.
(DH.İD), Dosya No: 77, Gömlek No: 11.

2-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30.10.0.0.65.433.1

3-Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)

Dönem:1, Cilt: 37, Toplantı:4, Birleşim: 75, 16 Mart 1965.

Dönem:1, Cilt: 37, Toplantı:4, Birleşim: 68, 3 Mart 1965.

Dönem:1, Cilt: 36, Toplantı:4, Birleşim: 65, 26 Şubat 1965.

4-Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)

Dönem:1, Toplantı:5, Cilt:38, 38. Birleşim, 1 Şubat 1966.

5-TBMM Tutanak Dergisi (TBMMTD)

Dönem:8 Cilt: 8, Toplantı:2, Birleşim:27, 30 Aralık 1947.

6-Erzurum Belediye ve Vilayet Zabıtları

Erzurum Vilayeti 1941 Senesi Meclis Zabıtları.

Erzurum Vilayeti 1940 Senesi Meclis Zabıtları.

Erzurum Belediyesi 1944 Senesi Meclis Zabıtları.

7-Gazeteler

Albayrak

Aziziye Postası

Cumhuriyet

Doğu Ekspres

Erzurum

Hür Söz

Milletin Sesi

Milliyet

Ulus

8-Kitap ve Makaleler

“Doğu Anadolu’yu Kalkındırmada Sağlık Faktörü”, *Doğu Anadolu’yu Kalkındırma Sorunları Semineri*. (1967). Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 308-314.

“Dr. Hamdi Taçan’ın Radyo Konuşması”. *Doğu Ekspres*, 5 Mart 1965, s.1.

Consulate of the United States. (1899). “Sanitary Report from Erzerum”, Public Health Reports, Vol: 14, No: 38, September 22.

Develioğlu, Ferit. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitapevi.

Diplomatic and Consular Reports, Report for the Year 1866. p.5; Sydney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914, p.89.

Doktor Şerif Bey, (2011). *Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası*, Hazırlayan: Murat Küçükkuşurlu, Trabzon; Serander Yayınları.

Geyik, Necip. “Zavallı Tekman”, *Doğu Ekspres*, 1 Mart 1965, s. 1.

- Hot, İnci. (2015). “Tanzimat Sonrası Osmanlı’da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, ed. İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar-Osman Doğan. İstanbul: Çamlıca Yayınları. 113-146.
- İnfeksiyon Hastalıkları*. (1979), Dzl. Enver Tali Çetin, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları, C. 10.
- İnsanda Bulaşıcı Hastalıkların Kontrolü*. (1963). Ankara. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Hıfzıssıhha Okulu Yayınları.
- Kansu, Ceyhun Atuf. (1954). *Turhal Dolaylarında Çocuk Bakımı Durumuna Ait Bazı Gözlemler*. Ankara: Buket Matbaası.
- Kansu, Ceyhun Atuf. (1961) “Kasabalar ve Köylerde Süt Çocuğu Ölümlerinin Toplumsal Problemleri”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1.
- Kansu, Ceyhun Atuf. (1961). “Infant Mortality in Turkish Villages”, *The Turkish Journal of Pediatrics*, July 1961, Volume 3, Number: 3.
- Koçtürk, Osman N. (2009). *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları,
- Koçtürk, Osman N. “Bırakın Ölsünler”, *Milliyet*, 13 Mart 1965, s. 3.
- Koçtürk, Osman N. “Kızamık ve Tahıl”, *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1965, s.2.
- Metinsoy, Murat. (2017). *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye; Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Olcaytuğ, Rüknettin Fethi. (1938). *Doğu Köylerinde Tetkikler*. İstanbul: Çığır Kitabevi.
- Otyam, Fikret. “Kızamık Melekleri” *Cumhuriyet*, 8,9,11 Mart 1965 s. 4.
- Otyam, Fikret. (1967). *Gide Gide-8 Kızamık Melekleri*. Ankara: Yalım Kitabevi.
- Özatalay, Necdet. “Memleketimizde Kızamık Salgınları” *Albayrak*, 8 Nisan 1965, s. 1
- Özsan, S. Haluk- Varlık, Muharrem. (1998). “Sağlık Hizmetlerinin Cumhuriyet Döneminde Gelişimi ve Sağlıkta Yeniden Yapılanma”, *Cumhuriyet III Sosyal Değerlendirme*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (1996-2020).
- Polat, N. Mustafa. “Yol Davamız”, *Hür Söz*, 27 Şubat 1965, s.1.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. (1973). Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.
- Türkiye’de İlkokul Çocuklarının Beslenme durumu (Thomson Raporu)*. (1962). İstanbul: MEB Yayınları.

9-Tezler

- Aktaş, Esat. (2015). Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914). Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi),
- Hot, İnci. (2001). Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: *İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü*.

10-Elektronik Kaynaklar

- <http://portreler.fisek.org.tr/hekim-ceyhun-atuf-kansu/> (E.T. 08.09.2017).

ÜSKÜP GAZİ MUSTAFA PAŞA CAMİİ VAKFI VE İMARETİ
GAZI MUSTAFA PAŞA MOSQUE FOUNDATION AND
IMARET IN SKOPJE

İBRAHİM ÖZGÜL

Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Assist. Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University
ibrahimozgul61@mynet.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5325-8326

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.12.2017
Sayfa-*Pages* : 519-538
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3839>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

ÜSKÜP GAZİ MUSTAFA PAŞA CAMİİ VAKFI VE İMARETİ
GAZI MUSTAFA PAŞA MOSQUE FOUNDATION
AND İMARET IN SKOPJE

İBRAHİM ÖZGÜL

Öz

Gazi Mustafa Paşa, Fatih Sultan Mehmet, Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş, yaptığı görevlerde gösterdiği üstün başarıdan dolayı amirleri tarafından hep terfi ettirilmiştir. Üsküp'te kendi adına 1514 yılında kurduğu vakıf sayesinde bölgenin sosyo-ekonomik yapısına katkıda bulunmuştur. Gazi Mustafa Paşa Vakfının XV-XIX yüzyıllar arası mal varlıkları, bunların kullanma şekilleri, vakıfta görevli olanların atama ve azilleri, vakıf evraklarında düzenli bir biçimde kayıt altına alınmıştır. Vakfın Balkanlarda geniş bir alana yayılan mal varlıklarına, bu vakfın bulunduğu yerleşim yerlerine ve icra ettikleri fonksiyonlarına vakıf evraklarında yer verilmiştir. Bu vakfa zamanla ilgisi olmayan kişilerin musallat olmaları ve bunların bertaraf edilmeleri de yine vakıf evraklarında kaydedilmiştir.

Vakıfla ilgili evraklarda vakfın taşınır, taşınmaz mal varlıkları ve bunların sağladığı gelir miktarları düzenli bir biçimde kayıt altına alınmıştır. Vakıfta Gazi Mustafa Paşa soyundan gelenlerin mütevellî olarak görevlendirilmeleri ve vakfın gelirinden istifade edilmeleri için hazırlanan fermanlar, bu araştırmayla ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Üsküp, Vakıf, İmaret, Mustafa Paşa.

Abstract

Gazi Mustafa Paşa held office for various positions during the reigns of Fatih Sultan Mehmet, Bayezid II, Yavuz Sultan Selim and Soleiman the Magnificent and due to his outstanding services his superiors always promoted him. Thanks to the foundation he established in Skopje in 1514 the socioeconomic structure of the region improved. The assets of the Gazi Mustafa Paşa Foundation between XV-XVI centuries, the use of these assets, the appointment and dismissal of those worked for the foundation were regularly being registered. The assets of the foundation far and wide in the Balkans, the settlements that the foundation operated and functions of the foundations were well reported in the documents of the foundation. It is also reported in the documents of the foundation that some people who were not interested in the essential principles of the foundation bothered the foundation and they were eliminated later on.

In the documents related to the foundation the movable and unmovable properties of the foundation and the money they yielded were regularly registered. The firmans made for the assignment of those descended from Gazi Mustafa Paşa as trustee and their rights to benefit from the revenues of the foundation were revealed with this study.

Key Words: The Ottoman State, The Balkans, Skopje, Foundation, İmaret, Mustafa Paşa.

Giriş

Vakıf kelimesinin fiil olarak anlamı, hapsetmek ve alıkoymaktır. Hukuk dilinde vakıf kelimesiyle bağlantılı intifa hakkı ve te'bid kavramları da kullanılmaktadır. İntifa hakkı, bir malın kamu yararına (Allah'ın kullarına) tahsis edilerek, bireysel müdahaleleri engelleyip durdurmaaktır. Buna göre vakıf malının intifa hakkı, bu malın Allah'ın kullarına tahsisi şeklindedir. Te'bid,(Akgündüz, 1996: 76-77) ise vakıf malını veya bir kişinin mülkiyetinde olan malların bir kısmını veya tamamını, Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere ebediyen tahsis etmektir (Kazıcı, 2003:9).

Vakfın tüzüğü niteliğindeki vakfiyelerde, kamu yarana malını vakfeden kişi, bu malın hangi amaçla vakfedildiğini, kullanma şartlarının ne olduğunu tafsilatlı bir şekilde belirtmiştir (Günay, 2012:478). Vakfiyelerle vakfın nasıl idare edileceği, nerelere ne tür harcamalar yapılacağı, kaç kişinin çalışacağı, bunlara ne kadar ücret ödeneceği, harcamaların hangi gelirlerle karşılanacağı, vakıftan kimlerin ne şekilde faydalanacağı ayrıntılı bir şekilde vakıf sahibi tarafından belge haline getirilmiştir (Özgüdenli, 2012:466). Yine vakfiyeler, dönemin siyasi olaylarına da ışık tutacak özellikler ihtiva etmektedirler. Zira devlet adamlarının halk yararına yaptıkları birçok müessesenin kuruluş amacını bu vesikalardan öğrenmekteyiz. Ayrıca bu belgeler sayesinde devrin devlet adamlarının çeşitli özelliklerini, şehirlerin iktisadi ve sosyoekonomik durumlarını, tarihlerini öğrenmekteyiz (Şeker, 2005:254).

İmaret vakıfları yoluyla çok farklı alanlarda insanlara maddi ve manevi imkânlar sunulmuştur. Bunlar sosyal nitelikleri bakımından en dikkate değer eserlerdir. İmaretlerde vakıfların koyduğu şartlara göre içinde bulunduğu külliye çalışanlarına, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zaviye dervişlerine, yörenin fakirlerine, zengin ve fakir bütün yolculara karşılıksız yemek verilirdi (Yediyıldız, 2012:480-482). Bir şehrin veya kasabanın nüvesini teşkil eden ve külliye diyebileceğimiz bu müesseseler, cami, medrese, bimarhane, aşevi, tabhane, mektep, kervansaray, kütüphane, hamam vb. insanlara faydalı binalar anlamına gelmektedir (Şeker, 2007:239).

Bu kurumlar, işlevleri sayesinde ülkenin imarına katkı sundukları gibi, sosyal katalizör rolünü de sağlayarak sosyal ve kültürel bütünleşmeyi de teşvik etmişlerdi. Üsküp, Balkan yarımadasının ortasında Vardar nehrinin her iki yakasında yer alır. Şehir, çeşitli yollarla Kosova-Priştine'ye, Selanik ve Ege denizine, Niş ve Belgrad'a, Sofya ve İstanbul'a bağlanan önemli bir güzergâh üzerindedir. Üsküp, Osmanlı uç beylerinden Paşa Yiğit'in akınlarıyla ele geçirildi. Batılı müellifler, şehrin 6 Ocak 1392'de Osmanlı idaresine girdiğini kaydederler (İnbaşı, 2012:377-381).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Gazi Mustafa Paşa'nın 1514'te Üsküp'te kurmuş olduğu Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmaretini ile ilgili elde edilen vakıf evrakarından ve vakıf hakkında yapılan bilimsel çalışmalardan hareketle, bu vakfın XV-XIX yüzyıllar arası mal varlıklarının miktarını, bunların kullanma şekillerini, vakıfta görevli olanların atama ve azillerini incelemektir.

Problem Durumu

Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmareti nedir?” sorusu araştırmanın problem durumunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmareti ve bu vakfın kuruluş amacı, faaliyet alanı, Mustafa Paşa Camii, bu camideki görevlilere ödenen ücretler, vakfa ait koyunlar ve kışlaklar, vakıfla ilgili ortaya çıkan sorunların çözümlerini içeren hükümler, vakıf idarecileri, diğer görevliler ile bilgilerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışmada “doküman taraması” yöntemi kullanılmıştır. Verilerin analizinde “betimsel analiz yöntemi” uygulanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmaretinin kuruluş amacı, faaliyet alanı, Mustafa Paşa Camii, bu camideki görevlilere ödenen ücretler, vakfa ait koyunlar ve kışlaklar, vakıfla ilgili ortaya çıkan sorunların çözümlerini içeren hükümler, vakıf idarecileri, diğer görevliler hakkında bilgileri vakfa ait dokümalardan ve mahkeme kayıtlarından hareketle ortaya çıkarılmıştır. Bu dokümanların incelenmesinden sonra vakfın kuruluş amacı, işleyişi, vakıfla ilgili ortaya çıkan problemlerin çözümlenmesi ve toplumun sosyo-ekonomik yapısına katkısı irdelenmiştir.

Bu araştırma vakıf evrakları arasında düzenli bir biçimde kayıt altına alınmıştır. Vakfın Balkanlar’da geniş bir alana yayılan mal varlıklarına, bu vakfın bulunduğu yerleşim yerlerine ve icra ettikleri fonksiyonlarına vakıf evraklarında yer verilmiştir. Bu vakfa zamanla ilgisi olmayan kişilerin musallat olmaları ve bunların bertaraf edilmeleri de yine vakıf evraklarında kaydedilmiştir.

Vakıfla ilgili evraklarda vakfın taşınır, taşınmaz mal varlıkları ve bunların sağladığı gelir miktarları düzenli bir biçimde kayıt altına alınmıştır. Vakıfta Gazi Mustafa Paşa soyundan gelenlerin müteveli olarak görevlendirilmeleri ve vakfın gelirinden istifade edilmeleri için hazırlanan fermanlar, bu araştırmayla ortaya çıkarılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde tarihi belge ve doküman taramasından elde edilen bilgiler doğrultusunda, Gazi Mustafa Paşa hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmareti İmarat, Diğer Görevliler Vakıf İdarecileri, Mustafa Paşa Camii Vakıfa Ait Koyunlar ve Kışlaklar, Vakıfla İlgili Ortaya Çıkan Sorunların Çözümlerini İçeren Hükümler, başlıkları altında ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Mustafa Paşa ve Vakfı

Mustafa Paşa, Osmanlı sultanları Fatih Sultan Mehmet, II Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, değişik idari görevlerde bulunmuş, sırasıyla mutasarrıf, Bosna sancak beyi, özel yetkili elçi ve vezir görevlerinde bulunmuştur. Makedonya’da vakıfları bulunan Gazi Mustafa Paşa, Yunanistan’da Serez’in Anfipoli köyü doğumlu Abdülkerim’in oğludur. Osmanlı’da çeşitli görevlerde

bulduktan sonra 1517'de ikinci vezirliğe, 1522'de de Mısır Beylerbeyliğine getirilmiştir. Kanuni'nin kız kardeşi Hafsa Sultan ile evlenmiş, 1499 Osmanlı-Venedik savaşına, 1514 Çaldıran Savaşlarına, Belgrad ve Rodos seferlerine katılmış, 1529'da Viyana seferine gitmek üzere iken ölmüştür (İbrahimgil, 2012:159-161).

Diğer bir kayıтта Mustafa Paşa'nın devşirme olduğu iddia edilmektedir. Bazı tarihçiler Mustafa Paşa Türbesindeki kitabede Paşa'nın babasının ismi Abdullah diye yazılmış olmasından hareketle, Mustafa Paşa'nın babasının sonradan Müslüman olduğu ve Abdülkerim ismini aldığı iddia edilmiştir. Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki lakabı "Gemalmaz" ya da "Kuzgunsuz"dur. Bu da onun cesur ve kahraman olduğunu gösterir. Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın, Koca Mustafa Paşa olması da mümkün değildir. Zira Koca Mustafa Paşa, 1513'de idam edilmiş fakat bu zat daha sonra vefat etmiştir (İnbaşı, 1995: 93).

Mustafa Paşa Vakfına ait vakfiyename de Üsküp'te Mustafa Paşa Vakfının 920/1514-1515'te kurulduğu belirtilmiştir. Bu vakfiyemenenin kapağında, Mustafa Paşa Vakfı ve İmaretinin kuruluş amaçları şu şekilde belirtilmiştir.

“Allah'a hamdolsun ki, sınırları ve amacı belirtilmiş olan bu vakıfla Allah bizleri fakirlere ihsanda bulunmaya muvaffak etti. Bu vakıf sevap kazanmak için kurulmuş olup, bu vakfa ait menkul ve gayrimenkul mallarından yararlanma şartları da şer'i hukuka göre belirlenmiştir(Varak: D_07024_0001_00).”¹

Mustafa Paşa Camii ve İmaret malları ve akarları hakkında ayrıntılı bilgilerin bulunduğu hicri 920/miladi 1514 tarihli 7 sayfalık vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 632. Defter/8, 462-468 numaralı sayfalarda kayıtlıdır. Söz konusu vakfiye Üsküp Kadılığında şahitler önünde tescil edilmiştir. Vakfiyenin bir örneği de Makedonya Milli Tarih Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu vakfiye ile ilgili ilk çalışma Sırpça dili ile Gliša Elezoviç tarafından yapılmıştır. Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin hicri 1077/ miladi 1666-1667 tarihli zeyli (ilavesi) ise 623. defterin 147.sayfa 158.sirasında kayıtlıdır (İbrahimgil, Ankara 2012:161).

Bu vakfin gelirleri Üsküp, Kalkandelen, Hersek, Arnavutluk Berat kazası, Koca kazası, Mora Filibe Ohri gibi yerlerde bulunuyordu. Bu vakfin malları, Üsküp livasında; tek ve iki odalı beş değirmen, iki kervansaray ve havlularında bulunan dükkânların tamamı, Üsküp'te Üstüb, Kradviçe, Placine, Çıraşova, Hraşkova, Batice köyleri ile Barâzince, Ravenfabri, Umûrilik, Dikova mezarları... Kalkandelen kazasında; Vrapçište, Tumçevište köyleri ile Lojani ve Hamuri mezarları... Hersek sancağında; Luka köyündeki Goriçe mezarı ve o mezrada iki değirmen... Koca kazasında; on bir değirmen... Arnavut vilayeti Berat kazasında; Gramiş ve Kumani mezarları... Evlûnyeye kazasında; Kuru çay üzerinde üç oda dokuz göz değirmen ve onlara bağlı bahçeler, çayırar, mezarlar... Mora kazasında; Halomiçi'de bir oda üç göz değirmen, ona bağlı bahçeler, çayırar, mezarlar, Filibe kazasında; bir oda ve iki göz değirmen ve iki celtük

¹ Varak: D_07024_0001_00: Hamdü na mahdud ol mevcud vacibu'1 vucuda vacibdir ki efradı insandan murad edindiğini suluk-i sebil ihsana muvaffak eyledi. tevfik-i hakikle ve darus' selamı vakf eyledi. mutevelli istikmal-ı ulum-i şer'iyeye ve amal-ı marziye olanlara vakfı inkale ve havvası ibadını muavez eyledi. Mallarını sarf etmekle mesacid ve mabed-i binasına ve her birisine muavenet eyledi. Esnaf-ı mebrat ve enva-i muhamed eftan'asına

dingi, Ohri sancağı İstiruga köyünde inşa edilen kervansaraydan iki dükkân, şeklinde sıralanmaktadır (Varak: D_07024_0001_00/ Poz No: 006- 010). Gazi Mustafa Paşa Vakfı ve İmaretinin Balkanlar'da birçok yerde gayrimenkullerinin bulunduğu, geniş bir alana yayılan büyük vakıflardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Üsküp'te iki kervansaray, Ustub ve Gradafça köyleri, mülk olarak verilen Palaçani, Ceraşova, Hıraşkova, Bateniç köyleri ile Ohri Sancağında kervansaray, köprü, bağ, bahçe ve değirmen vakfın gelirlerindendi. Vakfın personeline ayrılan ücretler de vakıfnâmede belirtilmişti. Buna göre; kayyum, yamak, faraş ve aşırhâna birer; kapıcıya bir buçuk; mimar, nakib ve muarriye ikişer; kâtib, sermahfil, kilerci, fodul ve cabiye üçer; hatib, aşçı, imaret şeyhi ve nazıra dörder; imama beş; iki müezzine sekiz ve 10 cüzhâna 10 akçe gündelik tahsis edilmişti (Kul, 2013:192).

İmaret

İmaret kelime olarak imar edilmiş, inşa edilmiş demek olup cami, mescid, medrese, tabhane, darül'itam, darüşşifa, aşevi, kervansaray, muvakkithane, türbe, aşhane gibi binalar için kullanılmıştır(Ertuğ, 2000:219). İmaretin temeli vakıf sistemine dayanmakta ve imaret külliyesinin kapsamına giren tesislerin azlığı veya çokluğu, vakıfların imkânlarına göre değişiyordu (Kazıcı,2003:186). İmaretler, vakıf külliyelerinin parçaları veya müstakil vakıf olarak kabul edilirdi. İmaretlerde çalışanların ücretleri, imaretin işleyişi, bu kurumlarda hazırlanan yemeklerin çeşitleri ve dağıtımı ile ilgili hususlar vakıf nizamnamelerine göre düzenlenirdi (Ertuğ, 2000:219).

İmaretin müstemilatı üç bölümden oluşurdu. İlk bölümü, mâbed, her seviyede eğitim-öğretim kurumları, sağlık kuruluşları, misafirhaneler, çeşmeler, sebiller vb. vakfın hayrat kısmını oluşturuyordu. İkinci bölümü dükkân, han, hamam, çarşı, bedesten gibi iş yerlerinden oluşuyordu. Bunlar aynı zamanda birinci bölümü ayakta tutan ve gelir sağlayan kuruluşlardı. Üçüncü bölüm ise imaretin dış çevresinde yer alan meskenlerden oluşmaktaydı verilirdi (Yediyıldız,2012:481-482). Bu da bize gösteriyor ki; Osmanlıdaki vakıflar iman-imkân ölçüsünde inşa edilmiş, birçok hizmeti devlete yük olmadan bir arada ifa ederken, toplumsal bütünleşmeği sağlayan, fakiri zengine düşman etmeyen, paylaşımı gerçekleştirerek milli birlik ruhunun tesis edilmesinde büyük rol oynayan kurumlardı.

Diğer bir kayıta Mustafa Paşa İmaret Vakfı, Abdullah oğlu Mustafa Paşa tarafından (MM.80, 6 Zilkade 1022/18, 1613:229)² 898/1492 yılında yaptırılmıştır (Ayverdi,1956:264;İnbaşı,2012: 93;Bogoyeviç,2008:104;Özer,2006: 76;Zagreb,1975:8; Çelebi,V:556;Kul,2013:192).

Vakıf sahibi, imaret ve camiye gelir sağlanması gayesiyle bir miktar koyunu da vakfetmişti. Koyunların cibayeti, vakfın evlatlarının utekâsına verilmişti. XVII. yüzyılın

² MM.80, 6 Zilkade 1022/18 Aralık 1613, s. 229; Metodiya Sokoloski, "Vakafi i Vakavski İmoti Vo Skopye i Skopsko Vo XV i XVII. Vek", Prilozi, VIII/2, Skopye 1977, s. 54. Mustafa Paşa, vefatının ardından camiinin güneybatı köşesinde bahçe içerisinde yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Türbenin girişinde bulunan kitabeye göre Mustafa Paşa, h. 925/m.1519 yılında vefat etmiştir. Krum Tomovski, "Pregled Na Poznaçaynite Turbinya Vo Makedoniya", Arhitekturata Na Poçvata Na Makedoniya, Kniga:9, Skopye 2000, s. 217; Eyüp Kul, XVII.Yüzyılda Üsküp Şehri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Erzurum 2013, s.192

ilk çeyreğinde evlad-ı utekâdan İbrahim dört akçe karşılığında koyunların idaresine Üsküp kadısı Veysi'nin arzı ile tayin edilmişti (Kul,2013:192). 1041/1631'de Mustafa Paşa Vakfının Gradofça köyünde 50, Novesil'de 28 olmak üzere toplam 78 cizye hânesi vardı. 1045/1636'da vakfın evladından Mustafa Ahmed, 20 akçe ile vakfın tevliyetine sahipti. Fakat Mustafa adlı kişinin müdahalesi üzerine Bostancıbaşı'nın arzı ile tevliyet tekrar Mustafa Ahmed'e verilmişti (Kul, 2013:192).

Vakfın gelir – gider işlerini takiple görevli mutemede yevmiye dört akçe, vakfın mahsulünü toplamak ve yıl sonunda gelir- gider tablosunun dökümüne nezaret etmekle de görevli üç emin cabiye dörder akçe, şeyhe yevmiye dört akçe, aşçıya yevmiye dört akçe ve yardımcısına bir akçe, fırıncıya yevmiye üç akçe ve yardımcısına bir akçe, kilerciye yevmiye üç akçe ve nakibe yevmiye iki akçe, kapıcıya yevmiye bir buçuk akçe, kâtibe üç akçe tahsis edilmişti (Varak: D_07024_0001_00/ Poz No: 014-016). İmaretteki görevli kadro, görevleri ve özlük hakları belirtilerek kayıt altına alınmıştı. Eğitim öğretim faaliyetini yürüten Mustafa Paşa Mektebi ile ilgili; Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de; *“Yetmiş yerde mektepleri var. Her cami kurbunda da bir mekteb mukarrerdir. Koca Mustafa Paşa Mektebi en meşhurdur”* şeklinde Üsküp'te her caminin yanında bir mektep bulunduğunu ve şehirde 70 adet mektebin olduğunu belirtmektedir. Seyyah'a göre mekteplerin en meşhuru Koca Mustafa Paşa Mektebi'dir. Zikredilen mektebe günlük üç akçe ile muallim ve iki akçe ile halife olan Mustafa, kendi isteği ile görevini bırakmış, muallimlik ve halifelik görevi Üsküp kadısı Veysi'nin arziyle Derviş'e verilmişti (Kul, 2013: 53).

Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki imaretinin şeyhliğine günlük altı akçe ile Mustafa Halife'nin bu görevi yürüttüğü defterde kaydedilmiştir. Mustafa Halife'nin ölümü üzerine yerine aynı şartlara haiz Mehmed Halife'nin atanmasına dair Bâbüssaade Ağası Hâcı Abdullah Ağa'nın arzıyla 27 Nisan 1707 tarihinde kendisine fermanla tevcih buyrulmuştu (BOA, C_BLD_140_6977, 24 M. Sene 1119/ 27 Nisan 1707).

Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa imaretinde yevmiye altı akçe ile Şeyh-i İmaret günlük dört akçe, ser-tabbah (baş aşçı), yevmiye dört akçe şâkird-i tabbah (aşçı yardımcısı) şeklinde yazılarak defterde kaydedilmiştir. Bu görevleri yürüten Murtaza kendi rızasıyla oğlu Ali adına feragat ettiğinden anılan görevlerin oğlu Ali'ye aynı şekilde Bâbüssaade Ağası Hasan Ağanın arzı ile 3 Mart 1727 tarihinde tevcih buyrulmuştu (BOA, İE_TCT_20_2202, 10 Receb sene 1139 / 3 Mart 1727).

Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp' teki imaretine Ali Halife'nin günlük altı akçeyle Şeyh-i İmaret olarak atanmıştı. Ali Halife'nin ölümü üzerine aynı şartlara haiz olan Murtaza Halife'nin anılan göreve atanması her yönüyle uygun görülerek ferman buyruldu (BOA, C.BLD_12_562, 1 Muharrem. Sene 1143 / 9 Şubat 1731).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında günlük dört akçeyle Mehmed Halife mimar olarak kaydedilmişti. Adı geçen Mehmed Halife'nin ölümü zerine münhal bulunan ve her yönüyle münasip olan tevliyetiyetin Mustafa oğlu Osman'a tevcihi ve yedine berât-ı şerif-i âlişân sadaka ve ihsan buyurulması Bâbüüssade Ağası Ali Ağa'nın arzıyla 3 Nisan 1732 tarihinde fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_551_27834, 17 R. Sene 1165 / 3 Nisan 732).

Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki Camii şerifi vakfına kassam³ (Öztürk, 2001:579-582) olarak Mustafa'nın günlük beş akçeyle atanması hususu ile ilgili kayıt, deftere işlenmişti. Mustafa Halife'nin ölümü üzerine, münhal bulunan göreve İbrahim'in oğlu İsmail Halife'nin atanmasının her yönüyle uygun olduğuna dair Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın 23 Ramazan 1187/ 10 Ekim 1773 tarihli arzıyla 24 Ramazan 1187/ 11 Ekim 1773 tarihinde fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_173_8635, 24 R. Sene 1187/ 11 Ekim 1773).

Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretinde günlük altı akçe ile Kasım oğlu Mahmud Halife Şeyh-i İmaret olarak adı geçen defter-i hazine-i âmirede kaydedilmiştir. Mahmud Halife'nin ölümü nedeniyle münhal bulunan Şeyh-i İmaretî görevine büyük oğlu Mustafa'nın günlük altı akçeyle atanması hususunda Üsküp Kadısı'nın yazılı ve tasdikli kararı mucibince görev tevcih ve yedine müceddeden berat-ı şerif-i âlişan ihsan buyrulması Bâbüssaade Ağası Osman Ağa'nın arzıyla 25 Ocak 1791 tarihinde tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_401_20313, 20 C.Sene 1205 / 25 Ocak 1791).

Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki Vakf-ı Cami-i Şerif ve İmaret-i Âmire'ye Mustafa Halife'nin büyük oğlu Osman Halife'nin beş akçe günlükle kiler kâtipliği, on akçe günlük Karadağ Cabii ve altı akçe günlük vakıf olan koyunların cabii olarak defter-i hazine-i âmirede kayıt edilmiştir. Osman Halife'nin ölümü üzerine kendi oğlu Abdülbaki'nin her yönüyle bu göreve layık olduğu ve babasının yerine atanması ile ilgili Bâbüssaade Ağası Şerife Osman'ın gerekçeli arzıyla 6 Haziran 1792 tarihinde fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_BLD_24_1198, 15 Ş. Sene 1206/ 6 Haziran 1792).

Diğer Görevliler

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretî'nin günlük on akçeyle Yahya oğlu Mehmed duâ-gû⁴ (İpşirli,1994:541) olarak kaydedilmiştir. Adı geçen Mehmed'in vefatı üzerine açık bulunan yevmiye on akçeyle duâ-gû görevinin büyük oğlu Yahya'ya tevcihi ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inayet buyrulması Bâbüssaade Ağası Hacı Hasan Ağa'nın arzıyla 16 Nisan 1725 tarihinde fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_554_27992, 13 Ş. Sene 1137 / 16 Nisan 1725). Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında günlük üç akçeyle Seyfullah Halife'nin Türbedar olarak defter-i Hazinede kaydedilmiştir. Adı geçen Seyfullah Halife'nin ölümü nedeniyle münhal olan türbedar görevini yevmiye üç akçeyle Molla Ali Halife'nin her yönüyle müstahak olduğu görevin adı geçene tevcihi Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın arzıyla 26 Haziran 1767'de tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_448_22651, 28 N. Sene 1181/ 26 Haziran 1767).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretinde günlük on akçeye Ahmed Halife oğlu İsmail Halife'nin berâ-yı vekil-i harç ve günlük on akçe ile berâ-yı duâ-gû babadan kalma görevlerini, mütevellî el-Hac İslam Halife ibn-i Yusuf inhası ve

³ Osmanlı uygulamasında miras davalarında bizzat dava mahaline giderek gereklilik katı yapıp hitlaf hakkında vardığı sonuca göre davayı hükme bağlayan ve mirası varisler arasında taksim eden şer'i memuru ifade etmektedir.

⁴ Dua eden duacı anlamındaki bu terim tekke, zaviye ve vakıflarda zikrin veya ayinin sonunda dua etme ve ettirme ile görevli kişilere denir. Bunlarda iyi ahlak ve dürüstlük en başta aranan şarttır. Bu şartlara aykırı davranışların ödeneği derhal kesilir.

Bâbüssaade Ağası Osman Ağa'nın yazılı arzı ile adı geçen Hazine-i Âmire Defterinde not düşülen beratı mevcuttur. İsmail Halife'nin uhdesinde bulunan adı geçen görevleri kendi rızasıyla Abdullah Halife'ye devretmiştir. Anılan görevlerin Abdullah Halife kullarına tevcih ve yedine berat-ı âlişân ita buyurulması hususunda Bâbüssaade Ağası'nın yazılı arzıyla 6 Mayıs 1795 tarihli fermanla tevcih buyruldu (BOA, C_EV_244_12173_1, 16 Ş. Sene 1209/ 6 Mayıs 1795).

Merhum Gazi Mustafa Paşanın Üsküp'teki camii şerif vakfı ve imaretinde, -Seyyid Ahmed oğlu Es-Seyyid Hacı Mehmed Halife, na'at-han,⁵(Özcan,2006:438-439) cüzhan ve mu'arrif yevmiye 6 akçe, (bera-yı na'at-han günlük 2 akçe, bera-yı cüzhan, günlük 1 akçe bera-yı mu'arrif, yevmiye 3 akçe) bu görevleri ifa ettiği defterde kaydedilmişti. Es-Seyyid el-Hac Mehmed Halife kendi rızasıyla Murad oğlu İsmail Halife adına feragat etmiştir. Ancak devir yedinde olan beratı zayi olduğundan ilgiliye beratının tevcihi ve yedine müceddeden berat-ı âli ita buyurulması hususu Üsküp Naib-i Mehmed Salih Efendi ve Bâbüssaade Ağası Salih Ağa'nın 21 Haziran 1811 tarihli arzlariyle fermanla tevcih buyurulmuştur (BOA, C_EV_321_16304, 25 R. Sene 1234/ 22 Ocak 1819).

Üsküp'te Merhum Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretinde Ömer Halife'nin feragati sonucu Seyyid Mehmed oğlu Es-Seyyid Abdullah Halife'ye yevmiye altı akçeyle na'at-han ve cüzhan ve mu'arrif (bera-yı na'at-han yevmiye 2 akçe, bera-yı cüzhan, günlük 1 akçe, Bera-yı mu'arrif, günlük 3 akçe) vazifeleri Üsküp Kadısı Mehmed Nurettin Efendi'nin mutabakatı ve Bâbüssaade Ağası Feyzullah Ağa'nın 21 Z. Sene 1220 / 11 Mart 1806 tarihli tasdikliyle defterde kayıtlıdır. Seyyid Abdullah Halife kendi rızasıyla anılan görevlerden feragat ettiğinden, münhal bulunan göreve aynı yevmiyeyle Seyyid Ahmed oğlu Es- Seyyid Mehmed Halife'nin atanması ile ilgili Üsküp Naibi Mehmed Salih Efendi mühürlü mutabakatı ve Bâbüssaade Ağası Salih Ağa'nın 22 Haziran 1811 tarihinde ilgiliye bu görevin tevcihi ve yedine müceddeden berat-ı âlişân ita buyurulmuştur (BOA, C_EV_420_21269, C. Sene 1226 / 22 Haziran 1811).

Defteri hazine-i amirede, Üsküp'te Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki camii şerif vakfı ve imaretinde Mustafa Halife ihlas-han günlük beş akçe, azad edilmiş olan Murtaza oğlu Mustafa vâkif, yevmiye on akçe, Mustafa kızı Hatice Hatun duâ-gû, yevmiye beş akçe, Süleyman Halife ihlas-han, yevmiye on akçe olarak kayıtlıdır. Murtaza oğlu Mustafa öldüğünden ukdesinde ki on beş akçe yevmiyenin büyük oğlu Ali Halife'ye, Mustafa kızı Hatice Hatun öldüğünden, yine azad edilmiş ve evlad-ı utekadan Mustafa oğlu Mehmed Halife'ye ve yine vakf-ı mezkûrdan almak üzere günlük on akçe vazife ile duâgû görevine mutasarrif evlad-ı utekadan Murtaza oğlu Süleyman vakıf yedinde olan beratın verilip, zikredilen on akçesi kendi rızasıyla birader zadesi Mehmed Halife'ye devretmiştir. On beş akçeye Mustafa oğlu Ali Halife'ye ve yirmi akçesinin zikredilen Mustafa oğlu Mehmed Halife'ye uhdelerine ayrı ayrı berat verilmek babında mütevellî-i vakf olarak karar verilmeleri için her yönüyle münasip oldukları, berat-ı şerif-i âlişân için Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın arzıyla 1 Mayıs 1769

⁵ Hz. Peygamber için kaleme alınmış methiyeleri Türk musikisi makam, usul ve kaideleri çerçevesinde irticalen ve beste ile okuyan tekke, Mevlevihane ve camilerde na'thanlığın bir meslek haline geldiği vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır.

fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_383_19433, 29 Z. Sene 1182/ 1 Mayıs 1769).

Vakıf İdarecileri

Vakfin görevlerini yerine getirmesi noktasında mütevellinin dahi sorumlu olduğu ve vakfin belirlenen kuralların dışına çıkarak başına buyruk hareket edemeyeceği vakfiyede belirtilmiştir. Mustafa Paşa Vakfiyesi'ne göre; vakfin mütevellisi vakıfta herhangi bir haksızlık, yolsuzluk, adaletsizlik vb. şeyler yaparsa imam, müezzin, hatip ve diğer görevliler mütevelliyi mahkemeye verme hakkına sahiptirler. Kadı vakfiyenedeki şartları göz önünde bulundurarak, durumu karara bağlar ve gereğini yapar (Dede, 2015:103).

Günlük üç akçe ile cabilik vazifesini yerine getiren Mustafa'ya Abdi müdahale etmişti. Vazifesindeki başarısı dikkate alınan Mustafa, kadının arzıyla tekrar cabilik görevine getirilmişti (Kul, 2013:193). 1060/1650'de vakfin nezaret ve tevliyeti Mustafa üzerindeyken başkasına verilmişti. Nezaret ve tevliyetin verildiği kişinin ölümü üzerine Mustafa kendisine verilmesini rica etmiş, tevliyet ve nezaret görevi tekrar ona verilmişti. Bu tayinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra Mustafa görevden alınmış, bir başka Mustafa, Babü's-saade Ağası Mehmed'in arzı ile tevliyete getirilmişti (Kul, 2013:193).

Müteveli Mustafa yerine "...vakf-ı mezbûrun suyolların vesâir meremmâta muhtaç olan mahallerin ta'mir edüb ve imâret-i âmiresin bütûn sene işledüb ve vakf-ı şerîfin umûrunda istikâmet üzere mecd ü sa'î olmak..." şartıyla Mehmed tayin edilmişti. Mehmed göreve başlamadan önce kabul ettiği şartlardan vakfin suyollarını ve tamire ihtiyaç duyduğu yerleri tamir etmemiş, imareti işletmekte usulsüzlük yapmıştı. Üsküp sakinlerinin durumu haber vermeleri üzerine görevden uzaklaştırılmış, Mustafa mütevelliliğe yeniden atanmıştı (Kul, 2013:193).

Üsküp'te gözetimim olan Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın evladı cariyelerinde olan Mehmed kızı Ayşe adında bir hatun fakir ve geçim darlığı çekmekteydi. Evladı utekadan olması ve her bakımdan müstehak olduğundan, Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın evkafı mahsulün fazlalığından günlük dört akçe vakıf vazifesi verilmesine ve merkume cariyelerine tevcih ve inayet ve yeniden mahalline kayd ve yedine berat-ı âlişân sadaka buyurulması ile ilgili Bâbüssaade Ağası Mahmud Ağa'nın arzıyla 10 Ekim 1702 tarihinde ferman tevcih buyrulmuştu (Kul, 2013:193).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Vakfının evladı utekasından Abdülbaki günlük yirmi beş akçeyle müteveli beratını 23 Haziran 1691 tarihinde almış olduğu deftere kaydedilmiştir. Adı geçen müteveli Abdülbaki 15 seneden fazla günlük yirmi beş akçe ve meşruiyet üzere görevini ifa ederken düşman istilası sebebiyle Hersek, Koca ve Gayruhu'daki vakfin akarları harap olmuş, gereği gibi tamirine özen gösterilmemiştir. Ayrıca evlâdiyât ve meşrutiyet meçhul bazı kimseler vakfin mallarına musallat olmuştur. Böylece vakıf görevini ifa edemez hale gelmiştir. Defterde adı kayıtlı olan Abdülbak'ın yirmi beş akçeyle yeniden yedine berat-ı âlişân sadaka buyrulup Abdülbaki'nin şer'an azli icap etmediğinden kaydı bozulmayıp mahalline kaydedilmesi Bâbüssaade Ağası Mahmud Ağa'nın arzıyla 14 Mart 1703 tarihinde tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_556_28061, 25 Ş. Sene 1114 / 14 Mart 1703).

Üsküp'te Merhum Mustafa Paşa Vakfının Kırçova evkafı ile Merhum İsa Bey'in Üsküp'teki bazı köylerdeki evkafından 1116-1117 senelerine ait cizye-i Gebran'dan 500'er akçe, bundan rızıklanan mütevellî Süleyman'ın isteği üzerine, yazılan ödeme emrinde; İstanbul cizyesi malından Bosna muhasebesince ödenmesi hususunda 31 Mart 1705 tarihinde arz yazılmış. 24 Nisan 1705 tarihli fermanı şerif gereğince; Baş Halife-i Cizye Mehmed tarafından 10 Mayıs 1705 tarihinde mahsup edilmişti ⁶ (BOA, İE_EV_39_4476, 29 Za. Se ne 1116 / 25 Mart 1705).

Üsküp'te bulunan Gazi Mustafa Paşa Vakfına dâhil edilmiş olan Hersek sancağının Çaniçe kazasındaki vakfın mütevellisi olan Hacı Ahmed vakfın hâsıl olan mahsulatını kendi özel giderlerine harcamış ve cami-i şerifin harâb olan mahallerin tamir etmeyip bir kaymakam-ı mütevellî tayin etme gerekli olduğu bildirilmişti. Bu nedenlerden dolayı Hacı Ahmed yerine, bağlılığında şüphe olmayan Mehmed Ağa'nın, Bâbüssaade Ağası Hâcî Mustafa'nın arzıyla 12 Ocak 1712 tarihli fermanla tevcih buyrulmuştu (BOA, İE_EV_64_6959, 3 Z. Sene 1123 / 12 Ocak 1712).

Sultan III. Ahmed'in tuğrası bulunan 17 Ra 1125/3 Nisan 1713 tarihli berat kaydında: Üsküp'teki Merhum Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve imaretinin hüccet-i şer'iyeye mucibince Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın neslinden gelen Mustafa oğlu Murtaza'ya, günlük on akçe verilmesi uygun görülmüştür ⁷ (BOA, C_EV_428_21669, 23 Ca. Sene 1133 / 22 Mart 1721).

Adı geçen vakfın, Bâbüssaade Ağası'nın nezaretlerindeki küçük evkaf muhasebesinde kayıtlı Gazi Mustafa Paşa Cami-i Şerifi ve İmaret-i âmireleri Evkafı'nın vakfiyesine işlenmiş, Mustafa oğlu Murtaza kulları vâkıf-ı merhumun evlâd-ı utekâsından olup her yönüyle merhamet olup vakfın gelirinden vazife tevcih, deftere kaydedtirilmesi ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inâyet buyurulmak ricasıyla 27 Eylül 1713 tarihinde tevcih edilerek kaydedilmişti (BOA, İE_EV_64_6990_1, 7 Ra Sene 1125 / 27 Eylül 1713).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfının günlük on akçe ile Karadağ cabiliği görevini yürüten ve anılan defterde kaydedilmişti. Mehmed Halife öldüğünden münhal bulunan Karadağ cabiliğine büyük oğlu Halil'in her yönüyle bu görevi yürütmeye uygun olduğu olduğundan, kendisine tevcih ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inâyet buyrulması için Bâbüssaade Ağası Hasan Ağa'nın arzıyla 18 Nisan 1720 tarihinde fermanla tevcih buyrulmuştu (BOA, İE_EV_42_4830, 9 Ca. Sene 1132 / 18 Nisan 1720).

Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında evlad-ı uteka'dan Mustafa oğlu Murtaza yevmiye on akçeyle vâkıf vazifesini yürüttüğü defterde kaydedilmişti. Adı

⁶ 1116 senesinde 5000 akçe, 1117 senesinde 500 akçe....

⁷ Üsküb'de vaki merhum Gazi Mustafa Paşa Camii ve İmaret-i Evkafı'nın vakfiye-i mamulün-bihâsı mucebince bâ-hüccet-i şer'iyeye evlad-ı utekâsından işbu râfi'-i tevki'-i refi'ü'-ş-şan-ı hakanî Murtaza bin Mustafa vâkıf-ı merhumun evlad-ı utekâsından olup ve mahall-i merhamet olmakla galle-i vakıfdan yevmî on akçe vazife verilip mahalline kayd ve berat-ı âlişânı verilmek recasına nazır-ı vakf olan iftiharü'l-havass ve'l-mukarrebîn mu'temedün mülükü's-selâtin bilfiil Bâbüssaadetim Ağası Süleyman Ağa dâme uluvvehu arz etmeğin mezid-i inayet-i pâdişâhânem zuhura getirip ağa-yı müşarünileyhin arzı mucebince tevcih ve mahalline kayd edip bin yüz yirmi beş senesi Rebiülevvelinin yedinci gününden verilen ruus-ı hümayunumla bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki, mezbur Murtaza bin Mustafa varıp tayin olunan yevmî on akçe vazifesin evkaf-ı mezbur mahsulünden mütevellisi yedinden alıp mutasarrıf ola. Şöyle bileler, alamet-i şerife itimad kılalar...

geçen kişi kendi rızasıyla uhdesindeki görevi evlad-ı uteka-yı vâkıfdan büyük oğlu Mustafa'ya devretmişti, Bâbüssaade Ağası Hasan ağanın arzıyla 22 Mart 1721 tarihinde tevcih buyruldu(BOA, C_EV_428_21669, 23 Ca. Sene 1133 / 22 Mart 1721).

Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretinde yevmiye on akçe ile Ahmed Halife Karadağ Cabii⁸ (İpşirli, 1992:529-530) olarak anılan defterde kayıtlıdır. Kendi rızasıyla uhdesinde bulunan Karadağ Cabiliğini Mehmed Halife'ye devretmektedir. Mehmed Halife'nin günlük on akçe ile anılan görevin kendisine tevcihini ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inâyet buyurulması Bâbüssaade Ağası Süleyman Ağa'nın arzıyla 24 Haziran 1723 tarihinde tevcih buyrulmuştur (BOA, İE_EV_41_4720, Selh-i C. Sene 1125 / 24 Haziran 1723).

Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfı ve İmaretinde günlük on akçeyle, Hacı Ömer oğlu Mustafa Efendi'nin kâtib, günlük on akçeyle, vekil-i harc olarak vazifeli olduğu defterde kaydedilişti. Hacı Ömer oğlu Mustafa Efendi'nin ölümü üzerine bu görevlerin münhal kalmaması ve her yönüyle de müstahak olmaları nedeniyle oğulları Abdalbaki, Süleyman ve Yahya'nın Üsküp Kadısı Muhammed Efendi ve vakf'ın mütevellî heyetinin yazılı beyanları mucibince müteveffâ pederlerinden bu görevlerin tevcihi ve yedlerine iştiraken berât-ı şerif-i âlişân sadaka ve ihsân buyurulması Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağanın arzıyla 29 Mayıs 1762 tarihinde tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_598_30161, 6 Za. Sene 1175 / 29 Mayıs 1762).

Merhum Gazi Mustafa Paşanın Üsküp'teki Camii Şerif ve İmaretinin Vakfı olan Avlonya cabiliğini on akçe, Nevesin cabiliğini altı akçe yevmiye ile Ahmed Halife'nin oğlu Ali Halife'nin atanma beraatı defterde kaydedilmiştir. Ali Halife'nin ölümü üzerine, İbrahim Halife'nin oğlu Ali'nin Avlonya ve Nevesin cabiliklerini aynı yevmiye ile yürütmesi için her bakımdan uygun olduğuna dair Üsküp Naibi Mehmed Sâlih Efendi'nin mutabakatı ve Bâbüssaade Ağasının arzıyla 8 Şubat 1809 tarihli fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_BLD_26_1252, 22 Z. Sene 1223/ 8 Şubat 1809).

Merhum Gazi Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki Camii şerif vakfı ve imaretinde günlük beş akçe ile Ali oğlu Mehmed Halife Mora Cabisi Bâbüssaade Ağasının yazılı arzı ile adı geçen Hazine-i Âmire Defterinde şerh edilmiş beratı mevcuttur. Adı geçen Ali oğlu Mehmed Halife kendi rızasıyla mutasarrıfı olduğu cibayeti kendi rızasıyla Mahmud oğlu Emin Halifeye devretmiştir. Ancak beratının zayii olması ve ilgilinin de talepte bulunmaması nedeniyle düzenlenmemiştir. Adı geçen cibayetin günlük beş akçe ile ilgiliye tevcihi ve yedine müceddeden berat-ı âli ita buyurulması ile ilgili arzıyla 2 Mayıs 1836 tarihli fermanla tevcih buyrulmuştur (BOA, C_EV_229_11447, 2 Ca Sene 1231/ 2 Mayıs 1836.). Avlonya, Mora ve Nevesin kazalarına cabilerin atandığı kayıtlarda açıkça görülmektedir. Bu da Mustafa Paşa Vakfının geniş bir alana yayıldığını ortaya koymaktadır.

⁸ Mal ve harç toplamak anlamına gelen Arapça cebee kökünden türetilmiştir. Osmanlılarda erken dönemden itibaren daha çok vakıf gelirlerini toplayan görevliler için kullanılmıştır.

Mustafa Paşa Camii

Şehrin yukarı kesiminde ve kalenin doğusundaki yamaç üstünde, büyük kubbeli revaklı bir camidir. Kapı kemeri üzerinde bulunan Arapça kitabeye göre cami, 898/1492'de Mustafa bin Abdülkerim tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi'de bu cami hakkında; *"Kal'a önünde Koca Mustafa Camii'nin tarihi 890 fi sene tis'in ve semane mie"* şeklinde bir kayıt vardı. Bu cami, özenle inşa edilmiş, bilhassa kapısı, mihrab ve minberi bakımından dikkat çekmektedir. Mustafa Paşa Camii, plan ve üst yapısı bakımından döneminin mimarisine uygun olup, üç kubbeli son cemaat yerini tek büyük kubbenin örttüğü kare bir mekân takip etmektedir. Bu cami, Osmanlı mimarisinin merkez kubbeli yapılarına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Birçok defa tamir gören cami, bugün hala hizmet vermektedir (Kul,2013:192; Ayverdi,1965:157; Çelebi,V:556;Eyice,1963: 22). XV. yüzyıl Osmanlı mimarisine uygun tip projeye inşa edilmiştir. TİKA tarafından 2007 yılında başlatılan kapsamlı restorasyon çalışmaları 2011 yılında tamamlanmıştır. Ortak tarih ve kültürel mirasın en güzel örneklerinden biri olan Mustafa Paşa Camii'nin korunmasına yönelik işbirliği sürdürülmektedir.

Camii Şerifte, hatibe cuma günleri hutbe okumasına ve hatiplik için günlük dört akçe camiinin vakfında olan evde ikamet etmesini, fakih, sâlih ve âlim olmak şartıyla imama günlük beş akçe ve camiinin vakfında olan evde ikamet etmesini, iki müezzinin her birine günlük dört akçe verilmesi ve bunlarında cami vakfında olan evlerde ikamet etmelerine, altı hafıza aş-ı şerif okumalarına karşılık ser mahfel olana üç akçe, diğer beşine birer akçe, Mu'arrif' e dua ve tavsif ve tarifine karşılık yevmiye iki akçe, ehli Kuran'dan on nefer cüzhan cuma günleri dışında öğle vaktinde camide hazır olmaları ve her biri bir cüz okumaları, üç günde Peygamber Efendimiz'in ruhuna bir hatmi şerif bağış eylemeleri karşılığında her birine günlük birer akçe, kürsü hana günlük bir akçe, kayımlık için bir akçe ve camide kayıma ayrılan evde kalmasına, bakım, onarım için görevli mimara iki akçe, ferraşa (hizmetçi) bir akçe, camide yanan çerağ yağı için günlük bir akçe, ferş-i camii ve imaret için bir akçe tahsis edilmiştir (Varak: D_07024_0001_00/ Poz No: 012-014). Caminin günlük kırk üç akçe görevlilere ve hizmetin ifasına harcandığı görülmüştür.

Mustafa Paşa Camiinde günlük bir akçe ile cüzhânlık vazifesini yerine getiren Ahmed hizmetini terk etmiş, vazifenin boş kalmaması için kadı olaya el atmış ve Mustafa'yı göreve atamıştı (Kul, 2013:192).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında günlük on beş akçeyle Mahmud oğlu Halil Efendi Hatib olarak defterde kaydedilmiştir. Adı geçen Halil Efendi'nin ölümü nedeniyle münhal bulunan Hatiplik görevine günlük on beş akçeyle

büyük oğlu Mehmed her bakımdan bu göreve müstahak olduğunu, tevliyetin tevcihi ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inayet buyurulması Bâbüüssade Ağası Ahmed Ağa'nın arzıyla 5 Nisan 1732 tarihinde tevcih buyurulmuştu (BOA, C_EV_498_25153_1, C_EV_498_25153_3, 9 L. Sene 1144 / 5 Nisan 1732).

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında günlük on akçeyle Abdülhalim Halife'nin duâ-gû olarak defterde kaydedilmişti. Yevmiye on akçeyle duâ-gû vazifesine mutasarrıf olan Abdülhalim Halife kendi rızasıyla uhdesindeki görevini Muslı kızı Hanife Hatun cariyeleri adına feragat etmektedir. Adı geçen kullarına tevcih ve yedine berât-ı âlişân sadaka ve inayet buyurulması Bâbüüssade Ağası Hacı Hasan Ağa'nın arzıyla 17 Şubat 1759 tarihinde tevcih buyurulmuştur (BOA, C_EV_568_28661, 19 Ca. Sene 1172 / 17 Şubat 1759).

III. Mustafa'nın tuğrası bulunan 1177/1764 senesi başka bir Osmanlı arşiv kaydında da Gazi Mustafa Paşa Camii Vakfı için yapılan atama kaydını görmek mümkündür. Vakıf camiinde günlük yirmi beş akçe ile görevli olan vaiz Ali Efendi vefat etmesi dolayısıyla vakıf camiinin vaizlik görevine Şeyhülislam Dürrizade Mehmed Efendi'nin de onayıyla Yahya bin Mehmed Efendi getirilmiştir (BOA, C_MF_165_8204, 28 Şevval 1177/30 Nisan 1764).

Beratta; daha sonra Üsküp'te Merhum Gazi Mustafa Paşa Cami-i Şerifinin evkafı mahsulünden almak üzere yevmi beş akçe vazifeyle Vaiz olan Ali Efendi vefat ettiğinden münhal bulunan bu göreve Mehmed oğlu Yahya'ya tevcih olunup yedine berât-ı şerif-i âlişânım verilmesi ile ilgili Şeyhülislâm Mevlana Dürrizade Mustafa Efendi'nin muvafakati ve Bâbüssaadet Ağası Mustafa Ağa'nın arzıyla 30 Nisan 1764 tarihinde berati hümayun verildiğini belirtmektedir.

Üsküp'teki Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif Vakfında günlük beş akçeyle, Üsküp'teki Gazi İsa Bey Camii Şerif Vakfında yevmiye beş akçeyle Vaiz olarak görevlendirilmesi ilgili defterde kaydedilmişti. Vâiz olan Mehmed oğlu Yahya Efendi uhdesinde olan görevi kendi rızasıyla Süflâ oğlu Mustafa Efendi'ye bırakmıştır. Tевcih buyurulması ile ilgili Şeyhülislam Dürrizade Mustafa Efendi'nin muvafakatiyle vazgeçilen görevin merkûma tevcih ve ihsan buyurulması Bâbüüssade Ağası Mustafa Ağa'nın arzıyla 28 Mart 1765 tarihinde tevcih buyurulmuştur (BOA, C_MF_69_3416, 5 Ş. Sene [11]78 / 28 Mart 1765).

Merhum Gazi Mustafa Paşanın Üsküp'teki Cami-i Şerif Vakfı ve İmaretinde yevmiye on beş akçe ile Mehmed Halife oğlu Hüseyin Halife'nin Hatip olarak Defteri Hazine-i Amire de kaydedilmiş. Hüseyin Halife öldüğünden dolayı yeri fazla münhal kalmaması ve her bakımdan bu göreve layık olan oğlu Feyzullah Halife'nin atanması hususunda 22 Ocak 1819 tarihinde fermanla izni hümayun buyurulmuştu ⁹ (BOA, C_EV_252_12753_1, C_EV_252_12753_3).

Merhum Gazi Mustafa Paşanın Üsküp'teki Vakf-ı Camii Şerif ve İmaretine Hüseyin Halife'nin oğlu Mehmed'in günlük iki akçeyle şadırvani olarak görevlendirmesi ile ilgili kayıt defterde işlenmiştir. Mehmed'in ölümü üzerine münhal olan görevin aksamaması ve aynı şartlara haiz müteveffanın oğlu Feyzullah Halife'nin atanması

⁹ Üsküb Naibi Mehmed Salih Efendinin tasdiki ve Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağanın arzıyla ilgiliye tevcihi ve yedine müceddeden berat-ı âli ita 25 R. Sene 1234/ 22 Ocak 1819

hususunda Üsküp Naibi Mehmed Sâlih Efendi'nin tasdiki ve Bâbüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın arzıyla 20 Mayıs 1819 atanmasına ferman buyrulmuştur (BOA, C_BLD_61_03027, 25 R. 1234/ 20 Mayıs 1819).

Vâkıfa Ait Koyunlar ve Kışlaklar

Selanik sancağı mutasarrıfına, Avrethisarı ve kadılarına hüküm ki, Üsküp Naibi Mevlana Abdülfettâh Divan-ı Hümâyûn'a arz göndermiştir. Üsküp'te Merhum Gazi Mustafa Paşa Camii Şerif ve İmaretinin vakfı mülkiyetinde olan Selanik sancağındaki Avrethisarı kazası sınırında malum vakfin koyunlarının kışlağı olan yerin hududu şu şekildedir:

Hacı İsa Köprüsü'nden Kuruca Yağan'a, Mehmed Ağa ve Ahmed Ağa evleğinden Dikilitaş ve İncirlik'e, oradan dereye kadar uzamaktadır. Öte tarafta Tevsili Karyesi toprağı hududu, Dikilitaş'a, Çavuş Tarlası'ndan İnceyol ile Soğanlık aruğuna kadar olan araziye kapsamaktadır. Ayrıca bu kışlak Eyüp mezrasına oradan Ferat Değirmeni'ne kadar uzamakta, oradan da hududun başlangıcından Hacı İsa Köprüsünde son buluyor ki, kışlak tabir olunan arazi Padişah tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir. Bu kışlak, adı geçen vakfin mütevellisi ve evladı utekadan Murtaza oğlu Süleyman'dır. Bazı kimseler haksız bir biçimde bu araziye işgal etmiştir. Süleyman seferde bulunduğu için, bu vakıf arazisini işgalcilere karşı koruma ve onlarla mücadele etme imkânı yoktur. Defterhanedeki kayıtlara göre Selanik'e bağlı Avrethisarı'nda vakfin çitlik, neferan, mahsülü, çiftgendüm, kışlak otlasının toplam öşrü on iki bin sekiz yüz otuz akçedir ve adı geçen koyun kışlağı vakfa aittir. Fiili durumun bertaraf edilmesine dair emr-i şerifin verilmesi buyrulmuştur.

Hazine-i âmiremde saklı olan Küçük Evkâf Muhasebesi Defterleri'ne göre, Bâbüssaade Ağası nezaretindeki evkaftan Rumeli'de Üsküp müteveffâ Gazi Mustafa Paşa Cami-i Şerif ve İmaret-i Âmiresi evkafının mütevellisi Murtaza oğlu Mustafa vakf mallarının haksız gasp edilmesi ile ilgili mahkemeye şikâyette bulunur. Bu şikâyetnamede, Murtaza oğlu Mustafa, vakfa ait koyunların Mustafa Paşa Vakfının mülkiyetindeki Selanik sancağı Avrethisarı kazasına tâbi Avrethisarı karyesi hududlarında buluna kışlağa getirildiği, ancak ilgili kışlağın haksız bir biçimde işgal edildiğini beyan etmiştir. Şikâyet dilekçesinin devamında, Defter-i Hakani Ziraatına aykırı şekilde birkaç seneden beri buradaki vakfa tamamen haksızlık edildiğini, bu şikâyet dilekçesinin hüccet-i şer'îye mucebince yapıldığını belirtir. Şikâyete konu edilen vakfın malları, Selanik sancağında Avrethisarı nahiyesinde Selanik'e tâbi nefsi Avrethisarı yazılı mahalde çiftlik, neferan; mahsul-i çift ve kendüm ve kışlak otlasının toplam öşürü defter-i mahsulde yazılmıştır.

Selanik sancağına arpalık mutasarrıf olup muhafazasına memur olan Vezir Hüseyin Paşa ile vakfın mütevellisine ve Avrethisarı kadısına hitaben fermân-ı âlî gönderilir. Mustafa Efendi de mübaşir olarak tayin edilir. Adı geçen kazanın kadısı ile meclis-i şer'in birlikte yürüttükleri tahkikata göre, Üsküp'te medfun Kara Mustafa Paşa'nın Cami-i Şerif ve İmaret-i evkafı mütevellisi olan Üsküp sakinlerinden Müftüzade demekle ma'rûf Mustafa oğlu Abdülbaki, meclis-i ma'kudda karye sakinlerinden Hâci Ali zâde, Ali Çelebi, Mustafa oğlu Süleyman, Sâlih oğlu Mehmed, Yunus oğlu Sâlih kişiler ile gayrimüslim reayadan İstani veled-i Karaca ve Gogo veled-i Kıra ve Yiyo

veled-i Hasuman ve Angeli Hırsto Dastani veled-i Kire adında zimmiler karye-i mezbûre zabiti Osman Ağa huzurunda dava edilmiştir.

Mahallinde halka sorulduğunda; bu arazinin müteveffanın ba'de't-temlik vakf eylediği malumumuz değildir. Bu nedenle Avrethisarı'na tâbi karye-i Alihocalar sakinlerinden Muslı oğlu Ahmed, Mahmud oğlu Muzaffer, İsa Dede, Mustafa oğlu Mehmed, Mehmed oğlu Mustafa, Yusuf oğlu Osman Dede, Postil karyesi sakinlerinden, İbrahim oğlu Ömer, İbrahim oğlu Ahmed, Veli oğlu Durak Dede ve Üsküp sakinlerinden Mehmed oğlu Ali Efendi, Hüseyin oğlu Mehmed ve Maksûd, Osman oğlu Hüseyin ve Selanik sakinlerinden Mehmed oğlu Ahmed ve Ek karyesi sakinlerinden Mehmed oğlu Hamza Ağa ve Virlanca Karyesi sakinlerinden Mahmud oğlu Musa Hoca, Mustafaoğlu İsa Dede ve Mehmed adındaki şahıslar mecliste hazır olmuşlar. Kadı tarafından kendilerine davalı yer hakkında sorulduklarında: Haaddi zatında hududları belirtilen kışlak yerinin Padişah tarafından Merhum ve Mağfur Mustafa Paşaya temlik edildiği, o da kendi vakıf koyunlarının otlağı olarak vakıf eylediği, iki yüz seneden beri koyunlar, ilgili arazinin otundan ve suyundan istifade etmiştir. Biz bu hususa bu minval üzere şahitleriz ve şehadet dahi ederiz deyip her biri eda-yı şehâdet-i şer'î eylediklerini belirtmişler.

Görülen davada, görevliler, şahitler ve orada ikamet edenlerin müşahedeleri sonucu vakfın sınırı şu şekilde çizilmiştir: Bu cihetle yukarıda sınırları çizilen ve vakıf koyunları için kışlak olarak vakıf kadimden bu ana gelince vakfiyet üzere cânib-i vakıfdan zabt ve vakıf koyunun otundan ve suyundan istifade ede gelmiş, hâlâ zikredilen kışlak anılan köylerin sınırları dâhilinde olmakla kendileri mutasarrıf olup vakfın koyununun dışında otlamasını men edilmiştir (BOA, C_EV_626_31591, 22 R. Sene 1190 / 6 Eylül 1776).

Vakıfla İlgili Ortaya Çıkan Sorunların Çözümlerini İçeren Hükümler

8 Şaban 1209/28 Şubat 1795 tarihli Nişan-ı Humayunda günlük on akçeyle duagu olarak vazifeli olan Esad oğlu Ahmed Halife'nin vefat etmesinden dolayı halifelik oğlu İsmail'e geçmiştir. Ancak Yusuf oğlu Hacı İslam adındaki bir şahıs hak sahibi İsmail'in öldüğünü söyleyerek görev için tevcih kaydını almıştır. Daha sonra yapılan araştırmada Hacı İslam adındaki şahsın yalan beyanda bulunduğu anlaşılmış, vakfın duagu vazifesi İsmail Halife'ye verilmiştir (_EV_244_12173_1, 8 Şaban Sene 1209 / 28 Şubat 1795).

Abdurrezzak ibni İsmail, Mustafa Paşa Camii'nde günlük on akçe ile mutasarrıf iken 15 Muharrem 1265/ tarihinde vefat etmiştir. Vefatından dolayı vakfın mutasarrıflık görevi boş kalmıştır. Vakıf, evlad-ı vakıf statüsünde olduğu için mutasarrıflık görevine ölen kişinin ailesinden birinin getirilmesi zorunluluğu bulunmaktaydı. Bundan dolayı görev Abdurrezzak ibni İsmail'in büyük evladından Mehmed Raşid'e tevcih edildiği ve diğer kayıtların silik ve düzgün tutulmaması nedeniyle, Defterhane-i Amire'den Gazi Mustafa Paşanın Üsküp'teki Vakfının kayıtları Defteri Hakaniden görülmesine ihtiyaç olduğuna dair 7 Ca Sene 1265/ tarihli talep edildi: Kırcova'nın tamamı ve bilcümle mahsultü hibe ve mülk olarak Merhum Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki camii şerif ve imaretine şimdilik vakıf eylediği; Fî selh-i Ca. Sene 1265/ 17 Ekim 1849 tarihli kayıta

Mustafa Kani-mühürlü verilen cevapta dört bin dört yüz kırk sekiz akçe gelirin de vakıf adına kayıtlı olduğu bildirilmiştir¹⁰ (BOA, C_EV_179_8913_01, Fî selh-i Ca. Sene 1265/ 17 Ekim 1849). Kayıttan anlaşıldığı üzere; Mustafa Paşa Camii Vakfı ve İmaretini için başka yerlerden çeşitli yardımlar yapıldığı ve Kırçova kazasının hududundaki mahsulatların tamamı adı geçen camii vakfına hibe edildiği görülmektedir.

Evkafı hümayun müfettişinin tespitiyle İsmail Halife'nin oğlu Abdurrezzak'ın vefatı ve yerine Mustafa Raşit'e mütevelliliğin tevcihi uygun olduğunu, 1264/ 1848 senesinin martından şubatına kadar bir senelik muhasebesinin yeddi mütevellide tutulan bir yük 97350 kuruş fazlanın adı geçen vakfa akar mı satın alınmışdır, mahallinde mülk mü alınmıştır yoksa müteveli yedinde muhafaza mı edilmiştir? Fazlalıklar ne durumdadır, camii şerif ve imaret mamur mudur? Bu soruların cevabı için mahallinde yazılı bilgi istemek için tahrirat odasına, durumdan haberdar olmak üzere Mülhakat Zimmet Defterlerine zikredilen karar tafsilatlı şekilde bilgi verilmesi için fi 5 Z. Sene 1265/ 22 Ekim 1849 tarihli feranla buyurmuştur:

Verilen cevapta; adı geçen vakfın 920 / 1514 senesinde kurulduğu halen süreklilik arz ettiği ifade edilmiştir. 26 Z. Sene 1265/ 12 Kasım 1849 tarihli kayıttan ise: Gazi Mustafa Paşa Camii Vakfı ve İmaretine ait gelirin 1264 senesinde 206080,5 kuruş 42 para, giderinin ise 14727,5 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Vakıflar Müfettişi Seyyid Mehmed Saadeddin Efendi ile Nazır-ı Evkaf-ı Hümâyûnu Ali Şefik Beyefendi'nin 8 Z. Sene 1265/ 25 Ekim 1849 tarihine ait tasdikli raporlarında, giderden artan 191353,5 kuruş 42 paranın mühürlü ve imzalı olarak defterlerde kayıtlı olduğu ve vakıf muhasebe kayıtlarının uygun tutulduğu, 9 Ş. Sene 1265/ 28 Ağustos 1849 tarihli feranla tevcih buyurulmuştur.

11 Ş. Sene 1265/ 10 Eylül 1849 tarihli kayıttan ise; yarım hisse-i tevliyeteye mutasarrıf İsmail oğlu Abdurrezzak Halife'nin vefatı nedeniyle evlâd-ı vâkıfdan Mehmed Raşid Halife'ye tevcihine dair kayıtlarda tahrifat olduğunda Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişine durumun havale edilmesi arz olunmuştu. 13 Z. 1265/ 30 Ekim 1849 tarihli kayıttan Defteri Hakanide; Mehmed Raşid Halife'nin zikredilen yarım hisseye her bakımdan ehil ve müstahak olduğu için yarım hisselerin verildiğine dair Üsküp Naibi Mehmed Elmes Efendi, mu'accelat müdürü Mehmed Emin Efendi, Edirne kadısı olan es-Seyyid Abdalbaki Efendi ibn-i es-Seyyid Mehmed'in ve o tarih de kazasker bulunan Abdurrahman bin Ali bin el-Müeyyid Efendi'nin mühürlü ve imzalı kaydı bulunmuştur. Ayrıca Defter Emini Mustafa Kani Bey'in daha önce zikredilen bir yük doksan bir bin üç yüz elli üç kuruş vakıf fazlasının yed-i mütevellide tutulduğu zimmet defterlerinden başkada muhasebe kaydının uygun tutulduğu feranla buyurulmuş. Bu kayıttan da görüldüğü gibi; Gazi Mustafa Paşa Camii ve imaretinin zengin bir vakıf olduğu görülmektedir. Gelir 206080,5 kuruş 42 para, gider ise 14727,5 kuruş artan: 191353,5 kuruş 42 para olarak hesaplanmıştır. Mühürlü ve imzalı olarak defterlerde kayıtlı olduğu, muhasebesinin uygun tutulduğu ve 1265/1849 tarihli feranda belirtilmiştir.

¹⁰ Ber-müceb-i hükm-i şerif ensab hazretleriçü baki mahsulatı vakf-ı mezbûr için tasarruf olunur. Ve yavesi ve kaçgun ve beytül-mal ve mal-ı gâib ve mâl-i mevkufe ve resm-i ganemi vakf için zabt olunur bulunmağın vech-i meşrûh üzere Defter-i Cedid-i Sultanî'ye ber-karar-ı sâbık kayd olundu.

1265/1849 tarihindeki kayıta İsmail oğlu Abdurrezak'ın vefatı dolayısıyla yerine oğlu Mehmed Raşid'in geçmesinin uygun olacağına karar verilmiştir. Üsküp naibi Mehmed Elmas Efendi, mu'accelet müdürü Mehmed Emin Efendi, Edirne kadısı Seyyid Abdalbaki Efendi ve Kazasker Abdurrahman Efendi gibi şahsiyetler de Mehmed Raşid Halife'nin yarım hisse için uygun olduğunu ve daha önce zikredilen bir yük doksan bir bin üç yüz elli üç kuruş vakıf fazlasının yed-i mütevellide tutulduğunu, zimmet defterlerinden başka muhasebe kaydının uygun tutulduğunu beyan etmişlerdir (BOA, C_EV_179_8913_03, 13 Z. 1265/ 30 Ekim 1849). Bu kayıtlar bize, vakfın mütevellî, görevli ve gelir-gider kayıtlarının çok düzgün bir şekilde tutulduğunu ve yapılan itiraz ve tahkikatların belgelere dayalı tesbitlerle karar verildiğini bariz bir şekilde göstermektedir.

Yine başka bir kayıta da Murtaza adında hak gaspına uğrayan bir kişinin müracaatında: Kendisinin Gazi Mustafa Paşa Vakfının evlâdiyet ve meşruiyet üzere mütevellisi olup, vakıf mütevellisiyle uzaktan ve yakından ilgisi olmayan yabancı memleketlerden Mustafa adında bir kimsenin vakfa dâhil olmak için kendilerini rahatsız ettiğini ve vakıfta kargaşa çıkarttığını, durumun çevre kasabalardan da sorularak araştırılmasını ve gerçeğin açığa çıkarılmasını Üsküp Kadı'sından talep etmiştir (BOA, C_EV_219_10946, 24 Za. Sene 1265 / 11Ekim 1849).

1298/1881 tarihli vakıf kaydında Mustafa Paşa Vakfı Camii'nin avlusundaki şadırvanın bazı yerlerinin aşırı harap olduğu, suyunun akmadığı ve yapılan inceleme sonucu 23.950 kuruşa ihtiyaç duyulduğu beyan edilmiştir. Ayrıca adı geçen vakfın doksan iki senesi kaydına göre, muhasebesinde giderler çıktıktan sonra artan iki yüz altmış yedi bin dokuz yüz kırk kuruş gelir fazlasının olduğu, bu durumda vakfın anılan masrafı karşılamaya yeterli olduğu, zikrolunan 23950 kuruş doksan altı senesi gelirinden usulüne uygun yapılması ifade edilmiştir (BOA, ŞD_102_22_5, Fî 5 Rebülâhir sene [12]98 (22 Şubat sene [1]296) / 6-7 Mart 1881).

Verilen cevabi kararda: Evkafa sonradan katılmış Üsküp'te Gazi Mustafa Paşa Cami-i Şerifi havlusunda bulunan şadırvan tamire ihtiyaç duymaktadır. Onarılacak yerlerinin keşif özetinde yirmi üç bin dokuz yüz elli kuruş ödenek Üsküp Sancağı Meclis-i İdaresine yazılı olarak bildirildiği, zikrolunan vakfın doksan iki senesine mahsuben, muhasebesinde masraflar çıktıktan sonra artan iki yüz altmış yedi bin dokuz yüz kırk kuruş gelir fazlasının olduğu, yapılan araştırmada bin dokuz yüz kırk kuruşun mütevellilerine ödendiği, zikrolunan yirmi üç bin kırk kuruşun adı geçen vakfın doksan altı senesi gider çıkarıldıktan sonra artan gelirinden tamire ihtiyaç duyulan yerlerin onarımına harcanması açıklamalı olarak bildirilmiştir (BOA, ŞD_102_22_1, Evkâf 3 No: 62 ve 2 Ca. Sene 1298 / 2 Mayıs 1881).

Sonuç

Gazi Mustafa Paşa Vakfı Üsküp'te XV-XVI. yüzyılda kurulan ve yaklaşık 400 sene Balkanlarda hizmet veren önemli vakıflardan biri olmuştur. Balkanların belli yerlerine mührünü vurmuş olan bu vakıf müessesesinin, hem teoride hem de uygulamadaki işleyişini mukayeseli olarak ortaya koyarak önemi üzerinde duruldu. Yeni nesil tarafından anlaşılmayan eski eser ve arşiv belgelerinde gömülmüş bulunan vakıf hüküm ve kayıtlarını anlaşılır duruma getirilmesi için gayret gösterilerek sosyal yönden

birçok işlevi olan bu müesseselere gereken değerin verilmesi gerektiği kanısına varılmıştır. TİKA tarafından yapılan kapsamlı restorasyon çalışmalarıyla Mustafa Paşa Camii, ortak tarih ve kültürel mirasın en güzel örneklerinden biri olarak korunmaya alınması ayrıca önemini ortaya koymaktadır.

Şehir merkezinde kurulan bu vakf'ın taşrada bulunan akarları, hem vakfın kendisini idame ettirirken, kırsal alanda üretim ve istihdam alanları oluşturarak, şehrin zamanla Türk-İslam şehri haline gelmesine katkı sunmuştur. Vakıftaki kayıtlar, günü gününe ilgili defterlerde düzenli bir şekilde işlenmiştir ve atamalarda bu kayıtlara titizlikle riayet edilmesi, tereddütte düşülen kayıtlarda veya vaki şikâyetler mahallinde inceleme ve araştırma yapılması için müfettişlerin görevlendirilmesi gösteriyor ki; devletin bütün vakıfların üzerinde daima kontrol hakkının olduğunu göstermektedir. Bu müfettişler gittikleri yerde tarafları ve şahitleri bir arada dinleyerek oluşan kanaatlerini delilleriyle birlikte tafsilatlı bir şekilde mahkemelere ve ilgili makamlara bildirerek sorunların çözümüne katkı sunmaları vakıf malının dokunulmazlığının hukuki güvence altına alındığını bize göstermektedir.

Kaynaklar

- A.RSK.d.1509, 20 Receb 1048/27 Kasım 1638
A.RSK.d.1509, 29 Ramazan 1048/3 Şubat 1639
A.RSK.d.1519, 20 Muharrem 1060/23 Ocak 1650A.RSK.d.1524, 26 Cemaziyelahir
1061/16 Haziran 1651
AE.IV.MRD.6/568, Gurre-i Muharrem 1041/Temmuz-Ağustos 1631
Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1996, s. 76-77
Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*,
Ayverdi, Ekrem Hakkı, "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları", *VD.*, III (1956)
BOA, C.EV.660/33279, 4 Safer 1099/10 Aralık 1687
BOA, C_BLD_140_6977, 24 M. Sene 1119/ 27 Nisan 1707
BOA, C.BLD_12_562, 1 Muharrem. Sene 1143 / 9 Şubat 1731
BOA, C_BLD_24_1198, 15 Ş. Sene 1206/ 6 Haziran 1792
BOA, C_BLD_26_1252, 22 Z. Sene 1223/ 8 Şubat 1809
BOA, C_BLD_61_03027, 25 R. 1234/ 20 Mayıs 1819
BOA, C_EV_249_12440, 18 C. Sene 1114 / 10 Ekim 1702
BOA, C_EV_556_28061, 25 Ş. Sene 1114 / 14 Mart 1703
BOA, C_EV_428_21669, 23 Ca. Sene 1133 / 22 Mart 1721
BOA, C_EV_554_27992, 13 Ş. Sene 1137 / 16 Nisan 1725
BOA, C_EV_551_27834, 17 R. Sene 1165 / 3 Nisan 732
BOA, C_EV_498_25153_1, 9 Şevval Sene 1144/ 5 Nisan 1732
BOA, C_EV_568_28661, 19 Ca. Sene 1172 / 17 Şubat 1759
BOA, C_EV_598_30161, 6 Za. Sene 1175 / 29 Mayıs 1762
BOA, C_EV_448_22651, 28 N. Sene 1181/ 26 Haziran 1767
BOA, C_EV_383_19433, 29 Z. Sene 1182/ 1 Mayıs 1769
BOA, C_EV_173_8635, 24 R. Sene 1187/ 11 Ekim 1773
BOA, C_EV_626_31591, 22 R. Sene 1190 / 6 Eylül 1776
BOA, C_EV_401_20313, 20 C.Sene 1205 / 25 Ocak 1791
BOA, C_EV_244_12173_1, 8 Şaban Sene 1209 / 28 Şubat 1795
BOA, C_EV_244_12173_1, 16 Ş. Sene 1209/ 6 Mayıs 1795
BOA, C_EV_420_21269, C. Sene 1226 / 22 Haziran 1811
BOA, C_EV_252_12753_3: 25 R. Sene 1234/ 22 Ocak 1819
BOA, C_EV_252_12753_1, 25 Recep.1234/ 20 Mayıs 1819
BOA, C_EV_229_11447, 2 Ca Sene 1231/ 2 Mayıs 1836
BOA, C_EV_219_10946, 24 Za. Sene 1265 / 11Ekim 1849
BOA, C_EV_179_8913_01, Fî selh-i Ca. Sene 1265/ 17 Ekim 1849
BOA, C_EV_179_8913_03, 13 Z. 1265/ 30 Ekim 1849
BOA, D.KEV.d.22388, 25 Rebiülevvel 1029/29 Şubat 1620
BOA, ŞD_102_22_1, Evkâf 3No: 62 ve 2 Ca. Sene 1298 / 2 Mayıs 1881
BOA, ŞD_102_22_5, Fî 5 Rebiülâhir sene [12]98 (22 Şubat sene [1]296) / 6-7 Mart
1881
BOA, İE_EV_39_4476, 29 Za. Se ne 1116 / 25 Mart 1705
BOA, İE_EV_64_6959, 3 Z. Sene 1123 / 12 Ocak 1712

- BOA, İE_EV_64_6990_1, 7 Ra Sene 1125 / 27 Eylül 1713
 BOA, İE_EV_42_4830, 9 Ca. Sene 1132 / 18 Nisan 1720
 BOA, İE_EV_41_4720, Selh-i C. Sene 1125 / 24 Haziran 1723
 BOA, C_MF_165_8204, 28 Şevval 1177/30 Nisan 1764
 BOA, C_MF_69_3416, 5 Ş. Sene [11]78 / 28 Mart 1765
 BOA İE_TCT_20_2202, 10 Receb sene 1139 / 3 Mart 1727
 BOA, MM.80, 6 Zilkade 1022/18 Aralık 1613
 BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.7024/1
 Bogoyeviç, (2008), *Üsküp'te Osmanlı Eserleri*, Enka Yayınevi, İstanbul.
 Dede, Mevlüt.(2015), *Üsküp Vakıfları Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Terzi), Ankara 2015.
 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, V.
 Eyice, Semavi. (1963),“Üsküp'te Türk Devri Eserleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 11.
 Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf” *DİA*, İstanbul, 2012, C 42
 İbrahimgil, Mehmet Z, “Makedonya’da Gazi Mustafa Paşanın Vakıf Malları”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları-107, Ankara 2012
 İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazâsı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum 1995
 İnbaşı, Mehmet, "Üsküp" *DİA*, İstanbul 2012,C 42
 İpşirli, Mehmet, “Câbî”, *DİA*, C..VI, İstanbul 1992
 İpşirli, Mehmet, “Duâ-gû”, *DİA*, C.IX, İstanbul 1994
 Kazıcı, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medebiyeti*, Bilge Yayınları, 2003
 KK.d.258, 26 Receb 1045/5 Ocak 1636
 Kul,Eyüp, *XVII. Yüzyılda Üsküb Şehri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Erzurum 2013
 Kul. Eyyüp, *Mustafa Paşa/Mustafa Paşa İmareti Vakfı; Olivera Dekiç Lidiya Bogoeviç, Mustafa-Paşıya Camiya Skopje*, Zagreb 1975
 Metodiya Sokoloski, “Vakafi i Vakavski İmoti Vo Skopje i Skopsko Vo XV i XVII. Vek”, *Prilozi*, VIII/2, Skopje 1977
 Özcan, Tahsin, “Na’tan” *DİA*, İstanbul 2006, C.32
 Özer, Mustafa, *Üsküp'te Türk Mimarisi*, TTK, Ankara 2006
 Özgüdenli, Osman Gazi, “Vakfiye” *DİA*, İstanbul, 2012 C 42
 Öztürk, Sait, “Kassam”, *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s.579-582.
 Şeker, Mehmet, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007
 Şeker, Mehmet, *Türk Medeniyet Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları (15. Ünite), Eskişehir, 2005
 Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf” *DİA*, İstanbul, 2012 C 42
 Zeynep, Tarım Ertuğ, İmaret, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.219

GLOCAL CULTURE IN THE SECOND LANGUAGE SETTING ON
A GLOCAL, COSMOPOLITAN CAMPUS
KÜYEREL ULUSLARARASI KAMPÜSTE İKİNCİ DİL ÖĞRENME
ORTAMINDA KÜYEREL KÜLTÜR

AYŞEGÜL TAKKAÇ TULGAR

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, İngilizce Öğretmenliği Bölümü
Assist. Prof. Dr. Atatürk University, Kâzım Karabekir Faculty of Education, English Language Teaching Department
aysegultakkac@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6401-969X

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 15.12.2018
Sayfa-*Pages* : 539-552
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3841>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**GLOCAL CULTURE IN THE SECOND LANGUAGE SETTING ON A
GLOCAL, COSMOPOLITAN CAMPUS**
KÜYEREL ULUSLARARASI KAMPÜSTE İKİNCİ DİL ÖĞRENME
ORTAMINDA KÜYEREL KÜLTÜR

AYŞEGÜL TAKKAÇ TULGAR

Öz

Dünyada insanların bir arada yaşamaya başlamasından beri, kültür nesilden nesile aktarılan bir miras olmuştur. Kültürün günümüzdeki durumu, aslında, dünya milletlerinin kendi ülke vatandaşları ve diğer milliyetlerle ve kültürlerle olan uzun tarihi ilişkileri ile şekillenmiştir. Günümüz küresel dünyasında; yerel kültür, milli kültür ve kültürel farklılıklar küresel kültürü oluşturan bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Bugün, dünya milletleri uluslararası turizm, ticaret, eğitim gibi birçok alandaki gelişmeler sayesinde farklı kültürlerle şimdiye kadar olduğundan daha aşina olmuştur. Bu nitel çalışmanın amacı, küyerel uluslararası bir kampüste ikinci dil öğrenme ortamında karşılaşılan küyerel kültür üzerine bir bakış açısı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: kültür, küreselleşme, küyerelleşme, küyerel kültür, barış, ikinci dil öğrenme ortamı, uluslararası kampüs

Abstract

Culture is the heritage handed down from generation to generation from the time people of the world started to live in communities. The present outlook of culture is, in fact, the representation of a long historical process the world nations have experienced within their own states and through various interactions with other nations and cultures up till now. In today's global world, local culture, national culture and cultural differences are approached as a whole making the global culture. Peoples of the world, today, are more familiar than ever with the aspects of other cultures thanks to the developments in a number of areas like international tourism, trade, education, and so on. The purpose of this qualitative study is to dwell on glocal culture witnessed in second language settings on a glocal, cosmopolitan higher education campus.

Key Words: culture, globalization, glocalization, glocal culture, peace, second language setting, cosmopolitan campus

Introduction

Globalization has almost become a mirror in which the peoples of the world can see the reflections of their own existence within a joint entity with other peoples and nations. The reasons for this extent of global interconnectedness are many in number. It is beyond the scope of this study to deal with the reasons and processes of globalization; yet it should be noted that results of globalization concern a great majority of the world population at present. As the world nations are getting closer and closer with each other, the issue of interconnectedness seems to take greater place in many circles in the future, too, as it is the case at present.

As a dominant concept in international issues at present, globalization has exerted its influence also on the internalization of education at varying degrees in all levels of education. As regards higher education, university campuses in many countries have

become learning environments where students not only from the host country but also from a number of other countries receive education. Such campuses are defined as cosmopolitan, or glocal campuses. Glocal campuses are spaces where social interaction occurs between local and international students sharing campus life both as an educational setting and as a social space. Sharing life in such social spaces naturally involves cultural interaction.

This study is intended to shed light on glocal culture existing in international higher education on a glocal, cosmopolitan campus. That is why, before taking into consideration the basic subject it will be the beneficial to reflect the approaches of globalization and glocalization to culture. Roudometof (2014: 19) notes that viewed from the historical perspective, although globalization “might be viewed as responsible for the proliferation of cultural homogeneity and the similarities in the formal features of nation-states around the globe, glocalization is constructing cultural heterogeneity and national specificity”. His proposition denotes that students coming from many different countries to receive higher education in such settings keep on their lives with their own cultures. No one expects or forces them to be someone other than who they are. They are in a position to preserve their cultures and interact with other cultures. In other words, the glocal life and existence on cosmopolitan campuses allows students to share life on equal terms.

Globalization, glocalization and glocal culture

Globalization, “emerging in the late 60s” (Pantea 2014: 8), can be defined as a process closely connected with the happenings, developments and improvements resulting in interconnectedness of nations in the world. World nations have, in the course of history, had connections of various types with each other. With the developments in a number of fields like travel and telecommunications, the world has become a planet in which nations and nation states have become closer and interconnected. Globalization is the term to define this interconnectedness. The effects of globalization are visible in a large number of topics in the modern world from tourism to trade, from sports to music, from education to science, from production to consumption, and so on. The process has also found its proper place in the description of the present world as a global village.

Researchers tend to include the reality of internationalization in their definition of globalization in order to reflect the extent of mutual interdependence of countries in the modern world. Palmer and Cho (2012) establish a connection between internationalization and globalization and suggest that internationalization has been a process that has created the production of relevant policies in order to meet the demands of globalization. Internalization has created a visible increase in global interconnectedness, the increase in networks, relations and transactions in the present world (McGrew 1998: 300). This assumption has to do with both economic and cultural dimensions (Markee 2000: 571).

The cultural dimension of globalization has always been a point capturing the imagination of researchers due to the fact that a cultural practice emerging in a part of the world may be adopted in other parts in a short time. Examples of global culture include “music, television, film and advertisements, fast foods and fashion” (Archer, et al. 2007: 4). Porta (2005) identifies globalization with significant cultural changes because of the

growing interdependence in today's world. Chen, et al. (2008: 806) refer to globalization as "the selective incorporation of cultural elements from the various cultural worldviews and practices to which a person has been exposed during his or her life".

Although globalization as a concept used worldwide has occupied the minds of the residents of the modern world for more than half a century, there has always been a criticism towards it. Some people are of the opinion that globalization means progress and prosperity while others believe that it is the cause of inequality between the nation states in the world (Kim and Kim 2006: 2). Butt (2017: 16) proposes that if globalization "is a term that is used to say everything, it says nothing". Giddens (2000: 53) offers an all-inclusive standpoint, noting: "Living in a global age means coping with a diversity of new situations of risk". Researchers also stress the point that there is a need to establish the ethical basis of globalization (Garfalo and L'Huillier 2014). Much of the criticism towards globalization is based on the assumption that it has disregarded the local in many aspects. Culture has also taken its unique place among the subjects globalization is criticized. The basic reason for this criticism is that globalization leads "to the decline of national cultures" (Martell 2007: 174). That is why, the need to adopt a more multi-dimensional and pluralistic approach is stressed for globalization to include social and cultural elements along with the traditional economic perspective (Martens, et al. 2010).

Because globalization has faced criticism in many aspects regarding its approach to the realities of the modern world, there has been a need to redefine the present level of interconnectedness and to reflect the inclusion of the world nations within this context properly. For this very reason, the term *glocalization* has been preferred to denote the modern reality of interconnectedness. Robertson's (1995: 40) approach to the issue is indicative of this viewpoint:

My emphasis upon the significance of the concept of glocalization has arisen from what I perceive to be major weaknesses in much of the employment of the term 'globalization'. In particular, I have tried to transcend the tendency to cast the idea of globalization as inevitably in tension with the idea of localization. I have instead maintained that globalization - in the broadest sense, the compression of the world has involved and increasingly involves the creation and the incorporation of locality, processes which themselves largely shape, in turn, the compression of the world as a whole. Even though we are, for various reasons, likely to continue to use the concept of globalization, it might well be preferable to replace it for certain purposes with the concept of glocalization. The latter concept has the definite advantage of making the concern with space as important as the focus upon temporal issues.

Invented as a concept to reflect the significance of *local* in the global scene, *glocalization*, which "can be divided into the terms "global" and "localization" which mean a global outlook adapted to local conditions" (Mok and Lee 2003: 35), is a relatively recent term. It originally came into use in Japan to refer to the agricultural adaptation of farming techniques to local conditions and which later started to be used in Japanese business to express global localization and local conditions (Robertson 1995: 28). In time, it "entered the conceptual lexicon" (Khondler 2013: 530) and has still been

used to denote global localization and enabled researchers to analyze globalization issue from local position (Palmer and Cho 2012). It is expressed with the term *küyerelleşme* in Turkish and some studies have been carried out regarding various aspects of this concept in Turkish context (Göktoğa and Gündoğmuş 2015; Kaya 2014).

Kraidy (1999) notes that glocalization has become a term to express global/local encounters instead of using global as a general cliché concept. He notes that glocalization includes not only local and regional but also national dimensions. Robertson (2012) is of the opinion that glocalization is a term expressing conceptual advantages when compared to the general concept of globalization because it stresses the distinction between the global and the local. These assumptions are also supported by Boli (2005: 399), who demonstrates that “glocalization affects ever more local customs, structures, and practices”. The credibility of their approach is approved by Hannerz (1990: 250), who argues that “there can be no cosmopolitans without locals”.

The above description of glocalization obviously stresses the local dimension in international relations. Since international relations naturally include interaction, the issue of culture becomes a point of paramount importance as a topic reflecting the mutual positions of local and national cultures. Historically, culture has been viewed as distinctive structures that are characteristics of territories. This assumption highlights the uniqueness of the local and the reality of interaction for cultural exchange (Hannerz 1990). When the process of globalization has exerted its influences on the local cultures, the concept of global culture came into being with the interconnectedness of local cultures throughout the world. The result of the process naturally necessitated cultural internationalization and a new intercultural or cross-cultural understanding (Fabricius, et al. 2017).

The criticism directed towards globalization is also related with the cultural phenomena. The proponents of this idea argue the point that, in this age of globalization, local cultures cannot cope with the dominating influence of globalization (Giulianotti and Robertson 2007). It is argued that globalization is marked culturally by processes of ‘glocalization’, whereby local cultures adapt and redefine any global cultural product to suit their particular needs, beliefs and customs (Robertson 1995). Within this glocal context are expected to “share certain values, beliefs, and norms at various levels, but each experiences glocal culture in a discrete manner” (Brooks and Normore 2010: 59). It may be proposed that cross-cultural interaction in a glocal setting does not lead to homogeneity but can also produce cultural heterogeneity (Roudometof 2014).

Research Perspective

One can infer from the review of relevant literature that glocalization and glocal culture attracted significant attention as issues influencing world citizens. However, the notion of glocal culture has not yet received the attention it deserves in the educational arena. Setting out from the notions of glocalization and culture, this study is intended to portray a picture of glocal culture in the second language setting at a higher education institution. It aims to present the perceptions of the participants of the glocal culture based on their experiences of learning Teaching Turkish Research and Application Center (AtaTömer), Atatürk University, Turkey. This study, in particular, is purposed to

investigate the views of foreign students coming from different countries around the world regarding the opportunities for glocal culture at the institution they receive Turkish language education, the contributions of this educational experience to their understanding and appreciation of glocal culture and their contributions to the expansion of glocal culture by representing their own culture in a second language learning context.

Method

Qualitative research design was adopted for the purposes of this study because this design enables the researcher to reach comprehensive understanding related to the thoughts, feelings and experiences of the participants.

The below questions guided this study:

1. What are the facilities in the second language language learning environment for glocal culture?
2. What are the contributions of learning Turkish in Turkey to students' understanding of glocal culture?
3. What are the contributions of the participants to glocal culture in the target setting?

1. Participants and Setting

The participants were 10 international students receiving one year-long preparatory Turkish education in AtaTömer, Atatürk University. The participants were from different nationalities (Georgia, Bashkortostan, Iran, Azerbaijan,...) and their common purpose was to follow their undergraduate or graduate studies in Turkey. Therefore, they were supposed to take a year-long Turkish education to be able to start their education in their departments. The participants, who received 960 hours Turkish language education in a 32-week process, were at C1 proficiency level in Turkish when the study was conducted.

2. Data Collection Tools and Procedure

The data for this qualitative study was collected through open-ended questions. In the light of relevant literature and casual conversations with the students, the researcher formed six questions about the effects of their second language learning experience in Turkey on their understanding of glocal culture. Since the participants were learners of Turkish, the questions were written in Turkish. The researcher consulted a field expert for the understandability and appropriateness of the questions. In addition, before giving the questions to the participants, the researcher asked two foreign learners of Turkish to provide answers to the questions for understandability to ensure validation and trustworthiness of the instrument.

The data were collected in the final week of the preparatory class so that the participants could complete their second language education. Since the questions were in Turkish, they were asked to provide answers in Turkish. After collecting the data, the researcher translated the participant answers into English and a native speaker did the proofreading.

3. Data Analysis

The data were analyzed through content analysis. After reviewing and comparing the answers of each participant, the researcher identified recurring codes in open coding and combined them into relevant categories in axial coding.

Results

This section presents the results obtained from the written answers of the participants. The results are divided into six sub-sections which are based on the open-ended questions. Each sub-section includes excerpts from the participants' answers to illustrate their views.

1. What kind of glocal culture interaction exists in the setting you are learning Turkish?

AtaTömer, where the present study was conducted, hosted a number of foreign students from various countries the world over and offered them a year-long preparatory Turkish education to follow their undergraduate or graduate studies at Turkish universities. This educational setting naturally created, besides its educational purposes, a cultural environment for the students to share their own culture considered as global sharing and observe the local culture in its authentic setting. In other words, a single setting offered the combination of global and local interaction promoting the idea of glocal setting. Appreciating the advantage of learning Turkish in its natural context in terms of glocal culture, a participant referred to the indisputable relationship between language and culture as follows:

Learning a language does not mean just knowing its structure and its vocabulary. Language has strong connections with its culture; so, I believe learning Turkish in Turkey is a great advantage for us. Wherever we go, we can see the lifestyles and cultures of Turkish people. We also can introduce them our culture. I think this is a great chance.

Another point of appreciation among the participants was that AtaTömer hosted many students from different countries in the same educational setting. Taking classes with different friends, having conversations with them during breaks and attending different activities enabled the participants to learn new things not only about the Turkish culture but also about various world cultures, as stated by a participant:

Here (in AtaTömer), there are many students from different countries. For example, I have Georgian and Afghan friends in my class. During speaking classes, I can learn interesting things about their cuisine, traditional and religious festivals or their wedding ceremonies; and, I can share mine with them. There are also other friends in other classes from Nigeria, The Ivory Coast and some other countries the name of which I haven't even heard before. In the corridors, in the canteen or in some cultural activities, we can share our experiences, lifestyles and cultures with each other. Before I came here, I did not expect such a high level of cultural interaction and cultural sharing.

2. *What are the contributions of glocal cultural sharing to you?*

Learning Turkish in Turkey was considered as a privilege by all the participants. They expressed their gratitude that they could practice the target language with its native speakers in and out of the school and during these interactions they could expand their knowledge of world cultures together with their friends. A participant, pointing at this common contribution of learning Turkish in AtaTömer, maintained that if he had learned Turkish in his own country, he could not have met so many friends from other nations and learned so much about different cultures:

One of the best points in learning Turkish here (in Turkey) is that we can have many experiences with our friends. Most of us are from different countries; some of those with the same nationality are coming from different cities. So, each student here brings his/her own culture and life perspective to the class. I am learning new things not just during lessons; I can say that I am learning something in every occasion. If we had been in our countries, we could not meet and learn from each other. We are so lucky to be here and experience this atmosphere of cultural sharing and interaction.

Increased sense of awareness, appreciation and respect towards cultural differences and peculiarities was also among the contributions of this educational experience to the participants. They stated that they had some prejudices against possible cultural, social or religious differences before coming to Turkey regarding the local people and students coming from other countries. However, they expressed their pleasure that their prejudices gradually disappeared when they began to have contacts with the instructors, the management body and the local people representing Turkish culture and other students representing various world cultures in AtaTömer. Experiencing this gradual positive change in glocal cultural awareness and respect, a participant noted that she could better understand the meaning of the saying “all are equal”:

Before coming here (to Turkey), I had some concerns that I could not have good relationships with people because of our cultural differences. However, all changed day by day. The more I learned about different cultures (Turkish culture and the cultures of my friends) and showed mine to my friends, the better I could understand them and the better they could understand me. I believe the biggest contribution of this experience to me is that I can now really understand what “equality of people despite their differences” means. I also understood that we can have cultural interaction and sharing with different people while preserving our peculiarities.

3. *To what extent do you think you are contributing to glocal culture?*

Besides learning new things from their instructors or friends, the participants also put their best effort to present their own culture in educational or extra-curricular activities. The more they experienced the joy of obtaining cultural knowledge from their peers, the more willingness they felt to share their cultural peculiarities with them. In this bi-directional atmosphere of cultural sharing, the participants, either individually or in groups, tried to contribute to glocal culture consciously or unconsciously. As regards their contributions to glocal culture, a participant explained that even if they are not consciously

prepared for it, they are naturally contributing to the expansion of glocal culture since they are all bringing their unique characteristics with them as representatives of their cultures:

I believe we do not need to do specific things to contribute to glocal culture; even our presence here is a way of contributing to glocal culture. During lunch or dinner, we talk about our cuisine; when we are at school, we talk about the education system in our countries; when we go shopping, we talk about our clothes or when we go to the cinema, we talk about our famous actors. Besides all these casual cases, we sometimes organize cultural events and we can introduce our culture from different perspectives.

4. What is the extent of glocal culture in the institution/campus?

The main setting for the participants in terms of opportunities for glocal cultural sharing was the institution, AtaTömer, where they received Turkish language education before going to their departments. They had many friends coming from different countries and having different social, religious and cultural backgrounds. This language education setting was the common ground for the participants to display their culture while observing other cultures. Regarding the extent of glocal culture in the institution, the participants expressed that they were invited to different social events in which they could familiarize themselves with other students as well as the local people. They were also happy that the directors and the instructors of the institution supported and helped them to organize different institution-wide and campus-wide events in which they could introduce their cultures and learn about those of the other students.

In addition, the students could also have chances to participate in a variety of activities or events held on the campus and they could have contact with other students in the cosmopolitan higher education setting. Mentioning the encouraging atmosphere of being exposed to different cultures and presenting their own culture, a participant stated that glocal culture was promoted both in the institution and on the university campus through different events organized for students:

The university in general and the institution in particular offers us great chances to know the local culture and the culture of our friends. Since we came here, we have attended many events on the campus and through these events, we learned about the cuisine, folklore, music and arts of the host country (Turkey). AtaTömer also encouraged us to organize some events in which we could introduce our lifestyles and culture and present our local tastes, costumes, folklore and peculiar materials. So, I can say that both the institution and the university are putting great effort in promoting an atmosphere of glocal culture.

5. What are your further expectations from the institution/university for the expansion of glocal culture?

All the participants provided positive comments regarding the contributions of the institution and the university to glocal culture. They were pleased with the friendly, welcoming and encouraging attitudes of their instructors, institution directors and local people. This enabled them to feel relaxed in a totally foreign environment and helped them

interact with the local people and culture more easily. Still, there were two main expectations of the participants from the institution/university to promote glocal culture. The first was that they wished to have more chances to attend events organized locally and nationally to be more exposed to Turkish culture. And, they expected the institution and the university to organize future events for them to keep in touch with each other while sharing their new experiences. Referring to these two additional expectations, a participant noted:

The existing opportunities for glocal cultural sharing are far beyond our expectations and I believe this is one of the greatest advantages of learning Turkish here. I wish we could increase these chances and keep in contact with our friends even when we finish our second language education in AtaTömer and go to our departments. So, when I study at my department, I want to attend local events besides the programs organized by AtaTömer and Atatürk University.

6. What are the contributions of glocal culture to world peace?

Regarding the relationship between glocal culture and world peace, the participants underlined the importance of the awareness of and respect towards others along with an understanding of glocal culture. All the participants expressed that learning Turkish in Turkey heartened them to overcome their prejudices by offering them countless chances to be exposed to different cultures, including the culture of the host country and the culture of other countries. Through these experiences, the participants once again appreciated the uniqueness of people no matter what their background characteristics were. They adopted the belief that uniqueness or differences are not negative aspects; instead, they contribute to the richness of world culture as a whole. In addition, they pointed at the realization that they do not have to change while sharing the elements of the world culture; they can lead their lives peacefully in glocal, cosmopolitan settings, as shared by a participant:

I have learned a lot here. I have learned that there are various cultures and lifestyles besides our own. But, this is not a problem; instead, this is a great opportunity to improve as a person. When we learn how to respect other people and their culture, we can interact with them successfully and live with them in peace because, despite our differences, we are equal. None of us has superiority over the other.

The overall results obtained from the comments of the participants revealed that the second language learning context offered by AtaTömer, Atatürk University helped the participants overcome their prejudices, have an increased sense and understanding of cultural uniqueness and an appreciation of diversity. In this higher education environment, the participants were observed to contribute to glocal culture while learning much from their friends and local people. This language learning experience provided not only an educational service but a glocal culture service as well.

Discussion

Conducted with the purpose to introduce the concept of glocal culture from an educational perspective, this research showed that receiving language education in the target setting contributed to the second language learners' understanding and development of glocal culture. The participants reported positive attitudes concerning the environment of glocal culture provided for them in the language learning context. They were aware of the opportunities promoting their understanding of glocal culture and offering them chances to learn about diverse cultures around the world while sharing their own culture with their friends. This environment of cultural sharing helped the participants expand their world views while still preserving their unique identities and culture.

Considering the opportunities for being exposed to glocal culture, the participants noted that they experienced the advantage of learning the target language in its natural context in terms of both language improvement and cultural development. Since they had ample chances of exposure to the culture of the target language in its authentic setting besides the chances for being exposed to various cultures of friends coming from different parts of the world, all the participants commented that they could not have learned so much about different cultures if they had received language education in their own countries. Since it facilitated the integration of the global and the local (Joseph and Ramani 2012), learning Turkish in Turkey was regarded as a great opportunity.

As to the contributions of glocal culture, the participants maintained that their experiences of glocal culture in the target setting expanded their world knowledge and increased their understanding of respect towards dissimilarities among world nations. They were able to observe that their friends in the higher education institution and the local people in the host city had different life styles and cultural characteristics but these differences did not negatively affect their interaction with each other. Instead, the differences helped them increase their understanding and tolerance towards different ideas or habits. Through these experiences and interactions, the participants reached the conclusion that they were equal no matter what their differences were. They noticed that these differences formed the glocal culture which enabled individuals to keep on living in a glocal environment while still preserving their particular cultural and national characteristics as expressed by Roudometof (2014: 19) as the preservation of "cultural heterogeneity and national specificity".

The language learning experience in AtaTömer supported the participants to change their perspectives from negative to positive. Before coming to the host city and the institution, the participants had concerns regarding the possible differences between themselves and their friends and local people. However, limitless opportunities for intercultural interaction accompanied with unique chances for exposure to the local culture (Hannerz, 1990) encouraged the participants to change their negative views from the possible effects of damaging differences to constructive uniqueness and cultural richness. Referring to idiosyncrasy of glocal interactions, Ritzer (2003: 208) maintains that "glocal culture and interaction among various glocalities are-or at least can be-a significant source of uniqueness". Therefore, having constant interaction with different people in this cosmopolitan higher education setting was a turning point for the

participants to understand that cultural or social differences are actually not negative aspects hindering interaction among people. Instead, the differences introduced novelty and refreshed the minds of the participants and regarding their relationships with other individuals coming from different countries. Developing “global connections through engaging in social interactions on a cosmopolitan campus (Findlay, et al. 2017: 151), they learned that if people learn how to respect others’ unique characteristics, then they can eliminate the negative consequences possibly to occur in their mutual relationships with members of other cultures, which can be explained as the contributions of this glocal cultural experience to world peace.

When asked about the contributions of glocal culture to world peace, the participants maintained that through this educational experience, they learned that each individual is unique and possesses distinctive characteristics and what is important is to learn how to respect these differences while having contacts with others. Having differences does not mean superiority of one person over the other; instead, all people are equal with their unique cultural aspects. People should not feel the pressure of globalization (Giulianotti and Robertson 2007) and should not be forced to adopt what is global. Instead, they should be offered a glocal atmosphere which is the building block of globalism. When local cultures, instead of being forced to lead their lives under cultural homogeneity (Roudometof 2014), are allowed and encouraged to preserve their peculiarities, people can include global perspectives more easily into their understanding of culture (Robertson, 1995). The interconnectedness of local cultures can stimulate cross-cultural understanding (Fabricus, et al., 2017), which can help the maintenance of world peace.

Conclusion

With the increase in the number of glocal, cosmopolitan higher education institutions and with the growing international student mobility, the issue of culture has become a significant topic in international arena. Offering a review of the concepts of globalization, glocalization and glocal culture, this study was intended to present the perspectives of a group of international students in AtaTömer, Atatürk University regarding glocal culture. The participant comments based on their experiences of glocal culture in the target context revealed the positive contributions of this educational experience to their understanding of glocal culture.

The underlying assumption in the increase in global culture discussions in the world stems from the reality of global interdependence and interaction witnessed in recent decades the world over. The fact that peoples of the world are getting more and more interconnected has also exerted its effects on cultural interaction. (Melluish 2014). In the present world, where the inevitable outcomes of the process of globalization endanger the existence of local cultures, glocalization opens a new horizon and is expected to allow individuals to preserve their local cultures all around the world.

Viewed from the glocal perspective, internationalization of education seems to offer a unique chance for learners to meet on glocal, cosmopolitan higher education settings, to preserve their own cultures and to interact with other cultures. In the light of the results obtained in this study, it can be suggested that more opportunities should be

provided for international students to expand their world knowledge and horizons regarding various cultures and their uniqueness. The number and scope of student exchange programs and institutions sponsoring students to conduct their education in different countries should be increased so that more students can benefit from these experiences contributing not just to glocal culture but to world peace. Glocalization has established the assumption that we “need to judge and decide how we feel about other cultures in the light of our participation in the global and local” (Susa 2011: 57). This decisive stance may help people consider others with different cultures as equal citizens of the world.

References

- Archer, Kevin, Martin Bosman, Mark Amen and Ella Schmidt. (2007). "Locating Globalizations and Cultures". *Globalizations*, 4:1, 1-14. DOI: 10.1080/14747730701245566.
- Boli, John. (2005). "Contemporary Developments in World Culture". *International Journal of Comparative Sociology*, 46(5-6), 383-404.
- Brooks, Jeffrey and Anthony Normore. (2010). "Educational Leadership and Globalization: Literacy for a Glocal Perspective". *Educational Policy*, 24(1) 52-82. DOI: 0.1177/0895904809354070.
- Butt, Graham. (2017). "Globalisation: A Brief Exploration of its Challenging, Contested and Competing Concepts". *Geography*, 102-1, 10-17.
- Chen, Sylvia X, Vero'nica Benet-Martinez and Michael Bond. (2008). "Bicultural Identity, Bilingualism and Psychological Adjustment in Multicultural Societies: Immigration-based and Globalization-based Acculturation". *Journal of Personality*, 76, 803-837.
- Fabricius, Anne, Janus Mortensen and Hartmut Haberland. (2017). "The Lure of Internationalization: Paradoxical Discourses of Transnational Student Mobility, Linguistic Diversity and Cross-cultural Exchange". *Higher Education*, 73, 577-595. DOI 10.1007/s10734-015-9978-3.
- Findlay, Allen, David, McCollum and Helen Packwood. (2017). "Marketization, Marketing and the Production of International Student Migration". *International Migration*, 55(3), 139-155. DOI: 10.1111/imig.12330.
- Garfalo, Blaine. and Barbara L'Huillier. (2014). "Ethics, Globalization and Cultural Disintegration". *International Journal of Arts & Sciences*, 7(2), 585-592.
- Giddens, Anthony. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives*. New York: Routledge.
- Giulianotti, Richard and Roland Robertson. (2007). Forms of glocalization: Globalization and the Migration Strategies of Scottish Football Fans in North America". *Sociology*, 41(1), pp. 133-152. DOI: 10.1177/0038038507073044.
- Göktolga, Oğuzhan and Bekir Gündoğmuş. (2015). "An Effort for Preserving and Spreading of the National Culture Against Globalization: Case of Yunus Emre Turkish Cultural Centers". *International Journal of Social Science*, 33, 315-328. DOI number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2840>.
- Hannerz, ULF. (1990). "Cosmopolitans and Locals in World Culture". *Theory Culture Society*, 7, 237-251. DOI: 10.1177/026327690007002014.
- Joseph, V and Esther Ramani. (2012). "Glocalization": Going Beyond the Dichotomy of Global Versus Local Through Additive Multilingualism" *International Multilingual Research Journal*, 6(1), 22-34. DOI: 10.1080/19313152.2012. 639246.
- Kaya, Havva. (2014). "Lifelong Learning and Adult Education Reality within the Scope of Globalization" *Journal of Academic Inquiries*, 9(2), 91-111.
- Khondker, Habibul. (2013). "Globalization, Glocalization, or Global Studies: What's in a Name?". *Globalizations*, 10(4), 527-531. DOI: 10.1080/14747731.2013.806747.
- Kim, Hyuk-Rae and Andrew Kim. (2006). "Globalization and Socio-Cultural Change in Comparative Perspective: An Introductory Survey". *Korea Observer*, 37(1), 1-22.

- Kraidy, Marwan (1999). "The Global, the Local, and the Hybrid: A Native Ethnography of Glocalization". *Critical Studies in Mass Communication*, 16(4), 456-476. DOI: 10.1080/15295039909367111.
- Markee, Numa. (2000). "Some Thoughts on Globalization: A Response to Warschauer". *TESOL Quarterly*, 34(3), 569-574.
- Martell, Luke. (2007). 'The Third Wave in Globalization Theory'. *International Studies Review*, 9(2), 173-196.
- Martens, Pim, Axel Dreher and Noel Gaston. (2010). "Globalisation, the Global Village and the Civil Society". *Futures*, 42, 574-582.
- McGrew, Anthony. (1998). "The Globalisation Debate: Putting the Advanced Capitalist State in its Place". *Global Society*, 12(3), 299-321.
- Melluish, Steve. (2014). "Globalization, Culture and Psychology". *International Review of Psychiatry*, 26(5), 538-543.
- Mok, Joshua and Michael Lee. (2003). "Globalization or Glocalization? Higher Education Reforms in Singapore". *Asia Pacific Journal of Education*, 23(1), 15-42. DOI: 10.1080/0218879030230103.
- Palmer, John and Young Ha Cho. (2012). "South Korean Higher Education Internationalization Policies: Perceptions and Experiences". *Asia Pacific Education Review*, 13, 387-401. DOI. 10.1007/s12564-012-9204-2.
- Pantea, Marius. (2014). "Globalization and Remote Gambling". *Journal of criminal investigations*, 1, 7-16.
- Porta, Donetalle. (2005). "Globalizations and Democracy". *Democratization*, 12(5), 668-685. DOI: 10.1080/13510340500322140.
- Ritzer, George. (2003). "Rethinking Globalization: Glocalization/globalization and Something/nothing". *Sociological theory*, 21(3), 193-209.
- Robertson, Roland. (2012). "Globalisation or Glocalisation?". *The Journal of International Communication*, 18(2), 191-208. DOI: 10.1080/13216597.2012.709925.
- Robertson, Roland. (1995). "Glocalization: Time-space and Homogeneity-heterogeneity". In M. Featherstone, S. Lash, & R. Robertson (Eds.) (1995). *Global modernities* (pp. 25-44).
- Roudometof, Victor. (2014). "Nationalism, Globalization and Glocalization". *Thesis Eleven*, 122(1), 18-33. DOI: 10.1177/0725513614535700.
- Roudometof, Victor. (2005). "Transnationalism, Cosmopolitanism and Glocalization". *Current Sociology*, 53(1), 113-135. DOI: 10.1177/0011392105048291.
- Susa, Oleg. (2011). The Culture of global citizenship and global media. In Barrie Axford and Richard Huggins (Eds.), *Cultures and/of Globalization* (pp. 54-63). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Tizon, Al. (2009). "The Glocalization of Mission as Transformation: How the Global and the Local have shaped a Movement". *Transformation*, 26(4), 247-257. DOI: 10.1177/0265378809342355. ISSN 0265-3788.

HERMANN BROCH VE YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU'NUN
ROMANLARINDAKİ TİPLER
TYPES OF NOVELS BY HERMANN BROCH AND
YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU

YUSUF TUNCER KÜÇÜKBATIR

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi
Assist. Prof. Dr. Atatürk University, Kâzım Karabekir Faculty of Education
tuncerk@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/ 000-002-9820-0363

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 30.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.12.2017
Sayfa-*Pages* : 552-558
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3863>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**HERMANN BROCH VE YAKUP KADRI KARAOSMANOĞLU'NUN
ROMANLARINDAKİ TİPLER**
TYPES OF NOVELS BY HERMANN BROCH AND
YAKUP KADRI KARAOSMANOĞLU

TUNCER KÜÇÜKBATIR

Öz

“Değişimler yüzyılı” olarak kabul edilen 19. yüzyılın ruhunun yansıma alanı olarak kabul edilen romanların kahramanları, kahramanlık özelliklerini yitirmişlerdir. Olayların yaratıcısı onlar değildir, tersine olaylar onları ortaya çıkarmış gibidir. Kahraman anlayışındaki bu değişiklik, yazarların ilgisini tek kişiden daha çok topluma yöneltmiştir. Aynı yüzyılda yaşayan Hermann Broch ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarındaki olaylar ve tipler gerçek veya gerçeğe çok yakındır. Tipleri yaratırken insani ölçüyü kaçırmazlar, yani olağanüstü tiplere pek yer vermezler.

Çalışmamızda 20. Yüzyılın Türk Edebiyatının ünlü ismi Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile Avusturya- Alman Edebiyatı yazarlarından Hermann Broch'un romanlarındaki tipler, Tipoloji kuralları içinde ve anlatım tekniklerine bağlı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Roman figürü, Tipoloji, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hermann Broch

Giriş

Romanı oluşturan öğelerden biri de figürlerdir. Onlar olmaksızın romanın oluşturulamayacağı bir gerçektir. Milan Kundera, roman figürünün “düşsel bir varlık”, “deneysel bir ben” olduğunu belirtir. Roman yazarı, figürleri aracılığıyla okurun zeka ve düş gücünü harekete geçirerek eserini daha ilgi çekici bir hale getirebilir. Bu nedenle bir romanın başarı derecesi, denek durumundaki figürlerinin ne ölçüde inandırıcı ve ilginç olduklarına bağlıdır diyebiliriz. Yazarların eserlerindeki tipleri analiz etmeden önce “Tipoloji”nin - söz konusu yüzyıla gelmeden önce- geçirdiği gelişimlerini irdelememiz gerekmektedir.

17. yüzyıl Avrupası yeni düşünce akımlarıyla şekillenirken, Batı toplumlarında “yeniden doğuş, yeniden şekillenme, insanoğlunun insancıl çizgilerde buluşması” gibi yeni adına bir takım gözden geçirme hareketleri baş göstermişti. 19. Yüzyılda modern

Abstract

The heroes of novels, which are regarded as the field of reflection of the 19th century soul, regarded as the "century of changes", have lost their heroism. They are not creators of events, but events are as if they uncovered them. This change in heroic mentality has led the writers to focus more attention on one person than on another. The events and types in the novels of Hermann Broch and Yakup Kadri Karaosmanoğlu, who lived in the same century, are real or very close to reality. They do not miss the human measure when creating the trivia, that is, they do not give much to the extraordinary types.

In our work, the famous names of Turkish literature of the 19th century, Yakup Kadri Karaosmanoğlu and Austrian-German literature writers Hermann Broch's novels will be examined from philosophical, historical and sociological perspectives in the context of change in Turkish and German societies during the last century.

Key Words: Novel figure, Typology, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hermann Broch.

insan modelinin temelleri bu değişim çalışmalarının bir sonucudur. Kitlesele bilinçlenme, ulusal kimlik arayışları ve çağdaş toplum modeli gibi bir değişim sürecinden geçen bu hareketler, 19. Yüzyılda en son şekliyle sınıfsal farklılıklarda ortaya çıkmıştır. Toplumsal gereksinmelere paralel olarak sosyal tabakalar arasında da bir mücadele bilinci yer etmiştir. 20. Yüzyılın sosyo-kültürel ve siyasal yaşamını şekillendiren düşünce akımlarını da bu faaliyetlere bağlı olarak ifadelendirmek yerinde olacaktır.

Tüm bu şekillenme ve yenilik hareketlerine genelde dünya yazını özelde de Avrupa ve Türk yazını kayıtsız kalamazdı. “Edebiyat Sosyolojisi”nin (Literatursoziologie) çalışma alanı gereği toplumsal sınıflaşmaların ve yankısının yazınsal boyutuyla irdelenmesi “yeni çalışma dünyası”na bir bakıma açılım yapmaktaydı. Alman yazınında bölgeleşmiş olan bu sınıflaşmalar, sosyal sorunlar düzleminde çözümlenmeye açık bir ufuk alanı oluşturmuşlardı. Kentsoylular, kültür burjuvası, küçük burjuva, işçiler, köylüler... gibi sınıflar yazın çalışma alanına büyük bir malzeme potansiyeli sunmuşlardı. Bu sınıflar arasında süregelen ve çıkar çatışmasıyla örtüşen sürtüşmeler, yeni gelişim sürecinin sosyal yaşama sunduğu problematik kesitlere yeterli göndermeler yapmıştı.

Edebiyat çalışmalarının sosyal sorunlara eğilmesi de 19. Yüzyıl yazarlarının psikolojik akımlara bağlı olarak insanı ve yaşamı yeni bir gözle değerlendirmelerinin geleneksel çizgilerde gerçek yaşamdan uzak alanlarda kalmıştır. Yazın faaliyetleriyle halka inen aydınlar, sarayın ve ulemanın derin tepkisine uğrar.

Bu faaliyetler sayesinde, yeniden bilinçlenmeye ve demokratik düzende bireysel kimlik ile katılımcı olma düşüncesine alan açar. Sarayın hoşuna gitmeyen bu tutum, alt tabakaya sindirme ve jurnalcilik çalışmalarıyla baskı yapar. Yeni yaşam koşullarına bağlı olarak şekillenen Türk toplumu, sarayın istibdat rejimine karşın yaşamın her alanında yeniyile tanışmak eğilimindeydi. Böylece Türk toplumunda mücadele alanını, “saray rejimi-demokratik yanlısı halk”, “eskiler-yeniler”, “gelenekçiler-modernciler” diye belirlemek yerinde olur. Avrupa toplumu da yeni yaşam tarzına bağlı olarak yerinden kayan asiller sınıfının karşısında etkin bir konuma gelen burjuvazi, yönetime etki ederek demokrasinin eşitliğiyle, hak ve özgürlüğe dayalı rejime giden yolunu hazırlamıştır. Toplumumuzda genç yazın kadrosuyla yeni yaşam adına verilen mücadelede de azınlıktaki “yenilikçiler”, çoğunluktaki “gelenekçilere” üstün gelmiştir. Agah Sırrı Levend’in deyimiyle “Sonunda azınlık çoğunluğa üstün geldi. Çünkü devir hızla değişiyordu.”

19. yüzyılın sosyal yaşamı sosyal sorunlar yumağı halinde çerçeveslendiği için, Türk Edebiyatına damgasını vuran önemli yazarların eserlerinde de bir tür düşünceler ve düşüncelere bağlı sınıflar arasında çarpık sürtüşmeler görülmektedir. Toplumun varlıklı kesimi ile fakir aileler yan yana getirilerek yaşama dönük realite yazına işlemiştir. Halit Ziya’nın “Mai ve Siyah” adlı romanı dönemin fakir ailelerinin yaşam savaşımını çarpık yönleriyle işler. Sınıflar, kültürel ve varlıklı olma konularına göre seçilen çevrelerde yaşarlar. Yakup Kadri’nin “Kıralık Konak”ı zengin ve fakir çevrelerin insan yaşamı üzerindeki yıkıcı etkisinin göstergesidir. Bu yüzden Seniha çevresiyle çatışma halindedir. Psikolojik değişim eğilimiyle yeni ve şatafatlı yaşama büyük özlem duymaktadır. Aynı ruhsal değişim düşünlüğünü Flaubert’in “Emma” sında da görmekteyiz. A. Rasim’in “Bedia” sında çağdaş toplumda kadın imajının sosyal gereksinmelere bağlı olarak nasıl

yeni anlamlara büründüğünü görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak Refik Halit Karay'ın "Bugünün Saraylısı"nda maddi olanakların belirlediği sınıfsal kristalizasyonu keskin yönleriyle farketmek kaçınılmazdır. "Ayşe"nin yaşamı o dönemin perspektifinden dar gelirli aileleri adeta peşinden sürüklemektedir.

Seçkinler ve imtiyaz sahibi aileler şaşaalı, gösterişli mekanlarda yaşamalarına karşın, alt tabakadan gelen aileler ümit ve özlem fantazileriyle oluşturdukları dünyalarında "küçük şeyler"le büyük mutluluklar bulabilen çevreye aittirler. Kullanılan eşyalar ve seçilen konaklar bile belli bir sınıfı temsil edebilmenin göstergesidir. Hermann Broch'un "Die Schlafwandler" romanında asillerin yaşamını, diğer romanları "Die Unbekannte Grösse"de burjuvayı ve "Die Schuldlosen"de işçi çevresini çarpık ve realiteye bağlı kesitleriyle görmekteyiz. Yakup Kadri'nin eserlerinde de eski ve yeni İstanbul yaşamında yaşayan Türk toplumunun sınıflara ait yaşamsal özelliklerini bulmaktayız. Saraya ait itibarlı kişilerin İstanbul'un belli semtlerindeki eğlencelere ve gece hovardalıklarına katılmaları, tecrübeli kadınlarla genç erkeklerin aşk maceraları, düşmüş kadınların sosyal sorunları, seçkinlerin gittikleri eğlence yerleri ve meyhaneler, serseri takımının takıldığı mekanlar... gibi kesitlere rastlıyoruz. Sonuçta eserlerde egemen olan noktalar, yeni yaşam, yeni toplumsal sınıflar, yaşama bakış tarzları, sosyal sorunlardır.

Büyük sermayeyle aristokrasi gibi yaşayan para burjuvasına ait ilkeler, işçi kesimine ve kültür burjuvasına karşı oldukça rahattır. Dolayısıyla aileler ait oldukları sınıfın kültürel düzeyine uygun olarak belli ailelerle yaşamlarının diğer kesitlerini birleştirirler. Broch'un "Die Schuldlosen" adlı romanında Andreas ve Melitta'nın ait oldukları sınıflar, asiller ve işçiler olduğundan, sevgi bağlarına üstün gelmiş ve dengi denginelik ilkesi gereği evlenememişlerdir. Sınıf farklılıklarına rağmen hoşgörülü ve temiz kalplilik taşıyan ortak yönlü insanlara da eserlerde rastlamak olanaklıdır. Seniha, Andreas ve Melitta bu saflığın canlı örnekleridirler.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ilk romanı olan "Kıralık Konak"ta, kimi olaylar, olay örgüsü ve olayların figürlerin ruhsal dünyaları üzerindeki etkileri açısından "Madam Bovary" romanıyla benzerlik göstermektedir: "Madam Bovary" deki Emma ile "Kıralık Konak"taki Seniha, okudukları kitapların etkisiyle, içinde yaşadıkları çevreyi beğenmezler, başka yerleri özlerler, kendilerinden daha çirkin buldukları halde mutluluğa kavuşmuş kadınları kıskanırlar, iç sıkıntısına kapılır, bunun sonucu olarak sinir hastalığına tutulurlar, doktorların öğüdü ile yer ve hava değiştirmeye giderler; her ikisini de biri toy (Leon, Hakkı Celis), biri hovarda (Roudolphe, Faik) iki erkek sever, iki kadın da sevgililerine ufak tefek armağanlar verir; Emma çapkın sevgilisiyle göl kıyısında, Seniha ise Büyükada' da deniz kıyısında sevişir, vb... İki roman arasında kimi betimlemelerde, benzetmelerde, ruh çözümlerinde dahi benzerlikler bulunmuştur:

"Günün aydınlıklarına göre mütemadiyen rengi değişen gözleri..."

("Kıralık Konak", s.36)

"Gölgede kara, bol ışıkta koyu mavi olan bu gözlerin tabaka tabaka değişen türlü renkleri vardı..."("Madam Bovary", birinci bölüm, V)

“Evvelden yanaklarının uçlarına doğru hafifçe pembe ve şekil değiştirmeye yakın olan bu yüze sıcak bir solukluk ve narin bir uzunluk geldi.” (“**Kıralık Konak**”, s.52)

“Emma zayıfladı, yanakları soldu, yüzü uzadı.” (“**Madam Bovary**”, V)
 “...derin bir iç sıkıntısı bu alacakaranlık gibi asabını sarsmıştı.” (“**Kıralık Konak**”, s. 84)

“...can sıkıntısı, o sessiz örümcek, karanlıkta kalbinin her köşesine kuvvetli ağlarını örüyordu.” (“**Madam Bovary**”, birinci bölüm, VII)

“Belkis Hanım kendisinden daha talihli, daha mesut olmak için acaba ne yapmıştı?... Vücudu ne kadar hamhalat, vaziyetleri ve tavırları ne kadar adi, giyişi ne kadar kaba idi.” (“**Kıralık Konak**”, s.102)

“... çok mesut yaşayan kadınlar vardı; kendisinin onlardan geri kalır yeri yoktu. Vaubyessard’da iken gördüğü düşüşlerin vücutları daha hantal, davranışları daha bayağı idi.” (“**Madam Bovary**”, birinci bölüm, IX).

Yakup Kadri’nin tipleri, çoğunlukla kafalarının içinde oluşturdukları dünyanın dışarıdaki dış dünyayla örtüşmemesinden doğan bir hayal kırıklığıyla ya düşer, ya da hayata küserler. Seniha, Hakkı Celis (“Kıralık Konak”), Ahmet Kerim (“Hüküm Gecesi”), Leyla, Necdet (“Sodom ve Gomore”), Dr. Hikmet (“Bir Sürgün”), Celal (“Yaban”) vb. hep hayalleriyle gerçeği bağdaştıramayan hayat küskünü insanlardır. Yakup Kadri’nin romanlarında “olumlu tipler” de vardır. Cevdet Kudret, bu tipleri şöyle betimler:

“Yazarın eserlerindeki olumlu kişiler, genellikle içinde yaşadıkları çevrenin kötü gidişini görür, çıkış yolları tasarlar, fakat bunları gerçekleştirmek için bir çaba gösteremezler. Bunlar, sadece düşünen, gördüklerinden üzüntü ve acı duyan, fakat bir türlü eyleme geçmeyen bir çeşit “Hamlet”tirler; karşı tarafta olanların “zehirli kılıç”ı ile vurulup ya vücutca ölür (Hakkı Celis, Dr. Hikmet), ya da ruhça ölü hale gelirler (Ahmet Kerim, Necdet, Ahmet Celal).”

Yakup Kadri’nin tipleri, çoğunlukla kafalarının içinde oluşturdukları dünyanın dışarıdaki dış dünyayla örtüşmemesinden doğan bir hayal kırıklığıyla ya düşer, ya da hayata küserler. Seniha, Hakkı Celis (“Kıralık Konak”), Ahmet Kerim (“Hüküm Gecesi”), Leyla, Necdet (“Sodom ve Gomore”), Dr. Hikmet (“Bir Sürgün”), Celal (“Yaban”) vb. hep hayalleriyle gerçeği bağdaştıramayan hayat küskünü insanlardır. Yakup Kadri’nin romanlarında “olumlu tipler” de vardır. Cevdet Kudret, bu tipleri şöyle betimler:

“Yazarın eserlerindeki olumlu kişiler, genellikle içinde yaşadıkları çevrenin kötü gidişini görür, çıkış yolları tasarlar, fakat bunları gerçekleştirmek için bir çaba gösteremezler. Bunlar, sadece düşünen, gördüklerinden üzüntü ve acı duyan, fakat bir türlü eyleme geçmeyen bir çeşit “Hamlet”tirler; karşı tarafta olanların “zehirli kılıç”ı ile vurulup ya vücutca ölür (Hakkı Celis, Dr. Hikmet), ya da ruhça ölü hale gelirler (Ahmet Kerim, Necdet, Ahmet Celal).”

Ahmet Kerim, bir siyasal cinayetin hazırlayıcılarından biri olduğu suçlamasıyla tutuklandığında, kendi ruh halini şöyle betimler:

“Ahmet Kerim, muharrir Ahmet Kerim, ömründe silahlı, kanlı işler şöyle dursun, alelade hiçbir iş yapmamış, bir fiilde bulunmamış bu fikir, hulya ve nazariyat adamı...” (“Hüküm Gecesi”, s. 346).

Bu sözler, yazarın diğer olumlu tiplelerine de uygun düşer. Olumlu kişilerin bu yoldaki davranışına karşılık, içinde yaşadıkları topluma karşı herhangi bir sorumluluk duymayan “olumsuz figürler”, gerçek hayatta olduğu gibi, daha gözüpek, atılgan, isteklerini gerçekleştirmek için eyleme geçmekten korkmayan kişilerdir (Faik, Seniha, Leyla, Nur Baba, Salih Ağa vb.).

Karaosmanoğlu, eserlerinde kendi kişiliğini pek gizlememiş, hatta Tanzimat romancılarında olduğu gibi, kimi zaman doğrudan doğruya okuyucuya seslenmiştir:

“Lakin biraz evvel söylediğimiz gibi, insanın kalbi tuhaf bir şeydir.” (“Sodom ve Gomore”, s. 205).

“Zavallı Murat Bey bunlardan biridir. Ona zavallı diyoruz, çünkü, Selma Hanım, bu adama ve ailesine acıdığı kadar hiç kimseye acı mıyordu.” (“Ankara”, s. 157).

“Necdet, hiçbir şey hissetmeyerek, hiçbirinin üzerinde bir dakika durmaksızın bütün bu eğlence saatinin vahi tecelliyatı ortasında dururken, bir de ne görsün? (Eyvah, hangi dil bunu tasvire kaadir olabilir? Eyvah, hangi yürek, hangi kafa bu manzaranın karşısında parçalanmadan kalabilir?.. Yan taraftaki ikinci kat localarından birinin kapısı açılıyor ve Leyla ...” (“Sodom ve Gomore”, s. 192).

Romancı, kimi zaman roman figürlerine dahi seslenmiştir:

“Nigar Hanım, Nigar Hanım, ey bundan altı yıl evvelki güvercin! Ey genç Macit'in yüzüne bakmağa kıyamadığı nermin ve taravetli kadın, sana ne oldu? Sana ne oldu? Gözlerinin etrafındaki bu kırışıklar, alnındaki bu buruşukluk, ağzının uçlarını aşağı doğru çeken bu hatlar nedir? Saçların ne kadar bakımsız, ne kadar karmakarışık! Onları artık taramıyor musun? Eyvah, saçlarının rengine de bir hal olmuş, güzel Nigar!... Niçin dudaklarını böyle kısıyorsun? Niçin ağzını çarpıtıyorsun? Ah, zavallı kadın, bu çıplak kış manzarasının ortasında ne kadar hazinsin!” (“Nur Baba”, s. 161).

Çoğu zaman da, okuyucuya, ya da roman figürlerine böyle açıkça seslenmeler yanında, roman kahramanlarının düşünce ve davranışlarında da kendi varlığını sezdirir. Örneğin, Hakkı Celis (“Kiralık Konak”), Macit (“Nur Baba”), Necdet (“Sodom ve Gomore”), Ahmet Kerim (Hüküm Gecesi), Ahmet Celal (“Yaban”), Dr. Hikmet (“Bir Sürgün”), vb. birçok yanlarıyla, doğrudan doğruya değil de, dolaylı olarak yazarın düşünce ve duygularını yansıtmaktadırlar. Nitekim, bunu kendisi de makale, mektup ve konuşmalarında belirtmiştir:

“Roman tiplerinin şu veya bu mahiyeti alışları, her şeyden evvel, romancının ‘dünya görüşü’ ile alakalı bir keyfiyettir.

Sonuç

19. yüzyılın sosyal panoraması gereği, hayata küsen, kuşkucu, sorunlu, patolojik ruhlu insan tiplerine tanık oluyoruz. Psikoloji bilim dalının doğmasına da neden olan bu gibi sorunlu tipler, edebiyat dünyasında ise daha çarpıcı figürler olarak ortaya çıkmıştır. Bireyin yaşamına, yüzyılın genele egemen olan anlayışı damgasını vurmuştur. Bu yüzden Avrupa toplumlarıyla, Türk toplumunda benzer insan tiplerine tanık olmamız su götürmez bir gerçektir.

Kaynaklar

- Gösmann. Wilhelm. (1966). “Deutsche Kultur. Geschichte im Grundriss”. Hueber VI. München.
- Karaosmanoğlu. Yakup Kadri. (1952). “Roman Üzerine Mektup”. *Varlık*.
- Kudret. Cevdet. (1987). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*. Cilt 2. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Kundera. Milan. (1987.) *Roman Sanatı*. çev. İsmail Yerguz. İstanbul.
- Küçükbatır. Tuncer. *Hermann Broch ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Romanlarında Yitirilmiş Değerlerin İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Basılmamış Doktora Tezi.
- Levend. Agah Sırrı. (1965). *Ahmet Rasim*. Ankara: TOK Yayınları
- Schulz. Klaus. (1968). *Aus deutscher Vergangenheit. Ein geschichtlicher Überblick*. München.

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ AUTHOR GUIDELINES - EDITORIAL PRINCIPLES

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Editöryel-Editorial
Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.01.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 01.01.2018
Sayfa-*Pages* : 559-564

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

YAYIN İLKELERİ

1. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), bilimsel ölçütlerde hazırlanan Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili çalışma ve araştırmaları yayımlar. TAED’de yer alan yayınlar, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak ve araştırmaların uluslararası düzeye erişmesine ortam hazırlayacaktır. Bu süreçte TAED, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

2. TAED; **Ocak, Mayıs ve Eylül** aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanır.

Dergimizde yayımlanan bütün makalelere tam metin hâlinde <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx> adresi kullanılarak ücretsiz ulaşılabilir.

3. TAED’e gönderilen yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Yayımlanmak üzere gönderilen yazı daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiri ise bu durumdan dergi editörlüğü haberdar edilmelidir. Bu ve buna benzer yazılar, Yayın Kurulunun vereceği karar doğrultusunda işlem görür. Her sayıda derleme, çeviri ve kitap tanıtımına da yer verilebilir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde de yazı yayımlanabilir.

5. Gönderilen yazılar önce Yayın Kurulunca dergi yayım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar önce yabancı dil özetlerinin kontrolü için dil editörlerine, daha sonra bilimsel açıdan incelenmeleri için alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir, Hakem raporlarından birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde yazı, üçüncü hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları 5 yıl süreyle saklanır. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar.

6. Yayımlanmasına karar verilen yazılar alanına göre sıraya konulur; ancak editörlük, güncellik ve gereklilik gibi dergiciliğe bağlı nedenlerle sıralamada bazı değişiklikler yapabilir.

7. Yazıların bilim ve dil sorumluluğu tamamen yazarlarına aittir. Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz. Yazar, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayım organı olan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanmış yazısının telif haklarını Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder.

8. Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan araştırma ve yayım etiğine uyulmalıdır.

9. Dergimizde yayımlanmak istenen bütün çalışmalar Turnitin veya iThenticate intihal programlarında taranmaktadır.

10. Dergide yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz, sadece kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık: Yazılara önce Türkçe hemen altına da İngilizce olmak üzere iki başlık konulmalıdır. Başlıklar en fazla 12 sözcükten oluşmalı ve tamamen BÜYÜK HARF ile yazılmalıdır.

2. Yazar adı ve adresi: Makaleler, hakemlere doğrudan sistem üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır. Bu nedenle gerek makale içerisinde gerekse dosya adında yazar isim / isimlerine yer verilmemelidir.

Hakem süreci tamamlanan yazılar için, yazardan son hâlini göndermesi istenildiğinde adını, soyadını, Kurumsal iletişim bilgisini, e-posta adresini ORCİD numarasını Türkçe ve İngilizce olarak başlığının hemen altına ortalanmış olarak yazması, istenir.

Örnek:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

3. Öz: İsimden sonra 150-180 kelimelik makaleyi ifade eden Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Her iki özeti altında anahtar sözcüklere yer verilmelidir.

Öz ve **Abstract** kısımları 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemeli, **MS Word** dosyası olarak hazırlanmalı, bazı çalışma alanlarının özel durumları dışında yazı tipi olarak mutlaka **Times New Roman** kullanılmalıdır. Transkripsiyon ihtiva eden çalışmalarda **Oktay New Transkripsiyon** yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı kullanılan fontlar makale ile mutlaka birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin Boyutu	Dipnot Boyutu	Paragraf Aralığı	Paragraf Girinti	Kenar Boşlukları	Satır Aralığı	Sayfa Boyutu
10,5	8,5	Tek	1 cm	2 cm	Tek	17x24 cm

Makale, **Giriş** bölümü ile başlamalı, bu bölüm yazının hipotezi, kapsamı ve amacı üzerinde durulmalı: ara ve alt başlıklarla desteklenebilecek **Gelişme** bölümü veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalarla desteklenmeli; **Sonuç** bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

6. Zorunlu hâller dışında makalelerin yazımında mutlaka Türk Dil Kurumunun güncel Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

7. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana ve alt başlıklar oluşturulmalıdır.

8. Fotoğraf, Harita ve Tablolar: Metnin içinde kullanılan fotoğraf, plan ve tabloların sayfa yapısının dışına çıkılmaması hususunda dikkat edilmelidir. Bu tür belgeler baskı tekniğine uygun çözünürlükte olmalı ve birden fazla ise numaralandırılmalıdır.

9. Alıntı ve Göndermeler: Beş satırdan kısa alıntılar tırnak içinde verilmeli, beş satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içerde, 10,5 punto ve *italik* yazılmalıdır.

Dergimizde genel olarak APA Atıf Sistemi uygulanmakla beraber kimi disiplinlerde **Dipnot** sistemi de kabul edilmektedir. Ancak yazardan, seçtiği atıf sistemine çalışma boyunca sadık kalması beklenmektedir.

Metin içinde APA Atıf Sistemi kullanıldığında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Alıntı ve göndermeler, metin içinde uygun yere parantez açılarak yazarın soyadı, alıntı ya da gönderme yapılan eserin yayın tarihi ve alıntının sayfa numarası belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1966: 20)

- Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır.

Örnek: “Köprülü (1966: 17), bu konuda...”

- Apa Atıf Sistemi’nde aynı kaynağın metinde tekrar kullanılması hâlinde; *age.*, *agm.*, gibi kısaltmalar olmamalı, yine parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın tarihi ve alıntılanan sayfa belirtilmelidir.

- Yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Köprülü 1966a, Köprülü 1966b, ...) şeklinde harf kodlaması yapılmalıdır.

- Alıntı ya da gönderme yapılan kaynak iki yazarlı ise her iki yazarın da soyadı kullanılmalı, yazarlar ikiden fazla ise ilk yazarın soyadı belirtildikten sonra “*vd.*” ibaresi kullanılmalıdır.

Örnek: (Türkmen ve Cemiloğlu 2009: 20)

(Olca *vd.* 1998: 10)

- Metin içinde birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa kaynaklar notalı virgülle ayrılmalıdır.

Örnek: (Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...)

- Görülmeyen bir yayının kaynak gösteriliyorsa asıl kaynak da belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1931, Kaplan 2004’ten)

- Sözlü kaynak kullanılıyorsa parantez içinde kaynak kişinin adı ve soyadı belirtilmelidir.

- Yayın tarihi belli olmayan eserlerde ya da yazmalarda sadece yazar adı, yazar adı olmayan eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

- İnternet kaynaklı alıntılarda internet adresi ve adrese son erişim tarihi hem metin içinde hem de kaynaklar kısmında belirtilmelidir.

Örnek: <http://tdkterim.gov.tr/bts> (Son Erişim Tarihi: 05.04.2011)

10. Kaynaklar: Kaynaklar bölümü makale metninin sonunda bulunmalı, sadece gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralanmalıdır.

Bir yazarın birden fazla eseri var ise sıralamada yayın tarihi dikkate alınmalıdır. Yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eseri var ise kaynaklar a,b,c, şeklinde kodlanarak sıralamaya konmalıdır.

Örnekler:

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaplan, Mehmet. (2004). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkmen, Fikret ve Mustafa Cemiloğlu. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Olca, Selahattin vd. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oğuz, M. Öcal. (2010). "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri". *Milli Folklor*, 87, 5-12.

Naskali, Emine Gürsoy (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eliade, Mircea. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktay) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

• Araştırmada sözlü kaynaklardan yararlanılmışsa kaynak kişinin soyadı, adı, doğum yeri ve tarihi, mesleği, gerekli durumlarda diğer açıklayıcı bilgilere kısaca yer verilmelidir.

Örnek: Özdemir, Fuat (Âşık Fuat Çerkezoğlu). 1950 Narman doğumlu, halk ozanı.

• Kullanılan kaynağın yayımlandığı şehir belirtilmemişse künyede bu bilginin bulunması gereken yere yyy (yayın yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse yy (yayıncı yok), yayın tarihine ilişkin bilgi yoksa ty (tarih yok) şeklinde kısaltmalar kullanılmalıdır.

Örnek: Ergin, Muharrem (haz.). *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*. yyy: Tercüman Yayınları, ty.

EDITORIAL PRINCIPLES

1. Ataturk University Journal of Turkish Researches Institute (TAED) publishes scientific research on Türkiye and the Turkish world. Beside their goal to generate new approaches and viewpoints to the field publications in TAED will provide theoretical and methodical foundation for Turcology research. Taed is devoted to the publication of original articles on the utilization of knowledge on Turcology and Turcology studies at the international level.

2. TAED is published biannually in June and August. The articles are available in full-text at no charge at <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx>

3. In order for any submitted article to be published in TAED, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Articles previously presented at conferences or symposia may be accepted for publication by the Editorial Board if clearly indicated so beforehand.

4. The language of the journal is Turkish. However articles written in other international auxiliary languages and Turkish dialects provided they are written in Latin alphabet.

5. All research articles submitted to TAED first undergo a review by the Editorial Board members for scanning and assessment of standard of the article. Based on the decision, the article will be forwarded to two subject experts for adjudication and quality improvisation. Two positive reports are required for the publication of the article. In case one report is negative while the other is favourable the article is send for adjudication by a third independent reviewer. TAED uses double-blind peer review. Submissions should be done via email to turkiyat@atauni.edu.tr

6. Issuable articles are put in line for publication however the Editorial Board reserves the right to make changes in this line.

7. Authors are responsible for the content of their articles; the Editorial Board does not assume responsibility for the authors' views or statements. Once an article is accepted for publication the author agrees to transfer the exclusive copyright to Atatürk University Turcology Research Institute as the owner of TAED

8. Reproduction of any article in full requires prior written authorization by the Editorial Board of the journal; Reproduction in part is permitted provided that it is accompanied by reference to the journal and mention of the publisher.

WRITING RULES

1. Title: The Turkish title of the article should be immediately accompanied by the English. The title should consist of 12 words at most.

2. Name(s) of author(s) and author affiliation(s): Name(s) of author(s) should be written bold beneath the Turkish and English title.

Example:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000-0000-0000....

3. Abstract: Right after the author(s) name(s) the article should include an abstract respectively in Turkish and in English expressing the subject in 150-180 words. Both abstracts should include keywords.

4. Main Text: Articles should not exceed 10.000 words. The main text should be typed in Times New Roman in a font size of 10,5 pt. Page size 17 x 24 cm. The margins of the top should be 2 cm, bottom 2 cm, left 2 cm and right 2cm. The article should begin with an introduction indicating the major argument followed by supporting body paragraphs and a conclusion and/or recommendations section.

5. Section Headings: Main and sub-headings may be numbered if necessary, should be used to obtain the well-arranged flow of information.

6. Pictures, Maps and Figures: Pictures, tables and figures should not extend over the given margins. Documents should be enumerated. Pictures should be on highly contrasted photo papers.

7. Quotations: Quotations less than 5 lines must be written in the running text and be given opening and closing quotation mark. Longer quotations should be italic and appear in a single-spaced and 1 cm indented separate paragraph. Do not use footnotes. In-text citation principles should be applied, indicating

8. Works Cited: Should appear in an alphabetical order at the end of the main text. The Works Cited list should not include any works not actually cited in the article. Should there be more than work of the same author they should be listed according to their publication date. If two or more articles by the same author also have the same year, a distinguishing letter (a, b, c, etc.) is added.